

Національна академія наук України
Інститут історії України

Відносини держави, суспільства
і особи під час створення
радянського ладу в Україні
(1917–1938 рр.)

Том 1

Київ
2013

Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Колективна монографія. Том 1. Відповідальний редактор В. Смолій. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — 750 с.

У колективній монографії вперше в історіографії досліджуються відносини створеної вождями більшовицької партії держави-комуни з українським суспільством в ході побудови радянського ладу. Аналіз фактичного матеріалу здійснюється в розрізі суспільства в цілому та його соціальних та етнопонаціональних груп. Простежується роль окремо взятої особи в трансформаційних процесах і доля людей, які чинили опір соціально-економічним перетворенням радянської влади.

Монографія розрахована на широке коло читачів, які цікавляться вітчизняною історією.

Редакційна рада:

Литвин В.М., акад. НАН України — голова ради

Геєць В.М., акад. НАН України

Онищенко О.С., акад. НАН України

Попович М.В., акад. НАН України

Смолій В.А., акад. НАН України

Шемшученко Ю.С., акад. НАН України

Редакційна колегія:

Смолій В.А., акад. НАН України — голова редколегії

Боряк Г.В., член-кор. НАН України

Верстюк В.Ф., д.і.н., проф.

Даниленко В.М., член-кор. НАН України

Кульчицький С.В., д.і.н., проф.

Резніт О.П., член.-кор. НАН України

Авторський колектив:

Кульчицький С.В., д.і.н., проф., керівник авторського колективу

Васильєв В.Ю., к.і.н.

Єфіменко Г.Г., к.і.н.

Лях С.Р., д.і.н., проф.

Марочко В.І., д.і.н., проф.

Мовчан О.М., д.і.н.

Рябченко О.Л., д.і.н., проф.

Смолій В.А., акад. НАН України

Якубова Л.Д., д.і.н.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 11 від 19 грудня 2013 р.

ЗМІСТ

Від редактора. <i>В.А. Смолій</i>	5
Розділ I. Початок поглинення суспільства державою-комуною (1917–1928). <i>Кульчицький С.В.</i>	10
I.1. Суспільство і держава: марксистський підхід	10
I.2. Радянська держава-комуна у взаємовідносинах з суспільством	19
I.3. Держава і суспільство на першому етапі соціально-економічних перетворень	28
I.4. Держава-комуна на роздоріжжі	56
Розділ II. Створення соціально-економічного фундаменту для держави-комуни (1929–1938). <i>Кульчицький С.В.</i>	99
II.1. Відновлення комуністичного будівництва	99
II.2. Держава-комуна в «капіталістичному оточенні»	115
II.3. Сталінська диктатура	121
II.4. Економічна катастрофа	136
II.5. Терор голодом	176
II.6. Голодомор	201
II.7. Стабілізація колгоспного ладу	237
II.8. Підсумки сталінського штурму в промисловості	255
II.9. Державний терор як метод політичної стабілізації	271
Розділ III. Еволюція української радянської державності. <i>Сфіменко Г.Г.</i>	298
III.1. Вплив суспільства на формування першої радянської республіки	298
III.2. Формування другої радянської республіки в Україні та її крах	348
III.3. Третя радянська республіка в Україні: шлях до перемоги влади над суспільством (1920–1938)	412
Розділ IV. Взаємовідносини між Кремлем і більшовицьким керівництвом України. <i>Васильєв В.Ю.</i>	490
IV.1. Конфлікти у більшовицькому керівництві під час створення радянського і партійного центрів влади в Україні	490
IV.2. Конфлікти між керівництвом УСРР та РСФРР під час формування СРСР	525
IV.3. Посилення сталінського контролю за діяльністю керівництва КП(б)У	568
IV.4. Керівництво УСРР в добу сталінської «революції згори»	601
Іменний покажчик	749

ВІД РЕДАКТОРА

На сьогодні важко переоцінити актуальність дослідження проблеми взаєморозуміння влади і суспільства, пошуку можливостей посилення діалогу між ними. Принаймні з кінця 1980-х років в Україні відбувалися інтенсивні та неоднозначні процеси переформатування як суспільства, так і самої влади, що супроводжувалися створенням нового державного апарату. Більше того, демократична політична система як така передбачає постійне переосмислення «стикових ліній» суспільства та влади, вироблення, точніше, вдосконалення соціальних інститутів з метою корекції та гармонізації владних стосунків. Підкреслимо, що під «гармонізацією» у даному випадку маємо на увазі безперервний процес, а не певний кінцевий стан. Визначну роль при цьому мають відігравати наукові дослідження проблем, що стосуються владно-суспільної динаміки.

Безперечно, вказана тематика є надзвичайно складною. По-перше, вона багатопланова та міждисциплінарна за своєю суттю. Для її адекватного висвітлення необхідно об'єднати зусилля представників наукових дисциплін усього гуманітарного циклу — соціологів, політологів, економістів, філософів тощо. Крім того, конче потрібні екскурси в природничі науки (наприклад, ті, що досліджують взаємовідносини людини та природи). Це відповідає сучасним тенденціям формування так званої «превенційної гуманітаристики»¹.

По-друге, вивчення взаємовідносин влади та суспільства актуалізує низку методологічних проблем. Адже простір соціуму просякнутий владними відносинами і, водночас, влада є похідною від суспільства. Відповідно, їх механічне, штучне розділення призводить до формування викривленої картини взаємодії та вироблення недієздатних рекомендацій. Відомий французький інтелектуал М. Фуко писав про владу: «Не вистачить ані Маркса, ані Фрейда, щоб допомогти нам пізнати цю настільки загадкову річ, одночасно видиму та невидиму, присутню та приховану, інвестовану всюди, яку ми називаємо владою. Ні теорія держави, ні традиційний аналіз державних апаратів не вичерпують поля дії і здійснення влади. Перед нами велике невідоме: хто здійснює владу? І де вона здійснюється?... Аналогічним чином необхідно було б узнати, до яких меж, через які передавальні механізми і у яких, часто найнікчемних інстанціях ієрархії, контролю, надзору, заборони і примусу здійснюється влада... І, власне кажучи, ніхто не є її власником, але тим не менш вона здійснюється завжди в

¹ Ева Доманська так описує вказану тенденцію: «...Коли ми задаємо собі сьогодні питання: якої гуманітаристики ми потребуємо, можна відповісти, що ми потребуємо такого типу пізнання, що має survival value, тобто слугує охороні та продовженню виду/ів» (Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. — К., 2012. — С. 167).

певному напрямку, коли деякі знаходяться по один бік, а інші — по другий, і ми не знаємо, у кого вона є, але ми знаємо, у кого її немає»².

По-третє, владно-суспільна динаміка є сферою, де відчувається значний негативний вплив побутових стереотипів, застарілих соціологічних конструкцій, ідеологічних міфів. У подоланні цієї проблеми визначну роль має відіграти історична наука. За виразом британського дослідника Д. Тоша, історична наука має відкликатися на «заклик сучасності» і «воскресити ті аспекти минулого, які можуть більше нам розповісти саме зараз». При цьому, на його думку, саме історики «мають необхідну кваліфікацію, щоб надати суспільству достеменну історичну перспективу і уберегти його від шкідливої дії історичних міфів. Якщо професійно підготовлені історики не виконують цих функцій, з'являться необгрунтовані інтерпретації, створені іншими, менш інформованими і більш упередженими людьми»³.

Визначимо, що українська історична наука вже має серйозні напрацювання у галузі дослідження взаємовідносин влади та суспільства. Водночас ці студії часто проводилися на базі певних історіографічних традицій: з певною мірою спрощення можна стверджувати, що вказана тема розглядалася переважно через призму настанов державницької або народницької наукових шкіл. Відповідно, в рамках першого напрямку, виходячи з філософсько-історичних, ідеологічних і політичних уподобань, перевага надавалася державним інституціям та владним елітам, а їхній вплив (чи його відсутність) гіперболізувався. Тоді як в народницькій історіографії (а також марксистсько-ленінській), навпаки, головним діячем історії вважалося суспільство чи його певні верстви, а еліти змальовувалися переважно у негативному світлі.

Гострота дискусій між прихильниками державницької та народницької концепцій на сьогодні зменшилася, однак методологічні проблеми так і залишилися далекими від вирішення. Більше того, дотримання принципів вказаних історіографічних традицій досі спричиняє дискусії щодо можливості створення національного історичного нарративу. Логіка тут була така: оскільки українські землі тривалий час перебували під владою різних держав, то необхідно описувати минуле з наднаціональної точки зору. Частково можна погодитися, що відсутність безперервної державницької традиції ускладнює застосування у якості основного предмету національного історіописання тяглість влади, як це має місце, наприклад, у західноєвропейських чи російській історіографіях. Незаперечним також є і той факт, що українське суспільство, маючи інтенсивні міжетнічні контакти, набуло різноманітний історичний досвід, який не можна підігнати під єдину абстрактну, логічно несуперечну схему.

Водночас, здається, що теза про неможливість формування національного історичного нарративу занижує дослідницький потенціал української історії та намагається уникнути, а не вирішити вказані методологічні проблеми. У ниніш-

² Фуко Мишель. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью — М., 2002. — С. 73–74.

³ Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. — М., 2000. — С. 53.

ній епістемологічній ситуації варто переформатувати основний предмет історичних досліджень. Зокрема, перемістити дослідницький фокус з влади (як це робили «державники») та суспільства (як це робили «народники») на їхні взаємовідносини та зв'язки. Адже владні відносини мали власний темпоритм та, що головне, власну інерцію, і тим самим заповнювали прогалини у розривах державницької традиції та продовжували зберігати єдність української спільноти навіть тоді, коли вона перебувала під владою різних держав. Крім того, з історичної точки зору (особливо, в контексті українського минулого), не завжди слід ставити знак рівності між державою, державним апаратом та, власне, владою. Звідси, особливу увагу варто приділяти не тільки розривам соціального поля у вигляді народних протестних виступів або геополітичних зрушень, але й періодам «затишшя», коли взаємовідносини соціуму та владних еліт набували звичайного, рутинного характеру, адже саме тоді механізми влади проявлялися у «чистому вигляді».

Вказаний принцип був закладений в основу підготовки цих історичних нарисів. Вони охоплюють невеликий, але насичений подіями період в історії України від завоювання влади більшовиками до Другої світової війни. В рамках цього періоду відбулося народження та конституювання радянського ладу. За два десятиліття в країні, частиною якої стала переважна більшість українських земель, була створена політична система комуністичного типу і відповідний їй соціально-економічний фундамент.

Суспільний лад, який виник в Радянському Союзі, характеризувався максимально високим ступенем централізації управління. Десятиліття за десятиліттям він більш-менш успішно відповідав на виклики епохи, зосереджуючи максимум матеріальних і людських ресурсів на першочергових завданнях: досягненні перемоги над зовнішнім ворогом, створенні ракетно-ядерного потенціалу, розбудові системи загальної і спеціальної освіти, здійсненні масштабного житлового будівництва тощо. Однак, з часом система вичерпала свій потенціал і за лічені роки самозруйнувалася.

Відповідь на запитання, чому це сталося, слід шукати в закономірностях формування радянського суспільного ладу. Адже після перших двох десятиліть більшовицької диктатури у політичній системі не сталося жодних якісних зрушень (аналогічно, як і в соціально-економічних відносинах).

Колектив науковців, який підготував ці історичні нариси, зосереджував зусилля на аналізі відносин, що склалися між державою, суспільством і особою в процесі побудови ладу, який вожді більшовиків назвали соціалізмом. З одного боку, в нарисах висвітлюються процеси, пов'язані з формуванням диктатури більшовицького керівництва, яка фігурувала під прикриттям «диктатури пролетаріату». Головну увагу приділено функціонуванню інститутів влади, відносинам вождів, які керували цими інститутами, відносинам між центром влади в Кремлі і субцентром в українській столиці (Київ-Харків-Київ). З іншого боку, аналізуються відносини між владою та соціумом в цілому, а також його окремими спільнотами — соціальними, етнонаціональними, професійними. Обраний зріз проблеми дозволяє аналізувати історичну реальність одночасно на рівні макро- і мікрогруп, а також використовувати методи історичної антро-

пології, щоб прослідкувати вплив комуністичного будівництва на долю однієї, окремо взятої людини.

В книзі підкреслюється, що держава-комуна (визначення В. Леніна) мала своєю метою пролетаризувати суспільство, тобто поставити в економічну залежність від себе кожного громадянина. Саме це (а не створення ладу з розподілом матеріальних і культурних благ за потребами, як стверджували пропагандисти) було метою комуністичного будівництва. Опір суспільства, який особливо сильно спостерігався в Україні внаслідок специфіки її соціально-класової структури і міцних традицій національно-визвольної боротьби, придушувався варварськими засобами. Особливо тяжких репресій зазнало селянство і пов'язана з ним національна інтелігенція, а також ті меншини, які мали свої національні райони на західному кордоні СРСР — поляки та німці. Найбільш трагічною виявилася доля так званих «колишніх людей» (за термінологією чекістів). Як правило, вони винищувалися не тільки «як клас», але і як фізичні особи.

Як правило, репресії політичного режиму були превентивними. Маючи в своєму розпорядженні мільйонну армію добровільно або примусово наwerbованих «секретных сотрудников» органів державної безпеки, влада знала, де і в якій формі назріває опір, а тому могла завдати випереджувальний удар до того, як цей опір проявлявся. В радянській Україні вістря репресій спрямовувалося проти назріваючого опору соціального або національного характеру. Український народ являв собою особливу небезпеку для диктаторів з Кремля, які розуміли, що соціальна і національна складові у протестному русі соціуму утворюють кумулятивний ефект. «Прозеваем Украину!» — попереджав В. Ленін інших членів політбюро ЦК РКП(б) в грудні 1919 р.⁴ «Мы можем потерять Украину» — попереджав Й. Сталін свого найближчого підручного Л. Кагановича листом від 11 серпня 1932 р., збираючись відрядити його з секретарської посади в Кремлі до Харкова, щоб приглушити вибухонебезпечну ситуацію у голодуючій республіці⁵.

Сила і слабкість радянського ладу однаковою мірою породжувалися страхом людини перед всюдисущою державою. Страх, який постійно підтримувався масовими репресіями, відчувався кожним громадянином, незважаючи на його місце в соціальній ієрархії або посадову вагу — аж до члена політбюро ЦК КП(б)У. Коли XX з'їзд КПРС засудив практику масових репресій, стабільність радянської політичної системи істотно зменшилася, тим часом як економічна ефективність планово-директивного господарювання постійно залишалася вкрай незадовільною. Радянський лад виявився нездатним адекватно відповідати на виклики постіндустріальної доби. Тому він був вражений системною кризою, яка на рубежі 80–90-х рр. перейшла в режим саморуйнування.

⁴ *Ленин В.И.* Неизвестные документы. 1891–1922. — М., 1999. — С. 314. Це була заключна фраза у директиві, в якій попереджалося, що станеться, коли вищі ланки партійного апарату, аж до політбюро ЦК РКП(б), не матимуть коротких, але вичерпних двотижневих звітів кожного відповідального партпрацівника в цій республіці. У виданій в радянські часи Біографічній хроніці В. Леніна ця фраза відсутня.

⁵ *Сталин и Каганович.* Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 274.

Авторський колектив цих нарисів постійно дотримується пізнавального фокусу, досліджуючи діалог, який завжди існував, незважаючи на репресії або конфлікт між владою та суспільством. Автори прагнули подавати матеріал взаємовідносин соціуму та влади з максимальним урахуванням їх багатовимірності та плинності, не втрачаючи за анонімними структурами та механізмами влади основний предмет дослідження — Людину. Сподіваємося, що отриманий результат дасть можливість вдумливому читачеві сформувати новий, не зашорений погляд на історію владних відносин в Україні.

Академік Валерій СМОЛІЙ

Розділ I.

Початок поглинення суспільства державою-комуною (1917–1928)

1.1. Суспільство і держава: марксистський підхід

Марксизм народжувався як революційна течія. Період між наполеонівськими війнами і буржуазними революціями 1848–1849 рр. характеризувався в Західній Європі як перехід від мануфактурного до машинного виробництва. Разом із будівництвом заводів та залізниць на континенті формувалася робітничий клас. Він ще не заявляв про себе на повний голос, але його здатність на колективні дії у протистоянні з буржуазією побуджувала мислителів радикального спрямування сподіватися, що з'явилася сила, здатна суверенізувати суспільство. Захищаючи інтереси робітників, які в епоху первинного нагромадження зазнавали нещадної експлуатації, соціалісти бажали ліквідувати саме поняття капіталу, а з ним — і клас капіталістів, що народжувався. Капітал, як вважали вони, можна було ліквідувати тільки одним способом: знищенням приватної власності на засоби виробництва. Приватна власність повинна була поступитися місцем колективній, загальнонародній власності. Тим самим створювалися, як вони вважали, умови для побудови суспільного ладу, заснованого на справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей.

Термін «соціалізм» (від лат. *socialis* — суспільний) в його сучасній інтерпретації вперше був використаний на поч. 1830-х рр. у журналістиці — англійській (для характеристики дій послідовників Р. Оуена) і французькій (для оцінки праць К.-А. де Сен-Сімона). Мислителі, які розробляли соціалістичні ідеї в системному вигляді (до названих слід додати і Ш. Фур'є), вважали, що вони можуть бути втілені в життя шляхом поступового вдосконалення суспільства і подолання його залежності від держави.

У німецькомовних країнах Європи, де соціальні суперечності відчувалися більш гостро, виразниками радикальної платформи в соціалізмі стали К. Маркс і Ф. Енгельс. Як і всі інші соціалісти, вони висловлювалися за ліквідацію приватної власності. На відміну від інших, основоположники марксизму висловлювалися за експропріацію приватної власності революційним шляхом. Ця істотна відмінність у програмі дій вимагала іншого терміну для позначення їхньої платформи. І вони обрали термін, який існував з часів середньовіччя — комунізм (від лат. *communis* — спільний). Сміслова наповненість термінів «соціалізм» і «комунізм» була для них однаковою — заміна приватної власності державною, суспільною, колективною. Але в епоху промислової революції, що

почалася, комуністи відрізнялися від представників різноманітних видів соціалізму тим, що закликали робітничий клас силою встановити своє політичне панування, видерти з рук буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованого як пануючий клас і якнайшвидше збільшити суму продуктивних сил. Напередодні революцій, які прокотилися Західною Європою у середині XIX ст., висловлювана молодими німецькими революціонерами ідея «експропріації експропріаторів» здавалася цілком актуальною.

У 1846 р. К. Маркс і Ф. Енгельс заснували в Брюсселі Комуністичний кореспондентський комітет з метою згуртування однодумців. Через рік вони прийняли пропозицію Союзу справедливих — революційної організації робітників-емігрантів, яка утворилася в Англії, написати для них програму. Програма була написана і в лютому 1848 р. опублікована в Лондоні під назвою «Маніфест Комуністичної партії». Союз справедливих був перейменований на Союз комуністів.

Автори «Маніфесту» відкидали ті різновиди соціалізму, які характеризувалися ними як феодальний, дрібнобуржуазний, буржуазний тощо. На їхню думку, в цих вченнях не було ані крихти справжнього соціалізму. Через чотири десятки років, коли виявилось, що термін «комунізм» не прищепився, і навіть їхні послідовники назвали себе соціалістами, Ф. Енгельс у черговій передмові до «Маніфесту» таким чином обґрунтував свій з К. Марксом термінологічний вибір на користь комунізму: «Коли ми писали його, ми не могли назвати його *соціалістичним* маніфестом. У 1847 р. під назвою соціалістів були відомі, з одного боку, прихильники різних утопічних систем: оуеністи в Англії, фур'єристи у Франції, причому і ті, і другі уже виродились у чистісінькі секти, які поступово вимирали; з другого боку, — всілякі соціальні знахарі, які обіцяли, без всякої шкоди для капіталу і прибутку, усунути всі соціальні лиха з допомогою всіляких латок. В обох випадках це були люди, які стояли поза робітничим рухом і шукали підтримки скоріше у «освічених» класів. А та частина робітничого класу, яка переконалася в недостатності чисто політичних переворотів і проголошувала необхідність докорінної перебудови суспільства, називала себе тоді комуністичною. Це був грубуватий, погано обтесаний, чисто інстинктивний вид комунізму; проте він намацував найбільш основне і показував себе серед робітничого класу досить сильним для того, щоб створити утопічний комунізм: у Франції — комунізм Кабе, в Німеччині — комунізм Вейтлінга. Таким чином, у 1847 р. соціалізм був буржуазним рухом, комунізм — рухом робітничого класу... А оскільки ми з самого початку були тієї думки, що «визволення робітничого класу може бути справою тільки самого робітничого класу», то для нас не могло бути ніякого сумніву в тому, яку з двох назв нам слід вибрати»¹.

Після появи «Маніфесту» К. Маркс прожив ще 35 років, а Ф. Енгельс — 47 років. Матеріалізована в книгах і статтях, їхня творчість зайняла гідне місце в інтелектуальній скарбниці людства. Але обидва не знайшли часу, щоб роз'яс-

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. — Твори. — Т. 21. — С. 350–351.

нити головну загадку «Маніфесту» — механізм переростання приватної власності, на якій ґрунтувалася вся попередня історія цивілізації, у власність колективну, суспільну, загальнонаціональну. Ніколи прямо не відмовляючись від висунутих в «Маніфесті» прогнозів, вони зосередилися на дослідженні сучасного їм суспільства, яке називали буржуазним. Можна сказати навіть більше: головна праця К.Маркса «Капітал» містила в собі постулат, який перекреслював революційне нетерпіння «Маніфесту». Маркс писав: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами»².

Коли перевести ракурс аналізу в іншу площину — з проблеми трансформації приватної власності у власність колективну на проблему взаємовідносин між державою та суспільством, то хід думок основоположників марксизму в «Маніфесті Комуністичної партії» стане зрозумілішим. Одночасно виявиться й фундаментальна помилка, яка була закладена в основу цього твору і найбільш трагічним чином позначилася на історії людства в наступному столітті.

Повернемося до вже процитованого положення, яке містилося в розділі «Пролетарі і комуністи» в «Маніфесті»: «Пролетаріат використовує своє політичне панування для того, щоб видерти з рук буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва *в руках держави, організованої як пануючий клас* (курсив авт.) і якнайшвидше збільшити суму продуктивних сил». В цій фразі вражає визначення держави: «пролетаріат, організований як пануючий клас»³. Вражає тому, що ми знаємо: держава є частиною суспільства, але такою частиною, яка відділилася від нього і здійснює керівництво ним «згори».

Аналізуючи історичний розвиток під кутом зору взаємовідносин держави і суспільства, можна здогадатися, яким уявляли собі К. Маркс і Ф. Енгельс механізм переходу приватної власності у колективну. Якщо відштовхнутися від фрази, яка була «сухим залишком» викладених в «Маніфесті» ідей («комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності») і взяти до уваги визначення держави у вигляді «пролетаріату, організованого як пануючий клас», то можна зрозуміти, що вони передбачали неминучість появи державної власності як перехідної від приватної до колективної.

Фразеологічний аналіз «Маніфесту» підводить до висновку, що комуністичне майбутнє людства К. Маркс і Ф. Енгельс пов'язували з поглиненням держави революційним пролетаріатом, який в ході розвитку великої машинної індустрії ставав основною частиною суспільства. Цей висновок може бути верифікований положеннями, які знаходимо в праці Ф. Енгельса «Анти-Дюринг»: «Пролетаріат бере державну владу і перетворює засоби виробництва *насамперед у державну власність*. Але тим самим він знищує самого себе як пролетаріат, тим самим він знищує всі класові відмінності і класові протилежності, а разом з тим і державу як державу... Перший акт, в якому держава виступає дійсно як представник усього суспільства, — є в той самий час останнім самостійним актом її як держави. Втручання державної влади в

² Там само. — Т. 23. — С. 12.

³ Там само. — Т. 4. — С. 422.

суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим, і само по собі засинає»⁴.

Переведення проблеми «експропріації експропріаторів» у площину спорідненої з нею проблеми взаємовідносин між державою та суспільством показує глибинну суть помилки К. Маркса та Ф. Енгельса: пролетарська держава зовсім не бажала засинати. Політична диктатура, відома в марксизмі як «диктатура пролетаріату», після ліквідації приватної власності у членів суспільства мусила поєднуватися з диктатурою економічною. Засоби виробництва, за допомогою яких члени суспільства здобували свій хліб насущний, зосереджувалися у держави. Позбавлене приватної власності суспільство ставало подвійно залежним від держави — політично і економічно.

К. Маркс і Ф. Енгельс не змогли передбачити того, що комуністичні революції відбудуться в країнах порівняно або й зовсім відсталих. Та суть не в цьому. Помилковим виявився їх головний прогноз про засинання держави після експропріації приватної власності. В країнах, де встановлювалася робітничо-селянська влада, вона хапала за горло кожного члена суспільства, у тому числі робітника і селянина. Можна погодитися з передбаченням авторів «Маніфесту» про поглинення держави революційним пролетаріатом. Але і в такому випадку держава залишалася структурованою та ієрархізованою організацією. Можна сказати навіть більше: коли держава не відділялася від суспільства, а проростала з народної товщі, вона ставала все проникною і всемогутньою.

Комуністична революція, до якої закликали основоположники марксизму, ставила запитання, на яке у них не знайшлося відповіді. Чи зникала приватна власність на засоби виробництва, коли вони переходили у розпорядження суспільства, тобто оголошувалися усуспільненими? Використовуючи синонімічний термін, можна запитати, чи зникала приватна власність після націоналізації, тобто формального переходу засобів виробництва в розпорядження нації?

Основоположники марксизму були переконані в тому, що суспільство усуне традиційну державу і візьме на себе виконання державних функцій. Новий устрій вони характеризували як диктатуру пролетаріату, тобто якісно відмінну від традиційної держави організацію робітників. Відмінність пролетарської держави від усіх попередніх держав, що стояли над суспільством, полягала в тому, що вона мусила бути диктатурою тієї більшості населення, якою ставав пролетаріат у промислово розвинутих країнах.

Постійний опонент К. Маркса у Першому інтернаціоналі Михайло Бакунін намагався уявити собі таку пролетарську державу, але даремно. Іронізуючи над поняттям «диктатура пролетаріату», він запитував: «Що означає пролетаріат, возведений в пануючий стан? Невже весь пролетаріат стане на чолі управління? Німців близько сорока мільйонів. Невже всі сорок мільйонів будуть членами уряду? Весь народ буде керівником, а керованих не буде?»⁵

24-річний Ф. Енгельс з великим піднесенням розповідав в Ельберфельді про майбутній комуністичний устрій, який пануватиме після пролетарської рево-

⁴ Там само. — Т. 20. — С. 274.

⁵ Бакунин М.А. Философия, социология, политика. — М., 1989. — С. 482.

люції. Проте спроба деталізувати систему управління при комунізмі призводила до гірких висновків. Продовжуючи аналіз пропагованої лассальянцями і марксистами пролетарської держави, М. Бакунін занотував: «Отже, під яким кутом зору не подивимося на це питання, завжди маємо той самий результат: управління величезною більшістю народних мас з боку привілейованої меншості. Але ця меншість, кажуть марксиста, складатиметься з робітників. Так, мабуть з *колишніх* робітників, але які, коли стануть правителями або представниками народу, перестануть бути робітниками і дивитимуться на весь чорноробочій світ з висоти державної, будуть представляти вже не народ, а себе і свої домагання на управління народом. Хто може засумніватися у цьому, той зовсім не знайомий з природою людини»⁶.

Мабуть, Бакунін даремно поєднував всі можливі негаразди комуністичної системи управління тільки з природою людини. Вирішальну роль відіграла об'єктивна обставина: експропріацією приватної власності на всі ресурси держава ставила суспільство у цілковиту економічну залежність від себе. Можна було скільки завгодно говорити про те, що націоналізована власність ставала загальнонаціональною, або усупільнена власність переходила в руки суспільства. Нації, суспільства або класи були позбавлені «рук». Натомість держава, як і кожна інша ієрархізована структура, мала свої «руки», за допомогою яких здійснювала владу і управляла формально націоналізованою власністю.

Політична залежність суспільства від держави існувала завжди. Але й держава завжди залежала від виробників матеріальних благ. Вона використовувала їхню залежність від себе, щоб встановлювати закони і накладати податки, без яких її існування ставало неможливим. Та якби держава вдалася до експропріації всіх засобів виробництва, вона взяла б на себе турботу про виробництво матеріальних благ. Становище пролетаріату, тобто людей, від початку позбавлених приватної власності, не могло бути кращим, ніж становище тих, кого в ході комуністичної революції позбавляли приватної власності. Раніше люди найманої праці мали справу з класом підприємців і могли, користуючись своєю організованістю, вимагати від них покращення умов праці і побуту. Коли цей клас зникав, пролетарі потрапляли в не меншу залежність від держави, ніж позбавлені приватної власності верстви суспільства. Держава, в руках якої зосереджувалися всі засоби виробництва, ставала всесильною. Саме в такій ситуації у державних службовців могли проявитися найгірші риси людської природи.

Величезний інтелектуальний вклад основоположників марксизму в розуміння того, як функціонує сучасне їм суспільство, поставив видатного російського анархіста у програшне становище в полеміці з ними. Критика М. Бакуніна стосувалася не сучасності, а трансформації влади і власності в майбутній комуністичній революції. Коли нове покоління революціонерів озброїлося ідеями «Маніфесту Комуністичної партії» і поставило вимогу «експропріації експропріаторів» у практичну площину, бакунінський аналіз наслідків її реалізації уже забувся. Доводиться заново вчитуватися в перестороги М. Бакуніна, щоб зро-

⁶ Там само. — С. 483.

зуміти природу жахливих наслідків здійсненого в ХХ ст. у кількох десятках країн комуністичного експерименту.

Аналізуючи на початку ХХІ ст. як перестороги М. Бакуніна, так і наслідки експерименту, який здається вже завершеним, можна твердити, що марксистки не відрізняли людських спільнот з ієрархічною структурою (держави, партії, клани тощо) від спільнот без внутрішнього кістяка (суспільства, нації, класи і т.п.). Як могло позначитися таке нерозрізнення на зосередженні всіх знарядь виробництва в руках «держави, організованої як пануючий клас»? Хто починав розпоряджатися експропрійованою власністю від імені нації/суспільства? На ці питання дає відповідь історичний аналіз.

Юристи визначають право фізичної або юридичної особи на майно і ресурси як сукупність правомочностей (володіння, користування й розпорядження). Відносини власності кодифікуються відповідно до того, як вони формуються в суспільстві. Еволюція форм власності в часі і просторі постійно перебуває в полі зору правознавчої науки. Однак взаємозв'язок категорії власності з еволюцією самого суспільства — це вже поле досліджень істориків. Не маючи професійних знань з історії, навіть найвидатніші представники інших галузей науки можуть помилятися у висновках і прогнозах. Так трапилося з родоначальниками «наукового» комунізму.

Історик дивиться на трансформацію форм власності з пташиного лету і мусить мислити категоріями цивілізаційного масштабу. Для нього державна форма власності з усіма її різновидами — це лише епізод з історії суспільних відносин. На першому плані у нього перебувають дві всезагальні форми володіння, користування і розпорядження засобами виробництва та природними ресурсами — колективна й приватна. За цих умов державна власність зникає як самостійна категорія, перетворюючись на власність організації, якою є кожна держава. А власність будь-якої організації — це власність конкретних осіб, які мають реальний доступ до володіння, користування й розпорядження нею. Тобто це — приватна власність.

У доцивілізаційну епоху право власності ще не розщепилося на окремі правомочності, які могли належати різним людям. Майном, якщо воно існувало, люди володіли колективно, так само як природними ресурсами, від яких залежало їхнє життя. Економіка громад обмежувалася збиральництвом і полюванням. Чи існувало взагалі поняття власності в ті часи? Якщо й існувало, то воно має бути предметом аналізу біологів, а не юристів. Людина тоді тільки відокремлювалася від тваринного світу, в якому істоти відстоюють право на певну територію, що рівнозначне праву на життя.

Відносини між людьми почали ускладнюватися, коли з'явилися відтворюючі галузі виробництва. З початком неолітичної революції первинна орда поступилася місцем родоплемінним колективам, які знаменували собою появу суспільства. Будучи монополією на розпорядження ресурсами, приватна власність формувала соціальні відмінності між людьми, які склалися в певну систему. В людських спільнотах з більш-менш розвинутою структурою починалися процеси державотворення, внаслідок чого вони діставали перевагу перед іншими у боротьбі за територію.

Соціально-економічний вимір історичного розвитку характеризувався тривалим, аж до другої половини XIX ст., пануванням аграрного суспільства. На цій стадії держава могла набувати різні форми, але в основі її завжди (за винятком кочових суспільств) корінилася власністю на землю. Як правило, вона персоналізувалася в особі монарха. Монарх реалізував право власності на землю шляхом передачі частини правомочностей людям, які виконували державні функції. Частина правомочностей передавалася й селянам: їм дозволялося за умови виконання повинностей спільно користуватися землею, яка в додержавні часи була їхньою власністю.

На стадії переростання аграрного суспільства в індустріальне (соціально-економічний вимір історичного процесу) і традиційного — в громадянське (суспільно-політичний вимір) державна власність на засоби виробництва та інші ресурси перестала уособлювати монарха. Навіть у дореволюційній Росії, яка до кінця зберігала самодержавну форму правління, вона відділилася від власності царської сім'ї. Майже вся первинна залізнична мережа Росії була побудована приватними концесіонерами на західноєвропейський облігаційний капітал, доходність якого гарантувалася казною. Пізніше царський уряд викупив залізницю і перетворив шляхи сполучення, що перебували в державній власності, на ефективний важіль форсування промислового розвитку. Та в усіх випадках державна власність на засоби виробництва залишалася за своєю внутрішньою сутністю різновидом приватної власності. Це була власність ієрархічно побудованої організації, яка (організація) протиставляла себе безструктурній спільноті — суспільству.

Марксистичні сформулювали красиву тезу про державу революційного пролетаріату, яка здійснювала «експропріацію експропріаторів». Проте робітнича держава, як будь-яка попередня, мусила бути організацією з ієрархічно побудованою структурою, тоді як суспільство, що її породжувало, залишалося безструктурною спільнотою. Декрети держави «диктатури пролетаріату» були здатні експропріювати конкретного власника і навіть усіх наявних в суспільстві власників. Але вони не могли ліквідувати відносини між людьми з приводу володіння, користування і розпорядження ресурсами, що забезпечували життєздатність держави і суспільства. «Експропріація експропріаторів» не знищувала приватну власність на засоби виробництва, а віддавала її в руки тих, хто здійснював комуністичні перетворення.

Після революції 1848–1849 рр. правлячі кола країн Західної і Центральної Європи врахували небезпеку пролетарської революції і постаралися попередити її шляхом реформ. У середовищі робітничого класу, який став в умовах промислової революції численним і згуртованим, політика верхів знаходила підтримку. Протилежні за економічними інтересами класи та їхні політичні сили знаходили спільну мову на шляхах встановлення конституційної монархії і загального виборчого права.

Опинившись в парламентах, соціалісти почали цінувати демократію, яка давала можливість законодавчим шляхом поліпшувати умови праці робітників і надавати підтримку слабозахищеним верствам суспільства. У теорії соціалісти залишалися прибічниками ліквідації приватної власності і створення безкласо-

вого суспільства, але на практиці задовольнялися соціальними реформами. Після зникнення Союзу комуністів (1852 р.) жодна політична сила не оголосила себе комуністичною, аби не підкреслювати негайну готовність до революційних дій. Соціалісти, у середовищі яких швидко поширювався марксизм, назвали себе соціал-демократами, щоб продемонструвати відданість демократії і соціальним реформам.

Залишаючись переконаними прихильниками комуністичної доктрини, основоположники марксизму не раз давали зрозуміти своїм послідовникам, що розвиток демократії в буржуазному суспільстві здатен внести поправки в тактику і стратегію робітничого руху. У К. Маркса ця думка найбільш виразно прозвучала, коли він виступав на робітничому мітингу в Амстердамі у вересні 1872 р.: «Ми знаємо, що треба зважати на установлення, нрави і традиції різних країн; і ми не заперечуємо, що є такі країни, як Америка, Англія, і коли б краще знав Ваші установлення, то можливо додав би до них і Голландію, в яких робітники можуть добитися своєї мети мирними засобами»⁷.

Мета, однак, залишалася попередньою: реалізація комуністичної доктрини. У написаній в 1886 р. передмові до нового видання Марксового «Капіталу» Ф. Енгельс підкреслив: «Англія є єдина країна, де неминуча соціальна революція може бути здійснена цілком мирними і легальними засобами»⁸. Йшлося не про переможне пролетарське повстання з негайною «експропріацією експропріаторів», а про використання важелів демократії для реалізації все тієї ж комуністичної доктрини.

Доктрина залишалася такою, як вона була викладена в «Маніфесті Комуністичної партії», аж до 1891 р., коли Ф. Енгельс опублікував написаний ще в 1875 р. Марксів твір «Критика Готської програми». У ньому формулювався ряд тез, які деталізували концепт комунізму. Йшлося передусім про поділ комунізму на дві фази, першою з яких був соціалізм. Маркс більше не вважав, що соціалізм і комунізм залишаються термінами однакової смислової наповненості. До комунізму, підкреслював він, можна прийти тільки через соціалізм, який передбачав ліквідацію приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. Але при соціалізмі мав працювати той же принцип, як при обміні товарними еквівалентами: певна кількість труда в одній формі обмінюється на рівну кількість труда в іншій формі. Натомість досягнення комунізму пов'язувалося з особливо високим ступенем економічного розвитку. «На вищій стадії комуністичного суспільства, — вказував Маркс, — після того, як зникне поневолююче людину підкорення її поділові праці; коли зникне разом з цим протилежність розумової і фізичної праці; коли праця перестане бути тільки засобом для життя, а стане сама першою потребою життя; коли разом з всебічним розвитком індивідів виростуть продуктивні сили, і всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком, тільки тоді можна буде цілком подолати вузький горизонт буржуазного права, і суспільство зможе написати на своєму прапорі: «Кожний по здібностям, кожному по потребах!»⁹

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. — Т. 18. — С. 151.

⁸ Там само. — Т. 23. — С. 36.

⁹ Там само. — Т. 19. — С. 21.

Тим часом західноєвропейські марксистки не затьмарювали свою свідомість роздумами про майбутню державу диктатури пролетаріату, яка встановить соціалізм, тобто позбавить суспільство приватної власності і налагодить прямий продуктообмін. У своїй практичній діяльності лідери соціал-демократичних партій виявляли готовність до компромісів. Вони переконувалися, що краще рухатися в напрямі узгодження інтересів труда і капіталу, ніж тримати курс на знищення капіталу — рівноправного з робочою силою агента виробничого процесу. Економічну діяльність, пов'язану з використанням і примноженням капіталу, вони вважали таким же полем для прикладення інтелекту, як і діяльність у сфері науки, культури, релігії. Більше того, соціал-демократи почали розглядати приватне підприємництво як найважливішу сферу занять, яка матеріально забезпечувала всі інші сфери і давала можливість здійснювати заходи, спрямовані на оздоровлення ринкової економіки і зниження соціальної напруги в суспільстві. Залишаючись соціалістами за своїм світобаченням, вони ставали в практичній діяльності партнерами політичних партій, які представляли інтереси капіталу. У Західній Європі останньої чверті XIX ст. вже починався хоч і в уповільненому режимі, процес, якому тільки після Другої світової війни підібрали властиву назву: трансформація капіталістичних держав у соціальні.

Найбільш відомим представником ревізійністської течії в західноєвропейському марксизмі був один з керівників німецької соціал-демократії Едуард Бернштейн. Його ідеалом був класовий мир, а не класова війна, аж до пролетарської революції. «Новий лад, принципово відмінний від буржуазного, повинен бути досягнутий шляхом творення, а не насилля, шляхом реформаторської праці з вдосконалення старого ладу», — писав він¹⁰. В літературі часто повторюється гучна заява Бернштейна, що прозвучала в іншій його праці: «Я відкрито заявляю, що знаходжу дуже мало смислу й інтересу в тому, що звичайно називають «кінцевою метою соціалізму». Ця мета, чим би вона не була, для мене — ніщо, рух — це все»¹¹.

Підіб'ємо підсумки. К. Маркс і Ф. Енгельс не встановлювали певних строків для реалізації комуністичної доктрини. Вони навіть поділили кінцеву мету робітничого руху на дві фази, які визначалися ступенем зрілості продуктивних сил — соціалізм і повний комунізм. Тим самим суспільство, в якому потреби трудящих після «експропріації експропріаторів» мусили задовольнятися повною мірою, відсувалося у віддалене майбутнє. Послідовники основоположників марксизму навіть не побажали бути комуністами: їх не хвилювало те, що могло трапитися у майбутньому. Будучи людьми дії, вони взяли на озброєння популярний навіть у немарксистських колах, а тому наповнюваний різним змістом термін «соціалізм». Назвавшись соціал-демократами, вони підкреслили тим самим, що мають намір добиватися встановлення соціалізму, під яким розуміли першу фазу комунізму, не закликати до революції, а демократичним шляхом.

¹⁰ Бернштейн Э. Исторический материализм. — СПб., 1901. — С. 325.

¹¹ Бернштейн Э. Борьба социал-демократии и социальная революция // Сборник документов по истории рабочего и социалистического движения стран Европы и США. — М., 1985. — С. 37.

Деякі лідери соціал-демократичного руху, яких їхні противники у середовищі марксистів назвали ревізіоністами, закликали відкласти на майбутнє навіть ідею «експропріації експропріаторів». Ревізіоністи вважали, що «експропріатори», тобто власники підприємств і організатори виробництва, були партнерами робітничого класу у виробничому процесі. Вони, звичайно, мали протилежні з робітниками економічні інтереси, але з ними, як показувала практика, можна було домовлятися.

1.2. Радянська держава-комуна у взаємовідносинах з суспільством

Україна й українці знаходилися під тиском комуністичної доктрини впродовж 74 років. Питання не в тому, багато це чи мало. Звичайно, це дуже багато: три покоління. Але суть справи полягає в іншому: пройшло більше двох десятиріч після того, як ленінсько-сталінська держава-комуна розпалася під тягарем власних нерозв'язних проблем, але пострадянський простір не звільнився остаточно від рис комуністичної псевдоцивілізації. Різко поділена й історична пам'ять сучасного покоління. Мільйони людей з ностальгією згадують ту частину свого життя, яка припала на роки радянської влади. Інші мільйони наших співвітчизників згадують минуле з огидою і жахом. У такому поділі пам'яті простежується дивна, на перший погляд, закономірність: ті, чий сім'ї в першому-другому поколіннях постраждали від влади найбільше, згадують її, як правило, з ностальгією. Ті, чий сім'ї постраждали найменше (і тут треба згадати в першу чергу населення західних областей, радянізованих поколінням пізніше), згадують її переважно з жахом. Відносини народної в своїй основі держави-комуні з суспільством були непростими, і їх не можна малювати виключно чорними або тільки білими фарбами. Аби вилікуватися від травматичного минулого, треба сховати емоції в далеку шухляду і спокійно розібратися в тому, що відбулося. Внаслідок того, що минуле з його вже звичними, але фальшивими оцінками залишається в нашій свідомості, деякі політики намагаються відродити у власних інтересах колишні гасла, які розділяли людей, але давно втратили значення.

Між виходом в світ «Маніфесту Комуністичної партії» і утворенням підпільної партії російських марксистів пройшло 55 років. За цей час західно-європейський марксизм втратив революційність. Нечисленні ліві, які зберігали вірність первинному марксизму, називали угодовцями своїх товаришів у соціал-демократичних партіях, які старалися укласти класовий мир і навіть входили в буржуазні уряди. Натомість в самодержавній Росії картина була протилежною. Так звані «легальні марксистичні» залишалися інтелектуальною групою, яка не спромоглася організувати власну політичну партію. Нелегальні марксистичні об'єдналися в політичну партію і назвали себе соціал-демократами, як на Заході. Однак уже в 1903 р. на з'їзді, який утворив Російську соціал-демократичну робітничу партію (РСДРП), між ними відбувся розкол: одні пішли за В. Леніним, інші — за Л. Мартовим. Мартов (Ю. Цедербаум) разом з Леніном утворив в 1895 р. Петербурзький союз боротьби за визволення робітничого класу і

організував в 1900 р. газету «Искра». Прибічники Леніна закликали робітників до комуністичної революції, а прибічники Мартова надавали перевагу соціальним реформам за зразком здійснюваних в Західній Європі. Обидві фракції залишалися за назвою соціал-демократами і навіть знаходилися довгий час в одній партії.

Термін «ленінізм» народився в ідеологічних суперечках між прибічниками Леніна і Мартова. Першим його вжив Л. Мартов у брошурі «Боротьба із «становищем облоги» в Російській соціал-демократичній робітничій партії», яка вийшла з друку в Женеві у 1904 р. Автор бажав підкреслити лише те, що Ленін не був справжнім марксистом. В радянську добу термін набув суто позитивного значення в працях Г. Зінов'єва і особливо Й. Сталіна («Про Леніна і ленінізм», «Основи ленінізму»). У кінцевому підсумку все, що зробив Ленін, було оголошене реалізацією марксистських ідей.

В. Ленін завжди підкреслював, що він є справжнім марксистом, тому що дотримується букви і духу «Маніфесту Комуністичної партії». Своїх опонентів серед російських, українських і західноєвропейських соціал-демократів він таврував як ревізіоністів і угодовців. Коли К. Каутський послався на те, що Маркс і Енгельс припускали можливість мирного переходу до соціалізму в Англії і Америці, Ленін назвав його софістом і шахраєм, який фальшує марксизм за допомогою цитат. Формально він мав рацію в тому сенсі, що класики марксизму допускали мирний перехід до соціалізму лише як виняток. Показово, однак, що поряд з цим аргументом Ленін висунув ще два, щоб обґрунтувати принципову неможливість запровадження комунізму без пролетарської революції: по-перше, тоді (в 1870-х рр.) ще не було монополістичного капіталізму, тобто імперіалізму; по-друге, саме в Англії і Америці не існувало тоді воячини як головного апарату буржуазної державної машини (тепер є, підкреслював він, формулюючи цю думку у 1918 р.)¹². Час показав надуманість цієї аргументації і самої тези про імперіалізм як останню стадію капіталізму. Інших, більш переконливих аргументів на захист революційного марксизму Ленін не зміг навести. Сильні вислови на адресу К. Каутського, який остаточно відмовився від риторики «Маніфесту Комуністичної партії» під впливом першого провального досвіду комуністичного будівництва в Росії, таким аргументом не були.

Історики знаходять два свідчення у творчій спадщині В. Леніна, які показують еволюцію його поглядів на суть комуністичної доктрини. Перше з них сформульоване до більшовицького перевороту 1917 р.: «Наукова різниця між соціалізмом і комунізмом ясна. Те, що звичайно називають соціалізмом, Маркс назвав «першою» або нижчою фазою комуністичного суспільства. Оскільки *спільною* власністю стають засоби виробництва, остільки слово «комунізм» і тут можна застосувати, коли не забувати, що це *не* повний комунізм»¹³. Ми бачимо, що Ленін під комунізмом розумів двофазний соціально-економічний лад, який соціал-демократи включили до свого теоретичного арсеналу після опублікування Марксової «Критики Готської програми». Таке розуміння доктрини

¹² Ленін В.І. Повн. збір. творів. — Т. 37. — С. 99.

¹³ Там само. — Т. 33. — С. 93–94.

виявилось зручним для планів Леніна. Ставало можливим закликати населення будувати комунізм під виглядом соціалізму. Викликані комуністичним будівництвом «тимчасові труднощі» списувалися на перехідний період. Термін «комунізм» пов'язувався з недалеким «світлим майбутнім», заради якого варто було ці труднощі перетерпіти.

Друге свідчення — про необхідність зміни точки зору на соціалізм стало результатом п'ятирічного досвіду перебування більшовиків при владі (1918–1922), який змусив Леніна у непрямій формі відмовитися від усталеної візії «світлого майбутнього»¹⁴. Ревізія марксистських поглядів відбулася шляхом висунення концепту «кооперативного соціалізму». Цей концепт замасковано закликав залишити селянству приватну власність на основні засоби виробництва¹⁵. Це означало, що всіма покинутий вождь більшовиків відмовлявся на смертному одрі від комуністичної доктрини.

Останню волю вождя наступники і спадкоємці перекрутили й забалакали його ж власними твердженнями попередніх років. Одне з них стосувалося різниці між поняттями соціалізму і комунізму — цілком в рамках комуністичної доктрини. У доповіді про перегляд програми і зміну назви партії більшовиків Ленін не залишав будь-яких сумнівів щодо того, як соціалізм переростатиме в комунізм: «Починаючи соціалістичні перетворення, ми повинні ясно поставити перед собою мету, до якої ці перетворення, *кінець кінцем* (курсив *авт.*), спрямовані, а саме мету створення комуністичного суспільства, що не обмежується тільки експропріацією фабрик, заводів, землі і засобів виробництва, що не обмежується тільки суворим обліком і контролем за виробництвом і розподілом продуктів, але йде далі до здійснення принципу: від кожного по здібностях, кожному по потребах»¹⁶.

Чи мав темпоральну визначеність вираз «кінець кінцем»? Леніну було важливо запевнити усіх, що до «світлого майбутнього» доживуть молодше і середнє покоління будівників комунізму. Тому у промові на Красній площі 1 травня 1919 р. він оптимістично заявив: «більшість присутніх..., що не переступили 30–35-річного віку, побачать розквіт комунізму, до якого нам поки що далеко»¹⁷. Вожді партії передавали один одному започатковану Леніним естафету таких запевнень, щоб усі покоління радянських людей мали перед собою перспективу «світлого майбутнього».

У промові на I Всеросійському з'їзді рад народного господарства, виголошеній 26 травня 1918 р., В. Ленін перелічив той теоретичний багаж, з яким починав комуністичне будівництво, і зробив знаменне визнання: «Все, що ми знали, що нам точно вказували найкращі знавці капіталістичного суспільства, найбільші уми, які передбачали розвиток його, це те, що перетворення повинно

¹⁴ Ленін В.І. Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 37.

¹⁵ Див.: Кульчицький С.В. Концепція «кооперативного соціалізму» // Український історичний журнал. — 1995, № 2. — С. 3–17; Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К. 1996. — С. 299–319.

¹⁶ Ленін В.І. Повн. збір. творів. — Т. 36. — С. 42.

¹⁷ Там само. — Т. 38. — С. 325.

історично неминуче статися по такій-то основній лінії, що приватна власність на засоби виробництва засуджена історією, що вона зазнає краху, що експлуататори неминуче будуть експропрійовані. Це було встановлено з науковою точністю... Це ми знали, коли брали владу для того, щоб приступити до соціалістичної реорганізації, але ні форм перетворення, ні темпу швидкості розвитку конкретної реорганізації ми знати не могли. Тільки колективний досвід, тільки досвід мільйонів може дати у цьому відношенні вирішальні вказівки»¹⁸.

Ленін завжди тримав руку на пульсі розбурханого революцією суспільства і чудово розумів настрої народних низів. Будучи досвідченим політиком, він знав, з чим треба виступати перед масами і що залишати при собі. Врахування «досвіду мільйонів» він резервував за собою, як і «вирішальні вказівки». Але варто звернути увагу не тільки на суперечливість між формою і змістом тверджень у процитованих рядках з промови вождя більшовиків, але й на висловлену в ній тезу: марксизм не мав, на його думку, чітко окресленої стратегії комуністичного будівництва.

Можна повторювати цю тезу незліченну кількість разів. Це не додасть їй переконливості, якщо не зрозуміти, що першим її висловив саме Ленін. К. Маркс не користувався поняттям «будівництво», коли йшлося про соціалізм і комунізм. Вираз «соціалістичне будівництво» суперечив його уявленням про суспільний розвиток як природноісторичний процес. Якщо сказаного не досить, щоб відчувати різницю між марксизмом і ленінізмом, то варто звернутися до ще одного визначення — безумовно широго, тому що воно містилося в одній з передсмертних статей вождя. В останньому фрагменті статті «Про нашу революцію», продиктованому 17 січня 1923 р., були такі рядки: «Пригадується, Наполеон писав: «Спочатку треба вв'язатися в серйозний бій, а там уже видно буде». Ось ми і вв'язалися спочатку в жовтні 1917 року в серйозний бій, а там уже побачили такі деталі розвитку (з точки зору світової історії це, безсумнівно, деталі), як Брестський мир або неп і т.п.»¹⁹.

З «деталлями розвитку» Ленін справлявся блискуче. Історія Росії і пов'язана з нею історія України могли б скластися зовсім по-іншому, якби він піддався настроям переважної більшості більшовицького керівництва і не уклав Брестського миру у 1918 р. Так само несподіваний поворот до непу, який керівники КП(б)У сприйняли одверто вороже, став рятівним для радянської влади, яка стояла на краю загибелі. Навіть курс на коренізацію, до якого Ленін був причетний вже не особисто, а як теоретик з національного питання, виявився одним з таких поворотів в тактиці більшовиків, який зробив можливим комуністичне будівництво в багатонаціональній країні. Проте в усій ленініані не можна знайти схвальної або критичної оцінки дій, що допомогли вождю більшовиків перекрити нормальний шлях розвитку, на який ставала революційна Росія після повалення самодержавства. Виключно Леніну належить «заслуга» перетворення демократичної Лютневої революції в радянську Жовтневу. «Велику Жовтневу соціалістичну революцію», як її назвали більшовицькі

¹⁸ Там само. — Т. 36. — С. 357–358.

¹⁹ Там само. — Т. 45. — С. 362.

пропагандисти, даремно вважають початком комуністичних перетворень. Комуністична революція, яка не мала нічого спільного з Російською революцією 1917 р., почалася лише навесні 1918 р. Використовуючи ради робітничих і солдатських депутатів, що з'явилися в Російській революції, як точку опори, Ленін спромігся впродовж одного року повернути велетенську країну, яка не розуміла, що з нею роблять, на шлях будівництва утопічного суспільства.

На другий день після приїзду з еміграції в революційний Петроград, тобто 17 квітня 1917 р. В. Ленін двічі виступив у Таврійському палаці — на зборах більшовиків і на зборах більшовиків та меншовиків — учасників Всеросійської наради рад робітничих і солдатських депутатів. Завдання, що містилися в цих доповідях, були надруковані в газеті «Правда» 20 квітня у вигляді тез. Ця газетна стаття виявилася одним з ключових документів у віковій історії КПРС. В центрі «Квітневих тез» перебував план завоювання політичної влади партією більшовиків. Але в них містилися й завдання на період після встановлення більшовицької диктатури. Найважливішою була вимога побудови держави-комуни. У країні не існувало людей, навіть в партії більшовиків, які могли б уявити собі довгострокові наслідки ліквідації класів і приватної власності на засоби виробництва. Але уперше оприлюднена теза про необхідність будівництва держави-комуни свідчила, що привид комуністичної революції навис над Росією уже в квітні 1917 р., тобто за рік до її початку.

Хто мав будувати комунізм? Тут В. Ленін цілком залишався на позиції К. Маркса і Ф. Енгельса: держава диктатури пролетаріату. У написаній в серпні-вересні 1917 р. праці «Держава і революція» він заявляв: «До того часу, поки настане «вища» фаза комунізму, соціалісти вимагають найсуворішого контролю з боку суспільства і з боку держави над мірою праці і мірою споживання, та тільки контроль цей повинен початися з експропріації капіталістів, з контролю робітників за капіталістами і проводитись не державою чиновників, а державою озброєних робітників»²⁰.

Коли ж більшовики повалили Тимчасовий уряд і розігнали Установчі збори, Ленін поставив чергове завдання: розробити нову програму партії. Розгорнуте завдання було сформульоване на першому після взяття влади партійному з'їзді у березні 1918 р. VII з'їзд перейменував партію з соціал-демократичної на комуністичну і заявив у зв'язку з цим про необхідність відповідних змін у програмних засадах партійної діяльності. Показово, що Ленін вкрай негативно оцінив поправку до резолюції про розробку нової програми, яку вніс визнаний теоретик партії М. Бухарін. У поправці йшлося про внесення в програму характеристики повного комунізму, коли держава, використовуючи лексику Ф. Енгельса, «засинатиме». «Ми зараз стоїмо безумовно за державу, — зауважив Ленін, — а дати характеристику соціалізму в розгорнутому вигляді, де не буде держави, нічого тут не вгадаєш, крім того, що тоді буде здійснений принцип — від кожного по здібностям, кожному по потребах»²¹. Місяцем пізніше в полеміці

²⁰ Там само. — Т. 33. — С. 92–93.

²¹ Там само. — Т. 36. — С. 62.

з тим же Бухарінін на засіданні ВЦВК він не менш чітко визначив головне для більшовиків завдання: «створювати державу комуни»²².

Держава комуни, держава-комуна, держава озброєних робітників — ці визначення цілком співпадали з формулюванням «Маніфесту Комуністичної партії»: «державна, організована як пануючий клас». К. Маркс і Ф. Енгельс не повідомили, яким чином можна поєднати безструктурну спільноту (клас) з структурною (державою). Але В. Ленін не потребував підказок. Він почав будувати державу озброєних робітників, як тільки опинився в революційному Петрограді. Вміло маневруючи між протилежними політичними силами, він зробив випестовану ним партію більшовиків урядовою. Надалі, спираючись на сформовану народною революцією політичну силу у вигляді рад робітничих і солдатських депутатів, він перетворив урядову партію на державну, після чого почав виконувати чергове завдання радянської влади — комуністичне будівництво. Держава озброєних робітників у вигляді партії-держави повинна була, сама того не усвідомлюючи, допомогти йому перебудувати країну на засадах «Маніфесту Комуністичної партії».

Реалізувати комуністичну доктрину вождь більшовиків збирався перевіреним способом — «революцією згори». Російські царі насаджували капіталізм з метою модернізації країни, і він сподівався так само успішно насадити комунізм. Проте комуністична «революція згори» принципово відрізнялася від капіталістичної. Капіталізм був реальним соціально-економічним ладом, давно визрілим в країнах, які завдяки йому ставали сильнішими, в тому числі у воєнному відношенні. Комунізм був утопією, що народилася в головах соціалістів, які не могли передбачити неминучих наслідків насильницького ошчасливлення.

В. Ленін, так само як і К. Маркс і Ф. Енгельс, розумів, що ошчасливлення має бути насильницьким, а головну роль у запровадженні насилля мусить відіграти держава. У праці «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися?», яка теж відносилася до вересня 1917 р., він згадував досвід буржуазних революціонерів Франції, які зробили свою революцію великою за допомогою *терору* (вождь полюбляв виділяти ключові слова на письмі курсивом) і додавав при цьому: «без смертної кари щодо *експлуататорів* (тобто поміщиків і капіталістів) навряд чи обійдеться який би то не був революційний уряд»²³.

Уже в ранзі глави радянського уряду В. Ленін підкреслював на засіданні «більшовицького парламенту» — ВЦВК в грудні 1917 р.: «Держава, це — установа для примусу. Раніше це було насильство над усім народом купки багатіїв. А ми хочемо перетворити державу в установу для примушування чинити волю народу. Ми хочемо організувати насилля в ім'я інтересів трудящих»²⁴. Через два тижні після того, як газета «Правда» надрукувала ці слова, голова Раднаркому заснував Всеросійську надзвичайну комісію (ВЧК).

Звертаючись до членів ВЦВК, Лев Троцький у тому ж таки грудні 1917 р. запевняв: «Не пізніше, як через місяць терор здобуде, подібно до того, що

²² Там само. — С. 248.

²³ Там само. — Т. 34. — С. 165.

²⁴ Там само. — Т. 35. — С. 106

відбулося під час Великої французької революції, надто жорстоку форму. Мова буде йти тоді не про тюрми, а про гільйотину, цей чудовий винахід Великої французької революції, що має загально визнану перевагу — вкорочувати людину на голову»²⁵. Вожді більшовиків полюбляли порівнювати свою революцію з Великою французькою.

Тюрма або гільйотина — це терор, спрямований проти особи. Наступні два з половиною роки показали, що стала фактом розв'язана більшовицькими вождями громадянська війна, в якій гинули вже не окремі особи, а соціальні верстви. Факт особистої причетності і причетності своїх колег до розв'язування винищувальної війни в суспільстві М. Бухарін підтверджував з готовністю і навіть з ентузіазмом. Свою книгу «Економіка перехідного періоду», що вийшла в світ у травні 1920 р., він починав з такого славослів'я комунізму: «Той, хто уявляв собі революцію пролетаріату як мирний перехід влади з одних рук до інших, а переворот у виробничих відносинах як зміну у верхівках організаційних апаратів; той, хто *так* малював собі класичний тип революційного пролетаріату, з жахом відсахнеться від всесвітньої трагедії, яку переживає людство. Він не в змозі буде побачити в диму згарищ і гуркоті громадянської війни урочисті й величаві обриси майбутнього суспільства»²⁶.

Держава озброєних робітників повинна була служити інструментом комуністичного будівництва. Хто стояв за такою державою, тримаючи в руках всі важелі управління? Що являло собою словосполучення «диктатура пролетаріату», сформульоване родоначальниками марксизму в «Маніфесті Комуністичної партії»?

Озброєні робітники — це ще не організація. Організацією, як уже підкреслювалося, може бути тільки структурована сукупність людей. В. Ленін називав робітничий клас «класом в собі», який у власному середовищі може виробити тільки тред-юніоністську свідомість. Перетворити робітників в «клас для себе», тобто переключити його увагу з вимог про підвищення заробітної плати або поліпшення умов праці на здобуття політичної влади з наступною експропріацією експропріаторів могла, як він запевняв, тільки організація революціонерів, керована різночинною інтелігенцією. Тільки вона, на його думку, могла засвоїти марксизм і проникнутися ідеями «Маніфесту Комуністичної партії». Але такого поділу пролетарів на «клас в собі» і «клас для себе» в «Маніфесті» не існувало. Ленінський погляд на організацію революціонерів та її значення в робітничому русі ґрунтувався на ідеях російських народників.

Пролетарським авангардом Ленін називав тільки свою власну партію, не визнаючи такої ролі навіть за своїми однопартійцями-меншовиками. Він визнавав їх марксистами, але вважав опортуністами, що відреклися, як і західноєвропейські соціал-демократи, від ідей «Маніфесту».

Отже, «державою озброєних робітників» повинна була керувати більшовицька партія. Хто мав керувати партією, а через партію — цією державою? Відповідь Леніна була однозначною: вожді. На відміну від всіх існуючих тоді

²⁵ Цит. за: Черная книга коммунизма. — М., 1999. — С. 84.

²⁶ Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. — М., 1989. — С. 94.

партій, в основу побудови партії більшовиків поклався принцип «демократичного централізму». У цьому словосполученні не було ані грана демократії в усталеному значенні терміну. Таке значення відкидалося як «буржуазна демократія». Партійна маса мусила беззастережно коритися своїм керівникам, а ті — вождям. За своєю організаційною структурою більшовики якісно відрізнялися від партій Другого інтернаціоналу. Ленін не випадково назвав виплекану ним організацію революціонерів «партією нового типу». Вона справді могла служити інструментом в руках вождів, які готові були розпочати комуністичне будівництво у завойованій ними країні методами терору і пропаганди.

Залишається розглянути заключний пункт у питанні про те, яким чином В. Ленін вважав за можливе втілювати у життя явно утопічну за задумом комуністичну доктрину. Мова йде про місце і роль рад в державі-комуні. Навколо цього питання у світовій історіографії нагромадилося багато зовнішньо переконливих, але насправді помилкових постулатів.

Книгу В. Леніна «Держава і революція» дослідники вважають такою, що виходить з ряду всіх його попередніх і наступних праць, тому що в ній на першому плані перебуває марксистська ідея відмирання держави. Намагаючись знайти зв'язок між цією ідеєю і більшовицьким переворотом, здійсненим через кілька тижнів, такий проникливий дослідник комуністичного експерименту, як Мартін Малія, вважав, що метою В. Леніна, як у свій час і К. Маркса, було встановлення безкласового і недержавного суспільства. В книзі американського історика на перший план виходить ленінська критика «буржуазної демократії» і парламентської республіки, поєднана з описом переваг безпосередньої демократії, здійснюваної через ради. Режим безпосередньої демократії Ленін справді вважав найбільш ефективним, оскільки капіталізм так раціоналізував виробництво, що функції обліку і контролю могли виконуватися, на його думку, кожною людиною, яка вміла читати й писати і знала чотири дії арифметики²⁷.

Однак в книзі «Держава і революція» бездержавний період пов'язувався не з реальним комунізмом, а з його пропагандистською подобою — суспільством з молочними ріками і кисільними берегами. Всупереч М. Бухаріну, Ленін не мав наміру розписувати в програмі РКП(б) цю фазу комунізму за відсутністю об'єктивних даних. В центрі його уваги знаходилася «державна озброєних робітників». Режим безпосередньої пролетарської демократії, який висувався в цій книзі на противагу «буржуазній демократії» і парламентській республіці, матеріалізувався з державою робітників, іншими словами — з диктатурою пролетаріату, а насправді — із встановленням всевладдя більшовицьких вождів.

Щоб виявити місце і роль рад в тій системі влади, яку В. Ленін нав'язував Росії, треба звернути особливу увагу на його статтю «Наші завдання і ради робітничих депутатів». Вона була написана в середині листопада 1905 р., тобто вже після царського маніфесту, і уперше опублікована тільки в листопаді 1940, через 35 років. Як завжди при аналізі ленінських документів, треба зважати на

²⁷ *Малія Мартін*. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991. — К., 2000. — С. 123–124. Перекладачі цієї книги на українську мову спотворили прізвище автора: з Малія вийшов Маля.

те, що вождь бажав сказати *urbi et orbi*, і що він вважав за потрібне тримати при собі.

В цій ленінській статті ми натрапляємо на дві зовсім дивні тези. По-перше, Ленін не бачив доцільності в тому, щоб Рада (мається на увазі Петербурзька рада робітничих депутатів) «примикала цілком до однієї якої-небудь партії»²⁸. По-друге, він вважав «недоцільним вимагати від Ради робітничих депутатів прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної робітничої партії»²⁹. І найголовніше: Ленін вимагав розглядати Раду робітничих депутатів як зародок тимчасового революційного уряду всієї Росії або вважав, що Рада повинна (що те саме, лише в іншій формі) створити тимчасовий революційний уряд³⁰.

Не сумніваючись у постійній націленості Леніна на завоювання політичної влади, важко собі уявити, що він мав намір відсторонити свою партію від Ради, готової стати тимчасовим революційним урядом. Щоб зрозуміти підтекст статті, треба аналізувати разом з нею й дії вождя в наступні роки.

Найлегше — з визначенням революційного уряду як тимчасового. У першій програмі РСДРП висувалося гасло Установчих зборів як інституту, покликаного дати революційній країні конституцію і постійний уряд. Створені у березні і листопаді 1917 р. російські уряди офіційно вважалися тимчасовими. Проекція дій В. Леніна в 1917–1920 рр. на 1905 рік дає підстави стверджувати, що вже під час першої російської революції вождь більшовиків розглядав ради як уряд, нерозривно поєднаний з диктатурою його власної партії. Як досягалася шукана нерозривність?

З одного боку, вимагалася організаційно відділити ради від партії більшовиків, і ця вимога представлена в розглядуваній статті. З іншого боку, треба було забезпечити цілковитий і безроздільний контроль за революційним радянським урядом з боку більшовицької партії. Це означало, що більшовики повинні були витіснити з рад конкуруючі партії і наповнити їх членами власної партії та співчуваючими їм безпартійними депутатами. Внаслідок цього партія більшовиків починала існувати у двох різних іпостасях: по-перше, як політична партія, що здійснює під прикриттям диктатури пролетаріату свою власну диктатуру (а насправді, зважаючи на принцип «демократичного централізму», покладений в її побудову, — диктатуру вождів більшовизму); по-друге, як ради, що мають вагомі управлінські функції, але позбавлені політичного значення. Це було справді геніальне рішення, завдяки якому створювалася міцна влада, що проростала з народної товщі й одночасно — цілком незалежна від народу. Потрібна була лише тверда переконаність в тому, що партія більшовиків спроможна витіснити з рад інші партії і перетворити їх на додаткову форму свого існування. Ту форму, для якої через три десятиріччя Й. Сталін винайшов свою формулу: блок комуністів і безпартійних.

²⁸ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 12. — С. 56.

²⁹ Там само. — С. 57.

³⁰ Там само.

Чи варто обґрунтовувати тезу про цілковиту переконаність В. Леніна у можливості завоювати ради? Вони були народними організаціями в країні з максимально високим соціальним протистоянням. Народившись в ситуації гострої класової боротьби, вони не шукали варіантів класового миру. А більшовики були єдиною з соціалістичних партій Росії, яка стояла на екстремістській платформі «Маніфесту Комуністичної партії». Ситуативні і доктринальні екстремісти повинні були знайти один одного.

1.3. Держава і суспільство на першому етапі соціально-економічних перетворень

В. Леніна не турбувало, що революційний марксизм пов'язував перехід до комунізму з високим рівнем продуктивних сил і переважанням робітничого класу в соціальній структурі суспільства. Двофазний концепт комунізму відкладав обіцянку налагодити постачання населення за потребами на неокреслене майбутнє. Настільки неокреслене, що вождь більшовиків не побажав включати в офіційну програму РКП(б) яскраві описи такого розподілу матеріальних благ з виданої навесні 1918 р. популярної брошури М. Бухаріна «Програма комуністів-більшовиків».

Услід за К. Марксом більшовики вважали, що матеріальне виробництво в обох фазах комунізму було однаковим і характеризувалося відсутністю приватної власності, товарно-грошових відносин та вільного ринку. Їм здавалося, внаслідок цього, що на першу фазу комунізму можна вийти за короткий строк революційним напруженням волі. На думку вождів більшовицької партії, треба було лише продовжити Жовтневу революцію, яку оголосили соціалістичною, щоб побудувати соціалізм. Виступаючи з промовою на всеросійському з'їзді комісарів праці 22 травня 1918 р., В. Ленін висловив цю думку в такій формі: «На Заході проти трудящих стоїть не гнилий режим Романова і пустих хвастунів, а поголовно організована буржуазія, яка спирається на всі здобутки сучасної культури і техніки. Ось чому нам революцію було так легко почати і важче продовжувати, і ось чому там, на Заході, революцію важче почати, але буде легше продовжувати»³¹.

Відносно продовження революції на Заході В. Ленін виявився невдалим пророком. Практично всі спроби лівих сил наслідувати російський приклад пов'язувалися з втручанням агентів Комінтерну. Але в опанованій більшовиками велетенській країні соціалістичне будівництво вважалося цілком реальним. Такої думки дотримувалися всі керівні працівники партії, яка відмовилася бути соціал-демократичною і назвала себе комуністичною. Доречно звернутися до статті В. Валентинова (Вольського) «Суть більшовизму у зображенні Ю. П'ятакова», опублікованій в нью-йоркському виданні «Новый журнал» (1958, № 52). Меншовик Валентинов здобув ім'я своїми книгами «Зустрічі з Леніним» і «Малознайомий Ленін». Юрій (Георгій) П'ятаков був більшовицьким вождем

³¹ *Ленін В.І.* Повне зібр. творів. — Т. 36. — С. 346–347.

третього ешелону, який залишив помітний слід в історії України. Багато хто й досі дивується, чому Ленін згадав його у знаменитому «Листі до з'їзду», де характеризувалися можливі наступники. Розмова П'ятакова з Валентиновим відбулася у 1928 р. в приміщенні радянського торгпредства в Парижі, яке останній тоді очолював. П'ятаков так сформулював принципову відмінність поглядів Леніна від постулатів ортодоксального марксизму: «Стара теорія, що влада пролетаріату приходить лише після накопичення матеріальних умов, замінена Леніним новою теорією. Пролетаріат і його партія можуть прийти до влади без наявності цих передумов і уже потім створювати необхідну базу для соціалізму. Стара теорія створювала табу, сковувала, зв'язувала революційну волю, а нова їй повністю відкриває дорогу. Ось у цьому розтоптуванні так званих «об'єктивних передумов», у сміливості не рахуватися з ними, у цьому заклик до животворної волі, яка є вирішальним і всеохоплюючим чинником — весь Ленін. Іншого нема».

«Революція згори» здавалася універсальною відмичкою як для царської влади, що бажала не допустити справжніх революцій, діючи методами реформ, так і для влади, яка мала намір вольовими зусиллями здійснити набагато ґрунтовніші, ніж у революціях, соціально-економічні перетворення. Навздогінна модернізація рівною мірою була популярною як у царів, так і у вождів. У січні 1923 р. вже напівпаралізований Ленін диктував стенографістці: «Якщо для створення соціалізму потрібен певний рівень культури (хоч ніхто не може сказати, який саме цей певний «рівень культури», бо він різний у кожній із західно-європейських держав), то чому нам не можна почати спочатку із завоювання революційним шляхом передумов для цього певного рівня, а *потім* уже, на основі робітничо-селянської влади і радянського ладу, рушити доганяти інші народи»³².

Коли Раднарком розпочав реалізацію комуністичної доктрини? У статті «Чергові завдання Радянської влади» Ленін окреслював таку послідовність завдань: спочатку — переконати більшість народу у правильності програми і тактики більшовиків; потім — завоювання політичної влади і придушення опору експлуататорів: з 25 жовтня 1917 р. до приблизно (як підкреслював Ленін) лютого 1918 р.; нарешті — найважче завдання: зробити так, щоб Росія стала не тільки радянською, а й соціалістичною республікою³³. Виходячи з контексту, початок комуністичної «революції згори» слід датувати березнем 1918 р. Як відомо, саме тоді відбулася політична стабілізація завдяки схваленню VII з'їздом РКП(б) Брест-Литовського мирного договору і ратифікації його IV Всеросійським з'їздом рад.

Становище радянської Росії навесні 1918 р. яскраво вимальовувалося в резолюції згаданого тут з'їзду рад: «З'їзд найбільш настирливим чином висуває перед усіма робітниками, солдатами і селянами, перед усіма трудящими і пригнобленими масами найголовніше чергове і необхідне завдання поточного моменту: підвищення діяльності і самодисципліни трудящих, створення всюди

³² Ленін В.І. Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 43.

³³ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 36. — С. 162.

міцних і струнких організацій, що охоплюють по можливості все виробництво і весь розподіл продуктів, нещадну боротьбу з тим хаосом, дезорганізацією, розрухою, які історично неминучі, як наслідок болючої війни, але які одночасно становлять найпершу перешкоду справді остаточної перемоги соціалізму і зміцнення основ соціалістичного будівництва»³⁴.

Волею випадку, а точніше — завдяки надлюдській політичній спритності свого вождя партія більшовиків неочікувано опинилася на чолі багатой природними і людськими ресурсами країни, яка першою спромоглася вискочити з лабет світової війни. Ті, хто працював над резолюцією, були переконані, судячи зі стилістики процитованих фраз, у найшвидшій побудові першої фази комунізму. Вони говорили про виробництво продуктів, а не товарів, тобто робили наївну спробу будувати соціалізм за допомогою підміни термінів. Вони сподівалися шляхом створення «міцних і струнких» організацій забезпечити виробництво і розподіл матеріальних благ на безтоварній основі, без допомоги грошей і ринкового механізму.

Що мали більшовики в своєму теоретичному арсеналі навесні 1918 р., крім відірваної від реальності брошури М. Бухаріна «Програма комуністів-більшовиків»? Лише фразу з «Маніфесту Комуністичної партії» про те, що комунізм досягається ліквідацією приватної власності і пов'язаних з нею елементів організації виробництва та розподілу — товарно-грошових відносин і вільного ринку. На додаток, у 1875 р. К. Маркс зробив коротку заувагу про двофазну структуру комунізму, яка торкалася не виробництва, а розподілу. Це дозволило марксистам назвати комунізм соціалізмом і залишити розподіл за потребами у невизначеному майбутньому.

Але ж марксистська наука про комунізм не передбачала наслідків ліквідації приватної власності. Звичайно, ліквідовувану приватну власність позначили привабливою назвою: націоналізація, але хто давав гарантію, що вона відповідатиме суті справи? Не було відповідей на те, яким механізмом замінити товарно-грошові відносин після ліквідації грошей. Не існувало рекомендацій, як організувати виробничу діяльність суспільства без вільного ринку. Партія більшовиків могла зламати зовнішні ознаки виробничих відносин, які склалися століттями. Але що можна було запропонувати на заміну знищеного? Чи не з'явилися б ці самі відносини між людьми в процесі виробництва під іншими термінами? Так само партія могла зруйнувати церкви і репресувати священників, які були зовнішньою ознакою релігійності населення. Та чи могла вона подолати релігійність як ознаку людської природи?

І все-таки більшовицькі вожді навесні 1918 р. були налаштовані зламати організаційні форми виробництва та розподілу, успадковані від минулих епох. Про це маємо авторитетне свідчення глави партії і держави. 29 жовтня 1921 р. В. Ленін виступив на VII Московській губпартконференції з таким визнанням: «Якщо ви пригадаєте ті заяви, офіційні і неофіційні, які робила наша партія з кінця 1917 р. і до початку 1918 р., то побачите, що у нас було й тоді уявлення про те, що розвиток революції, розвиток боротьби може піти як шляхом

³⁴ Съезды Советов РСФСР в постановлениях. — М., 1939. — С. 69.

порівняно коротким, так і дуже довгим і важким. Але при оцінці можливого розвитку ми виходили здебільшого, я навіть не пригадую винятків, з передбачень, не завжди, може, відкрито виражених, але завжди мовчазно припущених, — з передбачень про безпосередній перехід до соціалістичного будівництва»³⁵. Безпосередній, тобто не опосередкований товарно-грошовими відносинами та ринком.

6–9 січня 1918 р. В. Ленін написав статтю «Як організувати змагання?», але з невідомих причин закинув її в дальню шухляду. Стаття була опублікована газетою «Правда» тільки 20 січня 1929 р., щоб послужити початком для інспірованого партійним керівництвом народного руху за «соціалістичне змагання». Щоб збудувати, як висловлювався Ленін, «державне виробництво і розподіл на комуністичних началах»³⁶, в статті передбачалися такі заходи: конфіскація поміщицьких земель, запровадження робітничого контролю, націоналізація банків, фабрик і заводів, примусова організація всього населення в споживчі і збутові товариства, державна монополія на торгівлю хлібом та іншими продуктами і предметами³⁷. Ленін перелічив до десятка заходів, необхідних, на його думку, для організації виробництва та розподілу на засадах не опосередкованого грошима виробництва та розподілу. «Треба, — писав він в цій статті, — щоб кожна «комуна» — всяка фабрика, всяке село, всяке споживче товариство, всякий комітет постачання — виступили, *змагаючись* один з одним, як практичні організатори обліку і контролю за працею і за розподілом продуктів»³⁸.

Вождю здавалося, що робітничо-селянська держава з мільйонами дрібних функціонерів може пустити в дію цей грандіозний економічний проект, і тоді радянська влада справиться з роботою, яку при капіталізмі виконували об'єктивні закони ринку. Він твердив, що облік і контроль пролетарсько-селянської держави за кожним членом суспільства цілком може бути налагоджений, після чого залишиться тільки зробити такий оптимістичний висновок: «Програма цього обліку і контролю проста, ясна, зрозуміла кожному: щоб хліб був у кожного, щоб всі ходили в міцному взутті і в неподертій одежі, мали тепле житло, працювали сумлінно, щоб ні один шахрай (в тому числі й той, що ухиляється від роботи) не гуляв на волі, а сидів в тюрмі або відбував кару на примусових роботах найтяжчого виду... «Хто не працює, той нехай не їсть» — ось *практична* заповідь соціалізму»³⁹.

В цій довгій цитаті вражає зовсім не випадкове поєднання цілком щирих турбот про тепле житло і неподерту одежу з «примусовими роботами найтяжчого виду», яке за два роки обернулося в Україні ленінським ЦУЛАГОм, а ще за десяток років — загальносоюзним сталінським ГУЛАГОм. Коли людину звільняли від приватної власності, що давала їй засоби до існування і забез-

³⁵ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 44. — С. 189.

³⁶ Там само. — С. 148.

³⁷ Там само. — Т. 35. — С. 190.

³⁸ Там само. — С. 197.

³⁹ Там само.

печувала економічну незалежність від держави, то вона, обдерта й гола, потрапляла до рук вихідців з народних низів, які стали державними функціонерами. Тоді комунізм, мов дволикий Янус, показував два взаємопоєднані обличчя — привабливий патерналізм (тепле житло, неподерта одежа) і огидні репресії (допр, концтабір). Ще більше вражає згадка про біблійну заповідь «Хто не працює, той нехай не їсть». Вона була включена у прийняту в липні 1918 р. першу Конституцію РСФРР (ст. 18 — «РСФРР визнає працю обов'язком усіх громадян республіки і проголошує лозунг: «Хто не працює, той не їсть»)⁴⁰. Прийнята у березні 1919 р. перша Конституція УСРР теж містила в собі цю саму норму, передану з буквальною точністю в ст. 28⁴¹.

Слід окремо зупинитися на феномені виробничо-споживчих комун, які повинні були створюватися повсюдно і об'єднати в єдине ціле виробництво та споживання матеріальних благ. Ідею таких комун В. Ленін явно запозичив з брошури М. Бухаріна «Програма комуністів (більшовиків)», тоді ще не опублікованої. Бухарін закликав у цій брошурі: «Вперед, до точного, планомірного розподілу продуктів робітничими організаціями — такий повинен бути клич свідомих робітників. Для більш успішного проведення в життя такого плану треба прагнути примусового об'єднання населення у споживчі комуні»⁴².

Проте прагнення об'єднати населення у споживчі комуні, — навіть за допомогою примусу, як вважав за потрібне підкреслити Бухарін, — пояснювалося не тільки логікою доктринальних умовиводів. Суть у тім, що встановлення залежності населення від продовольчого пайка було виявом економічної диктатури. У поєднанні з політичною диктатурою контроль партійних верхів над господарством, зокрема над фондами споживання, давав їм абсолютну владу.

У творах вождів державної партії ми рідко зустрінемо визнання цієї закономірності, хоч вона сама собою зрозуміла. Особливу обережність виявляв Ленін. Тільки раз, виступаючи у червні 1918 р. на профспілковій конференції з промовою, яка присвячувалася діям робітничих продзагонів на селі, він зважився на таке одкровення: «Якщо робітники навчаться розв'язувати самостійно такі завдання, — на допомогу їм ніхто не прийде, — якщо вони навчаться об'єднувати навколо себе сільську бідноту, тоді буде і перемога, і хліб і правильний розподіл праці, тому що, розподіливши її правильно, ми будемо панувати над усіма галузями праці, в усіх галузях промисловості»⁴³. Як бачимо, тут йдеться тільки про робітничу самодіяльність і нема ані слова про партійний апарат. Але думка абсолютно прозора: хто розподіляє конфіскований у заможних селян хліб, той має владу.

Більш відвертим, як завжди, виявився Л. Троцький. У підготовлених ним напередодні IX з'їзду партії тезах ЦК РКП(б) «Про мобілізацію індустріального

⁴⁰ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. — К., 1937. — С. 75.

⁴¹ Там само. — С. 118.

⁴² Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 71.

⁴³ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 36. — С. 424.

пролетаріату, трудову повинність, мілітаризацію господарства і застосування військових частин для господарських потреб» останній пункт формулювався по-військовому чітко: «Організація громадського харчування промислових робітників і радянських службовців, починаючи з найбільших міських і фабричних центрів, є невідкладним завданням Народного комісаріату продовольства у співробітництві з місцевими радами, професійними спілками і з використанням відповідного апарату військового відомства. Широка постановка справи громадського харчування з поступовим поліпшенням громадського казан створює найбільш дійсну форму контролю над участю громадян у виробництві»⁴⁴. Ось так: громадський казан як засіб контролю над життям громадян.

Матеріальна залежність від держави у тих, хто працював по найму на державних підприємствах і в установах, впливала з самої суті комуністичних виробничих відносин. Помилково було б твердити, що така залежність влаштувала тільки партійно-радянський апарат. Рівною мірою вона влаштувала й багатьох членів суспільства, що надавало радянській владі непереборну силу. Можливість дістати певну кількість нормованих продуктів за символічними цінами або взагалі безкоштовно, усвідомлення того, що всі мають злиденно мало, але «по справедливості», сподівання на те, що у майбутньому, коли закінчиться війна, пайок буде збільшено або, як обіцяв Троцький, громадський казан поліпшиться, — все це згуртувало мільйони людей навколо рад і партії, яка стояла за ними.

Організуючи виробництво фабрично-заводської продукції та її обмін на селянську продукцію, держава повинна була утворити необхідний для розподілу запас ресурсів. Та якраз це у неї погано виходило. По-перше, зникнення індивідуальних господарів і порушення матеріально-технічного постачання призводили до катастрофічного зниження виробництва або навіть до цілковитої зупинки націоналізованих підприємств. По-друге, ресурси, які державі вдавалося все-таки зосередити в своєму розпорядженні, спрямовувалися передусім на воєнні потреби. По-третє, заміна торгівлі державним розподільчим апаратом на практиці виявилася надзвичайно складним, важко реалізовуваним заходом. Тому декрет РНК РСФРР «Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання і домашнього господарства» від 21 листопада 1918 р. мав в основному декларативний характер. Постачання армії і пролетарського населення продовольством довелося ставити на хиткий ґрунт реквізицій селянської продукції.

Як правило, Ленін самостійно писав свої публічні праці, після чого вони друкувалися в газетах. Однак згадані вище «Чергові завдання Радянської влади» ажніак не були звичайною статтею. 31 березня 1918 р. у вузькому колі найближчих до вождя членів ЦК обговорювалося питання: що робити далі? «Констатовано, — вказувалося на цьому засіданні, — що період завоювання влади закінчився, іде основне будівництво»⁴⁵. Оскільки в ході обговорення

⁴⁴ Див.: *Кульчицький Станіслав*. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 48.

⁴⁵ *Ленін В.І.* Повне збір. творів. — Т. 36. — С. 558.

виникли різні думки, було вирішено скликати пленум ЦК. 7 квітня пленум ЦК РКП(б) дав Леніну доручення «виробити тези, що стосуються даного моменту, і подати в ЦК». Ленін продиктував стенографістці «Тези про завдання Радянської влади в теперішній момент» і роздав їх більшовицькому керівництву. На підставі тез і обміну думками в найближчому оточенні він написав між 13 і 26 квітня велику статтю. Текст її обговорювався на засіданні ЦК 26 квітня. Тоді було ухвалено опублікувати її під назвою «Чергові завдання Радянської влади» в газетах «Правда» та «Известия ВЦИК», а також окремою брошурою. У 1918 р. в різних містах Росії вийшло понад десяток видань цієї брошури. На підставі ідей, сформульованих в ній, опрацьовувалися основні лінії політики правлячої партії.

Пристаючи до створення органічно пов'язаного з багатомільйонною робітничо-селянською масою державного апарату, вожді більшовиків усвідомлювали, наскільки поставлена мета суперечить наявним можливостям. Державотворчий процес вимагав професійних знань, а кількість фахівців безпосередньо в партії, яка давно стала масовою, була вкрай незначною. Підбиваючи підсумки першого року «революції згори», В. Ленін у звітній доповіді VIII з'їзду РКП(б) 18 березня 1919 р. зробив висновок, який претендував на теоретичну довершеність, хоч насправді лише відбивав відірваність комуністичної доктрини від реального життя: «Доводиться руками наших ворогів створювати комуністичне суспільство. Це виглядає як суперечність, може бути, навіть як нерозв'язна суперечність, але насправді тільки таким шляхом може бути розв'язане завдання комуністичного будівництва»⁴⁶.

Влада обходила з тими, хто не бажав брати участь у комуністичному будівництві, як з ворогами: «Хто не з нами, той проти нас!» З опонентами більшовики мали бути безжальними. Г. Зінов'єв висловився в петроградській газеті «Северная комуна» (1918, 19 вересня) цілком відкрито: «Ми повинні завоювати на наш бік дев'яносто зі ста мільйонів жителів Росії під Радянською владою. Що стосується решти, нам нема чого їм сказати. Вони мусять бути знищені».

Відірваність від реального життя була вражаючою рисою всіх більшовицьких вождів. Ленін не становив виключення, зовсім навпаки — він задавав тон. Краще, ніж будь-хто, вождь партії розумів, що накреслений в «Чергових завданнях Радянської влади» план комуністичного будівництва викличе спротив суспільства. Хизуючись у написаному 29 січня 1919 р. листі до проф. М. Рожкова здобутою екстерном університетською освітою, глава більшовицького уряду бажав показати, що цей видатний історик безнадійно відстав, намагаючись оцінити сучасну дійсність: «А тепер *історія показала*, що це *всесвітній крах буржуазної демократії і буржуазного парламентаризма, що без громад[янської] війни ніде не обійтись (volentem ducunt fata, nolentem trahunt)*»⁴⁷. Вождь не приховував ні від себе, ні від інших неминучих наслідків реалізації накресленої в «Чергових завданнях Радянської влади» програми соціально-економічних

⁴⁶ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. — М., 1959. — С. 20.

⁴⁷ *Ленин В.И.* Неизвестные документы. 1891–1922. — М., 1999. — С. 267. Бажаючого доля веде, небажаючого тягне.

перетворень: «всяка велика революція, а соціалістична особливо, навіть якби не було війни зовнішньої, неможлива без війни внутрішньої, тобто громадянської війни, яка означає ще більшу розруху, ніж війна зовнішня»⁴⁸. Однак жертви з обох боків його не обходили. Гуманність пробуджувалася тільки тоді, коли він закликав російську інтелігенцію, персоналізовану М. Рожковим, якого він поважав, перейти на бік робітничого класу, «щоб на місяці скоротити і полегшити муки породіль. А народиться, — запевняв він, — щось дивовижно гарне й життєздатне, якими б тяжкими не були ці муки»⁴⁹. Можна таврувати Леніна за ленінізм, але треба визнати цілковиту щирість процитованих тут слів!

В. Ленін позиціонував себе виразником інтересів робітничого класу, але не того реального пролетаріату, який народився в Російській імперії після селянської реформи, а майбутнього, існуючого тільки в його уяві. «Його» робітничий клас мусив пройти крізь горнило комуністичної революції. Буквально за два тижні після більшовицького перевороту на цю особливість ленінського світогляду вказав Максим Горький — людина, яка довгі роки спонсорувала більшовиків своїми літературними заробітками. Внутрішнє чуття і знання життя переконали великого пролетарського письменника в тому, що більшовицькі вожді не хочуть брати робітничий клас таким, яким він є, а бажають змінити його природу відповідно до власних ідеологічних уподобань. В петроградській газеті «Новая жизнь», яку він видавав, а більшовицькі цензори змушені були терпіти, Горький тоді написав: «Жизнь, во всей ее сложности, не ведома Ленину, он не знает народной массы, не жил с ней, но он — по книжкам — узнал, чем можно поднять эту массу на дыбы, чем — всего легче — разъярит ее инстинкты. Рабочий класс для Лениных то же, что для металлиста руда. Возможно ли, — при всех данных условиях — отлить из этой руды социалистическое государство? По-видимому, — невозможно; однако, отчего не попробовать?»⁵⁰

М. Горький знайшов точний образ — руда. Для вождів більшовизму реальні громадяни були лише матеріалом, придатним для виплавлення «нової людини». Працюючи над книгою «Економіка перехідного періоду», М. Бухарін зробив таке теоретичне узагальнення: «Пролетарське примушування в усіх своїх формах, починаючи від розстрілів і кінчаючи трудовою повинністю, є, як парадоксально це не звучить, методом вироблювання комуністичного людства з людського матеріалу капіталістичної епохи». Читаючи книгу як перший критик, Ленін виділив підкреслену частину фрази трьома вертикальними рисами і на полях зазначив: «Саме так!»⁵¹

Діапазон засобів примушування — від розстрілів до трудової повинності — ажніяк не обмежувався «класовими ворогами», мова йшла про суспільство в цілому. Брошура «Чергові завдання Радянської влади» містила таку рекомендацію: «Від трудової повинності в застосуванні до багатих Радянська влада повинна буде перейти, а точніше, одночасно повинна буде поставити на чергу

⁴⁸ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 36. — С. 183.

⁴⁹ Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922. — С. 267.

⁵⁰ Горький М. Несвоевременные мысли. — М., 1990. — С. 151.

⁵¹ Ленинский сборник. XL. — М., 1985. — С. 424.

завдання застосування відповідних принципів до більшості трудящих, робітників і селян»⁵².

М. Бухарін у своїй праці «Програма комуністів (більшовиків)» давав опуклу картину ідеального виробництва, яке було незалежне від ринку, а тому позбавлене загрози капіталістичної експлуатації. Ось вона: «Працюють разом, за виробленим і вирахуваним трудовим планом. Підрахує центральне статистичне (лічильне) бюро, що за рік треба виробити стільки-то і стільки-то чобіт, штанів, ковбаси, вакси, пшениці, полотна і так далі; підрахує воно, що для цього на полях повинна працювати отака-то кількість товаришів, на ковбасних заводах отака-то, у великих шевських громадських майстернях отака-то, — і ось відповідним чином розподіляються робочі руки. Все виробництво проводиться за суворо розрахованим, виваженим планом, на підставі точного обрахунку всіх машин і знарядь, усієї сировини, всіх робочих рук суспільства»⁵³. Отже, примусовість праці випливала з самої ідеї цілком позбавленого ринкових важелів планового господарства. Якщо випуск чобіт, вакси і ковбаси підлягав централізованому плануванню, то й людей, які виробляли всі ці речі, треба було переміщувати по підприємствах згідно з потребами виробництва, навіть якби вони не бажали цього. Звичайно, насамперед йшлося не про ковбасу з бухарінського опису, а про шинелі і гармати.

Небажання робітника працювати там і тоді, де і коли це було необхідно державі, яка ставала підприємцем-монстром, викликало з боку останньої гостро негативну реакцію. Нерідко таке небажання політизувалося, тобто сприймалося як контрреволюційний виступ з усіма наслідками, що випливали з цього. За аналогією з дезертирами, тобто з людьми, які уникали військової повинності і у воєнний час мусили підлягати розстрілу, з'явилося визначення «дезертир трудового фронту». У статті «Як організувати змагання?» В. Ленін робив акцент на каральні санкції, вимагаючи від державного апарату таких дій: «В одному місці посадять в тюрму десятків багатців, дюжину шахраїв, півдюжини робітників, що ухиляються від роботи... В четвертому — розстріляють на місці одного з десятків, винних у дармоїдстві»⁵⁴. Як бачимо, за «гегемоном революції» зберігалось привілейоване становище в суспільстві: тюрма чекала тільки півдюжини робітників, що ухилялися від роботи, тоді як в аналогічній ситуації інші класи повинні були надати для показового покарання дюжину своїх представників. Вражає те, що вождь всерйоз розглядав можливість викорінення дармоїдства за допомогою децимації — кари, яку давньоримські воєначальники застосовували до солдатів за боягузтво у бою.

Щоб зробити насилля універсальним методом управління, потрібно було розбудувати державну владу, спроможну передавати командні імпульси з одного центру на всю периферію, до кожного члена суспільства. За роки, відведені історією радянському комунізму, партія більшовиків не спромоглася реалізувати в повному обсязі вимог, передбачуваних для першої фази Марксової доктрини.

⁵² Ленін В.І. Повне зібр. творів. Т. 36. — С. 136–137.

⁵³ Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 47.

⁵⁴ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 35. — С. 147, 148.

Врешті решт, утопія залишалася утопією навіть тоді, коли влада використовувала всю свою міць з метою реалізації нереального задуму. Проте немало з того, що межувало з фантастикою, було реалізоване, і завдяки комунізму відсталася імперія перетворилася на модернізовану наддержаву. Відповідь на те, як це стало можливим, дає аналіз побудованої В. Леніним влади.

По-перше, соціально-економічна утопія була спроможна втілюватися в життя тільки за двох взаємопов'язаних умов: абсолютної залежності всіх структур владної ієрархії від єдиного командного центру і цілковитої їх незалежності від волевиявлення населення. По-друге, всі горизонтальні структури громадянської самоорганізації, які забезпечують незалежне від влади волевиявлення населення, мусили трансформуватися в залежні від неї вертикальні структури. По-третє, повинна була діяти умова, без якої реалізація утопії ставала неможливою: соціальна спорідненість представників влади з народними низами. Вожді більшовиків постійно насичували державний апарат вихідцями з робітничо-селянського середовища й делегували контрольні або навіть командні функції на громадських засадах мільйонам робітників і селян. У «Чергових завданнях Радянської влади» В. Ленін вказував: «Метою нашою є *безплатне* виконання державних обов'язків *кожним* трудящим, по відбутті 8-годинного «уроку» продуктивної роботи: перехід до цього особливо важкий, але тільки в цьому переході запорука остаточного зміцнення соціалізму»⁵⁵.

Управлінський апарат в комуністичній державній моделі мусив бути велетенським. По-перше, повинні були існувати колосальні за чисельністю органи контролю за поведінкою і мисленням, здатні поширювати свій вплив на кожну людину і в зародку знищувати всі форми протесту. По-друге, держава-комуна потребувала утворення могутнього пропагандистського і виховного апарату. По-третє, мав бути розбудований величезний командно-адміністративний апарат, здатний «оживити» економічний потенціал суспільства. За відсутності підприємців і підприємництва економіка, яку стали називати «народним господарством», залишалася мертвою аж до одержання директивних імпульсів іззовні.

Відсутність чіткого розмежування між державою та суспільством й поєднаність більшовицької партії з народом були не пропагандистськими гаслами, а реальними якісними характеристиками створюваного В. Леніним суспільно-політичного ладу. З одного боку, це надихало тих, хто бачив безпосередній зв'язок між чеканими строфами партійного гімну «Інтернаціонал» і дійсністю. З іншого боку, це вселяло відчай в людей, здатних силою свого інтелекту усвідомити зловісну перспективу. Надивившись в Криму на методи боротьби більшовиків за «диктатуру пролетаріату», Володимир Вернадський записав у своєму щоденнику: «Ідейне в більшовизмі виявляється органічно пов'язаним з відновленням катувань, форм рабства і запровадженням смертної кари як систематичного способу управління»⁵⁶.

⁵⁵ Там само. — Т. 36. — С. 192.

⁵⁶ *Вернадский Владимир*. Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков. — М., 1993. — С. 208.

Уже перший рік існування розбудованої більшовиками держави-комуни показав її докорінну несхожість з усіма іншими формами державної організації. Держави, починаючи від найбільш примітивних, завжди піднімалися над суспільством. Навпаки, радянська держава, зберігаючи цілковиту незалежність від населення, змушена була «технологічно», внаслідок самої природи комунізму як соціально-економічного ладу, вербувати в суспільстві свої управлінські щупальця і «заповзати» ними в народну товщу, утворюючи в ній мільйони власних мініосередків. За цих умов контури держави ставали розмитими, а політична, економічна і психологічна залежність членів суспільства від неї — величезною.

Суспільно-політичний лад, який народжувався в радянській Росії, за такими зовнішніми показниками, як незалежність державного режиму від суспільства і соціальний патерналізм, наближався до тоталітарних мутацій, які з'являлися при переході від традиційного до громадянського суспільства. Однак зрощування держави з суспільством внаслідок ліквідації приватної власності у десятків мільйонів самодостатніх виробників ставило радянську державу поза рамками існуючої людської цивілізації.

Концентрація влади на вершині управлінської піраміди була однаково небезпечною як для суспільства, так і для держави. Історія радянського комунізму засвідчує навіть випадки геноциду з метою усунення небезпек для диктатури вождів або вождя. Разом з тим вона нерідко засвідчувала пластичність влади, здатність її об'єднати навколо себе основну частину суспільства і ефективно розв'язувати гострі проблеми в ситуації, однаково загрозливій для суспільства і держави.

Ужитий В. Леніним вираз «держава-комуна» в західній історіографії має відповідник у формулі «партія-держава». Ця формула показує ключову роль партії більшовиків у творенні в Країні рад суспільно-політичної системи. Недоліком є відсутність в ній вказівки на суспільство. Логічним виглядає незвичний термін «державосуспільство».

Зі вступом людства в етап розвитку громадянського суспільства тоталітаризм можна розуміти як мутацію, викликану труднощами переходу від традиційного суспільства. Ми можемо називати демократичними ті країни, в яких суспільство панує над державою, а тоталітарними — ті, в яких держава запанувала над суспільством. В такій системі координат унікальність радянської держави-комуни стає очевидною. Адже вона не височить над суспільством, а вбирає його в себе, а саме: розсмоктує всі горизонтальні зв'язки і структури, що існують; прошиває суспільство на всю його товщину власними вертикальними структурами; «атомізує» суспільство, ставлячи кожен окремо взятую людину один на один перед собою. Позбавлення людини політичної і економічної свободи змушує державу-комуни брати на себе колосальний обсяг патерналістських функцій. Людина позбавляється здатності прожити без держави від народження в державному пологовому будинку до останнього притулку на державному цвинтарі. Патерналізм надає державі додаткову силу у спілкуванні з поневоленим суспільством. Одночасно він влаштовує більшу частину суспільства, особливо, як показує історичний досвід, в другому і третьому поколіннях.

Незважаючи на літературну кострубатість, термін «державосупільство» передає унікальну властивість кожної комуністичної країни: злиття держави з суспільством шляхом ліквідації зв'язків між людьми горизонтального типу (окрім сімейних і релігійних, які славні чекісти все-таки ставили під жорсткий контроль). Отже, в ході комуністичного будівництва знищувалися всі осередки громадянського суспільства, які встигли народитися у дореволюційній Росії. Натомість всі існуючі в країні організаційні структури народжувалися або переформатовувалися як вертикальні. Суть трансформації полягала в тому, що вони мусили функціонувати на засадах «демократичного централізму» — подібно партії.

У праці «Що робити?» (1902 р.) В. Ленін обґрунтував необхідність побудови організації професійних революціонерів як «партії нового типу». Сформульовані для цієї організації принципи побудови відрізняли її від звичайної політичної партії і водночас зближували з таємним товариством «Народна розправа», яке діяло за сформульованим його главою Сергієм Нечаєвим «Катехізисом революціонера» (1869 р.). Нечаєв вчив, що справжній революціонер не повинен мати особливих інтересів, справ і почуттів, приватної власності і навіть власного імені. Він мусив бути абсолютно вірним революційній справі і тій організації, в якій відстоював її. Вірність організації не відділялася від вірності її керівнику. Спровокований Леніним в 1903 р. розкол російських соціал-демократів поклав найбільш виразну межу між меншовизмом, який уособлював соціал-демократичну партію європейського типу, і більшовизмом, який являв собою партію нового типу, будовану на засадах «демократичного централізму». Після цього аж до 1917 р. засновник більшовизму безкомпромісно боровся з усіма «опортуністами» і «угодовцями», вся вина яких полягала в елементарному непослуху керівникові. Такий спосіб керівництва перетворював партію на сліпе зняряддя вождя.

Будова партії більшовиків на засадах «демократичного централізму» сприяла її приходу до влади. Проте статутна покора нижчих за ієрархією партійних організацій вищим підривала її політичний статус. Суть небезпеки дуже рано відчув і описав Лев Троцький. Він зрозумів, що «демократичний централізм» провокує неминучий переплив влади від нижчих інстанцій до вищих: «Партійна організація «заміщує» собою партію, ЦК заміщує собою партійну організацію, і, нарешті, «диктатор» заміщує собою ЦК»⁵⁷. Як бачимо, зловісне слово «диктатор» Троцький делікатно брав у лапки. У 1904 р. ніхто з російських соціалістів не міг собі уявити, що партія, яка сповідувала принципи демократії, могла б очолюватися справжнім диктатором.

Побудова партії більшовиків на засадах «демократичного централізму» визначила наперед переформатування суспільства за такими самими засадами. Першим до цього висновку прийшов Микола Бердяєв в одному з найбільш прославлених своїх творів — «Витоки і смисл російського комунізму» (1937 р.). «Більшовицька партія, яку впродовж багатьох років створював Ленін, — підкреслив великий філософ, — повинна була дати взірець майбутній організації

⁵⁷ Троцький Л.Д. Наши политические задачи. — Женева, 1904. — С. 54–55.

всієї Росії. Вся Росія, увесь російський народ виявилися підпорядкованими не тільки диктатурі комуністичної партії, її центрального органу, але й доктрині комуністичного диктатора в своєму мисленні і своїй совісті. Ленін заперечував свободу всередині партії і це заперечення свободи було перенесене на всю Росію»⁵⁸.

Таке спостереження М. Бердяєва обнулює всі наступні спроби істориків виявити «шлях більшовиків до однопартійної диктатури»⁵⁹. Такого шляху просто-напросто не існувало. Як тільки влада опинилася в руках більшовиків, вожді не виявили бажання ділити її з представниками інших соціалістичних партій. Союз з лівими есерами (три місяці — в РНК, до травня 1918 р. — у ВЦВК, ВЧК і місцевих органах влади) був тактичним кроком, який не мав майбутнього.

Звичайно, не всі в партії більшовиків поділяли позицію вождів з приводу проблеми влади. Це виявилось, коли Всеросійський виконавчий комітет залізничників (ВИКЖель) висунув вимогу створити однорідно соціалістичний уряд з включенням до нього меншовиків, правих есерів і народних соціалістів. Частина більшовиків — членів Раднаркому підтримала залізничників. Під тиском В. Леніна ЦК РСДРП(б) відкинув ультиматум, і тоді наркоми В. Мілютин, В. Ногін, О. Риков та І. Теодорович залишили свої пости. Варто вислухати їхні мотиви, що прозвучали в заяві, адресованій ВЦВК: «Ми стоїмо на точці зору необхідності утворення соціалістичного уряду з усіх радянських партій... Ми вважаємо, що поза цим є тільки один шлях: збереження суто більшовицького уряду засобами політичного терору. На цей шлях ступила Рада Народних Комісарів... Це веде до усунення масових пролетарських організацій від керівництва політичним життям, до встановлення безвідповідального режиму»⁶⁰.

В. Леніну була потрібна не багатопартійна влада парламентського типу, а диктатура. Перехід до реалізації комуністичної доктрини міг бути забезпечений тільки засобами політичного терору. Не відмовляючись співпрацювати з представниками інших соціалістичних партій, він ставив перед ними тільки одну умову: поміняти партійний статус, влитися в лави більшовиків.

Майже одразу після приходу до влади, 11 грудня (28 листопада ст. ст.) 1917 р. більшовики оголосили конституційних демократів партією ворогів народу⁶¹. Кадети пішли у підпілля і зникли з політичного життя. Натомість радянські партії меншовиків та есерів залишалися на легальному становищі, але перебували під постійним пресингом. Для більшовиків, які приступили до реалізації оголошеної на II Всеросійському з'їзді рад програми радянських перетворень, було важливо витіснити конкуруючі партії з рад, які стали органами влади, тобто встановити однопартійну систему правління шляхом воле-

⁵⁸ Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990. — С. 99.

⁵⁹ Див., наприклад: Гимпельсон Е.Г. Путь к однопартийной диктатуре // Отечественная история, 1994, № 4–5. — С. 93–110.

⁶⁰ Протоколы ЦК РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. — М., 1958. — С. 136.

⁶¹ Декреты Советской власти. — Т. 1. — М., 1957. — С. 432.

виявлення робітничих і солдатських колективів. Будучи вже урядовою партією, вони воліли витискувати інші партії з рад не грубою силою, а переважно через виборчий процес. В ці перші місяці вони навіть не називали свій прихід до влади політичним переворотом. У заяві ЦК РСДРП(б), яку газета «Правда» опублікувала 20(7) листопада 1917 р., було вказано: «Перехід уряду з рук однієї радянської партії в руки іншої партії забезпечений без всякої революції, простим рішенням Рад, простим перевибором депутатів в Ради».

Щоб інтенсифікувати процес перевиборів, ВЦВК прийняв 4 грудня 1917 р. декрет «Про право відкликання делегатів». Відповідно до нього вибори в усі представницькі установи проводилися від партій на підставі пропорційної системи⁶². Організуючи усунення попереднього складу ВИКЖеля на надзвичайному Всеросійському залізничному з'їзді в січні 1918 р., В. Ленін підкреслив, що радянська влада дає можливість трудящим, якщо вони не задоволені своєю партією, переобрати своїх делегатів, передати владу іншій партії і змінити уряд, без найменшої революції⁶³.

Вибудовування владної вертикалі після жовтневого перевороту зводилося до оголошення рад органами влади і «виштовхування» з них представників конкуруючих соціалістичних партій. Стратегія В. Леніна полягала в тому, щоб перетворити ради на філіал власної партії і заповнити владну вертикаль більшовиками. Саме під таким кутом зору слід оцінювати написану Леніним відозву Раднаркому до населення від 18(5) листопада 1917 р., яка була опублікована наступного дня газетою «Правда»: «Товарищі трудящі! Пам'ятайте, що ви самі тепер управляєте державою. Ніхто вам не допоможе, якщо *ви самі* не об'єднаєтесь і не візьмете *всі справи* держави в *свої* руки. *Ваші* ради — віднині органи державної влади, повноважні, вирішальні органи». Встановіть найсуворіший революційний порядок, нещадно придушуйте спроби анархії з боку п'яниць, хуліганів, контрреволюційних юнкерів, корніловців і тому подібне. Беріть *усю* владу в руки *своїх* Рад».

Щоб оцінити повною мірою розроблену В. Леніном стратегію завоювання влади, слід врахувати, що його партія не користувалася підтримкою більшості народу навіть після того, як взяла на озброєння популярні радянські гасла. Вибори до Установчих зборів, які відбулися вже після жовтневого перевороту, показували справжню міру популярності більшовиків серед населення. Вони змогли досягти істотних результатів у столицях, але в губернських центрах і гарнізонах, зокрема в Україні, наслідки виборів були, як правило, для них несприятливі. Рейтинг популярності основних загальноросійських партій виявився таким (у відсотках до всіх, хто взяв участь у голосуванні)⁶⁴:

⁶² Там само. — Т. 1. — С. 119.

⁶³ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 35. — С. 294.

⁶⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. — М., 1987. — С. 550.

	Місто			Гарнізони		
	за більшовиків	за есерів	за кадетів	за більшовиків	за есерів	за кадетів
Петроград	45,3	16,7	26,3	79,2	12,0	5,8
Москва	50,1	8,5	35,9	79,5	6,2	9,8
Київ	16,8	4,2	10,3	-	-	-
Харків	27,8	16,7	25,2	53,4	35,9	5,1
Катеринослав	26,4	8,4	11,7	19,5	15,9	3,3
Житомир	10,3	4,9	14,9	13,4	17,4	19,1
Одеса	28,6	5,5	16,2	44,9	10,7	9,1

В цілому по країні більшовики зібрали менше 24% голосів, а в українських губерніях — тільки 10%⁶⁵. При такому співвідношенні сил Установчі збори загрожували владі більшовиків, і після першого засідання їх розігнали.

Більшовики не могли перемогти конкурентні політичні партії у відкритих електоральних боях, тобто під час парламентських виборів. Витискувати суперників з рад було можливо, тому що окремо опрацьовувалася ситуація у кожній з них. Все стало зовсім просто після того, як в руках партії опинилися урядові важелі. В. Ленін це зрозумів задовго до революції, і саме через це він назвав у «Квітневих тезах» метою більшовиків не парламентську республіку, а республіку рад. Розкриваючи природу майбутньої влади на конференції РСДРП(б) у квітні 1917 р., він підкреслював: «Така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство»⁶⁶. Владу своєї партії він називав «диктатурою пролетаріату», але не робив таємниці з того, як розуміє термін, що існував від часів «Маніфесту Комуністичної партії»: «Диктатура робітничого класу проводиться тією партією більшовиків, яка ще з 1905 р. і раніше злилася з усім революційним пролетаріатом»⁶⁷. Важливо відмітити, що привілей «злитися з революційним пролетаріатом» мали тільки більшовики. Меншовиків або есерів, якщо вони затримувалися в радах через те, що колективи не бажали міняти їх на більшовиків, або вони самі не бажали ставати більшовиками, — чекали репресії.

20(7) грудня 1917 р. декретом Раднаркому була створена Всеросійська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією і саботажем (ВЧК) на чолі з Феліксом Дзержинським. Через тиждень, 28 грудня ВЧК оприлюднила в газеті «Известия ВЦИК» циркуляр, адресований місцевим радам. У ньому пропонувалося присилати в комісію «всі відомості і дані про організації і окремих осіб, діяльність яких спрямована на шкоду революції і владі народу». Містилася в

⁶⁵ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. — К., 1987. — С. 570.

⁶⁶ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 31. — С. 341.

⁶⁷ Там само. — Т. 39. — С. 148.

циркулярі й пропозиція створювати аналогічні комісії на місцях. Раднарком і ВЦВК надали чекістам майже абсолютні повноваження. Вони мали право провадити слідство, виносити вирoki, що не підлягали оскарженню, аж до смертних, і виконувати їх. Влітку 1918 р. в радянській Росії існувала вже ціла мережа ЧК — губернські, транспортні, військові. Деякий час функціонували навіть повітові ЧК.

Коли IV надзвичайний Всеросійський з'їзд рад ратифікував Брест-Литовський мирний договір, ліві есери відкликали своїх наркомів з уряду. У квітні 1918 р. японці висадилися у Владивостоці. Стало відомо, що союзники мають намір висадитися і в Європейській Росії, щоб покінчити з владою, яка уклала сепаратний мир зі спільним ворогом. Під впливом таких очікувань праві есери на своїй конференції в Москві у травні проголосили політику, спрямовану на «ліквідацію більшовицької партійної диктатури і перехід влади в руки уряду, що спиратиметься на загальне виборче право, уряду, який у війні з Німеччиною зможе прийняти воєнну допомогу союзників»⁶⁸. У стані меншовиків загострилися суперечності між «оборонцями» та «інтернаціоналістами», однак обидві течії зайняли ворожу позицію щодо більшовицького режиму. У відповідь 14 червня ВЦВК виключив правих есерів та меншовиків зі своїх лав і рекомендував всім іншим радам наслідувати його приклад.

Висадка військ Антанти в Мурманську і вбивство 6 липня лівими есерами німецького посла в Москві графа Мирбаха різко загострили політичну ситуацію. Делегати від партії лівих есерів, які прибули в Москву на V Всеросійський з'їзд рад, були заарештовані. Після кількох днів затримки, пов'язаної з арештами лівих есерів, з'їзд відновив роботу і ухвалив вилучити з рад робітничих і селянських депутатів представників цієї партії. 10 липня з'їзд затвердив Конституцію РСФРР, в якій ані слова не було сказано про наявність в країні партії більшовиків, яка здійснювала «диктатуру пролетаріату». Та на цей час партія уже існувала у двох своїх вимірах: як урядова структура зі своєю власною вертикаллю влади від ЦК РКП(б) до місцевих партійних комітетів, і як сукупність партизованих депутатів рад різних рівнів разом з безпартійними, але «співчуваючими» урядовій партії депутатами. Конституція РСФРР затвердила таку конструкцію Всеросійського з'їзду рад: представники міськрад у розрахунку один депутат на 25 тис. виборців і представники губернських з'їздів рад у розрахунку один депутат на 125 тис. жителів. Рівності між робітничими і селянськими депутатами бути не може, підкреслював Ленін, поки селянин є одночасно трудівником і власником, який продає на вільному ринку продукти своєї праці як товари⁶⁹.

Американський фахівець з історії Росії Р. Пайпс сформулював суть радянської влади таким чином: «державна влада в країні формально належала ієрархічно організованам, демократично обраним Радам. Фактично ж вони були тільки фасадом, за яким приховувався справжній суверен — комуністична

⁶⁸ *Карр Едвард*. Большевицкая революция 1917–1923. — Т. 1–2. — М., 1990. — С. 141.

⁶⁹ *Ленін В.І.* Повне зібр. творів. — Т. 38. — С. 343.

партія»⁷⁰. Насправді, однак, Ленін створив набагато досконалішу, ніж будівля з оманливим фасадом, систему державного устрою «РКП(б)-ради», елементи якої (партійні комітети і виконавчі комітети рад) в кожній ієрархічній ланці являли собою певну цілісність, але з різними функціями: парткоми здійснювали диктатуру, а на виконкомі рад покладалася управлінська робота. Завдяки такому розмежуванню функцій партія зберігала політичне керівництво, але звільнялася від відповідальності за повсякденні справи. Ради були позбавлені політичного впливу, але на них покладалася у повному обсязі розпорядчі функції. Термін «радянська влада» однаковою мірою стосувався обох елементів владного тандему. Ради перетворилися на всепроникну і всеохватну владу, нерозривно зрощену з організаційною структурою партії. Саме вони надавали РКП(б) статус державної партії.

Хоч партія більшовиків перетворилася на державну структуру, вона зберігала попередній зовнішній вигляд. У політичному словнику більшовиків не існувало поняття «державна партія». Державною іменувалася тільки радянська вертикаль влади. При цьому в партійних документах підкреслювалася небажаність злиття партійних і радянських установ. У резолюції VIII з'їзду РКП(б), де уперше визначалися форми відносин між партійними і радянськими органами, наголошувалося на тому, що «партія старасться керувати діяльністю рад, але не заміняти їх»⁷¹.

Своєю компартійною частиною тандем влади був повернутий до членів партії. Внаслідок її побудови за принципом «демократичного централізму» вожді не залежали від вибору рядових партійців, хоч останні регулярно обирали керівні органи відповідно до статутних вимог. Своєю радянською частиною компартійно-радянський тандем обертався до народу. Населення країни не тільки обирало персональний склад радянських органів, але й надіялося цілком реальними управлінськими або контрольними функціями. У народності такої системи влади важко було сумніватися ще й тому, що свої керівні кадри вона брала з народних низів.

Диктатура системи «РКП(б)-ради» базувалася не тільки на насиллі, але й на пропаганді. Вплив на маси, переконування їх — такими були основні завдання відділів агітації і пропаганди партійних комітетів. Безпосередній зв'язок з населенням давав можливість мобілізувати мільйони людей на виконання сформульованих партійним керівництвом завдань. Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів з пролетарських мас міста і села, стали ефективним «передавальним пасом» від керівних органів державної партії до всього населення. Без організаційних, ідеологічних та емоційних зв'язків з масами більшовики ніколи не змогли б докорінно перебудувати найглибші основи повсякденного життя.

В компартійну і радянську вертикалі влади ЦК РКП(б) та підлеглі йому установи розподілили за період з листопада 1917 р. до початку березня 1919 р.

⁷⁰ *Пайнс Ричард*. Россия при большевиках. — М., 1997. — С. 183.

⁷¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т. 2. — С. 75.

200 тис. членів партії⁷². Англійський математик і філософ Бертран Рассел мав тоді можливість побувати в радянській Росії і оцінити наслідки кадрової революції, здійсненої під загальним керівництвом секретаря ЦК РКП(б) Я. Свердлова. Правлячу верству комуністів Б. Рассел поділив на окремі частини. «Це, по-перше, стара гвардія революціонерів, випробуваних роками переслідувань. Ці люди займають більшу частину найвищих постів. Тюрми і заслання зробили їх незламними та фанатичними і до певного ступеня відірвали їх від власної країни. Це найчесніші люди з найглибшою вірою в те, що комунізм відродить весь світ». Услід за ними, за Расселом, йшла «група кар'єристів, які стали ревними більшовиками з причини матеріального успіху більшовиків». До третьої групи вчений відніс людей, «які не були ревними комуністами, але які згуртувалися навколо уряду, оскільки він виявився стабільним»⁷³. Ця схема досить проста, але вона засвідчувала, що більшовикам вдалося головне: створити працездатну вертикаль влади, якої в країні не існувало з часу повалення самодержавства. Використовуючи цю вертикаль, Раднарком розпочав соціально-економічні перетворення. У тогочасному російському суспільстві дістала широкий розголос промова, з якою глава радянського уряду виступив 5 лютого (23 січня ст.ст.) 1918 р. перед агітаторами, що відряджалися в провінцію. Він заявив, що війна зовнішня закінчилася або кінчається, але на черзі — війна внутрішня: експропріація експропріаторів. Аби агітатори та їх аудиторія зрозуміли значення запозиченого з «Маніфесту Комуністичної партії» іншомовного словосполучення, вождь вдався до прикладу з повсякденного життя. Правий був, зазначив він, старий більшовик, який пояснив козаку із станиці Каменської на Північному Кавказі, в чому суть більшовизму. На запитання козака: а чи правда, що ви, більшовики, грабуєте? — він відповів: так, ми грабуємо награвоване»⁷⁴.

На цей пропагандистський пасаж В. Леніна М. Горький схвильовано відгукнувся в газеті «Новая жизнь» 16(3) березня 1918 р.: «Мы совершаем опыт социальной революции — занятие, весьма утешающее маньяков этой прекрасной идеи и очень полезное для жуликов. Как известно, одним из наиболее громких и горячо принятых к сердцу лозунгов нашей самобытной революции явился лозунг: «Грабь награбленное!» Грабят — изумительно, артистически; нет сомнения, что об этом процессе самограбления Руси история будет рассказывать с величайшим пафосом... Продается все, что можно продать, в Феодосии солдаты даже людьми торгуют: привезли с Кавказа турчанок, армянок, курдок и продают их по 25 руб. за штуку»⁷⁵.

Ричард Пайпс у своїй праці «Російська революція» (першопублікація 1990 р.) називав цю політику «дуванною». Козацьке слово «дуван» проникло в російську й українську мови з турецької і означало дільбу здобичі, якою займалися козаки після набігів на турецькі і персидські поселення. Восени і взимку 1917/1918 рр. предметом «дувану» стала, як підкреслював Р. Пайпс, вся Росія.

⁷² Известия ЦК КПРС. — 1989, № 6. — С. 194.

⁷³ Рассел Б. Практика и теория большевизма. — М., 1991. — С. 45–46.

⁷⁴ Ленин В.И. Полне зібр. творів. — Т. 35. — С. 313, 314.

⁷⁵ Горький М. Несвоевременные мысли. — С. 170.

Особливо пожаданою здобиччю були орні землі, віддані для перерозподілу селянським общинам Декретом про землю від 8 листопада 1917 р. Поділом земель між селянськими дворами відповідно до норм, які кожна община сама для себе встановлювала, селянство було поглинуте аж до весни 1918 р.

Подібні процеси спостерігалися і у промисловості. Більшовики передали управління промисловими підприємствами фабрично-заводським комітетам, члени яких, робітники і рядові конторські службовці, знаходилися під впливом синдикалістських ідей. Комітети ці відсунули від управління власників підприємств і взяли їх в свої руки. Користуючись можливістю, вони привласнили майно заводів і поділили між собою доходи. Посилаючись на редаговане М. Горьким видання «Новая жизнь», Р. Пайпс стверджував, що робітничий контроль зводився до «розподілу доходів даного промислового підприємства між робітниками цього підприємства»⁷⁶.

Перед тим, як відправитися додому, солдати-фронтовики ламали замки в арсеналах, забирали собі все, що могли потягти, а все інше продавали місцевим жителям. Посилаючись на «Красную газету» (1918, 2 лютого н. ст.), Р. Пайпс розповідав про нараду в солдатській секції Петроградської ради, на якій виявилося, що у багатьох частинах солдати забирали додому військову форму і зброю зі складів⁷⁷.

Намальовану картину можна нескінченно довго домальовувати яскравими фактами. Наприклад, є можливість ілюструвати цей всеросійський дуван матеріальних цінностей художніми творами, які з'явилися в ті часи або трохи пізніше. Все це тривало аж до весни 1918 р. Потім «червона смута» увійшла в береги, і все заспокоїлося.

Незвичний феномен дувану перебував під суворим контролем вождів більшовицької партії і вимагає пояснень. Р. Пайпс пояснював справу так: «Звичайно, неможливо було розтрити «до основанья» соціальний, політичний і економічний уклад, створюваний століттями, в країні з більш ніж стомільйонним населенням, спираючись тільки на партійців. Необхідно було запрягти в цю справу «маси», але, оскільки робітники і селяни в масі своїй нічого не знали про соціалізм і диктатуру пролетаріату, їх треба було спонукати до дії, поставивши перед ними мету зрозумілу і привабливу»⁷⁸. Звідси — дуван.

Так, В. Ленін брався будувати комунізм руками людей, які нічого не знали про цей лад окрім того, що в майбутньому все розподілятиметься за потребами. Він і сам не знав, з якого кінця підступатися до справи. Адже йшлося про утворення суспільства з невідомими параметрами виробництва і розподілу матеріальних благ. Відомо було тільки те, що звичні для всіх параметри приватної власності, товарно-грошових відносин і вільного ринку існувати не могли ні в другій, ні в першій фазах комунізму.

Незрозуміло, однак, якщо аналізувати пояснення Р. Пайпса, до яких дій треба було спонукати солдатів, робітників і селян. Якщо, згідно з «Інтерна-

⁷⁶ Новая жизнь, 1918, 7 февраля (25 января). Кореспонденція Б. Авілова.

⁷⁷ Пайпс Ричард. Русская революция. — Часть вторая. — М., 1994. — С. 185.

⁷⁸ Там само. — С. 184.

ціоналом» — знищити світ насилля, то жодного спонукання не вимагалось, «червона смута» знала свою справу краще за більшовиків або нарівні з ними (беручи до уваги, що масова лєнінська партія формувалася з радянського середовища). Якщо, згідно з «Маніфестом Комуністичної партії», — побудувати новий світ, то яким способом? Тут самі більшовики роками просувалися вперед методом спроб і помилок, аж поки не зупинилися, наштотхнувшись на загальносоюзний голод початку 30-х рр. Ні, дуван кінця 1917 — початку 1918 рр. мав у своїй основі проблему влади, а не доктрини. Йдеться про радянську владу, яку формували більшовики. Або, згідно з терміном, запущеним Лєніним, хоч він не прищепився пізніше — про державу-комуноу.

Розгон Установчих зборів історики датують, як правило, одним днем — 18(5) січня 1918 р. Насправді він розпочався ще до виборів депутатів. Утворити Воєнно-революційний комітет для повалення Тимчасового уряду і створити сприятливий склад депутатів II Всеросійського з'їзду рад шляхом маніпуляцій з нормами представництва — це була половина справи або менше, ніж половина. Політично активну частину суспільства й передусім — об'єднати в ради революційні народні низи треба було переконати в тому, що Росія має стати радянською, а не парламентською республікою, і в радах мусять працювати більшовики, а не меншовики з есерами.

У написаному перед жовтневим переворотом творі «Держава і революція» В. Лєнін приділив багато уваги перевагам безпосередньої демократії перед представницькою. Ця думка не була аж надто новою. Будь-які форми демократії мали свої вади і переваги. Ще Ж.Ж. Руссо у творі «Про суспільний договір» називав справжньою тільки демократію прямої дії: «в той момент, коли народ віддає себе в руки своїх представників, він перестає бути вільним». Спираючись на попередників, В. Лєнін писав: «При соціалізмі багато що з «примітивної» демократії неминуче оживе, бо вперше в історії цивілізованих суспільств *маса* населення підійметься до *самостійної* участі не тільки в голосуваннях і виборах, але й у повсякденному управлінні»⁷⁹.

Слабо орієнтуючись в тому, як будувати управління виробництвом після усунення приватних власників, В. Лєнін все-таки розумів, що до справи доведеться залучати в масовому порядку тих, хто працює — робітників та службовців. Цілковито зрозуміло, що залучати працюючих до управління виробництвом мусила присутня в радах партія більшовиків. Щоб утвердитися в радах, вона повинна була шукати популярності в масах. І Лєнін обрав парадоксальну форму безмежного популізму, яка, зрештою, спрацювала: дуван. Це дозволило приборкати «червону смуту» і розбудувати обидві вертикалі влади: компартійну і радянську. На додаток при мережі компартійних комітетів розбудовувалася формально підпорядкована радянським органам влади чекістська вертикаль.

Гасло «Грабуй награвоване!» показалося цинічним не тільки М. Горькому. Відповідаючи численним опонентам, В. Лєнін в заключному слові по доповіді про чергові завдання радянської влади на ВЦВК (29 квітня 1918 р.) не знайшов у цьому виразі нічого неправильного. Мовляв, якщо ми вживаємо вираз «експро-

⁷⁹ Лєнін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 33. — С. 111.

пріація експропріаторів», то чому ж не можна обійтись без латинських слів? Проте тут же уточнив: гасло проявило себе без всяких обмежень в діяльності рад, але тепер на сцену вступає пролетарська революція, яка диктує: нагробоване полічити і розтягати його не давай, а якщо тягтнуть до себе прямо чи посередньо, то таких порушників дисципліни — розстрілюй⁸⁰.

Починаючи після зміцнення влади «революцію згори», голова Раднаркому мусив підкріпити погрози розстрілом теоретичними міркуваннями. Звичайна впродовж кількох місяців практика розтягування ресурсів була охарактеризована як «анархо-синдикалізм». В. Ленін з цього приводу висловлювався, не обираючи виразів: «Величезним перекрученням основних засад радянської влади і цілковитим відмовленням від соціалізму є всяке, пряме чи посереднє, узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво, або їх права ослабляти чи гальмувати розпорядження загальнодержавної влади»⁸¹. Спроби трудових колективів буквально реалізувати гасло радянської революції про передачу фабрик робітникам підривали економічну диктатуру, і партія використала усі засоби впливу на «гегемона революції», щоб в корені ліквідувати їх. У країні розгорнулася ідеологічна кампанія, покликана запевнити робітників у тому, що націоналізована власність на засоби виробництва — це загальнонародне надбання.

В грудні 1917 р. була утворена Вища рада народного господарства як центральний орган, покликаний «узгоджувати і об'єднувати» діяльність всіх економічних структур. Уже на першому засіданні бюро ВРНГ 27(14) грудня з'явилось рішення про націоналізацію приватних банків. На цьому засіданні був присутній В. Ленін, який вніс законопроект про націоналізацію не тільки банків, але й усіх промислових підприємств. Більшість членів бюро визнала цю ідею передчасною. Держава не мала змоги взяти на себе виплату заробітної плати працюючому персоналу⁸².

У травні 1918 р. головою ВРНГ був призначений Олексій Риков, який взяв курс на системну націоналізацію промисловості. 28 червня з'явився декрет про націоналізацію всієї великої промисловості. Завдання організації управління націоналізованими підприємствами доручалося ВРНГ та його секціям. Якщо секції не були готові взяти на себе управління, підприємства розглядалися як передані у безвідплатну оренду колишнім власникам.

У дореволюційні часи робітники могли апелювати до держави, прагнучи обмежити сваволю підприємців. Для держави вони були, поряд з підприємцями, однією із сторін у конфліктах. Звичайно, державна влада частіше за все співчувала підприємцям, а до революції 1905–1907 рр. навіть забороняла робітникам об'єднуватися у профспілки для колективного захисту своїх прав. Та якщо держава прибирала до рук «командні висоти» економіки і одержавлювала навіть профспілки, то робітники ставали беззахисними, коли спалахували трудові конфлікти.

⁸⁰ Там само. — Т. 36. — С. 253–254.

⁸¹ Там само. — С. 452.

⁸² *Карр Едвард*. Большеви́стская революция 1917–1923. — Т. 1–2. — Кн. 1. — С. 465.

Комуністичні перетворення негативно позначилися на становищі пролетарів, від імені і за підтримки яких здійснювалася націоналізація «командних висот». Та її згубні наслідки цим не обмежувалися. Націоналізація не знищила відчуженості робочої сили від засобів виробництва, але ліквідувала господаря-власника. Новий хазяїн в особі державного органу не мав матеріального інтересу, був безликим до абстрактності і нездатним щоденно займатися конкретним виробництвом. Тому з'явилася об'єктивна потреба у розробці таких критеріїв і нормативів, які можна було б прикласти до всіх керованих об'єктів. Налагодження обліку величезної маси натуральних показників, розробка кошторисів, планів та звітів, організація поопераційного контролю і постійна перевірка завжди завищуваних заявок вимагали величезної армії обліковців і контролерів. Над націоналізованими підприємствами виник і почав стрімко розгалужуватися управлінський апарат у вигляді главків (головних управлінь Вищої ради народного господарства), центрів, трестів і куштів. Вся ця система, спрямована на втілення у життя ідеальних схем безтоварної економіки, намагалася здійснити нездійсненне — налагодити управління з одного центру всією масою підприємств. Вона дістала назву «главкізму».

Що ж реально виникало на руїнах ринкової економіки? Відроджувалося, хоч у новій формі, те, що існувало раніше. Народам Росії нав'язувалося державне кріпосництво. Ця прикра закономірність комуністичного будівництва особливо яскраво виявлялася у взаємовідносинах між державою і селянством.

Суперечності між містом і селом існували за будь-яких режимів і розв'язувалися залежно від ідеології та політики владних структур, ринковими або позаринковими засобами. Під час світової війни, коли розвинулася інфляція, вони особливо загострилися. Селяни не поспішали віддавати хліб за гроші, купівельна спроможність яких дедалі більше знижувалась. Продовольство потрібне людям щодня, і його виробники мали «фору» перед містом. Вважаючи за невигідні ціни на фабрично-заводську продукцію, селяни відкладали свої закупівлі на невизначений час. Держава одержувала від них тільки грошові податки, тягар яких не відчувався селом через інфляцію. Придбати продовольство на ринку ставало дедалі важче.

Жовтнева революція дала Росії іншу державу, яка не збиралася спілкуватися з сільськими товаровиробниками через ринок. Ця держава зобов'язалася нагодувати голодуючі пролетарські центри за допомогою простих рішень, заснованих на насиллі. Походження об'єктивних у своїй основі продовольчих труднощів у пропагандистських цілях стали пояснювати «куркульським страйком». Разом з тим документи свідчать, що державний апарат добре розумів суть справи. Наркомпрод доповідав урядові у березні 1918 р., що селяни відмовляються давати хліб за незабезпечені товарами гроші, і тільки постачання села предметами першої необхідності здатне «витягти на світло»⁸³ сховане зерно.

У пошуках виходу з продовольчої кризи В.Ленін навесні 1918 р. вирішив здійснити, як тоді казали, товарообмінну операцію між містом і селом. Нова

⁸³ Гимпельсон Е.Г. «Военный коммунизм»: политика, практика, идеология. — М., 1973. — С. 114.

держава вважала себе власником промислової продукції незалежно від того, чи були вже націоналізовані підприємства, які її виробляли. Та фабрично-заводської продукції під товарообмін виявлялося зовсім мало в порівнянні з потребами міста і армії у продовольстві. Тому Наркомпрод, який здійснював цю операцію, міг «отоварити» лише чверть вартості хліба, що підлягав здаванню за набагато нижчими від ринкових цін державними розцінками. Селяни у своїй масі відмовлялися мати справу з державою на не вигідних умовах. Реакція була негайною: 9 травня 1918 р. ВЦВК спеціальним декретом оголосив продовольчу диктатуру. Назва цього декрету говорила сама за себе: «Про надання Народному комісаріату продовольства надзвичайних повноважень у боротьбі з сільською буржуазією, яка переховує хлібні запаси і спекулює ними». В декреті проголошувалося, що селяни зобов'язані здавати запаси хліба, які вони мали, тільки за державними розцінками. Ринкова торгівля хлібом заборонялася як спекулятивна.

Надзвичайні повноваження Наркомпроду полягали у наданні його органам права на конфіскацію виявленого у селян хліба. Конфіскація, яка називалася, як і раніше, заготівлею, здійснювалася за допомогою приданих наркомату військових формувань. Організовані Наркомпродом і профспілками продзагони робітників при сприянні сільських комітетів бідноти, а в необхідних випадках — і військ, здійснили влітку 1918р. вилучення хліба у потрібній кількості без будь-якого товарного покриття. Поки українські селяни розгортали боротьбу з німецькими і австро-угорськими грабіжниками, в центральних губерніях Росії визрівала значно досконаліша система грабунку сільського товаровиробника, яка ґрунтувалася на розпалюванні об'єктивно існуючих суперечностей між робітничим класом і селянством, а також між заможними і пролетаризованими верствами самого селянства.

Запроваджену ще до революції хлібну монополію більшовики розуміли своєрідно: як надання державі права вільно розпоряджатися продуктами селянської праці. Хоч у селян поки що не відбирали засобів виробництва, одержана за їх допомогою продукція вважалася власністю суспільства, інтереси якого представляла державна партія. Характерний зразок аргументації, якою виправдувався масовий похід робітників у село за хлібом, містився у доповіді В. Леніна на конференції профспілок і фабзавкомів Москви 27 червня 1918 р.: «Хлібна монополія, але треба подумати про те, що це значить. Це значить, що всі надлишки хліба належать державі; це значить, що ні один пуд хліба, який не потрібен господарству селянина, не потрібен для підтримання його сім'ї і худоби, не потрібен йому для посіву, — що всякий зайвий пуд хліба повинен відбиратися в руки держави»⁸⁴.

Щоб мати уявлення про суть взаємовідносин, нав'язуваних робітничому класу та селянству, треба розібратися у змісті терміну «надлишок». Він вживався тогочасними політиками для означення продовольчої продукції, що підлягала вилученню, а в наступні десятиріччя міцно увійшов у радянську історіографію. Насправді ж, коли держава визначала масштаби вилучення, її

⁸⁴ *Ленін В.І.* Повне зібр. творів. — Т. 36. — С. 420–421.

турбувало лише те, скільки вона одержить продовольства для армії та міст. Нарком продовольства РСФРР О.Цюрупа заявив у березні 1921 р., тобто після повернення партії до ринкових взаємовідносин з селянами: «Через різке зменшення виробництва хліба все, що ми повинні дістати для нужд і для задоволення потреб пролетарських центрів і голодуючих районів Росії, все треба було брати із звичайної норми споживання селян»⁸⁵.

Організований влітку 1918 р. похід робітничих загонів у село вважався надзвичайним заходом. Розуміючи незручність силових методів у відносинах між містом і селом, керівництво радянської Росії ще не наважувалося перетворити їх у норму. Оскільки через інфляцію грошові податки з селян нічого не давали, було зроблено спробу натуралізувати податкове обкладення. 30 жовтня 1918 р. ВЦВК видав декрет «Про обкладення сільських господарів натуральним податком у вигляді відрахувань частини сільськогосподарських продуктів». Одночасно розпочалася друга товарообмінна операція. У грудні В. Ленін поставив завдання «збільшити товарообмін утрое, вдесятеро, ніж він іде зараз»⁸⁶.

Не кажучи вже про теоретичну утопічність спроб налагодження натурального обміну продуктами праці між містом і селом, держава не мала достатнього обсягу фабрично-заводської продукції, щоб запропонувати її селянам. Директива щодо десятикратного розширення товарообміну залишилася на папері.

Декрет про натуральний продподаток теж не спрацював. Необкладуваний податком мінімум продовольства встановлювався на рівні насінневих, харчових і фуражних нормативів, а серед виснажених війнами господарств виявилось небагато таких, що мали товарні лишки, незважаючи на галасування газет про куркульську небезпеку. Нечисленні товарні господарства не могли задовольнити потреби держави, які різко зросли.

Чому вони зросли? Річ у тім, що радянський уряд зробив другий, після націоналізації «командних висот», крок в напрямі докорінної реорганізації виробничих відносин у дусі комуністичної доктрини. 21 листопада 1918 р. було прийнято декрет «Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання і домашнього господарства». Він покладав на державу в особі Наркомпроду обов'язки щодо заготівлі й розподілу серед населення всього того, що воно набувало раніше через торгівлю.

Положення декрету від 21 листопада виходили далеко за рамки існуючого суспільно-економічного ладу і в поєднанні з націоналізацією «командних висот» руйнували саму основу ринкової економіки. Щоб реалізувати декрет про комуністичний розподіл і зменшити соціальну напругу у голодуючих пролетарських районах, уряд чинив величезний тиск на свої заготівельні органи. Не маючи товарів, за допомогою яких можна було б «витягти на світло» селянський хліб, і не задовольняючись жалюгідним контингентом розрахованого за нормативами продподатку, заготівельники почали вже з осені 1918 р. накладати на селян обов'язкові завдання, виходячи із своїх потреб, а потім розкладати їх по повітах,

⁸⁵ Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. — М., 1963. — С. 416.

⁸⁶ *Ленін В.І.* Повне зібр. творів — Т. 37. — С. 381.

волостях і селах. Отже, поява продрозверстки була обумовлена самою логікою комуністичного будівництва.

Від 30 грудня 1918 р. до 6 січня 1919 р. у Москві працювала Всеросійська нарада продпрацівників, скликана урядом для обговорення проекту декрету про розверстку. У доповіді заступника наркома продовольства М. Брюханова різниця між продподатком і продрозверсткою пояснювалася так: хлібна монополія і тверді ціни, за якими Наркомпрод одержує хліб, залишаються, але при визначенні кількості закупуваного зерна треба виходити не з нормативних потреб селянського господарства, а з потреб держави. «Лишком», отже, ставала та кількість продовольства, яку село, волость, повіт і губернія повинні були здати. «Розверстка, подана на волость, уже сама по собі є визначенням лишків», — так визначав суть проблеми пояснювальний циркуляр ЦК РКП(б) на адресу губкомів партії⁸⁷.

Декрет про хлібну і фуражну розверстку з'явився 11 січня 1919 р. Розверстка поширилася майже на всі види продовольства і сільськогосподарської сировини. Вона не являла собою торговельної операції, хоч мала такий вигляд, тому що держава платила за вилучену продукцію символічну ціну. Не була вона й податком, оскільки не прив'язувалася до обсягу вирощеної продукції у певному відсотку. Величина розверстки визначалася двома чинниками: по-перше, потребами держави у продовольстві та сировині безвідносно до потреб самих селян; по-друге, здатністю державних заготівельних органів вилучити те, що їм було потрібне. Інакше кажучи, продрозверстка була реквізицією.

Знищення ринкових відносин, яке становило центральний пункт комуністичної доктрини, вимагало цілковитої ліквідації приватної власності на засоби виробництва. Тобто завдання, що стояло перед державною партією, виходило далеко за рамки експропріації буржуазії та поміщиків. Партія поставила собі за мету відібрати засоби виробництва, які давали можливість існувати переважній більшості населення — селянам, кустарям, ремісникам, дрібним торговцям. Йшлося про ліквідацію дрібних власників, які застосовували в основному рідинну працю і обходилися без постійного використання найманої робочої сили. Таких власників більшовики зневажливо називали «дрібною буржуазією».

В систему комуністичних виробничих відносин будь-які власники засобів виробництва не вписувалися. Торкаючись долі дрібних виробників і дрібних землеробів, Ленін підкреслював: «Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосовувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів»⁸⁸. Отож вимагалось знайти інші методи, *але звільнитися від них!*

Починаючи навесні 1918 р. соціально-економічні перетворення, яких ще не бачив світ, вождь російських комуністів усвідомлював, що може спертися на підтримку надто нечисленного прошарку суспільства — робітників великої промисловості. Та й то далеко не всіх. «Ми можемо розраховувати, — підкреслював він, — тільки на свідомих робітників, вся інша маса, буржуазія і

⁸⁷ Гимпельсон Е.Г. «Военный коммунизм»: политика, практика, идеология. — С. 59.

⁸⁸ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 44. — С. 38.

дрібні хазяйчики, проти нас, вони не вірять в новий порядок»⁸⁹. Але суть справи полягала не в тому, вірили або не вірили робітники в комунізм. Підтримка робітничого класу забезпечувалася його об'єктивним становищем в суспільстві: пролетарі нічого не втрачали в революції, окрім своїх кайданів. Виявилось, однак, що робітники у будованому більшовиками суспільстві все-таки втрачали дещо дуже істотне: право вибору місця праці за власним бажанням. Тобто вони ставали абсолютними пролетарями, в усьому залежними від підприємця, на якого перетворювалася держава. Але це виявилось тільки згодом. У селян же комуністична доктрина вимагала *негайної* відмови від землі, коня і корови в ім'я невідомих їм цілей. Розуміючи, що така відмова буде болючою, партія у своїх програмних документах погоджувалася на перехідний етап, протягом якого дрібним товаровиробникам дозволялося «звикати» до централізованого планового керівництва, перебуваючи в формально незалежних від держави колективних господарствах. Робітникам же такого «послаблення» не дали: керівники більшовицької партії рішуче спротивилися перетворенню відібраних у капіталістів фабрик і заводів у спільну власність трудових колективів. Щоправда, селяни так само не могли розраховувати на перетворення поміщицької власності у спільну власність сільської громади. Більшовики проголошували: після експропріації поміщиків їхні господарства треба обов'язково зберегти і поставити під управління рад, утворених з пролетаризованих прошарків села (звідси термін «радгосп» — радянське господарство).

В «Програмі комуністів (більшовиків)» Бухарін писав: «Завдання полягає не в тому, щоб кожний селянин порався на маленькому трудовому надільчику, як жук-гноювик на своїй купі, а в тому, щоб селяни-бідняки переходили до суспільної праці по можливості в найбільш великому розмірі. Як це зробити? Це можна і треба зробити двома шляхами: по-перше, *товариським обробіткою колишніх великих поміщицьких маєтків*, по-друге, *організацією трудових сільськогосподарських комун*»⁹⁰. Працюючи над текстом офіційної програми РКП(б), Ленін висловлювався обережніше, але по суті так само. В партійній програмі підкреслювалося, що РКП(б) розглядає організацію радянських господарств і підтримку всіляких товариств для громадського обробітку землі, аж до комуни, як єдино можливий шлях до абсолютно необхідного підвищення продуктивності землеробської праці. Програма вимагала від членів партії якомога повнішого запровадження в життя заходів, спрямованих на організацію великого соціалістичного землеробства.⁹¹ Великі сільськогосподарські підприємства у формі радгоспів і комун розв'язували, на думку теоретиків російського комунізму, проблему налагодження нетоварної змички сільської економіки з націоналізованими «командними висотами».

Бухарін не випадково у процитованих вище рядках згадував тільки селян бідняків, які могли б, на його думку, стати комунарами. Декларації про те, що майно комуни належить всім комунарам й одночасно кожному з них, на селян-

⁸⁹ Там само. — Т. 36. — С. 348.

⁹⁰ Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 59.

⁹¹ КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 52.

власників не діяли. Вони відчували, що власність фактично відчужується. Статус комунарів означав для них перетворення з господарів у найману робочу силу.

Не дивно, що більшовики не розраховували на підтримку своїх планів «дрібною буржуазією». Їхньою соціальною опорою могло бути тільки пролетаризоване і комунізоване село. Аграрна революція на засадах омріяного поколіннями селян «чорного переділу» партію не влаштувала, тому що парцеляція поміщицьких маєтків робила центральною фігурою села не бідняка-пролетаря, а середняка-власника.

Враховуючи неможливість здобуття влади без підтримки селянських мас, партія Леніна взяла на озброєння гасло есерівської програми про зрівняльний поділ землі, включаючи поміщицьку. Однак більшовики не приховували того, що їхні погляди не збігаються із втіленою в Декреті про землю вимогою селянських мас про «чорний переділ». На II Всеросійському з'їзді рад 26 жовтня 1917 р. з приводу прийнятого Декрету про землю Ленін заявив: «Як демократичний уряд, ми не можемо обійти постанову народних низів, хоча б ми з нею були незгодні»⁹². Проте все-таки обійшли. 27 січня (9 лютого) 1918 р. ВЦВК видав нібито на додаток до Декрету про землю «Основний закон про соціалізацію землі». Сам термін «соціалізація землі» був з есерівського політичного словника і означав передачу всієї землі без викупу у розпорядження органів самоуправління для зрівняльного поділу за трудовою або споживчою нормою між селянами, котрі провадили своє господарство власною працею. Зміст соціалізації більшовики вивернули навиворіт. Замість неіснуючих органів самоуправління земля переходила в розпорядження державних органів. Врешті-решт, сам Ленін визнав, що замість соціалізації вийшла націоналізація землі, ідентична за змістом націоналізації «командних висот» економіки⁹³. Якщо соціалізація не суперечила приватній власності на землю і цілком вкладалася в ринкову економіку, то націоналізація перетворювала основний в сільському господарстві засіб виробництва на власність держави, яка усіх переконувала в тому, що є робітничо-селянською, але насправді була далекою від інтересів селян. Це показали найближчі події.

Після більшовицької революції структури нової влади у центрі і особливо на місцях не спромоглися протистояти колосальному тиску селянських мас, які домагалися зрівняльного поділу землі. Поки в Україні гетьман П. Скоропадський відновлював поміщицьке господарство, в радянській Росії основну частину маєтків поділили, і лише деякі з них були перетворені на радгоспи або комуни. Панівною фігурою села став селянин-середняк, тобто селянин-власник.

Та поділена земля тепер належала державі, яка мала намір негайно комунізувати село. Проблема власності на землю була розв'язана, і на передній план вийшла проблема землекористування. У Декреті про землю вказувалося ясно: форми користування землею повинні бути цілком вільні, як це вирішать в окремих селах — подвірне, хутірське, обшинне, артільне. А у прийнятому через

⁹² Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 35. — С. 24.

⁹³ Там само. — Т. 37. — С. 311.

три місяці законі про соціалізацію цю ключову проблему оповили зловісною мовчанкою. Вказувалося тільки, що держава сприятиме соціалістичним формам землеробства, тобто радгоспам і комунам.

Наприкінці 1918 р. державна партія розкрила свої карти: за безпосередньої участі В. Леніна уряд підготував третій земельний декрет, характер і мета якого розкривалися самою назвою: «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». У тексті його була знаменна фраза, яка пояснювала все: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминуші і відживаючі».

Зважаючи на велику вибухову силу закладених в декреті положень, Раднарком не зважився ввести його в дію за усталеною процедурою, тобто шляхом публікації. Було вирішено апробувати його на спеціально скликаному у Москві Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун. Представників селян-власників, з якими радянська влада була тепер в офіційному союзі, проігнорували. Власне, й організацій, які представляли б їхні інтереси, не існувало.

З'їзд, на якому переважали нові радянські чиновники, прийняв резолюцію «Про колективізацію землеробства», яку газета «Правда» опублікувала 19 січня 1919 р. Мета декрету в газетному коментарі визначалася цілком певно: «Найголовнішим завданням земельної політики є послідовне, неухильне здійснення широкої організації землеробських комун, радянських комуністичних господарств і громадського обробітку землі, які в своєму розвитку неминуче приведуть до єдиної комуністичної організації всього суспільного господарства». Невздовзі Всеросійський з'їзд рад без істотних змін схвалив текст декрету. 14 лютого 1919 р. його було опубліковано.

Якими даними можна проілюструвати економічні і політичні підсумки першого року будівництва держави-комуни партією більшовиків? Більш-менш об'єктивну картину ситуації, яка склалася, дають матеріали Всеросійського з'їзду рад народного господарства, який працював в Москві наприкінці грудня 1918 р. Російська економіка перебувала в такому стані, що потребувала допомоги. Більшовики завжди вважали, що комуністична революція в Росії є частиною світової революції. Сподівання на допомогу посилилися після того, як восени 1918 р. спалахнули революції в Німеччині і Австро-Угорщині. «Нам нема чого приховувати від себе, що наше економічне становище гірше, ніж минулого року, — заявив на з'їзді один з тодішніх керівників російських профспілок Д. Рязанов, — Наша єдина надія — це соціалістична революція на Заході. Жодної іншої надії нема»⁹⁴. У доповіді заступника голови ВРНГ В. Мілютіна «Світове становище і економічне становище Росії» тема міжнародної допомоги була ключовою. «Єдиний шлях до порятунку — це збройне повстання пролетаріату Західної Європи, — підкреслив він, — злиття в одне Радянської Німеччини, Франції і Англії»⁹⁵.

⁹⁴ Труды II Всероссийского съезда советов народного хозяйства (19 декабря — 27 декабря 1918 г.). — М., 1919. — С. 23.

⁹⁵ Там само. — С. 9.

Практика комуністичного будівництва в Росії почала викликати жах навіть у ортодоксальних марксистів Заходу. Один з керівників СДПН Карл Каутський написав дві книги про комуністичну революцію в Росії — «Диктатура пролетаріату» (1918 р.) і «Тероризм і комунізм» (1919 р.). Якщо в першій він ще плекав ілюзії щодо доброї волі більшовиків, які піддались, мовляв, анархічним імпульсам мас і виявили неспроможність створити свій власний, не радянський, а демократичний уряд, то в другій книзі Каутський уже сприймав ленінізм без всяких ілюзій. Більшовицькі методи ведуть, писав він, «лише до такої форми соціалізму, яку ми звикли називати азійською, але це несправедливо, бо Азія породила Конфуція і Будду. Тому краще цей соціалізм називати татарським»⁹⁶. Мова йшла, зрозуміло, про монголо-татар XII ст., які зруйнували високорозвинуті цивілізації Сходу і Заходу, але не створили нічого оригінального, крім могутньої армії.

К. Каутський доклав усіх зусиль, щоб керований Кремлем Комінтерн не надав радянських рис західноєвропейським революціям. Протиставляючи європейський соціалізм більшовицькому комунізму, він ставив перед соціал-демократами вимогу дистанціюватися від більшовизму. В іншому разі, заявляв він, моральна катастрофа більшовизму стала б «катастрофою соціалізму взагалі»⁹⁷.

1.4. Держава-комуна на роздоріжжі

Здавалося, що протистояння між державою-комуною і суспільством, що відбувалося у вигляді громадянської війни, зникне, коли підуть у небуття класи великих власників. Однак націоналізацією великих підприємств держава поклала на себе зобов'язання виплачувати їх персоналу заробітну плату, на яку можна було б проіснувати. Тим часом будувати економічні відносини між націоналізованим сектором і дрібнотоварним сільським господарством на засадах еквівалентності виявилось неможливим, тому що промислова продукція призначалася передусім для задоволення потреб багатомільйонної Червоної армії. Після провалу спроб налагодити товарообмінні операції з селянством держава почала забирати у селян продовольство на засадах реквізиції. Будучи союзником влади під час ліквідації класу поміщиків, селянство ставало її противником. Взимку 1920–1921 рр. виникла загроза провалу посівної кампанії і загального економічного колапсу. Політична криза загрожувала перейти у новий різновид громадянської війни, цього разу — з усім селянством.

Коли комуністичний штурм був припинений і з'явилася можливість подивитися на економічну політику Кремля з певної відстані, ситуацію найкраще охарактеризував М. Бухарін. На IV конгресі Комінтерну у листопаді 1922 р. він заявив: «Будемо говорити відверто: ми спробували взяти на себе організацію всього — навіть організацію селян і мільйонів дрібних виробників... З точки

⁹⁶ Цит. за: *Валіцький Анджей*. Марксизм і стрибок у царство свободи. Історія комуністичної утопії. — К., 1999. — С. 200.

⁹⁷ Там само.

зору економічної раціональності це було безумством»⁹⁸. Проте до початку 1921 р. керівники партії, не виключаючи Бухаріна, у пошуках виходу з економічної і політичної кризи просувалися все далі по шляху заміни регулюючих функцій ринку державним втручанням.

Своєчасно оцінити реальне становище вождям державної партії перешкоджала ідеологічна упередженість. Людям, не засліпленим комуністичною ідеєю, безумство радянської економічної політики було зрозумілим від початку. Досить навести такий уривок з резолюції IX Всеросійської ради есерівської партії (червень 1919 р.) з аналізом перших результатів ленінського комуністичного штурму:

«1) підміна робітничого соціалізму диктаторським, аракчеєвським «комунізмом», витравлюючи із соціалізму саму душу його — свободу, могла привести й привела до казармено-бюрократичного спотворення і найжорстокішої компрометації високого духу наукового соціалістичного вчення;

2) метод заборон, яким більшовицька влада намагається увігнати усе життя в річище комунізму, знищуючи велику промисловість та здорову індустріальну діяльність, веде до відродження найпримітивніших форм дрібної спекулятивної діяльності і, не знищуючи капіталістичних основ життя, відроджує лише найархаїчніші форми за рахунок вищих і досконаліших»⁹⁹. Вражає нещадна точність цих рядків, узятих з документа головного політичного суперника більшовиків.

Більш розгорнута картина наслідків комуністичного штурму міститься у написаних в 1920 р. у Полтаві листах В. Короленка до А. Луначарського. «Ви перемогли капітал, — зазначив письменник, — і він лежить тепер біля ваших ніг, спотворений і розбитий. Ви не помітили лише, що він з'єднаний з виробництвом такими живими нитками, що, забивши його, ви забили також виробництво. Радіючи своїм перемогам над денікінцями, над Колчаком, над Юденичем і поляками, ви не помітили, що зазнали цілковитої поразки на значно ширшому і важливішому фронті. Ви забили буржуазну промисловість, нічого не створили натомість, і ваша комуна — це величезний паразит, що харчується від цього трупа».

Письменник добре бачив органічні вади комуністичного виробництва і розподілу, які утверджувалися на руїнах ринкової економіки. «Ви зруйнували те, — писав він, — що було органічного у відносинах міста і села: природний зв'язок обміну. Вам доводиться замінити його штучними заходами, «примусовим відчуженням», реквізиціями за допомогою каральних загонів. Кожний землероб бачить, що у нього беруть те, що він виробив, за винагороду, явно не еквівалентну його праці, і робить свій висновок: ховає хліб в ями. Ви його знаходите, реквізуєте, проходите по селах Росії та України розпеченим залізом, спалюєте цілі села і радієте успіхам продовольчої політики. Проголошуються

⁹⁸ IV Всемирный конгресс Коммунистического Интернационала. 5 ноября — 3 декабря 1922 г. Избранные доклады, речи и резолюции. — М., Пг., 1923. — С. 192–193.

⁹⁹ Див.: Верстюк В.Ф. «Воєнний комунізм» на Україні // Маршрутами історії. — К., 1990. — С. 117.

перемоги комунізму в українському селі, тоді як сільська Україна кипить ненавистю і гнівом, а надзвичайки вже подумують про розстріл сільських заложників»¹⁰⁰.

Аналіз В. Короленка, який стояв осторонь політичної боротьби, був об'єктивним. Фундаментальні прорахунки державної партії він пояснював не злою волею вождів, а глибинними вадами теоретичних засад, на яких ґрунтувалася їхня політика. Самі вожді, не замислюючись над вадами теорії, змушені були, нарешті, визнати гостроту становища. Зокрема, М. Бухарін заявив у січні 1921 р.: «Момент, який переживає Республіка, найбільш небезпечний з тих, які будь-коли переживала радянська влада»¹⁰¹.

Українські партійні працівники республіканського або місцевого рівня добре знали дійсний стан справ. Розмовляючи по прямому проводу з секретарем ЦК КП(б)У Д. Лебедем, голова Одеського губвиконкому Я. Дробніс 25 лютого 1921 р. заявив, що на порядок денний найближчого пленуму ЦК треба виносити питання про перегляд політики партії. Він мотивував цю заяву тим, що серед робітничого класу назріває найтяжчий відчай¹⁰².

Однак ми не знаємо відкритих документів КП(б)У з об'єктивною характеристикою становища, які були б створені в цей час. Існують тільки пізніші документи, в яких подано ретроспективну оцінку перших місяців 1921 року. Такими є, наприклад, матеріали Всеукраїнської партійної наради, що відбулася у травні 1921 р. Початок року характеризувався в них чорними фарбами: становище у сільському господарстві, що втратило економічні стимули до розширення посівних площ і перетворилося на натурально-споживче, прирікало країну на економічну катастрофу¹⁰³.

Справді, становище у сільському господарстві України зимою 1920–1921 рр. погіршувалося день у день. Ще не було підписано мирного договору з Польщею (в Ризі провадилися переговори). Петлюрівські загони тримали в напрузі весь західний кордон. В такій ситуації центральний уряд не міг не звернути найпильнішу увагу на повстанський рух в Україні. В. Ленін у жовтні 1920 р. свідчив: «Ми беремо хліб з Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить»¹⁰⁴.

Повстанський селянський рух для Леніна та його соратників завжди був «куркульським бандитизмом». Керівництво партії не бажало відкрито визнати те, що селяни прагнули господарювати на своїй землі без втручання держави і одержувати за свою продукцію еквівалентну кількість товарів фабрично-заводського виробництва. «Бандитизм» Ленін пробував пояснити причинами, які для першої-ліпшої людини були непереконливі. У березні 1921 р., коли для

¹⁰⁰ Короленко В.Г. Письма к Луначарскому // Новый мир. — 1988, № 10. — С. 211, 214.

¹⁰¹ Див.: Коэн С. Бухарин. Политическая биография. — М., 1988. — С. 131.

¹⁰² Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 144.

¹⁰³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 134–135.

¹⁰⁴ В.І. Ленін про Україну. — Ч. 2. — К., 1969. — С. 493.

всіх стало очевидним, що громадянська війна плавно переросла у війну з селянами на величезній території, він не знайшов нічого іншого, як заявити: «Саме демобілізація, кінець громадянської війни означає неможливість зосередити всі свої завдання на мирному будівництві, тому що демобілізація породжує продовження війни, тільки у новій формі. Коли десятки і сотні тисяч демобілізованих не можуть застосувати свою працю, повертаються збіднілі і розорені, звиклі займатися війною і ледь не дивляться на неї як на єдине ремесло,— ми виявляємося втягнутими у нову форму війни, новий вид її, які можна об'єднати словом: бандитизм»¹⁰⁵.

Зневажливим визначенням «бандитизм» підкреслювалося невизнання повноправного статусу за протиборствующою стороною. І все-таки до боротьби з «політичним бандитизмом» партійно-радянський апарат поставився з усією серйозністю.

Пам'ятаючи «ефективну» роботу голови ВЧК Ф. Держинського та його команди в Україні під час радянсько-польської війни, Х. Раковський на початку лютого 1921 р. звернувся до ЦК РКП(б) з проханням знову відрядити цю людину на кілька місяців до Харкова «для поліпшення організації роботи військових і цивільних установ щодо боротьби з бандитизмом»¹⁰⁶. Однак «бандитизм» поширювався не тільки в Україні, і у Держинського вистачало роботи в Москві. Тоді Раковський виніс це питання на пленум ЦК РКП(б) 7 березня і домігся такого рішення: «Визнати за необхідне участь т. Держинського в усіх нарадах, що стосуються України, аж до нового рішення ЦК у майбутньому про роботу т. Держинського»¹⁰⁷. На щастя для українських селян Держинський отримав призначення очолити, поряд з ВЧК, Наркомат шляхів сполучення Росії. На транспорті складалася не менш грізна ситуація, ніж у сільській місцевості.

Залізниці зупинялися через відсутність вугілля. Вугілля не було тому, що шахти ледь животіли: не маючи хліба для харчування своїх родин, робітники тікали у сільську місцевість, де майже кожний з них мав родичів або рідних. Щоправда, більшість шахт Донбасу (60%) не припинила роботи. Кам'яновугільна промисловість вважалася ударною і постачалася Наркомпродом у першу чергу. В інших галузях становище було гірше. На початок 1921 р. з 10 773 підприємств на державному обліку діючими якоюсь мірою вважалися тільки 4 060¹⁰⁸.

За першу декаду січня 1921 р. українські залізниці одержали 12% паливної норми. У зв'язку з цим Південна залізниця припинила рух на семи ділянках, Катерининська — на чотирьох, Південно-Західна — на двох. На всіх інших ділянках товарно-пасажирський рух відбувався раз на тиждень тільки між великими містами¹⁰⁹. Вантажі, серед них найважливіший — хліб, затримувалися в дорозі на невизначені строки. Щодня до Донбасу надходило з вантажами

¹⁰⁵ *Ленін В.І.* Повне збір. творів. — Т. 43. — С. 8–9.

¹⁰⁶ *Владимир Ильич Ленин.* Биографическая хроника. — Т. 10. — С. 95.

¹⁰⁷ *В.И.Ленин и ВЧК.* Сборник документов. — М., 1975. — С. 437.

¹⁰⁸ *Промышленность Украины в 1921 году.* — Харків, 1922. — С. 3–4.

¹⁰⁹ *Коммунист (Харків).* — 1921, 18 января.

1–2 вагони замість 40–50 за нормою. На підходах до шахт застрягло на початку лютого 1921 р. 1200 вагонів¹¹⁰. С. Косіор в газетній статті відзначив: ми в зачарованому колі: паливо — транспорт — продовольство¹¹¹. Можливо, маючи на увазі саме цей вислів, Ленін казав: «В Донбасі виходить так, як вказував один товариш: хліба немає, бо немає вугілля, вугілля немає, бо немає хліба»¹¹².

Централізоване управління народним господарством давало можливість визначати, яких споживачів вважати «ударними», а яких — другорядними. Мобілізаційна готовність економіки командного типу не йшла в будь-яке порівняння з економікою, яка цілком спиралася на ринок. Проте ця перевага зводилася нанівець з мірою того, як зникла ринкова економіка. Тільки вона була здатна забезпечити природну мотивацію до праці, готовність людини працювати без примусу. Короленко не до кінця мав рацію, вживаючи цей яскравий образ: комуна, що харчується від трупа. Річ у тому, що ринкові відносини були не знищені, а тільки покалічені апаратом державної партії. Тільки через наявність решток ринку в країні ще зберігалася якась подоба економічної активності. Та поступово господарський параліч охоплював галузь за галуззю, і в це зачароване коло потрапляли всі державні структури, не виключаючи армії. Попри величезну перевагу в ресурсах радянська Росія програла війну з маленькою Польщею, і не в останню чергу через те, що свіжі підкріплення не могли своєчасно потрапити в потрібне місце через параліч залізниць.

Незважаючи на «надударний» статус Червоної армії, господарська розруха перетворювала її підрозділи в некеровану хаотичну масу напівозброєних, напіводягнених і напівголодних людей. Ось картинка з натури, намальована у телеграмі М. Фрунзе від 13 лютого 1921 р. Л. Троцькому (в копії — ЦК РКП(б)):
«З армій та округів надходить ряд донесень, що малюють вкрай тяжку картину становища частин. В цілому ряді пунктів спостерігається буквальна голодовка. Всюди скаржаться на відсутність обмундирування і взуття. Відзначають посилення епідемії тифу. Вказують на зростаюче озлоблення частин і різке погіршення на ґрунті голодування настроїв найкращих полків. Ревради заявляють, що в разі затягування наявного стану слід чекати серйозних хвилювань. Повідомляючи про вищесказане, з свого боку доповідаю: основною причиною кризи є повний параліч транспорту в Україні. Усі вантажі стоять в дорозі, ні в бази фронту, ні до частин майже нічого фактично не надходить. У самому Харкові гарнізон систематично голодує. Спостерігаються випадки відмови від несення караулів. У зв'язку з наявністю глибокого незадоволення в місцевому селянському населенні, серед якого розквартирована більшість військ, стан частин вселяє особливі побоювання»¹¹³.

Воєначальник, яким був Фрунзе, міг думати, що основною причиною кризи є параліч транспорту. Цілком ясно, однак, що не відсутність вугілля на

¹¹⁰ Там само. — 1921, 9 лютого.

¹¹¹ Там само. — 1921, 4 лютого.

¹¹² Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 42. — С. 350.

¹¹³ Див.: Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 147.

залізницях, так само як не відсутність хліба на шахтах обумовлювала кризу. Це були лише зовнішні прояви господарської розрухи, викликані цілковитим розривом ринкових зв'язків міста і села. Не випадково телеграма закінчувалася вказівкою на залежність настроїв у військах, які склалися в основному з селян, від настроїв навколишнього селянства. Саме ця грізна залежність в умовах повстанського селянського руху, що розгортався дедалі ширше, врешті-решт, переконала Леніна припинити комуністичний штурм і повернути будовану ним державу обличчям до селянства.

До весни 1921 р. курс державної партії на побудову комунізму залишався незмінним. Те, що поставлена мета була саме такою, а не іншою, засвідчує не тільки відповідність усіх складових елементів цього курсу партійній програмі, але й прямі заяви вождів. Наприклад, на Всеросійській нараді політпрацівників народної освіти у листопаді 1920 р. Ленін заявив: «В чому полягає комунізм? ... Для нас він уже перестав бути програмою, теорією і завданням, для нас це справа сьогоденного фактичного будівництва»¹¹⁴.

Через кілька місяців, коли стався крутий поворот у партійному курсі, про такі заяви забули. На початковий трирічний період радянської історії було накинута маскувальна сітка з двох слів — «воєнний комунізм». Цей неологізм мав запевнити всіх і кожного, що ніхто не збирався втілювати у життя офіційну партійну програму в ці перші роки радянської влади. Те, що втілювалося, було нібито не спробою побудови комунізму, а нав'язаною партії зовнішніми обставинами системою тимчасових заходів надзвичайного характеру. В радянських енциклопедіях термін «воєнний комунізм» розшифровувався таким чином: «система тимчасових, надзвичайних, викликаних громадянською війною та воєнною інтервенцією заходів, які в сумі визначили своєрідність економічної політики радянської влади 1918–1920 рр»¹¹⁵. Текстуальна тотожність визначень в різних енциклопедіях свідчила про наявність формули, яку нікому не дозволено було спотворювати.

Першовитоки терміну «воєнний комунізм» знаходимо у плані промови про заміну продрозкладки податком, який Ленін підготував у першій половині березня 1921 р.: «Надто поспішний, прямолінійний, непідготовлений «комунізм» наш викликався *війною* і неможливістю ні дістати товари, ні пустити фабрики»¹¹⁶. Одночасно із зародком терміну, тобто взятим у лапки словом «комунізм», виникла схема пояснення причин попередньої політики державної партії: нічого не поробиш, змусила війна! Справді, лапки у слові «комунізм» давали подвійну вигоду. По-перше, визнавалося, що комунізм виявився не справжнім, а липовим. Тобто тінь від справжнього комунізму відводилася. По-друге, вимушене засудження комуністичного штурму, який приніс із собою

¹¹⁴ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 41. — С. 388.

¹¹⁵ Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. — М., 1987. — С. 108; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. — К., 1987. — С. 105.

¹¹⁶ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 43. — С. 344.

стільки нещастя для народних мас, підмінялося тезою про вимушеність самого штурму умовами війни.

У тексті самої промови про продподаток на X з'їзді РКП(б), з якого починалася зміна політичного курсу партії, Ленін не використав сюжету про «комунізм» у лапках. Мотиви цього не піддаються раціональному тлумаченню, коли дотримуватися стереотипних в радянській історіографії тверджень про те, що нова економічна політика була розроблена і затверджена саме на цьому партійному з'їзді. Але хіба так воно є? Від курсу, який не витримав перевірки життям, вожді відмовлялися нелегко. До нової економічної політики вони просувалися дрібними кроками, тиждень за тижнем осмислюючи послідовність заходів, що неминуче випливали з факту відмови від продрозкладки. У березні 1921 р. Ленін вперше подивився в обличчя реальності, взявши у лапки слово «комунізм», але він ще не був готовий до радикальної зміни курсу. Відповідно не виникало й потреби відкинути стару політику і переконати суспільство в тому, що відкинута політика була нав'язана партії війною.

Аналізуючи працю «Про продовольчий податок» (квітень 1921 р.), ми бачимо, що засновник і вождь більшовицької партії вперше засуджує в ній — як донкіхотські — спроби знищити ринкову економіку. Корінь зла у попередній політиці він бачив у передчасній спробі «заборонити, замкнути зовсім будь-який розвиток приватного, недержавного обміну, тобто торгівлі, тобто капіталізму, неминучий при існуванні мільйонів дрібних виробників». Ленін в цій праці гранично чітко дистанціюється від попередньої політики, попереджуючи про її небезпечність для самої партії у виразах, які не допускають кривотлумачення.

Було б логічним чекати, що у великій за обсягом і призначеній для мас популярній брошурі «Про продовольчий податок» знайдеться місце не тільки для засудження, але й для виправдання попереднього політичного курсу. І справді, в ній вперше з'явився термін «воєнний комунізм», використаний п'ятиразово. Чотири рази він береться в лапки, а в заключній частині брошури подається вже без лапок. Стабільне словосполучення «воєнний комунізм» могло вживатися без лапок, бо самий прикметник «воєнний» віддаляв його від теоретичного, програмного, тобто «справжнього» комунізму. Цей прикметник маскував невдалий комуністичний штурм, тому що відгороджував катастрофічну невдачу трирічного експерименту над населенням від нібито справжнього комунізму, який ще, мовляв, попереду. Комуністична ідея лишалася незаплямованою.

«История Коммунистической партии Советского Союза» пов'язує перенесення дати відкриття X з'їзду партії з 6 лютого на 8 березня 1921 р. з дискусією про профспілки¹¹⁷. Ця суперечка справді роз'єднала на певний час керівництво партії і навіть викликала охолодження у стосунках між В. Леніним і Л. Троцьким. Однак значення її, як і глибина політичних розходжень між вождями партії, в радянській історіографії перебільшувалися. Відстрочка із скликанням з'їзду пояснювалася набагато серйознішою причиною — необхідністю

¹¹⁷ История Коммунистической партии Советского Союза. — Т. 4. — Кн. 1. — М., 1970. — С. 49.

осмислення соціально-політичної кризи, яку викликав комуністичний штурм 1918–1920 рр. Щоб попередити війну державних структур з багатомільйонною селянською масою, яка вже починала розгортатися, треба було відмовитися від реквізицій сільськогосподарської продукції. Це означало необхідність припинення штурму.

Нерідко запровадження непу пов'язують з повстанням матросів і робітників Кронштадта, яке почалося 28 лютого 1921 р. і проходило під гаслами відновлення вільної торгівлі та скасування комісарської диктатури. В. Ленін теж підкреслював взаємозв'язок цих подій, аргументуючи необхідність відмови від продрозверстки. Справді, неочікуване повстання на військовій базі, яка вважалася символом революції, змушувало критично осмислити пройдений з 1917 р. шлях. Проте рішення про відмову від реквізиційного принципу у взаємовідносинах міста і села визріло у вищих ешелонах влади раніше — протягом січня 1921 р. Ще в грудні 1920 р. Ленін підписував один за одним декрети, які готували скасування товарно-грошових відносин. А 4 лютого 1921 р. конференція робітників-металістів у Москві прийняла по його доповіді резолюцію, в якій вимагалось замінити продрозверстку натуральним податком¹¹⁸.

На продрозверстці трималася вся будована впродовж трьох років економічна система. Тому важливо встановити, за яких обставин керівництво державної партії вирішило відмовитися від неї, й тим самим — від негайної реалізації партійної програми. Це питання не є спірним, тому що всі публічні виступи і письмові праці В. Леніна опубліковані. Впродовж січня 1921 р. вождь більшовиків займався майже винятково кризою у верхах, яка проявилася у формі профспілкової дискусії. Цій кризі було присвячено дві його брошури і кілька виступів. Безсумнівно, Ленін в цей час зважував доцільність відмови від продрозверстки, але з цього приводу не висловлювався. Мовчанка тим більш красномовна, що питання про «настрої серед селян» спеціально розглядалось на пленумі ЦК РКП(б) 12 січня. ЦК створив комісію, покликану «обговорити можливі заходи швидкого полегшення становища селян у деяких з найбільш потерпілих від неврожаю і т.п. губерніях»¹¹⁹. Як бачимо, партійне керівництво прагнуло попередити розгортання громадянської війни паліативними заходами. За рекомендацією комісії стягнення продрозверстки було припинене у 13 губерніях центральної Росії. У цьому регіоні хліба було замало, а селянство опиралося реквізиціям переважно шляхом збройних повстань (так звана «антоновщина»).

Про взаємовідносини з селянством Ленін вперше після VIII Всеросійського з'їзду рад почав говорити у згаданому вище виступі на Московській розширеній конференції металістів 4 лютого. Даремно було б шукати у протокольному записі виступу думку про заміну розверстки податком. Запис містив у собі тільки загальні заклики: давайте переглянемо відносини з селянами, ми не проти

¹¹⁸ Там само. — С. 47.

¹¹⁹ Там само.

перегляду цих відносин¹²⁰. Інша річ, що такий перегляд міг відбутися не інакше, як у формі ліквідації розверстки. Альтернативного варіанту просто не існувало.

Судження про заміну розверстки податком не випадково було сформульоване тільки у резолюції розширеної робітничої конференції. Немає сумніву у тому, що саме Ленін ретельно відредагував текст цієї резолюції. Йому потрібно було, щоб ключова теза була оголошена від імені робітничої конференції. Голова Наркомзему РСФРР Н. Осинський (В.В. Оболенський) 8 лютого зробив на політбюро ЦК РКП(б) доповідь «Про посівну кампанію і становище селянства». Безпосередньо на цьому засіданні з-під пера Леніна вийшов документ, пізніше (у 1930 р.) опублікований під назвою «Попередній, чорновий начерк тез відносно селянства». Це — перший документ, що стосується нової економічної політики. У ньому пропонувалося задовольнити бажання селян про заміну розверстки хлібним податком, зменшити розмір податку в порівнянні з торішньою розверсткою і дозволити використання селянами лишків продукції після сплати податку у місцевому господарському обороті¹²¹.

Політбюро ЦК утворило комісію у складі Л. Каменєва, Н. Осинського (В. Оболенського) і О. Цюрупи для підготовки на їх основі проекту постанови. «Правда» з 17 лютого почала пропагандистську кампанію, покликану обґрунтувати майбутній поворот у державній політиці. 24 лютого комісія представила «Проект постанови ЦК про заміну розверстки натуральним податком» пленуму ЦК. Після обговорення документ було передано у нову комісію в складі О. Цюрупи (голова), М. Муралова і П. Попова¹²². 7 березня комісія Цюрупи передала доопрацьований варіант документа на розгляд чергового пленуму ЦК. Після цього він був переданий «для остаточної розробки» новій, третій за рахунком комісії у складі Л. Каменєва, О. Цюрупи і Г. Петровського під головуванням В. Леніна. Відредагований цією комісією проект X з'їзд РКП(б) прийняв 15 березня без поправок.

Члени ЦК розуміли, що зволікання з розв'язанням питання про скасування продрозверстки напередодні посівної кампанії призведе до цілковитого краху сільського господарства. Не кожний селянин був здатний взяти в руки зброю, щоб відстояти право розпоряджатися виробленою продукцією, але кожний міг не засіяти землю, якщо знав, що держава все одно реквізує урожай. Уперше формулюючи перед делегатами X з'їзду РКП(б) ідею продподатку, Ленін підкреслив у ній найголовніше: «перевести розверстку на податок, щоб дрібний господар міг краще розраховувати своє виробництво і відповідно до податку встановлювати розмір свого виробництва»¹²³.

Проголошуючи з'їзду проект постанови про заміну розверстки податком, члени названих вище комісій боялися іншого: дозволити селянам вільно розпоряджатися продукцією, яка залишалася після сплати податку. Інакше кажучи, вони боялися відродження ринкових відносин між містом і селом. А точніше —

¹²⁰ *Ленін В.І.* Повне збір. творів. — Т. 42. — С. 297–299.

¹²¹ Там само. — С. 320.

¹²² Ленинский сборник. — XX. — С. 57.

¹²³ *Ленін В.І.* Повне збір. творів. — Т. 43. — С. 26.

легалізації відносин, які продовжували існувати у формі переслідуваного властями «міщечництва». Легалізація торгівлі означала смертний вирок для комуністичної системи виробництва і розподілу продукції. А тому, не вдаючись у деталі, Ленін залишив в остаточному варіанті з'їздівської постанови про натуральний продовольчий податок тільки коротке й туманне формулювання про те, що селяни мають право використовувати лишки своєї продукції «у місцевому господарському обороті».

Потрібний був час, щоб влада призвичаїлася до думки про необхідність крутого віражу в економічній політиці. Неп являв собою, як цілком справедливо вказував Е. Карр, серію заходів, не відчутних спочатку, але таких, що виростили один з одного¹²⁴.

Зрозуміти причини і перспективи нової економічної політики рядовим партійним функціонерам було важко. Це вже потім, з кінця 30-х рр. виникла концепція, яка пояснювала доконані факти й події. В ній підкреслювалося, що сутністю непу є встановлення ринкової змички між державною промисловістю і приватновласницьким селянським господарством. В міру перетворення останнього на колективне ринкові форми змички заступав державний план. Вважалося, що остаточно нова економічна політика була вичерпана у середині 30-х рр., коли централізоване планування охопило всі галузі народного господарства. Неп розглядався як закономірний етап, властивий кожній країні, яка просувається від капіталізму до соціалізму. Викладена вперше у сталінському короткому курсі «Історії ВКП(б)», ця концепція зберігалася на озброєнні істориків практично до кінця існування державної партії.

Праці вождів РКП(б), партійні документи 1921–1923 рр. дають при аналітичному вивченні достатній матеріал для того, щоб дістатися крізь просочені пізнішою сталінською концепцією історіографічні нашарування до реальної історії. Цілком зрозуміло, що після трьох років комуністичного будівництва партія у 1921 р. змушена була відступити. У працях Леніна про відступ говорилося неодноразово. Він полягав у поверненні, при збереженні контролю над «командними висотами», до ринкових форм зв'язку між містом і селом. Запровадження непу не вело до соціалізму, як стверджувалося у пізнішій історіографії. Воно просто означало припинення спроб побудувати комунізм в країні з переважно селянським населенням.

У 1918 р. партія більшовиків, не зупиняючись перед очевидною загрозою громадянської війни, здійснила націоналізацію «командних висот» народного господарства. Перевага в цій війні була їй гарантована, тому що селянство підтримувало ліквідацію буржуазії і поміщиків. У 1921 р. вона змушена була зупинитися перед загрозою нової війни в суспільстві, тому що цього разу їй протистояла вся багатомільйонна селянська маса. Запровадження нової економічної політики означало капітуляцію державної партії перед селянством, або, як висловився на X з'їзді РКП(б) Д. Рязанов, «селянський Брест»¹²⁵.

¹²⁴ Карр Э. Большевицкая революция 1917–1923. — Кн. 1. — М., 1990. — С. 613.

¹²⁵ Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. — М., 1963. — С. 468.

Сподівання на вичерпання нової економічної політики Ленін пов'язував з досягненням такого становища, коли вітчизняна промисловість, відбудована або власними силами, або за допомогою західноєвропейського пролетаріату у разі його приходу до влади, стане здатною постачати селянам в обмін на їхню продукцію товари широкого вжитку і виробничого споживання. Єдиною причиною гальмування комуністичних перетворень у 1921 р. він вважав неспроможність держави обійтися без реквізицій селянської продукції. Відбудова промисловості і подальша індустріалізація країни на основі схваленого в грудні 1920 р. плану ГОЕЛРО забезпечували, на його думку, можливість повернутися до перетворень, розпочатих з 1918 р. Таким чином, Ленін не переглядав партійної доктрини, а тільки припиняв на певний період запровадження комуністичного виробництва і розподілу. Впродовж цього періоду держава повинна була налагоджувати обмін продукцією між містом і селом через ринок, тобто здійснювати нову економічну політику.

Тривалість її Ленін визначав цілком конкретно. «Мінімальний строк, — говорив він у березні 1921 р. на X з'їзді партії, — протягом якого можна було б так налагодити велику промисловість, щоб вона утворила фонд для підпорядкування собі сільського господарства, обчислюється в десять років. Цей строк — мінімальний, при нечувано сприятливих технічних умовах. А ми знаємо, що ми перебуваємо в умовах, нечувано несприятливих»¹²⁶. У підготовчих матеріалах до брошури «Про продовольчий податок», яка вийшла з друку у травні 1921 р., строки «правильних співвідносин з селянством» визначалися Леніним в інтервалі від 10 до 20 років¹²⁷. Отже, поправка на «нечувано несприятливі умови» удвоє подовжувала прогностні строки непу.

На Всеросійській партійній конференції у травні 1921 р. Н. Осинський заявив, що нову економічну політику треба здійснювати «всерйоз і надовго». Ленін підхопив цей вислів і потім не раз його використовував. Але прогноз Осинського (25 років) він розглядав як надмірно песимістичний. У резолюції цієї конференції тривалість нової економічної політики визначалася обережно, без конкретних строків: «Цю політику партія визнає встановленою на довгий, рядом років вимірюваний, період часу»¹²⁸. До речі, сполучення слів «нова економічна політика» вперше з'явилася якраз у документах цієї конференції, а також в доповіді О. Рикова на IV Всеросійському з'їзді раднаргоспів, який працював у ці дні¹²⁹.

Завжди підкреслювалося, що нова економічна політика покінчила з політичною та економічною кризою, яка загрожувала падінням влади. Це справедливо, але вихід з кризи не треба ставити в заслугу «ленінському генію», як це робили радянські історики. Контури економічної політики, яка була названа новою, не являли собою теоретичного відкриття великої ваги. Для інших політичних партій політика, яка відповідала вимогам ринку, була не новою, а

¹²⁶ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 43. — С. 89.

¹²⁷ Там само. — С. 355.

¹²⁸ КППС в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 2. — С. 258.

¹²⁹ Рыков А.И. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 196.

нормальною, єдино можливою. Розгляньмо, наприклад, економічну частину декларації фракції РСДРП у Полтавській раді робітничих депутатів, яка була оголошена (але не опублікована) 19 грудня 1920 р.

Замість продрозверстки у декларації пропонувалося запровадження прогресивного натурального податку, норми якого повинні були визначатися за участю вільно обраних представників місцевого селянства. Потрібне державі понад продподаток продовольство вимагалось заготовляти за договірними цінами при застосуванні в найбільш широких розмірах товарообміну (тобто отоварювання заготівель промисловою продукцією). Одночасно полтавські соціал-демократи вважали за необхідне відмовитися від централізованого розподілу і запровадити вільну роздрібну торгівлю товарами на міських ринках. Передбачалося зберегти в руках держави тільки найбільші підприємства (рудники, металургійні заводи, найважливіші галузі металообробної промисловості). На державних підприємствах допускалося використання приватного капіталу, у тому числі повна передача їх в концесію чужоземному капіталу. Інші підприємства фабрично-заводської промисловості повинні були передаватися в оренду кооперативам або у приватні руки, а також попереднім власникам, якщо останні брали на себе зобов'язання відбудувати і організувати виробництво. Дрібну промисловість треба було денационалізувати повністю¹³⁰.

Неп не міг тривати так довго, як на це розраховував Ленін. Державна партія невідворотно повинна була зійти з курсу на півдорозі, не досягнувши поставленої мети. Адже суть непу (еквівалентність обміну між містом і селом, яка могла бути досягнута тільки в умовах ринкових відносин) перебувала у кричущій невідповідності з поставленою перед ним кінцевою метою (індустриалізувати країну, щоб покінчити з непом і здійснювати надалі обмін між містом та селом без допомоги ринку, тобто на комуністичних засадах). Коли державна партія припиняла політику комуністичного штурму, вона аж ніяк не відмовлялася від комуністичної ідеї, доктрини, програми. Йшлося не про те, щоб назавжди припинити небезпечний експеримент і повернутися на дорогу, якою йшло усе цивілізоване людство. Йшлося тільки про тимчасову зупинку на шляху комуністичного будівництва. Уже здійснені комуністичні перетворення у «командних висотах» економіки залишалися недоторканими, якщо не брати до уваги того, що їх стали називати соціалістичними перетвореннями.

Селяни поверталися до ринкових, тобто еквівалентних в своїй основі відносин з державою. Держава до певного часу (впродовж 25 років — за Осинським, від 10 до 20 років — за Леніним) повинна була терпляче витримувати незручну еквівалентність обміну разом із супутніми ринковими відносинами. Цей строк вона мала використати для такої розбудови промисловості, яка дала б можливість не повертатися до продрозверстки, а забезпечити надходження селянської продукції в міста шляхом планового, тобто позаринкового постачання в села промислової продукції у достатніх кількостях. Ленін неодноразово стверджував, що продрозверстка — це вимушений захід, бо в своєму

¹³⁰ Див.: *Кульчицький Станіслав*. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 179.

розпорядженні держава мала слабо розвинуту з дореволюційних часів, і до того ж зруйновану воєнними діями та працюючи на війну промисловість, яка була нездатна задовольнити селян достатньою кількістю товарів.

Таким був хід думок у всіх керівників РКП(б), коли вони відмовлялися від продрозверстки під загрозою виникнення нової фази громадянської війни — війни з селянством. Проте конструктори непу, починаючи з Леніна, не враховували економічних наслідків того, що вони залишили недоторканими комуністичні перетворення у «командних висотах». Позбавлена справжнього господаря, націоналізована промисловість не могла працювати ефективно. Вона виявилася нездатною здійснювати розширене відтворення за рахунок нагромаджень, створюваних в собі самій. Промисловість не могла розраховувати й на чужоземні ресурси, які були одним з головних чинників індустріалізації дореволюційної Росії. Цьому перешкоджало економічне, політичне та ідеологічне протистояння комунізму всьому іншому світові. У пошуках коштів для індустріалізації країни з переважно селянським населенням керівники державної партії могли звернути свої погляди тільки на селянство. Отже, Ленін даремно розраховував на здійснення індустріалізації в рамках непу. Політика форсованої індустріалізації, коли для неї надійшла пора, повинна була знищити нову економічну політику.

На що розраховувало партійне керівництво раніше, коли воно консервувало на невизначений час реквізиційний принцип у відносинах з селом? Для багатьох публіцистів пострадянської доби стало звичним зображати партію більшовиків купкою авантюристів, яка випадково допалася до влади. Не вагаючись, вони погодяться з твердженням про те, що ця партія була здатна роками проводити неможливу і небезпечну політику. Навпаки, серйозний історик дивуватиметься тій гнучкій тактиці, за допомогою якої Леніну та його наступникам удавалося нав'язувати силоміць комуністичну доктрину населенню, яке складалося в основному з дрібних власників. Тому-то й треба з'ясувати, чим керувався вождь державної партії, коли у 1921 р. він оголосив свій попередній курс економічно неможливим і політично небезпечним.

Метою більшовицької партії в 1918–1920 рр. була організація виробництва та розподілу сукупного суспільного продукту на комуністичних засадах. Однак спроби комунізації селянського господарства і радянізації поміщицького виробництва зазнали в цей час майже повного провалу. Це означало, що сільське господарство випало з сфери одержавленого виробництва. За таких умов треба було або відмовлятися від спроб налагодити комуністичний розподіл, який давав партії безмежну владу над суспільством, або базувати його на примусовому вилученні державою селянської продукції. Партія обрала другий варіант, Так народилася продрозверстка.

Від початку було зрозуміло, що будована на реквізиціях селянської продукції соціально-економічна система є нетривкою. Держава не мала засобів, щоб примушувати селян з року в рік виробляти продукцію не на продаж, а для реквізицій. Неважко було передбачити, що селяни рано чи пізно візьмуться за зброю, щоб протистояти продрозверстці. Чому ж до 1921 р. такий курс не здавався Леніну економічно неможливим і політично небезпечним? Чи існував

чинник, який перебивав негативні наслідки розкладки? Так, існував. Це був розрахунок на світову революцію. Після провалу спроб одержавлення сільського господарства партійне керівництво розраховувало на те, що експропріація буржуазії у високорозвинутих країнах дасть йому достатні ресурси, щоб задовольнити споживчі і виробничі потреби села. Концепція світової революції підштовхувала розгортання соціального експерименту в радянській Росії. Проте у пізнішій історіографії прямий зв'язок між цією концепцією і комуністичним будівництвом не прослідковується. Причина проста: світова революція не бажала переростати з концепції в реальність.

Основоположники марксизму обґрунтували цю концепцію в середині XIX ст., коли на європейському континенті відбувся ряд революцій, спрямованих проти абсолютизму. Вони стверджували, що світова революція ознаменується встановленням диктатури пролетаріату, подібно до того, як попередні революції дали владу буржуазії. Ситуація в Європі під час світової війни, що тривала з 1914 р., справді була передреволюційною. Перша революція вибухнула в Російській імперії, де стомленість мас багаторічною війною накладалася на давно існуючу соціальну напруженість, яка тільки поглибилася після подій 1905–1907 рр. У 1918 р. спалахнули революції в країнах, що зазнали поразки у війні, — Німеччині та Австро-Угорщині. Потім стала розпадатися Османська імперія. Здавалося б, передбачення основоположників марксизму щодо світової революції почали здійснюватися. Однак жодна з революцій, включаючи Російську, не була комуністичною. Це й не дивно: гасло ліквідації приватної власності не могло знайти масової підтримки в будь-якому суспільстві. Щоб забезпечити свій власний прихід до влади, Леніну довелося відмовитися від комуністичних гасел.

Наскільки глибокою була переконаність у тому, що услід за Росією спалахнуть революції в Європі, показують дебати навколо Брестського миру. Так звані «ліві комуністи» на чолі з М. Бухаріним відмовлялися укласти мир з кайзерівським урядом, бо твердо вірили в німецьку революцію. На короткий час їхню точку зору підтримала більшість членів ЦК РКП(б), хоча через відсутність армії загроза німецької окупації була стопроцентною. Більш прагматичному Леніну ціною величезних зусиль вдалося змусити партійне керівництво прийняти принизливі умови миру. Але й противники «лівих комуністів» поділяли переконаність у нетривалості кайзерівської влади. IV надзвичайний з'їзд рад, який у березні 1918 р. ратифікував Брестський мирний договір, висловив думку про те, що «міжнародна робітничая революція не за горами»¹³¹.

Коли революція в Німеччині та Австро-Угорщині справді почалася, мало хто з більшовиків засумнівався у тому, що події розвиватимуться за російським сценарієм. Те, що такі розрахунки будувалися не на піску, показує приклад радянських Угорщини, Баварії і Словаччини. Невідомо, як склалися б справи у Центральній Європі, якби радянська Росія змогла подати цим республікам у 1919 р. військову допомогу. В усякому разі, внутрішня політика Раднаркому з

¹³¹ Текст цієї заяви належить Леніну. Див.: *Ленін В.І. Повне збір. творів.* — Т. 36. — С. 117.

весни 1918 р. почала визначатися поглядами й переконаннями «лівих комуністів», які стояли за негайне прискорення комуністичних перетворень, розраховуючи на співробітництво з очікуваними радянськими республіками Європи. Передчуття перемоги у всесвітньому масштабі, яку обіцяв сплеск революційного руху в Західній Європі, змусило більшовиків поспішити з утворенням Комінтерну та комуністичних партій в різних країнах (на що вони ніколи не шкодували золота). Тверезий політик Ленін цілком солідаризувався з романтиком Бухарінім і практично повністю переніс у затверджену VIII з'їздом РКП(б) в березні 1919 р. партійну програму принципи організації ідеального комуністичного суспільства, викладені роком раніше в бухарінській брошурі «Програма комуністів (більшовиків)». Відсутність в офіційній програмі відповіді на ключове питання — як без застосування насилля залучити багатомільйонне селянство в комуністичну систему виробництва та розподілу — компенсувалася надією на допомогу західноєвропейського пролетаріату.

Більшовики не ставили свої плани у залежність від того, чи зважиться світовий пролетаріат на комуністичну революцію. В. Ленін завжди заперечував можливість експорту революцій. Проте найзавзятіше відкидають ті твердження, яким в глибині душі вірять. А Ленін вірив у месіанський характер російської революції. У день жовтневого перевороту він заявив: «В Росії ми зараз повинні зайнятися побудовою пролетарської соціалістичної держави. У нас є така сила масової організації, яка перемаже все і доведе пролетаріат до світової революції»¹³². Проблема, отже, полягала у «доведенні»...

Що було первинним у розрахунках більшовиків: готовність західноєвропейського пролетаріату на революцію або «сила масової організації» в Росії, тобто здатність державної партії цієї країни мобілізувати людські та матеріальні ресурси для вторгнення у Європу? Факти свідчать, що первинною була саме ця сила. Радянські пропагандисти не випадково називали Леніна вождем світового пролетаріату. Побудувавши державу, яка була здатна мало не з нуля створити у найкоротші строки багатомільйонну армію, Ленін не без підстав розраховував «організувати» за допомогою військової сили революцію в будь-якій країні. Марш на Варшаву у 1920 р., за якою вже проглядався Берлін та інші західноєвропейські столиці, доводить це з усією безперечною.

Встановлення в західноєвропейських столицях залежних від Москви режимів надало б більшовикам можливість контролю за ресурсами промислово розвинутих країн. Покладаючись на ці ресурси, вони розраховували створити позаринкову систему одержавленого виробництва й розподілу, здатну обійтися без постійних реквізицій селянської продукції. Інакше кажучи, «допомога» Заходу зберігала державній партії усі плюси комуністичної економіки (перш за все — абсолютну владу над суспільством) і позбавляла мінусів (продрозверстки).

Коли у Леніна зникла надія на успіх «світової революції?» Відповідний проміжок часу можна визначити з достатньою точністю. 13 серпня 1920 р. радянські війська у своєму карколомному наступі оволоділи населеним пунктом

¹³² *Ленін В.І.* Повне збір. творів. — Т. 35. — С. 3.

в 23 км від Варшави. Наступного дня поляки перейшли у контрнаступ, і через десяток днів армії М. Тухачевського опинилися аж за Бугом. У жовтні було підписане перемир'я. Після цього радянський уряд розпочав демобілізацію. «Світова революція» перетворювалася на теоретичну проблему.

Нова ситуація у взаємовідносинах із зовнішнім світом породила термін «капіталістичне оточення». На X з'їзді РКП(б) було поставлено доповідь Л. Каменева, яка так і називалася: «Радянська республіка в капіталістичному оточенні». Формулюючи свою проблему, доповідач висловлювався гранично чітко: «Чи ставив хто-небудь коли-небудь з відповідальних комуністів перед собою завдання — створити господарство соціалістичної Росії, не спираючись на все світове господарство в цілому, на його техніку, на його винаходи, на його сировину, на сировину всього світового господарства? Ні, це завдання так поставлено бути не може»¹³³. Далі він констатував, що світова революція не йде так швидко, як це було б бажано, а тому доведеться мати справу з чужоземним капіталом і платити йому за відсталість Росії, за запізнення із взяттям влади у передових країнах пролетарями. На закінчення Каменев оптимістично заявляв: «Ми переконані, що чужоземний капітал, що повинен працювати на тих умовах, які ми пропонуємо, несвідомо для себе буде рити собі могилу»¹³⁴.

В. Ленін теж кількаразово визнавав у своїх промовах 1921 року, що розрахунки на світову революцію не справдилися. Зокрема у липні на IV конгресі Комінтерну він заявив цілком прямо: «З першого погляду ясно, що в інших капіталістичних країнах, після укладення миру, який би поганий він не був, викликати революцію не вдалося»¹³⁵. Через кілька місяців, на IX Всеросійському з'їзді рад він висловився ще рішучіше: «Виявилось, що на цю пряму дорогу, яка тільки одна справді вивела нас з імперіалістичних зв'язків, з імперіалістичних злочинів та з імперіалістичної війни, що продовжує загрожувати всьому іншому світові, виявилось, що принаймні так швидко, як ми розраховували, на цю дорогу іншим народам ступити не вдалося»¹³⁶.

Якщо залишити осторонь «антиімперіалістичну» риторіку, то в цих висловлюваннях сформульовано один істотний висновок: партія в своїх планах може розраховувати надалі тільки на внутрішні ресурси. Навіть безвідносно до глибокої соціально-економічної кризи, яка охопила країну на початку 1921 р., цей висновок вимагав перегляду всієї стратегії дальших перетворень. Такий перегляд і було започатковано X з'їздом РКП(б) у березні 1921 р.

Коли Ленін починав створювати комуністичну систему виробництва та розподілу, він не забував про необхідність технічного оновлення продуктивних сил. Вперше він торкнувся цієї проблеми під практичним кутом зору у січні

¹³³ Десятый съезд РКП(б). 8-16 марта 1921 г. Стенографический отчет. — М., 1921. — С. 252. Цих слів нема у виданні, підготовленому Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Див.: Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. — М., 1963. — С. 450–465. Доклад Каменева «О Советской республике в капиталистическом окружении».

¹³⁴ Десятый съезд РКП(б). 8-16 марта 1921 г. Стенографический отчет. — М., 1921. — С. 252–253.

¹³⁵ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 44. — С. 34–35.

¹³⁶ Там само. — С. 280.

1920 р. в листі до Г. Кржижановського. Останньому було запропоновано розробити на найближчі 10–20 років план електрифікації.¹³⁷ Після цього була створена Державна комісія з питань електрифікації Росії (ГОЕЛРО). Тобто у перспективі комуністичне виробництво повинно було забезпечуватися власною індустріальною базою.

План ГОЕЛРО був схвалений VIII Всеросійським з'їздом рад в грудні 1920 р., коли практично визначилася відсутність шансів на революцію у високорозвинених країнах. Ленін негайно переорієнтувався на співробітництво з чужоземним капіталом. Зовнішні і внутрішні джерела фінансування плану електрифікації визначалися в пропорції 1 до 2. З 17 млрд. руб. золотом не менше 6 млрд. передбачалося покрити концесіями й закордонними позиками¹³⁸. Звертаючись до західних капіталістів, голова Раднаркому заявляв: «Поки ми потребуємо економічної допомоги, ми згодні вам платити»¹³⁹.

В умовах «капіталістичного оточення» передбачався максимальний (до 20 років) строк виконання плану ГОЕЛРО: кредити треба було повертати. Але в цей час Ленін ще не виключав остаточно можливості революції у таких країнах, як Англія, Німеччина, Америка¹⁴⁰. У цьому випадку строк виконання плану ГОЕЛРО скорочувався.

Співробітництво з чужоземним капіталом виявилось надто проблематичним. Ленін не бажав відмовлятися від націоналізації власності чужоземних громадян і визнавати дореволюційні російські борги. Під час переговорів у Генуї, коли Г. Чичерін, Х. Раковський і Л. Красін натякнули, що готові йти на поступки у питанні про націоналізовану власність, голова Раднаркому пригрозив зняти їх з посад. Тільки після смерті вождя Раковський дістав певну свободу маневру і спробував укласти з Англією і Францією договори, що передбачали надання Радянському Союзу довгострокових кредитів за умови часткового визнання дореволюційних боргів і компенсації чужоземним власникам за націоналізоване майно. Однак ці країни в кінцевому підсумку відмовилися від укладення договорів з країною, яка за допомогою Комінтерну втручалася в їхні внутрішні справи. Так визначилася ізоляція СРСР на європейському континенті.

З переходом до мирного будівництва воєнно-мобілізаційні методи управління відійшли на другий план, хоч і не зникли повністю. За нових умов компартійна диктатура настільки тісно переплелася з управлінськими функціями радянських органів, що виникла можливість вивчати їх як певну цілісність. Аналізуючи відносини між державою і суспільством, варто зупинитися передусім на апараті, який поєднував радянську владу з населенням.

Цю тему доцільно починати з розгляду книги М. Восленського¹⁴¹. Вона не втратила наукової актуальності, хоч в Росії і в Україні з'явилися праці на цю тему, які мають ґрунтовну архівну базу.

¹³⁷ *Ленін В.І.* Повне зібр. творів. — Т. 40. — С. 60–61.

¹³⁸ Там само. — Т. 42. — С. 328.

¹³⁹ Там само. — С. 69.

¹⁴⁰ Там само. — Т. 43. — С. 209.

¹⁴¹ *Восленский Михаил.* Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. — М., 1991. — 624 с.

Вважається, що праця М. Восленського зробила переворот в тій сфері політології, яка пов'язана з радянською дійсністю. Спочатку як перекладач (зокрема, на Нюрнберзькому процесі), а потім як експерт в державних і громадських організаціях він пропрацював довгі роки в Берліні, Празі і Відні, здобув у Москві наукові ступені доктора історичних і філософських наук. У 1972 р. не повернувся після чергового відрядження в СРСР і до кінця 90-х рр. очолював дослідницький центр з вивчення радянської дійсності в Бонні. У 1980 р. видав свою «Номенклатуру» німецькою, а в 1984 р. — англійською мовами. Потім книга витримала багато видань півтора десятками мов. У 1991 р. з'явилося 200-тисячним накладом радянське видання, до якого автор додав заключний концептуальний розділ «Місце номенклатури в історії».

«Номенклатура» тримає першість у світовій літературі як найбільш цитована книга про радянський комунізм завдяки вмінню автора розповідати яскравою і зрозумілою для всіх мовою про найбільш складні питання. Відсутність доступу до архівних джерел не завадила М. Восленському намалювати переконливі колективні портрети радянської номенклатури. На відміну від вчених Заходу, відділених від досліджуваного об'єкту «залізною завісою», він знаходився всередині радянської реальності і міг підходити до обраної теми без передсудів. Здається, однак, що радянські навчальні заклади наклали на нього світоглядні шори, які залишилися до кінця неподоланими. М. Восленський розглядав компартійно-радянську бюрократію як паразитичний клас, що здійснював в Радянському Союзі диктатуру. Радянський лад М. Восленський називав реальним соціалізмом і характеризував його як державно-монополістичний феодалізм, генетичні корені якого походили від азійського способу виробництва, тобто від соціально-економічної формації, що була описана К. Марксом, але не визнана в СРСР. Вважаючи, що людство розвивається від рабовласництва до феодалізму і капіталізму, він стверджував, що реальний соціалізм — це зовсім не формація, а метод, пов'язаний не з наявністю будь-якої з перелічених формацій, а з існуванням держави. Зміну формацій він розглядав як основну лінію розвитку людства, а метод тотального одержавлення вважав можливим на всіх етапах історії.

Суть концепції Восленського можна викласти одним абзацем з його «Номенклатури»: «Маркс побоявся визнати, що азійська формація — не азійська, і, головне, не формація, а метод тотального одержавлення, тобто якраз той метод, який пропагувався соціалістичними утопіями. Аби уникнути визнання цього факту, Маркс навіть відійшов від свого погляду на історію як на цілісний шлях розвитку людства і проголосив його роздвоєння на «азійський» і «античний» способи виробництва. Потім Ленін і Сталін взагалі вилучили «азійський спосіб виробництва» з марксистського вчення: вони зрозуміли, що реальний соціалізм виявився лише одним з випадків виникнення «азійського способу виробництва», тобто застосування методу тотального одержавлення на основі існуючої формації. Як завжди, коли застосовується цей метод, пануючим класом в реальному соціалізмі виявилася політбюрократія. Вона назвала себе в даному випадку номенклатурою»¹⁴².

¹⁴² Там само. — С. 609.

В «Номенклатурі» М. Восленський абстрагується як від аналізу змісту комуністичної доктрини більшовиків, так і від конкретного вивчення комуністичного будівництва в радянських республіках. Зокрема, викликає обгрунтований сумнів його спроба надати обмеженій номенклатурними рамками управлінській бюрократії рис сформованого пануючого класу. Комунізм — це все-таки безкласове суспільство, в якому за інерцією мислення залишилися назви двох класів, що розрізнялися між собою тільки специфікою праці в певних галузях економіки.

Сумнівним є й твердження про те, що радянські номенклатурники розпоряджалися засобами виробництва на правах колективної власності. Адже ми відмовляємося вірити тому, що селяни справді володіли колективізованим майном колгоспів. Для обгрунтування паразитизму партійно-радянського апарату Восленський знаходив чимало аргументів. Проте стає вже загальновизнаною думка про те, що дореволюційні пануючі класи відіграли в процесі розширеного відтворення конструктивну роль. То невже треба повертатися до стереотипів радянської пропаганди про паразитизм пануючих класів, цього разу щодо соціальних структур, які виникли після більшовицького перевороту? Нарешті, намір першого дослідника радянської номенклатури розшукати корені комуністичного експерименту в стародавній історії людства не позбавлені інтересу, але наведені аналогії є, безсумнівно, поверховими.

Партійно-радянський апарат становив цілком нове цивілізаційне явище. Каналами управлінської системи, що існувала в СРСР, текла влада високої напруги. Але номенклатурники були тільки її провідниками, а не носіями. Вони користувалися владою, але на правах довірених осіб. Поки створені В. Леніним партія, держава і система перебували на піднесенні, партійно-радянський апарат являв собою тільки інструмент влади. Справжня влада зосереджувалася в руках обмеженого кола політичних олігархів — вищих функціонерів і вождів.

Аналіз їхньої теоретичної спадщини дозволяє зробити два неспростовні висновки: по-перше, вони розуміли під «диктатурою пролетаріату» диктатуру власної партії; по-друге, вони стежили за тим, щоб не вживати цей останній термін.

На XII з'їзді РКП(б) Г. Зінов'єв намагався бути чесним із самим собою і висловлювався без евфемізмів: «ми ніяк цієї диктатури, яку знали досі, змінити не можемо; диктатура партії — це роблять, але про це не говорять; диктатура пролетаріату у формі диктатури нашої партії є абсолютно неминучою необхідністю; ЦК на то й ЦК, що він і для Рад, і для профспілок, і для кооперативів, і для губвиконкомів, і для всього робітничого класу є ЦК. У цьому й полягає його керівна роль, у цьому й виявляється диктатура партії»¹⁴³. Маючи право запропонувати резолюцію по виголошеній доповіді, він, мабуть, на знак протесту проти партійного лицемірства, дав текст, в якому проскочило це словосполучення: «диктатура робітничого класу не може бути забезпечена інакше, як у

¹⁴³ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. — М., 1968. — С. 47, 53, 228–229.

формі диктатури його передового авангарду, тобто Компартії»¹⁴⁴. Але в 1924 р. Й. Сталін назвав «диктатуру партії» нісенітницею і додав, що у резолюції XII з'їзду РКП(б) цей термін з'явився через недогляд¹⁴⁵. Останню крапку в розтягнутій на роки полеміці вождів поставив Л. Троцький. У документі, який не повинен був побачити денного світла (це — лист до політбюро ЦК РКП(б) від 6 червня 1926 р.) він, посилаючись на Леніна, висловлювався таким чином: «Зобразити справу так, що партія тільки вчителька, а диктатуру проводить клас, значить підмальовувати те, що є. Основним знаряддям диктатури є партія. В самому основному клас здійснює диктатуру через партію. Ось чому Ленін говорив не тільки про диктатуру класу, але й про диктатуру партії, в певному розумінні ототожнюючи їх»¹⁴⁶.

Вожді не випадково уникали виразів, які адекватно характеризували суть радянської влади. Вони почували себе безпечно лише в затінку радянських органів влади, які приймали на себе хвилі народного гніву в кризових ситуаціях. Радянськими органами керували діячі другого ешелону, які знали, що у випадку необхідності їм доведеться брати на себе роль цапа-відбувайла. Чим більше вони засиджувалися на радянських посадах, тим менше у них залишалося шансів перейти з розряду виконавців в розряд розпорядників. Зате вони мали більше шансів на виживання. Голова ЦВК СРСР М. Калінін або голова ВУЦВК Г. Петровський на своїх посадах виявилися політичними довгожителлями. Ті, хто займав найвищі посади в партійному апараті, ставилися до них з певною поблажливістю: вони у боротьбі за владу не були конкурентами. Л. Троцький згадував: «При обговоренні питань у Політбюро Ленін не раз звертався з дружельюбною іронією в бік Калініна: «Ну, а що скаже з цього приводу голова держави?»»¹⁴⁷

На XII з'їзді РКП(б) Л. Красін зауважив: «Верхи» партії продовжують діяти як підпільна організація»¹⁴⁸. Таке спостереження відповідало дійсності, але сила звички підпільників тут не відіграла жодної ролі. «Верхи» зробили з рад клон своєї власної партії, але не бажали демонструвати суспільству, як діє робітничо-селянська влада. Оргбюро ЦК РКП(б) у листопаді 1922 р. спеціальною інструкцією обмежило до мінімуму коло осіб, яким розсилалися витяги з протоколів Центрального і всіх інших партійних комітетів. У діловодстві заборонялося посилатися на постанови партійних органів, які передували ідентичним постановам радянських і профспілкових органів¹⁴⁹. Політбюро ЦК на початку 1923 р. схвалило положення про порядок зберігання секретних постанов ЦК РКП(б), в якому запроваджена оргбюро ЦК норма фіксувалася як обов'язкова. Секретар

¹⁴⁴ КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 390.

¹⁴⁵ *Сталін І.* Сочинения. — Т. 6. — С. 258.

¹⁴⁶ Архив Троцкого. — Т. 1. — М., 1990. — С. 236.

¹⁴⁷ *Троцкий Л.Д.* Портреты революционеров. — М., 1991. — С. 235.

¹⁴⁸ Двенадцатый съезд РКП(б). — С. 125.

¹⁴⁹ *Гимпельсон Е.Г.* Нэп и советская политическая система. 20-е годы. — М., 2000. —

ЦК РКП(б) В. Куйбишев спеціальним листом повідомив про це партійні комітети всіх рівнів¹⁵⁰.

Ніхто з членів багатомільйонної партії диктатором себе не відчував. Побудована на засадах «демократичного централізму» мережа партійних комітетів змушена була делегувати свою владу верхам. А верхи вже вирішували, чи давати їм вільну руку в тому або іншому випадку. На подібних засадах «демократичного централізму» будувалися всі без винятку організаційні структури радянського суспільства. Верхи постаралися, аби їхня воля передавалася кожній людині, вільно або невольно залученій до таких структур.

На XII з'їзді партії Й. Сталін показав, яким чином здійснюється керівництво робітничим класом. Щоб здійснити керівництво, говорив він, «авангарду класу, тобто партії потрібно облягтися широкою сіткою безпартійних масових апаратів, які є щупальцями в руках партії, за допомогою яких вона передає свою волю робітничому класу, — а робітничий клас з розпиленої маси перетворюється в армію партії»¹⁵¹.

Щупальця — це був образний вираз. Поряд з ним Сталін тут же знайшов точну назву механізму, за допомогою якого партія (насправді ЦК РКП) поєднувалася з робітничим класом (насправді — з усім радянським суспільством) — «передавальні паси». Далі він перерахував їх — профспілки, кооперативи, союзи молоді, делегатські збори робітниць, школи (від шкіл політграмоти до комуністичних університетів в мережі Головополітосвіти), газети і журнали, армію¹⁵².

У праці «До питань лєнінізму», яка була опублікована в січні 1926 р., Сталін знову повернувся до сюжету з «передавальними пасами». Якщо на партійному з'їзді він називав приводи і важелі, які пов'язували партію з масами, а тому перелічив мало не всі структури, що існували в країні, то в цій праці він звужив перелік, тому що відштовхнувся вже не від партії як політичної структури, а від поняття «диктатура пролетаріату» — евфемізму, за яким приховувалася диктатура партійних верхів. У підсумку він назвав п'ять «передавальних пасів»: профспілки, ради («з їх багаточисленними розгалуженнями в центрі і на місцях у вигляді адміністративних, господарських, військових, культурних та інших державних організацій плюс нескінченна кількість самочинних масових об'єднань трудящих»), кооперацію, союзи молоді і, нарешті, партію¹⁵³. Отже, роль «передавальних пасів» від верхів до низів відігравали в Радянському Союзі і партія з її молодіжним філіалом — комсомолом, і сама держава...

Більшовики прийшли до влади з наміром вщент зруйнувати старі порядки. Тому їм потрібно було створити власний управлінський апарат, який підпорядковувався б залізній дисципліні. Коли управліннями ставали висуванці рад, які належали до інших політичних партій або були безпартійними, перед ними

¹⁵⁰ Пашин В.П., Свириденко Ю.П. Кадры коммунистической номенклатуры: методы подбора и воспитания. — М., 1998. — С. 99.

¹⁵¹ Сталін І. Сочинения. — Т. 5. — С. 198.

¹⁵² Там само. — С. 199–205.

¹⁵³ Сталін І. Вопросы ленинизма. — М., 1952. — С. 123–124.

виникала дилема: або вступати до лав більшовиків, або покинути посаду. Внаслідок цього радянський апарат став практично тотожним партійному.

В «ударних» галузях (наприклад, військовій або продовольчій справі) партія керувала через своїх уповноважених — комісарів*. В інших галузях здійснювалося опосередковане управління — через органи радянської влади. Ця опосередкованість справедливо вважалася перевагою нового політичного режиму. Вона дозволяла державній партії вирішувати все, не беручи на себе безпосередньої відповідальності за поточні справи. Тому в партійних документах завжди підкреслювалася небажаність злиття партійних і державних установ.

Маючи диктаторські повноваження, РКП(б) у внутріпартійному житті зберігала залишки властивого політичним партіям демократизму. Зокрема делегати на партійний з'їзд визначалися в жорсткій конкурентній боротьбі. Ними ставали партійні працівники, які користувалися найбільшим авторитетом у місцевих організаціях. Вибори на з'їзд відбувалися здебільшого в демократичній обстановці. Керівництво РКП(б) готувало черговий партійний з'їзд, і тому могло певним чином впливати на формування нового складу ЦК. Однак цей вплив ще не став вирішальним. З'їзд зберігав значення верховного органу партії, тому що визначав склад її керівництва. У партії могли відбуватися політичні дискусії. Кожний член РКП(б) мав право на власну думку. Вожді впливали на результат дискусій, але силою свого авторитету, а не за допомогою апаратних комбінацій.

Проте внутріпартійне життя в умовах диктатури дедалі більше втрачало ознаки так званої «робітничої демократії». ЦК РКП(б), в руках якого зосередилася реальна влада, прагнув управляти партійним життям за допомогою тих же диктаторських методів, якими управляв життям держави. Кандидатури на ключові посади у периферійних органах партії, які давали повноту влади на місцях, спочатку «рекомендувалися» Центральним комітетом, а вже потім формально затверджувалися місцевою парторганізацією, щоб дотримуватись зовнішніх ознак демократизму. Це явище, назване «призначенством», почало визначати кадрову політику в партії.

Найбільш голосно проти такої практики протестувала фракція «демократичного централізму». Один з українських лідерів «децистів» Рафаїл (Р. Фарбман) виступив на X з'їзді РКП(б) з програмною промовою, в якій вимагав розпочати демократизацію партійного життя. «Цілий ряд негативних явищ,— говорив він, — є результатом найжорстокішого централізму, перетвореного у бюрократизм. Призначенство стало системою, і призначувані товариші не відчували будь-якої відповідальності, не відчували себе зобов'язаними перед широкими масами. Вони були залежні тільки від вищого начальства. Звідси виріс «кар'єризм»»¹⁵⁴.

* Термін «комісар» у розумінні уповноваженого центральної влади на місцях походить з доби Великої французької революції. Вперше в російській практиці інститут комісарів запровадив Тимчасовий уряд.

¹⁵⁴ Десятий съезд РКП(б). — 8–16 марта 1921 г. — Стенографический отчет. — М., 1921. — С. 150.

На відміну від царської влади, радянська політична система не мала в собі самій освяченої церквою та історією легітимності. На відміну від представницької демократії, вона не залежала від голосів виборців. Номінальним носієм встановленої в радянських республіках диктатури була партія більшовиків. Від її імені диктатуру здійснював ЦК РКП(б)–ВКП(б) — сукупність керівних діячів, кожний з яких відповідав за галузь, ділянку або функцію партійно-радянської роботи.

Кількість членів ЦК ВКП(б) за роки непу зросла в 2,8 рази. Кількість членів ЦК від КП(б)У збільшилася з чотирьох до семи, тобто тільки в 1,7 рази. Членами ЦК ВКП(б) від української республіканської парторганізації виявилось 14 осіб. П'ятеро з них представляли партійний апарат, восьmero — радянський і один — профспілковий. Радянських цекістів представляв Г. Петровський, який перебував на своїй посаді всі роки непу, двоє членів уряду (Х. Раковський і його наступник В. Чубар), а також четверо керівників наркоматів та інших республіканських відомств¹⁵⁵.

Створений більшовиками політичний режим уособлював владу партійної олігархії. Зосередження у верховному органі партії диктаторських повноважень висувало на передній план проблеми реального лідерства і наступності влади. Ці проблеми не могли бути розв'язані конституційним шляхом, тому що прийнята у липні 1918 р. конституція не містила в собі навіть згадки про державну партію.

Як правило, диктатура потребує індивідуалізованого носія — диктатора. Тому в олігархічній системі влади, яка є нестабільною за означенням, проблема реального лідерства розв'язується у боротьбі. Проте засновник партії і держави диктатором не був. В. Леніну вистачало морального впливу. Він не покладався в колі товаришів по ЦК на силові засоби. Це не означає, що він не зустрічав опозиції власним рішенням у партії. Але опозиція була не усвідомленим викликом владі з боку певних осіб або угруповань, а скоріше матеріалізацією відмінних від здійснюваного курсу позицій або настроїв. Прикладом можуть стати дискусії навколо укладення Брестського миру або запровадження нової економічної політики.

Наприкінці 1920 р. в партії розгорілася чергова дискусія — про профспілки. В основі її, як і раніше, корінилися різні підходи до поточної політики. У даному разі йшлося про роль і місце профспілок в системі влади. Л. Троцький, однак, вніс у дискусію гостроту, розцінену опонентами як виклик лідерству Леніна. Сам Троцький заперечував особисті мотиви. Нема й свідчень Леніна такого характеру. Але залишається безперечним, що опоненти сформулювали свої підходи до спірного питання у письмових тезах, витратили величезні зусилля для їх публічного захисту і звернулися до партійних організацій з вимогою визначитися в цій дискусії. Вибори делегатів на X з'їзд РКП(б) проводилися по платформах.

Прибічники платформи Троцького, які дістали назву «троцькістів», зазнали на з'їзді нищівної поразки. У виборах до нового складу ЦК тільки Ленін

¹⁵⁵ Центральний комітет КПРС–ВКП(б)–РСДРП(б). 1917–1991. Историко-биографический справочник. — М., 2005. — С. 8–16.

пройшов голосами всіх 479 делегатів. Троцький за кількістю поданих голосів (452) опинився лише на десятому місці. Як показали даліші події, дискусія про профспілки істотно вилинула на еволюцію владних структур.

Стривожений профспілковою дискусією, яка напередодні X з'їзду РКП(б) розколола партію на фракції, Ленін взяв курс на скасування залишків демократизму у внутрішньопартійному житті. «Ми — не дискусійний клуб», — заявив він на з'їзді і домігся прийняття резолюції «Про єдність партії», якою заборонялися фракції та угруповання.

Ленінська резолюція загрожувала суворими карами навіть керівникам найвищого рангу. Таємним до певного часу пунктом двом третинам членів Центрального комітету і Центральної контрольної комісії надавалося право виключати інакомислячих із свого складу. Отже, X з'їзд РКП(б) випустив з своїх рук суверенне право партійних з'їздів вирішувати питання про склад ЦК. Це засвідчувало перехід реальної влади від з'їзду до ЦК РКП(б).

Політбюро ЦК КП(б)У звернулося до губкомів партії з листом, в якому попереджало про можливість виключення з партії членів ЦК КП(б)У через ЦК РКП(б). Будучи безгласним згідно із засадами «демократичного централізму» перед лицем центральних партійних органів, воно скористалося резолюцією «Про єдність партії» для утвердження безгласності місцевих партійних організацій перед самим собою. Це теж впливало із засад «демократичного централізму».

Після VIII з'їзду РКП(б) склад політбюро ЦК залишався без змін впродовж двох років: п'ятеро повноправних членів — Л. Каменєв, М. Крестинський, В. Ленін, Й. Сталін і Л. Троцький, і троє кандидатів з дорадчим голосом — М. Бухарін, Г. Зінов'єв і М. Калінін. Зміни були пов'язані з результатами дискусії про профспілки. На місце Крестинського у 1921 р. перевели «вождя» Комінтерну Зінов'єва, а звільнене місце кандидата зайняв переведений з України В. Молотов. Ще через рік, у квітні 1922 р. ЦК РКП(б) поповнив політбюро О. Риковим, якого Ленін зробив своїм заступником по Раднаркому, і М. Томським, який очолив ВЦРПС. У такому складі політбюро проіснувало до червня 1924 р., коли на місце, що звільнилося після смерті Леніна, було обрано М. Бухаріна.

Серед п'яти осіб першого і другого складів оргбюро двоє були одночасно членами політбюро — Крестинський і Сталін. У третьому складі обидві посади суміщав тільки Сталін, в четвертому і п'ятому — Сталін. Захлинаючись під зливою проблем, ЦК обростав технічним апаратом, яким керував секретар. До утворення субцентрів секретарем ЦК працювала О. Стасова, функції якої були суто технічними. Але після IX з'їзду партії, тобто з квітня 1920 р. було вирішено мати трьох секретарів, в тому числі відповідального. Ним став М. Крестинський. Членство його в політбюро та оргбюро надало посаді відповідального секретаря більше політичного, ніж технічного характеру.

X з'їзд партії затвердив на посаді відповідального секретаря посів В. Молотов. Через рік, у квітні 1922 р., пленум ЦК РКП(б), обраного XI з'їздом, заснував посаду генерального секретаря. Було визнано доцільним запровадити регулярні засідання секретаріату. Їх головною функцією визначалася підготовка

матеріалів на розгляд політбюро та оргбюро. Пленум вирішив також, що рішення секретаріату, не опротестовані ким-небудь з членів політбюро або оргбюро, набуватимуть сили як рішення Центрального комітету. Інакше кажучи, секретаріат перетворювався на політичний орган. Зважаючи на близькість функцій оргбюро та секретаріату і принцип персонального суміщення посад секретарів і членів оргбюро, ця комбінація не призвела до появи в ЦК РКП(б) третього субцентру. Але вона явно зміцнила допоміжний субцентр, тобто оргбюро.

Посилення значення одного з субцентрів ЦК можливе за рахунок відповідного послаблення іншого. У цей очевидний висновок внесло корективи суміщення посад. Воно допомагає нам визначити, проти кого персонально була спрямована вся політична комбінація. Якби на посаді генерального секретаря затвердили колишнього відповідального секретаря В. Молотова, розглядувану комбінацію ще можна було б вважати технічним вдосконаленням поточної роботи ЦК. Насправді, однак, це — суто політична акція. Молотов залишився секретарем, але не генеральним. Генсеком став Й. Сталін — член обох субцентрів ЦК з моменту утворення.

В історії РКП(б) ленінської доби мав місце тільки один випадок, коли делегати партз'їзду забалотували під час виборів ЦК члена політбюро. Цей випадок стався з відповідальним секретарем ЦК М. Крестинським. Х з'їзд РКП(б) не обрав поряд з ним й інших секретарів — Є. Преображенського і Л. Серебрякова. Причина одна: всі вони були пов'язані з Троцьким. Інші члени ЦК, що стояли на троцькістській платформі в дискусії про профспілки, були переобрані (крім І. Смирнова). Проте Троцький цілком позбувся можливості закулісно впливати на поточну роботу ЦК.

Й. Сталін став, як раніше Крестинський, членом усіх трьох структурних підрозділів ЦК. Різниця між ними полягала в тому, що секретаріат ЦК з 1922 р. дістав набагато ширші повноваження. Тому, за відомим визначенням В. Леніна, в руках у Сталіна зосередилася «безмежна влада»¹⁵⁶. Хто ж його висунув на посаду генсека? Троцький свідчить: «Сталін якраз на десятому з'їзді був намічений — з ініціативи Зінов'єва і проти волі Леніна — в генеральні секретарі. З'їзд був переконаний, що йдеться про кандидатуру, висунуту Центральним комітетом в цілому. Ніхто, втім, не надавав цьому обранню особливого значення. Посада генерального секретаря, вперше на Х з'їзді встановлена, могла, при Леніні, мати технічний, а не політичний характер»¹⁵⁷.

Тут майже все неправильно. З'їзд не обговорював питання про генсека. Перший пленум ЦК, що відбувся наступного дня після завершення з'їзду, затвердив Сталіна генсеком за пропозицією Л. Каменєва. Ленін, який брав участь у роботі пленуму, вніс власноручно написаний проект постанови про організацію роботи секретаріату ЦК¹⁵⁸. За свідченням Д. Волкогонова, у протоколі пленуму рукою Леніна зроблено такий запис: «Тов. Сталіну доручається

¹⁵⁶ *Ленін В.І.* Повне зібр. творів. — Т. 45. — С. 328.

¹⁵⁷ *Троцький Л.Д.* Моя жизнь. — Т. 2. — М., 1990. — С. 202.

¹⁵⁸ *Владимир Ильич Ленин.* Биографическая хроника. — Т. 12. — С. 267.

негайно підшукати собі заступників і помічників, які звільнили б його (за виключенням принципового керівництва) від роботи в радянських установах»¹⁵⁹. Цих фактів досить, щоб встановити, хто стояв за спиною Каменєва, коли той пропонував Сталіна на посаду генсека.

Л. Троцький добре орієнтувався в закулісній стороні справи. Але він свідомо замовчував роль Леніна у висуванні Сталіна на пост, який було задумано як ключовий. Лише в одному він мав рацію: генсек залишався другорядною особою, поки у політбюро перебували обидва вождя — Ленін і Троцький. Для них обох мало неабияке значення, чия людина визначатиме порядок денний в роботі найвищого партійного органу. Троцький про це потурбувався раніше за Леніна, але зазнав поразки у дискусії про профспілки. Результатом цього було ослаблення його ролі в ЦК. Ленін вжив заходів щодо організації поточної роботи ЦК так, як вважав це за потрібне.

Розрахунок Леніна був точним, але втрутилася хвороба. Менш ніж через два місяці, 26 травня 1922 р., він зазнав першого удару. Олігархи зрозуміли, що виникає болюча проблема наступності влади. За відсутності Леніна на передній план в партії висувалася фігура Троцького. З метою протидіяти йому Каменєв, Зінов'єв і Сталін об'єдналися в «трійку». Однак обидві сторони не бажали демонстрації суперництва. Коли перед XII з'їздом РКП(б) лікарі попередили про серйозну загрозу життю Леніна, в губком було розіслане написане Троцьким звернення ЦК, в якому повідомлялося, що між його членами панує злагода. На VII Всеукраїнській партконференції, яка передувала з'їзду, теж була продемонстрована згуртованість членів «колективного керівництва». Відкриваючи конференцію 4 квітня 1923 р., Г. Петровський заявив: «Поки Володимир Ілліч одужає, ми повинні згуртуватися навколо нашої старої гвардії, з якою Володимир Ілліч збирав нашу партію. Ми повинні згуртуватися навколо тт. Троцького, Сталіна, Зінов'єва, Каменєва»¹⁶⁰.

Тим часом Сталін, Зінов'єв і Каменєв не гаяли часу. Найбільш непомітний з «трійки» Сталін діяв особливо ефективно, розставляючи підконтрольних йому апаратних працівників в партії і державі. Після відходу Леніна від політичного життя процес узурпації владних повноважень вищими функціонерами партійних комітетів перекинувся й на головний партком державної партії — ЦК. Це добре видно з довірчої записки Г. Зінов'єва і М. Бухаріна їхньому союзнику Сталіну від 10 серпня 1923 р.: «Суть: Ілліча нема. Секретаріат ЦЕКА тому *об'єктивно* (без злих бажань Ваших) починає відігравати в ЦК ту ж роль, що секретаріат у будь-якому губкомі, тобто *на ділі* (не формально) *вирішує все*»¹⁶¹.

В. Ленін був політиком такого масштабу, щоб на порозі смерті зрозуміти: завойована його партією влада потребує істотних організаційних реформ. У «Листі до з'їзду», який він продиктував 24 грудня 1922 р., але не дозволяв оголошувати до своєї кончини, містилася пропозиція збільшити кількість членів

¹⁵⁹ Волкогонов Д. Триумф и трагедия. — Кн. 1. — Часть 1. — М., 1989. — С. 134.

¹⁶⁰ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 232.

¹⁶¹ Известия ЦК КПСС. — 1991, № 4. — С. 206.

ЦК до 50–100 осіб, тобто удвоє або вчетверо. На думку вождя, кількаразове збільшення складу вищого партійного органу за рахунок найбільш авторитетних представників робітничого класу могло запобігти розколу, яким у його відсутність загрожувало партії протистояння Троцького і Сталіна¹⁶².

23 січня 1923 р. Ленін закінчив диктувати статтю «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію» і негайно направив її в газету «Правда». Через два дні стаття була опублікована. В ній пропонувалося перетворити пленуми ЦК, які збиралися один раз на два місяці, у партійні конференції за участю Центральної контрольної комісії. Саму ЦКК пропонувалося з'єднати в одне ціле з основною частиною реорганізованої Робсельінспекції і поповнити її склад довибором 75–100 нових членів з робітників і селян, які добре проявили себе в контрольній роботі¹⁶³. Розширення складу ЦК і ЦКК за рахунок неапаратної частини партії і наділення спільних засідань цих органів правами партійної конференції різко обмежувало компетенцію неформальних центрів влади, які утворилися всередині ЦК. За нових умов політбюро, оргбюро і генеральний секретар втрачали право самостійного розв'язання питань. За ними залишався тільки обов'язок готувати питання на розгляд конференції. Двомісячний інтервал між конференціями дозволяв розв'язувати не тільки проблеми стратегічного значення, як це досі робилося на партійних конференціях і з'їздах, але й поточні питання.

Критикувати засновника партії ніхто не наважувався, але випускати з своїх рук вже завойовану владу не бажали ні Сталін, ні його суперники. Ідея про збільшення членів ЦК була реалізована, проте замість робітників партійне керівництво поповнилося апаратниками. Як і пропонував Ленін, ЦКК була об'єднана з РСІ і збільшилася у своїй чисельності, але за рахунок апаратників. Пропозиція щодо скликання об'єднаних засідань ЦК і ЦКК РКП(б) теж була втілена в життя, але їх не наділили правами конференцій. Об'єднані пленуми ЦК і ЦКК партії збиралися в основному для того, щоб придушувати опір опозиціонерів. Згідно з резолюцією X з'їзду РКП(б) «Про єдність партії», такі пленуми мали право виключати з партійних лав членів ЦК.

Восени 1923 р. Л.Троцький зрозумів, що бездіяльність веде до цілковитої втрати ним політичних позицій в партії. 8 жовтня він звернувся до ЦК і ЦКК РКП(б) з листом, в якому звинувачував секретаріат ЦК у маніпулюванні складом делегатів XII з'їзду партії. 15 жовтня 46 провідних працівників партії, які солідаризувалися з Троцьким, подали заяву у політбюро ЦК РКП(б), в якій давали більш розгорнуту характеристику становищу в партії. Серед тих, хто підписав цю заяву, було немало діячів, які в цей час або раніше працювали в Україні — В. Антонов-Овсієнко, Є. Бош, Я. Дробніс, Г. П'ятаков, Х. Раковський, Т. Сапронов, Рафаїл (Р. Фарбман), Т. Харечко та ін. У заяві 46-ти вказувалося, що партія все більше поділяється на секретарську ієрархію і «мирян», на призначуваних зверху професійних партфункціонерів і партійну масу, яка не бере активної участі в суспільному житті. Противники Сталіна стверджували, з посиланнями на досвід кампанії по виборах делегатів XII з'їзду, що секретарська

¹⁶² Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 328.

¹⁶³ Там само. — С. 364.

ієрархія штучно підбирає склад конференцій та з'їздів, в результаті чого вони перетворюються на розпорядчі наради партапарату¹⁶⁴.

Проте Троцький та його однодумці апелювали до верхівки, що не співчувала демократизації внутріпартійного життя, явно не сумісній з диктатурою партії в суспільстві. Атаки Троцького спрямовувалися проти певної особи, і в цьому теж корінилася вразливість його позиції. Усі розуміли, що він виступив проти Сталіна тільки тому, що побоювався за своє становище в партії. До початку протиборства у «колективному керівництві» Троцького цілком влаштувало всевладдя партійного апарату, виразником якого тепер виступав Сталін. Ніхто з опозиціонерів не протестував проти бюрократизації партії раніше: наприклад, під час звітно-виборчої кампанії, що передувала XII з'їзду. Вони почали таврувати бюрократизацію тільки з осені 1923 р.

Сталін організував обговорення листа Троцького і «заяви 46-ти» в усіх партійних комітетах, включаючи ЦК компартій національних республік. Метою його повинно було засудження опозиційних документів. Цього результату секретаріат ЦК РКП(б) досяг без особливих труднощів. Остаточна поразка Троцького у внутріпартійній дискусії визначилася у січні 1924 р. на XIII конференції РКП(б). Конференція кваліфікувала виступ опозиціонерів як «дрібно-буржуазний ухил в партії» і запропонувала ЦК РКП(б) опублікувати таємний пункт резолюції X з'їзду «Про єдність партії». Як вже зазначалося, цей пункт надавав право об'єднаному пленуму ЦК і ЦКК РКП(б) переводити в кандидати або навіть виключати з партії будь-якого члена ЦК за фракційну діяльність. Було прийнято також рішення посилити вербування в партію робітників з виробництва, забезпечивши цим приплив не менш як 100 тис. нових членів¹⁶⁵.

Через кілька днів після закінчення роботи конференції помер В. Ленін. Сталін скористався цим, щоб в рамках «ленінського призову» розбавити партію величезною кількістю (242 тис.) мобілізованих серед робітничого класу нових членів. В Україні ленінський призов дав партії понад 30 тис. нових членів. На початок 1924 р. в народному господарстві України працювало лише 8 685 робітників — членів партії, що становило 15,2% складу КП(б)У. На кінець цього року частка робітників «від верстату», як тоді говорили, дійшла до 44%¹⁶⁶. Масова кампанія залучення робітників в партію повторилася з нагоди 10-річчя Жовтневої революції у листопаді 1927 — січні 1928 рр. Жовтневий призов дав 108 тис. нових членів партії.

Отже, процес поділу партії на апаратну меншість і основну членську масу, який розпочався відразу після її перетворення в урядову, набрав сили з початку 20-х рр. Масовими призовами і регулярною вербувальною роботою партійно-радянський апарат на чолі з генсеком почав створювати «під себе» цілком нову організаційну структуру. Нове поповнення партії істотно відрізнялося від попереднього контингенту за соціальним походженням, життєвим досвідом, культурним рівнем. Державна партія розщепилася на дві, майже не сполучних одна з

¹⁶⁴ Известия ЦК КПСС. — 1990, № 6. — С. 190.

¹⁶⁵ Тринадцатая конференция РКП(б). Бюллетени. — М., 1924. — С. 202, 204.

¹⁶⁶ КП(б)У в цифрах. — Харків, 1925. — С. 86.

одною організацією: побудовану у формі середньовічного ордену малочисельну внутрішню партію і багаточисельну зовнішню партію. Рядова членська маса повинна була, відповідно до статутних вимог «демократичного централізму», слухняно виконувати вказівки керівних органів.

Правлячій олігархії зовнішня партія була потрібна. По-перше, вона маскувала перетворення РКП(б) в інструмент влади і надавала їй вигляду звичайної політичної партії. По-друге, зовнішня партія була першим з «передавальних пасів» від влади до широких народних мас. Без таких пасів диктатура ґрунтувалася б тільки на грубій силі, тобто швидко виродилася б. По-третє, рядова членська маса була резервом, з якого поповнювався партійно-радянський апарат.

Поки державна партія залишалася політичною організацією, її периферійні відгалуження мали певну свободу дій. Національні партійні комітети могли враховувати місцеві особливості і в тактичних питаннях здійснювати до певної міри самостійну політику. Спроби центрального керівництва втручатися у владні функції периферійних структур наштовхувалися на опір. З мірою того, як апарат суверенізувався, перетворюючи членську масу в політично аморфну структуру, відбувався неминучий при диктатурі процес централізації влади. Він збігся у часі з боротьбою за владу у «колективному керівництві» партії. Центральний партійний апарат, що потрапив до рук Й. Сталіна, звернув особливу увагу на підпорядкування великої групи губкомів, об'єднаних харківським центром. З часом Сталіна перестав задовольняти на посаді першого (з березня 1925 р. — генерального) секретаря ЦК КП(б)У навіть Е. Квірінг, хоч той добре прислужився йому при усуненні Раковського з України. У квітні 1925 р. Українським генсеком став один з найближчих співробітників Сталіна Л. Каганович. Найменші прояви опозиційності в українській парторганізації тепер нещадно виполювалися не тільки з Москви, але й з Харкова.

Сталін дістав цілковиту підтримку КП(б)У в своїй боротьбі спочатку з Л. Троцьким, потім — з «ною опозицією» (Л. Каменев і Г. Зінов'єв), надалі — з об'єднаною опозицією (Л. Троцький, Л. Каменев і Г. Зінов'єв). КП(б)У підтримала його і в боротьбі з так званим «правим ухилом» в партійному керівництві (М. Бухарін, О. Риков, М. Томський), якою супроводжувалася у 1928–1929 рр. відмова від нової економічної політики. Після цього генсек досяг диктаторської влади в партії. Проблема лідерства в олігархічній системі влади перестала існувати, поки він був здатний здійснювати диктатуру.

Професор російської і європейської політології в Кентському університеті (Велика Британія) Ричард Саква побачив в забороні фракцій і горизонтальних контактів між партосередками скорочення можливостей для дискусій всередині партії більшовиків, що сприяло придушенню опозиції¹⁶⁷. З таким судженням важко не погодитись, але воно — лише вершина айсберга. Слід пам'ятати дві речі: по-перше, партія більшовиків будувалася на сліпій покорі нижчих ієрархічних ланок вищим; по-друге, ця партія була носієм диктатури, внаслідок чого контролювала діяльність усіх побудованих на тих же засадах «демократичного централізму» організаційних структур. Що означала за цих умов заборона

¹⁶⁷ *Sakwa Richard. Communism in Russia. Palgrave Macmillan, 2010. — P. 56.*

парткомам однієї ієрархічної ланки спілкуватися між собою без відома ланок, які знаходилися вище? Це означало, що всі «передавальні паси», а не тільки партія як носій диктатури, мусили здійснювати повсякденну діяльність під цілковитим контролем центру, в якому сходилися компартійна і радянська вертикалі влади. Іншими словами, це означало ліквідацію в суспільстві горизонтальних зв'язків, які мусили бути непідконтрольними центру за означенням, тобто в силу своєї природи. Будівництво комунізму в Радянському Союзі навіть при непі, тобто між двома комуністичними штурмами, супроводжувалося руйнуванням тих елементарних частинок громадянського суспільства, які встигли народитися в умовах самодержавної Росії.

Обидві владні вертикалі — сама партія та її клон у вигляді рад наскрізь прошивали всю товщу суспільства, створюючи в ньому структури, цілком залежні від себе, й одночасно руйнуючи горизонтальні структури, які мали тенденцію виникати спонтанно, шляхом самоорганізації. Потрапляючи в павутиння вертикальних зв'язків, кожна людина позбавлялася права на недозволене центром спілкування. Суспільство атомізувалося.

Радянська держава-комуна не нависала над суспільством подібно тоталітарним державам, які почали виникати після Першої світової війни. Вона «всмоктувала» суспільство в свої оболонки й вертикальні структури. Силоне «всмоктування» не могло обійтися без допоміжної владної вертикалі, яка в різні часи називалася по-різному, але завжди була матеріалізованим втіленням диктатури комуністичних вождів. В роки непу ця вертикаль влади називалася просто і скромно: Державне політичне управління, ДПУ.

Нова економічна політика супроводжувалася істотною лібералізацією господарського життя, але держава не збиралася втрачати контроль над «командними висотами» виробництва, підкріплений усією гамою силових засобів аж до терору. У листі Л. Каменєву в березні 1922 р. В. Ленін зауважував: було б величезною помилкою думати, що неп поклав край терору. «Ми ще повернемося до терору і до терору економічного», — зауважував він¹⁶⁸. Через два з половиною місяці у листі до наркома юстиції Д. Курського голова російського Раднаркому приділив пильну увагу проблемі теоретичного обґрунтування засобів терору. Вважаючи обіцянки усунути терор самообманом або обманом, він вимагав від наркома розробки й обґрунтування відповідних юридичних норм. У листі підкреслювалася необхідність «відкрито виставити принципіальне і політично правдиве (а не тільки юридично-вузьке) положення, що мотивує *суть і виправдання* терору, його необхідність, його межі»¹⁶⁹.

Придушити окремі прояви опозиційних настроїв або прямі виступи проти державної влади — це ще було півсправи. Головне завдання чекістів партійне керівництво вбачало у недопущенні самої думки про опозицію владі серед громадян. Терор проти тих, хто не бажав підкреслювати лояльності політичному режиму, справді потребував відкритості і навіть найширшої популяризації. Тому в Україні майже щороку влаштовувалися показові судові процеси. Організо-

¹⁶⁸ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 44. — С. 412.

¹⁶⁹ Там само. — Т. 45. — С. 180.

ваний у травні 1928 р. процес над технічною інтелігенцією Донбасу («шахтинська справа») побив усі рекорди за масштабами популяризації засобами преси, кіно- і радіопропаганди. Посилаючись саме на «шахтинську справу», Й. Сталін на пленумі ЦК ВКП(б) в липні 1928 р. обґрунтував тезу про загострення класової боротьби з мірою просування країни до соціалізму. Пропагандистські органи постаралися її перетворити у стереотип, над яким не варто було замислюватися.

Використання органів ЧК для встановлення паралельного партійному контролю над суспільством з боку вищого керівництва РКП(б) ставило чекістів у незалежне становище по відношенню до місцевих (включаючи республіканські) органів влади. Незалежність від радянсько-партійних структур на місцях була від початку запрограмована партійним центром, зацікавленим у тому, щоб тримати в руках два різні важелі впливу на периферію. Але для місцевого партійно-радянського апарату самостійність чекістів була явищем небажаним і навіть загрозливим. Кидаючи виклик центру, деякі сміливці намагалися протестувати проти порушення балансу сил всередині офіційних владних структур. Прикладом може бути демарш голови Одеського губвиконкому Я. Дробніса, зроблений у формі заяви в політбюро ЦК КП(б)У і розглянутий на засіданні політбюро 24 червня 1921 р.

Протягом останнього часу, вказував Дробніс, у багатьох містах України і Росії спостерігалася гостра боротьба між органами ЧК і губвиконкомом. Нескінченні конфлікти, що іноді набирали потворної форми, були явищем не випадковим і не могли пояснюватися поганим підбором керівних кадрів. Коріння зла голова губвиконкому визначав у таких виразах: «ЧК — формально відділ губвиконкому, але є по суті фактичною владою, яка має в своєму розпорядженні необмежені матеріальні засоби, в її безпосередньому віданні значна військова сила, їй надане повне право перерозподілу всередині губернії працівників-комуністів по своїх організаціях, не ставлячи до відома губком, тобто те, чим не користується ні голова губвиконкому, ні президія в цілому». Дробніс вважав, що партія вступила в смугу зміцнення нормальних органів влади. В організацію влади, на його думку, треба було внести більшу точність і ясність, а для цього перш за все підпорядкувати губернські ЧК президії губвиконкому¹⁷⁰.

Політбюро ЦК у складі Г. Петровського, В. Чубаря і М. Фрунзе (Д. Мануїльський і Х. Раковський були відсутні) нібито прислухалося до заяви Дробніса. Порушені в ній питання вирішили поставити на обговорення пленуму ЦК. Разом з тим у протоколі проти цього пункту порядку денного стоїть така ремарка: «Вказати т. Дробнісу, що в теперішній час наша політика щодо ЧК залишається без змін»¹⁷¹. Це означало, що керівництво КП(б)У не збиралося вступати у конфлікт з партійним центром. На пленум ЦК КП(б)У порушене Дробнісом питання не винесли.

¹⁷⁰ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 255.

¹⁷¹ Там само.

Однак партійний центр з власної ініціативи вирішив реорганізувати чекістські органи. Задумана реформа торкалася функцій і повноважень ВЧК, а не її становища в партійно-радянській ієрархії. Політбюро ЦК РКП(б) 1 грудня 1921 р. обговорило доповідь про принципи реорганізації. Під час обговорення В. Ленін сформулював шість пропозицій, які лягли в основу прийнятого політичного рішення:

- звузити компетенцію ВЧК;
- звузити право арешту;
- призначити місячний строк для загального проведення справ;
- посилити суди;
- обговорити питання про зміну назви;
- підготувати і провести через ВЦВК загальне положення про зміни в розумінні серйозних пом'якшень¹⁷².

Реформа, напрямки якої трималися у таємниці, викликала демобілізаційні настрої щодо ЧК як в партійних організаціях, так і серед працівників ЧК. Знаючи це, Ленін заявив у доповіді на IX Всеросійському з'їзді рад наприкінці грудня 1921 р.: «Без такої установи влада трудящих існувати не може»¹⁷³. З'їзд доручив президії ВЦВК переглянути положення про ВЧК та її органи у напрямку звуження їх компетенції і посилення начал революційної законності¹⁷⁴. Відразу після цього в Україні, як і в інших радянських республіках, були прийняті декрети про ліквідацію концтаборів і «розвантаження» тюрем.

У відкритих документах визнавалося корисним заявити про ліквідацію ВЧК і покладення завдань по боротьбі з контрреволюцією на нову установу, створявану при НКВС, — Державне політичне управління (ДПУ). Відповідний декрет ВЦВК від 6 лютого 1922 р. застосував саме такі формулювання. У завжди таємній партійній документації речі називалися своїми іменами. Наприклад, пункти порядку денного засідань політбюро ЦК КП(б)У від 13 і 15 лютого мали такі назви: «Про реорганізацію ЧК», «Про переформування ВУЧК». У першій з цих постанов і в директиві губкомам, яка відтворювала її, стверджувалося, що переформування ЧК викликане підготовкою до Генуезької конференції¹⁷⁵. Можна не сумніватися, що автори постанови були переконані у справедливості цього твердження. Міжнародній громадськості, яка так багато чула про жажіття «червоного терору», треба було заявити, що ВЧК — це вже перегорнута сторінка історії революції. Але твердження є неправильним по суті. Засідання Верховної ради Антанти, на якому прем'єр-міністр Великобританії Д. Ллойд Джордж запропонував скликати у Генуї економічну і фінансову конференцію європейських держав, включно з Російською Федерацією, відбулося тільки у січні 1922 р. Початок реорганізації ЧК датується, як зазначалося, 1 грудня 1921 р.

¹⁷² Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 44. — С. 547.

¹⁷³ Там само. — С. 313.

¹⁷⁴ СУ РСФСР. — 1922, № 4. — Ст. 42.

¹⁷⁵ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 256.

Постанова ВУЦВК «Про ліквідацію Всеукраїнської надзвичайної комісії і про організацію Держполітуправління» була прийнята 22 березня 1922 р. ДПУ, як і ВУЧК, утворювалося при Наркоматі внутрішніх справ. Голова ДПУ, а ним виявився той самий В. Манцев, одночасно призначався наркомом внутрішніх справ УСРР. Підпорядкованість органів ДПУ УСРР органам ДПУ РСФРР залишалася абсолютною. Голова ДПУ УСРР вважався повноважним представником ДПУ РСФРР в Україні. Йому підпорядковувалися армійські і транспортні політичні відділи, а також війська ДПУ. Після утворення Радянського Союзу структура органів ДПУ теж не зазнала змін. У 1923 р. змінилася тільки назва ДПУ РСФРР: воно стало називатися Об'єднаним державним політичним управлінням (ОДПУ) СРСР.

Залишимо осторонь структурні і термінологічні аспекти реформи ВЧК і поставимо питання руба: чи змінилися методи роботи і повноваження чекістів, коли їхня установа стала називатися по-іншому? На IX Всеросійському з'їзді рад В. Ленін вказав: «Необхідно піддати ВЧК реформі, визначити її функції та компетенцію і обмежити її роботу завданнями політичними»¹⁷⁶. Ще раніше, як уже згадувалося, він сформулював деякі конкретні положення реформи, зокрема розгляд справ у судовому порядку і обмеження права ЧК затримувати заарештованих громадян, не передаючи справ до суду, місячним строком. У жвавій дискусії під час підготовки декрету ВЦВК про утворення ДПУ чекісти «виторгували» собі удвоє більший строк превентивного арешту, але цю зміну норми не можна розглядати як принципову. В кінцевій редакції декрету про утворення ДПУ вказувалося, що будь-який громадянин, заарештований ДПУ, має бути через два місяці або звільнений, або його справа повинна передаватися до суду¹⁷⁷.

Заяви вождя державної партії на радянському з'їзді і конкретні деталі оновленого законодавства на зразок тривалості превентивного арешту вказували на одне: діяльність ДПУ поставлена в рамки закону. «Советская историческая энциклопедия» так і зазначає: «Функції і компетенція ОДПУ порівняно з ВЧК дещо змінилися: ОДПУ розв'язувало переважно політичні задачі і не користувалося правом позасудових дій»¹⁷⁸. Проте такі твердження — з галузі легенд. Коли ми облишимо гласні положення про ДПУ і поглянемо на таємні рішення, справжні межі повноважень і компетенції чекістів виглядатимуть інакше. 14 квітня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У по доповіді В. Манцева прийняло таке рішення про повноваження ДПУ у галузі позасудових розправ:

«Надати Д.П.У. право безпосередньої розправи і винесення з відому президії ВУЦВК позасудових вироків, аж до вищої міри покарання, у справах:

- всякого роду злочинах співробітників Д.П.У. і його органів;
- про осіб, викритих у збройних грабунках, карних злочинах і [про] рецидивістів, затримуваних зі зброєю в руках на місці злочину;

¹⁷⁶ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 44. — С. 314.

¹⁷⁷ СУ РСФСР. — 1922, № 16. — Ст. 160.

¹⁷⁸ Советская историческая энциклопедия. — Т. 10. — М., 1967. — С. 455.

- про учасників збройних виступів або контрреволюційних організацій, які мають метою насильницьке повалення радянського ладу»¹⁷⁹.

Тут названо кримінальні справи організованої злочинності, з якими міліція не була спроможна боротися самостійно, а також будь-які прояви антирадянської активності, тобто весь традиційний склад діяльності чекістів.

Звідси випливає, що у чекістів були розв'язані руки. По-перше, вони могли за власним вибором спрямовувати справу кожного заарештованого громадянина по судовій або позасудовій лінії. Отже, їм дозволялося керуватися не нормами закону, а «революційною законністю»: самочинно здійснювати арешт, проводити слідство, виносити вирок і виконувати його. По-друге, в компетенції чекістів було визначення суті антирадянської активності громадян, аж до створення на порожньому місці різноманітних «контрреволюційних організацій». Найяскравішим прикладом є «шахтинська справа», задумана безпосередньо Й. Сталіним і підготовлена чекістами під наглядом генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича.

Після реорганізації ЧК в ДПУ численні функції «караючого меча революції» потребували більшої інформованості в тому, що робилося в суспільстві. Згідно з наказом по ОДПУ від 14 листопада 1922 р. всілякі відсебенки місцевих структур були заборонені. Інформаційна робота ставилася на потік. Секретні співробітники були поділені на три категорії: агент зовнішнього спостереження (штатний сексот ДПУ по лінії Оперативного відділу); інформатор (завербована або спеціально уведена в організацію, установу, контору особа для висвітлення настроїв — по лінії Інформаційного відділу); інформатор (завербована або уведена в антирадянську, контрреволюційну організацію особа для висвітлення і добування відомостей по лінії Секретного або Контррозвідувального відділів)¹⁸⁰. Наприкінці 1924 р. на обліку Секретного відділу ОДПУ було 99 080 таємних інформаторів, в основному з членів партії¹⁸¹.

З часом інформаційно-освідомча робота набула потворно великих масштабів: все суспільство було наскрізь просочене «очима і вухами» режиму. Використовувалися з цією метою не тільки штатні секретні співробітники, робота яких вимагала високої кваліфікації, а й добровольці, а частіше — примусово завербовані сексоти. У кожного з багатьох десятків тисяч оперативних працівників ОДПУ була своя мережа сексотів, яка постачала необхідну інформацію.

Масштаби цієї роботи можна побачити, гортаючи сторінки «Щоденників» С. Єфремова. Він користувався великим моральним авторитетом і високою довірою в середовищі української гуманітарної інтелігенції, яку чекісти тримали під безперервним спостереженням. Ось деякі повідомлення¹⁸²:

¹⁷⁹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 257.

¹⁸⁰ Лубянка: ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. — М., 2003. — С. 27.

¹⁸¹ Измозик В. С. Глаза и уши режима: государственный политический контроль за населением Советской России в 1918–1928 гг. — СПб, 1995. — С. 120.

¹⁸² Єфремов Сергій. Щоденники 1923–1928 — К., 1997. — С. 268, 344, 358, 437, 529, 591, 606, 709.

18 серпня 1925 р. Заходив до мене доктор Крупський і розповідає звичайну тепер історію. Викликали його до ГПУ, витягли його стару справу з висилкою, допитували, як він на се, на те дивиться і нарешті запропонували — «бути консультантом». Він одмовився, каже: консультантом з акушерства можу, а більш нічого не тямлю. Не повірили. Обіцяли за два місяці ще на розмову тиху-любую покликати. І потерпає тепер бідолаха, не знає, що робити з собою — чи втекти куди, чи смерть собі заподіяти.

16 лютого 1926 р. Заходив П. Галаган. Оповідав звичайну під цей клятий час історію: кликали, пропонували бути секретним співробітником і, діставши одмову, взяли підписку, що нікому не казатиме. Це вже не перший у моїй практиці випадок «держпідлоти», кілька чоловік звірялись з тим і попереду. Оповідають, щоб позбутися ваги на душі, щоб комусь «повідати печаль свою». І жахливі бувають оці наші теперішні оповіді... Жахливі не для тих, що оповідають, бо вони чисті — нечисті не оповідають, — жахливі для держави, що зверху мається миром комунізму, а всередині гірша од гроба повапленого.

30 березня 1926 р. Кликали Іванця (Г. Іванець — родич А. Кримського — Авт.) до ГПУ, пропонували «допомагати їм», даючи відомості.

5 грудня 1926 р. Якусь вакханалію розводить круг Академії ГПУ (чи українізовано — ДПУ). За два тижні п'ять чоловік наших співробітників викликали, допитували про Академію, вимагали «давати відомості» надалі, і взявши підписку, що нікому про це не скажуть, пускали. Кажу — п'ятеро, бо стільки приходило до мене на сповідь, а можливо, що не всі приходили.

24 вересня 1927 р. Схвилювала мене пригода з О.І. Коробцовою. Її арештовано ввечері на вулиці, до ночі видержано в ГПУ, а там після формального допиту запропоновано — зробитись співробітницею. Людина, що ніколи політикою не інтересувалася, нічого не знає — не знала як себе з охранниками тримати, і якісь пів-обіцянки подала. Тепер страшенно мучиться і вже послала заяву, в якій протестує проти зробленого над нею насильства.

2 квітня 1928 р. Викликано до ГПУ Володимира (В. Дурдуківського — Авт.) й ще одного вчителя. З Володимиром не церемонились і тільки вимучили безконечно довгими і безконечно дурними розмовами, а на того бідолаху просто накинулись, щоб ставав за їхнього шпига. Коли він одмовивсь, загрожували і арештом, і револьвером; кричали, стукотіли, лаялись. ГПУ виявляє все інтенсивнішу діяльність, особливо щодо умовляння собі секретних співробітників.

14 грудня 1928 р. Знов почалося, тільки з другого боку (мова йде про організоване в пресі чекістами цькування віце-президента ВУАН С. Єфремова — Авт.). Почали випускати «представників од української інтелігенції». Першим виступив сьогодні в «Пролетарській правді» проф. Олександр Крупський. То ще нічого, що гінеколог навчає мене, публіциста, громадськості. Далеко гірше, що цей Крупський завжди виявляв себе великим моїм поклонником і ще недавно приходив «сповідатись», як його тягло ГПУ і силувало бути у його співробітником... Видимо, справа у них таки налагодилась...»

Наклавши на суспільство величезну інформаційну сітку з наwerbованих сексотів, чекісти дістали досить об'єктивну оцінку антирадянських настроїв в

суспільстві. Люди з такими настроями не ставали на боротьбу, але становили собою потенціальну загрозу для режиму. З ними було вирішено боротися шляхом організації фантомних антирадянських організацій безпосередньо в кабінетах слідчих. Перша така організація була створена з конкретною метою: заманити в Радянський Союз Б. Савінкова. Останній перейшов у серпні 1924 р. радянсько-польський кордон і був схоплений¹⁸³.

У вересні 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про С. Єфремова у зв'язку з тим, що він опублікував статтю в газеті «Діло» (органі Українського національно-демократичного об'єднання). Було прийнято таке рішення: «Доручити нашій пресі підняти громадську думку проти контрреволюційної діяльності академіка Єфремова і дискредитувати його в очах широких мас радянської інтелігенції. Після проведення цієї роботи визнати за необхідне вислати академіка С. Єфремова за межі України»¹⁸⁴. За кілька місяців до цього рішення був заарештований М. Павлушков, який мешкав разом з С. Єфремовим і В. Дурдуківським. Його оголосили лідером міфічної «Спілки української молоді» (СУМ). Під тиском він дав свідчення проти Єфремова і вказав на місце, де академік зберігав свій щоденник. ДПУ не поспішало, збираючи матеріали проти Єфремова. Його заарештували тільки в липні 1929 р. і поставили в центрі ще однієї фантомної організації — «Спілки визволення України».

XIV з'їзд ВКП(б) в грудні 1925 р. проголосив курс на індустріалізацію, але не дав відповіді на те, як її здійснювати. Делегати в основному обговорювали внутріпартійне становище. Саме на з'їзді у повний голос заявила про себе «нова опозиція». Тільки після того, як сталінцям вдалося приборкати бунт Л. Каменєва, Г. Зінов'єва та їхніх однодумців, створилася можливість повернутися до проблем соціально-економічної політики. Головною серед них була проблема коштів для капітального будівництва у промисловості.

Госпрозрахунок трестів, який керівники партії урізували з усіх боків в ім'я збереження економічної диктатури, не міг змусити промисловість працювати з такою ефективністю, щоб забезпечити розширене відтворення за рахунок власних коштів. Держава, яка вважала своїх сусідів ворожим «капіталістичним оточенням», не могла розраховувати й на залучення чужоземного капіталу. Отже, головним джерелом нагромадження залишалося селянство.

Пленум ЦК ВКП(б), який зібрався у квітні 1926 р. з метою обговорити проблему джерел фінансування індустріалізації, не прийняв кардинальних рішень. Безсумнівно, що це пояснювалося боротьбою за владу, яка тривала. Пленум ЦК дав оптимістичну оцінку перспектив індустріалізації, але торкнувся не стільки конкретних джерел і методів нагромадження, скільки сприятливих умов, в яких воно повинно було розгортатися у майбутньому: «Експропріація непродуктивних класів (буржуазії і дворянства), анулювання боргів, зосередження доходів від промисловості, держторгівлі (внутрішньої і зовнішньої) і всієї кредитної системи в руках держави і т.ін. — самі по собі дають можливість

¹⁸³ Кульчицький Станіслав. Фантоми нашої історії // Віче. — 1996, № 2. — С. 151.

¹⁸⁴ Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. — К., 1995. — С. 34.

такого нагромадження всередині країни, яке забезпечує необхідний для соціалістичного будівництва темп розвитку індустрії»¹⁸⁵.

У вищих колах партії вже обговорювалися конкретні об'єкти нового капітального будівництва. Активність проявляв Ф. Дзержинський, який з лютого 1924 р. очолював ВРНГ СРСР, не залишаючи випестуваного ним ОДПУ. Крім загального керівництва наркоматом промисловості, Дзержинський взяв на себе безпосереднє управління найважливішим в його структурі главком — Головметалом. XIV партконференція ще у квітні 1925 р. прийняла по його доповіді резолюцію про металопромисловість, в якій вказувалося на необхідність негайної розробки перспективного плану будівництва нових підприємств. У другій половині цього року Головметал склав відповідний план, в якому було вперше названо такі промислові гіганти, як Криворізький металургійний завод і Краматорський завод важкого машинобудування¹⁸⁶.

Розгортання капітального будівництва викликало підвищення попиту держави на сільськогосподарську продукцію. Треба було забезпечувати продовольством виплачувану робітникам новобудов зарплату, а також заробляти валюту продажем зерна за кордон, щоб розплатитися за імпортне устаткування. Однак спроби держави істотно збільшити ринкову закупівлю хліба в 1925/26 р. негайно ускладнили кон'юнктуру. За законами ринку ціни при зростанні попиту пішли вгору, тому що пропонування хліба селянами не могло різко збільшитися. Фінансувати хлібозаготівлі за рахунок інфляційного випуску паперових червінців уряд ще не наважувався. Тому адекватного новому плану капітального будівництва хлібного фонду створити не вдалося. У першому році індустріалізації ВРНГ змушений був тричі скорочувати свої плани розгортання промисловості¹⁸⁷.

Не маючи можливості залучити у промисловість достатню кількість ресурсів з інших сфер господарства, партійне керівництво звернуло особливу увагу на стан використання наявних коштів. На XIV з'їзді партії і на квітневому (1926 р.) пленумі ЦК ВКП(б) було сказано багато гірких слів про неощадливе використання коштів безпосередньо у виробництві та поза його межами. Марнотратство завжди є характерною рисою управлінського апарату як типово бюрократичної структури. Проте, на відміну від інших країн, радянський апарат мав незрівнянно більші можливості для марнотратства, тому що розпоряджався величезною часткою продуктивних сил суспільства.

25 квітня 1926 р. ЦК і ЦКК ВКП(б) звернулися до трудящих мас з листом «Про боротьбу за режим економії». У зверненні наводилося багато прикладів роздутих штатів, перевитрат палива на одиницю продукції, зустрічних перевезень на залізницях тощо. «Усі ці і подібні до них приклади,— говорилося у цьому документі, — дають наочну картину, як нерозумно, неощадливо і неeko-

¹⁸⁵ КППС в резолюціях... — Т. 3. — С. 299.

¹⁸⁶ Хромов С.С. Ф.Э. Дзержинский во главе металлопромышленности. — М., 1966. — С. 245–246.

¹⁸⁷ Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). — К., 1979. — С. 119.

номно витрачаються десятки і сотні мільйонів рублів, які могли б бути перетворені в резерви соціалістичного нагромадження»¹⁸⁸.

По всій країні були організовані комісії по здійсненню режиму економії. В Україні до складу центральної комісії увійшли голова РНК УСРР В. Чубар, голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ УСРР М. Владимирський, секретар ЦК КП(б)У І. Клименко, голова ВУРПС О. Радченко та ін. Комісії виникли також при УРНГ та в усіх інших наркоматах, в округах і районах.

Однак ефект від діяльності величезної кількості комісій поглинався витратами на підтримання їх у діючому стані. На початку 1927 р. ударна кампанія припинилася, комісії були ліквідовані, а відповідальність за здійснення режиму економії покладена на керівників відомств, трестів і підприємств. З 1927/28 р. УРНГ вперше розробила директиви щодо планування раціоналізаторських заходів у промисловості. Відтоді плани з раціоналізації стали складовою частиною виробничих планів. Але на ефективність виробництва вони мало впливали. Радянська промисловість органічно не могла обходитися без залучення ресурсів іззовні.

Треба поглянути новими очима на таке явище, як ринкова змичка міста і села. В радянській історіографії завжди стверджувалося, що «командні висоти» економіки і дрібнотоварне селянське господарство сполучалися між собою опосередковано, тобто через ринок. Це правда, але не вся. Не підлягає сумніву, що придбання хліба на ринку різноманітними організаціями, як державними, так і кооперативними (з наступною закупівлею державою більшої частини заготовленої кооператорами продукції) якісно відрізнялася від «заготівлі» за допомогою продзагонів. Це справді були ринкові заготівлі, що здійснювалися на основі закону попиту і пропонування. Якщо селянина або селянський кооператив не влаштувала ціна на хліб, вони могли утриматися від продажу і залишити державу без хліба.

Але радянська змичка якісно відрізнялася від нормального ринку. Ця різниця має навіть кількісні параметри — так звані «ножиці цін». Чудовий знавець методів, за допомогою яких можна було витиснути з селянства максимум коштів на індустріалізацію, Й. Сталін в липні 1928 р. говорив так: «Воно (селянство. — *Авт.*) сплачує державі не тільки звичайні податки, прямі і опосередковані, але воно ще *переплачує* на порівняно високих цінах на товари промисловості — це, по-перше, і більш або менш *недоодержує* на цінах на сільськогосподарські продукти — це по-друге. Це є додатковий податок на селянство в інтересах піднесення індустрії, яка обслуговує всю країну, а також селянство»¹⁸⁹.

Як монополіст у закупівлі селянського хліба, держава могла визначати рівень заготівельних цін. Таке ж становище у виробництві промтоварів дозволяло їй завищувати продажні ціни. Штучно створюваний перепад у цінах на промислові та сільськогосподарські товари дістав промовисту назву — «ножиці цін». «Ножиці» відстригали до половини доходів селян від реалізації продукції на ринку.

¹⁸⁸ КПРС в резолюціях... — Т. 3. — С. 311.

¹⁸⁹ Сталін Й. Твори. — Т. 11. — С. 157.

Існує три методи перерозподілу національного доходу: паперово-грошова емісія, оподаткування і відхилення ціни від вартості. Останнє з них може бути продуктивним тільки в країні з одержавленими засобами виробництва. Уряд такої країни має змогу перетворити монопольну ціну в потужний насос, який вбирає в бюджет колосальні фінансові ресурси.

Ідею використання економічної диктатури для перерозподілу національного доходу через ціни вперше висунув В. Ленін. Переконавшись у тому, що товарно-грошові відносини повинні зберегтися, він почав роздумувати над тим, як їх використати з максимальною вигодою. Непрофесіонал у фінансовій політиці, вождь не теоретизував, але його конкретні вказівки були практичні. Зокрема, Ленін запропонував продавати імпортні товари за цінами, встановленими на базі ціни виробництва за кордоном з надбавкою, що йде на субсидію вітчизняного виробництва. У випадках, коли встановлювана в державній торгівлі ціна не була монопольною (це стосувалося товарів народного споживання, у виробництві і реалізації яких брали участь приватні підприємці), рекомендувалося використовувати непрямі податки, які виконували ту саму функцію перерозподілу національного доходу¹⁹⁰.

Відхилення цін від вартості радянські економісти спробували обґрунтувати теоретично. Наприклад, С. Струмилін доводив, що в перехідній від капіталізму до соціалізму економіці відповідність ціни вартості продукції не створює стимулів для зміни народногосподарських пропорцій¹⁹¹. За цією вишуканою формулою приховувалася тривіальна думка про те, що держава може як завгодно маніпулювати цінами, щоб домогтися бажаних їй економічних пропорцій. Ціноутворення виявилось настільки зручним інструментом поповнення доходної частини бюджету, що радянська держава не відмовлялася від нього до кінця свого існування.

Порівняно з першим роком індустріалізації обсяг спрямованих державою у промисловість коштів зріс в 1927/28 р. утрое. Такі темпи зростання фінансових витрат не могли не позначитися на економічній кон'юнктурі. В країні почалася «криза непу», як це явище називалося в радянській історіографії. Факти свідчать, що вона не визрівала спонтанно, а свідомо організовувалася вищим партійним керівництвом. Інакше кажучи, радянський уряд відмовився від курсу на економічну рівновагу, який був фундаментом нової економічної політики.

На практиці політика індустріалізації здійснювалася з прискоренням. Але у політичних заявах членів партійного керівництва спостерігався різнобій. Л. Троцький, Л. Каменєв і Г. Зінов'єв наполягали на тому, щоб масштаб розриву в цінах на промислові і сільськогосподарські товари, або, як тоді говорили, розхил «ножиць», був максимальний. Пам'ятаючи уроки кризи збуту 1923 р., Й. Сталін стояв за помірний розхил «ножиць». М. Бухарін, О. Риков і М. Томський схилилися до введення «відновлювальних цін», які повністю повертали б селянам виробничі витрати.

¹⁹⁰ Див.: *Ленін В.І.* Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 195, 255.

¹⁹¹ *Струмилін С.Г.* На плановом фронті. — М., 1956. — С. 509.

У жовтні 1927 р. були опубліковані тези ЦК ВКП(б) до XV з'їзду партії. В них засуджувався курс на «надіндустріалізацію» як такий, що загрожував посиленням соціальної напруженості в суспільстві. XV з'їзд, який працював у грудні, ще раз наголосив на тому, що максимальне перекачування коштів із сільського господарства у промисловість призвело б до політичного розриву з селянством і підриву сировинної бази індустрії.

Разом з тим практика встановлення державою-монополістом завищених цін на промтовари не скасовувалася. У затверджених з'їздом директивах по складанню п'ятирічного плану на 1928/29–1932/33 рр. передбачалося тільки поступове, аж до останнього планового року, скорочення надходжень до бюджету від «ножиць цін».

Однак, уже взимку 1927–1928 рр. селяни не погодилися на занижені ціни. Вони відмовилися продавати хліб, і в країні спалахнула хлібозаготівельна криза. Запаси хліба на державних складах швидко вичерпувалися.

Було два шляхи розв'язання кризи. Можна було підвищити ціни на хліб, а цим самим — платоспроможний попит селянства. Тоді довелось б обмежити бюджетні витрати на індустріалізацію. Але можна було й не підвищувати цін, а силою змусити селян продавати хліб, чи точніше — здавати.

Коли «надіндустріалізаторів» Троцького, Зінов'єва і Каменєва на XV з'їзді партії вивели зі складу політичного керівництва, Сталін та його послідовники самі перехопили ідею «надіндустріалізації». Покладатися в індустріалізації тільки на «ножиці цін» або посилене оподаткування він не збирався. Ці методи нагромадження не виходили за межі товарно-грошових відносин, хоч і порушували ринкову рівновагу. Не відмовляючись від них на перших порах, генсек бажав іншого: позбавити селян можливості розпоряджатися вирощеним врожаєм, перетворити їх у найману робочу силу в одержавлених колгоспах. Хлібозаготівельною кризою Сталін скористався для того, щоб проголосити суцільну колективізацію селянства поточним завданням.

Треба внести істотне уточнення в позиції окремих членів партійного керівництва, публічно заявлені у 1926–1927 рр.: ліві (Троцький, Каменєв, Зінов'єв), які стояли за максимальний розхил «ножиць», праві (Бухарін, Риков, Томський), які схилилися до «відновлювальних цін» на хліб, і центр (Сталін). Як праві, так і ліві не бажали відмовлятися від нової економічної політики. Справжня позиція Сталіна і сталінців була насправді не центристською. Вона виходила за рамки непу і мала на меті повернення до політики комуністичного штурму.

Після XV з'їзду в країні почалися перші зимові хлібозаготівлі, здійснювані за допомогою силових методів. На них політбюро ЦК ВКП(б) мобілізувало істотну частину наявного партійно-радянського апарату. На периферію поїхали й члени політбюро ЦК. Виїхавши в січні 1928 р. у Сибір, Сталін у низці виступів перед місцевими функціонерами виклав таку програму дій:

- зажадати від куркулів негайної здачі всіх надлишків хліба за державними цінами, а в разі відмови — застосувати надзвичайні заходи і конфіскувати надлишки;
- у найближчі 3–4 роки провести часткову колективізацію сільського господарства;

– услід за частковою провести суцільну колективізацію.

Щоб досягти кінцевої мети, якою була «всеосяжна колективізація», Сталін обрав тактику гри на об'єктивно існуючій в суспільстві соціальній напруженості. У провалі хлібозаготівель він звинуватив не все селянство, а тільки «куркулів». Селяни не виявляли бажання продавати хліб по занижених цінах, а Сталін говорив про куркулів, які не хотіли здавати хліб. «Продавати» і «здавати» — це терміни різних епох і різних економічних політик.

У сталінській програмі дій, що була оголошена в січні 1928 р., «надлишки» хліба вважалися такими, що належать куркулеві. Однак Сталін знав, і навіть у своїх працях наводив розрахунки вже тоді відомого статистика В. Немчинова, з яких випливало, що у 1926/27 р. середняки та бідняки мали у своєму розпорядженні 74% товарного хліба, куркулі — 20, а радгоспи і колгоспи — 6%. І все-таки саме «куркуля» генсек звинуватив у хлібозаготівельній кризі. Запозичення у політичних противників жупела «куркульської небезпеки» переслідувало ті саме цілі: моральне виправдання тиску держави на селянство. Йшлося про те, щоб примусити селян здавати хліб за невивідними цінами під загрозою перетворення непокірних на ворогів радянської влади — «куркулів». А з ворогами розмова була коротка: надзвичайні заходи, застосування різноманітних санкцій від штрафів до цілковитої конфіскації майна.

Сталін потурбувався про те, щоб зміну політики щодо селянства не розцінили як повернення до політики, засудженої Ленініним у 1921 р. У таємному циркулярі до місцевих партійних організацій, розісланому за підписом генсека 13 лютого 1928 р., підкреслювалося з притиском: «Розмови про те, що ми нібито скасовуємо неп, запроваджуємо продрозверстку, розкуркулювання і т.д., є контрреволюційним базіканням»¹⁹².

У зимові місяці 1928–1929 рр. хлібозаготівельна криза повторилася, причому в гострих формах, через неврожай в основних житницях країни — Україні і Північному Кавказі.

Тиск на селянство виправдовувався необхідністю досягти найбільших темпів зростання важкої промисловості. В резолюціях XV з'їзду ВКП(б) були повторені зважені формулювання про необхідність досягти збалансованого зростання споживання і нагромадження, промисловості і сільського господарства, важкої і легкої індустрії. У партійних документах пізнішого часу непівська лексика вже не вживалася.

Зокрема, з приводу питання про темпи господарського розвитку XV з'їзд вказав: «Треба виходити не з максимуму темпу нагромадження на *найближчий* рік або кілька років, а з такого співвідношення елементів народного господарства, яке забезпечувало б *довгочасно* найшвидший темп розвитку»¹⁹³. Це — найбільш популярна цитата із з'їздівської резолюції «Про директиви по складанню п'ятирічного плану народного господарства». Вона часто наводилася в радянській історіографії, внаслідок чого створювалося оманливе враження про

¹⁹² Сталін Й. Твори. — Т. 11. — С. 15.

¹⁹³ КПРС в резолюціях... — Т. 4. — К., 1980. — С. 32.

те, що планові органи розробляли п'ятирічний план у відповідності з директивами з'їзду.

Насправді між двома відомствами — Держпланом СРСР на чолі з Г. Кржижановським і ВРНГ СРСР, яку після смерті Дзержинського очолив В. Куйбишев, почалося змагання за прискорення темпів. Кржижановський навіть поскаржився на те, що ВРНГ перехоплює держпланівські функції. Їй треба було б залишатися наркоматом промисловості, говорив він, а не дублювати планову роботу¹⁹⁴.

Керівник Держплану СРСР користувався певним авторитетом у партійних колах як колишній голова ГОЕЛРО і особистий друг В. Леніна. Але його політична вага була нульовою. Куйбишев твердо проводив сталінську лінію на форсування темпів індустріалізації. Більш серйозне значення мала опозиція авантюризму в плануванні з боку М. Бухаріна. 30 вересня 1928 р., тобто напередодні нового господарського року, він виступив у газеті «Правда» з великою статтею «Замітки економіста». В ній розгорталася нібито критика «надіндустріалізаторських» поглядів Троцького, а насправді — захищалася нова економічна політика, на яку зазіхали Сталін і Куйбишев. Постійно цитуючи резолюції XIV і XV з'їздів партії, Бухарін закликав домагатися ринкової рівноваги, уникати народногосподарських диспропорцій, створювати під план товарні резерви. Він критикував варіанти п'ятирічки, що розроблялися у ВРНГ, як цілком позбавлені резервів і додавав: не можна будувати сьгоднішні фабрики із завтрашніх цеглин¹⁹⁵.

Зайнятий придушенням троцькістської опозиції, Сталін у 1928 р. не наважувався дати відкритий бій безпосередньо Бухаріну. Але за його командою ідеологічний апарат розпочав кампанію проти так званого «правого ухилу» в партії. В опортунізмі звинувачувалися всі, хто заперечував доцільність затвердження надвисоких темпів індустріалізації на найближчі роки і запровадження надзвичайних заходів проти селян. Зокрема, ЦК КП(б)У у зверненні до республіканської партійної організації з приводу перевиборів партійних органів підкреслював несумісність «опортунізму» з членством у партії. «Ці опортуністичні настрої, — говорилося у відозві, — виявляються в ставленні питання про поміркованіший темп індустріалізації, про зменшення капіталовкладень, про потребу виправити деякі постанови XV з'їзду партії, пом'якшити наступ на глитайські групи села. Партія повинна рішуче боротися проти цього правого ухилу, а також проти всякого примиренства з ним»¹⁹⁶.

Характеризуючи представлені на розгляд XV з'їзду ВКП(б) документи з перспективного плану як «чорнову і значно применшену п'ятирічну намітку», Сталін давав зрозуміти спеціалістам з планування, в якому напрямі діяти далі. Об'єктивні дані, які покладалися в основу планування у попередні роки, до уваги не бралися. План розглядався як обов'язкова для виконання директива. На

¹⁹⁴ Информационный бюллетень Госплана СССР. — М., 1928. — С. 29.

¹⁹⁵ Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 481.

¹⁹⁶ Комунист (Харків). — 1928. — 10 жовтня.

з'їзді Сталін заявив цілком чітко: «Наші плани є не плани-прогнози, не плани-догадки, а *плани-директиви*, які *обов'язкові* для керівних органів»¹⁹⁷.

У відповідь на численні приклади балансової непогодженості багатьох завдань плану на 1928/29 р., які наводилися у статті Бухаріна «Замітки економіста», з боку ВРНГ СРСР пролунали звинувачення у «фетишизації» самого балансу. Офіційний орган наркомату надрукував статтю «Про диспропорції і метод господарського балансування», в якій стверджувалося: баланс не повинен бути фетишем, у плануванні не можна рівнятися на «вузькі місця», треба докладати зусиль, щоб їх усувати. Господарські диспропорції, як і «тимчасові труднощі» у постачанні населення, оголошувалися неминучими на деякий час, до побудови економічного фундаменту соціалізму¹⁹⁸. Авторитетність тону і лексика цієї статті без підпису свідчили про авторство Куйбишева.

Ті, хто працював у вищих ланках господарського апарату, зрозуміли, що бажання залишатися на ґрунті економічної науки може запроторити їх в тюрму. Саме в цей час газети почали друкувати звіти із зразково-показового процесу шахтинських «шкідників». С. Струмліну, який фактично очолював розробку плану першої п'ятирічки, приписується вислів: «Краще стояти за високі темпи, ніж сидіти за низькі». Прагнучи уникнути звинувачень у шкідництві, планові працівники почали готувати такі документи, яких вимагав Сталін.

XV з'їзд ВКП(б) затвердив у директивах щодо розробки п'ятирічного плану наявні на той час варіанти (по Держплану — оптимальний), які виходили на майже 16-процентний середньорічний рівень росту великої промисловості. А у квітні 1929 р. XVI партконференція затвердила розроблений Держпланом оптимальний варіант п'ятирічки з майже 23-процентним директивним темпом середньорічного зростання промисловості. Такі темпи були можливі в межах відбудовного періоду, коли продукція нарощувалася за рахунок використання раніше законсервованих потужностей. Але країна вже вступала у реконструктивний період, коли продукція могла зростати тільки внаслідок інтенсифікації виробництва на діючих потужностях або введення до ладу новобудов. Затвердження темпів, які набагато перевищували досягнуті у світовій практиці показники, а також всі задуми вичищених з партійного керівництва «надіндустріалізаторів», свідчило про те, що державна партія відмовлялася від здобутого у 20-і рр. досвіду господарського будівництва. Починалася доба «великого перелому».

¹⁹⁷ *Сталин И.* Сочинения. — Т. 10. — С. 297, 324.

¹⁹⁸ Торгово-промышленная газета. — 1928. — 12 октября.

Розділ II.

Створення соціально-економічного фундаменту для держави-комуни (1929–1938)

II.1. Відновлення комуністичного будівництва

Процес зміцнення політичного режиму мав у 20-х рр. внутрішній і зовнішній бік. Зовнішній бік полягав у зміцненні позицій режиму в радянському суспільстві і характеризувався знищенням горизонтальних зв'язків між людьми, вертикалізацією наявних в країні організацій і підпорядкуванням їх компартійно-радянській вертикалі влади, яка функціонувала на засадах «демократичного централізму». Внутрішній бік зміцнення режиму полягав у встановленні «правил гри» між політичними діячами, які ще в ленінські часи узурпували владу у партійних з'їздів і Центрального комітету. Це були члени політичного бюро, сформовані як чисельно зменшена копія ЦК. За партійним статусом члени ЦК мали рівні права. Відповідно до цього політичні олігархи в політбюро ЦК теж були рівними між собою. Проте рівність суперечила встановленій партією більшовиків диктатурі. У ситуації, що склалася, олігархи могли або домовитися між собою і всім складом Центрального комітету про єдині «правила гри», або виявити в своєму колі одноосібного диктатора. Події, як відомо, розвивалися за другим сценарієм.

Наприкінці 20-х рр. більшовицьке керівництво було готове відновити припинений В.Леніним комуністичний штурм. «Командні висоти» економіки вже знаходилися під його цілковитим контролем, і тепер треба було використати їх, щоб позбавити багатомільйонне селянство приватної власності на засоби виробництва і зтягти його в усупільнений сектор народного господарства. Ліквідації селянської власності на засоби виробництва вимагала комуністична доктрина. Але олігархи на чолі з генсеком ЦК ВКП(б) менш за все прагнули вести країну до того комунізму, який зображався пропагандистами як суспільство загального благоденства. Їхньою метою було економічне поневолення селянства з тим, щоб здобути ресурси для створення індустрії, здатної забезпечити армії найсучасніші види озброєнь.

У «перебудовному» Радянському Союзі при характеристиці сталінської епохи почав використовуватися термін «сталінізм». Власне, винахідником терміну в його протилежному значенні був Л. Каганович. Цей сталінський сатрап, який відіграв разом з В. Молотовим особливо зловісну роль в історії українського народу, тлумачив сталінізм як теоретичний внесок Й. Сталіна у вчення К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна про комуністичне суспільство як останній

і найвищий етап в розвитку людства. За життя Сталіна сам термін в такому розумінні не прижився, але країна вщерть заповнилася чотирма профілями «класиків наукового комунізму» на всіх можливих для нанесення поверхнях.

На Заході термін «сталінізм» був і залишається персоналізованим заміником поняття «комунізм» і символізує собою все, що пов'язане з Радянським Союзом і політичними режимами, нав'язаними ним іншим країнам. В пострадянських країнах під комунізмом здебільшого розуміють не той реальний лад, в якому знаходилися колишні радянські люди, а його пропагандистський імідж — суспільство з молочними ріками і кисельними берегами. Сталінізм пов'язується в них з масовим терором, яким супроводжувалося будівництво комунізму.

Відмова від ідеологічних цінностей, нав'язаних кільком поколінням радянських людей, на першому етапі відбувалася, як правило, через протипоставлення «поганого» Сталіна «доброму» Леніну. Однак чим більше вивчаємо ми коротку ленінську епоху, тим менше відмінностей знаходимо між нею і довгою сталінською добою. Властива радянському режиму колосальна концентрація влади давала можливість вождям проявити ті або інші якості своєї натури навіть у всепланетному масштабі. Тож нема нічого дивного, що термін «сталінізм» закріпився як в історичній пам'яті народів, так і у світовій історіографії.

Однак треба розуміти, що В. Ленін залишався «добрим» тільки тому, що починав реалізацію комуністичної утопії першим. Він комунізував «командні висоти» економіки, але зупинився, коли відчув зростаючий опір селянства. Сталін продовжив справу Леніна з точки, на якій той зупинився, догматично дотримуючись цілей, поставлених програмою РКП(б) 1919 р. Як і Ленін, він наразився на колосальний опір селянства, але протипоставив йому небачені з часів середньовіччя масові репресії. Кожний на його місці мусив би застосовувати подібні репресії, тому що йшлося про нав'язування суспільству утопії, в якій воно не могло жити. В кінцевому підсумку йому вдалося створити соціально-економічний лад, який був напівутопією. Колгоспний лад став частиною комуністичної економіки, але за колгоспниками Сталін змушений був визнати право приватної власності (під іншими, звичайно, термінами) на продукцію, яку вони виробляли у присадибному і колективному господарствах після сплати належної державі частки у вигляді наперед відомого натурального податку.

Сформульовані положення потрібно обґрунтувати на конкретному матеріалі. А ргіогі можна твердити лише те, що жодної різниці між сталінізмом і ленінізмом не існувало. Й. Сталін не вніс нічого нового в програму комуністичного будівництва, написану В. Ленінінм і затверджену як партійна програма VIII з'їздом РКП(б). Однак уроки ленінського штурму 1918–1920 рр. були враховані під час наступу, що розпочався з 1929 р. Сталін обрав іншу тактику просування до мети, позначеної в програмі РКП(б).

У 2009 р. професор сучасної історії Оксфордського університету Девід Пристланд опублікував ґрунтовну монографію з історії комунізму (російський переклад — 2011 р.). Відштовхуючись від поняття сталінізму, він просунувся далі і поділив більшовицьку (тобто комуністичну) революцію на дві окремі —

ленінську та сталінську¹. Сталінська модель комунізму на думку Пристланда, сильно відрізнялася за світоглядними характеристиками і стилем правління від ленінської². Автор не обґрунтовував твердження про світоглядну різницю між Ленінім і Сталінім (стиль правління у них справді був різним, але ця риса не є характеристикою моделі). Власне, таке обґрунтування й неможливе, адже світогляд обумовлюється доктриною, а комуністична доктрина проста до примітивності: знищення приватної власності. Термін «сталінізм», якщо надавати йому рис ідеології, відмінної від ленінізму, стає просто-таки безглуздом.

Щоб упевнитися в тому, що сталінський штурм відрізнявся від ленінського методами, але не цілями, треба аналізувати його за трьома головними параметрами:

- якою мусила бути державна влада, що здійснювала комуністичне будівництво;
- як наступники В. Леніна уявляли собі комунізм;
- як враховувалася специфіка комуністичного будівництва в багатонаціональній країні.

Спираючись на націоналізовані під час ленінського штурму «командні висоти» і на пролетаризовані верстви селянства, влада повинна була ліквідувати власність селян на засоби виробництва і прирівняти їх за статусом до економічно залежного від держави робітничого класу. Колективізація індивідуальних господарств позбавляла селянство економічної самостійності і ставила сільськогосподарське виробництво під прямий контроль держави. У свою чергу, такий контроль давав державі можливість використовувати ресурси ще сільськогосподарської в основному країні в інтересах прискореної модернізації «командних висот». Підбиваючи підсумки повторного штурму десятьма роками пізніше, Й. Сталін цілком справедливо охарактеризував суцільну колективізацію як революційну дію. «Своєрідність цієї революції, — підкреслював він, — полягала в тому, що вона була проведена згори, з ініціативи державної влади»³.

Партійна і радянська вертикалі влади мусили працювати узгоджено, передаючи імпульси, що надходили з верхів, в усю товщу суспільства. Але ж для цього потрібно було, аби «верхи» діяли узгоджено. Тим часом боротьба в політбюро ЦК ВКП(б) довгий час блокувала узгоджені дії. Після того, як генеральний секретар ЦК ВКП(б) попрацював над визначенням складу делегатів на XV з'їзд, він зміг заручитися згодою вищого органу партії на виведення з ЦК Л. Троцького і Г. Зінов'єва. 14 грудня 1927 р., тобто за п'ять днів до завершення роботи з'їзду, коли підтримка сталінського керівництва з боку делегатів цілком визначилася, на місця була розіслана телеграфна директива ЦК з вимогою «добитися найближчим часом різкого перелому в хлібозаготівлях»⁴. Це була

¹ Пристланд Д. Красный флаг. История коммунизма. — М., 2011. — С. 236.

² Там само. — С. 234.

³ История ВКП(б). Краткий курс. — М., 1938. — С. 291.

⁴ Данилов В.П. Истоки и начало деревенской трагедии (Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. — Т. 1. — М., 1999. — С. 29.

перша директива більшовицького керівництва, яка поклала початок надзвичайним заходам, що припиняли нову економічну політику. Проте щоб остаточно покінчити з непом, генсеку ЦК ВКП(б) довелось подолати третю і останню опозицію в політбюро ЦК на чолі з М. Бухаріним.

На зустрічі з делегацією українських письменників в Кремлі 12 лютого 1929 р. Сталін високо оцінив ту державу, яка дісталася наступникам В. Леніна: «не було ніколи в історії народів такої великої і потужної за своєю силою, за своїм обсягом держави, як пролетарська диктатура». Не полемізуючи із загальновідомими висловлюваннями основоположників марксизму про відмирання держави при комунізмі, генсек заявив письменникам, що більшовицьке керівництво добиватиметься відмирання «цілком небаченим посиленням функцій держави в особі низового пролетаріату»⁵.

Буквально через десять днів, у відповідь на лист слухача Інституту червоної професури В. Касаткіна Сталін знову заявив: «Відмиранню держави в нашій країні передуює період вищого розвитку державної влади (диктатури пролетаріату), яка є найпотужніша і наймогутніша влада з усіх державних влад, що існували досі»⁶. Прикриваючись «діалектикою», яка поєднувала непоєднане, Сталін доказував, що тільки сильна держава — уособлення «низового пролетаріату», може довести до кінця справу комуністичного будівництва. Він мав рацію в одному: ленінська формула побудови державних і суспільних структур на засадах вертикалізації і «демократичного централізму» втягувала в державну конструкцію десятки мільйонів представників «низового пролетаріату». Вони залишалися безголосими у прийнятті рішень, але забезпечували безмежний вплив компартійно-радянського керівництва на суспільство. Вплив цей був специфічним: не втрачаючи власної ідентичності, держава ставала кісткою суспільства, керуючи ним не згори, а зсередини.

В історіографії сталінський штурм досліджується за схемою, уперше сформульованою в короткому курсі «Історії ВКП(б)»: індустріалізація, колективізація, культурна революція. Це зручна схема, і нема причин відмовлятися від неї при дослідженні здійсненої в 1929–1939 рр. «революції згори». Але треба досліджувати не тільки параметри трансформованого державою суспільства, але й виявити контури нездійсненого, оскільки воно виявилось нездійсненим. Те, що відбулося в Радянському Союзі під час десятирічного сталінського штурму, не можна назвати природноісторичним процесом. «Революція згори» являла собою спробу силового насадження в суспільстві умоглядних конструкцій, які склалися в головах вождів комуністичної партії. Щось вдавалося нав'язати населенню, щось — ні.

Від першої директиви, яка була розіслана в партійні комітети під час роботи XV з'їзду ВКП(б) і знаменувала собою початок надзвичайних заходів у хлібозаготівлях, до промови Й. Сталіна на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р. пройшло два роки. На конференції Сталін вже оголосив про

⁵ Harvard Ukrainian studies. — Vol. XVI. — № 3/4. — December 1992. — P. 374.

⁶ ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. — Кн. 1. — 1918–1933 гг. — М., 2005. — С. 614.

перехід партійного керівництва до політики «ліквідації куркульства як класу». Ліквідуючи господарства заможних селян, які таврувалися як куркулі-експлуататори, Кремль заштовхував усіх інших у силоміць створювані колгоспи. В країні розпочався, як проголошувалося з усіх трибун, «наступ соціалізму по всьому фронту». Нагадавши аграрникам-марксистам слова В. Леніна про те, що неп запроваджено всерйоз і надовго, Сталін далі вказав: «Але він ніколи не говорив, що неп запроваджено назавжди... І якщо ми додержуємося непу, то тому, що вона (тобто політика — *Авт.*) служить справі соціалізму. А коли вона перестане служити справі соціалізму, ми її відкинемо к чорту»⁷.

«Ліквідація куркульства як класу» і суцільна колективізація селянських господарств означали, що Кремль справді відкинув неп «к чорту». Але ж в теорії ця політика розраховувалася на весь перехідний період від капіталізму до позбавленого товарно-грошових відносин та ринку соціалізму. Оголошувати перемогу соціалізму здавалося передчасним, і у політичному звіті ЦК XVI з'їзду ВКП(б) 27 червня 1930 р. Й. Сталін змушений був визнати: «Переходячи в наступ по всьому фронту, ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, товарообіг і грошове господарство ще залишаються, — але ми напевно скасовуємо початкову стадію непу, розгортаючи дальшу її стадію, нинішню стадію непу, яка є остання стадія непу». Цей текст ми знаходимо як у першому виданні матеріалів з'їзду 1930 р., так і в другому виданні, опублікованому Партвидавом у 1935 р.⁸ Яку інтригу містять у собі ці слова?

Досі історики не звертали на них уваги. Не зауважили вони й того, що при підготовці у 1949 р. чергового тому своїх «Творів» Й. Сталін відредагував процитований вище уривок. Була перероблена тільки частина однієї фрази: «Ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, «вільний» товарообіг ще залишається»⁹. Ці зміни були потрібні, щоб замаскувати позицію Сталіна щодо товарообігу і грошового господарства на початку 30-х рр. Позиція була як це зрозуміло, негативістська, у повному узгодженні з програмою РКП(б) 1919 р. Сталін вважав тоді, що побудований соціалізм відрізняється від перехідного періоду, тобто непу, перетворенням товарообігу на продуктообмін і заміною опосередкованого грошима розподілу матеріальних благ прямим розподілом в натуральній формі. Редагуючи текст, він вилучив згадку про грошове господарство і спорядив товарообіг іронічним (тобто взятим в лапки) прикметником «вільний». Вільний товарообіг не контролювався державою і розвивався за законом попиту і пропонування.

«Наступ соціалізму по всьому фронту» мусив ознаменуватися, як вважали компартійно-радянські функціонери (а не один тільки Й. Сталін), ліквідацією товарно-грошових відносин і ринку. Запроваджену в містах і на новобудовах карткову систему диференційованого розподілу продовольства серед робітників

⁷ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 170.

⁸ XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. — М.–Л., 1930. — С. 37; XVI съезд ВКП(б). 26 июня — 13 июля 1930 г. Стенографический отчет. — М., 1935. — Т. 1. — С. 610.

⁹ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 303.

та службовців вони розглядали не як тимчасовий захід, спрямований на захист заробітків від інфляційних цін вільного ринку, а як провісницю продуктообміну. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), що відбувся в грудні 1930 р., записав: «Найважливішого значення набуває мережа закритих розподільників на фабриках і заводах, що розгорнулася останнім часом, — як нова, що виправдала себе, організаційна форма класового розподілу продуктів»¹⁰.

Повз увагу істориків проходили гучні заяви перших осіб в економічних ешелонах влади. У 1931 р. вийшла з друку книга 28-річного науковця М. Вознесенського, який робив уже тоді стрімку кар'єру в сфері економічного управління. Автор пропонував широко застосовувати трудові одиниці (троди), «готуючись до того часу, коли червінці заміняться трудовнями». Прямий соціалістичний обіг і контроль у трудових одиницях Вознесенський вважав нагальною справою¹¹. Використовуючи прийоми сталінської діалектики, переведений з України на посаду наркомфіна СРСР Г. Гринько доводив, що перемога соціалізму пов'язана з відмиранням категорій грошового господарства: «Чим міцніше ми організуємо в теперішній час нашу грошову систему, чим краще забезпечимо ми прискорення темпів соціалістичного нагромадження в нашій країні, тим швидше забезпечимо ми побудову соціалістичного суспільства і поховаємо усі і всілякі категорії, які залишилися нам у спадщину від минулого»¹².

Переконаність в тому, що для держави «диктатури пролетаріату» не існує в реальному житті перешкод і перепон, охоплювала практично всіх партфункціонерів. Найбільш яскраво вона проявилася у виступі завідуючого агітаційно-пропагандистським відділом ЦК ВКП(б) О. Стецького на XVII з'їзді партії. Він накинувся на тих вчених, які вважали, що «в нашій економіці діють якісь від нас цілком не залежні закони». Тавруючи цих економістів як послідовників М. Бухаріна, він висловив тверду переконаність в тому, що «державна диктатура пролетаріату є тим важелем, який змінює і рухає нашу економіку»¹³.

Переконаність в тому, що вже завтра в Радянському Союзі виникне суспільство, позбавлене таких «буржуазних пережитків», як вартісні інструменти (гроші, ціни, прибуток, ринок, врешті решт — закон вартості) впливала на практичні дії сталінської команди. Наведемо приклади, які ще не осмислювалися в історіографії під кутом зору перипетій комуністичного будівництва.

На початку 1930 р. в СРСР розгорнулася суцільна колективізація сільського господарства. Вона набула неприйнятну для селян, як це переконливо показали події 1919 р. в українському селі, форму комунізації. Зустрівшись з колосальним опором селян (передусім, в тій же Україні), Й. Сталін відступив і надалі здійснював колективізацію в більш прийнятній для селян артільній формі. На

¹⁰ КПСС в резолюціях... — Т. 4. — С. 503.

¹¹ *Вознесенский Н.А.* Хозрасчет и планирование на современном этапе. Детское село, 1931. — С. 12, 16.

¹² Финансы и социалистическое хозяйство. — 1932. — № 8–9. — С. 5.

¹³ XVII съезд ВКП(б). 26 января — 10 февраля 1934 г. Стенографический отчет. — М., 1934. — С. 622.

відміну від комуни, артільна форма колективного господарювання зберігала за селянами частину засобів виробництва, що дозволяло їм підтримувати якусь подобу продовольчої незалежності, передусім у масштабі власної сім'ї. Ще через три роки, зустрівшись з саботажем праці в одержавлених колгоспах, Сталін визнав за колгоспниками право власності на продукцію, що вироблялася не тільки у присадибному, але й у колективному господарстві.

Коли держава обмежилася стягненням з колгоспів фіксованої частки виробленої продукції у податковій формі, ситуація в сільському господарстві почала стабілізуватися. Та генсек був переконаний в тому, що рано чи пізно радянська влада нав'яже колгоспникам форми господарювання, позбавлені вартісних інструментів, тобто засновані на безгрошовому розподілі матеріальних благ. У резолюції XVII з'їзду ВКП(б) «Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства» підкреслювалося, що на цій стадії основною формою колгоспу є сільськогосподарська артіль, але висловлювалося припущення стосовно того, що «колгоспний рух може підсилитися до вищої форми — комуни — відповідно до підвищення технічної бази, зростання колгоспних кадрів і культурного рівня колгоспників»¹⁴. На XVII з'їзді ВКП(б) Й. Сталін оцінив як позитивний річний досвід побудови відносин між державою і колгоспами на засадах натурального оподаткування, але додав: «Це не означає, звичайно, що комуна взагалі не потрібна, що вона не є більше вищою формою колгоспного руху». І далі він запевнив делегатів з'їзду, що «майбутня комуна виникне на базі більш розвинутої техніки й надлишку продуктів»¹⁵. Він до кінця життя сповідував уявлення про радянський комунізм, які успадкував від Леніна. «Щоб підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної власності, — писав він у 1952 р., — треба виключити лишки колгоспного виробництва з системи товарного обігу і ввести їх у систему продуктообміну між державною промисловістю і колгоспами»¹⁶.

У великій промисловості продуктообмін вперше був запроваджений під час ленінського комуністичного штурму. Тоді більшовики перейменували товари на продукти і замінили гроші в усупільненому секторі нарядами плануючих органів із зазначенням кількості та характеру потрібної продукції. Ця система одержала негативну назву «главкізму», оскільки виявилось, що головний комітет (главк) ВРНГ, який відповідав за виробництво того або іншого продукту, нездатний розібратися зі справами керованих підприємств в різних частинах неосяжної країни. Нездатність ця була зрозумілою кожному, але глибинна причина колапсу усупільненого сектору полягала в іншому. Кожний колектив виконував наряди абияк, проте вимагав напівфабрикати і матеріали в точній відповідності з нарядами, одержаними для нього іншими учасниками виробничого процесу. На всяк випадок, керівники підприємств ще й перестраховувалися, вимагаючи потрібні для виробничої діяльності матеріали і пайки для робітників у завищених кількостях.

¹⁴ КПРС в резолюціях... — Т. 4. — С. 431.

¹⁵ XVII съезд ВКП(б). 26 января — 10 февраля 1934 г. Стенографический отчет. — С. 29.

¹⁶ *Сталин И.* Экономические проблемы социализма в СССР. — М., 1952. — С. 93.

Нова економічна політика поставила підприємства в іншу ситуацію: вони були об'єднані в трести, які мусили обмежуватися ресурсами, одержуваними від реалізації власної продукції. Але трестівський госпрозрахунок теж виявився недосконалим. Щоб зберігати фінансову рівновагу, трести часто використовували прибутки успішних підприємств для ліквідації збитків менш успішних або зловживали вексельною емісією, перекладаючи свої збитки на державний бюджет. Наприклад, в 1928/29 р. Донвугілля і Південсталь ліквідували напруженість у фінансах, викликану багатомільйонним проривом у собівартості продукції, вексельною емісією і позаплановим одержанням авансів на майбутній господарський рік.¹⁷ Тому 5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про реорганізацію управління промисловістю», яка передбачала організацію внутрігосподарського розрахунку безпосередньо на підприємствах. Кожне підприємство мусило налагодити облік своїх витрат і співставляти їх з результатами виробничої діяльності, тобто провадити самостійний баланс.

Передумовою переходу від госпрозрахунку трестів до госпрозрахунку підприємств була кредитна реформа, яка замінила комерційний кредит прямим банківським кредитуванням. Стихійний переплив ресурсів з галузі в галузь каналами вексельного кредиту призводив до проривів у державному бюджеті.

Кредитна реформа почалася постановою ЦВК і РНК СРСР від 30 січня 1930 р. Вводилося банківське кредитування підприємств без посередників-трестів, які перетворювалися на органи технічного управління. Продаж продукції господарюючими суб'єктами один одному в кредит заборонявся. Всі розрахунки між підприємствами почали здійснюватися за єдиним для поточної господарської діяльності рахунком в Держбанку, внаслідок чого власні кошти і банківські кредити знеособлювалися. Банк негайно оплачував рахунки поставальника, знімаючи кошти з рахунку підприємств, яким поставлялася ця продукція. Якщо власні кошти на рахунку покупців продукції вичерпувалися, поставальники одержували свої гроші вже з банківських ресурсів.

Така побудова кредитування яскраво засвідчувала пануюче в усіх ешелонах більшовицького керівництва презирство до закону вартості. Гроші і ціни залишалися для більшовиків технічно-обліковими категоріями без реального економічного змісту. Фінансовий параліч 1930 р. в усупільненому секторі не переконав їх в утопічності організації праці на комуністичних засадах, але все-таки змусив вжити оздоровчих заходів. Грудневий (1930 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) прийняв резолюцію, яка вимагала від господарників рішучої боротьби «з недооцінкою ролі і значення фінансової системи на даному етапі соціалістичного будівництва»¹⁸. Що мусило бути на наступних етапах, резолюція не згадувала... Виводячи державну економіку з фінансового параліча, комісія на чолі з головою ВРНГ СРСР Г. Орджонікідзе висунула ідею акцепту. Постановою РНК СРСР від 14 січня 1931 р. автоматизм розрахунків ліквідувався. Держбанку пропонувалося сплачувати рахунки поставальників в межах

¹⁷ *Кульчицкий С.В.* Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). — К., 1979. — С. 107–108.

¹⁸ КПСС в резолюциях... — Т. 4. — С. 496.

наданого покупцеві ліміту лише за наявності згоди покупця (акцепту рахунку) або за його дорученням (акредитивом). Постановою РНК СРСР від 20 березня 1931 р. ліквідувався автоматизм кредитування. Держбанку заборонялося покривати збитки госпрганів. Нарешті, постановою Ради праці і оборони СРСР від 23 липня 1931 р. ліквідувалася знеосібка власних і позикових коштів. Розміри власних оборотних коштів приводилися у відповідність з їх потребами для забезпечення мінімальних запасів сировини, матеріалів, палива, напівфабрикатів¹⁹.

Підприємства зобов'язувалися оформляти свої замовлення і поставки шляхом укладення договорів. Встановлювалися санкції за невиконання договорів, забезпечувалася матеріальна база у вигляді власних оборотних коштів. У сполученні з правами на окремих банківський рахунок і кредитування в Держбанку, які були надані постановою від 30 січня 1930 р., це означало, що трестовані підприємства одержали статус фізичної особи і перетворилися на самостійних учасників громадянського обороту²⁰. Так була створена остання необхідна умова для виникнення системи господарського розрахунку підприємств. Аналізуючи ці урядові постанови, треба зробити такий висновок: партійні функціонери високого рангу, починаючи з генсека ЦК ВКП(б), використовували силові і пропагандистські засоби, аби якомога далі просунути по шляху комуністичного будівництва, але рано чи пізно змушені були відступати і використовувати інструменти, пов'язані з об'єктивно існуючим законом вартості та іншими категоріями ринкового господарювання. Цікава ситуація виникла під час XVII партконференції (30 січня — 4 лютого 1932 р.). Голова Держплану СРСР В. Куйбишев заявив, що на першій фазі комунізму цілком зберігають своє значення і радянська торгівля, і рубль, і госпрозрахунок. Натомість О. Стецький і секретар Північно-Кавказького крайпарткому Б. Шеболдаєв назвали гроші і торгівлю «родимими плямами старого суспільства»²¹.

Як враховувалася специфіка комуністичного будівництва в багатонаціональній країні? Якщо в організації державної влади і в уявленнях про комунізм Й. Сталін був лише учнем В. Леніна, і його погляди та дії не могли претендувати на оригінальність, то в цю сферу генсек ЦК вніс дещо нове. Цим новим було об'єднання в єдине ціле трьох складових частин національної політики, кожна з яких проявилася ще в ленінські часи: концепту титульної нації, кампанії коренізації влади в національних республіках і запровадження сумнозвісної «п'ятої графі» в радянські анкети. У світовій історіографії ці три елементи національної політики Кремля вивчалися ізольовано. Внаслідок цього етнізація політико-адміністративної побудови Радянського Союзу не оцінена належним чином.

Розвиток людства йшов по шляху перетворення багатоетнічних імперій в демократичні національні держави. Всупереч цій історичній тенденції більшо-

¹⁹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 2. — М., 1957. — С. 226–227, 266–268, 314–315.

²⁰ Венедиктов А.В. Организация государственной промышленности в СССР. — Т. 2. — Л., 1961. — С. 620.

²¹ XVII конференция ВКП(б). Стенографический отчет. — М., 1932. — С. 180, 193, 211.

вищке керівництво намагалося перетворити колишню Російську імперію, яка встигла розпастися під час революції на демократичні національні держави, в імперію нового типу, утворену підпорядкованими найбільш досконалім з відомих людству диктатур етнореспубліками. Знищувалися елементи громадянського суспільства і відповідної йому політичної нації, які встигли народитися до більшовицького перевороту. Напіврозвинуті етнонації поверталися до попереднього стану етносів, тому що будь-який націоналізм, не виключаючи російського, являв собою загрозу диктатурі кремлівських інтернаціоналістів. Вони намагалися підпорядкувати кожну людину власним вертикальним структурам простим, але ефективним способом: позбавленням її горизонтальних зв'язків, що утворювали відособлені від центру влади спільноти будь-якого типу — економічні, релігійні, політичні. Формуючись на базі певного етносу, такі спільноти перетворювали його в націю.

Відраза до націоналізму вимагала шукати іншу підпору для пропаганди патріотизму, тобто такого почуття, яке мусило об'єднувати усіх радянських людей перед зовнішньою небезпекою. Така підпора була запозичена з гасла «Маніфесту Комуністичної партії» — «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!» На VII Всесоюзному з'їзді рад В. Молотов заперечував зв'язок між патріотизмом і націоналізмом. «Радянський патріотизм зовсім не є ознакою національної обмеженості, — підкреслював голова уряду СРСР. — Він виступає як усвідомлення великого інтернаціоналістичного значення успіхів будівництва соціалізму для трудящих усіх країн»²².

Примат інтернаціонального над національним обстоював і Й. Сталін. У бесіді з німецьким письменником Е. Людвігом він зазначав: «Не зміцнення якоїсь національної держави, а зміцнення держави соціалістичної, а значить — інтернаціональної, причому всіляке зміцнення цієї держави сприяє зміцненню усього міжнародного робітничого класу»²³. Незважаючи на завжди живі в російських правлячих колах настрої великодержавного шовінізму, ідеологія «пролетарського інтернаціоналізму» залишалася пануючою в Радянському Союзі аж до вторгнення гітлерівської Німеччини.

В ленінські часи національність встановлювалася за анкетами, які люди мусили заповнювати, домагаючись якої-небудь посади. Інша ситуація склалася, коли Й. Сталін запровадив внутрішні паспорти — як зашморг на шиї тих, кому вони видавалися (жителям міст та новобудов) і як засіб силового утримування селян в сільській місцевості (оскільки безпаспортні селяни не могли жити в містах). 14 грудня 1932 р. голова комісії із запровадження паспортів А. Снукідзе зробив доповідь на політбюро ЦК ВКП(б) «Про паспортну систему і розвантаження міст від зайвих елементів». Сталін зауважив, що «слід поспішати з паспортною системою і уточнив назву постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про встановлення паспортної системи по Союзу РСР» надзвичайно вагомим доповненням: «і про обов'язкову прописку паспортів»²⁴.

²² Молотов В.М. Статьи и речи. — М., 1937. — С. 91.

²³ Беседа тов. Сталина с немецким писателем Эмилем Людвигом. — М., 1938. — С. 3–4.

²⁴ Данилов В.П., Зеленін І.Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии / Отечественная история. — 2004, № 5. — С. 107.

Головне управління міліції НКВС СРСР в квітні 1938 р. дало таке відомче розпорядження: «при видачі паспортів особам, що народилися від батьків різної національності, графу «національність» заповнювати не зі слів опитуваного, а вказувати національність батьків, не вказуючи національності власника паспорту»²⁵. Якщо батьки мали різну національність, виникала проблема. Командне управління Наркомату воєнно-морського флоту 22 жовтня 1938 р. Розпорядилося діяти наступним чином: «В усіх сумнівних випадках національність визначати по матері, вказуючи в дужках національність батька, наприклад, мати єврейка, батько українець, писати: «єврей» (батько українець). У тих випадках, коли національність, визначена бесідником, буде розходитися з національністю, вказаною в партдокументах особи ком. і нач. складу, наприклад, товариш по партдокументам числиться росіянином, мати у нього — німкеня, писати в особовій справі: «росіянин» (мати німкеня)»²⁶.

Ті, хто давав неправдиві відомості про свою національність, наражалися на великі неприємності. У довідці «Про перебіг перевірки партійних документів у Миколаївській міській партійній організації станом на 10 серпня 1935 р.», читаємо: «Камінський Володимир Вікторович — начальник групи цехів заводу «б1». Обвинувачується у прихованні своєї національності. Сам поляк, а писав, що українець»²⁷.

Отже, в сталінському Радянському Союзі національність була однією з основоположних політичних характеристик людини — такою же, як соціальне походження і соціальний стан. Державні органи мусили знати, як співвідноситься людина певної національності з тією або іншою титульною нацією, а у випадку, якщо вона мала національність народів зарубіжних країн, особливого значення набували відомості про те, чи були у неї родичі за кордоном.

Концепт титульної нації був запроваджений в науковий обіг наприкінці XIX ст. французьким письменником націоналістичного спрямування Морисом Барресом і згодом знайшов відбиття в конституційному праві. Так назвали ту частину населення, національність якої визначала назву держави. У Радянському Союзі зміст цього поняття кардинально змінився. Прагнучи представити себе прибічниками найбільш радикального розв'язання національного питання, вожді більшовиків оголосили титульними націями всі народи, які склали більшість населення у відповідній адміністративно-територіальній одиниці. Внаслідок цього утворилася ієрархія націй, що визначалася політико-адміністративним поділом. На чолі ієрархії опинилися росіяни, які визнавалися титульною нацією загальносоюзного масштабу. Титульні нації другого порядку утворювали союзні республіки, третього — автономні республіки, четвертого — національні округи, п'ятого — національні райони. Представники титульних націй, які проживали за межами своїх адміністративно-територіальних одиниць або люди тих

²⁵ *Верт Никола.* Террор и беспорядок. Сталинизм как система. — М., 2010. — С. 266.

²⁶ Державний архів Російської Федерації. — Ф. 7523. — Оп. 65. — Спр. 304. — Арк. 9. Доповідна записка про листи, надіслані в Президію Верховної Ради СРСР у питанні про визначення національності осіб, що народилися від батьків різної національності.

²⁷ Державний архів Одеської області. — Ф.П-11. — Оп. 1. — Спр. 434. — Арк. 72.

національностей, які не мали таких одиниць в СРСР, вважалися національними меншинами.

Привілейоване становище займали титульні нації союзних республік, оскільки за конституцією вони мали державні права аж до права виходу з Союзу. Однак у будові Радянського Союзу принцип політизації етнічності сполучався з принципом «демократичного централізму», за яким нижчі інстанції будь-яких організаційних структур цілком і завжди підпорядковувалися вищим. Тому становище титульних націй не можна оцінювати у відриві від реальної влади, яка не описувалася конституцією.

Кумулятивний ефект від поєднання принципів «демократичного централізму» і політизації етнічності перетворював Радянський Союз з федерації рівноправних республік на країну імперського типу з найвищим ступенем централізації влади. Олігархічний політичний режим не залежав ні від партії, яку він підім'яв під себе, ні від суспільства, якому залишалося безропотно обирати в радянські органи влади кандидатів від «блоку комуністів і безпартійних». Не залежав він в сталінські часи і від номенклатури, яку постійно тасував ротаціями або репресіями, аби вона не пускала корені в суспільство, домагаючись певного незалежнення від більш високої за ієрархією інстанції.

Наявність багатьох титульних націй не підривала привілейованого становища росіян, які не вважали себе національною меншиною в будь-якому регіоні СРСР. Але не варто переоцінювати привілеїв росіян в атомізованому як за соціальними, так і за національними ознаками суспільстві. Олігархічний центр відбивав у першу чергу російські національні інтереси. Про це свідчили безуспішні спроби уряду УРСР збільшити територію республіки за рахунок прилеглих земель РСФРР з переважаючим українським населенням. З іншого боку, Російській Федерації не дозволяли розбудувати в Москві партійно-радянський центр, подібний до тих, які мали союзні республіки. Наявність кількох титульних націй в кожній союзній республіці не дозволяла розвинутися природному процесу формування громадянської нації.

Концепт титульної нації вимагав здійснювати кампанію коренізації. Вона передбачала надання нації можливості вільно розвиватися в межах її власної адміністративно-територіальної одиниці. Слід визнати, що кампанія коренізації сприяла розвитку культури титульних націй, хоча держава в першу чергу розраховувала на укорінення своєї влади в суспільстві. Цей розрахунок виправдався: радянська влада, яка за 1917–1919 рр. встановлювалася в Україні тричі, втратила окупаційний характер саме через те, що їй вдалося знайти спільну мову з місцевими політичними силами ще до оголошення офіційного курсу на українізацію.

Коренізація мала певні рамки, що найбільш переконливо засвідчила практика українізації. Постанова ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р., яка поклала край українізації Кубані, ввела в політичний обіг дві назви: більшовицька і петлюрівська українізації. Більшовицька українізація укорінювала режим, а «петлюрівська» була її небажаним побічним наслідком, який сприяв національному відродженню, тобто діяв всупереч намірам режиму *повернути націю в стан етносу*.

В Кремлі особливо боялися посилення сепаратистських тенденцій в Україні — розташованій на кордоні з Європою республіці з сильними традиціями вольної боротьби і великим економічним та людським потенціалом. За конституціями Україна мала державні права, які були примарними, поки диктатура партійного керівництва залишалася міцною. Але вони могли реалізуватися у випадку кризи влади в центрі. Спроби українського керівництва возз'єднати з УСРР прилеглі райони Центрально-Чорноземної області і Північно-Кавказького краю з переважаючим, як показав Всесоюзний перепис 1926 р., українським населенням викликали у керівників партії роздратування і підозру. Так само вони реагували на успіхи українізації мало не половини районів Північно-Кавказького краю і прагнення українців Кубані здобути права титульної нації возз'єднанням з УСРР.

Радянська влада підкреслювала свій інтернаціоналізм, але завжди відрізняла громадян за ознакою етнічності. Ця ознака ставала вагомою не сама по собі, а тільки у поєднанні з приналежністю до титульної нації. Переслідувані в Україні за «буржуазний націоналізм», українці часто рятувалися в Російській Федерації, де переставали бути представниками титульної нації, тобто втрачали свій політичний статус.

Небезпечними для влади були тільки українці зі статусом представників титульної нації. Хоч держава старалася ліквідацією горизонтальних зв'язків перетворити населення країни в атомізовану масу, громадяни УСРР усвідомлювали себе державною нацією. Соціальний вибух першої половини 1930 р. був стихійним, але в ньому постійно звучали гасла Української революції. У 1931–1932 рр. назрівав новий соціальний вибух — незрівнянно небезпечніший для влади, тому що в країні вже починався голод, який набув найбільш гострих форм саме в УСРР.

У репресивних діях в Україні центральна влада ховалася за машкару підкресленої українофільії. Сталінський намісник в УСРР П. Постишев винищував національну інтелігенцію одягненим у вишиванку. Коли місцеві апаратники зрозуміли репресії 1932–1933 рр. як кінець кампанії українізації, він негайно припинив спроби обмеження прав титульної нації. Черговою демонстрацією облудної українофільії було переведення у 1934 р. республіканських органів влади з Харкова в національну столицю українського народу — Київ.

Держава-комуна, яка зливалася з поневоленим суспільством, була багатонаціональною. Як почувала себе в ній титульна нація першої категорії — росіяни? Вони були такою же опорою режиму, як номенклатурні працівники або бідняцька верства селянства у сільській місцевості. Проте всі вони перебували у підневільному стані, не відрізняючись від інших етносоціальних спільнот.

Викладене вище вимальовує ту реальність, яка утверджувалася в роки сталінського штурму. Однак навіть після того, як радянська влада позбавила своїх громадян приватної власності і обплутала їх, мов павутинням, вертикально побудованими зв'язками, вони залишалися живими людьми. Людьми, здатними виявити свою волю, або чекати слушного часу, щоб виявити її. Зокрема, українці в своїй більшості усвідомлювали себе спільнотою з певними традиціями, цінностями та інтересами. У ситуації, яка складалася, вони об'єднувалися в націю

без будь-яких організаційних структур, лише власною пам'яттю і свідомістю. Саме цим вони ставали небезпечними для влади, яку персоналізував Й. Сталін. Саме тому вони більшою мірою, ніж представники інших титульних націй, могли бути піддані репресіям. Можливість страхітливих репресій забезпечувалася максимальною концентрацією політичної і економічної влади в руках купки олігархів, які перетворилися в цей час у майже безвільне оточення одноосібного диктатора.

Завершуючи розгляд сталінського штурму у постановочному аспекті, слід замислитися над тим, де і коли була зроблена зупинка в комуністичному будівництві. Адже будівництво комунізму в СРСР зупинилося на півдорозі, що зумовлювалося цілком об'єктивною обставиною: комунізм як соціально-економічний лад є утопією і в чистому вигляді існувати не може.

Подію, яка знаменувала собою зупинку у побудові комунізму, назвати можна. Виявляється, однак, що реальна подія, яка встановлюється методом наукового аналізу, а тим самим й дата зупинки, не збігається з офіційною датою, яку більшовицьке керівництво в особі Й. Сталіна оголосило у доповіді про проект Конституції СРСР на VIII Всесоюзному з'їзді рад 25 листопада 1936 р. Досліджуючи сталінський штурм, доцільно спочатку зупинитися на офіційній даті, і лише потім — на реальній. Такий порядок викладу зрозумілий сам по собі, але є одна обставина, яка робить його цілком необхідним. Суть у тому, що ні реальний, ні офіційний строки завершення комуністичного будівництва не співпадають у часі з кінцем сталінського штурму. Штурм закінчився Великим терором 1937–1938 рр., і нам треба встановити, чому сталася саме така страхотлива кінцівка.

Великий терор слід пов'язувати з необхідністю оголосити про перемогу соціалізму в Радянському Союзі. Таке оголошення виникало з необхідності прийняття демократичної конституції і, зрозуміло, відмови від недемократичної процедури виборів в органи влади. Аби радянська людина не почувала себе безпечною в кабінці для таємного голосування, аби вона голосувала прогнозовано, їй треба було психологічно підготувати до співіснування з новою конституцією. Обійтися пропагандистськими заходами в цій ситуації було неможливо. Став потрібний страх, тваринний страх.

Після XX з'їзду КПРС масовий терор став неможливим. Але він одночасно ставав непотрібним внаслідок майже необоротних і трагічних за своєю суттю змін у психічному складі останніх двох поколінь радянських людей. Стефан Куртуа справедливо зазначив: «Однієї пам'яті про терор було досить, щоб паралізувати волю»²⁸.

Повертаючись до питання про дату завершення комуністичного будівництва, слід згадати, перш за все, коротке повідомлення газети «Правда» про пленум ЦК ВКП(б), який запропонував 5 лютого 1935 р. внести на розгляд чергового VII з'їзду рад СРСР питання про зміни в Конституції. Наступного дня

²⁸ Куртуа Стефан. Почему? // Куртуа Стефан. Верт Николая. Панне Жан-Луи, Пачковский Анджей, Бартошек Карел, Марголен Жан-Луи. Черная книга коммунизма. Преступление, террор, репрессии. — М., 1999. — С. 688–689.

зібрався VII Всесоюзний з'їзд рад, який тими же словами повторив рекомендації ЦК ВКП(б) про те, що Конституція СРСР повинна бути змінена в бік:

«а) дальшої демократизації виборчої системи в розумінні заміни не зовсім рівних виборів рівними, багатоступеневих — прямими, відкритих — закритими;

б) уточнення соціально-економічної основи Конституції в розумінні приведення Конституції у відповідність з нинішнім співвідношенням класових сил в СРСР (створення нової соціалістичної індустрії, розгром куркульства, перемога колгоспного ладу, утвердження соціалістичної власності як основи радянського суспільства і т. п.)»²⁹.

7 лютого 1935 р. сесія ВЦВК утворила Конституційну комісію на чолі з Й. Сталіним. Комісія опрацювала проект нової Конституції і висунула його на всенародне обговорення. 25 листопада ц.р. Й. Сталін доповів про проект Основного закону та результати його обговорення Надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзду рад. Цю доповідь він розпочав з попередження: нова Конституція СРСР і діюча з 1919 р. програма Комуністичної партії — це різні документи, і їх не можна змішувати: «У той час, як програма говорить про те, чого ще нема і що повинне бути ще здобути та завойоване у майбутньому, конституція, навпаки, повинна говорити про те, що вже є, що уже здобути та завойоване тепер, сьогодні. Програма стосується головним чином майбутнього, конституція — теперішнього»³⁰. Після цього він заявив, що радянське суспільство побудувало в основному соціалістичний лад, тобто здійснило те, що марксисты називали першою, або нижчою фазою комунізму: «від кожного — за його здібностями, кожному — за його працею». Затверджений у березні 1939 р. XVIII з'їздом ВКП(б) третій п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР почав вважатися першим перспективним планом на шляху комуністичного будівництва. Виступаючи на цьому з'їзді, Й. Сталін заявив: «Ми йдемо далі, вперед, до комунізму»³¹. Під комунізмом, зрозуміло, він мав на увазі лад, пануючим принципом якого була формула «від кожного — за його здібностями, кожному — за його потребами»³².

Економічна криза, яка спалахнула внаслідок сталінського штурму, мала подвійну природу. По-перше, вона була наслідком форсованих процесів модернізації економіки: не тільки її «командних висот», де запроваджувалася найсучасніша техніка у провідних галузях промисловості і транспорту, але й у сільському господарстві, де створювалася мережа державних машинно-тракторних станцій. По-друге, щоб знайти кошти для форсованої модернізації, більшовицьке керівництво істотно збільшило частку нагромадження в національному доході й відповідно скоротило частку споживання. В особливо тяжкому становищі опинилися селяни, у яких, всупереч всім запевненням, держава впродовж трьох років забиравала майже все, що вони виробляли. Внаслідок фактичного відродження ленінської продрозкладки селяни втратили мотивацію

²⁹ КПСС в резолюциях... — Т. 5. — С. 205.

³⁰ *Сталін І.* Вопросы ленинизма. — М., 1952. — С. 552.

³¹ Там само. — С. 646.

³² Там само. — С. 553.

до праці, що призвело до катастрофічного зменшення сільськогосподарської продукції у розпорядженні держави. Держава була змушена скоротити обсяги капітального будівництва у промисловості, обмежити до голодної норми централизоване постачання робітників і службовців продовольством в націоналізованому секторі економіки і скоротити експорт, який давав валюту для закупівлі машин і устаткування. У 1932 р. продовольчі труднощі переросли в голод, який змусив сталінську команду відмовитися від задуму взяти в свої руки все виробництво та розподіл матеріальних благ в країні, як того вимагала комуністична доктрина.

На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Й. Сталін оголосив про припинення політики «підхльостування» у промисловості та в сільському господарстві, яка завела країну в глухий кут. Він заявив, що треба відмовитися від курсу на прискорені темпи, оскільки головні завдання були нібито виконані. Насправді ж треба було виходити з глибокої кризи, яка загрожувала партії катастрофічною поразкою. Поворот в економічній політиці на селі ознаменувався заміною розкладки продовольчим податком і дозволом колгоспам та одноосібникам реалізовувати за цінами вільного ринку продукцію, вироблену понад твердо зафіксовану норму державних поставок.

Перехід від контракційної системи з безрозмірним заготівельним планом до обов'язкової, на засадах натурального податку, поставки певної кількості м'яса і молока був здійснений раніше (23 квітня і 10 грудня 1932 р.). Але у відносинах між містом і селом м'ясо-молочна продукція відігравала другорядну роль. Згадавши на пленумі ЦК і ЦКК про постанови щодо м'яса і молока, В. Молотов зауважив, що на заготівлі в порядку податку доведеться переходити й по хлібу. Незабаром, 19 січня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами».

Чи могли відносини між «командними висотами» економіки та сільським господарством радикально змінитися після прийняття однієї постанови? Могли, і є приклад: рішення X з'їзду РКП(б) про перехід від продрозкладки до продподатку. Цим рішенням відкривалася нова економічна політика. А постановою від 19 січня 1933 р. держава визнавала те, що вирощена в колгоспі продукція належить колгоспам. Визнавалося також, що державі мусить надходити лише частка цієї продукції у вигляді податку, про який колгоспники мали знати ще до початку сільськогосподарського року. Податковий характер зернопоставок означав, що вирощене понад обсяг цих зобов'язань зерно колгоспники можуть використовувати на власний розсуд. Те, що їм було завчасно відомо, скільки зерна треба відвантажити державі за обов'язковою поставкою і як плату за послуги МТС в кінці року, створювало зацікавленість у результатах колективного господарювання.

Отже, в січні 1933 р. колгоспи набули того вигляду, який нам запам'ятався. Однією половиною свого обличчя (громадським господарством) вони зверталися до державного сектору економіки, а іншою (присадибним господарством) — до ринку. Внаслідок цього в Радянському Союзі збереглися в урізаному вигляді товарно-грошові відносини і ринок.

Від січня 1933 р. і до 1991 р. радянська система господарювання не зазнала принципових змін. Вона істотно поступалася за ефективністю країнам ринкової економіки, але колосальні ресурси країни, помножені на винятково високий мобілізаційний потенціал директивної економіки, дозволяли Радянському Союзу впродовж багатьох десятиліть суперничати на рівних з іншими великими державами.

II.2. Держава-комуна в «капіталістичному оточенні»

Події у Європі з кінця 1920-х рр. визначалися небаченою за силою, інтенсивністю і тривалістю економічною кризою, яка дістала назву «Велика депресія». Як і Перша світова війна, Велика депресія була проявом цивілізаційної кризи, в яку потрапило людство внаслідок недосконалості державних форм організації суспільного життя на якісно новому етапі розвитку техніки та ринкових відносин. Криза вкрай загострила як внутрішні соціальні суперечності, особливо в країнах, що зазнали поразки у світовій війні, так і міжнародні відносини. У переможений Німеччині ідея реваншу здобувала все більшу популярність. Веймарська демократична республіка втрачала суспільну підтримку, розхитувана протилежними політичними силами: справа — націонал-соціалістами А. Гітлера, зліва — комуністами Е. Тельмана. VI конгрес Комінтерну у 1928 р. схвалив продиктований Й. Сталіним курс на відмову від співробітництва із соціал-демократами.

Военно-політичне домінування на європейському континенті вимагало великих ресурсів і тому з кожним роком ставало дедалі обтяжливішим для Франції. За цих умов французькі дипломати спробували залучити до європейських справ Сполучені Штати Америки. Ізоляціоністські настрої в США під впливом економічних чинників ставали все менш популярними. Американські капітали широким потоком йшли в Європу. Особливою увагою американських політиків і бізнесменів користувалася Німеччина. В. Черчілль у своїх спогадах визнавав, що іноземні (в основному — англо-американські) інвестиції в німецьку економіку склали за міжвоєнний період 2 млрд. фунтів стерлінгів, тобто були вдвічі більші за суми репарацій, виплачених Німеччиною країнам-переможцям³³.

Міністр закордонних справ Франції А. Бріан у квітні 1927 р. запропонував американському уряду укласти договір про «вічну дружбу». Французька ініціатива довго вивчалася в США, аж нарешті в грудні державний секретар Ф. Келлог висунув зустрічну пропозицію: замість франко-американського пакту укласти багатосторонній договір. Французькі дипломати підтримали цю пропозицію, покликану, на їхню думку, законсервувати відносини між країнами, що склалися після війни. Версальський мирний договір, який забезпечував юридичні засади французького домінування на континенті, піддавався атакам з боку міцніючої в економічному відношенні Німеччини. Обмежувальні статті дого-

³³ Черчилль У. Вторая мировая война. — Т. 1. — М., 1975. — С. 9.

вору, які торкалися розробки нової військової техніки і навчання офіцерських кадрів, Німеччина обходила шляхом співробітництва з Радянським Союзом.

У серпні 1928 р. в Парижі представники 14 європейських держав і США підписали пакт Бріана-Келлога. У цьому документі стверджувалося, що його учасники відмовляються у своїх взаємовідносинах від війни як знаряддя національної політики. Суперечки між державами, проголошувалося у пакті, повинні розв'язуватися виключно мирними засобами. У день підписання пакту Бріана-Келлога посольство Франції в СРСР передало радянському уряду текст цього документа з пропозицією приєднатися до нього. У ноті-відповіді НКЗС СРСР висловлював обурення з приводу того, що «ініціатори Паризького пакту не визнали за потрібне залучити Радянський уряд до участі у переговорах, що передували цьому пакту»³⁴.

Така лінія поведінки європейських держав щодо Радянського Союзу, а також реакція керівників СРСР на подібну поведінку були властиві для всього міжвоєнного періоду. Небажання великих європейських держав рахуватися з СРСР сприймалося болюче, хоч винні у такому становищі були передусім радянські вожді. Адже вони намагалися впливати на становище у європейських країнах не тільки шляхом нормальної дипломатичної діяльності, але й через підривну роботу місцевих партій, підпорядкованих Комінтерну.

Пакт Бріана-Келлога міг вступити в силу лише після ратифікації його парламентами всіх країн-учасників. Якраз на цьому етапі виявилися всі суперечності, що існували між державами. Парламенти великих держав не поспішали з ратифікацією.

Щоб остаточно підірвати формування Малої Антанти, яке стало для англо-французьких дипломатів непідйомною справою, радянське керівництво вирішило скористатися утрудненнями з ратифікацією пакту Бріана-Келлога. НКЗС СРСР звернувся до сусідніх країн з пропозицією підписати протокол про найшвидшу ратифікацію пакту і про визнання його таким, що набрав чинності між ними та Радянським Союзом, незалежно від ратифікації іншими учасниками. У лютому 1929 р. в Москві представники СРСР, Естонії, Латвії, Польщі і Румунії підписали такий протокол.

Навесні 1929 р. до влади у Великій Британії прийшла коаліція лейбористів і лібералів. Майже відразу новий британський уряд почав готувати відновлення дипломатичних відносин з Радянським Союзом. Прем'єр-міністр Р. Макдональд і міністр закордонних справ А. Гендерсон бажали сполучити відновлення відносин з врегулюванням проблем, що існували між Великою Британією і СРСР — боргів царського уряду, претензій британських підданих щодо націоналізованої власності, припинення комуністичної пропаганди. У липні лейбористи звернулися до радянського керівництва з пропозицією відновити відносини і надіслати свого представника для переговорів. Такий представник незабаром прибув у Лондон, але він мав повноваження обговорювати лише процедурні питання. Сталін бажав відновити дипломатичні відносини без

³⁴ Документы внешней политики СССР. — Т. XI. — М., 1966. — С. 495.

попередніх умов³⁵. У жовтні 1929 р. в Лондоні було підписано протокол про відновлення дипломатичних відносин між Великою Британією та СРСР.

Під час Великої депресії загострилися суперечності між великими державами. Кожна з них здійснювала протекціоністську політику. США і ряд інших країн запровадили обмежувальні бар'єри проти радянського експорту. Обмеження пояснювалися звинуваченнями радянських властей у застосуванні примусової праці і продажу товарів на міжнародних ринках за демпінговими цінами. Обидва звинувачення відповідали дійсності. Втім, зовнішня торгівля СРСР майже не постраждала. Радянському уряду вдалося використати суперечності між великими державами, щоб укласти вигідні контракти з фірмами Німеччини та Італії. Знаходячи нових партнерів для взаємовигідної торгівлі, уряд СРСР скоротив торговельні обороти з країнами, які встановили обмеження на імпорту радянських товарів. В результаті американський імпорту в СРСР скоротився за 1930–1932 рр. більше ніж у 8 разів³⁶.

У відносинах з великими державами Й. Сталін завжди надавав перевагу жорсткому і безкомпромисному тону. Культивування постійної напруженості у відносинах з іншими країнами викликалося передусім потребами внутрішньої політики кремлівського керівництва. Така напруженість служила додатковим аргументом для «підхльостування» населення, яке знемагало під тягарем комуністичних перетворень. Коли на зовнішньополітичній арені спостерігалось затишся, в хід йшли аргументи, штучно сконструйовані всередині країни. Фабрикуючи справу «Промпартії», Сталін інструктував голову ОДПУ В. Менжинського: «Зробити одним з найважливіших вузлових пунктів нових (майбутніх) свідчень верхівки ТСП (Трудової селянської партії. — *Авт.*), «Промпартії» і, особливо, Рамзіна, питання про інтервенцію і строк інтервенції: 1) чому відклали інтервенцію в 1930 р.; 2) чи не тому, що Польща ще не готова? 3) можливо, тому, що Румунія не готова? 4) можливо, тому, що лімітрофи (самостійні держави, які входили до 1917 р. в Російську імперію. — *Авт.*) ще не зімкнулися з Польщею? 5) чому відклали інтервенцію на 1931 р.? 6) чому «можуть» відкласти на 1932 р.? 7) і т. д. і т. п.»³⁷.

Нагнітання міжнародної напруженості повинне було змусити громадян СРСР повною мірою відчувати небезпечність «капіталістичного оточення» і не протестувати проти постійного відволікання ресурсів на оборонну сферу. У липні 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) у постанові «Про стан оборони СРСР» підбило перші підсумки дворічної роботи державного апарату в умовах офіційно не оголошеного, але енергійно здійснюваного курсу на підготовку до війни. Було зроблено висновок про те, що стан оборони країни залишається незадовільним. Політбюро ЦК відзначило, що: а) технічна база збройних сил все ще дуже слабка і далеко відстає від техніки сучасних армій; б) матеріальне забезпечення армії, яка розгортається за діючим мобілізаційним планом, все ще

³⁵ Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925–1936 гг.: Сборник документов. — М., 1995. — С. 139–140.

³⁶ Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918–1966. М., 1967. — С. 13.

³⁷ Коммунист. — 1990. — № 11. — С. 99–100.

незадовільне; в) матеріальні резерви оборони цілком недостатні; г) підготовка всієї промисловості, у тому числі й воєнної, до виконання вимог фронту цілком незадовільна.

Було схвалено п'ятирічний план Наркомату військових та морських справ, в тому числі його основну установку: не поступатися за чисельністю військ вірогідним противникам на найголовнішому театрі війни, а за технікою бути сильнішим, ніж противник, у двох-трьох вирішальних видах озброєнь (артилерія, літаки, танки). Виходячи з цієї установки, політбюро ЦК визначило на кінець п'ятирічки чисельність повністю відмобілізованої армії в 3 млн. чоловік³⁸.

У наступні роки було досягнуто якісних зрушень у воєнному потенціалі, в механізації і моторизації Червоної армії. Технічна оснащеність військ швидко зростала, сама армія була істотно збільшена. Якщо в 1929 р. на одного бійця припадало 2,6 механічні кінські сили, то в 1933 р. — 7,7³⁹. Виробничі потужності артилерійських заводів збільшилися в 6 разів, випуск літаків — в 4,5 рази. Виникла танкова промисловість, здатна виробляти щороку тисячі танків. За 1929–1932 рр. промисловість передала в армію близько 10 тис. танків, танкеток і бронемашин⁴⁰.

Розколюючи за інструкціями Комінтерну робітничий клас, німецькі комуністи фактично розчистили шлях до влади А. Гітлеру. Націонал-соціалісти прийшли до влади в Німеччині легальним шляхом. У січні 1933 р. їх фюрер був призначений канцлером.

Швидко виявилось, що нацистська Німеччина бажала будувати на континенті «новий порядок». А. Гітлер ставив своєю метою досягнення панування в Європі і в усьому світі. У «новій Європі» не залишалося місця ні для демократичних цінностей західного світу, ні для радянського способу життя. Ставало зрозумілим, що «життєвий простір на Сході» (лебенсраум) є для нацистів не тільки ідеологічним постулатом, запозиченим з гітлерівської книги «Майн кампф», а й поточною політикою.

Німеччина офіційно поставила перед державами колишньої Антанти питання про ліквідацію статей Версальського договору, які обмежували її суверенітет. У першу чергу йшлося про скасування військових статей договору. Не діставши згоди, вона у жовтні 1933 р. вийшла з Ліги Націй, покинула Женевську конференцію з роззброєння і почала інтенсивно озброюватися.

Агресія Японії в Китаї і крах Веймарської республіки змусили нового президента США Ф. Рузвельта по-новому поставитися до Радянського Союзу. У жовтні 1933 р. між Рузвельтом і головою ЦВК СРСР М. Калініним відбувся обмін листами, в яких підкреслювалося бажання обох сторін нормалізувати свої відносини. Нарком закордонних справ М. Литвинов був запрошений до Вашингтона для конкретних переговорів про встановлення дипломатичних відносин. США зробили спробу пов'язати встановлення дипломатичних відносин з

³⁸ *Симонов Н.С.* Крепится оборону Страны Советов. («Военная тревога» 1927 года и ее последствия) // Отечественная история. — 1996, № 3. — С. 160.

³⁹ XVII съезд ВКП(б): Стенографический отчет. — М., 1934. — С. 229.

⁴⁰ КПСС и строительство Советских Вооруженных сил. — М., 1967. С. 174.

виконанням Радянським Союзом ряду попередніх умов. Мова йшла про сплату боргів царського та Тимчасового урядів і відшкодування втрат, заподіяних американським громадянам націоналізацією їх власності. Литвинов, однак, відмовився обговорювати питання про взаємні матеріальні претензії до нормалізації відносин. У листопаді 1933 р. між СРСР і США була підписана угода про встановлення дипломатичних відносин.

Крах Веймарської республіки змусив переглянути ставлення до СРСР і керівників Франції. Вони зрозуміли, що франко-радянське зближення є необхідною умовою стримування можливої агресії з боку нацистської Німеччини. В грудні 1933 р. під час неофіційних переговорів французька сторона запропонувала обговорити питання про вступ СРСР в Лігу Націй і укладення угоди між двома країнами.

У січні–лютому 1934 р. у Москві відбувся XVII з'їзд ВКП(б), який приділив багато уваги обґрунтуванню докорінного повороту в радянській зовнішній політиці під впливом приходу до влади нацистів у Німеччині. Підвищена увага до СРСР з боку демократичних держав світу розглядалася у виступах багатьох делегатів як свідчення ефективності радянської зовнішньополітичної лінії. Лише звіт про роботу делегації ВКП(б) у виконкомі Комінтерну, з яким виступив Д. Мануїльський, назвав речі своїми іменами. Зокрема, Мануїльський заявив: «Германські фашисти хотіли підняти всю Європу проти більшовиків, але вони добилися поки що того, що Франція і Польща — молот і ковадло, між якими розпластана фашистська Німеччина, — вимушені повернути перед загрожуючою небезпекою нової імперіалістичної війни в бік СРСР»⁴¹.

Ліга Націй у вересні 1934 р. звернулася до радянського уряду із запрошенням вступити до неї. Радянський уряд відповів згодою. Після виходу країн-агресорів — Німеччини та Японії — вступ Радянського Союзу в цю міжнародну організацію означав його зближення з демократичними державами Заходу. Дальшим кроком на цьому шляху стало укладення на початку травня 1935 р. радянсько-французького договору про взаємну допомогу. Згідно з договором у випадку нападу на одну з сторін інша повинна була негайно надати їй допомогу. До договору могли приєднатися й інші держави.

Такий же договір було підписано між СРСР і Чехословаччиною. Надання взаємної допомоги при цьому обумовлювалося одночасним виступом Франції. Керівники Чехословаччини боялися нацистської агресії, адже Гітлер відкрито претендував на Судетську область, де знаходилася 3-мільйонна німецька національна меншина. Та вони не довіряли й Радянському Союзу, який міг претендувати на території Чехословаччини, населені українцями. Тому в радянсько-чехословацький договір була включена обмежуюча умова про одночасність виступу СРСР і Франції. Як показали дальші події, Чехословаччина даремно поставила власну безпеку у залежність від французьких правлячих кіл.

Виходячи з нової ситуації, Сталін дав Комінтерну директиву змінити тактику. VII конгрес влітку 1935 р. закликав комуністів активно співробітничати з соціал-демократичними партіями і створювати в кожній країні народний анти-

⁴¹ XVII съезд ВКП(б): Стенографический отчет. — С. 313.

фашистський фронт. Фашизм (під цим терміном розумівся не стільки політичний режим, який встановився в Італії у 1922 р., скільки малосхожий на нього німецький націонал-соціалізм) оголошувався найлютішим ворогом прогресивного людства. Парламентські вибори у Франції, які відбулися після конгресу, принесли перемогу Народному фронту.

Народний фронт переміг в лютому 1936 р. і на виборах в Іспанії. Однак після виборів у цій країні почалася громадянська війна. На боці заколотників, очолених генералом Ф.Франко, виступили Італія та Німеччина. СРСР підтримав законний уряд, але поставлена в Іспанію радянська військова техніка не досягала й десятої частки німецької допомоги військам Франко. Кількість радянських військових спеціалістів не перевищувала двох тисяч чоловік, включаючи політпрацівників та енкаведистів. Уряди Великої Британії та Франції обрали позицію невтручання і не протидіяли активно агресивним крокам Гітлера. У березні 1938 р. Німеччина захопила Австрію, після чого взяла курс на розчленування Чехословаччини. На конференції голів урядів Німеччини, Італії, Великої Британії і Франції, що відбулася у вересні 1938 р. в Мюнхені, було задоволено вимогу Гітлера про передачу Німеччині Судетської області. Голова англійського уряду Н. Чемберлен заявив, що угода в Мюнхені принесла народам мир. Насправді Європа стрімко йшла назустріч новій світовій війні.

Мілітаризація економіки СРСР в роки другої п'ятирічки (1933–1937 рр.) ще більше поглибилася. Випуск бойових літаків збільшився в 7,5 рази, артилерійського і стрілецького озброєння — в 4 рази, танків — більше, ніж у 2 рази. У 1938 р. в Червоній армії налічувалося 15 тис. танків. Радянський Союз перетворився на вкрай мілітаризовану державу, яка істотно випереджала будь-які інші за кількісними показниками озброєнь⁴². Однак твердження про загрозу інтервенції продовжувало залишатися в радянській пропаганді ключовим. Ним аргументувалася не менш поширена теза про невідворотність війни. Наприкінці 1930-х рр. у виступах, які не підлягали офіційному розголошенню, Й. Сталін став подавати пропагандистам сигнал готувати громадську думку до сприйняття ідеї превентивної наступальної війни. Зокрема, під час обговорення «Короткого курсу історії ВКП(б)» у жовтні 1938 р. він заперечив ототожнення більшовиків з пацифістами, які завжди налаштовані на мир і беруться за зброю тільки в разі нападу. Більшовики, підкреслив він, «самі нападуть», якщо війна справедлива, якщо обстановка підхожа, якщо умови сприяють»⁴³.

Компартійно-радянська верхівка СРСР не мала наміру приєднуватися до однієї з двох коаліцій, на які розколювалася Європа. Вона провадила свою гру, яка здавалася Сталіну безпрограшною за будь-якого повороту подій у найближчому майбутньому.

⁴² КПСС и строительство Советских Вооруженных Сил. — М., 1967. — С. 183.

⁴³ *Невежин В.А.* Сталинский выбор 1941 года: оборона или «лозунг наступательной войны?» // Отечественная история. — 1996. — № 3. — С. 60.

II.3. Сталінська диктатура

У 1920-х рр. не було більшого друга українців, ніж Й. Сталін. Найбільшу національну республіку треба було мати за спиною як союзницю, обернувшись обличчям до конкурентів у Кремлі. Однак після поразки так званого «правого ухилу» у політбюро ЦК РКП(б) Й. Сталін остаточно зайняв вакантне після В. Леніна місце вождя державної партії. У 1930-х рр. республіка, яка чинила найбільш упертий опір комуністичним перетворенням, що відновилися, стала являти собою небезпеку для особистої влади Сталіна. Диктатор знав тільки один ефективний засіб боротьби з потенційною загрозою сепаратизму — превентивні репресії. На Україну насунувся шквал репресій, які тривали аж до його смерті. Пік репресій припав на період створення комуністичного ладу.

Російські історики здебільшого уникають дослідження тем, пов'язаних з національним виміром репресій. Надто часто в публіцистиці колишніх союзних республік відповідальність за репресії покладається на абстрактну Росію. Однак відсутність в СРСР громадянського суспільства, цілковита політична і економічна беспорядність мільйонних мас населення, стиснутих сталевими обручами комуністичної диктатури, знімає вину з країни і народу.

Та не варто пояснювати репресії тільки особистими рисами генерального секретаря ЦК ВКП(б). Терор був постійним методом державного управління від жовтневого перевороту 1917 р. Його першопричина корінилася у необхідності реалізації комуністичної доктрини, яка суперечила життєвим інтересам більшості населення, хоч була зовнішньо принадною для багатьох.

Сталінська диктатура була персоналізованою диктатурою жорстко централізованої партійної організації, яка (організація) вросла в народну товщу і одночасно підмінила собою державу. Тобто вона мала принципово іншу природу, ніж знані людством форми диктаторської влади. На відміну від монархічної влади, вона була безособистісною. Легітимність її не підтверджувалася історією та релігією. Перспективи її заперечувалися досягнутим у ХХ ст. високим рівнем зрілості політичних інститутів. Історію можна було переписати, церкву знищити, а інші суспільні організації опанувати зсередини. Ніхто, однак, не міг сказати, як довго вдасться утримувати суспільство у комуністичному морозильнику.

Інститути імперії створювалися під одну фігуру. Безвідносно до особистих якостей фігура царя-самодержця утверджувала імперію самим фактом свого існування. Навпаки, радянська державність була запереченням імперської. Вона виникла на гребені революційної хвилі, яка знищила імперію. Революція надала їй народний характер. Проте сповнені благородних намірів революціонери побудували не народну демократію, а олігархічний устрій, який підім'яв під себе суспільство. Поява диктаторського режиму була історично неминучою в умовах комуністичної революції.

Нервовим центром суспільства стала комуністична партія, яка за допомогою створених нею різноманітних організацій підмінила собою всі попередні суспільні структури. Політична влада зосередилася у керівному органі монополярно існуючої партії, який взяв на себе відповідальність за функціонування всіх сфер

суспільного життя. Структура режиму, який називав себе диктатурою пролетаріату, або радянською владою, була олігархічною.

Олігархами ставали вожді і вищі компартійно-радянські функціонери, які управляли країною від імені ЦК ВКП(б), гуртуючись у неформальному органі найвищого керівництва — політбюро. В. Ленін вбачав у політбюро ЦК колегію, в якій вожді визначатимуть все і вся. Він встановив непарний чисельний склад цього органу, щоб в процесі обговорення проблем могла виявитися панівна думка. Але після смерті засновника режиму владна конструкція показала свою нестабільність. Виявлення панівної думки в процесі обговорення є ознакою демократії, а не диктатури. Політбюро ЦК було знаряддям диктатури, і в ньому розгорнулася боротьба за владу. Учасники боротьби прагнули надати їй ідеологічне забарвлення і політичний зміст. Переможець, однак, завжди діяв однаково: усував чергового суперника і заповнював вакансію в політбюро ЦК людиною з свого найближчого оточення.

Переможцем завжди виявлявся Сталін. Його становище як вождя зміцнювалося з кожною перемогою над тими, в кому він вбачав суперників або конкурентів. Олігархічна природа політичного устрою не змінювалася під час зростання впливу Сталіна в державі, партії і безпосередньо у політбюро ЦК. Разом з тим вістря диктатури все більше звужувалося, аж поки вся влада не зосередилася в руках генерального секретаря ЦК ВКП(б). Це надало олігархічному режиму ту стабільність, якої він потребував для завершення розпочатих В. Леніним перетворень. У 1929 р. ніхто більше не оспорював дій Сталіна у політбюро ЦК. Цей орган влади складався або з діячів, які від початку підтримували майбутнього переможця, або з нового поповнення, яке завдячувало генсеку своєю політичною кар'єрою.

Злам непу і перемога над «правим ухилом» в політбюро ЦК (М. Бухарін, О. Риков, М. Томський) відбулися одночасно. Власне, тривалий альянс М. Бухаріна і Й. Сталіна припинився саме через те, що сталінці у вищому партійному керівництві відмовилися від нової економічної політики і під іншими гаслами відновили розпочатий В. Леніним у 1918 р. і припинений ним же навесні 1921 р. комуністичний штурм. Керована новим вождем, партія поверталася на згубний курс ліквідації приватної власності та ринку і згортання товарно-грошових відносин. Цього разу треба було ліквідувати власність десятків мільйонів селян та інших дрібних товаровиробників і налагодити «безпосередній», тобто позаринковий обмін між містом і селом.

Вивчаючи механізми сталінської диктатури, не можна обмежитися заявою про те, що політична влада зосереджувалася в політбюро ЦК ВКП(б) в ті часи, коли не працював партійний з'їзд і не відбувалося засідань членів Центрального комітету в їх повному складі (пленумів). Політбюро ЦК не існувало як самостійний політичний інститут, хоча було ним в реальній дійсності. Його доцільно позначати словосполученням з чотирьох слів — політичне бюро Центрального комітету. Ці слова дозволяється скорочувати і передавати у вигляді аббревіатури, але жодного з них не варто оминати, якщо прагнути знайти властиве місце для цього органу в системі влади, яка маскувалася під виглядом «диктатури пролетаріату». Якщо Президія ВЦВК та її український аналог —

Президія ВУЦВК мали самостійні функції, відмінні від функцій ВЦВК і ВУЦВК, то політбюро ЦК ВКП(б) та політбюро ЦК КП(б)У були точними копіями у кількісно зменшеному вигляді відповідних Центральних комітетів. Вони приймали рішення від імені Центральних комітетів, а самі комітети в процесі прийняття рішень були лише дискусійно-штампувальними органами. Інша річ, що реалізація цих рішень завжди здійснювалася не тільки апаратним шляхом, а й через систему важелів («передавальних пасів»). Найближчим до реального осередку влади важелем якраз і був Центральний комітет, хоч за статутом він вважався не «передавальним пасом», а органом, в якому зосереджувалася вся повнота влади між з'їздами партії.

Ким були члени Центрального комітету, які контролювали всі апаратні структури і реалізували рішення, що приймалися від їх імені вузьким колом політичних олігархів? Мова йде в першу чергу не про прізвища, а про посади. Посади займали харизматичні або безталанні особи, одні з них могли прискорювати реалізацію прийнятих рішень, а інші — провалювати їх. Однак від конкретної людини за межами максимально зацентралізованої влади залежало не так багато. Не випадково посади в системі влади і люди, які їх займали, передаються одним поняттям: номенклатура.

Під час сталінського штурму 30-х рр. відбулися три партійних з'їзди, кожний з яких під керівництвом політбюро ЦК та його апаратних підрозділів формував корпус членів ЦК, виходячи не з прізвищ тих або інших делегатів, а з посад, які мусили бути представлені в Центральному комітеті. Звичайно, спостерігалися виключення з цього правила, коли членом ЦК ставала людина безвідносно до своєї посади. Вимагалось, наприклад, аби членом ЦК, обраного після XVI з'їзду ВКП(б), стала дружина В. Леніна Н. Крупська, незважаючи на її активну участь в опозиції генсеку, організованій Г. Зінов'євим та Л. Каменєвим і всупереч своїй мізерній посаді — заступника наркома освіти РСФРР. Вимагалось, аби статус члена ЦК не оминув І. Орахелашвілі, який під час роботи XVI з'їзду тимчасово залишався без посади. Він уже перестав бути першим секретарем Закавказького крайкому ВКП(б), але ще не встиг одержати посаду голови РНК ЗСФРР. Тому у списку членів новообраного ЦК ВКП(б) він фігурував з екзотичною посадою: член редколегії газети «Правда». Такі виключення лише підтверджували правило: членами ЦК ВКП(б) обиралися носії посад, що були ключовими у вертикалях влади, які вибудовувалися сталінською командою.

Динаміку посадового зрізу членів ЦК ВКП(б) представлено в табл. 1. Вона показує, як видозмінювалася система влади під час трьох партійних з'їздів — XVI (липень 1930 р.), XVII (лютий 1934 р.) і XVIII (березень 1939 р.).

Графа таблиці «Інші посади в партійній або радянській вертикалях влади» має по три посади в обох вертикалях у 1930 р. та сім партійних і три радянських — у 1939 р. (за умови, якщо ми керівні посади в органах державної безпеки врахуємо у партійній вертикалі всупереч їх офіційному перебуванню серед радянських органів влади). Отже, за 30-ті рр. реальна кількість партійних посад у складі ЦК ВКП(б) зростає з 31 до 33, а кількість радянських посад — скоротилася з 40 до 38.

Таблиця I

Посадовий зріз складу ЦК ВКП(б)

№	Посади	1930 р.	1934 р.	1939 р.
I	Партійна вертикаль влади			
1.	Центральний партійний апарат	9	6	7
2.	Керівний склад Комінтерну	3	3	1
3.	Секретарі обкомів, крайкомів, окружкомів	14	18	12
4.	Секретарі компартій союзних республік	2	3	6
II	Радянська вертикаль влади			
1.	Центральний радянський апарат	3	4	2
2.	Керівники армії	1	2	4
3.	Союзні наркоми або їх заступники	7	15	21
4.	Представники інших союзних відомств	13	5	2
5.	Голови урядів союзних республік або їх заступники	3	3	2
6.	Голови ЦВК рад союзних республік, після 1936 р. — президій Верховних рад	1	1	2
7.	Наркоми союзних республік або їх заступники	5	3	1
8.	Керівники профспілок	4	3	2
III	Інші посади в партійній або радянській вертикалях влади	6	4	10
IV	Всього посад	71	71	71

Розраховано за даними: Центральный комитет КПСС–ВКП(б)–РКП(б)–РСДРП(б). 1917–1991. Историко-биографический справочник. — М., 2005. — С. 17–25.

Найбільш численною групою членів ЦК в партійній вертикалі влади були перші секретарі обкомів, крайкомів і окружкомів партії: 14 в 1930 р. і 12 в 1939 р. Менш вагомі територіальні парторганізації були представлені кандидатами у члени ЦК. Керівники компартій союзних республік здебільшого не входили до складу ЦК ВКП(б). У 1930 р. в ЦК були представлені лише секретарі ЦК КП(б)У, причому одночасно двома функціонерами, і Закавказький крайком ВКП(б). У 1939 р. в ЦК ВКП(б) увійшли також представники чотирьох інших республік — Азербайджану, Білорусії, Казахстану і Узбекистану.

Найбільшу групу функціонерів у радянській частині ЦК ВКП(б) становили члени уряду СРСР — наркоми та їх заступники, представники інших союзних відомств: 20 в 1930 р. і 23 в 1939 р. Величезна перевага у 1930 р. представників союзних відомств над керівним складом наркоматів пояснюється особливостями побудови органів управління. Наприкінці розглядуваного десятиріччя наркомати стали вузькоспеціалізованими, тоді як на початку 30-х рр. функціонував

«наркомат наркоматів» у вигляді Вищої ради народного господарства, яку очолював В. Куйбишев. Членами ЦК були три його заступники (І. Косіор, С. Лобов і М. Томський), а також два члени президії ВРНГ (М. Комаров і Г. Ломов) та засланий в цей наркомат на посаду начальника науково-технічного сектора М. Бухарін.

У радянській частині ЦК ВКП(б) були представлені керівники вищих органів тільки двох республік — РРФСР і УРСР. У 1939 р. це були голови президій Верховних рад О. Бадаєв і Л. Корнієць, а також голови урядів В. Вахрушев і Д. Коротченко. Політичні фігури союзного рівня теж були представлені у 1939 р. в цій частині Центрального комітету лише двома особами — головою РНК СРСР В. Молотовим і головою Президії Верховної Ради СРСР М. Калініним.

У партійній вертикалі влади найбільш численною групою цекістів були керівники територіальних партійних комітетів, а в радянській відповідні їм за рангом керівники взагалі не мали представництва. У 1930 р. виключення було зроблено тільки для радянських керівників обох «червоних столиць» — голови виконкому Ленінградської міськради І.Кодацького і голови виконкому Мособлради К. Уханова. У 1939 р. в ЦК ВКП(б) входив голова виконкому Мособлради О. Єфремов.

У 1930 р. армія була представлена лише наркомвоєнмором та головою РВР СРСР К. Ворошиловим (він врахований у табл. 1 серед союзних наркомів) і начальником Політуправління РСЧА Я. Гамарником. Напередодні Другої світової війни членами ЦК ВКП(б) стали дев'ятеро військових: нарком оборони СРСР К. Ворошилов, його заступники Г. Кулик, Л. Мехліс і Є. Щаденко, заступник наркома Військово-морського флоту СРСР М. Кузнецов (всі вони враховані в графі союзних наркомів або їх заступників), а також командуючі військами Московського військового округу С. Будьонний і Київського військового округу С. Тимошенко, командуючий Далекосхідною армією Г. Штерн, начальник політуправління Білоруського особливого військового округу І. Рогов.

Від XVI партз'їзду посада голови органів безпеки гарантувала членство в ЦК ВКП(б). У 1939 р. членами вищого партійного органу стали нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія і начальник ГУДБ НКВС СРСР В. Меркулов. Тоді ж до вищого партійного керівництва увійшли директор Інституту Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна при ЦК ВКП(б) М. Мітін, секретар правління Спілки письменників СРСР О. Фадєєв, Прокурор СРСР А. Вишинський, член Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) О. Ярославський, секретар партколегії КПК М. Шкірятов, заступник голови Комісії радянського контролю при РНК СРСР Р. Землячка.

Від XVII партз'їзду в переліку посад, які давали підстави для членства в ЦК ВКП(б), з'явився керівник союзного комсомолу. У 1934 р. це був генеральний секретар ЦК ВЛКСМ О. Косарєв, а в 1939 р. — перший секретар ЦК М. Михайлов.

Склад членів ЦК ВКП(б) у 1934 р. мало змінився порівняно з 1930 р.: були переобрані 49 вищих функціонерів з 71 (69%). Інша ситуація склалася в 1939 р.: тоді було переобрано тільки 16 функціонерів з 71 (22,5%). Якщо виключити з

цієї невеликої кількості тих, хто став після XVIII партз'їзду членом політбюро ЦК ВКП(б), то одержимо зовсім короткий список переобраних: А. Бадаєв, Л. Берія, М. Каганович, М. Литвинов, Д. Мануїльський, К. Ніколаєва, М. Шверник.

Проаналізуємо більш детально представництво керівних осіб УСРР–УРСР в посадовій структурі ЦК ВКП(б) у 30-ті рр. (табл. 2). На початку 20-х рр. Україна була представлена в ЦК РКП(б) чотирма керівниками (в 1922 р. — Г. Петровський, Х. Раковський, М. Фрунзе, В. Чубар). В 1930 р. кількість їх збільшилася до шести, а в 1939 р. — до семи, хоч загальна кількість членів ЦК збільшилася в 2,6 рази.

Таблиця 2

Представництво радянської України в посадовій структурі ЦК ВКП(б)

Посади	1930 р.	1934 р.	1939 р.
Секретарі обкомів, крайкомів, окружкомів	М. Чувирін	М. Хатаєвич	С. Задіонченко П. Любавін
Секретарі компартій союзних республік	С. Косіор П. Постишев	П. Постишев С. Косіор	М. Хрущов М. Бурмистенко
Голови урядів союзних республік або їх заступники	В. Чубар	В. Чубар	Д. Коротченко
Голови ЦВК рад союзних республік, після 1936 р. — президій Верховних рад.	Г. Петровський	Г. Петровський	Л. Корнієць
Наркоми союзних республік або їх заступники	М. Скрипник	—	—
Керівники армії	—	Й. Якір	С. Тимошенко
Керівники профспілок	—	М. Чувирін	—

Див.: Центральный комитет КПСС–ВКП(б)–РКП(б) — РСДРП(б). 1917–1991. Историко-биографический справочник. — С. 17–25.

ЦК ВКП(б) формувався як синкліт керівників найбільш важливих союзних відомств і територіальних парткомів. Отже, наявність в ньому секретарів компартій союзних республік, а також голів їх законодавчих та виконавчих структур була нормою, а керівників всіх інших структур — аномалією. Важливо відзначити, що керівники ЦК КП(б)У у кожному новоствореному складі ЦК ВКП(б) були представлені двома особами — першим і другим секретарями.

У 1930 р. підбір складу ЦК ВКП(б) ще не був таким забюрократизованим. Пізніше членство в політбюро ЦК більш строго пов'язувалося з посадою, яку займав той або інший керівник. Якщо відділяти керівні союзні структури в радянській вертикалі влади від російських, то кількість російських керівників у складі Центрального комітету (А. Бубнов, Н. Крупська, М. Кубяк, Д. Лебедь, К. Стрієвський, С. Сирцов) виявляється порівнянною з українськими керівниками. А відділяти потрібно, тому що суперництво між російськими і союзними структурами час від часу проявлялося, незважаючи на всі спроби Кремля придушити його (навіть терористичними засобами).

У 1939 р. з посадової номенклатури ЦК ВКП(б) випала така категорія керівників, як наркоми союзних республік або їх заступники. Натомість в члени союзного ЦК були введені перші секретарі Дніпропетровського і Сталінського обкомів КП(б)У. Це засвідчувало, що Кремль мав намір контролювати найбільш важливі в оборонному відношенні області УРСР не тільки опосередковано, через ЦК КП(б)У, але й безпосередньо.

Табл. 3 демонструє динаміку змін у персональному складі політбюро ЦК ВКП(б) між XVI партз'їздом (липень 1930 р.) і XVIII партз'їздом (березень 1939 р.). Після прізвища вказано вік члена політбюро ЦК, а в дужках — стаж його перебування у цьому органі влади.

Таблиця 3

Склад політбюро ЦК КПРС в 1930–1939 рр.

1930 рік	1939 рік
Прізвище, вік, стаж	Прізвище, вік, стаж
1. Й. Сталін, 51 (12)	1. Й. Сталін, 60 (21)
2. К. Ворошилов, 49 (6)	2. К. Ворошилов, 58 (15)
3. М. Калінін, 55 (12)	3. М. Калінін, 64 (15)
4. В. Молотов, 40 (6)	4. В. Молотов, 49 (15)
5. Я. Рудзутак, 43 (5)	5. Л. Каганович, 46 (10)
6. В. Куйбишев, 47 (4)	6. А. Андрєєв, 44 (8)
7. Л. Каганович, 37(1)	7. А. Мікоян, 44 (5)
8. С. Кіров, 44(1)	8. А. Жданов, 43 (1)
9. С. Косіор, 41(1)	9. М. Хрущов, 45 (1)
10. Г. Орджонікідзе, 44(1)	

Див.: *Кульчицький С.В.* Керівні органи Центрального комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року. — С. 28–37.

Сталінська команда вищих функціонерів почала формуватися після перемоги генсека над Зінов'євим і Л. Каменєвим на XIV партз'їзді. Обраний цим з'їздом Центральний комітет 1 січня 1926 р. перевів Л. Каменєва з членів у кандидати в члени політбюро ЦК і збільшив кількісний склад цього органу влади с семи до дев'яти осіб. Дві вакансії були заповнені найближчими співробітниками Сталіна К. Ворошиловим і В. Молотовим. Членом політбюро ЦК

став також М. Калінін, який скнів у кандидатах шість років, незважаючи на статус найвищої за Конституцією СРСР посадової особи. Після перемоги Сталіна над об'єднаною опозицією Г. Зінов'єв був виведений з політбюро ЦК у липні, а Л. Троцький — у жовтні 1926 р. На одну з вакансій (друга лишилася незаповненою) був обраний нарком шляхів сполучення і заступник голови РНК СРСР Я. Рудзутак, який до 1924 р. працював разом з генсеком в секретаріаті ЦК РКП(б). Після того, як перемогу Сталіна над об'єднаною опозицією підтвердив XV з'їзд ВКП(б), незаповнену вакансію зайняв один з найближчих співробітників генсека, голова ВРНГ СРСР В. Куйбишев.

В 1929 р. позбулися своїх посад вожді «правого ухилу» М. Бухарін і М. Томський. Після перемоги над ними Й. Сталін став повновладним господарем в політбюро ЦК. Партз'їзди 1930-х рр. займалися тільки питаннями, вже розв'язаними у вузькому колі тих, хто гуртувався навколо генсека. За з'їздом, який вважався вищим органом партії, залишалось тільки одне суверенне право: вибори членів ЦК таємним голосуванням. Ці вибори готувало оргбюро ЦК попереднього складу, яке прагнуло виключити елемент випадковості. Але процедура таємного голосування не змінювалася. Будь-яка інша виборча процедура поставила б під сумнів всю систему сконструйованої Ленінінм влади.

Центральний комітет ВКП(б) у повному складі був парадним органом. Його пленуми ретельно готувалися і тому були позбавлені випадковостей. Повнота влади, якою ЦК формально володів у період між з'їздами ВКП(б), зосереджувалася насправді у виконавчих органах ЦК — політбюро, оргбюро і секретаріаті. Вважалося, що ці органи формуються заново після кожного партійного з'їзду. Проте варто придивитися до процедури виборів, відображеної у стенограмах пленумів ЦК.

Перший пленум ЦК, обраного XVI з'їздом, проходив під головуванням М. Калініна 13 липня 1930 р. Головуючий поставив на пропозицію В. Молотова у порядок денний питання про вибори виконавчих органів ЦК. Конкретні пропозиції було доручено «озвучити» керівникові Уральського партійного комітету І. Кабакову. Спочатку присутні без обговорення погодилися з кількісним складом політбюро (10 членів, 5 кандидатів). Далі Кабаков зачитав персональний склад політбюро ЦК, який пропонувалося затвердити. Присутні знали, що склад насправді пропонує не Кабаков, а хтось інший, але про це вголос не говорилося. Члени ЦК затвердили зачитаний список без обговорення конкретних кандидатур відкритим голосуванням. Списком затвердили також кандидатів у члени політбюро ЦК, членів секретаріату і оргбюро. Потім члени ЦК перейшли до «виборів» генерального секретаря ЦК. Процедура звелася до коротенької репліки Кабакова: «Генеральним секретарем тов. Сталіна? (Голоси: Ясно)». Далі в гру вступив головууючий: «Хто за, прошу підняти руки. Прошу опустити. Хто утримався? Нема. Хто проти? Нема. Прийнято одногосно». Вся процедура виборів виконавчих органів ЦК зайняла кілька хвилин. Варто зазначити, що інших питань у порядку денному першого післяз'їздівського пленуму ЦК не було⁴⁴.

⁴⁴ *Кульчицький С.В.* Форма і суть української радянської державності // Політична історія України ХХ століття. — Т. 3. — С. 206.

Обраний XVI з'їздом Центральний комітет підтвердив повноваження тих членів політбюро з попереднього складу ЦК, які не «випали» з вищого партійного керівництва в період між з'їздами. Були підтверджені й повноваження О.Рикова, бо він ще виконував функції голови РНК і голови РПО СРСР.

Улітку 1930 р. в політбюро не залишалось суперників генсека. Зломленого О.Рикова не вважали противником. Термін його перебування на вершинах влади добігав кінця. Під час заповнення вакансій у Сталіна вперше створилася можливість керуватися іншими, ніж боротьба за владу, принципами. Вакансій, виходячи із затвердженого кількісного складу політбюро, було три. Одну з них генсек віддав своєму поплічнику Л. Кагановичу. Місце, яке тимчасово займав О.Риков, він мав намір віддати іншій близькій собі людині — Г. Орджонікідзе (це було зроблено в грудні 1930 р.). Дві вакансії Сталін заповнив, керуючись уже не особистими, а загальнопартійними інтересами. Вони були передані керівникам найбільших регіональних партійних організацій — генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору і першому секретарю Ленінградського обкому і міськкому ВКП(б) С. Кірову. Отже, з 1930 р. почав діяти принцип включення до компартійно-радянської олігархії регіональних керівників.

Наприкінці 1930 р. Сталін здійснив важливі зміни у керівництві, які підбивали підсумок його боротьби за владу над партією і державою. Суть і аргументацію змін подано у листі Сталіна до Молотова від 22 вересня 1930 р.:

«В'ячеславе!

Мені здається, що треба до осені розв'язати остаточно питання про радянську верхівку. Це буде разом з тим розв'язанням питання про керівництво взагалі, тому що партійне і радянське переплетені, невіддільні одне від другого. Моя думка щодо цього:

а) треба звільнити Рикова і Шмідта* і розігнати весь їх бюрократично-консультантський секретарський апарат;

б) тобі доведеться замінити Рикова на посаді голови РНК і голови РПО. Це необхідно. Інакше — розрив між радянським і партійним керівництвом. За такої комбінації ми будемо мати повну єдність радянської і партійної верхівок, що безсумнівно подвоїть наші сили»⁴⁵.

Цю комбінацію Сталін здійснив у грудні 1930 р.

За 10 років склад політбюро ЦК оновився наполовину: з нього випало п'ятеро членів. Лише Я. Рудзутак припинив членство за статутними вимогами: в лютому 1934 р. його обрали головою ЦКК ВКП(б) й відповідно призначили на посаду наркома РСІ. Інші чотири випадіння були викликані трагічними обставинами: вбивством С.Кірова в грудні 1934 р., смертю В. Куйбишева в січні 1935 р., самогубством Г. Орджонікідзе в лютому 1937 р., арештом у травні 1938 р. з наступним розстрілом С. Косіора. На місце, звільнене Я. Рудзутак, лютевий (1932 р.) пленум ЦК поставив А. Андрєєва. В лютому 1935 р. членом політбюро ЦК став А. Мікоян. Нарешті, обраний XVIII з'їздом Центральний

* В. Шмідт — в 1928–1930 рр. заступник голови РНК і РПО.

⁴⁵ Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925–1936 гг. — М., 1995. — С. 222.

комітет заповнив вільні вакансії в політбюро кандидатурами А. Жданова і М. Хрущова.

Як були представлені в політбюро ЦК ВКП(б) керівники КП(б)У? Перше «проникнення» здійснив Г. Петровський, обраний кандидатом в члени політбюро ЦК 1 січня 1926 р. Л. Каганович став кандидатом в липні, а В. Чубар — в листопаді цього року. У липні 1928 р. Й. Сталін забрав з України Л. Кагановича і надіслав в якості генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора. Той з 1926 р. працював разом з всесоюзним генсеком в секретаріаті і оргбюро ЦК ВКП(б) і з грудня 1927 р. вже був кандидатом у члени політбюро ЦК ВКП(б). Якраз він і став на XVI партз'їзді першим і єдиним у 30-х рр. представником України в політбюро ЦК ВКП(б). В. Чубар був обраний членом політбюро ЦК тільки в 1935 р., коли працював в Москві. Г. Петровський залишався кандидатом впродовж 13 років, аж до кінця політичної кар'єри.

Зміни в національному складі членів політбюро ЦК за міжвоєнний період показані в табл. 4. Невелика вибірка (від 10 до 15) і наявність лише семи національностей не дозволяє виявити сталі тенденції, окрім однієї цілком безсумнівної: зростання кількості росіян. По-перше, і це головне: росіяни у складі політбюро ЦК в 1921 р. були представлені одним В. Леніним, що давало привід до здивованих запитань і навіть анекдотів. По-друге, цей орган влади поповнювався майже винятково представниками центральних відомств, в масі своїй — росіян.

Таблиця 4

Зміни в національному складі членів політбюро ЦК ВКП(б)

Національність	Березень 1921 р.	Травень 1924 р.	Грудень 1928 р.	Грудень 1930 р.	Грудень 1935 р.	Грудень 1938 р.	Грудень 1939 р.
Всього	5	7	9	10	10	7	9
З них:							
росіяни	1	3	6	4	3	3	5
євреї	3	3	—	1	1	1	1
українці	—	—	1	1	2	1	1
грузини	1	1	1	2	2	1	1
вірмени	—	—	—	—	1	1	1
поляки	—	—	—	1	1	—	—
латиші	—	—	1	1	—	—	—

Розроблено за даними: *Кульчицький С.В.* Керівні органи Центрального комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року. — К., 1990.

Члени політбюро ЦК не були пов'язані з власним народом. Латиш Я. Рудзутак не був пов'язаний з Латвією, так само як поляк С. Косіор — з Польщею, тобто державами, які перебували поза межами СРСР. До Грузії у

складі СРСР грузини Й. Сталін або Г. Орджонікідзе не мали прямого стосунку, так само як вірмен А. Мікоян — до Вірменії. Інтернаціональна команда вищих керівників дбала передусім про власний інтерес: залишатися на вершині влади якомога довше.

Здійснювана керівництвом партії диктаторська влада над суспільством закономірно позначилася на самій партії, у тому числі її керівному ядрі. Але злигодні перших осіб у вищому союзному керівництві не йдуть у порівняння з трагічною долею членів політбюро ЦК КП(б)У. Незважаючи на те, що український субцентр влади являв собою клон союзного центру, і склад його ретельно добирався в Москві, він був зруйнований, як співалося в гімні більшовиків, «до основанья». Прослідкуємо за тим, як складалася колективна доля членів політбюро ЦК КП(б)У у першій половині 30-х рр. (табл. 5). Десять місяців після того, як політбюро ЦК почало працювати, з його складу випав П. Постишев: Й. Сталін забрав його у власний секретаріат після XVI з'їзду ВКП(б). Вакансію заповнив другий секретар ЦК КП(б)У В. Строганов. В грудні 1930 р. Україну покинув Л. Картвелішвілі, щоб очолити Закавказький крайком ВКП(б).

Таблиця 5

Зміни в складі політбюро ЦК КП(б)У між XI (червень 1930 р.)
і XII (січень 1934 р.) партз'їздами

Червень 1930 р.	Січень 1934 р.
1. С. Косіор	1. С. Косіор
2. В. Балицький	2. В. Балицький
3. Картвелішвілі	3. М. Демченко
4. Г. Петровський	4. В. Затонський
5. П. Постишев	5. Г. Петровський
6. Б. Семенов	6. П. Постишев
7. М. Скрипник	7. С. Саркісов
8. К. Сухомлин	8. К. Сухомлин
9. В. Чубар	9. М. Хатаєвич
10. М. Чувирін	10. В. Чубар
11. Й. Якір	11. М. Чувирін
	12. Й. Якір

Лозицький Володимир. Політбюро ЦК Компартії України: особи, стосунки. 1918–1991. — К., 2005. — С. 299–301.

Його місце в політбюро ЦК зайняв Р. Терехов, переведений з посади секретаря Артемівського окрпарткому на посаду секретаря ЦК і першого секретаря Харківського міськкому КП(б)У. У березні 1931 р. секретар Дніпропетровського окрпарткому Б. Семенов виїхав з Харкова, діставши призначення на посаду

другого секретаря Середньоазійського бюро ЦК ВКП(б). Його місце зайняв нарком земельних справ УСРР М. Демченко. У червні ц.р. нарком внутрішніх справ УСРР і водночас голова ДПУ УСРР (з 1923 р.) В. Балицький був переведений в Москву на посаду заступника голови ОДПУ СРСР. Восени 1932 р. Й. Сталін вирішив «зміцнити» українське керівництво, якому перестав довіряти, двома новими функціонерами — І. Акуловим і М. Хатаєвичем. Опинившись в Харкові, перший заступник ОДПУ СРСР І. Акулов був негайно кооптований у члени ЦК КП(б)У і введений до складу політбюро ЦК, після чого став працювати секретарем ЦК КП(б)У по Донбасу. М. Хатаєвич, який з 1928 р. очолював Середньоволзький крайком ВКП(б), після кооптації в члени ЦК і обрання в політбюро ЦК почав працювати другим секретарем ЦК, а в січні 1933 р. очолив Дніпропетровський обком партії.

Щоб поставити в кризовій ситуації український субцентр влади під прямий контроль своїх довірених осіб, Й. Сталін ініціював постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. Згідно з нею В. Балицький і П. Постишев поверталися на постійну роботу в Україну, але не позбавлялися своїх посадових прерогатив союзного значення. Фактично же Балицький почав господарювати у Харкові з листопада 1932 р. на посаді особливо уповноваженого ОДПУ на Україні, залишаючись до липня 1934 р. заступником голови ОДПУ СРСР. Після своєї другої появи в Україні він був негайно обраний членом політбюро ЦК КП(б)У. Так само П. Постишев опинився на Україні вже в грудні 1932 р., щоб «допомогти» місцевим функціонерам здійснювати хлібозаготівлі. Негайно кооптований в члени ЦК КП(б)У і обраний членом політбюро ЦК, він зайняв посаду другого секретаря ЦК КП(б)У, але залишився до лютого 1934 р. на посаді секретаря ЦК ВКП(б). Зрозуміло, що генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор у присутності «другого першого секретаря», як називали Постишева, втратив весь свій вплив.

В лютому 1933 р. В. Строганов і Р. Терехов були звільнені від обов'язків членів політбюро ЦК КП(б)У і відкликані з України у розпорядження ЦК ВКП(б) як такі, що не виправдали довіри. Тоді ж нарком освіти М. Скрипник втратив свою посаду. Наркомосом став В. Затонський, якого негайно було обрано членом політбюро ЦК КП(б)У. Зацькований Постишевим М. Скрипник 7 липня 1933 р. заподіяв собі смерть...

Остання зміна у цьому складі політбюро ЦК КП(б)У відбулася в листопаді 1933 р. У зв'язку з вибуттям з України І. Акулова, який був призначений на посаду Прокурора СРСР, членом політбюро ЦК КП(б)У став перший секретар Сталінського обкому партії С. Саркісов.

На листопадовому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У П. Постишев заявив, що в українській партійній організації утворився націоналістичний ухил, який «почав змикатися з інтервенціоністською агентурою на Україні в період боротьби за ліквідацію куркульства як класу». Саме на цьому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У український націоналізм був уперше названий головною небезпекою в Україні⁴⁶.

⁴⁶ *Постишев П.П.* В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. — К., 1935. — С. 35, 70.

Склад політбюро ЦК КП(б)У, що утворився після всіх карколомних подій 1930–1933 рр., був затверджений без персональних змін у січні 1934 р. пленумом Центрального комітету, обраний XII з'їздом КП(б)У. Розглянемо тепер зміни, які відбувалися у складі політбюро ЦК КП(б)У в другій половині 30-х рр. Табл. 6 показує, що цей орган влади не пережив сталінських репресій.

Таблиця 6

Зміни в складі політбюро ЦК КП(б)У між XII (січень 1934 р.), XIII (червень 1937 р.) і XIV (червень 1938 р.) партз'їздами

Січень 1934 р.	Червень 1937 р.	Червень 1938 р.
1. С. Косіор	1. С. Косіор	1. М. Хрущов
2. В. Балицький	2. М. Гікало	2. М. Бурмистенко
3. М. Демченко	3. В. Затонський	3. Д. Коротченко
4. В. Затонський	4. С. Кудрявцев	4. С. Тимошенко
5. Г. Петровський	5. П. Любченко	5. О. Успенський
6. П. Постишев	6. Г. Петровський	6. О. Щербаков
7. С. Саркісов	7. М. Попов	
8. К. Сухомлин	8. Е. Прамнек	
9. М. Хатаєвич	9. К. Сухомлин	
10. В. Чубар	10. М. Хатаєвич	
11. М. Чувирін	11. І. Шелехес	
12. Й. Якір		

Лоцицький Володимир. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки 1918–1991. — С. 301–303.

П. Любченко, який з 1927 р. працював секретарем ЦК КП(б)У, в лютому 1933 р. був призначений першим заступником голови РНК УСРР. У квітні 1934 р. він став головою уряду і членом політбюро ЦК. Обидві посади звільнив для нього В. Чубар, відкликаний в Москву на постійну роботу. Секретар Донецького обкому КП(б)У М. Чувирін теж покинув межі України, щоб працювати на маловпливовій посаді голови ЦК Ради профспілки робітників електропромисловості. Натомість травневий (1936 р.) пленум ЦК КП(б)У обрав членами ЦК секретаря ЦК КП(б)У М. Попова і заступника голови РНК УСРР І. Шелехеса. У січні 1937 р. з України виїхав М. Демченко, якого було призначено на посаду першого заступника наркома землеробства СРСР. Членом політбюро ЦК був обраний замість нього перший секретар Київського обкому і міськкому партії С. Кудрявцев. В лютому ц.р. М. Гікало, який п'ять років очолював ЦК КП(б)Б, був перекинутий з Мінська в Харків на посаду першого секретаря обкому, після чого кооптований до складу ЦК і обраний членом політбюро ЦК.

Знаменна подія сталася у березні 1937 р. Як говорилося в газетних повідомленнях, у зв'язку з обранням першим секретарем Куйбишевського (в Куйбишев була перейменована Самара) обкому ВКП(б) П. Постишев був увільнений від обов'язків члена політбюро і секретаря ЦК КП(б)У. У свій час Г. Костюк присвятив цілий розділ однієї з своїх книг виявленню причин неласки і наступної загибелі П. Постишева⁴⁷. Як це так, роздумував він, людина вірою і правдою служила Сталіну, прикладала нелюдські зусилля, щоб викоренити націоналістичні настрої в Україні, і аж раптом — така подія? Але то була звичайна, підтверджена десятками інших прикладів поведінка диктатора: відвести від себе звинувачення в репресіях, перекласти відповідальність на своїх підручних. Участь Постишева поділив В. Балицький — права рука «другого першого секретаря» в організації репресій, що розгорнулися у величезних масштабах з моменту повторної появи їх обох в Україні наприкінці 1932 р. У травні 1937 р. Балицький одержав призначення очолити Управління НКВС по Далекосхідному краю, після чого був заарештований і розстріляний. Тоді ж був заарештований і 12 червня розстріляний Й. Якір.

Обраний XIII з'їздом КП(б)У Центральний комітет затвердив на своєму першому пленумі 3 червня 1937 р. майже той самий склад політбюро ЦК, який сформувався за період між з'їздами. Оскільки С. Саркісов перейшов з посади секретаря Донецького обкому КП(б)У на посаду начальника комбінату «Донбас-вугілля», він був затверджений на цьому пленумі кандидатом в члени політбюро ЦК. Посаду, що звільнилася, віддали Е. Прамнеку. Від 1934 р. він працював першим секретарем Горьківського (Нижній Новгород був перейменований в Горький) обкому ВКП(б), а в червні 1937 р. його перевели на ідентичну посаду в Донецьку область.

Починаючи з липня 1937 р. Україну, як і весь Радянський Союз, накрила хвиля репресій, яку в історіографії назвали Великим терором. Зі складу політбюро ЦК, який сформувався на XIII партз'їзді, уник смерті лише Г. Петровський. Він поїхав у відрядження в Москву і мудро відсиджувався там, прикидаючись хворим, поки керівництво УРСР в Києві агонізувало.

У січні 1938 р. Сталін відкликав С. Косіора з України і призначив його на посаду заступника голови РНК СРСР. Незабаром він був репресований, як і В. Чубар, якого теж призначили на таку посаду у квітні 1934 р. Посаду виконуючого обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У Сталін віддав М. Хрущову. Опинившись в Києві, той почав готувати новий з'їзд КП(б)У з метою регенерації командного складу української партійної організації. XIV з'їзд КП(б)У відбувся у червні 1938 р. і затвердив політбюро ЦК у скороченому складі. У вересні ц.р. його склад поповнився головою Президії Верховної Ради УРСР Л. Корнійцем. Через місяць нарком внутрішніх справ О. Успенський перейшов на нелегальне становище, щоб уникнути репресій, але був затриманий (у квітні 1939 р. в Челябінській області) і розстріляний. Грудневий (1938 р.) пленум ЦК КП(б)У поставив останню крапку в кадрових змінах. Пленум вивів Успенського зі складу політбюро ЦК і увільнив від обов'язків О. Щербакова. Той замінив

⁴⁷ *Костюк Григорій*. Сталінізм в Україні. Генеза і наслідки. — К., 1995. — С. 307–321.

М. Хрушова на його попередніх посадах першого секретаря Московського міськкому та обкому ЦК ВКП(б).

Динаміка національного складу членів політбюро ЦК КП(б)У за міжвоєнний період показана в таблиці 7. Можна бачити, що керівники України поділялися за національною ознакою на дві нерівні групи. Першу з них склали українці і росіяни. У кожному складі політбюро ЦК знаходилося по кілька представників цих національностей. Другу, цілком нечисленну групу склали одиничні представники шести національностей. Проміжне становище між обома групами займали четверо євреїв: Л.Каганович (виходець з села Кабани на Київщині), М. Хатаевич (народився в Гомелі), І.Шелехес (родом з Москви) і Й. Якір (походив з Кишинєва).

Таблиця 7

Зміни в національному складі членів політбюро ЦК КП(б)У

Національність	Квітень 1923	Листопад 1927	Червень 1930	Січень 1934	Червень 1937
Всього	7	9	11	12	11
З них:					
росіяни	2	4	4	3	2
євреї	-	1	1	2	2
українці	3	4	4	5	5
грузини	—	—	1	—	—
вірмени	—	—	—	1	—
поляки	—	—	1	1	1
латиші	—	—	—	—	1
німці	1	—	—	—	—
болгари	1	—	—	—	—

Розроблено за даними: *Лозицький Володимир*. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. 1918–1991. — К., 2005.

Половина представників другої групи (Х. Раковський, Е. Квірінг, С. Косіор) і Л. Каганович були надіслані в Україну, щоб очолити її партійно-радянський центр. У Кремлі не бажали доручати цю відповідальну місію етнічним українцям. Одиничні представники двох національних груп (грузин Л. Картвелішвілі і вірмен С. Саркісов) походили з союзних республік, двоє інші (латиш Е. Прамнек і поляк С. Косіор) були вихідцями з регіонів, які входили в Російську імперію. Німець Е. Квірінг був родом з німецьких колоністів Поволжя. Чужоземцем виявився тільки болгарин Х. Раковський, за професією — революціонер-інтернаціоналіст.

Розглядаючи співвідношення між українцями і неукраїнцями у вищому керівництві, можна бачити, що українці завжди перебували в меншості.

У 20-х рр. українці і росіяни були представлені в політбюро ЦК в однакових пропорціях, але з другої половини 30-х рр. представники титульної нації почали переважати.

Аналіз табл. 4 і 7 допомагає зрозуміти, що політичні репресії, в епіцентрі яких Україна перебувала в 30-х рр., не пов'язані з національним складом вищого партійного керівництва в Москві і в українських столицях. Недоречно обтяжувати виною ті народи, представниками яких були функціонери, що планували і здійснювали репресії. Причини репресій пов'язувалися з необхідністю подолати опір радянських громадян комуністичному штурму. Можливість їх в пекельних масштабах була закладена статутною побудовою комуністичної партії, яка разом із створеними нею структурами стала внутрішнім кістком суспільства. Але встановлення над суспільством диктатури нікому не забезпечувало в роки сталінщини особистої безпеки. Це засвідчила трагічна доля багатьох членів вищого керівництва ВКП(б) і особливо — КП(б)У.

II.4. Економічна катастрофа

Комуністичне будівництво здійснювалося терористичними засобами, які пробуджували в людській натурі найбільш темні інстинкти. Але навіть сталінський режим, який управляв за допомогою протиставлення людей за соціальною та національною ознаками, мусив виконувати звичайні функції держави по забезпеченню громадського порядку. Та якраз в 1930–1931 рр., коли в СРСР здійснювалася суцільна колективізація, сільська місцевість в Україні виявилася майже цілком відірваною від управлінських центрів. Ця обставина відіграла свою роль у погіршенні становища в сільському господарстві УСРР.

Перша адміністративно-територіальна реформа відбулася у 1923 р. Тоді волості були укрупнені в райони, а повіти — в округи. При підготовці реформи існувала тенденція остаточно покінути з дореволюційним поділом, тобто ліквідувати губернії. Однак цьому перешкодив Х. Раковський, який справедливо вважав, що розширення об'єктів управління до чотирьох десятків округів ускладнить роботу центральних партійних і радянських органів. Наступники Раковського все-таки погодилися на ліквідацію губерній, і з 1925 р. в республіці встановилася триступенева структура управління (центр-округ-район).

Суцільна колективізація перетворювала сільський район у найбільш відповідальну ланку адміністративного управління. Ця ланка потребувала зміцнення, передусім у кадровому відношенні. Влітку 1930 р., коли відбувався XVI з'їзд ВКП(б), Сталін у політичному звіті ЦК торкнувся проблеми, що стала болючою. Як завжди, він сформулював питання і тут же відповів: «Що треба зробити..., щоб забезпечити районні організації по всіх галузях нашої роботи достатньою кількістю потрібних працівників? Для цього треба зробити, принаймні, дві речі:

1. Скасувати округи, які перетворюються в непотрібне середостіння між областю і районами і за рахунок окружних працівників, які звільняються, посилити районні організації;

2. Зв'язати районні організації безпосередньо з областю (крайкомом, нац. ЦК)»⁴⁸.

У Російській Федерації, де поряд із округами існували області, перехід на триступеневу структуру дійсно дозволяв зміцнити кадрами райони. У національних республіках, де областей не створили, прийняте по доповіді Сталіна рішення XVI з'їзду ВКП(б) про ліквідацію округів означало перехід на двоступеневу структуру управління (центр — район). Це рішення було виправданим для невеликих за територією й населенням республік, але не для України. Однак керівництво УСРР було змушене виконати рішення з'їзду буквально і негайно, тобто укрупнити райони і ліквідувати округи. Починаючи з вересня 1930 р. територія республіки була поділена на 503 адміністративні одиниці, керовані з Харкова: Молдавську АСРР, 18 міст центрального підпорядкування і 484 сільські райони. Проте Харків не міг справитися з півтисячею об'єктів управління. В ЦК КП(б)У, Раднаркомі, Укрпрофраді та інших центральних відомствах стали виникати специфічні управлінські структури по групах районів, які здебільшого відповідали ліквідованим округам.

Штати центральних установ стали стрімко збільшуватися. Це не зарядило справі, а тільки призвело до ще більшої дезорганізації. В. Чубар змушений був визнати, що уряд іноді використовував інформаційну мережу органів державної безпеки, щоб розібратися у стані справ на місцях: «Коли ми отримали сигнали про велике простоювання тракторів, то провели по лінії ДПУ перепис їх стану. Туди не всі райони увійшли, бо навіть через ДПУ не докопаєшся до кожного району — що там робиться»⁴⁹.

Керівники України дістали згоду Кремля в лютому 1932 р. на утворення п'яти областей, які за територією майже удвоє перевищували колишні губернії — Харківської, Київської, Одеської, Дніпропетровської та Вінницької. В районах Донбасу вони вважали за потрібне зберегти безпосереднє керівництво центральних установ. 22 червня С. Косіор зустрівся в Москві з Л. Кагановичем і у відповідь на звинувачення про незадовільне керівництво сільським господарством визнав, що центр був відірваним від районів. Тут же він попросив згоди ЦК ВКП(б) на утворення Донецької і Чернігівської областей. Сталін дозволив негайно створити тільки першу з них⁵⁰. 2 липня була утворена Донецька область у складі 17 адміністративно-територіальних одиниць, підпорядкованих центру, а також 13 районів Харківської і 5 районів Дніпропетровської областей. 15 жовтня була утворена Чернігівська область з 29 районів Київської і 7 районів Харківської областей. Після 1932 р. адміністративно-територіальний поділ кілька років залишався без змін.

Проте безладдя в управлінні тривало, тому що обласній ланці потрібний був певний час для налагодження роботи. Г. Петровський розповідав на лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У: «Про елементарні речі, які треба було повідомити в ЦК або в інший радянський орган, тижнями і цілими місяцями ми не могли

⁴⁸ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 332.

⁴⁹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 388.

⁵⁰ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 188, 197.

дізнатися в районі. Наші організовані області далеко не справно працюють. Минулого року в поїзді по Донецькій області я бачив, як обласні організації не охопили ще район стосовно керівництва»⁵¹.

Разом з колгоспним ладом народилося й директивне управління колгоспами, при якому той, хто давав настанову, не брав на себе економічної відповідальності за наслідки. «Керівна роль партії» на ділі трансформувалася у дріб'язкове, суперечливе, часто некомпетентне, але за всіх умов диктаторське втручання у виробничу діяльність. Господарства зарегламентовувалися численними постановами, планами і нормативами, які плодилися на всіх рівнях управлінського апарату — від районного до загальносоюзного. Розгاردіш в управлінні нерідко ставав не недоліком, а перевагою, тому що перешкоджав тиражуванню безглузвих вказівок. Самі колгоспи не могли ігнорувати вказівки, не наражаючись на політизовані звинувачення у шкідництві, саботажі, контрреволюційності.

За статутом колгоспники могли самостійно обирати на загальних зборах голову й правління. Проте остаточне слово у виборах належало районним організаціям. У формуванні керівних кадрів колгоспного виробництва істотну роль відіграли робітники. Все почалося з рішення листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) відрядити на село 25 тисяч робітників, здатних очолити створювані сільськогосподарські колективи. Україна за рознарядкою повинна була дати 7 500 робітників. У лютому 1930 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про додатковий набір 2 тис. робітників. В грудні 1930 р. на керівну роботу в колгоспи було надіслано 2 тис. членів партії, переважно з промислових підприємств. Нарешті, в січні 1932 р. профспілкам було доручено здійснити вербування 1 500 робітників для керівної роботи на селі. Тільки з другої п'ятирічки адміністративно-управлінський апарат колгоспного села став формуватися в основному з селян⁵². Поряд з позитивними прикладами господарювання двадцятип'ятитисячників історія колективізації має безліч прикладів протилежного характеру. Нерідко трудові зусилля колгоспників сходили нанівець через некомпетентність, байдужість й корисливість поставленого над ними адміністративно-управлінського апарату.

У селі, особливо українському, мережа компартійних осередків залишалася малорозвинutoю. У резолюції «Про сільське господарство України та про роботу на селі» листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) наголосив на важливості забезпечення практичного керівництва колгоспами з боку місцевих осередків і райкомів, але підкреслив неймовірну складність цього завдання через недостачу партійних сил: на 25 млн осіб сільського населення — 3 тис. осередків, а в них — близько 25 тис. комуністів, зайнятих безпосередньо у сільському господарстві⁵³. Нечисленність сільських організацій КП(б)У накладалася на специфіку їх персонального складу. Переважали ті, хто займав керівні посади, а також фахівці — вчителі, лікарі, агрономи та ін.

⁵¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 389.

⁵² Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — К., 1991. — С. 163–164.

⁵³ КПРС в резолюціях... — Т. 4. — С. 349.

Формування колгоспного ладу ставило на порядок денний питання про організацію компартійного осередку безпосередньо в артiлі. В лютому 1930 р. Старобільський окружком КП(б)У висловився за перехід від територіального принципу у побудові місцевих партійних осередків до нового, виробничого принципу. Незабаром перебудова сільських парторганізацій за виробничим принципом була здійснена у багатьох районах Маріупольського, Одеського, Херсонського та деяких інших округів. Вона стала обов'язковою після прийняття ЦК ВКП(б) у лютому 1931 р. «Положення про осередок ВКП(б) в колгоспах». Якщо у січні 1930 р. в селах України було 2 910 територіальних партосередків, в яких налічувалося 40 тис. членів і кандидатів КП(б)У, то в кінці 1931 р. кількість осередків зросла до 7 017, а членів і кандидатів партії в них — до 112 тис. Серед цих осередків до виробничих належало 5 965, з них у колгоспах — 4 767, у радгоспах — 911⁵⁴.

Коли порівняти кількість колгоспних партосередків (4 767) з кількістю колгоспів (32 150), то можна зробити висновок про те, що вищі органи партії ще не могли дотягнутися до села, використовуючи власний апарат. На початку 30-х рр. найбільш поширеними були міжколгоспні осередки, які об'єднували по 5–6, а інколи понад 10 артiлей у кількох селах. Такі партосередки не мали безпосереднього зв'язку з колгоспною економікою, тобто не відрізнялися від територіальних. Розукрупнити їх було неможливо через нечисленність: у середньому — до 15 членів і кандидатів партії. До того ж безпосередньо у виробництві в кожному з них працювало лише кілька членів партії. Переважна їх більшість займала керівні посади у різних сферах громадсько-політичного і культурного життя.

Поступово прийом селян в партію ставав лібералізованим. Якщо у 1929 р. членами КП(б)У стали 4 тис. селян, то в 1932 р. — 39,6 тис. Проте гострота становища у сільській місцевості позначилася на настроях членів партії. Багато з них відкрито співчували «правим опортуністам» на чолі з М. Бухаріним. Після генеральної чистки партійних лав всі вони позбулися партквитка. Відсоток вичищених на селі в 1929–1930 рр. удвоє перевищував міський: 16,2 проти 8,8⁵⁵. Масовий прийом з одночасною інтенсивною чисткою створили у сільських парторганізаціях КП(б)У унікальну ситуацію: на початок 1932 р. вони на дві третини склалися з кандидатів у члени партії. Отримуючи обмежену підтримку з боку колгоспних парторганізацій, сільські райкоми могли діяти лише за допомогою прибулих в села на певний час кадрів уповноважених.

Проблема механізації праці розв'язувалася через машинно-тракторні станції, які мали перетворитися на інтегральний елемент колгоспного ладу. Рада праці і оборони 5 червня 1929 р. прийняла постанову «Про організацію машинно-тракторних станцій». Розгортання їх мережі відбувалося швидко. Від жовтня 1930 р. і до кінця першої п'ятирічки у середньому кожні два дні в Україні з'являлася нова МТС. Наприкінці 1932 р. діяло 594 МТС, в яких налічувалося 25,6 тис. тракторів, в зоні їх дії перебувала майже половина колгоспів

⁵⁴ Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977. — С. 412–413.

⁵⁵ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 153–154.

(48,2%). Проте на початку 30-х рр. вони ще не могли достатньою мірою допомогти колгоспам у налагодженні громадського господарства. Їм доводилося розв'язувати власні виробничі питання. Серед них найбільш складною виявилася проблема освоєння техніки.

Навіть підготовлений механізатор часто на міг працювати на машинах, які надходили до МТС з вітчизняних заводів. Як розповідав Г. Петровський після поїздки по кількох районах Дніпропетровщини у липні 1932 р., комбайни запорізького заводу «Комунар» через конструктивні недоробки залишали в полі не менше 15% врожаю⁵⁶.

Постала проблема організаційно-господарського стану колгоспів. Мабуть, першою її сформулювала 2 квітня 1930 р. компартійна фракція Миколаївського окрвиконкому. Розглядаючи питання про завдання господарської роботи у колективізованому селі, вона рекомендувала зосередити зусилля на вдосконаленні організації праці, виробленні принципів розподілу прибутків і утворенні неподільного фонду⁵⁷. 27 травня детально розроблену програму зміцнення внутрішнього стану колгоспів затвердив Могилів-Подільський окружний комітет КП(б)У. В ній передбачалося здійснити розробку норм працівникам з наступним затвердженням їх на виробничих нарадах і зборах колгоспників, опрацювати систему висування колгоспників на керівну роботу, організувати допомогу колгоспам з боку фахівців, які працювали в окружних установах⁵⁸.

Розподіл доходів у колгоспах 20-х рр. найчастіше відбувався по їдцях або за кількістю виходів на роботу. Іноді враховувався й розмір майна, переданого колгоспу. Суцільна колективізація повинна була внести в це питання істотні корективи. В ході дискусії, що розгорнулася влітку 1930 р. в Аграрному інституті Комакадемії, представник України С. Ужанський заявив, що вирішальним випробуванням для колгоспної системи стане осінь, коли відбудеться «дільба продуктів»⁵⁹. Випереджаючи події, Колгоспцентр СРСР у директиві від 6 червня 1930 р. «Про оцінку і облік праці в колгоспах» висловився за впровадження нової економічної категорії — трудовня. Однак ця ідея тоді не знайшла поширення⁶⁰.

Всесоюзна нарада з організації праці в колгоспах (січень 1931 р.) рекомендувала правлінням колгоспів встановлювати відрядну оцінку кожної одиниці роботи в трудовнях. Головною умовою застосування індивідуальної і групової відрядності називалося правильне нормування сільськогосподарських робіт. Рекомендації наради лягли в основу постанови VI з'їзду рад СРСР «Про колгоспне будівництво» (березень 1931 р.). З'їзд оголосив трудовень єдиною мірою

⁵⁶ Там само. — С. 153–154.

⁵⁷ Социалистическое строительство на Николаевщине. Документы и материалы. 1921–1941. — Одесса, 1984. — С. 121–122.

⁵⁸ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — Т. 2. — К., 1965. — С. 453.

⁵⁹ Основные вопросы сплошной коллективизации. Дискуссия в Аграрном институте Комакадемии. — М., 1930. — С. 53.

⁶⁰ Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. — К., 1957. — С. 152.

кількісних і якісних результатів роботи у громадському господарстві й зобов'язав керівників колгоспів забезпечити повсюдне запровадження відрядності. Розподіл продуктів, підкреслювалося в резолюції з'їзду, мав здійснюватися за принципом «хто більше і краще працює, той більше одержує, хто не працює, той нічого не одержує»⁶¹. Однак всі ці рекомендації не спрацьовували.

Перш за все, виявилася тенденція до нарощування управлінських структур і відповідно — витрат на їх утримання за рахунок невеликого доходу від громадського господарства. Вивчаючи стан організації праці в колгоспах, Наркомзем УСРР зробив такий узагальнюючий висновок: «Часто при високих нормах виробітку на польових роботах та неправильних розцінках ті, хто працював у полі, виробляли набагато менше трудоднів, ніж обслуговуючий персонал»⁶². По-друге, незважаючи на оптимістичні дані про запровадження відрядної оплати праці, які фігурують у статистичних довідниках, у більшості колгоспів панували знеосібка і зрівнялівка. ДПУ УСРР вивчило діяльність 200 колгоспів за 1931 рік. Виявилося, що у 48% колгоспів відрядна оплата праці зовсім не застосовувалася⁶³. По-третє, і це найголовніше, половина колективних господарств України, за свідченням С.Косіора, у 1931 р. не видала на трудодні абсолютно нічого⁶⁴. Отже, у половині артільей колгоспники цілий рік працювали, здобуваючи собі і своїй сім'ї жалюгідні засоби для існування тільки з невеликих присадибних ділянок. На цих ділянках можна було посіяти тільки картоплю і городину. У сільській місцевості основний продукт харчування — хліб ставав величезним дефіцитом.

Колишній семінарист, Й. Сталін інколи вживав запозичені з Біблії вирази. Найбільш розтиражованим виявився вираз «перша заповідь». Він адресувався селянам і означав, що колгосп повинен спочатку розрахуватися з державою, і лише потім розподілити між працюючими залишок виробленої на трудодні продукції. Дефіцит хліба в сільській місцевості був викликаний, як це зрозуміло, державними заготівлями.

На папері все виглядало добре. У роз'ясненні за підписами Я. Яковлева і Т. Юркіна щодо запровадження в життя Примірного статуту сільськогосподарської артілі визначалися норми здавання (у формі продажу за зовсім низькими цінами) заготівельним органам зернової продукції. У хлібовиробних регіонах СРСР, у тому числі в Україні, треба було здавати від чверті до третини валового збору, виходячи з розрахунку середнього врожаю, а в хлібоспоживаючих регіонах — не більше однієї восьмої частини збору. «Вся інша маса валового збору, — вказувалося у роз'ясненні, — як в зернових, так і в незернових районах залишається у цілковитому розпорядженні колгоспів»⁶⁵.

⁶¹ Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. — М., 1963. — С. 196.

⁶² Історія колективізації сільського господарства УРСР. — Т. 3. — К., 1971. — С. 37.

⁶³ Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 393.

⁶⁴ Більшовик України, 1931, № 11–12. — С. 25.

⁶⁵ Трагедия советской деревни... — Т. 2. — С. 383–384.

Роз'яснення Яковлєва і Юркіна було схвалене політбюро ЦК ВКП(б) 12 квітня 1930 р., коли починалася посівна кампанія. Наступного дня воно з'явилося в офіційному виданні «Сборник законов СССР» (1930, № 24, ст. 256) і було розтиражоване усіма газетами. Виходячи з цього, Укрзерноцентр у червні 1930 р. зробив такий розрахунок хлібного балансу на основі видів на врожай (в млн пудів)⁶⁶:

- валовий збір зернових культур — 1 355;
- споживання сільського населення (у розрахунку 16 пудів на людину, за наявності 23,5 млн споживачів) — 376;
- посівний, фуражний і страховий фонди, разом — 515;
- резервний фонд — 35;
- хлібозаготівельний план — від 425 до 430.

Укрзерноцентр добре прорахував види на врожай — вище середніх. Однак він не міг передбачити перипетій сталінської «революції згори». Продуктивні сили сільського господарства були підірвані новою кампанією розкуркулювання. Багато селян не витримували податкового тиску і відмовлялися від господарювання, залишаючи «хлібозаготівельний фронт». План мусив виконуватися, і влада обтяжувала тих, хто залишався на селі, додатковими завданнями. Колгоспи не могли розрахуватися по трудоднях, а селяни не бажали добросовісно працювати без оплати. Втрати зерна в полі ставали величезними, а різниця між видами на врожай і реальним врожаєм — разючою. Колгоспи мусили виконувати план, здаючи нерідко все, що мали.

Ось картинка з натури, виписана Петром Григоренком⁶⁷:

«Я власними вухами чув, як секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор — недоросток, одягнений в прекрасний напрасований костюм, з виголоною до полиску, великою круглою головою — влітку 1930 року давав настанови нам, уповноваженим ЦК, які їхали на збирання урожаю: «Селянин вдається до нової тактики. Він відмовляється збирати врожай. Він хоче згноїти хліб, щоб кістлявою рукою голоду задушити радянську владу. Але ворог прорахувався. Ми примусимо його самого скуштувати, що таке голод. Ваше завдання зірвати цю куркульську тактику саботажу збирання врожаю. Зібрати все до єдиного зернятка і збіжжя негайно вивозити як хлібоздачу...». Я ще в молоді роки був достатньо підготовлений, щоб сприймати косіорівський інструктаж з певною мірою критицизму. Тому те, що мене чекало в селі, куди я мав прибути як уповноважений ЦК, я собі уявляв досить правильно. Але те, що я побачив, перевершило всі мої найгірші сподівання. Велике, понад 2 000 дворів степове село з тодішньою назвою Архангелка на Херсонщині — у гарячу пору збирання врожаю наче вимерло. Працювала одна молотарка в одну зміну (8 осіб). Решта ж трудової армії — чоловіки, жінки, підлітки — сиділи, лежали, напівлежали в холодку. Я пройшовся селом з кінця в кінець, і мені стало моторошно.

⁶⁶ Слинко І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України. — К., 1961. — С. 281–282.

⁶⁷ Григоренко П.Г. Спогади. — К., 2007. — С. 93–94, 99.

Я пробував вступати в розмови. Відповідали повільно, з цілковитою байдужістю. Я намагався переконати:

- Хліб же у валках лежить, а подекуди ще й на пні стоїть. Ну, цей то вже осипався і пропав, а той, що у валках, він же згниє.
- Ну, звісно, згниє, — з неохотою відповідали мені».

План 1930 р. виявився гумовим. Для України його встановили в розмірі 440 млн, а у вересні збільшили до 490 млн пудів. Керівники республіки не знали, як виконати основний план, а після збільшення геть розгубилися. На півдні врожай ще не був зібраний повністю, і вони відбили телеграфну директиву усім райпарткомам від Одеси до Маріуполя: «Хліб, що лежить на полях, треба врятувати за будь-яку ціну, скориставшись декількома днями гарної погоди. Оголосіть на 2–3 дня постановою РВК обов'язкову громадську кампанію завозу хліба всім селом, всіма без виключення засобами, закріпіть цю кампанію рішеннями сільрад, сходів і т.ін. Норми оплати за звоз встановіть самі на місці»⁶⁸.

ЦК КП(б)У домігся від Кремля у жовтні 1930 р. зменшення плану до 472 млн пудів. Однак темп заготівель падав, тому що в селі вже не залишалось резервів хліба. 27 січня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло ситуацію в УСРР і констатувало заборгованість в обсязі 34 млн пудів, переважно по твердих завданнях для заможних господарств. Сталін зменшив заборгованість до 25 млн пудів і зобов'язав ЦК КП(б)У оголосити лютий місяцем ударних хлібозаготівель, щоб цілком виконати план. На початку травня 1931 р. Молотов викликав Косіора в Москву і повідомив, що план з урожаю 1930 р. повертається до попередньої цифри — 490 млн пудів. ЦК КП(б)У змушений був оголосити нову кампанію по заготівлі минулорічного хліба з 20 травня по 15 червня 1931 р. С. Косіор і В. Чубар відправили в райони директиву такого змісту: «Добрий урожай минулого року дав можливість партії намітити хлібозаготівельний план України в розмірі 490 млн пудів... Країна в липні може залишитися без хліба, якщо не буде забезпечено завершення виконання хлібозаготівель. Партійні організації України повинні зрозуміти усю грізність цієї перестороги і стати як один до роботи, у найкоротший час забезпечити виконання хлібозаготівель. Виходячи з цього, ЦК встановив найостаточніші плани для кожного району, у тому числі додаткові плани для районів, які свої попередні завдання виконали, але мають усі можливості заготовити додатково»⁶⁹.

Після вивезення всіх запасів республіка виконала попередній варіант плану, який в лютому 1931 р. здавався недосяжним. До 1 червня 1931 р. у селянському секторі було зібрано 393 млн пудів, а загалом по УСРР — 477 млн пудів з урожаю 1930 р. Це становило на 167 млн пудів більше кількості викачаного з України хліба у 1929 р. Державні заготівельні пункти одержали по 4,7 центнера

⁶⁸ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 394.

⁶⁹ Там само. — С. 395.

зерна з кожного гектара посівних площ — рекордний показник товарності за всі дореволюційні й пореволюційні роки⁷⁰.

Сталін заявив на XVI з'їзді ВКП(б), що завдяки створенню колгоспного ладу в країні успішно розв'язується зернова проблема⁷¹. Він мав рацію тільки в тому, що держава тепер могла брати собі стільки колгоспної продукції, скільки вважала за потрібне. Тепер це було справою техніки: прямо з колгоспних полів зерно відвозилося машинами МТС на елеватори. Однак в Кремлі не врахували людського чинника. Селян можна було об'єднати в колгоспи і змусити працювати на державу. Але їх не можна було змусити працювати ефективно.

Хлібозаготівельна кампанія з урожаю 1930 р. тривала до червня 1931 р., поки не почалися жнива. 5 червня 1931 р. секретно-політичний відділ ОДПУ підготував для керівників партії доповідну записку «Про підготовку до збирання урожаю хлібів». Чекісти попереджали про можливість зриву кампанії і загрозу загибелі значної частини врожаю. «Негласною перевіркою стану збирального реманенту в колгоспах України встановлено, — відзначалося в розділі про готовність МТС до жнив, — що наявні машини та реманент внаслідок безгосподарського його зберігання в більшій своїй частині став непридатним або вимагає капітального ремонту». В розділі про підготовку приміщень для приймання врожаю відзначалося, що багато районів України ще не почали підготовку складів в колгоспах і радгоспах. Наведені в усіх розділах факти справді підтверджували висновок, зроблений на початку доповідної записки — про зрив збиральної кампанії⁷². Україна не являла виключення, становище в усіх регіонах було приблизно однаковим.

Всупереч похмурих прогнозам чекістів держава довела, що може подолати брак ентузіазму у керівного персоналу в окремих своїх ланках — МТС, радгоспах і колгоспах. У 1931 р. вона теж спромоглася організувати збирання врожаю і вивезення хліба з України — мало не кожної зернини.

Навесні 1931 р. Укрколгоспцентр визначив види на врожай в розмірі 845 млн пудів, тобто на 510 млн пудів менше, ніж у попередньому році. Однак несприятливі види не вплинули на вимоги, які ставилися перед Україною. Селянському сектору (колгоспи та одноосібники) встановили план в 434 млн пудів, тобто на 41 млн пудів більше фактичних заготівель попереднього року. Загальний план заготівель визначався в 510 млн пудів⁷³.

На червневому (1931 р.) пленумі ЦК КП(б)У центральне місце зайняла доповідь М. Майорова «Про хлібозаготівельну кампанію». Майоров вказав, що треба дати чітку і ясну відповідь колгоспам і радгоспам щодо зобов'язань перед державою. У прийнятому рішенні ЦК зобов'язував Наркомат постачання УСРР зібрати порайонні дані про фактичні посіви по культурах і секторах, наявність

⁷⁰ Слинко І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства. — С. 282.

⁷¹ Сталин И.В. Вопросы ленинизма. — М., 1952. — С. 511.

⁷² Трагедия советской деревни... — Т.3. — С.139.

⁷³ Бабко Ю., Бортничук М. Третья Всеукраїнська конференція КП(б)У. — К., 1968. — С. 81.

поголів'я худоби, кількість населення. Ці відомості разом з цифрами контрольних обмолотів повинні були допомогти у розкладці хлібозаготівельного плану. Передбачалося в кінці липня, коли повністю визначаться види на врожай, провести Всеукраїнську нараду з розкладки плану між районами і закінчити хлібоздачу до 15 листопада. Пленум ЦК вказав, що райкоми партії повинні при визначенні планів дотримуватися індивідуального підходу, тобто враховувати дійсну врожайність в кожному колгоспі, його господарську спеціалізацію тощо. Вважалося, що це забезпечить усунення минулорічних помилок: необґрунтованого зменшення планів для одних артільей і несправедливого збільшення навантаження на інші. Фактично же такий підхід підстригав під один гребінець всі господарства, позбавляючи кращі з них стимулів для добросовісного господарювання. Пізніше П. Любченко признавався, що ЦК КП(б)У міняв плани по 91 району, двічі — по 61 району⁷⁴.

Червневий (1931 р.) пленум ЦК КП(б)У визначився ще з одним, так званим «технологічним» питанням: як організувати косовицю, обмолот і вивіз зерна з поля. Щоб зрозуміти суть питання, треба розглянути деякі аспекти посівної кампанії.

Заступник наркома землеробства УСРР О. Триліський у доповіді на цьому пленумі ЦК зауважив: «Порівняно з минулим роком ми почали сіяти на місяць пізніше (причини запізнення зрозумілі з наведеного вище документу секретно-політичного відділу ОДПУ від 5 червня 1931 р. — *Авт.*). Засів ще триває. Зокрема, на Поліссі, на Правобережжі ганебно відстають. Присутні знають рішучу директиву тов. Сталіна, щоб у цих районах забезпечити цілковите засіяння завдань (так у стенограмі — *Авт.*). На 15 червня засіяно 18 млн гектарів. З тим, що засіяно восени, буде це 28,8 млн Минулого року збиральна площа становила 26,7 млн. Порівняно із станом засіву 1913 р. маємо більше на 6 млн гектарів, тобто на 25%. Цього року вже затверджено план навесні в 19 млн, а на рік — 30 млн. Ми розуміємо, що це надзвичайно напружений план. Щоб виконати його, треба не тільки розорати усі толоки, а й провести розкорчовування»⁷⁵.

Розширення посівних площ виправдовувалося низькою врожайністю. Чому ж благодатні українські чорноземи стали неродючими? Пояснення знаходимо у тезах доповіді фахівця з визначення врожайності А. Сліпанського «План агротехнічних заходів до підвищення врожайності на 1931 рік». У цьому документі зазначалося, що в УСРР через забур'яненість полів у 1930 і в 1931 рр. загинуло до 40% врожаю⁷⁶.

Чому колгоспи не могли упоратися з бур'янами так, як це робили селяни — кожний на своєму невеликому клаптику землі? Способи боротьби з бур'янами були традиційними: проведення весняної сівби у найкоротші строки, боронування озимини й ярини, механічне та ручне прополювання, своєчасний обробіток просапних культур, застосування чистих ранніх парів, зяблева оранка.

⁷⁴ *Кульчицький С.* Ціна «великого перелому». — С. 230–231.

⁷⁵ Там само. — С. 190–191.

⁷⁶ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 398.

Однак ці агротехнічні заходи для колгоспів виявилися непосильними. Сільське господарство потрапило у зачароване коло: щоб мати більше хліба за низької врожайності, треба було забезпечувати значні посівні площі; при розширенні плану засівів не вистачало сил для ведення польових робіт згідно з правилами агротехніки. МТС ще не встигли розгорнути свою роботу, а матеріально-технічна база самих колгоспів була зовсім убогою. Головне ж, знову-таки, інше: небажання колгоспників працювати на державу безоплатно.

Не можна стверджувати, що партійні організації на селі і в районі, а також партійні органи вищих ланок не бачили небажання колгоспників та одноосібників турбуватися про стан посівів після проведення сівби. І бачили, і старалися вплинути на «несвідомих» різноманітними каральними заходами. Прикладом є питання «Про хід оранки на зяб», яке розглядалося на політбюро ЦК КП(б)У 30 жовтня 1930 р. Мабуть, прийнята постанова була однією з перших «технологічних» постанов. Орган, який претендував на розгляд політичних рішень, змушений був зайнятися зяблевою оранкою. Політбюро ЦК КП(б)У поставило вимогу, щоб в усіх селах та колгоспах обговорили на сходах і загальних зборах колгоспників хід зяблевої оранки та прийняли самозобов'язання щодо використання для цього всього тяглогового складу села. Одноосібникам ЦК КП(б)У загрожував репресіями «аж до позбавлення земельного наділу та передачі землі колгоспам»⁷⁷.

Парадокс полягав у тому, що партія робила спробу навчити хліборобів тому, що вони самі чудово знали: як боротися із забур'яненістю полів. Замість того, щоб регулювати відносини між державою та селянством у напрямі пробудження матеріальної заінтересованості тих, хто працював у громадському господарстві колгоспів, держава почала втручатися у технологію виробництва.

Сільсьгосподарське виробництво мало певні етапи — від сівби і обробітку посівів до збиральної кампанії. Тож повернемося до рішень червневого (1931 р.) пленуму ЦК КП(б)У, пов'язаних зі жнивими. Мова йшла про те, як організувати жнива — поелементно або «конвеєром»? Якщо спочатку налягали тільки на косовицю, то не встигали з обмолотом скошеного хліба, і валки довго лежали в полі, потрапляючи під дощі. Сподіватися на добру погоду було неможливо, тому що збільшені обсяги засіву відсували завершення посівної кампанії до кінця червня, відповідно зсуваючи на осінні місяці строки вистигання зерна. Якщо налягали на обмолот, то не встигали з косовицею на всій площі засіву. Нескочене, але вистигле зерно починало осипатися.

Нарком постачання УСРР М. Майоров знайшов необхідним підкреслити на пленумі ЦК: «Успіх хлібозаготівель будуть ще вирішувати збирання та здавання врожаю державі. Ми пропонуємо встановити конвеєрну систему збирання й здавання хліба. Особливо потрібно налягти на обмолот. Ви знаєте, що з обмолотом у минулому році вийшла найпотворніша картина. Досі можна побачити, як у Степу в ряді районів лежить необмолочений хліб. Він, звичайно, тепер уже

⁷⁷ Там само.

загинув й ні на що не придатний. Нам потрібно цю справу так ув'язати, щоб тут же були збирання, обмолот і здавання хліба державі»⁷⁸.

Виступ Майорова доцільно зіставити з виступом Т. Юркіна на пленумі ЦК ВКП(б), який теж проходив у червні 1931 р. Голова Колгоспцентру СРСР так визначив суть проблеми: «Я думаю, що у цьому році «конвеєр» може застоюватися, але з розумом і головою... У минулому році ми кинулися на цей «конвеєр» без розуму і без голови. Якщо конвеєр, так конвеєр, аж поки хліб не загине, зрїзай хліб, викошуй, обмолочуй, вези хліб на зсипний пункт, а якщо інший хліб ще не обмолочений, так потім будемо молотити, коли черга підійде на конвеєрі. Ясно, що погода нас не чекала. Дощі нас не чекали. Особливо це помітно позначилося на Україні»⁷⁹.

Юркін і Майоров не змовляючись, дійшли — один у Москві, а інший у Харкові — однакового висновку: попри втрати треба зберегти конвеєрну систему жнив, за якої хліб не потрапляв у колгоспні комори, а надходив з поля безпосередньо на державні зсипні пункти. Полемізуючи з Майоровим, І. Мусульбас на пленумі ЦК підняв проблему осипання зерна, яку вважав надзвичайно серйозною. Його свідченню можна довіряти: «Минулого року від чого ми мали найбільші втрати врожаю? Від осипання насамперед. Безвідповідальне ставлення до останніх днів перед жнивками до стану вистигання хліба на окремих ділянках призводить до того, що хліб осипається. В деяких місцях втрати озимини від цього досягали 35%. Досить поїхати по районах і побачити, які восени сходи були від цього осипання»⁸⁰.

Здавалося, що ЦК КП(б)У спромігся узгодити протилежні позиції тих, хто висував на перший план або втрати зерна від осипання («в деяких місцях» — як обережно висловлювався Мусульбас), або від дощу у скошених валках («в ряді районів», як не менш обережно формулював думку Майоров). 8 червня 1931 р. місцеві органи влади одержали таку директиву за підписами С. Косіора і В. Чубаря: «Щоб перешкодити повторенню втрат урожаю під час жнив, які мали місце у минулому році через те, що частина скошеного хліба довгий час лежала в полі, і з метою попередити перебої в обмолоті через несприятливу погоду — організувати у радгоспах і колгоспах скиртування хліба при обов'язковій умові одночасного проведення обмолоту та відвантаження хліба»⁸¹.

Рекомендований у цій директиві порядок жнив було узаконено в масштабах усієї країни постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 липня 1932 р. «Про збиральну кампанію 1932 р». Вирішальними заходами у боротьбі з втратами, проголошувалося у цьому документі, є проведення збирання у можливо найкоротші строки на основі використання не тільки складних, але й простіших машин та знарядь при негайному й обов'язковому повсюдному скиртуванні. Своєчасно скошений і заскиртований хліб міг тривалий час зберігатися в полі, чекаючи обмолоту. Вимагалось встановити найсуворіший облік врожаю, орга-

⁷⁸ Там само. — С. 399.

⁷⁹ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 142.

⁸⁰ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 194.

⁸¹ Там само. — С. 195.

нізувати згрібання колосків тощо. Отже, рутинні технологічні операції аж до таких, як згрібання колосків, стали темою державного законодавства. Місцевій владі ставилося в обов'язок контролювати відповідність трудових процесів у колгоспах цій постанові. Навряд чи Сталін передбачав, починаючи суспільну колективізацію, що йому доведеться як секретарю ЦК ВКП(б) підписувати постанови про згрібання колосків.

Документ про посівні площі і врожайність у районі, на основі якого визначався хлібозаготівельний план, підписувався тільки першими особами керівної ланки — секретарем райпарткому, головою райвиконкому, головою районної контрольної комісії, начальником райземвідділу і начальником райвідділу ДПУ. Щоб применшити ці дані й відповідно полегшити тягар продрозверстки, немало районних працівників мали мужність колективно йти на фальсифікацію. Слід особливо відзначити солідарність з компартійними і радянськими працівниками, яку виявляли районні керівники ДПУ — організації, яку Кремль використовував для контролю над апаратом.

В кінці жовтня 1931 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б), на якому керівники партійних комітетів регіонів доповідали про хід виконання плану хлібозаготівель. Прохання деяких керівників зменшити розверстки, бо інакше не залишиться хліба колгоспникам на їжу (С. Косіор не насмівся взяти приклад) були проігноровані. Нарком постачання А. Мікоян повчально зауважив: «Питання не в нормах, скільки залишиться на їжу і т.п., головне в тому, щоб сказати колгоспам: «у першу чергу виконай державний план, а потім задовольняй свій план»⁸².

Незабаром після пленуму ЦК ВКП(б) плани були дещо зменшені для деяких регіонів (але не для України). 5 грудня Сталін і Молотов відправили телеграми в регіони, в яких вимагалось, щоб план був виконаний за будь-яку ціну. На колгоспи-боржники вимагалось накладати санкції, включаючи дострокове стягнення всіх кредитів, припинення обслуговування МТС, примусове вилучення наявного зерна, включаючи насінневий фонд⁸³.

Політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло 23 грудня у присутності Г. Петровського, В. Затонського і А. Мікояна стан хлібозаготівель в Україні і визнало його незадовільним: на 1 грудня республіка виконала тільки 74% встановленого плану. В. Молотову доручалось виїхати в Харків «на допомогу ЦК КП(б)У для посилення хлібозаготівель»⁸⁴.

Стан справ в Україні загострювався від дня на день. У довідці ДПУ УСРР від 28 грудня наводилися для ілюстрації загальної картини такі приклади⁸⁵.

⁸² Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов в российской деревне. — Пенза, 2003. — С. 72–73.

⁸³ Осколков Е.Н. Голод 1932/1933. Хлебозаготовки и голод 1932/1933 г. в Северо-Кавказском крае. — Ростов-на-Дону, 1991. — С. 18.

⁸⁴ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 217, 218.

⁸⁵ Там само. — С. 222.

У селі Вороновка Ново-Українського району до правління артїлі прийшла група колгоспників і заявила: «Ми на роботу не підемо доти, поки не дасте хліба. Досить нас обманювати, голодними працювати не будемо».

В Ново-Бродській сільраді група колгоспників (150 осіб) організовано висунула сільраді таку вимогу: «Якщо не дасте хліба, ми вас розгонимо. Змогли забрати наш хліб, мусите й нам дати».

У селі Москалівка Вовчанського району група колгоспників в кількості до 60 осіб, в більшості жінки, організовано з'явилася в сільраду і заявила: «Давайте нам хліб, ми голодуємо!»

В селі Нурово Балаклійського району під час відправлення колгоспом «Воля» хліба на зсипний пункт зібралася група до 30 колгоспників, яка перешкодила вивозу, посилаючись на те, що їм доведеться голодувати.

Отже, в грудні 1931 р. хлібозаготівлі в Україні вже пов'язувалися з голодом. Вони викликали голодування сільського населення і в інших зерновиробних регіонах СРСР⁸⁶.

29 грудня у присутності Молотова політбюро ЦК КП(б)У розглянуло стан хлібозаготівель і прийняло відповідну постанову. На цей час встановлений план хлібозаготівель (510 млн. пудів) був виконаний на 79%. Членам політбюро ЦК пропонувалося негайно виїхати в райони республіки і організувати виконання плану впродовж січня 1932 р.⁸⁷

Молотов залишався у Харкові до початку 1932 р., очолюючи акції на «хлібному фронті». Він керував, по суті, надзвичайною хлібозаготівельною комісією, до неформального складу якої увійшли майже всі члени і кандидати політбюро ЦК КП(б)У, керівники центральних відомств. В архівах відсутні документи за його підписом, в яких регламентувалися б методи вилучення хліба. Проте є звіти про дії місцевих керівників, які, згідно з його інструкціями, перетворювали січень 1932 р. на «ударний» місяць хлібозаготівель. Зупинимось на одному з них. Це — телеграма секретаря Зінов'євського (тепер — м. Кіровоград) міськкому КП(б)У Д. Міхеєнка, доставлена Молотову в Харків у закритому пакеті 1 січня 1932 р.

Міхеєнко доповідав, що заплановані на ударний місяць заходи ґрунтуються на постанові ЦК КП(б)У від 29 грудня і директивах тов. Молотова, поданих на зборах районного активу. У згаданій постанові ЦК детально розписувалися організація роботи в ударному місяці, завдання щодо стягнення хліба по декадах (на першу декаду) і п'ятиденках (на дві останні декади), а також форми заохочення хлібоздатчиків промтоварами на суму до 70 млн руб.⁸⁸ Методи, за допомогою яких вилучалося зерно, у постанові не розписувалися. Те, що описувалося у телеграмі Міхеєнка, треба віднести до усних вказівок голови РНК СРСР.

У телеграмі вказувалося, що кожна сільрада в сфері дій Зінов'євського парткомітету не пізніше 1 січня одержить завдання в культурах за п'ятиденками, виходячи із завдань, встановлених ЦК КП(б)У, а кожний уповноважений міськ-

⁸⁶ Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов в российской деревне. — С. 74–75.

⁸⁷ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 227.

⁸⁸ Там само. — С. 228–230.

парткому упродовж трьох годин після одержання такого завдання розподілить вказаний обсяг продукції між колгоспами. Всі уповноважені мали залишатися на селі до повного виконання річного плану. З колгоспів, які не виконали план, упродовж трьох днів вилучався посівний фонд. Уповноважені міськпарткому і секретарі партосередків повинні були очолити роботу з мобілізації «розбазареного, розкраденого в колгоспах хліба, враховуючи, що це необхідно як для виконання річного плану хлібозаготівель, так і для забезпечення посівматом весняної сівби». Уповноважені зобов'язувалися відібрати місцевий актив для здійснення такої мобілізації, тобто для обшуків. Само собою зрозуміло, що будь-який хліб, який бригади активістів могли знайти у селянській садибі, відносився до «розбазареного, розкраденого», адже на трудодні хліба не видавали до виконання «першої заповіді». «Розбазарений» хліб колгоспники одержували за нелегітимними рішеннями правлінь, а «розкрадений» присвоювали з власної ініціативи: колгоспники — в артіль, одноосібники — у своєму господарстві.

У заходах Міхеєнка передбачався показовий розпуск двох артіль — в Аджамці і Лозоватці «у зв'язку з виявом куркульсько-горлохватських тенденцій і ворожого спротиву хлібозаготівлям». Розпуск мав супроводжуватися доведенням твердих завдань по хлібозаготівлях і посиленням податковим обкладенням «куркульсько-заможних» господарств⁸⁹.

За даними Комітету заготівель СРСР на 25 червня 1932 р. заготівлі хліба в основних хлібовиробних регіонах з урожаю 1931 р. у порівнянні з планом виглядали так⁹⁰:

Регіони	План, тис. пудів	Виконано, тис. пудів	Виконано у %
УСРР	510 000	440 371	86,3
Півн. Кавказ	200 000	197 308	98,7
Нижня Волга	88 000	84 721	96,3
ЦЧО	150 000	144 507	96,4
Середня Волга	78 000	75 533	96,8

Цю таблицю слід порівняти з іншою — співставленням з фактичним виконанням хлібозаготівель з урожаю 1930 р.

Регіони	Заготовлено в тис. пудів на 20 червня		У відсотках
	1932 р.	1931 р.	
УСРР	440 371	463 823	94,9
Півн. Кавказ	197 308	137 880	143,1
Нижня Волга	84 721	97 499	86,9
ЦЧО	144 507	121 274	119,2
Середня Волга	75 533	85 582	88,2

⁸⁹ Там само. — С. 239–240.

⁹⁰ Командири Великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. — К., 2000. — С. 222–223.

Обидві таблиці були знайдені в паперах Л. Кагановича В. Васильєвим та Ю. Шаповалом, оприлюднених в сенсаційній (на 2000-й рік) публікації «Командири Великого голоду». Вони цікаві тим, що дають уявлення про хлібозаготівлі у п'яти найбільших в СРСР регіонах товарного землеробства у критичні роки — 1931 і 1932. У трьох з них восени 1932 р. працювали надзвичайні хлібозаготівельні комісії під керівництвом людей з найближчого оточення Й. Сталіна — Л. Кагановича (Північний Кавказ), В. Молотова (Україна) і П. Постишева (Нижня Волга). Однак ми ніколи не дізнаємося, чому Й. Сталін послав надзвичайні комісії тільки в три з п'яти намічених регіонів, оминаючи Центральну чорноземну область і Середню Волгу. Невже не вистачило відданих людей у найближчому оточенні? Так само ми не дізнаємося, чому хлібозаготівельний план з урожаю 1931 р. був встановлений таким, як це показано у першій з наведених тут таблиць. Адже мова йде не про податок, який вираховується у певному відсотку до об'єктивно існуючої величини (одержаного прибутку, площі землекористування тощо). Йде мова про розверстку, яка встановлюється суто волонтаристським шляхом. Чому чотири основних регіони товарного землеробства дістали сукупний план в 516 млн пудів, а одна Україна — 510 млн? Ні в дореволюційні роки, ні під час непу Україна не давала стільки товарного зерна, скільки всі інші хлібовиробні регіони, разом узяті. На це питання ми не знайдемо відповіді в партійно-урядовій документації, але це не означає, що її не було в суспільстві. У зведенні голови ДПУ УСРР С. Реденса, надісланому С. Косіюру 22 листопада 1932 р., можна зустріти такий факт, який відноситься до вересня: в селі Веприк Фастівського району на Київщині службовець лісництва, член КП(б)У Сосновський говорив односельчанам, що «в РСФРР зовсім інша республіка, селяни мають хліб та інше, так само, як ми раніше мали, а Україну так оголили, хоч тікай»⁹¹. Українська інтелігенція робила однозначні висновки з подібних фактів. На початку вересня науковий співробітник ВУАН В. Денисенко попросив свого колегу, який поїхав до Москви попрацювати над архівами, передати їхньому спільному вчителю М. Грушевському таке: «Про політичне становище сказати, що на Україні панує справжній голод, вмирають цілі сіла та повіти, особливо підкреслити жахливу смертність серед дітей. Пояснити це як політику, спрямовану на те, щоб остаточно зламати українську націю як єдину національну силу, здатну на серйозний опір. Одні вимруть, інші розпорошаться по безкрайніх просторах Росії»⁹². До Грушевського повідомлення не дійшло, а ми знаємо про цей факт тільки тому, що колегою Денисенка виявився сексот.

Україні ще пощастило. На роль головного заготівельника в республіці Сталін призначив винахідливого в цій справі Молотова. Короткочасність його перебування в Україні і, що більш важливо, втрата управління периферією внаслідок скасування округів призвели до того, що руйнівний наслідок реалізації його директив проявився далеко не всюди. Це був якраз той випадок,

⁹¹ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. — К., 2007. — С. 259.

⁹² Там само. — С. 291.

коли державна воля Кремля стала для периферії менш небезпечною, ніж сваволя місцевого начальства.

Ми маємо змогу переконатись, як були реалізовані директиви Молотова. У довідці Наркомзему СРСР, що була підготовлена в лютому 1932 р. для ЦК ВКП(б), вказано: за невиконання хлібозаготівельного плану в УСРР розпущено до 80 колгоспів. При розпуску встановлювався такий порядок, що бідняцькі господарства могли без проблем вступати до найближчої артіль, а середняцькі — тільки за умови виконання ними твердих завдань по хлібу і виплати усіх обов'язкових платежів (від такої виплати одноосібники звільнялися після вступу до колгоспу). «В результаті, — вказувалося у цій довідці, — всі середняки невідомо куди поділися». Ліквідацію колгоспів Наркомзем СРСР назвав най-грубішим перекрученням лінії партії і уряду⁹³.

Восени 1932 р., коли Молотов знову приїхав в Україну з надзвичайними повноваженнями, розпуск колгоспів більше не фігурував серед показово-каральних заходів. Виявилося, що цей захід не мав показового характеру, бо не лякав селян інших колгоспів, яких загнали туди силоміць.

Хлібозаготівлі з нового врожаю почалися у серпні–вересні 1931 р. Практично одночасно з сільської місцевості пішли сигнали про те, що селяни голодують. Збираючи врожай, колгоспи мусили виконувати «першу заповідь», після чого часто виявлялося, що нема хліба для покриття трудовнів. В анонімному листі від 16 вересня 1931 р. хлібороби Одеського району задавали Сталіну гірке запитання: «Чому ми, селяни-хлібороби, працюючи біля хліба, бачачи, скільки ми зібрали зерна пшениці і всіх культур, ми на сьогоднішній день не маємо що їсти? Нам в селі говорять, що цей хліб, точніше сказати, хлібна криза — через те, що весь хліб йде у робітничі райони. Але багато селян, які пішли в місто, пересвідчилися, що й робітники також голодують»⁹⁴.

Правління артіль «Незаможник» в селі Тишківка Гайсинського району 25 листопада 1931 р. повідомляло Г. Петровського, що вони першими, ще у вересні виконали план хлібозаготівель, й одночасно запитували: як далі жити, невже артіль, в якій 700 душ їдоків, мусить гинути голодною смертю⁹⁵?

В цих листах бриніла розгубленість: що з нами буде завтра? Відповіді ніхто не давав, селяни залишалися наодинці зі своєю бідною. Ближче до кінця року пішли вже листи від людей, які стояли на порозі голодної смерті. 26 грудня колгоспники артіль «Вільний Жовтень» з села Ерделівка Новоархангельського району на Одещині Ф. Мукосій, П. Солопун і К. Солопун написали скаргу до ЦВК СРСР і ЦК ВКП(б). «Прохаємо, — писали вони, — звернути увагу на нашу жалобу: умираючих з голоду целую деревню, котра звертається до Вас за допомогою. Проработавши все лето в колгоспі й отдавши все зерно до фунта по распоряженію райкома, котрий тепер не вірить, що у нас начали пухнуть з голоду і їсти коней, котрі дохнуть без їжі, і ніхто не зверне уваги на нас»⁹⁶.

⁹³ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 279.

⁹⁴ Коллективизация і голод на Україні. 1929–1933. — К., 1992. — С. 349.

⁹⁵ Там само. — С. 366.

⁹⁶ Там само. — С. 374.

Такі листи адресувалися частіше не харківським, а московським властям. Селяни відчували, що столиця України їм не допоможе. І справді, документи свідчать, що у розпорядженні харківського компартійно-радянського центру не було власних продовольчих ресурсів. Якщо навіть продовольство зберігалось у складах на території України, ним розпоряджались московські відомства. Український уряд змушений був звернутися в Комітет заготівель при РПО з проханням розбронювати 178 тис. тонн хліба з недоторканного фонду для задоволення поточних потреб республіки у продовольстві на квітень-травень 1932 р.⁹⁷ Однак це відомство проводило розбронювання маленькими порціями і з великим затягуванням, створюючи тим самим критично небезпечну ситуацію. 23 квітня політбюро ЦК КП(б)У звернулося безпосередньо до Сталіна з телеграмою, в якій просило прискорити справу: «План постачання Донбасу, металургії, воєнних будов проводиться лише за рахунок розбронювання нефонду, бо ніяких інших ресурсів у нас нема»⁹⁸.

Є можливість подивитися на конкретні результати втілення в життя директив В. Молотова щодо хлібозаготівель, які згадувалися в телеграмі секретаря Зінов'євського міськкому КП(б)У Д. Міхеєнка. У квітні 1932 р. в Зінов'євський район був відряджений заступник наркома землеробства СРСР А. Гриневич з метою ознайомитися на місці з тим, як проходить сівба. У доповідній записці Я. Яковлеву він повідомляв, що район колективізований на 98%, з 1 січня його покинуло 28,3 тис. осіб, в тому числі всі кваліфіковані трактористи (всього в районі проживало до 100 тис. осіб). Ті, хто залишився, здебільшого голодують, хліб у колгоспників вичерпався уже в березні, є випадки опухання від голоду. В районі організовано кілька десятків харчувальних пунктів для дітей колгоспників. Ті, хто працює в полі, має державну допомогу у вигляді 200 г хліба щоденно, трактористи — 400 г. Запас продовольства для надання харчової допомоги населенню вичерпується у районних організацій 5 травня. Кінське поголів'я за рік зменшилося наполовину, наявні коні вкрай виснажені, їх дальша експлуатація неможлива. Матеріал для сівби ввезений, на харчування він не розтягується через те, що в кожній колгоспній бригаді є представник міських організацій (всього їх прибуло на сівбу до тисячі).

Намальована Гриневичем картина була безрадісною, а його висновки — ще песимістичніші. Заступник наркомзема СРСР вважав: продуктивні сили району підірвані настільки, що він не справиться зі жнивами без допомоги фуражем для худоби і продовольством для колгоспників, без закупок додаткової тяглової сили, без поставки тракторів і вантажних автомашин⁹⁹.

А. Гриневич не згадував про голодні страждання людей, його цікавили виключно економічні показники. Але з його доповідної записки випливало, що здійснена державою зимою 1931–1932 рр. конфіскація всього вирощеного в районі хліба мала довготривалі економічні наслідки, які були вкрай неспри-

⁹⁷ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 361.

⁹⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 147.

⁹⁹ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 363–365.

ятливі для самої держави. Економічна політика Кремля, яка підривала продуктивні сили, була явно недалекоглядною.

Цю недалекоглядність бачили змушені голодувати колгоспники. В ті дні, коли А. Гриневич обстежував Зинов'ївський район, колгоспник Давиденко (Знам'янський район) розмірковував у листі, адресованому Сталіну: «Сказати б недорід, посуха, коли ж ні, урожай був гарний, і коли забирали, то казали, що Радянська влада не дасть загинути колгоспнику... У зв'язку з чим це хліба нема, чи може цей хліб відправили у посушливі райони, чи може для робочих нашого Союзу, чи роблять запас для війни, чи може одвезли за кордон та набрали тракторів, а тепер з тракторами голодними сидить»¹⁰⁰. Різниця між міркуваннями простого українського колгоспника і заступника союзного наркома землеробства полягала тільки в одному: перший думав про людей, а другий — про виробництво. Але за будь-якої організації виробництва, навіть комуністичної, людський чинник залишався вирішальним.

Через півтора місяці після доповідної записки Гриневича Я. Яковлев одержав подібний документ від кореспондента газети «За пищевую индустрию» Ковальова. Записка Ковальова стосувалася двох районів Вінницької області — Уманського і Бабанського.

Ковальов писав, що на середину червня в Уманському районі голодує 36 сіл з 39, а в Бабанському — всі села. Під час заготівель, які тривали до кінця березня, був вилучений весь хліб, у тому числі насіннєвий фонд, а також концентровані корми і сіно. У квітні в райони вже довелося завозити насіння для посівної кампанії і продовольчу допомогу для тих, хто працював у полі. В районах втратили половину тягової сили, населення поїло майже всю худобу, тому що її не було чим годувати, а потім — всіх собак. Трапилися випадки канібалізму. На вулицях Умані щоденно знаходили трупи селян, які приходили в місто в надії знайти допомогу. Опухло від голоду близько третини сільського населення. Невелика кількість картоплі, яку посадили у квітні, була викопана і з'їдена у травні. Уманському району потрібна, вказував Ковальов, продовольча допомога хоча б для того, щоб зберегти 25 тис. га озимини. Голодуюче населення, не чекаючи жнив, знищить більшу частину посівів, як тільки колос почне наливатися. Журналіст додав, що обидва райони повинні бути звільнені у 1932 р. від хлібозаготівель, бо в іншому випадку «багатючі райони стануть убогими»¹⁰¹.

Як бачимо, у цьому опису теж підкреслювалися довготривалі наслідки здійснених за директивами Молотова хлібозаготівель. Через півтора місяці голод розвинувся вже настільки, що ігнорувати його наслідки стало неможливим. Звичайно, Ковальов міг навести в своїй доповідній записці тільки дані по окремих селах. З Череповодів (800 дворів), писав він, виїхало 85 сімей колгоспників і 90 — одноосібників, а крім того, 152 глави сімей. На кінець травня голодною смертю в селі померло 87 осіб, щоденно вмирало по 4–6 осіб.

¹⁰⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 153.

¹⁰¹ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 389–390.

Налічувалося 250 опухлих від голоду, з них 150 лежачих. В Рижовці (909 дворів) померло голодною смертю 80 осіб¹⁰².

Рукотворний голод почав перевертати світогляд вихованого вже радянською владою молодого покоління. В адресованому С.Косіору дуже щирому листі (від 18 червня 1932 р.) 20-річного студента, комсомольця Т. Ткаченка говорилося: «Ви уявляєте, що зараз діється на Білоцерківщині, Уманщині, Київщині і т. ін. Великі площі незасіяної землі, а врожайність посіяного не більше 25–30% відносно тієї, що була в 1925–1928 рр. В колгоспах, в яких було коней 100–150, зараз тільки 40–50 та й ті такі, що падають. Людство страшенно голодає. Я просто не розумію, і коли б мені хто авторитетний доводив хоч як десь в 1927–1928 рр. про те, що при Радянській владі можуть помирати на роботі з голоду, я не повірив би і висміяв би або й зовсім нагнав би його, вважаючи ідіотом, контрреволюціонером і як завгодно»¹⁰³.

Бездумно виконуючи вказівки Кремля щодо хлібозаготівель, обидва апарати диктатури — компартійно-радянський і чекістський, були зненацька застукані їх потворними наслідками. Змушені реагувати на явище, співставне за масштабами з голодом 1921 р., але викликане не посухою й господарською розрухою, а економічною політикою держави, яку вони самі проводили в життя, ці люди розгубилися. Їх першою реакцією було применшення масштабів голоду і перекладання відповідальності за нього на «лівих закрутників» з низового управлінського апарату. Зокрема, С.Косіор писав Сталіну 26 квітня 1932 р.: «У нас є окремі випадки і навіть окремі села голодуючі, однак це тільки результат місцевого головоствата, перекручень, особливо щодо колгоспів. Всілякі розмови про «голод» на Україні слід категорично відкинути»¹⁰⁴.

У довідках секретно-політичного відділу ОДПУ, які склалися для ЦК ВКП(б), голод передавався словосполученням «продовольчі утруднення». Щодо України у довідці за січень–березень 1932 р. було сказано таке: «В ряді населених пунктів (після чого в дужках подавалися всі утворені на цей час області — Авт.) УСРР спостерігаються продутруднення і випадки голодування колгоспних сімей». Попереджаючи про неповноту даних, чекісти наводили кількісні параметри «продутруднень» — 83 випадки опухання від голоду, 6 смертей. Відносно втрат робочої худоби наводилися реальні дані — до 50%¹⁰⁵. У спецдовідці за першу половину 1932 р. чекісти характеризували голод в УСРР більш відверто. Вони нарахували «продутруднення» в 127 районах і на всій території Молдавської АСРР. Повідомлялося, що в цих районах є «численні факти уживання в їжу сурогатів і падлини, опухання і смерті від голоду». В деяких районах, як вказувалося, були зареєстровані випадки людодїства і самовбивств на ґрунті голоду»¹⁰⁶.

¹⁰² Там само. — С. 389.

¹⁰³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 184.

¹⁰⁴ Там само. — С. 148.

¹⁰⁵ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 318.

¹⁰⁶ Там само. — С. 420.

Голодувала вся Україна. Проте під час розподілу продовольчої допомоги, критично необхідної для рятування людей від смерті, ЦК КП(б)У виділив чотири області, а в них — 33 райони (у додатку до постанови політбюро ЦК від 21 червня 1932 р.)¹⁰⁷.

У використаних вище доповідних записках наркому землеробства СРСР Я.Яковлеву наводилися потворно високі оцінки кількості селян, які у пошуках продовольства покинули свої оселі. Ті з них, хто добирався тільки до найближчого міста в межах України, частіше за все помирали на вулицях. В українських містах хліб можна було дістати тільки тим, хто мав картки. Ті з селян, кому пощастило виїхати за межі республіки, могли придбати (купити чи обміняти) хліб і привезти його додому.

У листуванні з Кагановичем Сталін 18 червня 1932 р. роздратовано зауважив: «Кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще роз'їжджають по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами і скиглінням»¹⁰⁸.

За станом на середину липня 1932 р., як вказувалося у довідці секретно-політичного відділу ОДПУ, з окремих сільських районів України виїхало у пошуках продовольства до половини населення. 21 район, за даними чекістів, покинуло 116 тис. біженців¹⁰⁹. Ця орієнтовна цифра у перерахунку на всю кількість сільських районів (484) дає майже 3 млн біженців. Отже, не декілька десятків тисяч...¹¹⁰

В цій же довідці повідомлялося, що біженці з України у великих кількостях осіли в ЦЧО, Ленінградській і Західній областях, Білорусії, Північно-Кавказькому краї та інших регіонах. «Вони, — підкреслювали чекісти, — діяли деморалізуючим чином на колгоспників розмовами: «Ми поїли коней і собак, вам те саме доведеться витримати. У нас був урожай непоганий, але ми раніше вас колективізувалися, і нас взяли в оборот»¹¹¹.

Сталін недаремно побоювався впливу біженців на населення суміжних з голодуючою Україною регіонів. У вихованій радянською школою і пропагандою молоді виникали неприємні питання, з якими вони зверталися в партійні комітети і до редакцій популярних газет. Наприклад, житель села Лобовка Новооскольського району (ЦЧО) Іван Литвинов звернувся до газети «Известия ЦИК СССР и ВЦИК» з листом такого змісту:

«По всьому нашому району кожний день цілими обозами їздять українські голодуючі селяни, колгоспники та одноосібники, за який-небудь кусень хліба вони віддають весь свій мотлох, як то: взуття, одяг і все, що є. Коли їх запитуємо, чому ви голодуєте, — вони відповідають: «Урожай у нас був добрий,

¹⁰⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 187–188.

¹⁰⁸ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 179.

¹⁰⁹ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 420.

¹¹⁰ Упорядник мемуарів Д. Гойченка П. Проценко без посилань на джерело вказує: «Уже до літа 1932 р. три мільйони українських селян покинули свої села». Див.: *Гойченко Дмитрій*. Сквозь раскулачивание и Голодомор. Свидетельство очевидца. — М., 2006. — С.331.

¹¹¹ Там само. — С. 427.

але Радянська влада до тих пір «заготовляла» наш хліб, до тих пір доводила свої плани і завдання до нас, поки не залишилися без фунту хліба». Коли їх запитусмо, а хто винний у цьому, вони відповідають: «Радянська влада, яка у нас забрала хліб до зернини, прирікаючи на голод і злидні — гірше, ніж за кріпосного права». Я сам робітник, комсомолец з 1928 р. і дивуюсь, чи може це бути, щоб Україна голодувала за доброго врожаю? У нас теж є колгоспи, а хліба вистачає, чому ж саме в ЦЧО таке становище? Я звертаю увагу «Известий» на таке явище, тому що «голодні обози» всюди, куди приїдуть, наводять паніку і поширюють ворожі настрої щодо Радянської влади». Цей лист не був, звичайно, опублікований, але редакція «Известий» включила його як важливе свідчення про настрої населення у політзведення, яке адресувалося до вищих партійних інстанцій (у квітні 1932 р.)¹¹².

Під час хлібозаготівель 1931 р. була запроваджена заборона на перевезення приватних хлібних вантажів залізницею і водним транспортом. На ґрунтових шляхах місцеві органи влади встановлювали загородзагони з метою «попередження спекуляції хлібом». Не маючи змоги підтримати голодуюче населення, ЦК КП(б)У не став заважати людям займатися самозабезпеченням. 22 березня 1932 р. обкомам партії була відправлена телеграма з повідомленням прийнятої того дня постанови ЦК про усунення обмежень щодо перевозу окремими особами незначної кількості хліба. В областях мали бути відкликані всі загороджувальні загони¹¹³. Проте в середині травня нарком шляхів СРСР видав наказ про категоричну заборону перевезення ручним багажем продовольчих продуктів більше 10 кг (25 фунтів). Органи залізничного ДПУ на підставі наказу вже почали в деяких місцях проводити масові обшуки в поїздах і конфісковувати хліб, що перевозився понад зазначену норму. С. Косіор звернувся до Сталіна з опротестуванням наказу НКШ СРСР. «За теперішнього важкого становища з продовольством в ряді районів України вважаю, що такий наказ є неправильним», — писав він¹¹⁴. Сталін не заперечував, але через два місяці, коли почалася заготівля хліба нового урожаю, він звернувся з чорноморського курорту до Л. Кагановича і запропонував відновити минулорічну заборону на перевезення приватних хлібних вантажів. Каганович наступного дня відповів, що Рада праці і оборони прийняла постанову про обмеження особистого провезення хліба 16 кілограмами¹¹⁵. Наведені документи дають підстави твердити, що Кремль у першій половині 1932 р. не перешкоджав масовим виїздам українських селян в інші регіони країни з метою самостійного придбання продовольства, хоч поява голодуючих селян в більш-менш благополучних у продовольчому відношенні регіонах була неприємною для влади.

Описуючи становище, що склалося в Україні, Косіор у листі Сталіну від 26 квітня 1932 р., старався виказувати оптимізм, але все-таки згадав комуністичною новомовою про головну загрозу для влади: «відсутність хліба, голод є

¹¹² Там само. — С. 312.

¹¹³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 135.

¹¹⁴ Там само. — С. 167.

¹¹⁵ Сталин и Каганович. Переписка, 1931–1936 гг. — С. 239.

темою, стосовно якої куркуль і його агентура розвивають бурхливу кампанію, пускаючись на всі можливі провокації». Применшуючи руйнівні наслідки хлібозаготівель, він звів їх до неочікуваного (sic!) прориву по Київській області, зокрема, по районах колишніх Білоцерківського і Уманського округів, а потім обережно зауважив: «за розповідями товаришів, які там побували, в цих районах пригнічений, а місцями дуже гострий настрій»¹¹⁶.

Повідомлення про «гострі настрої» стікалися до Кремля звідусіль. У листах, одержаних між 17 і 23 квітня 1932 р. ЦК КП(б)У (агітмасовий відділ ЦК направив відповідну підбірку безпосередньо Сталіну) поряд зі скаргами лунали й погрози.

«У селян таке враження складається, що страшно навіть говорити: коли б тільки що, так зразу повернули б гвинтівки проти. Повідомляє Вас Тарасюк Іван — учень школи ФЗО, станція Долинська. Зараз я працюю в ГПУ по виявленню антирадянських подій»¹¹⁷.

«Дорогий товариш Сталін, — писали студенти Дніпропетровського хіміко-технологічного технікуму, — на це треба звернути особливу увагу, бо люд у селі підніме прямо страйк, піде проти Радянської влади і ще трохи так побуде без хліба, голодні, то будуть просто йти і руйнувати колгоспи, розбирати своє власне добро і робити індивідуально, як і раніше робили. Все це примушує робити злидні, убожество, голод, від якого вони тепер пухнуть»¹¹⁸.

Згадуваний раніше студент Київського рибоводного технікуму Г. Ткаченко у листі до С. Косіора від 18 червня 1932 р. закінчував свої роздуми таким висновком: «Мені здається, що наскільки партія була авторитетна все ж таки серед широких мас, зараз все менше. І тільки внесеться іскра в селянство, то спалахне всюди»¹¹⁹.

Великий матеріал про настрої бійців Червоної армії давала перлюстрація листів, здійснювана політуправлінням Українського військового округу. Настрої людей, які мали зброю, особливо турбували владу. Армійські особисти з ніг збилися, виявляючи авторів прокламацій і листів у військові багатотиражки. В скриньку для кореспонденції багатотиражки 153-го стрілецького полку у березні 1932 р. підкинули лист такого змісту: «Горе соціалізму, якщо буде війна в 1932 р. Всього одна іскра — і спалахне нечувана пожежа, а тоді — або Москва пан, а Київ хам, а може і навпаки»¹²⁰. Начальник полкового штабу у Придніпровській дивізії у червні отримав лист без підпису такого змісту: «З'явився ворог всередині країни, що набагато небезпечніший за зовнішнього. З особливою силою він починає працювати на Україні. Ворог цей — голод. Цього ворога породила насильницька колективізація і виростили хлібозаготівлі мину-

¹¹⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 149–150.

¹¹⁷ Там само. — С. 152.

¹¹⁸ Там само. — С. 158.

¹¹⁹ Там само. — С. 185.

¹²⁰ Там само. — С. 641.

лого року, коли примусово у населення вилучили весь хліб майже до фунта, не кажучи вже про останнє поросся, вівцю, корову...»¹²¹

Ще одним вагомим джерелом інформації про настрої в суспільстві були «політичні зведення» з неопублікованих листів в центральні газети. Як правило, до газет зверталися представники інтелігенції, їх дописи нерідко мали аналітичний характер. Надзвичайно інформативною виявилася добірка листів в газету «Известия», датована 6 липня 1932 р.

Жахає апокаліптичним передчуттям Голодомору кореспонденція без підпису з Москви: «Голод на Україні — це результат невмілої нашої політики. Щоденно ми кричимо про наші успіхи, тоді як вокзали переповнюються біженцями голодуючих республік. Цілими сім'ями жебрачать по містах. І цей жах за всього бажання не приховасш. За чутками, на Україні засіяно менше ніж на 50%, а це значить, що знову доведеться голодувати. Я вже пережив один раз весь жах голоду, не можу обійти це питання мовчанкою»¹²².

Ця добірка листів показує, що радянські люди були позбавлені об'єктивної інформації. У двох регіонах СРСР лютував страхітливий голод, який забирав життя десятків (в Україні) і сотень (в Казахстані) тисяч людей. Але ті, хто писав в «Известия», знали тільки про те, з чим стикалися на власні очі. Казах Косунбек писав: «Прошу пояснити, чому у нас такий голод? Люди один одного різати почали і людським м'ясом торгувати стали»¹²³. Дописувач з Москви нічого не знав про Казахстан і питав редакцію: «Чому УСРР так голодує? Чому інші республіки не знають такого жахливого голоду? Чим пояснити, що хліба нема в хлібородній країні, а в Москві на ринку хліба скільки бажаєш? Чому партія не веде рішучої боротьби з голодом? На Україні багато людей вмирає з голоду, але партія не хоче бачити того, що відбувається з населенням України»¹²⁴.

Українським колгоспникам механізм виникнення їхнього голоду був добре відомий, і вони задавали інші питання, не сподіваючись на відповідь: «Якщо далі триватиме така політика, як в 1931–1932 рр., то вийде, що в одному кінці будете будувати, а в іншому буде розвалюватися. Хіба можна було забрати весь хліб і фураж аж до насіння, щоб потім люди пухли з голоду? Не тільки люди, але й худоба здихає без кормів, поля залишилися незасіяними»¹²⁵.

Людина з Конотопу обурювалася тим, що центральна газета показує життя в СРСР цілком благополучним: «Я ж проїхав від Одеси до Москви і бачив на всіх станціях України тисячі дітей, опухлих від голоду, які тучами обступали пасажирів. І у вас вистачає нахабства в центральному органі запевнювати когось, що у нас все благополучно!»¹²⁶

З 1 січня по 15 липня 1932 р. секретно-політичний відділ ОДПУ нарахував в Україні лише 923 масових виступи проти влади, але зробив висновок, що

¹²¹ Там само. — С. 642.

¹²² Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 407.

¹²³ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 408.

¹²⁴ Там само. — С. 408.

¹²⁵ Там само. — С. 410.

¹²⁶ Там само. — С. 409.

республіка посідає перше місце серед регіонів СРСР за антирадянськими проявами¹²⁷. Чим пояснити, що селянство, в тому числі українське, так слабо реагувало тепер на ту неможливо тяжку ситуацію, в яку воно потрапляло завдяки діям влади? Масштаби антирадянської активності були неспівставно меншими, ніж в першому кварталі 1930 р., тоді як дії влади, котра організувала масовий голод — неспівставно тяжчими для селян.

Причина лежить на поверхні: розкуркуленням Кремль за два роки вилучив з села людей, які могли організувати боротьбу з державою. Протестний потенціал села наростав, але не знаходив виходу.

«Вибиваючи» в українському селі хліб з урожаєм 1931 р., в Кремлі одночасно думали над тим, як забезпечити урожай 1932 р. Для цього треба було зібрати насіннєвий фонд і мобілізувати робочу силу, здатну провести посівну кампанію.

16 лютого В. Молотов і Й. Сталін підписали постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б), в якій зобов'язали партійні, радянські і колгоспні організації «негайно взятися за справу утворення колгоспних насіннєвих фондів». Ці фонди мали бути утворені безпосередньо у регіонах, зокрема, в УСРР — 60 млн пудів. Східним регіонам, які в 1931 р. постраждали від посухи, держава надавала насіннєву і продовольчу позички в розмірі 53,5 млн пудів. Україна була з добрим врожаєм, і насіннєвий фонд мусила поповнити з власних ресурсів¹²⁸. Одночасно Сталін через ЦК КП(б)У звернувся з телеграмою до всіх райпарткомів. В телеграмі він рекомендував для утворення колгоспних насіннєвих фондів використати «практику громадських самозобов'язань, яка себе добре зарекомендувала на досвіді Середньої і Нижньої Волги». Мова йшла про утворення бригад по збиранню насіння до розмірів, які забезпечували виконання у повному обсязі посівного плану. Бригади повинні були виявляти колгоспи, які мали запас зерна, щоб спрямувати його на допомогу сусідам, а також окремих колгоспників та одноосібників, у яких можна було б взяти зерно на позичковій основі для поповнення колгоспних фондів¹²⁹.

Наступного дня С. Косіор і В. Чубар звернулися з директивним листом до партійних комітетів і виконкомів рад з роз'ясненням основних вимог сталінської телеграми. Вони підтвердили, що не може бути й мови про відпуск насіння для України з централізованих фондів, оскільки в республіці є всі можливості мобілізувати насіннєві фонди за рахунок місцевих ресурсів. Вони визнали також, що у розпорядженні ЦК КП(б)У і РНК УСРР нема власних зернових ресурсів, а тому запропонували «припинити які б то не було розмови про насіннєву допомогу з центру і всю увагу партійних організацій колгоспів і радгоспів спрямувати на те, щоб здобути насіння на місці, на організацію взаємодопомоги окремим колгоспам, у яких справді не вистачає насіння»¹³⁰.

¹²⁷ Там само. — С. 421.

¹²⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 115–116.

¹²⁹ Там само. — С. 118.

¹³⁰ Там само. — С. 119.

Можливо, рекомендована Сталіним «практика громадських самозобв'язань» для утворення колгоспних насінневих фондів спрацьовувала на Волзі. Але в Україні заготівельники під керівництвом В. Молотова так добре попрацювали, що місцевих ресурсів зерна не залишилося. Г. Петровський звернувся до С. Косіора з пропозицією підготувати записку для ЦК ВКП(б), в якій пропонував використати наявні в політбюро ЦК КП(б)У матеріали щодо продовольчого становища у сільській місцевості усіх п'яти утворених на той час областей України. Голова ВУЦВК вважав, що треба просити ЦК ВКП(б) звернути особливу увагу на голодуючих дітей і вжити заходів для надання їм продовольчої допомоги з централізованих ресурсів. Пропонувалося також дозволити заготівельникам здійснювати децентралізовані заготівлі хліба за підвищеними цінами в більш благополучних районах з метою надання допомоги важким щодо продовольчого стану районам¹³¹.

Невідомо, в якій формі Косіор довів до Сталіна те, що пропонував Петровський. Але генсек ЦК КП(б)У дістав можливість звернутися 6 березня до партійних комітетів республіки з повідомленням про припинення хлібозаготівельної кампанії. Всі зусилля партійних організацій повинні були зосередитися на збиранні посівматеріалу. Уповноважені з хлібозаготівель поверталися на постійне місце роботи¹³².

18 березня політбюро ЦК КП(б)У з власної ініціативи передало Зінов'євську 1000 пудів хліба і Молдавській автономії 1000 тонн кукурудзи на харчування колгоспників. Обсяги допомоги були мізерні, запевнення Косіора про відсутність у керівників республіки власних продовольчих ресурсів не розходилися з правдою. У постанові по Зінов'ївську містилася знаменна фраза: «запропонувати обкому відрядити спеціальних товаришів для організації цієї допомоги, не надаючи їй широкого розголосу»¹³³. Усунуті від реальної влади союзними відомствами, українські керівники боялися, що голодуючі райони скористаються прецедентом і кинуться до них по допомогу.

Кремль підключився тільки з 21 березня, і це була спочатку виробнича допомога: трактори для МТС, насіння для радгоспів. Тим часом керівники областей бомбардували Харків вимогами надання продовольчої допомоги. Секретар Одеського обкому КП(б)У М. Майоров в листі від 3 квітня запевняв Косіора, що становище в Новомиргородському районі аналогічне Зінов'євському і просив для області допомогу в 2 тис. пудів хліба на місяць. Розповідаючи про голодуюче молдавське село Мартоноща, він знайшов нову форму контрреволюційної роботи куркульства: трупи померлих по декілька днів залишалися незакопаними¹³⁴. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло лист і обмежилося однократною допомогою в 1000 пудів хліба¹³⁵.

¹³¹ Там само. — С. 121.

¹³² Там само. — С. 123.

¹³³ Там само. — С. 134.

¹³⁴ Там само. — С. 144.

¹³⁵ Там само. — С. 145.

19 квітня союзні відомства уперше погодилися виділити з своїх резервів на території України 3 тис. тонн проса на харчування колгоспників¹³⁶. Витратити недоторканий фонд на поточні потреби, хай навіть на рятування селян від голодної смерті, Сталін не бажав. Тим часом виявилось, що інших резервів не існувало і в союзному центрі.

В кінці квітня і на початку травня Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР дістав розпорядження повернути з портів 15 тис. тонн кукурудзи і 2 тис. тонн пшениці. Зняті з експорту кукурудза і пшениця передавалися Україні. В Китаї, Персії і Канаді для Комітету заготівель було закуплено 9,5 млн пудів зерна. Це дало можливість припинити вивіз хліба з України в Закавказзя і перекинути 4 млн пудів зерна з ЦЧО в УСРР¹³⁷. В кінці травня за дорученням політбюро ЦК ВКП(б) до надання проддопомоги підключилися трести і об'єднання союзних відомств (здебільшого розташовані в самій Україні), після чого голодуючі почали одержувати консерви, крупи, тюльку та інші продукти.

15 червня Сталін роздратовано написав Кагановичу: «На мою думку, Україні дали більше, ніж треба. Давати ще хліб непотрібно і нема звідки»¹³⁸. 23 червня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення припинити завіз хліба в Україну¹³⁹. Визрівав новий урожай, і Кремль починав готуватися до чергової заготівельної кампанії.

Ми можемо губитися у здогадках, не знаходячи документального підтвердження, чому Кремль встановлював УСРР більш напружені плани, ніж іншим хлібовиробним регіонам. Адже тактику «підхльостування» у визначенні обсягу хлібозаготівель Сталін застосовував в усіх регіонах: держава спочатку вивозила з колгоспів і радгоспів всі зернові фонди, а потім певну частину вивезеного повертала назад, здебільшого у позичковій формі.

Відповідь на те, чому підвищені хлібозаготівельні плани «вибивалися» в Україні з особливою лютістю, може бути обгрунтована документально, але на матеріалі другої половини 1932 р. Проте ці документи мають зворотну силу хоча б тому, що основні дійові особи — ті ж самі: Сталін, проти волі якого вже ніхто не міг йти у вищих сферах державної партії, і Молотов, який керував хлібозаготівлями в Україні на переламі 1931-1932 рр. і в осінньо-зимові місяці 1932 р. Відповідь полягає в тому, що УСРР вкупі з її компартійно-радянською верхівкою завжди була на підозрі у генсека ЦК ВКП(б) як республіка, схильна до відділення від СРСР.

«Особливе» ставлення до УСРР під час заготівель з урожаю 1931 р. мало своїм наслідком те, що в республіці спалахнув голод, якого не спостерігалось в інших хлібовиробних регіонах. Воно проявилось також під час ліквідації наслідків голоду. Допомога Україні виявилася дуже помірною.

Комітет заготівель при РПО СРСР у першій половині 1932 р. надав регіонам 107 млн. пудів насінневої і продовольчої допомоги (насінневої — 81, продо-

¹³⁶ Там само. — С. 146.

¹³⁷ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 362–363, 365.

¹³⁸ Сталин и Каганович. Переписка, 1931–1936. — С. 169.

¹³⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 190.

вольчої — 26 млн пудів), у тому числі 80,5 млн пудів — у позичковій формі. УСРР, зокрема, одержала 13,1 млн пудів допомоги, з них 9,5 млн — насінневої і 3,6 млн пудів — продовольчої. З цієї кількості колгоспи одержали 8,8 млн пудів хліба, а радгоспи — 4,3 млн пудів¹⁴⁰. Отже, Сталін на короткий час він пішов навіть на скорочення хлібного експорту і закупівлю хліба за кордоном. Але це було зроблено заради порятунку посівної кампанії, а не людей.

Економічна криза 1931–1932 рр., яка супроводжувалася голодуванням селянства хлібовиробляючих регіонів, ще не переконала сталінську команду відмовитися від продрозверстки і вважати вироблену недержавними підприємствами продукцію їхньою власністю. Хлібозаготівельний план з урожаю 1932 р. формувався на попередніх засадах. Держава-комуна не бажала вступати у податкові відносини з сільськогосподарськими артілями як юридичними особами. Вона продовжувала вважати колгоспні поставки хліба самій собі «першою заповіддю» колгоспників. Проте критична ситуація в селі змусила державу розв'язати на користь селянства проблему корови — головної продуктивної ланки присадибного господарства.

Проблема, яка здавалася нібито розв'язаною ще у березні 1930 р., знову постала під час завершення суцільної колективізації у 1931 р. В Кремлі поставили завдання створити на селі «соціалістичний» сектор, який взяв би на себе постачання місту не тільки хліба, але й м'ясо-молочної продукції. Це означало, що у створюваних в ході суцільної колективізації артілях треба було організувати товарні молочні ферми. Виконуючи вказівки вищого партійного керівництва, червневий (1931 р.) пленум ЦК КП(б)У поставив на порядок денний питання «Про стан і розвиток тваринництва в радгоспах і колгоспах». Планувалося до кінця 1931 р. довести поголів'я корів у радгоспах до 251 тис., у колгоспах — до 600 тис., у тому числі на молочних фермах — до 150 тис.¹⁴¹

Слід звернути увагу на те, що партійне керівництво ставило на одну дошку колгоспи і радгоспи у справі створення молочних ферм. Виходило так, що колгоспи повинні були практично безплатно поставляти державним заготівельним органам м'ясо-молочну продукцію. Такий підхід виказував елементарну економічну неграмотність сталінської команди. Товарні молочні ферми в колгоспах утворювалися за рахунок усупільнення селянської продуктивної худоби. Ще можна було сподіватися на те, що колгоспники вирощуватимуть хліб для держави в обмін на дозвіл господарювати на своїй присадибній ділянці. Але на що в Кремлі сподівалися, забираючи у селян останню корову?! Адже ніхто селянам не збирався виплачувати за роботу в громадському господарстві колгоспу заробітну плату.

Зобов'язуючи партійні комітети виконувати негласну сталінську директиву, червневий (1931 р.) пленум ЦК КП(б)У у формі критики сучасного стану речей констатував цілком незадовільне використання ініціативи самих колгоспників щодо усупільнення продуктивної худоби, особливо молодняка. Це був недвозначний натяк на те, щоб натискувати на селянство у справі створення товарних

¹⁴⁰ Командири Великого голоду. — С. 216.

¹⁴¹ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 183.

молочних ферм. Місцева влада зрозуміла натяк і протягом півроку спроби переведення корів колгоспників у колгоспне стадо відбувалися безперервно і в різних формах.

Хвиля примусових усупільнень призвела до серйозного загострення обстановки на селі. Ставало цілком ясно, що без корови-годувальниці селяни у громадському господарстві просто не працюватимуть. Сталін відчув, що треба відступити. 26 березня 1932 р. ЦК ВКП(б) спеціальною постановою «Про примусове усупільнення худоби» засудив практику усупільнення корів і проголосив: «Завдання партії полягає в тому, щоб у кожного колгоспника були своя корова, дрібна худоба, птиця. Дальше розширення й розвиток колгоспних ферм повинно йти лише шляхом вирощування фермами молодняка або закупівлі ними худоби»¹⁴². У документі вказувалося також на необхідність сприяти колгоспникам, які не мали великої рогатої або дрібної худоби, у купівлі і вирощуванні молодняка для особистих потреб. Напруження вдалося зняти, і Сталін у січні 1933 р. так оцінив цей епізод: «У Радянської влади було в недавньому минулому маленьке непорозуміння з колгоспниками. Справа йшла про корів. Але тепер справа з коровою уладнана, і непорозуміння відпало. Ми добились того, що у більшості колгоспників уже є по корові на двір. Мине ще рік, два, і ви не знайдете жодного колгоспника, у якого не було б своєї корови»¹⁴³.

Сталін виявляв зайвий оптимізм: третина господарств колгоспників залишалася в Україні безкорівною навіть у 1936 р.¹⁴⁴ Але річ не у цьому. Постанова ЦК ВКП(б) від 26 березня 1932 р. утверджувала право продажу колгоспами засобів виробництва (в даному разі — молочної худоби) членам колгоспу і, відповідно, право купівлі колгоспом худоби у колгоспників. Цим самим визнавався існуючий реально факт відчуження колгоспників від зосереджених у громадському господарстві колгоспів засобів виробництва. Право купівлі-продажу означало як визнання автономності колгоспного ладу в системі командної економіки, так і визнання неможливості існування колгоспного виробництва у нетоварній формі. Від цього вже залишався один крок до відмови будувати взаємовідносини між містом і селом на засадах продрозверстки, яка стала причиною глибокої кризи колгоспного ладу під час його утворення. Сталін не зробив цього кроку. Але з метою зменшення напруги в селі він ініціював постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 травня 1932 р. «Про план хлібозаготівель з урожаю 1932 р. і розгортання колгоспної торгівлі хлібом». У постанові визнавалося доцільним «після закінчення виконання цього хлібозаготівельного плану і утворення насінневих фондів, тобто з 15 січня 1933 р. надати колгоспам і колгоспникам цілковиту можливість безперешкодного продажу лишків свого хліба на свій розсуд як на базарах і ринках, так і в своїх колгоспних лавках»¹⁴⁵. Ця постанова про «колгоспну торгівлю» була насправді дозволом на існування вільного ринку за цінами попиту і пропозиції.

¹⁴² Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 298.

¹⁴³ Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 251.

¹⁴⁴ Ткач Н.І. За ленінським кооперативним планом. — К., 1970. — С. 136.

¹⁴⁵ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 910.

Існує документ, який показує, чим керувалася сталінська команда, запроваджуючи «колгоспну торгівлю». Це — схема промови, з якою Л. Каганович виступив на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 29 грудня 1932 р. Чорнові записи уперше були опубліковані В. Васильєвим і Ю. Шаповалом в 2000 р. Стосовно «колгоспної торгівлі» в записнику Кагановича маємо такий текст (без пунктуації та із скороченнями, які легко зрозуміти)¹⁴⁶:

«Что руководило нами при объявлении колхозной торговли

1) чтобы лучше сеяли

2) успокоить бушевавш украинск мужика

3) доходность

4) коль скоро колхозы нерентабельны, дать доходы кроме трудодней!

Зацепить за интерес, дать ему кроме общ доли, дать дополнительные источники».

Селяни могли «краще сіяти» (тобто сіяти, доглядати за посівами і збирати хліб) тільки в одному випадку: коли вони були впевнені, що держава задовольниться частиною вирощеного врожаю, а не присвоюватиме собі все. Ця нехитра істина вже була підтверджена відмовою В.Леніна від продрозверстки і переходом у 1921 р. на податкові відносини з селом. Тоді це означало, що після розрахунку з державою селянин міг на свій розсуд розпоряджатися частиною врожаю, яка залишилася у нього, у тому числі продавати її на вільному ринку.

Колгоспна торгівля означала, що колгоспи могли продавати на ринку те, що у них залишилося після розрахунків з державою. Виручку вони могли витратити на внутрішні потреби, у тому числі на розподіл між колгоспниками у вигляді грошової частини трудодня. Торгівля означала також, що колгоспники могли продавати на ринку частину продукції, яку одержували на зароблені трудодні у натуральному вигляді. В обох випадках виручка за реалізовану на ринку продукцію була не додатковим доходом (окрім трудоднів, окрім громадської частки, як твердив Каганович), а перетворенням зароблених селянами трудоднів з натуральної у грошову форму. Колгоспи, як визнавав Каганович, були нерентабельні. Він тільки не додавав, що відсутність доходів була наслідком закупівлі у колгоспів продукції державою за символічними цінами.

Важливо було тільки одне: щоб у колгоспів залишався хліб після виконання державного плану. В іншому випадку вони не могли розраховуватися з колгоспниками по трудоднях. Якраз такої впевненості у трудівників сільського господарства не було, і вони не поспішали радіти. Навесні 1932 р. ніхто не знав, скільки ресурсів для вільної торгівлі залишаться у колгоспів і колгоспників після виконання державних зобов'язань. Всі розуміли, що постанова з відстро-ченим на сім місяців строком дії може мати лише пропагандистське значення.

У 1932 р. весняна посівна кампанія запізнювалася більше, ніж у попередні роки. Голодні селяни не могли працювати з повною віддачею, робоча худоба теж була виснажена. Щоб розібратися в ситуації на місці, В. Молотов за дорученням Сталіна виїхав 25 травня в Харків на чолі представницької делегації, до якої увійшли нарком постачання А. Мікоян і нарком землеробства

¹⁴⁶ Командири Великого голоду. — С. 337–338.

Я. Яковлев. Наступного дня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У з їх участю було прийнято два рішення. По-перше, українська партійна організація зобов'язувалася за кілька тижнів забезпечити посівну площу ярих культур в обсязі не менше минулорічного. По-друге, вищі керівники республіки мали негайно виїхати в райони для організації сівби і розподілу раніше наданої продовольчої допомоги. Україна одержувала 3,3 млн. пудів хліба як додаткову насіннєву позику. Зерно надавалося з фондів Комітету резервів СРСР на території республіки і з найбільш зручних для швидкого транспортування місць — Білорусії і Новоросійського порту¹⁴⁷.

Тим часом Г. Петровський і В. Чубар домовилися написати — кожний від себе, листи Молотову і Сталіну про свої враження від поїздки по районах республіки. Обидва листи надійшли в Кремль з однаковою датою — 10 червня. Петровський спеціально зауважив, що лист він написав в Прилуках і не показував його іншим членам політбюро ЦК КП(б)У, тому що в Харкові нікого не застав¹⁴⁸. Ця ремарка засвідчила неготовність С. Косіора інформувати центр про справжню ситуацію в українській «глибинці».

Г. Петровський відзначив, що значна частина сіл охоплена голодом. Молотов і Сталін почули від Петровського те, чого не було в офіційних зведеннях ОДПУ щодо «продутруднень»: «На великих зборах по селах мене, звісно, лають на всі заставки, тітки плачуть, а трапляється й дядьки. Іноді критика становища, що склалося, заходить дуже глибоко та широко — навіть створили штучний голод, адже в нас був урожай; навіть засівматеріал забирали — цього не було навіть за старого режиму; чому українцям треба у тяжких умовах їхати по хліб у нехлібні краї, а не привозять хліб сюди тощо»¹⁴⁹.

У листі Петровського був неприємний для керівників партії висновок: ЦК КП(б)У винен в тому, що без заперечень взявся виконувати надзвичайно перенапружений план заготівель — 510 млн пудів зернових. План виявився настільки завищеним, що його реалізація потягла за собою голодування у багатьох районах республіки, тоді як продовольчий стан інших регіонів країни був непорівнянно кращим. Петровський попереджав, що до нового врожаю залишається ще місяць або півтора, і за цей час голод посилюватиметься, якщо держава не надасть селу додаткову продовольчу допомогу. Характеризуючи стан посівів, голова ВУЦВК відзначив, що селяни висівали за зменшеною нормою і часто використовували недоброякісний посівний матеріал, тому що насіннєвий фонд майже всюди забрали в хлібозаготівлю. Залишилася незасіяною значна частина орних земель. У зв'язку з цим селяни очікували ще важчих хлібозаготівель з урожаю 1932 р., і Петровський погоджувався з такою думкою.

Чубар писав Молотову і Сталіну без емоцій, але не применшуючи трагізму ситуації. Він вважав, що на початок червня як мінімум 100 районів потребують проддопомоги. Через тяжке продовольче становище цих районів посівна кампанія в республіці виконувалася незадовільно. Ці ж райони, вважав Чубар,

¹⁴⁷ Там само. — С. 20.

¹⁴⁸ Там само. — С. 227–228.

¹⁴⁹ Там само. — С. 213.

поставлять під загрозу обробіток посівів і збирання врожаю технічних і зернових культур. Тому він ставив питання про надання республіці допомоги в обсязі не менше 1 млн пудів продовольчих культур. Треба, підкреслював він, відмовитися від кількісного розширення завдань і повернутися обличчям до якісних показників. Наприкінці листа Чубар попереджав, що український уряд офіційно звернеться до ЦК ВКП(б) і РНК СРСР з пропозиціями внести істотні корективи в плани хлібозаготівель та інших завдань в галузі сільського господарства¹⁵⁰.

Сталін так відреагував на пропозиції Чубаря і Петровського в листі Кагановичу від 15 червня: «Перший розводить «самокритику» — щоб одержати з Москви нові мільйони пудів хліба, другий зображає святенника, який віддав себе в жертву «директиві ЦК ВКП» — щоб добитися скорочення плану хлібозаготівель. Неприйнятним є ні перше, ні друге»¹⁵¹.

Тим не менш, демарш Чубаря і Петровського, так само як відсутність реакції з боку українського генсека («найгірше в цій справі — мовчання Косіора» — зауважував він у цьому листі) глибоко стривожили Сталіна. З листів українських керівників він зрозумів тільки одне: у багатьох районах УСРР місцеві керівники явно перестаралися, підстраховуючи себе, з хлібозаготівлями, внаслідок чого й виник голод. Харківський центр Сталін звинувачував в листі Кагановичу і Молотову від 18 червня у тому, що він, не знаючи можливостей районів, неправильно розклав хлібозаготівельний план, викликавши тим самим перенапруження в одних районах і послаблення в інших. Так само районну управлінську ланку він звинувачував у незнанні можливостей кожного окремого колгоспу¹⁵².

Листи Сталіна його найближчим співробітникам мали довірчий характер, і з їх змісту можна зробити висновок про те, що він писав, як думав і, вірогідно, діяв як думав. Тобто його нічому не навчив досвід двох попередніх років продрозверстки. Генсек думав, що суть проблеми полягала у «правильному» доведенні хлібозаготівельного плану до колгоспу, району, області. Йому не спадало на думку, що селяни не бажають обмежитися продукцією, яку вони виробляли на відступленій їм в 1930 р. присадибній ділянці. Попри запевнення Наркомзему СРСР і Колгоспцентру про здавання державі від чверті до третини валового збору зернових в хлібовиробляючих регіонах, які були підтримані спеціальною заявою політбюро ЦК ВКП(б) від 12 квітня 1930 р., він претендував на всю продукцію громадського господарства колгоспів.

До 1932 р. заготівлями сільськогосподарської продукції займалися спеціалізовані радянські органи. Партійні органи здійснювали, як правило, загальний контроль за всіма сільськогосподарськими кампаніями, діючи, як правило, через уповноважених, які відряджались в колгоспи на певний строк. Сталін вирішив покласти персональну відповідальність за виконання хлібозаготівельного плану на перших осіб — керівників партійних організацій областей, країв і республік.

¹⁵⁰ Там само. — С. 212.

¹⁵¹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 169.

¹⁵² Там само. — С. 179.

У листах Кагановичу і Молотову від 18 і 19 червня він запропонував скликати нараду перших секретарів партійних комітетів основних регіонів СРСР з питань організації виконання хлібозаготівельного плану. В листі Молотову він заявив, що з нарадою треба поспішати, щоб дістати можливість попередити повторення українських помилок в галузі хлібозаготівель¹⁵³.

Дискусії щодо заготівельного плану почалися з січня 1932 р. Тоді цієї проблеми торкнувся в записці голова ЦКК ВКП(б) і нарком РСІ Я. Рудзук. Він наполягав на тому, щоб колгоспи знали план на початку господарського року. Вони мали б всі підстави боротися за добрий врожай, переконував Рудзук Сталіна, якби були упевнені, що вироблена понад державне завдання продукція залишиться у них. Іншими словами, Рудзук пропонував перейти у відносини з колгоспами на засади продовольчого податку. Ця ідея в іншій формі висувалася й Косіором в його записці Сталіну від 15 березня 1932 р. Український генсек пропонував: «Оголосити від імені союзних організацій про порядок хлібозаготівель з майбутнього урожаю, виходячи з того, що чим більшого врожаю досягне колгосп і колгоспник, тим більший фонд повинен бути виділений і розподілений на особисте споживання»¹⁵⁴.

Пропозиції Я. Рудзутака і С. Косіора мали одну спільну рису, яка була принциповою: обидва політика вважали, що об'єднані в колгосп селяни є власниками тієї продукції, яку вони виробляють, і зобов'язані, як кожний суб'єкт підприємництва, ділитися з державою твердо зафіксованою частиною продукції. Навпаки, Сталін і його найближче оточення, незважаючи на всі реверанси щодо «колгоспно-кооперативної форми власності», вважали недержавні сільськогосподарські підприємства такими, у яких держава може вилучати довільну частку виробленої ними продукції. Сталіну здавалося, що невігідно обмежувати претензії держави до колгоспів наперед визначеною цифрою. Він бажав вилучати з сільського господарства максимум продукції і турбувався тільки за те, виходячи з катастрофічного досвіду хлібозаготівель з урожаю 1931 р. в Україні, щоб навантаження на колгоспи розкладалося з урахуванням їх реального потенціалу.

У червні 1932 р. РНК СРСР розробив проект хлібозаготівельного плану, який підлягав затвердженню на партійних конференціях. На початку липня в Харкові повинна була відбутися III Всеукраїнська партконференція. На її порядок денний виносилося тільки одне питання: «Про підсумки весняної посівної кампанії, про хлібозаготівельну та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів». У листі Кагановичу і Молотову Сталін 1 липня заявив, що на українську конференцію треба виїхати Кагановичу як секретарю ЦК і Молотову як голові РНК. Перед ними ставилося завдання змусити партійну організацію України прийняти до виконання продиктований з

¹⁵³ Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925–1936 гг. Сборник документов. — М., 1995. — С. 241, 244.

¹⁵⁴ *Ивницкий Н.А.* Голод 1932–1933 годов: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 336.

Кремля хлібозаготівельний план. «Головний удар треба спрямувати проти українських демобілізаторів», — заявив Сталін¹⁵⁵.

6 липня, в день відкриття конференції відбулося засідання політбюро ЦК КП(б)У з участю Молотова і Кагановича. Останні оголосили прийняту того ж дня постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б), згідно з якою поставки України з урожаю 1932 р. визначалися в розмірі 356 млн пудів. Не будучи переконаними в тому, що їм вдасться схилити українських комуністів до схвалення наперед визначеної цифри поставок, Молотов і Каганович поспішили надати їй форму партійно-урядової постанови.

Новий план поставок зменшувався на 40 млн пудів проти попереднього. Проте і у зменшеному вигляді він був явно непосильним для деградуючого сільського господарства республіки. Тому на засіданні політбюро ЦК, яке передувало конференції КП(б)У, Молотову і Кагановичу було заявлено, що план поставок для України непосильний. Посилаючись на недосів зернових в обсязі 2,2 млн га і на загибель озимини на 800 тис. гектарах, політбюро ЦК, включаючи С. Косіора, поставило вимогу зменшити план. Але посланці Сталіна були невблаганні і політбюро ЦК КП(б)У прийняло коротку резолюцію: «Вважати правильним встановлений ЦК ВКП(б) план хлібозаготівель по селянському сектору обсягом 356 млн пудів і прийняти його до безумовного виконання»¹⁵⁶.

Серед 252 делегатів конференції з вирішальним голосом 158 (62,7%) склали секретарі сільських і районних комітетів. Вони повинні були в третій раз, після хлібозаготівель 1930 і 1931 рр., переконувати селян віддавати державі вирощену ними продукцію без міри. Але ці керівники добре знали, що селяни не працюватимуть на державу без оплати, коли ж працюватимуть під примусом, то так, що втрати продукції будуть величезними.

В. Молотов визнав, що «у ряді районів унаслідок помилок, припущених під час хлібозаготівель, утворився важкий харчовий стан». Але в цьому він звинуватив тільки райпарткоми і ЦК КП(б)У. «Тепер, — говорив він, — є намагання затерти хиби роботи в сільському господарстві на Україні, зваливши негативні факти останньої хлібозаготівельної кампанії на Україні на «зовнішні» причини, на розмір хлібозаготівельного плану і т. ін. Треба дати рішучу одсіч цим антибільшовицьким спробам»¹⁵⁷. Делегати конференції змушені були прийняти «до безумовного виконання» жахливо високу цифру поставок з селянського сектора.

У листі Молотову і Сталіну від 10 червня 1932 р. В. Чубар попереджав: «Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуться масові крадіжки хліба. Те, що спостерігається тепер — викопування посаженої картоплі, бурякових висадок, цибулі тощо — буде відтворюватися в набагато більших розмірах в період визрівання озимини, тому що фондів харчування з відпущених

¹⁵⁵ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 205.

¹⁵⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 194.

¹⁵⁷ Третя конференція КП(б)У. 6–9 липня 1932 р. — Стенографічний звіт. — Харків, 1932. — С. 117.

ресурсів пізніше, ніж до 1 липня, не вистачить»¹⁵⁸. Йому вторив Г. Петровський: «Допомогу треба надати ще й тому, що від голоду селяни зніматимуть недозрілий хліб, і його багато може загинути даремно»¹⁵⁹. Відпрацьовуючи з перебуваючим на курорті Сталіним постанову ЦК ВКП(б) про жнива у 1932 р., Каганович зауважив, що в цій республіці «є небезпека розкрадання хліба»¹⁶⁰. Масштаби небезпеки були найбільшими в районах масового голодування.

20 липня 1932 р. Сталін написав Кагановичу і Молотову, що законодавство про крадіжки державного, колгоспного і кооперативного майна надзвичайно ліберальне: 2–3 роки тюрми з наступною амністією через 6–8 місяців. Він пропонував прийняти закон, в якому колгоспне і кооперативне майно прирівнювалося б до державного; крадіжки майна каралися б мінімум десятьма роками ув'язнення, а як правило — смертною карою. Генсек підкреслив, що без перелічених заходів, які він сам назвав «драконівськими», зміцнити колгоспний лад неможливо¹⁶¹.

У недатованому листі (раніше 24 липня) знаходимо теоретичну інтерпретацію нового закону, яка прояснює той план інтегрування колгоспного ладу в «командну економіку», що існував від зими 1929–1930 рр. до зими 1932–1933 рр. Кооперативна, колгоспна і державна власність проголошувалися суспільного власністю, яка ставала «священною і недоторканою» під охороною силових державних структур. Охорона вважалася необхідною, щоб «добити й поховати» не лише капіталістичні елементи, але й «індивідуально-горлохватські звички, навички і традиції»¹⁶².

Якщо накласти ці теоретичні новації на прагнення сталінської команди реалізувати діючу програму РКП(б) 1919 р., тобто налагодити розподіл матеріальних та культурних благ серед населення без опосередкування товарно-грошовими відносинами, то стає зрозумілою причина відмови Сталіна від побудови відносин між містом і селом на податкових засадах. Обов'язок колгоспів платити податки означав визнання державою їхнього права на вироблену продукцію. Матеріальна заінтересованість, яка сприяла ефективній праці селян у колгоспі (на ній, до речі, будувалася з 1930 р. система державних заходів по організаційно-господарському зміцненню колективів) тепер прирівнювалася до «індивідуально-горлохватських» звичок, навичок і традицій.

Теорія «закону про п'ять колосків» освячувала існуючу в 1930–1932 рр. практику, коли держава намагалася користуватися всією виробленою колгоспниками та одноосібниками продукцією як своєю власною. Відносно одноосібників з теорією виходила неув'язка, і якщо колгоспи відносилися до суспільної форми власності, то одноосібників («індусів» — на жаргоні сільських активістів) треба було віднести до «індивідуально-горлохватської» категорії сільського

¹⁵⁸ Командири Великого голоду. — С. 209.

¹⁵⁹ Там само. — С. 214.

¹⁶⁰ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 188.

¹⁶¹ Там само. — С. 235.

¹⁶² Там само. — С. 240–241.

населення. Але з існуванням одноосібників уже не рахувалися, у 1932 р. село стало колгоспним.

7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Мірою судової репресії за розкрадання колгоспного і кооперативного майна обиралася вища міра соціального захисту — розстріл з конфіскацією всього майна. За «пом'якшуючих обставин» розстріл замінювався позбавленням волі на строк не нижче 10 років¹⁶³.

Постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. публікувалася в газеті «Правда» двічі — 8 і 9 серпня. Під публікацію редакція «Правди» разом з місцевим компартійно-радянським апаратом організувала в Україні грандіозний рейд по боротьбі з крадіжками зерна, в якому з 7 по 17 серпня взяли участь 100 тис. «ударників преси». Рейд не дав жодних результатів. «Крадіжки» частіше за все вимірювалися певною кількістю колосків. Непорівнянно більших, ніж від «крадіжок», втрат сільське господарство зазнавало від того, що колгоспники намагалися уникнути праці в полі, яка ніким не оплачувалася. Тоді врожай гинув від бур'янів або перестоювання.

Чи можна вважати, що Сталін був непослідовним у спробах побудувати відносини між містом і селом без опосередкування товарно-грошовими відносинами? У березні 1930 р. він погодився на існування колгоспів в артільній формі, а у травні 1932 р. — на колгоспну торгівлю за цінами вільного ринку. Слід визнати, що це були відступи для заспокоєння селянства. Після них держава завжди переходила в наступ. Наступ на артілі відбувався у своєрідній формі: держава викачувала з села хліб, сподіваючись на те, що колгоспники прогуються з присадибної ділянки (та й то була зроблена спроба усупільнення селянських корів). О. Хлевнюк, який видавав листування Сталіна і Кагановича за 1931–1936 рр., зазначав, що генсек згадував про ринкову торгівлю тільки в контексті боротьби з «спекулянтами і перекупниками». Натомість, як підмітив О. Хлевнюк, Сталіну дуже імпонувало розгортання постачання селу товарів широкого вжитку¹⁶⁴. Причину цього легко зрозуміти у світлі його загальних уявлень про побудову відносин між містом і селом. Поставка виробів ширшого вжитку в обмін на продовольство і сировину могла здійснюватися на позаринковій основі.

11 серпня 1932 р. Сталін написав лист Кагановичу, який уперше був надрукований «Независимой газетой» (Москва) в 2000 р. і став досить гучною сенсацією. У 2001 р. він з'явився у збірнику документів «Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг.» (укладачі — О. Хлевнюк, Р. Девіс, Л. Кошелева, Е. Рис, Л. Рогова)¹⁶⁵. Неодноразово він друкувався і в країнах Заходу.

Суть листа — у двох абзацах, які наводяться повністю і мовою оригіналу (виділення ключових слів — в авторському тексті):

¹⁶³ Трагедия советской деревни. — М., 2001. — Т. 3. — С. 453–454.

¹⁶⁴ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 131.

¹⁶⁵ Там само. — С. 273–274.

«Самое главное сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по **партийной** линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50-ти райкомов высказались **против** плана хлебозаготовок, признав его **нереальным**. В других райкомах обстоит дело, как утверждают, не лучше. На что это похоже? Это не партия, а парламент, карикатура на парламент. Вместо того, чтобы **руководить** районами, Косиор все время **лавировал** между директивами ЦК ВКП и требованиями райкомов и вот — долавировался до ручки. Правильно говорил Ленин, что человек, не имеющий мужество пойти в нужный момент против течения, — не может быть настоящим большевистским руководителем. **Плохо** по линии советской. Чубарь — не руководитель. **Плохо** по линии ГПУ. Реденсу (Станіслав Реденс від липня 1931 р. по січень 1933 р. — голова ДПУ УСРР — *Авт.*) не по плечу руководить борьбой с контрреволюцией в такой большой и своеобразной республике, как Украина.

Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретается не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец — прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, **против** партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей. Так дальше продолжаться не может».

У зв'язку з цим Сталін вирішив здійснити перетасовку вищого керівництва України. Кагановича він задумав вдруге призначити на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У, але із залишенням на посаді секретаря ЦК ВКП(б). Одночасно із зміцненням компартійної ланки Сталін задумав зміцнити ланку державної безпеки: відрядити в Україну заступника голови ОДПУ В. Балицького, у якого був досвід роботи в республіці.

Виклавши Кагановичу свій план кадрових перестановок, Сталін підсумував: «Без цих і подібних їм заходів (господарське і політичне зміцнення України, в першу чергу — її **прикордонних** районів і т.п.), повторюю — ми можемо втратити Україну».

Тут доведеться згадати, що у березні 1930 р. Сталіна особливо стривожили селянські хвилювання у прикордонній смузі України, після чого він на півроку припинив колективізаційний смерч. Тепер його знову тривожило становище у «великій і своєрідній» республіці, розташованій на кордоні з Європою.

Листи з сочинського курорту до Кагановича звичайно призначалися для всіх членів політбюро ЦК, з думкою яких Сталін на початку 30-х рр. ще рахувався. Лист від 11 серпня 1932 р. був адресований тільки Кагановичу, про що Сталін наступного дня спеціально попередив його¹⁶⁶. Каганович був основою кадрової комбінації і мусив знати її суть. Цим пояснюється незвична відвертість сталінського листа. В усіх інших випадках Сталін був менш відвертим.

¹⁶⁶ Там само. — С. 276.

Відповідаючи на лист, Каганович погодився з оцінкою становища в Україні і підтвердив, що не тільки в середній ланці, але й у верхівці КП(б)У існує спільна позиція щодо центру: «гнила кругова порука». «Резолюцію своєї конференції, — зауважив секретар ЦК ВКП(б), — вони всерйоз не беруть».

Іхати в Харків Каганович не бажав із зрозумілих причин. Він займав друге після Сталіна місце в компартійно-радянській ієрархії, і вважав, що так буде й надалі. Тому він поскаржився на здоров'я і висловив невпевненість щодо того, кого «посадити на Москву», проте все-таки заявив, що готовий їхати, тому що знає «країну, економіку і людей»¹⁶⁷.

Наскільки обгрунтованим був у цьому листуванні висновок Сталіна про можливість втратити Україну? Аналіз зовнішнього і внутрішнього становища СРСР у 1932 р., зроблений з урахуванням досвіду наступних десятиліть, підтверджує його. Справді, Сталін боявся союзу петлюрівців і пілсудчиків. Переворот Ю. Пілсудського (12 травня 1926 р.) і вбивство С. Петлюри (25 травня 1926 р.) підозріло співпадають у часі. Якби Пілсудський знайшов спільну мову з багатьма мільйонами громадян Другої Речіпосполитої української національності, то Західна Україна стала б взірцем для УСРР. За Польщею знаходилася дружня Радянському Союзу веймарська Німеччина, але до влади в ній рвалися люті вороги Кремля — націонал-соціалісти. Не виключалося, що вони могли б утворити спільний з пілсудчиками фронт проти СРСР. Сталін брав до уваги таку перспективу, це засвідчила депортація польського і німецького населення з території Правобережжя, здійснювана з 1934 р.

Внутрішнє становище голодуючої України було жахливим. Спостерігачі в один голос твердили про можливість раптового спалаху антирадянської боротьби. Республіка, яку Каганович цілком машинально назвав країною (й тоді це відповідало дійсності — до Голодомору — 33 і Великого терору 1937–1938 рр.), могла кинути виклик Кремлю. За період українізації 20-х рр. в ній розвинулася власна компартійно-радянська еліта, ступінь довіри до якої з боку центру цілком точно охарактеризований у листі Сталіна до Кагановича. У випадку, якби становище Сталіна і його команди в Кремлі захиталося, — а соціальна і економічна криза в СРСР до того вела, — комуністичний Харків міг би скористатися ситуацією, згадати права, утверджені за ним в радянських конституціях і перетворитися з червоного на жовто-синій. Видатний український історик Іван Лисяк-Рудницький ще за життя Сталіна (у 1950 р.) опублікував у західноберлінському журналі пророчу статтю «Проти Росії чи проти радянської системи». В ній містився прогноз, здійснений тільки під час розвалу радянської імперії у 1989–1991 рр.: «Скасування комуністичного устрою в сучасних радянських «союзних республіках», як і в сателітних державах, являло б собою ніяк не болючий переворот, але, навпаки, радісний і природний поворот до власної національної індивідуальності»¹⁶⁸.

Тим часом у 1932 р. події в Україні розвивалися за несприятливим для Кремля сценарієм. Свій головний вияв це знаходило у провалі хлібозаготівель. Сталін знав, що змушує Всеукраїнську партконференцію приймати до вико-

¹⁶⁷ Там само. — С. 284.

¹⁶⁸ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 321.

нання явно нереальний план (що не завадило йому в листі Кагановичу від 11 серпня обурюватися цілком зрозумілою реакцією секретарів райпарткомів республіки). Ще 24 липня у листі Кагановичу і Молотову він заявив, що установка на безумовне виконання хлібозаготівельного плану по СРСР цілком правильна, але доведеться зробити виняток для «особливо постраждалих районів України». Він брав у розрахунок те, що з усіх хлібовиробних регіонів тільки Україна по-справжньому голодувала в першій половині 1932 р., а також прикордонне розташування республіки («спільний кордон з Польщею і т. п.»). Особливо постраждалим районам він пропонував зменшити план наполовину, а одноосібним господарствам — на третину, що склало б, за зробленими для цього підрахунками, від 30 до 40 млн пудів зернових. Оголосити про зниження плану він бажав не одразу, а через місяць, «щоб сівба озимини пройшла більш жваво»¹⁶⁹.

Серпнева «атака» на українське село з участю членів політбюро ЦК КП(б)У дала державі 47 млн пудів хліба. У вересні з селян було вичавлено ще 59 млн, а в жовтні — 23 млн пудів. За станом на 5 жовтня з 23 270 колгоспів тільки 1403 виконали хлібозаготівельний план. С. Косіор направив лист в обкоми партії, де говорилося: «Перша п'ятиденка жовтня дала нове різке зниження хлібозаготівель. У ряді областей, наприклад, у Донбасі, Дніпропетровській, Харківській утворилося зниження, яке говорить про фактичне припинення хлібозаготівель. Усе це породжує тим більшу стурбованість, є тим більше неприпустимим, що ряд областей різко знизили і темпи сівби. Обкоми повинні врахувати, що таке зниження хлібозаготівель, яке відбулося в першій п'ятиденці жовтня, є абсолютно неприпустимим і ставить під загрозу не тільки мінімальні зобов'язання України по вивозу, експорту, але й уже зриває план постачання хлібом наших основних промислових центрів»¹⁷⁰.

12 жовтня відбувся пленум ЦК КП(б)У, який розглянув питання «Про перебіг осінньої засівної кампанії, збирання буряків і хлібозаготівлі». Наступного дня Косіор з групою інших керівників знову виїхав в райони на хлібозаготівлі. 17 жовтня за підписом М. Хатаєвича в обкоми була розіслана телеграма політбюро ЦК такого змісту: «Третю п'ятиденку жовтня заготовлено на Україні менше 3 млн пудів хліба, або на 40% менше, ніж у другу п'ятиденку, підсумки якої пленум ЦК визнав ганебними. За всі останні роки Україна ще не мала у вирішальні місяці п'ятиденки показника з таким незначним надходженням хліба. Створено безпосередню загрозу припинення постачання хлібом Донбасу, Харкова, Дніпропетровська та інших промислових центрів України. Донецький, Харківський обкоми звертаються до ЦК з проханнями про термінове завезення хліба, між тим при потрібному ході заготівель вони могли б не тільки забезпечити себе, але й дати хліб на вивіз»¹⁷¹.

Уся республіканська партійна організація в цей час уже була мобілізована на хлібозаготівлі. У села виїхали десятки тисяч партійних, радянських, профспілкових та інших працівників різних рангів, робітників з підприємств, викладачів вищих навчальних закладів тощо. Однак величезні зусилля мали низький

¹⁶⁹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 241–242.

¹⁷⁰ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 278–259.

¹⁷¹ Там само. — С. 260.

коефіцієнт віддачі. У четвертій п'ятиденці жовтня з сільської місцевості надійшло тільки 3,6 млн пудів хліба. Всього з червня до кінця жовтня з селянського сектора було одержано 132 млн пудів зерна. На 25 жовтня було виконано тільки 39% річного плану хлібозаготівель¹⁷².

Антиколгоспний рух селянства настільки розвинувся внаслідок спроб держави насадити протиприродні виробничі відносини на селі, що колгоспи справді почали розвалюватися. Колгоспне село давало державі менше товарного хліба, ніж сільське господарство перед суцільною колективізацією. Честолюбна програма форсованої індустріалізації, яка базувалася на ін'єкціях з села, почала зависати у повітрі.

За перші 9 місяців 1932 р. середньодобовий видобуток вугілля в Донбасі скоротився на 22%, а чисельність робітників у вугільній промисловості — на 17% (70 тис. осіб). Нарком важкої промисловості СРСР Г.Орджонікідзе навесні 1932 р. визнав, що радянське керівництво не може достатньою мірою забезпечити продовольче постачання, і робітники почали виїздити з басейну у пошуках їжі і праці¹⁷³.

Від 1929 р. радянський уряд безперервно нарощував обсяги капітального будівництва у промисловості. У червні 1932 р. Сталін вперше зауважив у листі до Кагановича, що НКВП «захлинається від грошей», і на III квартал йому треба дати менше¹⁷⁴. Тоді ж у листі, адресованому Кагановичу, Молотову і Орджонікідзе, генсек заявив, що переогодовування Наркомтяжу створює ненормальне і небезпечне становище у промисловості, не кажучи вже про те, що виникає загроза нових продовольчих утруднень¹⁷⁵. Отже, Сталін розумів, що існує прямий зв'язок між «переогодовуванням» важкої промисловості, хлібозаготівлями і голодом. В кінці липня 1932 р. він дав вказівку скоротити капіталовкладення в народне господарство на 500–700 млн. руб.¹⁷⁶

У липні 1932 р. довелось скорочувати також воєнний бюджет на 1933 рік — з 7 до 5–6 млрд. руб. Коли К.Ворошилов нагадав попередні проекти і обіцянки, Сталін зауважив, що тепер інша ситуація¹⁷⁷.

Розпачливий стан платіжного балансу СРСР став одним з проявів економічної катастрофи, що насувалася. Тільки важка криза змушувала сталінський уряд скорочувати видатки на «священних корів» бюджету — промисловість та армію. Каганович писав Сталіну 14 червня 1932 р., що в Москві посилено працюють над визначенням джерел, які можуть збільшити валютну виручку і зменшити «наш дефіцит і утруднення»¹⁷⁸. Мова йшла, між іншим, про виставлення на продаж безцінних творів світового мистецтва та унікальних предметів антикваріату. Але солідну валютну виручку міг дати тільки хліб за умови його продажу у великих кількостях.

¹⁷² Там само. — С. 261, 265.

¹⁷³ Командири Великого голоду. — С. 33.

¹⁷⁴ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 187.

¹⁷⁵ Там само. — С. 191.

¹⁷⁶ Там само. — С. 341.

¹⁷⁷ Там само. — С. 224.

¹⁷⁸ Там само. — С. 166–167.

II.5. Терор голодом

Від 7 до 12 січня 1933 р. в Москві працював об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б). Він розпочався доповіддю Й. Сталіна «Підсумки першої п'ятирічки», в якій проголошувалася докорінна зміна економічної політики. Генсек визнав, що політика прискорених темпів викликала істотні труднощі у повсякденному житті. Ця політика обґрунтовувалася таким чином: «Не можна не підганяти країну, яка відстала на сто років і якій загрожує через її відсталість смертельна небезпека. Тільки таким чином можна було дати країні можливість нашвидку переозброїтися на базі нової техніки і вийти, нарешті на широкий шлях... Ми не могли знати, в який день нападуть на СРСР імперіалісти і перервуть наше будівництво, а що вони могли напасти в усякий момент, користуючись техніко-економічною слабкістю нашої країни, — в цьому не могло бути сумніву. Тому партія була змушена підхльостувати країну, щоб не прогаяти часу, використати до дна передишку і встигнути створити в СРСР основи індустріалізації, які становлять базу його могутності»¹⁷⁹.

Для покоління 20–30-х рр., яке пройшло в 1914–1920 рр. через низку зовнішніх та внутрішніх війн і було виховане комуністичними пропагандистами в постійному чеканні нової інтервенції з боку неназваних імперіалістичних сил, аргументація політики «підхльостування» звучала переконливо. Тим більше, що радянські газети день у день відслідковували боротьбу нацистів і комуністів в Німеччині, яка вже добігала кінця.

Так само переконливо звучала теза Сталіна про необхідність форсованого подолання техніко-економічної відсталості СРСР. Хоч масові рухи робітничого класу цілеспрямовано організовувалися наявними у розпорядженні політбюро ЦК ВКП(б) «передавальними пасами», вони були цілком ефективними і забезпечили успішну реалізацію генеральної лінії партії на індустріалізацію країни.

Й. Сталін повідомляв, що в результаті дострокового виконання першого п'ятирічного плану під промисловість, транспорт і сільське господарство було підведено базу нової сучасної техніки, обороноздатність країни піднято на належну висоту, збудовано сотні нових великих заводів. «Чи варто після цього підхльостувати і підганяти країну?» — запитував він, і тут же давав заспокійливу відповідь: «Ясно, що тепер немає в цьому потреби»¹⁸⁰. Друга п'ятирічка, що починалася з січня 1933 р., оголошувалася п'ятирічкою освоєння нової техніки у промисловості і організаційно-господарського зміцнення колгоспів у сільському господарстві.

Припинення політики «підхльостування» супроводжувалося скороченням майже удвоє планових темпів середньорічного приросту промислової продукції. Це допомогло ліквідувати диспропорції, які згубно позначалися на повсякденному житті громадян. Більш істотною була, однак, готовність Сталіна визнати за селянами право на розпорядження тією продукцією, яка вироблялася на присадибних ділянках і в громадському господарстві. Без визнання цього

¹⁷⁹ Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 183.

¹⁸⁰ Там само. — С. 184.

права розмови про організаційно-господарське зміцнення колгоспів, які точилися з 1930 р., були пустопорожніми.

Визнання державою права колгоспів на вироблену ними продукцію мало далекосяжні наслідки. Трудівники села могли більше не боятися звинувачень в тому, що вони «крадуть» вирощений ними хліб, хоч прийняте після припинення нової економічної політики каральне законодавство залишалося в силі. Буквально за тиждень до оголошеної на цьому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) відмови від політики «підхльостування» Й. Сталін пригрозив українському селянству застосувати проти нього найбільш одіозну ланку карального законодавства — «закон про п'ять колосків», про що мова піде далі. Однак ленінсько-сталінська держава-комуна відмовлялася від своїх спроб — неостаточно, як тоді здавалося її керівникам, — замінити товарно-грошові відносини плановим розподілом виробленої продукції. Виробничу змичку між містом і селом партія повинна доповнити змичкою товарною, — заявляв Сталін, додаючи при цьому: «Для розгортання радянської торгівлі треба використати всі канали: і кооперативну сітку, і державно-торгівельну сітку, і колгоспну торгівлю»¹⁸¹.

Відмова від форсованих темпів індустріалізації країни і продрозверстки в сільському господарстві повинна була допомогти владі справитися з кризою, що вже оберталася у 1932 р. повсюдним голодом, який в Казахській АСРР внаслідок певних причин набув справді апокаліптичних масштабів. Ці заходи, однак, не могли негайно нормалізувати тяжке економічне становище населення і пов'язану з ним політичну кризу. Щоб відвернути загрозу втрати особистої влади, Й. Сталін не зупинився перед застосуванням проти власного народу зброї голодом, яку можна було б назвати зброєю масового ураження в доядерну епоху. Під час роботи січневого (1933 р.) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) в Україні і на Північному Кавказі починався Голодомор, організований людьми, а точніше — нелюдями з найближчого оточення генсека. Як же дійшло до цієї страхітливої терористичної акції? Чому вона стала можливою? Яким чином її вдалося настільки замаскувати, що полеміка на тему природи українського Голодомору не припиняється ось уже 80 років? Надійшла черга до розгляду цих питань.

У липні 1932 р. секретно-політичний відділ ОДПУ СРСР підготував для кремлівського керівництва довідку «Основні моменти в політнастрої найбільш уражених районів». Назва довідки виявилася неповною, бо не вказувала, чим були уражені перелічені в ній вісім регіонів СРСР. Голод, жертвами якого стали десятки тисяч українців, фігурував у довідці як «продутруднення». Голодомор, під час якого казахи гинули сотнями тисяч, чекісти назвали «найгострішими продутрудненнями, що прийняли в ряді районів характер голоду»¹⁸². Однак автори довідки особливо не переймалися ситуацією в Казахстані, описом якої закінчувалася довідка. Починали вони свою інформацію з України, і пояснювали пильну увагу до цієї республіки, не вдаючись, як у випадку з терміном «голод»,

¹⁸¹ Там само. — С. 202.

¹⁸² Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 420, 426.

до інакомовлення: «За масовими антирадянськими проявами Україна стоїть на першому місці»¹⁸³.

У 1932 р. радянській владі протистояло вже не доколгоспне селянство, яке можна було поділити на ворогуючі групи шляхом застосування «уральсько-сибірського» методу хлібозаготівель, а колгоспники разом з одноосібниками, у яких держава забирала майже все, що вироблялося, прирікаючи безпосередніх виробників на голодування. Однаково сильний тиск держави на колгоспників та одноосібників зменшив деформуючий вплив більшовицького поділу селянства на куркулів, середняків і бідняків. Усі, кого поділили за майновою ознакою, знову почали поводити себе, за визначенням проникливого знавця селянської психології Теодора Шаніна, «як соціальна одиниця зі спільними економічними інтересами і власною індивідуальністю, яка виявлялася у специфічних знаннях, способі дій і формах політичної свідомості, що обумовлювали колективну дію»¹⁸⁴. Тим не менш, піднятися на активну боротьбу з владою, як це сталося в 1930 р., селянство вже не могло. Найбільш активні протестувальники були вислані в якості куркулів або підкуркульників. Чекістська операція з вилучення зброї, яка залишалася в українському селі з часів війни, вже завершилася. Останнім акордом цієї триваючої роками операції було вилучення органами ДПУ УСРР за 11 міс. 1932 р. 28,2 тис. одиниць вогнепальної зброї (в тому числі 19,5 тис. — нарізної)¹⁸⁵. Однак у селян залишалася не менш грізна зброя для боротьби з державою, яка привласнювала собі плоди їхньої праці — саботаж.

Описане у спогадах П. Григоренка ставлення селян до праці у громадському господарстві у 1931–1932 рр. стало нормою для всіх регіонів України. Іноземці були вражені масштабами селянського саботажу. Керівник генерального консульства Польщі в УСРР Ю. Каршо-Шедлевські доповідав міністерству закордонних справ, що 27 вересня 1932 р. він здійснив поїздки літаком з Харкова до Одеси з тим, щоб зорієнтуватися, яким є фактичний стан з сільськогосподарськими роботами в Україні. Шестигодинне перебування у повітрі в безхмарний день переконало його в тому, що було зорано і засіяно не більше однієї шостої орних ґрунтів. Всюди він бачив на полях невелику кількість людей, хоч осінній сезон сільськогосподарських робіт добігав кінця¹⁸⁶.

Італійський посол в Москві Б. Аттоліко доповідав своєму урядові у червні 1933 р.: «Першопричину теперішнього голоду слід шукати у втраті селянином інтересу до обробітку землі, яка перестала бути його власністю та його спротиві й небажанні віддавати державі плоди своєї праці»¹⁸⁷. Висновок, зважаючи на час його появи, є цілком справедливим. Заради коректності треба зауважити, що

¹⁸³ Там само. — С. 421.

¹⁸⁴ *Shanin T. Peasants and the Peasant Society.* — Oxford, 1987. — P. 329.

¹⁸⁵ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. — К., 2007. — С. 38.

¹⁸⁶ *Holodomor 1932–1933. Welki Glod na Ukrainie w dokumentach Polskiej dyplomacji I wywiadu.* — Warszawa, 2008. — С. 126–127.

¹⁸⁷ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки. Упорядник Андреа Граціозі. — Х., 2007. — С. 168–169.

селян хвилювало визнання державою їхнього права власності на продукцію, яку вони виробляли, а не на землю, за допомогою якої вироблялася ця продукція.

Й. Сталін просто-таки фізично відчував селянський саботаж. В усякому разі, як помітив Ніколя Верт, він почав називати (у виступах на січневому (1933) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), у листуванні з письменником М. Шолоховим) взаємовідносини між державою і селянами «тихою війною». Радянський вождь успадкував якщо не від К. Маркса, то від В. Леніна гостро негативне ставлення до селян-власників, які протистояли комунізму не ідеологічно, а економічно. Звичайно, В. Ленін і Й. Сталін були політиками, які не бажали сваритися з переважною більшістю населення своєї країни. Сталін мав намір трансформувати соціальну природу селянства, поділяючи його на три частини і був налаштований, якщо виявиться необхідним, фізично знищити найбільш успішну верству сільського населення. Разом з тим він був готовий просуватися до поставленої програмою РКП(б) мети дрібними кроками.

Коли переважна частина селян опинилася в колгоспах, але не змінила своєї психології і лінії поведінки, розчарований Й. Сталін у листуванні з Л. Кагановичем змушений був переформулювати мету аграрно-селянської політики Кремля: «добити й поховати» не лише капіталістичні елементи, а й «індивідуалістично-горлохватські звички, навички і традиції»¹⁸⁸. «На людях», тобто у виступах на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК в січні 1933 р. він цю мету сформулював більш пристойними словами: колгосп є соціалістичною формою власності, але сліпо покладатися на це не варто. Далі він заявив: партія повинна більшовизувати колгоспи, і з цією метою створюються політвідділи МТС і радгоспів як специфічна форма безпосереднього управління виробництвом з боку партійних комітетів. На певний час більшовицьке керівництво відступало від залізного правила: парткомам — диктаторські повноваження, без прямого втручання в адміністративно-господарську діяльність, а виконкомам рад — повсякденне управління усіма сферами життя, але з цілковитим політичним підпорядкуванням парткомам.

Уособлювана сталінською командою держава виступала перед робітничим класом як сукупний підприємець, зобов'язаний виплачувати йому заробітну плату і турбуватися за те, щоб на ці рублі можна було прогодуватися. Робітники пов'язували свої надії на хоча б мінімальне харчування в умовах «тимчасових труднощів» з державою, а не з селянством, тому що на вільному ринку ціни на продовольство зашкалювали. Однак в 1931 і особливо в 1932 рр. робітники починали відчувати, що в країні робиться щось не те. Роздуми і застереження лідерів «правого ухилу» в політбюро ЦК ВКП(б) залишалися в пам'яті робітників-партійців, хоч «праві опортуністи» прилюдно покаялися. Тим часом політика тих, хто викинув М. Бухаріна, М. Томського і О. Рикова з політбюро ЦК, викликала голод не тільки в селах, а й у містах. Тому представники тих верств населення, яких чекісти називали в своїх інформаційних зведеннях «соціально близькими», теж починали становити загрозу для сталінської команди.

¹⁸⁸ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 240–241.

Диктаторський режим мусить спиратися на певну критичну масу людей, яких йому вдалося повести за собою переконанням або насиллям. Коли ж ця маса починає робити самостійні висновки, спостерігаючи боротьбу вождів між собою і співставляючи їхні аргументи й обіцянки з повсякденним життям, то режим зависає у повітрі.

Дуже показовою є листівка під грифом «Робітничої партії», яка поширювалася у Вінницькій області в липні 1932 р. Вона починалася із заяви про те, що мільйони трудівників міста і села приречені зі своїми сім'ями на голодну смерть. Після опису кризи, в якій звинувачувалося «диктаторське керівництво ЦК партії і політ-бюро», формулювався заклик такого змісту: «Тільки справді «Робітничка партія», тісно й нерозривно пов'язана з інтересами робітничого класу, виконуюча тільки волю пролетаріату, а не над пролетаріатом, тільки така Робітничка партія, не спекулюючи довірою трудящих, виведе країну з голоду і злиденності. Геть душителей робітничого класу — ЦК партії і політ-бюро!»¹⁸⁹

Не менш показовим є лист М. Живанова С. Косіору, датований 24-м грудня 1932 р. Український генсек передав його чекістам з метою встановлення особи автора, а уповноважений секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Яхонтов негайно зробив копію і переслав своїм начальникам в Москву. Щоб зберегти стилістику, цитуємо документ мовою оригіналу: «Тов.Коссиор. Откройте глаза на действительность, что Вы делаете своей политикой, безмолвные Вы рабы Москвы. Вы за два года угробили Украину, сельское хозяйство. Почитайте вы, что пишет большевистская «Правда» о большевистской политике ВКП(б), где колхоз действительно является примером для единоличника. Где партия является не слепым прислужником, безмолвным исполнителем, а где люди с головами взвешивали реальность планов. А Вы превратили всю украинскую парторганизацию в стаю попугаев». Далі автор, що підписався цим прізвиськом, переходив до ситуації в Україні і вказував, чим вона може загрожувати радянській владі. «Я сам партизан, старый член партии, мои отцы прокляли меня за участие в гражданской войне, померли от голода. Украинские коммунисты не знают массовой работы, они жандармы на селе. Они обеспечили все условия для пана и кулака. База для контрреволюции увеличилась до 95%, база партии — 5%. Я выражаю мысль всего здравомыслящего, что есть в нашей партии. Вы не знаете дух и настроения честной преданной революции части партии, они притиснуты к стенке, не могут рта открыть. Горлохваты, прохвосты и контрреволюционеры правят партией и ведут в пропасть всю страну»¹⁹⁰.

Лист цікавий тим, що ілюструє розрив між кремлівським керівництвом і більшовиками, які піднімалися на революцію, керовані принадною для них ідеєю зруйнувати світ насилля і побудувати світле майбутнє для всього людства. Жахлива дійсність перебувала в кричущому дисонансі з їх способом мислення, переконаваннями й ідеалами. Вони пересвідчилися в тому, що нездатні контролювати своїх вождів, які заводили партію в прірву, побачили свою безпорад-

¹⁸⁹ Голод та голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів. Вінниця, 2007. — С. 326–327.

¹⁹⁰ Голод в СССР. Famine in the USSR. 1930–1934. — М., 2009. — С. 75, 76.

ність, зрозуміли даремність особистих жертв, принесених з метою зміцнення радянської влади.

Проте лист цікавий не тільки як людський документ, в якому відбита кризова ситуація 1932 р. Він написаний українцем (у процитованому уривку є українізм: «притиснуты к стенке»), який відділяв ВКП(б) від КП(б)У (що теж можна встановити за цим уривком). Звинувачуючи керівників КП(б)У у робітничому схилинні перед центральним керівництвом партії, він тим самим висловлював свою переконаність в тому, що С. Косіор міг діяти в інший спосіб. Нам це здається дивним внаслідок ефекту, який історики називають презентизмом (накладення на реалії давнього минулого рис, властивих більш пізньому часу або сучасності). За статутом і всіма похідними від нього документами, які унормовували і упорядковували діяльність партії, реальної КП(б)У ніколи не існувало. Проте немало українців, починаючи від М. Скрипника, який дав таку назву партії українських більшовиків, розглядали КП(б)У як окремий від РКП(б)–ВКП(б) політичний організм. Кампанія українізації тільки зміцнила їх у цьому помилковому переконанні. Якщо кремлівське керівництво бажало перетворити партію разом з усіма її національними загонами на дисциплінованого і безвідмовного виконавця своїх планів, воно мусило ліквідувати ті наслідки започаткованої XII з'їздом РКП(б) кампанії коренізації радянської влади в союзних і автономних республіках, які дістали назву національного відродження.

М. Живанов звинувачував С. Косіора та інших керівників КП(б)У в тому, що українські колгоспи, на відміну від російських перебувають у жахливому стані. Можливо, саме тут слід повернутися до вже розглянутого питання про сталінську продрозверстку і накладення на Україну хлібозаготівельного плану, який за розмірами дорівнював сукупному плану всіх інших регіонів товарного землеробства, разом узятих. Хлібозаготівельний план цілком міг бути використаний як знаряддя боротьби з небажаними наслідками українізації. Як ми бачили, учні М. Грушевського були переконані, що так воно й сталося. Аналіз дій центрального більшовицького керівництва в ситуації, що створилася в Україні внаслідок виконання//невиконання невідомих планів хлібозаготівель, дає підстави переконатися в їх правоті.

Хід думок в анонімному листі за підписом М. Живанова настільки цікавий, що йому довелось приділити тут багато місця. Проте ми знаємо немало людей, які не обмежувалися роздумами, а діяли. Зокрема, проти кремлівського керівництва виступив із відкритим забралом М. Рютін. Це був колишній секретар Краснопресненського райпарткому — найбільш пролетарського в Москві за складом партійних організацій. Він був обраний кандидатом в члени ЦК у 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б) і вилучений з партійного керівництва за пропаганду «правоопортуністичних поглядів» в 1930 р. на XVI партз'їзді. З його ініціативи у березня 1932 р. був підготовлений документ «Сталін і криза пролетарської диктатури», а також звернення «До всіх членів ВКП(б)». У серпні 1932 р. з документами були ознайомлені Г. Зінов'єв, Л. Каменєв і колишній секретар Московського комітету ВКП(б) М. Угланов, а також деякі інші відповідальні (в недалекому минулому) партійно-радянські працівники Москви і Харкова, які

постраждали під час розгрому «правого ухилу». В цих документах висловлювалася пропозиція про усунення Й. Сталіна з поста генерального секретаря ЦК ВКП(б). У «Зведенні» з цього приводу говорилося: «Партія і пролетарська диктатура заведені Сталіним та його клікою в небачений глухий кут і переживають смертельно небезпечну кризу. За допомогою обману, наклепів і обдурювання партійних осіб, за допомогою неймовірного насилля і терору, під прапором боротьби за чистоту принципів більшовизму та єдності партії, спираючись на централізований потужний апарат, Сталін за останні п'ять років відсік і усунув від керівництва всі найкращі, справді більшовицькі кадри партії, встановив у ВКП(б) і всій країні свою особисту диктатуру, розірвав з ленінізмом, став на шлях найбільш розгнужданого авантюризму і дикої особистої сваволі, чим поставив Радянський Союз на край прірви»¹⁹¹. Жовтневий (1932 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) прийняв постанову про виключення з партії «контрреволюційної групи Рютіна-Слепкова» (О. Слепков був професором Ростовського педінституту). Г. Зінов'єв і Л. Каменєв були викинуті з партії через те, що знали, але не повідомили про документи «контрреволюційної групи». Всього до партійної і судової відповідальності у справі М. Рютіна було притягнуто до 30 осіб¹⁹².

Оскільки в цій справі фігурували Г. Зінов'єв і Л. Каменєв, вона набула широкого розголосу в газетах, зрозуміло, у відповідній інтерпретації. Але документи чекістів свідчать, що багато відповідальних працівників компартійно-радянського апарату по-своєму тлумачили боротьбу у верхах партії.

У листопаді 1932 р. завідуючий оргвідділом Носівського райпарткому (на Чернігівщині) Яременко залишив село Лихачово, в якому працював уповноваженим по хлібозаготівлях, повідомив керівництво райпарткому про свій намір вийти з партії і заявив інформатору ДПУ: «На мою думку, політбюро ЦК ВКП(б) проводить неправильну лінію, внаслідок чого країна зубожіє. Селяни стогнуть від непосильних податків. Верхи не бачать того, що робиться на місцях. Селянам доводять також непосильні хлібозаготівельні плани, і вони налаштовані проти влади. Політбюро проводить явно контрреволюційну лінію, про що говорять факти виходу зі складу політбюро ряду осіб, які в дійсності проводили вірну лінію (Бухарін і Зінов'єв)»¹⁹³.

Зневіра охоплювала не лише досвідчені кадри, але й виховану партією молодь. 20-річний комсомолец з Брусилівського району на Київщині Г. Ткаченко 18 червня 1932 р. писав С. Косіору: «Мені здається, наскільки партія була авторитетною все ж таки серед широких мас, зараз все менше. І тільки внесеться іскра в селянство, то спалахне всюди. Ми під носом не бачимо, а цілий ряд

¹⁹¹ О деле т.н. «Союза марксистов-ленинцев» // Известия ЦК КПСС. — 1989, № 6. — С. 106.

¹⁹² Там само. — С. 107.

¹⁹³ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Злочин влади — трагедія народу. Документи і матеріали. — К., 2008. — С. 229.

виголошуємо фраз про пауперизацію і зубожіння по капіталістичних країнах. Зараз набирає силу і авторитету теорія т. Бухаріна»¹⁹⁴.

В грудні 1932 р. транспортний відділ ДПУ УСРР підготував для московського і харківського керівництва органами державної безпеки зведення про політичні настрої серед робітників та інженерно-технічних працівників — членів партії, які працювали на залізничному транспорті. Доцільно навести коротку вибірку з прилюдних виступів або підслуханих сексотами висловлювань, щоб переконатися в глибині прірви, що утворилася між кремлівським керівництвом і рядовими партійцями.

Машиніст депо П'ятихатки, робітник-ветеран і давній член партії Солодов так висловлювався в своєму колективі: «Що будемо робити далі? З нас деруть останню шкуру. Норму хліба зменшили. На зиму залишилися без хліба, картоплі і палива. Все пропадає в якусь прірву. Лячно стає, коли думаєш про те, чого ми дочекалися, і що нас чекає попереду. Мабуть, загинемо всі, як мухи. Говорити ж ніде нічого не можна».

Слюсар силового цеху Нижньодніпровського вагоноремонтного заводу з 27-річним робочим стажем Є.Мирошниченко: «Довели країну до цілковитого розорення. З таким урядом країна пропаде. Недаремно Троцький казав правду».

Робітник станції Маріуполь-порт С.Під'яблонський: «Через політику Сталіна постраждали такі люди, як Каменєв і Зінов'єв. Сталінська кампанія викликає нас на повстання. Хіба що не говорять нам: «Дурні, ви ж з голоду здихаєте».

Коваль фабрично-заводського училища на станції Знам'янка І. Вовкодав: «Щось скоро буде. Так далі жити не можна».

Водій автодрезини на ст. Пологи Пирогов після партійних зборів з приводу виключення з партії групи М. Рютіна говорив у групі робітників: «робітники і селяни голодують. Все це Зінов'єв, Каменєв та інші бачили, врахували і бажали поліпшити становище робітників, але за це потрапили в опозиціонери. Існуюча політика партії рано чи пізно буде визнана шкідницькою».

На партзборах ст.Мелітополь з приводу рішень жовтневого (1932 р.) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) про виключення з партії групи Рютіна машиніст Ніколенко, який керував партшколою, сказав: «Ми в корені незгодні з політикою партії у питанні ставлення до селянства. У селян забирають хліб і худобу, вони голодують і їм нічим нас годувати».

Помічник машиніста, робітник з 20-річним стажем в депо ст. Іловайська А. Черенков: «Пишуть і говорять, що робітникам — все, а на ділі нічого нема. Даремно вигнали опортуністів з партії. Вони говорили правду. Якби вони залишилися у керівництва, ми б не зазнавали такої нужди, як тепер. Хліб на полях згнив, а залишок вивезений за кордон».

Робітник вагонного цеху в депо Кременчук Г. Нетяга заявив секретарю осередку: «Ось тобі справи МОДРу і моя кандидатська картка. Більше я в партії бути не бажаю, тому що Радянська влада і партія неправильно роблять,

¹⁹⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — К., 2007. — С. 212.

зменшуючи норму хліба. У мене з двох утриманців зняли по 100 г, а матері зовсім нічого не дають»¹⁹⁵.

Як можна бачити з наведених висловлювань, робітничий протест проти політики «уряду голоду» мав економічний підтекст. Такий же підтекст мали селянські хвилювання. Спираючись на розглянуту вище довідку секретно-політичного відділу ОДПУ «Основні моменти в політнастрої найбільш уражених районів», передану кремлівському керівництву в липні 1932 р., Н. Верт занотував: «В Україні і на Північному Кавказі, тобто в регіонах, які були головними виробниками зернових і під цим кутом зору являли собою стратегічну важливість для режиму, в 1931–1932 роках було зафіксовано 60% від загальної кількості хвилювань»¹⁹⁶.

Будь-який робітничо-селянський протест в неросійських регіонах країни обов'язково набував національну забарвленість. Кремлівське керівництво враховувало особливу небезпеку для себе кумулятивного поєднання обох форм протесту у розташованій в безпосередній близькості до європейських країн УСРР. Враховуючи, що принцип превентивності був головним в сталінських репресіях, можна думати, що непідйомні хлібозаготівлі здійснювалися в УСРР в 1930–1932 рр. і на Кубані в 1932 р. не тільки в річищі загальносоюзної політики «підхльостування», але й з метою підірвати економічну основу національно-визвольного руху.

Загрозу українського сепаратизму в Кремлі скоріше переоцінювали, ніж недооцінювали. Та й як її можна було недооцінювати, коли час від часу в Україні спалахували іскри того полум'я, яке палахкотило в 1917–1920 рр. Наприклад, 26 лютого 1931 р. у президію XII Всеукраїнського з'їзду рад була подана заява за підписом «Група делегатів і присутніх на з'їзді робітників харківських заводів» такого змісту:

«Треба будувати українську радянську державність, бо вже час наспів. Населення зросло, воно вже мало говорить про поламаний паркан чи про відібрану квартиру, а воно говорить про Державу. Українську радянську державність треба будувати, бо вона тільки розпочата, а у нас до цього часу говорять тільки про мову, культуру, хоча це теж елементи державності»¹⁹⁷.

5 серпня 1932 р. секретно-політичний відділ ОДПУ підбив підсумки селянських виступів за сім попередніх місяців. Зверталася особлива увага на зростаючу активність анти колгоспного руху за останні два місяці — червень і липень. Чекісти зафіксували також різке збільшення селянських виступів у 1932 р. порівняно з попередніми роком. На першому місці за кількістю виступів стояла УСРР — 923 з 1630. на другому місці перебував Північно-Кавказький край (173 виступи). Далі розташовувалися Західно-Сибірський край (119), Нижньо-Волзький (95), Середньо-Волзький край (78), Західна область (59),

¹⁹⁵ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. — С. 264–284.

¹⁹⁶ Верт *Николя*. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. — С. 72.

¹⁹⁷ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 426.

Центральна чорноземна область (43 виступи)¹⁹⁸. В російських регіонах кількість виступів була на порядок меншою.

Невже десятикратно вища протестна активність українських селян обумовлювалися тільки їх волелюбністю, схильністю до бунту, врешті-решт — ментальністю? Буде більш логічно, якщо ми згадаємо хлібозаготівельний тягар, накладений Кремлем на Україну, і визнаємо його провокативний характер: довести ситуацію до точки кипіння.

Час від часу на робочий стіл Сталіна клали дані про виконання планів осінньої сівби та хлібозаготівель по УСРР і зведення ОДПУ СРСР про протидію заготівлям з боку членів і кандидатів КП(б)У. Інформація про настрої людей, які виконували хлібозаготівельний план, була секретною. Висловлювання багатьох функціонерів низової ланки компартійно-радянського апарату явно підпадали під статтю про антирадянську пропаганду. Підсумковий документ про протидію хлібозаготівлям обсягом 68 стор. був підготовлений секретно-політичним відділом ДПУ УСРР за станом на 20 жовтня. Уперше він з'явився у збірнику документів «Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні», виданому в Канаді у 2005 р.¹⁹⁹ Документи збірника друкувалися без перекладу. Чекісти зареєстрували більше сотні проявів протидії хлібозаготівлям по кожній області. Розглянемо деякі висловлювання з цього зведення.

«План хлебозаготовок мы принимать не будем, так как по своим размерам он невыполним. А пойти на то, чтобы опять оставить людей голодными — преступление. Я лучше сдам сейчас свой партбилет, чем обманом буду обрекать колхозников на голод» (секретар партосередку Єрмак, с. Н-Сірогози однойменного району Дніпропетровської області).

«План нереален, разве что будете людей заготовлять в хлебозаготовку. Все равно придется крестьянству умирать голодной смертью... Видно, что у власти находятся контрреволюционеры или просто безголовые, которые вырабатывают планы так, чтобы их нельзя было выполнить» (з виступу колишнього червоного партизана, кандидата партії, члена сільради С.Шовкопляса на пленумі Ленінської сільради, Білоозерський район Дніпропетровської області).

«Они хотят вас в этом году оставить так же без хлеба, как и в прошлом году. Если вы, дураки, будете молчать, то останетесь без хлеба. Плана хлебозаготовок принимать сейчас не нужно, посмотрим, сколько будет излишков, столько и отдадим» (висловлювання голови артілі ім. 30-ої Іркутської дивізії, члена КП(б)У Бабичева перед загальними зборами, скликаними для прийняття хлібозаготівельного плану, Богданівська сільрада Павлоградського району, Дніпр. обл.).

«Мы ни одного фунта хлеба не дадим, вы нам не угрожайте, мы не боимся, голодная смерть страшнее» (на зборах активу так заявив голова артілі «Путиловець», кол. червоний партизан, кандидат в члени КП(б)У Денисенко. Білоозерський район Дніпр. обл.).

¹⁹⁸ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 440–441.

¹⁹⁹ Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні. За загальною редакцією Ю. Шаповала. Без місця видання (Канада), 2005. — С. 146–211.

«Я уже живу здесь 4 месяца и до того привык, что не считаю себя уполномоченным РПК, а считаю себя здешним колхозником. Наверное, буду жить еще 14 месяцев, но пользы из этого мало, ибо план хлебозаготовок невыполним, так как хлеба нет даже для сева и питания» (уполномочений РПК Передерій, В'юнівська сільрада, Білоозерський район, Дніпр. обл.).

«Это настоящий грабеж со стороны соввласти. В районном и высшем руководстве сидят не правители, а олухи. Сталин, Косиор и другие не могут управлять страной... Я брошу работу и уеду, не хочу грабить крестьян» (уповноважений РПК в селі Іванівка, голова райКНС Низькоусов, Н-Георгіївський район, Харк. обл.).

«Не могу даже себе представить, что делается в нашем Советском Союзе. Мне кажется, что у власти засела контрреволюция и издевается над народом. Я хорошо знаю, что у крестьян хлеба нет. Уже теперь они питаются суррогатами. Всего сказать нельзя, так как пришьют оппортунизм и исключат из партии. Много таких членов партии, которые работают неохотно, но надо работать» (голова колгоспу в с.Коптієво Постнов, Олішівський район, Чернігівська область).

«В этом году план непосилен, и если его выполним, то доведем Украину до развала и голода» (секретар Словечанського райкому ЛКСМУ Дубовик, Київська обл.).

Як свідчать підслухані чекістами висловлювання, українські селяни вже передбачали, що саме їх чекає у першій половині 1933 р. Штучно створювана владою неорганізованість селян не зменшувала масовості опору. Ситуація виглядала тим більш грізною для Кремля, що певні елементи організації у протидію владі інколи вносилися навіть функціонерами низового компартійно-радянського апарату.

Сталін все ще не розумів, мабуть, що колгоспники не працюватимуть на державу безплатно. Але він бачив масовість опору, особливо в Україні, і вважав його тим більше небезпечним, що ряд діячів російського уряду (О. Смирнов, В. Толмачов, М. Ейсмонт) під впливом наростаючої кризи почали розглядати генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозу для партії і країни.

27 листопада 1932 р. Сталін скликав об'єднане засідання політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б), на якому поставив питання про групу О. Смирнова. Заперечуючи свою особисту відповідальність за провал хлібозаготівель, на чому загострювали увагу члени цієї групи, Сталін назвав дві причини невдач: а) проникнення в колгоспи і радгоспи антирадянських елементів з метою організації шкідництва і саботажу; б) неправильний підхід значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів. Він закликав відмовитися від ідеалізації колгоспів та радгоспів і застосувати методи примусу щодо них, аби викоренити елементи саботажу та антирадянських явищ. «Було б нерозумно, — підкреслив генсек, — якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»²⁰⁰.

²⁰⁰ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 559.

Сталінський «сокрушительный удар» уже готувався, коли вищий партійний синкліт у складі членів політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) почув від генсека цей вираз. Репресії «саботажників» здійснювалися силами надзвичайних хлібозаготівельних комісій. Дві перші були утворені рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1932 р.: комісія на чолі з В. Молотовим (до неї увійшли також глава правління Держбанку СРСР М. Калманович, начальник всесоюзного об'єднання «Заготзерно» С.Саркісов та ін.), яка працювала в Україні, і комісія на чолі з Л. Кагановичем — для роботи в Північно-Кавказькому краї. Персональний склад комісії Л. Кагановича був визначений на початку листопада: М. Чернов (комітет заготівель СРСР), Т. Юркін (Наркомат радгоспів), А. Мікоян (Наркомат постачання), Я. Гамарнік (Політуправління РСЧА), М. Шкірятов (ЦКК ВКП(б)), Г. Ягода (ОДПУ), О. Косарев (ЦК ВЛКСМ). П. Постишев став на чолі комісії по Нижньо-Волзькому краю (28 листопада)²⁰¹.

В 2007 році Російський державний архів соціально-політичної історії і Гуверівський інститут війни, революції і миру опублікували відкориговану стенограму об'єданого засідання політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) (розіслану партійному активу) і справжню, яка відбивала те, що в дійсності було сказано 27 листопада. Порівняння обох варіантів текстів дає уявлення про те, що саме Сталін хотів сказати компартійно-радянському активу і що він вважав за доцільне приховати. Як виходить з тексту, розісланого парткомам, Сталін оголошував лише про намір влади завдати «сокрушительный удар» по «окремим колгоспникам і колгоспам». Напряму удару був невизначеним. Але, судячи з оригінального тексту документу, Сталін був більш відвертим. У своїй промові перед вищим партійним керівництвом він назвав регіони, в яких діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії, а також конкретних ворогів-білогвардійців і петлюрівців²⁰².

Надзвичайні комісії являли собою орган диктаторської влади Кремля, створений в конкретному регіоні на конкретний час. «Вибиваючи» хліб, вони користувалися місцевими апаратами — партійним, чекістським і радянським. Обов'язкові до виконання розпорядження оприлюднювалися від імені місцевих органів влади. Боротьбі з саботажем хлібозаготівель надавався широкий розголос за допомогою засобів масової інформації і радіо, газет, кіножурналів. Особливою популярністю користувалися сюжети про знахідки в колгоспах «чорних комор» — прихованих від державного обліку запасів хліба, а також про знайдені на селянських подвір'ях ями з прихованим зерном. Так влада вбивала клин між виробниками хліба і вже голодуючими споживачами в місті.

Комісія Молотова приїхала в Харків 29 жовтня і на засіданні політбюро ЦК КП(б)У спільно з першими секретарями обкомів партії повідомила про згоду Кремля на скорочення хлібозаготівельного плану. Попередньо у листах до ЦК ВКП(б) С.Косіор просив знизити план на 50 млн, а М. Хатаєвич — на 70 млн

²⁰¹ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 28.

²⁰² Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) 1923–1938 гг. — Т. 3, 1928–1938 гг. — М., 2007 — С. 589, 657, 658.

пудів²⁰³. Сталін погодився на максимальну цифру, і 30 жовтня на політбюро ЦК КП(б)У було прийняте остаточне планове завдання, розподілене по областях, секторах і культурах. УСРР повинна була дати 282 млн пудів, у тому числі по селянському сектору — 261 (колгоспи — 224,1, одноосібники — 36,9), по радгоспах — 21 млн пудів. Зменшені плани треба було виконувати у повному обсязі і негайно.

Молотов одразу виявив, що заскиртованого хліба не вистачить, щоб розрахуватися з державою за зниженим планом. Та він зайнявся в першу чергу колгоспними скиртами. Треба було поставити їх на облік, взяти під охорону, обмолотити і вивезти зерно.

У голодних і знесилених людей були свої розрахунки на хліб у полі. Залишаючи зерно в снопах, вони ще не втрачали надії використати його у майбутньому. Тому вони працювали вкрай уповільнено. На темпи робіт впливали також відсутність пального для молотарок, коней для перевезення зерна. Хліб псувався, гинув від гризунів, безповоротно втрачався. Навіть в кінці грудня в республіці ще не звели зерно з 390 тис. га²⁰⁴.

Перебуваючи в Одеській області, комісія Молотова звернула увагу на те, що в артлі «Червоне козацтво» Фурманівської сільради у парової молотарки враховувався тільки перший сорт пшениці і не враховувався другий сорт, який складав 25–30 відсотків обмолоту. Молотов негайно телеграфував в Новоукраїнський райпартком, секретарю Одеського обкому КП(б)У Майорову і Косіору, щоб злочинців негайно віддали під суд і використали цю справу в засобах масової інформації. 5 листопада його комісія розробила інструкції, які лягли в основу постанови РНК УСРР від 12 листопада «Про хиби в організації обмолоту та боротьбу з втратами врожаю зернових культур». В ній головна увага приділялася двом заходам: по-перше, суцільній перевірці якості обмолоту та стану токів, особливо щодо збереження соломи й полови; по-друге, негайній організації переобмолоту і перевірювання полови при виявленні втрат зерна в соломі і полові більше 3%. На кожну працюючу молотарку райпарткоми повинні були виділяти спеціальних контролерів з числа мобілізованих на хлібозаготівлі для організації обліку зерна і забезпечення його вивозу на заготівельні пункти²⁰⁵.

Селяни опиралися переобмолоту не менше, ніж обмолоту, бо солома з половиною була єдиним порятунком на випадок, коли вичерпаються мізерні продовольчі і фуражні запаси. Коли ж їх все-таки змушували до цього, вони старалися так налагодити молотарку, щоб знову побільше залишків відходило в полу. Хоч переобмолот мало допоміг виконанню хлібозаготівельного плану, кількість зерна у відходах все-таки різко зменшилася, і серйозно розраховувати на них як на продовольчий ресурс уже не доводилося.

У протоколі засідання політбюро ЦК КП(б)У від 1–5 листопада за вказівкою Молотова з'явилася директива про посилення допомоги хлібозаготівлям з боку органів юстиції. Судові органи зобов'язувалися поза чергою розглядати справи

²⁰³ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 515.

²⁰⁴ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 292.

²⁰⁵ Командири Великого голоду. — С. 233–235.

по хлібозаготівлях, як правило, виїзними сесіями на місці із застосуванням суворих репресій. Адміністративні органи зобов'язувалися швидко проводити в життя всі заходи примусу до боржників по хлібозаготівлях. Центральна і місцева преса повинні були широко висвітлювати судові справи²⁰⁶.

Рішення політбюро ЦК КП(б)У знадобилося Молотову, щоб створити умови для широкого використання драконівської постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. 5 листопада Хатаєвич і Молотов надіслали секретарям обкомів КП(б)У телеграму такого змісту: «У повідомленнях обласних органів ОДПУ є багато відомостей про розкрадання, злочинне розбазарювання і приховування колгоспного хліба за участю і під керівництвом правлінь колгоспів, і в тому числі деяких правлінців-комуністів, які являють собою насправді куркульську агентуру, що розкладає колгоспи. Незважаючи на це, Центральному Комітету КП(б)У невідомо, що роблять обкоми для боротьби з цими явищами. Відзначаючи неприпустиму бездіяльність судів і прокуратури і пасивність преси щодо відповідних конкретних фактів, ЦК КП(б)У категорично вимагає від обкомів негайних і рішучих заходів боротьби з цими явищами з обов'язковим і швидким проведенням судових репресій та нещадної розправи зі злочинними елементами в правліннях колгоспів на основі відомого декрету про охорону суспільної власності, з висвітленням цих фактів у пресі, винесенням засуджуючих ці факти рішень колгоспних зборів»²⁰⁷.

В Україні утворився явочним порядком надзвичайний орган влади на чолі з Молотовим, який розв'язував найважливіші питання повсякденного життя. Одним з них стала необхідність застосування прискореної практики реалізації «законау про п'ять колосків». 21 листопада Молотов, Чубар, Строганов і Калманович звернулися до Сталіна з проханням надати ЦК КП(б)У в особі спецкомісії (генеральний секретар ЦК, голова ДПУ УСРР і представник Центральної контрольної комісії) на період хлібозаготівель остаточне рішення питання про застосування смертної кари. Спецкомісія ЦК КП(б)У повинна була тільки раз на декаду звітувати про свої рішення у такій справі перед ЦК ВКП(б)²⁰⁸.

Заходам надзвичайної комісії Молотов надавав, як можна помітити, широкий розголос у засобах масової інформації, щоб представити себе виконавцем народної волі. В цих трагічних подіях якнайповніше проявилася справжня суть радянської влади — справді народного представництва, але цілком підпорядкованого компартійній диктатурі, уособлюваній купкою злочинців на вершині владної піраміди.

Певним елементом діяльності молотовської комісії став давно випробуваний шлях експропріації господарств. З цією метою РНК УСРР 11 листопада виніс постанову про позбавлення одноосібників, які не виконували зобов'язань по хлібозаготівлях, усього їхнього рухомого майна, а також посівів, присадибних ділянок і будівель. Висунута в цій постанові ідея розкуркулення (мовою селян — «розбарахолоння») була «поглиблена» рекомендаціями вживати її до колгосп-

²⁰⁶ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 528–529.

²⁰⁷ Командири Великого голоду. — С. 236.

²⁰⁸ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 548.

ників і депортувати експропрійованих у віддалені місцевості країни або в концтабори. Циркуляр за підписом С.Косіора був розісланий в райони 27 листопада: «По відношенню до колгоспів, які найбільш вперто саботують хлібозаготівлі, допустили затаєння і розкрадання хліба і не дали досі серйозного зрушення в хлібозаготівлях, обов'язково добитися викриття куркульських та антирадянських елементів — організаторів саботажу, здійснити вилучення цих елементів, організувати в прискореному порядку суд, а вирок суду, а також його виконання опублікувати у місцевій районній пресі»²⁰⁹.

Такі циркуляри низовий апарат виконував неохоче. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 29 грудня Л. Каганович із роздратуванням відзначив, що постанова РНК УСРР від 11 листопада рідко вживається щодо тих, хто не здає хліб, й запропонував негайно використати її, щоб прискорити справу. Він дав контрольну цифру на Харківську область — розкуркулити 1000 господарств, на Дніпропетровську — 500. Через день він узяв участь у засіданні бюро обкому і в нараді секретарів райкомів партії в Одесі, де наполіг на тому, щоб у 16 відстаючих районах розкуркулити та депортувати на північ 500 господарств, ув'язнити в концтаборах 500 і виключити з партії 50 осіб²¹⁰.

Уповноважений ЦК КП(б)У по хлібозаготівлях, голова ЦК КП(б)У і нарком РСІ УСРР В. Затонський у звіті написав: «Мені розповідали з практики Одеської області, зокрема Нової Українки і Знам'янки (те ж передавав товариш, що приїхав до мене з Нікополя), що висланям на північ не так вже й засмучувалися. Ніхто не дезертирував, багато хто йшов з гармошкою, а були навіть випадки «добровольчества», коли сусіди зверталися з проханням включити їх в партію переселенців»²¹¹. Затонський писав про це з подивом, не розуміючи поведінки селян, тому що був упевнений: «мужик з хлібом». А селяни надавали перевагу депортації перед голодною смертю. Секретар Краснопілляського райкому партії (Харківська обл.) доповідав в ЦК КП(б)У у грудні 1932 р.: «Нарсуд майже щоденно розбирає хлібні справи на місцях. Після закінчення суду в с. Краснопілля середняк Бесараб Олексій Васильович сказав: «Хай судять та везуть звідцілья, так хоч з голоду не вмреш, а вдома, коли залишимося, все рівно помремо»²¹².

Кожного дня Молотов зв'язувався з секретарями обкомів і райкомів, цікавився перебігом заготівель і вимагав стабільно високих темпів здавання хліба. Він телеграфував 18 листопада секретарю Новоукраїнського райпарткома: «Ваші цифри зростання хлібозаготівель за перші три п'ятиденки листопада можна вітати за темпи, якщо не втратите завойованих позицій. Відповідайте негайно коротким листом, чим пояснюються ці перші ваші успіхи і наскільки вони надійні»²¹³. Голова РНК СРСР бажав використати «досвід» Новоукраїнського райпарткому в інших районах.

²⁰⁹ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 286.

²¹⁰ Там само. — С. 287.

²¹¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 341.

²¹² Там само. — С. 289.

²¹³ Командири Великого голоду. — С. 238.

В. Молотов і його комісія перебували в Україні до 6 листопада. В цей день голова РНК СРСР виїхав у Москву, щоб взяти участь у торжествах, присвячених 15-річчю Жовтневої революції. Повернувся він у Харків 17 листопада і перебував в Україні до 23 листопада. Перші два дні Молотов просидів в столиці УСРР, відпрацьовуючи, згідно з одержаними від Сталіна інструкціями, партійно-урядові постанови харківського центру щодо посилення хлібозаготівель. Тексти документів він надіслав на узгодження в Кремль²¹⁴. Вони були опубліковані у вигляді постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада і постанови РНК УСРР від 20 листопада під однаковою назвою — «Про заходи до посилення хлібозаготівель».

У постановах висувалася вимога повністю виконати план заготівель до 1 січня і створити насінніві фонди до 15 січня 1933 р. Заборонялося витрачання натуральних фондів, утворених у колгоспах, які не виконали хлібоздачу. Райвиконкоми зобов'язувалися негайно організувати перевірку цих фондів і призначити у всіх артільях осіб, відповідальних за їх зберігання. По суті справи, на все засипане зерно накладався арешт. Мета цього екстраординарного заходу розкривалася в наступному пункті: надати райвиконкомам право перераховувати до фонду хлібозаготівель усі натуральні фонди колгоспів. Артіль-боржники, які видавали натуральні аванси у рахунок трудовнів або для громадського харчування понад встановлені норми (15% від фактичного обмолоту), повинні були негайно організувати повернення «незаконно розданого хліба» з тим, щоб спрямувати його на виконання плану. Райвиконкоми зобов'язувалися «організувати вилучення у колгоспів, одноосібників і робітників радгоспів хліба, що його розікрали під час косовиці, обмолоту і перевезення»²¹⁵. Цей зловісний пункт на ділі означав, що держава санкціонує масові обшуки з негайною конфіскацією всіх запасів зернових, бо відрізнити «вкрадене» зерно від будь-якого іншого ніхто не збирався.

Щоб придушити саботаж в управлінських ланках, ставилась вимога притягати до суду на підставі постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. як розкрадачів державного та громадського майна — бухгалтерів, рахівників, комірників, завгоспів, вагарів, які приховали хліб від обліку²¹⁶.

Прийнята під диктовку Молотова постанова РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. містила в собі пункт 9, який мав безпосереднє відношення до Голодомору-33: «До колгоспів, що припустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натуральні штрафи порядком додаткового завдання з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здавання даним колгоспом м'яса як уєспільненої худоби, так і худоби колгоспників. Райвиконкоми застосовують ці штрафи з попереднього дозволу кожного окремого випадку облвиконкомом. Розмір штрафів (в межах 15-місячної норми м'ясоздавання) і термін сплати цих штрафів РВК встановлює відповідно до господарського стану кожного окремого колгоспу. Накладання штрафів не

²¹⁴ Там само. — С. 36, 239.

²¹⁵ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. — С. 548.

²¹⁶ Там само. — С. 549.

звільняє колгосп від виконання повнотою встановленого плану заготівель. Дозволити РВК у випадках, коли колгоспи вживають справжніх заходів для забезпечення виконання плану хлібозаготівель на встановлені терміни, ці штрафи скасовувати. Санкціонувати ці штрафи можна з попереднього дозволу облвиконкому»²¹⁷.

Постанова ЦК КП(б)У від 18 листопада починалася з розділу «Про мобілізацію робітників-комуністів на хлібозаготівлі». В ній йшлося про відрядження з промислових центрів на допомогу райпарткомам 600 робітників з досвідом проведення ударно-політичних кампаній. Мобілізованих треба було спрямувати бригадами у складі 3–4 осіб в 40–50 вирішальних для заготівель районів (по 2–4 бригади на район) для роботи в селах, «де куркульський саботаж і неорганізованість партійної роботи набрали найбільш гострого характеру»²¹⁸.

Виходячи з того, що постанова ЦК КП(б)У текстуально повторювала всі завдання, що покладалися на радянський апарат постановою РНК УСРР, головною метою мобілізованих з міста комуністів ставала організація обшуків селянських садиб на предмет виявлення «неправильно виданого» і «розкраденого у колгоспів і радгоспів» хліба. Звертає на себе увагу та обставина, що в Харкові були поінформовані про одну з головних несправедливостей повсякденного життя в колгоспах — сваволю при нарахуванні трудоднів для місцевих начальників і рядових колгоспників. Держава відчула себе обійденою, тому що вважала вирощене зерно своєю власністю. Тому окремим пунктом партійної постанови було зазначено, щоб голів колгоспів — як безпартійних, так і комуністів, які не справилися з виконанням плану заготівель, «притягати до суворої відповідальності за розтрату колгоспного хліба з вилученням неправильно виданого хліба, у першу чергу у членів правління колгоспів і адміністративно-службового персоналу (рахівників, комірників, полеводів тощо)»²¹⁹.

Партійна постанова повторювала 9-й пункт урядової, в якому йшлося про вилучення у вигляді натуральних штрафів індивідуальної худоби колгоспників, але «збагачувала» її таким доповненням: «У колгоспах, які незадовільно виконують план хлібозаготівель, щодо колгоспників, що мають посіви зерна на присадибних землях, повністю зарахувати все одержане ними з присадибних ділянок зерно в залік натуральної видачі по трудоднях з вилученням лишку виданого хліба на виконання плану хлібозаготівель»²²⁰.

У постанові ЦК КП(б)У містився ще один важливий пункт, якого не було у значно коротшій за обсягом урядовій постанові: одноосібників, які не виконували хлібоздачу (по контрактації або «самозобов'язанням»), дозволялося штрафувати встановленням додаткових завдань не тільки по м'ясозаготівлях (в розмірі 15-місячної норми), але й по картоплі (в розмірі річної норми здавання)²²¹.

²¹⁷ Там само.

²¹⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 250–251.

²¹⁹ Там само. — С. 254.

²²⁰ Там само.

²²¹ Там само. — С. 257.

Запроваджені з особистої санкції Сталіна молотовські партійно-урядові постанови встановлювали відповідальність колгоспників за невиконання колгоспами встановленого хлібозаготівельного плану. Боржники повинні були відповідати продукцією, вирощеною у присадибному господарстві. Одноосібники відповідали за нездачу зерна іншою продукцією, а конкретно — худобою в живій вазі або м'ясом (салом) і картоплею. Виявлення наявності вироблених у присадибному господарстві колгоспника або в господарстві одноосібника продовольчих запасів могло бути здійснене різними способами, але за логікою головним ставав обшук.

У постанові ЦК КП(б)У містилася сором'язлива ремарка: не допускати застосування масових обшуків у колгоспників та одноосібників²²². Більш детально ця тема розгорталася у розпорядженні Наркомюста УСРР від 25 листопада, яке адресувалося прокуратурам. Наркомюст давав прокурорам таку настанову: «У питанні повернення незаконно розданого хліба й вилучення у окремих колгоспників та одноосібників розкраденого хліба — пояснюється: а) в цій роботі треба обов'язково спиратися на кращих колгоспників-ударників, вживаючи всіх заходів до того, щоб без масових трусів й адміністрування на основі самоперевірки досягти ефекту як щодо кількості виявленого й поверненого хліба, так і у виявленні фактичних зривачів з керівництва колгоспами й ледарів та рвачів, що хоча не мають трудовнів, проте мають запаси хліба; б) треба найширше поставити й використати агентурні можливості з тим, щоб найбільше запобігти зайвих дій, які не дають жодних наслідків»²²³.

Виходячи з продиктованих Сталіним і Молотовим постанов харківського компартійно-радянського субцентру влади, можна твердити, що в них містилися пункти, які вели до переростання вже пануючого у Радянському Союзі (в тому числі і насамперед — в Україні) голодування міського і сільського населення у жахливий Голодомор. Мова йде про натуральне штрафування господарств колгоспників та одноосібників, які вважалися боржниками по хлібозаготівлях. Такий спосіб покарання державою «боржників» нічого спільного із хлібозаготівлями не мав.

Вказані постанови і розроблені на їх основі підзаконні акти мали певні обмеження щодо процедури обшуків і набору продовольчих продуктів, які підлягали конфіскації. Переростання здійснюваних силовими засобами хлібозаготівель в терор голодом під виглядом заготівель відбувалося поступово. Процес переростання має бути ретельно відстежений (за період від грудня 1932 р. до лютого 1933 р.) при аналізі дій заготівельників, які керувалися як вказаними постановами, так і усними інструкціями. Але вже тут треба зафіксувати найголовніший результат діяльності надзвичайної хлібозаготівельної комісії під керівництвом Молотова в УСРР: створення законодавчої основи для терору голодом.

Один з найбільш авторитетних російських спеціалістів з селянського питання М. Івницький опублікував у 2009 р. книгу «Голод 1932–1933 годов в

²²² Там само. — С. 254.

²²³ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. — С. 550.

СССР». Він досліджував цю трагедію на матеріалах семи регіонів, в тому числі УСРР. Досить детально проаналізована й постанова політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р., як підкреслює М. Івницький — «цілком виняткова за своїм впливом на колгоспи і селян»²²⁴. Однак автор не розвиває тему і натуральні штрафи фігурують у нього тільки як поняття, що містилося в постанові політбюро ЦК КП(б)У. Та й авторство постанови з пунктами про натуральні штрафи М. Івницький приписує політбюро ЦК КП(б)У, додаючи лише, що вона складалася «з участю Молотова». У зв'язку з цим треба зробити два зауваження. По-перше, якими могли бути повноваження глави радянського уряду, коли він приїхав з мандатом Сталіна в Харків в якості голови надзвичайної хлібозаготівельної комісії? Невже ці повноваження полягали в тому, щоб бути присутнім і спостерігати? По-друге, в 2001 р. київське видавництво «Гене́за» опублікувало мовою оригіналу (тобто російською) матеріали надзвичайних комісій Молотова в УСРР і Кагановича на Північному Кавказі. В книзі «Командири Великого голоду» викладено всі матеріали, які передували появі постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. З них можна бачити, кому належить авторське право на цей документ.

Сталінський «сокрушительный удар» не міг здійснюватися, подібно кампанії розкуркулювання, тільки силами чекістів. Мова йшла не про 3-5 відсотків сільського населення, а про українське селянство в цілому. До репресивної кампанії в Україні мусив підключитися місцевий компартійно-радянський апарат. Ті, хто погоджувався виконувати брудну роботу, залишалися на своїх місцях і користувалися разом з сім'ями тими привілеями у постачанні продовольством, які держава-комуна запровадила в ситуації загального голоду для своїх функціонерів. Ті, хто власною пасивністю саботував вказівки центру, мусив бути позбавлений посад, вичищений з партії і репресований.

У сталінсько-молотовській постанові ЦК КП(б)У «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р. з цього приводу говорилося: «Оскільки у ряді сільськпарторганізацій, особливо в період хлібозаготівель, виявилось змикання цілих груп комуністів і окремих керівників партосередків з куркульством, петлюрівщиною і т.п., що на ділі перетворює такого роду комуністів і партосередки в агентуру класового ворога і є наочним доказом цілковитого відриву цих осередків і комуністів від бідняцько-середняцьких колгоспних мас, — ЦК і ЦКК КП(б)У ухвалюють негайно провести чистку ряду сільських парторганізацій, що явно саботують виконання плану хлібозаготовок»²²⁵. Мова йшла про Снігурівський і Фрунзевський райони Одеської області, Солонянський, Василівський і Велико-Лепетиський райони Дніпропетровської області. Як і слід було чекати, чистка перетворилася на розгром партійних кадрів. У Велико-Лепетиському районі з 300 членів партії було виключено 80 (27%). Вигнали з роботи і з партії і вислали за межі республіки керівників у більшості сіл району. Зокрема, з 25 секретарів партосередків було репресовано десятеро. Погром, однак, не дав жодних зрушень, як це було визнано у постанові

²²⁴ *Івницький Н.А.* Голод 1932–1933 годов в СССР. — М., 2009. — С. 157–158.

²²⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 256.

ЦК КП(б)У від 20 грудня «Про хід чистки Василівської, Солонянської, Фрунзевської, Велико-Лепетиської й Снігурівської райпарторганізацій»²²⁶.

Варто було Молотову виїхати з України, як низовий компартійно-радянський апарат різко послабив темпи хлібоздачі. Показова чистка кількох райпарткомів не справила належного враження. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло 27 листопада «перестраховочну» постанову, в якій зазначалося, що п'ята п'ятиденка листопада дала в основних хлібовиробних областях (Дніпропетровській, Київській, Харківській і Одеській) зниження на 574 тис. пудів. У зв'язку з цим обкоми КП(б)У і ДПУ УСРР зобов'язувалися взяти під безпосередній контроль життя заходів для подолання «куркульського саботажу»²²⁷.

Незважаючи на те, що Кремль знаходив різні способи залякування апаратних працівників, їх більшість бачила на власні очі трагізм ситуації, у сільській місцевості. Вони не бажали залишатися гвинтиками бездушної державної машини і у міру своїх сил відкрито або приховано виступали проти конфіскації продовольства у голодуючій місцевості. Один з небагатьох представників компартійно-радянського керівництва УСРР, який пережив сталінщину і помер власною смертю, другий секретар ЦК КП(б)У, секретар Харківського обкому і міськкому партії Р. Терехов на початку грудня зустрівся з Сталіним і розповів йому, що в Україні починається голод. Як згадував він у 1964 р., генсек не дослухав його до кінця й різко обірвав гнівною тирадою: «Нам говорили, що Ви, товаришу Терехов, добрий оратор. Виявляється, що Ви добрий розповідач — вигадали таку казку про голод, думаєте нас залякати, але — не вийде! Чи не краще Вам залишити пости секретаря обкому і ЦК КП(б)У і йти працювати до Спілки письменників — будете казки писати, а дурні будуть читати»²²⁸. Терехову ще поталанило: заступництво за голодуючих селян коштувало йому тільки посади. Пізніше, вже у січні 1933 р. Сталін відкликав Терехова в Москву і поставив на його місце П. Постишева.

Темпи хлібозаготівель знижувалися від п'ятиденки до п'ятиденки. У відповідь на грізний запит Сталіна С.Косіор 8 грудня 1932 р. підготував детальний звіт про стан справ після від'їзду Молотова з України (тобто з 23 листопада). У звіті вказувалося, що обмолот скирт у переважній більшості районів закінчився. З цього Косіор робив висновок, що українська парторганізація повинна перебудувати свою роботу «на виявленні прихованого, неправильно виданого і розкраденого хліба». Український генсек підкреслював, що «робота щодо організації суворої перевірки справжнього врожаю і ресурсів колгоспів, які не виконують план хлібозаготівель, тільки починається». Вона повинна була розгортатися, на його думку, по кількох напрямках: відбирання розкраденого хліба у колгоспників, які не мають трудовнів, і у одноосібників; повернення неправильно виданого на трудовні хліба; вилучення створених у колгоспах фондів (за

²²⁶ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 282–283.

²²⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 264.

²²⁸ Правда, 1964, 26 травня.

винятком насіннєвого фонду, який не підлягав вивезенню в рахунок хлібо-заготівель)²²⁹.

На виконання плану хлібозаготівель за рахунок «неправильно створених фондів» (головним чином — продовольчого і фуражного) Косіор не покладав великих надій, тому що вони вже були в основному вивезені з колгоспів. Головні надії покладалися на хліб, який був у колгоспників і одноосібників. Цей хліб можна було відібрати або обшуками, або репресіями. Незручність обшуків полягала в непрогнозованості результату: хліб могли й не знайти. Тому Косіор схилився до застосування репресій.

Що могло змусити селян віддати державі прихований хліб, який рятував їх від голодної смерті (у тому випадку, зрозуміло, якщо його вдалося приховати)? Держава в особі Молотова і Кагановича винайшла два способи впливу на них: натуральні штрафи і «чорну дошку».

Вираз «чорна дошка» у пов'язанні з терором голодом уперше зустрічається в щоденнику Кагановича, який той писав під час поїздки на Північний Кавказ. На засіданні бюро крайкому 1 листопада він заявив про намір поставити на «чорну дошку» від 3 до 5 станиць, в яких заборонити торгівлю і провести чистку від контрреволюційних і куркульських елементів²³⁰. Ідея була підхоплена і в Україні. 6 грудня постановою ЦК КП(б)У і РНК УСРР на «чорну дошку» були занесені села, які тривалий час не могли розрахуватися з державою. Першими ця доля спіткала Гаврилівку Межівського і Вербки Павлоградського районів Дніпропетровської, Лютенька Гадяцького і Кам'яні Потоки Кременчуцького районів Харківської, Святотроїцьке Троїцького і Піски Баштанського районів Одеської областей. Що це означало?

Якщо ознайомитися з опублікованою 8 грудня 1932 р. в газеті «Вісті ВУЦВК» постановою про статус «чорної дошки», то не побачимо нічого особливого: припинення кооперативної і державної торгівлі в цих селах, заборона колгоспної торгівлі, припинення кредитування і дотермінове стягнення кредитів, чистка органами РСІ кооперативних і державних апаратів «від всіляких чужих і ворожих елементів» (ніби в інших, не «чорнодошкових» селах «ворожим елементам» в компартійно-радянському апараті дозволялося функціонувати!), вилучення з колгоспів у цих селах організаторів зриву хлібозаготівель (ніби з інших сел вони не вилучалися)²³¹. Що ж залишалось за кадром?

Італійці зацікавилися цим питанням, і посол Італійського королівства в Москві передав до Риму 9 травня 1933 р. текст доповіді віце-консула Л. Сіркани, в якому детально описувалося становище в сільському господарстві «на основі газетних повідомлень і прямого спостереження». Л. Сіркана так описував ситуацію: «Внесення цілих сел та колективних сільськогосподарських підприємств у так звану чорну дошку тягне за собою суворі санкції, наприклад: припинення будь-якого постачання і вилучення навіть тої незначної кількості товарів, яка

²²⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 282.

²³⁰ Командири Великого голоду. — С. 315.

²³¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — С. 449.

уже була в кооперативах; абсолютна заборона покидати межі села або сільськогосподарського підприємства; обшуки і конфіскація продуктів»²³².

«Чорнодошкові» села насправді були генеральною репетицією влаштованого в масштабах всієї України терору голодом. Замуровані в них і позбавлені всякої їжі жителі гинули голодною смертю. Велике село Гаврилівка вимерло повністю, Вербки — наполовину²³³.

Наприкінці 1990 р. у Вашингтоні було опубліковано тритомний збірник спогадів громадян США і Канади, які проживали до Другої світової війни в УСРР. У 2008 р. він був передрукований в Києві. Серед свідчень є розповідь Василя Шумка, який учителював у селі Вербки. Він, зокрема, показав: «Це село занесене на чорну дошку. То не всі села були занесені. Але, значить, це, може, наше село, ще інші, що занесені на чорну дошку, більше пережили, але ми близько міста жили — Павлограду, то люди старалися тікати. Але місто було оточене, село оточене — не випускали. Не випускали ні в село, ні з села. А то, значить, чорна дошка. Такий стовб і напис «Бойкот...» Приїхав секретар Дніпропетровської області — Хатаєвич, і він був заступник першого секретаря України комуністичної. Він каже: То чому в вас тут трупи? Беріть усі! То як же? — йому кажуть. — Не можемо ховати, та як ми ховатимемо? Ні дощок, нічого нема. А, каже, так зробіть: Візьміть усіх у криницю — ті криниці, що осталися, — закиньте їх і загорнути їх»²³⁴.

За прикладом харківського центру пішли області. У листі Сталіну від 8 грудня Косіор повідомляв, що області вже занесли на «чорну дошку» до 400 сіл. Однак український генсек був невисокої думки про ефективність «чорної дошки», хоча висловлювався обережно: результати цієї репресії не враховані²³⁵. Блокада сіл мало впливала на хід заготівель. Якщо у селян справді не було прихованого хліба, щоб «відкупитися» від держави, вони повинні були довести це власною смертю від голоду. Навпаки, натуральні штрафи Косіор вважав більш ефективним засобом «стимулювання» хлібозаготівель. У своєму звіті Сталіну він це підкреслював кілька разів: «найбільший результат дає застосування натурштрафів, за корову і свиню тепер колгоспник і навіть одноосібник міцно тримаються»; «найбільш добрі результати з репресій дають натурштрафи і позбавлення присадибної землі»²³⁶.

Натуральний штраф так швидко й міцно увійшов у повсякденне життя села, що його стали називати у скороченій формі — натурштраф. Логіка звіту, що тут аналізується, дає підстави твердити: Косіор розглядав натуральне штрафування як засіб «стимулювання» хлібозаготівель. Це дуже важливо усвідомити, тому що

²³² Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки. — Харків, 2007. — С. 145, 147.

²³³ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 283–284.

²³⁴ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. — Т. II. — К., 2008. — С. 269, 270.

²³⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 284.

²³⁶ Там само. — С. 284, 286.

лише через кілька тижнів натуральне штрафування відірвалося від своєї основи — хлібозаготівель, і стало застосовуватися просто як репресія.

10 грудня 1932 р. на політбюро ЦК ВКП(б) були викликані керівники КП(б)У, Північно-Кавказького крайкому і Західного обкому ВКП(б). Сталін в різкій формі критикував їх за лібералізм і м'якотілість у боротьбі з саботажниками. Для опрацювання проекту постанови про перебіг хлібозаготівель була створена комісія політбюро ЦК, до якої від УСРР увійшли С. Косіор і В. Строганов. 14 грудня постанова «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» була ухвалена опитуванням членів політбюро ЦК ВКП(б). Строк завершення плану хлібозаготівель для України відсувався в ній до кінця січня 1933 р.²³⁷

Через п'ять днів з'явилася ще одна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, присвячена хлібозаготівлям в Україні. Сталін вирішив, що не варто сподіватися на КП(б)У та її керівників у боротьбі за виконання плану. Кагановичу і Постишеву доручалося «негайно виїхати на Україну на допомогу ЦК КП(б)У і Раднаркому України, засісти у вирішальних областях України в якості особливоуповноважених ЦК ВКП(б) і Раднаркому Союзу РСР, розділивши труд з Косіором, Чубарем і Хатаєвичем»²³⁸.

Каганович і Постишев опинилися в Харкові буквально через добу — 20 грудня. О 10-ій годині вечора почалося засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке тривало, судячи з щоденника Кагановича, до чотирьох годин ранку. На засіданні обговорювалося тільки одне питання: ситуація з хлібозаготівлями.

Косіор поділився враженнями від поїздки по Дніпропетровській області. Він зазначив, що в області йдуть повальні обшуки, але вони дають по декілька кілограмів зерна на один двір. Хатаєвич доповів про результати поїздки в Одеську область, яка повинна була для виконання плану здати 26 млн пудів хліба. По області залишалось необмолоченими близько 200 тис. га зернових, що давало не більше 8 млн пудів хліба. «Залишок (а це — 18 млн пудів — *Авт.*) доведеться збирати розкриттям ям і «чорних комор», заявив він. — Поки майже в кожному районі знайдено прихованим 2–3 тис. центнерів хліба. Але це — лише незначна частина прихованого і розкраденого»²³⁹.

На початку грудня в Харків був відряджений у складі групи чекістів В. Балицький. Сталін призначив його особливоуповноваженим ОДПУ СРСР по УСРР, залишивши С. Реденса на певний час головою ДПУ УСРР. На цьому засіданні політбюро ЦК Балицький вказав, що за два тижні грудня обшуками виявлено в республіці 7 тис. ям і 100 «чорних комор», в яких знайдено 700 тис. пудів хліба²⁴⁰. З цієї інформації можна було зробити два висновки: а) селяни справді ховали від держави рештки врожаю; б) розміри прихованого хліба були настільки мізерні, що виконати план за рахунок викриття «чорних комор» було неможливо. Косіор підтвердив другий висновок, який напрошувався, але

²³⁷ Там само. — С. 291.

²³⁸ Там само. — С. 295.

²³⁹ Командири Великого голоду. — С. 315.

²⁴⁰ Там само. — С. 316.

Хатаєвич вважав, як бачимо, що чекістам вдалося виявити лише незначну частину «прихованого і розкраденого» хліба. Позиція Хатаєвича була співзвучною з лінією у хлібозаготівлях, яку обрав посланець Сталіна — Каганович: обов'язково знайти в Україні «прихований і розкрадений хліб».

Заслугує на увагу в світлі дальших подій співставлення свідчень В. Чубаря і С. Косіора. Чубар говорив, що штрафи в натурі не стягують, вважаючи це недоліком хлібозаготівель. Косіор говорив про повальні, але малоефективні обшуки²⁴¹. Звідси встановлюється, що на час наради, тобто в третій декаді грудня, натуральні штрафи і обшуки ще не поєднувалися між собою в одну репресивну акцію.

На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня Каганович з санкції Сталіна вніс корективи у постанову ЦК КП(б)У від 18 листопада. Постанова дозволяла райвиконкомам викачувати з артілей створені в них натуральні фонди, але містила застереження: насінневий фонд вилучався тільки з санкції облвиконкомів у кожному окремому випадку. На додаток до цієї постанови ЦК КП(б)У 29 листопада розіслав за підписом С. Косіора інструктивний лист обкомам і райкомам, в якому зазначалося: «Просто і механічно вивозити усі фонди у хлібозаготівлю є зовсім неправильним і неприпустимим. Особливо це стосується насінневого фонду. Вилучення колгоспних фондів та їх перевірка повинні здійснюватися не огульно, не повсюдно. Треба вміло обирати колгоспи з таким розрахунком, щоб там дійсно знайти зловживання та схований хліб. Вивіз хоча б частини посівного матеріалу повинен допускатися тільки в особливо виняткових випадках з дозволу обкомів партії і з одночасним вжиттям заходів, які дійсно забезпечують поповнення цього фонду з інших внутріколгоспних джерел»²⁴². Як бачимо, інструктивний лист фактично скасовував пункт постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада про вивіз насінневих фондів. Саме так його оцінював Каганович, і тому він змусив політбюро ЦК відкликати цей документ.

На засіданні політбюро ЦК Балицький доповів, що за 4 місяці від початку заготівель було заарештовано у цій справі 11 тис. осіб, а за один наступний місяць, тобто до 15 грудня — 16 тис. осіб, серед них — 409 голів колгоспів і 107 голів райвиконкомів. Трійка винесла 108 смертних вироків, на розгляді перебувало ще 100 справ такого характеру²⁴³. Каганович схвалив ініціативу чекістів і поставив завдання репресувати найгірших уповноважених в районах, щоб вдарити їй по цій ланці відповідальних за хлібозаготівлі.

21 грудня перерване на короткий спочинок засідання політбюро ЦК КП(б)У відновилося. Тут виявилось, що Р. Терехов, як було занотовано у щоденнику Кагановича, «вперто не бажав давати прізвищ»²⁴⁴. З його боку це була звичайна порядність. Другий секретар ЦК КП(б)У вважав, що відряджені ним на цю кампанію керівники обласного масштабу не повинні ставати жертвами показових репресій, тому що ступінь виконання плану хлібозаготівель в районах

²⁴¹ Там само. — С. 317.

²⁴² *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 273.

²⁴³ Командири Великого голоду. — С. 316.

²⁴⁴ Там само. — С. 319.

залежав не від їхньої роботи, а від багатьох чинників, починаючи з напруженості самого плану.

Член партії більшовиків з 1912 р. Роман Терехов зробив ще один гідний подиву вчинок. Виступаючи 23 грудня на обласній нараді в Харківському обкомі КП(б)У, він так відповів на запитання про відкликаний інструктивний лист ЦК від 29 листопада: «Ми не повинні забувати про майбутню посівну кампанію, про її труднощі. До питання про насіння треба гнучко підходити. Ми не можемо тепер записати, щоб узяти насіннєвий фонд, але ми не можемо також записати, щоб не брати насіннєвого фонду»²⁴⁵. Виходить так, що навіть в тому диявольському коловороті, коли кожному відповідальному працівнику, звинувачуваному у саботажі і зраді партії, загрожувала ВМН (вища міра покарання в російській транскрипції), можна було зберігати людське обличчя.

Після марафонського засідання політбюро ЦК КП(б)У 20–21 грудня його учасники роз'їхалися по областях працювати над виконанням хлібозаготівельного плану. П. Постишев, С. Косіор і С. Реденс взяли на себе Дніпропетровську область, Л. Каганович, М. Чернов і В. Балицький — Одеську, В. Чубар — Чернігівську, М. Хатаевич — Харківську. 23 грудня Каганович і уповноважений по хлібозаготівлях в Одеській області Ю. Коцюбинський провели настановчу нараду районного керівництва в Кривому Озері. Коцюбинський вимагав, щоб заготівельники були такими же винахідливими у розкритті прихованого зерна, як колгоспники — у приховуванні: вони ухитрилися ховати хліб навіть під посівами. Каганович визначив програму дальших дій, беручи до уваги вивіз з колгоспів в рахунок заготівельного плану насіннєвого фонду після скасування рішення ЦК КП(б)У від 29 листопада. Варто навести найголовніший уривок з його короткого виступу мовою оригіналу, тому що він зробив спробу бути «своїм» у середовищі українців, використовуючи з цією метою звороти їхньої мови:

«Значит ли это, что мы не должны собирать семена? Нет. Семена нужно собрать, но после выполнения плана хлебозаготовок. За семена нужно драться. И, возможно, придется пойти на путь самообложения колхозников. Но это гораздо целесообразнее делать именно для семян, а не для хлебозаготовок идти и «побираться» у колхозников по полпудика. У многих секретарей нет ясности — чего можно и чего нельзя. Их с прошлого года «мамка на перегибах ушибла». И вот боятся «перекручивания». Украинская пословица говорит: «Крути, да не перекручивай». А они решили «зовсім не крутить». В морду бить никогда не следует. Но умело проведенные обыски, и не только у единоличников, но и у колхозников, рабочих, коммунистов, — это не перегиб. Нужно село взять в такой «штосс», чтобы сами крестьяне раскрыли ямы»²⁴⁶.

Цей безмежно цинічний виступ другого за значенням керівника держави-комуни з максимально можливою переконливістю показував всю небезпеку принадної іззовні комуністичної ідеї, коли вона ставала програмою практичних дій. Партія з великими традиціями революційної боротьби стала іграшкою в

²⁴⁵ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 274.

²⁴⁶ Командири Великого голоду. — С. 323–324.

руках купки карних злочинців. Такою же іграшкою стали народи опанованої більшовиками країни. Українських селян, які відвернулися від керівників УНР і пішли за більшовиками, через півтора десятки років брали у «великий штосс».

Невже М. Хатаєвич і Л. Каганович не розуміли, на відміну від С. Косіора, що план хлібозаготівель не можна виконати за рахунок розкриття ям? Розуміли, звичайно, і ця розбіжність в судженнях дозволяє безпомилково визначити коло тих, хто був утаємничений в сталінський задум, схований за виразом «сокрушительный удар». С. Косіор, як не старався, не міг завоювати довіру всесоюзного генсека. Він мислив категоріями хлібозаготівель, тобто явно не був в курсі. Натомість ті, хто заявив журналістам і кінодокументалістам тезу про селянський опір у формі приховування від державного обліку величезної частини врожаю 1932 р., створювали політичне прикриття для сталінського «сокрушительного удара».

Намір завдати цей удар був оголошений Й. Сталіним 27 листопада 1932 р., тобто набагато пізніше після того, як почалася його підготовка, у тому числі засобами законодавства. Як буде показано в наступному підрозділі, удар був завданий 1 січня 1933 р. Мабуть, не випадково одночасно з ударом, тобто 1 січня 1933 р. в газеті «Правда» з'явилася велика кореспонденція з села Кринички на Дніпропетровщині. Як писав журналіст, в селі діяло 50 уповноважених по хлібозаготівлях з району і області. Вони повинні були забезпечити надходження в середньому за день тисячі центнерів зерна, але вичавлювали з селян не більше 15 центнерів. Кореспонденція закінчувалася так: «Треба шукати, адже є ціле «підземне пшеничне місто». Проте тільки зрідка зусиллями окремих передовиків знаходять одну-дві ями».

Автори тези про «підземне пшеничне місто» вважали хлібозаготівлі зручним прикриттям запланованої каральної акції. «Сокрушительный удар», як показали події найближчого майбутнього, полягав у поєднанні натуральних штрафів та обшуків. Під приводом пошуків прихованого зерна у селян-саботажників мали намір конфіскувати всю їжу.

II.6. Голодомор

В радянській Україні термін «голодомор» в розумінні мору, викликаного голодуванням, прищепився завдяки письменникам. Першим його вжив через кілька тижнів після зняття заборони на згадування у повсякденному спілкуванні голоду 1932–1933 рр. Олекса Мусієнко²⁴⁷. У численних виступах Івана Драча, який став одним з яскравих лідерів українського національно-визвольного руху, слово «голодомор» зазвучало набагато.

Голодомор був неминучим наслідком сталінського «сокрушительного удара». У цьому підрозділі потрібно розкрити його механізми, які залишаються

²⁴⁷ Громадянська позиція літератури і перебудова. Доповідь О.Г. Мусієнка на партійних зборах Київської організації Спілки письменників України // Літературна Україна, 1988, 18 лютого.

незрозумілими до кінця в наші дні. Коли тема українського Голодомору вивчається ізольовано, а не в контексті комуністичного будівництва, то відпадає найбільш дискусійне питання: хто був жертвою — селянин чи українець? Стають також зрозумілими без пояснень з боку Сталіна, який не залишив нам щиросердних мемуарів, чому він наважився на «сокрушительный удар», який потяг за собою повільну, тобто найбільш жахливу смерть мільйонів людей різного віку від голоду. І, нарешті, маємо переконалися, що в історії українського народу комуністична доктрина, незважаючи на зовнішню принакність, виявилася більш небезпечною, ніж простий до примітивності людиноненавистницький націонал-соціалізм.

Елементи «сокрушительного удара» були багатократно випробувані Й. Сталіним в його попередній політиці. Одним з них було використання «втемну» всіх виконавців його волі. В даному разі саме так використовувалися і найвищі представники компартійно-радянського апарату (наприклад, С. Косіор), і відряджені на хлібозаготівлі міські робітники та службовці, і сільські комнезамівці. Легенда про «підземні пшеничні міста» давала мотивацію міським заготівельникам не виявляти жалю до «українських куркулів» в колгоспах, які нібито були причиною скорочення їхньої хлібної пайки до жалюгідних розмірів. Сільські комнезамівці, які не мали добре налагодженого присадибного господарства, а тому були голоднішими, ніж їхні більш успішні односельчани, не потребували жодної мотивації. Вони мов пилососом очистили в лічені дні від всякої їжі селянські садиби саме через те, що були голодні. Чекісти надали їхнім діям організованості, а правоохоронні органи — легітимності завдяки прийнятим у 1932 р. законам про охорону суспільної та державної власності і про натуральні штрафи, що накладалися на боржників по хлібозаготівлях.

Абсолютна інформаційна блокада, доповнена фізичним блокуванням голодуючого селянства України, Північного Кавказу і Нижнього Поволжя допомогла розмити жахливі наслідки «сокрушительного удара» у свідомості суспільства. Тим більше, що влаштовані державною владою голодомори в цих регіонах маскувалися ситуацією загальносоюзного голодування, викликаного сталінською політикою «підхльостування».

В останні місяці 1932 р. Й. Сталін усвідомив неможливість прямого включення колгоспного ладу в економіку держави-комуни, а тому одночасно з припиненням політики «підхльостування» відмовився від ідеї влаштування зв'язків між містом і селом на засадах продуктообміну. Тим не менш, органи державної безпеки мали довести, що саботаж посівної і збиральної кампаній був не природною реакцією селян на спроби держави відмовитися від товарообороту і ринку, а організованою акцією контрреволюціонерів. Найменша спроба представників місцевого компартійно-радянського апарату захистити селян починала прийматися в цій ситуації як змикання з контрреволюцією. Л. Каганович, який не мав власних ідей і завжди озвучував тільки те, що чув від свого патрона, писав Сталіну з Краснодару 5 листопада: «Головне завдання тут тепер — зламати саботаж, без сумніву, організований і керований з єдиного центру»²⁴⁸.

²⁴⁸ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 299.

Посилаючи у листопаді 1932 р. в Україну особоуповноваженого ОДПУ В. Балицького, Сталін поставив перед ним завдання, які незабаром той озвучив в оперативному наказі по ДПУ УСРР № 1 від 5 грудня. Наказ починався з твердження про те, що в Україні існує «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлорівських емісарів, розповсюдження петлорівських летючок». Перераховуючи всі ці явища, Балицький робив висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом». Закінчувався наказ постановкою завдання: «Основне та головне завдання — нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля та нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлорівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи Радянської влади та партії на селі»²⁴⁹.

Тільки на перший погляд наказ був дивним: апарату наперед видавалася версія (з усіма її відгалуженнями аж до польського генерального штабу), яку він мав не тільки підтвердити слідчими діями, але й матеріалізувати у вигляді контрреволюційних організацій з уже заарештованим членським складом. Проте такими були рутинні дії чекістів сталінської доби.

В оперативному наказі В.Балицького по ДПУ УСРР № 2 від 13 лютого 1933 р. підбивалися підсумки діяльності ударно-оперативної групи, створеної з метою «негайного прориву і викриття контрреволюційного підпілля». Ударно-оперативна група, як вказувалося у преамбулі до наказу № 2, виконала те, чого від неї чекали: «викрито контрреволюційне повстанське підпілля на Україні, що охопило до 200 районів, близько 30 залізничних станцій і депо, ряд пунктів прикордонної смуги. В процесі ліквідації встановлено зв'язок підпілля із закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, УВО і УНДО) і польським Головштабом». Підбиваючи підсумки, Балицький запевняв, що чекістам вдалося попередити негативний розвиток подій, якого так побоювався Сталін: «Аналіз ліквідованих за цей час справ говорить за те, що в даному випадку ми зіткнулися з єдиним ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні навесні 1933 року з метою повалення Радянської влади і встановлення капіталістичної держави — так званої Української незалежної республіки»²⁵⁰.

Накази Балицького треба читати, так би мовити, з дзеркалом в руках. Тоді ми побачимо, як причини стають наслідками, а наслідки — причинами. Сталін справді дуже боявся втратити Україну, як він признавався у листі до Кагановича від 11 серпня 1932 р. Але між груднем 1932 р. і лютим 1933 р. він завдав попереджувальний удар жакливої сили, який цілком виключив розвиток подій по шляху, що міг призвести до появи «Української незалежної республіки». Це

²⁴⁹ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. — К., 2002. — С. 189.

²⁵⁰ Там само. — С. 673.

був той самий «сокрушительный удар», про який він попереджав на об'єднаному засіданні політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 р.

Від грудня 1932 р. чекісти працювали не тільки над створенням центрів організованого спротиву радянській владі, але й над результатами діяльності цих центрів. В першу чергу йшла мова про розкрадене або приховане зерно з урожаю 1932 р. Приписуючи контрреволюції відповідальність за глибоку кризу колгоспного ладу, яка виявлялася передусім у колосальних втратах урожаю, керівники партії і уряду відводили удар від себе. На відміну від міфічних контрреволюційних організацій, для створення яких людей завжди вистачало, ями і «чорні комори», з яких склалися підземні «пшеничні міста», мали бути реальними. Кинувши всю сільську міліцію, уповноважених по хлібозаготівлях, членів КНС на виконання цього завдання, Балицький не досяг істотних результатів. У складеній в кінці січня 1933 р. довідці ДПУ УСРР зазначалося, що за період від 1 грудня до 25 січня було знайдено 14 956 ям, 621 «чорна комора» і 1359 інших таємних сховищ, з яких вилучено 1718,5 тис. пудів хліба. Щоб зробити сумарну кількість зерна більш вагомою, в названу тут цифру включили й хліб, знайдений в так званих «озадках», а також конфіскований у перекупників²⁵¹. Та все одно підземного «пшеничного міста» чекісти не знайшли.

Це стало зрозумілим уже в грудні 1932 р., як опосередковано визнав уповноважений ЦК КП(б)У по хлібозаготівлях в Одеській області, голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ В.Затонський. У звіті, датованому 22 січня 1933 р., він писав: «Був час, коли ДПУ (в записці Балицького) проголосило, що їхні уповноважені, не так як інші, все розвідають, організують. Без сумніву, включення ДПУ (до грудня вони по хлібу фактично «інформували про настрої») дало певний ефект. Без сумніву, їхні працівники організованіші, а часто й більш тямущі від багатьох інших (це тобі не «червоні професори»). Але й ДПУ дещо розкрило спочатку, а потім залишилося з настроями, а мужик з хлібом»²⁵².

Отже, Затонський не спростовував офіційну легенду про «пшеничне підземне місто», хоч розумів, що його твердження про «мужика з хлібом» не відповідає дійсності. Свідчення про те, що ДПУ «залишилося з настроями», дуже важливе. Воно дозволяє стверджувати, що Сталін в кінці грудня твердо знав, що не можна покладатися у виконанні хлібозаготівельного плану на селянське «пшеничне місто». Тим не менш, керівники УСРР в Харкові одержали 1 січня 1933 р. за його підписом телеграму такого змісту:

«Повідомляється постанова ЦК від 1 січня 1933 р.:

Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться

²⁵¹ *Кульчицький Станіслав*. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К., 2007. — С. 299.

²⁵² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 336.

найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності)»²⁵³.

Упорядники збірника, мабуть, відчули унікальність телеграми, яка адресувалася безпосередньо селянам через голову всіх інстанцій. Вони спробували пояснити причини звернення Сталіна до українського селянства і зробили під зірочкою таку примітку до документу: «За свідченням секретаря ЦК КП(б)У М.М. Хатаєвича у 1932 р. приховуванням зерна займалися від 85% до 90% колгоспників».

Примітка, в якій міститься цілком правильна інформація, доповнює сталінську телеграму даними про поширеність крадіжок хліба, але не дає уявлення про їх масштаби. Та ми можемо оцінити ступінь розлюченості міського населення, яке перед новим, 1933-м роком стало одержувати зменшену норму мізерної хлібної пайки внаслідок того, що «українські селяни розікрали урожай». Можна оцінити й майстерність сталінської режисури, яка гротескно перебільшувала масштаби «вкраденого» і обтяжувала виною за голод в Радянському Союзі саме українських селян. Адже громадяни СРСР, яких держава-комуна годувала одержаним по заготівлях хлібом, не знали, що селяни «крали» хліб кілограмами й колосками. «Вкраденого» виявилось недосить, щоб жити, але кого тоді цікавила смертність в українському селі?

У цієї проблеми існує ще один вимір: хто у кого крав? Сама держава в опублікованих нею законах урочисто обіцяла брати у селян тільки частину вирощеної продукції. Зокрема, 12 квітня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) схвалило, а 13 квітня ЦВК і РНК СРСР прийняли закон, за яким для колгоспів незернових регіонів встановлювалося здавання (продаж) товарного хліба за нормою, що не перевищувала однієї восьмої частки валового збору зерна; в зернових регіонах, у тому числі в Україні, ця норма складала від чверті до третини валового збору²⁵⁴. Однак у 1930–1932 рр держава забирала в Україні майже все, включаючи насіннєвий, фуражний і продовольчий фонди. Тільки 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Постанова обмежувала претензії держави на врожай певним, наперед визначеним відсотком. Але ця постанова стосувалася врожаю 1933 р.

Повертаючись до сталінської телеграми, можна сказати так: вона розкривається в своєму жахливому змісті лише при аналітичному вивченні, пов'язаному з контекстом, в якому стала можливою її поява. Контекст уже охарактеризований вище, з нього належить взяти головне: Сталін не розраховував на повернення хліба, який розікрали, бо знав, що його нема. Перший пункт телеграми був попередженням: здавайте хліб, інакше стане погано. Здавати вимагалось весь необлікований хліб, а не тільки зерно, яке вважалося вкраденим (наприклад, виявлене при повторному обмолоті «озадків»). Другий пункт телеграми стає зрозумілим тільки у співставленні з першим. Він адресувався

²⁵³ Там само. — С. 308.

²⁵⁴ Сбортник законів СССР. — 1930. — № 24. — Ст. 256.

селянам, які проігнорували попередження. Але таких селян треба було визначити. Яким способом? Досі не придумали нічого більш ефективного ніж обшук. *Отже, сталінська телеграма українським селянам була сигналом до масових обшуків.*

Хліб могли знайти або не знайти. У першому випадку все було ясно: швидкий суд на основі закону від 7 серпня 1932 р. Про це телеграма попереджала. Які дії Кремль передбачав у другому випадку, у телеграмі не повідомлялося. Зате відомо було, що з листопада 1932 р., тобто вже два місяці, на тих боржників, у кого при обшуках хліб не знаходили, іноді накладалися натуральні штрафи. Звідси впливав логічний і зрозумілий як селянам, так і заготівельникам висновок: у кого не знайдуть хліб, заберуть у вигляді штрафу інше продовольство.

Натуральне штрафування вважалося ефективним засобом впливу на тих, хто приховував хліб. Та чи могло воно вплинути на тих, хто не мав хліба, щоб здати державі? Обшуки вважалися ефективним засобом знаходження прихованого хліба. В листопаді і грудні 1932 р. до масових трусів в українському селі звикли, але натуральне штрафування, як свідчать джерела, ще не було масовим, хоча теж стало звичним. Поєднання обшуків з натуральним штрафуванням в одне ціле, яке стало наслідком цієї телеграми, якраз і було сталінським «сокрушительным ударом».

Що забирали у селян, коли не знаходили хліба? У прийнятих постановках йшлося про м'ясо, у тому числі в живій вазі, а також про «другий хліб» — картоплю. Але сталінська «хлібозаготівельна» акція вже не була розрахована на вилучення прихованого хліба. Якщо мова йшла про вилучення іншого продовольства, щоб в жахливий спосіб поглибити ситуацію у голодуючому селі, то заготівельники не повинні були обмежуватися постановами та інструкціями про натуральне штрафування.

Не існує письмового документа, в якому керівники держави давали б розпорядження конфіскувати все продовольство в селянських господарствах з метою створити їх власникам несумісні з життям умови. Але наявність усних інструкцій подібного змісту підтверджується узгодженістю дій місцевої адміністрації в межах всієї України. Про такі дії розповідали свідки Голодомору комісії Конгресу США на чолі з виконавчим директором Дж. Мейсом. Ось невеликий перелік свідчень.

Дмитро Корнієнко, 1918 р. народження, хутір в Понорницькому районі на Чернігівщині.

Маму нашу судили на початку 1933 р. на 8 років в'язниці. Її арештували. Сестра моя 27-го року народження, і ми осталися ще ніби в своїх стінах, і тому покійна бабця вирішила нами заопікуватися, бо не було кому. Я пригадую такий епізод. Зайшла бригада, яка так називалася — по викотці хлібозаготівлі. Ну й покійна бабця принесла нам, можливо, вона позичила в своїх синів, пів стакана пшоно зварити нам кашу на вечір. То була пообідня пора. І вони найшли ту шклянку з тим пшоном. Їх було десь може п'ятеро, переважно були чужинці, зауважив тільки два наших у тій бригаді. То один тільки як найшов: — Ага, пшоно. — І питався до решти: — Хто має торбу з пшоном, щоб висипати то з

стакана. І залишили нам той стакан пустий. Коли вони залишили наше помешкання, то ми були абсолютно без жадної їжі²⁵⁵.

Федір Капуста, 1900 р. народження, село Горби, Кременчуцький повіт, Полтавщина.

21 січня, чи то 21 листопада були організовані бригади в кожному селі, де була сільрада — і ходили ці бригади до колгоспників і до індивідуальників і забирали все чисто, що не є. Що знайшли — жменю пшона — забрали, що знайшли — жменю гарбузів — забрали. І в погребях — де капуста була, буряки квашені, картопля була — і там забирали все до чиста. Чому вони це забирали? Це така була директива тих уповноважених, що робили це. А їм залишалося, оцим, хто приймав участь у хлібозаготівлях — їм залишалося 25% і вони старалися якнайбільше збирати, розумієте, бо їм же 25%. Вони також не мали хліба, також голодні були²⁵⁶.

Григорій Мороз, 1920 р. народження, село Миколаївка Буринського району на Сумщині.

Брали що попало. Особливо такі були ці активісти, що навіть жінки, які були між ними, то в печі щось там зварене, то перекидали. Як ніби ненарошне. Перекине, щоб те вилилося і тоді:

- Ну, чим ти живеш?
- Нема нічого.
- Ну чим ти живеш?
- Ну та як, та живу.
- Чого ж ти не здох?²⁵⁷

Теодора Сорока, по чоловікові Трипняк, 1924 р. народження, хутір Лозуватка Царичанського району на Дніпропетровщині.

...Голодівка почалася на весні в 33-му році. Уже десь так під кінець лютого. Уже почалася страшна голодівка, бо викачували навіть як людина пішла десь щось дістала, то так уже зараз то забрали. Навіть як десь пшона жменьку здобув хтось і вкинув у воду — варив у горшку, то навіть той горшок розбивали, викидали на двір²⁵⁸.

Олекса Сонипул, 1915 р. народження, Сосницький район на Чернігівщині, села не назвав, бо мав рідню.

...В 33-ім році перед самим Різдвом в нашому селі ходили бригади по викачці хліба. Забирали все що можна їсти. У той день і знайшли й нашу картоплю, що закопали на дядьковому городі. І через те в той день у дядька забрали все, і ті вузлики, що баба назбирала на насіння на другу весну. А на завтра, на перший день Різдва, приїхали до нас, відірвали вікна, двері й відвезли до колгоспу. Батько в ту ніч не спав удома, а мати уже померла. Нас було тоді шестеро — найменша сестра чотири роки. І дядько нас забрав у свою хату. То

²⁵⁵ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. — Т. I. — К., 2008. — С. 538.

²⁵⁶ Там само. — С. 180.

²⁵⁷ Там само. — Т. II. — С. 264–265.

²⁵⁸ Там само. — Т. III. — С. 221.

назавтра прийшли з сільради й сказали, щоб за 24 години нас у дядьковій хаті не було²⁵⁹.

Тритомник свідчень, виданий комісією Дж. Мейса, щерть переповнений такими свідченнями з усіх регіонів України. Такі ж свідчення містяться у виданнях діаспори, а з 1989 р. — у багатьох книгах, опублікованих в Україні. Є такі факти в районних газетах (цензура вважала, що вони можуть бути опубліковані — з виховною метою: хто не працює, той не їсть), а також в архівах. В документальному збірнику, виданому Центральним державним архівом громадських об'єднань України (колектив упорядників — В. Лозицький, О. Бажан, С. Власенко, А. Кентій), натрапляємо на таке жахливе свідчення, що містилося в адресованому С. Косіору зведенні Наркомату юстиції УСРР від 19 січня 1933 р.²⁶⁰:

«Чернігівська область, Бахмацький район, с.Івангород. Під час вилучення хліба в середняка Болоховця останній повисився. Завдання ж на 16-те грудня виконав добровільно. Поскільки в дальнішому він завдань не виконував, до нього з'явилася бригада. У норах під піччю виявлено картоплю, яку бригада намагалася забрати. Тоді Болоховець з родиною підняв галас, вибігли на вулицю і, стягнувши з коней віжки, намагався повиситись, але бригадир йому в цьому перешкодив. Тоді Болоховець, скинувши піджак, заліз у клуню і повисився там. Вилучено у Болоховця: збіжжя — 116 кг, картоплі — 19 кг, вики — 4 кг, проса — 1 кг, квасолі — 3 кг, соняшнику — 10 кг та 10 головок маку».

Під виглядом хлібозаготівель у селян забирали всю їжу з єдиною метою: змусити їх померти з голоду. Хоч письмових документів з виявленням такого наміру не існує і не може існувати, розпочата новорічною телеграмою Сталіна винищувальна акція поширилася на всю Україну. Отже, намір Кремля знищити певну частину українського населення має солідну доказову базу у свідченнях сотень людей, яким вдалося вижити. Маємо ми й об'єктивні результати цієї сталінської акції: загибель від голоду мільйонів людей в УСРР і на Кубані.

Конфіскація продовольства з каральною метою здійснювалася в УСРР й під час зимових хлібозаготівель 1931–1932 рр., а також у листопаді–грудні 1932 р. Але ці випадки не мали характеру масової акції. Тоді вони являли собою «стимулюючий» захід для прискорення заготівель. Але в січні 1933 р. Й. Сталін вже знав, що в українському селі не залишалось зерна в кількостях, які могли б являти інтерес для держави. Тобто започаткована його новорічною телеграмою каральна акція не була пов'язана із хлібозаготівлями. У чому ж тоді полягала її мета?

Свідчень про мотиви каральної акції ми не знайдемо. Тому потрібна реконструкція реальної дійсності, яка спонукала Й. Сталіна діяти так, як він діяв. Частково ця реконструкція (на стадії перед зверненням генсека до українців з телеграмою від 1 січня 1933 р.) здійснена у попередньому підрозділі.

²⁵⁹ Там само. — С. 281.

²⁶⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади — трагедія народу. — К., 2008. — С. 301.

Продовжуючи її, треба зупинитися на питаннях про масштаби і техніку виконання «сокрушительного удара».

Люди, які пережили голод в УСРР, розповідали про конфіскацію всієї їжі, перебуваючи в різних місцевостях. Можна зібрати такі свідчення, нанести їх на карту і наочно переконатися в тому, що ця каральна акція охопила всі області (така карта створюється в Гарвардському університеті в 2013 р.). Організаторам акції було байдуже, чи є кожне окремо взяте село українським, чи воно болгарське, німецьке або грецьке. Акція не зачепила лише колгоспи прикордонної смуги і глухі місцевості Полісся, а також колгоспи, які виконали план хлібозаготівель (за станом на жовтень 1932 р. з наявних у статистичній вибірці 23 270 колгоспів річний план виконали 1 403)²⁶¹.

Вивчаючи спогади тих, хто вижив, ми не зможемо встановити, коли здійснювалася каральна акція: в пам'яті людей залишилася важка зима 1932–1933 рр., але й попередня зима 1931–1932 рр. була нелегкою, бо викликала голод першої половини 1932 р. «Зачіпкою» може бути свято, з яким деякі свідки голоду пов'язували каральну акцію — Різдво (за православним календарем воно випадало на 6 січня). У документах, де згадується каральна акція, теж фігурує січень. Цікаво було б здійснити трудовітську роботу з суцільного перегляду районних газет за грудень 1932 р. і січень–лютий 1933 р. Перегляд газет за грудень 1932 р. і лютий 1933 р. мусить бути контрольний. Конфіскація їжі в грудні 1932 р. здійснювалася не всюди, а тільки в «чорнодошкових» селах (через це є підстави датувати український Голодомор двома роками — 1932–1933). 8 лютого політбюро ЦК ВКП(б) прийняло перше з низки рішень по надання продовольчої допомоги голодуючим областям УСРР (Дніпропетровській і Одеській)²⁶². Відбирати їжу і надавати продовольчу допомогу — це дії протилежного характеру, і вони повинні бути розведені в часі. Отже, все вказує на те, що «сокрушительный удар» по Україні має бути датований першими п'ятьма тижнями 1933 р. і є наслідком новорічної сталінської телеграми.

Вивчаючи спогади, можна встановити, що у багатьох селян залишалася картопля та інше продовольство, одержане з присадибної ділянки. Це допомагало вижити без конфіскованого або не одержаного від колгоспу зернохлібу. Тобто не можна стверджувати, що обшуки з конфіскацією всієї їжі поширилися на всі підряд селянські садиби. Контроль Кремля за виконанням директив не був всюдисущим. Та й сталінська телеграма вимагала здійснювати обшуки не відкритим текстом, а опосередковано. Можливо, хтось використовував й інші, окрім обшуків, способи знайти у селян «розкрадений і прихований хліб». Органи державної безпеки мали на селі розвинуту мережу інформаторів і користувалися її послугами. Зустрічаємо ми у спогадах й розповіді про вчителів (звичайно ж, інформаторів), які повинні були розпитувати дітей, хто з них їв перед уроками хліб.

Після січневої акції чекістів в Україні практично припинилася на всю першу половину 1933 р. базарна торгівля продовольством. Залишилася тільки послуж-

²⁶¹ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 258–259.

²⁶² Голод в СССР. Famine in the USSR. 1930–1934. — М., 2009. — С. 83.

ливо просунута державою в сільські райони мережа магазинів Всесоюзного об'єднання «Торгівля з іноземцями». Комісія Конгресу США з українського голоду 1932–1933 рр. поставила тему магазинів Торгсину окремим пунктом під час опитування свідків Голодомору. Тема справді варта уваги.

Ось анонімне свідчення колишнього козака з станиці Незлобна Краснодарського краю, 1920 р. народження:

Батько, як служив для царя козаком, то мав хрести золоті, срібні годинники, золоті годинники, якась нагорода, то що я знаю. Я тільки чув, що батько був на турецькому кордону. При царю, а при революції — не знаю. То вона (мати — *Авт.*) занесла ото, оті всі хрести, годинники золоті до торгсину. Держава відкрила торгсин, де продавали першокласний риж, першокласну муку для печива, хліба, чи що і там ще якусь крупу. І то все за золото. Хто мав зуби золоті чи що, витягали, чи обруччя того, золоте, то витягали, віддавали. Так²⁶³.

Євфрозина Зоря, 1906 р. народження, народилася на хуторі Круглик біля Гадяча:

— Я чотири чашки за сережки, витягла і за сережки віднесла, і чотири чашечки пшениці принесла. Все. Торгсин в Гадячі був, Торгсин. І я туди пішла. То в матері були ці сережки. Вони кажуть: — Як твої сережки є, як ти зможеш дійти в Гадіч, візьми і проміння. То ми тиждень — чотири душі жили за те, що я сережки заміняла, чотири чашечки. Там то того нащіпаю, десь як весною, то того то трави різної, то і є такий кулішик маленький з того ж. І не так, що наїсися. А то вже мати розділя — собі вже скільки менше, а дітям дасть, щоб видержали, як-небудь. Там вже не наїстися, хоч кишки помие. Страшне було, страшне!»²⁶⁴.

Анонімний свідок, 1906 р. народження, жила у повітовому місті Полтавської губернії (міста не назвала):

— Ми чим вижили — торгсином. Повідкривали торгсини. Це ми персні свої повіддавали, сережки. В мене були там пару браслетів, пару колець було таких других. То каміння повикидали, а золото важили й давали пшоно, давали там хліб печений. Що ще можна було? Там можна було все брати. Там можна було м'ясо брати, а ми того не брали, бо нам треба, щоб хватило купити хлібу. То ми завдяки тому вижили. А так би не вижили, бо де його взяти що-небудь?²⁶⁵

Анонімний свідок, 1916 р. народження, село Вороньків Бориспільського району на Київщині:

— І коли люди несли золото, моя мати сережки віднесла, отримала півтора пуда муки. Такі були в неї кульчики, великі, золоті. О, ну й хто приносив золото, так його вже фотографували й брали й дивилися на автобіографію, тоді арештовували, садили у в'язницю в Лук'яновку і таким людям переважно казали: — Віддай золото, де воно в тебе закопане? — Бували такі тортури, що цими людьми набивали повну камеру, давали оселедця їсти, соленого, а потім води не

²⁶³ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. — Т. I. — С. 127–128.

²⁶⁴ Там само. — С. 336–337.

²⁶⁵ Там само. — С. 507.

давали. І так мордували людей, щоб вони здихали й пропадали. Це в цих торгсинах²⁶⁶.

Система магазинів Торгсину була розбудована у сільській місцевості спеціально для того, щоб скористатися голодом для поповнення державних золото-валютних резервів. Цей корисливий інтерес держави допоміг врятуватися від смерті тільки тим, хто мав побутове золото. Але горе було тим, кого чекісти вважали власниками великих кількостей валюти або золота. В опублікованому комісією Конгресу США тритомнику свідчень можна знайти не одне твердження про переслідування «підпільних мільйонерів».

Торгсинівська операція була позбавлена елементів благодійності. Міжнародна комісія юристів з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні знайшла необхідним заявити: «Той факт, що склади Торгсину угиналися від продовольства, тоді як кількість жертв голоду була величезною, свідчить про відмову властей надати допомогу голодуючим»²⁶⁷.

Конфіскація всієї їжі застосовувалася не тільки в Україні. В. Кондрашин у дослідженні про голод в російському селі знайшов і опублікував офіційні документи про конфіскацію всієї їжі. Зокрема, Старомінський райком ВКП(б) Північно-Кавказького краю санкціонував такі заходи щодо станиці Новосільської: «Застосувати найбільш суворі заходи впливу, примушування, здійснюючи вилучення всіх продуктів харчування». У листопаді 1932 р. в листі до М. Хатаєвича В. Молотов нещиро назвав цю позицію «небільшовицькою» і такою, що впливала з «відчаю, до чого ми не маємо жодних підстав, оскільки партія виступає проти практики місцевих властей “брати будь-який хліб і де завгодно, не рахуючись і т.п.”»²⁶⁸.

Особливо розчулює молотовська недовомка «і т.п.», за якою стоїть смерть від голоду. За діями Молотова в різних регіонах країни тягнувся довгий шлейф смертей. Є величезна кількість свідчень конфіскації вирощених на присадибних ділянках колгоспників та одноосібників продукції, — вказує В. Кондрашин, — а також законсервованих дарів природи на покарання за невиконання державних зобов'язань²⁶⁹. І далі вчений наводить приклади конфіскації всієї їжі як карального заходу за невиконання того, що він називає «державними зобов'язаннями».

Оцінка, яку В. Кондрашин робить разом із своїми старшими колегами з приводу практики застосування натуральних штрафів під час українського Голодомору, міститься в статті чотирьох авторів²⁷⁰ і набуває в його останній монографії таку форму: «Звичайно керівництво партії не санкціонувало вилучення всіх продовольчих запасів з комор та льохів колгоспників та одноосібників, але те, що воно не зупинило його своєчасно і не прийняло потрібних

²⁶⁶ Там само. — Т. II. — С. 330.

²⁶⁷ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. — К., 1992. — С. 55.

²⁶⁸ Кондрашин Виктор. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. — М., 2008. — С. 216.

²⁶⁹ Там само. — С. 216–217.

²⁷⁰ Зеленин И.Е., Ивницкий Н.А., Кондрашин В.В., Осколков Е.Н. О голоде 1932–1933 годов и его оценке на Украине // Отечественная история. — 1994, № 6. — С. 258–260.

заходів з виправлення допущеного беззаконня, не знімає з нього відповідальності за смерть від голоду тисяч селян»²⁷¹.

Але ж не було беззаконня, якщо вважати законом постанову ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». А коли у селянської сім'ї на підставі прийнятих у тому ж році партійно-урядових постанов про натуральні штрафи посеред зими позабирали всю їжу — не тільки з льохів, але і з печі під час обшуку, то тим самим прирікали її на смерть, — тут не може бути двох різних думок. Отже, мова йде про вбивство. Те, що вища влада ховалася за діями місцевих властей — це теж зрозуміло, починаючи із сталінської статті «Запаморочення від успіхів». Кому з людей, які виходили на центральну трибуну Мавзолею В. Леніна під час урочистих демонстрацій на Красній площі, хотілося бути звинуваченим у безкровній смерті селян від голоду (такій же безкровній, як спалення еретиків на вогнищі в середні віки)? Вони надавали перевагу в листуванні ось цьому молотовському виразу — «і т.п.». Тому, власне, нема письмових санкцій більшовицького керівництва на конфіскацію у боржників по хлібозаготівлях всієї їжі. Та відсутність таких документів не знімає вини з кремлівських можновладців за загибель не тисяч, як твердить В. Кондрашин, а мільйонів селян. Цю вину не можна перекладати на голодних незаможників, хоч саме їх руками здійснювалася конфіскація їжі. Після того, як настав Великий голод, багато цих незаможників теж загинуло, а на початку березня 1933 р. були ліквідовані й комнезами, які стали нецікаві владі.

Монографія В. Кондрашина є блискучим завершенням теми, якою вчений займався з кінця 80-х рр. Скажемо так — непопулярної в сучасній Росії теми. Положень, з якими хотілося б посперечатися, в ній небагато, і всі вони стосуються не наукових, а політичних оцінок.

Слід зупинитися на таких міркуваннях В. Кондрашина: «Використання можливостей особистого подвір'я (саду, городу), збирання трав, консервування грибів, ягід було важливим засобом рятування голодуючих, тому що дозволяло створювати мінімальні продовольчі запаси для збереження життя в умовах голоду. Але в 1933 р. в голодуючому радянському селі державна влада й цей перевірений віками засіб виживання послабила своїм втручанням. Був встановлений контроль за всіма продовольчими запасами селянської сім'ї, у тому числі особистими, що ще більше обтяжило ситуацію»²⁷². Тут з усім можна погодитися, навіть із встановленням контролю за всіма продовольчими запасами (езопова мова!), але варто цьому твердженню протиставити кілька речень з книги колишнього радянського дисидента О. Бабьонішева, який став професором Гарвардського університету і публікував свої праці під псевдонімом, запозиченим у М. Булгакова: «Обшуки в будинках і дворах (все рівно — колгоспників або одноосібників) з метою знайти сховані продукти були явищем звичайним... Обшуки нерідко супроводжувалися тортурами і знущанням. Свідки вказували й випадки прямого знищення знайдених продуктів в хаті

²⁷¹ Кондрашин Виктор. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. — С. 218.

²⁷² Там само. — С. 215–216.

селянина: забираючи зерно і картоплю, «помічники» (Бабьонишев так називає членів буксирних бригад, надісланих з міста на допомогу хлібозаготівельникам — *Авт.*) заливали гасом бочки з солоною капостою й огірками»²⁷³.

Позбавлення їжі було формою жорстокого вбивства. В практиці хлібозаготівель воно вибірково використовувалося в різних регіонах як терористичний засіб. Доля його жертв повинна була залякувати всю селянську громаду, щоб полегшити державі вилучення хліба в надмірних кількостях. Подібно до того, як сумна доля покараних державою «куркулів» (в межах 3–5 відсотків від загальної чисельності сільського населення) примушувала всіх інших селян вступати в колгоспи, доля селян, у яких відбирали всю їжу, змушувала всіх інших виконувати непосильний хлібозаготівельний план. Для такої практики хлібозаготівель цілком підходив винайдений Р. Конквестом термін: терор голодом.

Суть всякого терору (якщо мова йде про державу) або тероризму (коли йдеться про терор з боку індивідуума або недержавної організації — ці поняття треба розрізняти) одна: руйнівний вплив (аж до фізичного знищення) на окрему особу або на певну меншість людей з метою залякування більшості, щоб досягнути в такий спосіб від більшості бажаної лінії поведінки²⁷⁴.

Натхненник і організатор цього небаченого в історії злочину-геноциду зрозумів, як вже було показано, що боротися з саботажем селян у всесоюзному масштабі можливо тільки визнанням їх права власності на сільськогосподарську продукцію. Він не тільки зрозумів, але й ініціював 19 січня 1933 р. постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Знав він також, що в українському селі на початку 1933 р. не залишилося запасів хліба у кількостях, які могли б становити інтерес для держави. Тим не менш, маскуючись під хлібозаготівлі, він завдав той «сокрушительный удар», наслідком якого став Голодомор. Це означає, що мотивом удару була не політика «підхльостування», яка в сільському господарстві приймала форму безрозмірної продрозверстки, а щось зовсім інше.

Продовольчі утруднення, що переростають в голод, здатні підняти населення проти влади. Антиурядові виступи особливо небезпечні у робітничому середовищі, яке має організацію, створювану самим процесом виробництва. Але вони можуть бути небезпечні і в селянському середовищі, як показали події в першій половині 1930 р., коли Сталіну довелось на півроку припинити примусову колективізацію селянських господарств. Доведені до відчаю селяни починали діяти проти влади як єдине ціле без всякої організації.

Голодуюча другий рік поспіль Україна знаходилася на грані колосального соціального вибуху. Сталін це знав краще від інших, тому що саме він затверджував хлібозаготівельні плани і накладав на українських селян такий же тягар, як на селян всіх інших регіонів товарного виробництва, разом узятих. Без всякого сумніву, він знав й те, що внаслідок соціального вибуху він позбудеться

²⁷³ *Максудов*. Потери населения СССР. Chaldize publication, 1989. — С. 59.

²⁷⁴ Див.: Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси. Під ред. В. Смоля. — К., 2002. — 952 с.

посади генерального секретаря ЦК ВКП(б). Але з практики голоду в південних губерніях України в 1921 р. Сталін знав й інше: ефективно боротися з «куркульським бандитизмом» можна шляхом штучного поглиблення голодування до найбільш критичної межі.

Бунтівний потенціал селянства визначався ступенем голодування. Маючи в господарстві певний запас їжі, селянин був готовий до протесту. Коли ж він не знав, що буде їсти його сім'я завтра і післязавтра, всі його помисли зосереджувалися на пошуках продовольства. У 1921 р. повстанський рух втратив підтримку селянства навіть на батьківщині Нестора Махна, який змушений був припинити боротьбу і емігрувати. З'ясувавши залежність повстанського руху від продовольчого становища, радянські функціонери почали тоді вибивати податок силовими засобами навіть в голодуючих південних губерніях.

Конфіскація всієї їжі перетворювала давно голодуючих і готових боротися з владою селян в інертну масу. Це ілюструє, наприклад, таке повідомлення Сталіндорфського райкому КП(б)У Кіпера М. Хатаєвичу (від 25 лютого 1933 р.): «Вчора обслідували Ворошиловську сільраду, де померло за останній час 11 осіб, про що складено акт... У Ворошилівській сільраді відчай колгоспників дійшов крайньої межі: люди перестали просити допомогу, лежать в холодних неопалюваних домах і чекають смерті»²⁷⁵. Голова польського розвідцентру в Києві В. Міхневич доповідав в посольство 2 червня 1933 р. про становище в селах Київщини: «Смерть з голоду є постійним явищем. Канібалізм на порядку денному. Політичні настрої — нема про що говорити, єдине бажання — дістати хліба»²⁷⁶.

Паралізуюча волю ситуація абсолютного голодування давно була помічена одним з найбільш проникливих дослідників радянського села І. Зелениним. У 1994 р. він писав: «Поки що не зовсім ясно, чи є голодомор 1932–1933 рр. завчасно запланованою і вміло організованою Сталіним акцією або ж наслідком його злочинної антиселянської політики. Поза сумнівом, однак, що «терор голодом» (термін Конквеста) обумовив значне послаблення і зміну характеру селянського спротиву, що не могло не входити в розрахунки Сталіна та його оточення»²⁷⁷.

«Сокрушительный удар» не обмежувався конфіскацією їжі. До програми дій сталінської команди входила блокада — фізична та інформаційна. Мільйони українських селян в першій половині 1932 р. знялися з місць і кинулися в Росію і Білорусію, щоб купити чи обміняти хліб для своєї родини. Уряд не перешкоджав «великому переселенню», хоч сприймав це явище гостро негативно. Тоді у влади не було наміру нищити селян голодом, і їм дозволялося повертатися додому з продовольством, яке рятувало сім'ї. Більше того, уряд закупив хліб за кордоном, щоб надати продовольчу допомогу голодуючій Україні.

²⁷⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — С. 699.

²⁷⁶ Holodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach Polskiej dyplomacji i wywiadu. — S. 299.

²⁷⁷ Зеленин І.Е. «Революция сверху»: завершение и трагические последствия // Вопросы истории. — 1994, № 10. — С. 38.

Зовсім інша картина спостерігалася на початку 1933 р. У документальному збірнику «Трагедия советской деревни» надруковані три документи, які дають вичерпне уявлення про заходи, запроваджені Сталіним з метою припинення втеч від голоду. Відповідальний редактор третього тому збірника І.Зеленін у вступній статті відзначив, що основний документ — директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 22 січня 1933 р. був написаний Сталіним власноручно (автограф зберігся), і тільки у передрукованому примірнику з'явився підпис голови уряду В. Молотова²⁷⁸.

Директивний лист, якщо його аналізувати в комплексі з новорічним зверненням Сталіна до українського селянства і усними інструкціями про конфіскацію будь-якого продовольства, документально засвідчує його намір організувати в сільській місцевості України абсолютний голод. Варто повністю навести вступну частину цієї шифровки, в якій аргументувалася необхідність запропонованих заходів: «До ЦК ВКП і Раднаркому дійшли відомості, що на Кубані і Україні почався масовий виїзд селян «за хлібом» в ЦЧО, на Волгу, Московську обл., Західну обл., Білорусію. ЦК ВКП і Раднарком СРСР не сумніваються, що цей виїзд селян, як і виїзд з України в минулому році, організований ворогами Радянської влади, есерами і агентами Польщі з метою агітації «через селян» в північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади. У минулому році партійні, радянські і чекістські органи України прогавили цю контрреволюційну витівку ворогів Радянської влади. У цьому році не може бути допущене повторення минулорічної помилки»²⁷⁹.

Заборонявся масовий виїзд селян з Північного Кавказу в інші регіони і в'їзд в межі краю з України. Так само не допускався масовий виїзд селян з України в інші регіони і в'їзд в Україну з Північного Кавказу. Всі селяни, які встигли виїхати з України і Північного Кавказу, підлягали поверненню в місця їх проживання (після вилучення з їх середовища «контрреволюційного елементу»).

23 січня з'явився ідентичний документ за підписом М. Хатаєвича і В. Чубаря, а 25 січня — постанова бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) за підписом Б. Шеболдаєва. Останній документ досить деталізований, і тому доцільно зупинитися на його аналізі, щоб дістати уявлення про характер блокади. По-перше, сільрадам заборонялася видача дозволів на виїзд за межі краю, а також в національні райони краю, де голоду взагалі не було. По-друге, заборонялася видача проїзних білетів на залізничному і водному транспорті без посвідчень сільрад. По-третє, створювалися на залізничних виходах з краю оперативні заслони, оперманеврені групи і фільтраційні пункти. По-четверте, чекісти, міліція і місцеві активісти брали під контроль ґрунтові шляхи за межами поселень²⁸⁰.

Впродовж 50 днів після появи директиви було затримано 219,5 тис. селян, у тому числі в УСРР — 38 тис., на Північному Кавказі — 47 тис., в ЦЧО — 44 тис., в Західній обл. — 5 тис., на залізницях — 65 тис. З числа затриманих

²⁷⁸ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 32.

²⁷⁹ Там само. — С. 635.

²⁸⁰ Там само. — С. 637.

186,5 тис. були відправлені додому під конвоем, майже 3 тис. — засуджені, а всі інші чекали суду або перебували під слідством у фільтраційних таборах²⁸¹.

Комісія Конгресу США, яка розслідувала обставини організації Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні, під час опитування свідків звертала особливу увагу на деталі, пов'язані з фізичною блокадою голодуючих. Свідок з Полтавщини 1910 р. народження, який не бажав розкривати своє прізвище і село, де він жив, тому що побоювався за рідних, які залишилися в Радянському Союзі, розповідав комісії Дж. Мейса: «Везли, знаєте, такі гарні вишивані сорочки, рушники, запаски, килими. Мінjali. Але, знову, це на перших початках вдавалося людям проскочити, а тоді появилася дуже сильно стисла контроля. Відберуть у потязі все — і хліб, і то — і повернуть додому. Їдь додому, в Україну, тобто на «место жительства». Туди, де ти мешкаєш. Що може було найлегше. А багато таки мужчин здорових чи що, їх затримали в дорозі й в концтабір відсилали. Як вони кажуть, почекайте: — «Праздношатающися»²⁸².

У прикордонних з Росією місцевостях колгоспники намагалися врятуватися від голодної смерті на російській території. У Дмитра Корнієнка, який жив на Чернігівщині, запитали: «А коли у вас з'явилися ті, що йшли з півдня? Ви казали, що українці переходили через Ваше село». Той відповів: «У нас ці переходячі появилися на початку 33-го року. Зимою. Найбільше їх появилосся зимою. І, безперечно, були вони голодні, виснажені й шукали за кавалком хліба. Вони всі йшли з півдня на північ. І тому в нас їх було дуже багато поховано. Не наших. Наших, я ще раз кажу, може 20 таких, може більше, але чужих кожного дня збирали і закопували, збирали і закопували»²⁸³.

Голодуючих відганяли від залізниць. Якщо не було надії дістатися до Росії пішки, йшли в найближче місто, і там вмирали. Олексій Кейс, 1912 р. Народження, розповів комісії Дж. Мейса таку історію: «Ідемо ми з братом по Єнакієво, по вулиці Туртіна, чи Трутінa, забув як, і дивимося — під парканом лежить жінка. І вона так не лежить, а так напів сидить, напів лежить. Мертва. Ми підійшли й біля неї дитинка. І жінка мертва, а дитинка жива. І вона така до одного року. Може один рік, може трошки менше, може трошки більше. Тяжко, але так приблизно один рік дитинка. І воно витягло в мамі грудь і смокче. А мати ж мертва. Ну і ми з братом стали і плачемо. Значить, не так нам шкода тієї мамі, як шкода тієї дитини, що вона не знає. Смокче й не розуміє, що там же ж нема нічого. І тут їде санітарна машина, яка підбирає ті трупи. А вони там ходили постійно, бо дуже багато було трупів, лежало. І вони хапають, то зскакують два чоловіка там за ноги ту жінку, на гору, то дитину туди, де мертва

²⁸¹ *Івницький Николай*. Хлебозаготовки 1932–33 годов и голод 1933 года // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. — К., 2000. — С. 114.

²⁸² Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. — Т. I. — С. 490–491.

²⁸³ Там само. — С. 540.

лежать. Повезли туди на звалку, на цвинтар отак. То була картина, я Вам скажу. Жінку й дитину²⁸⁴».

У вступній статті до третього тому документального збірника «Трагедия советской деревни» І.Зеленін приділив багато уваги інтерпретації директиви від 22 січня 1933 р. Висновок його варто навести у повному обсязі: «Отже, в наявності є якийсь ланцюг взаємопов'язаних і взаємозалежних сталінських акцій (цілком або не цілком усвідомлених) по організації «великого голоду». У хронологічному переліку це: закон від 7 серпня 1932 р. — дітище вождя; його виступ на об'єднаному засіданні Політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 р. (якесь теоретичне обґрунтування репресій проти всього селянства і одночасно програма дій — «відповісти нищівним ударом»); постановою про паспортну систему 27 грудня 1932 р.; і, нарешті, лиховісна директива від 22 січня 1933 р. Коло замкнулися: основні (об'єктивні) передумови для загальноселянської трагедії були створені»²⁸⁵.

І.Зеленін був найбільш авторитетним, поряд з В. Даниловим, фахівцем з аграрної історії радянської доби. У цій статті він назвав директиву від 22 січня 1933 р. одним з небагатьох (після закону від 7 серпня 1932 р.) документів, які засвідчували безпосередню практичну участь Сталіна (не будемо сперечатися, усвідомлену чи не усвідомлену) в організації масового голоду 1932–1933 рр. Зеленін дав також свою версію причин, яку теж доцільно викласти його власними словами: «Виникає все-таки запитання — якими цілями при цьому керувався генсек — бажанням покарати селян за «італьянку» — спробу залишити без хліба робітників і Червону Армію, або за будь-яку ціну «взяти хліб» для здійснення програми індустріалізації, зміцнення оборони країни. На мій погляд, мало місце і перше, і друге»²⁸⁶.

У чому полягають сила і слабкість двох процитованих уривків з статті І. Зеленіна? Сила полягає в тому, що вчений встановив ланцюг взаємопов'язаних і взаємозалежних сталінських акцій. Сила полягає також і в тому, що Зеленін визнав: Сталін бажав викликати в селянському середовищі смертоносний голод. Питання про те, навіщо Сталін нищив селян (покарання за «італьянку» чи бажання «взяти хліб») є другорядним. Більше важить визнання Зеленіним того, що наперед сплановані дії Кремля мали своїм наслідком винищення певної частини селян. Конвенція ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього» не цікавиться мотивами геноциду. Міжнародний закон кваліфікує його суть: «намір знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку».

У процитованому тут визначенні геноциду нас повинен цікавити не перелік груп. Селянство відноситься до непередбачених Конвенцією ООН соціальних груп, і тому позиція І. Зеленіна не може бути аргументом у справі визнання голоду 1932–1933 рр. геноцидом. Важливо тільки те, що Зеленін визнав намір

²⁸⁴ Там само. — Т. II. — С. 716.

²⁸⁵ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 33.

²⁸⁶ Там само. — С. 32.

Кремля нищити людей, що є однією з визначальних ознак геноциду в Конвенції ООН.

Зупинимося тепер на слабких сторонах аналізованої позиції, залучаючи до розгляду й спільну статтю В. Данилова і І. Зеленіна, опубліковану в 2004 р. журналом «Отечественная история». Ця стаття написана після обговорення в Москві книги українських вчених «Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки». Книга була видана Інститутом історії України НАН України до 70-ої річниці Голодомору. 30 авторів створили том великого формату — 888 сторінок, плюс зошит ілюстративного матеріалу в 48 сторінок.

Інститут історії України налагодив тісне співробітництво з Інститутом всесвітньої історії РАН, а через нього — з фахівцями інших установ РФ в рамках Українсько-російської комісії істориків (співголови — акад. НАН України Валерій Смолій і акад. РАН Олександр Чубар'ян). Кілька примірників підсумкового дослідження українських істориків про голод 1932–1933 рр. були завчасно переправлені в Москву, і 9 березня 2004 р. в Інституті всесвітньої історії відбулося її обговорення за участю відомих російських фахівців з аграрної історії. Однак аргументи українських вчених, які ототожнювали Голодомор-33 в Україні з геноцидом, не переконали російську сторону. Не заперечуючи того, що Сталін нищив селян, вони не могли погодитися з тим, що знищувалися передусім українські селяни. В. Данилов і І. Зеленін писали у згаданій тут статті в журналі «Отечественная история»: «Якщо вже характеризувати голодомор 1932–1933 рр. як «цілеспрямований геноцид українського селянства», на чому наполягали деякі історики України, то треба мати на увазі, що це був геноцид рівною мірою й російського селянства»²⁸⁷. Прізвища авторів статті журнал узяв в траурні рамки. Наших опонентів незабаром після зустрічі не стало. Це велика втрата для російської історичної науки, для всіх нас.

Повернемося, однак, до аналізу аргументів І. Зеленіна стосовно загально-селянської трагедії, повторених з буквальною точністю в його спільній з В. Даниловим статті. Безумовно, закон від 7 серпня 1932 р. й обіцянка відповісти на саботаж «сокрушительным ударом» стосувалися всього радянського селянства. Слід задуматися: проти кого конкретно було спрямовано «сокрушительный удар»? Відповідь дає сталінська директива від 22 січня 1933 р. — проти УСРР і Кубані. 16 лютого ця директива була поширена на Нижньо-Волзький край²⁸⁸.

Ланцюг сталінських акцій І. Зеленіна не містив в собі найважливішої ланки — новорічної телеграми Сталіна українським селянам. Це й не дивно, адже телеграма була пов'язана з акцією, яка не мала документального підтвердження: запровадження суцільних обшуків селянських садіб з конфіскацією всього наявного продовольства. Репресії під час обшуків мали певну «правову» основу у вигляді закону від 7 серпня 1932 р. і постанов про натуральне штрафування м'ясом та картоплею. Тільки за свідченнями тих, кому пощастило вижити,

²⁸⁷ Данилов В.П., Зеленін І.Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественная история. — 2004, № 5. — С. 109.

²⁸⁸ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 644.

репресії вийшли далеко за межі, дозволені наявним каральним законодавством, і перетворилися на акцію, що позбавляла селян всякого продовольства, тобто створювала умови, несумісні з життям.

Професор університету в Білефельді (ФРН) Штефан Мерль відмовився підтримати висновок Р.Конквеста і Дж. Мейса про геноцид, який вони обґрунтовували свідченнями українських емігрантів про перекриття українсько-російського кордону. Він не піддавав сумніву свідчень, але твердив, що примусова висилка селян в їхні власні села стосувалася всіх радянських селян і була зумовлена постановою ЦВК і РНК СРСР про запровадження паспортної системи від 27 грудня 1932 р.²⁸⁹

Як і Конквест, Мерль міг не знати сталінської директиви від 22 січня 1933 р., яка перекривала українсько-російський кордон. Але він формулював свій висновок в 1995 р., тим часом як зміст цієї директиви повторювався у листі ЦК КП(б)У та РНК УСРР від 23 січня 1933 р., який став відомим дослідникам з 1990 р. (він опублікований в книзі «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів»). І все-таки виникає запитання: чи могла вплинути на блокаду України постанова про запровадження паспортної системи, що була опублікована раніше, ніж директива від 22 січня 1933 р.?

Запровадження системи внутрішніх паспортів з пропискою для населення міст і новобудов мало на меті створити правову основу для закріплення сільського населення в місцях його проживання. І. Зеленін вказував, що голова комісії з паспортизації населення А. Єнукідзе так обґрунтовував основне призначення внутрішнього паспорта: «Необхідно попередити неконтрольоване переміщення по країні величезних мас сільського населення»²⁹⁰. Проте на конкретну ситуацію, що склалася в перші місяці 1933 р., введення паспортів не вплинуло.

В англomовному варіанті своєї книги про селянську війну в СРСР Андреа Граціозі зауважив, що паспорти на законній підставі позбавляли селян можливості врятуватися втечею з охоплених голодом районів. Перевидаючи книгу російською мовою, вчений залишив ці слова, але в примітці визнав свою неправоту²⁹¹. І справді, паспортизація населення не могла бути здійснена за лічені тижні або навіть місяці. У перших постановах про паспортизацію зазначалися лише особи, які повинні були одержати паспорт, а також ті, кому заборонялося його видавати. Наміри щодо селянства вперше розкрила тільки прийнята у квітні 1933 р. постанова РНК СРСР «Про видачу громадянам СРСР паспортів на території Союзу РСР». В ній підкреслювалося, що сільські мешканці паспортизації не підлягають²⁹².

²⁸⁹ Мерль Штефан. Голод 1932–1933 годов — геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история. — 1995, № 1. — С. 54, 56.

²⁹⁰ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 32.

²⁹¹ Грациозии Андреа. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. — М., 2001. — С. 65, 94.

²⁹² Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 632.

Інформаційна блокада Голодомору була абсолютною. Навіть у листуванні компартійно-радянських органів використання словосполучення «голод 1933 р» заборонялося. Колосальні проблеми, які постали перед управлінськими органами у зв'язку з подоланням Голодомору та його наслідків, знаходили відбиття тільки в «особых папках» діловодства з особливим режимом користування. В даному разі не йшлося про збереження державних таємниць, заради чого була створена ця специфічна форма діловодства, адже про голод знали всі. Йшлося тільки про те, щоб будь-який функціонер не міг вимовити слово «голод» й тим самим бути змушеним висловити ставлення до нього. Звичайно ж, йшлося і про те, що поняття «голод» жодною мірою не сполучалося із зусиллями відділів агітації і пропаганди компартійних комітетів переконати ізольовану від об'єктивних джерел інформації радянську людину в тому, що вона живе в найдемократичнішій і найбільш щасливій країні світу, до якої семимильними кроками підступає світле комуністичне майбутнє. Керівники органів державної безпеки, які були безпосередніми виконавцями сталінського злочину, кваліфікували будь-які «поголюски про голод» як злісну антирадянську пропаганду. Безмежним цинізмом відгонив підписаний К.Карлсоном наказ по ДПУ УСРР «Про XVI річницю Жовтня» від 5 листопада 1933 р., де «подальші перемоги на фронті розгорнутого наступу соціалізму» протиставлялися охопленому кризою капіталістичному світові, в якому мільйони селян «приречені на голодну смерть»²⁹³.

Органи державної безпеки ретельно слідкували за тим, щоб ніхто не згадував у повсякденному спілкуванні з іншими про трагедію, яка спіткала радянських людей в 1933 р. За запис у щоденнику про смерть сина від виснаження, викликаного голодом, житель Батурина М.Бокань був заарештований у 1937 р. Чернігівський обласний суд відправив його в тюрму на 8 років²⁹⁴. За щоденниковий запис про смерть від голоду сестри Параскеви житель Сум Й. Ілляшенко був засуджений у 1944 р. трибуналом військ НКВС до позбавлення волі строком на 10 років²⁹⁵.

Житель с. Хильківка Покровсько-Багачанського району на Полтавщині М. Рева кілька років перебував на заробітках на Далекому Сході. Повернувшись додому у квітні 1940 р., він побачив, що його сім'я та й інші колгоспники голодують, після чого вирішив поскаржитися самому Сталіну. В листі до вождя він докладно розповів про голод 1933 р., вважаючи, що Сталін про це нічого не знав. Закінчував свій лист М. Рева так: «Я ось пишу Вам цей лист і думаю, що цей лист до Вас не допустять, а мене за таку «контрреволюцію» загонять до білих ведмедів, як якого-небудь бандита»²⁹⁶. Як у воду глянув: дістав 6 років

²⁹³ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. — С. 58.

²⁹⁴ Голодомор в Україні. 1932–1933. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Т. 7. — Варшава–Київ, 2008. — С. 1076, 1078.

²⁹⁵ Там само. — С. 1076, 1078.

²⁹⁶ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. — С. 573, 577.

тюрми. Могли б дати більше, але врахували, мабуть, що колгоспник не поширював «контрреволюцію» серед людей, а спілкувався безпосередньо із Сталіним.

Учителька-пенсіонерка О. Радченко, яка проживала у містечку Городок Кам'янець-Подільської області, була заарештована у серпні 1945 р. за свій щоденник, який вела з 1926 р. На суді в Проскуріві вона мужньо заявила: «Я присвятила щоденники своїм дітям, щоб вони через 20 років їх прочитали і побачили, як страждав і стогнав народ, який був страшний голод... Діти не повірять, що такими жорстокими методами будували соціалізм». Вирок: 10 років виправно-трудова таборів за наклеп на радянську владу²⁹⁷.

Про голод не можна було писати аж до грудня 1987 р. Тоді перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький у доповіді, присвяченій 70-річчю проголошення радянської влади в Україні, згадав серед інших труднощів становлення соціалістичного ладу й голод 1933 р., викликаний нібито природним катаклізмом — посухою. Накладене на голод в 1933 р. табу пережило ХХ з'їзд КПРС, який засудив сталінські репресії, і навіть ХХІІ з'їзд, який викинув забальзований труп Сталіна з Мавзолею В. Леніна. Заборона згадувати трагедію, яка міцно трималася в пам'яті наступних поколінь, виглядала в середині 80-х рр. ірраціональною. Але вище партійне керівництво в особі члена політбюро ЦК КПРС В. Щербицького наважилося порушити заборону тільки тоді, коли комісія Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр. почала поширювати свої перші висновки.

Вчених Гарвардського університету, які проводили опитування емігрантів, особливо зацікавила живучість сталінської заборони на інформацію про голод. Ось деякі відповіді свідків Голодомору.

Євфрозина Зоря, 1906 р. народження, пережила голод на хуторі Гребища біля Лубен.

Запитання: Як був голод. Чи якраз після голоду, чи люди говорили, чому це сталося? Як люди думали, хто винуватий, чому це так?

Відповідь: Господи милий! Там не можна було й казати нічого. І люди навіть боялися дуже й говорити. Один другого боявся. Бо не довіряли один одному. Бо як я Вам сьогодні скажу. А завтра вже й ще хтось знатиме. То я ж Вам кажу, що батьки дітям нічого не казали. Тільки якщо сам зрозумієш вже, якщо ти зрозумів що-небудь, то добре. А як не зрозумів, то так батьки не казали. Бо батьки боялися дітям своїм казати, не тільки комусь чужому²⁹⁸.

Отець Федір Коваленко, 1925 р. народження, пережив голод в селі Лютенька Гадяцького району Полтавської (тоді — Харківської) області. Восени 1932 р. пішов у перший клас школи, з 32 учнів лише 14 закінчили його в червні 1933 р., решта померла від голоду, родини кількох вислали.

Запитання: Чи люди думали, чи говорили, що це таке з ними діється?

Відповідь: Там не можна було нічого говорити, там навіть син з батьком боявся поділитися думками, а батько з сином. А було нам в школі навіть

²⁹⁷ Там само. — С. 33.

²⁹⁸ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. — Т. I. — С. 336.

сказано, якщо б щось зауважили, що батьки роблять проти советської влади, чи говорять, чи щось діють, то щоби ми обов'язково доносили до дирекції школи²⁹⁹.

Анонімна оповідачка, народилася 1907 р. у селі Павлиш, нині це селище міського типу Онуфрієвського району Кіровоградської області. В її селі померла майже половина людей, бо в них забрали все.

Запитання: А як люди говорили між собою про голод? Чи вони мовчали?

Відповідь: Ой, мені здається, ні. Отак, самі хіба в родині. А так, то це, ну, як би сказати, як їдеш і бачиш оце таке страхіття. Ну, то кожна подивиться і мовчить. І я не знаю, як то сприймали ми все це. Чи це так нам належить, чи це так ми мусимо пережити? Я просто, Ви знаєте, як така трагедія, то ніби звикаєшся з тим, як ніби нормально. Хоч воно не є нормально. Це, як переїжджала я, то бачила, то не є нормально. Але, щоб говорити про це — ні. Та ми так привикли, що навіть з чоловіком було в хаті боїшся говорити, бо здається, що й стіни чують все. Ну, а то говорити, то дуже тяжко. Ані товариства, ані ніде нічого не можеш говорити, бо так боялися. Я думаю, воно й тепер ще так, може — не знаю, як тепер³⁰⁰.

Ця оповідачка *боялася* навіть під час опитування — через десятки років і на іншій половині земної кулі, вже захищена часом, простором і американським громадянством. Люди, які свідчили комісії Конгресу США анонімно, далеко не завжди приховували своє прізвище, як О. Бабьонішев (Максудов) через наявність родичів в Радянському Союзі. Багато з них просто не подолали в собі страх, викликаний сталінським «сокрушительним ударом».

Можна твердити, що сталінський удар мав в собі три складові елементи, які робили його, з одного боку, ефективним, а з другого — таким, який не кидався у вічі через економічну кризу, супроводжувану повсюдним голодуванням. Інформаційна блокада як Голодомору, викликаного конфіскацією будь-якого продовольства, так і голоду, який був наслідком економічної політики «підхльостування», не вимагає документального підтвердження. Відомо, що замовчування Голодомору переросло в загальне заперечення факту голоду в СРСР у 1932–1933 рр. Фізична блокада голодуючих документально підтверджується для трьох регіонів товарного землеробства: УСРР, Північного Кавказу і Нижнього Поволжя. Головна складова частина сталінського удару не має документального підтвердження. Конфіскація продовольства встановлюється заявами свідків Голодомору, а також на підставі наслідків цієї акції — багатократно підвищеної смертності сільського населення порівняно із смертністю в інших голодуючих регіонів.

Карта місцезнаходження свідків Голодомору, які заявляли про конфіскацію всієї їжі, а також фіксація на місцевості подібних свідчень, запозичених в архівних документах і газетних публікаціях, буде достатнім і цілком офіційним доказом реального існування головної складової сталінського «сокрушительного удару». На жаль, розповіді свідків голоду 1932–1933 рр. зібрані в достатній кількості тільки з території України і Кубані. Можливості фіксації розповідей

²⁹⁹ Там само. — Т. II. — С. 138, 141.

³⁰⁰ Там само. — С. 763, 779.

свідків на інших територіях СРСР уже втрачені за відсутністю живих свідків. Переростання голоду в голодомор тепер стає можливим зафіксувати тільки шляхом компаративного аналізу рівня смертності населення.

Базуючись на свідченнях емігрантів — колишніх українських громадян, Роберт Конквест в своїй книзі про Великий голод в СРСР заявив, що сталінський терор був спрямований проти українців. У відгуку на цю книгу, що містився в черговому перевиданні праці про економічну історію СРСР його співвітчизник Алек Ноув вказав, що сталінський удар був спрямований скоріше проти селян, серед яких було багато українців, ніж проти українців, серед яких було багато селян³⁰¹. Від того часу вчені дискутують: кого знищував Сталін — українців чи селян? Та чи можна ставити питання в таку площину? Адже важко собі уявити, щоб радянська влада постійно полювала за людиною тільки тому, що вона народилася українцем. Так само неможливо уявити собі, щоб влада знищувала людину через те, що вона була селянином. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні і Росії був наслідком збігу конкретних обставин місця і часу. Лише одночасне вивчення соціально-економічної і національної політики Кремля в умовах початку 30-х рр.. дозволить зрозуміти логіку дій сталінської команди.

Як правило, дослідники зосереджуються або на соціально-економічних, або на національно-політичних аспектах історії 30-х рр. Проте соціально-економічну політику Кремля неможливо відривати від національної політики. Важко сумніватися в тому, що Україна перебувала в центрі уваги сталінської команди, яка робила спроби подолати викликану комуністичним штурмом кризи початку 30-х рр. Неможливо визначити, чого Й. Сталін боявся більше: чи втратити Україну, як він признався Л. Кагановичу в листі від 11 серпня 1932 р., чи втратити свою посаду. Але можна стверджувати, що ці дві загрози були взаємопов'язаними. Тому «сокрушительный удар» був спрямований передусім проти України і пов'язаної з нею Кубані. Можливо, що репресія приблизно такого змісту і масштабу була спрямована проти інших регіонів Північного Кавказу і Нижнього Поволжя (внаслідок сплетеності соціально-економічних і національних аспектів політики Кремля). Тут повинні сказати своє слово російські вчені.

Криза початку 30-х рр. долалася не тільки репресіями, але й відступом від попередньої політики «підхльостування». Отже, треба зупинитись і на цьому аспекті кремлівської політики.

Політбюро ЦК ВКП(б) 12 січня знову зменшило хлібозаготівельний план України з урожаю 1932 р. — на 28 млн пудів. З урахуванням зниження виявилось, що Вінницька і Київська області уже виконали план. Однак ЦК КП(б)У не дозволив припинити хлібозаготівлі в цих областях і дав директиву обкомам добиватися виконання планових показників у кожному районі, селі, колгоспі. Невдячна місія тиску на ці області була доручена М. Скрипнику³⁰². Для Кремля М. Скрипник був ненадійною особою. Очевидно, в даному разі йшлося не про хліб, а про моральну дискредитацію популярного політичного діяча в очах вже голодуючого населення. Як справедливо вказував В. Васильєв, зниженням

³⁰¹ *Nove Alec*. An Economic History of the U.S.S.R. — Penguin Books, 1989. — P. 170.

³⁰² Командири Великого голоду. — С. 64.

хлібозаготівельного плану «політбюро ЦК ВКП(б) мовчки визнавало, що на селі, зокрема українському, величезних запасів нібито схованого від держави зерна не було»³⁰³. Показовим став сам масштаб зниження плану: в Україні — на 28 млн пудів, в Уральській області і в Казахській АСРР — на півмільйона пудів у кожній³⁰⁴.

На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Сталін повідомив про утворення політвідділів МТС і радгоспів — надзвичайних партійно-радянських органів влади на селі. Формування цих органів влади почалося з утворення в листопаді 1932 р. комісії політбюро ЦК ВКП(б) у складі П. Постишева (голова), Я. Гамарника, Я. Яковлева, М. Єжова і О. Маркевича. Комісія до кінця року повинна була відібрати для політвідділів МТС України, Північного Кавказу і Нижньої Волги 1 тис. начальників політвідділів і 2 тис. їх заступників (по партійно-масовій роботі і по ОДПУ). Надалі функції забезпечення політвідділів кадрами взяв на себе сільськогосподарський відділ ЦК ВКП(б), який з грудня 1932 р. очолив Л. Каганович³⁰⁵. Місцевим і республіканським органам партійної і радянської влади політвідділи не підпорядковувалися.

Поворот в економічній політиці на селі ознаменувався заміною розверстки продовольчим податком і дозволом колгоспам та одноосібникам реалізувати по цінах вільного ринку всю продукцію, вироблену понад твердо зафіксовану норму державних поставок. Перехід від контрактаційної системи з безрозмірним заготівельним планом до обов'язкової, на засадах натурального податку, поставки певної кількості продукції по м'ясу і молоку був здійснений раніше (23 квітня і 10 грудня 1932 р.). Але у відносинах між містом і селом м'ясо-молочна продукція відігравала другорядну роль. Згадавши про постанови по м'ясу і молоку, В. Молотов на пленумі ЦК і ЦКК зауважив, що до заготівель у порядку податку доведеться переходити й по хлібу. Незабаром, 19 січня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами».

С. Косіор постарався оперативно донести до українського компартійно-радянського апарату зміст постанови від 19 січня. На лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У він заявив: «Закон про обов'язкову поставку хліба державі — виняткової господарсько-політичної важливості документ, який повинен стати могутньою зброєю в успішному проведенні сівби і у всій нашій роботі по зміцненню колгоспів. Суть закону полягає в тому, що замість системи заготівель зернових культур по контрактації, яка існувала раніше, встановлюються певні тверді зобов'язання по здаванню зерна державі. Кожний колгосп знатиме тепер завчасно, скільки і коли він повинен здати. Чим краще колгосп проведе сівбу,

³⁰³ Там само. — С. 66.

³⁰⁴ Там само. — С. 64.

³⁰⁵ Зеленин И.Е. Политотделы МТС — продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.) // Отечественная история. — 1992, № 6. — С. 43.

чим більший урожай він збере, тим більше хліба у нього залишиться після виконання своїх зобов'язань»³⁰⁶.

Щоб всі селяни знали про відмову держави від продрозкладки, секретаріат ЦК КП(б)У затвердив різноманітні заходи. Зокрема, 26 січня було узгоджено такий план публікації видавництвами тексту постанови у вигляді брошур: «Партвидав» — 200 тис., «Український робітник» — 300 тис. примірників. 27 січня видавництво «Український робітник» зобов'язало видати цю брошуру російською мовою у кількості 100 тис. примірників, «Сільгоспвидав» — 300 тис. українською і російською мовами, а «Нацменвидав» — 80 тис. примірників сімома мовами³⁰⁷. Республіканські, обласні і районні газети друкували детальні роз'яснення. Газета «Колгоспне село» 31 січня писала: «Райвиконкоми мають не пізніше як 15.03.33 р. вручити кожному колгоспові зобов'язання щодо здавання зерна по культурах, зазначивши строки виконання його. Виходитимуть з фактичного засіву озимих та з встановленого плану засіву ярини. Ніяких додаткових, ніяких зустрічних планів даватись не буде. Заборонено місцевим органам влади припускати зустрічні плани або накладати на колгоспи зобов'язання із здаванням зерна, що перевищують погектарні норми, визначені в законі. Отже, коли колгосп перевищить визначений йому план засіву ярини і дістане більшу проти запланованої врожайність, то це тільки збільшить його запаси зерна, якими він цілком розпоряджатиметься після виконання твердого завдання і розплати з МТС за її роботу».

Інтенсивне роз'яснення положень постанови від 19 січня було необхідним, тому що селяни не вірили державі. Деякі місцеві керівники теж не уявляли собі колгоспне село без розкладки. На червневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У розповідали про такий випадок: «Коли в колгоспі ім. Косіора Ніколенко, голова, делегат I Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників організував боротьбу за добрий урожай і висунув зустрічний план, що підвищував урожайність, а разом з цим — оплату праці (замість 4,5 кілограма на трудовень — 6,8), то керівники Лубенської парторганізації знайшли, що колгосп виявляє споживацькі настрої: «Ні в якому разі не можна орієнтувати колгоспників на боротьбу за великі показники на трудовень, це, мовляв, розпалює споживацькі настрої в колгоспі; поза хлібним податком, очевидно, повинні бути які-небудь інші канали, по яких хліб треба буде брати у колгоспників». Працівник Харківського обкому, який це розповів, проінформував членів ЦК КП(б)У, що обком кваліфікував подібні висловлювання секретаря райкому Троцюка як антипартійний вчинок і прийняв з цього приводу спеціальне рішення, яке обговорювалося в обласній парторганізації»³⁰⁸.

Зловісне сталінське «хе–хе» на адресу КП(б)У (в листі Кагановичу від 11 серпня 1932 р.) матеріалізувалося у постанові січневого пленуму ЦК і ЦКК про чистку ВКП(б). Навесні почалася чистка десяти адміністративно-територіальних одиниць, серед яких фігурували чотири області УСРР — Вінницька,

³⁰⁶ Див.: *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 362.

³⁰⁷ Там само. — С. 362–363.

³⁰⁸ Там само. — С. 363–364.

Донецька, Київська і Одеська³⁰⁹. До цього переліку не увійшли Чернігівська область, Молдавська АСРР, а також дві найбільш потужної області — Харківська і Дніпропетровська. Проте партійна чистка в Україні розпочалася саме з двох останніх областей без будь-яких офіційних постанов. В «ручному режимі» її проводили сталінські емісари, призначені рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 24 січня: П. Постишев і М. Хатаєвич.

П. Постишев приїхав у Харків із завданням організувати підготовку до весняної сівби. Оскільки зернові фонди, не виключаючи насінневого, були вже вивезені з колгоспів і радгоспів в рахунок хлібозаготівель, республіка відчувала величезну недостачу зерна для посіву. На 25 січня Київська і Волинська області були забезпечені посівним матеріалом на 70%, південні — набагато менше (Дніпропетровська — тільки на 8%), а Україна в цілому — на 37%³¹⁰.

31 січня політбюро ЦК КП(б)У з участю П. Постишева прийняло рішення з двох пунктів, яке було негайно розіслане обкомам і райкомам у формі директивного листа за підписом С. Косіора:

- «— з 1.02 переключити всі основні сили організації на збирання насінневих фондів і підготовку весняної посівної кампанії;
- боротьбу за збирання насінневих фондів проводити методами хлібозаготівель, звернувши головну увагу на виявлення і вилучення розкраденого, схованого, незаконно розданого хліба»³¹¹.

По суті, хлібозаготівельна кампанія продовжувалася, хоча тепер хліб не вивозився, а залишався в республіці на поповнення насінневого фонду. Це дало ефект: з 25 січня до 5 лютого рівень забезпеченості областей України посівним матеріалом зріс з 37 до 43%. На об'єднаному пленумі Харківського обкому і міськкому КП(б)У 4 лютого Постишев заявив, що не може бути й мови про державну допомогу насінням³¹². Це означало, що Україна повинна була більше ніж наполовину поновити насінневий фонд зерном, яке знаходили у колгоспників під час обшуків.

Формально, однак, заготівлі з урожаю 1932 р. закінчилися, що й було зафіксовано постановою ЦК ВКП(б) від 5 лютого про припинення кампанії. Результати кампанії по селянському сектору виглядали так (в тис. тонн)³¹³:

Північна група областей	план	факт	%
Вінницька	430,8	437,0	101,4
Київська	224,4	225,8	100,6
Чернігівська	144,1	128,6	89,2
Харківська	728,9	636,6	87,3

³⁰⁹ Вісті ВУЦВК. — 1933, 29 квітня.

³¹⁰ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 316.

³¹¹ Там само.

³¹² Там само. — С. 316–317.

³¹³ Там само. — С. 303.

Південна група областей	план	факт	%
Дніпропетровська	1 138,4	844,4	74,2
Одеська	1 141,7	891,0	78,0
Донецька	411,2	350,6	85,3
Молдавська АСРР	55,7	55,2	99,2
УСРР в цілому	4 275,3	3 569,2	83,5

Всього в республіці було заготовлено 4 171,4 тис. тонн проти 7 047,1 тис. з урожаю 1931 р. Селянський сектор дав 85,6% (колгоспи — 74,3%, односібники — 11,3%), а радгоспи — 14,4%. Деградація виробництва під впливом продрозкладки у південних областях з найвищим ступенем колективізації зайшла далі, ніж у північних. Така ж закономірність спостерігалася і по країні в цілому. Це означало, що сподівання Сталіна та його оточення розв'язати зернову проблему шляхом встановлення позаринкового обміну між колгоспним селом і державою виявилися побудованими на піску.

Розглянемо тепер динаміку заготівельної кампанії в селянському секторі по зазначених групах областей (в млн. пудів)³¹⁴:

	Північна група областей	Південна група областей	УСРР в цілому
Остаточний план хлібозаготівель	95,5	171,7	267,2
Заготовлено на 1.XI.1932	51,7	84,4	136,1
Заготовлено на 1.II.1933	86,8	136,3	223,1
Приріст заготівель за три місяці	35,1	51,9	87,0

Виконання остаточного плану хлібозаготівель було таким (у відсотках):

	На 01.11.1932 р.	На 01.02.1933 р.
Північна група областей	54,1	90,9
Південна група областей	49,2	79,4
УСРР в цілому	50,9	83,9

Перед застосуванням надзвичайних заходів Україна виконала план заготівель наполовину. Жорсткі методи заготівель допомогли вичавити з села у наступні три місяці тільки 87 млн пудів зерна. Всього з республіки було вилучено в зимові місяці 104,6 млн пудів хліба. Кількість хліба, викачаного в зимові місяці з урожаю 1931 р., становила менше третини від обсягу, заготов-

³¹⁴ Там само. — С. 304.

леного влітку й восени. Взимку 1932–1933 рр. було зібрано майже таку саму кількість хліба, що й попередньої зими, але тепер вона становила дві третини від обсягу, заготовленого в нормальний час. Те, що вдалося витиснути з українського села таку кількість зерна, як і раніше, можна пояснити лише одним: у селян забрали все.

Забравши все зерно, влада на цьому не заспокоїлася. Адже хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. були істотно менші, ніж з урожаїв двох попередніх років. Була надія на те, що держава більше одержить хліба з урожаю 1933 р. після зміни формули заготівель. Однак Сталін не бажав ризикувати. Долаючи селянський саботаж, він діяв як економічними, так і репресивними методами. Якщо «сокрушительный удар» по Україні і українським районам Кубані можна розглядати як превентивну репресію, спрямовану проти українського сепаратизму (кампанія проти національної інтелігенції в 1933 р. підтверджує це з максимальною переконливістю), то подібну репресію проти донських козаків і російських селян на Північному Кавказі та німецьких колоністів і російських селян в Нижньому Поволжі слід оцінювати як своєрідне виховання вбивством. Проте цей аспект повною мірою стосувався й українського селянства. Отже, «сокрушительный удар» слід розглянути й під цим кутом зору. Тут варто проаналізувати листування М. Шолохова і Й. Сталіна, яке широко використовується в сучасній літературі про суцільну колективізацію сільського господарства. Шолохов написав вождю два листи — в лютому і в квітні 1933 р. Сталін відповів письменнику 6 травня 1933 р. Основна частина другого листа Шолохова і відповідь Сталіна наводяться в документальному збірнику «Трагедия советской деревни»³¹⁵. Проте уперше листування Шолохова і Сталіна ввів у науковий обіг співробітник Інституту російської історії РАН М. Івницький. У 1956 р. він дістав можливість попрацювати з документами архіву політбюро ЦК ВКП(б) і зробив велику кількість таємних виписок, якими скористався в своїх працях після 1991 р.

Шолохов описував методи хлібозаготівель, які застосовували представники влади в січні-лютому 1933 р. у Вешенському районі, де він жив. Тоді на Північному Кавказі стояла дуже холодна погода з вітрами, і заготівельники скористалися цим. Виконуючи вказівку директора Ростовського заводу «Червоный Аксай» В.Шарапова, який працював уповноваженим від крайкому ВКП(б) по хлібозаготівлях у Вешенському і Верхньо-Донському районах, місцеві начальники вигнали 1090 сімей на вулицю і день за днем тримали їх на 20-градусному морозі, чекаючи, коли вони покажуть, де сховали хліб. Голови сільрад і секретарі партосередків посилали по вулицях патрулі, які слідкували, щоб викинуті з своїх хат колгоспники не ховалися в сараях. Шолохов писав: «Я бачив таке, чого не можна забути до смерті: в хуторі Волоховському Лебязенського колгоспу вночі, на лютому вітру, на морозі, коли навіть собаки ховаються від холоду, сім'ї викинутих з домів палили на провулках багаття і сиділи біля вогню. Дітей завертали в лахміття і клали на розмерзлу від вогню землю. Суцільний дитячий лемент стояв над провулками. Хіба ж можна так

³¹⁵ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 717–720.

збиткуватися над людьми?»³¹⁶ Коли Шарапов дізнався, що секретар партосередку Малахівського колгоспу дозволив викинутим на вулицю обігрітися у сусідів, він заявив йому: «Детишек ему жалко стало выкидывать на мороз! Расслюнявился! Кулацкая жалость его одолела! Пусть как щенки пищат идохнут, но саботаж мы сломим!»³¹⁷ Шолохов підкреслював, що мова йде не про окремі випадки перекручень, а про узаконені в районному масштабі методи хлібозаготівель. В результаті у Вешенському районі було вилучено практично весь хліб, з 50 тис. населення стало голодувати 49 тис.³¹⁸

Коли Сталін одержав лист М. Шолохова від 16 квітня, він відповів телеграмою, запитуючи про розміри необхідної допомоги, а після цього написав Молотову таку записку: «Вячеслав! Думаю, что надо удовлетворить просьбу Шолохова **целиком**, т.е. дать дополнительно вешенцам 80 тыс. пудов и верхнедонцам 40 тысяч. Дело это приняло, как видно, «общенародную» огласку, и мы после всех допущенных там безобразий — можем только выиграть политически. Лишних 40–50 тыс. пудов для нас значения не имеют, а для населения этих двух районов — имеют теперь решающее значение»³¹⁹.

Після того, як постраждали від шараповських методів заготівель райони одержали допомогу хлібом, Сталін виклав у листі Шолохову своє бачення відносин між державою і селянами: «Вы видите одну сторону, видите не плохо. Но это только одна сторона дела. Чтобы не ошибиться в политике (Ваши письма — не беллетристика, а сплошная политика), надо обзреть, надо уметь видеть и другую сторону. А другая сторона состоит в том, что уважаемые хлеборобы вашего района (и не только вашего района) проводили «итальянку» (саботаж!) и не прочь были оставить рабочих, Красную армию — без хлеба. Тот факт, что саботаж был тихий и внешне безобидный (без крови), — этот факт не меняет того, что уважаемые хлеборобы по сути дела вели «тихую» войну с советской властью. Войну на измор, дорогой тов. Шолохов...»³²⁰

Можливо, Сталін переконав Шолохова, як і багатьох інших з числа тих, хто одержував заробітну плату від держави і постачався державою же по картках. Норма видачі хліба по картках, будучи жалюгідною сама по собі, ще більше скорочувалася внаслідок явного небажання селян віддавати свій хліб. Відмова колгоспників вирощувати новий врожай теж виглядала як саботаж. Саме через це компартійно-радянський апарат, долаючи випадки «зради» у власному середовищі, набирав у місті старанних помічників у справі «вибивання» хліба. Але Сталін не сказав Шолохову у цьому листі, що селяни поводили себе цілком природно, коли не бажали працювати на державу без оплати праці. Тим часом цю просту істину він уже збагнув, в усякому разі — з моменту появи постанови

³¹⁶ Там само. — С. 717–718.

³¹⁷ *Івницький Николай*. Хлебозаготовки 1932–33 годов и голод 1933 года // Голод — геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. — Київ–Нью-Йорк, 2000. — С. 115.

³¹⁸ Там само.

³¹⁹ Там само. — С. 116.

³²⁰ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 720.

про запровадження натурального податку з колгоспів та одноосібників. Звинувачення селян у саботажі суперечило переходу від продрозверстки до продподатку, який змушені були здійснити Ленін у березні 1921 р. і Сталін в січні 1933 р.

У листі Сталіна Шолохову бриніла глибоко закорінена ненависть до селянина. Слід підкреслити, що це була ненависть комуніста, а не шовініста. Селяни заважали керівникам партії будувати суспільство без приватної власності і товарно-грошових відносин. Важко сказати, чи залишалися в компартійному керівництві люди, які ототожнювали пропагандистський імідж комунізму з його внутрішньою суттю (мабуть, вони залишалися до Великого терору 1937–1938 рр.). В усякому разі, для Сталіна і його команди побудова комунізму означала тільки одне: суміщення встановленої у листопаді 1917 р. політичної диктатури з диктатурою економічною. При існуванні самостійно господарюючого сільського товаровиробника суміщення диктатур здійснитися не могло, тому що такий виробник був незалежним від держави. Навпаки, залежною ставала держава, тому що її життєдіяльність підтримувалася тією кількістю продовольчої продукції, яку селянин вважав вигідним для себе реалізувати на вільному ринку.

Продподаток з колгоспів не заважав суміщенню диктатур, тому що держава міцно тримала колгоспи в своїх руках. Щоправда, такий продподаток суперечив теоретичним засадам комунізму, тому що залишав у повсякденному житті товарно-грошові відносини. Але на такий компроміс з багатомільйонним селянством держава-комуна змушена була погоджуватися, хоч це сталося не відразу. Формально вона погодилася на компроміс ще у березні 1930 р., але в 1930–1932 рр. робила спроби вилучити у колгоспів весь урожай. Компроміс став реальністю тільки тоді, коли почала наростати соціально-економічна криза.

Коли Сталін здійснив акцію вилучення всіх продовольчих запасів на території УСРР і Кубані, він постарався представити її так, як це було зроблено в його листі Шолохову. Суть репресії, наслідком якої став Голодомор, розчинялася у двох маскувальних твердженнях. По-перше, держава, як твердив Сталін, прагнула взяти у селян хліб, щоб нагодувати голодуючий робітничий клас і Червону армію. По-друге, як твердив Сталін, труднощі у відносинах між містом і селом породжувалися антирадянською позицією хліборобів. У листі до письменника Сталін утримався від заялжених кліше про «куркуля», але в пропаганді воно продовжувало інтенсивно використовуватися.

Після здійснення терористичної акції, метою якої стало попередження селянського повстання проти влади, розгорнулася облудна пропагандистська кампанія, справжню суть якої можна висловити такими словами: «виховання вбивством». Пропагандисти представляли породжений діями влади голод як важку продовольчу ситуацію, яка ставалася внаслідок небажання селян заробляти трудодні сумлінною працею в колгоспі.

Зрозуміло, що лист Шолохову став відомим тільки в наші часи. Та він засвідчує, що автором інтерпретації Голодомору, яка використовувалася як у пропаганді (у замаскованому вигляді), так і в суворо секретному діловодстві партійних органів, був саме генсек. Розглянемо довідку створеної П. Пости-

шевим інформаційно-посівної групи ЦК КП(б)У від 28 лютого 1933 р. В ній говорилося, що за останні півтора місяці «в ряді районів» Київської області і «в окремих районах» Харківської і Дніпропетровської областей серед колгоспників та одноосібників поширюється голод, який «супроводжується опуханням, рядом смертних випадків і навіть фактами людоїдства». Намагаючись зберегти, при очевидному применшенні масштабів голоду, видимість об'єктивності, автори довідки зазначали: «поряд з голодуванням в результаті лінощів, небажання працювати в колгоспі спостерігалися й факти голодування, хоча в значно меншій кількості, добросовісних колгоспників, які мають великі кількості трудоднів». У довідці був зареєстрований й такий «факт»: «Цікаво відмітити, що в Христинівському районі колгоспники ставляться негативно до допомоги голодуючим сім'ям, тому що більшість з них майже не працювала і має дуже невелику кількість трудоднів»³²¹.

На початку 30-х рр. населення уже звикло до голодування. Але його масштаби в Україні набували таких потворних форм у перші місяці 1933 р., що обійти їх мовчанням було вже неможливо. Виступаючи в лютому на влаштованому в Москві з'їзді колгоспників-ударників, нарком землеробства Я. Яковлев звинуватив українських колгоспників у тому, що вони в 1932 р. не справилися з посівними роботами і не спромоглися належним чином зібрати урожай, внаслідок чого «наробили шкоди урядові та самим собі». Яковлев своє звернення закінчив такими словами: «І з цього, товариші українські колгоспники, зробимо висновок: тепер час розплатитися за погану працю в минулому»³²².

В своїх рапортах керівники КП(б)У говорили те, що в Кремлі хотіли почути. Не дивно, що вони в один голос вихваляли виховну функцію голоду як засобу викорінення приватновласницьких настроїв і привчання колгоспників до колективної праці. М. Хатаєвич 3 березня 1933 р. доповідав по начальству: «Відчувається витверезіння після того розгулу і загострення власницької, дрібнобуржуазної пожадливості, яку переживала більшість колгоспників під час минулих хлібозаготівель. Серед більшості тих колгоспників, які зовсім ще недавно тягали й крали колгоспний хліб, ставилися недбало до колгоспного майна, не бажали чесно працювати в колгоспному виробництві, помічається, що вони все більше усвідомлюють необхідність чесно і старанно працювати для колгоспу»³²³. Виховна функція «сокрушительного удара» чітко простежується і в листі С. Косіора Сталіну від 15 березня: «Товариші, які побували на місцях, розповідають, що — тепер про те, що «хліб забрали», — на Київщині майже зовсім не говорять, а звинувачують себе за погану роботу, за те, що не зберегли хліб, дозволили його розтягнути. У цьому відношенні, безсумнівно, є певний поворот серед колгоспної маси, що позначається у ставленні до тих, хто не працював. Однак це розуміють далеко ще не всюди і далеко не всі колгоспники. Те, що

³²¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 290–294.

³²² Правда. 1933, 19 лютого.

³²³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 403.

голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби якраз в найбільш неблагополучних районах»³²⁴.

Нарком землеробства УСРР О. Одинцов побував у березні 1933 р. в Уманському, Шполянському та Білоцерківському районах Київщини і у звіті, представленому С. Косіору, описав жахливі випадки канібалізму. Проте висновок, який він зробив, не виходив за рамки офіційних тверджень. Хіба що нарком своїм прагненням не вийти за вказані рамки сформулював свою думку в найбільш цинічній формі: «Зростає свідомість людей, у тому числі голодуючих, що вихід із становища — передусім виконати весняну сівбу. Злість проти ледарів і злодіїв з боку колгоспників, які сумлінно працювали. Сумлінно працюючий колгоспник міркує так: хай гине від голоду ледар і злодій, який прирік мене на напівголодне існування»³²⁵.

Цинізм ширився й серед людей, яких не можна було віднести до керівної верхівки. Конституційне гасло «Хто не працює, той не їсть!» раптом набуло буквальне значення. Політуправління Українського військового округу організувало на початку 1933 р. 186 бригад з червоноармійців — перемінників на допомогу заготівельникам, зусиллями яких було знайдено 374 ями з хлібом. Політпрацівник Придніпровської дивізії повчав свою аудиторію: «Деякі перемінники саботують і не хочуть працювати в колгоспі. Від цього і голодують, проте у цьому ніхто не винуватий, нехай ледачі зважають на себе, їм треба нагадати гасло Леніна: «Хто не працює — той і не їсть!» Ми знаємо, що не працюють буржуї, кулаки і ледачі. То нехай вони і не їдять»³²⁶. До речі, він цитував слова Сталіна, мовлені на Першому всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників³²⁷.

«Сокрушительный удар» націлювався на вбивство мільйонів селян шляхом створення ситуації абсолютного голодування. Але він принципово відрізнявся від Холокосту або різанини вірмен в Османській імперії. Метою сталінської акції не було винищення заради винищення. Ретельно спланована, добре замаскована і холоднокривно здійснена акція спрямовувалася на створення для власних громадян умов, несумісних з фізичним існуванням. Завдяки цьому повстанський потенціал давно голодуючих селян знижувався до нуля. Коли мета була досягнута, сталінська команда організувала рятування голодуючих.

Початкова стадія «сокрушительного удара» відбувалася за показової відстороненості державних органів від дій, спрямованих на створення в селах умов, несумісних з життям. Ці дії можна було кваліфікувати як ексцеси голодуючих «активістів» у хлібозаготівельних бригадах або «лівих закрутників» з числа компартійно-радянської номенклатури. Натомість кінцева стадія акції відбува-

³²⁴ Там само. — С. 443.

³²⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади — трагедія народу. — С. 348.

³²⁶ *Гриневич Людмила*. Рефлексії Червоної армії на колективізацію і голод в Україні (1932–1933 рр.) // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. — К., 2000. — С. 204.

³²⁷ *Сталін Й.* Твори. — Т. 13. — С. 248.

лася цілком відкрито, під фанфари. Політбюро ЦК ВКП(б) приймало рішення про продовольчу допомогу по кожній окремо взятій області УСРР. Потім такі рішення приймалися обкомами і райкомами партії з широким оповіщенням населення через засоби масової інформації.

Коли Верховна Рада України прийняла закон про Голодомор з визначенням його геноцидом українського народу, а уряд розгорнув кампанію за міжнародне визнання геноциду в рамках Конвенції ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього», більшість політиків і вчених Заходу не могла збагнути суті справи. В діаспорі і в країні стало популярним і майже офіційним визначення Голодомору як «українського Холокосту». Це переклало відповідальність за геноцид з Кремля на Москву і Росію, що викликало обурення половини українських громадян. Українсько-російські міждержавні відносини вкінці зіпсувалися. Організація Об'єднаних Націй не визнала Голодомор геноцидом. Навіть уряд США відмовився кваліфікувати український Голодомор як геноцид, хоча комісія Конгресу першою прийшла до такого висновку ще у квітні 1988 р.

Кінцева стадія «сокрушительного удара» почалася 8 лютого 1933 р., коли політбюро ЦК ВКП(б) постановою № 52/25 задовольнило клопотання Дніпропетровського обкому КП(б)У і відпустило 200 тис. пудів жита «на продовольчі потреби робітників радгоспів, МТС, МТМ (машинно-тракторних майстерень — Авт.), а також партійного і безпартійного активу колгоспів, які потребували таку допомогу». Тоді ж була прийнята постанова № 53/26 аналогічного змісту на клопотання Одеського обкому КП(б)У³²⁸.

Кілька слів відносно джерела, з якого запозичені ці дані. У січні 2009 р., тобто в розпал українсько-російської полеміки навколо визнання українського Голодомору геноцидом, Федеральне архівне агентство Російської Федерації опублікувало накладом в 900 примірників збірник архівних документів у вигляді чудово виконаних кольорових ксерокопій. Одна з них — це протокол № 130 засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 8 лютого 1933 р. Документ з надр Архіву Президента Російської Федерації, до якого мало хто з науковців має доступ, виглядав «як живий» — дірки від проколів (його треба було розшити), червона печатка ЦК ВКП(б), виконаний червоним чорнилом характерний підпис Й. Сталіна. Про який геноцид могла йти мова, коли керівництво Радянського Союзу надало вагому допомогу тим селянам, які дуже погано працювали в минулому році?! Через 11 днів, коли в Москві зібрався з'їзд колгоспників-ударників, Я.Яковлев сказав, що своєю поганою працею колгоспники «наробили шкоди урядові та самим собі». Ось тільки не сказав, як виглядала та «шкода самим собі». А партійно-радянське керівництво на чолі зі Сталіним, виявляється, не тримало зла на селян, забуло про свій намір «ответить сокрушительным ударом» на саботаж і почало допомагати хлібом «куркулям», які раптом перетворилися на «партійний і безпартійний актив колгоспів».

Метаморфоза у ставленні більшовицького керівництва до селян пояснювалася тим, що вимагалось в умовах Голодомору забезпечити трудовими

³²⁸ Голод в СССР. Famine in the USSR. 1930–1934. — С. 244.

ресурсами весняну посівну кампанію і врожай 1933 р. «Ця продовольча допомога, — говорилося у постанові бюро Дніпропетровського обкому від 20 лютого, — повинна бути винятково цільовою, спрямованою на зміцнення колгоспів і кращу підготовку до весняної сівби». Контроль за правильним витрачанням хліба покладался на органи ДПУ. Не пізніше 21 лютого райони і правління колгоспів повинні були дістати детальні вказівки щодо порядку використання продовольчої допомоги. «З відпущеної позички, — далі говорилося у постанові обкому, — у першу чергу витрачати на надання допомоги колгоспникам, які виробили багато трудоднів і опинилися без хліба, а у випадках голодування і опухання колгоспників, які не мають трудоднів, надавати їм продовольчу допомогу залежно від участі їх в роботі по знищенню бур'янів та ін. роботах, пов'язаних з підготовкою до сівби». Постановою передбачалася організація громадського харчування під час польових робіт безпосередньо на полях. Видача насіння колгоспам з державних елеваторів повинна була здійснюватися у вигляді позички і винятково у протруєному вигляді. Організація протруєння покладалася на МТС³²⁹.

Постанова Дніпропетровського обкому КП(б)У аж ніяк не була результатом обласної самодіяльності. Керівники обласної і районної ланок компартійно-радянського і чекістського апаратів одержували безпосередні вказівки від П. Постишева. Влада особливо турбувалася про організацію протруєння насіння, щоб голодуючі селяни не з'їли його. Не пов'язана з посівною кампанією продовольча допомога надавалася тільки дитячим установам. Крім того, спеціальна турбота була виявлена про сім'ї, годувальники яких перебували на службі в армії.

Масштаби голоду наростали з кожним днем, і все більше людей втрачали працездатність. Перед Постишевим постала проблема: чи варто годувати непрацюючих? Разом з В.Балицьким він здійснив поїздку по найбільш постраждалій від голоду Київській області, після чого з'явилася постанова ЦК КП(б)У про хід підготовки до весняної сівби від 31 березня 1933 р. Центр її ваги містився в пункті № 9: «Запропонувати Київському обкому здійснити наступні заходи у справі організації продовольчої допомоги нужденним колгоспникам та одноосібникам: а) припинити цілком харчування за рахунок проддопомоги непрацездатних колгоспників або одноосібників, хоч би вони потребували такої допомоги; б) розділити усіх госпіталізованих на хворих і видужуючих, значно поліпшити харчування останніх з тим, щоб якомога швидше виписати їх на роботу»³³⁰.

Лікар Звенигородської районної лікарні на Київщині П. Блонський так прокоментував характер боротьби з голодом з боку властей у листі наркому охорони здоров'я С. Канторовичу: «Якийсь комерційний, суто експлуататорський підхід до голодуючих. Їх розглядають не як людей в нещасті, а тільки як живу силу, яку треба використовувати для праці. Звідси — не боротьба з голодом, як з народною бідою, а тільки завдання відновити живу силу, причому

³²⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 386–388.

³³⁰ Там само. — С. 473.

кінь в більшій пошані, ніж людина. За втрату коня карають, а за масову загибель людей нікого не карають»³³¹. Реакція наркома на цей критичний лист визначається місцем його зберігання: Центральний архів ФСБ РФ.

Напрямок продовольчої підтримки, що визначився після березневої поїздки Постишева й Балицького по районах Київської області, цілеспрямовано здійснювався по всій території України. Про це свідчить серія інструктивних листів М. Хатаєвича в райони Дніпропетровщини. 29 травня райкоми і райвиконкоми одержали циркуляр з таким стандартним текстом: «Вашому району додатково відпускається продпозичка. Цього хліба повинно вистачити до перших днів збирання нового урожаю включно. Дозволяємо довести видачу на трудовий день працюючим на прополюванні до 600 грамів. Добийтеся рішучого перелому на прополювальних роботах»³³².

Населення українського села в першій половині 1933 р. поділилося на дві частини. Ті, хто був здатний заробляти трудові, виживали. Ті, хто вже не міг працювати, гинули. В республіці з'явилося багато безпритульних дітей, які потребували їжі і були незахищеними перед тими, хто хотів з'їсти їх самих. Виявлення самотніх дітей покладалося на міліцію.

Безпритульність ширилася й при живих батьках. Прагнучи врятувати малолітніх від неминучої смерті, селяни везли їх до міст і залишали в установах, лікарнях, просто на вулицях. Сільська і навіть районна адміністрація, не маючи змоги розв'язати проблему дитячої безпритульності, теж старалися зробити так, щоб підкидьки потрапляли у великі міста.

В столиці та в інших великих містах опинилося так багато малолітніх дітей, що керівники республіки були змушені звернути на це увагу. 5 червня назріле питання «Про заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю» розглянуло політбюро ЦК КП(б)У. Проблема, що постала, так характеризувалася комуністичним новоязом: «За останній час посилюється приплив із сіл безпритульних дітей у міста, особливо в Харків, Київ, Дніпропетровськ, Одесу. Куркульство та інші контрреволюційні елементи розгорнули посилену агітацію за посилення дітей у міста, переслідуючи цим певні контрреволюційні політичні цілі. Партійні й радянські організації не тільки не чинять будь-якого опору цій куркульській агітації в селах, а й своєю бездіяльністю їй потурають. ЦК КП(б)У має факти, коли окремі райпарткоми і райвиконкоми сприяють посиленню дітей із сіл своїх районів у міста»³³³.

Якщо залишити ці блюзнірські слова поза увагою і зосередитись на суті, то передбачувані постановою заходи були конкретні й вичерпні. Райкоми партії і райвиконкоми зобов'язувалися розгорнути роботу по наданню допомоги дітям безпосередньо в селах і колгоспах. Для цього створювалися робочі органи — районні комісії по боротьбі з дитячою безпритульністю, яким надавалися певні матеріальні ресурси. Створювався дитячий продовольчий фонд (за рахунок армійських запасів і скромного республіканського резерву).

³³¹ Отечественные архивы. — 2009, № 2. — С. 126.

³³² Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 331.

³³³ Тамсамо. — С. 333.

Роберт Девіс і Стефен Віткрофт в книзі «Роки голодування. Радянське сільське господарство в 1931-1933 рр». підраховали й звели в таблиці всю допомогу держави сільському господарству по місяцях — від лютого до липня 1933 р. Надана у позичковій формі продовольча допомога виглядала таким чином (в тис. тонн)³³⁴:

Місяць	Україна	Північний Кавказ	Нижня Волга	Інші регіони
лютий	44,3	46,1	—	—
березень	58,8	—	8,2	0,5
квітень	29,5	29,3	—	16,6
травень	19,9	8,2	5,7	17,3
червень	18,4	4,9	—	5,4
липень	5,3	—	1,6	—
всього	176,2	88,5	15,5	39,8

З таблиці видно, що Україна і Північний Кавказ користувалися особливою увагою Кремля. Причина могла бути тільки одна: «сокрушительный удар» припав головним чином на ці два регіони. Допомога Україні надавалася в кожному місяці, а Північному Кавказу — з перервою у березні (у липні цей регіон вже мав власний хліб нового врожаю). Сумарно ці регіони одержали в 5 разів більше хліба, ніж всі інші регіони, разом узяті.

Допомога держави посівматеріалом була надана в таких кількостях (в тис. тонн)³³⁵:

Місяць	Україна	Північний Кавказ	Нижня Волга	Інші регіони
лютий	267	484	—	—
березень	19,9	16	146	340
квітень	3,3	—	—	—
травень	8,5	—	—	13,1
всього	298,7	500	146	353,1

Україна і Північний Кавказ одержали до 800 тис. тонн насінневої позички проти 500 тис. тонн, яка була надана всім іншим регіонам, разом узятим.

Всі форми державної допомоги зерном Україні у першій половині 1933 р. виглядають так (в тис. тонн)³³⁶:

³³⁴ Davies R.W., Wheatcroft Stephen. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. Palgrave Macmillan, 2004. — P. 481–484.

³³⁵ Там само. — P. 479–480.

³³⁶ Там само. — P. 479–486.

насіннева — 298,7
продовольча — 176,2
фуражна — 82,8
всього — 557,7

Багато це чи мало? За три місяці зимових заготівель (листопад 1932 р. — січень 1933 р.) в північній групі областей (Вінницька, Київська, Харківська і Чернігівська) було заготовлено 35,1 млн пудів, тоді як сукупна державна допомога Україні у переведенні на традиційну міру ваги становила 34,9 млн пудів. Можна робити висновки...

Навіть не знаючи, в чому конкретно полягала сталінська акція, яка призвела до голоду 1933 р., український історик Іван Лисяк-Рудницький дав на диво точну характеристику становища України в роки сталінської диктатури. У статті «Новий Переяслав», яку вперше опублікував у 1956 р. паризький польсько-мовний журнал «Культура», він писав: «Політика Сталіна відносно України зводилася до гігантської спроби зламати спротив українського народу засобами фізичного насильства. При цьому, мабуть, не йшлося про тотальне вигублення українців, як це зроблено з кримськими татарами, волзькими німцями, калмиками та деякими північнокавказькими народами; для цього українці надто чисельні. Зате Сталін послідовно змагав до того, щоб знищити всі активні українські суспільні групи та щоб таким чином обезголовивши народ, примусити її до капітуляції та зробити з неї покірне знаряддя в руках кремлівських можновладців»³³⁷.

У сталінському терорі, який тривав чверть століття, І. Лисяк-Рудницький особливо виділяв період становлення колгоспного ладу. «Масовий спротив українського селянства колективізації, — писав він у статті «Новий Переяслав», — загрожував зірванням амбітних господарських планів Сталіна. Звідси особливий гнів і мстивість Сталіна супроти України. З цим збігалися ресантименти російського чиновництва, обуреного українською «нахабністю». Сталін та очолена ним російсько-советська бюрократія рішили «навчити хохлів розуму». Жертви, що їх Україна понесла в наслідок сталінської політики, були жахливі. Голодом виморено кілька мільйонів людських істот та поліційним терором знищено національну еліту двох формацій»³³⁸.

Вираз «навчити хохлів розуму» парадоксально збігається з виразом С. Косіора «навчити колгоспників уму-розуму», що міститься у цитованому вище листі Сталіну, який став відомий історикам тільки з 1990 р. Та якщо добре подумати, тут нема парадоксу. Політика виховання вбивством викликала ті ж самі асоціації у людей, які жили в різні епохи.

II.7. Стабілізація колгоспного ладу

Іноземні посольства і консульства уважно слідкували за становищем в охопленому небаченою кризою СРСР. Уряди західних держав розглядали цю

³³⁷ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 297.

³³⁸ Там само. — С. 297–298.

інформацію як цілком таємну, і вона стала доступною для широкої громадськості тільки з кінця 80-х рр., коли услід за рапортами комісії Конгресу США з українського голоду 1932–1933 рр. почали з'являтися документальні збірники за матеріалами, знайденими в архівах міністерств закордонних справ США, Великої Британії, Італії, Польщі, Німеччини та інших країн.

Винятково точний і комплексний аналіз подій бачимо у доповідних записках аташе з сільськогосподарських питань при посольстві Німеччини в Москві Отто Шиллера. Його записки адресувалися німецьким дипломатичним місіям у багатьох європейських країнах. Зважаючи на те, що в СРСР знаходилася велика німецька меншина, журналісти почали «полювати» за цією інформацією, аж поки МЗС Німеччини у вересні 1933 р. заборонив її виток в газети. У записці, датованій 18 вересня 1933 р., Шиллер зауважував, що голод не став проблемою для радянського сільського господарства. За наявного аграрного перенаселення і в умовах інтенсивної механізації, зауважував він, становище колгоспів тільки поліпшилося після голодної смерті мільйонів селян. Цей безмежно цинічний висновок в сфері економіки сільськогосподарського виробництва гітлерівський експерт доповнив таким політичним висновком: «Систематичне використання голоду як засобу стимуляції до роботи, тобто так званого «батога голоду», та посилення адміністративного тиску істотно вплинуло на знесилене голодом населення, яке вже не чинило опору й стало покірним»³³⁹.

Керівник німецького консульства в Києві Андор Хунке у звіті посольству в Москві за 1933 р. доповнив політичний висновок О. Шиллера національним розрізом. Торкаючись українського питання в контексті масового голоду, він зауважив: «Через цю катастрофу, відповідальною за яку народ вважає московську політику, давня прірва між українцями — поборниками самостійності та московським централізмом, природно, поглибилася. Прикметною для настрою населення є досить поширена думка, що радянський уряд навмисне посилював голод, щоб примусити українців впасти навколішки. Від окремих комуністів часто можна було почути цинічне зауваження: “Ми не боїмося голодних, для нас небезпечні ситі!”»³⁴⁰

8 травня 1933 р. голова РНК СРСР В. Молотов і секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін звернулися з таємною «Інструкцією всім партійно-радянським працівникам і всім органам ОДПУ, Суду і Прокуратури». Примірник цього документу був захоплений Вермахтом разом з усіма іншими документами партійно-радянських установ в Смоленську і вперше опублікований в лютнево-березневому номері журналу «Социалистический вестник» за 1955 р. Але у цитованому раніше звіті від 15 січня 1934 р. А. Хунке доповідав: «Протягом перших п'яти місяців 1933 р. діяльність судових органів була здебільшого зосереджена на злочинах проти закону про захист державної власності від 7 серпня 1932 року. Вироки були надзвичайно суворими: нерідко за розтрата у незначних розмірах засуджували до позбавлення волі до 10 років. На основі таємного

³³⁹ Голодомор в Україні 1932–1933 років. За документами політичного архіву Міністерства закордонних справ ФРН. — К., 2008. — С. 131.

³⁴⁰ Там само. — С. 197.

декрету, підписаного Сталіним та Молотовим 8 травня минулого року, судова практика на цій території значно пом'якшилася. Близько 2/3 оголошених вироків було скасовано або суттєво переглянуто»³⁴¹.

В цій директиві-інструкції Сталін і Молотов заявляли, що за три роки колгоспи стали пануючою формою господарства на селі, внаслідок чого перемога колгоспного ладу вже забезпечена. «Тепер завдання полягає в тому, — писали вони, — щоб піти назустріч зростаючому потягу одноосібних трудящих селян в колгоспи і допомогти їм увійти в колгосп, де тільки й можуть вони уберегти себе від небезпеки зубожіння і голоду». З цього випливав висновок: держава може припинити застосування на селі «масових виселень і гострих форм репресій»³⁴².

Тим часом маховик репресій розкручувався дедалі сильніше: в ЦК ВКП(б) і РНК СРСР на початку травня знаходилися заявки регіональних властей на негайне виселення близько 100 тис. селянських сімей. Закликаючи в цій інструкції до посилення боротьби з класовим ворогом, Сталін і Молотов разом з тим обмежили виселення сумарною цифрою 12 тис. сімей, від 500 до 1 тис. на регіон (для України — 2 тис.). В інструкції говорилося також про необхідність зменшити кількість ув'язнених в місцях позбавлення волі (крім таборів і колоній), а саме — довести її з 800 до 400 тис. осіб.³⁴³

Сталін у цьому документі представляв справу так, що серед селян поширюється рух за колективне господарювання, а радянська влада тільки сприяє цьому об'єктивно існуючому руху. Раніше Сталін заявляв, що селяни тільки в колгоспі зможуть уникнути зубожіння. Тепер же уперше прямим текстом в інструкції проголошувалося, що тільки в колгоспі селяни уникнуть голоду. Пропагандистська теза про можливість уникнути голоду тільки в колгоспі вкладалася в ту сукупність дій, яку можна охарактеризувати двома словами: виховання голодом. На етапі становлення колгоспного ладу виховання голодом застосовувалося в усіх регіонах, хоч його найбільш гострі форми мали місце тільки в УСРР і на Кубані. В агітаційно-пропагандистській роботі, пов'язаній з «продовольчими утрудненнями» на селі, на передній план виставлялася теза власної вини селян: погано працювали, тому тепер маєте... Якщо ця теза не спрацювала, вина списувалася на перекручення лінії партії при хлібозаготівлях з боку окремих представників компартійно-радянського апарату. Удари радянської Феміди скеровувалися проти працівників низової, максимум — районної ланки.

У створенні «продовольчих утруднень» звинувачувалися й фахівці буржуазного походження, які займали керівні посади в господарських організаціях і в урядовому апараті. 11 березня колегія ОДПУ розглянула справу учасників

³⁴¹ Там само. — С. 199. Вираз «на цій території» стосується, очевидно, України. Розділ «Правове становище», звідки взято процитований уривок, йде безпосередньо за розділом «Українське питання».

³⁴² Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 746.

³⁴³ Там само. — С. 749–750. У підготовленому для підпису документі фігурувала цифра в 300 тис. осіб. Своєю рукою Сталін підвищив ліміт на ув'язнених до 400 тис.

сфабрикованої чекістами шкідницької організації, яка нібито діяла в органах Наркомзему і наркомату радгоспів — переважно в Україні, Білорусії і на Північному Кавказі. Їх визнали винними у навмисному псуванні тракторів та іншої техніки, дезорганізації посівної кампанії і жнив «з метою підірвати матеріальне становище селянства і створити у країні стан голоду». Колегія засудила 35 учасників «організації» до розстрілу, 22 дістали по 10 років, а 18 — по 8 років тюремного ув'язнення³⁴⁴. 27 квітня в ДПУ УСРР була розглянуто справа українського філіалу шкідницької організації в системі органів Наркомзему. Чотирьох звинувачених було засуджено до страти, десятих — на різні строки позбавлення волі³⁴⁵.

Чекісти постаралися показати, що шкідницька організація на «аграрному фронті» поширилася по всіх щаблях радянського апарату. В областях України пройшли показові судові процеси. Зокрема, у липні Одеський обласний суд розглянув справу про шкідників в системі Одеського зернотресту. Вони звинувачувалися у зриві сільськогосподарських робіт і зниженні врожайності зернових культур³⁴⁶.

Сталін позиціонував себе як борця з куркулями і шкідниками — як в теорії, так і на практиці. Свою промову «Про роботу на селі» на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) в січні 1933 р. він починав з критики хиб партійної роботи, пов'язаних з недооцінкою класового ворога. Генсек з притиском підкреслив, що труднощі у хлібозаготівлях з урожаю 1932 р. ніяк не можна пояснювати поганим врожаєм, тому що урожай був не гіршим, а кращим, ніж у 1931 р. До речі, це зауваження треба взяти на замітку керівникам сучасної КПУ, які пояснюють Голодомор неврожаєм. Головну причину зриву хлібозаготівель Сталін бачив у тому, що в колгоспах «орудують справами добре замасковані антирадянські елементи, організуючи там шкідництво і саботаж»³⁴⁷.

З січевим (1933 р.) пленумом ЦК і ЦКК ВКП(б) пов'язана деталь, яку помітили В. Данилов та І. Зеленін. З резолюції про підсумки першої п'ятирічки Сталін власноручно викреслив тезу такого змісту: «Пленум ЦК схвалює рішення Політбюро щодо розгрому куркульських організацій (Північний Кавказ, Україна) і прийняті Політбюро жорсткі заходи до лжекомуністів з партбилетом у кишені». Цю деталь у підготовці документів пленуму ЦК і ЦК ВКП(б) автори пояснювали небажанням генсека брати на себе відповідальність за розгром «куркульства» і здійснення жорстких заходів щодо «комуністів-зрадників». Мовляв, всю відповідальність він поклав на керівників областей, країв і республік³⁴⁸.

Погодитися з таким твердженням неможливо. У своїх виступах, у тому числі на цьому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК, Сталін називав «ліквідацію

³⁴⁴ Известия ВЦИК, 1933, 12 березня.

³⁴⁵ Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. — К., 2005. — С. 397.

³⁴⁶ Там само. — С. 398.

³⁴⁷ Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 215, 227–228.

³⁴⁸ Отечественная история. — 2004, № 5. — С. 108.

куркульства як класу» одним з найбільших досягнень першої п'ятирічки. Нову генеральну чистку ВКП(б), яка починалася з 1933 р., він теж вважав цілком назрілим і раціональним заходом. До того ж, було б зовсім дивно віддавати ініціативу чистки в руки регіональних партійних комітетів, як випливає з твердження В. Данилова та І. Зеленіна. Отже, епізод потребує іншої інтерпретації. Його треба пов'язати з новорічною телеграмою вождя. Тільки в Україні і на Північному Кавказі, які згадувалися у викресленій Сталіні тезі, почалася тоді конфіскація всіх продовольчих запасів. Її не можна було згадувати у партійних документах, які підлягали опублікуванню, навіть під маскувальним виразом про «розгром куркульських організацій». Ті, хто вписував ці слова в резолюцію, не знали на початку січня 1933 р., чим закінчиться «розгром куркульських організацій». Сталін — знав...

В ситуації, створеній інструкцією В. Молотова і Й. Сталіна від 8 травня 1933 р., керівники Донецької області С. Саркісов і М. Іванов звернулися 22 березня 1934 р. в ЦК КП(б)У з пропозицією зняти судимість з колгоспників, засуджених, починаючи з 1930 р., за невиконання посівних планів і хлібозаготівель, «якщо невиконання хлібозаготівель не було систематичним (поспіль 2–3 роки) і не мало злісного характеру»³⁴⁹. П. Постишев доручив заступнику наркома юстиції І. Слиньку вивчити питання і представити пропозиції. Той підтримав керівників області, але зазначив, що зняття судимості доцільно здійснити по Україні в цілому. З його довідки можна побачити, яких масштабів набуло репресування українських селян за чотири роки — з 1930 по 1934. В Наркомюсті УСРР було враховано 474 615 селян, але в цю цифру, вказував І. Слинько, входило тільки від 50 до 60% засуджених. За його оцінкою приблизна кількість засуджених по селу до кінця 1934 р. наближалася до 1 млн осіб³⁵⁰.

Ця цифра не включала селян, розкуркулених в 1930–1931 рр. і депортованих за опір хлібозаготівлям в 1932–1933 рр. Не включала вона також засуджених на тривалі строки ув'язнення за законом від 7 серпня 1932 р.

Послаблення репресій в сільській місцевості сполучалося із створенням надзвичайних органів влади, в яких об'єднувалися паралельно діючі органи сталінської диктатури — компартійний і чекістський.

Мережа політвідділів розбудовувалась особливо стрімкими темпами в Україні. Ще на початку грудня 1932 р. С. Косіор розіслав по областях циркуляр з повідомленням про створення нового інституту влади. Начальників політвідділів мали підбирати з числа партійних працівників — колишніх секретарів окружних або великих районних організацій, секретарів фабрично-заводських комітетів на великих підприємствах, голів окружних КК-РСІ, які закінчили Свердловський університет, Інститут червоної професури, місцеві комуністичні вузи. Пропозиції обкомів розглядалися спеціальною комісією ЦК КП(б)У на чолі з П. Постишевим. Відібрані кандидатури комісія Постишева направляла на затвердження в Кремль³⁵¹.

³⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 350. — Арк. 24.

³⁵⁰ Там само. — Арк. 29.

³⁵¹ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 373.

Завдання новостворюваних органів, як підкреслювалося в рішеннях січневого (1933 р.) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), полягало в тому, щоб перетворити машинно-тракторні станції й радгоспи у центри як господарсько-технічного, так і політичного та організаційного керівництва і впливу на широкі маси колгоспників. Насправді ці функції були тільки невеликою частиною колосальної проблеми відновлення втраченого управління сільським господарством, забезпечення весняної сівби і наступних сільськогосподарських кампаній. Найбільші труднощі чекали політвідділівців в охопленій голодом сільській місцевості України.

У склад політвідділів входили начальник, два заступники і помічник по комсомольській роботі. Начальник політвідділу був заступником директора МТС або радгоспу з політроботи і поряд з ним ніс персональну відповідальність за виконання виробничих і заготівельних планів. По лінії радянській політвідділи МТС підпорядковувалися Політуправлінню при Наркомземі СРСР, а політвідділи радгоспів — Політуправлінню при Наркоматі радгоспів СРСР. Відповідальність за організацію та результати партійної роботи вони несли перед обкомами партії. Таким чином, ці органи влади виводилися з підпорядкування райкомів партії, хоч повинні були працювати у контакті з ними.

Чистка партійних організацій, яка проходила в Київській, Донецькій, Одеській і Вінницькій областях у 1933 р., а в інших — у 1934 р., наклала свій відбиток на взаємовідносини політвідділів та райкомів партії. Під час чистки (там, де вона проходила) або поза нею багато працівників сільських райкомів втратили свої посади. За 10 місяців 1933 р. в УСРР змінилося 236 секретарів районних комітетів партії і 240 голів райвиконкомів³⁵². Це був справжній погром, здійснений під керівництвом П. Постишева.

В Україні було створено до кінця 1933 р. 643 політвідділи МТС і 203 — радгоспів. Вони зайнялися, перш за все, зміцненням своєї основної бази — партійних осередків у колгоспах, МТС і радгоспах. Відповідні завдання окреслювалися постановою ЦК КП(б)У від 29 квітня 1933 р. «Про роботу колгоспного осередку», в тексті якої відчувалися вправна рука і надзвичайні повноваження Постишева. Деякі принципові питання партійної роботи на селі розглядалися по-новому. Зокрема, була визнана застарілою практика масової мобілізації міських комуністів на господарські кампанії у сільській місцевості. Визначалася як неефективна у нових умовах й практика керівництва колгоспами з боку районних організацій за допомогою відряджених на тривалий строк уповноважених. Підкреслювалося, що проблему зміцнення господарств треба розв'язувати, спираючись на місцеві кадри.

Постишев висунув радикальну ідею: ліквідувати міжколгоспні партійні осередки, оскільки вони були відірвані від виробництва і нічим не відрізнялися від територіальних осередків. У колгоспах, які мали достатню кількість членів партії, створювалися самостійні осередки. Там, де кількість членів партії не перевищувала одного або двох, мали бути створені кандидатські групи. Там, де працював хоча б один кандидат у члени партії, повинні були створюватися

³⁵² Там само. — С. 373–374.

партійно-комсомольські групи. Там, де не було членів або кандидатів партії, пропонувалося запровадити новий елемент партійної мережі — призначення партійних організаторів. До завдань колгоспних парторгів входила робота з колгоспним активом, підбір кандидатур для висування на керівні посади у громадському виробництві, опрацювання з активом виробничих питань перед їх постановкою на загальних зборах тощо. Всі ці відпрацьовані в Україні положення були включені у постанову ЦК ВКП(б) від 15 червня 1933 р. «Про роботу політвідділів МТС, про колгоспний осередок і про взаємовідносини політвідділів і райкомів».

Після здійснення реорганізації партійних осередків на селі кількість виробничих осередків за перші 10 місяців 1933 р. зменшилася в Україні з 6 410 до 5 320. Натомість кількість кандидатських груп зросла з 1 498 до 3 299. Була створена 3 101 партійно-комсомольська група, призначено 4 957 парторгів. В результаті реорганізації кількість колгоспів, охоплених партійною мережею, зросла з 7 908 до 16 677. Питома вага колгоспів, охоплених партійною мережею, підвищилася відповідно з 37,9 до 79,5%³⁵³.

У постанові ЦК КП(б)У «Про роботу партійного осередку» було визнано необхідним поповнити сільську партійну організацію за рахунок відрядження міських комуністів на роботу в село. Однак кампанію по відрядженню міських комуністів на постійну або тимчасову роботу в сільській місцевості П. Постишев розгорнув ще до виходу в світ цієї постанови. За свідченням В. Чубаря, з травня по листопад на роботу в МТС і колгоспи було відряджено понад 15 тис. осіб. Зокрема, Чернігівська обласна парторганізація, в якій налічувалося 20,7 тис. членів і кандидатів КП(б)У, провела три мобілізації й направила в сільські осередки понад 2 тис. — кожного десятого. З них більше 900 залишилися в селі на постійній роботі. Питома вага відряджених міськими парторганізаціями в сільську партійну мережу часом підвищувалася до істотних розмірів. Наприклад, з 868 парторганізаторів, які працювали наприкінці 1933 р. на Дніпропетровщині, близько 400 (46%) становили колишні жителі міст³⁵⁴.

У боротьбі з економічним колапсом у сільському господарстві Постишев розраховував спертися й на робітниче шефство. З його ініціативи в лютому 1933 р. у Харкові відбулася Всеукраїнська конференція з шефства над селом. Вона закликала робітників активізувати допомогу й підвищити відповідальність шефів за стан справ у сільському господарстві. На відміну від попередніх років, коли робітничі колективи підписували договір з сільськогосподарським районом, конференція вирішила конкретизувати об'єкти допомоги і ввести практику договорів з окремими МТС і колгоспами. Підприємства прикріплювалися до МТС, цехи брали під свою опіку колгоспи зони обслуговування цієї МТС, а заводські бригади шефствували над сільськими бригадами.

³⁵³ Там само. — С. 375.

³⁵⁴ Там само. — С. 376–377.

Ці заходи дозволили відремонтувати техніку МТС і радгоспів до початку сівби (в січні 1933 р. до роботи були готові лише 11% тракторного парку). У посівній кампанії та жнивях взяли участь понад 300 тис. мешканців міст³⁵⁵.

Свої повноваження політвідділи використовували перш за все у кадровій роботі. На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) перед ними були поставлені завдання «шляхом правильного добору і розстановки партійних і комсомольських сил колгоспів та радгоспів і відданого колгоспній справі безпартійного активу, шляхом повсякденного вивчення колгоспних кадрів і висування на відповідальні вирішальні ділянки виробництва найпередовіших, безумовно відданих активістів-колгоспників»³⁵⁶.

Глава політвідділів УСРР О. Асаткін на XII з'їзді КП(б)У (січень 1934 р.) підбив перші підсумки чистки керівних і матеріально відповідальних працівників колгоспів впродовж дев'яти місяців 1933 р. Чистка охопила 234 тис. голів колгоспів, завгоспів, бухгалтерів, рахівників, комірників, завідуючих товарними фермами. 65,5 тис. осіб (28%) були визнані такими, що не відповідали посадам, які займали. Найбільше звільнених виявилось серед керівної ланки: свої посади залишили 54% голів правління³⁵⁷.

Наркомзем УСРР затвердив «Тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах», які 8 квітня 1933 р. набули форму постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У. Вони прив'язували селян до колгоспу приблизно так, як у дореформеній Росії закріплювалася за общиною категорія державних селян. Відхід у промисловість, радгоспи та на інші роботи допускався тільки з письмового дозволу правління колгоспу на певний строк. У робочий час від'їзд колгоспника в особистих справах (на базар, наприклад) не допускався. Члени артілі, які порушували це правило, вважалися прогульниками і штрафувалися (в розмірі від 1 до 5 трудоднів). У разі відмови колгоспника без поважних причин від виконання дорученої йому роботи правління колгоспу зобов'язане було оштрафувати винуватця в розмірі до п'яти трудоднів. При повторному порушенні селянина виключали з колгоспу з позбавленням присадибної ділянки. Запізнення на роботу каралося на перший раз доганою, вдруге — штрафом, втретє — виключенням з колгоспу. Працювати на присадибній ділянці колгоспник мав тільки у вільний від роботи в громадському господарстві час. Про суперечність Тимчасових правил положенням Примірного статуту сільськогосподарської артілі тероризовані селяни не наважувалися говорити.

Політвідділи потурбувалися про повсюдне створення бригад з постійним складом колгоспників, за якими закріплювалися машини, інвентар, робоча худоба. Щоб ліквідувати знеосібку, заборонялося перекидати бригади з однієї ділянки на іншу. До кінця 1933 р. у сільському господарстві України було створено 105,5 тис. таких бригад. Дві третини бригад були рільничі, третина — спеціалізовані (городницькі, тваринницькі, садівничі тощо).

³⁵⁵ Там само. — С. 378.

³⁵⁶ КІПС в резолюціях... — Т. 5. — К., 1980. — С. 80.

³⁵⁷ XII з'їзд КП(б)У. 18–23 січня 1934 р. Стенографічний звіт. — Харків, 1934. — С. 292.

Постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 14 березня 1933 р. «Про заходи до здійснення прополювальної кампанії цукрового буряка» вимагала створювати ланки всередині рільничих бригад, які спеціалізувалися на вирощуванні технічних культур. Чисельність ланок не повинна була перевищувати 5–8 осіб. За ними теж закріплювалися посіви на весь період вирощування урожаю. Пізніше ця система організації праці була поширена й на зернові культури.

Колективізація супроводжувалася ліквідацією сотень тисяч селянських господарств (примусовою або добровільною). Голодомор знищив мільйони селян. Запровадження паспортного режиму не могло перешкодити втечі селянської молоді в місто, тим більше, що урбанізаційні процеси частково відбувалися й легальними каналами (оргнабір, призов у Червону армію, зарахування в технікуми і вузи). В сільському господарстві стала відчуватися нестача робочої сили. За цих умов влада звернула увагу на жінок, які становили у цей час від 60 до 70% працездатного населення села. У штат політвідділів було введено посаду жінорганізаторів. Обов'язком їх стало залучення жінок до громадського господарства, у тому числі на посадах організаторів виробництва і на кваліфікованих роботах. Жінорганізатори політвідділів створювали умови для надання колгоспницям професійних знань, створювали необхідні побутові умови, щоб вони могли працювати.

З ініціативи політвідділу Старобешівської МТС (Донецька область) у березні 1933 р. була створена перша в СРСР тракторна бригада дівчат, яку очолила Паша Ангеліна. На VII Всесоюзному з'їзді рад П. Любченко повідомив, що до початку грудня 1934 р. в Україні було висунуто на керівну роботу 250 тис. колгоспниць, з них членами правлінь — 21 098, бригадирами — 3 078, помічниками бригадирів — 39 000, ланковими — 197 370³⁵⁸.

Взаємовідносини політвідділів МТС з райкомами партії були досить конфліктними. М. Хатаєвич у записці в ЦК ВКП(б) від 17 березня 1934 р. наполягав на перетворенні хоча б частини політвідділів в райкоми. «Практика показала, — писав він, — що керівні партійно-політичні організації — РПК і політвідділ МТС, маючи один і той же район дії, впадають в паралелізм»³⁵⁹. На листопадовому (1934 р.) пленумі ЦК ВКП(б) П. Постишев висловив цю саму думку іншими словами: «райкоми у взаємовідносинах з політвідділами прагнули не випустити владу з рук»³⁶⁰. Тому за рішенням листопадового (1934 р.) пленуму ЦК ВКП(б) політвідділи МТС були реорганізовані у звичайні партійні органи. Фактично ж це була не реорганізація, а ліквідація надзвичайних органів з використанням частини політвідділівських кадрів в штатах райкомів партії. Політвідділи радгоспів функціонували до березня 1940 р.

В УСРР, на Північному Кавказі і в Нижньоволзькому краї у лютому 1933 р. було утворено комітети ЦК ВКП(б) по сівбі — спеціалізовані органи над-

³⁵⁸ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 392.

³⁵⁹ Див.: Зеленин І.Е. Политотделы МТС — продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.) // Отечественная история. — 1992, № 6. — С. 57.

³⁶⁰ Там само. — С. 58.

звичайної влади, очолювані керівниками партійних комітетів. В Україні такий комітет очолив С. Косіор.

МТС і радгоспи УРСР одержали для сівби 15 тис. тракторів, 2 400 комбайнів, 3 тис. автомобілів. Це була мізерна для республіки кількість, і доводилося покладатися в основному на живу тяглову силу. Однак кінське поголів'я швидко тануло внаслідок нестачі фуражного фонду. Під час березневої поїздки по Київській області П. Постишев і В. Балицький виявили, що підготовка виснажених коней до сівби поставлена вкрай незадовільно. Вони порекомендували обкому переглянути кормові раціони (не вказавши, однак, за рахунок яких ресурсів). Більш практичною, а тому використаною виявилася їх пропозиція застосувати на сівбі селянських корів³⁶¹.

Для селянського сектору УСРР було затверджено 23 лютого 1933 р. план хлібопоставок в обсязі 264 млн пудів. 27 серпня його переглянули з врахуванням фактичної врожайності, але несуттєво — 266 млн пудів. Отже, сумарні зобов'язання республіки виявилися на рівні тричі скороченого хлібозаготівельного плану з урожаю 1932 р.³⁶² Проблема полягала, однак, в тому, що тепер цей план не можна було механічно розкласти по районах та колгоспах і зробити його обов'язковим завданням. Хлібопоставки необхідно було, згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р., визначити по всіх господарствах, виходячи з площі посівів і реальної врожайності.

РНК УСРР утворив у травні 1932 р. при республіканському управлінні народногосподарського обліку (УНГО) міжвідомчу обліково-контрольну комісію за участю представників Держплану, Наркомзему, Наркомпостачу, Комітету заготівель і НК РСІ. Окремо статистичний облік провадили працівники Наркомзему УСРР. Тим не менш, реальну цифру зібраного в 1932 р. урожаю встановити неможливо, хоч у статистичних джерелах фігурують різноманітні суперечливі цифри. Треба погодитися з судженням С. Максудова, який констатував факт зруйнування системи обліку продукції в радянському сільському господарстві³⁶³. Власне, й на червневому (1933 р.) пленумі ЦК ВКП(б)У (матеріали якого були недоступні для Максудова) вказувалося, що вірогідних даних про валовий збір зернових в Україні у 1932 р. не існує. Істотно різнилися навіть цифри про посівні площі республіки: Наркомзем СРСР давав цифру на 600 тис. га більшу, ніж Наркомзем УСРР³⁶⁴.

В СРСР було організовано навесні 1933 р. до 400 міжрайонних державних комісій по визначенню врожайності, розмірів посівних площ і валового збору зернових. Вони підпорядковувалися Центральній комісії при РНК СРСР та її уповноваженим у республіках, краях і областях. Утворивши незалежну від місцевої влади контрольної-інспекційну систему, Сталін міг сподіватися на виявлення справжньої картини врожайності. Коли ця система просигналізувала про статистичне неблагополуччя на Одещині, генсек прореагував миттєво.

³⁶¹ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 382–383.

³⁶² Там само. — С. 369.

³⁶³ Максудов. Потери населения СССР. Benson (Vermont), 1989. — С. 58.

³⁶⁴ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 370.

20 червня 1933 р. у центральних газетах України була надрукована телеграма Й. Сталіна і В. Молотова секретарю обкому і голові облвиконкому Одеської області такого змісту: «За достовірними даними, керівники Одеського зернотресту свідомо зменшили показники врожаю по радгоспах з метою порушити радянський закон про здачу зерна, обманути державу й зірвати виконання плану хлібоздачі. Раднарком і ЦК зобов'язують вас негайно перевірити цю справу, виключити з партії і притягнути до кримінальної відповідальності всіх без винятку винуватих».

Публікації в пресі стали випробуванням тактичним ходом: показати на конкретному прикладі, що статистика перебуває під контролем. У день обнародування телеграми Косіор і Постишев підготували (опитуванням) таку резолюцію об'єднаного засідання президії ЦКК КП(б)У і НК РСІ УСРР: «Здійснити разом з ДПУ і обкомами термінову перевірку практики оцінки урожаю в радгоспах і за наявності фактів, подібних Одеському зернотресту, вжити негайно до винуватців найбільш нещадних заходів»³⁶⁵. Керівників Одеського зернотресту заарештували.

Комісії по визначенню врожайності визначали не амбарну (коморну), а біологічну (на пні) врожайність. Саме від неї йшло нарахування обов'язкових поставок. Колгоспникам треба було тепер сумлінно попрацювати, щоб звести до мінімуму втрати врожаю від поля до комори, бо ці втрати тепер скорочували їхню частку урожаю. У світлі сказаного можна виявити істинний смисл постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». До запровадження цієї постанови панувала безрозмірна продрозверстки, яка утверджувала на селі, по суті, рабську працю — з найнижчою продуктивністю. Наслідком продрозверстки було дедалі більше скорочення тієї частки урожаю, яка доходила до комори. Адже селянин змушений був віддавати державі все, і тому зовсім не турбувався про збереження урожаю. Заміна розверстки обов'язковими поставками фіксованого розміру давала селянину упевненість в тому, що частина виробленої продукції залишиться в його розпорядженні. За цих умов селянська праця вже ставала не рабською, а схожою на кріпацьку. У цьому був, безперечно, певний прогрес. Однак суть взаємовідносин держави з колгоспами, як і раніше, визначав позаекономічний примус. Прозверстку замінила інша, більш досконала й вигідна державі форма визиску селянської праці. У 1933 р. жнива супроводжувалися величезними втратами врожаю. Причиною їх було не стільки небажання колгоспників добросовісно працювати, як у минулі роки, скільки фізична нездатність до праці. У багатьох районах, які особливо постраждали від голоду, відчувався сильний дефіцит робочих рук. Його долали шляхом створення мобільних бригад з колгоспників районів, які постраждали від голоду менше, ніж інші, а також відмовою на певний час від чергового набору в територіальні частини Червоної армії. Істотну роль відіграли на жнивях й міські жителі, особливо робітники великих підприємств та студентська молодь.

³⁶⁵ Там само. — С. 371.

Згадуючи у 1934 р. недоліки минулорічної кампанії, С. Косіор вказав, що втрати зерна, за найбільш скромними підрахунками, сягали кількох сотень мільйонів пудів, і лише добрий урожай «певною мірою замазав усі проріхи у збиранні». У доповіді, опублікованій в газеті «Комуніст» 17 червня, перший секретар ЦК КП(б)У наводив жакливі дані. Зокрема, в Одеській і Донецькій областях втрати хліба сягали у деяких районах 40 відсотків. Особливо істотні втрати спостерігалися при затягуванні молотьби. У Старокаранському, Рівнянському, Арбузинському та інших районах молотьбу проводили навіть у квітні і травні 1934 р. Це призвело до того, що колгоспи при врожаї 10–11 ц з га намолочували не більше 1–2 ц³⁶⁶. Держава від цього не страждала, бо обов'язкові поставки обчислювалися з урожаю на пні. Страждали знесилені від голоду селяни.

Хлібоздача України з урожаю 1933 р. складала 317 млн пудів (частка колгоспів — 80,2%, одноосібників — 8,3%, радгоспів — 11,5%). Селянський сектор дав 281 млн пудів при плані 266 млн³⁶⁷. Маємо, отже, 15 млн пудів селянського зерна, яке надійшло державі понад план. Це незначна кількість сама по собі (близько 5% від всього обсягу хлібопоставок). Важливо, однак, виявити її походження, адже керівники партії клялися, що відмовилися від продрозкладки. Є два факти, які ілюструють ставлення Кремля до зустрічних планів. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 червня 1933 р. «Про обов'язкові поставки зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами з урожаю 1933 р. на основі закону від 19 січня 1933 р». запевнила селян, що зустрічних планів не буде. Незабаром після її опублікування, 10 липня в районній газеті «Прапор колгоспника» (Великобурлуцький район Харківської області) з'явилася стаття секретаря редколегії Ларіонова. Співчутливо цитуючи спеціально підібрані чи спровоковані висловлювання окремих колгоспників, автор у замаскованій формі захищав доцільність зустрічних планів. Цього було досить, щоб Постишев відреагував надзвичайно гостро. 22 липня в пресі було опубліковане рішення бюро Харківського обкому КП(б)У, негайно передруковане (Постишев про це потурбувався) центральним органом ЦК ВКП(б) газетою «Правда». В ньому говорилося: «газета «Прапор колгоспника» стала на шлях підриву довіри широких колгоспних мас до закону про поставку зерна державі». Ларіонов дістав сувору догану і був знятий з посади³⁶⁸. Випадок з Ларіоновим широко висвітлювався, аби запевнити селян, що їх робота в громадському господарстві колгоспів буде матеріально компенсована.

План хлібопоставок з урожаю 1933 р. Україна виконала уже на початку листопада. Трьохрічні зимові хлібозаготівлі відійшли у минуле. Було заготовлено зерна на 56 млн пудів більше, ніж у минулому році (коли заготівлі тривали до лютого 1933 р.). Співвіднести розмір поставок з валовим збором неможливо, бо ми знаємо тільки біологічну, а не коморну врожайність. Однак

³⁶⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Том I. — С. 799–800.

³⁶⁷ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 386.

³⁶⁸ Там само. — С. 364–365.

можна зробити приблизний розрахунок, який покаже ступінь напруженості хлібного балансу.

У 1933 р. при посівній площі в 19,9 млн га и середній врожайності на пні 11,4 ц з га валовий збір мав становити 227 млн ц, тобто 1 419 млн пудів³⁶⁹. За свідченням німецьких сільськогосподарських експертів, що наводилося Р. Конквестом, у хлібовиробній смузі СРСР в 1933 р. було втрачено понад 30% урожаю³⁷⁰. Ці дані співпадають з втратами у районах Одеської і Донецької областей, які наводив С.Косіор у доповіді «Про підготовку та проведення збиральної кампанії 1934 року» на червневому (1934 р.) пленумі ЦК КП(б): від 25 до 40%³⁷¹. Отже, можна зробити ймовірне припущення, що втрати урожаю під час збиральної кампанії 1934 р. сягали третини валового збору (33,3%), тобто 473 млн пудів. З урахуванням втрат валовий збір не перевищував 946 млн пудів. Після хлібопоставок у господарствах залишилося близько 630 млн пудів. При річній нормі 16 пудів зерна на людину для всього сільського населення України на початку 1933 р. потрібно було б утворити продовольчий фонд у 400 млн пудів. Однак населення, яке пережило Голодомор, потребувало менше — близько 350 млн пудів. На фураж, необхідність в якому теж істотно зменшилася, і насінневий фонд разом залишалось орієнтовно 280 млн пудів. Таким чином, хлібний баланс, хоч з деякими напруженням, все-таки зводився. Правда, резервів не залишалось, і Постишев переконав Сталіна не наполягати на поверненні наданої Україні насінневої та продовольчої позичок негайно, тобто з урожаю 1933 р.

Існування колгоспного ладу виявилось можливим при досягненні певного консенсусу між державою й селянином. У кризовій ситуації обом сторонам довелось відступити від первісних позицій. Персоніфікована Сталіним держава-комуна відмовилася від безрозмірної продрозкладки, яка прирікала селян на рабську працю у примусово створених колгоспах. У свою чергу, селяни відмовилися від бойкоту громадського господарства і змирилися з обов'язковими, але твердо зафіксованими поставками, які дозволяли їм вільно розпоряджатися залишком виробленої в громадському господарстві продукції.

Консенсус влаштував творців командної економіки, яка за допомогою колгоспів абсорбувала в собі десятки мільйонів раніше економічно незалежних селянських господарств. Сталін зрозумів, що економічний лад повинен влаштувати й селян. На Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників у лютому 1933 р. він висунув лозунг «Зробити усіх колгоспників заможними». І в другій п'ятирічці держава дійсно зробила чимало, щоб при загальній підпорядкованості інтересів сільського господарства інтересам промисловості зміцнити колгоспний лад.

³⁶⁹ Ткач Н.І. За ленінським кооперативним планом. — К., 1970. — С. 122.

³⁷⁰ Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993. — С. 298.

³⁷¹ КПУ в резолюціях... — Т. 1. — С. 794.

Ці зусилля пов'язувалися насамперед з посиленням матеріально-технічної бази МТС. Розвиток МТС в УСРР характеризувався такими показниками (дані на кінець року)³⁷²:

	1932	1937
Число МТС	592	958
Число колгоспів, обслуговуваних МТС (тис.)	12,2	26,7
У % до всіх колгоспів	48,2	97,3
У середньому на одну МТС припадало: обслуговуваних колгоспів	21	28
посівної площі (тис. га)	20,6	21,7

У другій п'ятирічці (1933–1937) в середньому за рік вступало до ладу 73 МТС. Вони охопили обслуговуванням майже всі колгоспи (крім небагатьох, переважно у поліських районах). Середнє навантаження на МТС за кількістю господарств та їх посівною площею залишалось стабільним. З осені 1933 р. для трактористів запровадили гарантований мінімум оплати. Починаючи з квітня 1935 р. колгоспні комбайнери зараховувалися в штат МТС, отже, на них поширювалася гарантована заробітна плата, що нараховувалася за преміально-прогресивною системою.

Застосування машин створювало можливості для впровадження агротехніки. Якщо у 1932 р. зернові культури в Україні зовсім не пропалювалися, то в 1933 р. вони оброблялися на площі 5,8 млн га, у 1934 р. — 11,8 млн га. Посіви озимих по парах в 1932 р. практично не застосовувалися, а в 1933 р. вони становили 17,4% озимого клину. Ярові посіви було забезпечено зяблевою оранкою на 19% у 1933 р. і на 85% — у 1937 р.³⁷³

У березні 1934 р. на обласній конференції робсількорів у Харкові П. Постишев закликав присутніх сприяти поширенню здобутків агротехнічної науки. З допомогою партійних організацій став розгортатися рух за створення хат-лабораторій, ініціатором якого зробили колгоспника артілі ім. Г. Петровського Кременчуцького району Харківської області О. Курносенка. Полтавський міськком КП(б)У закріпив 14 колгоспних лабораторій за інститутами і технікумами міста для спільної постановки дослідів. Його приклад наслідували інші органи місцевої влади. На початок 1937 р. в УСРР функціонувало 10 500 хат-лабораторій, в них працювало понад 150 тис. колгоспників³⁷⁴.

В останні роки п'ятирічки набули поширення галузеві агропромислові наряди. Ініціативу виявив Чернігівський обком КП(б)У. В січні–лютому 1936 р. в Чернігівській області відбулися наради буряководів, працівників з вирощування тютюну, льону, фахівців з використання складних сільськогосподарських машин

³⁷² Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины. Статистический сборник. — К., 1939. — С. 253.

³⁷³ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 396.

³⁷⁴ Там само. — С. 398.

у тваринництві. Тваринництво було традиційно «жіночою» галуззю сільськогосподарської праці, і в цих нарадах, поряд з фахівцями виробництва і компартійно-радянськими чиновниками, брали участь багато жінок. Організаторська робота політвідділів і сільських партосередків щодо залучення жінок до активної роботи в громадському господарстві давала свої результати.

Великого і цілком керованого розголосу набули трудові подвиги П. Ангеліної і М. Демченко. На початку 1935 р. Паша Ангеліна і члени її бригади стали ініціаторами всесоюзного змагання тракторних бригад. Вони зобов'язалися виорати кожним трактором по 1 200 га при нормі 300 га. Як показали підсумки змагання, бригада Ангеліної виробила в середньому на трактор 1 225 га і зекономила понад 20 тонн пального. Після цього дев'ять дівчат з цього колективу очолили новостворені жіночі бригади.

Перед весняною сівбою 1935 р. ланкова колгоспу ім. Комінтерну Городищенського району Київської області Марія Демченко зобов'язалася виростити врожай цукрових буряків по 500 ц з га. Так в СРСР було покладено початок змаганням п'ятисотенниць. Ланка Демченко досягла врожаю 523 ц з га. Ще більший врожай (631 ц) збрала ланка Г. Кошової з артілі «Червоний гігант» Великополовецького району Київської області. У листопаді 1935 р. 27 ланкових-п'ятисотенниць України було нагороджено орденами Леніна. Поширення досвіду передовиків ставало передумовою високої врожайності на всій площі посіву. Зокрема, у 1935 р. в Україні налічувалося 274 колгоспи з урожайністю цукрових буряків понад 220 ц з га (тобто 2,7% від кількості цукробурякових колгоспів), а в 1937 р. — 2 709 колгоспів (23%)³⁷⁵.

Підготовка механізаторів здійснювалася з врахуванням досвіду, нагромадженого в індустріальних галузях. За прикладом промисловості політвідділи разом з ЦК ЛКСМУ приступили у 1933 р. до проведення громадсько-технічного екзамену в ряді МТС (Миргородській, Рубіжанській, Софіївській, Чупахівській та ін.). У січні 1934 р. XII з'їзд КП(б)У у резолюції «Про завдання колгоспного і радгоспного будівництва» схвалив цю ініціативу і запропонував партійним організаціям і господарникам негайно приступити до агротехнавання колгоспників, працівників МТС і радгоспів за прикладом обов'язкової ліквідації загальної неписьменності, підготувати й видати масовим тиражем стабільні підручники та програми відповідно до вимог агротехмінімуму для кожної професії, висувати на керівну роботу в колгоспах і радгоспах тих, хто був попереду у справі ліквідації агротехнеграмотності³⁷⁶. Навчання масовим професіям організовувалося на довгострокових курсах і в постійно діючих школах з навчально-виробничими майстернями. За 1934–1936 рр., коли воно набрало найбільших масштабів, було підготовлено для колгоспів 350 тис. фахівців масових професій, для МТС — 247 тис., для радгоспів — 25 тис.³⁷⁷

Важливою формою підготовки керівних колгоспних кадрів стали вищі сільськогосподарські школи, створені на базі комуністичних вузів (комвузів)

³⁷⁵ Там само. — С. 400.

³⁷⁶ КПУ в резолюціях... — Т. 1. — С. 795–796.

³⁷⁷ История Украинской ССР. Том седьмой. — К., 1984. — С. 411.

наприкінці 1932 р. Для потреб УСРР вони випустили у другій п'ятирічці 6 106 фахівців з агрономічними знаннями. За рішенням ЦК КП(б)У в 1934/35 навчальному році був здійснений набір 6 000 колгоспників у сільськогосподарські вузи й технікуми. «Шеститисячники» на додаток до державної стипендії, яка була надто скромною, одержували доплату від артiлей і після закінчення навчання діставали призначення в МТС та райземвідділи за місцем проживання. Всього за п'ятирічку сільгоспінститути України підготували 6 963, а технікуми — 21 730 фахівців³⁷⁸.

Зростання технічної оснащеності МТС і охоплення ними усе більшої частини колгоспів, успішні заходи щодо організаційно-господарського зміцнення колгоспів, упорядкування їх фінансів, у тому числі за рахунок списання заборгованості, — все це дозволило селянам уперше після 1929 р. відчутти, що громадське господарство забезпечує їм мінімально необхідний життєвий рівень. У держави уперше виникла можливість зігнати всіх селян в колгоспи за допомогою економічних, а не силових засобів.

11–17 лютого 1935 р. в Москві відбувався II Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників. З'їзд схвалив новий Примірний статут сільськогосподарської артiлі, в якому знімалися обмеження на прийом у колгосп. До цього нерідко траплялися випадки, коли від одноосібника перед вступом вимагали купити коня або внести у колгоспну касу його вартість грiшми.

Держава «стимулювала» вступ одноосібників у колгоспи податковими засобами. Ще постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 червня 1933 р. «Про обов'язкові поставки зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами з урожаю 1933 р. на основі закону від 19 січня 1933 рр». норми здавання зерна з гектара для одноосібників встановлювалися вдвічі більші, ніж для колгоспів. А за законом про сільськогосподарський податок на 1935 р. розмір його з одноосібного господарства встановлювався на чверть вищим, ніж для колгоспного. При цьому із збільшенням розмірів доходу різко збільшувався для одноосібника й податок. Ті, хто записувався в артiлі до першого строку оплати податку, обкладалися за нормами колгоспників.

У липні 1934 р. в колгоспах УСРР було об'єднано 3 295,4 тис. селянських дворів, або 78,3% від їх загальної кількості (по країні — 71,4%). В середині 1935 р. рівень колективізації зріс до 91,3% за господарствами і до 98% за посівною площею. В середині 1937 р. в Україні функціонувало 27 347 колгоспів, які об'єднували 3 756,8 тис. селянських дворів (96,1%). У господарствах налічувалося 7 056,3 тис. працездатних, тобто менше двох на кожен двір, з них 702,7 тис. перебували у регульованому державою відході. Залишалося в українському селі 153,8 тис. одноосібних дворів, або 3,9%, при чому в їх розпорядженні знаходилося тільки 0,3% селянських посівів³⁷⁹. Переважна більшість одноосібників утратила зв'язок з сільським господарством.

Примірний статут проголошував, що оброблювана колгоспами земля закріплюється за ними у довічне користування. Ця норма оформлялася державними

³⁷⁸ Там само. — С. 410.

³⁷⁹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — Т. 3. — С. 617.

актами, які урочисто вручалися кожному колгоспу. Першою таким документ одержала 15 вересня 1935 р. артіль «Паризька комуна» Славутського району Вінницької області. До кінця 1937 р. за колгоспами було закріплено 35 млн га землі, тобто понад 80% земельного фонду УРСР³⁸⁰. Як наголошувалося в державних актах, земля надавалася колгоспам в безплатне і безстрокове користування. Однак такі статутні положення мали суто декларативний характер. Безплатність користування землею не перешкоджала нееквівалентному обміну між містом в селом. Держава могла будь-коли підвищити норми обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції або ціни на реалізовані в селі промтовари. Державні акти не перешкоджали також відбирати у колгоспів на промислові або інші потреби яку завгодно кількість землі в будь-який момент.

Прийнятий на II Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників Примірний статут істотно обмежив (до чверті або половини гектара, залежно від місцевих умов) розміри присадибних ділянок. Мотиви такого обмеження цілком відверто обґрунтував у виступі на з'їзді колгоспників-ударників голова колгоспу ім. В. Куйбишева Путивльського району Чернігівської області С. Орехов: «Ясно, товариші, що розмір садиби треба скоротити, її треба зробити такою, щоб не перешкоджала колгоспникові ходити на роботу»³⁸¹.

Гасло «Зробити усіх колгоспників заможними» було демагогічним. Мова йшла не про справжню заможність, а тільки про забезпечення колгоспників певним мінімумом життєвих благ. Власне кажучи, від селян потрібно було відвести примару голоду, яка постійно нависала над ними в 1929–1933 рр. Заради цього колгоспники погоджувалися як завгодно тяжко працювати у громадському господарстві. Настрій, який склався у колгоспників під час Голодомору, добре ілюструє розповідь голови колгоспу ім. П. Постишева (Дніпропетровська область) Є. Косих про те, як у них боролися за врожай у 1933 р.: «Ми повісили на своїх хатах замки. Ми перевели правління колгоспу, сільраду, осередок (партосередок — *Авт.*) і кооперацію в борозну. Ми усім селом — від малого до старого — вийшли тягати пирій, труїти мишей та ховрахів. І пішла справа, якій ми самі дивувалися. Одну стогектарку пололи два рази, і три, і навіть п'ять. І ось із супіскових наших ділянок, із убогих наших гектарів ми взяли по 15 центнерів ярової й озимої пшениці, по 17 центнерів сортового вівса, по 33 центнери кукурудзи і по 15 ячменю. На трудовень одержали понад пуд зерна і 3 рублі 90 коп. грішми»³⁸².

Таких результатів досягали не всі. Однак узагальнюючі дані теж свідчать про зрушення у життєвому рівні колгоспного селянства після відмови держави від продрозкладки. У середньому по Україні за 1937 р. колгоспники одержали на трудовень по 3,5 кг зерна, тобто в 4,4 рази більше, ніж у 1932 р. За 1932–1937 рр. частка господарств, у яких видавалося на трудовень менше 2 кг зерна, знизилася

³⁸⁰ История Украинской ССР. Том седьмой. — С. 407.

³⁸¹ *Вылцан М.А.* Завершающий этап создания колхозного строя. 1935–1937. — М., 1978. — С. 28.

³⁸² *Калинин М.И.* Выполняем заветы Ленина. — М., 1934. — С. 68.

з 80 до 16%. Натомість питома вага артилей, у яких видавалося на трудовень від 2 до 5 кг хліба, збільшилася з 19,4 до 69,8%, понад 5 кг — з 0,6 до 14,2%³⁸³.

Більшість колгоспів почала розширювати свої підсобні галузі — садівництво, городництво, птахівництво, бджільництво, ставкове господарство. У зв'язку з цим активізувалася участь працездатних членів сімей колгоспників в громадському господарстві. Якщо у 1933 р. на одного працездатного колгоспника припадало у середньому 143 трудовня, то в 1937 р. — 188³⁸⁴. Однак затиснуте в лещата командної економіки колгоспне селянство змушене було віддавати державі надто велику частку додаткового продукту. Співставимо схожі за погодними умовами 1933 і 1936 рр.

При урожаї зернових на пні в 1 419 млн пудів і поставках державі в 317 млн пудів товарність зернових у 1933 р. формально дорівнювала 22,3%. Це — на рівні другої половини 20-х рр., приблизно дві третини дореволюційної товарності. Згадаємо, однак, що в цьому році, як і в попередні спостерігалися величезні втрати вирощеної продукції. Щоб визначити реальний рівень товарності зернових, треба їх врахувати. Якщо припустити, що було втрачено третину врожаю (ця величина береться на основі наведених вище оцінок компартійно-радянських чиновників і незалежно від них — іноземних експертів), то питома вага зерна, переданого державі, підвищиться до 33,5%. Такий рівень товарності не поступався дореволюційному.

У 1936 р. при меншій посівній площі (18,7 млн га) і трохи більшій врожайності (11,8 ц з га) біологічний урожай становив 221 млн ц, або 1 381 млн пудів. Сумарний обсяг обов'язкових поставок тоді було зменшено на 28 млн пудів, головним чином, за рахунок повного скасування хлібопоставок у деяких цукробурякових районах Київської і Вінницької областей. Проте зросли надходження державі по інших каналах, особливо по закупці. Всього було заготовлено 545 млн пудів хліба, тобто більше, ніж за будь-який попередній рік, включаючи період продрозверстки 1930–1932 рр. Питома вага заготівель у біологічному врожаї становила 39,5%. Врожай у коморі завжди менший, а тому справжня товарність перевищувала 40%. Більш точну цифру назвати не можна, не знаючи втрат від поля до комори. Відомо, однак, що після нормалізації становища в сільському господарстві втрати скоротилися до мінімуму, і реальна товарність не набагато перевищувала 40-відсоткову позначку³⁸⁵.

Співставлення 1933 і 1936 рр. свідчить про те, що держава обернула на свою користь всю економію, одержану в сільському господарстві завдяки подоланню втрат, і навіть взяла у селян додаткову частину врожаю. Не має особливого значення й те, що підвищилася питома вага закупок, які реалізувалися по істотно вищій ціні, ніж обов'язкові поставки. Закупочні ціни теж не повертали колгоспам витрат виробництва. Отже, колгоспне селянство не могло відчутти на собі істотною мірою наслідків власної сумлінної праці і врожаю.

³⁸³ *Ткачева Л.И.* Улучшение материального благосостояния трудящихся // История Украинской ССР. — Т. 7. — С. 422.

³⁸⁴ Там само. — С. 416.

³⁸⁵ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 407–408.

Держава-комуна покладалася не на пов'язану з матеріальною заінтересованістю ініціативу виробника, а на слухняність і беззаперечне виконання директив. У трудовому процесі, як і в процесі управлінської діяльності, насаджувалася психологія «гвинтика». Згадувана вище постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 липня 1932 р. «Про збиральну кампанію 1932 р». — одна з перших «технологічних постанов», в якій диктувався обов'язковий для виконавців порядок дій на жнивях з метою усунення втрат урожаю. Такий стиль управлінської роботи нав'язувався всьому апарату. Поряд з роботою державного значення керівники Радянського Союзу і союзних республік змушені були займатися дріб'язковими виробничими справами. Зокрема, 25 лютого 1936 р. РНК УСРР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про хід ремонту тракторного і кінного сільськогосподарського реманенту в МТС і колгоспах Донецької області» (щоб врахувати місцеву специфіку, такі постанови часто приймалися в розрізі окремих областей). В ній говорилося: «У п'ятиденний строк встановити кількість кінних сіялок та кінних плугів, які підлягають ремонту (в колгоспах). Організувати масову перевірку якості ремонту й зберігання відремонтованого реманенту в МТС і колгоспах. Забезпечити, щоб весь сільськогосподарський реманент був прочищений, змащений і зберігався у закритому приміщенні»³⁸⁶.

Якби не зазначалося, що прочищений і змащений реманент треба зберігати у закритому приміщенні, він, можна подумати, іржавів би у полі... Чи можна більш виразно проілюструвати втрату почуття господаря у всіх, хто працював в одержавлених колгоспах?

II.8. Підсумки сталінського штурму в промисловості

Компартійно-радянська олігархія могла використовувати ресурси підпорядкованого їй суспільства так, як вважала за потрібне. Індустріалізацію країни вона здійснювала в інтересах воєнно-промислового комплексу і обслуговуючих його галузей. У плануванні, фінансуванні і постачанні радянська промисловість поділялася на дві групи: А (виробництво засобів виробництва) і Б (виробництво предметів споживання). На розвиток групи А виділялися основні фінансові ресурси, в тому числі валютні. Галузі групи Б фінансувалися за залишковим принципом.

Група А складалася з галузей важкої промисловості, група Б — з галузей легкої і харчової промисловості. Цей поділ був досить умовний, тому що важка промисловість давала певну частку продукції народного споживання (наприклад, паливо та електроенергію для комунальних потреб або побутову техніку), а легка і харчова — сировину та напівфабрикати для використання підприємствами групи А. Під пильним наглядом мобілізаційних осередків на підприємствах і відповідних органів в управлінських структурах промисловість групи А виробляла мінімум товарів народного споживання, а у промисловості групи Б вагома частка обмежених потужностей спрямовувалася на задоволення потреб

³⁸⁶ Там само. — С. 411.

підприємств групи А. У ринкових умовах такий господарський механізм не зміг би проіснувати жодного дня. Але в СРСР не існувало вільного ринку.

Велика промисловість перейшла у розпорядження загальносоюзних наркоматів, наділених не меншими повноваженнями, ніж ВРНГ і УРНГ доби «главкізму». Сама Вища рада народного господарства в січні 1932 р. Перетворилася в Народний комісаріат важкої промисловості (Наркомважпром). Підприємства харчової промисловості з 1930 р. були підпорядковані Наркомату постачання. Підприємства легкої та лісової промисловості після реорганізації ВРНГ виділилися в окремі наркомати.

Планові темпи зростання промисловості були величезні — 37,7% на рік (у середньому за три роки, починаючи з другого року першої п'ятирічки). Такі темпи залишилися на папері, хоча промисловість безперервно одержувала потрібне фінансування. Навіть офіційні статистичні дані показують, що середньорічний темп промислового зростання за роки першої п'ятирічки (крім першого) становив тільки 15,7%, тобто менше передбачуваного директивами XV з'їзду ВКП(б). На початку 1933 р. Сталін оголосив про дострокове виконання першої п'ятирічки — за 4 роки і 3 місяці (тобто до кінця 1932 р.). 1933-й рік був останнім роком першої п'ятирічки, але став розглядатися як перший рік другої п'ятирічки.

В другій п'ятирічці (1933–1937) були запроектовані досить помірні середньорічні темпи зростання промислової продукції — 13–14%. Припинення індустріальної гонки дозволило приділити увагу освоєнню нової техніки і підготовці кваліфікованих кадрів. Порівнювати планові і звітні показники другої п'ятирічки за обсягом валової продукції, тобто у ціновому вимірі, практично неможливо. У другій п'ятирічці була подолана інфляція і досягнута стабілізація цін. Загальний рівень цін істотно підвищився, що засвідчує зміну масштабу цін. Хоч статистичні органи провадили обрахунки в незмінних цінах (частіше за все — в цінах 1928 р.), вартість продукції, яку промисловість випускала, обчислювалася в цінах, що існували на момент випуску. Частка нових виробів в загальному обсязі валової продукції була настільки вагомою, що істотно змінювала звітні показники в бік збільшення. Наприклад, оновлення продукції було інтенсивним у машинобудуванні, але майже не відчувалося у добувних галузях. Тому частка останніх у промисловому виробництві знижувалася безвідносно до реальних зрушень на підприємствах. Однак статистичні органи не збиралися змінювати методику розрахунків. «Незмінні» ціни 1928 р. були зручні, тому що керівництво вимагало «справну цифру» від статистиків для урочистого оголошення на партійних з'їздах і конференціях.

Середньорічний темп приросту промислової продукції складав у другій п'ятирічці 17,4% по УРСР і 17,1% по СРСР. Ці цифри важко порівнювати із затвердженим планом. Порівняння планових і звітних показників у натуральному вигляді показує, що друга п'ятирічка була більш успішною, ніж перша. Розглянемо з урахуванням зазначених закономірностей темпи розвитку великої промисловості України (табл. 1).

За короткий час основна пропорція промислового виробництва докорінно змінилася. На підставі табл. 1 можна вирахувати, що в 1927/28 р. частка

продукції групи А становила в загальній продукції промисловості 50,8%, а в 1937 р. — 68%. Співвідношення груп на початковому етапі індустріалізації ще було ринковим, тобто відповідало попиту суспільства на товари, призначені для споживання людей, а також на продукцію, за допомогою якої вироблялися ці товари.

Таблиця 1

Темпи зростання валової продукції великої промисловості України
(у цінах 1926/27 р.)³⁸⁷

Групи промисловості	1927/28 р.	1932 р.	1937 р.
Вся промисловість:			
у млн. руб.	2 870	6 925	16 152
у %	100,0	241,3	562,7
Група А:			
у млн. руб.	1 458	4 044	10 983
у %	100,0	277,1	753,2
Група Б:			
у млн. руб.	1 412	2 881	5 169
у %	100,0	204,0	366,1

Наприкінці 30-х рр. структура промисловості стала іншою. В ній уже переважала продукція, що призначалася не для людей, а для держави, яка прагнула одержати в своє розпорядження максимальну кількість танків, літаків, артилерії. Проте цей висновок не можна абсолютизувати. Після захмарно високих планових темпів розвитку важкої промисловості, які в роки першої п'ятирічки були уособленням сталінської політики «підхльостування», партійне керівництво зробило істотну корекцію в генеральній лінії на індустріалізацію. Криза 1932 р. навчила його приділяти більшу увагу народному споживанню. Кінець кінцем, тільки через кінцеву продукцію у вигляді товарів для людей можна було формувати фінансові ресурси у вигляді податку з обороту, без яких життєдіяльність держави ставала проблематичною.

На прикладі української промисловості можна побачити результати цієї корекції генеральної лінії. Середньорічний темп приросту промислової продукції в розрізі двох п'ятирічок в УРСР був таким (у відсотках)³⁸⁸:

³⁸⁷ Кульчицький С.В. Розвиток важкої промисловості — основний зміст процесу соціалістичної індустріалізації // Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — К., 1969. — С. 148.

³⁸⁸ Там само. — С. 149.

Продукція галузей промисловості	Перша п'ятирічка	Друга п'ятирічка
будівництво машин і обробка металів	41,6	20,7
електроенергія	26,7	28,8
кам'яне вугілля	12,2	11,9
чавун	15,8	16,8
сталь	8,2	21,5
прокат	7,5	19,4
тканини бавовняні	2,2	26,7
взуття шкіряне	4,9	16,7
цукор-пісок	*	26,1
* Приросту виробництва не було.		

Галузева структура великої промисловості України за 10 років індустріалізації істотно змінилася. Розглянемо ці зміни по обох промислових групах у незмінних цінах 1926/27 р. (наводиться тільки питома вага головних в кожній групі галузей; вся продукція великої промисловості взята за 100)³⁸⁹:

Галузі промисловості	1927/28 р.	1937 р.
Група А:		
чорна металургія (разом з рудою)	15,1	12,2
машинобудування і металообробка	13,6	29,2
кам'яновугільна промисловість	9,6	4,9
хімія і коксохімія	2,9	7,0
електроенергетика	1,0	3,1
Група Б:		
харчосмакова промисловість	38,5	21,8
шкіряна промисловість	2,2	0,9
текстильна промисловість	2,4	3,1
швейна промисловість	2,1	3,1
взуттєва промисловість	1,2	1,5

Показане тут зростання питомої ваги машинобудування пояснюється не стільки реальними зрушеннями в розвитку цієї галузі, скільки зазначеною вище недосконалістю порівнянних цін. Якби у нас був більш досконалий вимірник для оцінки продукції галузей групи А, то падіння питомої ваги металургії і особливо кам'яновугільної промисловості не виглядало б таким великим.

³⁸⁹ Там само. — С. 151.

Структурні зміни, що відбулися за десятиріччя, лише підтверджували незмінність набутої ще в дореволюційні часи спеціалізації України: по групі А — на комплексі руда-вугілля-прокат чорних металів; по групі Б — на харчовій промисловості (що фігурувала в радянській статистиці як харчосмакова, тобто разом з тютюновою). У нерозвинутому до революції машинобудуванні розвивалися переважно галузі, що виробляли продукцію для чорної металургії та вуглевидобутку. Новим явищем у промисловому розвитку України була поява таких прогресивних галузей, як електроенергетика і хімічна індустрія.

Стрімкий розвиток радянської індустрії пояснювався здатністю більшовицького керівництва приректи населення країни на «тимчасові труднощі» і зосередити максимум ресурсів на здійсненні своєї генеральної лінії. Середньорічні темпи приросту промислової продукції (по країні в цілому — 19,2% за 1928–1932 рр. і 17,1% за 1933–1937 рр., по УРСР — відповідно 19,4 і 17,4%) були найвищими в світі. Під час індустріалізації провідних країн Західної Європи середньорічний темп зростання промисловості становив 3,7% (1870–1900). Найвищий темп під час індустріалізації США досяг 8,5% (1880–1885 рр.), а Японії — 8,6% (1907–1913 рр.). У дореволюційній Росії він не перевищував 9,2% (1895–1900 рр.)³⁹⁰.

У великій промисловості України обсяг основних фондів зріс з 2163 млн. руб. на 1 жовтня 1928 р. до 13 793 млн. руб. на 1 січня 1939 р., тобто в 6,4 рази, а середньорічна чисельність робітників — з 596 тис. осіб в 1928 р. до 1 677 тис. в 1938 р., тобто в 2,8 рази³⁹¹. Така динаміка засвідчує, що приріст основних фондів спрямовувався більшою мірою на підвищення фондоозброєності праці, а звідти — на підвищення її продуктивності, ніж на суто просторове розширення промисловості.

Успішний хід модернізації суспільного виробництва засвідчує також докорінна зміна пропорцій між великою і дрібною промисловістю (див. табл. 2). Ця таблиця засвідчує переконливу перемогу великої машинної індустрії над кустарно-ремісничим виробництвом. Велика промисловість розвивалася прискореними темпами завдяки будівництву нових підприємств, докорінній технічній реконструкції наявних заводів і фабрик, концентрації виробництва в кустарно-ремісничих закладах, яка здебільшого супроводжувалася модернізацією технічної бази. Однак розвитку дрібної промисловості теж приділялася увага. Вона нерідко була майже монопольним постачальником багатьох необхідних в побуті товарів. Як правило, після реконструкції великих заводів і фабрик залишалося старе, морально і фізично застаріле устаткування, яке не знищувалося, а утилізувалося на підприємствах дрібної промисловості. Кустарно-ремісничі заклади, в яких перед війною працювали сотні тисяч робітників, поглинали надлишок робочої сили в індустріально нерозвинутих районах, сприяли продуктивному

³⁹⁰ Основные закономерности построения социалистической экономики. — М., 1967. — С. 248.

³⁹¹ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. — К., 1935. — С. 385; Народне господарство УРСР. Статистичний довідник. — К., 1940. — С. 11, 15.

використанню місцевих видів сировини і пом'якшували диспропорції між попитом і пропонуванням товарів народного споживання.

Таблиця 2

Питома вага великої і дрібної промисловості в загальному промисловому виробництві УРСР³⁹²

Форми промисловості	1925/26 р.		1938 р.	
	тис.	%	тис.	%
Вся промисловість:				
кількість підприємств	412,3	100,0	126,3	100,0
кількість робітників	1 122,8	100,0	2 021,0	100,0
В тому числі:				
Велика промисловість:				
кількість підприємств	2,5	0,6	10,8	8,6
кількість робітників	483,1	43,2	1677,3	83,0
Дрібна промисловість:				
кількість підприємств	409,8	99,4	115,5	91,4
кількість зайнятих осіб	639,7	56,8	343,7	17,0

Будівельна програма перших п'ятирічок вимагала багатомільярдних капіталовкладень. В Україні капіталовкладення в основні промислово-виробничі фонди зростали таким чином (в млн. руб., в цінах поточних років)³⁹³:

	група А	група Б	вся промисловість
1921–1928 рр.	659,5	101,4	760,9
1929 р.	355,2	60,2	415,4
1930 р.	599,9	62,2	662,1
1931 р.	979,1	74,3	1053,4
1932 р.	1334,7	142,9	1477,6
1933 р.	1214,0	140,6	1354,6
1934 р.	1456,6	177,8	1634,4
1935 р.	1444,8	163,6	1608,4

³⁹² Кульчицький С.В. Розвиток важкої промисловості — основний зміст процесу соціалістичної індустріалізації // Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — К., 1964. — С. 152.

³⁹³ Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. — С. 142.

Отже, обсяг капіталовкладень в основні промислово-виробничі фонди в одному лише 1930 р. майже дорівнював загальній сумі капіталовкладень за 1921–1928 рр. Якщо взяти до уваги процес здешевлення капіталовкладень в перший період індустріалізації (у порівнянні з 1925/26 р., прийнятим за 100, загальнопромисловий індекс капіталовкладень у 1929/30 р. дорівнював 83), то виявиться що в порівнянних цінах вкладення в групу А в 1930 р. були навіть більші, ніж за перші вісім років розвитку в мирних умовах. В останні роки першої п'ятирічки темп зростання капіталовкладень ще більше посилювався. Він продовжував зростати і в другій п'ятирічці в міру збільшення ресурсів нагромадження.

Як видно з наведених даних, переважну частину капіталовкладень (до дев'яти десятих) поглинали галузі важкої індустрії, представлені в групі А. Найбільше коштів виділялося на капітальне будівництво в галузях, що забезпечували технічну реконструкцію всього народного господарства — електроенергетиці, машинобудуванні, металургії, хімічній індустрії.

Ресурси, виділені для розвитку електроенергетики, дозволили розгорнути будівництво районних електростанцій (ДРЕС, державна районна електрична станція) і заводських електростанцій районного значення. Особливо високі темпи енергетичного будівництва спостерігалися в Донбасі.

Спорудження Штерівської ДРЕС почалося ще у відбудовний період. Її перша черга потужністю 20 тис. кВт стала до ладу в жовтні 1926 р. В 1931 р. Штерівська ДРЕС досягла потужності в 157 тис. кВт і стала однією з найбільших у країні. В першій п'ятирічці було побудовано також Зуївську ДРЕС потужністю в 150 тис. кВт. Це була на той час одна з найдосконаліших в світі за своїм технічним рівнем електростанцій³⁹⁴. Серед інших теплоелектростанцій було побудовано Криворізьку ДРЕС (1929 р.), Північнодонецьку (1930, друга черга — в 1932 р.), Київську ДРЕС № 2 (1930 р.), Харківську ДРЕС № 2, більш відому під назвою ЕСХАР (Електрична станція Харківського району) (1930 р.), Дніпродзержинську ДРЕС (1932 р.), Червонозаводську ТЕЦ (1934 р.), Київську ТЕЦ № 3 (1937 р.) та ін. В жовтні 1932 р. стали давати струм перші п'ять агрегатів Дніпровської ГЕС — однієї з найбільших новобудов в період радянської індустріалізації. Чотири агрегати другої черги Дніпрогесу вступали в дію в роки другої п'ятирічки.

Завдяки посиленому будівництву електростанцій СРСР перевиконав план ГОЕЛРО ще в 1931 р., а на кінець другої п'ятирічки перевищив обсяг дореволюційного виробництва електроенергії у 18 разів і перемістився з одинадцятого місця в світі на друге³⁹⁵. В Україні виробництво електроенергії в розрахунку на душу населення зросло з 19,5 кВт-год в 1913 р. до 324 кВт-год в 1938 р., тобто майже в 17 разів³⁹⁶.

³⁹⁴ Дудник Я.М. Вивершимо виконання п'ятирічки за чотири роки. Харків, 1932. — С. 4.

³⁹⁵ Построение фундамента социалистической экономики в СССР, 1926–1932 гг. — М., 1960. — С. 138.

³⁹⁶ Розраховано по території в межах до 17 вересня 1939 р.

Переважна більшість капіталовкладень в машинобудування спрямовувалася на реконструкцію і розширення вже існуючих підприємств. Разом з тим в республіці було побудовано немало великих заводів, у тому числі союзного або європейського масштабу.

Колективізуючи селянські господарства, більшовицьке керівництво не збиралося підвищувати технічний рівень створюваних колгоспів за рахунок централізованих капіталовкладень. Витіснення ручної праці з сільськогосподарського виробництва і заміна їх машинною працею здійснювалися шляхом створення мережі державних машинно-тракторних станцій (МТС). Створення такої мережі вимагало побудови кількох тракторних заводів потокового виробництва. У квітні 1930 р. союзний уряд прийняв рішення збудувати в Харкові потужний тракторний завод. Його було споруджено за рекордно короткі строки: через 15 місяців з дня закладки основних цехів і через 18 місяців після прийняття урядового рішення про побудову³⁹⁷. Всього за першу п'ятирічку в будівництво і розширення ХТЗ було вкладено 99,7 млн руб. У 1932 р. харківські тракторобудівники виготовили 16,8 тис. тракторів. В роки другої п'ятирічки було виготовлено 158,5 тис. харківських тракторів³⁹⁸. Новобудови перших п'ятирічок — Сталінградський, Харківський і Челябінський заводи забезпечили перехід сільського господарства на нову енергетичну основу.

Щоб задовольнити потреби республіки і всієї країни в устаткуванні для металургійної промисловості, було побудовано Ново-Краматорський завод важкого машинобудування. Разом з витратами на реконструкцію і розширення Старо-Краматорського заводу загальна величина освоєних до початку 1936 р. капіталовкладень тут перевищила 290 млн руб.³⁹⁹ Отже, це була найбільша в машинобудуванні республіки будова. Перша черга Ново-Краматорського заводу стала до ладу в 1934 р.

В роки першої п'ятирічки розгорнулася реконструкція Луганського паровозобудівного заводу. Реконструкція перетворилася, по суті, в нове будівництво, в якому до 1936 р. було освоєно 216 млн руб.⁴⁰⁰ Споруджений завод за своєю продуктивністю зрівнявся з найбільшим у світі заводом компанії «Амерікен локомотив». Його проектна потужність дорівнювала 1 080 важким вантажним паровозам (або 2 100 паровозам з перерахунку на потужність серій, що випускалися до революції, тобто значно більше продуктивності всіх заводів царської Росії, разом узятих)⁴⁰¹. Цей завод відіграв істотну роль в технічній реконструкції залізничного транспорту країни на завершальному етапі індустріалізації.

Навесні 1930 р. в Харкові відбулося закладення найбільшого в світі верстатобудівного заводу кошторисною вартістю 42,7 млн руб. Через півроку будів-

³⁹⁷ Балтузевич *И.Н.* Опыт и уроки строительства ХТЗ. — М., Ленинград, 1932. — С. 67.

³⁹⁸ Народне господарство Харківської області. Статистичний збірник показників. — Харків, 1933. — С. 131.

³⁹⁹ Народнохозяйственный план на 1936 г. — Т. 2. — М., 1936. — С. 491.

⁴⁰⁰ Там само.

⁴⁰¹ Нові машинобудівні велетні України. — Харків, 1931. — С. 9.

ництво довелося припинити через нехватку коштів⁴⁰². При першій же можливості, вже наприкінці п'ятирічки спорудження підприємства відновилося. В 1936 р. Харківський завод свердлильних і шліфувальних верстатів став до ладу.

В 1934 р. вступив у дію найбільший в Європі Харківський турбогенераторний завод, розрахований на річний випуск турбогенераторів загальною потужністю 1,5 млн кВт. В 1936 р. стала давати продукцію перша черга Київського заводу верстатів-автоматів, кошторисна вартість якого перевищила 35 млн руб.⁴⁰³

Завдяки розширенню і реконструкції багатьох десятків підприємств машинобудування їх виробничі потужності докорінно оновилися. Реконструкція, як і нове будівництво, потребувала величезних коштів, в окремих випадках — десятків мільйонів рублів. Оновлені підприємства ставали невпізнаними. Так, в реконструкцію харківського заводу «Серп і молот» в роки першої п'ятирічки було вкладено 16,2 млн руб.⁴⁰⁴ Завод спеціалізувався на виробництві складних молотарок у розмірах, що забезпечили потреби сільського господарства всієї країни.

Харківський електромеханічний завод за першу п'ятирічку освоїв в капітальному будівництві 18,3 млн руб. і перетворився на одне з найбільших в електротехнічній промисловості підприємств, яке відіграло величезну роль в ліквідації техніко-економічної залежності СРСР. Київський завод «Ленкузня», в який було вкладено до початку 1936 р. понад 14 млн руб., став одним з найбільших в країні підприємств річкового суднобудування, головною базою постачання пароплавів і барж для Великого Дніпра. Сумський завод ім. М. Фрунзе, на який було витрачено 26,5 млн руб., київський завод «Більшовик», модернізація якого обійшлася державі в 24,9 млн руб., поряд з іншими підприємствами спеціалізувалися на хімічному машинобудуванні в обсягах, що задовольняли потреби не тільки України, а й інших республік Союзу⁴⁰⁵.

На базі розширення існуючих заводів в УРСР було створено залізничне вагонобудування. Воно зосереджувалося на Дніпродзержинському заводі ім. газети «Правда», який раніше являв собою вагонний цех металургійного заводу, і на Крюківському вагонобудівному заводі, що спеціалізувався на випуску платформ і великотоннажних вагонів, устаткованих автотягачами і автоматичним гальмом. За перші роки другої п'ятирічки (до 1936 р.) в реконструкцію Крюківського заводу було вкладено 18,5 млн руб.⁴⁰⁶

Реконструкція запорізького заводу «Комунар» перетворила його на найбільше у світі підприємство по виробництву зернових комбайнів. У 1932 р. завод

⁴⁰² Стрельцов Г. Машиностроение в первой пятилетке. — М., 1933. — С. 48.

⁴⁰³ Народнохозяйственный план на 1936 р. — Т. 2. — С. 491.

⁴⁰⁴ Народне господарство Харківської області. — С. 131.

⁴⁰⁵ Народнохозяйственный план на 1936 г. — Т. 2. — С. 491.

⁴⁰⁶ Там само.

випустив 5 953 комбайна, а в 1937 р. — 17 845⁴⁰⁷. Новобудови першої п'ятирічки — Саратовський комбайновий завод, Ростовський завод сільськогосподарських машин і завод «Комунар» задовольнили потреби сільського господарства країни в цих складних машинах.

Завдяки реконструкції Луганських залізничних майстерень на їх місці виник завод вугільного машинобудування, який поряд з докорінно реконструйованим в 1935 р. Горлівським заводом гірничого устаткування відіграв велику роль в технічній реконструкції кам'яновугільного Донбасу та інших вугільних басейнів країни.

Темпи розвитку машинобудування були найбільшими. В розрахунку на душу населення випуск продукції машинобудування у великій промисловості України зріс з 6,4 руб. у 1926/27 р. до 139,4 у 1938 р., тобто за 11 років в 22 рази. В порівнянні з дореволюційним рівнем виробництво машин на Україні на душу населення збільшилося в 30 разів⁴⁰⁸.

Перше місце за обсягом капіталовкладень на Україні займала в роки індустріалізації металургійна промисловість. В чорній металургії значна частка коштів спрямовувалася на нарощування потужностей існуючих підприємств. Зокрема, до 1 січня 1936 р. було вкладено по діючих заводах (в млн руб.)⁴⁰⁹.

Макіївський завод ім. С. Кірова	294,5
Дніпровський завод ім. Ф. Дзержинського	240,0
Дніпропетровський завод ім. К. Лібкнехта	160,2
Алчевський (Комунарський) завод ім. К. Ворошилова	148,6
Єнакіївський завод	67,8
Сталінський завод	57,1

Вкладені кошти дали віддачу. Виплавка чавуну на Макіївському заводі зросла з 221 тис. т в 1928/29 р. до 1315 тис. т в 1936 р., Дніпропетровському заводі відповідно з 514 до 1146 тис. т, Алчевському заводі — з 217 до 759 тис. т, Єнакіївському заводі — з 426 до 903 тис. т., Сталінському заводі — з 372 до 738 тис. т⁴¹⁰.

Поряд з розширенням існуючих підприємств в Україні споруджувалися три металургійні гіганти світового значення — «Азовсталь», «Запоріжсталь» і «Криворіжсталь».

План першої п'ятирічки передбачав побудову двох нових заводів в Запоріжжі і в Кривому Розі потужністю по 650 тис. т чавуну (з відповідною кількістю дальших продуктів переділу). Однак великий дефіцит металу змусив

⁴⁰⁷ Народне господарство Української РСР в 1960 році. Статистичний щорічник. — К., 1961. — С. 63.

⁴⁰⁸ Розраховано по території УРСР в межах до 17 вересня 1939 р.

⁴⁰⁹ Народнохозяйственный план на 1936 г. — Т. 2. — С. 487.

⁴¹⁰ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — С. 170.

планові органи істотно переглянути металургійну програму. Потужність Криворізького металургійного заводу було збільшено в остаточному варіанті до 1,7 млн т чавуну, «Запоріжсталі» — до 2,0 млн т. Одночасно союзний уряд прийняв рішення будувати першу чергу нового металургійного заводу в Маріуполі потужністю в 2,2 млн т чавуну. Вважалось, що у перспективі потужність «Азовсталі» досягне 4 млн т чавуну (продуктивність найбільшого в світі заводу Гері біля Чікаго дорівнювала 3 млн т чавуну)⁴¹¹.

Кошторисна вартість «Запоріжсталі» — найбільшої в Україні новобудови в роки довоєнних п'ятирічок дорівнювала 993 млн руб., а до 1 січня 1936 р. в будівництво було вкладено 369 млн руб. Відповідно вартість всіх об'єктів «Криворіжсталі» в довоєнні роки дорівнювала 818 млн руб., а освоєно в будівництві було 252 млн руб. «Азовсталь» коштувала за планом 469 млн руб., до 1936 р. вкладення досягли 292 млн руб.⁴¹²

Завод інструментальних сталей, який спочатку перебував у складі металургійного комбінату «Запоріжсталь», а пізніше виділився в окреме підприємство «Дніпроспецсталь», став до ладу в жовтні 1932 р. З його побудовою в Україні виникла електрометалургія як галузь металургійної промисловості. Перший чавун «Азовсталі» республіка одержала у серпні 1933 р., «Запоріжсталі» — у листопаді 1933 р., «Криворіжсталі» — у серпні 1934 р. Крім того, у 1930 р. до ладу діючих став Харцизький трубопрокатний завод, у 1933 р. — Запорізький завод феросплавів, у 1935 р. — Нікопольський південнотрубний завод і Ново-Московський металургійний завод у складі двох листопрокатних станів.

Значні кошти виділялися на розвиток тилових галузей чорної металургії України — коксохімічної промисловості, видобутку залізної і марганцевої руди, промисловості вогнетривів. За роки індустріалізації було збудовано 11 великих коксохімічних заводів, 8 залізрудних шахт, 4 заводи вогнетривів⁴¹³.

Прискорений розвиток чорної металургії забезпечив СРСР друге місце в світі по виробництву металургійної продукції після США. В Україні з 1928 по 1937 рр. виплавка чавуну збільшилася з 2 361 до 9 216 тис. т, тобто у 3,9 рази, сталі — з 2 409 до 8 738 тис. т, тобто у 3,6 рази, виробництво прокату — з 1 995 до 6 448 тис. т, тобто у 3,2 рази⁴¹⁴. За абсолютним виробництвом чавуну Україна в 1937 р. зайняла друге місце в Європі після Німеччини, а по сталі — третє місце після Німеччини і Англії.

Кольорова металургія республіки виникла практично повністю в період радянської індустріалізації. У 1938 р. вона була представлена 14 підприємствами, загальна вартість основних фондів яких дорівнювала 219,9 млн руб.⁴¹⁵ Найбільшим підприємством у цій галузі і одним з найбільших в СРСР був

⁴¹¹ Болтенгаген Л.К. Перспективы развития украинской черной металлургии во второй пятилетке. — Харків, 1933. — С. 7.

⁴¹² Народнохозяйственный план на 1936 г. — Т. 2. — С. 487.

⁴¹³ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — С. 157.

⁴¹⁴ Народне господарство Української РСР в 1959 р. Статистичний щорічник. — К., 1960. — С. 78.

⁴¹⁵ Хромов П.О. Промисловість України перед Вітчизняною війною. — К., 1945. — С. 62.

Дніпровський алюмінієвий комбінат, що випускав хімічний алюміній, силумін (сплав алюмінію з кремнієм) і магній. До початку 1936 р. на будівництво комбінату було витрачено більше 169 млн руб.⁴¹⁶

Алюміній являв собою найважливіший конструкційний матеріал, особливо необхідний для воєнної промисловості. Його світове виробництво зросло з 65 тис. т у 1913 р. до 268 тис. т у 1930 р.⁴¹⁷ Зростанню алюмінієвої промисловості не змогла перешкодити навіть світова криза 1929-1933 рр. Радянська промисловість з кожним роком збільшувала попит на алюміній, який доводилося імпортувати. При цьому існувала загроза, що при міжнародних ускладненнях імпорт цього важливого стратегічного матеріалу взагалі стане неможливим.

Щоб запобігти загрозі, союзний уряд у 1928 р. утворив трест «Алюмінбуд», призначений для спорудження потужного алюмінієвого комбінату на базі електроенергії Дніпрогесу. Оскільки Дніпрогес вступав в дію тільки з 1932 р., розпочалося форсоване будівництво порівняно невеликого Волховського алюмінієвого комбінату на існуючих джерелах електроенергії. У 1932 р. надзвичайно складну техніку і технологію алюмінієвого виробництва було опановано, і Волховський комбінат дав перші сотні тонн металу. В наступному році став до ладу Дніпровський комбінат. Нарощуючи з кожним роком виплавку алюмінію, він уже в 1936 р. досяг рівня в 23,2 тис. т. СРСР припинив імпорт алюмінію⁴¹⁸.

Понад 12 млн руб. було витрачено на реконструкцію Микитівського ртутного комбінату⁴¹⁹. Великий цинковий завод в Костянтинівці було побудовано менше, ніж за півтора роки замість трьох за планом, і в листопаді 1930 р. він видав першу продукцію⁴²⁰. Виплавка цинку на Костянтинівському заводі в 1936 р. дійшла до 11 тис. т. Завдяки діяльності цього підприємства і Беловського заводу на Уралі, побудованого одночасно, СРСР з 1936 р. припинив імпорт цинку⁴²¹.

Хімічну промисловість в Радянському Союзі доводилося створювати по суті заново. За повідомленням Держплану СРСР, наприкінці 1932 р. практично все виробництво (за винятком найбільш простих продуктів) в хімічній індустрії базувалося майже винятково на потужностях, створених за роки першої п'ятирічки⁴²². На Україні, зокрема, було збудовано один з найбільших в світі содових заводів — «Донсоду», один з найбільших у Європі Рубіжанський комбінат по виробництву анілінових барвників (побудова комбінату почалася ще в роки світової війни, але до першої п'ятирічки тут вироблялися тільки деякі напів-

⁴¹⁶ Народнохозяйственный план на 1936 г. — Т. 2. — С. 489.

⁴¹⁷ Алюминиевая промышленность. Пути развития в СССР. Состояние в капиталистических странах. — М. — Л., 1931. — С. 80–81.

⁴¹⁸ Виконання народногосподарського плану УРСР за 1936 р. — К., 1937. — С. 40.

⁴¹⁹ Там само.

⁴²⁰ Творцы советского цинка. — Константиновка, 1935. — С. 15.

⁴²¹ Тяжелая промышленность СССР за 1931–1943 гг. — М., 1935. — С. 84.

⁴²² Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР. — М., 1934. — С. 49.

продукти). Новозбудовані коксохімічні заводи поряд з металургійним коксом виробляли різноманітну хімічну продукцію.

Планом першої п'ятирічки передбачалося створення в Радянському Союзі ряду комбінатів по виробництву азотних добрив за новітньою технологією — з синтетичного аміаку, отриманого з водню коксового газу і азоту повітря. Зокрема, в Україні потрібно було здійснити будівництво Горлівського і Рутченківського азотнотукових комбінатів кошторисною вартістю по 25–26 млн руб. кожний і чотирьох комбінатів з не визначеним у п'ятирічному плані місцерозташуванням вартістю по 93 млн руб. кожний⁴²³. Виконати цю програму не вдалося ні в роки першої п'ятирічки, ні взагалі за довоєнні роки. Життя поставило вимогу більш прискореного розвитку галузей паливно-металургійного комплексу і машинобудування. На будівництво підприємств хімічної індустрії було витрачено немало коштів, але для реалізації планових розрахунків щодо приросту потужностей по виробництву добрив цього було замало. Програма будівництва азотнотукових комбінатів скоротилася і розтяглася у часі. На Горлівському азотнотуковому заводі випуск добрив розгорнувся тільки в останні роки другої п'ятирічки. Будівництво другого азотнотукового комбінату (не в Рутченковому, як спочатку планувалося, а в Дніпродзержинську) завершилося у третій п'ятирічці. Спорудження більш потужного комбінату з числа тих, що передбачалися планом першої п'ятирічки, розпочалося біля Лисичанська 1933 р.⁴²⁴, потім через відсутність коштів було законсервоване, і знову продовжувалося тільки з 1938 р. (нині це Північнодонецький хімкомбінат).

Хоч темпи розвитку хімічної промисловості України були високими, на висоту їх істотно впливав низький висхідний рівень виробництва. Зокрема, виробництво мінеральних добрив зросло з 57 тис. т в 1928 р. до 274 тис. т в 1932 р., тобто майже в п'ять разів за чотири роки (середньорічний темп зростання — 48,1)⁴²⁵. П'ятирічний план по хімічній промисловості УРСР (без добрив) було перевиконано в 1932 р. на 10,8%, але виробництво добрив в кількості, передбаченій планом (1800 тис. т), Україна досягла тільки в 1952 р.⁴²⁶ Мінеральні добрива довелося використовувати тільки під технічні культури, а зернове господарство змушене було вдаватися до застосування травопільних сівозмін, які давали в тих умовах непогані результати.

Сотні мільйонів рублів було вкладено в розвиток кам'яновугільної промисловості Донбасу. Десятки дрібних малоперспективних шахт закрилися, багато існуючих шахт було реконструйовано. За першу п'ятирічку до ладу стало 53 шахти, за другу — 40⁴²⁷. Спорудження кожної великої шахти (проектною

⁴²³ Мапа капітального будівництва УРСР за п'ятирічним планом народного господарства. — Харків, 1930. — С. 25–31.

⁴²⁴ Проект народногосподарського плану УРСР на 1934 р. — Харків. — 1933. — С. 27.

⁴²⁵ Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний щорічник. — К, 1966. — С. 113.

⁴²⁶ Народне господарство УРСР. Статистичний довідник. — К., 1940. — С. 13; Народне господарство УРСР в 1965 році. — С. 113.

⁴²⁷ Яснопольский Л.Н. Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна. — Т. II. — К., 1957. — С. 8. В загальному підсумку враховано комбінат «Ростовуголь».

потужністю понад мільйон тонн вугілля на рік) коштувало від 18 до 27 млн руб.⁴²⁸

Капітальне будівництво в кам'яновугільній промисловості України забезпечило істотне зростання видобутку палива: з 24,8 млн т в 1928 р. до 68,9 млн т в 1937 р.⁴²⁹ За першу п'ятирічку приріст видобутку становив 14,5 млн т, за другу — 29,6 млн т.

В результаті успішного розвитку інших кам'яновугільних басейнів роль донецького вугілля в господарстві країни поступово зменшувалася. Частка Донбасу в загальносоюзному видобутку скоротилася з 86,8% у 1913 р. до 60,3% у 1937 р., в тому числі частка Українського Донбасу — відповідно з 78,2 до 54,2%⁴³⁰.

Питома вага харчової і легкої промисловості у капіталовкладеннях була невисокою. Тільки з 1932 р. намітилося порівняно незначне зменшення питомої ваги групи А в капіталовкладеннях, зумовлене необхідністю підтягувати розвиток галузей групи Б.

Переважна частка капіталовкладень, призначених для розвитку виробництва предметів споживання, в Україні використовувалася в галузях харчової промисловості. Тут виникли такі галузі, як маргарінова, овочесушильна, молочна, маслоробна, холодильна, комбикормова, хлібопекарська і т.п. Зокрема, за 1928–1937 рр. було побудовано 67 хлібозаводів⁴³¹. Істотно розширилися потужності м'ясної промисловості, де вступили в дію великі м'ясокомбінати — Кременчуцький (1927 р.), Мелітопольський (1929 р.), Полтавський (1929 р.), Вінницький (1930 р.), Київський (1930 р.)⁴³². Немало великих підприємств виникло в консервній промисловості. 1932 р. став до ладу Херсонський консервний завод проектною потужністю 128 млн умовних банок консервів на рік (це набагато перевищувало потужності всієї консервної промисловості дореволюційної Росії)⁴³³.

У цукровій промисловості першим п'ятирічним планом передбачалося будівництво 11 нових підприємств⁴³⁴. Однак згодом виявилось, що сільське господарство не зможе забезпечити сировиною такий приріст потужностей. В окремі роки через неврожай цукрових буряків не працювали навіть деякі існуючі підприємства. Наприклад, в 1932 р. з 174 цукрових заводів республіки на консервації перебувало 26⁴³⁵. Тому програма будівництва нових підприємств в цукровій промисловості істотно скоротилася. За роки індустріалізації виникло

⁴²⁸ Народнохозяйственный план на 1936 год. — М., 1936. — С. 563.

⁴²⁹ Народне господарство Української РСР в 1966 р. Статистичний щорічник. — С. 103.

⁴³⁰ Угольная промышленность СССР. Статистический справочник. — М., 1957. — С. 37.

⁴³¹ Рибачук В.М., Шпакович П.І. Хлібопекарська промисловість Української РСР. — К., 1957. — С. 11.

⁴³² Главмясо. Статистико-экономический справочник. — М., 1936.

⁴³³ Гак Д.В. Харчова промисловість України. — К., 1960. — С. 58.

⁴³⁴ Мапа капітального будівництва УРСР за п'ятирічним планом народного господарства. — Харків, 1930. — С. 18.

⁴³⁵ Народне господарство Радянської України. — К., 1943. — С. 27.

тільки три нових заводи — Веселоподолянський (1929 р.), Лохвицький (1929 р.) і Куп'янський (1937 р.).

Техніка і технологія великої машинної індустрії впроваджувалися в численні галузі легкої промисловості України. Зокрема, значних успіхів досягло взуттєве виробництво. В Києві, Харкові і Дніпропетровську було побудовано великі взуттєві фабрики з конвеєрним виробництвом. Конвейеризація скоротила виробничий цикл з 10 днів до 10 годин і підняла середньоденний виробіток до 8–13 тис. пар взуття, тобто до рівня найбільших європейських фабрик⁴³⁶. Цілком заново було створено трикотажну промисловість у складі великих фабрик в Одесі, Харкові і Києві. Новими великими підприємствами поповнилася текстильна промисловість. В роки другої п'ятирічки стали до ладу Чернігівська котонінова фабрика кошторисною вартістю 18,7 млн руб., Полтавська прядильна фабрика вартістю 53,7 млн руб. (до 1 січня 1936 р. тут було освоєно тільки 18,6 млн руб. капіталовкладень) та ін. У спорудження Лисичанського склозаводу було вкладено до 1936 р. 33,7 млн руб.⁴³⁷

Виробництво продукції в галузях харчової і легкої промисловості розвивалося досить інтенсивно, хоч і поступалося за темпами більшості галузей важкої індустрії. По колу підприємств великої промисловості виробництво продукції в галузях харчосмакової індустрії зросло з 1 107 млн руб. (в цінах 1928/27 р.) в 1927/28 р. до 3 529 млн руб. в 1937 р. Серед галузей легкої промисловості найбільш прискорено зростало виробництво в текстильній (з 69 млн руб. в 1927/28 р. до 509 млн в 1937 р.), швейній (з 61 до 511 млн руб.) і взуттєвій (з 36 до 250 млн руб.)⁴³⁸.

Однак попит випереджав виробництво товарів народного споживання. Це пояснювалося, по-перше, тим, що значну частину приросту виробництва було забезпечено переходом тисяч дрібних підприємств після їх укрупнення до складу великої промисловості (напередодні першої п'ятирічки в більшості галузей легкої і харчової промисловості панували саме дрібні, кустарно-ремісничі підприємства). Перехід не компенсувався повністю зростанням виробництва на підприємствах, що залишилися у складі дрібної промисловості, і тому результати зростання всього промислового виробництва по колу підприємств легкої і харчової промисловості менші, ніж відповідні результати у великій промисловості. По-друге, кількість споживачів продукції легкої і харчової промисловості різко зросла внаслідок зростання міського населення, яким супроводжувалася індустріалізація народного господарства. Сільське населення, хоч і було в той час споживачем продукції, що пройшла промислову переробку, значною мірою користувалося продукцією домашнього виробництва.

Динамічні зрушення у промисловості істотно вплинули на структуру самодіяльного населення України (див. табл. 3).

⁴³⁶ Яковлев Т., Герц В. Упор на якість продукції. — Харків, 1933. — С. 9.

⁴³⁷ Народнохозяйственный план на 1936 г. — Т. 2. — М., 1936. — С. 493.

⁴³⁸ Народне господарство УРСР. Статистичний довідник. — К., 1940. — С. 13.

Таблиця 3

Структура самодіяльного населення України*

Заняття	1926		1939	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Індустріальні заняття	976	5,6	3 567	23,3
Сільськогосподарські заняття	15 130	87,4	7 231	47,3
Інші види занять	1 165	7,0	4 481	29,4
Все самодіяльне населення	17 271	100,0	15 279	100,0

Співставлення даних двох всесоюзних переписів населення, які були проведені у міжвоєнний період, показує, що питома вага самодіяльного населення в індустріальних заняттях зросла більше, ніж у чотири рази. Таке стрімке зростання за 12 років — явище унікальне. Незважаючи на вагомі досягнення в дореволюційній індустріалізації, радянська Україна залишалася у середині 20-х рр. аграрною країною. Називати її аграрним регіоном Радянського Союзу наприкінці 30-х рр. було вже неможливо навіть з формальної причини: у сільському господарстві було зайнято менше половини самодіяльного населення.

Табл. 3 засвідчує також, що участь самодіяльного населення в матеріальному виробництві (сільськогосподарські та індустріальні заняття) істотно скоротилася, тоді як інші види занять (переважно у сфері обслуговування) збільшили свою питому вагу. Всі ці зміни у складі самодіяльного населення мали місце при абсолютному його скороченні на 2 млн осіб. У свою чергу, скорочення відбулося при збільшенні загальної чисельності населення у міжвоєнний період майже на 2 млн осіб (хоч це збільшення виявилось ненормально низьким внаслідок демографічної катастрофи 1933 р., та інших чинників, які несприятливо вплинули на природний рух народонаселення). Протилежна динаміка загальної чисельності населення і чисельність його самодіяльної частини пояснювалася тим, що значна частина молоді почала навчатися в старших класах загальноосвітньої школи, в технікумах і вишах, а тому входила в трудове життя у більш пізньому віці.

Наприкінці 1930-х рр. вирішальна перевага у виробництві промислової продукції належала фабрично-заводському сектору. Промислову продукцію в Україні тепер виробляв в основному робітничий клас, а не ремісники та кустарі. Докорінна модернізація промисловості стала фактом.

Україна випередила за рівнем розвитку галузей важкої промисловості ряд західноєвропейських країн. Вона зайняла друге місце в Європі (після Німеччини) за виплавкою чавуну, четверте місце в світі за видобутком вугілля. За виробництвом металу і машин Україна випередила Францію та Італію, наздоганяла Велику Британію.

* Розраховано за даними: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года Украинской ССР. — М., 1963; *Минаев С.О.* Наслідки вселюдного перепису 1926 р. на Україні — Харків, 1928. — С. 42.

Проте за блискучим зовнішнім фасадом індустріалізації радянського типу крилися невтішні економічні результати. Відтворювалися народногосподарські структури, що склалися до революції. Як правило, промисловість розвивалася у великих містах і в Донецько-Придніпровському регіоні. Донбас був до революції «всеросійською кочегаркою», а в радянські часи перетворився на «всесоюзну кочегарку». Як і завжди, він постачав вугілля насамперед для промисловості Центральної Росії. Українська металургія теж продовжувала працювати головним чином на потреби машинобудування російських промислових центрів.

Відірваність від кінцевого споживача зробила виробничі цикли всередині групи А самодостатніми. З року в рік нарощувалося видобування вугілля, щоб виплавити більше металу, який йшов на виробництво машин, використовуваних знову ж таки у вуглевидобутку і металургії. Кінцевим споживачем усіх цих трудомістких та екологічно шкідливих галузей був не ринок, який міг забезпечити природні стимули розвитку, а воєнно-промисловий комплекс, що розвивався в основному за межами республіки. Зумовлене високими темпами капітального будівництва зростання промисловості майже не позначалося на матеріальному добробуті народних мас.

II.9. Державний терор як метод політичної стабілізації

З кінця 20-х рр. Й. Сталін не зустрічав спротиву ні серед вищого керівництва СРСР, ні в опанованих ним периферійних компартійно-радянських осередках влади, у тому числі харківському. Ніщо не перешкоджало використовувати державний терор як метод управління. Саме цей метод він вважав ключовим, особливо в ситуації політичних криз.

В ході «революції згори» компартійно-радянський апарат остаточно проломив ту стіну, яка завжди відділяє управлінську еліту від маси громадян, і замінив своїми організаційними структурами всі вільні пори в суспільстві, нещадно знищуючи спонтанно виникаючі форми самоуправління. Популярне поняття самодіяльності режим залишив тільки в фольклорно-художній сфері.

Кожний управлінець мусив бути оточений сотнями пильних очей робітничо-селянських кореспондентів, і кожна його дія, спрямована на виконання постанов та інструкцій керівного центру, повинна була відслідковуватися тими, хто стояв на більш високій позиції в партійній або радянській вертикалі влади. Завдяки цьому саме поняття панівного кола або панівної верстви зникало, не кажучи вже про поняття панівного класу. Реалізація комуністичної доктрини зазнала невдачі тільки в тому, що стосувалося трансформації приватної власності у загальнонародну, але комуністична революція цілком успішно перетворювала радянське суспільство на безкласове. Соціальна структура тепер визначалася лише позицією людини у відповідній сфері виробництва або управління, а соціальні відмінності між людьми визначалися кількістю матеріальних благ, належних їм за посадою.

Сталінський режим постійно й наполегливо апелював до пролетарських мас, присягаючись у вірності їх інтересам і позиціонуючи себе як колективного слугу

народу. Разом з тим він мав можливість завдяки заглибленню в народну товщу маніпулювати як свідомістю, так і діями мас. Державний терор здійснювався функціонерами, які належали до управлінської еліти, але ніхто в народі або в еліті не був захищений від тероризування, аж до «вищої міри соціального захисту», тобто вбивства.

Одягаючи напіввійськовий френч, Й. Сталін сигналізував як еліті, так і суспільству: країна перебуває на воєнному становищі, в ній повинні діяти закони воєнного часу. Припинення політики «підхльостування» в економіці не означало відмови від неї в суспільно-політичному житті. Автор «Несвоевременных мыслей» Максим Горький був максимальною мірою обласканий режимом, аж до перейменування на його честь, але проти його волі міста, в якому народився. Але письменник мусив поставити свій непересічний талант, як і всі інші митці, на службу режиму. Режим потребував переконливого обґрунтування політики державного терору, і М. Горький виступив із статтею, надрукованою в листопаді 1930 р. центральними органами партійної («Правда») і радянської («Известия ВЦИК») гілок влади. Стаття закінчувалась словами: «Против нас все, что отжило свои сроки, отведенные ему историей, и это дает нам право считать себя все еще в состоянии гражданской войны. Отсюда следует естественный вывод: если враг не сдастся, — его истребляют».

Аби воля вождя виконувалася належним чином, всі вертикалі влади повинні були слідкувати одна за одною, вимагаючи від працюючих в них функціонерів точного виконання розпоряджень центру. Слідкування партійної вертикалі за радянською було органічним, тому що обидві утворювали нерозривний тандем, який назвали радянською владою. Починаючи свою «революцію згори», Й. Сталін відірвав органи державної безпеки від партійних комітетів, підпорядкував їх собі особисто і доручив їм контролювати функціонерів партійної вертикалі, не виключаючи навіть членів ЦК ВКП(б).

З 1929 р. система органів державної безпеки і підпорядкованих їм установ почала стрімко розширюватися. У 1930 р. з'явилося Головне управління таборами (російська аббревіатура — ГУЛАГ), яке впливало на всі сфери радянського суспільства — економіку, політику, культуру, соціальні відносини, на психологію людей⁴³⁹. Як підкреслював директор Інституту російської історії РАН А. Сахаров, відкрився широкий шлях для дальших лівацьких експериментів малограмотних, ідеологічно обмежених, жорстоких правителів, які спиралися на широкі верстви, цілком готові здійснювати новий курс⁴⁴⁰. Слід тільки уточнити, що сталінський курс був ажніак не лівацьким — за новозом тих років. Мова йшла про відновлення комуністичного будівництва, передбаченого ленінською програмою РКП(б) 1919 р.

Тогочасна інтелектуальна еліта висловлювалася більш визначено, ніж А. Сахаров. Наприклад, співробітник Київського облвиконкому Я. Бунін, як засвідчували матеріали архівно-слідчої справи «Болото», яку розробляв у липні

⁴³⁹ *Иванов Г.М.* ГУЛАГ в системе тоталитарного государства. — М., 1997. — С. 227.

⁴⁴⁰ *Сахаров А.Н.* 1930: год «коренного перелома» и начало Большого террора // Вопросы истории. — 2008, № 9. — С. 46.

1932 р. Київський відділ ДПУ УСРР, у довірчій розмові з людиною, що виявилася сексотом, заявив: «Існуючий лад характеризується найжорстокішим пануванням теоретичної схеми без врахування реальної необхідності і незрілості продиктованих заходів і без найменшої можливості скільки-небудь усвідомлено критично до них підходити і вносити здорові корективи в процесі здійснення тих або інших починань. Наслідком цього є цілковита відсутність елементарних правових норм, безмір насильства і сваволі, страждання широких мас населення як в місті, так і, особливо, на селі»⁴⁴¹. Той же сексот так виклав думки іншої людини, яка проходила по справі «Болото» — працівника обласної контори Меліотресту О. Шкабари: «Живу голодно і взагалі тихо, тільки й думаю про те, щоб втекти з України. Що стосується загального становища, то не бачу жодного виходу з глухого кута, який утворився. Навкруги злидні. Голод, зубожіння широких мас населення і безперервне експериментування на базі багатомільйонної маси живих людських тіл. Схоже на часи фараона, коли за життя починали будувати піраміди на кістках рабів. І тепер будується піраміда соціалізму, жорстоко, з колосальною впертістю і з такою ж безжалісністю до того, що це будівництво йде на живій людській масі. Може бути, коли побудують і якщо побудують, то нащадкам буде добре, а може бути, будівля, як Вавилонська вежа, завалиться, але наше покоління приречене і повинне загинути»⁴⁴².

Людину, яка народилася й живе в Україні, повинне потрясти твердження, яке залишилося без аргументації під час цілком кваліфікованого викладення цих думок сексотом: «тільки й думаю про те, щоб втекти з України». Людина, яка знала факти і могла їх співставляти, бачила, що становище в Україні відрізнялося від ситуації в інших регіонах. Сталін додержувався в національній політиці природного для всіх керівних діячів правила: протидія мусить бути рівною дії за своєю потужністю. Українці в своїй масі не приймали комунізму, і саме тому було так незатишно і голодно жити в цій республіці.

Й. Сталін розпорядився навесні 1931 р. наблизити апарат державної безпеки до народних мас. Зважаючи на специфіку цієї вертикалі влади, доручення можна було виконати тільки одним способом: розбудовою мережі секретних співробітників у небачених раніше масштабах. Апарат ОДПУ був готовий зануритися в народ. «В процесі роботи виявлені і добре перевірені віддані справі агенти і спецінформатори, які і дають змогу паралізувати зростаючу активність злочинного контингенту», — говорилося у звіті ОДПУ за 1930-й рік вищому партійному керівництву⁴⁴³.

Цю роботу в масштабі країни взяв на себе перший заступник голови ОДПУ Г. Ягода (фактично він виконував функції голови замість постійно хворого

⁴⁴¹ Голодомор в Україні 1932–1933. Невідомі документи з архівів спеціальних служб // Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. — Т. 7. — Варшава–Київ, 2008. — С. 180.

⁴⁴² Там само. — С. 182.

⁴⁴³ Сахаров А.Н. 1930: год «коренного перелома» и начала Большого террора // Вопросы истории. — 2008, № 9. — С. 65.

В. Менжинського). Голова ДПУ УСРР В. Балицький створив у своїй системі в березні 1931 р. секретно-політичний відділ, який очолив Г. Люшков⁴⁴⁴. Через місяць він влаштував оперативну нараду відповідальних працівників системи, що працювали з населенням. Нарада була присвячена обговоренню інструктивного листа Г. Ягоди, де вказувалося: «Основне завдання, яке ставиться перед усім апаратом секретно-політичного відділу, — це виявлення усіх центрів, організуючих контрреволюцію, і ліквідація їх в самому зародку. Це означає: не тоді, коли контрреволюційна група або організація встигла вже розгорнути свою роботу і завдати нам удари на тій або іншій ділянці політичного і господарського життя країни, а саме в зародку, тобто викрити своєчасно і своєчасно ліквідувати»⁴⁴⁵.

У 1931 р. створення мережі сексотів ставилося на потік. Але сама ідея утворення інформаційної мережі серед населення і засилання агентів в підпільні організації була запозичена з дореволюційної практики. На переламі 70–80-х рр. XIX ст. царські жандарми з перемінним успіхом боролися з народовольцями. Керівництво «Народної волі» вирішило вбити Олександра II і після шести(!) невдалих замахів досягло поставленої мети. З величезними зусиллями царський апарат ліквідував терористичну організацію, і далеко не останню роль у цьому відіграли провокатори, які підсилювалися до підпільників. Досвід було використано у подальшій боротьбі охоранки з нелегальними політичними партіями, особливо з есерами та більшовиками. Щоб провокатори завоювали довіру революціонерів, правлячі кола йшли, траплялося, на певні жертви — аж до санкції на «відстріл» деяких представників управлінського апарату. Чекісти вдосконалили й розвинули жандармську практику, поставивши собі на службу не окремих провокаторів, навіть масштабу Азефа або Малиновського, а розгалужені підпільні організації. Перша з них була створена з конкретною метою: заманити в Радянський Союз Б. Савінкова. Останній перейшов у серпні 1924 р. радянсько-польський кордон і був схоплений.

Виявилося, що організацію-фантом можна з успіхом використовувати для втягнення до неї з наступною нейтралізацією всіх тих незадоволених, хто мав намір боротися з владою зі зброєю в руках або чинити їй інтелектуальний опір. Виявилося й інше, не менш важливе: «зняти» з обліку в ДПУ потенційно небезпечних для режиму людей найбільш вигідно у формі ліквідації створеної в кабінетах слідчих підпільної політичної організації. Така боротьба з опозицією вимагала колосальних зусиль і коштів, але фактично виключала небезпеку раптових ударів з боку реальних нелегалів. До того ж ДПУ було зручніше поповнювати свою картотеку, спілкуючись з опозиціонерами вже тоді, коли ті перебували за ґратами.

На згаданій вище оперативній нараді 18 квітня 1931 р., де обговорювався інструктивний лист Г. Ягоди, було поставлене завдання створити масовий і потужний агентурно-інформаційний апарат. Г. Люшков висував такі вимоги до

⁴⁴⁴ *Окіпнюк В.Т.* Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз. — К., 2002. — С. 74.

⁴⁴⁵ Див.: *Кульчицький Станіслав.* Фантоми нашої історії// Віче. — 1996, № 2. — С. 151.

здіяних у ньому агентів: «Інформатор повинен так виховуватися, щоб він міг не тільки «фотографувати», але щоб він в селі, в цеху, в установі, виявляючи антирадянські настрої, спромігся промацати, розібратися в причинах, які викликають ці настрої, знати людей, що виявляють антирадянську активність, викликають ворожі настрої або підігрують ці незадоволення, вміти їх перевірити, виявити їхні зв'язки». Продовжуючи тему, керівник секретно-політичного відділу визнав: «Труднощі при цьому колосальні. Треба спромогтися перевиховати таку величезну масу інформування, десятки тисяч людей перетравити в нашому апараті». У прийнятому рішенні зазначалося: «відділу потрібно забезпечити таку постановку агентурно-інформаційної роботи, за якої матеріали агентури і низового інформування постійно один одного доповнювали і давали можливість одночасного провадження розробки агентурою зверху і масовим інформуванням знизу»⁴⁴⁶.

Держава-комуна не жалкувала коштів на розбудову органів безпеки, і незабаром зтягнуті в інформаційну мережу залякуванням або підкупом громадяни налічувалися вже не десятками, а сотнями тисяч. До речі, на цій нараді Г. Люшков визнав: «основна маса нашої агентури походить з елементів, класово ворожих нам, з елементів, які політично боролися з нами»⁴⁴⁷. Це було дармове джерело інформації, але в її якості і достовірності чекісти сумнівалися. Надалі у вербуванні сексотів органи державної безпеки переорієнтувалися більше на членів партії і комсомольців, хоч від поповнення цього контингенту за рахунок перебуваючих в картотеці «ворогів народу» вони не відмовлялися.

Організуючи опитування свідків, співробітники комісії Конгресу США з розслідування українського Голодомору обов'язково просили розповісти про сексотів. Ця інформація була в Радянському Союзі за сімома печатями, хоч інститут сексотства охоплював мільйони громадян. Варто навести кілька відповідей свідків, які торкалися різних сторін цього явища.

Микола Костирко, народився в 1900 р. в Одесі, отримав економічну освіту, працював в органах кооперації⁴⁴⁸.

«А особливо говорити багато люди не могли. Люди боялися. Бо кожний третій вважався, що то є шпигун. Так чи інакше буде. Справді я мав добру науку. Я мав одного такого сексота, який зразу сказав мені: я примушений бути сексотом. «Будь ласка, наuczитеся ... (бо трошки дозволяв своєму мові також пускатися). Будь ласка, що як Ви зі мною говорите, й нікого нема, можете говорити все, що хочете. Ну як третя особа є, я не знаю хто він є». І були випадки — потім вияснилося, що такі доноси були, а він про мене давав хорошу характеристику... Дуже добра людина. Він постраждав, він мусив, його заставляли. Він став пиячити, й він умер від алкоголізму, бо він не міг того

⁴⁴⁶ Галузевий державний архів СБ України. — Фонд друкованих видань. — Спр. 255. — Арк. 15, 34, 35.

⁴⁴⁷ Там само. — Арк. 36.

⁴⁴⁸ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. — Т. II. — С. 655, 687.

робити, а його примусили. І він був директором школи, якраз де моя дружина була вчителькою. І був моїм сусідом, в одному будинку».

В. Малий (псевдонім), народився в 1914 р. в с. Курулька Барвінківського району Харківської обл.⁴⁴⁹:

«Це я вже за сексотів почув, як я був у місті в Краматорськiм, коли я працював. А там, як вони були, звідки ти знаєш, хто на тебе донесе, хто що каже, та вся система побудована на сексотах».

Олексій Кейс, народився в 1912 р. на хуторі поблизу Райського Дружківського району Донецької області⁴⁵⁰:

«Як радянська влада робила агентуру. Бо ж кожна людина була під надзором. З кого вони робили тих агентів? Хто же ті агенти? Там не всім було добре, погано жилося, значить, були ж такі, що й ішли в агентуру. Значить, їм було добре. А в дійсності не так. Вони зі своїх ворогів робили агентів. Це тільки в Радянському Союзі, ніде в світі такого нема. Оце як вони знають, що ви ворог його, радянської влади, то вони з вас зроблять агента. Наприклад, такий. Вони бачать, що ви є неблагонадійний чоловік. Але ви маєте двох дітей, жінку, гарно живете, батько, матір. Гарна родина, живете гарно. Вони вас заарештовують. Без жодного права і без жодного прецеденту. Вони вас заарештовують. Потримали там тиждень, і дали вам там перцю гарно, щоб ви відчули, що ви є в страшній неволі. А потім вас викликають і кажуть: от ми знаєм, що ти є ворог радянської влади. Ми знаєм, що ти радянську владу не любиш... Но мы знаем, что ты человек, из которого можно сделать и хорошего человека. Мы знаем, что ты имеешь хороших детей, свою жену, і от, так от выбирай: свобода, воля или Сибирь». Значить, або те, або те. Хочеш жити з жінкою, з дітьми, з матір'ю, з батьком, то «иди к нам работать. А нет, мы на тебя имеем». Показують отаку стопу матеріалів, що ти є ворог народу й ми тебе запровадим там, де Макар телят не пас.

Чоловік в розпачі. Він не знає, що робить. Він нічого не завинив, але ж у нього ж діти вдома, жінка, розумієте? А йому грозять, що його заберуть у Сибір і на вічну каторгу, розумієте? І він плаче, ридає. Він каже: «Ну, добре, ну що ви хочете від мене, я вам все зроблю, все. Я йду до вас». — Ни, мы тебе ничего такого — мы от тебе поручим только смотреть за тем, за тем, за тем, и все. — Знаєте? І вони роблять з нього агента. Навіть з куркулів, навіть з ненадійних людей. Вони беруть от таким способом його. Вони кажуть, що ти от розкуркулений, а твій отець там на Сибірі загинув і так далі. «Вот работать к нам или пойдешь туда до медведей». І чоловік іде. Але вони попереджають, що гляди ж, ти ж мусиш бути чесним агентом, бо як ми тебе, сукин син, зловимо, то буде тобі біда. Тоді що вони роблять? Ось уявіть собі вечоринки. У когось уродини. Хтось справляв уродини. І там 20 душ людей. Вони вже знають, що там є. І вони якомусь там поручають провокацію, значить: говори з тим, говори з тим, говори з тим. І в тій компанії люди говорять. А ті тему піднімають. Агенти піднімають тему.

⁴⁴⁹ Там само. — С. 692, 697.

⁴⁵⁰ Там само. — С. 699, 723–724.

І ось мій брат рідний. Я — агент, а мій брат каже: «Та будь вона проклята, ця радянська влада. Це не є влада, це є бандитизм. Досить нам того». А я агент. І мені на брата говорити якось не випадає. Я взяв промовчав. Думаю — ну, це брат рідний, я промовчу. За два дні мене кличуть. «Ти там був!»

— Був.

— Що там було?

— Та нічого. Та все гуляли, пили, випивали.

— Отакий ти чесний! А твій брат що говорив?

А цей тоді: А-а — значить, там ще хтось був.

Він тоді:

— Извините, простите, и то так, мой брат говорил отакоє и отакоє.

— Так от: ми тобі перший раз прощаємо, а надалі — Сибір або розстріл.

І він тоді другий раз не те що брат, хай рідна мама, батько говорили — він мусить іти докласти. Як він хоче жити, він мусить іти і докласти. І отак вони роблять агентуру».

Олександр Меркело, народився в 1913 р. у селі Колодязне Дворічанського району Харківського області. Працював у Харкові. На запитання, чи були сексоти, відповідав так⁴⁵¹:

«За часів непу я б не сказав, що були. Фактично не було до кого доносити, але вже як почалася колективізація і розкуркулення, тоді сексоти вже були. Сексоти були абсолютно скрізь — були на праці, там, де навіть ви не можете собі подумати, що то є сексот. Бо мені особисто приходилося, як Вам сказати, підозріло дивитися і мати кривду від тих сексотів, бо перед війною я перейшов в одне місце й на праці, викликало НКВД мене. Ну, й питали мене такі речі, що, значить, ніхто з них не міг знати, крім тих, що працювали в мене в конторі. Бо в мене в конторі працювало якихось вісім людей. І хтось із людей був, напевно, сексотом... І то сексоти набиралися переважно з тих людей, які мали за собою соціальне походження, яке владі не подобалося. Наприклад, священиком був, або був багатий, або був під час непу, мав якесь підприємство».

Громадян переслідували навіть за необережно сказане слово (згадаємо «думкозлочин» Дж. Оруелла). Як видно з цих розповідей, вони не знали, кому можна звіритися навіть у власній родині. Небезпека, яка йшла від держави, була непередбачуваною. Для поневолених політично і економічно громадян життя ставало лотереєю. Згадуючи 30-ті рр., відомий український письменник Володимир Малик записав: «Що за час був! Що за люди — як звірі дикі! Що за політика людоджерська! Жили всі — як скорпіони в банці. Навіть добрі, інтелегентні люди ховали всі свої добрі почуття під кору крижаної байдужості. Страх за життя, за кусень хліба скував душі і серця. Лише відчайдушні не боялися висловити співчуття «отверженному», та й то таємно, наодинці. Як я його пережив — той час! Страшний і ганебний період нашої історії. І всюди і в усьому — Сталін, Сталін, Сталін... Прокляте ім'я!»⁴⁵²

⁴⁵¹ Там само. — С. 634.

⁴⁵² Малик Володимир. Синя книга // Бахмутський шлях. — 2010, № 3–4. — С. 51.

Завдяки щільній мережі інформаторів чекісти добре знали, як живе й чим дихає українська інтелігенція. ДПУ УСРР особливо ретельно збирало компромат на провідних учасників національної революції, які залишилися в Україні, вчених-гуманітаріїв з ВУАН. Передчуваючи дальші події, віце-президент ВУАН С. Єфремов записав у своєму щоденнику 5 грудня 1926 р.: «ДПУ, очевидно, одержує від своїх «сексотів» (секретних сотрудників) якусь кашу дрібниць і спліток, в якій не добре тями й хоче її корегувати допитами наших співробітників. Теж система! Нема чого людям робити, то вигадують собі роботу, щоб своє існування виправдати. Так робили колишні охранки, так роблять теперішні охранки, тільки що масштаб ширший і нахабство та безсоромність куди більшого розмаху. Поступ очевидний, хоча ледве чи на честь комуністичній державі»⁴⁵³.

Незабаром, однак, академік переконався, що чекісти добре знали свою справу. У липні 1929 р. його заарештували й почали організовувати навколо нього фантомну «контрреволюційну» організацію під назвою «Спілка визволення України» (СВУ), яка нібито діяла у підпіллі з 1926 р. За півроку слідчі В. Балицького добре «попрацювали» над своїми жертвами, щоб здобути доказовий матеріал у вигляді зізнань про їх антирадянську діяльність для відкритого показового процесу в Харкові. 2 січня 1930 р. до справи СВУ долучився Й. Сталін адресованою С. Косіору і В. Чубарю шифрограмою такого змісту: «Коли передбачається суд над Єфремовим та іншими? Ми тут думаємо, що на суді треба розгорнути не тільки повстанські і терористичні справи звинувачуваних, але й медичні фокуси, які мали своєю метою вбивство відповідальних працівників»⁴⁵⁴.

Процес СВУ проходив у березні-квітні 1930 р. Лаву підсудних займали 45 осіб — академіки ВУАН С. Єфремов і М. Слабченко, колишній прем'єр-міністр УНР В. Чехівський, колишній міністр закордонних справ УНР А. Ніковський, письменниця Л. Старицька-Черняхівська, професори Київського інституту народної освіти В. Ганцов, Й. Гермайзе, Г. Іваниця та ін. Обвинувальний висновок у справі зайняв кілька номерів столичної газети «Вісті ВУЦВК». У ньому вказувалося, що СВУ — це ретельно законспірована підривна націоналістична організація, метою якої була підготовка антирадянського заколоту. Насправді наукову і творчу інтелігенцію судили за її антирадянське минуле, зокрема, за участь у діяльності політичних партій, які утворювали Центральну Раду, за відмінний від офіційного спосіб мислення.

Наступним було «викриття» ще однієї фантомної організації — «Українського національного центру»(УНЦ). До УНЦ чекісти включили багатьох представників української інтелігенції, заарештованих у Харкові, Києві, Дніпропетровську та ін. містах. Слідчі навіть перестаралися, зібравши докупі людей, між якими були неможливі не тільки політичні, але й товариські стосунки (наприклад, академіків М. Грушевського і М. Яворського). Керівництво УНЦ

⁴⁵³ Єфремов Сергій. Щоденники. 1923–1929. — С. 438.

⁴⁵⁴ Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Справа «Спілки визволення України». Невідомі документи і факти. — К., 1995. — С. 236.

спочатку приписали М. Грушевському. У 1931 р. вченого заарештували, і він під тиском слідчих ДПУ змушений був визнати свою приналежність до контрреволюційної організації. Проте через деякий час Грушевський відмовився від свідчень, і справа розсипалася⁴⁵⁵.

Злочинницькі методи, які використовував Сталін, змушуючи вдаватися до них і весь компартійно-радянський апарат, не додали йому популярності ні в суспільстві, ні серед політичної еліти. Якщо події в Україні на початку 30-х років вивчати за радянськими газетами, ми не побачимо нічого, крім повідомлень про дострокове введення в дію нових заводів, електростанцій і шахт, переможних рапортів передовиків соціалістичного змагання міста і села, свідчень про успіхи культурної революції тощо. Тижневі зведення ДПУ УСРР виявляють іншу картину. Читаючи подібні зведення, Сталін не міг не відчувати загрозу своїй невпинно зростаючій владі.

За агентурними даними, майстер депо «Жовтень» у Харкові Сидоренко давав у грудні 1932 р. таку характеристику генеральній лінії партії: «Політика Сталіна надто брутальна й загадкова. Низові партійці тільки погоджуються на рішення ЦК, а на ділі ніхто не має права нічого сказати. Всюди назріває незадоволення. Диктатура Сталіна веде до розбіжностей серед членів партії»⁴⁵⁶.

Помічник редактора багатотиражки на Київській взуттєвій фабриці Й. Гутник у квітні 1933 р. заявив колишньому троцькісту, який виявився агентом ДПУ: «Якби ми висунули гасло «Геть уряд голоду!», то переважна більшість пішла б за нами. Проте є небезпека, що можна перехльоснути і народ піде не тільки проти сучасного парткерівництва, але й проти радянської влади взагалі»⁴⁵⁷.

Можна наводити багато таких висловлювань, які походили з різних верств тогочасного суспільства. Одні навіть у протестах не могли звільнитися від стереотипів радянської пропаганди. Інші спрямовували вістря критики проти конкретних осіб, залишаючи поза критикою комуністичну доктрину, ВКП(б) і радянську владу. Переважній більшості здавалося, що вади радянської влади не мають органічного характеру. Критика спрямовувалася тільки проти Сталіна.

Поширеність протестних настроїв у лавах ВКП(б) особливо тривожила партійну олігархію. Наприкінці 1932 р. ОДПУ дістала завдання виявити характер, зміст і масштаби поширення опозиційності серед партійців. Одна з папок, в якій були зосереджені дані про настрої членів КП(б)У, зібрані Транспортним відділом ДПУ УСРР, потрапила до С.Косіора. Вражений прочитаним, той прямо на папці занотував: «Необхідно обговорити засоби реагування на подібні виступи. Треба прямо і негайно виключати за окремі виступи. Цікаво перевірити кілька фактів і як реагували в осередках і районах на ці виступи»⁴⁵⁸.

Початок третьої «генеральної чистки» партійних лав був пов'язаний з постановою, розробленою В. Молотовим і схваленою Й. Сталіним, але оформ-

⁴⁵⁵ Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський. Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). — К., 1999.

⁴⁵⁶ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939). — К., 1999. — С. 234.

⁴⁵⁷ Там само.

⁴⁵⁸ Там само.

леною як документ ЦК КП(б)У за підписом С. Косіора — «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р. Однак формально чистка почалася з постанови, яку політбюро ЦК ВКП(б) прийняло кількома тижнями пізніше — 10 грудня.

«Генеральна чистка» здійснювалася в Україні в дві черги: від червня до грудня 1933 р. — в Київській, Вінницькій, Донецькій і Одеській областях, а з травня 1934 до січня 1935 р. — у Харківській, Чернігівській, Дніпропетровській областях і в Молдавській АСРР. На чолі обласних комісій, які керували «чисткою», Й. Сталін поставив людей, яким довіряв особисто. Зокрема, Київською комісією керував секретар виконкому Комінтерну Д. Мануїльський, Харківською — секретар ЦКК ВКП(б) О. Ярославський, Донецькою — секретар ВЦРПС М. Шверник, спочатку Вінницькою, а потім Дніпропетровською — голова ВУРПС М. Чувирін, Одеською — голова ЦКК КП(б)У К. Сухомлин.

Результати «чистки» в областях першої черги були оголошені на XII з'їзді КП(б)У в січні 1934 р. «Чистку» пройшли 267 907 осіб, було виключено з партії 51 713 осіб, що становило 19,3 відсотка. Якщо взяти за 100 кількість виключених, то 18,0 відсотків були виключені «як ворожі і класові елементи», 21,0 відсоток — «за порушення партійної і державної дисципліни», 23,1 відсотки — «за пасивне перебування в партії»⁴⁵⁹.

Керівники обласних комісій з «чистки» в першу чергу цікавилися, як секретар і члени партійних комітетів поводити себе на хлібозаготівлях у 1932 р. Мова йшла не тільки про тих, хто відповідав за стан справ у сільському господарстві. Тоді майже вся партійна вертикаль республіканської влади була пересунута в сільську місцевість. Наприклад, секретар ЦК КП(б)У П. Любченко, який відповідав за питання культури, перебував у Харкові в 1932 р. тільки 72 дні, а в районах республіки — 283 дні⁴⁶⁰. Провал хлібозаготівель Сталін пов'язував з фактичною підтримкою селянського саботажу українськими комуністами. На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) він заявив: «не в селянах треба шукати причину утруднень у хлібозаготівлях, а в нас самих, у наших власних рядах»⁴⁶¹.

Коли керівники Донецького обкому КП(б)У рапортували секретаріату ЦК ВКП(б) про результати «генеральної чистки», вони одержали таку телеграму за підписами Сталіна, Молотова і Кагановича (її зачитав на XII з'їзді КП(б)У делегат від цієї області К. Коваль): «Лист Косіора і повідомлення обкому про репресії проти вільних і невольних саботажників одержані. Нарешті от ви починаєте братися за справу по-більшовицькому, ламаючи опір комуністичних і некомуністичних чиновників. До нас дійшли чутки, що вжиті заходи вважаються у вас цілком достатніми. Якщо це вірно, то така політика може погубити всю справу. По суті справи проведені вами заходи — тільки перший крок, який не можна вважати достатнім. Щоб перемогти, треба зробити дальший крок,

⁴⁵⁹ XII з'їзд КП(б)У. 18–23 січня 1934 р. Стенографічний звіт. — Харків, 1934. — С. 238.

⁴⁶⁰ ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. — Кн. 1. — 1918–1933 гг. — М., 2005. — С. 712.

⁴⁶¹ Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 232.

розгорнути на всю потужність самокритику і перевірку виконання на всіх рудоуправліннях і шахтоуправліннях без винятку, перевірити людей на місці і безумовно покарати всіх тих, від яких тхне хоч би віддаленим душком саботажу»⁴⁶².

Ця сталінська (за лексикою і стилем) телеграма з усією очевидністю показує, що керівництво партії, не задовольняючись «генеральною чисткою» компартійної вертикалі, брало курс на вилучення вертикалі державної безпеки з підпорядкування партійним комітетам і перетворення її в самостійну вертикаль, покликану здійснювати нагляд за «комуністичними чиновниками» (некомуністичних чиновників, які були згадані в цій телеграмі, у Радянському Союзі, як відомо, не існувало). Незабаром цей курс був підкріплений організаційними змінами в структурі органів державної безпеки.

10 липня 1934 р. ЦВК СРСР утворив на базі ОДПУ Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР, який очолив Г. Ягода. НКВС УСРР очолив В. Балицький. Загальносоюзний і республіканські наркомати внутрішніх справ увібрали в себе різноманітні структури (робітничо-селянську міліцію, прикордонні і внутрішні війська, архівну службу, службу реєстрації актів громадянського стану, пожежну службу і т.н.), але в них причаїлася головна структура — управління державної безпеки з відділами оперативним, економічним, секретно-політичним, особим, транспортним, закордонним, обліково-статистичним, спеціальним⁴⁶³. За чисельністю своїх працівників (без позаштатних сексотів) Управління державної безпеки (УДБ) багатократно перевищувало всі інші структури НКВС, а також всі інші загальносоюзні і республіканські наркомати та відомства. Очоловалося воно безпосередньо наркомом внутрішніх справ. На зміну зловісній абревіатурі — ДПУ з'явилася нова, не менш зловісна — НКВС.

Радянське суспільство спочатку не помітило всієї небезпеки реорганізації каральних органів. Одночасно з реорганізацією, 10 липня 1934 р. була прийнята постанова ЦК ВКП(б) «Про роботу судів і прокуратури». НКВС позбавлявся значної частини судових функцій. Справи про злочини, які розслідувалися в ньому, після завершення слідства повинні були передаватися в судові органи. Судова колегія НКВС ліквідувалася. Повноваження створеної при наркоматі Особливої (рос.: Особої) наради істотно зменшувалися порівняно з повноваженнями ліквідованої Судової колегії. Створювалися спеціальні колегії при верховних республіканських, крайових і обласних судах для розгляду справ про державні злочини і злочини проти порядку управління. Розгляд справ про зраду батьківщини, шпигунство, терор і диверсії покладалася на військові трибунали і Військову колегію Верховного суду СРСР. Всі інші справи, як вказувалося у постанові ЦК ВКП(б) «підлягали розгляду в народних судах на загальних підставах»⁴⁶⁴.

⁴⁶² XII з'їзд КП(б)У. 18–23 січня 1934 р. Стенографічний звіт. — С. 401.

⁴⁶³ Шаповал Ю.І. Переддень і апогей Великого терору // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XXст. Історичні нариси. — С. 442.

⁴⁶⁴ Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы. — М., 1996. — С. 109–110.

Газета «Известия ВЦИК», яку редагував М. Бухарін, так коментувала прийняті 10 липня рішення: «Уряд Союзу ухвалив організувати Наркомвнуправ СРСР, вливши в нього ОДПУ і вилучивши судові справи. Це означає, що вороги всередині країни в основному розгромлені і розбиті; це означає, що боротьба, яка ще зовсім не закінчена, буде продовжуватися, але значною мірою уже іншими методами; це означає, що величезною мірою зростає роль революційної законності, точних, фіксованих законом правил; це означає, що зростає роль судових установ, які розглядають справи відповідно з визначеними нормами судовиробництва»⁴⁶⁵. Судячи з усього, невідомою стаття центрального органу радянської вертикалі влади (передовиці не підписують) належала перу головного редактора. Можна побачити, як М. Бухарін оцінював методи «революційної законності» до прийняття партійно-радянських рішень від 10 липня 1934 р. Подолання кризи 1932–1933 рр. супроводжувалося не тільки спрямованими проти селянського саботажу хлібозаготівель каральними заходами за принципом «хто не працює, той не їсть», але й різкою активізацією боротьби з інакомисленням, особливо у середовищі інтелігенції. Середньовічні каральні дії проти селянства були обмежені в часі хоча б такою об'єктивною обставиною, як необхідність забезпечити весняну сівбу і врожай 1933 р. Тим часом дії проти інтелігенції і «комуністичних чиновників» набирали оборотів, особливо в Україні. Й. Сталін потурбувався надати теоретичну основу політиці посилення державного терору пов'язанням успіхів у побудові соціалізму з неминучим загостренням в країні класової боротьби. Одночасно він поклав кінець суперечкам про те, який ухил являє собою головну небезпеку — до великоруського чи до місцевого націоналізму. «Головну небезпеку, — підкреслив він на XVII з'їзді ВКП(б) у січні 1934 р., — становить той ухил, проти якого перестали боротися і якому дали, таким чином, розростися до державної небезпеки»⁴⁶⁶. Як приклад такої небезпеки він наводив «гріхопадіння Скрипника і його групи на Україні». Після того, як зацькований Постишевим М. Скрипник покінчив життя самогубством, в Україні розгорнулася масштабна боротьба з «націонал-ухильниками» в партії, що здійснювалася переважно під час «генеральної чистки» КП(б)У, і з «українським буржуазним націоналізмом», яку проводили органи державної безпеки.

Ця боротьба проводилася без додержання навіть тих кучих правил, які були встановлені гумовою «революційною законністю». Разом з тим органи державної безпеки повинні були діяти в строго окреслених рамках, які задавалися безпосередньо Сталіним. Кожна новація в «революційній законності» виростала з конкретних вказівок вождя.

Російськомовні аббревіатури ЧСИР (член семьи изменника родины) и ЖИР (жена изменника родины) з'явилися в добу Великого терору і пов'язані з наказом НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 р. Т.Вронська показала, однак, що репресії за сімейною ознакою почалися ще в 1934 р., коли до кримінальних кодексів РСФРР і союзних республік було включена стаття про відповідальність

⁴⁶⁵ Известия ВЦИК, 1934. — 11 июля.

⁴⁶⁶ XVII съезд ВКП(б). Стенографический отчет. — М., 1934. — С. 31–32.

членів сімей «зрадників батьківщини»⁴⁶⁷. А першовитоки цієї статті можна знайти в написаній олівцем короткій записці сталінського сатрапа П. Постишева, яка датована 28 березня 1934 р. Записка зберігається в окремому конверті, прошитому в пухлій справі, що була сформована в УДБ НКВС УРСР з різноманітних документів, знайдених в службовому кабінеті В. Балицького після його арешту:

Всевол. Аппол.!

Надо обязательно семьи арестованных контрреволюционеров националистов выгнать из квартир и обязательно выселить их из пределов Украины на Север. С работы членов семей арестованных надо немедленно снять, с учебы — тоже.

Повторяю: надо как можно скорее выслать семьи из Украины, а также и всех тех, кто с ними жил в одних «гнездах». Хотя, может быть, на последних пока фактического материала и не имеется, но все равно — это несомненно одна шайка-лейка.

Это не мое только личное мнение⁴⁶⁸.

Вказівка «вигнати з квартир» виявилася для керівника ДПУ УСРР дуже корисною. Йому в цей час доводилося розв'язувати важке питання — перетягувати у нову столицю республіки колосальний апарат державної безпеки. Створювалася можливість, діючи в рамках встановлених правил, вирішити в найкращий спосіб свої побутові питання. 27 серпня 1934 р. В.Балицький скликав нараду вищих керівників відомства (з липня — вже НКВС), на якій обговорювалася діяльність Київського обласного управління. Більша частина апарату, як самокритично визнавав керівник управління О. Розанов, у першій половині 1934 р. самоусунулася «від безпосередньої агентурної роботи», тому що у зв'язку з переїздом уряду з Харкова була задіяна на роботі «з очистки м. Києва від контрреволюційного елементу». Всього було вислано з Києва 25 тис., а з 50-кілометрової зони навколо Києва — 18 тис. осіб⁴⁶⁹.

Добре поінформований польський консул в Києві Станіслав Сосницький 7 червня 1934 р. доповідав своєму послу в Москві: «сотні представників інтелігенції вислані в Казахстан і в Північний край без заведення справи і без вироку, лише на підставі заяви органів державної безпеки про те, що дана особа підозрюється в антирадянській діяльності. Квартири репресованих негайно конфіскуються. Нерідко таким шляхом чекісти розв'язують свої житлові проблеми»⁴⁷⁰.

Масові репресії в Україні мали свою логіку розвитку, але розвивалися на загальному тлі. Голодомор 1932–1933 рр. шокував багатьох представників

⁴⁶⁷ *Вронська Тамара*. Заручники тоталітарного режиму. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). — К., 2009. — С. 4, 8.

⁴⁶⁸ Галузевий державний архів СБ України. — Фонд друкованих видань. Архівна справа 408. — Т. 3. — Арк. 576 (конверт).

⁴⁶⁹ Там само. — Ф. 16. — Оп. 27. — Спр. 5. — Арк. 10.

⁴⁷⁰ Holodomor 1932–1933. Wielki głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. Wybor i opracowanie Jan Jacek Bruski. — Warszawa, 2008. — S. 586.

партійно-радянського апарату, які займали керівні посади в усіх ланках управління. Вони почали шукати засобів для виправлення становища. Проба сил відбулася в січні 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б).

Цей партійний з'їзд повинен був підбити підсумки «великого перелому» і затвердити основні показники другого п'ятирічного плану. Сталін бажав, щоб з'їзд підтвердив безпомилковість його керівництва. З цією метою було організовано виступи керівних діячів опозиції — М. Бухаріна, О. Рикова, М. Томського, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва. Політично зломлені, ці люди каюлися в тому, що раніше протистояли генеральній лінії партії, проголошували дифірамби Сталіну. Улесливими компліментами на адресу організатору геноциду були наповнені виступи на з'їзді керівників радянської України.

Безпосередньо проти Сталіна на з'їзді не виступив ніхто. Безпечну можливість висловити своє негативне ставлення до генсека давала тільки процедура виборів до Центрального комітету, яка залишалася таємною. Сталін дістав менше голосів під час цих виборів, ніж багато інших кандидатів. Найбільшу підтримку кандидатів здобув С. Кіров.

1 грудня 1934 р. Кірова спіткала смерть від кулі вбивці. Причетність Сталіна до цієї акції не доведена документально. Є безсумнівним, що вбивство сталося на побутовій основі. Однак не можна сумніватися в тому, що ця основа була майстерно підготовлена чекістами. Загибель тих, хто був причетний до вбивства, а також тих, хто розслідував цю трагічну подію, виявляючи причетних до неї, не могла бути збігом обставин. Суть справи полягала зовсім не в тому, що Сталін усував потенційно небезпечного суперника. Усією своєю поведінкою С. Кіров доводив, що не збирався конкурувати з вождем, який міцно тримав в руках всі три вертикалі радянської влади. Вбивство функціонера такого масштабу мало бути обґрунтуванням для розв'язання терору у середовищі «комуністичних чиновників», який розгортався в країні, спочатку у вигляді «генеральної чистки» партійних лав від тих, хто підтримував селянський саботаж хлібозаготівель.

5 грудня в газеті «Правда» з'явилася датована днем смерті Кірова постанова ВЦВК про внесення змін у чинні кримінально-процесуальні кодекси союзних республік. Тепер справи про терористичні організації і акти терору проти представників радянської влади розслідувалися у термін не більше 10 днів. Слухали ці справи без участі сторін, вирок про найвищу міру покарання виконувався негайно. Клопотання про помилування і касаційний розгляд справ нове судочинство не передбачало⁴⁷¹.

С. Кірова вбили 1 грудня, а буквально через півтора-два тижні у Ленінграді, Москві, Мінську і Києві були організовані процеси над «терористичними групами». Зокрема, чекісти створили справу «Білогвардійського терористичного центру», до якого залучили 37 осіб. 13–15 грудня в Києві засідала Військова колегія Верховного суду СРСР, яка розправилася з підібраними жертвами. Відомого письменника А. Крушельницького, який у 1920-х роках приїхав в УСРР з Галичини, заслали з донькою на Соловки, а його синів стратили. На Соловки потрапив й інший галичанин, учений і громадський діяч Ю. Бачин-

⁴⁷¹ Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов. — М., 1991. — С. 31.

ський. Серед розстріляних представників національної інтелігенції, яких цинічно звинуватили у приналежності до білогвардійського терористичного центру, були драматург К. Буревій, поети О. Влизько і Д. Фальківський, новеліст Г. Косинка та ін. Серед політичних діячів однією з перших жертв нової кампанії став Ю. Коцюбинський. На момент арешту в лютому 1935 р. він працював головою Укрдержплану і заступником голови Раднаркому УСРР.

ЦК ВКП(б) звернувся 18 січня 1935 р. до партійних організацій із закритим листом «Уроки подій, пов'язаних із злочинським вбивством тов. Кірова». Лист закликав комуністів до викриття «антипартійних елементів всередині партії». Кожний член партії зобов'язувався надавати органам державної безпеки необхідне сприяння для своєчасного виявлення в її лавах «дворушників». Підкреслювалося, що «стосовно дворушника не можна обмежуватися виключенням з партії, — його потрібно ще заарештовувати й ізолювати, щоб завадити йому підривати міць держави пролетарської диктатури»⁴⁷².

«Генеральна чистка» партії переросла в 1935 р. в перевірку партійних документів, а в 1936 р. — в кампанію з обміну документів. Під час цих кампаній теж були виключені з партії десятки тисяч осіб. Зважаючи на припинення під час «чистки», перевірки і обміну документів прийому в партію її чисельність істотно скоротилася й за рахунок природної смертності. Прийом відновився тільки з листопада 1936 р., але відбувався черепащачими темпами. У квітні 1937 р. чисельність КП(б)У дорівнювала 296 643 особам проти 550 433 на початок 1933 р.⁴⁷³ Згадаємо лист Й. Сталіна Л. Кагановичу від 11 серпня 1932 р.: «В Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретаются не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец — прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, *против* партии»⁴⁷⁴. «Генеральна чистка» істотно вплинула на чисельність партії, але не менш масштабна боротьба на винищення «комуністичних чиновників» і «свідомих та несвідомих петлюрівців» була ще попереду. Попереду був Великий терор.

У 1982 р. у Франції вийшла збірка статей «Сталін в Парижі». У статті Стефана Куртуа, в майбутньому головного упорядника «Чорної книги комунізму», була зроблена спроба упорядкувати різновиди терору в комуністичній Росії. В рамках двох десятиліть, коли формувалася радянський лад, автор виділив три види масовидного (за неологізмом, запровадженим В.Леніним) терору: а) проти явних ворогів режиму; б) проти селянства під час колективізації; в) починаючи від грудня 1934 р. — проти більшовицької партії⁴⁷⁵.

Форми та різновиди терору, застосованого більшовицьким керівництвом під час побудови держави-комуни, були настільки різноманітними, що важко піддаються класифікації. Тим не менш, в грубому наближенні класифікація

⁴⁷² Известия ЦК КПСС. — 1989, № 8. — С. 99.

⁴⁷³ Бабко Ю.В. Партійне будівництво на Україні у 1933–1937 рр. — Львів, 1971. — С. 124.

⁴⁷⁴ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 274.

⁴⁷⁵ Куртуа Стефан. Більшовизм а la francaise. — К., 2012. — С. 335–336.

С. Куртуа є вартою уваги. Якщо він датує початок тієї форми, яку Роберт Конквест назвав Великим терором, вбивством С. Кірова, а не лютнево-березневим (1937 р.) пленумом ЦК ВКП(б), то тільки тому, що першовитоки третього виду терору визначилися пробою сил на XVII партійному з'їзді. Це засвідчує хоча б трагічна доля більшості делегатів з'їзду, всіх тих, в особистій відданості яких Сталін сумнівався. Особливу стурбованість вождя станом справ в КП(б)У, появу якої можна датувати зловісним «хе-хе» в довірчому листі Л. Кагановичу від 11 серпня 1932 р., слід вважати регіональною специфікою загальносоюзної політичної лінії.

З Куртуа можна сперечатися тільки щодо визначення цілей, яких Й. Сталін добивався, здійснюючи Великий терор. Вождь своїх розрахунків не обнародував. Він не мав потреби розкривати потаємні плани навіть перед найближчими співробітниками. Згаданий вище лист Кагановичу був досить відвертим тільки тому, щоб той спромігся зрозуміти, чого від нього хочуть. Скликаючи гостей на застілля, які були частими, Хазяїн не соромився накачувати їх алкоголем, щоб почути відверті розмови, але сам ніколи не йшов на відвертість. Тому історики самостійно формулюють цілі, які він ставив перед собою і нерідко дискутують в своєму колі.

С. Куртуа вважав, що Великий терор мав три мети. По-перше, вождь домагався абсолютної влади шляхом перетворення ВКП(б) в цілком сталінську партію. По-друге, він прагнув трансформувати радянське суспільство за моделлю, визначеною марксистсько-ленінською ідеологією. По-третє, він силоміць накидав радянському народу «реальність» уявленого суспільства, «правдивість» його. Щоб точніше пояснити третю мету, Куртуа взяв на допомогу думку свого старшого колеги, члена Французької академії Алена Безансона: «Сталін змушував ідеологію тріумфувати над нескінченно відроджуваною реальністю громадянського суспільства»⁴⁷⁶.

Перша мета цілком очевидна і підтверджується всім масивом фактів, що перебували на поверхні від початку або були опубліковані після відкриття доступу до радянських архівів в десятках документальних збірників. Друга мета теж не викликає дискусії, хіба що треба було б звузити модель, визначаючи її не як всю марксистсько-ленінську ідеологію, а як сформовану програмою РКП(б) 1919 р. комуністичну доктрину. При такому уточненні, однак, ця мета перестає бути метою Великого терору і стає однією з цілей комуністичного будівництва, тобто поширюється на всі два десятиріччя побудови радянського ладу.

Третя мета, на мою думку, є невіддільною від другої. Взята у формулюванні С. Куртуа, вона стає, по суті, не ціллю, а методом досягнення цілі. Тут можна провести аналогію із статтею Й. Сталіна «Рік великого перелому. До XII річниці Жовтня», опублікованою газетою «Правда» 7 листопада 1929 р., тобто напередодні листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б). Видаючи бажане за дійсне, Сталін заявляв в цій статті, що в колгоспи пішов середняк, і цю «дійсність» пленум ЦК затвердив як політичну лінію, відмовляючись від досить-таки повільних темпів колективізації, затверджених XV партійним з'їздом. Взята у

⁴⁷⁶ Там само. — С. 336.

формулюванні А. Безансона, третя мета теж поширюється на весь період створення радянського ладу. В процесі його створення суспільство перетворилося на атомізовану спільноту, в якій були знищені всі горизонтальні зв'язки між людьми. Специфічність створеного ладу полягала у вертикалізації суспільних зв'язків і проникненні контрольованих радянською олігархією організаційних структур в усі пори суспільства.

Безпосередній початок Великого терору датується телеграмою Й. Сталіна і А. Жданова, які перебували в Сочі на відпочинку, Л. Кагановичу, В. Молотову та іншим членам політбюро ЦК ВКП(б) в Москві. У телеграмі, надісланій 25 вересня 1936 р., говорилося: «Вважаємо абсолютно необхідною і терміновою справою призначення тов. Єжова на посаду наркомвнусправ. Ягода явним чином виявився не на висоті свого завдання у справі розкриття троцькістсько-зінов'євського блоку. ОДПУ запізнилося в цій справі на 4 роки»⁴⁷⁷.

М. Єжов закінчив один клас початкового училища, брав участь у світовій війні, потім перебував на військово-політичній роботі в Червоній армії. З 1922 р. перейшов на партійну роботу, через п'ять років почав працювати інструктором в центральному партійному апараті по роботі з кадрами. Оскільки Сталін вважав, що «кадри вирішують все», Єжов став одним з його технічних співробітників. У 1934 р. він 17 разів побував в кабінеті Сталіна (загальний час — 23 год. 40 хв.), в 1935 р. — 32 рази (загальний час — 88 годин 15 хв.)⁴⁷⁸. Не дивно, що в 1935 р. він піднявся у кар'єрному зростанні — до секретаря ЦК ВКП(б) і голови Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б). Ці посади залишилися за ним і після 26 вересня 1936 р., коли він був призначений наркомом внутрішніх справ.

Великий терор на всіх етапах спрямовувався з Кремля і був наслідком рішень, які приймалися у найвищих компартійно-радянських інстанціях, зокрема, Й. Сталіним. Кремль застосовував відому техніку розвертки, тобто визначення обов'язкових завдань для місцевих властей. Так формувалися хлібозаготівельні плани в 1919–1920 і в 1930–1932 рр., завдання на розкуркулення селянських господарств під час колективізації сільського господарства. Таким же шляхом регулювалися тематична спрямованість та інтенсивність репресій в 1937–1938 рр.

Репресії переросли в масові після пленуму ЦК ВКП(б) в лютому–березні 1937 р. Під час пленуму заарештували М. Бухаріна і О. Рикова. Сталін заявив, що країна опинилася в надзвичайно небезпечному становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів. Він обвинувачував «безтурботних, добросердних і наївних керівних товарищів», які нібито втратили здатність розпізнати ворога. Їм протиставлялися рядові члени партії, які могли підказати «правильне рішення». Тобто це був майже відвертий заклик до «бунту» проти керівників, старих партійців.

На березень–квітень 1937 р. ЦК ВКП(б) призначив перевибори місцевих комітетів партії. Однак вони не дали очікуваних результатів. Після цього

⁴⁷⁷ Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов. — С. 221.

⁴⁷⁸ Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы. — С. 290.

ініціативу щодо чистки партійних органів взяв на себе Наркомат внутрішніх справ СРСР на чолі з М. Єжовим.

Секретарі обкомів, крайкомів і ЦК національних компартій одержали 3 липня 1937 р. підписану Сталіним телеграму з текстом цілком секретної постанови політбюро ЦК ВКП(б). У постанові ЦК від 2 липня вимагалось впродовж п'яти днів взяти на облік всіх, хто повернувся після заслання на батьківщину, негайно заарештувати і розстріляти через «трійки» «найбільш ворожих», а всі інші, менш активні, але все ж ворожі елементи мали бути переписані і вислані за вказівкою НКВС. «Трійкою», яка розпоряджалася життям або смертю радянських громадян, став позасудовий орган, який складався з трьох осіб — першого секретаря партійного комітету, голови управління НКВС і обласного, крайового або республіканського (в союзних республіках) прокурора. Пропонувалося, теж у п'ятиденний строк, надати ЦК ВКП(б) відомості про склад «трійок», кількість осіб, які підлягали розстрілу, і кількість тих, хто мав бути виселений⁴⁷⁹.

НКВС СРСР підготував проект оперативного наказу за № 00447 (два нулі перед іншими цифрами означали найвищий рівень секретності). 31 липня наказ був затверджений політбюро ЦК ВКП(б). Згідно з ним у найближчі чотири місяці підлягало викриттю і репресуванню 259,5 тис. осіб (з них за вищою мірою — 25,9 тис.). Місцеві керівники мали право звертатися в центр з проханнями збільшити ліміт. Квота України становила 28 800 «осіб, що підлягали репресії» (з них 8 000 — першої категорії)⁴⁸⁰.

Пізніше строк репресивних операцій за наказом № 00447 («куркульська лінія», як його називали) був подовжений до 15 березня 1938 р. Виявляючи пильність, місцеві керівники постійно просили дозволу збільшити ліміт, особливо для «осіб першої категорії», тому що тюрми були переповнені, а створення нових таборів вимагало часу. Сталін завжди задовольняв такі прохання. У квітні 1938 р. він виділив найбільший ліміт, який коли-небудь надавався одній республіці або області: 30 000 по першій категорії для України⁴⁸¹. В республіці уже три місяці порядкував М. Хрущов. У своїх спогадах він описував сюжет з репресіями відсторонено: «Почали ми знайомитися зі справами. По Україні нібито Мамай пройшов. Не було, як я уже говорив, ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів... На Україні була знищена тоді вся верхівка керівних працівників в декілька поверхів. Кілька разів змінювалися кадри, і знову арештовувалися і знищувалися»⁴⁸².

Не треба ставати в позу судді, звинувачуючи М. Хрущова в розкручуванні маховика репресій. В Україні він змінив С.Косіора, про якого у довідці комісії П. Поспелова про причини репресій проти членів і кандидатів в члени ЦК ВКП(б), обраних на XVII з'їзді партії, говорилося так: «3 травня 1938 р.

⁴⁷⁹ *Верт Никола.* Террор и беспорядок. Сталинизм как система. — С. 240–241.

⁴⁸⁰ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. — Частина I. — К., 2010. — С. 103.

⁴⁸¹ *Верт Никола.* Террор и беспорядок. Сталинизм и система. — С. 249.

⁴⁸² *Хрущев Н.С.* Время, люди, власть. — Т. 1. — М., 1999. — С. 147, 151.

тов. Косіор С.В. був заарештований і 26 лютого 1939 року Військовою Колегією засуджений до розстрілу за те, що він нібито ще в 1922 році увійшов у контрреволюційну організацію «ПОВ» (Польська організація військова), зайняв в ній керівне становище і був емісаром Пілсудського на Україні, а в 1934 р. створив і очолив «контрреволюційний змовницький терористичний центр на Україні». Документально доведено, що заарештований товариш Косіор був без будь-яких на це підстав і приводу. З перших днів утримування його в Лефортовській тюрмі до нього застосовувалися найбільш варварські, звірячі тортури, чинилися допити понад 14 годин безперервно, в нічний час, позбавляючи його сну і мінімального відпочинку. Досить сказати, що він допитувався 54 рази, хоч у справі є лише 4 протоколи допиту. Позбавленням сну, жорстокими тортурами і катуваннями товариша Косіора змусили підписати протоколи, написані за сваволею слідчих у відсутності звинуваченого»⁴⁸³.

Вражає не тільки абсолютна в своїй зухвалості безсенсовність звинувачень, завжди практикована в сталінські часи. Вражає цілком серйозна, хоч на рівні гротеску, готовність відповідальних працівників центрального компартійного апарату, які готували цю довідку до XX з'їзду КПРС, заперечувати подібні звинувачення: мовляв, документально не доведено, що один з найвищих сановників Радянського Союзу був насправді агентом Ю. Пілсудського. М. Хрущов, який займав рівновелику з С. Косіором посаду, чітко розумів, що опиниться на його місці, якщо не буде виконувати з готовністю і навіть з ентузіазмом волю вождя. Він спокутував свою провину організацією XX з'їзду КПРС, але суть справи не в цій провині. Концентрація влади в державі-комуні була такою, що від волі, намірів, моралі та інших якостей однієї людини починала залежати партія, держава, країна. Зовнішньо принадна комуністична доктрина втягувала радянське суспільство у Спотворений світ.

Операція за наказом № 00447 тривала замість чотирьох 15 місяців. Первинні ліміти «другої категорії» були подвоєні, а «першої категорії» — збільшені в п'ять разів⁴⁸⁴. Ця акція виявилася найбільш масштабною, але лише однією з багатьох. На засіданні політбюро ЦК 20 липня 1937 р. Сталін дав таке доручення чекістам: «всіх німців на наших воєнних, напіввоєнних і хімічних заводах, на електростанціях і будівництвах у всіх областях всіх заарештувати»⁴⁸⁵. Ця сталінська записка була оформлена наказом за № 00439, який М. Єжов розіслав 25 липня місцевим управлінням НКВС. За рішенням політбюро ЦК від 9 серпня 1937 р. Єжов підготував наказ № 00485, який передбачав здійснити «цілковиту ліквідацію шпигунсько-терористичних мереж Польської організації військової». Далі за наказом № 00593 від 20 вересня 1937 р. були репресовані так звані «харбінці», тобто колишні службовці і робітники Китайсько-Східної залізниці, які після її продажу Японії повернулися в СРСР. В жовтні і листопаді 1937 р.

⁴⁸³ Реабилитация: как это было. — Т. 1. — Март 1953 — февраль 1956. Документы. — М., 2000. — С. 326.

⁴⁸⁴ *Верт Николая*. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. — С. 243.

⁴⁸⁵ *Охотин Н., Рогинский А.* Из истории немецкой операции НКВД. 1937–1938 // Наказанный народ. — М., 1999. — С. 35.

НКВС за вказівкою політбюро ЦК ВКП(б) почав здійснювати латиську, фінську, грецьку, румунську, естонську та ін. операції. Переважна більшість жертв національних операцій була віднесена до «першої категорії».

Поряд з В. Молотовим і Л. Кагановичем М. Єжов став найбільш частим гостем в кабінеті вождя⁴⁸⁶:

	1937 рік		1938 рік	
	Кількість відвідувань	Години і хвилини	Кількість відвідувань	Години і хвилини
В. Молотов	213	601,20	170	470,25
Л. Каганович	128	406,10	74	200,45
М. Єжов	174	527,55	104	305,50

Кількісні результати спільної діяльності Сталіна і Єжова над розгортанням репресій підраховувалися кілька разів в офіційних інстанціях, і щоразу наводилися близькі цифри, які все-таки різнилися одна від одної. Зокрема, комісія президії ЦК КПРС, яку очолював М.Шверник, на початку 1963 р. встановила, що в 1937–1938 рр. було заарештовано 1372 тис. осіб, з них розстріляно 682 тис.⁴⁸⁷ В посмертно опублікованій статті В. Данилова склад заарештованих по семи національностям за час з 1 жовтня 1936 р. по 1 липня 1938 р. виявився таким⁴⁸⁸:

Національні групи	Загальна кількість заарештованих	Питома вага у відсотках
Росіяни	657 799	46,3
Українці	189 410	13,3
Поляки	105 485	7,4
Німці	75 331	5,3
Білоруси	58 702	4,1
Євреї	30 542	2,1
Греки	6 565	0,4
Всього	1 420 711	100,0

За даними українсько-російсько-німецької дослідницької групи, яка тривалий час вивчала масові репресії в Україні, кількість арештованих органами НКВС УРСР за час з 1 жовтня 1936 р. до 1 липня 1938 р. складала 253 051 особу. Соціальний склад арештованих за класифікацією НКВС був таким⁴⁸⁹:

⁴⁸⁶ Там само. — С. 290–291.

⁴⁸⁷ Источник. — 1995, № 1. — С. 120.

⁴⁸⁸ Данилов В.П. Советская деревня в 1938–1939 годах // Трагедия советской деревни. — Т. 5. — Кн. 2. — С. 18.

⁴⁸⁹ Великий терор в Україні. — Частина II. — С. 122.

Колишніх людей (поміщиків, дворян, торговців, жандармів та ін.)	109 380
Колишніх куркулів	95 395
Служителів культу	6 556
Декласованого елементу	18 685
Колишніх членів ВКП(б)	10 995
Колишніх членів ВЛКСМ	1 417
Кустарів	2 606
Домашніх господарок, пенсіонерів	4 306
Службовців	5 030
Одноосібників	3 310
Колгоспників	2 079
Робітників	1 168
Червоноармійців і молодший начсклад РСЧА, НКВС	1 367
Комсклад РСЧА, НКВС	2 111
Співробітників НКВС	1 058

Ці дані засвідчують два обличчя Великого терору. Перше з них — терор проти куркулів, священнослужителів, а також образно названих чекістами «колишніх людей». Отже, терор в першу чергу був «зачисткою»: з суспільства вилучалися небажані елементи, аби воно відповідало вимогам держави-комуни. Кількість осіб, які відносилися до «правильних» соціальних груп, у середовищі заарештованих була мінімальною. «Правильними» вважалися навіть одноосібники, які могли перетворитися завтра на колгоспників або робітників.

Друге обличчя терору — це винищення еліт. Само собою зрозуміло, що до колишніх членів партії і комсомолу треба приплюсувати, як мінімум, командний склад РСЧА. Виходить не так мало заарештованих цієї категорії, адже мова йде про комуністичну еліту.

Класифікація арештованих за характером злочину не являє особливого інтересу, бо тут все залежало від вказівок «зверху» і фантазії слідчих. За доказовий матеріал правили зізнання звинувачуваних, отримані під тортурами, а також показання свідків. Найбільше арештованих звинувачувалося в повстанській діяльності (115 788 осіб), на другому місці фігурувала контрреволюційна агітація (30 854 особи), на третьому — диверсії (18 752 особи)⁴⁹⁰.

По «національних лініях» звинувачувалося 94 659 осіб. Серед найбільш численних були такі «лінії»: польська (54 011 осіб), німецька (23 036 осіб), румунська (6 188 осіб), грецька (5 642 особи)⁴⁹¹.

За національним складом арештовані (253 051 особа) розподілялися так⁴⁹²:

⁴⁹⁰ Там само. — С. 123.

⁴⁹¹ Там само.

⁴⁹² Там само. — С. 124.

українці — 133 376
 поляки — 45 286
 німці — 25 752
 росіяни — 19 861
 євреї — 8 258
 білоруси — 2 276

Професор Донецького університету В. Нікольський розрахував кількість заарештованих за два повні роки — 1937 і 1938. В межах цих років НКВС УРСР розглянув справи 199 тис. осіб з 266 тис. заарештованих. З них 123 тис. осіб (62%) були розстріляні, 69 тис. (34,7%) заслані в ГУЛАГ. Національні групи серед репресованих в Україні представлені такими числами⁴⁹³:

Національні групи	Питома вага груп	
	за переписом 1937 р. у відсотках	в репресіях 1937–1938 рр. у відсотках
Українці	78,2	53,2
Росіяни	11,3	7,7
Євреї	5,2	2,6
Поляки	1,5	18,9
Німці	1,4	10,2
Білоруси	0,4	0,8
Греки	0,4	2,3

Є дуже показовою невідповідність структури репресованих за національною ознакою їхній питомій вазі у населенні. Частка репресованих поляків у 12,6 разів перевищувала їхню питому вагу в населенні. Серед репресованих греків різниця була шестикратною, щодо німців — семикратною. Майже двократна перевага репресованих росіян і двократна перевага євреїв опосередковано засвідчувала напрям репресій не в національній, а в соціальній сфері. Вістря репресій спрямовувалося передусім на керівні кадри. Кількість росіян та євреїв на командних посадах була неспівставно вищою порівняно з їх питомою вагою у населенні, а кількість українців — неспівставно нижчою⁴⁹⁴.

У листопаді 1938 р. Великий терор пішов на спад, знову-таки — за волею Сталіна. 15 листопада розгляд справ «трійками» був заборонений директивою РНК СРСР і ЦК ВКП(б). 17 листопада Сталін секретним циркуляром поклав край «масовим репресивним операціям» і у цьому контексті засудив «найбільші недоліки і перекручення» в роботі НКВС. Циркуляру була надана форма

⁴⁹³ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х рр. — 1930-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003. — С. 340, 624.

⁴⁹⁴ Литвин В.М. Україна у війнах і революціях ХХ століття. 1914–1945. Закономірності національного державотворчого процесу. — К., 2012. — С. 323.

постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б). 24 листопада М. Єжова перевели з посади наркома внутрішніх справ на посаду наркома водного транспорту СРСР. У квітні 1939 р. його арештували, а в лютому 1940 р. розстріляли. Мавр зробив свою справу і став непотрібним.

Доля «мавра» Єжова досить показова. Сталін дбав про чистоту мундиру, починаючи з 1930 р., коли написав статтю «Запаморочення від успіхів», і до заключного акорду з «їжаковими рукавичками», які він зняв на радість усім з одіозного наркомвнусправ. У цьому контексті варто зупинити увагу на долі тих, хто організував Голодомор. Тобто тих, хто не обтяжував себе розмовами про хлібозаготівлі або навіть про покарання колгоспників за саботаж згідно із зрозумілою для всіх сентенцією «хто не працює, той не їсть». Мова йде про тих, хто здійснив акцію з трьох дій: конфіскації всього їстівного, фізичної та інформаційної блокади покараних таким середньовічним способом селян, щоб звести до нуля повстанський потенціал в голодуючих регіонах. Після кількох тижнів витримки в Кремлі організували галасливу пропагандистську кампанію: ось, мовляв, держава не тримає зла на несвідомих селян і подає їм продовольчу допомогу. Людей, які організували цю акцію, — якщо їх можна назвати людьми, — було лише шестеро: Сталін, Каганович, Молотов, Постишев і два керівники регіональних органів державної безпеки — Балицький (Україна) і Євдокимов (Північний Кавказ). Всі інші високопосадовці використовувалися «втемну».

Сталіну ця акція допомогла зберегти свій статус до біологічного кінця. Каганович і Молотов теж прожили довге життя, зберігаючи ідейний і психічний зв'язок з вождем до самої смерті. Це Сталін бачив, і тому вони залишилися при житті. Інші троє загинули у вогні Великого терору, вождь старався не залишати слідів.

Доля В. Балицького, якого називали «гільйотиною України», добре ілюструється матеріалами справи, сформованої після його арешту. Я бачив цю справу в середині 90-х рр., вона вражає тваринним страхом людини, яка надто добре знала, що чекає її та її сім'ю. Доля двох інших люців описана в доповіді комісії П. Постишева. Тоді, в лютому 1956 р. вони вважалися несправедливо закатованими сталінським режимом представниками ленінської гвардії більшовиків.

«21 лютого 1938 року товариш Постишев був арештований і звинувачений в тому, що він — учасник право-троцькістської змови, спрямованої на повалення радянського ладу, — говорилося у доповіді — Крім того, був японським, польським і німецьким шпигуном. Військова Колегія Верховного Суду СРСР у складі Ульриха, Дмитрієва і Сусліна приговорила тов. Постишева до розстрілу. В той же день вирок був виконаний. Тепер безспірно доведено, що над тов. Постишевим була вчинена ганебна розправа. Ще в ході слідства у справі Постишева один із слідчих писав Єжову, що до Постишева застосовуються незаконні методи слідства, «показання» Постишева про його «шпигунську» та іншу антирадянську діяльність написані слідчими у відсутність Постишева»⁴⁹⁵.

⁴⁹⁵ Реабилитация: как это было. — Т. 1. — Март 1953 — февраль 1956. Документы. — С. 325.

Ю. Євдокимов, як вказувалося в довідці, був одним з активних учасників громадянської війни і боротьби з контрреволюцією, за заслуги перед державою нагороджений орденом Леніна і п'ятьма орденами Червоного Прапора. Тривалий час працював на керівних посадах в органах ОДПУ–НКВС, а в 1933 р. був обраний першим секретарем Північно-Кавказького крайкому партії. В лютому 1940 р. Євдокимов сказав в останньому слові на засіданні Військової колегії Верховного Суду СРСР: «Я скоро загину, але я хочу сказати суду, що і при новому керівництві (мав на увазі Л. Берію — *Авт.*) апарат НКВС СРСР працює так само, як працював при Єжові, а звідси виникають к.-р. організації, представником яких зроблений я та інші. Про це я переконливо прошу донести Сталіну»⁴⁹⁶.

Мабуть, слід оцінити потрібним чином ці передсмертні слова, які адресувалися Сталіну одним з найвищих керівників органів державної безпеки і партії. Сталін вмів працювати не тільки з народом, але й з компартійно-радянською номенклатурою.

Великий терор був останнім епізодом в багатому на трагічні події десятилітті сталінського штурму. На відміну від ленінського, штурм завершився успішно. Нема причин говорити про те, що успіх вийшов половинчастим, тому що комуністичну утопію не можна було реалізувати в повному обсязі терором будь-якого масштабу. Вождь подолав опір одноосібній диктатурі в суспільстві і в партії, зосередив в своїх руках всі ресурси велетенської країни, створив міцну економічну основу для нарощування виробництва сучасних озброєнь, сформував потужну кадрову армію і був готовий втрутитися у боротьбу за панування на європейському континенті.

Якраз тут виникає питання про мотиви, якими керувався Сталін, розв'язуючи терор безпрецедентних масштабів у становищі триумфатора. Всі попередні форми державного терору були превентивними, тобто попереджували небезпеки, прогнозовані чудово поінформованим режимом. Великий терор превентивним явно не був. Тому цілком природно звучить запитання, поставлене видатним московським істориком-дисидентом М. Гефтером: «Я історик, та хіба я можу зрозуміти, чому в 1937 році трапилося те, що трапилося? Я не знаходжу у світовій історії жодного випадку, щоб в момент найвищих успіхів могутньої країни знищувалися мільйони абсолютно лояльних людей! Ні, не разом з супротивниками і лояльні, — а тільки лояльні! Що це було?»⁴⁹⁷

До таємниці 1937 р. слід підходити, опрацьовуючи концепцію. Під цим кутом зору слід вважати найбільш плідною думку М. Гефтера: страхітливих репресій зазнавали маси абсолютно лояльних людей. Якщо це так, — а у цьому не можуть сумніватися ті, хто прожив хоча б частину життя в умовах сталінщини, — то немає підстав знаходити факти, які «провокували» генсека на репресії, або відшукувати в його поведінці ознаки параноїї. З порога треба відкинути й твердження про безглуздість терору. Завдання полягає в тому, щоб

⁴⁹⁶ Там само. — С. 329, 331.

⁴⁹⁷ Век XX и мир (Москва). — 1990, № 9. — С. 21.

знайти приховану залежність між відомими, але розглядуваними ізольовано фактами.

Надзвичайний VIII з'їзд рад СРСР 5 грудня 1936 р. затвердив нову Конституцію. У ній проголошувалося, що в Радянському Союзі побудовано соціалістичне суспільство. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими. Депутати обиралися таємним голосуванням. Конституція не допускала дискримінації за соціальним станом або походженням. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати і бути обраними в усі органи влади. Категорія «позбавленців» ліквідувалася. Виборчі округи в містах мали формуватися не за виробничими одиницями (завод, фабрика, установа, інститут), а за місцем проживання виборців. Система функціонування влади також ставала іншою: з'їзди рад різного рівня замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і Верховних (республіки та Союзу) рад. Нові ради набули чимало рис звичайної парламентської влади.

Конституції союзних республік було розроблено за зразком союзної. Проект нової Конституції УРСР було опубліковано 1 січня 1937 р. Наприкінці січня Надзвичайний XVI з'їзд рад України її затвердив.

Чому Сталін не перешкоджав, а найбільш активно (як голова конституційної комісії) сприяв політичним діячам і вченим (серед яких перебував його політичний противник М. Бухарін) розробляти і приймати найбільш демократичну за всіма світовими стандартами нову Конституцію СРСР?

Принципові зміни у конституційних нормах аніскільки не позначалися на системі реальної влади. Ради не були самостійною владою у своїй традиційній формі. Вони не могли стати самостійною владою і в своїй парламентській формі. Контроль над державою і суспільством здійснював підвладний генсеку партійний апарат, про який у «конституції соціалізму, що переміг», навіть не згадувалося. Формально, за буквою Конституції, владою були тільки ради. Скасування колишньої, цілком контрольованої партапаратом системи виборів означало появу теоретичної можливості для перетворення влади формальної на справжню. Достатньо було виборцям обрати в парламент тих, кого вони бажали, а не запропонованих партійними комітетами перевірених і слухняних людей.

Така небезпека враховувалася ініціаторами розробки нової Конституції СРСР. Щоб звести її нанівець, запроваджувався цілий арсенал «вдосконалених» виборчих процедур.

Було покладено край всіляким розмовам про висування альтернативних кандидатур, які провадилися під час обговорення проекту. Виборчі комісії повинні були реєструвати тільки одного кандидата на кожне депутатське місце, а саме: кандидата від так званого «блоку комуністів і безпартійних». Сама думка про висування незалежного від влади кандидата оголошувалася антирадянською, що підпадало під відповідну статтю Кримінального кодексу.

У виборчому бюлетені, як того вимагала світова практика, повинні друкуватися варіанти рішень. Виборцю пропонувалося проявити свою волю активно, тобто залишенням в бюлетені тільки одного невикресленого прізвища кандидата в депутати. Організатори виборів на основі сталінської Конституції не виступили прямо проти рутинної практики. У примітці на бюлетені містилася

така рекомендація: «залишіть прізвище одного кандидата, за якого ви голосуєте, решту викресліть».

Під час вільних виборів навіть у випадку, коли в бюлетені містилося тільки одне прізвище, голосуючий був зобов'язаний визначити своє ставлення до кандидата у письмовій формі, тобто викреслити одне слово в альтернативній парі слів (наприклад: «згодний» і «незгодний»). Однак організатори здійснили підступне спрощення тексту бюлетеню: на ньому друкувалося тільки прізвище кандидата від «блоку комуністів і безпартійних» та назва колективу, який його висунув. Позитивне ставлення до кандидатури виключало необхідність викреслювати прізвище у бюлетені. Тобто потреба будь-якої позначки виборця на бюлетені відпадала. Виходило так, що візит до кабінки для таємного голосування був потрібний тільки тим, хто мав намір викреслити кандидата в депутати. Кабінка ставала своєрідною перевіркою на лояльність.

Організатори виборчої кампанії потурбувалися про забезпечення належної явки на вибори. Виборці надходили у розпорядження величезної армії агітаторів, яка рекрутувалася за виробничою ознакою з їх же середовища. Виробничий підхід до формування агітаторських колективів дисциплінував їх. Слід взяти до уваги й те, що виборець став залежним від держави не тільки в місті (де він працював на державних підприємствах або в державних установах), але й на селі (в державних радгоспах або в одержавлених колгоспах). Агітатор відповідав за те, щоб усі його виборці проголосували.

Прийняття нової, цілком демократичної виборчої системи було критичною точкою у становленні сталінської системи влади. Адже за певних умов виборці могли проігнорувати «маленькі хитрощі» організаторів виборчої кампанії, висунути власних кандидатів і вирвати владу у партапарату конституційним шляхом. Підводні камені у процедурі таємного голосування Сталін відчув на XVII з'їзді ВКП(б) під час виборів складу Центрального комітету.

Найбільш імовірно, хоч документально підтвердити це неможливо, що причиною небачених за масштабами пошуків «ворогів народу» саме у 1937 р. була потреба зміцнити сталінську диктатуру в умовах нових виборчих процедур. Вибори до Верховної Ради СРСР були намічені в день прийняття Конституції на «найближчий час». Однак вони були відстрочені більше ніж на рік, до 12 грудня 1937 р.

У лютому-березні 1937 р. замість виборів відбувся пленум ЦК ВКП(б), який поклав початок Великому терору. Сотні тисяч людей були знищені фізично. Мільйони були знищені морально, шляхом примушування до співробітництва з органами державної безпеки, публічного засудження «ворогів народу», вимушеної подачі неправедних свідчень на своїх співробітників, знайомих і навіть рідних. Виборчий бюлетень народу довірили тільки тоді, коли довели його терором до певної кондиції.

У виборах до Верховної Ради СРСР в Україні взяли участь 97% зареєстрованих виборців. За «блок комуністів і безпартійних» було подано понад 99% голосів у Раду Союзу і 98% — у Раду Національностей. В обстановці репресій майже не виявилось сміливців, які наважилися скористатися кабінкою для таємного голосування, щоб викреслити прізвище кандидата від «блоку комуністів і безпартійних».

Вибори у Верховну Раду УРСР відбулися 26 червня 1938 р. Було обрано 304 депутати, серед них — 153 робітники, 76 селян, 75 службовців; за партійним складом — 222 комуністи, 36 комсомольців, 46 безпартійних; за національним складом — 186 українців, 111 росіян і 7 представників інших національностей. Соціальний, національний, партійний і демографічний склад депутатів ретельно дозувався на етапі висування кандидатур. Серед депутатів надзвичайно високою була частка службовців (24,7%) і росіян (36,5%). Це свідчило, що у формуванні депутатського корпусу привілейоване становище посіла компартійно-радянська номенклатура.

Розділ III.

Еволюція української радянської державності

III.1. Вплив суспільства на формування першої радянської республіки

Розглядаючи питання про передумови та обставини народження радянської України в контексті відносин влади і суспільства, не можна обійти увагою бачення керівництвом більшовиків майбутнього державного устрою Росії у «довладний» (тобто до жовтня 1917 р.) період. Адже саме в цей час, значною мірою під впливом суспільства, і в тому числі — національних рухів, більшовицьке керівництво формує своє бачення майбутньої еволюції державного устрою Росії. При цьому необхідно розмежувати той час, коли влада для більшовиків була лише далекою перспективою, й ті насичені подіями місяці, старт яким дала Російська революція.

До весни 1917 р. більшовицьке керівництво віддавало перевагу пропаганді стратегічного бачення майбутнього. У цей період характерною для діяльності більшовицької партії, в тому числі й поглядів її верхівки на державний устрій Росії та на шляхи розв'язання національного питання, є датована 1911-м роком заувага Леніна: «Чесність в політиці є результат сили, лицемірство — результат слабості»¹. Інакше кажучи, демонструвалося переважно реальне ставлення більшовицьких керівників до проблеми, в тому числі й певна невизначеність їхньої позиції. Натомість після повалення самодержавства основним стало прагнення захопити владу. Тому більшовицькі публічні гасла, і в тому числі національно-державні, були відчутно скориговані. Вони вже не стільки відображали реальне бачення, скільки стали спробою сподобатися збуреному війною та революцією суспільству. Та попри відмінність у тактиці, певна послідовність більшовицького керівництва у ставленні до цих проблем є незаперечною.

Враховання європейського досвіду та спостереження за настроями суспільства спонукало більшовиків ще до повалення самодержавства виробити такі підходи до питання про державний устрій, які враховували б потенційну силу національно-визвольного руху. При цьому, звичайно, у риторичі більшовиків зберігалися марксистські постулати. Зокрема, аксіоматичним для більшовиків було таке твердження Леніна: «Марксисти, звичайно, ставляться вороже до

¹ *Ленін В.І.* Полемічні замітки // Повн. збір. творів. — Т. 20. — С. 199.

федералізації і децентралізації — з тієї простої причини, що капіталізм вимагає для свого розвитку якомога більших і якомога більш централізованих держав»².

У віддаленні від влади. Щоб зрозуміти умови, в яких формувалося ставлення більшовиків до національно-державного питання, слід коротко охарактеризувати ті виклики, що постали перед Росією наприкінці XIX — на початку XX ст. Аби не опинитися на периферії світової політики, їй необхідно було терміново наздоганяти провідні країни Заходу. Ключовою, звичайно, була потреба прискорити економічний розвиток. Перед керівництвом країни постало завдання модернізувати суспільство, перетворити його з сільського на індустріальне. Цього неможливо було досягнути без реформування політичної системи. Невід'ємною складовою частиною цього було й вирішення національного питання. До змін саме у цьому сегменті царизм не був готовий і намагався їх не допустити.

Бурхливий розвиток капіталізму в Росії на переламі XIX–XX ст. спричинив появу та зростання індустріального пролетаріату, ставку на який й робили більшовики. Очолювана В. Леніним РСДРП(б) до 1917 р. була професійно організованою, але не дуже впливовою партією, науковим підґрунтям якої вважалося вчення К. Маркса. Саме демонстраційна «науковість» марксизму, який не лише дав, здавалося б, логічне і закономірне пояснення минулого, а й претендував на те, що може спланувати та/або спрогнозувати майбутнє людства, виявилася найважливішою передумовою його успіху. Цю деталь відзначив американський вчений Р. Пайпс, відповідаючи на запитання редакції «України модерної»: *«Я вважаю, що марксизм був незаперечною хворобою, з якого боку не подивитися. Він полонив інтелектуалів, пропонуючи прості відповіді на складні питання, та обманював простих людей, обіцяючи їм утопію»*³. Таким чином більшовики, якщо говорити сучасною термінологією, мали вигляд партії переможного індустріалізму, яка нібито збиралася використати його переваги на благо суспільства.

Торкнувшись давньої ідеї про можливість побудувати утопію на Землі, Р.Конквест відзначив, що її прихильники «у 18 столітті перейшли на говірку Розуму, а в 19 — на жаргон Науки. Завдяки цим двом останнім ми здобули ілюзію, нібито наше знання людського суспільства наскільки повне, що ми спроможні винайти його заново, у відповідності з отриманими таким чином формулами, й нібито людські справи є, по суті, цілком зрозумілими та керуваними»⁴. Іншими словами, марксизм в його більшовицькій оболонці став тим наукоподібним обґрунтуванням утопії, який обіцяв швидку побудову нового суспільства і наголошував на тому, що знає, як це зробити. «Наукові» аргументи здавалися переконливими багатьом.

² Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання // Повн. збір. творів. — Т. 24. — С. 139.

³ Марксизм як традиція і перспектива // Україна модерна. — Число (14) 3. — К., 2009. — С. 13.

⁴ Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. — К., 2003. — С. 20.

Неідеологічна складова в обґрунтуванні планованого більшовиками майбутнього була універсальною і характерною для усіх прихильників індустріалізму. Американський вчений Е. Тоффлер, аналізуючи закономірності й особливості переходу від аграрного («Перша Хвиля») до індустріального («Друга Хвиля») суспільства, так визначив притаманну пропагандистам індустріалізму систему поглядів: «У цивілізації Другої Хвилі три ключові концепції — війна з природою, важливість еволюції та принцип прогресу — надали агентам індустріалізму ті аргументи, якими вони пояснювали й виправдовували його перед світом»⁵. Прискоренню прогресу, за думкою марксистів, мали посприяти комуністичні (робітничі) партії.

В картині майбутнього, якою її подавали більшовицькі керманічі масам, чітко відображалася та сукупність правил, яку пізніше Е. Тоффлер назвав кодексом цивілізації Другої Хвилі. За твердженням вченого, цей кодекс «складався із шістьох взаємопов'язаних принципів, які програмували життя мільйонів»: стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максималізація, централізація⁶.

Досвід передових країн Заходу свідчив, що науково-технічні досягнення, вкупі із запровадженням вказаних принципів індустріалізму в організацію виробництва та збуту, дозволяли в разі підвищити продуктивність праці. Це, як здавалося багатьом, давало підстави вважати, що утопію («щасливі всі») можна побудувати. Але для якнайшвидшого будівництва нового суспільства вказані принципи індустріалізму потрібно перенести на гуманітарну сферу, національні відносини, регулювання поведінки людей та формування їх мислення.

Основною соціальною групою, на яку спиралися більшовики, був індустріальний пролетаріат. Він на власному досвіді постійно переконувався не лише у реальних перевагах запроваджуваного у промисловому виробництві кодексу цивілізації Другої хвилі, а й потерпав від нерівномірного розподілу матеріальних благ, що було одним із неминучих наслідків бурхливого індустріального розвитку. Більшовицькі керманічі були найбільш послідовними адептами такого кодексу і, зокрема, централізації. В. Ленін у 1913 р. зауважував: «Централізована велика держава є величезний історичний крок вперед від середньовічної роздробленості до майбутньої соціалістичної єдності всього світу, і інакше як через таку державу (нерозривно зв'язану з капіталізмом) нема і бути не може шляху до соціалізму»⁷.

Однак перехід до індустріалізму зумовлював й тенденцію до пробудження національного життя. Однією з основних передумов запровадження кодексу цивілізації Другої хвилі була ліквідація неписьменності та втягування широких народних мас в загальні перетворення. Нагальним ставало завдання масовизації освіти та культури. Якщо раніше для селянина було зовсім необов'язковим вміння читати й писати, бо сільськогосподарську роботу він міг виконати і без

⁵ Тоффлер Елвін. Третя хвиля / з англ. перекл. А. Євса. — К., 2000. — С. 95.

⁶ Там само— С. 49–60.

⁷ Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання // Повн. збір. творів. — Т. 24. — С. 140.

цього, то в добу індустріального суспільства воно ставало обов'язковим. А рідна мова і національна школа були найбільш ефективним засобом отримання таких конче потрібних знань. При цьому викристалізувалися неактуальні раніше відмінності між різними етносами/народами. Ці потреби вперто ігнорувала владна верхівка Російської імперії. Під тиском зовнішніх обставин, започаткувавши перехід до індустріалізму, вона намагалася обмежити цей перехід економікою і всіляко протистояла змінам у національно-культурній політиці. Не поспішали відстоювати права гноблених націй і російські марксисті, оскільки реалізація таких прав суперечила їх баченню майбутнього. Як слушно зазначав М. Равич-Черкаський, «говорити про національне питання серед марксистів вважалося ознакою поганого тону»⁸. Однак більшовицьке керівництво усвідомлювало основні закономірності «розвитку капіталізму».

Реальні потреби індустріалізму неминуче ставили в порядок денний національне питання й зумовлювали піднесення національно-визвольного руху. Більшовицький вождь це добре розумів. Тому він «тримав руку на пульсі», щоб у випадку розвитку такого насправді небажаного національно-визвольного руху використати його для своїх цілей. Він так визначав вплив народжуваного індустріалізму на національне питання: «Капіталізм, що розвивається, знає дві історичні тенденції в національному питанні. Перша: пробудження національного життя і національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних держав. Друга: розвиток і частішання всіляких зносин між націями, ломка національних перегородок, створення інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки і т.д. Обидві тенденції є світовий закон капіталізму. Перша переважає на початку його розвитку, друга характеризує зрілий капіталізм, який іде до свого перетворення в соціалістичне суспільство»⁹. Саме розвитку другої тенденції і потрібно було всіляко сприяти, адже вона, за Леніним, «становить один з найбільших рушіїв, що перетворюють капіталізм на соціалізм»¹⁰.

Ігнорувати національно-визвольний рух більшовики не могли. Втім, це не означало, що національне питання вплинуло на формування програмових засад цієї партії. Воно залишалося другорядним. З цього приводу Ленін зауважував: «Робітничий клас менш за все може створити собі фетиш з національного питання, бо розвиток капіталізму не обов'язково пробуджує до самостійного життя всі нації»¹¹. Однак від використання цього руху у власних цілях відмовлятися більшовики не збиралися. Тим більше, що, як зауважував Ленін, такий підхід був органічним для марксистів: «У порівнянні з «робітничим питанням» підпорядковане значення національного питання не підлягає сумніву

⁸ Равич-Черкаський М. Ленін и национальный вопрос. Харьков, 1924. — С. 5.

⁹ Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання // Повн. збір. творів. — Т. 24. — С. 126.

¹⁰ Там само. — С. 127.

¹¹ Ленін В.І. Про право націй на самовизначення // Повн. збір. творів. — Т. 25. — С. 287.

для Маркса. Але від ігнорування національних рухів його теорія далека, як небо від землі»¹².

Формально потреба використати національний рух у власних цілях була врахована ще в програмі РСДРП 1903 року. У ній відзначалося: «РСДРП ставить своїм найближчим завданням повалення царського самодержавства та зміну його демократичною республікою, конституція якої забезпечила б:...»¹³ і далі називалися 14 характерних рис конституції демократичної республіки, серед яких була й така: «9. Право на самовизначення за усіма націями, що входять до складу держави»¹⁴. У роз'ясненні свого бачення програми російських соціал-демократів в національному питанні, яке Ленін сформулював напередодні з'їзду, він зауважував: «Соціал-демократія, як партія пролетаріату, ставить своїм позитивним і головним завданням сприяння самовизначенню не народів і націй, а пролетаріату в кожній національності. Ми повинні завжди і безумовно прагнути до найтіснішого об'єднання пролетаріату усіх націй»¹⁵.

З приводу включення цього пункту у програму РСДРП редактори збірника документів «Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия?» М. Горшков, В. Журавльов та А. Ненароков цілком слушно зауважили: «Слід прямо сказати, що й Російська соціал-демократична робітничка партія (причому обидва її крила — як більшовицьке, так і меншовицьке), проголошуючи право на самовизначення за усіма націями, що входять до складу держави, бачила його в "широкому місцевому самоуправлінні для тих місцевостей, котрі відрізняються особливими побутовими умовами і складом населення"»¹⁶. Багато в чому схожі настанови, у яких теж йшлося про потребу врахування «місцевих особливостей» чи надання «культурної автономії», тією чи іншою мірою були наявні у політичних програмах багатьох партій¹⁷. Це зайвий раз свідчить про актуальність в тогочасному суспільстві, насамперед на «окраїнах» Росії, національного питання. Його вага в протестному рухові не знизилася і після поразки революції 1905–1907 рр. Не бажаючи бути «такими як усі», більшовицьке керівництво за ініціативою Леніна вирішило означити свою особливу позицію в цьому питанні.

У липні (червні за старим стилем) 1913 р. Ленін написав «Тези з національного питання», ключовим у яких було таке положення: «§ нашої програми (про самовизначення націй) не можна тлумачити ніяк інакше, як у розумінні

¹² Там само. — С. 286.

¹³ Программа Российской социал-демократической партии, принятая на II съезде партии // Второй съезд РСДРП. Июль–август 1903 года. Протоколы. — М., 1959. — С. 420.

¹⁴ Там само. — С. 421.

¹⁵ *Ленін В.І.* Національне питання в нашій програмі // *Леніні В.І.* Повн. збір. — Т. 7. — С. 222.

¹⁶ Предисловие редакторов, отражающее их личную точку зрения // Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? // Сост: А.П. Ненароков и др. — М., 1992. — С. 8.

¹⁷ Див виписки з програмових документів різних політичних партій Росії з національного питання, опублікованих у виданні: Несостоявшийся юбилей. почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? // Сост: А.П. Ненароков и др. — Москва, 1992. — С. 37–44.

політичного самовизначення, тобто права на відокремлення і утворення самостійної держави»¹⁸. Потребу розширеного тлумачення цього пункту зумовив, за словами Леніна, як «грубо войовничий та чорносотенний націоналізм царської монархії», так і «пожвавлення буржуазного націоналізму — і великоруського (п. Струве, «Русская Молва», «прогресисти» и т.д.), і українського, і польського (антисемітизм народовой «демократії»), і грузинського, і вірменського і т. д.»¹⁹. Інакше кажучи, слова про «право на відокремлення» з'явилися через усвідомлення Леніним потреби належним чином відреагувати на втягання дедалі ширших верств суспільства в національно-визвольний рух та на спроби влади силовими методами запобігти його розвитку. Ця пропозиція Леніна була реалізована в так званій «Серпневій (літній) 1913 р. нараді ЦК РСДРП з партійними робітниками», яку було так названо для конспірації, оскільки реально вона відбулася 6–14 жовтня (23 вересня — 1 жовтня) 1913 р. в селі Пороніно, де на той час жив Ленін²⁰.

У праці «Про право націй на самовизначення», написаній у лютому–травні 1914 р., В. Ленін заднім числом, але доволі аргументовано переконував своїх прихильників та опонентів, що «право на відокремлення» було наявним і в програмі 1903 р. Ймовірно, через відмінне від ленінського розуміння положення про «право націй на самовизначення» з боку інших більшовиків, теза про наявну перманентність у програмі РСДРП «права на відокремлення» не закріпилася. Навіть в радянській історіографії визнавалася принципова новизна рішення 1913 р. Так, приміром, характеризуючи його у 1930 р. С. Диманштейн відзначав: «Довоєнний період завершився цілковитим обґрунтуванням нами наших розбіжностей в національному питанні з меншовиками, яке отримало своє відображення у формулюванні **нового програмного пункту з національного питання** (курсив наш — Авт.): до старого формулювання пункту програми 1903 р. про право націй на самовизначення було додано, що під цим розуміється право на відокремлення та утворення самостійної держави, — положення, що рішуче заперечувалося меншовиками»²¹. Та й укладачі Повного зібрання творів В. Леніна визнали, що «друга частина гасла була вперше сформульована в партійному документі»²² саме в 1913 році.

Визнання більшовиками «права на відокремлення» не означало бодай нейтрального ставлення до можливості його втілення в життя. У резолюції Поронінської наради 1913 р. відзначалося, що політичні, професійні, кооперативно-

¹⁸ Ленін В.І. Тези по національному питанню // Повн. збір. творів. — Т. 23, К., 1972. — С. 300.

¹⁹ Там само. — С. 307.

²⁰ «Поронінська нарада ЦК РКСРП з партійними працівниками. Пороніно. 23 вересня 1 жовтня (6–14 жовтня) 1913 // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — том перший. — 1898–1917. — К., 1978. — С. 360. Ця ж інформація див у примітці № 26 тому 24 Повн. збір. творів: — Т. 24, Київ, 1972. — С. 403.

²¹ Диманштейн С. Предисловие // Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке // под ред. С.М. Диманштейна. — Т. 3. — февраль–октябрь 1917. — М., 1930. — С. XXVI.

²² Див. у примітці № 26 тому 24 Повн. збір. творів: — Т. 24. — С. 405.

просвітницькі та інші організації в інтересах «пролетаріату» мають бути єдиними для усїєї держави, тобто Російської імперії²³. Інакше кажучи, заперечувалося «право на існування» таких об'єднань, які, власне кажучи, гіпотетично могли б стати організуючою силою в реалізації «права на відокремлення». У тій же резолюції відверто наголошувалося: «Питання про відокремлення неприпустимо змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації»²⁴. У датованому 6-м грудня 1913 р. листі до С. Шаумяна Ленін так роз'яснив причини появи цього пункту в програмі: «Право на самовизначення є *виняток* з нашої загальної настанови централізму. Виняток цей безумовно необхідний перед лицем чорносотенного великоруського націоналізму, [...]. Але виняток *не можна* тлумачити надто широко. Нічого, абсолютно нічого крім права на відокремлення тут немає і бути не повинно»²⁵. Тобто, як слушно зауважив В. Журавльов, право на відокремлення стало «не метою, а лише засобом зміцнення своїх позицій в політичних баталіях, стимулятором революційного процесу в країні, інструментом боротьби з правими, шовіністичними силами»²⁶.

Обґрунтовуючи згодом рішення наради, Ленін підкреслював: «З точки зору демократії [...] визнання права на відокремлення зменшує небезпеку "розпаду держави"»²⁷. «Право на відокремлення» Ленін бачив як одне із загально-демократичних прав «буржуазної» республіки. Наявність (але не реалізацію!) такого права він називав необхідною передумовою такої бажаної для більшовиків централізації: «Ми вимагаємо свободи самовизначення, тобто незалежності, *тобто* свободи відокремлення пригноблених націй не тому, що ми мріяли про господарське роздроблення або про ідеал дрібних держав, а, навпаки, тому, що ми хочемо великих держав і зближення, навіть злиття, націй, але на справді демократичній, справді інтернаціоналістській базі, *немислимій* без свободи відокремлення»²⁸. Щоправда, це було сказано в запалі боротьби із супротивниками «права на відокремлення». До того ж, за Леніним, такого права повинні були вимагати лише «соціал-демократи гноблячої нації, особливо так званих великих держав»²⁹.

²³ Поронініська нарада ЦК РКСРП з партійними працівниками. Пороніно. 23 вересня 1 жовтня (6–14 жовтня) 1913 // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — том перший. — 1898–1917. К., 1978. — С. 375.

²⁴ Там само.

²⁵ Ленін В.І. С.Г. Шаумяну. 6 грудня 1913 р. // Повне збір. творів. — Т. 48. — С. 231.

²⁶ Журавлев В.В. Национальный вопрос в программах общероссийских политических партий начала XX века // История национальных политических партий России. Материалы международной конференции. Москва. 21–22 мая 1996 г. — Москва, 1997. — С. 88.

²⁷ Ленін В.І. Про право нації на самовизначення // Повн. збір. творів. — Т. 25. — С. 271.

²⁸ Ленін В.І. Революційний пролетаріат і право нації на самовизначення // Повн. збір. творів. — Т. 27. — С. 60.

²⁹ Ленін В.І. Матеріали до реферату «Імперіалізм і право нації на самовизначення» // Повн. збір. творів. — Т. 27. — С. 414.

Невдовзі після внесення у програмні документи більшовиків «права на відокремлення» В. Ленін у низці статей, написаних, як висловився у квітні 1923 р. М. Фрунзе, «проти бундівців та українських націонал-соціалістів»³⁰, категорично відстоював єдність соціал-демократичної партії в Росії та роз'яснював причини відсутності реальних кроків з боку більшовиків, спрямованих на сприяння національно-культурному розвитку невеликоросів. Готуючись до реферату «Імперіалізм та право націй на самовизначення», прочитаному у Женеві 28(15) жовтня 1915 р., він занотував положення, яке фіксувало, так би мовити, ідеальні підходи соціал-демократів (у майбутньому таке вимагалось від комуністів) пригнобленої нації до цього питання. Вони повинні були вимагати «найбільш повного, у тому числі й організаційного, злиття, а не тільки зближення робітників гнобленої нації з робітниками гноблячої нації»³¹. Однак питання про те, кого, він мав на увазі під «соціал-демократами пригноблених націй» було не до кінця зрозумілим. Адже ті, хто відстоював існування, приміром, організаційно відокремленої УСДРП, в його очах були представниками «дрібнобуржуазних» партій. Тобто справжніх (не буржуазних) соціал-демократів «пригноблених націй» в Росії не було і — якщо йти за логікою Леніна, — не могло бути.

Зауважимо ще на одній характерній деталі, розгляд якої сприятиме розумінню причин «нечіткості» позиції більшовиків в національній проблематиці. Йдеться про національну ідентифікацію самої РСДРП. У праці «Про право націй на самовизначення» В. Ленін, аналізуючи проблему характерної для доби капіталізму національної держави, відзначав: «Створення самостійної незалежної національної держави лишається поки що в Росії привілеєм однієї тільки великоруської нації». Водночас у тій же праці він розглядав РСДРП як партію «марксистів усіх національностей Росії»³². Але таке визначення партії не було сталим. Так, в одній із праць Ленін пише: «Спробуємо і ми, великоруські соціал-демократи [...]. Нам, представникам, великодержавної нації крайнього сходу Європи і доброї частини Азії...»³³. Такий різнобій в означеннях був непоодиноким: те чи інше тлумачення основних організаційних засад РСДРП надавалося в залежності від обставин. І викликане воно, на наш погляд, було не лише (чи навіть «не стільки») тактичними міркуваннями, але й (чи «скільки») відсутністю сталого бачення російської/великоросійської національної ідентичності в Російській імперії загалом. Причиною цього, за слухним зауваженням Р. Шпорлюка, було те, що «росіяни створили імперію тоді, коли ще не завершився (можливо, навіть, не почався — *Авт.*) процес побудови їхньої власної національної держави. Внаслідок цього росіянам було важко розрізнити «росій-

³⁰ Бюллетень VII Всеукраинской Конференции Коммунистической Партии (большевик) Украины. 4–10 апреля 1923 г. — Харьков, 1923 — С. 268.

³¹ Ленін В.І. Матеріали до реферату «Імперіалізм і право націй на самовизначення» // Повн. збір. творів. — Т. 27, К., 1972. — С. 414.

³² Ленін В.І. Про право націй на самовизначення // Повн. збір. творів. — Т. 25. — С. 263, 265.

³³ Ленін В.І. Про національну гордість великоросів // Повн. збір. творів. — Т. 26. — С. 97.

ське» та ті імперські надбання царів, які не були «російськими» за своєю суттю»³⁴.

Таким чином, визнане більшовиками «право на відокремлення» не супроводжувалося агітацією за його здійснення. Водночас Ленін навіть гіпотетично не припускав можливості надати реальні управлінські повноваження тим «обласним автономіям», доцільність утворення яких у межах єдиної централізованої держави визнавав. Зокрема, він усіяко шельмував прихильників федералізації Росії. Образно позиція вождя була сформована у вже згаданому листі до С. Шаумяна: «Ми в принципі проти федерації — вона ослабляє економічний зв'язок, вона непридатний тип для однієї держави. Хочеш відокремитися? Забирайся до диявола, якщо можеш порвати економічний зв'язок або, точніше, якщо гноблення і тертя «співжиття» такі, що вони псуєть та гублять справу економічного зв'язку. Не хочеш відокремлюватися? Тоді вибач, за мене не вирішуй, не думай, що ти маєш «право» на федерацію»³⁵.

Слід зауважити, що саме по собі поняття «федерація» означалася Леніним на той час як «союз рівних, союз, який вимагає загальної згоди»³⁶. «Зрівнюватися» з тією ж Польщею, Фінляндією чи Україною, обласна автономія яких у рамках єдиної Росії вбачалася вождем як «загальний, універсальний принцип демократичної держави з строкатим національним складом, з різкою відмінністю географічних та ін. умов»³⁷, він не бажав. Цілком слушним для усього періоду до лютого 1917 р. російського історика В. Журавльова: «На етапі боротьби з самодержавством більшовики, як бачимо, не намагалися підносити запалений смолоскип до порохового льоху, що означається як російська унітарна державність»³⁸. Однак масові настрої більшовицьке керівництво уважно відслідковувало і у своїй пропаганді та діяльності завжди враховувало поточні психосоціальні уявлення суспільства, пильно слідкувало за еволюцією колективних настроїв, «вчилася у мас», як згодом говорив В. Ленін. Власне кажучи, поява положення про «право на відокремлення» і була сама по собі одним з перших таких вивчених «уроків». Адже то була реакція на поширення національно-визвольного руху, і, насамперед, українського. Недарма Ленін фактично у кожній праці з національного питання згадував про Україну, а приміром, при підготовці вже згаданого реферату «Імперіалізм та право націй на самовизначення» занотовував: «*Пробудження національних рухів на Сході Європи (Україні після 1905)...*»³⁹. Інакше кажучи, то була не лише реакція на наявні

³⁴ Шпорлюк Роман. Комунізм і націоналізм / Пер з англ. Г. Касьянов. — К, 1998. — С. 381.

³⁵ Ленін В.І. С.Г. Шаумяну. 6 грудня 1913 р. // Повне збір. творів. — Т. 48, К., 1974. — С. 230.

³⁶ Там само.

³⁷ Ленін В.І. Про право націй на самовизначення // Повн. збір. творів. — Т. 25. — С. 291.

³⁸ Журавлев В.В. Национальный вопрос в программах общероссийских политических партий начала XX века // История национальных политических партий России. Материалы международной конференции. Москва. 21–22 мая 1996 г. — Москва, 1997. — С. 87.

³⁹ Ленін В.І. Матеріали до реферату «Імперіалізм і право націй на самовизначення» // Повн. збір. творів. — Т. 27. — С. 412.

суспільні настрої, а й спроба скласти програму дій з урахуванням можливого їх розвитку.

За можливості Ленін намагався врахувати погляди речників національно-визвольних рухів при формуванні власних декларацій. Зокрема, більшовицькі настанови з національного питання не суперечили загальній заувазі Михайла Грушевського з передмови до збірника праць «Освобождение России і украинский вопрос» (1907 р.): «Проблема сучасного історичного моменту — звільнення Росії від кайданів старого режиму и перетворення її у вільну і упорядковану державу — не вичерпується створенням умов вільного громадянського існування, ні навіть перебудовою, точніше сказати — покращенням її соціально-економічного ладу [...], без перетворення Росії у вільний союз народів немислимо повне оновлення її, повне звільнення від похмурих пережитків минулого»⁴⁰. Однак деякі конкретні кроки з вирішення національного питання, що їх пропонував Грушевський, прямо суперечили ленінському баченню майбутнього. Насамперед це стосується обстоюваної Грушевським тези про необхідність «широкої децентралізації, проведеної по відношенню до усіх областей, усіх народностей Росії»⁴¹. Виходячи із марксистських настанов, до ідеї децентралізації/федерації Ленін ставився вороже, і цього у дореволюційний час не приховував. Втім, формально опонентом Грушевського Ленін не був, його негативне ставлення до федералізму обмежувалося соціал-демократичним дискурсом.

Попри відсутність активних дій зі сприяння національному рухові та певні суперечки з представниками української соціал-демократії з національного питання, більшовикам у дореволюційний період вдалося створити собі ореол такої політичної сили, яка з поміж інших загальноросійських партій найбільш лояльно ставилася до національних прагнень українців. Відомий український соціал-демократ, член Центральної Ради М. Галаган цю ситуацію у передмові до книги грузинського соціал-демократа Г. Айолло охарактеризував такими словами: «На фоні «єдиного протинаціонального фронту», в якому об'єднались різні московські партії, починаючи від чорносотенних і кінчаючи найлівішим крилом демократії включно аж до соціалістичних партій, більшовики відрізнялись начебто від усього цього протинаціонального московського конгломерату тією позицією, яку вони займали щодо права націй на самовизначення. Переконання в тому, що більшовики, в противність до решти московських партій, ведуть правильну національну політику та переводять в життя **соціалістичний принцип визволення народів** (виділення наше — Авт.), перекинуло деяку, правда невелику, частину українців у табір "сменовеховцов"»⁴². Виділення в попередньому реченні слів про «соціалістичний принцип визволення народів» зумовлено тією обставиною, що поєднання провідними українськими політич-

⁴⁰ Предисловие // Проф. Мих. Грушевській. Освобождение России и украинский вопросъ. Статьи и заметки. — С.-Петербургъ, 1907 — С. III.

⁴¹ Там само.

⁴² Галаган М. Передмова // Айолло Г.Г. Большевики і національне питання. Київ–Прага–Львів. 1924. — С. 3–4.

ними силами, як і загалом в українському суспільстві, ідеї «соціалізму» із «національним визволенням» згодом зумовило як початковий успіх, так і подальшу поразку Центральної Ради і українських політичних партій соціалістичного гатунку, що складала її ядро та перемогу більшовиків в Україні.

Зростанню активності народних мас, як і усвідомленню представниками різних етносів своєї національної окремішності, сприяла Перша світова війна. Для характеристики тих змін, що відбувалися в думках солдатів буде доречним те визначення, яке дав Елвін Тоффлер впливу Цивілізації Другої Хвилі на маси. Вона, за словами вченого, «рішуче змінила спосіб сприймання людством довколишнього світу і їхньої повсякденної поведінки»⁴³, докорінно змінила спосіб життя простої людини.

За слушним зауваженням С. Кульчицького, «правлячі кола імперії самі того не бажаючи, об'єднали селян у великі колективи, а на додаток вклали їм в руки гвинтівки з набоями і навчили ними користуватися»⁴⁴. Та головне значення цього явища полягало у тому, що величезна маса людей одночасно і незаплановано вирвалася за вузькі межі свого сільського оточення і побачила новий, індустріальний світ. Колишні селяни в лавах армії, як під час перебування на передовій, та, особливо, в дні підготовки до фронту, за короткий проміжок часу отримували таку масу інформації, яку без такої події, як Перша світова війна, могли не отримати і за все життя. Надзвичайно важливим є сам факт таких великих скупчень людей, які при інших обставинах були б обов'язково розрізнені. Побачене власними очима і одночасна пропаганда різних політичних сил допомагала масам цих людей не стільки зрозуміти переваги нового суспільства (бо то були лише уявлення), скільки усвідомити недоліки старого. В руках сотень тисяч людей, що по-новому відкривали для себе світ, була зброя і ці люди були організовані у певні групи.

Варто наголосити, що в умовах поступального розвитку суспільства така можливість впливати відразу на великі маси людей була б досягнута не відразу. Як зауважував Е. Тоффлер, індустріалізованому суспільству «потрібні були, — і не дивно, що вони винайдені! — потужні засоби для того, щоб послати одне повідомлення багатьом людям водночас дешево, швидко й надійно»⁴⁵. Але до світової війни в Російській імперії ще не було вагомих успіхів у розповсюдженні кіно та радіо, а тиражі газет не стали масовими, передусім через низьку грамотність населення. Відтак розраховувати на пресу як на джерело одночасної передачі тієї чи іншої інформації широким масам населення було неможливо. Однак війна, створивши величезні об'єднання компактно зібраних і в силу своєї специфіки активних людей з усіх куточків імперії, не лише зародила передумови для переростання війни у селянську революцію⁴⁶, а й сформувала новий канал одночасної передачі інформації великим масам населення, що, власне, й стало

⁴³ Тоффлер Елвін. Третя хвиля. — К., 2000. — С. 96.

⁴⁴ Кульчицький С.В. Російська революція 1917 року: новий погляд. — Київ, 2003. — С. 19.

⁴⁵ Тоффлер Елвін. Третя хвиля. — С. 40.

⁴⁶ Кульчицький С.В. Російська революція 1917 року: новий погляд. — С. 20.

однієї з причин краху імперії Романових. Причому інформація могла поширюватися як організовано (у вигляді пропаганди тих чи інших ідей), так і стихійно, передусім як незадоволення існуючою владою. А коли, як зауважив С. Кульчицький, «траплялося щось неординарне, вони (маси солдат — *Авт.*) починали поводити себе однаковим чином без всякого організаційного впливу ззовні»⁴⁷. Окрім того, більшість солдат, — недавніх селян, почали дедалі чіткіше усвідомлювати свою національну самобутність.

Самодержавна імперія не збагнула повною мірою цих реальностей і не виробила адекватної обставинам лінії пропагандистської роботи. Пізніше саме демобілізовані солдати, а якщо точніше, то принесені ними з фронту ідеї разом з вагомими аргументами у вигляді зброї, стали важливим чинником революційних подій. А оскільки саме більшовики, своєчасно зрозумівши народні прагнення, зробили їх своїми гаслами (націям — право на самовизначення/відокремлення, земля — селянам, фабрики й заводи — робітникам, мир — народам), то на місця пішло чимало прихильників більшовизму. В тому числі і з числа тих українців, яким війна допомогла усвідомити свою «українськість», від якої вони вже не відмовлялися.

Таким чином в країні, де перехід до індустріального суспільства був на початковій стадії, під час війни склалася унікальна ситуація, коли інформацію можна було швидко донести до представників усіх куточків величезної імперії. Цей фактор, характерний для більш пізніх етапів модернізації, надавав змогу усім бажаючим, що не володіли ще в достатній мірі засобами одночасного розповсюдження інформації, ознайомити зі своїми ідеями широкі кола суспільства.

Пасивність більшовицьких керманичів у питанні вибору шляхів національно-державного будівництва досить стрімко змінилася активністю після революції, коли вони побачили можливість реальної боротьби за владу. А менше ніж через рік, — у січні 1918 р., — радянська Росія була проголошена федеративною республікою. То що змінилося у більшовицькій доктрині під впливом суспільства, а що лишилося незмінним?

Від лютого до жовтня 1917 р. Напередодні Російської революції більшовики фактично не були представлені у правовому полі Російської імперії. Можливо, саме це спричиняло ту обставину, що при виробленні плану практичних дій вони більш уважно прислухалися до суспільних настроїв, причому не лише «центральных», а й «окраїнних». Підтримка суспільства чи найбільш активних представників його верств була потрібна для того, щоб владу захопити. Більшовики були вимушені формально підтримувати популярні вимоги та виступати в авангарді боротьби за народні прагнення. Самою лише наукоподібною теорією у практичній роботі обійтися було неможливо.

Через низку причин, на частину яких ми звернули увагу раніше, з початком світової війни в Російській імперії актуалізувалося «українське питання». Політичні аспекти цього питання, — як зовнішньо, так і внутрішньополітичні — аналізувалися в історіографії неодноразово. Їх, зокрема, узагальнено в першій

⁴⁷ Там само. — С. 21.

книзі «Нарисів Української революції», що вийшла друком у 2011 р.⁴⁸ Слід відзначити, що якби не масовий національно-визвольний рух, якби не національно-орієнтована реакція на Російську революцію українських народних мас, і, насамперед тієї її частини, що була в солдатських шинелях, то про врахування більшовиками прагнень українських політичних сил і мови не йшлося б. Тогочасну ситуацію, І. Лисяк-Рудницький охарактеризував так: «В 1917 р., коли чари імперії розвіялися, тисячі вчорашніх «малоросів» мало не за одну ніч перетворилися на національно-свідомих українських патріотів і потенційних «сепаратистів»⁴⁹.

Сплеск національно-визвольного руху в Україні після Російської революції яскравими фарбами змалював В. Верстюк: «Як великі та малі ріки України після сніжної зими 1917 р. зірвалися повинню, так і національна проблема, загнана старою владою під час Першої світової війни в глухий кут заборон і переслідувань, після падіння самодержавства перетворилася на могутній національно-визвольний рух»⁵⁰. До такої оцінки його спонукав ретельний аналіз українських реакцій на Російську революцію: «Документи свідчать, що українське громадянство, його ініціативні групи та організації з перших днів революції, вітаючи її перемогу і підтримуючи загальнодемократичні гасла Тимчасового уряду, наголошували на необхідності негайного вирішення національного питання та розгорнули організаційну діяльність. Місцем зосередження виявилися не далекі глухі села, в яких не відчувалося конкуренції з боку загальноросійських сил, а найбільші промислові та культурні центри країни»⁵¹. Так, зокрема, вже 15 (2) березня 1917 р. була написана відозва Петроградського українського революційного комітету «До українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів у Петрограді»⁵². Впливовість проголошених ним закликів продемонструвала владній верхівці 20-тисячна демонстрація, що відбувалася в Петрограді 25 (12) березня на заклик цього комітету. Українські організації розгорнули активну діяльність також у Москві та в головних містах України. Однак безумовним центром українського руху став Київ.

Майже усі представники загальноросійських політичних сил після першої ейфорії, викликані поваленням самодержавства, почали вбачати в українському рухові загрозу. Партії, що увійшли до Тимчасового уряду виявилися не готовими йти далі скасування особистих національно-культурних і релігійних обмежень. Для них була, по суті, не лише альфою, але й омегою змін у підходах до

⁴⁸ Головаченко В.І., Солдатенко В.Ф. Україна в контексті світових тенденцій зламу століть // Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В.А. Смолій та ін. — К., 2011. — Кн. 1. — С. 13–86.

⁴⁹ Лисяк-Рудницький І. Четвертий універсал та його історичне значення // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К., 1994. — Т. 2. — К., 1994. — С. 6.

⁵⁰ Верстюк Владислав. Український наратив Лютневої революції // Нариси історії української революції 1917–1921 років... — Кн. 1. — С. 93.

⁵¹ Там само. — С. 94.

⁵² Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали. — К., 2003. — С. 35–36.

розв'язання національного питання постановою Тимчасового уряду від 2 квітня (20 березня) 1917 р. «Про відміну віросповідних та національних обмежень». Цим документом скасовувалися усілякі обмеження громадян, обумовлені національним походженням та вірою, та дозволялося вживати «інші, окрім російської, мови та говори в діловодстві приватних товариств, при викладанні в приватних навчальних закладах різного роду та при веденні торгових книг»⁵³.

Це рішення, яке більшовицький фахівець з національного питання С. Диманштейн згодом образно назвав скасуванням «зоологічної форми національного гноблення для окремих особистостей»⁵⁴, було необхідним, але в тих умовах вже недостатнім. Адже, як цілком слушно відзначав Диманштейн, «національності в цілому прав не отримували»⁵⁵. Воно не могло задовольнити український національний рух, що стрімко розширювався, і в тому числі охоплював армію. Більшовицьке керівництво, що уважно слідкувало за настроями суспільства, сповна використало їх з користю для себе.

7 квітня (25 березня) 1917 р. газета «Правда» опублікувала статтю Йосипа Сталіна «Про скасування національних обмежень». У ній аналізувалася вказана постанова Тимчасового уряду та окреслювалося більшовицьке бачення подальших перспектив. Сталін відзначив: «Тимчасовий уряд, що його підганяла ростуча революція, мусив зробити цей перший крок до розкріпачення народів Росії, і він зробив його»⁵⁶. Постанову Сталін схвалив, однак наголосив: «Було б неприпустимо помилкою думати, що декрет цей достатній для забезпечення національної свободи, що справа визволення від національного гніту доведена вже до кінця». Насамперед він розкритикував мовну обмеженість постанови, цілком слушно поставивши риторичне питання: «Хто не розуміє, що це означає узаконення нерівноправності націй щодо мови?». Під наведеними ним аргументами міг підписатися навіть радикальний представник українського національно-визвольного руху. Далі Сталін зазначив: «Хто хоче встановити справжню національну рівноправність, той [...] повинен від скасування обмежень перейти до позитивного плану, який забезпечує знищення національного гніту». Щоб досягти національної рівноправності, на погляд Сталіна, потрібно насамперед проголосити «політичну автономію (не федерацію) областей, які складають цілісну господарську територію з особливим побутом і національним складом населення, з «діловодством» та «викладанням» своєю мовою». Другим пунктом він визнав «право на самовизначення для тих націй, які з тих чи інших

⁵³ Постановление Временного Правительства об отмене вероисповедных и национальных ограничений // Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке // под ред. С.М. Диманштейна. — Т. 3. — февраль–октябрь 1917. — М., 1930. — С. 53.

⁵⁴ Диманштейн С. Предисловие // Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке // под ред. С.М. Диманштейна. — Т. 3. — февраль–октябрь 1917. — М., 1930. — С. XXII.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Сталін Й.В. Твори / пер. з рос. видання. — Т. 3. — Березень–листопад 1917 р. — К., 1947. — С. 21.

причин не можуть залишитися в рамках державного цілого»⁵⁷. Такі настанови були органічним продовженням лінії В.Леніна, спрямованої на публічну демонстрацію відсутності національних упереджень з боку РСДРП(б).

Бачимо, що Сталін на початку революції публічно ототожнив право націй на самовизначення з відокремленням від Росії, тобто із здобуттям незалежності. Важлива деталь: він фактично повторив ленінські настанови про обласну автономію як план державного устрою Росії і так само як і Ленін категорично виступив проти федерації. 10 квітня (28 березня) 1917 р. «Правда» навіть опублікувала окрему його статтю з цього приводу з промовистою назвою «Проти федералізму», висновок якої був однозначним: «Федералізм в Росії не розв'язує і не може розв'язати національного питання [...]. Федерація не задовольняє і не може задовольнити інтересів демократії»⁵⁸.

Федерація на той час розумілася і публічно тлумачилася більшовиками як «союз рівних». При цьому децентралізація управління у державі, тобто передання вагомої частини владно-управлінських повноважень суб'єктам федерації, вважалася характерною рисою федерації. Бачимо, що таку форму державного устрою через місяць після Російської революції більшовицькі керівники ще категорично заперечували. Однак у суспільних настроях — і насамперед в Україні, — ідея федерації (у тому ж таки розумінні децентралізації) набувала популярності. До того ж у працях діячів українського національно-визвольного руху поняття «автономія» та «федерація» були майже синонімами. Тому невдовзі, щоб не протиставляти себе національно-визвольному рухові, тобто з огляду на настрої суспільства, більшовицькі керівники почали остерігатися публічно критикувати ідею федералізму і здебільшого намагалися не торкатися цього питання. Так, вже у резолюціях з національного питання «квітневої» (7–12 травня (24–29 квітня) 1917 р.) конференції РСДРП(б) проблема федеративного устрою держави була залишена поза увагою. Наполегливо демонструвати своє бачення, яке суперечило суспільним настроям (особливо в неросійських регіонах) більшовицьке керівництво вважало недоречним, а нової позиції у цьому питанні воно ще не сформувало.

Натомість гасло про «право на відокремлення» підтвердило свою актуальність. Його декларування сприяло формуванню образу більшовиків як прихильників національної рівноправності і, головне, було дієвою зброєю у війні за зниження авторитету більш впливових на той час загальноросійських політичних сил — меншовиків та есерів. Відповідна платформа з національного питання, у якій визнавалося «право на відокремлення», була запропонована Сталіним та Леніним до обговорення та схвалення на «квітневій» 1917 р. конференції РСДРП(б). Частина делегатів, серед яких значну частку склали представники зросійщеного індустріального пролетаріату з національних регіонів і, насамперед, з України, були налаштовані проти підтвердження цього

⁵⁷ Там само. — С. 21.

⁵⁸ *Сталін Й.В.* Твори / пер. з рос. видання. — Т. 3. — Березень–листопад 1917 р. — К., 1947. — С. 29.

положення. Аргументуючи свою точку зору, Сталін прирівняв заперечення права націй на відокремлення до відмови «від тактики використання з метою знищення імперіалізму всяких революційних рухів у надрах пригноблених національностей»⁵⁹. Це було неприпустимо, тому він зазначив: «Ми повинні підтримувати усілякий рух, спрямований проти імперіалізму»⁶⁰. Цю точку зору пропагував і В. Ленін. Його судження з проблеми нерідко були більш радикальними, ніж у представників національно-визвольного руху, які, власне, про відокремлення ще навіть не говорили. Зокрема, Ленін підкреслив: «Ми до сепаратистського руху ставимось байдуже, нейтрально. Якщо Польща, якщо Фінляндія, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це скаже, той шовініст»⁶¹. Водночас наголошувалося на тому, що право на відокремлення не позбавляє (а по суті, як впливало з соціально-економічної програми — зобов'язує) більшовиків права і свободи агітації проти відокремлення.

Така позиція зустріла протидію значної частини партійців. Співдоповідач Сталіна з національного питання Г. П'ятаков, який представляв київських більшовиків, виступив категорично проти того, щоб у партійній програмі залишалося «право націй на самовизначення». Він обґрунтував це так: «Соціал-демократи проголошують права, щоб так чи інакше їх здійснювати. Якщо ми кажемо, що здійснювати ці права шкідливо, то не зрозуміло заради чого це право проголошується»⁶². Інакше кажучи, П'ятаков та його прихильники виступали за те, щоб демонструвати широкому загалу стратегічне (тобто таке, що не визначається суто тактичними міркуваннями, викликаними необхідністю захопити владу) бачення розвитку країни. Думка про те, що відокремлення Польщі, Фінляндії чи України насправді суперечить більшовицьким планам на майбутнє, була загальноновизнаною на партійній конференції. Але, — і це добре усвідомлювала більшовицька верхівка, — справжні наміри РСДРП(б) щодо державного устрою (жорстка централізація) на той час були неприйнятні для більшості населення. Тому за наполяганням В. Леніна та Й. Сталіна конференція відхилила пропозиції П'ятакова: боротьба з «відкритим забралом» могла завдати більшовикам здобути владу.

До захоплення влади в Петрограді РСДРП(б) була єдиною загальноросійською партією, керівництво якої не лише увесь цей час підтримувало прагнення України здобути автономію, а й постійно підкреслювало скромність українських вимог. Наведемо такий приклад. У газеті «Правда» від 30 (17) червня 1917 р. Ленін назвав «найскромнішими і найзаконнішими» вимоги УЦР про надання

⁵⁹ Седьмая (апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков); Петроградская общегородская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года. Протоколы. — М., 1958. — С. 227.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 15.

⁶² Седьмая (апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков); Петроградская общегородская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года. Протоколы. — М., 1958. — С. 215.

автономії Україні, а відмову їх виконати — «нечуваною безсоромністю, дикою зухвалістю контрреволюціонерів, справжнім виявом політики великоруського "держиморди"»⁶³. Основну критику у своїй статті він спрямував проти конкурентів більшовиків у радах — есерів та меншовиків, представники яких на той час вже з'явилися в Тимчасовому уряді. Слова Леніна були цілком зрозумілими і логічними, особливо з огляду на звинувачення Української Центральної Ради есерівською газетою «Дела народа» та меншовицькою «Рабочей газетой» у «ленінстві в національному питанні»⁶⁴. Така ленінська позиція та геть негативне ставлення до неї інших, навіть соціалістичних партій зайвий раз підкреслює той факт, що ідею відокремлення України від Росії як цілком можливого і законного розвитку подій першими на загальноросійському рівні декларативно висловили (не вірячи у можливість її втілення) саме більшовицькі керівники.

Виникає питання: якщо більшовицькі вимоги у захисті прав гноблених націй були часом навіть радикальніші від вимог власне Центральної Ради, то чому тоді ж РСДРП(б) не отримала переважного впливу в Україні, програючи саме українським, а не загальноросійським партіям? Одну з причин цього називає С. Диманштейн: «Показовим є той факт, що протягом 1917 року до Жовтня ми майже не зустрічаємо в більшовицькій пресі — окрім центральної — яких-небудь серйозних статей та виступів з національного питання, неначе це не було одним із найбільш вагомих питань революції, неначе у цьому питанні у нас не було суперечок з нашими супротивниками, — якщо не рахувати деяких статей з приводу боротьби з буржуазним сепаратизмом, написаних швидше у дусі «лівих», аніж в дусі ухваленої на конференції резолюції»⁶⁵. Стосовно України можна зробити такий висновок: підкорившись волі свого партійного центру, місцеві більшовики публічно не виступали проти надання Україні автономії чи навіть права на відокремлення, але й не могли поширювати те, що суперечило їх світобаченню. Як образно зазначав згодом В. Шахрай, «теорія права націй на самовизначення була яскраво виправдана досвідом Російської революції, та от тільки практика партії не відповідала цій теорії»⁶⁶.

Показовою для характеристики діяльності місцевих більшовиків є позиція керівників київської організації РСДРП(б) щодо Всеукраїнського національного конгресу, або, як його називали тоді, українського національного з'їзду, який відбувся у Києві 19–21 (6–8) квітня 1917 р. Напередодні його скликання поширилися чутки про те, що це зібрання буде оголошене Українськими Установчими зборами. Представники загальноросійських партій прирівняли це до сепаратизму, з яким були готові вести нещадну боротьбу. Центральна Рада отримала від Київської ради робітничих та солдатських депутатів, очолюваної

⁶³ *Ленін В.І.* Україна і поразка правлячих партій Росії // В.І. Ленін про Україну. — Ч. 2. — 1917–1922. — К., 1969. — С. 21.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ *Диманштейн С.* Предисловие // Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке // под ред. С.М. Диманштейна. — Т. 3. — февраль–октябрь 1917. — М., 1930. — С. XXXV.

⁶⁶ *Шах-Рай Василь.* Передмова // Н. Ленін (В. Ільїн). Статті по національному питанню. Переклад з російської на українську Василя Шах-Рая. — Саратов, 1919. — С. IV.

есером П. Незлобіним, попередження: «Якщо український конгрес оголосить себе установчими зборами, то він буде розігнаний військовими багнетами»⁶⁷.

Схоже ставлення до майбутнього з'їзду проявилось і в більшовиків. 15(2) квітня це питання під назвою «Про українців» обговорювалося на засіданні київського комітету РСДРП. Г. П'ятаков запропонував вступити в перемовини з українським соціал-демократами і «змусити їх, як с-д партію, протидіяти сепаратистським починанням. У випадку їх відмови, почати наполегливий наступ на сепаратистський рух, так як він є кіл в спину революційному руху»⁶⁸. Було ухвалено рішення на запланований на 16(3) квітня «міжпартійній конференції соціалістичних партій, які працюють в Україні» (саме так звучала назва — *Авт.*) вступити в зносини з українськими соціал-демократами «з метою спільних дій проти української буржуазії», тобто Центральної Ради⁶⁹. На наступному засіданні комітету, з огляду на те, що українські соціал-демократи відмовилися бойкотувати національний конгрес та підтримали «буржуазну «Українську Центральну Раду» в її намаганнях утворити федеративну українську республіку», київські більшовики ухвалили рішення «не вступати з українською с-д-тією ні в які блоки»⁷⁰. Той же П'ятаков назвав українських есдеків шовіністами, оскільки ця партія «стоїть за участь в буржуазному з'їзді і т.ін.»⁷¹. Виступ П'ятакова не був найбільш антиукраїнським на цьому засіданні київських більшовиків, він відбивав загальну позицію.

Оскільки в Україні ідея автономії/федерації поширювалася на все більш широкі верстви населення, то пряме її заперечення означало втрату популярності. Навіть місцеві меншовики визнали це право для України, після чого були допущені до участі в установчому з'їзді Української соціал-демократичної партії (УСДРП), який відкрився 17(4) квітня 1917 р.⁷² Тому місцеві більшовики відверто проти автономії виступати не могли. Тим більше, що гасло керівництва РСДРП(б) про «право націй на самовизначення» не давало санкції на таку боротьбу. На квітневій конференції РСДРП(б) П'ятаков зазначав: «українські соціал-демократи розуміють цю формулу так, що вони можуть вести яку завгодно національну лінію. Партія пролетаріату, яка не може ставити жодного питання інакше, як у міжнародному масштабі, має дати директиви, як поводитися в кожному окремому випадку. Тут, в Петрограді, говорити, звичайно, легко, а коли нас починають питати — що ви вирішили стосовно України, — доводиться відповідати, що ми стоїмо за українську автономію. Програмного

⁶⁷ Інформація про спільне засідання президій київських міських громадсько-політичних організацій // Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Док. і матеріали. — К., 2003. — С. 124. Надруковано в газеті «Киевская мысль». — 6 квітня 1917 р.

⁶⁸ Протоколи київської організації РСДРП(більшовиків) 1917 року // Літопис революції. — 1931. — № 4. — С. 157.

⁶⁹ Там само. — С. 156.

⁷⁰ Там само. — С. 164.

⁷¹ Там само. — С. 167.

⁷² 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 28.

пункту з цього питання у нас немає»⁷³. Конференція теж не внесла достатньої ясності. Чіткої відповіді на зауваження представника Грузії Ф. Махарадзе про те, що «добре проголошувати загальні гасла, але спочатку варто було б подумати про те, як їх втілювати в життя»⁷⁴ делегати не отримали. Натомість, звертаючись до прикладу з Польщею, В. Ленін роздратовано відповів Ф. Держинському: «Люди не хочуть розуміти, що для посилення інтернаціоналізму не потрібно повторювати одних і тих же слів, а потрібно в Росії наполягати на свободі відокремлення пригноблених націй, а в Польщі підкреслювати свободу об'єднання»⁷⁵.

Київські більшовики відповідним чином й діяли: по можливості національного питання намагалися не торкатися, а при нагоді агітували за «свободу об'єднання». Небажання пропагувати потребу надання Україні національних та політичних прав вже згаданий П'ятаков обґрунтовував суто економічними чинниками. На початку червня 1917 р. на загальних зборах київської організації більшовиків він наголошував: «Ми підтримуємо українців в їхніх протестах проти всяких циркулярних заборон уряду, як то заборона українського військового з'їзду. Але взагалі українців підтримувати нам не випадає, бо пролетаріатові рух цей не вигідний. *Росія без української цукрової промисловості не може існувати, те саме можна сказати про вугілля, хліб (чорноземна смуга)*»⁷⁶ (курсив — Авт.). Підкреслимо: цей відвертий виступ проти українського руху мав суто економічне забарвлення, але це був захист економічних інтересів Росії, а не України. Це цілком логічно, оскільки, як зазначав у 1918 р. В. Шахрай, в Україні — як серед українців, так і серед більшовиків, було єдине бачення щодо того, що більшовики — це російська партія, а серед українців більшовиків немає⁷⁷. Таким чином, причиною слабкої популярності більшовиків в Україні стала й та обставина, що вони сприймалась нехай як дружня, але російська, а не українська партія. До цього слід додати, що єдиного центру РСДРП(б) в Україні на той час не існувало, що було наслідком як невизначеності питання про кордони, так і нігілістичного ставлення до українського руху розташованих переважно у зрусифікованих містах більшовицьких організацій України.

На відміну від лівобережних організацій РСДРП(б) в Україні, київські більшовики поступово усвідомлювали постійно зростаючу силу національно-визвольного руху і змушені були з ним рахуватися. Важливою спонукою до більш тісних взаємин з українськими партіями стала спільна боротьба з Тимчасовим урядом та есеро-меншовицьким впливом у місцевих органах влади. Приміром, незважаючи на цитований вище виступ Г. П'ятова, наприкінці

⁷³ Седьмая (апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков); Петроградская общегородская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года. Протоколы. — М., 1958. — С. 215.

⁷⁴ Там само. — С. 226.

⁷⁵ Там само. — С. 217.

⁷⁶ Цитовано за: Національне питання. Курс національного питання для комвішів та радпартшкіл / Хрестоматія з методичними вказівками. Харків, 1932. — С. 249.

⁷⁷ *Скоровостанский В.* Революция на Украине. — Саратов, 1919. — С. 110. Це було вже третє видання книги, написаної ще влітку 1918 р.

якого він заявив, що український національно-визвольний рух спрямований «проти соціальної революції»⁷⁸ та підтримку такої позиції значною частиною київського комітету РСДРП(б), публічна позиція київських більшовиків щодо рішень II Всеукраїнського військового з'їзду була іншою. 22 (9) червня 1917 р. на об'єднаному засіданні робітничих та солдатських рад Києва більшовики запропонували резолюцію, у якій говорилося: «Ми, зі свого боку, підтримуємо вимогу широкої обласної автономії України та вважаємо необхідною якнайшвидшу відміну нагляду зверху та відміну обов'язкової державної мови»⁷⁹. Мало того, у промові представник більшовиків М. Зарніцин був налаштований ще більш проукраїнськи: «Мы поддерживаем, выдвигаемое украинцами захватное право на время революции»⁸⁰. Коли стало зрозумілим що більшістю голосів буде ухвалена резолюція із засудженням рішень II Всеукраїнського військового з'їзду, то більшовики разом із представниками української фракції ради солдатських депутатів, українськими есерами та українськими еседеками покинули це зібрання⁸¹. За спогадами М. Майорова, позиція більшовиків «знайшла співчуття в українських угрупованнях, вони вважали нас за друзів і підтримували наші принципи як правильні в боротьбі з Тимчасовим Урядом»⁸².

Важко сказати, чи правильно розуміли київських більшовиків українські соціал-демократи та й національні сили взагалі. Адже самі більшовики не могли визначити, а відтак і зрозуміти власну тактику в національному питанні. Як зауважував В. Шахрай, «ми не спромоглися за весь час революції зайняти принципіальну, позитивну позицію відносно українського національного руху, а задовольнялися «применением к местности», котре ніякого «применения» не давало»⁸³. Реально більшовиків з українськими силами (і то — переважно в Києві) поєднувала лише боротьба з Тимчасовим урядом. Таке співробітництво посилювалося після відомих подій, які отримали назву «липневої реакції». Що ж до ставлення київських більшовиків до національного питання, то воно, як зауважував один з керівників київських більшовиків І. Кулик, ставилося «абстрактно, без застосування теоретичних положень в повсякденній практиці і орієнтації у виявах українського національного руху»⁸⁴. Причому, як зауважував В. Шахрай, «ся абстракція була в головах партійних робітників на Україні, що навіть не знали свого власного програму, що не шкодило їм вживати в політичній

⁷⁸ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 104.

⁷⁹ Там само. — С. 114.

⁸⁰ Цитовано за: *Кулик И.Ю.* Киевская организация от февраля до октября 1917 г. // *Летопись революции.* — 1924. — № 1 (6). — С. 198.

⁸¹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 114.

⁸² *Майоров М.* З історії революційної боротьби на Україні. 1914–1919. — Х., 1928. — С. 34.

⁸³ *Шах-Рай Василь.* Передмова // Н. Ленін (В. Ільїн). Статті по національному питанню. Переклад з російської на українську Василя Шах-Рая. — Саратов, 1919. — С. III.

⁸⁴ *Кулик И.Ю.* Киевская организация от февраля до октября 1917 г. // *Летопись Революции.* — 1924. — № 1 (6). — С. 201.

боротьбі сю "абстрактну формулу"⁸⁵ (право націй на самовизначення — *Авт.*). Втім, вказана «абстрактна формула» «вживалася у боротьбі» не усіма і не завжди. Так, приміром, П'ятаков і надалі не погоджувався з основним більшовицьким гаслом в національному питанні. На початку липня відбулася чергова загальноміська конференція більшовиків, де він цілком резонно зауважував: «Кажучи пригнобленим національностям: ви маєте право відокремитися, але ми вам не рекомендуємо, ми ставимо себе в дурне становище»⁸⁶.

Шляхи більшовиків і провідних загальноросійських партій дедалі більше розходилися. Тому вони все більше рішень були змушені узгоджувати з українськими партіями. Співробітництво більшовиків з УСДРП посилювалося після обрання Г. П'ятокова головою виконкому Київської ради робітничих депутатів (КРРД). Перевибори виконкому відбулися після корніловського заколоту та спричиненої ним зміни настроїв народних мас. Ініціаторами перевиборів стали українські соціал-демократи та більшовики. До президії новообраного виконавчого комітету КРРД увійшло три більшовика, один есер, два меншовика, та один український соціал-демократ. Після цього резолюції КРРД були здебільшого більшовицькі, які, втім, узгоджувалися з українськими соціал-демократами, а відтак вони були лояльні до Центральної Ради.

Співпраця між більшовиками та українськими есеками в КРРД мала своє продовження в Центральній Раді. Київський комітет РСДРП(б) нарешті відмовився від ігнорування Центральної Ради і в серпні надіслав до своїх представників. 9 серпня М. Лебедев зачитав заяву більшовицької фракції, у якій про йшлося бачення більшовиками завдання революції і, зокрема, про таке: «Лише тоді, коли при владі буде робітництво та найбідніше селянство, не зацікавлене в національному насиллі та гнобленні, лише тоді зможе добитися народ України своїх прагнень, лише тоді зможе існувати справді вільна Україна»⁸⁷. Невдовзі Г. П'ятакова та В. Затонського було делеговано до Малої Ради, де до того часу більшовики не були представлені. Пізніше М. Майоров пояснював участь більшовиків у роботі Центральної Ради тим, що на той час «конфлікт з центральним урядом не тільки не полагоджено, але він дедалі більше загострювався. Центральна Рада мала великі військові сили на румунському фронті, і Комітетові здавалося, що в боротьбі з Керенським можна буде використати сили Центральної Ради»⁸⁸. Найвищої точки це співробітництво сягнуло в перші дні після Жовтневого перевороту.

⁸⁵ *Шах-Рай Василь*. Передмова // Н. Ленін (В. Ільїн). Статті по національному питанню. Переклад з російської на українську Василя Шах-Рая. — Саратов, 1919. — С. III.

⁸⁶ Голос социал-демократа. — 1917. — № 78. — 23 июля.; Цитовано за: Кулик И.Ю. Киевская организация от февраля до октября 1917 г. // Летопись революции. — 1924. — № 1 (6). — С. 202.

⁸⁷ Декларация большевистской фракции Украинской Центральной Рады, оглашенная на заседании 22 (9) августа // 1917 год на Киевщине. Хроника событий. Приложение № 31. — К., 1928. — С. 504.

⁸⁸ *Майоров М.* З історії революційної боротьби на Україні. 1914–1919. — Х., 1928. — С. 37.

Повертаючись до еволюції загальних настанов у національному питанні зауважимо, що в період, коли головним опонентом більшовиків стали есери та меншовики, які мали на той час більшість в радах, більшовицькі керманічі утримувалися від нищівної критики федералізму. У запалі протистояння В. Ленін навіть визнавав раціональне зерно за цією ідеєю. У промові, виголошеній на I Всеросійському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів, він відзначав: «І тут ближче до істини підходить навіть Селянський з'їзд, який говорить про «федеративну» республіку (I Всеросійський з'їзд селянських депутатів, що відбувся 17 травня — 10 червня (4–28 травня) 1917 р., ухвалив відповідне рішення про політичний устрій Росії — *Авт.*) і тим висловлює думку, що російська республіка жодного народу ні по-новому, ні по-старому гнобити не хоче, ні з одним народом, ні з Фінляндією, ні з Україною [...] не хоче жити на засадах насилля». Але у цій же промові В. Ленін означив більшовиків як прихильників «єдиної і нероздільної республіки російської з твердою владою». Щоправда далі, віддаючи належне національному питанню, підкреслив: «але тверда влада дається добровільною згодою народів»⁸⁹.

У праці «Держава і революція», написаній у серпні-вересні 1917 р., ставлення до федералізму як до все-таки можливої (як перехідної) форми державного устрою було певною мірою обгрунтовано теоретично. Зокрема, Ленін, знову таки посилаючись на Маркса та Енгельса, зауважував: «Федеративну республіку він (Енгельс — *Авт.*) розглядає або як виняток і перешкоду розвиткові, або як перехід від монархії до централістичної республіки, за «крок вперед» при певних особливих умовах. І серед цих особливих умов висувається національне питання... Навіть в Англії, де і географічні умови, і спільність мови, і історія багатьох сотень років, здавалося б, «покінчила» з національним питанням окремих дрібних поділів Англії, навіть тут Енгельс враховує ясний факт, що національне питання ще не вижите, і тому визнає федеративну республіку «кроком вперед». Звичайно, тут нема ні тіні відмови від критики хиб федеративної республіки і від найрішучішої пропаганди і боротьби за єдину, централістично-демократичну республіку»⁹⁰. Вказана цитата підтверджує факт пошуку та обгрунтування адекватних реальності підходів до державного устрою Росії.

До таких пошуків спонукали не лише національно-визвольні рухи, а й еволюція поглядів головних конкурентів більшовиків — есерів. Так, на III з'їзді партії соціалістів-революціонерів 7–17 червня (25 травня — 4 червня) 1917 р. була ухвалена резолюція, у якій відзначалося: «З'їзд висловлюється в принципі для Росії за форму федеративної демократичної республіки з територіальною автономією у межах етнографічного розселення народностей із забезпеченням основними законами країни як прав національних меншостей у місцевостях із

⁸⁹ *Ленін В.І.* Промова про ставлення до Тимчасового уряду // Повн. збір. творів. — Т. 32. — С. 263.

⁹⁰ *Ленін В.І.* Держава і революція // Повн. збір. творів. — Т. 33. — К., 1973. — С. 69. — С. 72–73.

змішаним складом населення, так і взагалі прав для усіх мов, якими розмовляють трудящі маси Росії»⁹¹.

Не меншою, а то й більшою потенційною небезпекою для впливу більшовиків на національні рухи були ті рядки резолюції цього з'їзду, де вказувалося, що «програму державного устрою Росії» партія есерів проводить, «спираючись за угоду із спорідненими національними соціалістичними партіями» та «прагне до створення Російського Соціалістичного Інтернаціоналу на федеративних засадах»⁹². Більшовицькі керманічі на рівноправні «угоди» із національними соціал-демократичними організаціями не йшли і не збиралися йти принципово, вони вважали, що сама наявність таких організацій, не підпорядкованих більшовицькому центру, вже є ознакою дрібнобуржуазності. Як цілком слушно відзначав ще в 1989 р. В. Солдатенко, «До утворення Української Радянської Республіки ЦК РСДРП(б) вважав будь-які спроби виділення більшовиків в окрему партію небажаними»⁹³. Однак популярність запропонованої есерами форми співпраці національних і великоруських політичних сил зростала, і це теж змушувало більшовиків задуматися над тим, як бути далі.

Можливість безпосереднього переходу до побудови «централізованої демократичної республіки» зменшувалася на очах. Говорити відверто очільникам українського та інших національно-визвольних рухів, що вони не можуть вимагати «права на федерацію» та утворення національних партійних організацій на той час було доволі небезпечно. Така пропаганда могла перемінити ставлення до більшовиків із позитивного чи нейтрально-позитивного на негативне. Та додаток до усього вже й Тимчасовий уряд начебто погодився із федерацією/децентралізацією. 23 (10) вересня на одному із засідань скликаного в Києві на ініціативу Центральної Ради загальноросійського З'їзду народів (21–28 (8–15) вересня 1917 р.) з'їзду представник Тимчасового уряду на М. Славинський заявив, що Керенський «доручив йому передати, що нова Росія не може бути централізованою, а тільки децентралізованою»⁹⁴.

Втім, на практиці ситуація розвивалася не у тому напрямку. Конкретні дії російського політичного центру та урядового апарату не давали приводів для оптимізму. Показовим стало ставлення «демократичного центру» до позиції української сторони на Всеросійській Демократичній нараді, що відбулася у Петрограді 27 вересня — 5 жовтня (14–22 вересня) 1917 р. і була скликана для того, щоб визначити шляхи розвитку Росії після корніловського заколоту. Те, з якою настановою їхала туди українська делегація та з якими враженнями його покинула, образно змалював В. Верстюк: «В наказі (*українській делегації на демократичну нараду* — *Є.Г.*) йшлося про здійснення автономії України в

⁹¹ Партія социалистов-революционеров: «Разработать законопроект Конституции Федеративной Российской Республики». Из резолюции III съезда партии (май–июнь 1917 г.) // Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? ... — С. 55.

⁹² Там само.

⁹³ Солдатенко В.Ф. До оцінки організацій «українських більшовиків». — Укр. іст. журн. — 1989. — № 6. — С. 65.

⁹⁴ Матеріали роботи з'їзду народів // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 295.

повному обсязі, визнання за всіма націями нічим не обмеженого права на самовизначення, проведення крайових установчих зборів, передання в Україні влади в руки УЦР та Генерального секретаріату. Коли речник Української Центральної Ради намагався ознайомити Демократичну нараду із цим наказом, йому влаштували обструкцію з вигуками: «В Якутский край его!». М. Грушевський згадував, що після демократичної наради в українських колах більше ніж будь-коли виникло "бажання відчепитися від усяких рахунків з нею (російською демократією — *Авт.*) і йти своєю дорогою"⁹⁵.

Лише підтверджували побоювання публікації у пресі, що відображали реальні настрої Петрограда. У газеті «Киевская мысль» від 19 жовтня була опублікована така інформація: «В колах, що близькі до уряду, вважають гострим стан справ на Україні. Особи, що близькі до Керенського та Коновалова, заявляють вашому кореспонденту, що урядом, у випадку відмови Винниченка прибути до Петрограду, рада та секретаріат будуть негайно розпущені і командувачу військами будуть надані відповідні директиви. Відповідальний представник міністерства юстиції у бесіді з вашим кореспондентом заявив, що міністерство надіслало запит прокурору київської палати і пропозицію негайно призначити слідство над діями ради. ...»⁹⁶. Так чи інакше ситуація була неспокійною, стосунки між УЦР та Тимчасовим урядом загострювалися. На цьому фоні несприйняття більшовицькою верхівкою ідеї федералізму відходило на другий план, натомість задеклароване «право на відокремлення» зумовлювало сприятливе ставлення до більшовиків з боку українських соціалістичних партій, що складала ядро Центральної Ради. Більшовики мали вигляд більш дружньої до національного руху сили. І це чималою мірою зумовило те, що вони (більшовики) змогли втримати владу після Жовтневого перевороту.

Підсумовуючи питання про вплив суспільства на діяльність більшовиків до захоплення влади, відзначимо що більшовицька верхівка зуміла не лише вчасно врахувати, але й передбачила основний тренд розвитку подій після початку Російської революції. Важливу роль відіграла розглянута вище «Квітнева» конференція РСДРП(б). Цілком слушним, якщо не зважати на обов'язкову тоді ідеологічну складову, є твердження Є. Песікіної, датоване ще 1950 роком: «Рішення Квітневої конференції з національного питання зіграло величезну роль у підготовці та проведенні соціалістичної революції в Росії. Більшовицьке гасло про право націй на самовизначення аж до відокремлення разом з іншими революційними гаслами — про владу Рад, про мир, про землю і робітничий контроль — забезпечило революційному пролетаріату підтримку трудящих мас пригноблених національностей в боротьбі за повалення влади буржуазії та встановлення диктатури пролетаріату»⁹⁷.

⁹⁵ *Верстюк Владислав*. Центральна Рада і Тимчасовий уряд: боротьба за автономію України // Нариси історії української революції 1917–1921 років... — Кн. 1. — С. 160.

⁹⁶ Цит. за: Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке // под ред. С.М. Диманштейна. — Т. 3. — февраль–октябрь 1917. — М., 1930. — С. 66–67.

⁹⁷ *Песикина Е.И.* Народный комиссариат по делам национальностей и его деятельность в 1917–1918 гг. — М., 1950. — С. 10.

Зауважимо таку обставину: право «на відокремлення» було проголошено більшовиками раніше за інші привабливі для суспільства гасла. Підстави для цього були незаперечними: посилення національно-визвольного руху було закономірним наслідком перших кроків до індустріалізму, а Перша світова війна це питання лише загострила. Однак царизм цим знехтував і спробував законсервувати становище. Тому після повалення самодержавства саме національний рух першим почав «виходити з берегів», на що оперативно зреагували вже готові до цього більшовицькі керманічі. Радикальний же табір низів у вигляді рад, гасла якого на своє озброєння більшовики взяли лише в серпні 1917 р., постав як результат викликаного війною погіршення соціально-економічного і політичного становища та невміння влади гідно відповісти на усі виклики. Оскільки, як відзначив С. Кульчицький, «ради були незалежною політичною силою в революції, хоч одразу ж наповнилися представниками тих чи інших партій»⁹⁸, то радикалізм рад, що цілком природно, посилювався із продовженням війни і, насамперед, внаслідок поразок на фронті.

Одягнуті в селянські шинелі селяни стали головною рушійною силою революції. Війна сприяла усвідомленню ними національної ідентичності. Однак у масовій свідомості українців ідея національного визволення була нерозривно пов'язана з визволенням соціальним. Поширенню цієї ідеї сприяли не стільки більшовики, скільки представники українських політичних партій. Через тісний взаємозв'язок національного і соціального будь-яка зупинка у здійсненні соціальних вимог виливалася у недовіру до дій влади у національному питанні. Те ж могла спричинити і спроба ігнорувати національні права українців при виконанні соціальних вимог організованих низів. Обидві тенденції отримали своє відображення після Жовтневого перевороту.

Від «Жовтня» російського до українського. Не опанувавши усю або хоча більшу частину Росії, більшовики не могли приступати до реалізації своїх програмових засад. Взяття більшовиками під контроль більшої частини країни отримало урочисту назву: «тріумфальна хода Радянської влади». Такий «тріумф» став можливим саме тому, що більшовики не просто погоджувалися, а, начебто ініціювали втілення в життя народних вимог. Однак це зовсім не означало взяття цих радянізованих територій під свій контроль. М. Скрипник згодом так писав про цей період: «Радянське будівництво на Україні, як і в Росії, тоді йшло під гаслом так званої «всієї влади Рад на місцях». Це були окремі самостійні ради, комуни на місцях, що вони виникали майже без всякого зв'язку з іншими й з центром, організуючи, як могли, силу працюючих»⁹⁹. Інакше кажучи, то був час своєрідної рівноваги між суспільством і владою чи, можливо, навіть деякою мірою панування суспільства.

Знарядям російського Раднаркому у перші тижні та місяці його існування були насамперед пропаганда та агітація, вагомих збройних сил він не мав. Втім,

⁹⁸ *Кульчицький С.В.* Народження «держави-комуни // Кульчицький С.В. Голодомор як геноцид: труднощі усвідомлення. — К.: Наш час, 2008. — С.13.

⁹⁹ *Скрипник М.О.* Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк з портретами. Харків: Червоний шлях. — 1923. — С. 47.

як і його опоненти: колишня армія була вже розкладена, солдати від війни надзвичайно втомилися і мало хто бажав її продовжувати. Завершенням такої «тріумфальної ходи Радянської влади» в Україні слід назвати переїзд Народного секретаріату, тобто уряду радянської України, до Києва — столиці України.

Брати під пильний контроль ради більшовики почали тоді, коли поширення їх влади досягло свої верхньої межі. До того часу Раднарком переважно легітимував радянські прагнення. Серед них й ті, що були пов'язані з національним питанням. Насамперед йдеться про один з перших декретів РНК Росії — ухвалену 15 (2) листопада «Декларацію прав народів Росії». У ній, зокрема, наголошувалося: «Рада Народних Комісарів вирішила покласти в основу своєї діяльності з питання про національності Росії такі засади: 1.) Рівність і суверенність народів Росії. 2) Право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення і створення самостійної держави»¹⁰⁰. Інакше кажучи, партійні гасла були перетворені в урядовий документ. Однак цей документ був лише декларацією про наміри і так само як і у випадку з партійними гаслами, його ухвалення мало винятково агітаційно-пропагандистську мету. Ця декларація була засобом впливу на солдатські маси, насамперед українізованих частин царської армії. Вона зіграла вагомий роль у розколі табору прихильників національно-визвольного руху в Україні. Однак у ній не містилося вказівок чи пропозицій щодо змін у державному устрої. Як визнавалося і в радянській історіографії, саме в ухваленій в січні 1918 р. «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу» «вперше отримала відображення позитивна точка зору партії більшовиків на федерацію»¹⁰¹.

Загалом Жовтневий переворот не міг не змінити ставлення більшовицької верхівки до українського питання: партія, що бореться за владу, і партія, що її здобула — це різні партії. Тим більше, що відтоді на терені України найголовнішим суперником більшовиків у боротьбі за владу став колишній союзник у боротьбі з Тимчасовим урядом — Центральна Рада. З огляду на згадане вище активне використання гасла про «право на відокремлення» у передвладний період, просто відмовитися від своїх гасел більшовицькі керманічі не могли, до того ж у них не було дієвих і надійних сил примусу. Керуючись вже згаданою вище настановою («З точки зору демократії [...] визнання права на відокремлення зменшує небезпеку «розпаду держави»»¹⁰²) Раднарком проголосив «Декларацію прав народів Росії». Насправді можлива втрата України як прийнятний варіант подальшого розвитку подій не розглядалася.

Київські реалії. Поява української радянської державності як такої була зумовлена реакцією більшовицьких керманічів на очолюваний Центральною Радою український національно-визвольний рух. Щоб зрозуміти причини появи та характер української радянської державності, а також вплив суспільства на

¹⁰⁰ Декларация прав народов России // Декреты Советской власти. — Т. 1. — 25 октября 1917 — 16 марта 1918 г. — М., 1957. — С. 40.

¹⁰¹ Песикина Е.И. Народный комиссариат по делам национальностей и его деятельность в 1917–1918 гг. — М., 1950 — С. 104.

¹⁰² Ленин В.И. Про право наций на самовизначення // Повн. збір. творів. — Т. 25. — С. 271.

цей процес, потрібно проаналізувати взаємовідносини між місцевими більшовиками та очільниками українського національно-визвольного руху.

У перші дні після перевороту, коли доля більшовицької влади у самому Петрограді висіла на волосині, союз між українськими соціалістами (що склали ядро УЦР) та більшовиками лише зміцнився. Першою реакцією на події в Петрограді стало створення в ніч з 25 на 26 жовтня Крайового комітету з охорони революції в Україні, до складу якого увійшли й три більшовика — Ю. П'ятаков (від Центральної Ради), І. Крейсберг (від КРРД) та В. Затонський (від РСДРП(б) як партії). Комітет був створений Центральною Радою¹⁰³. Наступного дня причиною входження до нього більшовиків Затонський назвав те, що Центральна Рада, на відміну від Київської міської Думи, зайняла нейтральну позицію щодо подій у Петрограді: «Вчора на засіданні Ради говорилося якщо не про підтримку руху більшовиків, то про те, що Центральна Рада не буде чинити йому перепон»¹⁰⁴. Він також зазначив, що Центральна Рада фактично брала на себе зобов'язання вжити усіх заходів задля того, щоб війська з України не надсилалися для придушення повстання¹⁰⁵.

Незважаючи на те, що наступного дня Центральна Рада врешті ухвалила резолюцію з несхваленням дій більшовиків у Петрограді, вона не засудила Жовтневий переворот так рішуче, як того вимагали від неї представники інших загальноросійських партій та загальноросійського з'їзду козацтва, що в той час відбувався в Києві¹⁰⁶. І хоча більшовики після такої резолюції відмовилися надалі брати участь у роботі Малої Ради, але рвати рішуче з українськими партіями не стали. Покидаючи засідання, П'ятаков зробив заяву від імені більшовиків, яка була зустрінута оплесками присутніх: «Висловлюючись тут проти повстання петербурзького пролетаріату і війська, ви цим вдарили й по нашій партії, і тому ми виходимо з Малої Ради, вважаючи себе вільними. Але знайте, що, незважаючи на все це, в той момент, коли ви будете гинути під ударами російського імперіалізму, ми будемо за вами зі зброєю в руках»¹⁰⁷. Наступного дня на об'єднаному міському засіданні робітничих та солдатських депутатів П'ятаков фактично повторив свої слова: «Якщо Ради будуть роздавлені, якщо Керенський в крові потопить повстання петроградських робітників та солдатів, то український народ надовго має забути про право на самовизначення»¹⁰⁸. Ця промова не пройшла непоміченою, тим більше, що, як ми вже зазначили вище, побоювання щодо такого роду дій з боку Тимчасового уряду були небезпідставні.

Подібні промови більшовицьких провідників Києва сприяли тому, що українські сили не стали на бік Тимчасового уряду. Делегати III Всеукраїнського

¹⁰³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 359.

¹⁰⁴ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 320.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 361–364.

¹⁰⁷ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 323.

¹⁰⁸ Там само. — С. 324.

військового з'їзду, що розпочав свою роботу наприкінці жовтня (за старим стилем) 1917 р. у Києві й рішення якого мали вирішальний вплив й на Центральну Раду, завадили відправці збройних частин до Петрограду. Тимчасовий уряд і пов'язані з ними сили здавалися учасникам з'їзду більш ворожими. У резолюції згаданого з'їзду наголошувалося: «З'їзд вважає, що центральна влада, в складі якої мають силу буржуазні елементи, не може вважатися виразником волі і заступником інтересів трудової демократії, а через те виступ большевиків не можемо лічити вчинком антидемократичним. І вжиємо всіх заходів, щоб військо з України, а також українські військові одиниці з фронту й тилу не посилалися для боротьби з представниками інтересів трудового народу»¹⁰⁹. Пізніше, посилаючись на це рішення, С. Диманштейн цілком слушно зауважував: «Наша правильна національна в національному питанні в період між Лютим та Жовтнем 1917 р. була одним з серйозних чинників, що забезпечили перемогу пролетарської революції та її зміцнення в наступні роки»¹¹⁰.

Центральна Рада 20 (7) листопада видала III Універсал, в якому йшлося про створення УНР. Його національна-державна складова не суперечила згаданій вище «Декларації прав народів Росії». Однак в Універсалі, які і в попередніх рішеннях УЦР, не визнавалася законність більшовицького перевороту. Ситуація оцінювалася таким чином: «На півночі в столицях іде межиусобна і кривава боротьба. Центрального правительства нема, і по державі шириться безвластя, безлад і руїна»¹¹¹. З огляду на те, що більшовики були єдиною загально-російською політичною силою, яка підтримувала прохання-вимоги Центральної Ради про якомога швидше надання автономії Україні, врешті, з огляду на те, що саму Центральну Раду представники партій, що входили до поваленого Тимчасового уряду, звинувачували саме за ці наміри в «ленінстві у національному питанні», відверте небажання визнати більшовиків у якості нової центральної влади з боку Центральної Ради ззовні виглядає не зовсім логічним.

Самим лише прагненням дотримуватися законності обґрунтувати таку позицію Центральної Ради неможливо. Як тут не згадати виступ В. Леніна на захист вимог Української Центральної Ради, що був надрукований у газеті «Правда» від 30 (17) червня 1917 р.: «Ніде в Росії немає і не може бути — *і ніколи не було в революційні моменти подібного роду* — “гарантій правильності”; всі це розуміють, ніхто не вимагає, всі усвідомлюють неминучість цього. *Тільки* для України «ми» вимагаємо “гарантій правильності”!»¹¹². Тож більшовицькі керманічі мали підстави сподіватися, що на «гарантії правильності» при визнанні новоствореного Раднаркому не буде зважати й Центральна Рада. Однак на її позицію впливали не стільки формально-юридичні моменти,

¹⁰⁹ Постанови III Всеукраїнського військового з'їзду // Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Док. і матеріали. — К., 2003. — С. 870.

¹¹⁰ Диманштейн С. Предисловие // Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке // под ред. С.М. Диманштейна. — Т. 3. — февраль–октябрь 1917. — М., 1930. — С. XXVIII.

¹¹¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — Т. I: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 398.

¹¹² В. І. Ленін про Україну. Ч. II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 22.

скільки внутрішнє становище в самій Україні та недооцінка можливостей новоутвореної більшовицької влади. Це, у свою чергу, мало вагомий вплив на ставлення більшовиків до УНР.

Наприкінці жовтня (за старим стилем), невдовзі після Жовтневого перевороту більшовики спробували перебрати владу в Києві. В суперечці, що виникла між більшовиками та симпатиками Тимчасового уряду, переможцем виявилася третя сила — Центральна Рада. Вирішальне значення мала підтримка українізованих частин армії. В подальшому вістря більшовицької агітаційної роботи в Україні спрямовувалося на солдатські маси, які й визначили долю революцію. Тому вихід більшовиків зі складу Малої Ради не виявляв їхньої непримиренної позиції щодо Центральної Ради — це могло лише зашкодити більшовицькому впливові. Вже 16 (3) листопада 1917 р. на об'єднаному засіданні виконкомів робітничих та солдатських депутатів Г. П'ятаков виступив із заявою від фракції більшовиків, у якій висловив згоду на визнання Центральної Ради крайовою владою з умовою, що на місцях вона «має діяти через Ради робітничих депутатів і селянських депутатів, які є органами влади на місцях»¹¹³. Разом із цим почалася посилена агітація серед солдат, головною метою якої була демонстрація тотожності більшовицьких прагнень з народними. При цьому національне питання було серед основних.

Про методи агітації розповідав В. Затонський. Він підкреслював, що успішність більшовицької пропаганди чималою мірою залежала від мови, якою висловлювався агітатор: «Тут увесь секрет був у тому, щоб перекричати галас і на цілу горлянку, що є сили вигукнути декілька українських фраз. Коли маса почує українську мову, вона помітно втихомирювалася і зацікавлювалася»¹¹⁴. Для здобуття авторитету та підтримки серед полкових частин, що переважно склалися з селян, більшовики не цуралися відвертого обману. Той самий Затонський, вихваляючись своєю винахідливістю, розповідав, як він навчив Леоніда П'ятакова, старшого брата Юрія, декільком фразам українською, а далі агітація зазвичай відбувалася так: «Після моєї промови виступав П'ятаков, причому починав українською, говорив заздалегідь вивчені фрази, що він також українець, та довгий час був у москалях, забув говорити по-своєму й легше йому говорити мовою російською. Якщо така воля зборів він говоритиме так, як йому зручніше»¹¹⁵. Завершувався виступ проголошенням тих гасел, які насправді суперечили більшовицькій програмі, але допомогли «перемогти» Центральну Раду: «А програма наша була тоді дуже проста: “Геть війну! Йди додому! Негаймо забирай землю!”. Центральна Рада якраз із землею тягнула. Тут позиції були безумовно виграшні»¹¹⁶. Настрої сусільства більшовики використовували на повну силу.

¹¹³ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 357.

¹¹⁴ Затонський В. Уривки зі спогадів про українську революцію // Літопис революції, 1929. — № 4. — С. 152.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Там само.

Позиції більшовиків і справді були виграшними: Центральна Рада не проголошувала тих гасел, яких не збиралася виконувати. Однією з причин була неоднорідність партійного складу УЦР та її структура українських політичних партій істотно відрізнялася від РСДРП(б), методи керівництва якою та можливі наслідки організаційної побудови ще в 1904 р. образно змалював Л. Троцький: «У внутрішній партійній політиці ці методи приводять, як ми ще побачимо, до того, що партійна організація «заміщає» собою партію, ЦК заміщає партійну організацію і, нарешті, «диктатор» заміщає собою ЦК»¹¹⁷. Централізм РСДРП(б) (з березня 1918 р. — РКП(б)) став одним із чинників успіху при виході з того владного хаосу, що був зумовлений втіленням у життя гасла «вся влада місцевим радам!». Повною мірою це стосується і опанування України.

Логіка ленінського Раднаркому. Немає підстав стверджувати, що в ленінському Раднаркомі існував чіткий і заздалегідь обдуманий план поглинення України. Порядок дій формулювався в залежності від ситуації. Однак перемога більшовиків над Центральною Радою не була б можливою без демонстрації відсутності незгоди в національному питанні та зведення усіх проблем до соціальних суперечностей. Однією з важливих і збурливих у відносинах з Тимчасовим урядом національних проблем було питання про кордони України. Подією, яка змінила невизначену до того часу позицію більшовиків (до листопада 1917 р. більшовицьке керівництво не розглядало Україну як єдине ціле) стало проголошення III Універсалу Центральної Ради, тобто утворення УНР.

Необхідність боротьби з Центральною Радою і одночасно усвідомлена потреба позбавитися від національної складової такої боротьби змусила В. Леніна (спочатку — в радянському порядку, тобто через радянську вертикаль влади, а згодом, з утворенням КП(б)У — і через компартійну) визначити своє ставлення до територіальної проблеми й, по суті, визнати кордони України у проголошених III Універсалом межах. З переходом до активної фази боротьби з Центральною Радою «Україна» складалася у баченні більшовиків із дев'яти губерній колишньої Російської імперії. Таке визнання визначалося суто практичними потребам: окрім винесення за рамки питання такого нагального при створенні нових державних утворень територіального питання більшовики сподівалися, що спираючись на промислові збільшовизовані регіони України їм буде легше захопити всю її територію.

Спочатку основним наміром більшовиків було опанування Центральної Ради «зсередини». Суть такого поглинення полягала у встановленні контролю над Центральною Радою шляхом її переобрання на I Всеукраїнському з'їзді рад. Однак, на відміну від есерів та меншовиків напередодні II Всеросійського з'їзду рад, діячі Центральної Ради зрозуміли наміри більшовиків і мобілізували своїх прихильників. В результаті, як визнав М. Скрипник в інтерв'ю кореспонденту

¹¹⁷ Цит. за: Троцький о Ленине и ленинизме / Сборник материалов под ред. Г. Сафарова. Ленинград, 1925. С. 55. Текст Троцького у цьому збірнику цит. за виданням: Троцький Л.Д. Наши политические задачи. Женева, 1904. — С. 54–55.

«Известий» на початку квітня 1918 р., «Перший з'їзд рад України дав більшість прихильникам Центральної Ради»¹¹⁸.

Поразка на київському з'їзді рад не поставила крапку в намірах більшовиків контролювати Україну за допомогою Центральної Ради. Цікавим підтвердженням «радівському», а не «совітському»¹¹⁹ баченню опанування України є публікація в «Известиях» від 29 (16) грудня 1917 р., тобто вже після утворення харківського субцентру більшовицької влади в Україні. У повідомленні про його створення наголошувалося: «Створилася нова Українська Рада (мовою оригіналу — «Украинская Рада» — Авт.) на противагу Центральній Раді в Києві. Вона склалася із представників українських полків та робітників шахтарів». Іншим підтвердженням тези про «радівське», а не «совітське» бачення майбутнього України є вітальна телеграма представників з'їзду військових частин Московського військового округу українському народу, відіслана до Харкова у відповідь на повідомлення про харківський I Всеукраїнський з'їзд рад України. У цій телеграмі віталася «нова українська Центральна рада» — саме так був охрещений Центральний виконавчий комітет рад України, обраний на цьому з'їзді¹²⁰.

Швидкоплинні події зумовлювали іноді різне бачення майбутнього України місцевими більшовиками та їхнім керівним центром. Після того, як наприкінці листопада українізовані військові частини роззброїли очолювані більшовиками загони росіян, що готували збройний переворот у Києві, частина керівників більшовицької партії в Україні вже не приховувала ворожого ставлення не лише до Центральної Ради, а й до самої ідеї українського національного визволення. На першій Всеукраїнській конференції більшовиків, що відбулася 3–5 грудня 1917 р. у Києві напередодні I (Київського) Всеукраїнського з'їзду рад, одна з керівників київських більшовиків Є. Бош критикувала Леніна за його «надмірну» увагу до національного питання: «Відповідаючи на національне питання «правом націй на самовизначення», ми штовхаємо пролетаріат в обійми імперіалістичної буржуазії»¹²¹. В. Ауссем висловився на цьому зібранні ще відвертіше: «Національна проблема стає контрреволюційною»¹²².

Про те, що це не було випадковістю, свідчить ставлення до усього національно-українського з боку зрусифікованих робітничих мас, які на той час значною мірою вже перейнялися більшовицьким впливом. Характеризуючи

¹¹⁸ Известия Всероссийского Центрального Исполнительного комитета. — 1918 — 3 апреля.

¹¹⁹ У друкованих виданнях кінця 1917 — початку 1918 р. терміном «совітський» позначалося те, що пізніше перекладалося як «радянський». Не про «радянську», а про «совітську» владу йдеться у написаних українською мовою статтях та постановах Народного секретаріату чи інших органів радянської УНР.

¹²⁰ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 40.

¹²¹ Українською мовою цитовано за: *Волін М.* Історія КП(б)У в стислому нарисі. — Х., 1931. — С. 79. Див. також: 1917 год на Киевщине. Хроника событий / Сост.: А. Иргизов, В. Манилов, Ф. Ястребов; Под ред. В. Манилова. К., 1928. — С. 430.

¹²² *Волін М.* Історія КП(б)У в стислому нарисі. — С. 79.

їхню роль в утворенні першої української радянської державності, В. Затонський на пленумі ЦК КП(б)У, присвяченому українізації, наголошував у червні 1926 р.: «Хоча маса пролетарська і була настроєна рішуче проти усякої України, але, фактично, хто тую Радянську Україну збив, хто її організував? Безумовно, на кістках, на крові тих пролетарів, що ненавиділи навіть мову українську, бо вважали її за буржуазну»¹²³.

Однак насправді зовсім не «маса пролетарська» визначала питання про владу. Головною силою була сформована переважно із селянства регулярна армія, де національна проблема аж ніяк не втратила актуальності. Частина українізованих збройних загонів перебувала на території Росії. В такій ситуації зневага до національних прав України не лише приречла б спроби більшовиків захопити Україну на невдачу, а й могла б коштувати їм влади в Петрограді. Це добре розуміло центральне керівництво більшовиків і тому намагалося використати український чинник для збереження влади. У складеному 16 (3) грудня 1917 р. «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради» було перш за все наголошено на тому, що Раднарком визнає право України на самовизначення і навіть відокремлення, але виступає категорично проти її «буржуазної» політики¹²⁴. Своє незадоволення протидією з боку Центральної Ради жорсткій економічній централізації та експлуатації України, що виявилася насамперед в її відмові допускати більшовицьких комісарів до банків та в ухваленні рішення про друк власних грошових знаків після відмови більшовиків платити за поставлене продовольство¹²⁵, Раднарком сформулював у класових категоріях. Разом з цим ті рядки з ультиматуму, де згадувалися посилення Центральної Ради «на автономні нібито права “Дону і Кубані”»¹²⁶ свідчили про те, що можливості самовизначення для цих регіонів Ленін не припускав навіть теоретично. Виконання вимог ультиматуму означало для Центральної Ради оголошення війни донському козацтву, права якого для неї не були порожнім звуком. Слід зазначити, що свого часу саме погодившись на безперешкодне просування козацьких полків на Дон Центральною Радою утримала їх від втручання в українські справи.

Ультиматум Раднаркому мав спочатку зворотний ефект. Це було закономірним явищем, оскільки широкими масами більшовицька влада не сприймалася як загальноросійська. Приміром, Є. Неронович, який належав до лівого крила українських соціал-демократів, що тісно співпрацювали з більшовиками, виступаючи на засіданні Малої Ради 2 грудня (19 листопада) 1917 р. зазначив: «Народні комісари — влада великоросійська. Ми можемо з ними погоджуватися

¹²³ Затонський В. Про підсумки українізації. З доповіді на червневому пленумі ЦК КП(б)У // Будівництво Радянської України.: Збірник. Випуск I.: За ленінську національну політику. — Х., б.р., — С. 10–11.

¹²⁴ Ультиматум Ради народних комісарів радянської Росії Українській Центральній Раді // Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. док і мат. — К., 1994. — С. 61.

¹²⁵ Більш детально про це див: Сфіменко Г.Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919). — К., 2008. — С. 59–65.

¹²⁶ Ультиматум Ради народних комісарів радянської Росії Українській Центральній Раді // Національні відносини в Україні у ХХ ст. — К., 1994. — С. 62.

як з владою великоросійською, а не загальноросійською»¹²⁷. Київські більшовики були змушені якоюсь мірою нівелювати войовничий тон цього звернення Раднаркому. Виступаючи 5 грудня 1917 р. на I Всеукраїнському з'їзді рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, В. Шахрай відзначив: «Цей ультиматум, на нашу думку, є непорозумінням, яке мусимо ліквідувати без пролиття крові». І далі, добре розуміючи що цей документ негативно позначиться на іміджі більшовицької партії, додав: «Не треба розпалювати національне почуття, як отутечки робиться»¹²⁸. Втім першопричиною конфлікту він таки назвав дії українських сил: «Роззброєння великоруських частин було гіркою образою для великоруських солдат і тим клином, що вбитий нині між українською і неукраїнською демократією. Це вина тієї політики, що провадила Центральна Рада»¹²⁹.

Відповідь Генерального секретаріату на ультиматум була відіслана 5 грудня і в ній було цілком логічно продемонстровано безпідставність більшовицьких вимог та надані пропозиції української сторони щодо виходу з конфліктної ситуації. Ще недостатньо обізнаний із ситуацією в Києві та настроями у війську Раднарком зреагував миттєво: «Визнавши відповідь Ради незадовільною, вважати Раду у стані війни з нами»¹³⁰. Того ж дня було вирішено відправити В. Антонова-Овсієнка до Ставки, яку на той час очолював вже більшовик М. Криленко, з метою «чіткого з'ясування організації і складу бойового центру, діючого проти контрреволюції, міжвідомчих взаємин між цим бойовим центром и Главверхом (*верховного головнокомандуючого Росії в Першій світовій війні — Авт.*). **Прямим же завданням тов. Антонова має бути організація боротьби та бойових дій з Радою**» (курсив наш — *Авт.*). Зазначимо, що надалі настільки відверто завдання Антонова як керівника підпорядкованих Раднаркому військ, спрямованих на війну з Центральною Радою, не визначалися.

Вже наступного дня, тобто 6 грудня, більшовики почали усвідомлювати передчасність відвертого декларування війни з Центральною Радою. Другим питанням порядку денного засідання Раднаркому стало повідомлення Л. Троцького «про отримання на ім'я Ради Народних Комісарів пропозиції від Українського революційного штабу Петроградської крайової військової ради (мовою оригіналу — *«на имя Совета Народных Комиссаров предложения от Украинского революционного штаба Петроградской краевой войсковой рады»*, граматика речення збережена — *Авт.*) про мирне врегулювання конфлікту між Центральною радою і Радою Народних Комісарів, зробленої «за уповноваженням Уряду Української народної Республіки»¹³¹. 12-м пунктом порядку денного того ж таки засідання визначено було питання «Про відхід матросів

¹²⁷ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 395.

¹²⁸ Матеріали і документи з'їзду рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 503.

¹²⁹ Там само. — С. 504.

¹³⁰ Протоколи засідань Совета Народных Комиссаров РСФСР. Ноябрь 1917 — март 1918. — М., 2006. — С. 84.

¹³¹ Там само. — С. 87.

Балтійського флоту-українців у зв'язку з конфліктом з Радою (12,5 тисяч з флоту і 10 тисяч з Фінляндії)¹³². Тому вимоги Раднаркому до Ради істотно змінилися — відмова від підтримки «каледінського заклоту і контрреволюційної змови кадетської буржуазії»¹³³. Наступного дня Сталін і Троцький прийняли делегацію від Українського революційного штабу Петроградської крайової військової ради, яка була уповноважена від імені Центральної Ради вести переговори. Вони повідомили їй про рішення Раднаркому з цього питання¹³⁴. 9 грудня на знак доброї волі більшовицької влади і на прохання члена української фракції ЦВК Василюка сім членів цього штабу було звільнено із в'язниць¹³⁵. Це стало одним із кроків більшовицького керівництва в їхній реалізації пропагандистського наступу на Центральну Раду, посиленого після отримання звістки про негативну реакцію УЦР на ультиматум. Від прямої війни Раднарком визнав за доцільне утриматися.

Надалі спроби Раднаркому усунути «національну» складову в конфлікті з Центральною Радою та продемонструвати його «класову» суть були продовжені. Основні зусилля були зосереджені у військових частинах, але ними не обмежувалися. Лише з 12 до 17 грудня в центральній російській пресі було опубліковано три статті Сталіна з питань взаємин з Радою. Найбільш змістовною стала публікація в газеті «Известия» від 30(17) грудня його виступу на засіданні Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) від 27 (14) грудня 1917 р. Доводячи відсутність національної складової в конфлікті із Центральною Радою, він цілком слушно зауважив: «Кажуть, що конфлікт зародився на ґрунті питання про самовизначення. Але це не так. Рада пропонує встановити в Росії федеративний лад. Совіт (мовою оригіналу — «Совет», переклад наш. Саме «совітом» та «совітами» в україномовній пробільшовицькій періодиці називалися ті органи влади, формальною основою яких були ради місцевих депутатів — Авт.) же Народних Комісарів йде далі Ради, аж до права на відокремлення»¹³⁶. Подібні аргументи були вагомими у боротьбі за вплив на народні маси загалом і на національно орієнтовані українські політичні сили зокрема. Центральна Рада питання про незалежність тоді ще не підіймала.

Більшовицьке керівництво розуміло, що потрібно продемонструвати свою готовність домовитися з Центральною Радою — в такому випадку питання про російську агресію можна було б зняти з порядку денного. Тим більше, що в самій Росії багато хто не розумів причин ворожого ставлення до українського уряду. Після доповіді П. Прошьяна, який очолював делегацію, що за дорученням

¹³² Там само. — С. 89–90.

¹³³ Декреты Советской власти. — Т. 1. — 25 октября 1917 — 16 марта 1918 г. — М., 1957. — С. 186.

¹³⁴ Протоколы заседаний Совета Народных Комиссаров РСФСР. Ноябрь 1917 — март 1918. — М., 2006. — С. 91.

¹³⁵ Там само. — С. 96–98.

¹³⁶ Доклад И.В. Сталина на заседании ВЦИК о взаимоотношениях с Центральной Радой // Документы по истории гражданской войны в СССР. — Т. 1. Первый этап гражданской войны. — М., 1941. — С. 56. Див також: *Сталин*. Сочинения. — Т. 4. — М., 1947. — С. 15–16.

II Всеросійського з'їзду селянських депутатів (9–23 грудня (26 листопада — 10 грудня)) вела перемовини з Центральною Радою, Раднарком 1 січня 1918 (19 грудня 1917) ухвалив проект, а наступного дня, після повідомлення Сталіна про перемовини із харківським ЦВК рад України, затвердив остаточно резолюцію про початок та умови перемовин з Центральною Радою. Проект і затверджена резолюція мали істотні відмінності: до суперечливого, але такого, у якому вже можна було дійти певної згоди, пункту про визнання контрреволюційності влади О. Каледіна було додано неприйнятне для Центральної Ради твердження про те, «що лише Совіти (мовою оригіналу — «Советы» — Авт.) української селянської бідноти, робітників і солдатів можуть створити на Україні владу, при якій зіткнення між братськими народами будуть неможливими»¹³⁷.

Реальною метою такого рішення було затягування перемовин: потрібно було ретельніше підготувати збройне повалення або внутрішній розпад УЦР. Про далеко не мирні наміри Раднаркому свідчить, зокрема, його рішення від 11 січня 1918 (29 грудня 1917) р. про визнання «особливо важливим» питання про роззброєння Першого польського революційного полку, який відмовився виконати наказ Раднаркому про виступ проти Центральної Ради. Наркомам Сталіну та Подвойському було доручено створити комісію для з'ясування обставин цієї відмови: подібні дії загрожували крахом більшовицьких намірів¹³⁸. Відповідь української сторони була закономірною: «Генеральний Секретаріат Української Народної Республіки не признає буржуазність і контрреволюційність за всяким, хто не належить до більшовицького напрямку й не похвалює політики народних комісарів»¹³⁹. Оскільки протягом місяця ситуація для більшовиків змінилася на краще, то Раднарком вже мав можливість діяти більш жорстко. Відповідь Ради була названа «наскільки невизначеною та ухильною, що вона межує із знуцанням». Раднарком Росії заявив, що це «зриває розпочаті нами мирні переговори та покладає на Раду всю відповідальність за продовження громадянської війни»¹⁴⁰.

Незважаючи на фактичне схвалення воєнних дій, прямого оголошення війни УНР ленінський Раднарком не зробив. Більшовицькі керманічі усвідомлювали, що реакція українців на таке могла бути ще більш антибільшовицькою, ніж на ультиматум. Та й нагальної потреби у прямій війні не було: з одного боку, тривав процес внутрішнього розкладу Центральної Ради, де ліві есери готували переворот, а з іншого — воювати з УНР можна було без оголошення війни, оскільки вже існував радянський сурогат української державності. Ще в тезах

¹³⁷ Постановление об открытии переговоров с Радой // Декреты Советской власти. — Т. 1. — 25 октября 1917 — 16 марта 1918 г. — М., 1957. — С. 264.

¹³⁸ Декреты Советской власти. — Т. 1. — 25 октября 1917 — 16 марта 1918 г. — М., 1957. — С. 302.

¹³⁹ Відповідь Генерального Секретаріату на ноту Раднаркому Росії // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — Т. 2. 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — К., 1997. — С. 67.

¹⁴⁰ Декреты Советской власти. — Т. 1. — 25 октября 1917 — 16 марта 1918 г. — М., 1957. — С. 307.

Леніна до ультиматуму вихідним положенням для вождя було наступне: «Ми визнаємо на поточний момент представниками українського народу і вільної Української Республіки українські совіти (мовою оригіналу — «советы», з огляду на тогочасне україномовне написання та практику вживання, тут і далі у цитатах кінця 1917 — квітня 1918 р. термін «советы» та похідні від нього перекладаються з коренем «совіт» — Авт.) як організації революційної боротьби українських трудящих та експлуатованих мас проти експлуататорів. Ми бачимо в Раді, на основі усіх відомостей, що ми маємо, орган двозначної політики, що тяжіє до угоди з буржуазією»¹⁴¹. Тобто реально Ленін не бачив в майбутньому скільки-небудь рівноправних відносин із Центральною Радою, але мав певні сподівання на порівняно мирний спосіб її повалення — за допомогою її «переродження». Але після провалу спроб захопити владу на I Всеукраїнському з'їзді рад ці ілюзії ослабли. Більшовицьке керівництво вирішило змінити тактику поведінки в Україні. Довести свою послідовність у національному питанні та звести до соціальних суперечностей протистояння з Центральною Радою ленінське керівництво вирішило іншим шляхом: воно ініціювало утворення радянської УНР — територіального радянського утворення з деякими національними ознаками. Водночас на певний час воно залишало за собою шлях для відступу — паралельно велися переговори із Центральною Радою, що формувало ілюзії в «лівого» її крила щодо можливості порозуміння з більшовиками.

Харківський період. Ленін наполіг на тому, щоб пробільшовицькі делегати Всеукраїнського з'їзду рад переїхали до Харкова і приєдналися до з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну. Об'єднаний з'їзд відбувся 24–25 (11–12) грудня 1917 р. і був проголошений «справжнім» I Всеукраїнським з'їздом рад. Щодо взаємин України з Росією підкреслювалося: «I Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, визнаючи Українську республіку як федеративну частину Російської республіки, оголошує рішучу боротьбу згубній для робітничо-селянських мас політиці Центральної ради, викриваючи її буржуазний, контрреволюційний характер»¹⁴². І це незважаючи на те, що сама Росія на той час ще не була проголошена федеративною республікою — ленінський Раднарком перебував у пошуку прийнятної форми державного устрою Росії. Про незалежність радянської України, втім, як на той час і УНР Центральної Ради, у рішенні з'їзду, звичайно, не йшлося.

Обраний на з'їзді вищий орган радянської влади між Всеукраїнськими з'їздами рад було названо ЦВК рад України. Першим рішенням, що ухвалив новоутворений орган на засіданні від 26 (13) грудня 1917 р., стало затвердження

¹⁴¹ 4 (17) декаб. Манифест к украинскому народу с ультимативными требованиями к Центральной раде. Тезисы Ленина // Декреты Советской власти. — Т. 1. — С. 175.

¹⁴² Резолюція I Всеукраїнського з'їзду Рад про самовизначення України // Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаної руху українського народу за утворення СРСР // Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 26.

тексту телеграми до Раднаркому¹⁴³. Сам факт того, що першим документом стало звернення до Раднаркому Росії, свідчить про «походження» радянської влади в Україні. В цій телеграмі звітувалося про готовність членів ЦВК України сприяти виконанню ленінського гасла про перетворення світової війни на громадянську: «Якщо проллється на Україні братня кров, то вона проллється не в боротьбі українців з великоросами, а в класовій боротьбі українських трудящих мас з Радою». Цим самим більшовики, що працювали в Україні, намагалися зняти з радянської Росії провину за війну з УНР.

На наступному засіданні ЦВК, яке відбулося 27 (14) грудня, було затверджено текст «Маніфесту до всіх робітників, селян і солдатів України»¹⁴⁴, датою ухвалення якого іноді в збірниках документів радянської доби називається 25 (12) грудня¹⁴⁵. Ця дата спростовується хоча б тим, що на засіданні ЦВК рад України від 26 (13) грудня було лише обрано комісію в складі п'яти осіб, яка й мала скласти текст Маніфесту. Причина такого «переносу» дати зрозуміла — радянським історикам потрібно було показати, що новий уряд насамперед звертався до власного народу як до джерела своєї влади, а вже згодом — до Раднаркому. Аналіз документів свідчить про інше: керівництво радянської України справді в першу чергу зверталося до джерела своєї влади, однак цим «джерелом» (чи точніше — замовником) був російський Раднарком, а не український народ.

На перших засіданнях ЦВК рад України були обрані інші керівні органи радянської України. Так, 26 (13) грудня було обрано тимчасову президію ЦВК рад України у складі В. Ауссема, І. Ерліхермана, Є. Бош, С. Бачинського та В. Шахрая¹⁴⁶. Наступного дня було розглянуто питання «про офіційну назву міністерств» і вирішено затвердити таку назву — «Народний Секретаріат Української Робітничо-Селянської Республіки» та окремих секретарів «Народний Секретар... справ»¹⁴⁷. 28 (15) та 30 (17) грудня відбувалися вибори персонального складу президії ЦВК рад України та народних секретарів. Дві дати виборів пов'язані з тим, що на першому засіданні не було кворуму і його визнали недійсним. В результаті було сформовано президію ЦВК рад України, до якої входило 5 осіб на чолі з українським соціал-демократом Ю. Медведєвим (інші були більшовиками) та уряд радянської України — Народний секретаріат у складі 13 народних секретарів¹⁴⁸.

¹⁴³ Протоколи перших засідань ЦВК Рад України // Архіви України. — 1989. — № 2. — С. 30.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Маніфест до всіх робітників, селян і солдатів України. 12 грудня 1917 р. // Перемога радянської влади на Україні (жовтень 1917 р. — січень 1918 р.): 3б. док. — К., 1947. — С. 89; Маніфест Центрального исполнительного комитета Советов Украины «Ко всем рабочим, крестьянам и солдатам Украины» // Образование СССР. Сборник документов 1917–1924 под ред. Э.Б. Генкиной. — М., 1949. — С. 70.

¹⁴⁶ Протоколи перших засідань ЦВК Рад України // Архіви України. — 1989. — № 2. — С. 29.

¹⁴⁷ Там само. — С. 30.

¹⁴⁸ Там само. — С. 33–34.

Перші ж рішення Народного секретаріату засвідчили, що економічні передумови були найважливішою причиною його утворення. Вже наступного дня після утворення Народного секретаріату (тобто 18 грудня) була ухвалена постанова такого змісту: «Всі розпорядження Української Центральної Ради та її Генерального секретаріату, які установлюють для України осібні від всієї Російської Федерації правила в галузі грошової циркуляції — відмінюються»¹⁴⁹. В постанові Народного секретаріату від 2 січня 1918 р. (20 грудня 1917 р.) розкривалися причини такого рішення. Наголошувалося, що Генеральний секретаріат намагається випустити «невартіві»¹⁵⁰ паперові гроші, т.є. користується найбрутальнішим обманом народу, який не розбирається в тонкощах фінансового питання та грошовій циркуляції». Водночас із таким, здавалося б, цілком слушним застереженням, провиною і ледь не злочином Генерального секретаріату називалося те, що він «також домагався від Ради Народних Комісарів уплати однієї третини слідуємих грошей за хліб золотом»¹⁵¹. На таку, на перший погляд, логічну між двома рівноправними партнерами вимогу російський Раднарком, звичайно, не погодився. Створити «свою» Україну виявилось дешевше.

Економічні підстави утворення радянської УНР не можна було виставляти напоказ. Щоб утриматися при владі, охопити своїм впливом якомога більш ширші кола суспільства, потрібно було демонструвати «народність» і «українськість» радянської влади. Але серед більшовиків України не вистачало лідерів, які могли б, формально не заперечуючи права українців на самовизначення, проводити потрібну партійному центру політику. Тому й було здійснено низку кадрових призначень, які сприяли поліпшенню ситуації. З Петрограда до України були відряджені такі знакові фігури, як М. Скрипник, Ю. Коцюбинський, В. Примаков. Обраний в Харкові 30 (17) грудня 1917 р. народним секретарем праці радянської України, Скрипник відряджався для цієї роботи з Петрограда 4 січня 1918 р. (22 грудня 1917 р.) Центральним комітетом РСДРП(б) «в якості агента ЦК»¹⁵². Ленін особисто наполіг на тому, щоб відправити М. Скрипника в Україну, адже він, за спогадами дружини, спочатку не бажав туди їхати¹⁵³. Поряд із цим на провідні посади висувалися діячі з «українським прізвищами» (В. Шахрай, Г. Лапчинський тощо).

Але сталося не зовсім так, як того бажав більшовицький центр. Народні секретарі першої каденції українського (етнічно або територіально) походження, насамперед В. Шахрай, Г. Лапчинський, М. Скрипник, стали одними з найперших та найбільш послідовних українських націонал-комуністів. Відзначимо, що усі вони на час Жовтневого перевороту були більшовиками. Це важливо, оскільки переважна більшість тих, кого пізніше відносили до націонал-кому-

¹⁴⁹ Вістник Української народної Республіки. — Х., 1917. — № 2. — 21 грудня.

¹⁵⁰ Невартісні.

¹⁵¹ Вістник Української народної Республіки. — Х., 1917. — № 2. — 21 грудня.

¹⁵² Удостоверение, выданное на имя Н.А. Скрыпника в том, что он командирован на Украину в качестве агента ЦК РСДРП(б) // Большевицские организации Украины в период установления и укрепления советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918): Сб док. — К., 1962. — С. 29.

¹⁵³ *Скрипник Марія*. Воспоминания об Ильиче (1917–18). — М., 1965. — С. 68.

ністів, були все-таки вихідцями з українських соціалістичних партій. Уявлення названих народних секретарів та їхніх однодумців про майбутнє як України, так і комуністичної партії на її території згодом істотно розійшлися з планами більшовицького керівництва. Адаже Україна для них перетворилася на реальну цінність, що стало важливим уроком для Кремля. В подальшому такого роду «однорідності» компартійно-радянського керівництва, як на початку 1918 р. (етнічні українці або вихідці з України чи ті, що тривалий час працювали на її території), Ленін більше не допускав.

Однією із перших ухвал ЦВК рад України, засідання якого спочатку відбувалися досить часто, став протест проти спроб російського Раднаркому налагодити відносини з Центральною Радою. За пропозицією Георгія Лапчинського 12 січня 1918 р. (30 грудня 1917 р.) було ухвалено резолюцію, в якій наголошувалося на необхідності для уряду Росії «з усіх питань питань, що стосуються Української Республіки, діяти виключно у згоді з Народним секретаріатом і через Народний секретаріат»¹⁵⁴. Це була лише перша ластівка — незважаючи на визнання федеративного зв'язку з Росією, надалі державницька риторика в Народного секретаріату лише посилювалася. Це непокоїло більшовицький центр. Втім, у «харківський період» існування радянської УНР такі погляди її керівників не становили практичної незручності для ленінського Раднаркому, оскільки, за свідченням її керівників, у цей період «Всеукраїнський уряд представляв собою центр без периферії, штаб без армії, коли він не мав ні території, ні підпорядкованого йому населення, ні збройної сили»¹⁵⁵.

Радянська УНР: від тріумфу до загибелі. Як вже відзначалося, новоутворена радянська УНР відразу здобула безумовну підтримку ленінського Раднаркому. В свою чергу, радянська УНР з початку свого існування претендувала на ті території, які визнала українськими Центральна Рада. Це слугувало однією з причин конфлікту із вже усталеною Харківською радянською владою, яка з великими пересторогами сприйняла звістку про створення радянської УНР. Протистояння між двома радянсько-більшовицькими (харківською та загальноукраїнською) силами було настільки значним, що, як зауважував у 1918 р. В. Шахрай, «під час перебування ЦВК і Народного секретаріату в Харкові стосунки між ним і місцевою Радою і більшовиками було надзвичайно зіпсовані, і під час від'їзду справа ледь не дійшла до збройного протистояння»¹⁵⁶. Суть позиції харків'ян образно вислови 12-ма роками пізніше у своїй знаковій праці М. Скрипник: «Тов. Артем цілковито стояв за Ленінову позицію в національному питанні, він цілковито й сповна визнавав Ленінову теорію національного питання. У боротьбі, що точилася на з'їздах і конференціях партії в національній справі, він енергійно змагався проти виступу П'ятакова, Бухаріна й інших, обстоюючи Ленінову теорію й гасла самовизначення нації аж до державного

¹⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 7в. — Арк. 7.

¹⁵⁵ Из истории Соввласти на Украине. О первом Всеукраинском Съезде Советов и Первом Советском Правительстве Украине // Летопись революции. — № 4 (9). — 1924. — С. 175.

¹⁵⁶ Скоровстанский В. Революция на Украине... — С. 109.

відокремлення. А ось коли треба було практично прикладати це гасло, цю теорію національного питання, що він її сам визнавав, то він так казав: для Києва, Правобережжя це може й має значення, але для нас у Крив-Донбасі ця теорія Леніна не може бути пристосована у формі гасла: право українського народу на самовизначення. Чи це був нігілізм в національному питанні? Ні. Навпаки, він боровся проти нігілістів. А що це було? Це була недооцінка національного питання. Цей приклад, між іншим, дасть матеріал, щоб зрозуміти, що таке є недооцінка в національному питанні»¹⁵⁷.

Недостатня легітимність Народного секретаріату та ЦВК рад України навіть у радянському полі спонукала до скорішого скликання II Всеукраїнського з'їзду рад. Його планували скликати в Києві — столиці України, місті, опанування якого було чи не головною метою створення радянської УНР. Описуючи ті події, М. Скрипник згодом відзначав: «Нарешті, після багатьох битв пролетарська червона гвардія наблизилася до Києва. Чудову столицю України... було здобуто не зразу. Коли радянські війська визволили столицю України, ВУЦВК і Народний Секретаріат 8 лютого переїхали до Києва»¹⁵⁸. Загалом Київ як природна національна столиця України ні в кого не викликав сумніву, а Народний секретаріат у телеграмі до РНК Росії від 10 лютого (28 січня) підкреслював: «Робітниче-селянська Радянська влада правитиме з Києва»¹⁵⁹.

Не останню чергу переїзд до Києва був зумовлений спробами більшовиків перебити українсько-німецькі переговори у Бресті, хоча основною причиною стали конфліктні відносини з харківськими більшовиками та місцевою радою робітничих депутатів. Завадити підписанню мирного договору між УНР Центральної Ради та країнами Четверного союзу не вдалося. Вже наприкінці лютого радянський уряд України був змушений покинути Київ і переїхати спочатку в Полтаву, а потім в Катеринослав, де 17–19 березня й відбувся II Всеукраїнський з'їзд рад. Тому детально зупинятися на короткотерміновому перебуванні у Києві немає потреби. Хіба що зауважимо, що ставлення Київської ради робітничих депутатів до Народного секретаріату було прихильне, що дає підстави стверджувати, що більш-менш реальні важелі управління за урядом радянської УНР були визнані лише з цього часу. Це підтверджували і самі тогочасні урядовці, зауважуючи, що саме після переїзду до Києва Народний секретаріат та Президія ЦВК рад України «віднайшли, правда на дуже короткий строк, справжню столицю, де відчували себе господарями становища»¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Скрипник М.О. Національні перетинки. Теоретична і політична боротьба на терені національного питання в УСРР в сучасний момент реконструктивної доби // Скрипник М.О. Статті і промови. — Том. II. — X., 1931. — С. 294.

¹⁵⁸ Скрипник М.О. Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк з портретами. Харків: Червоний шлях. — 1923. — С. 43.

¹⁵⁹ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР // Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 56.

¹⁶⁰ Из истории Соввласти на Украине. О первом Всеукраинском Съезде Советов и Первом Советском Правительстве Украине // Летопись революции. — № 4 (9). — 1924. — С. 176.

Скликати такий бажаний для легітимації радянської УНР II Всеукраїнський з'їзд рад вдалося лише 17–19 березня у Катеринославі. Саме на цьому з'їзді була проголошена незалежність радянської УНР. Невдовзі після закінчення роботи з'їзду вищі урядові інстанції відбули до Таганрогу, який і став останнім їх притулком аж до самоліквідації. Але говорити про реальне владарювання обраних на цьому з'їзді органів влади радянської України не доводиться: територію України цей уряд не контролював.

Народний секретаріат як центральна влада не мав важелів впливу на місцеві Ради. Наведемо такий показовий приклад. В новообраному на II Всеукраїнському з'їзді рад ЦВК та його президії найбільш конфліктним виявилось питання обрання уряду — Народного секретаріату, який мав управляти радянською Україною. На відміну від ЦВК, до його складу не увійшли есери. Після переїзду вищих органів влади до Таганрогу, уряд України складався з дев'яти більшовиків та двох українських соціал-демократів¹⁶¹. Вперше до складу уряду увійшли такі знакові в майбутньому для України фігури, як А. Бубнов (народне господарство) та С. Косіор (колегія Народного секретаріату фінансів)¹⁶². Однак легітимність цього уряду поставили під сумнів ліві есери. У зверненні до військового комісару Таганрогу за підписами В. Кареліна та В. Качинського, датованому 26 березня, керівництво лівих есерів звинуватило більшовиків у привласненні евакуйованих з Катеринослава цінностей і водночас заявило, що «ніякого Секретаріату не було організовано ЦВК, а був організований якийсь Секретаріат від партії більшовиків»¹⁶³.

Умови існування вищих органів влади України й у період, що передував цій заяві, були не найкращими — в Таганрозі на них не чекали й тому, наприклад, голова президії ЦВК рад України був змушений проживати і працювати на залізничному вокзалі¹⁶⁴. А після такої заяви в того ж таки Затонського та народного секретаря судових справ Г. Лапчинського було навіть проведено обшуки. Не менш принизливим для центральних органів влади було небажання коменданта Таганрогу надавати вагон для урядової делегації, яка прямувала до Москви. Таке своє рішення комендант обґрунтовував... наказом В. Антонова-Овсієнка (в офіційному листуванні того часу вживався інший порядок складових його прізвища — Овсієнко-Антонов), який на той час формально був народним секретарем з військових справ в українському уряді¹⁶⁵. Це питання довелось вирішувати через Антонова-Овсієнка, авторитет якого для коменданта полягав саме в тому, що він був військовим начальником. Ці обставини зайвий раз підкреслюють безсилість центральної радянської влади в Україні. Однак, як виявилось згодом, навіть така діяльність мала неабиякий вплив на суспільство.

¹⁶¹ Украинская Советская республика. Беседа с тов. Скрыпником // Известия. — 1918. — № 64. — 3 апреля

¹⁶² До історії першого періоду Радвлади на Україні. Архівні матеріали. — Х., 1927. — С. 37

¹⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 23 а.

¹⁶⁴ Там само. — Спр. 7в. — Арк. 1.

¹⁶⁵ Там само. — Арк. 3.

Вплив радянської УНР на маси. Діяльність Народного секретаріату та демонстративна підтримка Раднаркомом національних прагнень України мала неоднозначні наслідки. Для централістів, якими більшовицькі керівники й були в переважній більшості, незаперечним було одне — Україну вони втратили. В цьому світлі особливо болісно сприймалися рішення радянської УНР після II Всеукраїнського з'їзду рад, які свідчили про усамостійнення політики Народного секретаріату. Перш за все це стосувалося економічних питань. Одним з таких рішень голова ЦВК рад України В. Затонський на початку квітня 1918 р. назвав пропозицію про створення «південної федерації» радянських республік, потреба якої «зумовлюється не лише військовими потребами, — які останні (мовою оригіналу — *«какые последние»* — Авт.) не є важливими, — але також й *економічними / в тому числі фінансовими / та ін.»*¹⁶⁶. Йшлося про становлення власної грошової системи. Хоча бажання мати власні гроші обумовлювалися практичною необхідністю, оскільки, як зауважував В. Затонський, «безгрошів'я жахливе», а «в Юзівці на підставі фінансового голоду ледь не розпочалося збройне повстання»¹⁶⁷, реакція Й. Сталіна була відверто негативною і різкою. Він заявив у телефонній розмові таке: «Жодного військового союзу південних республік *і жодної їх спільної монети не має бути і не буде...* Ми всі тут думаємо, що ЦВК повинен, морально зобов'язаний залишити Таганрог і Ростов. Досить гратися в уряд і республіку, здається вистачить, час кинути гру» (виділення — Авт.)¹⁶⁸. Ці слова стали першим, але не останнім висловлюванням Сталіна про необхідність «кинути гру» в національну державність.

Однак для керманічів Народного секретаріату це була вже не гра. У відповідь на сталінське висловлювання 6 квітня 1918 р. урядова делегація радянської УНР на чолі зі Скрипником, що на той час перебувала ще в Москві, надіслала ноту протесту уряду РСФРР, у якій, зокрема, наголошувалося: «Ми повинні висловити найбільш рішучий протест проти виступу Наркома Сталіна. Ми заявляємо, що ЦВК України та Народний секретаріат мають джерелами своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого наркома Російської Федерації, а волю трудящих мас України, що відобразилася в постанові II Всеукраїнського З'їзду Сівітів. Заяви, на зразок виголошеної наркомом Сталіним, спрямовані на піддрив совітської влади в Україні та не припустимі з боку представника Совітського уряду сусідньої Республіки»¹⁶⁹. Різка тональність тону, продемонстрована в цьому документі, стала можливою внаслідок ухвалення 3 квітня 1918 р. схвальної до делегації радянської УНР постанови РНК РСФРР, яку, ймовірно, представники радянської України витлумачили як визнання незалежності радянської УНР та Народного секретаріату як повноважного представника нової держави¹⁷⁰. Отже, формально нота протесту української делегації мала за основу рішення як українських, так і російських урядових кіл.

¹⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 188. — Арк. 2.

¹⁶⁷ Там само. — Спр. 170. — Арк. 3.

¹⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 7в. — Арк. 64.

¹⁶⁹ Там само. — Арк. 57.

¹⁷⁰ Постановление Сов. Нар. Ком. По поводу декларации Украинской Советской Республики; Прием Чрезвычайного посольства Украинской Советской Республики. — Известия Всероссийского Центрального Исполнительного комитета. — 1918. — № 65. — 4 апреля.

Подібні звернення української урядової делегації, відстоювання нею економічних прерогатив українського уряду та реальна самостійність в ухваленні рішень змусили більшовицьких керманічів, з одного боку, поставитися до урядової делегації з певною повагою, але з іншого — спонукали до серйозних роздумів: надання Україні скільки-небудь реального суверенітету та висування на найвищі посади етнічних українців ставало небезпечним. А тут ще й невдалий (для радянської Росії) приклад Фінляндії, де навіть після тимчасової перемоги місцевих соціал-демократів в ініційованому більшовицьким керівництвом повстанні Раднарком не зміг встановити свого контролю і був змушений 1 березня 1918 р. підтвердити цілковиту незалежність Фінляндії¹⁷¹.

Становище радянської влади в Україні дедалі погіршувалося. 18 квітня 1918 р. Народний секретаріат було реорганізовано в Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу окупантів. Водночас на партійній нараді в Таганрозі, що відбулася 19–20 квітня 1918 р., і в роботі якої взяли участь члени більшовицької фракції ЦВК рад України, члени Народного секретаріату і керівні партпрацівники з різних районів України, обговорювалося питання про утворення єдиного партійного центру в Україні.

Підкреслимо важливу деталь, яка іноді залишається поза увагою дослідників: учасники наради ухвалювали свої рішення за живим слідом тих подій, що відбувалися в Україні, вони ще «відчували» українські маси. Саме ця «близькість» (територіальна та часова) до України, поряд із визнанням з боку РСФРР незалежності України, в тому числі, як здавалося, і радянської, зумовила ухвалені рішення. На нараді за пропозицією Скрипника було вирішено створити самостійну Комуністичну партію України, яка мала б власний центральний комітет, проводила б партійні з'їзди і яка була б пов'язана з РКП(б) через Інтернаціонал. Тож і назва пропонувалася «українська» — «Комуністична партія (більшовиків) України», скорочено — КП(б)У.

Реакція центру. Московське керівництво добре усвідомило небезпеку «гри в самостійність», що могла перерости в усвідомлення економічної самоодстатності України. Утворення організаційно відокремленої від РКП(б) Комуністичної партії України могло зробити цю тенденцію незворотною. Тому більшовицьке керівництво й особисто Ленін зробили все можливе, щоб змінити суть рішень Таганрозької наради. Окремої комуністичної партії України створено не було. Для того, щоб запобігти виникненню подібних самостійницьких тенденцій, більшовицькі керманічі найближчими роками не ставили українців на чолі уряду та партійної організації.

У резолюції І з'їзду КП(б)У, який відбувся у Москві 5–12 липня 1918 р., підкреслювалося: «Рішуче порвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, на шляху до утворення

¹⁷¹ Договір между Российской и Финляндской социалистическими республиками // Декреты Советской власти. — Т. 1. — 25 октября 1917 — 16 марта 1918 г. — М., 1957. — С. 505–510.

всесвітньої пролетарської комуни»¹⁷². З тексту резолюції видно, що, як доречно зауважив С. Кульчицький, «зацьковані українські делегати з'їзду навіть пропустили в конституційній назві радянської Росії ключове слово — федеративна»¹⁷³. Керівництво РКП(б), під цілковитим контролем якого відбувався з'їзд, намагалося знищити під корінь саму ідею економічної автономії України.

Хід самого з'їзду, обговорення питання про взаємини Росії та України, критичні оцінки діяльності та остаточний розпуск Народного секретаріату (в ухваленій І з'їздом резолюції наголошувалося, що «існування Народного секретаріату як центру радянської влади... є фікцією шкідливою»¹⁷⁴) спонукає до висновку: компартійне керівництво на той час вирішило, що можна не продовжувати гру у право на самовизначення націй. Підтвердженням того, що саме так сприймалися рішення з'їзду, свідчать і слова з виступу П'ятакова: «Якщо на квітневій конференції наш погляд не переміг, то віднині офіційний погляд безболісно здається до архіву»¹⁷⁵.

Вплив на суспільство. Вороже ставлення до української державності, продемонстроване делегатами І з'їзду КП(б)У, зовсім не свідчило про панування подібних настроїв серед українського населення. Демонстративна повага до національних прав України, яку демонстрував ленінський Раднарком наприкінці 1917 — на початку 1918 р., мала вагомі позитивні наслідки, що виявилися протягом наступних років. Посиленню симпатій до РНК Росії сприяли й рішення ІІІ Всеросійського з'їзду рад, що відбувся у січні 1918 р. На ньому, зокрема, було ухвалено резолюцію, в якій наголошувалося: «Російська Соціалістична Радянська Республіка утворюється на основі добровільного союзу народів Росії як федерація радянських республік цих народів»¹⁷⁶. Таким чином ленінський Раднарком спробував перенести у практичну площину вже згадану нами «Декларацію прав народів Росії». Ідея «вільного союзу вільних націй» була продубльована і в ухваленій з'їздом «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу»¹⁷⁷. Це залишало ілюзію можливості порозуміння навіть у тих українських діячів, які не перейшли на більшовицькі позиції. А українські ліві есери на початку 1918 р. навіть готували «прорадянський» державний переворот у Центральній Раді, успіхові якого значною мірою завадило передчасне розголошення інформації.

Проголошення такого «федералізму» формально знімало останні перепони до «соціальної» інтерпретації суперечностей між УЦР та більшовиками. Росія

¹⁷² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2 т. — Т. 1: — К., 1976. — С. 20.

¹⁷³ *Кульчицький С.В.* Народження радянського ладу (1917–1938) // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України. — К., 2004. — С. 14.

¹⁷⁴ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5–12 июля 1918 года. Протоколы. — К., 1988. — С. 104.

¹⁷⁵ Там само. — С. 128.

¹⁷⁶ Резолюція ІІІ Всеросійського з'їзду Рад про федеральні установи Російської республіки // Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 44.

¹⁷⁷ Там само. — С. 45.

де-юре перетворилася, як це вимагалось в III Універсалі Центральної Ради, у «федерацію вільних народів». Однак замаскований під громадянську війну в Україні наступ більшовицьких військ, який розпочався без прямої санкції Раднаркому, але згодом був ним підтриманий, не залишив вибору Центральній Раді. IV Універсалом було проголошено незалежність України. Слід зауважити, що до ідеї незалежності як об'єктивної необхідності та закономірного розвитку подій на початку січня представники демократичної УНР ще не були готові. Приміром, відомий діяч українського національно-визвольного руху І. Мазепа у своєму виступі на II Всеукраїнському з'їзді рад (березень 1918 р.) говорив про «вимушеність» проголошення незалежності з боку УНР Центральної Ради: «Центральна Рада були змушена Совітом Народних комісарів проголосити самостійність та укласти мир»¹⁷⁸.

Завдяки широко розпропагованій тезі про визнання ленінським Раднаркомом національних прав українців популярність більшовиків в українському суспільстві до штурму Києва лише зростала. З'явилося навіть таке поняття як «український більшовик», яке ще на початку грудня 1917 р. багатьма сприймалося як нонсенс. Так, наприклад, оголошення головуючим на засіданні Київської ради робітничих і солдатських депутатів від 5 грудня (24 листопада) 1917 р. Л. П'ятаковим про те, що слово надається «українському більшовику Пашенко» викликало в присутніх соціал-демократів та есерів «шум, сміх, крики: “Звідки ти взявся?”»¹⁷⁹. Але незабаром ситуація почала змінюватися. В грудні 1917 — на початку 1918 «українськими більшовиками» називали переважно тих лівих українських соціал-демократів, які беззастережно підтримали дії РНК Росії, що було зумовлено демонстративним визнанням з боку Раднаркому національних прав України. Так, наприклад, А. Буценко, делегат I з'їзду КП(б)У, а в грудні 1917 р. — член УСДРП, «вже був у складі Полтавської організації більшовиків і з відома Губкому здійснював розкол» в лавах УСДРП¹⁸⁰. Про нетотожність «більшовиків» та «українських більшовиків» свідчить також Є. Бош. Характеризуючи партійний склад Всеукраїнського з'їзду рад у Харкові, вона писала: «На нараді фракційні делегати розділилися наступним чином: більша частин — б-ки — менша с.р (ліві), декілька осіб з українських більшовиків та два інтернаціоналіста»¹⁸¹. Зникло поняття «український більшовик» як щось відокремлене від РСДРП(б) / РКП(б) лише з утворенням КП(б)У влітку 1918 р. У резолюції I з'їзду КП(б)У відзначалося: «Беручи до уваги: 1) що українські ліві соціал-демократи вже давно порвали зв'язок з офіційною УСДРП, визнали себе комуністами і працюють спільно з комуністами, злившись в одну організацію, і що представники закордонного бюро лівих українських

¹⁷⁸ Вестник УНР. — 1918. — № 47. — 22(9) марта.

¹⁷⁹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. Сост. А. Иргизов, В. Манилов, Ф. Ястребов / Под ред. В. Манилова. — К., 1928. — С. 407.

¹⁸⁰ Буценко А. О расколе У.С.Д.П. (1917–1918) // Летопись революции. 1923. № 4. — С. 121–122.

¹⁸¹ Бош Е. Национальное правительство и советская власть на Украине. — М., 1919. — С. 25.

соціал-демократів брали участь в роботі Організаційного бюро по скликанню конференції; 2) що таким чином окремої від Комуністичної партії ЛУСД не існує, — І з'їзд партійних організацій комуністів (більшовиків) України постановляє визнати, що об'єднання з лівими незалежними українськими соціал-демократами відбулося»¹⁸².

Як Раднарком, так і Народний секретаріат постійно наголошували, що існує лише одна відмінність між владою «совітів» та Центральною Радою — соціальна. Мовляв, лише «совітська» влада захищає інтереси трудового народу. Ідеї народності й органічності радянської («совітської») влади в Україні поширилися після підписання Центральною Радою договору з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Поряд із негативним ставленням до залучення недавніх ворогів до внутрішніх справ України, свою роль зіграла наявна на той час «народність» місцевих рад, її невідконтрольність будь-якій політичній силі. Особливої популярності ради набували серед солдатських мас. Саме солдати, після фактично ініційованої більшовиками самодемобілізації, стали основним детонатором соціального вибуху на селі протягом наступних місяців.

Розкладницька робота в армії, головним гаслом якої була вимога негайного миру і розпуску армії, мала в Україні своєю метою знешкодити ті військові сили, які могли б підтримати Центральну Раду. Це завдання було виконане — українізовані частини колишньої регулярної армії наприкінці грудня 1917 р. — на початку січня 1918 р. у масі своїй не виступили в підтримку Центральної Ради й самодемобілізувалися. Ось як характеризує наслідки розкладницької роботи М. Майоров, який був одним з керівників більшовиків Києва у 1917 р.: «І коли розпочалася збройна боротьба більшовиків із Центральною радою, то на більшовицькому боці була робітничка класа, її збройна сила — червона армія та солдатські частини, що склалися переважно з росіян. У Центральної ж ради було «вільне козацтво» та українізовані частини старої армії, що, правда, в момент рішучої боротьби під кінець 1918 року (*так у тексті, насправді 1917 р. — Авт.*) майже цілком відмовилися підтримувати Центральну раду. Але більшовицьким організаціям ще не пощастило дістатися до села і прихилити його на свій бік. Це відіграло рішучу й негативну роль в поразці 1-го жовтня (*тобто першої спроби більшовиків встановити свою владу в Україні — Авт.*) на Україні. Цим же пояснюється й те, чому німці так легко окупували Україну»¹⁸³.

«Розкладання» українських військових частин зовсім не означало їхнього переходу на бік більшовиків. Через короткий проміжок часу воно бумерангом вдарило по самим більшовикам — радянську владу в Україні нікому було захищати. Характеризуючи події лютого-березня 1918 р., С. Бош відверто визнавала: «Співчуття і симпатії були не на боці Совітських (мовою оригіналу — «Советских») — Авт.) загонів. Майже звідусіль заgonи, що відступали, обстрі-

¹⁸² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. — Т. 1: — К., 1976. — С. 22.

¹⁸³ Майоров М. З історії революційної боротьби на Україні. 1914–1919. — Х., 1928. С. II–III.

лювалися місцевими білогвардійцями, не зустрічаючи протидії з боку місцевого населення. Знаходячись в своїй «рідній» Україні, червоноармійці не були впевнені, що в тилу їх не зустрінуть вогнем»¹⁸⁴. Звісно, таке ставлення не було результатом лише розкладницького впливу в колишніх військових частинах, воно значною мірою посилилося внаслідок тих звірств, які вчиняли на своєму шляху радянські війська під загальним керівництвом М. Муравйова. Проте головним фактором була все ж зневіра в будь-якій центральній владі та небажання воювати. А позиція більшовиків щодо повноважень рад сприяла підвищенню їх авторитету в масах.

Природа радянської влади: особливості першого періоду. Що ж становила собою «влада рад» у цей період і чи відповідала її форма намірам більшовицького керівництва? Ленінське бачення підвладної більшовикам держави ґрунтовно аналізує С. Кульчицький¹⁸⁵, і воно не мало нічого спільного із «владою рад» в її напіванархічній, позбавленій суворого контролю з боку компартійних органів, формі. Суть же наявної на початок 1918 р. системи радянської влади добре змалював перший народний секретар радянської України у військових справах В. Шахрай: «Була згода всіх товаришів більшовиків на створення Центрального Виконавчого Комітету й Народного Секретаріату. Але як тільки справа доходила до того, що новий Сівітський (мовою оригіналу — *«Советский»*, — *Авт.*) Уряд хотів дійсно стати владою, отут і з'ясувалося, що ці більшовицькі Сівіти заперечували й посилювалися на те, що вони вважають своїм урядом лише Сівіт Народних Комісарів, що ніякого Українського Виконавчого Комітету вони й знати не хочуть. Кожен Сівіт відстоював своє право на владу («вся влада місцевим Сівітам»), от у цьому й полягало те важке положення Сівітського Уряду України, про яке я згадував раніше. Спіратися йому було на кого окрім Сівітів, а Сівіти, які ж самі й створили Центральний Виконавчий Комітет, не хотіли бути залежними від нього й не визнавали його»¹⁸⁶. Власне кажучи, сам Шахрай саме із цієї причини на початку березня й відмовився від посади народного секретаря¹⁸⁷.

Інша справа, що саме таке «владне безсилля» Народного секретаріату парадоксальним чином сприяло зростання популярності більшовиків в масах. Адже гасло: «Вся влада радам!» перетворювалося на «Вся влада місцевим радам!» і освячувалося авторитетом більшовицької партії. Таке бачення радянської влади посилювали висловлювання більшовицьких керівників, на кшталт зроблених Сталінінм на засіданні ВЦВК від 27 (14) грудня 1917 р. (з огляду на потребу передати характерне для того часу вживання терміну *«Сівіт»* та похідних від нього надаю свій переклад — *Авт.*): «Зовсім неправильне також твердження Ради про централізм, як пункт розходжень. Обласні центри,

¹⁸⁴ Бош Е. Национальное правительство и советская власть на Украине. — С. 35.

¹⁸⁵ Кульчицький С.В. Закономірності еволюції радянської влади (короткі тези) // Український історичний журнал. — 2007. — № 6. — С. 181–217.

¹⁸⁶ Скоровстанский В. Революция на Украине. — С. 111–112.

¹⁸⁷ Действия и распоряжения Рабоче-Крестьянского Правительства Украины // Вестник УНР. — 1918. — № 41. — 14(1) марта.

побудовані за типом Совітів народних комісарів (Сибір, Білорусія, Туркестан) зверталися в Світ Народних комісарів за директивами. Світ народних комісарів відповів: ви самі — влада на місцях, самі є повинні напрацювати директиви»¹⁸⁸. Для місцевих рад промовистим доказом прихильності більшовицького керівництва до гасла «вся влада місцевим радам» стала опублікована 23 листопада 1917 р. постанова РНК Росії, у якій йшлося про податкові повноваження рад: «Рада Народних Комісарів звертає увагу усіх місцевих Рад Робітничих, Солдатських і Селянських Депутатів на те, що вони, як влада на місцях, мають також і податкові права» і далі йшлося про можливість потребу забезпечувати місцеві потреби «шляхом введення місцевих податків»¹⁸⁹. На випадок саботажу місцевих підприємств, які, власне, і мали такі податки платити, 24 листопада 1917 р. РНК ухвалив постанову, у якій відзначалося: «Місцеві Ради мають право приймати до таких підприємств усі заходи впливу аж до конфіскації належних їм підприємств»¹⁹⁰. Надання таких повноважень було, здавалося б, яскравим свідченням реальної прихильності до гасла «вся влада місцевим радам» і тому збільшувало авторитет більшовизму в масах.

Пропаганда цього гасла більшовиками допомагала їм витіснити з рад представників інших партій і, що було особливо важливим на тому етапі, вкупі з декларуванням ідеї про зрівняльний розподіл землі, збільшувала їхній авторитет серед селянства. Такі, як висловився на VII (екстремому) з'їзді РКП(б) (березень 1918 р.) Д. Рязанов, «колосальні амплітуди, які описує політика ЦК», суперечили програмним засадам більшовизму. Сприймаючи, можливо, ленінську тактику як реальну зміну програмних засад, він цілком слушно зауважив: «Тов. Ленін та частина партія, яка йшла за ним, вирішила спиратися на селян... Толстой пропонував влаштувати Росію по-мужицьки, по-дурному, Ленін — по-мужицьки, по-солдатськи»¹⁹¹. Однак, як показала практика, саме така тактика, а не традиційні для «пролетарської» партії сподівання на західноєвропейський пролетаріат, потребу чого пропагував й Д. Рязанов¹⁹², дозволили більшовикам не лише зберегти владу в Росії, а згодом і захопити її в Україні. Адже в результаті реалізації гасла «вся влада Радам на місцях!» населення стало набагато ближче до реальної влади, що не могло не сподобатися його активній частині, яка й брала на себе владні функції. А це сприяло збільшенню впливу більшовицької партії. Спільний похід німецьких та українських військ, які ці повноваження безцеремонно забирали, а згодом і почали повертати поміщиків, лише поси-

¹⁸⁸ Доклад И.В. Сталина на заседании ВЦИК о взаимоотношениях с Центральной Радой // Сталин. Сочинения. — Т. 4. — М., 1947. — С. 16.

¹⁸⁹ О субсидировании местных Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских депутатов // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства за 1917–1918 гг. — М., 1942. — Ст. 47.

¹⁹⁰ 24 ноября (7 декабря). Постановление о правах местных советов в борьбе с саботажем предпринимателей и о правилах конфискации предприятий саботажников // Декреты Советской власти. — Т. 1. — 25 октября 1917–16 марта 1918 г. — М., 1957. — С. 546.

¹⁹¹ Седьмой экстренный съезд РКП(б), март 1918 года. Стенографический отчет. — М., 1962. — С. 73.

¹⁹² Там само.

лював симпатії суспільства до більшовиків. Правий був М. Скрипник, коли, характеризуючи перспективи радянської влади в Україні на II Всеукраїнському з'їзді рад, зауважував: «Вона не загине тут, бо робітники і селяни на власному досвіді переконалися в необхідності для них совітської влади»¹⁹³.

Нетривалість радянської влади в 1918 р. і, відповідно, той факт, що непопулярні рішення не було втілено в життя, а також «народні» гасла, які взяли на озброєння більшовики, спричинилися до того, що авторитет радянської влади почав зростати навіть серед селян. Щоправда, в короткотерміновій персневі більшовикам не вдалося заручитися широкою підтримкою народних мас. В. Шахрай зауважував: «Українські маси або були на боці Ради, або залишалися на стороні, з підозрою поглядаючи на ті події, що творилися у них на очах»¹⁹⁴. Причина цього проста: щоб продемонструвати себе у привабливому вигляді перед українськими селянами на початку 1918 р. у більшовиків не вистачило ані часу, ані засобів впливу. Але згодом, особливо з періоду гетьманського перевороту, ситуація почала змінюватися. Адже навіть селянам було добре відомо, — а більшовики не забували про це нагадувати, — що німецько-австрійська армія прийшла до України на запрошення Центральної Ради.

Головним чинником поширення більшовицького впливу була демобілізація солдатів — вихідців з українського села. Саме вони несли інформацію про тотожність більшовицької програми народним устремлінням, чому сприяли як рішення ленінського Раднаркому з надання низам суспільства реальних прав (насамперед — на землю), так і їхнє реально вороже ставлення до «гнобителів». Це могло сприйматися навіть як послідовні дії у вирішенні національного питання, адже серед «гнобителів» фактично не було українців. Тобто більшовики намагалися довести (й почасти успішно), що вони органічну для українців єдність національного і соціального зберігають (не порушуючи національних прав, дбають про соціальні), тоді як «радовці» через свою «буржуазність» не лише не борються за соціальні права, а й фактично порушують національні (лякали відновленням влади російських поміщиків).

Якщо порівняти радянську владу початку 1918 р. з тією ж таки радянською владою більш пізнього періоду, то побачимо величезну різницю. Після опанування більшовиками ситуації головна риса радянської влади полягала в тому, що, попри часткове збереження своїх початкових форм, вона мала жорстко централізований характер і була побудована «згори донизу». Тоді як наприкінці 1917-го — на початку 1918 р. було інакше: найактивніші діячі рад формували реальну владу на місцях, а центральна влада не була «обов'язковою». Як образно зауважив з цього приводу Е. Квірінг, «то був період, коли ми мали республік маже стільки, скільки було губернських міст»¹⁹⁵. Втім, губернським містами це не обмежувалося, тому наступні слова М. Скрипника актуальні і для

¹⁹³ Вістник Української Народної Республіки. — Катеринослав, 1918. — 21(9) березня.

¹⁹⁴ *Скоростанский В.* Революция на Украине. — С. 111–112.

¹⁹⁵ *Квиринг Еммануил.* Наши разногласия // Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5–12 июля 1918 года. К пятилетнему юбилею. (1918–1923) Статьи и протоколы съезда. — Харьков, 1923. — С. 5.

нашого дослідження: «Не будемо тут зупинятися на прикладах цієї ріжнотності: на історії, напр., Радвалиди у Старобільську, де була власна Рада Народних Комісарів, чи у Сумах, що мали свій власний Радянський Народній Секретаріят»¹⁹⁶. Підкреслимо лише, що така «децентралізація» влади була характерною не лише для всеукраїнського масштабу, але й для обласних утворень, приміром, для тієї ж Донецько-Криворізької республіки, що намагалася відокремитися від радянської УНР. М. Скрипник з цього приводу зауважував: «Однак, і ЦВІК Кривдонбасу і його Раднарком лишилися тільки організаційними штабами, поруч з тим як Катеринослав, Луганськ та інші жили своїм окремим самостійним власним життям і майже не визнавали свого центру»¹⁹⁷.

Отже, на початку 1918 р. більшовицьке керівництво ще не встановило свого панування в радах, а лише було на шляху до цього. За допомогою взятих на озброєння народних гасел та збройних загонів з Росії (за великим рахунком, мешканців України один на одного нацькувати ще не вдалося) більшовики планомірно, в міру радикалізації суспільства, починали опановувати ради «зсередины». В Україні, яка з початком Російської революції вирізнялася потужністю національно-визвольного руху, однією із головних передумов була правильна тактика в національному питанні. Більшовицькі керманічі у 1917 поч. 1918 рр. врахували це повною мірою. Як цілком слушно відзначав М. Равич-Черкаський, «для тов. Леніна національне питання є містком, прокладеним від пролетаріату до сердець багатомільйонного селянства»¹⁹⁸. В Україні протягом цих місяців сягнула свого апогею руйнація колишньої системи влади, найпоказовішим прикладом якої в Росії став Жовтневий переворот. Така руйнація безпосередньо вплинула на падіння чи не останнього легітимізованого органу влади колишньої Росії — Української Центральної Ради та її уряду — Генерального секретаріату. Це стало результатом радикалізації вимог народних мас і насамперед стомлених війною солдатів.

Найпопулярніші та найрадикальніші гасла взяли на своє озброєння більшовики. Успішності й органічності такого «перехоплення гасел» сприяло те, що частина програмових засад більшовиків справді збігалася із народними вимогами. Перш за все це стосувалося ліквідації поміщицького землеволодіння та реквізиції великих промислових підприємств. Це був момент найвищої за весь період 1917–1920 рр. згоди між народними масами та більшовицьким керівництвом на території України. Однак, якщо для перших реалізація названих вимог задовольнила головні їхні прагнення, то для інших це був лише перший крок до комуністичної революції. На території України другого кроку більшовики просто не встигли зробити — їх витіснила з України австро-німецька армія. Значна частина більшовицьких керманічів пов'язала свою поразку в Україні з

¹⁹⁶ Скрипник М.О. Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк з портретами. Харків, 1923. — С. 47.

¹⁹⁷ Там само. — С. 48.

¹⁹⁸ Равич-Черкаський М. Ленин и национальный вопрос. Харьков, 1924. — С. 57.

«надмірною» увагою до національного питання та вирішила уникнути цього в майбутньому.

III.2. Формування другої радянської республіки в Україні та її крах

Відмінності «стартових умов». Ставлення більшовиків до України наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. було насамперед реакцією на суспільні настрої, тобто зумовлювалося тактичними потребами і не відповідало стратегічним планам компартійного центру. Правильно обрані публічні гасла у сфері міжнаціональних відносин сприяли утриманню влади після Жовтневого перевороту в Петрограді та навіть частковому її поширенню на територію України. Інші популярні серед широких мас вимоги більшовицьке керівництво теж не заперечувало.

Перший прихід радянської влади в Україну припав саме на час максимальних поступок із боку більшовиків, в тому числі й у національному питанні. На програмні (не декларативні) засади більшовизму навіть цілком освічені діячі з числа опонентів увагу не звертали. Тому більшовики здобули симпатії частини суспільства, а багато прихильників Української революції вбачали в них менше зло. Характерними в цьому сенсі є висловлювання Є. Чикаленка. Навіть після згадування усіх жахів, що творили більшовики в Києві під час захоплення міста в січні 1918 р., в червні цього ж року він писав у своєму щоденнику: «Тепер все це забулось і, грішним ділом, коли допечуть німці, часом думаєш, що, може, краще було за большевиків, що може, якимось пережили б ту хворобу і таки Україна була б, а тепер хто його знає, що ще буде?»¹⁹⁹. З часом подібні настрої лише зміцнювалися. У серпні 1918 р. він майже позбувся сумнівів щодо доцільності лояльного ставлення до Кремля: «Дякуючи большевицькому перевороту, повсталася самостійна Україна; можливо, що зо смертю в Московщині совітського уряду загине й Українська Держава»²⁰⁰.

На час другого наступу більшовиків на Україну як внутрішньоросійська, так і українська, а також міжнародна політична ситуація відчутно змінилася. В Росії зміцнилася влада більшовицької партії, керівництво якої вже цілковито опанувало державний апарат, розпочало перехід до комуністичних методів управління економікою і створило чисельну армію. Головним чинником міжнародного впливу стала поразка Німеччини та сподівання на швидку революцію у країнах Західної Європи. Внаслідок цього більшовики перетворювалися із «оборонців», якими, за висловом В. Леніна вони були на початку 1918 р., на «нападників»: «світова революція» здавалася недалеким майбутнім, а стрімке втілення на практиці комунізму — своєчасним. Але не меншою мірою на обрання нової лінії поведінки щодо України вплинула оцінка Кремлем внутрішньоукраїнської ситуації.

¹⁹⁹ Чикаленко Євген. Щоденник (1918–1919). У 2-х т. — К., 2004. — Т. 2. — С. 66.

²⁰⁰ Там само. — С. 98.

На погляд компартійного центру, однією з найбільш різючих змін в Україні стало послаблення взаємозв'язку між національним та соціальним при пріоритетній цінності останнього. Результатом запрошення Центральною Радою Німеччини та Австро-Угорщини до України стало відновлення поміщицького землеволодіння й ліквідація радянської влади, яка тоді ще була невідконтрольна більшовицькому центру. Відновлення старих порядків викликало обурення селян, яке, звичайно ж, мало соціальний характер, оскільки українська державність зберігалася. Промовистою характеристикою суті цих змін в уявленнях більшовицького керівництва є слова В. Леніна з виступу на VIII з'їзді РКП(б) (березень 1919 р.): «Україна відокремлена була від Росії винятковими умовами і національний рух не пустив там коріння глибоко. Наскільки він проявився, німці вибили його. Це факт, але факт винятковий»²⁰¹.

Другий період більшовицького панування в Україні був тривалішим від першого — близько восьми місяців. Підхід цієї партії до розв'язання знакових проблем істотно відрізнявся від використовуваного наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. Перебіг подій засвідчив, що в Україні свої ключові наміри більшовикам в 1919 р. реалізувати не вдалося. При цьому власне український чинник, який спочатку був вкрай сприятливим для них, зрештою став на заваді поширенню «світової революції» та спричинив втрату України. Ключову роль у цьому відіграло суспільство, насамперед селянство. Виникає потреба проаналізувати причини успіхів та невдач і, насамперед, ставлення Кремля до української державності як такої.

Опанування України. Як ЦК РКП(б), так і ЦК КП(б)У восени 1918 р. бачили майбутнє України лише в складі Росії. З огляду на те, що хоч і з допомогою Німеччини, але саме під національними гаслами відбувалося вигнання більшовиків з України навесні 1918 р., пересторога переважної більшості компартійних діячів до всього національно-українського посилилася. Однак у питанні про доцільність повстанської боротьби такої однотайності не існувало, що стало основним пунктом суперечностей між «лівими» та «правими» в КП(б)У від часу її організаційного оформлення. «Праві» усі свої сподівання покладали на зміну міжнародної ситуації та збройну підтримку російської Червоної армії. Натомість «ліві», які здобули невелику перевагу на I з'їзді КП(б)У, вважали ситуацію в Україні за вибухонебезпечну й відстоювали вимогу якомога швидше підняти повстання. Саме представники «лівих» очолили як ЦК КП(б)У (Г. П'ятаков), так і Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет (ВЦВРК, А. Бубнов), який мав керувати повстанням.

Розпочатий у липні загальний страйк залізничників прискорив офіційне оголошення початку повстання, рішення про яке 5 серпня 1918 р. ухвалив ВЦВРК. Але повстання зазнало поразки і влада в КП(б)У перейшла до «правих». На II з'їзді КП(б)У, що відбувся у Москві 17–22 жовтня 1918 р., було ухвалено резолюцію, у якій відзначалося: «Партія рішуче і категорично висловлюється проти такої партизанської війни, особливо в прикордонній смузі, яка могла б

²⁰¹ *Ленін В.І.* Из заключного слова по доповіді про партійну програму 19 березня // В.І. Ленін про Україну. Ч. II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 232.

втягти робітників України та Росії в несвоєчасний загальний виступ або полегшити німецькому командуванню внести в окупаційні війська озлобленість і згуртованість проти Радянської Росії». Наголошуючи на необхідності підпільної боротьби, загальним завданням якої «є об'єднання Радянської України з Радянською Росією», з'їзд водночас констатував: «В усій цій підготовчій роботі партія повинна, спираючись на сили пролетарської Росії, координувати і підпорядковувати свої дії ЦК РКП, і тільки у згоді з ним вибрати момент загального виступу»²⁰².

З резолюцій II з'їзду КП(б)У можна зробити висновок, що національну чи державну окремішність радянської України більшовицькі керманічі вже й не думали відроджувати, а національне питання вважали «зжитим». Але ситуація в Україні розвивалася непередбачувано для Кремля та більшості керівників КП(б)У. Як зауважував у написаній 15 грудня 1918 р. передмові до своєї книги «Революція на Україні» В. Шахрай, більшовики в Україні «піднімали повстання тоді, коли воно закінчилося «пшиком», незважаючи на запевнення, що чекати більше не можна ні хвилини (серпень); 2) повстання спалахнуло тоді, коли його менш за все очікували, підняте тими, кого давно вже проголосили політичними мерцями. Довелося заднім числом навестати втрачене»²⁰³.

Отримуючи різні дані про ситуацію в Україні, ЦК РКП(б) певний час вважав за доцільне утриматися від прямого втручання в українські справи. Водночас із підтримкою позиції правих в КП(б)У більшовицькі керманічі вели перемовини з представниками Українського національного союзу, який 14 листопада 1918 р. перетворився на Директорію УНР. Сприяючи плеканню в останньої сподівань на невтручання в українські справи, Кремль почав підготовку збройних сил для наступу на Україну. 23 жовтня 1918 р. було ухвалено наказ про створення Резервної армії в складі трьох дивізій на кордоні з Україною. Вона мала підпорядковуватися безпосередньо головнокомандуючому військовим силами РСФРР І. Вацетису²⁰⁴. Мета створення цієї армії остаточно була визначена 9 листопада 1918 р. — після передачі до її складу двох українських дивізій²⁰⁵. Ці дивізії за наказом ВЦВРК від 22 вересня 1918 р. були створені з повстанських загонів, що перебували на нейтральній території на кордоні Росії та України²⁰⁶.

11 листопада, за твердженням В. Антонова-Овсієнка, Раднарком РСФРР дав Реввійськраді РСФРР директиву в десятиденний строк «почати наступ в під-

²⁰² Комуністична партія України в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 35–36.

²⁰³ *Скоровстанский В.* Революция на Украине. — Саратов, 1919. — С. X.

²⁰⁴ Приказ Реввоенсовета республики о создании резервной армии. 23 октября 1918 // Директивы главного командования Красной армии (1917–1920): Сб. документов. — М., 1969. — С. 194–195.

²⁰⁵ Директива главного командования командованию Резервной армии о включении в состав армии двух украинских дивизий. 9 ноября 1918. // Директивы главного командования Красной армии (1917–1920): Сб. документов. — М., 1969. — С. 195.

²⁰⁶ Приказ Всеукраинского Центрального Военно-революционного комитета о формировании повстанческих дивизий. 22 сентября 1918 г. // Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922 гг.). М., 1971. — С. 542–543.

тримку робітників та селян України, які повстали проти гетьмана». Але аналіз співвідношення сил, зроблений командуванням Червоної армії на спільному засіданні з представниками КП(б)У (І. Вацетіс, Й. Сталін, М. Скрипник, Я. Епштейн (Яковлев), В. Затонський, В. Антонов-Овсієнко), що відбулося того ж дня, виявив досить невтішну для більшовиків картину. За результатами обговорення головнокомандуючий збройними силами РСФРР І. Вацетіс дав зрозуміти, що вважає активні дії в Україні несвоєчасними²⁰⁷. Однак директива про підготовку походу на Україну таки була. 17 листопада, як відзначав у листі до В. Леніна В. Антонов-Овсієнко, на території Росії «сформувалася Рада Українського фронту, замасковано названа Радою Групи Курського напрямку. Її склад: я, т. Сталін, т. Затонський»²⁰⁸. Головнокомандувачем військ Курського напрямку став В. Антонов-Овсієнко. 18 листопада за підписом І. Вацетіса була надіслана директива керівництву Південного фронту, в якій, зокрема, зазначалося: «Політичне становище владно потребує нашого енергійного просування в найближчі дні на Україну в харківському напрямку, для цієї мети створюється південніше Курська загін під керівництвом Володимира Олександровича Антонова»²⁰⁹.

13 листопада 1919 р., після того, як Німеччина визнала поразку в Першій світовій війні і там відбулася революція, ВЦВК видав постанову про анулювання Брест-Литовського договору. У ній, зокрема, наголошувалося, що «зобов'язання, які стосуються сплати контрибуції або територіальних поступок, оголошуються недійсними». Разом із цим зазначалося: «За основу справжнього миру між народами можуть слугувати лише ті принципи, котрі відповідають братерським відносинам між трудящими усіх країн та націй і які були проголошені Жовтневою революцією і відстоювалися російською делегацією в Бресті. Всі окуповані області Росії будуть очищені. Право на самовизначення повною мірою буде визнано за трудящими націй усіх народів»²¹⁰. Зазначимо, що в цій постанові знову акцентувалася увага на принципі, який на той час вже не був популярним серед більшовиків щодо України, а саме — на праві націй на самовизначення.

Водночас з цими міжнародними подіями активізувалася діяльність «лівих» з керівництва КП(б)У. Вони бажали терміново долучитися до боротьби за оволодіння повстанською масою. Адже по суті справджувалася оцінка Г. П'ятакова, висловлена ним на вересневому 1918 р. пленумі ЦК КП(б)У: «Селянство налаштоване нині так революційно як ніколи і готове зі зброєю в руках битися за радянську владу, яка вже дала йому землю: воно не завойовує нового, а захищає

²⁰⁷ Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3. М.-Ленинград, — 1932. — С. 11–12.

²⁰⁸ Докладная записка командующего группой войск курского направления В.А. Антонова-Овсенко В.И. Ленину о затруднениях в формировании группы и оперативных планах // Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922 гг.). М., 1971. — С. 546.

²⁰⁹ Директива Главного командования командованию Южного фронта в связи созданием группы войск Курского направления // Директивы главного командования Красной армии (1917–1920): Сб. документов. — М., 1969. — С. 196.

²¹⁰ Постановление ВЦИК об аннулировании Брест-Литовского договора. 13 ноября 1918 г. // Документы внешней политики СССР. — М., 1959. — Т. 1. — С. 565–566.

ту землю, яку вже отримало»²¹¹. Щоправда, захищати національну державність у вересні 1918 р. ще не було потреби, тому національні гасла були не на часі. Однак після проголошення 14 листопада курсу Української Держави на федерацію з найбільшовицькою Росією національно-державний чинник знову став актуальним. Заснування в Україні свого радянського центру створило б у народних мас враження про визнання більшовиками органічної для українців єдності національного і соціального. Тому в датованій другою половиною листопада 1918 р. доповідній записці до ЦК РКП(б), оригінал якої, як зауважив пізніше В.Затонський, ймовірно, «був підписаний, як більшість паперів того періоду, П'ятаковим та мною»²¹², йшлося про потребу створення радянського всеукраїнського центру, відсутність якого «дає можливість петлюрівцям певною мірою залучати на свій бік ті селянські елементи, котрі незадоволені режимом гетьмана, але недостатньо свідомі для того, щоб розібратися в тому, хто саме зараз веде боротьбу з гетьманом»²¹³. Після аналізу ситуації в Україні у цій же записці підкреслювалося: «За такого політичного становища вкрай важлива ясність постановки усіх політичних питань. Радянський центр повинен був з'явитися при першій же нагоді, але цього не зроблено до цього часу, що є нашим серйозним упущенням»²¹⁴. Як зауважував близький до авторів записком за позицією В. Антонов-Овсієнко у зверненні до В. Леніна від 22 листопада 1918 р., в умовах, що склалися «я вирішив йти вперед. Зараз можна голими (та зухвалими) руками взяти те, що згодом доведеться брати лобом»²¹⁵. Як згадував Затонський, Сталін у відповідь на такі звернення якимось сказав: «Та заспокойтеся ви там: старий (*тобто Ленін — Авт.*) сердиться». Однак Кремль таки прислухався до цих звернень. Щоправда, з огляду на політичну ситуацію та настрої мас, для опанування України йому довелося дозволити відновлення української радянської державності.

В Україні на той час вже виривало повстання під проводом Директорії. Більшовицькі керманічі усвідомили, що наміри «правих» захопити Україну «в слушний момент» військами російської Червоної армії можуть виявитися нездійсненними, оскільки силою втихомирити українську повстанську стихію не здавалося можливим. Директорія ж, незважаючи на всю її «лівизну» та спроби домовитися, не була підконтрольна і могла бути лише зовнішнім союзником, що

²¹¹ Протокол 4-го Пленарного засідання Центрального комітета Коммунистической партии (большевиков) Украины. 8 сентября 1918 // *Летопись революции*. — 1927. — № 1. — С. 134.

²¹² *Затонский В.* К вопросу об организации временного рабоче-крестьянского правительства Украины // *Летопись революции*. — 1925. — № 1(10). Январь–февраль. — С. 143.

²¹³ *Рубач М.* К истории гражданской борьбы на Украине (К вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины). Документы и материалы // *Летопись революции*. — 1924. — № 4(9). — С. 161.

²¹⁴ *Затонский В.* К вопросу об организации временного рабоче-крестьянского правительства Украины // *Летопись революции*. — 1925. — № 1(10). Январь–февраль. — С. 143.

²¹⁵ Докладная записка командующего группой войск курского направления В.А. Антонова-Овсеевко В.И. Ленину о затруднениях в формировании группы и оперативных планах // *Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922 гг.)*. — М., 1971. — С. 547.

не влаштувало Кремль. Зважаючи на те, що значна частина гасел повстанського руху, які підтримувала й Директорія, була близькою до більшовицько-радянських зразка початку 1918 р., існував лише один вихід з такого становища — використати повстанський рух для опанування України.

Щоб знівелювати національну складову повстання під проводом Директорії, Кремль погодився на те, щоб формально боротьбу за панування над Україною очолив Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який з дозволу Кремля було створено у Курську 28 листопада 1919 р. Очолив цей уряд Г. П'ятаков, а його місцеперебуванням було призначено місто Суджа²¹⁶, яке на той час перебувало у складі України. 30 листопада на засіданні уряду було створено військовий відділ на чолі з Артемом (Ф. Сергєєвим) і того ж дня було видано декрет про створення Революційної військової Ради Української Радянської армії, до складу якої увійшли Артем, В. Затонський та В. Антонов-Овсієнко. Цьому органу, який замінив Реввійськграду військ Курського напрямку, мали підпорядковуватися «усі збройні сили, які діють на території України»²¹⁷. Таким чином, Кремль повертався до апробованого досвіду створення радянських урядів в національній оболонці. Причини такого «прихильного» ставлення до національної форми стають зрозумілими після ознайомлення з телеграмою В. Леніна на адресу І. Вацетіса від 29 листопада 1918 р., зміст якої значною мірою був викликаний аналізом ситуації в Україні:

«З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів»²¹⁸.

На підтвердження прихильності до права націй на самовизначення РНК РСФРР визнав незалежність Естонії²¹⁹ (7 грудня 1918 р.), Латвії та Литви (22 грудня)²²⁰. Ці декрети були затверджені постановою ВЦВК від 24 грудня

²¹⁶ Протокол № 1 Заседание правительства от 28 ноября 1918 года // *Рубач М.* К истории гражданской борьбы на Украине (К вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины). Документы и материалы // *Летопись. революции.* — 1924. — № 4(9). — С. 162.

²¹⁷ Декрет Тимчасового Робітничо-селянського уряду України про створення Військової ради Української Радянської Армії // *Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920): Збірник документів і матеріалів.* — К., 1957. — С. 47.

²¹⁸ *Ленін В.І.* Повн. збір. тв. — Т. 37. — С. 224.

²¹⁹ Декрет Совета Народных комиссаров РСФСР о признании независимости Эстляндской Советской республики // *Документы внешней политики СССР.* — М., 1959. — Т. 1. — С. 603.

²²⁰ Декрет Совета Народных комиссаров РСФСР о признании независимости Советской Республики Латвии; Декрет Совета Народных комиссаров РСФСР о признании независимости Литовской Советской Республики // *Документы внешней политики СССР.* — М., 1959. — Т. 1. — С. 621–622.

1918 р.²²¹. Аналогічне рішення щодо Білорусії було ухвалене Президією ВЦВК 5 лютого 1919 р.²²² Бачимо, що в цьому переліку немає України, хоч керівництво УСРР очікувало цього²²³. Але це зовсім не означало ненадання радянській Україні тих формальних прав, які визнавалися за названими республіками. Це підтверджується й тим, що в постановах керівництва РСФРР Україна згадувалася поряд із названими «незалежними» радянськими республіками.

Такі кроки Кремля сприяли поліпшенню іміджу більшовицької влади. Мало хто замислювався над реальністю цих декларацій. Більшовики для багатьох повстанців були тією силою, що зберегла органічну єдність національного і соціального. Тим більше, що упевнившись у силі повстанського руху, більшовицьке керівництво охоче йшло на контакт з керівниками цих збройних угруповань. Успіху більшовиків сприяла й фактична некерованість повстанським рухом з боку Директорії УНР, відсутність чітко визначених цілей та першочергових завдань її існування, розбрат серед її керівництва. Окрім того, Директорія УНР була спадкоємицею Центральної Ради, яка, власне, й запросила Німеччину на допомогу. Ця обставина була однією з ключових у більшовицькій пропаганді, яка намагалася «самостійність» (так звучало російською мовою) ототожнити з «буржуазно-поміщицьким» впливом і намірами «імперіалістів» загарбати Україну.

Слід підкреслити, що успішна агітаційно-пропагандистська робота велася не лише в лавах повстанців, а й серед німецьких військових, яких ще не встигли вивести з України. Саме з їх допомогою більшовикам вдалося опанувати Харків. У записці керівників більшовицького повстання у Харкові зазначалося: «1 січня починаємо виступ. Повідомте ваші ресурси та наміри. Німці беруться затримати українські війська, зайнявши разом з нами вокзал. Дійте рішуче, напролом. Українські війська дуже ненадійні, перед сміливістю відступають»²²⁴. У датованому 2-м січня 1919 р. донесенні І. Вацетісу за підписом В. Антонова та В. Затонського зазначалося: «Реввійськрада постановила почати рішучий наступ на Харків»²²⁵.

Наступ був вдалим, результативними виявилися й наслідки агітаційно-пропагандистської роботи. 4 січня 1919 р. Реввійськрада РСФРР постановила

²²¹ Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета о признании Советских Республик Эстляндии, Литвы и Латвии // Документы внешней политики СССР. — М., 1959. — Т. 1. — С. 627.

²²² Постановление Президиума ВЦИК о признании независимости Белорусской Социалистической Советской Республики // Документы внешней политики СССР. — М., 1958. — Т. 2. — С. 61.

²²³ Більш детально про це див: *Єфіменко Г.Г.* Розмежування з РСФРР // *Єфіменко Г.* Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. — К., 2012. — С. 323–337.

²²⁴ Из донесения Реввоенсовета Украинской Армии Главкому о принятом решении наступать на Харьков. 2 января 1919 г. // Директивы главного командования Красной армии (1917–1920): Сб. документов. — М., 1969. — С. 203.

²²⁵ Из донесения Реввоенсовета Украинской Армии Главкому о принятом решении наступать на Харьков. 2 января 1919 г. // Директивы главного командования Красной армии (1917–1920): Сб. документов. — М., 1969. — С. 204.

«створити єдиний Український фронт, по відношенню до якого партизанські українські загони становили б складову його частину. Для керівництва Українським фронтом створюється Реввійськрада в складі командуючого Антонова та членів Реввійськради — за призначенням українського уряду». В директиві І. Вацетіса від 6 січня 1919 р. з приводу складу та завдань Українського фронту окремим пунктом визначалося: «На всій території України мають бути широко використані дії партизанських загонів та політична робота»²²⁶.

Разом з тим «українська» назва спочатку армії, а потім і фронту зовсім не означала українського, тобто підпорядкованого українським органам влади і такого, що відстоює інтереси УСРР, змісту цих формувань. Про це відверто писав наприкінці січня 1919 р. у зверненні до ЦК РКП(б) Х. Раковський: «ТРСУУ (*Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Авт.*), не будучи по суті самостійним (мовою оригіналу — «самостоятельным», України — *Авт.*) не створював і не збирається створювати свого незалежного командування, назвавши Реввійськрату Групи Курського напрямку «Реввійськратою Укр[аїнської] Ч[ервоної] Армії» виключно для того, щоб можна було говорити про радянську армію України, а не про наступ російських військ, тобто продовжили ту політику, яка була розпочата створенням ТРСУУ. Це перейменування жодним чином не означало і не означає зміни по суті, тим більше, що особистий склад цієї Реввійськради призначений не нами, а центральними установами РСФРР і негласно він є тією ж Реввійськратою Групи військ Курського напрямку»²²⁷.

Протягом січня–лютого 1919 р. більша частина України була зайнята Червоною армією. Одну з причин перемоги назвав Вацетіс у датованій 21 березня 1919 р. директиві про завдання Південного фронту: «Той успіх, яким супроводжуються нині дії підпорядкованих регулярних частин, я схильний пояснити тим, що Петлюра та Скоропадський, які виснажили свої бойові сили у взаємній боротьбі, тимчасово цією ж обставиною вимушені були зійти з території України, і немає жодного приводу вважати, що Петлюра та Скоропадський остаточно зійшли зі сцени»²²⁸. Більш вагомим чинником стрімкого опанування України стала та обставина, що політично активні низи сприймали більшовиків як носіїв тієї форми радянської влади, яка вміщала в гасло «Вся влада місцевим радам!». В пам'яті залишалося значною мірою реалізоване в Росії гасло «Землю — селянам!» та прихильність Кремля до права націй на самовизначення вкупі з лояльним ставленням до розвитку національних культур. Однак більшовицьке керівництво не мало наміру повторювати в Україні весь пройдений в Росії шлях становлення влади. Натомість, воно спробувало подекуди перенести існуючі на початок 1919 р. правила гри в Україну, в деяких питаннях, насамперед земельному, і взагалі спробувати піти далі того, що було

²²⁶ Директива Главного командования о составе и задачах Украинского фронта. 6 января 1919 г. // Директивы главного командования Красной армии (1917–1920): Сб. документов. — М., 1969. — С. 210.

²²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 17.

²²⁸ Директива Главного командования о задачах фронта. 21 марта 1919 г. // Директивы главного командования Красной армии (1917–1920): Сб. документов. — М., 1969. — С. 216.

зроблено в Росії. До того ж Україною наміри Кремля не обмежувалися, а перспективи здавалися райдужними. У промові на конференції залізничників 16 квітня 1919 р. Ленін відзначав: «Із завоюванням України і зміцненням Радянської влади на Дону наша сила міцнішає»²²⁹. Тепер можна було думати й про поширення своєї влади за межі колишньої Російської імперії.

Участь мас у владній вертикалі: особливості 1919 р. Більшовики тільки навесні 1918 р. почали свою власну революцію — комуністичну. Україна тоді перебувала за межею їхнього безпосереднього впливу. Поставлену задачу Ленін у травні 1918 р. сформулював так: «Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи життя сотень мільйонів людей»²³⁰. Мова йшла про оголошення великого виробництва загальнонародною (а фактично — державною) власністю, про колективізацію (а насправді — одержавлення) дрібного виробництва, про ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства.

На відміну від періоду кінця 1917 — початку 1918 рр., коли більшовицьке керівництво, щоб отримати контроль над радами, перехоплювало народні гасла і демонструвало спроби їх втілення в життя, з початку 1919 р. воно намагалося керувати масовим рухом, спрямовуючи його в потрібне русло. Більшовицькі керманічі цього разу мали конкретні плани щодо управління Україною. Їх виникненню сприяв досвід, отриманий в Росії. Вони були впевнені в популярності радянської влади, під якою розуміли систему рад вже не як форму влади, а як форму контролю над суспільством. Тому без застережень експортували її в Україну. При цьому ради визнавалися лише в тому випадку, коли ними керували комуністи чи вони знаходилися під комуністичним впливом.

Погляд на ради як на підлеглі компартійному керівництву органи (а не як на багатоступінчасту форму представницької демократії, якими вони були до початку комуністичної революції) було сформоване керівниками КП(б)У ще на І з'їзді КП(б)У. У резолюції «Про ставлення до так званих “Рад”» наголошувалося, що «в нинішніх умовах такі органи легально існувати не можуть, а тому всяка установа, що існує легально і називає себе Радою, неминуче дискредитувала саму ідею ради депутатів»²³¹. Суспільству нав'язувалася думка про те, що терміни «радянський» і «більшовицький» є синонімами.

Владна вертикаль у вигляді системи рад за своєю формою передбачала виборність радянських органів знизу доверху. Однак, розуміючи, що в умовах реального вибору більшовики не здобудуть контролю над селом і загалом над Україною, на початку 1919 р. ЦК РКП(б) ініціював інший шлях легалізації своєї влади. До опанування села вибори низових рад відкладалися на майбутнє, а реальна влада на місцях передавалася революційним комітетам (ревкомам) та комітетам бідноти (комбїдам). У законодавчих актах, як і в більшовицькій пропаганді, не проводилося різниці між поняттями «радянський» і «комуністичний». Приміром, в ухваленому у грудні 1918 р. декреті «Про організацію влади на місцях» зазначалося, що ревкоми створюються із «безумовних при-

²²⁹ В.І. Ленін про Україну. Ч. II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 250.

²³⁰ Ленін В.І. Повне зібр. тв. — Т. 36. — С. 356.

²³¹ Комуністична партія України в резолюціях ... — Т. 1. — К., 1976. — С. 21.

хильників радянської влади». А там, де вже діяли «партійні організації комуністів», вони брали на себе організацію місцевого ревкому. Водночас відділ внутрішніх справ мав право як призначати потрібних людей до будь-яких ревкомів, так і в будь-яку мить змінювати склад ревкому²³². Тобто більшовицька влада, яка вперто називала себе «радянською» навіть за відсутності рад, була відверто диктаторською. Однак на словах вона залишалася «народною».

Керувати діяльністю рад компартійному керівництву допомагали силові органи. Вперше під назвою «Всеукраїнська надзвичайна комісія» (*ВУНК, але з огляду на склад і фактичну підпорядкованість цього органу Кремлю видається більш доречним вживання абревіатури за російськомовною назвою, тобто ВУЧК — Всеукраинская чрезвычайная комиссия — Авт.*) органи державної безпеки були організовані декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 р.²³³, тобто ще до реального захоплення території України. Втім диктатура системи «РКП(б)-ради» базувалася не тільки на насиллі, але й на пропаганді.

Більшовики добре розуміли важливість суспільних настроїв для зміцнення влади, тим більше, що нові кадри вони вишукували саме в радах. Вплив на маси, переконування їх — такими були основні завдання відділів агітації та пропаганди партійних комітетів та окремого Наркомату радянської пропаганди. В декреті про утворення останнього відзначалося: «Для керівництва й об'єднання загальної пропаганди, скерованої на розвиток і зафіксування в свідомості працюючих мас ідей революційно-комуністичного будівництва, а надто — ідей Радянської влади, в складі Робітничо-Селянського уряду УСРР утворюється Народний Комісаріят Радянської пропаганди, що межі його компетенції і влади докладно визначає особливе положення»²³⁴.

До компетенції цього потужного наркомату в «галузі словесної пропаганди» входила організація мітингів і лекцій, збирання відомостей економічного та політичного характеру з місць, «погляд за противорадянською агітацією й пропагандою та боротьбу з останньою шляхом загальнополітичної пропаганди й агітації», організація спеціальних курсів тощо. Під його контроль передавалися органи, що керували друком в Україні²³⁵. Та це була лише видима частина айсбергу.

В таємній (не для друку) частині ухваленого 27 лютого 1919 р. положення про Наркомат радянської пропаганди, зазначалося: «Отримуючи політичні директиви безпосередньо від Центрального комітету Комуністичної партії України, наркомат Радянської пропаганди з іншими Наркоматами підпорядкований

²³² Декрет Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины «Об организации власти на местах» // СУ України. — 1919. — № 1. — Ст. 3.

²³³ Об организации Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии // СУ України. — 1919. — № 1. — Ст. 7.

²³⁴ Декрет Ради Народніх Комісарів України Про Народній Комісаріят Радянської Пропаганди (декрет і положення) // Збірник узаконень та Роспоряджень Робітничо-Селянського Уряду України 1-ше українське видання (III-го російського) (далі — ЗУ України). — Ст. 193.

²³⁵ Декрет Ради Народніх Комісарів України Про Народній Комісаріят Радянської Пропаганди (декрет і положення) // ЗУ України. — Ст. 193.

РНК УСРР. Внаслідок виконання значної частини роботи, що відноситься до відання Комуністичної партії, Наркомат Радянської пропаганди всією своєю мережею своїх установ та відділів, як у центрі, так і на місцях, перебуває у найтіснішому співробітництві з відповідними комітетами комуністичної партії, що виражається у тому, що керівниками установ і відділів Рад. Пропаганди в центрі та на місцях є члени партійних комітетів»²³⁶. Таким чином, поняття «комуністичний» чи то навіть «належний до КП(б)У», бо комуністами себе почали називати і боротьбисти, прирівнювався у розумінні більшовицької верхівки до «радянського». Керувати цим Наркоматом було призначено Артема²³⁷. Цікаво, що формально посаду Наркома радянської агітації він отримав ще після датованої 29-м січня 1919 р. реорганізації уряду (відтоді ж завідувачі відділами стали називатися наркомми)²³⁸, тобто майже за місяць до утворення вказаного Наркомату. Та після III Всеукраїнського з'їзду рад (6–10 березня 1919 р.) наркомом радянської пропаганди став секретар ЦК КП(б)У Г. П'ятаков. Він залишався на цій посаді й після здійсненої 5 травня 1919 р. реорганізації цього Наркомату на «відділ Агітації і пропаганди при ЦВК України» і лише 8 липня був замінений на О. Коллонтай²³⁹.

Безпосередній зв'язок з населенням, який більшовики здійснювали через місцеві ради, надавав можливість мобілізувати мільйони людей на виконання сформульованих партійним керівництвом завдань. Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів з пролетарських мас міста і села, стали ефективним «передавальним пасом» від керівних органів державної партії до всього населення. Без організаційних, ідеологічних та емоційних зв'язків з масами більшовики ніколи не могли втримати владу в ті буремні часи.

Врахування настроїв мас спонукало до збереження формальної виборності при створенні вищих органів радянської влади. За прикладом РСФРР вищим органом влади в УСРР проголошувався Всеукраїнський з'їзд рад, а вищими органами влади на місцях — з'їзди рад відповідного рівня. Влада рад декларувалася як неподільна. Це чітко відзначалося в ухваленій 26 лютого 1919 р. Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України: «Радянська влада являє собою *цілковите злиття* (курсив наш — Авт.) адміністративних, господарських, соціальних і політичних органів держави з економічними і політичними організаціями робітників і селян»²⁴⁰. І таке *цілковите злиття* було не просто декларацією, а реальною метою більшовицького режиму. Щоправда, воно відбувалося «зверху», або інакше кажучи, шляхом цілковитого підпорядкування вказаних «організацій робітників та селян» органам держави. Якщо це з

²³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 15 — Арк. 179.

²³⁷ Декрет Ради Народніх Комісарів України Про Народній Комісаріят Радянської Пропаганди (декрет і положення) // ЗУ України. — Ст. 193.

²³⁸ Про реорганізацію Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України // ЗУ України — Ст. 52-б або Ст. 71.

²³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 28.

²⁴⁰ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР: 36. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 87.

якихось причин не вдавалося, то влада їх ліквідувала чи намагалася це зробити (мета не завжди досягалася).

Формально виконками рад, які були вищими органами влади в період між з'їздами рад, обиралися зі складу делегатів з'їзду. Таким чином, номінально повнота влади належала радам та обраним ними виконавчим органам. Фактично, однак, ради були лише однією з ланок компартійної диктатури. Але підпорядкування рад спочатку впливу, а потім контролю більшовицького керівництва сталося не відразу. Тому нерідко невідконтрольні більшовикам ради просто не визнавалися ними за органи влади.

На відміну від низових органів влади, де навіть формально влада рад лише проектувалася, але не існувала фактично, ігнорувати виборність рад найвищого рівня компартійне керівництво не наважилося. Воно усвідомлювало нелегітимність уряду радянської України, адже свого часу навіть В. Ленін при захопленні влади спирався на II Всеросійський з'їзд рад. Тому в опублікованій 28 січня 1919 р. «Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України» наголошувалося, що незабаром збереться III Всеукраїнський з'їзд рад, якому уряд поступиться владою і який остаточно сконструює радянську владу в Україні.²⁴¹

Керівники РКП(б) декілька раз «перестраховалися» від небезпеки отримати небажаний склад цього з'їзду. Солдати Червоної армії мали десятикратну перевагу над робітниками та селянами України при виборі делегатів до нього. Ще одним заходом уникнення небезпеки небажаного складу Всеукраїнського з'їзду рад стало запровадження постановою РНК УСРР від 19 лютого 1919 р. «Про вибори на III з'їзд рад робітничих, селянських та селянських депутатів» позбавлення виборчих прав представників «експлуаторських» класів, служителів церкви та колишніх поліціантів та жандармів²⁴². У березні вказаний у цій постанові перелік позбавлених виборчих прав осіб став частиною Конституції УСРР, а відтак повсякденною нормою виборчого процесу й надалі²⁴³.

Запроваджувалися й інші перепони з метою завадити висуванню на Всеукраїнський з'їзд рад опонентів Кремля. Не існувало прямої системи виборів, тобто пересічні виборці на селі обирали не делегата на Всеукраїнський з'їзд рад, а свого представника на волосний з'їзд, а в містах — в міську Раду депутатів. Але навіть такої багатоступінчастої системи вибору в переважній більшості губерній волосні з'їзди не мали: до часу зміцнення «радянської» (тобто більшовицької) влади саме комбіди та ревкоми склали список делегатів на волосний «з'їзд» рад. Оскільки склад комбідів та ревкомів мав право змінити в будь-який час Наркомат внутрішніх справ, то говорити про вибори делегатів III Всеукраїнського з'їзду рад від волосних з'їздів рад не доводиться.

²⁴¹ Декларация Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины // СУ Украины. — 1919. — Ст. 46.

²⁴² Про вибори на 3-й з'їзд Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів (положення) // ЗУ України. — 1919. — Ст. 113.

²⁴³ Конституція УСРР. Ст. 21 // Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад... — Х., 1932. — С. 61.

Зазначимо ще одну важливу деталь — мажоритарну систему виборів делегатів на з'їзд. До завоювання більшовиками рад та за існування в Росії багатопартійності вибори до них проводилися на пропорційній основі. У декреті Всеросійського ЦВК (ВЦВК) від 4 грудня (17 листопада) 1917 р., в якому тлумачилося право відкликання депутатів з рад, зазначалося, що вибори мають відбуватися «на суворих основах пропорціональної системи виборів»²⁴⁴. В радянській Україні на початку 1919 р., на відміну від радянської Росії, зберігалася реальна багатопартійність. Але від пропорційної системи, яка згідно із згаданим декретом, є «більш демократичною, ніж мажоритарна»²⁴⁵, більшовики відмовилися, оскільки тоді збільшилася б частка інших партій серед делегатів III Всеукраїнського з'їзду рад. Український есер-боротьбист М. Полоз 14 лютого 1919 р. у зверненні до Й. Сталіна зауважував: «Вибори на з'їздах проводяться за мажоритарною системою, тобто штучним створенням більшості в декілька голосів значна меншість позбавляється всякого представництва, хоча ця меншість стоїть цілковито на радянській платформі... Через вашу партійну диктатуру, здійснювану за майже повної відсутності у вас на Україні підготовлених партійних працівників, знайомих з місцевими умовами, дискредитується ідея радянської влади навіть в очах робітників»²⁴⁶. У результаті, завдяки фактичній відсутності виборів у сільській місцевості, позбавленню значної частини населення виборчих прав та мажоритарному принципу делегування депутатів від низових рад члени КП(б)У становили абсолютну більшість делегатів III Всеукраїнського з'їзду рад — 1 435 із загальної кількості 1 787 депутатів. Українські соціалісти-революціонери (боротьбисти) отримали 150 мандатів²⁴⁷.

Таким чином, більшовикам вдалося досягти абсолютної переваги на III Всеукраїнському з'їзді рад, що давало їм формальні підстави мало зважати на позицію боротьбистів чи лівих есерів. Але насправді склад депутатів з'їзду не відображав волю навіть найбільшого селянства, не кажучи вже про все українське суспільство. Система сформованої більшовиками місцевої влади з її завданням беззастережно виконувати накази Кремля виявилася занадто далекою від народу.

Оскільки рішення владних органів досить часто входили в суперечність із вимогами народних мас, то незабаром в Україні розгорнувся широкий повстанський рух, який нерідко проходив під радянськими гаслами. А вже сама по собі радянська влада в її «чистому» вигляді, що начебто передбачав справжню підконтрольність і підзвітність влади виборцям, подобалася активній частині суспільства. Керівництво КП(б)У з усіх сил намагалося залишити за собою «радянський бренд». У резолюції пленуму ЦК КП(б)У, що відбувся на початку квітня 1919 р., визнавалося: «Тепер куркульська контрреволюція проходить злісно-демагогічну політику механічного поєднання контрреволюційних лозун-

²⁴⁴ Про право відклику депутатів (декрет ВЦВК) // Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. — К., 1937. — С. 42.

²⁴⁵ Там само. — С. 41.

²⁴⁶ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя. — Київ, 1996. — С. 59.

²⁴⁷ Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад... — Х., — 1932. — С. 38.

гів з радянськими, прикриваючи свою куркульську погромно-шовіністичну суть більшовицькою фразеологією («Ми українські більшовики, «Ми за владу Рад», «За самостійну Україну»»)²⁴⁸. Це зайвий раз свідчить про позитивний для встановлення більшовицької влади вплив досвіду 1917 — початку 1918 р., коли більшовики своїм авторитетом легалізували найбільш популярні вимоги активної частини низів українського суспільства. Але й відмова втілювати гасла в життя не могла минути безслідно

Поширення антисемітизму. Спроба перетворити ради на орган диктатури ЦК РКП(б) в 1919 р. стала однією з причин виникнення антибільшовицького повстанського руху в Україні. При цьому в суспільстві поширилися не скільки антиросійські, стільки антиєврейські настрої. У липні 1919 р. Х. Раковський публічно визнавав: «Куркульські повстання виникають скрізь під прапором «За радянську владу, проти жидів, проти комуни»²⁴⁹. Наявність формальної української державності істотно зменшувала негативне ставлення народних мас до росіян як зовнішнього загарбника. Тоді як ненависну селянам політику на місцях досить часто реалізовували більшовицькі діячі, що мали єврейські прізвища. Обставини, за яких населення змінювало своє ставлення до нової влади, зазначив М. Полоз у відправленому 14 лютого зверненні до Сталіна: «В результаті [...] сильне бродіння серед населення, яке раніше до більшовиків ставилося захоплено. Настрій селян відображається в словах: «Оце, дочекалися — чекали більшовиків, а тут якась жидівська комуна». Внаслідок поголовного розгону усіх тих Рад, де не було більшості комуністів та призначення комуністичних ревкомів і виконкомів загрозливо зростає антисемітська пропаганда, так як в комісари потрапляють головним чином євреї як найбільш активний елемент міста»²⁵⁰.

Той факт, що серед прихильників комуністичного будівництва нерідко виявлялися навіть «класово чужі» представники єврейської спільноти, визнавав й більшовицьким керманічами. Головний редактор центрального органу ЦК КП(б)У газети «Коммунист» М. Савельєв у доповідній записці до ЦК КП(б)У, поданій в середині липня 1919 р., відзначав: «Комуністична партія України має опору в пролетарських масах міст, у підтримці її значною частиною дрібнобуржуазних верствами міської бідноти, а частково і службовою інтелігенції /єврейської/, і в деяких окремих середньої буржуазії /теж єврейської/, переважно в зв'язку з національним питанням»²⁵¹. Схожі зауваги висловив І. Лapidус у датованому (за змістом) початком 1920 р. листі до Леніна: «Я нещодавно брав участь у виборчій кампанії до Київської Ради. І бачив як «любовно» приймає нас київський «пролетаріат». ... Єдиним квазіреволюційним

²⁴⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 52.

²⁴⁹ Раковський Християн. Куркульські повстання // Вісті ВУЦВК. — 1919. — 15 липня.

²⁵⁰ Телеграма визначного діяча УПСР (лівих) М. Полоза заступнику наркома іноземних справ РСФРР Л. Карахану і Й. Сталіну про політику більшовиків на Україні // Документи трагічної історії України (1917–1927) / ред.-упорядник П.П. Бачинський. — К., 1999. — С. 114–115.

²⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 11. — Арк. 13.

елементом в Україні є дрібноремісничий міський напівпролетар, а так як це елемент в переважній більшості єврейський, то природно, що він є «творцем» української революції»²⁵².

Слід відзначити основні чинники, що об'єктивно сприяли підтримці єврейством більшовицької влади. Значна частка євреїв у владних органах та продовольчих загонах була зумовлена не стільки тим, що більшовиками були скасовані характерні для доби самодержавства обмеження для євреїв (хоча елемент вдячності, звичайно, існував), скільки неминучою залежністю євреїв як мешканців переважно міст та містечок від влади та тим, що комуністична ідеологія та практика фактично не залишали можливості вибору: участь у «владі» була чи не єдиним шансом для виживання в умовах заборони традиційних для членів єврейських громад занять. Власне, на це у вище згаданому листі вказував І. Лапідус: «Єврейство в більшості своїй елемент торговий та посередницький. З приходом радянської влади він, звичайно, позбавляється основних джерел свого існування і щоб врятувати своє життя знаходить єдино можливий для нього вихід — в Радянські установи. Він заповнює усі пори Радянського організму ще й тому, що це елемент міський і найбільш освічений і, звичайно, постійно стирчить на очах»²⁵³.

Оскільки започаткований Кремлем комуністичний штурм мав відверто антиселянський характер, а провідниками комунізму на селі в силу вищевказаних причини часто-густо були євреї, певний образ яких як «ворога» формувався ще самодержавством, то одним із наслідків здійснення такого штурму стало поширення антисемітизму. Звичайно, влада вживала усіх можливих адміністративних та агітаційно-пропагандистських заходів, щоб цього не допускати. Так, ще 13 лютого було опубліковано підписаний Артемом декрет РНК УСРР «Про карність агітації, скерованої на підбурювання національної ворожнечі», згідно якого така агітація каралася ув'язненням «на термін не менше п'яти років», а якщо ця агітація здійснювалася у військових частинах — то й розстрілом. Безумовним розстрілом каралася і агітація, «споєднана з прямими заклик до гвалтовних вчинків»²⁵⁴.

Не менш важливою для подолання антисемітизму вважалася й агітаційно-пропагандистська робота. Щоправда, з огляду на те, що об'єктом агітації було переважно селянство, в абсолютній своїй більшості україномовне, то освічених більшовицьких агітаторів відверто не вистачало. Ось один з прикладів такої роботи — листівка, яку за змістом можна датувати квітнем 1919 р. Орфографію залишаємо без змін: «Пани і їх хлопи ненавидять робітничо-селянську владу і хотят скасувати її, але вони боятця сказати це прямо і ПРИКИДАЮТЦЯ ПРИХИЛЬНИКАМИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ. Прикинувшись прихильником Радянської влади вони нацьковують вас на існуючу Радянську владу і користуючись тим, що ви про неї ще мало знаєте, бізсовісно брешуть, сочиняюче всякі

²⁵² РДАСП. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 134. — Арк. 17.

²⁵³ Там само.

²⁵⁴ Про карність агітації, скерованої на підбурювання національної ворожнечі // ЗУ України. — 1919. — Ст. 114.

небилиці. Не слухайте тих негодяїв, котрі кричать: «бий жидів і геть жидів комиссарів». Пам'ятайте добре — коли жид стоїть з боку робітничо-селянської революції, то він такий же для нас, як і українець і рускій. И ви сами знаєте, що річ не в тім чи жид, чи рускій, чи українець, а в тім хто він — гнобить чи пригноблений, селянин чи пан, робітник чи буржуй. Але пани і їх прислужники хочуть нацькувати «хохла» на «кацапа», «жида» на «ляха», всіх поляють між собою, всіх зтравить для того, щоб вони розруйнували товариській союз всіх працюючих, дякуючи котрому скинута влада панів і таким чином вбить робітничу і селянську владу. Ці негодіяї перше всього брешуть вам, що всі комиссари жида — прочитайте склад Ради Народних Комісарів і подивітця скільки жидів в нього входить. Ось цей список: Раковський, Підвойський, П'ятаков, Бубнов, Затонський, Шлихтер, Жарко, Квірінг, Магідов, Скрипник.... Ви побачите, що все, що Вам розказують, начеб-то всі комісари або більшовики жида — це просто неправда»²⁵⁵.

Однак наркоми були далеко, а приклади на місцях нерідко свідчили про інше. Подібна агітація у такому випадку дієюю бути не могла. Згодом, як це засвідчив І. Лапідус, навіть В. Ленін, у своїй досьгодні так і не оприлюдненій промові з національного питання на VIII конференції РКП(б) (2–4 грудня 1919 р.), «розбираючи причини нашої поразки на Україні, вказав як на одну з головних причини нашої поразки на національну ворожнечу та засилля єврейського елементу в радянських та партійних установах на Україні, і що саме це засилля давало рясний матеріал для контрреволюційної агітації»²⁵⁶.

Українські компартійні керманічі теж цілковито усвідомлювали цю проблему і навіть зробили спробу якось її вирішити в сенсі корекції національної складової кадрової політики. 30 травня 1919 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У за пропозицією А. Бубнова було ухвалено рішення про заміну на радянських посадах євреїв представниками інших національностей²⁵⁷. Проти такого рішення протестував Г. П'ятаков, який цілком слушно заявив: «Піддатися паніці і зробити з факту наростання (*антиєврейських настроїв* — *Авт.*) архіпортуністичний і безумовно неправильний висновок про необхідність усунути з радянських посад євреїв, або, в крайньому разі усунути якомога більше, означає лише сприяти тому процесові, про який я говорив вище. Селянин має працювати разом з євреєм і переконатися, що не всі євреї спекулянти»²⁵⁸. Одним з найголовніших заперечень П'ятова, яке він висловив у зверненні до ЦК РКП(б), було наступне: «Коли ж наші товариші хочуть розіслати циркуляр усім партійним організаціям на тему вилучення євреїв-комуністів із обігу, я кажу, що це не лише тактично не вірно, але й просто злочин. Як секретар ЦК КПУ я знаю, як цей циркуляр буде здійснюватися на місцях і впевнений, що його розсилка спричинить повний розпад місцевих організацій, оскільки не по розуму старанні комуністи /таких, на жаль, в нас багато/ договорять і дороблять те, чого не

²⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7511. — Арк. 3.

²⁵⁶ РДАСП. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 134. — Арк. 17.

²⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 19.

²⁵⁸ Там само. — Арк. 24.

договорюють наші старі партійні товариші з ЦК КПУ»²⁵⁹. Аргументи П'ятакова виявилися переконливими: ухвалене політбюро ЦК КП(б)У рішення не було втілено в життя.

Реальних кроків у напрямку заміни євреїв неєвреями не було здійснено і ще з однієї причини: в умовах антиселянської політики та поширеної серед компартійно-радянського керівництва УСРР недовіри до представників українських прорадянських партій знайти потрібну кількість людей з «неєврейськими» прізвищами було важко або й взагалі неможливо. Недоліки національної політики стали предметом пильного розгляду в ЦК РКП(б) наприкінці листопада — на початку грудня 1919 р., коли й визначилася нова лінія щодо до «українського питання». Якщо вірити тому ж І. Лапідусу, після промови В. Леніна «ЦК зробив відповідні висновки та видав секретний циркуляр про те, щоб установи (*російські, звідки й відряджалися працівники до України після перемоги над Денікіним — Авт.*) утримувалися від надсилання євреїв на Україну»²⁶⁰. Щоправда, прямого документального підтвердження наявності такого циркуляру нам відшукати не вдалося.

Запаморочення від успіхів. Досвід існування Народного секретаріату, частина керівництва якого, зазнавши впливу Української революції, почала відстоювати українські інтереси й українську незалежність, змусила Кремль усвідомити ризики висунення на керівні посади в Україні проукраїнськи налаштованих більшовиків. Критерії відбору керівних діячів для радянської України було змінено. Знання української мови чи українських національних особливостей, яке в 1917 — на початку 1918 рр. розглядали як засіб для здобуття та поглиблення більшовицького впливу на суспільство, тепер вважалося радше мінусом, аніж плюсом при виборі того чи іншого кандидата. Цього разу до республіки спрямували лише перевірених і лояльних центру діячів. 2 січня 1919 р. у спеціальній директиві ЦК РКП(б) наголошувалося: «Ніхто із членів партії не може їхати на Україну для партійної або радянської роботи без дозволу ЦК». Певні послаблення було зроблено для працівників другого ешелону, спрямовувати яких до України дозволялося губернським компартійним організаціям. Однак щодо більш авторитетних в Україні діячів існувало суворе застереження: «Жодні відрядження товаришів, які працювали раніше в Україні, місцевими організаціями, а також політвідділами армій в розпорядження ЦК РКП або КПУ поза вказаним порядком не припускаються»²⁶¹.

Метою такого суворого контролю було недопущення популяризації ідей незалежності радянської України та перетворення КП(б)У на організаційно самостійну одиницю. Підтвердженням цьому стало, зокрема, й виключення В. Шахрая та С. Мазлаха з лав Комуністичної партії та зроблена їм пропозиція виїхати за межі України після публікації їхньої спільної праці «До хвилі. Що діється на Вкраїні і з Україною»²⁶². Побоювання небезпеки українського

²⁵⁹ Там само.

²⁶⁰ РДАСП. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 134. — Арк. 18.

²⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 129. — Арк. 1–2.

²⁶² ЦДАГО України. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 128. — Арк. 5.

«радянського та комуністичного сепаратизму» змусило Кремль «перестрахуватися», що, у свою чергу, призвело до втрати «відчуття маси» в нових керманців України. На практиці це виявилось насамперед в ігноруванні національно-культурних прав та потреб українців.

Створений 28 листопада 1918 р. на території Росії Тимчасовий робітничо-селянський уряд України очолив Г. П'ятаков, чий погляд щодо національного питання відзначалися цілковитим нігілізмом. 6 січня 1919 р., після переїзду уряду до Харкова, радянська Україна отримала нову офіційну назву — УСРР (Українська Соціалістична Радянська Республіка)²⁶³. Уряд на чолі з «лівим» П'ятаковим, склад якого від часу створення поповнювався кадрами переважно із представників «правих», тобто його опонентами, запам'ятався внутрішніми чварами, в ході яких постало й питання про доцільність його існування. Суперечки між «лівими» та «правими» змусили Кремль усвідомити подальшу неможливість перебування Г. П'ятакова на тій посаді. До України було надіслано Х. Раковського, якого 24 січня 1919 р. затвердили на посаді голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України²⁶⁴. З 29 січня уряд УСРР, за аналогією з урядом РСФРР, було названо Радою народних комісарів.

Саме Раковському, який не мав коріння в Україні, судилося бути ключовою фігурою у взаємовідносинах з ЦК РКП(б) протягом подальших трьох із половиною років. Його тодішнє бачення стосунків України з Кремлем було національно-нігілістичним, про що свідчив написаний ним власноруч проект постанови уряду. В цьому документі наголошувалося: «Тимчасовий робітничо-селянський уряд України створений за постановою ЦК РКП, є його органом і здійснює усі розпорядження та накази ЦК РКП безумовно». Вживання «української назви» радянської уряду обґрунтовувалося Раковським необхідністю «збереження в таємниці того факту, що Тимчасовий уряд є органом ЦК РКП»²⁶⁵.

Певний час знадобився Раковському для того, щоб сформувати уряд. Ключові посади в ньому займали компартійні діячі, які мали певний досвід подібної роботи в Росії, але з Україною були мало знайомі. Зокрема, очолити Наркомат військових справ було запрошено М. Подвойського, який на початку 1918 р. очолював такий самий Наркомат в РСФРР. Він хоча й був родом з Чернігівщини, але, починаючи з 1901 р., весь час перебував у Росії.

Наркомом продовольства став О. Шліхтер, який до цього працював на подібних посадах в центральному уряді РСФРР та в російських регіонах. Незважаючи на те, що Шліхтер народився в Лубнах, після революції 1905–1907 рр. він в Україні не працював, відтак тих змін, що відбулися тут у воєнні, а особливо, в революційні роки, не сприймав і не відчував. Про зневажливе ставлення до національно-культурних особливостей українців свідчить початок його промови на III Всеукраїнському з'їзді рад: «Я хоч і розумію рідну мову, але я тільки шевченківську розумію, а не галицьку, а через те говоритиму по-

²⁶³ О названии Украинской республики // СУ Украины. — 1919. — № 2. — Ст. 15.

²⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 62.

²⁶⁵ Цитовано за: *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя. — С. 76.

російськи»²⁶⁶. Зауважимо, що представників Галичини на з'їзді не було, тобто «галицькою» Шліхтер назвав мову тих українців — представників Наддніпрянщини, які на з'їзді говорили рідною мовою. Основним завданням наркома було збирання продовольства і відправлення його на північ.

Не менш важливу посаду наркома землеробства в останню декаду лютого 1919 р. обійняв В. Мещеряков, який хоч і перебував у 1918 р. на посаді секретаря та члена колегії Народного комісаріату землеробства РСФРР, але з українськими особливостями знайомим зовсім не був. Його, як прихильника великих земельних господарств, в Україну особисто запросив новоспечений голова уряду УСРР Х. Раковський.

Певний досвід керівної роботи (з березня 1918 р.) в Україні мав нарком внутрішніх справ, представник «лівих» А. Бубнов (від 17 січня він разом із Шліхтером опікувався Наркоматом (відділом) продовольства, а після опанування Києва очолив там міську раду). Сам він був корінним росіянином і до березня 1918 р. (за винятком нетривалого заслання в середині 1914 р. до Харкова) в Україні не працював. Не мав, м'яко кажучи, симпатій щодо національно-українського Артем (Ф. Сергеев). До нього був близьким нарком праці Б. Магідов, який таку ж посаду обіймав у Донецько-Криворізькій республіці. Не можна зарахувати до тих, хто турбувався про захист інтересів України, й тодішнього керівника Української ради народного господарства Е. Квірінга, який був найяскравішим представником «правих» у КП(б)У і в 1918 р. до останнього опирався створенню навіть обласної компартійної організації під назвою КП(б)У.

Не вдаючись до детального аналізу поіменного складу нового уряду радянської України (час від часу особовий склад та обов'язки його членів змінювалися), зазначимо, що серед реально впливових нових урядовців не знайшлося місця жодному з діячів, кого в той час (чи в майбутньому) можна було б віднести до проукраїнських діячів, тобто націонал-комуністів чи, тим більше, «націонал-ухильників». Навіть повернення в Україну М. Скрипника, який у сформованому 29 січня уряді очолив «соціалістичну інспекцію і робітничий контроль»²⁶⁷, не змінило ситуації — якогось реального впливу на визначення урядової політики, особливо з огляду на його критичне ставлення як до «лівих», так і до «правих», він не мав, а за результатами III з'їзду КП(б)У навіть не став кандидатом у члени ЦК²⁶⁸.

Характерним для керманичів УСРР зразка 1919 р. є погляди ще одного посланця центру — О. Хмельницького, який спочатку обіймав посаду наркома юстиції, а з 17 травня очолив Малий Раднарком УСРР із правами народного комісара. Під час обговорення на III Всеукраїнському з'їзді рад (6–10 березня 1919 р.) Конституції УСРР він, як основний доповідач з цього питання, зробив декілька відвертих заяв. Український есер-боротьбист В. Еллан-Блакитний за-

²⁶⁶ III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стеногр. звіт. — Х., 1932. — С. 147.

²⁶⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 18.

²⁶⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 37.

пропонував внести до Конституції положення про те, що влада «встановлює повну рівноправність всіх націй в Україні, відкидаючи всі національні привілеї, усуваючи можливість національної ворожнечі і ставлячи завданням радянської влади сприяння трудящим недорозвинутим націям, шляхом підняття національної культури, до найліпшого їх розвитку, до рівня безпосередньої і свідомої їх участі в соціалістичному будівництві»²⁶⁹. В цьому випадку йшлося насамперед про українську мову та культуру. Ця пропозиція Елана-Блакитного відповідала програмним засадам українських есерів, які з 11 березня 1919 р., по закінченню з'їзду своєї партії, стали називатися УПСР (комуністів). Пункт шостий затверджених на цьому з'їзді програмних тез звучав так: «При повному знищенні різниць правного стану національностей, національне питання мусить бути розв'язане шляхом найшвидшого піднесення культури недорозвинених націй до рівня безпосередньої їх участі з властивими націям національності ознаками в процесі всесвітнього поступування згідно завданням інтернаціоналізму»²⁷⁰. Відмова О. Хмельницького була цілковито відвертою та відповідала баченню ситуацію переважною більшістю ЦК КП(б)У: «Я думаю, що якщо ми будемо турбуватися про культуру кожної нації в окремоті, то це буде нездорова національна відрижка»²⁷¹. Зауважимо, під час роботи з'їзду неодноразово лунали вимоги щодо необхідності проголошувати промови російською мовою і лише завдяки президії з'їзду формально було дозволено висловлюватися українською, хоча вигуки про перехід на російську продовжували лунаати. Мовну проблему так і не було вирішено до кінця існування радянської влади в 1919 р. Вона стала одним із вагомих детонаторів антибільшовицьких повстань²⁷².

Той самий О. Хмельницький дав не менш відверту відповідь і на таке питання: «Поясніть, чи не може Україна увійти до Радянської Російської республіки на федеративних засадах, а якщо ні, то чому». На думку Хмельницького, відсутність такого пункту в Конституції була викликана суто формальними обставинами: «Якщо ми скажемо, що Україна становить частину Російської Радянської Федеративної Республіки, то запитується, як же ми без хазяїна вирішили це питання?»²⁷³. І далі вже у відповіді на інше питання він зазначив, що Україна «буде становити частину Російської Радянської Республіки»²⁷⁴.

Вище вже йшлося про те, що завдяки активній агітаційно-пропагандистській роботі та своєрідному розумінню основних засад радянської влади чимало

²⁶⁹ III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стеногр. звіт. — Х., 1932. — С. 204.

²⁷⁰ Перший (пятий) з'їзд Української партії с.-р. (комуністів). 3–11 березня 1919 р. в м. Харькові. Доклади і резолюції. — Київ: видання Літ Від. ЦК УПСР (ком). — 1919. — С. 14.

²⁷¹ III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стеногр. звіт. — Х., 1932. — С. 212.

²⁷² Більш детально про мовну політику див: *Сфіменко Геннадій*. Мовне питання в політиці більшовиків в Україні в роки першого комуністичного штурму (1919–1920 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Мжв. Зб. Наук. пр. — Вип. 21 — К.: Інститут історії України, 2012. — С. 166–187.

²⁷³ III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стеногр. звіт. — Х., 1932. — С. 209.

²⁷⁴ Там само. — С. 210.

повстанських загонів переходило на бік Червоної армії. Співпрацювати з більшовицьким урядом погодилися й представники інших прорадянських партій. Вони сподівалися на відповідне представництво в органах влади. Здавалося б, більшовики теж до цього схилилися. Так, Х. Раковський 16 лютого 1919 р. писав у листі до наркома закордонних справ РСФРР Г. Чичеріна: «З українськими есерами зразка Полозова налагоджуємо співробітництво, пропонуємо їм два міністерства та три місця в колегіях»²⁷⁵. На заваді стало три пункти різнобачень — українська мова як державна, радянська Україна як незалежна держава, та намагання боротьбистів не допустити відмови від розподілу поміщицької землі поміж селянами²⁷⁶. На початку 1919 р. фактично в жодному з цих питань місцеві більшовики поступок робити не збиралися, що й було зафіксовано на засіданні ЦК КП(б)У 20 лютого 1919 р.²⁷⁷

Формально не відкидаючи вказаних вище вимог, більшовики проводили протилежну політику. Це змусило переговорника від боротьбистів М. Полоза звернутися із листом до наркома в справах національностей РСФРР Й. Сталіна: «Політика на Україні, здійснюється врозріз всьому, про що говорилося між нами. Якщо продовжиться такий курс, ви зможете утриматися (та й то навряд), тільки спираючись на чужонаціональну збройну силу. Вирішено створити «комуністичний» з'їзд Рад, який, очевидно, повинен вотирувати злиття з Росією. Надсилаються накази місцевим органам влади про те, що на з'їзд треба обирати тільки комуністів. З'їзди проводять в атмосфері воєнного терору»²⁷⁸.

Лист дійшов до адресата. 17 лютого він розглядався на засіданні оргбюро ЦК РКП(б), і воно вирішило: «Тов. Сталін повинен зв'язатися по прямому проводу з Раковським та пояснити йому необхідність просунути вперед перемовини, надавши якісь місця в уряді їх представникам»²⁷⁹. Сталін переговорив із Раковським і висловив думку, що «якби товариші з Харкова, які косо дивляться на Правобережну Україну, не зробили б помилку». Він також порадив дозволити обидві мови — російську та українську — як державні, а питання про взаємини з Росією вирішити на майбутньому з'їзді рад, попередньо, звичайно, обговоривши його в уряді²⁸⁰. 20 лютого 1919 р. допис Полоза та реакція на нього Сталіна розглядалися на засіданні ЦК КП(б)У. Раковський, не бажаючи сваритися із боротьбистами, перекинув провину за зміст листа на третю сторону. Він заявив, що при його написанні Полоз «використовував брехливий матеріал, сфабрикований лівими есерами»²⁸¹.

Піддавшись ейфорії від доволі успішного опанування більшої частини України, більшовики на III з'їзді КП(б)У, хоч і незначною, але більшістю,

²⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 38.

²⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 7.

²⁷⁷ Там само. — Арк. 8.

²⁷⁸ Телеграма визначного діяча УПСР (лівих) М. Полоза заступнику наркома іноземних справ РСФРР Л. Карахану і Й. Сталіну про політику більшовиків на Україні // Документи трагічної історії України (1917–1927) / ред.-упорядник П.П. Бачинський. — К., 1999 — С. 114.

²⁷⁹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 1. — Арк. 27.

²⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 7.

²⁸¹ Там само.

ухвалили рішення про неприпустимість будь-яких угод з «дрібнобуржуазними» партіями в тактичних питаннях і про заборону надавати їхнім представникам місця в радах²⁸². І це при тому, що саме завдяки переходу від Директорії УНР до Червоної армії значної кількості повстанських загонів, у яких був сильним вплив прорадянських небільшовицьких партій («дрібнобуржуазних» — за визначенням комуністичних ідеологів), більшовикам вдалося швидко опанувати Україну. Категорична позиція щодо союзницьких партій зіграла згодом злий жарт із самими більшовиками, позбавивши їх впливу на селі.

Звичайно, не доводиться говорити про те, що таке ставлення до боротьбистів було ініціативою лише тих комуністів, які працювали в Україні. Наситившись вимушеною грою у «самостійність» у першій половині 1918 р., втративши в результаті таких дій Фінляндію, більшовицьке керівництво над усе побоювалося повторення подібної ситуації в Україні. Голова ВЦВК Я. Свердлов писав 13 лютого 1919 р. Артему: «Дорогий Артем! Пишу це лише тобі. Часом жах охоплює від тієї хвилі самостійності (мовою оригіналу — «самостійности» — *Авт.*), що котиться і з України, і з Латвії, і з Естляндії, і з Білорусії і т. ін. Не допускай цієї штуки. Пильнуй уважно»²⁸³. Керівництво КП(б)У не могло не реагувати на подібні заклики. Оскільки ж, на думку компартійних керманців, «ця штука» (тобто прагнення до «самостійности») була характерна для українських прорадянських партій, то цілком природним виглядало бажання не допускати їх до реальної влади в УСРР.

Побоювання були обґрунтовані, хоча б тому, що потяг до окремішності був цілком природним. Подібні настрої були поширені й серед комуністів з українськомовних регіонів. Тому компартійні керманці України самі себе намагалися переконати та запевняли інших, що національне питання з перемогою комуністів вже розв'язане і настав час зближення націй. Саме такими сентенціями була сповнена промова Х. Раковського на III Всеукраїнському з'їзді рад: «Ми покінчили з національними відмінностями, ми висунули на авансцену світової історії велику класову відмінність, поділ Європи на держави вже зникає в мороці минулого, тепер поділ проходить не за кордонами, а за класами»²⁸⁴.

Але сталося не так, як гадалося. Сукупність кадрових рішень більшовицького керівництва поряд із більш відвертою, ніж це було в 1918 р., демонстрацією свого ставлення до селянства (пріоритет великих радянських господарств плюс продрозверстка та фактичне ігнорування національного питання) призвели до неочікуваного більшовиками ефекту. В масових настроях не відбулося відторгнення радянської влади, втім дедалі популярнішими стають лозунги «ради без комуністів!». Розгорнулася хвиля повстань, частина з яких за збурюючий чинник мала національний момент. Навіть така прорадянська партія як УСДРП (незалежні), на початку квітня оголосила про початок антибільшовицького повстання та утворила у м. Сквирі Всеукраїнським. Це повстання

²⁸² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 44.

²⁸³ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 285. — Арк. 2.

²⁸⁴ III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стеногр. звіт. — Х., 1932. — С. 78.

розгорталося, як зазначав Ю. Мазуренко, «з пролетарськими лозунгами: диктатура пролетаріату і найбіднішого селянства, намагаючись спрямувати повстання не проти радянської влади як такої, не проти влади комуністичної, а проти влади існуючого уряду як окупаційної»²⁸⁵. Подібні випадки були непоодинокими.

Реакція комуністів-більшовиків на селянські повстання, які вони називали «куркульськими», нерідко була неадекватною і призводила лише до посилення спротиву. Президія ВУЦВК у складі Петровського, Косіора, Затонського та Ворошилова врахувала це при розгляді 16 квітня 1919 р. пункту п'ятого порядку денного «Про недопустимість спалювання сіл при придушенні куркульських повстань». Резолюція з цього приводу була сама по собі промовиста і вказувала на більшовицькі пріоритети: «З огляду на неодноразові випадки спалювання цілих сіл при придушенні куркульських повстань, що є абсолютно недоцільним і вкрай шкідливим для радянської влади, запропонувати Раднаркому в терміновому порядку видати усім відповідним відомствам розпорядження про повне припинення під страхом суворої відповідальності спалювання сіл»²⁸⁶. Бачимо, що немає й мови про «злочинність» спалювання як такого, а тим більше про антилюдську природу таких дій — у боротьбі заради перемоги над «класовим ворогом» (а таким вважалося ледь не усе українське селянство) не існувало якихось моральних перепон. Спалювання наказувалося припинити лише через його неефективність. Адже такі дії лише посилювали спротив українського суспільства. Зазначимо, що вміння реагувати на суспільні настрої було одним із головних конкурентних переваг більшовиків.

Загравання з боротьбистами: вимушена потреба. Кремль усвідомив, що у своїх намірах перестраховатися від впливу українського націонал-комунізму в КП(б)У він дещо «перестарався» з неукраїнським керівним складом в УСРР. В більшовицькому центрі вирішили бути більш поблажливими до тих українських сил, які заявили про принципову невідтримку повстанського антибільшовицького руху. Насамперед це стосувалося боротьбистів. Тим більше, в Кремлі не без підстав вважали, що «єдиними претензіями цієї партії, з якою, безумовно, варто серйозно рахуватися, є питання національно-культурного порядку» (з листа Д. Гопнера до М. Калініна від 3 березня 1919 р.)²⁸⁷. Приміром, на III Всеукраїнському з'їзді рад один з керівників боротьбистів В. Еллан-Блакитний заявляв: «Ми вважаємо, що національне питання — це є головним чином питання культури, а не державного будівництва, що питання національне раз і назавжди потрібно відділити від питання державного будівництва, раз і назавжди знищити всілякі самостійницькі державницькі устремління (мовою оригіналу — *«самостийницькие державницькие стремления» — Авт.*)»²⁸⁸.

²⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 103. — Арк. 51.

²⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1, додатковий. — Спр. 1. — Арк. 18.

²⁸⁷ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками. 1917–1922. Документы и материалы. — М., 1996. — С. 65.

²⁸⁸ III Всеукраїнський з'їзд рад. Стенографічний звіт. — Х., 1932. — С. 204.

Близькою за поглядами до боротьбистів була позиція тієї частини УСДРП (незалежних), що відмовилася від спроб організувати повстання проти більшовицько-радянської влади й представники якої почали називатися УСДРП незалежні-ліві. Вже на першому засіданні політбюро ЦК РКП(б), що відбулося 16 квітня 1919 р., розглядався телеграфний запит Раковського про перемовини з представниками цієї партії²⁸⁹. Було вирішено «дозволити Раковському розпочати перемовини про угоду, вважаючи бажаним вступ в уряд одного незалежного с-д»²⁹⁰. У протокол засідання політбюро вкралася описка — до означення партійної приналежності запланованого члена уряду не додано слова «лівого». Адже УСДРП (незалежні), як зазначалося вище, саме у той час намагалися організувати збройне радянське антибільшовицьке повстання і з ними перемовин про входження в уряд більшовики не вели. З «простими» незалежниками представники КП(б)У у квітні–травні 1919 р. вели нещадну боротьбу, чітко відмежовуючи у своїх директивах УСДРП (незалежних) від УСДРП (незалежних-лівих). Ще раніше, ніж УСДРП (незалежних-лівих) Кремль надав настанови на співробітництво з боротьбистами (офіційно — УПСР (комуністи)).

Постанова III з'їзду КП(б)У про недопущення союзницьких партій до рад була скасована ленінським керівництвом 25 березня 1919 р.²⁹¹ Цим самим фактично вказувалося на потребу ввести представників цих партій до уряду. Це, на думку центра, мало послабити повстанський рух за рахунок зниження національного чинника у такому спротиві. Але керманічі КП(б)У до боротьбистів ставилися зі значними пересторогами. Причинами цього було не лише побоювання «сепаратизму» боротьбистів, а й погляд на них як на своїх реальних конкурентів.

У верхівці КП(б)У склалася суперечлива, на перший погляд, ситуація, коли ті, кого у Кремлі небезпідставно називали «самостійниками», категорично не погоджувалися ввести до складу урядових структур пропонованих Кремлем боротьбистів, одним із основних пунктів різнобачень яких з більшовиками Раковський і визначив прагнення до «незалежності радянської України». 6–9 квітня відбувся пленум ЦК КП(б)У. Першого ж дня розглядалося питання «про українських есерів». Єдине, на що погодилася більшість учасників пленуму (9 голосів «за», 5 «проти», 1 утримався) це «ввести до складу Президії ЦВК одного представника фракції у.с.р., відізавши із президії тов. Хмельницького»²⁹². Однак, як зазначено у протоколі пленуму, «питання про включення до складу Уряду у.с.р. вирішено негативно 13 голосами проти 20-х, що висловились за негайне входження до складу уряду у.с.р.»²⁹³. Один із голосів «за» подав Х. Раковський, який, власне, і вніс цю пропозицію. Як вказав він у телеграмі до Сталіна та Чичеріна від 7 квітня, «ЦК дав казуїстичне тлумачення

²⁸⁹ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Каталог / Т. 1. 1919–1929. — М., 2000. — С. 31.

²⁹⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 1.

²⁹¹ Комуністична партія України: з'їзди і конференції. — К., 1991. — С. 33.

²⁹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 1.

²⁹³ Там само.

директив ЦК Російської компартії і знову провалив пропозицію». Далі зауважив: «Сьогодні ввечері знову підйму це питання і якщо не вдасться провести мою точку зору, попрошу ЦК Російський категоричних директив. Входження уесерів до уряду з огляду на зовнішнє та внутрішнє становище необхідне»²⁹⁴.

Вже після ухвалення резолюції учасникам пленуму була зачитана телеграма від ЦК РКП(б), якою, здавалося б, надавалися категоричні директиви: «Цека партії вважає обов'язковою угоду з у.с.р. в сенсі входження представників укр. есерів до Українського радянського уряду. Цека партії зобов'язує Цека українських комуністів провести ці директиви в терміновому порядку. Про результат доповідати негайно. За дорученням ЦК Сталін»²⁹⁵. Однак навіть після такого наказу питання вирішилося не відразу.

9 квітня пленум ЦК КП(б)У ухвалив доволі обтічне рішення, духу якого більшість ЦК КП(б)У притримувалася майже місяць: «1. Запропонувати УПСР (*йшлося про УПСР (комуністів), тобто про боротьбистів — Авт.*) дати своїх представників в Раду Народних Комісарів України. 2. Доручити Політичному Бюро Центрального Комітету КПУ повести переговори з ЦК УПСР відносно опрацювання конкретних умов входження представників УПСР до складу Робітниче-селянського уряду України. 3. Надати Політичному Бюро ЦК право остаточно вирішити питання про входження УПСР до складу Радянського уряду України. 4. Зобов'язати фракцію комуністів-більшовиків Центрального Виконавчого Комітету Рад України голосувати за тих кандидатів в народні комісари, які будуть прийняті Політичним Бюро ЦК»²⁹⁶. Таким чином жодних конкретних зобов'язань в питанні про входження боротьбистів до уряду верхівка КП(б)У на себе не взяла.

Причини та обставини такого «казуїстичного тлумачення» стають зрозумілими із емоційного листа В. Затонського до ЦК РКП(б), який був написаний 1 грудня 1919 р. У ньому були описані обставини, при яких ЦК КП(б)У отримав вказівку Кремля щодо включення боротьбистів до уряду УСРР: «Згадайте той час, коли одночасно усі комісаріати, якими керували в більшості члени ЦК (*йдеться про російські наркомати, якими керували члени ЦК РКП(б) — Авт.*), надсилали накази і розпорядження на Україну, що під коріння знищували ту політику, що її проводив у дівочій чистоті один лише Чичерін (*нарком закордонних справ РСФРР — Авт.*), коли одночасно Невський (*нарком шляхів сполучення РСФРР — Авт.*) приєднував до себе без нашого відома телеграмою по лінії українські залізниці до Воронежського, Курського та інших округів (*у січні 1919 р., уряд УСРР не погодився з цим — Авт.*), тов. Троцький давав накази по, на той час ще самостійній, українській армії і навіть Анатолій Васильович (*Луначарський, нарком освіти РСФРР — Авт.*), чи, в крайньому разі, його комісаріат, надсилав своїх ревізорів-комісарів безпосередньо до Кобеляк. Ми, зрозуміло, в амбіції не вдавалися, хоча не так вже й зручно працювати, коли

²⁹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 25.

²⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 3.

²⁹⁶ Рішення пленуму ЦК КП(б)У про УПСР 9 квітня 1919 р. // Документи трагічної історії України (1917–1927) / ред.-упорядник П.П. Бачинський. — К., 1999 — С. 129.

установи отримують одночасно накази із Москви та з Києва. Але в установах часто-густо уесери перебували. Скільки скандалів через це було... Ледей не побилися з уесерами... А в цей час наказ від ЦК РКП: включити уесерів до складу уряду. ... На Україні нам довелося не те, щоб спостерігати, а на своїй ший переписувати українську оперету зі співами та танцями в постановці одночасно і під Невського, і під Троцького, і під Чичеріна, і під Леніна, і все це під режисерством, врешті решт, ЦК РКП»²⁹⁷. Тобто у Києві цілком слушно зауважували на складнощях втілення в життя взаємозаперечних вказівок. Однак і в ЦК КП(б)У розуміли, що на якомусь етапі терпець комуністів-боротьбистів може урватися, тому деякі поступки все-таки були заплановані і незабаром здійснені.

12 квітня 1919 р. на засіданні ВУЦВК (у присутності 57-и членів та кандидатів) було узаконено в радянському порядку рішення пленуму про введення боротьбиста до Президії ВУЦВК. Формально питання мало такий вигляд: «5. Питання про заміну в Президії т. Хмельницького з огляду його перезавантаження роботою». П'ятаков запропонував «надати місце, що звільняється в Президії, фракції УЛСР (так позначено в протоколі, реально мова йшла про УПСР (комуністів-боротьбистів), надалі таких описок у протоколі не було — Авт.), з огляду на те, що вони в діяльний момент куркульської контрреволюції виявились вірними Радянській Владі». Фракція боротьбистів висунула М. Полоза, якого й було обрано одноголосно²⁹⁸. Відтоді і до офіційного розпуску ВУЦВК на початку жовтня 1919 р. Полоз залишався членом Президії ВУЦВК.

18 квітня Президія ВУЦВК у повному складі, тобто за участі Петровського, Косіора, Затонського, Ворошилова і Полоза, розглянула «питання про включення до складу Раднаркому представників УПСР /комуністів/». Було ухвалено рішення «надати представнику УПСР/комуністів/ тов. Шумському посаду народного Комісара землеробства, тов. Мещерякова призначити заступником Наркомзему»²⁹⁹. З огляду на те, що одним із головних пунктів різнобачень боротьбистів з більшовиками була саме земельна політика, а також на те, що про зміну політики не йшлося (про це свідчило заплановане призначення Мещерякова на посаду заступника наркому), внесення такої пропозиції слід вважати провокаційним кроком, який, втім, цілковито відповідав духові ленінських пропозицій з цього питання. Боротьбисти на роль весільного генерала для легітимації тієї політики, яку критикували, погодитися не могли. Це рішення в дію введено так і не було. Згідно тогочасних правил, його потрібно було затвердити на наступному засіданні ВУЦВК (а не Президії ВУЦВК), яке відбулося 23 квітня 1919 р., але там такого питання в порядку денному не було³⁰⁰.

²⁹⁷ РДАСП. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 134. — Арк. 14.

²⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 5–7.

²⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1, додатковий. — Спр. 1. — Арк. 18.

³⁰⁰ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 8–9.

Того ж таки 18 квітня 1919 р. у телеграмі до Х. Раковського Ленін пояснив своє бачення кількісної та якісної участі боротьбистів в уряді УСРР, яке згодом й було реалізоване: «Щодо есерів раджу ні в якому разі не давати більше трьох і тримати цих трьох під добрим наглядом більшовиків, а якщо не погодяться — їм же гірше, ми будемо у виগ্রаші»³⁰¹

Одна з головних цілей угоди з боротьбистами незаперечно постає з аналізу телеграми Леніна до Х. Раковського від 25 квітня 1919р.: «В уряді треба їх зв'язати найточнішими директивам, поставити під найсуворіший нагляд і в разі їх найменшого відступу від лінії уряду в питаннях продовольчому, кооперативному, фінансовому і в питанні найтіснішого зближення з Росією підготувати вигнання їх з ганьбою»³⁰². Про справжнє ставлення Леніна до боротьбистів та про вимушеність їх введення до уряду свідчить надана вождем у цьому ж листі до Раковського характеристика цієї, здавалося б, союзницької партії: «Це мерзотники, захисники куркулів. Треба підняти проти них газетне цькування за їх захист куркулів і за лозунг — протидіяння централізації, вимагати від них викриття куркулів і боротьби проти вільного продажу хліба селянами»³⁰³. Інакше кажучи, боротьбистів варто було б ввести до складу уряду, щоб скомпрометувати та з ганьбою вигнати.

На відміну від позиції Леніна, більшість членів КП(б)У, як це видно з процитованого листа Затонського та з аналізу перебігу переговорного процесу, взагалі не бажали вводити боротьбистів до уряду. Але і від переговорів цього питання не відмовлялися — як з огляду на позицію Кремля, так і виходячи з аналізу внутрішньоукраїнської ситуації. Врешті, наявність переговорів сама по собі була певним стримуючим чинником для боротьбистів, які постійно заявляли про свою комуністичність. Каталізатором переговорного процесу стало повстання під керівництвом Ничипіра (Матвія) Григор'єва. Так, ще на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 7 травня, тобто до офіційного виступу Григор'єва, після доповіді Раковського було ухвалено таке рішення щодо входження боротьбистів до уряду: «Питання конкретного входження залишається відкритим. Уповноважити Раковського вести переговори далі. Ініціативу на себе не брати. Написати інформаційну записку в «Коммуністі» щодо переговорів. Без висновків. Доручається скласти Раковському»³⁰⁴

8 травня ЦК боротьбистів, отримавши відомості про непокору Григор'єва і, зокрема, про арешт політичних комісарів, виключив його з лав партії, оголосив «зрадником партії та революції» та передав усі наявні відомості Раковському³⁰⁵. Наступного дня це питання розглядала Рада робітничо-селянської оборони. Зауважимо, що цей орган був створений декретом ВУЦВК від 30 квітня «з

³⁰¹ *Ленін В.І.* Телеграма Х.Г. Раковському // В.І. Ленін про Україну. Ч. II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 255.

³⁰² Там само. — С. 264.

³⁰³ Там само. — С. 264.

³⁰⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 11.

³⁰⁵ Постанова ЦК УПСР (комуністів) про виключення М. Григор'єва з партії // Документи трагічної історії України (1917–1927) / ред.-упорядник П.П. Бачинський. — К., 1999 — С. 132.

метою об'єднання і узгодження діяльністю різних відомств, пов'язаних з обороною країни». Згідно цього декрету, склад Радоборони був такий: «Голова — голова РНК УСРР, члени — наркоми чи їх заступники: військових справ, продовольства, шляхів сполучення, Командувач Арміями Українського Фронту або один із членів Реввійськради, голова ЧК з постачання Червоної Армії та два представники від ЦВК рад України»³⁰⁶. Наприкінці липня — у серпні 1919 р. цей орган перетворився на головний центр управління Україною. У резолюції Радоборони від 8 травня поміж іншого йшлося про таке: «Вказати Політичному Бюро ЦК на необхідність прискорити і якомога швидше закінчити переговори з УСР про входження їх до уряду»³⁰⁷. І вже 10 травня 1919 р. другим пунктом порядку денного засідання політбюро ЦК КП(б)У (першим було питання «Про Григор'єва») було питання «Про УПСР». В засіданні брали участь А. Бубнов, В. Затонський, В. Мещеряков, Г. П'ятаков та Х. Раковський. Було ухвалено надати боротьбистам «Наркомос, Наркомфін, Наркомюст та заступництво в деяких інших, не знищуючи наших заступників. Дати місце у ВУЧК та Реввійськраді»³⁰⁸.

Перемовини були проведені швидко і мали успіх. Вже 11 травня Раковський телеграфував до Кремля: «З есерами зговорилися. Вони погодилися на три місця: освіти, фінансів, юстиції. Останнім часом вони були *intraitables* (франц. — «непіддатливими» — Авт.)»³⁰⁹. Наступного дня 12 травня це рішення на засіданні ВУЦВК було проведено в радянському порядку. Михайла Лебединця було призначено наркомом юстиції, Миколу Литвиненка наркомом фінансів, Гната Михайличенка — наркомом освіти, Корнія Тараненка — заступником голови УРНГ, Кудрю — другим заступником наркому продовольства, а Михайла Панченка — другим заступником наркому внутрішніх справ. Цього ж дня до ВУЦВК було введено трьох представників українських лівих есерів-меншості (УЛСР(м), в майбутньому — «борбисти», прізвищ не було зазначено) та одного представника комуністичного Бунда — Мойсея Рафеса³¹⁰. Трьох представників УСДРП незалежних-лівих було введено до складу ВУЦВК вже 14 червня 1919 р.³¹¹ Ці кроки дещо відстрочили падіння більшовицько-радянської влади в Україні, але ліквідувати повстанських рух не могли. А вже реальних змін у більшовицькій політиці не відбулося.

Централізм та комунізм — близнюки-брати. З процитованих вище листів Леніна та Затонського, як і з низки інших проаналізованих нами документів, можна зробити беззаперечний висновок про те, що найбільшою пересторогою Кремля стосовно українського субцентру влади було побоювання «сепаратизму» або «протидії централізації». В умовах, коли поняття «централізація» та

³⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 11.

³⁰⁷ З протоколу засідання Ради робітничо-селянської оборони України про виступ М. Григор'єва // Документи трагічної історії України (1917–1927) / ред.-упорядник П.П. Бачинський. — К., 1999 — С. 133.

³⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 11.

³⁰⁹ РДАСП. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2897. — Арк. 45.

³¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 17.

³¹¹ Там само. — Арк. 29.

«соціалізм»/«комунізм» були в їхньому розумінні синонімами, така «протидія» розглядалася як «буржуазність». Про це свідчать слова із статті, написаної Х. Раковським влітку вже наступного 1920 р. Керівник формально незалежної УСРР вказував: «Кордони між соціалістичними державами мають політичний характер, перетворюючись у звичайні адміністративні кордони» а «тенденцією соціалістичної революції є політичний і економічний централізм»³¹².

Однак теорія не завжди підтверджувалася практикою. Думка того чи іншого діяча, особливо, якщо він мав здатність до аналізу, а не лише сліпо виконував накази, змінювалася в залежності від місця перебування. Тому цілком закономірно, що «протидія централізації» в 1919 р. була характерною для значної частини навіть національно нігілістично налаштованих комуністів, що працювали в Україні. Про це свідчать рядки з доповіді В. Чубаря до президії ВРНГ, написані ним 24 березня 1919 р: «Усі, з ким мені доводилося говорити на цю тему, стверджували, що практично запровадити в життя нашу програму «про взаємовідносини Радянських республік» в умовах розвитку Українського господарського життя неможливо на даний момент. Визнаючи нашу платформу безумовно правильною, вони підкреслювали непідготовленість широких мас до проведення певної об'єднавчої господарської політики, ілюструючи ці думки прикладами відвертого спротиву, який виявляли місцеві повітові і губернські органи при здійсненні такої політики на місцях. При цьому думки деяких членів комісії ВРНГ схилилися до несвоєчасності здійснення централізації в усіх галузях виробництва, вже організованих в Радянській Росії. Загалом мої спроби переконати їх в тому, що вони занадто високо оцінюють тенденції до «самостійності» (мовою оригіналу — *«самостийности»*, — *Авт.*) не мали успіху і деякі товариші просто заявили, що ми в Москві недооцінюємо становища и живимо себе ілюзіями, очікуючи в недалекому майбутньому об'єднання Українських підприємств і галузей виробництва з нашими...»³¹³.

Зазначимо, що це були враження від спілкування з головою УРНГ Е. Квірінгом та членами комісії ВРНГ РСФРР на чолі із А.Нікітіним, яка була підпорядкована безпосередньо Кремлю і фактично керувала УРНГ³¹⁴. Рішення про створення цієї комісії було ухвалено 9 січня 1919 р., а прибула вона до України 21 січня 1919 р. Сам Нікітін такими словами описав організацію роботи УРНГ та значення членів комісії в правлінні українською економікою: «Президія (УРНГ — *Авт.*) — шість осіб: Квірінг голова, П'ятаков, Рухимович, я, Бажанов, Федоровський. Я завідую Фінансово-економічним відділом, Бажанов — вугільним, Федоровський та Рухимович — Металом, Гурвич — Хімічним відділом, Овчинников — Текстилем, Ландау — Прозрозметом (*агентство з продажу та розподілу металів у Відділі металів — Авт.*), Ціммерман — Матеріальним і Транспорту, Потапов — Іногороднім, Шеломович у Відділі металу — Парово-

³¹² Раковский Х. Отношения между советскими республиками. Россия и Украина // Коммунистический интернационал. — 1920. — № 12. — С. 2199.

³¹³ Російський державний архів економіки (далі — РДАЕ). — Ф. 3429. — Оп. 1. — Спр. 1066. — Арк. 116.

³¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 49 — Арк. 9.

зобудівним відділом, Дьяков — Укрголовцукром, Майзель — Тютюном, Марков — Центроспиртом. **Як бачите, усі москвичі, а президія — це комісія**, (курсив наш — Авт.), оскільки П'ятаков не буває»³¹⁵.

У звіті про роботу комісії, датованому 3-м березня 1919 р., значення «москвичів» в управлінні українською економікою визначено точніше: «Фактично всю роботу Уккранаргоспу веде наша комісія. В усіх відділах керівну роль як завідувачі та члени колегії відіграють члени комісії. Засідання президії (УРНГ — Г.С.) по суті є засіданнями комісії, з місцевих сил присутні зазвичай не більше двох. Всі справи, які вирішує президія, попередньо обговорюються комісією. Робота дружна як всередині комісії, так і в Уккранаргоспі. Ніякого розпилення комісії немає. Нікітін користується великим авторитетом і повністю об'єднує роботу комісії та всього Уккранаргоспу, ніяких непорозумінь на діловому ґрунті не існує. Нікітін входить від Уккранаргоспу в малий Раднарком головою»³¹⁶.

Фінансове утримання членів комісії складалося із добових у розмірі 1/30 від їх заробітної плати (вважалося, що вони у відрядженні), які вони отримували в Україні, і заробітної плати, яка їм нараховувалася у Москві³¹⁷. Принагідно зазначимо, що тим членам комісії, яких зараховували на постійну службу до Уккранаргоспу (тобто роботодавцем був вже український субцентр влади), добові вже не платили³¹⁸. Отож охочих було мало.

Перші результати роботи комісії відображені в статистиці Народного комісаріату шляхів УСРР. Відомості надаються з лютого, що, з огляду на прибуття членів комісії до України 21 січня, цілком закономірно. Результативність її роботи вимірювалася кількістю відправлених в Росію вагонів з різноманітними вантажами³¹⁹:

Вагони з вантажами	лютий	березень (12 днів)
вугілля	828	1 049
гірничозаводська продукція	145	201
хліб	171	192
цукор	350	129
військове обладнання	1 734	555
інше	1 106	1 107
всього	4 334	3 233

³¹⁵ *Єфіменко Геннадій*. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект. — С. 142–143.

³¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 49 — Арк. 9.

³¹⁷ Там само. — Арк. 10.

³¹⁸ Там само.

³¹⁹ РДАЕ. — Ф. 3429. — Оп. 1. — Спр. 1066. — Арк. 133.

Таким чином, говорити про економічну самостійність чи бодай автономію УСРР немає підстав, оскільки керівництво УРНГ виконувало прямі вказівки Кремля і перебувало на його прямому утриманні. Слід зауважити ще таку деталь. В Україні, незважаючи на існування посади комісару банків України, яку ще з початку січня 1919 р. обіймав П. Корольов, не було республіканського централізованого банківського центру. Натомість з березня 1919 р. існувало три окружних контори (Київська, Харківська, Одеська), що безпосередньо підпорядковувалися керівництву Народного банку РСФРР. Кожна з таких контор обслуговувала приблизно третину території України. Приміром, Харківська окружна контора обслуговувала Харківську, Полтавську та Катеринославську губернії УСРР³²⁰. Зрозуміло, що в УСРР використовувалися грошові знаки РСФРР. У таких умовах не доводиться говорити навіть про формальну незалежність радянської України.

Загалом члени комісії під керівництвом Нікітіна були не меншими централістами, аніж В.Чубар, що підтверджують їх дописи в Москву³²¹. Але перебування в Україні змусило їх трохи реальніше оцінити ситуацію. Вони усвідомили неможливість цілковитого ігнорування суспільних настроїв та очікувань. Тому представнику ВРНГ Чубарю вже у другій половні березня 1919 р. здавалося, що вони заразилися «самостійничеством». Під цим терміном у Кремлі розуміли не стільки відстоювання інтересів України перед Кремлем (цього, за великим рахунком, робити в уряді УСРР було нікому), скільки спротив тим наказам військового, економічного та політичного характеру, які, на думку українських діячів, могли послабити радянську владу в Україні. В. Чубар, зокрема, відзначав: «Працівники, які тут є, надзвичайно міцно прониклися невідворотністю дотримання формальностей «Самостійної Республіки» (мовою оригіналу — «Самостійной Республіки» — Авт.)... Не вдаючись до оцінки такого становища з боку доцільності здійснюваної тут політики з міркувань міжнародного характеру, вважаю, що шлях цей слизький. Подальше ознайомлення зі становищем речей в Україні приводить мене до переконання, що необхідно намагатися з нього зійти якомога швидше, що може бути можливим лише при постачанні України новими силами, як для роботи в царині політики, так і для роботи в економічних установах і робітничих організаціях»³²².

Доповідна записка Власа Чубаря (на той час — суворого централіста) була написана в той час, коли саме відбувався запланований ще в лютому 1919 р. переїзд урядових структур із Харкова до Києва. Причини затримки такого переїзду чітко характеризують слова з промови Якова Епштейна на нараді ЦК КП(б)У 15 лютого 1919 р.: «У нас скликається з'їзд (*Всеукраїнський з'їзд рад* — Авт.). З'їзд має бути комуністичним. Якщо з'їзд буде в Харкові — центром з'їзду буде Донецьк[ий] басейн, в Києві — Київський і Волинський та інші

³²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4216. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 7.

³²¹ Див: *Єфіменко Г.Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.): К., 2008. — С. 89–147.

³²² РДАЕ. — Ф. 3429. — Оп. 1. — Спр. 1066. — Арк. 116.

райони. Есерівська небезпека завелика, тому Київ непридатний»³²³. З огляду на «есерівську небезпеку» стає зрозумілим, що небезпека «самостійництва» у Києві могла зрости. У Кремлі спробували зіграти на випередження.

Вже 8 квітня 1919 р. ЦК РКП(б) ухвалює директиву про необхідність єдності дій радянської України та радянської Росії як директиву для ЦК КП(б)У³²⁴. Ленін особисто наполіг на ухваленні та прискоренні передачі цієї директиви до України: «Пропоную зібрати підписи членів Політбюро ЦК і затвердити ці директиви Українській комуністичній партії і її ЦК для України. *Дуже терміново*». І, ймовірно вже після отримання необхідних підписів: «В Оргбюро ЦК негайно переслати в Український ЦК»³²⁵. У цій директиві йшлося насамперед про необхідність єдності в царині військовій, транспорту та органів постачання. Формальне існування відповідних наркоматів у республіках вважалося можливим лише через «поступки самостійним (мовою оригіналу — «самостійным» — Авт.) тенденціям»³²⁶. Однак реально названі наркомати повинні були виконувати директиви, «які надаються з відповідних комісаріатів РСФРР». Зокрема, щодо залізниць наголошувалося: «Українські залізниці становлять нерозривну частину Російської залізничної сітки і керуються Народним комісаріатом шляхів з Москви»³²⁷. Бачимо, що в уявленнях Кремля РНК УСРР не мав права регулювати ці сфери. Мало того, згідно цієї постановив Наркомат державного контролю РСФРР повинен був поширити свою діяльність на всі установи УСРР³²⁸.

Підпорядкування українського військового відомства та шляхів сполучення Кремлю справді викликало доволі таки запеклий спротив відповідних українських діячів. І це незважаючи на те, що вказані наркомати очолили, здавалося б, надійні люди — М. Подвойський, про якого ми вже згадували, та А. Жарко, якого перед відрядженням до України перевірів сам В. Ленін. Збереглася розмова А. Жарка з В. Леніним напередодні від'їзду до України. Леніна цікавило ключове питання: «*Селяни на Україні бідні за злиття з Росією чи проти?*»³²⁹ На що Жарко відповів: «*Ім необхідна правильна постановка земельного і продовольчого питання, і проти злиття абсолютно нічого не мають*»³³⁰. Однак вже із січня 1919 р. Жарко почав чинити відчайдушний

³²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 5.

³²⁴ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 108–109.

³²⁵ Ленін В.І. Пропозиція про затвердження проекту постанови ЦК РКП(б) з директивами для ЦК КП(б) України // В.І. Ленін про Україну. Ч. II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 237.

³²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 4.

³²⁷ Директиви ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У про необхідність єдності дій Радянської України і Радянської Росії // Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 109.

³²⁸ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 109.

³²⁹ Ленін В.І. Повн. збір. тв. — Т. 50. — С. 233.

³³⁰ Там само. — С. 233.

спротив централізації і не припинив його до кінця існування радянської влади в Україні в 1919 р.³³¹

Досвід відносин між УСРР та РСФРР на початку 1919 р. спонукав Кремль до висновку, що принципово позбутися суперечностей можна лише у випадку ліквідації навіть формальної державності радянської України. Це відповідало справжнім намірам більшовицького керівництва, яке впритул не бачило окремішності України. Приміром, згадуючи II з'їзд КП(б)У (жовтень 1918, Москва), голова ВЦВК Я. Свердлов у вітальній промові на III з'їзді КП(б)У (1–6 березня 1919 р.) відзначав: «Я пам'ятаю, як там усі ми були об'єднані спільним почуттям, спільними бажаннями якнайшвидше діждатися того моменту, коли ми зможемо (тут і далі в цитаті курсив наш — *Авт.*) зібрати свій з'їзд тут, на Україні, вільно, легально, відкрито, як правляча партія, тут, як там, у *реши́ті Росії*»³³². Та й з точки зору управління господарським життям ліквідація формальної української державності була б цілком логічним кроком, оскільки цим самим знищувалися б зайві бюрократичні перепони у вигляді урядових структур УСРР.

Позицію Кремля щодо української державності чітко висловив на початку березня 1919 р. голова ВРНГ О. Риков у розмові із співробітником газети «Экономическая жизнь»: «Необхідно прагнути до повної єдності економічної політики радянських держав. Ця єдність може бути досягнута лише за умови існування єдиного економічного центру для всіх цих держав... Таким чином, термін "незалежність" відносно радянських держав розповсюджується головним чином на національно-культурне життя цих держав»³³³. Поблажливе ставлення Кремля до Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) (комуністів-боротьбистів) у першій половині 1919 р. чималою мірою зумовлювалося тим, що, за оцінками більшовицьких керманічів, ставлення до проблеми економічної єдності у боротьбистів було схожим до більшовицького.

У квітні це питання вкрай актуалізувалося через нестачу продовольства. Ще 1 квітня 1919 р. постановою Ради Оборони РСФРР Л. Каменєв був відряджений на схід Росії для прийняття заходів з покращення продовольчого становища в «столицях» — Москві та Петрограді. Після зустрічі під Самарою з Л. Троцьким він відправив до центру телеграму: «Становище з хлібом по всій Волзі, як тепер з'ясувалося для мене остаточно, огидне. Необхідно усі сподівання покласти на Україну»³³⁴.

³³¹ Більше про ситуацію із Жарком та проблему підпорядкування Кремлю Наркомата шляхів сполучення УСРР див: *Єфіменко Г.* Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. — К.: Інститут історії України, 2012. — С. 69–72.

³³² Вітальна промова тов. Свердлова від ЦК РКП(б) на III з'їзді КП(б)У // *Історія КП(б)У в матеріалах і документах (хрестоматія)*. — Вип. 2. 1917–1920 рр. — Х., 1934. — С. 406.

³³³ *Рыков А.И.* Экономические отношения между советскими государствами (Беседа А.И. Рыкова с сотрудником газеты «Экономическая жизнь») // *Рыков А.И. Избранные произведения*. — М., 1990. — С. 91.

³³⁴ Експедиція Л.Б. Каменєва для продвиження продгрузов к Москве в 1919 г. // *Пролетарская революция, 1926, № 5 (41)*. — С. 122. Цей матеріал автору люб'язно надав С. Кульчицький.

Це стало приводом для того, щоб 13 квітня «українське» питання знову постало на засіданні ЦК РКП(б). При розгляді пункту порядку денного про продовольче становище РСФРР В. Ленін наголосив на тому, що «необхідно звернути особливу увагу на Україну, де немає ніякого продовольчого апарату». Доповідач з питання «продовольчого становища» О. Цюрупа запропонував: «1) Перенести центр тяжіння роботи на Україну; 2) Ввести тверду людину центровика в уряд України». Сталін висловився чіткіше: він вважав за необхідне «перевернути всю політику Наркомпроду та спрямувати усю колегію, включаючи і тов. Фрумкіна і Цюрупу, на місце, на Україну». Було ухвалено «персонально із ЦК» відправити на Україну Каменєва та Муранова, на допомогу яким «на Україну відряджаються також тт. Йоффе, Ройзман, Максимов, Зорін, Дудкін, Мясков та Геллер»³³⁵. Після проведення підготовчої роботи очолена Л. Каменєвим експедиція з 7 діячів виїхала до України. Вже 19 квітня Каменєв прибув до Харкова, а 21 прибув до Києва³³⁶. 23 квітня 1919 р. Л. Каменєв зробив доповідь в Києві на засіданні ВУЦВК³³⁷.

А в Москві на згаданому засіданні ЦК від 13 квітня 1919 р. було ухвалено ще одне «українське» рішення. Х. Раковському було доручено «разом із цекістами з'ясувати питання про можливість відрядження тт. П'ятакова і Бубнова»³³⁸ з Києва. Саме ці діячі були найбільш авторитетними опонентами вказівок, які надсилав до України Кремль. Щоб попередити можливий спротив рішенням Кремля, в резолюції ЦК РКП(б) ще раз нагадувалося, що «національні ЦК є обласними організаціями, які користуються відповідними правами і несуть відповідні обов'язки»³³⁹.

23 квітня політбюро ЦК РКП(б) знову звернулося до «українського питання». Пунктом другим порядку денного звучав так: «Україна»³⁴⁰. Нова ухвала вже не містила будь-якої можливості тлумачити її двузначно. Було вирішено «запропонувати ЦК КПУ поставити на своє обговорення питання про те, коли і в якій формі може бути здійснено злиття України з Радянською Росією»³⁴¹. Одну з головних з передумов та складових частин такого злиття Ленін вбачав у жорсткій військовій єдності. Наступного дня вождь писав Е. Склянському, заступнику Л. Троцького в Реввійськраді РСФРР: «Т. Склянський! Це до речі якраз до того, що вчора вирішено. Треба **спішно, негайно**: 1) скласти текст директиви від ЦК до всіх «націоналів» про єдність (злиття) воєнну»³⁴². Судячи з наявних відомостей, це завдання було швидко виконане. Вже 4 травня пленум

³³⁵ Протокол заседания ЦК. 13 апреля // Известия ЦК КПСС. — 1919. — № 12. — С. 144.

³³⁶ Экспедиция Л.Б. Каменева для продвижения продгрузов к Москве в 1919 г. // Пролетарская революция, 1926, № 5 (41). — С. 124.

³³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 9.

³³⁸ Протокол заседания ЦК. 13 апреля // Известия ЦК КПСС. — 1919. — № 12. — С. 144.

³³⁹ Там само. — С. 148.

³⁴⁰ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня заседаний. 1919–1952. Каталог / Т. 1. 1919–1929. — М., 2000. — С. 32.

³⁴¹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 2.

³⁴² *Ленін В.І.* Е.М. Склянському // В.І. Ленін про Україну. Ч. II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 261.

ЦК РКП(б) схвалив «проект тов. Троцького про єдине командування над арміями як Росії, так і дружніх республік як директиву ЦК для усіх Цека Естляндії, Латвії, Литви і Білорусії і України та ін.»³⁴³.

У Кремля були цілком обґрунтовані сумніви щодо «об'єднавчих» настроїв української верхівки. Тому на засіданні політбюро ЦК РКП(б) від 23 квітня було затверджено ще й таку ухвалу: «Товариша Йоффе відповідно до постанови пленуму направити до складу Українського уряду для посилення там централістських елементів»³⁴⁴. Оскільки питання було нагальне, то 28 квітня політбюро ЦК РКП(б) ще раз підкреслило важливість надання реальних повноважень А. Йоффе: «Направити Йоффе на Україну з призначенням його Народним Комісаром Державного контролю, або, якщо ця посада зайнята серйозним працівником, з наданням йому іншого народного комісаріату. Понад це, Йоффе призначається членом Ради Оборони України»³⁴⁵.

Наркомат держконтролю і насправді очолював «серйозний працівник» — М. Скрипник, який під кремлівське означення «централіста» не підпадав. Його якщо й можна було назвати «централістом», то лише «всукраїнським». Так, приміром, у протоколі засідання ВУЦВК від 5 травня 1919 р. зміст його промови переданий таким чином: «Скрипник каже, що довгі десятиліття Український народ був поділений між різними державами. Тепер, у вогнищі революції, згоріли кордони, і ми знаємо одну єдину націю, що бореться за звільнення робітників та селян»³⁴⁶. З огляду на те, що Скрипник користувався авторитетом у суспільстві та у лівому політичному спектрі України, відсторонити його від посади в ЦК КП(б)У не наважилися.

Керівництво УСРР знайшло оригінальний вихід із становища, зміст якого Раковський передав до Москви у телеграмі від 8 травня 1919 р.: «Йоффе увійшов до Раднаркому на чолі Комісаріату радянської інспекції і в політичне бюро партії. Скрипник залишається на чолі Держконтролю»³⁴⁷. Щоправда, щоб здійснити цю комбінацію, довелося спочатку утворити очолений Йоффе комісаріат. Таке рішення 7 травня 1919 р. за доповіддю Х. Раковського ухвалив ВУЦВК³⁴⁸. Текст декрету з цього приводу був чітким та лаконічним: «З метою зміцнення Радянської Влади, підняття її авторитету та покращення організаційної роботи як у центрі, так і на місцях, ЦВК ухвалює: 1. Заснувати при ЦВК Відділ — Народний Комісаріат Радянської Інспекції. 2. Призначити Народним Комісаром Радянської Інспекції тов. Йоффе. Доручити Раднаркому розробити та надати в найкоротший строк до ЦВК положення про Народний комісаріат Радянської інспекції та його взаємовідносини з Наркомдержконтролем»³⁴⁹.

³⁴³ Протокол засідання Пленума ЦК РКП(б). 4 мая 1919 г. // Известия ЦК КПСС. — 1919. — № 12. — С. 156.

³⁴⁴ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 2.

³⁴⁵ Там само. — Спр. 5. — Арк. 1.

³⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 14.

³⁴⁷ ДАРФ. — Ф. Р. 130. — Оп. 3. — Спр. 682. — Арк. 66.

³⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 15.

³⁴⁹ Там само. — Спр. 13. — Арк. 16.

Згідно ухваленого 11 червня 1919 р. «Положення про Наркомат Радянської інспекції» цей новий орган отримав великі повноваження. «Не входячи в детальний розгляд господарчої та фінансово-звітної сторони діяльності цих установ та осіб» («бухгалтерські» питання залишилися за очолюваним Скрипником Наркомдержконтролем), Наркомрадінспекції повинен був здійснювати контроль над радянськими органами «з точки зору загальнополітичної, тобто головним чином з точки зору відповідності діяльності установ та осіб загальному напрямку Радянської політики». Зокрема, йому надавалося право «затримувати розпорядження та накази місцевих органів влади, у випадку невідповідності такого наказу загальному напрямку політики радянської влади». Мало того, уповноважені Наркомату могли на власний розсуд «призупинити діяльність місцевої ради»³⁵⁰. Зрозуміло, що «загальний напрямок Радянської політики» визначався Кремлем, а керівництво нового Наркомату мало якомога ефективніше втілювати його в життя.

З огляду на вже вказані обставини призначення Йоффе та надані йому директиви, не викликає сумніву думка про те, що одним із головних завдань нового органу була підготовка України до «злиття». Та й дописи самого Йоффе до Кремля яскраво свідчать бачення ним основних завдань очоленого ним Наркомату. Ось, приміром, таку телеграму він відправив 6 червня до Києва (він тоді перебував в Одесі) своїм заступникам Менжинському та Мануїльському (другий — у перспективі) та до Москви Леніну: «З огляду вкрай нагальну необхідність утримати Мануїльського в Україні для роботи на посаді мого другого заступника зі зміцнення радянської влади і протидії сепаратизму, про що неодноразово просив ЦК, прошу Мануїльського залишитися в Києві до відповіді ЦК та негайно розпочати виконувати обов'язки мого другого заступника»³⁵¹. На той час це прохання не могло бути виконане — ще 5 червня Ленін підписав Мануїльському мандат на призначення повноважним представником РСФРР до радянської Угорщини³⁵². У листі від 27 червня Йоффе відзначав, що «дуже засмучений, що Ви не дали мені Мануїльського»³⁵³. Втім, з місцією в Угорщині у Мануїльського теж не заладилося. Як відзначалося в його біографічній анкеті, з 5 липня по 30 серпня від обіймав посаду голови Політичного комітету оборони Києва³⁵⁴.

Проте, навіть за стрімкого прямування до злиття, Кремль не забував, що публічна ініціатива мала виходити з України. У радянському порядку саме «ЦВК рад України» першим ухвалив постанову, в якій було задекларовано тез про необхідність об'єднання. Датою ухвалення такого рішення у більшості історичних праць та збірників документів називається 18 травня³⁵⁵. Однак

³⁵⁰ Там само. — Арк. 31.

³⁵¹ ДАРФ. — Ф.Р. 130. — Оп. 3. — Спр. 682. — Арк. 83.

³⁵² Владимир Ильич Ленин. «Биографическая хроника». 1870–1924. — Т. 7. Март–ноябрь 1919. — М., 1976. — С. 265.

³⁵³ РДАСП. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2159. — Арк. 50.

³⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 131. — Арк. 38.

³⁵⁵ Див. наприклад: Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету про об'єднання військових сил радянських республік. 18 травня 1919 р. // Комуністична партія —

архівні джерела (йдеться про протоколи засідань ВУЦВК та політбюро ЦК КП(б)У, де й зафіксовано обговорення питання про об'єднання) свідчать про іншу дату — 19 травня 1919 р.³⁵⁶ Цікаво, що ця ж дата (19 травня) згадується в спеціалізованих («військовому» та «дипломатичному») збірниках документів³⁵⁷, до неї апелюють і деякі історики³⁵⁸. Втім, головне в тому, що в обох випадках (архівному і друкованому) текст резолюції ЦВК рад України ідентичний. У ньому, зокрема, йшлося про таке: «Всі матеріальні засоби... мають бути зосереджені навколо спільного для всіх республік центру»³⁵⁹. Щоб продемонструвати суспільну підтримку цієї об'єднавчої ініціативи, ВУЦВК ухвалював її спільно із «Київською радою Робітничих депутатів, Повітовим з'їздом селянських депутатів і представниками Київських професійних спілок та фабрично-заводських комітетів»³⁶⁰. Втім, говорити про те, що це було ініціативою українського владного субцентру, не доводиться.

Однією з підстав для такого висновку є той факт, що вказана постанова ВУЦВК була ухвалена як резолюція на доповідь голови Реввійськради РСФРР Л. Троцького «Оборона Радянської Республіки і міжнародне становище»³⁶¹. Вже із самої назви доповіді видно, що мова йшла про єдину республіку. В доповіді теж наголошувалося на тому, що Україна та «Великоросія» становлять єдину радянську республіку і такі твердження переривалися оплесками. Ухопившись за понаднаціональний термін «радянська», слово від імені УПСР(комуністів) взяв О. Шумський, який «застеріг від великоросійських патріотів, що мріють про відновлення Старої Росії і, підтримуючи резолюцію, пропонує поширити об'єднання і на Радянську Угорщину»³⁶². Втім, вказане засідання ВУЦВК було лише легалізацією партійного рішення і тому внесення коректив до нього не передбачалося.

Не меш промовистим штрихом, що характеризує цю начебто «ініціативу» української сторони, є той факт, що того ж таки 19 травня, перед засіданням ВУЦВК, відбулася «нарада членів Центрального комітету РКП з членами Центрального комітету КПУ і деякими відповідальними працівниками», на якій, власне, і розглядалися ініційовані центром «об'єднавчі» питання³⁶³. У нараді

натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 118–119, а також усі інші.

³⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 17–18; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 14.

³⁵⁷ Докладная записка Главного командования председателю Реввоенсовета Республики об организации войск Украинского фронта // Директивы главного командования Красной армии (1917–1920): Сб. документов. — М., 1969. — С. 234, с. 798; Постановление Центрального Исполнительного Комитета УССР об объединении военных сил Советских Республик. 19 мая 1919 г. // Документы внешней политики СССР. — М., 1958. — Т. 2. — С. 168.

³⁵⁸ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя. — С. 88.

³⁵⁹ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Док. і матер. Довідник. У 2 ч. — К., 1997. — Ч. 1. — С. 535.

³⁶⁰ Там само.

³⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 17.

³⁶² Там само. — Арк. 22.

³⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 14.

взяли участь два (з п'яти наявних на той час!) члени політбюро ЦК РКП(б) — Троцький та Каменєв, а також заступник голови ВРНГ РСФРР Г. Ломов. Таке представництво яскраво свідчить про важливу роль України у планах Кремля. Враховуючи централізм РКП(б), можна впевнено стверджувати, що мова йшла про необхідність виконувати директиви Кремля. Така теза підтверджується змістом ухваленої постанови. Ті рядки резолюції, у яких йшлося про рішення «погодитися з постановою ЦК РКП про ліквідацію українського фронту і безпосереднє підпорядкування військових округів Реввійськраді Республіки» та про потребу «провести через ЦВК Рад України сьогодні ж директивну резолюцію про єдність фронту та єдність військової боротьби»³⁶⁴, виразно підтверджують нашу тезу про те, що згадана резолюція ЦВК рад України, поперше, була ухвалена 19 травня, а по-друге, робилося це за наказом Кремля.

Формально виглядало так, начебто збувається мрія Леніна про те, щоб комуністи гноблених націй вимагали «найбільш повного, у тому числі й організаційного, злиття, а не тільки зближення робітників гнобленої нації з робітниками гноблячої нації»³⁶⁵. Однак навряд чи можна назвати керівництво КП(б)У «комуністами гноблених націй», особливо з огляду на пильний контроль Кремля над його персональним складом та додаткове надсилання тих осіб, які мали боротися проти «самостійнических» тенденцій. Та якщо навіть вказані заперечення не брати до уваги, то незаперечним є факт прямого тиску головних фігур «комуністів гноблячих націй» на нижчу за рангом верхівку КП(б)У.

По суті українське компартійне керівництво не мало вибору, адже, як вже згадувалося, ще 4 травня пленум ЦК РКП(б) схвалив «проект тов. Троцького про єдине командування над арміями як Росії, так і дружніх республік як директиву ЦК для усіх Цека Естляндії, Латвії, Литви і Білорусії і України та ін.»³⁶⁶. Цікаво, що вказана директива від 4 травня в збірниках документів не публікувалася. Натомість за радянських часів неодноразово вміщувався інший документ — «Проект директиви ЦК РКП(б) про військову єдність», який подавався як ленінсько-сталінський і вперше був опублікований, як про це сказано у повному зібранні творів Леніна, у 1941 р.³⁶⁷ Відсутність точного датування цього документу (обтічне «травень 1919 р.»), аналіз листування В. Леніна, ленінської біографічної хроніки, протоколів політбюро та пленумів КП(б), чітко усвідомлення того факту, що така директива мала бути ухвалена до 19 травня 1919 р., тобто до прийняття відповідного рішення українськими владними органами, — все це дає підстави стверджувати, що справжнім автором цього документу був Л. Троцький. Як менш ймовірний варіант — його підопічні, найближчим з яких був вже згаданий адресат «об'єднавчого» листа Леніна Е. Склянський, перший заступник Троцького на посаді Голови Реввійськради. Однак радянські історики,

³⁶⁴ Там само. — Арк. 14.

³⁶⁵ *Ленін В.І.* Повн. збір. тв. — Т. 27. — С. 434.

³⁶⁶ Протокол засідання Пленума ЦК РКП(б). 4 мая 1919 г. // Известия ЦК КПСС. — 1919. — № 12. — С. 156.

³⁶⁷ *Ленін В.І.* Проект директивы ЦК РКП(б) о военном единстве. Май 1919 // Ленин В.И. Полное собрание соч. — Изд. 5-е. — Т. 38. — март–июнь 1919. М., 1969. — С. 400–401.

навіть якщо їм це було відомо, із зрозумілих причин згадувати про «ворога народу» не мали права.

Останнім штрихом для розуміння обставин затвердження українською владою «об'єднавчої» резолюції є підтримка планів Троцького усіма членами політбюро ЦК РКП(б). 17 травня Троцький надіслав телеграму до ЦК РКП(б) з пропозицією відсторонити від військової роботи В. Антонова-Овсієнка, М. Подвойського та А. Бубнова (голова Реввійськради УСРР). З огляду на те, що вказаних осіб Троцький фактично звинувачував у «партизанстві», він запропонував створити нову Реввійськрату України або взагалі ліквідувати Український фронт та підкреслив, що його в цьому підтримує Л. Каменев³⁶⁸. Після схвалення цих намірів Леніним Троцький надіслав до Кремля телеграму, у якій повідомляв остаточне рішення: «Прибув т. Йоффе. Він вважає, як і ми, неможливим подальше збереження Антонова та Бубнова в Реввійськраті України. Найбільш правильним рішенням уявляється нам ліквідація фронту шляхом виділення Західної армії і зосередження усіх сил Донбасу. Троцький»³⁶⁹. Ті члени політбюро ЦК РКП(б), які перебували у Москві (В. Ленін, Й. Сталін, М. Крестинський), відповіли на цю пропозицію цілковитою згодою³⁷⁰. Троцький та Каменев отримали повний карт-бланш на проведення свого рішення через ЦК КП(б)У та ВУЦВК.

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що постанова ЦВК рад України від 19 травня 1919 р. постала як легалізація директиви Кремля. Адже рішення ЦК РКП(б) від 4 травня 1919 р. навіть формально було вже не «пропозицією», як згадана вище ухвала політбюро ЦК РКП(б) від 23 квітня про «злиття» республік, а наказом, ігнорувати який Київ не мав права. Конкретну форму реалізації рішень пленуму Л. Троцький узгодив з Леніним напередодні передачі керівництву КП(б)У «об'єднавчих» наказів/директив. Але той факт, що українські владні органи затвердили «об'єднавчу» директиву Кремля лише в присутності членів політбюро ЦК РКП(б) свідчить про її, скажімо так, недостатню популярність. До того ж ЦК КП(б)У таки вніс деякі доповнення до рішень Кремля. Мова йде, зокрема, про такі рядки: «2. Всі військові частини, що формуються на території України, формуються як українська армія з відповідною назвою частин. ... 4. Головнокомандування має відповідно (*після остаточного затвердження рішення про «єдність»* — Авт.) змінити свою назву, щоб вийшло приблизно наступне: «Головнокомандування всіма збройними силами радянських республік». Довести про цю постанову через тт. Троцького та Каменєва до відома ЦК РКП з проханням вжити заходів /стосується п. 2 та 4/»³⁷¹. Ці пропозиції, які вже справді були ініціативою українських керівників і втілення яких могло б свідчити про намір надати майбутньому об'єднанню

³⁶⁸ В.И. Ленин. Неизвестные документы 1891–1922. — М., 2000. — С. 228.

³⁶⁹ Цитовано за: В.И. Ленин. Неизвестные документы 1891–1922. — М., 2000. — С. 228.

³⁷⁰ В.И. Ленин. Неизвестные документы 1891–1922. — М., 2000. — Документ № 178. — С. 228.

³⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 14.

форми радянської федерації, були проігноровані Кремлем. Там на той час думали про «злиття».

«Военно-політичний союз»: угода чи декларація про наміри? Ще з часів СРСР і історичній науці стала хрестоматійною та схема «об'єднавчого руху» радянських республік, згідно якої першим кроком у цьому процесі стала угода від 1 червня, яку, зазвичай, означають як «военно-політичний союз». Однак ознайомлення з джерельною базою дає підстави для сумнівів в адекватності такого висновку. В чому ж вони полягають?

На засіданні політбюро ЦК РКП(б) від 28 травня за участі В. Леніна, М. Крестинського та головного на той час кремлівського фахівця з України Л. Каменєва першим пунктом порядку денного було «питання про військово-економічний союз з Україною»³⁷². Хоча прізвище доповідача у протоколі не вказано, але, ймовірно, ним був саме Каменєв, який щойно повернувся з більш ніж місячного відрядження до України. Було вирішено: «А/ Провести через ЦВК постанову про об'єднання: а/ військового комісаріату та командування; б/ ВРНГ; в/ Наркомшлях; г/ Наркомзем і Наркомпраця (так в протоколі, ймовірно описка — в інших подібних документах йшлося про Наркомфін, а не Наркомзем — Авт.) Б/ Затвердити як директиву для ЦК КПУ, що Наркоми РСФРР стають союзними наркомми, а наркоми України їх обласними уповноваженими /додається проект резолюції ВЦВК та директива ЦК КПУ»³⁷³. З тексту протоколу можна зробити висновок про те, що проведена через ВЦВК постанова і мала стати, власне кажучи, «угодою про союз». Логічним та закономірним видається також припущення, що у підписанні угоди мають брати участь представники обох сторін.

Ознайомлення з наявним у матеріалах цього засідання політбюро ЦК проектом резолюції ВЦВК, затвердженням якого постанова ЦК РКП(б) повинна була формалізуватися, свідчить про інше, а саме про односторонній («російський») характер запланованого рішення. У ньому не йшлося про формалізацію певних відносин між УСРР та РСФРР, то радше була «декларація про наміри» чи «маніфест». Ось текст проекту: «І. ВЦВК визнає за необхідне провести тісне об'єднання: 1) Військової організації і військового командування; 2) Рад народного господарства; 3) Залізничного управління і господарства; 4) Фінансів та 5) Комісаріатів праці Російської і Української СРР з тим, щоб керівництво вказаними галузями народного життя було зосереджено в руках єдиних колегій. II. Об'єднання повинно бути проведено шляхом угоди з УЦВК (тобто Українським ЦВК — Авт.) та РНК України. III. Для здійснення вказаних шляхів обирає комісію в складі ... (склад не зазначено — Авт.) якій доручає негайно вступити в переговори з відповідними представниками УЦВК та разом з ними працювати конкретні форми об'єднання»³⁷⁴.

³⁷² Протокол заседания политбюро ЦК. 28 мая // Известия ЦК КПСС. — 1919. — № 12. — С. 163.

³⁷³ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 1. Див. також: Протокол заседания политбюро ЦК. 28 мая // Известия ЦК КПСС. — 1919. — № 12. — С. 163.

³⁷⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 4.

Директива для ЦК КП(б)У містила найбільш загальні, але однозначні вказівки на те, у якому руслі потрібно готувати майбутній документ про «союз»: «Вказане об'єднання має бути здійснене в тому вигляді, що відповідні Народні комісаріати РСФРР стануть і народними комісаріатами УСРР. в Українському РНК будуть засідати їх уповноважені зі званням «Нарком України». Реорганізувати військове управління та коміс.[аріат] на Україні доручається Реввійськраді Республіки»³⁷⁵. Нагадаємо, що «Реввійськрану Республіки», — а мова йде саме про РСФРР, — очолював Л. Троцький, ставлення якого до керівництва українських військових ми вже відзначили.

Зауважимо на кардинальній відмінності наявного декларативного формулювання вступної частини аналізованого документу і тим його гіпотетично можливим, але нереалізованим варіантом, який, маючи у вступній частині щось на кшталт «ВЦВК оголошує про об'єднання», свідчив би про формалізацію такого «союзу». Інакше кажучи, до укладення конкретної угоди потрібно було пройти більш чи менш довгий шлях вже після ухвалення декларативної постанови. Окрім цього, ВЦВК мав ініціювати початок переговорів та зрештою пройти лише свою частину шляху. Щоправда, у Кремлі бачили кінцевим результатом пропонуванних дій не об'єднання федеративного типу, а «влиття» України до складу Росії.

Щоб забезпечити свої наміри від спротиву українського керівництва того ж таки 28 травня політбюро ЦК РКП(б) вирішило (питання було вже узгодженим з Раковським³⁷⁶) «спрямувати П'ятакова та Бубнова в Харківсько-Знам'янський район, поклавши на них під їхню особисту відповідальність здійснення поголовної мобілізації»³⁷⁷. Нагадаю, що обидва названі діячі — члени політбюро ЦК КП(б)У, прихильники «лівих». Ключем до з'ясування причин такого відрядження, окрім, звичайно, реальної потреби в мобілізації, може слугувати переконання вказаних діячів в необхідності існування у вигляді єдиного цілого як України загалом, так і, зокрема, Українського фронту та української Червоної армії.

Оцінити наміри Кремля та місце у них А. Бубнова допоможе аналіз подій, пов'язаних з Головнокомандувачем Українського фронту В. Антоновим-Овсієнком, з яким А. Бубнов, як голова Реввійськрану УСРР, тісно співпрацював. Навіть після вимушеної згоди українських керівників на ліквідацію Українського фронту політбюро ЦК КП(б)У вирішило переговорити з Антоновим-Овсієнком «щодо залишення його на іншій політичній роботі на Україні»³⁷⁸ або, інакше кажучи, визнано високий авторитет цього на той час такого нелюбого Кремлю діяча. Щоб дати уявлення про масштаб такої нелюбові достатньо навести оцінку Антонова-Овсієнка, яку йому передав Х. Раковський після «повернення з пленуму ЦК РКП(б)»: «В Москві південні невдачі персоні-

³⁷⁵ Там само.

³⁷⁶ Протокол засідання ЦК. 13 апреля // Известия ЦК КПСС. — 1919. — № 12. — С. 144.

³⁷⁷ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 1.

³⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 15.

фікують з Вами»³⁷⁹. Нагадаємо, що мова йшла про загрозливий для самого існування радянської влади наступ денікінських військ. В. Антонов-Овсієнко із відповіддю не забарився. Ретельно обгрунтувавши свою думку, він зробив такий висновок: «Відповідальність за відносну слабкість Української армії лежить не на мені, а на ЦК РКП, який здійснює на Україні занадто прямолінійну та централістську політику»³⁸⁰. Зрозуміло, що сприяння цьому діячу не могло сподобатися ЦК РКП(б) взагалі і, зокрема, Л. Троцькому. Показовим є також той факт, що переговори про залишення Антонова-Овсієнка в Україні було доручено провести А. Бубнову³⁸¹.

Про негативне ставлення Л. Троцького до самого А. Бубнова вже йшлося, але слід визнати, що й останній теж не відмовчувався. Бубнов навіть публічно критикував Л. Троцького. Приміром, за його авторством в газеті «Коммунист» від 29 травня 1919 р. було опубліковано статтю «О каких мандаринах идет речь / по поводу статьи Троцкого "Мандарины партизанства"/». Відзначивши, що Л. Троцький постійно веде мову про якісь «уроки» на тему партизанства в Україні, з кимось воює, комусь, наче незгодному, доводить необхідність мати регулярну армію (маючи на увазі, ймовірно, керівництво УСРР), А. Бубнов досить гостро відповів: «Мабуть, кожна літера його статті загострена полемічно, і, коли ви всю цю полеміку збираєте воедино, то мимовільно починає здаватися, що тов. Троцький став на герць з неіснуючим неприятелем, дарма витрачає свій гострий розум».

Інший відряджуваний — Г. П'ятаков, — ще з 1918 р. був відомий своєю прихильністю до використання «місцевих» сил. Власне, це стало лейтмотивом створення Тимчасового робітничо-селянського уряду України і запорукою успішного опанування України більшовиками в січні-березні 1919 р. А раніше, у липні 1918 р., під час І з'їзду КП(б)У, коли, здавалося б, України як цілого вже й не планувалося, П'ятаков відзначав, що «з огляду на своєрідність економічних умов, що відрізняють Україну від Росії, необхідно, щоб в межах України при здійсненні диктатури пролетаріату, створилося централізоване ціле, яке було б в найтіснішому зв'язку з Росією»³⁸². Від думки про «централізоване ціле» він не відмовлявся і в 1919 р.

Таким чином, відрядження з Києва П'ятакова та Бубнова мало сприяти прискоренню «злиття» України. Однак в наступні після схвалення такого курсу

³⁷⁹ З листа В. Антонова-Овсієнка в ЦК РКП(б) В. Леніну про причини розвалу Південного фронту і неправильну політику партії на Дону і Україні // Документи трагічної історії України (1917–1927) / ред.-упорядник П.П. Бачинський. — К., 1999. — С. 166. Швидше за все, мова йде про засідання ЦК РКП(б), що відбулися на початку червня 1919 р, склад яких був ширшим за політбюро, але вужчим за пленум ЦК. У протокольному записі хронологічно найближчого пленуму ЦК РКП(б), що відбувся 4 липня 1919 р., прізвище Раковського не зазначене, та й українські питання на ньому фактично не розглядалися // Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 2. — С. 140.

³⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 129. — Арк. 18.

³⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 15.

³⁸² Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5–12 июля 1918 года. Протоколы. — К., 1988. — С. 128–129.

дні в проект майбутньої об'єднавчої резолюції були внесені вагомні корективи. Щоб продемонструвати його «надукраїнський» характер було вирішено вироблені на прикладі з Україною принципи поширити на інші радянські республіки, щоправда, без Угорщини. Тому це питання, — вже під назвою «Про воєнно-економічний союз з Радянським республіками»³⁸³, — знову постало в порядку денному засіданні політбюро ЦК РКП(б) від 1 червня 1919 р. У цьому засіданні, окрім членів політбюро ЦК РКП(б) В. Леніна та Л. Каменєва, взяли участь М. Калінін, Х. Раковський, Е. Склянський, І. Смілга, Міцкевич (Капсукас) (останній — очільник уряду Литовсько-Білоруської республіки)³⁸⁴. Це питання було єдиним пунктом порядку денного. То як саме розгорталися події і що саме було ухвалено 1 червня?

Рішення політбюро ЦК РКП(б) містило три підпункти. Перший з них був таким: «1а/ Прийняти *проект резолюції Каменєва* (виділення — *Авт.*) про воєнно-політичний союз Радянської Росії, України, Латвії, Литви та Білорусії. Доручити йому запропонувати її до ЦВК»³⁸⁵. Після процитованого тексту наведено текст проекту рішення, яке того ж дня провів у «радянському порядку» Всеросійський ЦВК. Для нас важливо підкреслити, що автором вказаного проекту (який став постановою ВЦВК) був Л. Каменєв.

Другий підпункт звучав так: «1б/ Для *вироблення угоди* (на основі директиви ЦК) *обрати від ЦВК* (виділення наше — *Авт.*) комісію у складі Каменєва, Курського, Троцького, Красіна, Сталіна, Чичеріна, Рикова, Крестинського»³⁸⁶. У цьому підпункті виокремлюються ті складові резолюції ЦК РКП(б), які свідчать про відсутність угоди (про воєнно-політичний чи інший союз) як такої, тобто про те, що її ще треба було складати. І саме для цього й створювалася комісія ВЦВК, яка мала сформулювати *пропозиції* російської сторони.

У третьому підпункті йшлося про найбільш нагальне завдання, при вирішенні якого чекати на відповідні рішення вищих органів влади інших радянських республік не вважалося доцільним: «1/в Організацію військового об'єднання, яке належить здійснити негайно, повинна виробити Реввійськрада РСФРР після того, як висловлять свої позиції представники окремих Республік»³⁸⁷. Бачимо, що попри стрімку централізацію військової справи, *думку* представників радянських республік (від України у Москві перебував Х. Раковський) все-таки у Кремлі обіцяли врахувати. Зауважимо також на такій важливій деталі: на відміну від рішення від 28 травня, де йшлося про «двосторонній» союз, у резолюції від 1 червня не наголошувалося на тому, що за республіканськими представниками об'єднаних наркоматів зберігається формальне звання «наркомів». Тобто в удосконаленій декларації про союз не існувало якоїсь

³⁸³ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Каталог / Т. 1. 1919–1929. — М., 2000. — С. 35.

³⁸⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 1.

³⁸⁵ Там само.

³⁸⁶ Там само.

³⁸⁷ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 1.

певної настанови з цього приводу. І це цілком логічно, адже створення такого союзу було справою майбутнього.

З трьох названих підпунктів рішення політбюро ЦК РКП(б) постановою ВЦВК декретувався, чи якщо бути точнішим — декларувався, — лише перший. У цьому документі йшлося не лише про Україну, як це було в рішенні від 28 травня, а й про Латвію, Литву та Білорусію (останні дві на той час склали єдину Литовсько-Білоруську республіку). Окрім того, в тексті документу як рівноцінний учасник називався і Крим.

Цікава деталь: у декларації про об'єднання від 1 червня 1919 р. немає сталої назви. Так, наприклад, у «Собрании узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства» у змісті номера ця постанова означена як «Про об'єднання *військових сил* Радянських Республік Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії», а у тексті «Про об'єднання Радянських Республік: Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії *для боротьби із світовим імперіалізмом*»³⁸⁸ (виділено розбіжності — *Авт.*). Дещо не співпадає із першим варіантом назва у найбільш розлогому (з детальними коментарями) виданні «Декреты Советской власти»: там після слів «радянських республік» стоїть двокрапка³⁸⁹. У чисельних збірниках документів, що вийшли друком пізніше, теж одноманітності немає. У назві може йтися і про «військовий союз» для боротьби «проти імперіалістів»³⁹⁰, і про «об'єднання Радянських Республік... в боротьбі із збройною інтервенцією»³⁹¹, «... із світовим імперіалізмом»³⁹² тощо.

Була одна цікава відмінність між затвердженою політбюро ЦК РКП(б) резолюцією та тим текстом, що увійшов у чисельні збірники документів. Вступні рядки цієї постанови-декларації у варіанті «від політбюро», надрукованому 3 червня 1919 р. у газетах «Правда» та «Известия» відразу по ухваленню

³⁸⁸ Назви мовою оригіналу звучать відповідно так: «Об объединении военных сил Советских республик России, Украины, Латвии, Литвы и Белоруссии» та «Об объединении Советских республик: России, Украины, Латвии, Литвы и Белоруссии для борьбы с мировым империализмом // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. (далі — СУ РСФСР) — 1919. — Ст. 264.

³⁸⁹ Об объединении военных сил Советских республик: России, Украины, Латвии, Литвы и Белоруссии // Декреты Советской власти Т. V. — 1 апреля — 31 июля 1919 г. — М., 1971. — С. 259.

³⁹⁰ Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета про військовий союз Радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби проти імперіалістів // Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. док. і матеріалів. — К.: Наукова думка, — 1994. — С. 94.

³⁹¹ Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета об объединении Советских республик России, Украины, Латвии, Литвы, Белоруссии для борьбы с вооруженной интервенцией. 1 июня 1919 г. // Документы внешней политики СССР. — М., 1958. — Т. 2. — С. 179.

³⁹² Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета про об'єднання радянських республік — Росії, України, Латвії і Литви, Білорусії — для боротьби з світовим імперіалізмом // Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 122.

рішення³⁹³ розпочиналися так: «Радянські соціалістичні республіки Росії, України, Латвії і Литви і Білорусії»³⁹⁴. Тоді як у «Собрании узаконений», як потім і в чисельних збірниках документів початок цієї постанови мав дещо інший вигляд (додане виділено курсивом — *Авт.*): «Радянські соціалістичні республіки, створені трудящими масами на території Росії, України, Латвії і Литви і Білорусії...»³⁹⁵. У першому (початковому) варіанті мова йшла фактично про окремі держави, тоді як у другому йшлося вже більше про *території* як географічні частини чогось єдиного цілого.

Незважаючи на такі розходження, в обох випадках мова йшла про *наміри* створити «воєнний союз всіх згаданих радянських соціалістичних республік», що «повинен бути першою відповіддю на наступ спільних ворогів». Відзначалося: «Тому, стоячи цілком на ґрунті визнання незалежності, свободи і самовизначення трудящих мас України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму [...]» Всеросійський ЦВК *«визнає необхідним провести тісне об'єднання: 1) військової організації і військового командування, 2) рад народного господарства, 3) залізничного управління і господарства, 4) фінансів і 5) комісаріатів праці Радянських Соціалістичних Республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму з тим, щоб керівництво вказаними галузями народного життя було зосереджено в руках єдиних колегій. Об'єднання повинно бути проведеним шляхом погодження з центральними виконавчими комітетами і радами народних комісарів всіх зазначених радянських республік»*³⁹⁶ (виділення наші — *Авт.*). Виділені слова зайвий раз вказують на те, що таке об'єднання бачилося як майбутній крок, а сама ця постанова була декларацією про наміри, яка підтверджувала і узагальнювала подібні декларації України та інших радянських республік.

Цю ж думку, — про об'єднання як майбутній крок, — стверджує і останній абзац постанови: «Для здійснення зазначених років Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет обирає комісію, якій доручає негайно вступити в переговори з представниками відповідних комітетів і спільно з ними виробити конкретні форми об'єднання»³⁹⁷. Виділений в цьому абзаці текст з постанови

³⁹³ Об объединении военных сил Советских республик: России, Украины, Латвии, Литвы и Белоруссии // Декреты Советской власти Т. V. — 1 апреля — 31 июля 1919 г. — М., 1971. — С. 259. У примітках до публікації вказано дату виходу названих газет та відмінності від тексту, опублікованого в «Собрании узаконений...»

³⁹⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 1.

³⁹⁵ Декрет Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету про об'єднання радянських республік — Росії, України, Латвії і Литви, Білорусії — для боротьби з світовим імперіалізмом // Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 122.

³⁹⁶ Декрет Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету про об'єднання радянських республік — Росії, України, Латвії і Литви, Білорусії — для боротьби з світовим імперіалізмом // Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 123.

³⁹⁷ Декрет Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету про об'єднання радянських республік — Росії, України, Латвії і Литви, Білорусії — для боротьби з світовим

свідчить вже не лише про те, що угода про «союз» лише планувалася, а й про те, що обрана згідно з цією постановою комісія була суто «російською», тобто представляла лише РСФРР. Склад комісії було визначено пунктом 1 б/ резолюції політбюро ЦК РКП(б) від 1 червня 1919 р. На цьому питанні слід зупинитися окремо.

В пострадянській історичній літературі (там де про комісію з реалізації постанови ВЦВК від 1 червня згадується, а таких випадків небагато) отримала поширення теза про те, що вже після 1 червня була створена комісія у складі Л. Каменєва (голова), М. Крестинського, Х. Раковського і наркома юстиції РСФРР Д. Курського, метою «занять якої було вивчення питання про входження національних республік до складу радянської Росії на правах автономій»³⁹⁸. Вперше у монографії про цю комісію згадується у спільній праці В. Волковинського та С. Кульчицького³⁹⁹. Цікаво, що навіть в опублікованій в 2007 р. книзі російського історика В. Гросула ця комісія (у складі названих чотирьох осіб) згадується із посиланням на вказану спільну монографію⁴⁰⁰. Але звернення до вказаної книги не допомогло з'ясувати реальне джерело таких відомостей. Адже автори монографії 1990 р. в свою чергу посилалися на статтю в газеті «Правда» від 8 липня 1988 р. Це дослідження в україномовному перекладі увійшло до збірника статей та матеріалів⁴⁰¹. А газетні статті, як відомо, посилянь на джерело не містять, тим більше ця стаття була написана у формі бесіди кореспондента «Правди» О. Ільїна з істориками В. Журавльовим та А. Ненароковим. То про що там йшлося?

У цій бесіді не згадано ухвалу про «воєнно-політичний союз», натомість зауважується на тому, що «перші практичні кроки у напрямі юридичного оформлення федерації на цих принципах (у тексті йшлося як про автономії РСФРР, так і про договірні республіки — Авт.) були зроблені у червні 1919 року». І далі вже йшлося про створення згаданої комісії чотирьох, у роботі якої «також брали участь заступник наркома з закордонних справ Л.М. Карахан, голова ВРНГ О.І. Риков, заступник голови РВР республіки Е.М. Склянський. Комісія розглядала питання про форми «постійного і тимчасового об'єднання»⁴⁰². З огляду на те, що О. Риков був членом вже згаданої комісії ВЦВК як суто російського органу, а також на те, що Е. Склянський та Л. Карахан були першими заступниками її членів — відповідно Л. Троцького та Г. Чичеріна, можна стверджувати, що в даному випадку насправді йдеться вже про «російську», а не «російсько-українську» комісію, одним з головних учасників якої був Х. Раковський.

імперіалізмом // Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 123.

³⁹⁸ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. — С. 89.

³⁹⁹ Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський. Політичний портрет. — К., 1990. — С. 187.

⁴⁰⁰ Гросул В.Я. Образование СССР (1917–1924). — М.: ИТРК, 2007. — С. 46.

⁴⁰¹ В.І. Ленін: «Разом і нарівні...» // Сторінки історії КПРС: Факти. Проблеми. Уроки. — К.: Вища школа, 1990. — С. 211–224.

⁴⁰² Там само. — С. 212.

Ще кілька слів про «українсько-російську комісію». Є ймовірність, що вона теж існувала. Але якщо це так, то її учасники займалися підготовкою того проекту рішення, яке було ухвалено 1 червня. До такого висновку спонукає той факт, що доповідь 1 червня 1919 р. як на політбюро ЦК РКП(б), так і на засіданні ВЦВК робив Л. Каменєв, а також те, що членом цієї комісії названий М. Крестинський, учасник «об'єднавчого» засідання політбюро ЦК РКП(б) від 28 травня 1919 р. Роль інших членів цієї комісії також зрозуміла: Д. Курський як нарком юстиції РСФРР мав узгодити формальний бік справи, а Х. Раковський, як представник України, повинен був представляти українську сторону. Нагадаємо, що в рішенні від 28 травня йшлося про українсько-російський економічний союз. Можливо, саме Х. Раковський, з огляду на настрої українського суспільства і, зокрема, на згадану вище позицію боротьбистів щодо бажаності об'єднання усіх радянських республік та неприпустимості відновлення «єдиної-неподільної», зробив пропозицію замаскувати українсько-російське об'єднання під «загальнорадянський» союз.

Цій нашій гіпотезі не суперечить той факт, що, як зауважили у згаданій бесіді А. Ненароков та В. Журавльов, «на засіданні комісії 2 червня 1919 року Раковський говорив, що постійне об'єднання «можливе тільки на засадах федеративного устрою (федеративної конституції), коли створюється єдиний орган верховного управління у вигляді *Федеративної Ради Республік*». Як тимчасові, попередні кроки пропонувалося «введення до складу ВЦВК представників республік» і підпорядкування ряду республіканських наркоматів відповідним відомствам РСФРР»⁴⁰³. Адже, як показує аналіз протоколу об'єданого засідання оргбюро та політбюро ЦК РКП(б) (а саме там розглядалися вказані питання), цього дня ухвалювалися рішення, які дещо уточнювали постанову від 1 червня. Тобто ті ухвали завершували резолюцію, одним із авторів якої, можливо, був Х. Раковський.

Загалом на цьому засіданні, що відбулося вже після ухвалення декларації про потребу розширеного (не лише російсько-українського) радянського об'єднання, розглядалися питання про механізми об'єднавчих процесів. В ньому взяли участь Ленін, Раковський, Крестинський, Дзержинський, Каменєв, Смілга, Калінін, Серебряков, Міцкевич, Томський, Муранов, Склянський, Цюрупа⁴⁰⁴, тобто вождь та 12 авторитетних помічників, всього 13 осіб. Першим в порядку денному стояли «військові питання»⁴⁰⁵. Незважаючи на те, що на засіданні, здавалося б, не розглядалися двосторонні українсько-російські відносини, у резолюції знову йшлося про «форми відносин між Російською і Українською Радянськими Соціалістичними Республіками». Зокрема, було ухвалено наста-

⁴⁰³ В.І. Ленін: «Разом і нарівні...» // Сторінки історії КПРС: Факти. Проблеми. Уроки. Упоряд: В.К. Горев, В.М. Донченко, С.О. Степанов; за ред. В.І. Купцова. — К.: Вища школа, 1990. — С. 213.

⁴⁰⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 1.

⁴⁰⁵ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Каталог / Т. 1. 1919–1929. — М., 2000. — С. 35.

нови до об'єднання військової сфери, які були «обов'язкові для представників як Української, так і Російської Республіки»⁴⁰⁶.

Посилаючись на протоколи цієї наради, В. Мельниченко вказує на чергове засідання тієї комісії з чотирьох осіб, включно Х. Раковським, яку, як ми вже зазначали, інші історики (іноді не вказуючи М. Крестинського) називають російсько-українською. Щоправда, сам Мельниченко означає її як «комісію ВЦВК з питання про конкретні форми об'єднання РСФРР та інших радянських республік», тобто про «двосторонність» йдеться⁴⁰⁷. Однак означати це «засідання тринадцяти» як «комісію чотирьох» або «комісію ВЦВК» немає підстав. До такого висновку спонукає наступне.

По-перше, визначений політбюро ЦК РКП(б) днем раніше персональний склад комісії ВЦВК не співпадав (не міг співпадати!) з персональним складом учасників об'єданого засідання політбюро та оргбюро ЦК РКП(б). *По-друге*, політбюро ЦК РКП(б) за своїм статусом значно вище від комісії ВЦВК. Воно могло або ухвалювати рішення про створення такої комісії й надавати загальні директиви для її роботи, або затверджувати результати її діяльності, але ажніяк не робити «чорнову» роботу. *По-третє*, ця нарада була запроотокольована саме як об'єдане засідання політбюро та оргбюро ЦК РКП(б). Аналіз ухвалених 2 червня рішень підтверджує, що це засідання виконувало функції вищого політичного органу підконтрольних більшовикам територій.

Того дня було виразно підкреслено різницю у підходах до об'єднання з одного боку Х. Раковського, що до того часу навіть в Кремлі означався як централіст, але який був добре знайомий з українськими реаліями, і з іншого боку — прихильників якнайшвидшої ліквідації української державності та входження України до складу РСФРР, якими, по суті, були усі більшовицькі керманічі. Найбільш виразно про це заявляли Л. Каменєв та Е. Склянський. Останній, як це відзначають деякі російські історики, «вже в середині 1919 р. пропонував об'єднати усі незалежні республіки в єдину державу шляхом їх включення до РСФРР»⁴⁰⁸.

Другим пунктом порядку денного було питання «Про кошторис радянських республік»⁴⁰⁹. Звертаємо увагу на нього насамперед тому, що тут було чітко позначені розбіжності між Україною та Кремлем як у цьому конкретному питанні, так і загалом в «об'єднавчій» проблемі. Першим було ухвалено конкретне (разове) рішення про надсилання до України у червні 1919 р. 2 млрд. 700 тис. рублів. Але при цьому планувалося направляти «половину в Харків, половину в Київ». Позиція української сторони зазначена окремим рядком: «Тов. Раковський просить занести в протокол, що він заперечує проти

⁴⁰⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 1.

⁴⁰⁷ Мельниченко В.Ю. Христиан Раковский. Неизвестные страницы жизни и деятельности. — К. — С. 46, 148.

⁴⁰⁸ Барсенков А. С., Вдовин А. И. История России. 1917–2009 / А.С. Барсенков, А.И. Вдовин. — 3-е изд., расш. и перераб. — М., 2010. — С. 148.

⁴⁰⁹ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня заседаний. 1919–1952. Каталог / Т. 1. 1919–1929. — М., 2000. — С. 35.

надсилання грошей безпосередньо до Харкова і складає з себе відповідальність за фінансову дезорганізацію, яка може стати наслідком такого рішення»⁴¹⁰.

Далі йшло рішення, що визначало загальні принципи фінансування: «Кошториси республік, що вступають в союз з Росією, складаються по її відомствам народними комісаріатами цих республік і після розгляду Раднаркомом кожної із республік представляються через відповідний народний комісаріат РСФРР на остаточне затвердження Раднаркому РСФРР». Інакше кажучи, згідно цього рішення фінансово «об'єднаними» мали бути не лише п'ять вказаних у постанові наркоматів, а й усі інші. Раднаркому УСРР під час складання бюджету залишалися лише дорадчі функції. Фактично це засвідчувало ліквідацію ознак державності «союзних» з РСФРР республік, адже згідно ухваленого рішення бюджету республіки як такого не існувало. Це суперечило баченню проблеми українською стороною, яка у федерації вбачала певною мірою рівноправне об'єднання. Тому у протоколі знову зафіксована особлива позиція України: «Раковський залишається при своїй думці, вважаючи, що затвердженню Раднаркомом РСФРР підлягають лише кошториси чотирьох об'єднаних наркоматів (з приводу військового наркомату ухвалювалися окремі рішення, тому він тут не названий — Авт.), інші ж мають остаточо затверджуватися на Україні Українським Раднаркомом. Цю думку Раковський буде захищати на пленумі»⁴¹¹. Щоправда пленуму, на якому б стояло саме питання про об'єднання республік, у найближчому майбутньому не відбулося.

Того ж таки 2 червня ЦК РКП(б) в черговий раз розглядалося також питання про методи посилення заготівель продовольства в Україні. Було звернено увагу на проблему відрядження різного роду працівників з Росії до України. Після цього засідання Раковський у Москві не затримався — вже 4 червня він доповідав у Києві на політбюро ЦК КП(б)У з питання про об'єднання⁴¹². Рішення українського керівного політичного органу зайвий раз свідчило про те, що постанова-декларація ВЦВК від 1 червня, а точніше — ухвали ЦК РКП(б), — були керівництвом до дії, а не наказом до застосування. Резолюція політбюро ЦК КП(б)У починалася такими словами: «Для складення проекту об'єднання...»⁴¹³.

Наступного дня Х. Раковський дав інтерв'ю кореспонденту газети «Красная Армия» (Київського військового округу), у якому відзначив: «Центральний виконавчий комітет в Москві у відповідь на постанову Центрального Виконавчого Комітету України від 17 травня (так у тексті, насправді — 19 травня. — Авт.) вирішив вжити заходів до об'єднання тих комісаріатів, які обслуговують оборону Радянських Республік: військовий комісаріат, Рада народного господарства, комісаріати фінансів, шляхів сполучення і праці. З цією метою Російським Центральним Виконавчим Комітетом була обрана спеціальна комісія, куди входять товариші: Каменев, Курський, Троцький, Красін, Сталін, Чичерін,

⁴¹⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 2.

⁴¹¹ Там само. — Арк. 2–3.

⁴¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 26.

⁴¹³ Там само.

Риков та Крестинський. [...] В основі усіх цих об'єднань лежить два принципи: — з одного боку визнання незалежності та свободи, а також самостійності (мовою оригіналу — «самостоятельности» — *Авт.*) України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму, а з іншого боку — єдність революційного фронту [...]. На найближчому своєму засіданні **Центральний Виконавчий Комітет України обере зі свого боку комісію, котра разом з комісіями інших Центральних Виконавчих Комітетів Радянських Республік** (виділення — *Авт.*) знайде форму такого об'єднання»⁴¹⁴.

Це інтерв'ю ще раз підтверджує ті висновки, до яких ми вже прийшли. *По-перше*, склад комісії ВЦВК, який політбюро ЦК РКП(б) схвалило 1 червня, залишився незмінним. *По-друге*, комісія ВЦВК була суто «російською», тобто без Х. Раковського, а в Україні мала бути (і була!) обрана аналогічна комісія ВУЦВК. *По-третє*, постанова ВЦВК від 1 червня була декларацією про наміри, а не реальною угодою. Як в Україні, так і в Росії публічно наголошувалося, що ініціатива об'єднання належала українській стороні. Щоправда, в Україні більше наголошувалося на тому, що в основу такого об'єднання буде покладено визнання незалежності, свободи та самостійності України. Інакше кажучи, виголошувалося, що союз буде рівноправним. Ідею рівноправного об'єднання підтримували і союзники більшовиків — українські соціал-демократи незалежні-ліві та комуністи-боротьбисти. Однак кремлівські керманічі таке об'єднання бачили лише як ліквідацію формальної української державності та входження України до складу РСФРР. І воліли зробити це якомога швидше.

Спроба «злиття». Найбільш нагальним завданням в Москві вбачалося військове об'єднання, при здійсненні якого було вирішено не зважати на радянські формальності. У рішенні ЦК РКП(б) від 1 червня йшлося про те, що саме Реввійськрада РСФРР повинна терміново зайнятися цим питанням. Наступного дня ЦК РКП(б) зафіксував основні принципи такого об'єднання: «Український фронт скасовується. Замість нього створюється армія, що діє в напрямі на схід і підпорядковується Південфронту (сучасна 2-га Українська армія) та 12 армія, що діє в напрямі на Захід і підпорядкована безпосередньо Головнокомандуванню»⁴¹⁵. Ця настанова була легімітизована в Росії постановою Реввійськради РСФРР від 4 червня, у якій армія, що мала підпорядкуватися керівництву Південного фронту, отримала порядковий номер 14-ий, а щодо 12-ої армії рішення було ухвалене таке: «Нинішні 1-а та 3-я Українські армії об'єднуються під загальним командуванням і створюють 12-у армію РСФРР... 12 армія у всіх відношеннях підпорядковується Реввійськраді Західного фронту»⁴¹⁶. Бачимо також, що були цілковито проігноровані згадані вище пропозиції ЦК КП(б)У від 19 травня 1919 р., зокрема у частині «української» назви діючих на території УСРР формувань Червоної армії та «загальнорадянської», а не російської назви

⁴¹⁴ Красная армия — 1919. — № 60 — 6 июня.

⁴¹⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 11. — Арк. 5.

⁴¹⁶ Приказ Реввоенсовета Республики о расформировании Украинского фронта и сведении его войск в две армии // Директивы главного командования Красной армии (1917–1920): Сб. док. — М., 1969. — С. 238–239.

об'єднаних військових сил. «Українського» хоча б за назвою не те щоб фронту, а й хоча б армії більше не існувало.

Не підкоритися такому рішення українські компартійні керманічі, звичайно, не мали права. Однак і цілковито дублювати його в Україні було доволі небезпечно. Про поширений в Україні публічний дискурс питання про об'єднання і, зокрема, військову його складову, свідчить ухвалена 2 червня 1919 р. резолюція Всеукраїнського з'їзду волосних виконкомів, у якій відзначалося: «Вірні принципу «в єднанні сила!», ми вітаємо єднання військових сил усіх соціалістичних республік і перш за все об'єднання з революційними військами червоної Угорщини. Ми проголошуємо нашим лозунгом: Все для перемоги світового пролетаріату і трудящого селянства! Хай живуть героїчні Робітничо-Селянські Червоні Армії Радянської України, Радянської Росії, Радянської Угорщини, Латвії, Литви, Білорусії та інших радянських республік!»⁴¹⁷. Ідея ліквідації Української Червоної армії не була популярною. Компартійні керманічі УСРР на такі настрої були змушені зважати. Тому в УСРР рішення про ліквідацію Українського фронту було затверджене із запізненням і мало інший підтекст.

Відповідну постанову ВУЦВК ухвалив 21 червня. Формально вона обґрунтовувалася так: «На величезному просторі своєму робітничо і селянська Україна звільнена. Зрадницька спроба отамана Григор'єва відкинути Україну назад переможно розгромлена. Тим самим завдання Українського фронту як такого може вважатися завершеним». Відповідно до цього було оголошено «подяку робітників і селян українському командуванню в особі т. Антонова і його співробітників»⁴¹⁸. З огляду на те, що, як відзначалося у постанові, подальша військова боротьба «становить загальне, нероздільне завдання всіх збройних сил **Радянської Республіки**», окремий Український фронт оголошувався ліквідованим. Далі відзначалося: «Віднині Український фронт зливається і зорганізується з **фронтом усіх радянських республік** під одним загальним командуванням Революційної Ради Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки»⁴¹⁹. У тексті виділено особливості українського формулювання — контрольована більшовиками територія у постанові ВУЦВК називалася «радянською», а не «російською» республікою, а слово «російська» вжито було лише у власній назві. Таким чином компартійно-радянське керівництво УСРР намагалося продемонструвати «пролетарський» чи «загальнорадянський» характер цього об'єднання.

⁴¹⁷ Резолюція Всеукраїнського з'їзду волосних виконкомів, що схвалює декрет ВЦВК про воєнний союз радянських республік // Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 124.

⁴¹⁸ Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про розформування Українського фронту і його злиття з фронтом усіх радянських республік // Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 126.

⁴¹⁹ Там само. — С. 126.

Тижнем раніше на засіданні ВУЦВК першим пунктом порядку денного була поставлена доповідь Х. Раковського про об'єднання радянських республік. Він, як відзначалося у протоколі, «змальовує міжнародне становище Радянських республік, вказує на необхідність, з огляду на небезпеку моменту, об'єднання усіх сил Радянських Республік і пропонує ухвалити резолюцію, вже проведену в Московській Раді та обрати комісію для здійснення цього об'єднання»⁴²⁰. Боротьбисти запропонували свій проект резолюції, у якому, зокрема, йшлося про те, що формою такого об'єднання «являється всесвітня федерація радянських республік на чолі з федеральним керуючим органом, складеним з представників найвищих радянських органів влади сполучених республік, дієвим Інтернаціоналом правящого пролетаріату. Виходячи з цього основного розуміння справи ВУЦВК в доповнення і розвиток своєї попередньої постанови обирає комісію, якій доручає у контакті з представниками Російської, Венгерської, Литовської, Латишської та інших радянських республік розробити проект федерації (у протоколі ВУЦВК — «федеральної Конституції» — Авт.) радянських республік, який ... заклав би ядро всесвітньої федерації, до якого могли б автоматично приєднатися нововиникаючі в процесі революції соціалістичні республіки Рад»⁴²¹. Ця пропозиція була відхилена 26 голосами проти 15. Про результат засідання Х. Раковський відзвітував 15 червня Калініну та Леніну таким повідомленням: «Вчора Український ЦВК приєднався до ухваленої Російським ЦВКом резолюції першого червня про об'єднання. Уесери, ліві есери меншості та ліві незалежники підтримали резолюцію уесерів, що не відрізнялася принципово від нашої, але передрішала конкретну форму об'єднання. Наші делегати в комісії (йшлося про комісію ВУЦВК з вироблення проекту «об'єднавчої» угоди, аналогічну комісії ВЦВК від 1 червня — Авт.) Затонський та Хмельницький. Третє місце залишено уесерам»⁴²². Таким чином, 14 червня ВУЦВК прийняв пропозицію ВЦВК і погодився почати роботу у напрямку об'єднання п'яти комісаріатів.

Погляди Кремля та українського субцентру на шляхи, темпи та методи майбутнього об'єднання не співпадали. Причому це стосувалося навіть «централістів», що працювали в керівних структурах УСРР і так чи інакше були вимушені враховувати настрої українського суспільства. Про висловлені 2 червня різнобачення Раковського з Кремлем вже написано вище. Але навіть А. Йоффе, котрого надсилали до України, власне кажучи, для боротьби з «самостійністю», не схвалював стрімкого прямування до «злиття». Так, у телеграмі Йоффе до Сталіна та Троцького від 21 червня він відзначав: «Із повідомлень тов. Ягоди з'ясовується, що центр зайнятий питанням об'єднання центральних установ з українськими. Я вважаю, що доки існує український

⁴²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 29.

⁴²¹ Проект декларації, який внесла фракція УПСР(к) на розгляд ВУЦВК, в питанні про об'єднання республік // Документи трагічної історії України (1917–1927) / ред.-упорядник П.П. Бачинський. — К., 1999 — С. 151–152; Див. також протокол засідання ВУЦВК: ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 31–32.

⁴²² ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 28.

Раднарком, доти мають зберігатися і декорами окремих наркомів. Фактичне об'єднання створюється спільним напрямом роботи»⁴²³.

Поділяючи з Кремлем основну кінцеву мету «відносин» з УСРР — ліквідацію її державності і цілковитий централізм, Йоффе кардинально розходився у темпах «злиття». Перебуваючи в Україні, він відчував настрої суспільства. У листі до Леніна, Троцького, Сталіна та Чичеріна від 27 червня він відзначив необхідність збереження «фігових листків» української державності, обумовивши це таким аргументами: «В подальшому, звичайно, це все владнається і тут, як владналося у нас (*бачимо, що Йоффе ототожнював себе саме з Росією, а не з УСРР, одним із керівників якої він на той час був — Авт.*), але тепер доводиться рахуватися і з самостійністю (мовою оригіналу — *«самостійністю»* — *Авт.*), і з внутрішнім кипінням та бродінням на Україні. Доводиться, з цієї причини, зберігати і Раднарком, і окремі Наркомати, в тому числі військовий»⁴²⁴.

Рахуватися доводилося не лише із внутрішньоукраїнським становищем, а й з перспективами поширення «влади пролетаріату» на інші країни, альтернативи чому на той час комуністи ще не бачили. Тим більше, що у червні 1919 р. існувала Угорська радянська республіка, 16 червня виникла Словацька радянська республіка. Для українських комуністів був важливим західний напрямок, що теж мало вплив на перебіг «злиття» України. Відповідальний на той час в ЦК КП(б)У за політичну роботу на західному напрямку В. Затонський наприкінці травня 1919 р. повідомляв Раковському: «Тепер великою перепоною є поспішність москвичів, які намагаються якомога швидше приєднати Україну. Галичани українці бажають об'єднуватися з нами, але вельми підозріло ставляться до русифікації, особливо коли читають «Правду», Московські «Известия» і особливо останні номери «Боротьби». Прошу інформувати мене, чи справді взятий каменівський курс, яке ставлення зараз до боротьбистів»⁴²⁵. Загалом до початку липня 1919 р. питання про створення Галицької радянської республіки (втілено вже в 1920 р.) чи/та об'єднання тих територій з Україною здавалося актуальним, а прямування Кремля до «злиття» цьому явно заважало.

Показовим для характеристики дій Кремля є вжите Затонським поняття «каменівський курс». Своє бажання якнайшвидше «злити» Україну Каменів відверто висловлював ще в часи перебування в Україні. Зрозуміло, що обрання його головою тієї комісії ВЦВК, яка й мала готувати формальне об'єднання, для українських компартійних керманів було саме собою підтвердженням прямування Кремля до ліквідації української державності. Однак в Україні не занадто поспішали здійснювати об'єднання того чи іншого комісаріату, хоча у Москві на цьому наполягали.

Ще в червні на розгляд українського керівництва було подано проект постанови «Про організацію народного господарства в Україні». У ньому наголошувалося, що «господарсько-економічне життя Російської та Української

⁴²³ ДАРФ. — Ф.Р. 130. — Оп. 3. — Спр. 682. — Арк. 87.

⁴²⁴ РДАСП. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2159. — Арк. 49.

⁴²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 124. — Арк. 22.

Республік регулюється та управляється одним органом — Вищою Радою Народного Господарства РСФРР». Відтак пропонувалося голову Раднаргоспу УСРР замінити на двох представників ВРНГ. Водночас при ВРНГ планували створити комісію «як для ліквідації Раднаргоспу України, так і для організації місцевих органів народного господарства в Україні»⁴²⁶. Не можна сказати, що робота з ліквідації Укрраднаргоспу стала першочерговим завданням радянської влади в Україні, але формально таки вона була зроблена. 22 липня 1919 р. після доповіді Г. Ломова на засіданні президії ВРНГ ця постанова була затверджена — УРНГ навіть формально припинив своє існування⁴²⁷. 2 серпня 1919 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було вирішено «постанову про розпуск Укрраднаргоспу прийняти до відома»⁴²⁸. Бачимо, що в цьому випадку про збереження «звання наркому», як то було зазначено у директиві Кремля до політбюро ЦК КП(б)У від 28 травня, мова не йде. Це надає додаткові аргументи до тези про те, що керівництвом до дії були «об'єднанчі» настанови ЦК РКП(б) від 1 та 2 червня, де про таких «наркомів» України не згадувалося.

Так само наприкінці липня 1919 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення про ліквідацію Наркомату військових справ, керівником якого попри незадоволення Кремля залишався до того часу М. Подвойський. Лише 2 серпня 1919 р. пленум ЦК КП(б)У ухвалив рішення, у якому йшлося про передачу усіх військових частин, управлінь та установ УСРР Реввійськраді РСФРР. На цьому ж засіданні було остаточно погоджено звільнення з посади наркома М. Подвойського⁴²⁹. ВУЦВК, незважаючи на протести УКП(б) (того дня було оголошено про злиття УПСР(к) та УСДРП незалежних-лівих в одну Українську комуністичну партію (боротьбистів)) продублював це рішення 6 серпня 1919 р.⁴³⁰ Звичайно, мова йшла насамперед про перейменування, оскільки не було реальної можливості, приміром, замінити військові загони, що діяли на тому чи іншому напрямку чи якимось стрімко їх реорганізувати. Цікаво, що головний централіст компартійно-радянського керівництва УСРР А. Йоффе доволі неохвально поставився до такого рішення, цілком слушно зауваживши, що «від перейменування армії в дивізію чи полку, приміром, Мишка Япончика в полк за визначеним номером, настрої цих частин не змінився, не знищився бандитизм і той партизанський дух, який їх особливо відрізняє і результати якого відчуваються на нашому фронті»⁴³¹.

Ще пізніше вирішилося питання з Наркоматом шляхів сполучення, який, здавалося б, був першим у «черзі на злиття». Остаточне рішення про об'єднання Наркомату шляхів сполучення УСРР та РСФРР було ухвалене на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 15 серпня 1919 р., тобто тоді, коли сама УСРР вже майже не існувала. Але попри усю складність становища УСРР у тому рішенні була

⁴²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 311. — Арк. 9.

⁴²⁷ Протоколи Президиума ВСНХ. 1919 год / Сб. док. — М., 1993. — С. 196–197.

⁴²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 54.

⁴²⁹ Там само.

⁴³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 34.

⁴³¹ РДАСП. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2907. — Арк. 1.

така фраза: «Управління залізницями УСРР *при формальній самостійності* (курсив наш — Авт.) має бути в підпорядкуванні РСФРР»⁴³². Загалом же, як визнав у березні 1920 р. Х. Раковський, «остаточно питання (*про об'єднання наркоматів* — Авт.) залишалося відкритим в залежності від перебігу воєнних подій»⁴³³. По суті, українські наркомати як організаційно окремі одиниці припинили свою діяльність лише після ліквідації у вересні 1919 р. українського Раднаркому як такого.

Водночас, як показала практика об'єднавчих дій, ліквідація того чи іншого українського наркомату не завжди обумовлювалася ухваленим рішенням про «злиття» п'яти наркоматів. Так, приміром, ще до ухвалення декларації ВЦВК від 1 червня московські «Известия ВЦИК» в номері від 20 травня оприлюднили спільне рішення наркомпочтелів РСФРР, УСРР, Латвії, Туркестану та Криму про «організацію загального управління» вже й так «по суті централізованої» поштово-телеграфної, радіотелеграфної і телефонної справи⁴³⁴.

Після ухвалення постанови-декларації ВЦВК від 1 червня на неї в «об'єднавчому» процесі теж особливо не зважали. Вже 12 червня за особистим підписом Леніна до Києва надсилається послання такого змісту: «Чотирнадцятого червня виноситься на пленум ЦК партії питання про підпорядкування Укрнаркомпроду у фінансовому та організаційно політичному відношенні Всеросійському Компроду без опублікування про це» (підкреслено в рукописному тексті розпорядження, внизу примітка: «Підкреслене зашифрувати і записку передати по прямому проводу негайно») ⁴³⁵. Так само негайно, тобто вже 14 червня, на колегії Наркомпроду УСРР було ухвалено рішення «вітати постанову колегії російського наркомпроду про об'єднання своїх компродів»⁴³⁶. Нагадаємо, що серед переліку об'єднаних наркоматів від 1 червня 1919 р. Наркомату продовольства не було.

Зауважимо таку деталь: у Києві постанова про об'єднання наркоматів продовольства не розглядалася як крок до зменшення власної компетенції. Навпаки, як зазначалося у телеграмі Шліхтера до Москви, «члени колегії (*Наркомпроду УСРР* — Авт.) вважають надзвичайно необхідним найшвидше об'єднання Наркомпродів. Ми усі переконані, що лише за такої умови можна буде зламати анархо-міщанське втручання різних відомств в продовольчу справу»⁴³⁷. Тобто вважалося, що підпорядкування продовольчої справи безпосередньо Кремлю

⁴³² Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу... — С. 126.

⁴³³ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма — К., 2003. — С. 53.

⁴³⁴ Повідомлення газети «Известия ВЦИК» про об'єднання поштово-телеграфної справи радянських республік // Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 87.

⁴³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 6. — Спр. 12. — Арк. 3.

⁴³⁶ Цитовано за: *Кондуфор Ю.Ю.* Укрепление союза рабочего класса и крестьян на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918–1920 гг) — К., 1964. — С. 103.

⁴³⁷ ДАРФ. — Ф.Р. 130. — Оп. 3. — Спр. 682. — Арк. 82.

дасть можливість зупинити нескінченний вал усіляких посланців з «голодної півночі» для заготівлі тих чи інших продовольчих ресурсів. Схожі уявлення набули поширення в Україні. Вони були суголосними тим думкам, які висловив В. Межлаук ще у телеграмі до Леніна від 5 квітня 1919 р. (актуальним це було і в червні): «Абсолютно неприпустимо дивитися на Україну як на обітовану країну (мовою оригіналу — *«как на обетованную страну» — Авт.*), запаси якої невичерпні, яка абсолютно дезорганізована соціалістично. Необхідно в найкоротший термін зарахувати Українські ресурси до загальноросійських і розпочати їх планомірне використання»⁴³⁸. Кроком до ліквідації хижачького викачування ресурсів з України у Києві бачили об'єднання наркомпродів.

Так само як і Наркомпрод, «несанкціоновано» (постановою від 1 червня) відбулося «злиття» ВУЧК, яка формально перебувала у складі Наркомату внутрішніх справ УСРР, тобто наркомату, що, начебто, не підлягав об'єднанню. Як відзначалося у датованій 11 червня 1919 р. телеграмі до ЦК РКП(б) заступника голови ВУЧК О. Шишкова, «Всеукраїнська ЧК поки що жодними організаційними відносинами з ВЧК Росії не зв'язана. ВУЧК орган Раднаркому України, а не Росії, усі Чека України підпорядковуються лише ВУЧК»⁴³⁹. Така ситуація не влаштувала центр. У листі від 22 липня 1919 р. до голови ВУЧК М. Лациса, очільник ВЧК Ф. Дзержинський наголосив: «Найбільш суттєве: щодо нас Ви стали самостійником (мовою оригіналу — *«самостийником» — Авт.*), стали таким об'єктивно. Що Ви робили, ми не знали, зв'язку з нами постійного не підтримували. До нас за допомогою та вказівками в боротьбі з самостійністю (мовою оригіналу — *«самостийністю» — Авт.*) не зверталися. Дозволяли собі без узгодження з нами запроваджувати нововведення та реорганізації... Врешті, я вважаю, ЧК на Україні, як свого часу у нас в Великоросії ЧК губернські, повинні бути органом центра, і завдання ВУЧК — бути провідником політики ЦК РКП(б) на Україні... Зараз становище воєнне таке, що якщо ми не пересилимо самостійності (мовою оригіналу — *«самостийности» — Авт.*) наших окраїнних республік, то навряд чи зможемо перемогти раз і назавжди денікінців. Я особисто вважаю, що наше нещастя в тому, що усі раднаркоми та інші урядові органи окраїнних республік сприймали себе всерйоз, неначе вони могли бути державними урядами»⁴⁴⁰.

Вже наступного після написання цього листа дня Кремль реалізував вказані Дзержинським настанови — 23 липня 1919 р. оргбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення «про розпуск ВЧК України, про підпорядкування усіх ЧК України ВЧК, про делегування в Київ одного з членів ВЧК для інформування Раднаркому та контролю за місцевою ЧК»⁴⁴¹. В Україні з цим не погодилися. На пленумі ЦК КП(б)У 2 серпня було ухвалено «просити ЦК РКП поки не розкасовувати»

⁴³⁹ Там само. — Арк. 54.

⁴³⁹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 65. — Спр. 383. — Арк. 17.

⁴⁴⁰ Письмо М.И. Лациса о положении в ВУЧК // Ф.Э. Дзержинский — председатель ВЧК—ОГПУ. 1917–1926. — М., 2007. Док. № 209. Електронний ресурс: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1018524>, останній перегляд — 24.11.2013.

⁴⁴¹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 6. — Арк. 146.

ВУЧК та доручено С.Косіору мотивувати це рішення⁴⁴². Спроба відстояти ВУЧК не вдалася. 13 серпня політбюро ЦК РКП(б) вирішило «ВУЧК розкасувати і доручити зробити це Петерсу»⁴⁴³. Наступного дня цьому рішенню було змушене підкоритися політбюро ЦК КП(б)У: «Провести через Раднарком об'єднання Всеукраїнської та Всеросійської ЧК; доручити Лацису розробити відповідні інструкції»⁴⁴⁴. 16 серпня представником ВЧК про уряді УСРР політбюро ЦК РКП(б) призначило Я. Петерса⁴⁴⁵.

У зв'язку з ліквідацією ВУЧК відзначимо одну деталь, яка засвідчує реальну вагу ухваленної 1 червня об'єднаної декларації. 22 листопада 1919 р. за засіданні оргбюро ЦК РКП(б) пунктом 7 порядку денного було таке питання: «7. Заява Дзержинського про те, що президія ВЧК має намір відрядити на Україну в розпорядження Всеукраїнського ревкому для чекістської роботи голову МЧК та члена президії ВЧК т. Манцева з тим, **щоб ЧК на Україні були безпосередньо і безумовно підпорядковані ВЧК, як це передбачалося червневою угодою про союз республік**» (виділення — *Авт.*). Ця інформація членами оргбюро була просто «взята до відома»⁴⁴⁶. І це незважаючи на те, що у вказаному документі від 1 червня серед тих наркоматів, об'єднання яких планувалося, жодним словом не вказано ВЧК, як, втім, і Наркомату внутрішніх справ, якому вона формально підпорядковувалася. Іншими словами, твердження Дзержинського прямо суперечило тому документу, з посиланням на яке було затверджене! При цьому слід зауважити, що на засіданні оргбюро ЦК РКП(б) від 22 листопада був присутній Х. Раковський, один із творців угоди від 1 червня. Тобто та угода сама по собі не відіграла для Кремля будь-якого значення, і її використовували лише як засіб для підготовки подальшого «злиття» республік.

На прикладі ВУЧК бачимо, що на її ліквідацію (і то після вдруге повтореного наказу ЦК РКП(б)!) українські компартійні керманічі погодилися лише в умовах воєнної катастрофи середини серпня 1919 р. До того часу їх спротив «злиттю» був доволі запеклим. Обставини, що його зумовлювали, чітко обгрунтував у листі до М. Крестинського від 15 липня 1919 р. головний централіст у складі українського керівництва зразка літа 1919 р. А. Йоффе: «Чув я, що Ви зайняті тепер питанням розробки конкретних форм злиття Великої Росії з Україною. Дозвольте тому поділитися з вами своїми міркуваннями, заснованими на більш ніж двомісячному українському досвіді. Формально-юридично возз'єднання Великої Росії та України, тобто винайдення яких би то не було форм та норм федерації, на мій погляд, передчасне: по перше, тому що занадто ще велика внутрішня політична і соціально-економічна різниця між першою та другою, а по друге, тому, що занадто ще велика кількість самостійних (мовою оригіналу — *«самостийных»* — *Авт.*) партій, яким ці зовнішні форми дали б багатий матеріал для агітації проти Українського «москвофілства», і водночас

⁴⁴² ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 54.

⁴⁴³ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 3.

⁴⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 64.

⁴⁴⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 21. — Арк. 1.

⁴⁴⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 10. — Арк. 35.

анічогісінько не дали по суті. Те, що тут справді потрібно, так це фактичне підпорядкування України із збереженням формальної самостійності (мовою оригіналу — *самостоятельности*) — Авт.). Але для цього насамперед потрібен кращий зв'язок з Москвою»⁴⁴⁷. Далі теза про необхідність гарного зв'язку повторювалася ще декілька раз. Цікаво, що Йоффе наполягав на тому, що керівництво Київського військового округу «має для декоруму називатися Наркомвоєном»⁴⁴⁸.

Перманентний спротив настановам Кремля дратував більшовицький центр, який не бажав визнавати власні помилки, в тому числі й централістського характеру, що в першій половині 1919 р. були невід'ємною складовою комуністичного штурму. Винних у його зриві шукали в Україні. У листі Г. Зінов'єву від 1 серпня 1919 р. Ленін роздратовано відзначав: «Питання про Україну в ЦЕКа ставити смішно. Їхні «помилки» не вилікувати. Вогнем та мечем денікінщини — інакше лікування немає таким «помилкам»»⁴⁴⁹. Цікаво, що дещо схожі думки, але вже щодо українських селян, мали деякі українські компартійні керманічі. Про це, не схвалюючи такого бачення, А. Йоффе повідомляв Кремль 13 серпня 1919 р.: «Біда, звичайно, що тут мало енергійних і таких, що не губляться робітників, а більше «філософів», що вже розмірковують на тему про те, що Україні окупація Денікіна виявиться корисною, оскільки, відчувши на своїй спині п'яту Денікіна, Український мужик знову прийде до нас»⁴⁵⁰.

В умовах тотального відступу під натиском повстанських загонів та військ Денікіна та з огляду на критику власних дій з боку Кремля, ЦК КП(б)У за результатами пленуму, який відбувся 1–2 серпня 1919 р., ухвалив спеціальне звернення до ЦК РКП(б). У ньому наголошувалося: «Досвід роботи ЦК КП(б)У за останній період та ті обставини, що склалися на Україні, ставлять перед нами питання про необхідність перетворення ЦК КПУ в обласний орган ЦК РКП шляхом встановлення з ЦК РКП більш тісного зв'язку і здійснення Вами більш безпосереднього керівництва роботою на Україні. Партиїну роботу на Україні слід об'єднати з роботою РКП, систематично застосовуючи тут весь практичний досвід Росії»⁴⁵¹. Питання про розпуск ЦК КПУ, а також відкликання низки працівників та заміну їх на більш надійних осіб із РСФРР оргбюро ЦК РКП(б) розглянуло 11 серпня 1919 р. Було вирішено за рішенням звернутися до В. Леніна⁴⁵².

З огляду на неодноразову відмову чи зволікання з виконанням військових та економічних директив компартійного центру в Україні та спробою автономізувати фінансову систему шляхом введення власних грошових знаків, можна припустити, що у Кремля існували небезпідставні побоювання щодо створення організаційно відокремленої УСРР і тому там намагалися прискорити процеси «злиття». Допоки компартійно-радянське керівництво контролювало значну

⁴⁴⁷ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 84. — Спр. 12. — Арк. 9.

⁴⁴⁸ Там само. — Арк. 11.

⁴⁴⁹ В.И. Ленин. Неизвестные документы 1891–1922. — М., 2000. — С. 295.

⁴⁵⁰ РДАСП. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2907. — Арк. 2.

⁴⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 129. — Арк. 32.

⁴⁵² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 7. — Арк. 16.

частину території України, процес «злиття», незважаючи на вже ухвалені політичні рішення, проходив кволю. Однак із відступом з України під приводом необхідності централізації військових ресурсів та мобілізації працівників на боротьбу з Денікінім діяльність урядових установ згортається. Розглянувши питання про розпуск ЦК КПУ, вище керівництво РКП(б) вирішило піти дещо іншим шляхом і спочатку злити урядові органи УСРР з компартійними. 13 серпня від імені політбюро ЦК РКП(б) була надіслана телеграма до Раковського наступного змісту: «Наполегливо рекомендуємо закрити всі комісаріати, окрім військового, продовольства та шляхів сполучення, мобілізувати усіх поголовно на військову роботу та поставити завданням протриматися небагато тижнів, зливши в одне Раднарком, Раду Оборони, ЦВК та ЦК КПУ»⁴⁵³. Процес «злиття» вступив, як тоді здавалося, у вирішальну фазу. Однак незабаром потреба зважати на настрої українського суспільства змусила більшовицьких керівників загальмувати.

Крах УСРР. Після того, як 25 серпня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про необхідність евакуації урядових установ УСРР з Києва до Гомеля⁴⁵⁴, почалася агонія компартійно-радянської вертикалі влади УСРР. Показовим є приклад з наркомом радянської пропаганди О. Коллонтай, яка втекла на пароплаві «Большевик» з «неповним завантаженням та всупереч пропозиції не від'їжджати без людей і вантажів ЦК КПУ»⁴⁵⁵. Процес був наскільки неконтрольованим, що політбюро ЦК КП(б)У вирішило заарештувати усіх комуністів, які евакуюються з України без дозволу ЦК і продублював це рішення вже після евакуації з Києва⁴⁵⁶.

На урядово-партійному засіданні, що відбулося 8 вересня на пароплаві «Бородіно» у м. Гомелі за участі К. Ворошилова, Х. Раковського, С. Косіора, Рафаїла, М. Богуславського, Халепського, М. Савельєва та Штейнберга було вирішено місцем перебування Ради Оборони (по суті — єдиного на той час урядово-партійного центру УСРР) призначити Чернігів. Окремим пунктом порядку денного було питання про О. Коллонтай: «З огляду на ситуацію, що склалася, звільнити т. Коллонтай від обов'язків наркому пропаганди та відправити в розпорядження ЦК РКП». Подібне рішення було ухвалено і загалом щодо «усіх наркомів, що виїхали, а саме т.т. Шліхтера, Коллонтай, Зубкова, Рейхеля, Менжинського і Жарко»⁴⁵⁷. Бачимо, що рішення про звільнення Коллонтай у ньому продубльоване.

Того ж 8 вересня у Москві відбулося засідання оргбюро ЦК РКП(б), на якому, зокрема, розглядалося питання «Про організацію Зафронтбюро України». Доповідач з цього питання — М. Крестинський, — поміж іншого виголосив тези Т. Харечка та Я. Епштейна про завдання Зафронтбюро. Було ухвалено рішення надати право Зафронтбюро працювати в Брянську. До його складу вводився

⁴⁵³ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 1.

⁴⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 93–94.

⁴⁵⁵ Там само. — Арк. 94.

⁴⁵⁶ Там само. — Арк. 99.

⁴⁵⁷ Там само. — Арк. 99.

Рафаїл. Визнавалося бажаним надсилання комуністів для командування партійними загонами в тилу Денікіна⁴⁵⁸.

Бачимо, що ні в рішенні українських керманічів, ні в резолюції оргбюро ЦК РКП(б) поки що не йшлося про ліквідацію українського уряду та української державності взагалі. Але настрої такі вже існували. І вони лише посилилися після переїзду українського компартійно-радянського центру до Чернігова та непривітної зустрічі там з військовими. 10 вересня Лев Троцький телеграфував до центру: «В Чернігові перебувають Раковський, Петровський, Йоффе, Ворошилов, Мануїльський. Перебування Укр. Уряду в районі розташування армії створює вкрай невизначене та важке становище для армійського Управління. З іншого боку, зосередження шести найкрупніших працівників в Чернігові нічим не виправдане... Можливо, викличте Раковського до Москви на засідання Політбюро. Питання вимагає щонайшвидшого вирішення в інтересах армії»⁴⁵⁹.

Невизначеність і розгубленість значною мірою визначали поведінку українських урядовців у той час. До того ж у поразках в Україні більшовицькі керманічі звинувачували винятково український субцентр влади. Телеграма Л. Троцького мала вагомий вплив на вирішення питання, тим більше, що вже й до неї в розпаді української вертикалі влади чимало компартійних діячів бачило позитивів не менше, ніж негативів. 10 вересня 1919 р. у доповіді представника ЧК в Україні Петерса на оргбюро ЦК РКП(б) наголошувалося: «Фактичне скасування центральних українських апаратів створює умови для подальшого проведення централізації у *всеросійському масштабі* (тут і далі в цитаті курсив наш — Авт.). У цьому питанні всі члени уряду, а також усі члени ЦК, яких мені вдалося перепитати, були єдиної думки. *Ми вважаємо, що дія Московських центральних органів має планомірно розповсюджуватися не лише на ті наркомати, об'єднання яких вже було ухвалено ВЦВК, але й на деякі інші відомства.* З іншого боку, не передрікаючи в тому чи іншому змісті питання про долю українського уряду після відновлення радянської влади в Україні, ми вважаємо, що сучасний політичний момент диктує нам потребу обов'язково зберегти український уряд як політичний прапор. З цього приводу існує цілковита однастайність між членами уряду та членами Центрального комітету партії. Імперіалістично-реакційному централізму Денікіна і буржуазній самостійності Петлюри ми маємо протиставити політику нашого радянського федералістичного централізму»⁴⁶⁰. Оргбюро рекомендувало політбюро ЦК РКП(б) «не ліквідовуючи формально уряд УСРР, припинити його фактичне існування. Усіх не задіяних військовою або зафронтною роботою товаришів відкликати до Москви»⁴⁶¹.

11 вересня в порядку денному засідання політбюро ЦК РКП 13-м пунктом стояло «Питання про Український уряд». Було ухвалено: «Ліквідувати увесь урядовий апарат, зберігаючи існування уряду номінально. Усіх членів уряду і

⁴⁵⁸ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 8. — Арк. 12.

⁴⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 129. — Арк. 41.

⁴⁶⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 8. — Арк. 75–76.

⁴⁶¹ Там само. — Арк. 65.

усіх членів ЦК КПУ, які не отримали військового призначення або не проводять зафронтової підпільної роботи, викликати до Москви і тут використовувати для загальноросійської (в оригіналі — «общерусской», курсив наш — *Авт.*) роботи»⁴⁶². Бачимо, що підконтрольна більшовикам територія означалася словом, що було похідним від поняття «Росія». Це стосувалося і території УСРР. Вже 12 вересня відбувся найбільш масштабний розподіл провідних українських працівників. Оргбюро ЦК РКП(б) вирішило відрядити «тов. Квірінга до Пензи, Іванова (з Харкова) до Тамбова, Хмельницького в розпорядження МК, Артема викликати до Москви, Мещерякова на Дон, Іванова (Київського) до Уфи»⁴⁶³.

Того ж дня було вирішено «з огляду на рішення Політбюро ЦК ліквідувати український уряд і рішення президії ВУЦВК розформувати потяг агітації та пропаганди, тов. Коллонтай, яка його очолювала, запропонувати працювати у відділі роботи серед жінок-робітниць та селянок при ЦК РКП». Ймовірно, це йшло врозріз з уявленнями Коллонтай про важливу роль її відомства. Беззаперечно її мотиви ми назвати не можемо, але залишається фактом: вона попросила оргбюро ЦК надати їй «спеціальний припис про ліквідацію Наркомату пропаганди УСРР» (можливо, про своє звільнення українським керівництвом вона не знала або ж не визнавала того рішення). Відповідь була такою: «Повідомити, що апарати всіх українських комісаріатів повинні бути ліквідовані»⁴⁶⁴.

Остаточне політичне рішення щодо України було ухвалено на засіданні ЦК РКП(б) від 21 вересня, на якому був присутній і Х. Раковський. У ньому відзначалося, що формальне існування уряду УСРР та ЦК КПУ зберігається, а в якості представників ЦК КПУ затверджувалася «трійка» у складі Х.Раковського, Г. Петровського та А. Йоффе. Водночас ліквідовувався весь урядовий апарат, а від імені українського уряду «виступає, коли потрібно, Раковський, який переїжджає до Москви і зберігає лише невеликий секретаріат з українських справ». Інші працівники мали бути розподілені по російських губерніях⁴⁶⁵.

Рішення про ліквідацію української радянської вертикалі влади було затверджено в радянському порядку. За свідченням боротьбистів, спочатку його підтвердила Рада оборони УСРР, а 15 жовтня 1919 р. це питання розглядалося на засіданні Президії ВУЦВК у складі М. Богуславського, Г. Петровського та голови закордонного бюро УКП(б) і одночасно члена Президії ВУЦВК М. Полоза. Двома голосам проти одного, незважаючи на протести М. Полоза щодо відсутності у Президії ВУЦВК повноважень на подібні рішення, було ухвалено затвердити розпуск ВУЦВК та РНК УСРР⁴⁶⁶.

Вказане джерело цих відомостей розміщено в газетній статті, тому наполягати на істинності цієї дати та на протокольному точному опису ухваленого рішення ми не можемо, тим більше, що існують інші варіанти. Вони, щоправда,

⁴⁶² Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 2. — С. 159.

⁴⁶³ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 8. — Арк. 87.

⁴⁶⁴ Там само. — Арк. 119.

⁴⁶⁵ Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 2. — С. 163.

⁴⁶⁶ Пролетарська боротьба. (Житомир) — 1919. — 30 листопада.

по суті не заперечують зазначеного вище, бо йдеться про рішення різних органів. Приміром, В. Васильєв з посиланням на архівне джерело відзначає: «2 жовтня 1919 р. уряд та ЦК КП(б)У офіційно припинили існування»⁴⁶⁷. Георгій Лапчинський у спогадах називав цю ж дату: «2 жовтня 1919 року в Чернігові уряд УСРР на чолі з тов. Раковським, який був головою Ради Оборони Республіки, оголосив себе розпущеним і всі керівні товариші, що перебували на той момент у Чернігові — Раковський, Петровський, Ворошилов, Бубнов, Богуславський, Йоффе та Дробніс — виїхали до Москви в розпорядження ЦК РКП»⁴⁶⁸.

В окресленому тут випадку важливі не скільки дати, скільки сам факт і зміст ухвалених рішень: вищі органи влади УСРР навіть формально припинили своє існування як колегіальні органи. Незаперечним є і той факт, що це рішення спочатку було ухвалено в Кремлі. Проте боротьбисти, закордонне бюро яких перебувало у Москві, публічно винними у ліквідації вищих компартійно-радянських органів УСРР називали винятково керівництво КП(б)У. Приміром у газеті «Пролетарська боротьба» так було охарактеризовано ситуацію, що склалася з управлінським центром: «Цей центр, котрий раз вже розійшовся з масами, не може вдруге з ними зростись. Та до того ж його не існує. Він «тимчасово» саморозпустивсь — т. Петровський розпустив ЦВК, т. Раковський — Совнарком і т. Йоффе — Раду Оборони й залишились лише втрьох на всякий випадок. Але цього мало — розпущений навіть корень попередньої радянської влади на Україні — Центральний комітет господствующей Комуністичної Партії (більшовиків)»⁴⁶⁹.

Варто відзначити такий факт: Х. Раковський, усвідомлюючи необхідність збереження символів УСРР, 5 жовтня поставив перед оргбюро ЦК РКП(б) питання про те, щоб «призначити т. Г.І. Петровського на яку-небудь роботу у Москві, щоб він міг одночасно трохи займатися українськими справами та виступати офіційно як представник ВУЦВК»⁴⁷⁰. Не склалося — Г. Петровський, ненадовго затримавшись у Москві, був спрямований на керівну роботу до Нижнього Новгороду. 10 жовтня Оргбюро ЦК РКП(б) задовольнило клопотання Х. Раковського та А. Йоффе про залишення в Москві «для української роботи тов. Богуславського». Він мав відати секретаріатом українського відділу при ЦК, керувати ж роботою цього відділу доручалося Раковському, Йоффе та Петровському (останньому — до від'їзду до Нижнього Новгороду). Окремим рядком відзначалося: «робота має вестися без створення спеціальної канцелярії уряду»⁴⁷¹.

⁴⁶⁷ Васильєв В.Ю. Особливості відновлення компартійного та радянського субцентрів влади в УСРР наприкінці 1919 — на початку 1920 р. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. — Іст. науки. — 2009. — Вип. 2. — С. 92.

⁴⁶⁸ Лапчинский Г. Гомельское совещание (Воспоминание) // Летопись революции. — 1926. — № 6. — С. 37.

⁴⁶⁹ Революція вимагає // Пролетарська боротьба. (Житомир). — 1919. — 16 листопада.

⁴⁷⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 9. — Арк. 22.

⁴⁷¹ Там само.

Враховуючи ту обставину, що навіть національно-нігілістичні діячі проявляли в Україні «самостійність», в Кремлі сподівалися не відновлювати державницьких повноважень українського субцентру РКП(б) і здійснювати керівництво Україною безпосередньо з Москви. Здавалося б, ситуація сприяла реалізації задуманого: Червона армія істотно переважала денікінців, — головного, як тоді вважалося, ворога більшовиків. 31 жовтня політбюро ЦК РКП(б) слухало «запит т. Раковського, чи повинні брати участь у Всеросійському з'їзді рад представники Чернігівської, Волинської і частини Київської губернії, що тимчасово приєднані постановою Українського уряду в адміністративному відношенні до Радянської Росії». Рішення було таке: «Запропонувати Президії ВЦВК надіслати запрошення на з'їзд Губвиконкомам та Губревкомам тих частин України, які не захоплені білими»⁴⁷².

В Кремлі це вбачалося першим кроком до ліквідації України як державної одиниці. Зокрема, на Чернігівщині після цього рішення, як писав у датованому початком січня 1920 р. листі до В. Леніна В. Затонський, за розпорядженням секретаря ЦК РКП(б) О. Стасової було знищено бланки та печатки з підзаголовком «КПУ» і введено скрізь «РКП»⁴⁷³. Про вагому підтримку таких настроїв свідчить і ухвалене 14 листопада рішенням політбюро ЦК РКП(б) щодо перспектив розгляду «українського питання»: «Влаштувати на початку майбутнього тижня об'єднане засідання Політ. і оргбюро з доповідачами від трьох течій, доручивши тов. Крестинському запросити в якості таких тт. Попова, Раковського і Дробніса. Якщо останній не цілком стоїть на точці зору повного злиття з Росією, то після обговорення питання з Семеном Шварцем запросити більш визначеного представника цієї точки зору»⁴⁷⁴.

Незважаючи на те, що не лише «більш визначеного», але й взагалі жодного прихильника «повного злиття» серед українських працівників віднайдено не було, у Леніна в проекті тез з національного питання, написаних вже після заслуховування промов «неприхильників злиття» на розширеному засіданні політбюро ЦК РКП(б) від 20 листопада, з'явилося положення: «Тимчасовий блок з боротьбистами для утворення центра і до з'їзду рад з одночасною активізацією пропаганди (мовою оригіналу — «при одновременном приступе к пропаганде» — Авт.) повного злиття з Р[осійською] С[оціалістичною] Ф[едеративною] Р[адянською] Р[еспублікою]. Поки що — самост[ійна] Укр[аїнська] Р[адянська] Р[еспубліка], в тісній федерації з РСФРР, на осн[ові] 1.VI.1919»⁴⁷⁵. Тобто таке злиття планувалося лише ненадовго відтермінувати у часі. Натомість, з огляду на відсутність відповідного юридичного документу, Ленін надав декларації ВЦВК від 1 червня невластиві їй ознаки законодавчого акту. Як покажуть подальші дії, ленінське «поки що самостійна» по суті означало лише збереження назви «УСРР», про реальні повноваження навіть на рівні 1919 р. не йшлося.

⁴⁷² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 163. — Спр. 16. — Арк. 2.

⁴⁷³ РДАСП. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 24361. — Арк. 2.

⁴⁷⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 38. — Арк. 1.

⁴⁷⁵ *Ленин В.И.* Неизвестные документы. 1891–1922. — М., 1999. — С. 306.

Таке бачення («злити» чи не відновлювати УСРР) Кремль весь 1919 рік популяризував серед комуністів, що працювали в Україні. Однак внутрішньоукраїнська ситуація спонукала до ухвалення інших рішень. Адже навіть махновці проголошували гасла на кшталт тих, що були у перехопленій 31 липня телеграмі батька Махна своїм військам: «Хай живе солідарність народностей! Хай живуть народні повстанці України! Хай живе УКРАЇНСЬКА НЕЗАЛЕЖНА СОЦІАЛІСТИЧНА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА! Хай живе СОЦІАЛІЗМ!»⁴⁷⁶. Аналіз ситуації в Україні взагалі і махновського руху зокрема, спонукав Х. Раковського до висновку про те, що Махно був найбільш небезпечним супротивником більшовицької влади в Україні насамперед тому, що «із усіх старих партизанів він є найголовнішим захисником ідеї “Незалежної Української Соціалістичної Радянської Республіки”»⁴⁷⁷.

Ситуація в Україні свідчила про те, що популярність національних гасел не лише не зменшилася, а й навіть збільшилася у порівнянні з попереднім роком. Цілком закономірним наслідком цього стало те, що більшовикам не вдалося створити розгалуженого підпілля в тилу денікінських військ, адже їх діяльність в очах українських селян цілком закономірно пов'язувалася з насадженням комунізму та з властивим йому нехтуванням економічними та національно-культурними особливостями українського народу. Це змусило Кремль обережніше поставитися до проблем російсько-українських відносин і не наполягати на «злитті». Один з головних тогочасних централістів України Х. Раковський зробив такий цілком слушний висновок із досвіду 1919 р.: «Тенденція до повного злиття України і Великої Росії є пережитком імперіалістичної буржуазної психології росіян (мовою оригіналу — *«русских»* — Авт.), і зовсім не свідчить про зрілу державну ідею комуністів, її підтримка (*ідеї про «злиття»* — Авт.) принесе нам лише великі внутрішні і міжнародні ускладнення»⁴⁷⁸.

Висновки. Друга спроба опанування України більшовиками у часі збіглася з рішучою активізацією комуністичного будівництва. Комунізм формально поєднав, здавалося б, не поєднуване: з одного боку — великодержавницькі по суті уявлення, а іншого — прагнення до національного визволення. Щоправда, кожному із цих складових вважали головною (і тому підтримували комуністів) різні верстви населення. Наднаціональною підставою для перших було визначення нової формації (етап переходу до комуністичного будівництва) як такої, що вже проминула етап націєтворення, а тепер, мовляв, настав час для єдності. Підставою для других — концепція про ліквідацію за комунізму будь-якого гноблення, в тому числі і національного. Саме таке балансування і дало змогу більшовикам втриматися в Україні.

Часткова демонстрація своїх справжніх намірів, деякі з яких (земельний розподіл, монопартиїність, національно-культурний нігілізм) не зумовлювалися нагальними потребами й були радше невиваженими виявами комуністичної революції, ледь не коштувала більшовикам влади. Другий період панування в

⁴⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 249. — Арк. 78.

⁴⁷⁷ РДАСП. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 11782. — Арк. 12.

⁴⁷⁸ Там само. — Арк. 3.

Україні для них закінчився так само, як і перший — відступом з України. Поворот селянства на боротьбу з більшовизмом був зумовлений своєрідним «запамороченням від успіхів» самих компартійних керманічів: своє доволі стрімке і успішне повернення в Україну Кремль пов'язував насамперед із власним, петроградсько-московським авторитетом, а не з популярністю самої форми радянської влади як народної, чи то з певною повагою до дій Народного секретаріату та негативним наслідками аграрної політики П. Скоропадського. Недооцінивши на додаток до цього важливість національного питання, яке в уявленнях народних мас було тісно пов'язане із соціальним, компартійні керманічі помилково вирішили, що настав час для комуністичних перетворень.

А. Денікін мимовільно став рятівником більшовизму в Україні. Адже він не приховував негативного ставлення ні до ідеї української державності, ні до зрівняльного розподілу землі, на чому й трималася будь-яка влада в Україні в ті буремні роки. Спротив українського суспільства денікінській навалі був набагато сильнішим, аніж це було у випадку з більшовиками. В свою чергу, після короткого нашестя денікінців українці зрозуміли, що може бути ще гірше і багато хто зробив висновок, що єдиним способом виживання української державності є пошуки компромісу з більшовиками.

Настрої українського суспільства змусили усвідомити Кремль необхідність поновлення тактики національного та селянського лібералізму. «Злиття» України, яке влітку здавалося вже ледь не завершеним актом, знову довелося (хоча б частково) відкласти. Щоправда, методи «української» політики були змінені.

На відміну від початку 1919 р. Кремль під час і після вигнання Денікіна, так само як і наприкінці 1917 — поч. 1918 р., зробив ставку на пропагандистські зусилля, у яких постійно йшлося про визнання за українським народом усіх прав, в тому числі і права на незалежність. Це допомогло йому здобути симпатії не лише українських народних мас, а й впливових українських соціалістичних партій, центри яких на той час базувалися закордоном. Мова насамперед йде про українських есерів та групу закордонних комуністів, що перебували під впливом В. Винниченка. Однак хоча б формально визнати незалежність УСРР у Кремлі погодилися не відразу. Для того, щоб наважитися на цей крок їм знадобився ще один рік.

III.3. Третя радянська республіка в Україні: шлях до перемоги влади над суспільством (1920–1938)

Третій прихід в Україну став переможним для більшовиків. Починаючи з 1920 р. вони вже не втрачали контролю над Україною. Більшовицькі керманічі врахували помилки та переваги перших двох українських радянських республік. Вони навчилися робити поступки прагненням народних мас, а згодом добре опанували мистецтво превентивних репресій проти найбільш небезпечних виразників їх настроїв. За крайньої потреби, як це було у випадку з Голодомором, задля збереження та зміцнення влади кремлівські можновладці наважувалися на превентивну репресію проти всього українського народу.

На перших порах у відносинах з суспільством Кремль надавав перевагу поступкам. Щоправда, робилися вони дуже обережно і вкрай неохоче, із сподіваннями на те, що незабаром від них можна відмовитися. Такі поступки допомогли більшовикам ліквідувати усі форми самоорганізації українського суспільства та опанувати Україну. Разом із цим більшовицька влада формувала потужний ідеологічний фундамент для свого панування над суспільством. Успішності цього процесу сприяв постійний моніторинг настроїв суспільства, що здійснювався як легальними каналами (ради, профспілки тощо) так і нелегальними (пов'язані з діяльністю ЧК/ДПУ/НКВД).

Наркомвоєн УСРР М. Подвойський, характеризуючи у доповіді III Всеукраїнському з'їзду рад (6–10 березня 1919 р.) тогочасну «соціалістичну міжнародну політику» і дещо перефразовуючи В. Леніна, підкреслив, що вона «вміє бути гнучкою, непередбачуваною, вміє лавірувати, відступати і нападати залежно від необхідності»⁴⁷⁹. Вказане повною мірою стосувалося і внутрішньої політики у період 1920–1938 рр., що визначалася не лише поставленими завданнями комуністичного будівництва, а й відносинами влади із суспільством. Слушною у зв'язку з цим є думка російського вченого О. Ахїєзера про секрети успіху Кремля: «Найбільший секрет більшовизму полягає у тому, що більшовики, після того як вони стали правлячою партією, вихоплюють із оточуючого середовища і перетворюють у визначальні для себе різноманітні, а практично будь-які, а, отже і взаємовиключні ідеї, якщо вони забезпечують збереження державної влади»⁴⁸⁰. Інакше кажучи, більшовицьке керівництво *враховувало* ці настрої при плануванні своїх дій та при виконанні *власної програми*. А програма, починаючи з 1918 року (формалізовано VIII з'їздом РКП(б) у 1919 р.) була незмінною — комуністичне будівництво. Усі рішення, що у якихось моментах суперечили їй, були лише **тимчасовими поступками**. Термін «поступка» вживався у значенні «тимчасового послаблення боротьби» проти характерної для цього руху системи поглядів, «відмови від своїх намірів, поглядів і т. ін.» з огляду за несприятливу ситуацію. Відмовитися від таких поступок влада за сприятливих обставин була готова у будь-який момент. Саме з цього й слід виходити, вивчаючи відносини влади та суспільства.

Перші поступки влади: мова та пропаганда. У 1919 р., незважаючи на наступ денікінських військ, основним чинником поразки більшовиків в Україні були їхні власні дії, зумовлені взятим ЦК РКП(б) курсом на комуністичне будівництво. Серед інших властивих комунізму рис вбачалася централізація управління та мовно-культурна уніфікація, а по суті в тогочасних умовах — асиміляція.

З огляду на настрої суспільства, наявні політичні та економічні умови, врешті, на відсутність сталого зв'язку з Москвою, керівники УСРР, в тому числі, як згадувалося вище, навіть надісланий до України як централіст А. Йоффе,

⁴⁷⁹ Доклад народного Комиссара по военным делам тов. Н.И. Подвойского. — Харьков. — 1919. — С. 6.

⁴⁸⁰ Ахїєзер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). — Новосибирск, 1997. — Т. 1. От прошлого к будущему. — С. 392.

намагалися відстрочити цілковиту централізацію управління. Здавалося б, такі дії керівництва УСРР відповідали тій настанові, що її дав В. Ленін на VIII з'їзді РКП(б), у якій він фактично наголосив на потребі враховувати національні прагнення мас: «в національному питанні не можна міркувати так, що потрібна щоб не стало господарська єдність. Звичайно потрібна! Але ми повинні добиватися її пропагандою, агітацією, добровільним союзом»⁴⁸¹. Однак незабаром після з'їзду дії керівництва УССР у цьому напрямку почали викликати незадоволення більшовицького центру, оскільки заважали вже запланованому «злиттю». У Кремлі на спробу відстрочити централізацію почали дивитися як на вияви «самостійничества», що суперечать здійснюваному комуністичному будівництву. Згодом це стало вважатися однією з найважливіших причин втрати України.

На відміну від централізації, питання мовно-культурної політики в 1919 р. не було актуальним для більшовицького центру. Це була внутрішньо українська проблема. Але переважна більшість членів КП(б)У були російськомовні та російськокультурні. У спрямованих на підтримку української культури кроках вони, у відповідності до комуністичної доктрини, вбачали повернення до подоланої ними «стрибком» більшої частини капіталістичного етапу розвитку суспільних відносин. Відступати в той час, коли перемога здавалося близькою, не хотілося. Такі погляди цілковито вписувалися у ті настанови, що їх надав на VIII з'їзді РКП(б) В. Ленін, який, характеризуючи ситуацію в Україні зауважив: «Там навіть з мовою справа стоїть так, що невідомо стало: чи масова українська мова чи ні?»⁴⁸². В контексті цієї настанови виглядають закономірними слова Х. Раковського, сказані ним у серпні 1919 р.: «Ми мусимо поставити мову московську на перше місце»⁴⁸³. Ситуацію 1919 року згодом образно охарактеризував В. Затонський: «Саме в період 1919 року українське в чималій мірі ототожнювалося з петлюрівським. [...] Було певне підозріння навіть до української мови»⁴⁸⁴.

Якщо «нагорі» відмовляли у підтримці українській мові чи сумнівалися у її масовості, то ті, як висловився у датованому 1-м листопада 1919 р. «Листі до партії» Д. Мануїльський, «покидьки московського чиновництва, котрі прямували на південь що від'їстися та нагуляти щоки»⁴⁸⁵, тобто відряджувані з Росії до України партійні та радянські працівники нерідко ставилися до української мови зневажливо або й відверто вороже. Так, приміром, уповноважений Липовецького повіткому з продовольства Климанов у відповідь на звернення, написане українською мовою (з огляду на специфіку документу цитується мовою оригіналу) відповів: «Бумажка розобрана мною быть не могла, ввиду непонимання галицького языка, а посему дать определенного ответа на самостий-

⁴⁸¹ В.І. Ленін про Україну. Ч. II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 233.

⁴⁸² Там само. — С. 232.

⁴⁸³ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 368. — Арк. 143.

⁴⁸⁴ III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. З передмовою В. Затонського. — Харків, 1932. — С. VIII.

⁴⁸⁵ РДАСП. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 11590. — Арк. 4.

ницький язык не могу»⁴⁸⁶. Подібні вислови не були винятком. Та це ще були «квіточки». Як зауважував у листі до В. Леніна відомий боротьбист Г. Клунний, «шайкою гастролерів з Росії» у м. Зінькові Полтавської губернії через свою заяву про українські симпатії «розстріляний, вірніше замучений т. Руденко, член місцевої групи КПУ, за постановою загальних зборів групи без усякого суду та слідства простим голосуванням через підняття рук»⁴⁸⁷. Я. Яковлєв (Епштейн) на VIII конференції РПК(б) (2–4 грудня 1919 р.) визнавав: «Зустрічалось презирливе ставлення до української мови. Таких випадків кожен працівник України згадає чимало»⁴⁸⁸.

Такі дії викликали спротив українського суспільства. Як наголошував у листопаді 1919 р. Х. Раковський, «лозунг “самостійної української держави” став знову популярним і під ним пройшла уся боротьба проти нас на Україні. Недбале наше ставлення до національного питання, наша свідомо чи несвідомо русифікаторська політика на Україні посилила цей рух»⁴⁸⁹. Втім, диктатура російської культури не була самодостатньою метою більшовизму. А з огляду на злет мобілізаційного потенціалу повстанського руху у Кремлі усвідомили, що зверхнє ставлення до української мови та культури може завадити підкоренню України.

Безумовною перевагою більшовицького керівництва було його вміння чути і прислухатися до настроїв народних мас та впливових політичних сил. Наміри втілити в життя після поразки А. Денікіна весь комплекс заходів з комуністичного будівництва, що викликали незадоволення українського суспільства (великі земельні господарства, продовольчі реквізиції, нехтування українською мовою та культурою, централізація господарства та цілковите «злиття» України з Росією) були Кремлем відхилені як нереальні. Постало питання: у чому ж таки поступитися? Воно було вирішено після тривалих дискусій у листопаді-грудні 1919 р. Одним із чільних завдань при цьому було знаходження порозуміння з боротьбистами

Суть розбіжностей більшовиків з Українською комуністичною партією (боротьбистів) лаконічно означив на початку вересня О. Шумський: «В тактиці аграрної політики, в поглядах на взаємовідносини Радянських Республік, ... в поглядах на розвиток української культури»⁴⁹⁰. Головна соціальна поступка — відмова від комунізації/радгоспизації сільського господарства — вже була згадана. Зазначимо лише, що логіка дій влади наприкінці 1919 — на початку 1920 р. цілковито вписувалася у рекомендацію українського комуніста П. Охріменка, яку він висловив у листопаді 1919 р. у листі до В. Леніна: «Доки не буде остаточно знищено Денікіна, потрібно утримуватися від того, щоб казати селянам про комуну, а тим більше заганяти їх силоміць у комуну, як це

⁴⁸⁶ Документи трагічної історії України (1917–1927) / ред.-упорядник П.П. Бачинський. — К., 1999. — С. 161.

⁴⁸⁷ Там само. — С. 234.

⁴⁸⁸ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 84.

⁴⁸⁹ РДАСП. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 11782. — Арк. 14.

⁴⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 368. — Арк. 143.

неодноразово бувало раніше»⁴⁹¹. Натомість звернемо увагу на питання української культури та відносин між УСРР та РСФРР.

Боротьбисти, які в умовах денікінської окупації стали головною підпільною партією (більшовицьке підпілля провалилося), неодноразово критикували більшовиків за зневагу до української культури. Про те ж твердила й та частина українських комуністів, що згуртувалася навколо української організації при Московському комітеті РКП(б), а після приєднання до неї прибулого з підпілля П. Попова та сформулювання ним основних вимог своїх однодумців означалася як «група Попова». На незадоволення українського суспільства комуністичним штурмом, в тому числі і його мовно-культурною складовою, вказували і зведення з фронтів тощо. Кремль погодився на деякі поступки у цій сфері. Такими кроками там намагалися знизити актуальність національного питання і подолати рух за створення реально самостійної України, в тому числі і радянської. Ці поступки були розраховані передусім на українську інтелігенцію, адже, як зазначав Х. Раковський, рух за незалежність України «спирається на українську інтелігенцію, особливо на вчительську спілку, що має більше 20 000 членів, та на Український союз кооперативів, який є міцною економічною організацією, що охопила своєю мережею всю Україну, особливо правобережну». Ці люди формували процес непідконтрольної більшовицьким керманічам самоорганізації суспільства в Україні. Отже, були ворогом Кремля.

Боротися з рухом за незалежність та розколювати селянство у Кремлі вирішили не лише шляхом поступок у національно-культурній сфері, а й зміною пропагандистської риторики. Усі самоорганізовані українські спілки трактувалися як «буржуазні». Керівництво РКП(б) наполягло на припиненні практики зверхнього ставлення до української мови та культури. Провина за наявні в 1919 р. недоліки покладалася на керівництво КП(б)У, з чим воно спочатку категорично не погоджувалося. Насправді такий крок був доволі ефективним, адже, як доречно зауважував у листі до В. Леніна Г. Клуний, «дивлячись на неподобства, що творяться іменем Радянської влади на Україні, багато хто був впевнений, що це — помилка, що «центр» не знає «справжнє становище». Зокрема, багато хто вірить в силу вашого авторитету»⁴⁹².

Ленін сповна використав можливості свого авторитету. Напередодні вигнання денікінців з України мовне питання не було предметом дискусій — з тим, що українська мова існує і має право на розвиток, формально погоджувалися як більшовики України, так і кремлівські керманічі. Можливими такі поступки стали насамперед тому, що, на відміну від переважної частини керівників білогвардійського руху, компартійні керманічі не були біологічними шовіністами. У резолюції «Про Радянську владу на Україні», ухваленій 29 листопада пленумом ЦК РКП(б) і підтвердженій 2 грудня VIII конференцією РКП(б) у грудні 1919 р. наголошувалося: «4. Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т.д.) протягом віків придушувалися царизмом і експлуататорськими класами Росії, ЦК РКП(б) ставить в обов'язок всім членам

⁴⁹¹ РДАСП. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1260. — Арк. 2.

⁴⁹² Документи трагічної історії України... — С. 236.

партії всіма засобами сприяти усуненню перешкод до вільного розвитку української мови і культури... Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою»⁴⁹³. По суті, як слушно відзначив В. Васильєв, «керівництво РКП(б) офіційно визнало не лише відмінність української і російської мови, різницю національних традицій, але й їх рівність. Це означало визнання існування окремої української нації, чого більшовики ніколи не робили протягом минулих років»⁴⁹⁴.

Таке рішення фактично знімало з української мови звинувачення в «буржуазності», що були поширені в 1919 р. Також у резолюції було підтверджено принципове право України на незалежність. У сукупності усе назване допомогло незабаром «розчинити» в КП(б)У головного політичного конкурента більшовиків — Українську комуністичну партію (боротьбистів), представники якої відіграли провідну роль у розпуску на початку 1920 р. згаданої вище Всеукраїнської вчительської спілки. Але форма, у якій рішення ЦК РКП(б) з українського питання було подане, викликала гостре незадоволення українських компартійних керманів.

30 листопада, тобто вже наступного дня після ухвалення пленумом ЦК РКП(б) резолюції «Про Радянську владу на Україні», відбулася нарада членів ЦК КП(б)У з відповідальними працівниками України. Рішення з аналізованого нами питання було таким: «Вказати на занадто сильне випинання національного питання в декларації-резолюції ЦК РКП... Визнати постановку українського питання на Всеросійській конференції не потрібною, запропонувати делегаціям при обговоренні звіту ЦК вказати на неправильну політичну лінію з українського питання»⁴⁹⁵.

Причини такого ставлення керівних кіл КПУ стають зрозумілими з написаного за свіжим слідом подій листа В. Затонського до ЦК РКП(б), який датований 1-м грудня 1919 р., додаткові підтвердження можна знайти у промовах інших українських діячів на Всеросійській конференції РКП(б). Самі по собі вказані у резолюції пункти про потребу сприяти українській мові та культурі не викликали заперечень. Затонський, зокрема, відзначав: «Я особисто вважаю, що для російських товаришів, котрі ще страждають достатньою мірою тенденцією російської великодержавності, авторитетне роз'яснення ЦК /ще краще, якби за цим надійшли коментарі Володимира Ілліча/ будуть вельми нешкідливі...». Однак Затонський наголошував, що її публічне оголошення створює небезпеку посилення боротьбистів і відповідного послаблення кому-

⁴⁹³ І. Ленін про Україну. Ч. II. — С. 359.

⁴⁹⁴ Васильєв В.Ю. Особливості відновлення компартійного та радянського субцентрів влади в УСРР наприкінці 1919 — на початку 1920 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки / — Кам'янець-Подільський. — 2009. — № 2. — С. 93.

⁴⁹⁵ З протоколу наради членів ЦК КП(б)У з відповідальними працівниками України. 30 листопада 1919 // Документи трагічної історії України (1917–1920). — С. 236-238.

ністів. Загалом же, на його думку, втокмачувати «в такій формі азбучні істини можна лише вельми важким на розум людям, та ще й при тому зовсім не знайомим зі станом справ на Україні. Виходить оригінальне становище: я, українець, що цілком серйозно впевнений в тому, що в найближчому майбутньому, з пробудженням свідомого життя широких мас селянства, українська мова не лише в Галичині, але і в Придніпров'ї має розвинутися в справжню літературну і культурну мову і стати фактично панівною в країні з тридцятип'ятимільйонним населенням, зараз вимушений говорити товаришам, із котрих деякі ще вчора /а можливо і сьогодні/, щоправда, в приватних розмовах, говорили (мовою оригіналу — *«толковали»* — Авт.) про «телячу мову», вимушений казати — легше на поворотах»⁴⁹⁶.

Поява такого гучного наголосу на правах української мови та культури була незрозумілою й іншим членам ЦК КП(б)У. Адже, як зауважив В. Леніну у виступі на Всеросійській конференції РКП(б) А. Бубнов, «все, що тут вказано, по суті, нами на Україні в минулий період проводилося»⁴⁹⁷. Врешті, якщо в перший період існування УСРР (січень—серпень 1919 р.) з боку Кремля й лунали претензії, то вони жодного разу не стосувалися нехтування українською культурою, тоді як саме надіслані з центру діячі місцевого масштабу («саранча» — за висловом низки учасників конференції) відзначалися зневагою до усього національно-українського значно більше, аніж місцеві працівники.

Критичне ставлення до надісланих діячів, з якого як похідне і виникло означення «саранча», стало загальноприйнятним у ЦК РКП(б) після появи «Звіту про роботу ЦК РКП (більшовиків) за час з 1 липня по 15 вересня 1919 р.». У ньому, зокрема, відзначалося, що до України «слідом за невеликою групою відданих передових партійних вождів нестримуваним морем ринула маса голодних, втомлених людей, які думали часто не скільки про роботу і боротьбу, стільки про те, щоб відпочити і поїсти»⁴⁹⁸. Згодом, відповідно до цього звіту, для характеристики такого типу діячів набуло поширення словосполучення на кшталт «саранча, яка прийшла до нас із Росії»⁴⁹⁹. Як звичний термін вживалася вона й на VIII Всеросійській конференції РКП(б).

Загалом погоджуючись з частково процитованим вище п. 4 резолюції ЦК РКП(б), А. Бубнов відзначив основну заувагу проводу КП(б)У до неї: «Бувають такі слова, які можуть самі по собі не викликати значних заперечень, але в той же час вони повинні звернути вашу увагу тому, що за ними криється не зовсім правильне розуміння стану справ»⁵⁰⁰. Бубнов висловив пересторогу, що такий акцент рішення посилить позиції боротьбистів, яких він називав «дрібнобуржуазною інтелігентською групою, яка великої ваги в українських масах не

⁴⁹⁶ РДАСП. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 134. — Арк. 8.

⁴⁹⁷ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 98.

⁴⁹⁸ Отчет о работе ЦК РКП (большевиков) за время работы с 1 июля по 15 сентября 1919 г. // Известия ЦК КПСС. — 1989. — Приложение к № 12. — С. 74.

⁴⁹⁹ Косіор С. Заключне слово по доповіді про організаційну роботу ЦК КП(б)У // Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. *Стенограма*. — К., 2003. — С. 96.

⁵⁰⁰ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 98.

має». Водночас він цілком слушно зауважив, що «представниками українського націоналізму боротьбисти не є», і з приводу заклику Леніна «зробити максимальні поступки націоналістичним тенденціям» досить шорстко відзначив: «Якщо Ленін хоче кого-небудь завоювати, то йому потрібно в український ревком отримати не Полоза, а пана Петлюру. На такі поступки Ленін не збирається йти. Це була б реальна політика, гра в піддавки»⁵⁰¹.

Після завершення конференції на публічні твердження про незгоди між керівництвом КП(б)У та Кремлем у національному питанні було накладено табу. Втім, це не означало, що українська сторона визнала свою провину за здійснення великодержавницької національно-культурної політики в 1919 р. Вище вже згадувалося, що наприкінці 1919 і на поч. 1920 рр. загальноприйнятим було твердження про «саранчу, що прийшла до нас з Росії». Поряд із цим для пояснення причин антинародної політики застосовувався термін «радянська буржуазія» («радбури») — мовляв, саме вона була винна у різного роду неподобствах. Значною мірою поняття «радбура» було синонімічне до «саранчі». В свою чергу, за свіжим слідом подій М. Скрипник зауважував на списку «щось із 200 розпоряджень цього року (*тобто 1919 — Авт.*) з боку різних спеців, радбурів і псевдокомуністів про заборону вживання української мови»⁵⁰². Такі зауваги про «сарану», «радбурів», як і вкрай обережне ставлення в 1920 р. до кадрів з Росії, дають підстави стверджувати, що провину за вказані недоліки зразка 1919 р. українські керманічі поклали на компартійний центр.

Аналіз промов, виголошених різними діячами на VIII конференції РКП(б), спонукає до висновку про те, що визнання української мови та культури розглядалося в Кремлі як **поступка** українському національному рухові. Це, з одного боку, свідчило про реальну силу українського національно-визвольного руху, а з іншого — про те, що подібне визнання було лише маскуванням, а не реальною зміною курсу. Адже наприкінці 1919 р. світова революція і міжнародна (всесвітня чи всеєвропейська) робітнича радянська республіка ще вважалися справою недалекого майбутнього, а в перші роки існування міжнародної комуністичної спільноти національні відмінності мали відмерти.

З огляду на прогнозовану близькість комунізму, на конференції тривала дискусія про те, наскільки були потрібні такі «поступки». Лише В. Затонський виступив проти вживання цього терміну як синоніму визнання права українців на розвиток власної мови та культури. Він відзначав: «Якщо мова йде про українську мову, то це не поступка». Коріння подібних хибних поглядів він вбачав в наступному: «Це стара звичка товаришів дивитися на Україну як на Малоросію, як на частину Російської імперії — звичка, котра втлочена вам тисячоліттями існування російського імперіалізму»⁵⁰³. Але на його перестороги взагалі ніхто уваги не звернув.

⁵⁰¹ Там само. — С. 99.

⁵⁰² Скрипник М.О. Донбас і Україна // Скрипник Микола. Статті і промови з національного питання. Упор. І. Кошелівець. — Б.м., 1974. — С. 17.

⁵⁰³ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 99.

На конференції перемогла ленінська точка зору. Окрім визнання української мови та культури, при третій спробі опанувати Україну Кремль не лише дозволив, а й наполіг на застосуванні в агітаційно-пропагандистській роботі незалежницької риторики. У резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» відзначалося: «РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР»⁵⁰⁴. А сам В. Ленін у «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» підкреслював: «Незалежність України визнана і ВсеЦВІКом (Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом) РСФРР (Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки і Російською Комуністичною партією більшовиків»⁵⁰⁵. Щоправда, в тексті названих документів акцент робився на визнанні права українців на власну мову та культуру, про українську державність говорилося більше як про незаперечне право українського народу.

Навіть неукраїнська за своїм складом Червона армія перед захопленням України отримала публічний наказ голови Реввійськради РСФРР Л. Троцького, в якому проголошувалося гасло «Вільної Незалежної Радянської України». У наказі також підкреслювалося: «Україна — це земля українських робітників і трудових селян, лише вони мають право хазяйнувати на Україні, правити нею та будувати в ній нове життя... Горе тому, хто озброєною рукою заподіє насилля трудівникам українського міста або села... Пам'ятайте твердо: ваше завдання — не підкорення України, а звільнення її»⁵⁰⁶.

Незалежницька риторика була вагомою складовою нового опанування більшовиками України. Однак їй потрібно було надавати хоч якісь форми, а це вже було завдання керівництва КП(б)У. Д. Мануїльський під час дискусій з української тематики на VIII конференції РКП(б) відзначав: «І я, товариші, боюся, що даючи нам установку, намічаючи певну політичну лінію, котру ми будемо проводити, ви завтра скажете про нас те ж, що ми чуємо про тих русотяпів, котрі нарobili величезних дурниць, — скажете «Ці українотяпи занапащають і Радянську Росію». Ось чого ми боїмося»⁵⁰⁷.

Незалежницька риторика була лише однією стороною медалі. Реально статус України як державного утворення у порівнянні з попереднім роком був суттєво знижений. Незважаючи на запевнення В. Леніна у визнанні з боку ВЦВК незалежності України, такого офіційного акту на той час не існувало. Натомість у резолюції VII Всеросійського з'їзду рад (5–9 грудня 1919 р.) було відзначено, що «нині відносини між Українською Соціалістичною Радянською Республікою і РСФРР визначаються федеративним зв'язком»⁵⁰⁸. На той час єдиною реальною альтернативою такому «федеративному зв'язку» вбачалася повна ліквідація української державності, якої й прагнули компартійні керманічі. Приміром,

⁵⁰⁴ В.І. Ленін про Україну. — Ч. 2. — С. 359.

⁵⁰⁵ Там само. — С. 404.

⁵⁰⁶ Пролетарська боротьба (Житомир). — 1919. — 6 грудня.

⁵⁰⁷ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — С. 106.

⁵⁰⁸ Политика Советской власти по национальным делам за три года. 1917 — XI.1920. — М., 1920. — С. 12.

В. Ленін на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 21 листопада 1919 р. у проекті тез ЦК компартії про політику на Україні відзначив: «Тимчасовий блок з боротьбистами для утворення центру і до з'їзду рад з одночасною активізацією пропаганди (рос. — «при одновременном приступе к пропаганде — Авт.) повного злиття з Р[російською] С[соціалістичною] Ф[федеративною] Р[адянською] Р[еспублікою]. Поки що — самост[ійна] Укр[аїнська] Р[адянська] Р[еспубліка], в тісній федерації з РСФРР, на осн[ові] 1.VI.1919»⁵⁰⁹. А в матеріалах до II конгресу Комінтерну, підготовлених на початку червня 1920 р., В. Ленін власне бачення майбутніх взаємин РСФРР з радянськими республіками визначив так: «Федеративне об'єднання — як форма переходу до повної єдності»⁵¹⁰.

Отже, наміри та дії Кремля суперечили незалежницькій риторичі. Але в умовах управлінського хаосу першої половини 1920 р. розбіжності між гаслами і реальним курсом не надто кидалися в очі. Маскуванню сприяло поновлення 19 лютого 1920 р. діяльності РНК УСРР та Президії ВУЦВК. У листі до М. Крестинського та В. Леніна Х. Раковський так визначив мотиви цього рішення: «Окрім міркувань підняття авторитету укрюряду, малося на увазі ще нейтралізувати агітацію, яка відіграла деяку роль у виступах в Київській губернії, що начебто УСРР ліквідується»⁵¹¹.

Частину керівництва КП(б)У обурювала нещирість Кремля у мовному питанні. Адже серед кремлівських «українізаторів» була чимала частка тих, хто насправді і надалі зневажав українську мову, вважаючи її за «телячу». Така засторога стосувалася певним чином навіть В. Леніна, який сприяння розвитку української культури називав «поступкою», тобто тимчасовим відступом. Адже про визнання стратегічної неправильності («некомуністичності») зневажливого ставлення до української мови з боку Кремля не йшлося. Натомість, як показала подальша практика, до визнання принциповою помилковості попереднього курсу схилився найбільш знаковий «русифікатор» зразка 1919 р. — Х. Раковський. Ще у листопаді 1919 р. він відзначав: «Заперечення етнічної і державної індивідуальності України, переслідування української мови, підтримування російської, а не комуністично-пролетарської диктатури призведе в майбутньому до ще більшої навіть, ніж в минулому, в зв'язку із економічним зміцнення селянської маси, до ще більшої національної ворожнечі... Тенденції до повного злиття України і Великої Росії є пережитком імперіалістичної буржуазної психології росіян, а не в жодному разі зрілою державною ідеєю комуністів»⁵¹². Подальша не лише риторика цього діяча, а й реальні дії, в тому числі порозуміння із колишніми боротьбистами, підтверджують реальне усвідомлення ним потреби визнання національно-культурних та державних прав України.

Наслідком ухвалення резолюції з українського питання була неминуча невідповідність між гаслами та практикою національної політики. Насамперед

⁵⁰⁹ *Ленин В.И.* Неизвестные документы. 1891–1922. — М., 1999. — С. 306.

⁵¹⁰ В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 461.

⁵¹¹ ДАРФ. — Ф.Р-130. — Оп. 4. — Спр. 505. — Арк. 26.

⁵¹² РДАСП. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 11782. — Арк. 2–3.

йдеться про викликану офіційним визнанням окремішності української мови суперечність між незалежницькою пропагандою та економічним надцентралізмом. У липні 1920 р. Андрій Річицький (тоді — один з провідників Української комуністичної партії — УКП) так образно означив названу суперечність: «Як можна самостійно розвивати свою культуру, школу, мову і т.д., коли немає для цього економічних засобів, коли ці останні доводиться випрохувати ззовні, чи то з «центру». <...> Раз «центр» так званий тримає в своїх руках господарство, то цим самим він буде проводить і культуру «центру»»⁵¹³. Вирішувати пов'язані з невідповідністю гасел та практики труднощі українські керманічі вже повинні були самотужки.

Найбільш гострою була потреба в таких кадрах, які б зуміли враховувати у своїй праці місцеві особливості, добре знали українську мову і водночас були надійними провідниками політики ЦК КРП(б). Особливо нагальним дефіцит таких працівників був на Правобережжі. Від відряджених керувати цією частиною України С. Косіора, Я. Епштейна та В. Затонського лунало найбільше прохань та вимог про надсилання кадрів, що знають українську мову. Приміром, у телеграмі до В. Леніна та ЦК РКП(б) від 19 лютого 1920 р., яку підписали С. Косіор, Я. Епштейн та В. Затонський, пропозиції щодо посилення впливу більшовиків в Україні мали такий вигляд: «Вважаємо необхідним: 1) Перенесення урядового центру до Києва в найкоротший термін; 2) Не форсувати розриву із союзниками; 3) Провести додаткову мобілізацію для Правобережжя та Півдня; 4) За спеціальною мобілізацією направити в Україну усіх комуністів, що розмовляють українською»⁵¹⁴.

Копія цієї телеграми того ж дня була надіслана до Харкова. Там солідаризувалися з вимогами Затонського та Епштейна, щоправда з деякими застереженнями. Бюро ЦК КП(б)У в особі Мануїльського, Раковського та Петровського ухвалило таке рішення: «Звернутися до ЦК РКП з проханням надіслати усіх працівників, що володіють українською мовою, за винятком, звичайно, тих, хто не завжди виявлявся на необхідній висоті»⁵¹⁵. Зауважимо, що в цьому рішенні прохання не обумовлювалося потребами Правобережжя, адже потреба в таких діячах була нагальною і в інших регіонах. Направлене за результатом цього рішення звернення до Кремля виявилось дещо запізнілим: напередодні, тобто 28 лютого 1920 р., політбюро ЦК РКП(б) у відповідь на вказану вище телеграму від 19 лютого за підписом правобережної «трійці» винесло таку ухвалу: «Пропозицію в такій формі відхилити, але запропонувати Секретаріату прийняти усі заходи до якомога більш широкого спрямування туди українців»⁵¹⁶. 6 березня Раковський ще раз продублював назване прохання вже в особистій телеграмі М. Крестинському, зауваживши, що «робота на селі надзвичайно

⁵¹³ Річицький Андрій. Господарство і культура. — Червоний прапор. — К., 1920. — 11 липня. Див: <http://vpered.wordpress.com/2012/09/24/richitsky-wirtschaft-und-kultur/>

⁵¹⁴ ДАРФ. — Ф.Р-130. — Оп. 4. — Спр. 505. — Арк. 35.

⁵¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 20.

⁵¹⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 63. — Арк. 1.

утруднюється внаслідок відсутності достатньої кількості комуністів, які знають українську мову»⁵¹⁷.

Потреба у діячах, що володіють мовою корінного населення, стала логічним наслідком зміни офіційного ставлення до української мови та культури. Однак одна справа рішення ухвалити, а інша — втілити його. Адже серед комуністів-більшовиків було небагато таких, які знали українську мову. Коментуючи постанову Кремля щодо кадрів, ухвалену 28 лютого, Х. Раковський на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У відзначив: «ЦК РКП ухвалив це рішення навіть з ризиком ослабити радянську та партійну роботу в РСФРР, але на цю жертву ЦК РКП йшов свідомо, вважаючи, що інакше ми куркульства не подолаємо»⁵¹⁸.

Разом з цим, як свідчать події лютого–березня, саме у спільних, тобто керованих з Москви наркоматів, в Україні знову виникли проблеми із застосуванням української мови. Як і в 1919 р., почали з'являтися накази про її заборону. Наведемо деякі з них. Під час обговорення «українського питання» на засіданні Комінтерну від 5 лютого 1920 р. М. Полоз навів приклади того, що військовий комісар «пише, щоб до нього не зверталися українською і усі телеграми надсилались лише російською мовою»⁵¹⁹. До речі, це повідомлення пролунало в контексті пояснення причин переходу частини більшовиків до боротьбистів. 7 лютого стало відомо, що контролер телеграфу 14-ї армії в Кременчуці видав наказ про заборону приймати телеграми українською мовою⁵²⁰. Забив на сполох з цього приводу Я. Дробніс, а вже його повідомлення за підписами членів Всеукраїнському Г. Петровського та В. Затонського було відправлено до Москви. Того ж дня Х. Раковський, який ще перебував у Москві, відреагував на це звернення. У телеграмі до керівництва Наркомату шляхів сполучення та Реввійськради РСФРР, відзначивши існування утисків української мови на залізницях та у взаєминах з військовими, він підкреслив, що в Україні українська мова користується однаковими з російською правами і від імені ЦК категорично запропонував «негайно надати точні інструкції військовому та залізничному відомствам про вкрай точне дотримання директив ЦК. Аналогічні директиви мають бути дані усім об'єднаним комісаріатам, що діють на території України, тобто Раднаргоспу, Наркомшляху, Наркмопштелю і Наркомпраці»⁵²¹.

Незважаючи на таку чітку директиву, подібні постанови ухвалювалися і надалі. 16 лютого Реввійськрада Південно-Західного фронту видала підтриманий Й. Сталінін і підписаний Р. Берзінін наказ: «При зносінах з фронтовими установами зноситися лише російською мовою, на якій ведеться все фронтове діловодство»⁵²². Того ж дня Х. Раковський, який на той час вже повернувся до

⁵¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 567. — Арк. 10.

⁵¹⁸ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. *Стенограма*. — С. 100.

⁵¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 375. — Арк. 12.

⁵²⁰ ДАРФ. — Ф.Р-130. — Оп. 4. — Спр. 505. — Арк. 11.

⁵²¹ Там само. — Арк. 13.

⁵²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 130. — Арк. 11.

Харкова, переслав цю телеграму на адресу В. Леніна та Реввійськради РСФРР. Супроводив цю телеграму лаконічний, але красномовний допис: «Передаючи копію телеграми Південзахфронту, ЦК КПУ вважає будь-які коментарі зайвими»⁵²³.

Такі дії ускладнювали процес поширення більшовицького впливу на народні маси. До того ж ще не було досягнуто угоди про «злиття» з боротьбистами. Вони гіпотетично могли скористатися такими недолугими заборонами. Тому керівництво УСРР з усіх сил намагалося викоренити такі прорахунки. Ленін цілковито погоджувався з Х. Раковським. У відповідь на вказане звернення він 22 лютого 1920 р. він дав пряму вказівку голові Уккратрударму та члену Реввійськради Південно-Західного фронту Й. Сталіну, який і уособлював на той час вищу (тобто таку, що може вказувати керівництву об'єднаних наркоматів) владу на території УСРР: «Необхідно негайно завести перекладачів в усіх штабах і військових установах, зобов'язавши безумовно приймати всі заяви і папери українською мовою. Це безумовно необхідно — щодо мови всі поступки і максимум рівноправності»⁵²⁴. Бачимо характерну обмовку «вождя світового пролетаріату» — дозвіл широко застосовувати українську мову на території України він, як і в грудні 1919 р., знову назвав «поступкою».

На день раніше від звернення В. Леніна постанова про рівноправність мов була ухвалена українськими вищими владними органами. Одним із перших рішень після формального відновлення діяльності ВУЦВК (чи, точніше, його Президії) став декрет «Про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоросійською». У ньому відзначалося, що дія декрету розповсюджується на всі громадянські та військові установи, а за відмову або ухилення від прийому справ на будь-якій з двох мов «винні будуть притягатися зі всією суворістю військовореволюційного часу»⁵²⁵. Втім, загроза суворих покарань за «мовні злочини» була винятково пропагандистським кроком.

Та навіть після таких рішень вказівки антиукраїнського (в мовному сенсі) характеру не припинилися. Не в останню чергу причиною цього було світобачення значної частини прибулих до України діячів, яке депутат від Волинської організації О. Латонін на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У охарактеризував так: «Є інтернаціоналісти, котрі приїхали з Твері, котрі кажуть, що інтернаціональною мовою є лише російська»⁵²⁶. Можливо, саме такими мотивами керувався член колегії Наркомату шляхів сполучення РСФРР А. Розенгольц, коли він видавав наказ про заборону залізничникам на території УСРР робити усні доповіді керівництву українською мовою.

⁵²³ Там само. — Арк. 10.

⁵²⁴ В.І. Ленін про Україну. Частина II. — С. 433.

⁵²⁵ Декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоросійською» // Укр. істор. журнал. — 1990. — № 6. — С. 111.

⁵²⁶ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. *Стенограма*. — С. 133.

18 березня 1920 р. оргбюро ЦК РКП(б) розглянуло звернення Х. Раковського з приводу цього наказу. Було вирішено запропонувати Розенгольцу «змінити свій наказ в напрямку протесту т. Раковського»⁵²⁷. Ймовірно, узгодження зайняло певний час. Точну дату, коли А. Розенгольц виконав рекомендацію оргбюро нам знайти не вдалося, але нам відома телеграма Х. Раковського до усіх губревкомів на губпарткомів України від 26 квітня, у якій говорилося таке: «Пропоную широко оголосити в місцевому друці повідомлення: «На доповнення до роз'яснення від 7 лютого Головного Політичного Управління товариш Розенгольц телеграмою за номером 7537 повідомляє: «На доповнення до циркуляру про рівноправність на території Української республіки української та російської мов цим роз'яснюється, що в усних зносинах українська мова може вживатися так само як і російська і незнання української мови не може слугувати підставою для відмови від прийняття заяв та доповідей». Цим ліквідується існуючі недоречності і українська мова на залізницях в усіх відношеннях прирівнюється до російської мови»⁵²⁸.

В тій же телеграмі Х. Раковського говорилося і про рішення РНК УСРР від 23 квітня про відкриття в Харкові «Школи червоних старшин», у якій викладання буде вестися українською мовою⁵²⁹. Історію створення та подальшу долю цієї школи, яка попри шалений спротив великодержавницьки налаштованих військових, у серпні 1920 р. все-таки розпочала свою роботу, ґрунтовно дослідила Людмила Гриневич⁵³⁰. Вважаємо доречним звернути увагу на названі дослідницею черговість ухвал в процесі затвердження вказаного рішення та причини, що спонукали до його прийняття. З цією метою наводимо розлогу цитату з її тексту: «25 квітня 1920 р. на засіданні Реввійськради Південно-Західного фронту за пропозицією Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято постанову № 176, згідно з якою у Харкові належало «відкрити курси Червоних Старшин» із викладанням українською мовою». Наступного дня за підписом голови Раднаркому Х. Раковського губревкомам і губпарткомам було направлено телеграму, в якій пропонувалося негайно опублікувати в місцевій пресі повідомлення про відкриття курсів, призначення яких: підготовка кадрів червоних командирів із робітників і селян України для організації червоних полків, де командування буде українським.

Звичайно, більшовицьке керівництво не випадково зайнялося справою організації українських курсів саме в умовах війни з Польщею. Відчуваючи хиткість свого становища в Україні, більшовики сподівалися таким чином підняти авторитет серед українців, заручитися їх підтримкою. Створення курсів для

⁵²⁷ РДАСП. — Ф. 3. — Оп. 112. — Спр. 14. — Арк. 98.

⁵²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 562. — Арк. 19.

⁵²⁹ Там само.

⁵³⁰ Гриневич Людмила. Харківська школа червоних старшин: проект, якому не судилося бути реалізованим // В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін. Історія українського війська (1917–1995). Упор. Я. Дашкевич. — Львів, 1996. — С. 199–215; Гриневич Л. Історія Центральної школи червоних старшин як взірць «вирішення». національного військового питання в УСРР (20–30-ті рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 1998. — Вип. 4. — С. 233–261.

підготовки українських військових кадрів мало стати підтвердженням того, що питання української Червоної армії не відкидається, а навпаки, поступово та послідовно вирішується радянською владою. З іншого боку, у цьому питанні більшовики мали ще й інші розрахунки, що диктувалися інтересами їх внутрішньої і зовнішньої політики. По-перше, виховані у революційному дусі командири-українців були потрібні для роботи з новим поповненням — українським селянством, яке пішло до Червоної армії внаслідок мобілізацій, проте не сприймало цю армію з її командним російським складом та російською командною мовою своєю; по-друге, «ідейно загартовані» українські командири мали очолити т. зв. Українські зразкові полки, за допомогою яких більшовики розраховували розправитись із «політичним бандитизмом» в Україні і закріпитися тут; і нарешті ці кадри мали очолити надалі ті військові формування («абсолютно благонадійні»), які в ході розгортання світової революції, на що так сподівалися більшовики, мали першими входити у населені українцями регіони Польщі, Румунії, Чехословаччини, підіймаючи їх на боротьбу за світову Радянську республіку»⁵³¹. Вказані приклади боротьби Х. Раковського за рівноправність української мови свідчать, що компартійно-радянське керівництво УСРР справді намагалося ліквідувати зневажливе ставлення до української мови, яке, знову-таки, було характерним передусім для представників РСФРР.

Цікаво, що іноді, незважаючи на те, що реально робочою мовою українських урядовців залишалася російська, українській мові надавалися певні преференції. Так, 21 травня 1920 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У в присутності Ф. Дзержинського при розгляді пункту першого порядку денного «про єдиний партійний квиток» було ухвалено рішення надрукувати квитки українською мовою, а «надіслані повернути в Москву»⁵³².

12 липня політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про українську мову в школах. Було вирішено доручити Г. Гриньку (на той час — нарком освіти) розробити та внести до розгляду Раднаркому декрет про обов'язкове викладання української мови в усіх українських школах⁵³³. Після певних перипетій (була навіть створена комісія з підготовки заходів на виконання постанови ЦК КП(б)У про поширення української мови, що проіснувала ненабагато довше двох тижнів⁵³⁴) 21 вересня 1920 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову «Про введення української мови в школах та радянських установах». У ній чимало говорилося про поширення української мови в різного роду установах, про організацію вечірніх шкіл для радянських службовців з її вивчення, про поширення переважно українською мовою агітаційної літератури, виданої Наркомпродом та Наркомземом, про збільшення книговидання українською мовою, про необхід-

⁵³¹ *Гриневиц Людмила*. Харківська школа червоних старшин: проект, якому не судилося бути реалізованим // В. Гриневиц, Л. Гриневиц, Б. Якимович та ін. Історія українського війська (1917–1995). — С. 200–201.

⁵³² ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 560. — Арк. 12.

⁵³³ Там само. — Арк. 14.

⁵³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 7. — Арк. 62.

ність мати в кожній губернії не менше однієї україномовної газети тощо⁵³⁵. Однак положення про те, що українська мова обов'язкова для вивчення в усіх школах, в тому числі і в російськомовних, у постанові не було.

Щоб положення про рівноправність української мови успішно втілювалися в життя, а самі українці не боялися говорити рідною мовою, яка до революції панівними верствами не визнавалася взагалі або називалася «холопською» чи «телячою», а після революції «контрреволюційною», потрібно було змінити ставлення до неї тих, хто раніше продукував ці антиукраїнські ідеї. Сигналом до зміни більшовицької парадигми стала, звичайно, постанова ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», у якій Кремль вперше офіційно засудив зневажливе ставлення до української мови, що означало офіційне зняття з неї тавра «буржуазності». Однак цю думку, — що українська мова є рівноправною з російською, — серед значної кількості більшовиків (і, звичайно, не лише їх) потрібно було ще поширювати. В більшовицькій пресі, яка й була тоді основним засобом комунікації влади із суспільством, про це стали багато писати. Звернемо увагу на деякі з таких публікацій.

15 грудня 1919 р. «нагальний випуск» «Бюллетеня Секретаріату ЦК КП(б)У» вийшов двома мовами, причому то був той рідкісний випадок, коли усі матеріали дублювалися⁵³⁶. Зокрема, саме у цьому номері було вперше надруковано переклад українською мовою партійного рішення з «українського питання». Переклад, звичайно, не був досконалим, але його наявність сама по собі характерна. Цікава деталь, яку слід віднести вже не до хиб перекладу, а до характеристики тогочасної системи уявлень: назва резолюції була перекладена як «Резолюція ЦК РКП про Совітську Владу на Вкраїні»⁵³⁷. Традиція такого перекладу сягає 1917–1918 рр., коли термін «радянська влада» в україномовній пресі фактично не вживався. У грудні ж 1919 р. — січні 1920 р. цей термін мав ще й інше значення — в контексті співробітництва і протистояння з боротьбистами.

Щоб був зрозумілим контекст протистояння, звернемося до слів М. Полоза, якими він відповідав на звинувачення Х. Раковського на засіданні виконкому Комінтерну від 5 лютого 1920 р., (*цитуються за стенограмою мовою оригіналу, оскільки саме мовні особливості тут основні — Авт.*) «И в обвинение нам ставится, что мы вместо «советская» говорим «родянская». Дело в том, что Рада по-русски Совет и в русских органах мы говорим советская власть, а в украинских «родянская влада»»⁵³⁸. Таке пояснення було далеко не зайвим для

⁵³⁵ Постанова Ради Народних Комісарів про введення української мови в школах і радянських установах // Укр. істор. журнал. — 1990. — № 6. — С. 112.

⁵³⁶ Екстренный выпуск Бюллетень Организационного бюро Центрального Комитета Коммунистической партии (большев.) Украины. № 5. 15 декабря 1919 года / Нагальний випуск. Бюллетень Секретаріату Центрального Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. Ч. 5. 15 студня 1919 року.

⁵³⁷ Резолюція ЦК РКП про Совітську Владу на Вкраїні // Нагальний випуск. Бюллетень Секретаріату Центрального Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. Ч. 5. 15 студня 1919 року. — С. 1. Типографський екземпляр Бюлетеню див: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 34. — Арк. 10.

⁵³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 375. — Арк. 15.

членів виконкому, для яких слово «радянська» було справді невідомими, а в стенограмі так і залишилося «родянська». Слова Полоза були відповіддю на звинувачення з боку Х. Раковського в тому, що у боротьбистів весь час було «протипоставлення Родянской власти Советской»⁵³⁹. Насправді у тих публікаціях боротьбистів, де можна було віднайти сліди протиставлення «радянської» і «совітської» влади, йшлося про першочергову потребу спиратися на місцеве населення в державному будівництві.

Поряд з такими мовними казусами, у партійному друці почалася своєрідна просвітницька кампанія, яка мала на меті пропаганду тези про рівноправність української мови, її «небуржуазність», а також демонстрацію перспектив її майбутнього розвитку. Такі публікації були не лише доцільними з точки зору подолання існуючих забобонів, а й використовувалися в протистоянні з боротьбистами. Проаналізуємо дві знакові статті в харківській (органі ЦК КП(б)У) та київській газетах із майже тотожною в тогочасному україномовному написанні назвами — «Комуніст» та «Коммуніст».

Першою побачила світ стаття Гр. Хиженка (на жаль, про нього ми жодних відомостей не маємо) з красномовною назвою «Украинский язык не есть язык Петлюры». Стаття російською мовою. Як видно з назви статті та мови її написання, вона була спрямована саме проти вказаних нами забобонів, які були ще надто живучі в середовищі компартійно-радянського апарату. Обґрунтувавши в першій своїй тезі думку про те, «що будь-яка мова, в тому числі й українська, є не самоціль, а засіб», Хиженко у доступній формі «питання-відповідь» спробував довести положення про рівноправність української мови з російською та з усіма іншими. Його питання, аргументи та контраргументи настільки показові для того часу, що ми вирішили подати їх цілком, щоправда, в україномовному перекладі:

«2) З яких пір існує українська мова?

Декілька століть, про це свідчить багатотомна література (щоправда, з панським душком, як взагалі література інших націй). Ось чому зовсім протиприродно, що знаходяться тов. комуністи, які за наївністю своєю стверджують, начебто українська мова бере свій початок в 1917 році, з часу революції, і є штучним творінням Петлюри та Грушевського.

3) Чи потрібна українська мова робітникам та селянам України?

Так, для українських селян та робітників вона потрібна, оскільки вона є для них рідною і зрозумілою. Деякі ж товариші ще продовжують заперечувати українську мову або ж припускають її існування остільки оскільки, незважаючи на резолюцію про українську мову РКП;

4) Чи треба розвивати українську мову?

Не лише треба, але й необхідно, оскільки вона є тим засобом, за допомогою якого ми втілимо ідеї комунізму в трудящих масах України. Звідси висновок: Українська мова не є мова Петлюри, а взагалі мова, як і всі мови — є лише засіб, який організовує трудящих. Тлумачити ж інакше, значить бути наївним, страждати на русифікаторство, прагнути асиміляції. Для кожного комуніста в став-

⁵³⁹ Там само. — Арк. 13.

ленні до мови має бути зрозумілим, що не асиміляція, а кон'югація, тобто взаємодія рівноправних мов дасть в майбутньому єдину мову, яка буде створена соціалістичним ладом»⁵⁴⁰. Означені Г. Хименком питання були справді нагальними, а в тому чи іншому вигляді вони виринали і надалі.

Ніби продовжуючи висловлені Г. Хименком тези, але водночас приносячи в них нове розмаїття кольорів, про українську мову було написано і в харківському, тобто центральному «Комуністі». Україномовна стаття за підписом Мирошниченка мала промовисту назву «Визнання української мови». Так, наприклад, в її перших рядках ми знаходимо таку фразу: «Дивлячись на українську мову як на засоб освіти, а не підтримки Петлюрівщини, **комуністи на чолі з Радянською владою визнають її державною**»⁵⁴¹ (виділення наше — Авт.). Усіляко поборюючи спроби використати українську мову «як засіб обурення проти наших братів працівників Москівщини», автор водночас намагався продемонструвати і класову підоснову тези про необхідність розвитку української мови. Зокрема, він відзначав: «Мова українська, довгий час бувша не визнаною і задавлена царським урядом вкупі з його прихвоснями, зараз визнається рівноправною... Наша мета — є відродження нашої культури, яка була в хижих рамцях капіталістичного уряду»⁵⁴². Таким чином ті діячі, які зневажливо ставилися до розвитку української мови, гіпотетично могли бути звинувачені в потуранні буржуазії.

Загалом теза, в якій говорилося про державний статус української мови, не була характерною для того часу. Щоправда, в запалі протистояння з боротьбистами навіть Х. Раковський, який в 1920 р. перетворився ледь на найбільшого захисника української мови, зазначав щось подібне. Так, у публікації в газеті «Коммунист» від 27 лютого 1920 р. він наголошував: «Ми бажаємо, щоб українська мова стала панівною мовою України...»⁵⁴³. Така зміна ставлення Х. Раковського до української мови та культури була відзначена за кордоном. Влітку 1920 р. член Закордонної групи українських комуністів В. Левинський так пояснював її причини: «Культурно-об'єдинительна і асиміляційна політика руських большевиків на Україні, на цілій лінії скрахувала. І це причиною, чому тов. Раковський, нинішній «українофіл» — як його називають, той сам, що ще недавно голосив на Україні диктатуру російської культури, нині співає гимни «прекрасній українській мові» і відсилає шовіністів-комуністів, що приходять з Москви на Україну, в черезвичайку»⁵⁴⁴.

Підсумовуючи аналіз впливу мовного питання на відносини влади та суспільства після ухвалення резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на

⁵⁴⁰ Хименко Г. Украинский язык не есть язык Петлюры // Коммунист / Коммунист. Київ. — 1920. — 24 січня.

⁵⁴¹ Мирошниченко. Визнання української мови // Коммунист / Коммунист. — Харків. — 1920. — 6 лютого.

⁵⁴² Там само.

⁵⁴³ Раковский Х. Государственные отношения России и Украины // Коммунист / Коммунист. — Харків. — 1920. — 27 лютого.

⁵⁴⁴ Левинський В. Єдина неділима совітська Росія? (на правах рукопису). — Київ-Відень. — 1920. — С. 15–16.

Україні» зазначимо таке. Наголос на правах української мови і реальні кроки в цьому напрямку були потрібні Кремлю як для посилення впливу на українське суспільство, так і для знешкодження боротьбистів. Слушність такого кроку визнавали навіть ті, кого й запідозрити в любові до української мови важко. Приміром, Артем (Ф. Сергєєв) у листі до В. Леніна від 12 червня 1920 р. відзначав: «Українізація міста, його наближення до села хоча б за мовою, розкацапування (мовою оригіналу — *раскацапывание*», — *Авт.*) міста — дуже корисне»⁵⁴⁵. В сенсі виконання завдання опанувати Україну мовні поступки виявилися доволі вдалим кроком. Образно кажучи, саме українська мова допомогла більшовикам розколоти не лише українське село, а й українську інтелігенцію. Але, за великим рахунком, принципової зміни у ставленні відряджених з Росії та місцевих русифікованих більшовиків до української мови як до «контрреволюційної» не відбулося. На цьому цілком слушно зауважував В. Затонський у написаних наприкінці 1920 р. (або на початку 1921 р.) «тезах з національного питання»: «В товщі партії ... багато хто вбачає націоналізм у вживанні неросійської мови»⁵⁴⁶.

З *іншого боку*, українська мова та культура в 1920 р. справді здобула більше прав у суспільно-політичному та культурному житті України порівняно з 1919 р. Після ухвалення резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» та низки категоричних пояснень Кремля з офіційного вжитку зовсім зникли твердження про «контрреволюційність» та «реакційність» української мови чи про її «несправжність». Русифікатори з владними мандатами вже не наважувалися виступати настільки відверто, як це було дотепер, а частина раніше нігілістично налаштованих щодо української мови діячів стали реально сприяти її розвитку. Одним з найбільш яскравих прикладів став Х. Раковський, який зятято намагався побороти тенденції до нехтування українською мовою. Ухвалені законодавчі акти з цього приводу стали першою ластівкою майбутньої політики коренізації.

З початку 1920 р. на перший план в більшовицькій пропаганді в Україні поступово була висунута теза про те, що «Радянська влада для України спеціально щасливо співпадає з національними її інтересами. Україна, як державна одиниця, може перемогти лише як радянська республіка, тобто лише в союзі з іншими радянськими республіками, зокрема, з Радянською Росією»⁵⁴⁷. Ця теза остаточно закріпилася після офіційного визнання державності і незалежності УСРР з боку РСФРР, що було зафіксоване у Договорі від 28 грудня 1920 р. Згодом це гасло було поставлено ще більш категорично: «Або Україна буде радянська, або її (України) не буде»⁵⁴⁸. Іншими словами, у грудні 1919 р. було започатковано радикальну зміну парадигми. Ця зміна була вимушеною і

⁵⁴⁵ РДАСП. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 134. — Арк. 57.

⁵⁴⁶ Там само. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 16363. — Арк. 4.

⁵⁴⁷ Раковский Х.Г. Пять лет украинской советской власти. — Х., 1923. — С. 15.

⁵⁴⁸ Затонський В. Передмова // Затонський В. Національна проблема на Україні. — Харків, 1927. — С. 4.

віддаляла реалізацію стратегічного для комунізму завдання «злиття націй», але вона дала реальний результат — більшовики закріпилися в Україні.

«Нове бачення» місця української мови та культури потрібно було узгоджувати із уявленнями про національне питання та комуністичною фразеологією часів першої спроби комуністичного штурму. В нагоді стала марксистська «діалектика». Затонський так обґрунтовував об'єктивну зумовленість «україно-жерської» політики періоду 1919 р., яка подекуди мала відголосок і в 1920 р.: «Саме тому, що Україна, українська культура, її будівництво неможливе в буржуазних умовах, саме тому доводиться об'єктивно сказати, що той самий Боженко, який гостро вороже ставився до всього українського, — він фактично будував українську націю в нових формах. <...> Об'єктивно оті, хто за українське слово розстрілював — от хто фактично збудував Україну»⁵⁴⁹. Тих же, для кого українське слово було саме по собі однією з найбільших цінностей, більшовицький режим до влади не допускав, а їх організовані одиниці (українська кооперація, Учительська спілка, «Просвіти» тощо) нещадно викорінював навіть за політики офіційного сприяння розвитку української мови та культури.

Зміна формального статусу УСРР. Питання формального статусу України було складним для Кремля. Адже одна справа говорити про «вільну і незалежну Україну» і зовсім інша — надати правове підтвердження тому. Форма, якою ефемерною вона не була б, має властивість рано чи пізно наповнюватися змістом. Водночас відсутність юридичних підтверджень проголошуваних гасел послаблювала вплив більшовиків на суспільство. Одним з методів подолання суперечності між формою та змістом спочатку було «заговорювання» проблеми, що полягало у введенні в публічний дискурс теми «взаємовідносин УСРР та РСФРР» — це давало змогу демонструвати рівноправність сторін.

Відразу по закінченню VIII Всеросійської конференції РКП(б) тема відносин між УСРР та РСФРР не виглядала актуальною. Питання здавалося вирішеним, навколо нього вже й на конференції суперечок не точилося. Нагадаємо, що в резолюції ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні» від 29 листопада, яка була опублікована 2 грудня 1919 р., наголошувалося, що «в даний момент відносини між УСРР та РСФРР визначаються федеративним зв'язком на ґрунті рішень ВЦВК від 1 червня 1919 р. і ЦВКУ від 18 травня 1919 р.»⁵⁵⁰.

Формально державний статус України мав визначити IV Всеукраїнський з'їзд рад. Більшовицьке керівництво схилилося до того, щоб після опанування всієї України (а з'їзд міг бути скликаний лише після цього), узаконити її «злиття» з Росією. Однак питання про статус УСРР та її відносини з РСФРР постало набагато раніше. Вагому роль в цьому відіграла діяльність потужної на

⁵⁴⁹ Затонський В. Національна проблема на Україні (Доповідь на пленумі ЦК ЛКСМУ, червень — 1926 рік) // Затонський В. Національна проблема на Україні. — Харків, 1927. — С. 79.

⁵⁵⁰ В.І. Ленін про Україну. Частина II. — С. 359.

той час партії боротьбистів та «групи Попова» і, звичайно, моніторинг настроїв українського суспільства.

30 грудня 1919 р., після перегляду чернетки ленінського «Листа до робітників і селян з приводу перемог над Денікіним», Х. Раковський поставив питання про необхідність якимось чином формалізувати взаємовідносини між УСРР та РСФРР. Він відзначив: «Я думаю, необхідно відмітити, що національна боротьба на Україні як в період Ради та Директорії, так і, особливо, протягом нинішнього року, сприяла перемозі поміщиків та капіталістів і поразці робітничо-селянської влади». При цьому Раковський категорично заперечив популярну серед частини більшовицьких керманічів думку про неважливість і недоцільність надання першочергової уваги питанню українсько-російських взаємин (мовляв, досить і мови з культурою). Він побоювався, що негайна спроба втілити далекосяжні плани щодо «влиття» України до складу Росії може спричинити новий провал більшовиків, але тепер ініціативу могли перехопити боротьбисти, які, як це відзначалося і в «Листі» Леніна, неодноразово заявляли про те, що їх позиція відрізняється від більшовицької лише в питанні про українсько-російські відносини. Виходячи з таких міркувань, Раковський того ж дня, тобто 30 грудня 1919 р., запропонував свій перший варіант присвячених цій проблемі тез⁵⁵¹.

Пропозиція була визнана слушною. У Кремлі погодилися з тим, що ставлення ЦК КП(б)У до відносин з Росією має бути формально означеним. Звичайно, якою саме має бути форма, вирішували в ЦК РКП(б). На засіданні політбюро ЦК РКП(б), яке відбулося «17 та 18 січня», було розглянуто питання «Про форму державних взаємовідносин між Росією та Україною»⁵⁵². Обговорювався наданий Х. Раковським документ. Було ухвалено рішення «прийняти тези Раковського, доручивши йому разом із тов. Троцьким внести редакційні зміни відповідно зробленим на засіданні вказівкам»⁵⁵³.

Вже 31 січня 1920 р. Раковський поклав на стіл Леніну дороблені тези. Оскільки на засіданні політбюро від 17 та 18 січня були надані досить детальні інструкції з їх редакційної обробки, то питання про взаємини УСРР та РСФРР окремо більше не ставилося в порядок денний вищого політичного органу РКП(б). Щоправда, 6 лютого політбюро ЦК схвалило «пропозицію Раковського розіслати усім народним комісаріатам РСФРР, які є спільними для Росії та України, резолюцію ЦК про відносини між обома республіками»⁵⁵⁴. В оновленій резолюції, яка, як видно з попередньої цитати, на той час визнавалася ще резолюцією ЦК РКП(б), було вже не 7, як у попередній, а 21 пункт. Провідною була така теза (вона була підкреслена в тому документі, який Х. Раковський надав В. Леніну на його прохання): «Будь-які спроби розірвати чи послабити цей зв'язок (за текстом — *«між робітниками та селянами усіх радянських країн»* — Авт.) є по суті контрреволюційними і спрямованими проти самої влади

⁵⁵¹ РДАСП. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1307. — Арк. 1.

⁵⁵² Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Каталог / Т. 1. — 1919–1929. — М., 2000. — С. 51.

⁵⁵³ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 54. — Арк. 1.

⁵⁵⁴ Там само. — Спр. 61. — Арк. 1.

робітників і селян. Висування національного питання як основного у боротьбі проти комуністичної партії, незалежно від того, чи робиться це з боку справжніх буржуазних або з боку радянських і напівкомуністичних партій, є свідомою чи несвідомою спробою зірвати або ускладнити встановлення пролетарської диктатури»⁵⁵⁵.

Далі ще раз повторювалося, що «незалежність українських трудящих мас» може забезпечити лише УСРР, а існування самої УСРР можливе лише в тісному об'єднанні з РСФРР, яка одна з усіх радянських республік, що існували (згадувалися Угорська і Баварська республіки), збереглася і перемогла ворогів. Цього разу необхідність об'єднання того чи іншого наркомату обґрунтовувалася в кожному випадку окремим пунктом, що й стало одним з основних чинників збільшення їх (пунктів) кількості з семи до двадцяти одного.

Втілювати на практиці настанови з «українського питання» потрібно було членам КП(б)У, тобто комуністам, які працювали в Україні. Ще на одному із своїх перших засідань, яке відбулося в Москві 15 грудня 1919 р., щойно утворене бюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення «запропонувати оргбюро ЦК РКП(б) точно зафіксувати, що усі т.т., яких відправляють до України, без усякого винятку мають вступати у відповідні організації КПУ»⁵⁵⁶. Таким чином, більшовики, які працювали в Україні і формально підпорядковувалися КП(б)У, автоматично ставали «українцями». Відповідно до лєнінської логіки, ухвала про «якнайтісніше об'єднання» мала бути ініціативою «місцевих комуністів», щоб було менше підстав звинувачувати комуністів «великоруських» в великодержавництві, тобто постанову потрібно було подати як рішення українських органів влади. Тому з приїздом до Харкова Раковського, і вже після того, як було ухвалено рішення ЦК РКП(б) про надіслання постанови в єдині (спільні) комісаріати, питання про взаємини між УСРР та РСФРР розглядалося на засіданнях бюро ЦК КП(б)У від 13 та 19 лютого 1920 р.

Рішення було ухвалено 19 лютого: «Резолюцію надрукувати, виправивши нумерацію абзаців та виключивши в параграфі 19 слово "тимчасово"»⁵⁵⁷. Власне, зміна порядку абзаців і була зумовлена зняттям цього «тимчасово», яке вживалося при характеристиці Наркомату продовольства — означувати «тимчасовість» його українського підпорядкування було цілком зайвим, оскільки він і так працював «в тісному контактi» з відповідним наркоматом РСФРР, а формально українським його було зроблено лише для того, щоб хліб забирали не представники Москви, а свої, «українці». 21 лютого 1920 р. в газеті «Коммунист» цей документ, який, нагадаємо, у рішенні політбюро ЦК РКП(б) від 6 лютого називався постановою ЦК РКП(б), було опубліковано у вигляді тез ЦК КП(б)У, а в березні без будь-яких змін затверджено як резолюцію IV Всеукраїнської конференції КП(б)У⁵⁵⁸.

⁵⁵⁵ Там само. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 12727. — Арк. 1.

⁵⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 18.

⁵⁵⁷ Там само. — Спр. 57. — Арк. 12.

⁵⁵⁸ Государственные отношения Советской Украины и Советской России // Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. *Стенограма*. — К., 2003. — С. 444–449.

Хоч у назві резолюції йшлося про відносини, насправді за цими словами ховалося спроба формально погодити включення УСРР до складу РСФРР. Практично таке включення вже відбулося. 27 січня 1920 р. Всеукраїньком видав постанову «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР», у якій зазначалося: «В розвиток угоди Всеросійського ЦВК від 1 червня 1919 року про об'єднання діяльності обох Республік, надалі до остаточного оформлення взаємовідносин останніх, оголошується: 1. Всі декрети і постанови УСРР, що стосуються органів влади і підвідомчих установ, зв'язаних з вищевказаною угодою (як-то: Військових, ВРНГ, Продовольства, Працесозабезу, Шляхів сполучення, Пошти та Телеграфу, Фінансів) анулюються й замінюються декретами РСФРР, що вступають у дію на усій території України з моменту публікації цього і підлягають негайному виконанню»⁵⁵⁹. Названі галузі мали пряму керуватися з центру, їх обласних органів в Україні не було. Щоправда, встановити жорсткий контроль над управлінською вертикаллю УСРР Кремлю не вдалося. Однак це було викликане не наданням тих чи інших повноважень українському субцентру влади, а управлінським хаосом, який панував на Україні. Значимо, що вагомою причиною такого хаосу були й спроби Кремля управляти усім з центру.

Вже згадана нами постанова політбюро від 17 та 18 січня містила ще й такий параграф: «Запропонувати президії ВЦВК створити комісію для вербовки основ федеральної конституції РСФРР. До складу комісії в якості основного ядра ввести тт. Каменєва, Крестинського і Раковського. Після опрацювання основних політичних положень подальшу науково-технічну розробку доручити спеціальній підкомісії»⁵⁶⁰. З огляду на персональний склад комісії (Каменєв вже не був таким централістом як у травні–липні 1919 р., і навіть у заувагах до ленінського листа з приводу перемог над Денікіним відзначав, що вождь «видав» себе як великороса⁵⁶¹) можна було б припустити, що у запропанованому документі Україна фігуруватиме як більш-менш рівноправне з РСФРР ціле. Але постанова ВЦВК від 7 лютого 1920 р. під назвою «Про створення комісії з розробки питань федеративного устрою РСФРР», яка по суті була «радянським» виконанням постанови політбюро, мала інший характер. Про особливе становище України у ній зовсім не йшлося, а якщо й була якась рівність, то це стосувалося однакового об'єму прав України з іншими автономіями РСФРР. Зокрема, у цьому документі відзначалося: «Встановлення нормальних відносин між Російською Соціалістичною Федеративною Республікою і автономними радянськими республіками, які входять до її складу, і, взагалі, неросійськими національностями, своєчасне задоволення їх потреб і вироблення форм державних відносин між частинами, що входять до Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (виділення в цитаті наше — Авт.),

⁵⁵⁹ Об объединении деятельности УССР и РСФСР // Собрание узаконений и распоряжений Всеукраинского Революционного Комитета. — № 1. — Ст. 7.

⁵⁶⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 55. — Арк. 3.

⁵⁶¹ Владимир Ильич Ленин. «Биографическая хроника». 1870–1924. — Т. 8. Ноябрь 1919 — Июнь 1920. — М., 1977. — С. 159.

становить одне з найважливіших завдань Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету»⁵⁶².

Удосконалення федеративного устрою мало відбуватися на основі Конституції РСФРР. Для опрацювання цього питання створювалася Особлива комісія при ВЦВК під головуванням Л. Каменєва, коло учасників якої було розширено (у порівнянні з рішенням політбюро) до восьми осіб. Хоча Х. Раковський і був одним з них, однак про більш менш паритетне об'єднання УСРР та РСФРР вже зовсім не йшлося⁵⁶³.

Про те, як ці рішення сприймалися українцями, засвідчував у листі до керівництва КП(б)У від 19 липня 1920 р. М. Грушевський (переклад з російської наш — *Авт.*): «Декретована у лютому цього року Федерація радянських Республік Росії та України була великою помилкою. Вона підірвала довіру до щирості намірів комуністів, після урочистих заяв авторитетних представників радянської Росії в сенсі визнання незалежності Української республіки. Вона злякала українське населення можливістю нового національного закріпачення і спалила міст для різних елементів, що не визначилися, які були готові примиритися з будь-якою формою правління, лише б суверенність українського народу була забезпечена. Ця помилка має бути виправлена, суверенність відновлена»⁵⁶⁴. Більшовицьке керівництво згодом було змушене дослухатися до цих порад. Але робило воно це вкрай неохоче, бо відступати із вже, здавалося б, завойованих позицій централізації дуже не хотілося.

Україна бачилася Кремлем максимум у вигляді автономії, тобто позбавленої державності адміністративною у складі РСФРР. Зайвим його підтвердженням можуть слугувати аналогії із автономіями РСФРР. Розв'язання у січні–березні 1920 р. «українського питання» наскільки задовольнило Кремль, що там вважали за можливе поширити досвід взаємин з Україною на автономні республіки РСФРР. Так, після розгляду 14 квітня питання «Про башкирські справи» політбюро ЦК РКП(б) вирішило відносини цієї автономної республіки з РСФРР встановити «на основі практики, що склалася на Україні»⁵⁶⁵.

Ігнорування державного статусу УСРР Кремлем поступово ставало більш публічним. Незважаючи на те, що IV Всеукраїнський з'їзд рад, який за замислом Кремля, мав формалізувати «злиття» України з Росією, ще не відбувся, у Москві часом вже ставилися до України як частини РСФРР. Ігнорування України як державного утворення було настільки явним і загрожувало посиленням антикремлівських настроїв в суспільстві, що політбюро ЦК КП(б)У 10 травня 1920 р. винесло на розгляд питання «Про пресу Московську і місцеву з огляду на друк низки заміток і повідомлень про Україну, які можуть лише використати Петлюрівці та поляки». Було ухвалене рішення: «7. а/Доручається тов. Яковлеву

⁵⁶² 7 февраля. Постановление ВЦИК об образовании комиссии по разработке вопросов федеративного устройства РСФСР // ДСВ. — Т. VII. (10 декабря 1919 — 31 марта 1920). — М., 1968. — С. 205.

⁵⁶³ Там само.

⁵⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 194. — Арк. 35–36.

⁵⁶⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 163. — Спр. 56. — Арк. 1.

зібрати матеріали та написати листа до ЦК РКП; б/ Стосовно місцевої преси вказати на необхідність суворо перевіряти усі іноземні повідомлення та не поміщати заміток, що мають за мету рекламування Петлюри; в/ Доручається тов. Раковському дати вказівки місцевим політичним органам армійської преси рахуватися з фактом існування УСРР і відповідно з цим вести газетну роботу»⁵⁶⁶.

Дедалі виразніше небажання центральних органів «рахуватися з фактом існування УСРР» не задовольняло не лише скептично налаштований до комунізму люд, а й багатьох прихильників радянської влади та комуністичної партії. Щоб краще зрозуміти настрої частини на перших порах прорадянськи налаштованого населення, процитуємо рядки з листа до червоноармійських командирів прихильного до радянської влади та комуністичної ідеології отамана Коваля, який очолював один з повстанських загонів, що діяв на Полтавщині, (орфографія збережена): «Ми повстанці України, а зокрема я, боремось за самостійну Українську Радянську владу, коли тільки прийшли на Україну Російські Советські війська проганаючи Денікіна геть за межі України, то я а також більшість із мого товариства, котре лічилося і зараз лічиться в моім отряді пішли в ряди Червоних військ і щиро працювали по затвердженню Радянської влади. Тоді ми Українці гадали, що спільними силами с Російськими Советськими військами виженемо Денікіна з України, розсіємо чорні зграї контрреволюції і збудуємо Радянську Україну на федеративних началах з Советською Росією, надбавши широку автономність для українського народу... Довгий час я мріяв, що ми, Українці, ще зможемо як-небудь мирними шляхами порозумітися з комуністичним Російським Урядом, але згодом переконались, що тільки мечем і кулею ми, Українці, здобудемо для себе права на вільне життя. Тільки силою зможемо позбавитись від жидівського і російського комуністичного ярма. І так боротьба з Вами насильниками і гнобителями Українського люду до кінця, до перемоги. Або ви другі пани нашим потом (перших панів ми зігнали загальними з Вами силами і нажили Вас других), або ж ми вільний Український народ з армією вільного казачества на своїй рідній Українській землі политий кровью і потом нашого люду»⁵⁶⁷.

Розвиток антибільшовицького і водночас проукраїнського та прорадянського повстанського руху був загальмований війною з Польщею, яка в очах народних мас уособлювала «панськість». У короткотерміновій перспективі, тобто під час наступу польсько-українських військ, вона спричинила посилення централізаційних тенденцій як в українському суспільстві загалом, так і серед компартійно-радянського керівництва УСРР зокрема. Такі настрої знайшли своє відображення на IV Всеукраїнському з'їзді рад, який відбувся 16–20 травня 1920 р. у Харкові. Рішення з'їзду стали апогеєм формального централізму. У резолюції з приводу відносин між УСРР та РСФРР зазначалося: «4-й Всеукраїнський З'їзд Рад заявляє, що УСРР, зберігаючи свою державну консти-

⁵⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 12. — Арк. 16.

⁵⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 371. — Арк. 55–56.

туцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Федеративної Республіки»⁵⁶⁸. З'їзд доручив «будучому Центральному Виконавчому Комітетові вести і далі ту саму політику тіснішого єднання», для чого було запропоновано було ввести до складу ВЦВК 30 представників УСРР⁵⁶⁹. В резолюції було затавровано лозунг «Української Народної Республіки» та називалася контрреволюційною будь-яка спроба послабити зв'язок з РСФРР⁵⁷⁰.

Централізація як необхідна умова перемоги над Польщею знайшла розуміння у Закордонній групі Української Комуністичної партії (ЗГ УКП). Представник цієї групи В. Левинський, виправдовуючи централістичний характер резолюції IV Всеукраїнського з'їзду рад про взаємовідносини з Росією, зазначав: «Коли б з Москви прийшов указ на Україну в інтересі оборони обох радянських республік, в інтересі перемоги над Польщею і в інтересі революції, скасувати в Українській Радянській Республіці не тільки такі комісаріати як господарства, військовости, шляхів і т.д., але й комісаріат освіти; мало того, коли б цих інтересах треба було б скасувати українську мову на Україні, розуміється оскільки це було б можливим, то український робітник і селянин, присутній на IV Всеукраїнському Радянському З'їзді був би і на цю жертву пішов, бо для революції він приніс би все»⁵⁷¹.

Ухвалена IV Всеукраїнським з'їздом рад резолюція про взаємовідносини між УСРР та РСФРР у Кремлі сприймалася як формальне підтвердження факту входження України до складу РСФРР. Цілком буденно на наступному за Всеукраїнським з'їздом рад пленарному засіданні ВЦВК після заслуховування доповіді Г. Петровського було ухвалено «включити до складу Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету 30 членів Українського Центрального Виконавчого Комітету»⁵⁷². Такий підхід до означення статусу УСРР передбачав можливість обмежити «українське питання» національно-культурною проблематикою, або, іншими словами, культурною автономією. Однак остаточно формалізувати автономний статус УСРР було недоречно: йшла активна фаза війни з Польщею, союзницею якою була петлюрівська УНР. І відстрочення планів щодо узаконення автономного статусу України зовсім не означало, що їх не існувало.

Питаннями розвитку національностей, що проживали на території РСФРР, займався Наркомат у справах національностей РСФРР. 19 травня був оприлюднений декрет ВЦВК «Про реорганізацію Наркомату національностей», у якому, зокрема, відзначалося: «1/ Кожна національність в межах РСФРР виділяє в Наркомнац з місцевих рад та із з'їздів безпосередньо або через свій Автономний уряд, де такий існує, спеціальне представництво у складі голови та двох членів. 2/ Представництва національностей стають на чолі відповідних відділів Нарком-

⁵⁶⁸ Про державні взаємовідношення між УСРР та РСФРР // ЗЗ України. — 1920. — Ст. 245.

⁵⁶⁹ Там само.

⁵⁷⁰ Там само.

⁵⁷¹ *Левинський В.* Єдина неділима світська Росія? (на правах рукопису). — Київ-Відень. — 1920. — С. 4–5.

⁵⁷² ДСВ. — Т. IX. Июнь–Июль 1920 г. — М., 1978. — С. 106.

нацу, перетворюючи останні відповідно до потреб трудових мас своїх національностей»⁵⁷³. Наступного дня після ухвалення декрету ВЦВК колегія Наркомату національностей ухвалила однойменне рішення, у якому розтлумачувалися умови реорганізації Наркомнацу. Зокрема, відзначалося: «Для народностей, що мають свої автономні уряди, або тих, що не встигли їх ще створити, але які живуть компактними масами, організувати замість Відділів і Комісаріатів, що існували раніше, — Відділи при Наркомнаці, для чого закликати ці народності обрати своїх представників на основі постанови ВЦВК від 19 травня. Примітка: Тимчасово встановити існування наступних Відділів: 1) Башкирський, 2) Татарський, 3) Туркестанський, 4) Єврейський, 5) Киргизський, 6) Марійський, 7) Чуваський, 8) Вотський, 9) *Український*, (курсив — *Авт.*) 10) Калмицький, 11) Дагестанський, 12) Чеченський, 13) Інгуський, 14) Осетинський, 15) Мордовський, 16) Німецький, 17) Бурятський, 18) Карельський»⁵⁷⁴.

Очоловати український відділ при Наркомнаці ще в червні 1919 р. ЦК КП(б)У доручило Ю. Коцюбинському. Остаточо питання було вирішене на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 8 липня 1920 р. Головування Ю. Коцюбинського було підтверджено, членами представництва було призначено В. Ауссема та В. Ляха⁵⁷⁵. Представництво почало працювати з серпня 1920 р. Згідно отриманих від керівництва Наркомнацу РСФРР інструкцій, в основу діяльності українського відділу мала бути покладена «ідея Представництва Української Республіки як автономної частини РСФРР та українців, які живуть за межами УСРР»⁵⁷⁶. Українська сторона не погодилася із такими настановами. Вона намагалася відстояти свій вищий у порівнянні з автономіями РСФРР статус. З цим тривалий час не погоджувалися у Кремлі.

До жовтня 1920 р. жодного випадку заперечення ким-небудь з компартійно-радянського керівництва «автономістських» щодо УСРР поглядів знайти не вдалося. Натомість аналіз тогочасних рішень дозволяє дійти висновку, що керівники Наркомнацу РСФРР відбивали спільну позицію ЦК РКП(б). Приміром, у матеріалах до II конгресу Комінтерну, написаних на початку червня, В. Ленін своє бачення майбутніх взаємин РСФРР з радянськими республіками визначив так: «Федеративне об'єднання — як форма переходу до повної єдності»⁵⁷⁷. А нарком закордонних справ РСФРР Г. Чичерін відзначав в одному з листів до ЦК РКП(б), що «4-й з'їзд Українських рад висловився за входження України до РСФРР»⁵⁷⁸. Однак комплекс зовнішніх та внутрішніх обставин змусив Кремль

⁵⁷³ Декрет Всероссийского центрального исполнительного комитета о реорганизации Народного комиссариата по делам Национальностей // Образование СССР. Сборник документов 1917–1924. Под ред. Э.Б. Генкиной. — М., 1949. — С. 197–198.

⁵⁷⁴ Постановление Коллегии Наркомнаца. О реорганизации Народного комиссариата по делам Национальностей // Политика советской власти по национальным делам за три года. 1917–XI.1920. — М., 1920. — С. 147.

⁵⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 7. — Арк. 43.

⁵⁷⁶ Там само. — Оп. 20. — Спр. 296. — Арк. 1.

⁵⁷⁷ В.І. Ленін про Україну. Частина II. — С. 461.

⁵⁷⁸ РДАСП. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 314. — Арк. 67.

змінити підходи до визначення статусу України, а відтак і до форми взаємовідносин РСФРР та УСРР.

Посиленню позиції української сторони сприяли зовнішні чинники, насамперед — визнання України незалежною державою під час перемовин із Польщею. Тому на засіданні українського представництва від 7 листопада 1920 р. було ухвалено рішення написати доповідь до Раднаркому України з пропозицією реорганізувати наявне українське представництво у відділ при Наркомнаці, а представництво УСРР зробити окремо⁵⁷⁹. У Харкові зробили по іншому. Під час розгляду питання «Про представництво УСРР в Наркомнаці» на засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 13 грудня було вирішено: «Представництво при Наркомнаці ліквідувати, при організації українського відділу для роботи серед українців, що проживають на території РСФРР, виявляти йому всіляке сприяння. При Наркомзаксправі РСФРР створити місію з тов. Коцюбинським на чолі та двох радників — Ляха та Ауссема»⁵⁸⁰. Таким чином, українська влада намагалася ствердити вищий порівняно з іншими автономіями статус.

Плани Кремля з цього приводу були іншими і на них не могли не зважати в Україні. Наміри затвердити автономний статус України підтверджуються проектом постанови ВУЦВК про «надання представлення П'ятому Всеукраїнському З'їзду Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських депутатів про необхідність внесення змін до Конституції УСРР». Тобто вважалося, що до часу проведення V Всеукраїнського з'їзду рад формальний статус радянської України вже буде визначений і його потрібно буде лише узаконити. Серед запропонованих у цьому проекті змін було положення про те, що «УСРР входить на основі добровільної згоди, котра може бути в будь-який час змінена сторонами, що домовляються, до складу Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки та має своє представництво у всіх федеративних органах»⁵⁸¹. Бачимо, що йдеться про «Російську», а не «Всеросійську» федеративну республіку.

З проекту названої постанови слід зробити висновок про те, що, з огляду на тиск Кремля, на той час відмовитися від входження до складу РСФРР керівництво радянської України не могло, але разом з тим намагалася якимось продемонструвати свій державний статус. Зокрема, спробувало закріпити за собою право на відмову від угоди, яке вже у Договорі про створення СРСР трансформувалося у право на вихід зі складу СРСР. Названий проект не став реальністю. З огляду на економічні і зовнішньополітичні чинники формальні підходи були змінені, входження України до складу РСФРР так і не було остаточно формалізовано.

Важливим чинником відмови від планів термінової автономізації України став зовнішній фактор. Йдеться про вимушене наявністю петлорівської УНР включення делегації УСРР як окремої сторони у мирних переговорах з Польщею, що саме собою свідчило про певну окремішність України. Закономірним проміжним результатом переговорів стало положення укладеного

⁵⁷⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 296. — Арк. 9.

⁵⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 7. — Арк. 120.

⁵⁸¹ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 572. — Арк. 1.

12 жовтня 1920 р. перемир'я між РСФРР та УСРР з одного боку і Польщею, з іншого, згідно якого «обидві сторони, що домовляються, відповідно до принципу самовизначення народів, визнають незалежність України та Білорусії». У зв'язку з цим було активовано зовнішньополітичний статус УСРР як окремої держави у перемовинах із прибалтійськими державами та Грузією. У таких умовах юридично закріплити статус України як автономної частини РСФРР було недоречно.

Важливим, в тому числі і з огляду на настрої суспільства, був і «зовнішньоукраїнський» фактор. Йдеться про потребу Кремля отримати підтримку представників української соціалістичної еміграції та українців Галичини. Цей фактор найбільш безпосереднім чином впливав і на внутрішньоукраїнську ситуацію, адже українські соціалістичні партії ще мали вплив на українське суспільство, а вихідці з Галичини прокомуністичного спрямування працювали в українських органах влади. Його важливість з особливою силою постала після початку війни з Польщею. Зауважимо, що орієнтація на зовнішньоукраїнський фактор і використання української еміграції та галицьких українців в інтересах більшовицької влади стали можливими лише внаслідок здійсненої ще наприкінці 1919 р. демонстративної зміни гасел і визнання помилок в «українському питанні». Завдяки цьому українські есери спочатку затято критикували Петлюру за його союзницькі відносини, а після початку польсько-радянської війни засудили «українського зрадника Петлюру, що грає низьку роллю легалізатора злочинства польської шляхти проти українського народу»⁵⁸².

М. Грушевський та О. Жуковський, які були відповідно головою та секретарем Закордонної делегації УПСР, у липні 1920 р. передали В. Затонському адресованого до ЦК КП(б)У листа, у якому, зокрема, відзначалося: «Оскільки УПСР розділяє завдання III Інтернаціоналу, а ваша партія не полишає гасла вільного самовизначення народів, ми впевнені у досяжності повної угоди і координування дій УПСР з планами КП(б)У, об'єднаними загальними інтересами соціалістичної революції...»⁵⁸³. На співробітництво з українськими есерами більшовики не пішли, але нейтрально-позитивне ставлення УПСР до більшовицької влади відіграло свою роль в зміцненні більшовицького режиму.

Більш важливою для посилення впливу більшовицької влади на суспільство була позиція групи В. Винниченка, який ще у вересні 1919 р. остаточно розірвав стосунки з УСДРП і створив у Відні Закордонну групу українських комуністів⁵⁸⁴. Винниченко, як і Петлюра, був вихідцем з лав УСДРП, він брав найактивнішу участь у творенні УНР і тому його позиція могла бути використана в антиуенерівській пропаганді більш ефективно. До того ж Винниченко,

⁵⁸² Жуковський Аркадій (Франція, Париж). Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції 1919–1924. — Укр. іст. журн., 2002, — № 1. — С. 102.

⁵⁸³ Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). — К., 1993. — С. 179; Весь документ знаходиться тут: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 194. — Арк. 33–37.

⁵⁸⁴ Солдатенко В.Ф. Документи ЦК РКП(б) про Винниченка // Укр. іст. журн. — 2005. — № 4. — С. 73.

насамперед через свою непримиренну позицію до угоди з Польщею, користувався значною підтримкою чималого загону українських соціал-демократів в Галичині, яких Кремль намагався залучити на свій бік. Тому до пропозицій про співробітництво, які виходили від цього діяча, більшовицьке керівництво поставилося більш уважно.

Сам В. Винниченко, який щиро вірив в ідеали комунізму як ідеології, що знищить не лише соціальне, а й національне гноблення, вважав незалежницькі гасла більшовиків не тимчасовою поступкою, а стратегічною зміною політики Кремля в «українському питанні». Його завела в оману резолюція «Про Радянську владу на Україні»: «В цій резолюції російські комуністи стали вже на ґрунт не тільки принципіального, але й реального, фактичного визнання ваги національного питання»⁵⁸⁵. З огляду на таке бачення ситуації в Україні як Винниченком, так і його соратниками, він «з дозволу спільної конференції Закордонної групи УКП і Закордонної організації УПСР (25 лютого 1920 р.) офіційно звернувся до радянської влади з проханням надати можливість повернутися на Україну»⁵⁸⁶.

Така можливість була надана Винниченку невдовзі після початку радянсько-польської війни. Її потреба впливала із аналізу настроїв українського суспільства та, насамперед, через небезпеку для більшовицької влади неконтрольованої ними самоорганізації українців. Сталін у телеграмі Троцькому з Кременчуга від 11 червня 1920 р. писав: «"І. Петлюра являє собою серйозну силу в губерніях Зах[ідної] України, по всій Київській губернії й, зокрема, Полтавській; більш серйозну, ніж наші Ради. Прихильники Петлюри: сільські вчителі, фельдшера, агрономи, кооператори, які є організаційними елементами середнього та крупного селянства проти революції та "кацапів". Апарати Петлюри: незліченна кількість кооперативів та відділів "Просвіти", що є справжніми державними установами, з діловодством винятково українською мовою, з фінансами, що ніким не контролюються, з чудово працюючими підприємствами. "Просвіта" постачає населення петлюрівськими ідеями, кооперативи продуктами, при чому частина прибутку кооперативів безсумнівно йде в казну Петлюри, агенти якого чудово переховуються в цих «легальних» установах. В порівнянні з цими суто державними організаціями наші Ради слабкі до неподобства. Про Радвладу селяни знають лише те, що у неї чимало військ і вона відбирає хліб. Зважаючи на все це, я думаю, що поява Винниченка на нашому горизонті має зіграти найбільш серйозну роль в боротьбі з серйознішим ворогом революції на Україні, тобто з петлюрівщиною»⁵⁸⁷.

Бачимо, що основну небезпеку для більшовицької влади в оцінці Сталіна, так само як в Х. Раковського у листопаді 1919 р., становила українська інте-

⁵⁸⁵ Винниченко В. Відродження нації. Частина III. — Відень, 1920. — С. 486.

⁵⁸⁶ Солдатенко В.Ф. Документи ЦК РКП(б) про Винниченка // Укр іст. журн. — 2005. — № 4. — С. 74.

⁵⁸⁷ Цитовано за: Васильєв В.Ю. Еволюція поглядів керівництва РКП(б) та КП(б)У на світову революцію в контексті радянсько-польської війни 1920 р. // Укр. істор. журн. — 2006. — № 5. — С. 162.

лігенція, насамперед вчителі як найбільш масова її частина та кооператори як сила, що очолює процес економічної самоорганізації суспільства. Розкол інтелігенції був однією з головних цілей більшовицького керівництва. Загалом мети досягти вдалося, та й Винниченко відіграв свою роль. Сам факт загравання більшовиків з В. Винниченком, як і його доброзичливе ставлення до більшовицької влади, що збереглося навіть після того, як він виїхав закордон, чималою мірою сприяли лояльності до Кремля чималого загону українських соціал-демократів Галичини. У доповіді на VI Конференції КП(б)У (грудень 1921 р.) Х. Раковський відзначав: «Ми маємо в Галичині партію, яка тепер ще називається с[оціал]-д[емократичною] партією, яка була колись партією Винниченка і кампанії. Вона й тепер є потужною організацією, що має більше 35 000 членів. І ось тепер явилися делегати цієї партії і прохають прийняти її в Комінтерн. Зі свого боку партія приймає усі умови Комінтерну. Це дуже символічно, що організація, яка до вчорашнього дня була опорою петлюрівського уряду, явилася тепер до нас, щоб, відмовившись від своєї минулої діяльності, увійти до Комінтерну»⁵⁸⁸. Але для здобуття таких симпатій, як і для заспокоєння українського суспільства, Кремлю довелося зробити ще одну вагому поступку — нарешті таки формально визнати незалежність УСРР.

Вагому роль у такому визнанні мала економічна та управлінська складові. Протягом літа-осені 1920 р. керівники УСРР неодноразово вказували Кремлю на цілковите ігнорування економічних потреб України. Однак там на це не звертали уваги. Постійне недофінансування не давало змоги навіть планувати роботу. Нестача грошових знаків була настільки вагомою, а потреба в них настільки актуальною, що Х. Раковський посягнув на основи основ більшовицької фінансової політики — у листі до В. Леніна поставив питання про необхідність створення філіалу з друкування їх в Україні⁵⁸⁹. Усвідомивши, що звернення Х. Раковського не вплинуло на ситуацію, РНК УСРР на засіданні від 25 листопада 1920 р. ухвалив: «Приймаючи до уваги, що потреби українських органів у грошових знаках все зростають — з одного боку і неможливість їх своєчасного задоволення, як показала вже 10-місячна практика, з єдиного московського центру — з іншого боку — Рада Народних Комісарів постановляє: "Запропонувати Уповноваженому Наркомфіну увійти через Народний Комісаріат Фінансів в Раднарком РСФРР з проханням про відкриття в Харкові відділення фабрики заготівлі розрахункових знаків як підсобного органу для задоволення українських потреб"»⁵⁹⁰. Підкреслимо, що це було зроблено в умовах фактично автономного статусу України.

Те, що жорстка централізація не сприяла відновленню виробництва та ефективному управлінню, почали розуміти і в Кремлі. Главкізм не виправдав себе. Однак таке усвідомлення давалося вкрай важко. Можливість надання

⁵⁸⁸ Бюллетень VI Всеукраїнської конференції Коммунистической партии (большеви-ков) Украины. 9–13 декабря 1921. Бюллетень № 1. — С. 14.

⁵⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 440. — Арк. 10.

⁵⁹⁰ Об открытии в Харькове фабрики по заготовке денежных знаков // 33 Украины. — 1920. — Ст. 551.

Україні права на господарську ініціативу та управлінську автономію в очах Кремля спочатку виглядала як свого роду антитеза комуністичного будівництва. Але поступово приходило розуміння того, що мобілізаційно-примусові методи, які були ефективні задля концентрації ресурсів, дають постійні збої при використанні їх як основних важелів виробничих процесів. У випадку з Україною виникало ще й побоювання втратити контроль над нею, особливо з огляду на те, що ідея економічного самоуправління України фактично відповідала вимогам зразка кінця 1919 р. з боку боротьбистів та «групи Попова» з КП(б)У.

Найбільше розуміння звернення керівництва УСРР знайшли у Л. Троцького. Саме він першим з членів політбюро ЦК РКП(б) заговорив про необхідність зміни підходу до відносин з УСРР. У датованому 2 листопада 1920 р. зверненні до керівної компартійно-радянської верхівки (В. Леніна, Й. Сталіна, М. Бухаріна, М. Крестинського та М. Калініна), характеризуючи завдання урядового апарату в Україні, Л. Троцький наголошував: «1. Радянська влада на Україні трималась до цих пір /і трималася погано/ головним чином авторитетом Москви, великоросійським (в оригіналі — *"великорусским"* — Авт.) комунізмом і Російською (в оригіналі — *"русской"* — Авт.) Червоною армією. Лише зараз відбуваються в Україні внутрішні процеси, що ймовірно, забезпечать незрівнянно більшу стійкість радянської влади. Але, разом з тим, новий етап в розвитку України передбачає значно більшу самостійність урядових органів в Україні. Той режим, який існує нині, не може бути визнаний нормальним. В господарському сенсі Україна все ще уявляє собою анархію, прикриту бюрократичним централізмом Москви»⁵⁹¹ (курсив — Авт.). З огляду на усю сукупність обставин, ЦК РКП(б) до пропозицій Троцького поставився прихильно.

Назріла необхідність змінити формальні відносини. Про це відверто писав у листі до політбюро ЦК РКП(б) від 30 листопада 1920 р. Г. Чичерін: «Принцип незалежності Радянської України відіграв величезну роль в нашій дипломатії та підсік буферизм Пілсудського. У Ризькій угоді ми визнали формулу незалежності України, а між тим IV з'їзд Українських рад висловився за входження України до складу РСФРР. Це було до укладення Ризької угоди, котра зобов'язує нас визнати окремішність України. Фактично нинішні взаємовідносини можуть залишитися без змін, але їм потрібно надати форму союзу двох держав замість союзної держави»⁵⁹².

Після проведеної у грудні 1920 р. підготовчої роботи 28 грудня 1920 р. підписами В. Леніна та Г. Чичеріна з російського боку та Х. Раковського з українського було завізовано «Союзний Робітничо-Селянський договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою»⁵⁹³. У преамбулі Договору

⁵⁹¹ РДАСП. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 134. — Арк. 98.

⁵⁹² Там само. — Спр. 314. — Арк. 67.

⁵⁹³ Про союзний договір поміж УСРР та РСФРР // 33 УСРР. — 1921. — Ст. 93.

наголошувалося на взаємному визнанні незалежності і суверенності обох договірних сторін⁵⁹⁴.

Кремль погодився на такий крок, оскільки погоджувалися із Чичеріним у тому, що «за іншою формулою публічного права можуть ховатися ті ж самі фактичні відносини»⁵⁹⁵. Однак українська сторона саме змін у ставленні до себе й вимагала і їй навіть вдалося деякі положення змінити на свою користь. Про це, зокрема, свідчить зміна пункту 4 Договору. До наявного у проекті Каменєва-Чичеріна-Раковського тексту «Об'єднані Народні Комісаріати обох Республік входять до складу Ради Народних Комісарів Російської Соціалістичної Федеративної Республіки і мають в Раді Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської республіки своїх уповноважених»⁵⁹⁶ в кінцевому варіанті Договору було додано вкрай важливе для УСРР «яких затверджує і контролює український ЦВК і з'їзд Рад»⁵⁹⁷. Згодом це положення керівництво УСРР сприймало як підтвердження верховенства ВУЦВК у правничому полі радянської України, натомість у Москві вважали це доповнення пустою формальністю.

При ратифікації договору V Всеукраїнським з'їздом рад (відбувся 25 лютого — 3 березня 1921 р.) в преамбулі до основного тексту було вказано на необхідність «приступити негайно в згоді з Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом до розвитку тих пунктів договору, які торкаються відношень поміж Українським та Російським ЦВК, з'особного пакту про внутрішній розпорядок об'єднаних Комісаріатів та їх відношень до обох урядів, *на передбаченій договором підставі повної рівності поміж обома Республіками*»⁵⁹⁸ (курсив — Авт.). Рівноправність УСРР з РСФРР українська сторона вбачала основним змістом договору і публічно твердила про це українському суспільству. Тоді як для Кремля така постановка питання була неприйнятною. Договір з УСРР для більшовицького центру означав лише тимчасову формальну поступку, завданням якої було насамперед виконання зовнішньополітичних зобов'язань та заспокоєння українського суспільства і яка нічого не повинна була змінювати у ставленні до України.

Різне розуміння Договору, як і суті відносин між РСФРР та УСРР, слугувало однією з головних причин конфліктів, що виникали між Кремлем та Україною в наступні роки. При цьому основу непорозумінь нерідко становило прагнення кожної з сторін зблизити форму і зміст відносин. Однак підходи до реалізації

⁵⁹⁴ Там само.

⁵⁹⁵ РДАСП. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 134. — Арк. 67.

⁵⁹⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 48. — Арк. 8.

⁵⁹⁷ Союзний робітничо-селянський договір між Російською соціалістичною радянською республікою і Українською соціалістичною радянською республікою // Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — Х., 1932. — С. 122. Зазначимо, що в початковому україномовному варіанті слово «контролює» було пропущено. Див.: Резолюція 5-го Всеукраїнського З'їзду Рад «Про союзний договір поміж УСРР та РСФРР» // 33 України. — 1921. — Ст. 93.

⁵⁹⁸ Резолюція 5-го Всеукраїнського З'їзду Рад «Про союзний договір поміж УСРР та РСФРР» // 33 України. — 1921. — Ст. 93.

цих прагнень були різними. Українська сторона намагалася наповнити вказані у Договорі форми реальним змістом, тоді як Кремль, після певного усталення більшовицької влади в Україні, брав за основу наявний (і найбільшою мірою характерний саме для 1920 р.) зміст і намагався наблизити до нього форми взаємин, тобто юридично позбавити УСРР державного статусу і, відповідно, управлінської автономії.

СРСР як формальна федерація. Формальне визнання незалежності УСРР було зумовлене не лише реакцією на вимоги суспільства, а й економічною неефективністю управлінської надцентралізації та зовнішньополітичними факторами. Однак в умовах продовження комуністичного будівництва, коли продрозкладка фактично ліквідувала ринкові відносини, очікувати економічного піднесення було не варто. Під час підписання Договору між УСРР та РСФРР у Кремлі складали плани по «вдосконаленню» комуністичних методів на селі: до продовольчої розкладки збиралися додати розкладку на посівну площу. Однак незабаром там таки схаменулися і у березні 1921 р. запровадили нову економічну політику, головним символом якої стала заміна продрозкладки продродатком на селі.

Нові умови передбачали інші правила збору та розподілу ресурсів. У зв'язку із частковим поверненням ринку постали завдання створення місцевого, республіканського та, як тоді казали, загальнофедеративного бюджету. Для їх наповнення потрібно було не лише формально, а й фактично означити права та обов'язки різних управлінських гілок. Нова економічна політика вперше змусила все підраховувати. Вона призвела до того, що, як зауважив в травні 1922 р. В. Ксандров, Наркомфін «з органу постачання перетворюється в орган господарчий»⁵⁹⁹. Українські урядовці дедалі виразніше бачили визиск України. Оскільки при цьому Кремль покладав на них відповідальність за становище в Україні, то вони почали вимагати прав та повноважень.

В більшовицькій пропаганді в Україні теж на перший план висувалася вже не потреба централізації і прискорення світової революції, як це було в 1919 р., а теза про те, що «Радянська влада для України спеціально щасливо співпадає з національними її інтересами. Україна, як державна одиниця, може перемогти лише як радянська республіка, тобто лише в союзі з іншими радянськими республіками, зокрема, з Радянською Росією»⁶⁰⁰. Іншими словами, відбулася радикальна зміна парадигми. Ця зміна була вимушеною і віддаляла реалізацію стратегічного для комунізму завдання «злиття націй», але вона дала реальний результат. Оформлення СРСР як союзу рівноправних республік цілком вписувалися у цю нову парадигму.

Поступки в національному питанні, так само як і впровадження непу, були вимушеними і не означали відмови від намірів комуністичного будівництва. Комунізм владною верхівкою і надалі бачився і привселюдно пропагувався як недалеке майбутнє, для якого потрібно створити необхідні передумови.

⁵⁹⁹ Вопросы финансовой политики на второй сессии ВУЦИК // Финансовый вестник. — 1922. — № 1–2. — С. 35.

⁶⁰⁰ Раковский Х.Г. Пять лет украинской советской власти. — Х., 1923. — С. 15.

Звичайно, час, коли можна буде приступити до безпосереднього втілення комуністичних ідей в життя, точно не вказувався, але загальний настрій добре характеризувало сказане з цього приводу у квітні 1923 р. на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У напівжартівливим тоном Л. Троцьким: «Скільки — не знаю: якщо місяці, то їх буде, ймовірно, багато, якщо роки, то їх, ймовірно, не так багато. (сміх)»⁶⁰¹. В свою чергу, у понятійному словнику тогочасної партійно-державної номенклатури, та й серед прихильників комунізму взагалі, синонімічним до поняття «комунізм» залишався термін «централізація», то ж перехід до безпосереднього комуністичного будівництва мав відповідним чином відобразитися і на взаєминах України з центром.

Більшу половину 1921 р. можна визначити як час, коли питання статусу УСРР та її відносин з Кремлем не набуло чітких обрисів. Радянські республіки лише приходили в себе після спустошливого комуністичного штурму. Хоча саме цього року українське керівництво остаточно упевнилося (і провело це в законодавчому порядку) в потребі пріоритету власних законодавчих органів над «загальнофедеративними». Це було логічно як формально (УСРР — незалежна держава), так і практично: ухвалені в Москві рішення як правило зовсім не враховували української специфіки і, звичайно ж, не брали до уваги настрої суспільства. Та вже наприкінці жовтня–листопаді 1921 р. виник «казус Штернберга», який своє остаточне розв'язання отримав лише у лютому 1922 р. Проблема полягала у тому, що виконуючого обов'язки наркома робітничо-селянської інспекції УСРР Б.Штернберга у Кремлі затаврували ухильника до українського націоналізму лише за те, що він у конфлікті з московським посланцем П. Кобозевим намагався діяти в рамках чинного в УСРР законодавства та наполягав на тому, що Наркомат РСІ має право інспектувати усі підприємства, що знаходяться на території УСРР, в тому числі і з об'єднаних наркоматів. Варто додати, що ЦК КП(б)У позицію Штернберга цілковито підтримало⁶⁰².

Основне протистояння з питання статусу УСРР розгорнулося з початком 1922 року. Не рахуючи вже вказаного «казусу Штернберга», остаточну оцінку якому ЦК РКП(б) дало на початку лютого, першим дзвінком стало звернення Г. Чичеріна до Молотова з приводу майбутньої міжнародної конференції в Генуї, куди була запрошена Росія. Щоб уникнути у майбутньому юридичних складнощів у відносинах із Заходом, як вихід він запропонував вирішити питання «про включення братніх Республік до складу РСФРР до початку конференції»⁶⁰³. Він відзначав, що це рішення у тогочасних умовах обійдеться без серйозних міжнародних наслідків.

⁶⁰¹ Бюллетень VII Всеукраїнської конференції Коммунистической партии (большевиков) Украины. — X., 1923. — С. 14.

⁶⁰² *Сфіменко Геннадій*. За лаштунками комісії по з'ясуванню взаємовідносин між РСФРР та УСРР (січень–травень 1922 р.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжв. зб. наук. пр. — Вип. 19. — К., 210. — Ч. 1. С. 119–159.

⁶⁰³ Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? М., 1992. — С. 87.

Схожої думки був і Сталін, який заявив, що підтримує ідею «об'єднання усіх незалежних республік з РСФРР на засадах автономії», однак підкреслив, що для ухвалення такого рішення потрібен більш тривалий термін його підготовки⁶⁰⁴. Натомість Х. Раковський категорично відкинув запропоноване Г. Чичеріним рішення, назвавши у листі до Молотова його можливе прийняття «величезною політичною помилкою». Він зазначив на порушенні у разі схвалення пропозиції Чичеріна конституційних основ існування радянських республік та наголосив: «Чи вигідно нам саме напередодні Генуезької конференції дати усі націоналістичній братії України, Грузії і т.д. такий козир в руки?!»⁶⁰⁵

Окрім цього протягом січня лютого сталося ще низка непорозумінь у відносинах України з Кремлем. Наркомюст РСФРР подав проект рішення, за яким постанови об'єднаних наркоматів РСФРР в Україні мали поширюватися автоматично, а необ'єднаних — після відповідної реєстрації в УСРР⁶⁰⁶. Адміністративна комісія ВЦВК без будь-яких узгоджень з ВУЦВК збиралася подати на затвердження нову сітку губерній в УСРР⁶⁰⁷, Держплан РСФРР на чолі з І. Александровим вирішив поділити Україну на дві частини за економічним принципом, центр цілковито ігнорував Всеукраїнську кооперативну спілку⁶⁰⁸ тощо. Непорозуміння потрібно було якось владнати.

При описанні процесів формального створення СРСР увага істориків зосереджується в першу чергу на сталінському плані «автономізації». Недостатньо враховується та обставина, що увесь 1922 р., а не лише його друга половина, був періодом пошуків такої форми організації відносин, яка не суперечила б їх змісту. Однак напрацьований до серпня 1922 р. досвід у договірному оформленні відносин УСРР та РСФРР частіше за все лишається поза увагою.

Йдеться насамперед про причини утворення та роботу іншої комісії, українсько-російської, яку очолював М. Фрунзе. Про необхідність створення такої комісії керівництво радянської України заговорило ще на початку 1922 року, офіційне рішення про необхідність створення комісії з «членів ЦК РКП і ЦК КПУ» політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 11 березня, а діяла вона у травні-липні 1922 р. Основною її метою було конституювання порядку відносин між УСРР та РСФРР, причому увага зверталася передусім на господарчі наркомати. На початку травня 1922 р. для вирішення цього питання до Москви було відряджено М. Фрунзе та Д. Мануїльського. 11 травня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) з питання «Про українські справи» ухвалило рішення «створити комісію в складі: Сталін (*вказано без ініціалів у джерелі* — Авт.) Л.Б. Каменєв, М.В. Фрунзе, М.О. Скрипник, Д.З. Мануїльський для врегулювання відносин між УСРР та РСФРР»⁶⁰⁹. Комісію зобов'язали через два тижні розіслати пись-

⁶⁰⁴ Там само. — С. 88.

⁶⁰⁵ Там само. — С. 89–90.

⁶⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 32. — Арк. 176.

⁶⁰⁷ Там само. — Спр. 32. — Арк. 21.

⁶⁰⁸ Там само. — Спр. 29. — Арк. 22.

⁶⁰⁹ ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. — 1918–1933 гг. — Москва, 2005. — С. 68–69.

мове повідомлення про попередні результати її роботи. Закінчити роботу комісія мала у місячний термін, а її скликання було за М. Фрунзе⁶¹⁰. Підкреслювалося, що «жодної зміни у ставленні РСФРР до УСРР у розумінні ліквідації чи зменшення незалежності Української Республіки і взагалі в розумінні перегляду основних конституційних положень Української Республіки, не сталося»⁶¹¹. Це й стало основним лейтмотивом роботи комісії.

Керівники УСРР були налаштовані оптимістично. Здавалося б, вдалося зламати суворий централізм Кремля. Оптимізму додавали й ухвалені політбюро ЦК РКП(б) практичні доручення радянським органам влади, у яких, зокрема, відзначалося: «Усім радянським органам дати директиву про необхідність суворо триматися основ політичної лінії, наміченої ЦК. Т.т. Рикову та Цюрупі доручити спостереження за виконанням даної директиви»⁶¹². Мало того, українцям вдалося заручитися особистою підтримкою Леніна в цьому питанні, про що М. Фрунзе повідомляв членів політбюро ЦК КП(б)У: «Приватною угодою з Іллічем ухвалено рішення про офіційний виступ при найближчій зручній нагоді в дусі намічених рішень і для розсіювання несприятливою для України атмосфери»⁶¹³.

Настрій, який панував у Кремлі, спонукав Фрунзе та Мануїльського телеграфувати до Харкова: «Вважайте наші непорозуміння зовсім розвіяними». Здавалося б, з огляду на засади створення комісії, результати її роботи мали бути однозначно на користь України. Робота комісії, більшість членів та голова якої були представниками України, справді сприяла розв'язанню низки проблемних питань у відносинах. Однак далеко не всі очікування справдилися, а більшість результатів так і не була втілена в життя. Цілком можливо, що ситуація склалася б по іншому, якби не перший напад хвороби Леніна, який стався 25 травня 1922 р. Вождь не встиг виступити на офіційному зібранні з обіцяною підтримкою України.

Сталіну вдалося відстрочити затвердження результатів роботи комісії на вищому компартійному рівні: політбюро ЦК РКП(б) схвалило результати її роботи лише 10 серпня 1922 р., а вже наступного дня була створена комісія оргбюро ЦК РКП(б) на чолі з Й. Сталіним зі встановлення взаємовідносин між РСФРР та радянськими республіками, діяльність якої мала протилежний вектор спрямування. Підкреслимо, що основною причиною створення очолюваної Й. Сталіним комісії стали саме сприятливі для УСРР результати роботи українсько-російської комісії.

Позиція українського керівництва та Й. Сталіна мала одну спільну рису: обидві сторони намагалися зблизити зміст і форму взаємин між УСРР та більшовицьким центром. Суть плану генерального секретаря ЦК РКП(б) та наркома РСФРР у справах національностей Й. Сталіна, загальновідомого під

⁶¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 35. — Арк. 27.

⁶¹¹ ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. — 1918–1933 гг. — Москва, 2005. — С. 69.

⁶¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 982. — Арк. 111.

⁶¹³ Там само.

назвою «автономізації» незалежних республік, полягала передусім у приведенні формального статусу тогочасних «договірних республік» до існуючих реалій⁶¹⁴. У ньому зближення форми і змісту таких відносин передбачалося у сенсі зміни форми. Натомість українська сторона намагалася змінити зміст взаємовідносин і «підтягти» його до наявної «незалежницької» форми. В результаті знову вийшло «ні вашим, ні нашим». Не аналізуючи цю проблему детально, відзначимо, що після часткового одужання В. Леніна за його наполяганням в роботі над питання про взаємини з «незалежними» республіками постійно враховувалася необхідність формального збереження за республіками державного статусу і знову-таки формального надання їм однакових з Росією державних прав. Цим можна пояснити включення до Договору про створення СРСР права виходу кожної із союзних республік із його складу.

Попри поширену в історіографії та в сучасній історичній пам'яті дату 30 грудня 1922 р. як день утворення СРСР, у реаліях 1920-х років вона такою не була. На той час офіційною датою заснування СРСР (до речі, державним святом) називалося 6 липня 1923 р⁶¹⁵. Звернемося до результатів роботи I Всесоюзного з'їзду рад, рішення якого нині вважаються початком існування СРСР. Й. Сталін на ньому був основним доповідачем з питання об'єднання республік. В кінці свого виступу він зачитав проект Декларації та Договору про утворення СРСР і закликав негайно ухвалити їх прийняття «з властивою комуністам одностайністю»⁶¹⁶. Однак депутати Й. Сталіна не підтримали.

Натомість була затверджена постанова, запропонована представником УСРР М. Фрунзе, за якою Декларація і Союзний договір були ухвалені лише в основному та передавалися на обговорення до республік. Набути ж чинності названі документи повинні були лише на наступній сесії ЦВК СРСР. Вона мала відбутися після внесення поправок, запропонованих республіками та узгодження всіх спірних питань⁶¹⁷. Таке рішення з'їзду цілковито узгоджувалося з резолюцією пленуму ЦК РКП(б) про союзне будівництво від 18 грудня 1922 р.⁶¹⁸

⁶¹⁴ «Договірні» від автономних республік формально відрізнялися лише наявністю двох необ'єднаних наркоматів — закордонних справ та продовольства, частково — робітничеселянської інспекції. Для автономних республік наприкінці 1922-го — на поч. 1923 р. принцип фінансування був такий самий, як і для «договірних» — певний відсоток від загальної суми. Башкирія, приміром, отримувала 2%.

⁶¹⁵ Більш детально про це див: *Єфіменко Г.* 6 липня як «червоний день» календаря: Причини появи сталінського міфу про дату створення СРСР та потреба його деконструкції // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 16, Ч. 1. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 134–153.

⁶¹⁶ *Сталін І.В.* Об образовании Союза Социалистических Республик. Доклад на I съезде Советов СССР 30 декабря 1922 г. // Правда. — 1922. — 31 декабря; *Сталін Й.В.* Про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на I з'їзді Рад СРСР 30 грудня 1922 р. // Сталін Й.В. Твори. — Т. 5. — К., 1948. — С. 158.

⁶¹⁷ Съезды Советов Союза Советских Социалистических республик: Сб. док. 1932–1937. — Т. III. — М., 1962. — С. 17.

⁶¹⁸ На пути к «социалистическому унитаризму»: Из новых документов 1922 г. по истории образования СССР / Публ. подгот. В.А. Горин и др. // Отечественная история. — 1992. — № 4. — С. 106.

У виступі Фрунзе воно мотивувалося необхідністю того, щоб створення СРСР було «дійсно актом, що встановлює безпомилково основи нових міцних взаємовідносин, які дають можливість кожній державі, що входить в Союз, проявити в інтересах спільної справи максимум енергії і самодіяльності»⁶¹⁹. Що стосується української сторони, то вона сприйняла настанови про створення СРСР як керівництво до дії: проект Договору було піддано серйозному доопрацюванню. Його напрямок визначався тим, що з Харкова СРСР бачився не покращеним варіантом Російської імперії, а дійсно новим державним утворенням, у якому гасла про рівноправність і взаємоповагу не будуть порожніми словами. А таке державне утворення потрібно було ще створити, оскільки до проголошення намірів про створення СРСР бажаних принципів у взаємовідносинах з УСРР Кремль не дотримувався.

Оптимізму і наснаги керівництву УСРР додавала позиція В. Леніна, який ще 6 жовтня 1922 р. заявив про свої наміри оголосити «бій не на життя, а на смерть» великоросійському шовінізму⁶²⁰. Позиція В. Леніна, який у листі від 30 грудня 1922 р. жалкував, що не втрутився достатньо енергійно «в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік»⁶²¹, давала формальний привід для перегляду існуючого проекту Договору про утворення СРСР. Цим і скористалися українські керівники. Тим більше що підстави для занепокоєння не лише не зникали, а виявлялися дедалі більш рельєфно.

Не можна сказати, що у ті часи, коли В. Ленін був здоровим, українські інтереси враховувалися більш-менш повно. Але тоді усе списувалося на ненагадженість управління, В. Леніна у великодержавництві звинувачувати не було підстав. Протягом 1921–22 рр. неврахування потреб розвитку української економіки та «небачення» формально незалежного Харкова при вирішенні різного роду організаційних та господарських питань постійно викликало незадоволення у компартійного керівництва України. Протоколи політбюро ЦК КП(б)У за той період переповнені протестами проти небажання Москви рахуватися з українським компартійно-радянським центром. Ці протести стосувалися не лише питань розвитку промисловості і фінансування, але й управління в сфері транспорту, інформаційного забезпечення, торгівлі, партійного контролю, ДПУ, освіти тощо⁶²². Таким чином, у настроях української компартійної верхівки, яка працювала в українському суспільстві і так чи інакше була вимушена реагувати на його вимоги, формувалося усвідомлення необ-

⁶¹⁹ Промова делегата від Радянської України М. Фрунзе на I Всесоюзному з'їзді Рад в питанні про об'єднання радянських республік в єдину союзну державу // Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. Збірник документів і матеріалів. — 1963. — С. 305.

⁶²⁰ *Ленін В.І.* Записка Л.Б. Каменєву про боротьбу з великодержавним шовінізмом // Повн. збір. тв. — Т. 45. — К., 1974. — С. 203–204.

⁶²¹ *Ленін В.І.* До питання про національності або про «автономізацію» // Повн. збір. тв. — Т. 45. — К., 1974. — С. 339.

⁶²² Див. протоколи засідань політбюро ЦК КП(б)У. — ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 13, 29, 30.

хідності здобуття реальних важелів для управління Україною. Створення СРСР, коли на чолі усіх процесів формально мали постати не російські органи влади, а союзні, бачилося керівництвом УСРР як крок на шляху до поліпшення ситуації.

Українську сторону не влаштувала проста заміна вивіски (тобто назви держави), але водночас це вважалася природним для керівництва РСФРР. Можна сказати, що представники України намагалися діяти відповідно проголошених гасел, а представники центру — згідно усталених і ними запроваджених норм у відносинах з національними республіками. Тенденції до збереження формального державного статусу та реального збільшення прав національних республік знайшли відображення в рішеннях XII з'їзду РКП(б) (17–25.04.1923 р.). У резолюціях з'їзду було вказано на необхідність надання управлінських повноважень та інших поступок національним республікам. Зокрема, у п. 10 резолюції з'їзду з національного питання наголошувалося на необхідності надати республікам «достатньо широкі фінансові, і, зокрема, бюджетні права, що забезпечать можливість їх власної державно-адміністративної, господарської та культурної ініціативи»⁶²³.

Українське керівництво сприйняло настанови XII з'їзду РКП(б) як керівництво до дії. Як зазначалось в звіті ЦК КП(б)У за 1923–24 рр., розробка «проекту міжсоюзного договору була доручена радянським органам»⁶²⁴. 3 травня 1923 р. під головуванням Х. Раковського відбулося об'єднане засідання комісії Раднаркому УСРР з опрацювання конституції СРСР, взаємовідносин між наркоматами УСРР та СРСР⁶²⁵. На ньому ухвалили таке рішення: «Визнати за необхідне переглянути усі раніше опрацьовані положення, виходячи з тез, прийнятих Всеукраїнською партійною конференцією та XII з'їздом РКП(б)»⁶²⁶. Для цього створювалася об'єднана комісія у складі М. Фрунзе, М. Скрипника, М. Владимирського на чолі з Х. Раковським. Їй було доручено до 7 травня внести свої пропозиції. Наступного дня подібне рішення прийняло і політбюро ЦК КП(б)У⁶²⁷.

Остаточна позиція української сторони була зафіксована на об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК та РНК УСРР 23 травня 1923 р. На ньому усі попередні резолюції і пропозиції були об'єднані в один документ — проект Конституції СРСР, що за формою був тотожним проекту Договору про утворення СРСР. Про серйозність підходу свідчили наміри українських урядовців добиватися того, щоб наркомати закордонних справ та зовнішньої торгівлі перейшли з категорії злитих до директивних. Окрім того, українське керівництво наполягало на тому, щоб наркомати праці, продовольства і робітничо-селянської інспекції були необ'єднаними. Серед вимог були також й надання

⁶²³ РКП (б). Съезд 12-й. Москва. 1923. Стенографический отчет. — М., 1968. — С. 696.

⁶²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1811. — Арк. 71.

⁶²⁵ Повна назва така: «Об'єднана комісія Раднаркому по опрацюванню конституції СРСР, взаємовідносин між наркоматами УСРР та СРСР, структури і конституції Верховного суду та побудови бюджету».

⁶²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 361. — Арк. 2.

⁶²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 40. — Арк. 50.

ініціативи у залізничному будівництві та формування тарифів на залізничні перевезення⁶²⁸ тощо. Детальний аналіз принципових розбіжностей (перш за все економічних) проекту Договору про створення СРСР від 30 грудня 1922 р., його українського варіанту від 23 травня 1923 р. та введеного в дію 6 липня 1923 р. документа виходить за межі тематики цієї праці. Однак навіть наведені дані свідчать про те, що економічна та управлінська складова майбутнього союзу з Харкова бачилися інакше, ніж з Москви. Це було закономірним наслідком врахування настроїв суспільства, в якому майбутнє об'єднання ще з 1919 р. бачилося як федерація рівноправних республік.

Справа юридичного оформлення реально існуючої централізованої держави з початку 1923 р. набула широкого розголосу. Багато не лише керівних республіканських діячів, але й низових активістів, сприйняли ідею майбутнього СРСР як справді рівноправного і добровільного союзу народів. Їх наміри значною мірою знайшли відгук у рішеннях XII з'їзду РКП(б) з національного питання. Рівність і сприяння національним республікам залишалися також офіційними гаслами радянської агітації та пропаганди, хоча на практиці їх реалізація була неможливою. Компартійне керівництво намагалося пояснити все це браком часу для вироблення необхідних законодавчих актів. Мовляв, трохи зачекайте, далі все буде гаразд. Оскільки гасла залишалися, то в УСРР щоразу з'являлися нові державні діячі, які вимагали відповідності дій гаслам.

Рішення XII з'їзду РКП(б), а разом з ними і пропагандистські заходи із зображення майбутнього СРСР як гарантії державності і суверенності України, сприяли активній співпраці з радянською владою широких верств української інтелігенції. Саме друга половина 1923 р., стала, приміром, переломною у настроях українського вчительства, яке в основній своїй масі лише після початку політики коренізації перейшла на бік радянської влади. Таким чином, в Кремлі усвідомлювали, що змінювати пропагандистські гасла в національних республіках було недоцільно.

Надавати реальні повноваження республікам у господарській сфері сталінське керівництво теж не збиралося. Можна навіть сказати, що така пропозиція всерйоз навіть не розглядалася. Адже невідповідність форми (агітаційних гасел, пропаганди, іноді — зовнішніх атрибутів) та змісту (реальних дій) була правилом комуністичної політики. Стосовно взаємовідносин центру з національними республіками слушно видається думка А. Ненарокова. Аналізуючи причини перемоги Й. Сталіна у боротьбі за владу, він підкреслив: «І дії, і настанови Сталіна були переможні, оскільки спиралися на дві пануючі в російській суспільній думці ідеї: перша — ідея великої і неділимої Росії, друга — підпорядкованість національного питання інтересам централізованої державної влади»⁶²⁹.

Історики початку XXI ст. можуть стверджувати, що з організацією Радянського Союзу відносини України з Кремлем принципово не змінилися. По суті

⁶²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 161. — Арк. 3–10; спр. 361. — Арк. 5–7.

⁶²⁹ *Ненароков А.П.* Семьдесят лет назад: Национальный вопрос на XII съезде РКП(б) // Отечественная история. — М., 1993. — № 6. — С. 112.

так воно і було. Однак не можна забувати про *спроби* українського компартійного керівництва, вхопившись за формальності, не стільки зберегти (зберігати було нічого), скільки підвищити фактичний статус і економічний суверенітет УСРР. Хоча ці спроби врешті решт виявилися невдалими, але й вони мали далекосяжні наслідки.

Після створення СРСР і до початку нового комуністичного штурму у 1929 р. керівництво УСРР намагалося відстоювати економічні пріоритети УСРР та власні управлінські повноваження. Іноді це навіть вдавалося. У Кремлі під час планування індустріалізації основні капіталовкладення під різними приводами збиралися спрямувати за межі України. Українське керівництво не задовольняв той факт, що «з 45 заводів, які збираються побудувати, лише три заводи будуть розміщені в Україні»⁶³⁰. Натомість українські урядовці економічно обґрунтовували першочерговий промисловий розвиток УСРР з тим, щоб до 1929/30 р. частка української промисловості у загальносоюзній становила 38%⁶³¹.

Обґрунтовуючи у 1925 р. необхідність пріоритетного розвитку України, тогочасний голова Держплану УСРР Г. Гринько писав: «В силу специфічних умов свого географічного положення (близькість європейських та близькосхідних ринків та наявність незамерзаючих портів), а також внаслідок специфічних рис своєї економіки (виробництво експортних товарів, видобуток найважливіших корисних копалин і концентроване розташування найголовніших галузей промисловості) *вкладення капіталів в українське народне господарство має призвести до найбільш стрімкого народногосподарського ефекту для всього СРСР*». Логічним був і висновок: «Не може бути зрівняльного підходу»⁶³². Подібна точка зору була поширеною серед керівництва України і воно її відстоювало перед Кремлем. В другій половині 1920-х років ЦК РКП(б) нерідко прислуховувалося до позиції Харкова. Однією з таких перемог стало рішення про будівництво Дніпрогесу. У березні 1927 р. Л. Каганович так характеризував це досягнення: «Ми їздили спеціально до Москви, ми ставили там завзято це питання. Я мушу зауважити особливу роллю у відношенні Дніпрельстану тов. Чубаря, що він вивчав, поглиблював, розробляв це питання й ми досягли того, що Дніпрельстан будується»⁶³³.

На ухвалення таких рішень впливала і внутрішньопартійна ситуація. У період боротьби з опозиціями московське компартійне керівництво уважно прислухалося до думок представників української компартійної номенклатури. І досить часто декларувало згоду. За слушним зауваженням С. Кульчицького, в умовах боротьби за владу Й. Сталін «був кращим другом національних республік. У боротьбі зі своїми супротивниками він відчував крайню потребу в

⁶³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 87. — Арк. 21.

⁶³¹ Там само.

⁶³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2031. — Арк. 42.

⁶³³ Каганович Л. Питання нацполітики на Україні (уринок з доповіді т. Кагановича на березневому пленумі ЦК КП(б)У 1927 р. // Будівництво Радянської України. Збірник. Вип. 1. За лєнінську національну політику. — Харків, Б.р. — С. 123.

підтримці найбільшої радянської республіки — УСРР та найбільш чисельної, після російської, республіканської партійної організації — КП(б)У»⁶³⁴.

Формально у Кремля не викликало заперечення ухвалене ЦК КП(б)У в червні 1926 р. рішення про те, що «партія буде вести дальшу роботу в справі зміцнення СРСР на базі існуючої Конституції при забезпеченні самодіяльності та розгортання державного будівництва УСРР»⁶³⁵. Однак, коли справа доходила до практичних кроків в напрямку «забезпечення самодіяльності», то все поверталось на круги своя. Надавати реальну самостійність українському субцентру влади хоча б у чітко визначених межах Кремль не бажав. Незважаючи на всюди декларовану тезу про те, що республіканські бюджети хоча б у найбільш міцних республіках мають бути бездефіцитними, це положення не виконувалося. Відповідно українські економісти не мали змоги планувати діяльність урядових структур та розвиток народного господарства на наступний рік.

Такий стан речей викликав гостре незадоволення в Харкові. Це відобразилося у роботі та рішеннях об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, що відбувся наприкінці лютого — на початку березня 1927 р. Питання бюджетних взаємовідносин та економічного розвитку народного господарства було на ньому основним. Бюджетна безправність так вже допекла керівника українського уряду, що у відповідь на чергове урізання фінансування України він не витримав і зауважив: «Коли ми захищали в союзних установах наш бюджет в таких умовах звичайно виникла внутрішня думка — чи треба так гарно складати бюджет, коли в ньому буде все видно, щоб потім потрапити під механічне скорочення? Ми провадили державну лінію, ми себе обмежували, складаючи бюджет без запасу і коли різали — різали наживо»⁶³⁶.

Піднімалося на пленумі питання і про розвиток промисловості на Правобережжі. Доволі жорстко критикувалося позиція, за допомогою якої у Кремлі намагалися відхреститися від промислового будівництва на Правобережжі. Її суть зводилася до тези про те, що розвиток будь-якої промисловості в прикордонній смузі недоцільний та небезпечний. Невдоволення діями Кремля знайшло відображення і в резолюції, де, з огляду на висловлені зауваги, було наголошено: «Визнаючи незадовільним існуючий закон про бюджетні права республік, вважати за необхідне подальше уточнення цього закону у напрямку забезпечення виконання директив XII з'їзду про бюджети національних республік»⁶³⁷. Тобто українські компартійні та радянські діячі вкотре вимагали перейти від декларації рівноправності до її реального наповнення. Однак період поступок Кремля вже минув. На часі знову постало завдання комуністичного будівництва, а це означало неминуче посилення централізаційних процесів.

⁶³⁴ Кульчицкий С. Курс — украинизация // Родина, Москва — 1999. — № 8. — С. 110.

⁶³⁵ Про підсумки українізації (Тези червневого пленуму ЦК КП(б)У 1926 року) // Будівництво Радянської України. Збірник. Вип. 1. За ленінську національну політику. — Харків, Б.р. — С. 65.

⁶³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 253. — Арк. 53.

⁶³⁷ Там само. — Спр. 250. — Арк. 7.

В умовах розпочатого в 1929 р. нового комуністичного штурму сподіватися на можливість посилити право республіканського керівництва на господарську ініціативу було марною справою. Основа індустріалізації — важка промисловість — була виведена з під контролю українського уряду. Формально кінцевим акордом стало ухвалене «відповідно до постанов ЦК ВКП(б), президії ЦВК СРСР та РНК СРСР» рішення політбюро ЦК КП(б)У від 19 січня 1932 р. «Про перетворення ВРНГ УСРР на Наркомат легкої промисловості УСРР»⁶³⁸. Відтепер навіть формально головний колись центр економічного життя в Україні ліквідувався. Говорити про «відносини» між Кремлем та республіканським субцентром влади більше не доводилося, оскільки останній втратив функції суб'єкта таких відносин. Однак, незважаючи на поразку намірів українського керівництва відгравати важливу роль в господарському управлінні Україною, говорити про цілковиту неефективність цих спроб не варто. Приміром, капіталовкладення в українську промисловість у цей час відчутно збільшилися. Так, якщо до 1928 р. вони становили 18,6%, то в роки першої п'ятирічки — 20,6%. Щоправда, потім розпочався зворотний процес — у роки другої п'ятирічки частка капіталовкладень в Україну становила — 18,5%, за три з половиною роки третьої — 14,9%⁶³⁹.

Запровадження коренізації. Після закінчення військового протистояння із зовнішніми силами, в тому числі і поразки спроб здійснити «світову революцію», перед більшовицьким керівництвом постало завдання економічного відновлення та модернізації країни в неочікуваному раніше ракурсі. Головна складність полягала в об'єктивній зумовленості практичного курсу на будівництво соціалізму в одній країні. Іншими словами, Кремль був змушений шукати такі шляхи модернізації країни, які б давали змогу обійтися без технічного і матеріального донорства Заходу, розрахунки на яке були важливою складовою комуністичної революції. При цьому необхідно було використовувати комуністичну ідеологію, яка й обґрунтовувала владу більшовиків. Завдання ускладнювалося недостатньо лояльним ставленням населення і низової інтелігенції до більшовиків. Насамперед це стосувалося України.

Задеклароване в резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» прихильне ставлення до української культури, що було підтверджено відповідними законодавчими актами УСРР, на перших порах почало давати свої плоди. Наркомат освіти очолив боротьбист Г. Гринько. Він робив усе можливе для розвитку широкої шкільної мережі та спробував створював іншу систему освіти, аніж в РСФРР. Формальних незгод між владою на освітянами поменшало. У суспільстві на той час вже сформувався попит на освіту. Як зазначав відомий український педагог С. Сірополко «кожне село намагалося мати в себе українську школу, складало приговори, збирало кошти, відводило помешкання,

⁶³⁸ Там само. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 19.

⁶³⁹ Воробьев Ю.Ф. Выравнивание уровней экономического развития союзных республик. — М., 1965. — С. 59.

давало ґрунт, розшукувало вчителя»⁶⁴⁰. Тобто якщо раніше освітня справа все-таки була прерогативою держави та церкви, то в роки революцій і потрясінь вже саме суспільство вимагало школи. І не лише вимагало, а й створювало її. Оскільки ж владна верхівка не занадто пильно контролювала цей процес, то кількість вчителів відчутно збільшилося.

Цей процес продовжувався і після закріплення радянської влади. Так, Х. Раковський у одній із своїх доповідей у 1920-му р. підкреслював: «Населення скрізь посилено вимагає шкіл. Селяни самі віддають будинки поміщиків та ремонтують школи. В одній волості житомирського повіту серед селян зібрано 3 млн. грошей для того, щоб їм зробили школу»⁶⁴¹. Про розуміння більшовицьким керівництвом цієї масової тенденції свідчить і одна з перших постанов більшовицької влади в освітній галузі після відновлення своєї влади в 1920 р. під назвою «О практической работе по просвещению». В ній, зокрема, після вказівок про розпуск інститутів та старших класів гімназій наголошувалося: «В області початкової школи зосередьте всі зусилля на підтримці та зміцненні початкової школи. Відкрийте всі українські школи, що існували раніше. Забезпечте їх навчальними посібниками, паливом і всіма засобами охороняйте приміщення від реквізиції»⁶⁴². Тобто більшовицька влада, а в цьому випадку — очолюваний Г.Гриньком Наркомат освіти УСРР, намагалася враховувати прагнення широких мас, перш за все селянських.

Такий підхід дав результат. Станом на 1 жовтня 1921 р. кількість вчителів був найвищою за перші 5 років непу. А далі почала зменшуватися. Хоча, як визнавалося у тогочасній літературі, до цифр треба «ставитися обережно»⁶⁴³ (у порівнянні із статистикою другої половини 1920-х рр. вони були вищі), однак тенденція сумніву не викликала — з остаточним утвердженням радянської влади кількість шкіл, і вчительського складу відповідно, стала зменшуватися стрімкими темпами. Ось показники за найбільш проблемні роки, згруповані в окремі таблиці⁶⁴⁴.

⁶⁴⁰ *Сірополко Степан*. Народна освіта на українських землях і в колоніях // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського. — К., 1993. цитовано за: <http://izbornyk.org.ua/cultur/cult06.htm>

⁶⁴¹ Советское строительство на Украине (по докладам отделов Губисполкомов). Итоги одной поездки. — Харьков. — 1920. — С. 44.

⁶⁴² 33 України. — 1920. — № 1. — С. 13; Известия ВЦИК и Харьковского Губревкома. — 1920. — 27.02. — № 59.

⁶⁴³ Народня освіта на Україні. — Харків. — 1924. — С. 87.

⁶⁴⁴ Там само. — С. 99. Від загальної кількості педагогів віднято тих, хто працював у дитячому садку. Якщо в 1921–22 рр. ця цифра складала понад 2000 осіб, то у 1923 р. — близько 350–400.

Таблиця 4.

Чисельність вчителів у 1921–23 рр. (за даними 1924 р.)

Дата	Абсолютні цифри	У відсотках до 1.10.1921
1.10.1921	84 902	100
1.04.1922	73 281	86,3
1.04.1923	53 592	63,1
1.10.1923	48 755	57,4

З таблиці випливає, що, офіційне запровадження політики коренізації не відразу дало поштовх до збільшення кількості вчителів. Становище покращилося лише після того, як влада зробила кроки назустріч до того часу доволі недружньому вчителівству, зокрема, зняла із нього тавро «петлюрівського». Звичайно, минулого ніхто скасувати не міг. В одній із брошур, датованій 1925 р., наголошувалося: «Жовтневий переворот, перехід влади до рук більшовиків, збив з пантелику масовика-освітянця і штовхнув його разом з цілою профорганізацією в табір опозиції, — щоб м'яко висловитися, — настроїв його проти нової влади, її роботи, її органів»⁶⁴⁵. Але в середині 1920-х років це не вважалося за непростимий гріх.

Влада в умовах необхідності якнайшвидшої модернізації мала намір використати українського вчителя не лише як освітянця (освіту легше засвоїти рідною мовою), а й намагалася перетворити його в агітаційний рупор радянської влади. Адже для втілення принципів індустріалізму потрібно було взяти під контроль національно-культурне життя та відповідним чином видозмінити психологію мас. Цьому слугувала і запроваджена в 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) політика коренізації. Головний її зміст полягав у сприянні вивченню і пропаганді комуністичних ідей рідною для народних мас (в Україні — насамперед українською) мовою. Л. Троцький у виступі на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У так пояснював делегатам необхідність цієї політики: «Коли ми не зуміємо підійти до селянства, вивчити селянина, його психологію, то ми можемо штовхнути його в другу Петлюрівщину. А друга Петлюрівщина була б в цей новий період, коли все є плановим, теж «плановою» (у книзі Л. Троцького, яка була опублікована в Москві, говорилося так: «А друга петлюрівщина була б більш органічною, глибокою та небезпечною»⁶⁴⁶ — Авт.). Ця друга Петлюрівщина мала би план у культурному відношенні в школі і в усіх галузях. Український селянин кожне незадоволення помножуватиме на національний чинник і це доведе до Петлюрівщини, тобто до контрреволюційного руху проти радянської диктатури»⁶⁴⁷. Завдяки запровадженню політики українізації компар-

⁶⁴⁵ Гаврилів М. Жовтнева революція та вчителівство. — Харків, 1925. — С. 28.

⁶⁴⁶ Троцький Л. Задачі XII съезда РКП. — М., 1923. — С. 39.

⁶⁴⁷ Троцький Л. Про національне питання. З промови на VII Всеукраїнській партійній конференції в Харкові // Національна політика Радянської влади. Збірка з передмовою Х. Раковського. — Харків, 1923. — С. 10.

тійній владі вдалося майже безболісно ліквідувати органічну (то були форми самоорганізації) для українського суспільства мережу «просвіт», унеможливити розвиток української кооперації, взяти під пильний контроль вчителство тощо.

Ззовні політика коренізації мала певні ознаки (і багатьма так сприймалася) сприяння розвитку пригнічених раніше культур. До такого її розуміння була близькою і позиція частини керівництва УСРР. Зокрема, М. Скрипник на одному із засідань політбюро дав таке визначення, яке потім повторив на червневому 1926 р. пленумі ЦК КП(б)У: «Українізація це є більш-менш діяльність партії та радянської влади, що нею керуються, щоб до цього часу, до Жовтневої революція пригнічений і поневолений український народ, працюючі маси організувати в робітничо-селянську державність і цим самим виводити з минулого стану пригнічення і розвивати культуру, підносити її і рухатися далі шляхом соціалістичного будівництва»⁶⁴⁸.

Однак не лише у Кремлі, а й серед переважної частини більшовицької номенклатури в Україні завдання політики коренізації обмежувалися намірами активного використання мов неросійських народів (в Україні — насамперед української) у комуністичному будівництві та широкого залучення до цього процесу місцевих кадрів. Враховуючи стратегічну мету комунізму в національному питанні — єдина мова, єдина культура, все централізовано, уніфіковано і стандартизовано, від якої жодним чином не відмовлялися, можна зробити висновок, що, за задумом компартійної верхівки, політика коренізації в УСРР мала сприяти поширенню українською мовою ідеї про необхідність знищення національних та мовних відмінностей. Така політика згодом цілком логічно призвела до поширення ідеї про необхідність «наближення» української мови до російської з метою їх подальшого «злиття».

Л. Троцький визнавав у 1923 р., що «було б легше будувати соціалізм, якби не було ... різноманітності мов національних культур»⁶⁴⁹. Однак у Кремлі добре розуміли, що пряmlinійна пропаганда ідеї «злиття націй» призводить до зворотного результату. Тому головною небезпекою в національному питанні був задекларований великодержавний шовінізм, але не як такий взагалі, а як живлюще джерело для «місцевого націоналізму». Зокрема, у резолюції XII з'їзду РКП(б) про великодержавний шовінізм говорилося так: «Цей ухил шкідливий не тільки тому, що він, гальмуючи справу формування комуністичних кадрів з місцевих людей, які знають національну мову, створює небезпеку відриву партії від пролетарських мас національних республік, а й насамперед тому, що він живить і вирощує змальований вище ухил до націоналізму (до націоналізму місцевого — Авт.), утруднюючи боротьбу з ним»⁶⁵⁰.

⁶⁴⁸ Скрипник М. Промова на червневому пленумі ЦК КП(б)У 1926 р // Будівництво Радянської України. Збірник. Вип. 1. За ленінську національну політику. — Харків, Б.р. — С. 32.

⁶⁴⁹ Троцький Л. Мысли о партии // Троцкий Л. Задачи XII съезда РКП. — М., 1923. — С. 68.

⁶⁵⁰ Національні процеси в Україні: історія й сучасність. Документи й матеріали. Довідник. У 2 ч. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 31.

Загравання більшовицьких керманічів з українською інтелігенцією зумовлювалося не стільки впливом останньої на українське селянство, скільки нагальною потребою використати цю найосвіченішу верству українського суспільства для стрімкого і якісного підвищення культурно-освітнього рівня народних мас. Політикою коренізації влада вбивала двох зайців: підвищувала свій авторитет серед місцевого населення й прискореними темпами створювала передумови для переходу до індустріального суспільства.

Однак політика коренізації потребувала теоретичного обґрунтування. Адже для адептів комунізму було засадничим бачення комуністичного/соціалістичного суспільства як наступної за капіталізмом ланки суспільного розвитку. Відповідно вони не бажали сприяти поширенню тенденції щодо «пробудження національного життя і національних рухів»⁶⁵¹, яка, за В. Леніним, була характерна для початкового етапу капіталізму. Таке ставлення до проблеми здавалося цілком логічним, адже увесь капіталістичний етап загалом вважався подоланим революційним «стрибком». У згаданій щойно праці, написаній наприкінці 1913 р., Ленін відверто відзначав: «Лишається та всесвітньо-історична тенденція капіталізму до ломки національних відмінностей, до *асимілювання* націй, яка з кожним десятиріччям проявляється все могутніше, яка становить один з найбільших рушіїв, що перетворюють капіталізм в соціалізм»⁶⁵². Тож політика коренізації/українізації в очах значної частини комуністів могла виглядати гальмом соціалістичного будівництва.

Щоб запроваджена політика коренізації не виглядала відступом від комуністичної мрії, варто було якось її обґрунтувати теоретично. В Україні потреба в цьому стала більш нагальною після приїзду Л. Кагановича та певного пришвидшення українізаційних процесів. Українська мова ставала «головнішою», а щодо росіян дедалі частіше почали вживати термін «національна меншість». Звичайно, це викликало незадоволення тих, хто української мови не знав і знати не бажав. Частина українофобів обґрунтовувала це завданням побудови комунізму. Серед них значну частку становили відряджені у різні роки до України комуністи та комсомольці з Росії. В Україні тією чи іншою мірою відсіч таким настроям давали, але далеко не для усіх українські компартійні керманічі були авторитетом. За виконання завдання теоретичного обґрунтування заходів із сприяння розвитку національних мов у всесоюзному масштабі був змушений взятися генсек РКП(б) Й. Сталін.

Як засвідчує аналіз сталінського архівного фонду, одним із побудників до такої праці став лист з Харкова за підписом Є.Тарана. Спираючись на цитати з дореволюційних праць В. Леніна, дописувач відстоював думку (Сталін її підкреслив), що «національні відмінності, в даному випадку відмінності мов, стають вже зараз завадою соціалістичного будівництва. Чим далі, тим ця завада, природно, буде відчуватися гостріше»⁶⁵³. Відповідно до цього Є. Таран від-

⁶⁵¹ Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання / Повн. збір. тв. — Т. 24. — К., 1972. — С. 121.

⁶⁵² Там само. — С. 122.

⁶⁵³ РДАСП. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 803. — Арк. 10.

значав: «Соціалістична революція вперше розв'язала можливості будівництва і розвитку національних культур і цим виконала завдання буржуазно-демократичної революції. Але ця «весна» національних культур, аж ніяк не буде продовжуватися вічно (Підкреслено тут і далі Й. Сталіним. Напроти написано рукою Й. Сталіна: «ось де собака закопана», — Авт.). На сцені вже з'явилися — і чим далі, тим більше будуть з'являтися — суто соціалістичні тенденції, котрі готують неминучий занепад національних культур, і перетворення елементів національних культур в елементи єдиної — за змістом і за формою, — загальнолюдської інтернаціональної культури»⁶⁵⁴.

Зауваживши, що на шляху до соціалізму немає потреби зупинятися на «капіталістичних станціях», Є. Таран наголосив: «Відсталі національні культури зовсім не зобов'язані пророблювати увесь шлях розвитку, який вже проробили при капіталізмі високо розвинуті національні культури. Оскільки соціалістична революція розвиває тенденції, що ведуть до асиміляції національних відмінностей, ці тенденції будуть переборювати національні елементи культури, не очікуючи, доки перші дозріють та наздоженуть у своєму розвитку ті національні культури, які їх обігнали». Й. Сталін напроти цих рядків написав: «справжні цілі російської культури»⁶⁵⁵.

Цей лист був написаний до журналу «Революция и культура», 23 серпня 1928 р. його передрук був відісланий редколегією журналу Й. Сталіну. У супровідному листі за підписом Сапожнікова відзначалося: «Стаття спрямована проти наших основних положень з питання про національну культуру. Друкувати статтю Тарана має сенс лише у тому випадку, якщо Ви погодитеся написати належну відповідь цьому Тарану»⁶⁵⁶. Перш ніж дати відповідь, Й. Сталін поцікавився особою Є. Тарана. З опозиціонером-троцькістом він вести полеміку не збирався. Натомість відзначив: «Якщо ж цей Таран партієць (а не опозиціонер), я згоден відповісти йому в друці. При цьому потрібно мати на увазі, що відповідь буде великою, оскільки питання чималою мірою нове, доволі складне і серйозне, і його потрібно висвітлити більш чи менш детально»⁶⁵⁷.

Виявилося, що автор «партієць», за яким, як відзначалося у довідці з місця роботи, «жодної опозиційної роботи не спостерігалось». Справжнє його ім'я Дубровін Ілля, 1903 року народження, член КП(б)У з 1926 р., з 1927 р. працює інструктором ЦК ЛКСМУ. Цікава деталь — на «відповідальній роботі» від перебував з 1920 року, спочатку — член бюро Саратовського губкому ЛКСМ, потім — редактор В'ятської комсомольської газети, в 1921–22 рр. — член Закавказького крайкому ЛКСМ. Іншими словами, цього І. Дубровіна було відряджено до України з Росії, і своє небажання вивчати українську мову він намагався обгрунтувати «ідейно», щоб недолік перетворити на перевагу.

Як відзначав у листі до Й. Сталіна від 9 вересня 1928 р. Сапожніков, «відповісти на його статтю, мені здається, потрібно саме тому, що, по-перше,

⁶⁵⁴ Там само. — Арк. 17.

⁶⁵⁵ Там само.

⁶⁵⁶ Там само. — Арк. 1.

⁶⁵⁷ Там само. — Арк. 25.

Таран наводить ті заперечення проти висунутих Вами деяких положень про національну культуру, що найчастіше зустрічаються, а, по-друге, робить теоретично і по лінії практичних висновків — грубі помилки»⁶⁵⁸. Поширення таких настроїв і введення їх в правило було небезпечним для Кремля, оскільки на практиці могло посилити відцентрові тенденції.

Й. Сталін і раніше постійно цей момент враховував і намагався бути дуже обережним у мовному питанні. Так, наприклад, восени 1924 р. він засудив (і наполог на скасування) рішення Президії Всеросійського ЦВК, згідно якого усі документи, які надсилаються у Москву, мали бути складені російською мовою або ж повинні були супроводжуватися російським перекладом. Генсек підкреслив, що таке рішення «суперечить лінії партії в національному питанні», і що варто було б «встановити повну свободу «надходження паперів» та заяв на будь-якій мові будь-якої національності і без будь-якого обмеження». А для покращення роботи він запропонував «організувати при Президії ВЦВК чи його секретаріаті спеціальний корпус перекладачів з усіх мов усіх національностей РСФРР»⁶⁵⁹. Підкреслимо, що мовним питанням, у якому він був готовий йти на великі поступки, Сталін намагався обмежити національне питання.

Разом із критикою асиміляційних щодо національних мов намірів компартійної верхівці потрібно було продемонструвати свою вірність комунізму, серед кінцевих цілей якого було і таке бажане «злиття націй». Вихід було знайдено. Обклавшись літературою з національного питання (у адресованій І. Товстухі записці генсек РКП(б) попросив надіслати йому в Сочі, де він в той час відпочивав, ряд праць, серед яких твори В. Леніна, Й. Сталіна, К. Каутського, А. Ікрамова, С. Шаумяна тощо), Й. Сталін написав тезову відповідь Є. Тарану (І. Дубровіну). Основний напрямок відповіді відобразився у таких словах: «Суть національного питання при диктатурі пролетаріату полягає в соціалістичному перетворенні, в залученні до соц[іалістичного] будівництва і до соціалізму, до соц[іалістичного] господарства і культури раніше відсталих націй, які нині звільняються. А якою мовою можна долучити ці нації до господарського та культурного будівництва? Можливо, російською? Ні! Рідною! Але для цього потрібно розвивати культурно ці народи (загальна освіта) рідною мовою. Це і є соціалістична за змістом і національна за формою культура»⁶⁶⁰. Відзначимо, що і в цьому випадку, і в усіх інших поняття «розвивати культурно» різні народи або «національна культура» доби соціалізму Й. Сталіним ототожнювалося із поняттям дозволу та сприяння вести культурно-освітню роботу рідною мовою.

При цьому Сталін усіляко підкреслював, що погляди тих, хто спираючись на В. Леніна, виступає за асиміляцію, насправді не мають нічого спільного з ленінським баченням проблеми: «Вислів Ілліча: “злиття націй”, “повна єдність” не адекватний формулі “знищення національних відмінностей”, відмирання націй, “знищення мовних відмінностей”, поява однієї спільної для усіх мови» і т. ін. В протилежному випадку речення Ілліча про «злиття робітників різних

⁶⁵⁸ Там само. — Арк. 29.

⁶⁵⁹ ДАРФ. — Ф.Р-3316. — Оп. 64. — Спр. 43. — Арк. 1–2.

⁶⁶⁰ РДАСП. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 803. — Арк. 33.

націй в боротьбі з царизмом при одночасній вимозі права на відокремлення і створення самостійн[ої] буржуазно-нац[іональної] держави (при владі капіталу) означало б, що робітники різних націй мають відмовитися від рідної мови, засвоївши лише одну яку-небудь спільну мову, — що абсурдно. А це зміщення понять і становить основну помилку Тарана»⁶⁶¹. Висловлені у цій відповіді Й. Сталіна Є. Тарану думки у більш літературно опрацьованій формі знайшли своє відображення в праці «Національне питання і ленінізм», що й стала засадничою у посиленні політики коренізації на місцях і насамперед в Україні в 1929–1932 рр.

Щоб не давати зайвих підстав для розвитку відцентрових тенденцій, компартійна верхівка оголосила, що «злиття націй» — це не одномоментний акт. Навпаки, в перший період комуністичного будівництва, за словами Й. Сталіна, «партія підтримує і буде підтримувати розвиток і розквіт національних культур народів нашої країни, вона буде заохочувати справу зміцнення наших нових, соціалістичних націй»⁶⁶². В листі до В. Касаткіна, який був написаний у лютому 1929 р., Й. Сталін так визначив завдання партії в національній політиці: «Розквіт культур (і мов) в період диктатури пролетаріату з метою підготовки умов для відмирання та злиття їх в одну національну культуру (і, відповідно й одну спільну мову) в період перемоги соціалізму в усьому світі»⁶⁶³. Відповідаючи комуністам, які не розуміли тактики «сприяння» розвитку національних культур і вважали, що вона шкодить кінцевій меті, Й. Сталін у своїй праці «Національне питання і ленінізм», написаній у березні 1929 р., назвав три етапи процесу «злиття націй».

На першому етапі раніше гноблені нації мали посилено розвивати свою мову та культуру. На другому етапі повинна була виникнути необхідність поряд зі своєю національною мати одну загальну міжнаціональну мову. І лише на третьому етапі (вже після «перемоги соціалізму» у світовому масштабі) національні мови та відмінності почнуть відмирати, поступаючись місцем загальній для всіх світової мові⁶⁶⁴. Щоправда, об'єктивні ознаки, за якими можна було визначити закінчення одного етапу і потребу переходу до іншого, визначені не були. Ця періодизація була ще раз обґрунтована у заключному слові Й. Сталіна з політичної доповіді ЦК на XVI з'їзді ВКП(б)⁶⁶⁵.

У сталінських працях зразка 1929 р. наявна одна обмовка, яка точно виявила його справжнє бачення державного статусу національних республік і, зокрема, України. Відповідаючи на пропозицію включити до переліку ознак нації наявність державності, Й. Сталін категорично не погодився, оскільки тоді б «всі гноблені нації, позбавлені самостійної державності, довелось б виключити з розряду націй... Більше того. При Вашій схемі довелось б доводити, що ...

⁶⁶¹ Там само. — Арк. 36.

⁶⁶² Сталін Й.В. Твори. — Т. 11. — С. 352.

⁶⁶³ Письмо И.В. Сталина В.Я. Касаткину о теоретических аспектах национального вопроса // ЦК РКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. 1918–1933. Москва, 2005. — С. 614.

⁶⁶⁴ Сталін Й.В. Твори. — Т. 11. — С. 346–347.

⁶⁶⁵ Там само. — Т. 13. — С. 7.

українці представляли націю при старому гетьмані, потім, в епоху царизму, вони перестали бути нацією, потім, після Жовтневої революції, вони, відокремившись тимчасово від РСФРР, знову стали нацією, і, нарешті, після об'єднання Української Радянської Республіки з іншими Радянськими Республіками в єдину союзнуну державу, українці знову перестали бути нацією»⁶⁶⁶. Вказуючи на цей приклад, секретар ЦК КП Узбекистану А. Ікрамов у листі до Сталіна від 9 квітня 1929 р. зауважив: «Цим самим може скластися враження, що Ви немовби заперечуєте факт існування України як держави і немовби ставите знак рівності між державним становищем України при царизмі, «коли вони перестали бути нацією», і зараз, коли в результаті об'єднання з іншими союзними республіками «знову перестали бути нацією». Така постановка питання може бути витлумачена як заперечення Вами факту державної оформленості України»⁶⁶⁷.

І справді, якщо звернутися до тієї риторики, якою обумовлювалася необхідність входження України до СРСР, а також подальшу пропагандистську роботу, то тема збереження української державності і навіть незалежності займала там важливе місце. Це знайшло своє місце і в Основному Законі. Так, у Конституції УСРР 1919 р. в редакції 1925 р. (зміни вніс IX Всеукраїнський з'їзд рад) зазначалося (ст. 6): «Українська Соціалістична Радянська Республіка входить до складу Союзу РСР як незалежна договірна Республіка... Входячи до складу Союзу РСР, УСРР разом з тим залишає собі право вільного виходу з Союзу РСР»⁶⁶⁸.

Майже незмінним залишилося положення про державність України і в Конституції УСРР 1929 р. Зокрема, в ст. 1 наголошувалося: «Українська республіка є соціалістична держава робітників та селян», а в ст.3 зазначалося таке: «Українська соціалістична радянська республіка входить до складу Союзу радянських соціалістичних республік як суверенна держава і зберігає за собою право вільного виходу з Союзу»⁶⁶⁹.

Навіть вже після датованого 1933 р. повороту в національній політиці, про який мова ще піде далі, теза про незалежність радянської України не зникла з публічного дискурсу. П. Любченко в 1937 р., під час обговорення проекту нової Конституції радянської України, публічно позиціонував себе як керівника незалежної держави, який вдячний за допомогу в завоюванні цієї незалежності «великому російському народу», а творцями цієї незалежності називав Леніна та Сталіна⁶⁷⁰. Таке бачення, як видно з обмовки Й. Сталіна, прямо суперечило поглядам Кремля.

⁶⁶⁶ Письмо И.В. Сталина В.Я. Касаткину о теоретических аспектах национального вопроса // ЦК РКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. 1918–1933. — Москва, 2005. — С. 612.

⁶⁶⁷ РДАСП. — Ф. 559. — Оп. 11. — Спр. 737. — Арк. 86.

⁶⁶⁸ Про зміну Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки // Історія Радянської Конституції в декретах і постановах уряду (1917–1936). — К., 1937. — С. 259.

⁶⁶⁹ Конституція (Основний Закон) Української Соціалістичної Радянської Республіки, затверджена 15 травня 1929 р. XI Всеукраїнським з'їздом рад // Історія Радянської Конституції в декретах і постановах уряду (1917–1936). — К., 1937. — С. 279.

⁶⁷⁰ Любченко П.П. Про проект конституції УРСР // Більшовик України. — 1937. — № 1. — С. 74.

Російський дослідник В. Красильщиков ту модель модернізації, яка склалася в СРСР, називає імперською, основний принцип якої — оновлення заради збереження імперії⁶⁷¹. Цей принцип мав безпосереднє відображення в більшовицькій теорії національного питання, де відзначалася потреба будівництва «національної формою та соціалістичної змістом» культури. Врахування особливостей національного менталітету інших, хоча б основних («титкульних») народів СРСР (а не лише російського), гіпотетично могло б створити таку модель модерного суспільства, яке б пододало проблему саморозвитку за відсутності мобілізуючого чинника зовнішньої небезпеки. Але це зробило б реальною небезпеку зростання національної самосвідомості та більш стрімкого розпаду СРСР, що жодною мірою не могло задовольнити модераторів комуністичного будівництва.

Запровадження політики коренізації було останнім «кроком назад» у відносинах влади і суспільства. Головною його метою було взяття під контроль українського суспільства та підготовка ідеологічно витриманих кадрів для роботи на місцях. В цей період були зроблені вагомі «кроки вперед» у підготовці нового комуністичного штурму. Зокрема, владі вдалося швидко установити ідеологічний контроль над освітньою мережею, яка у масі своїй перетворилася на осередок пропаганди комуністичних цінностей, а вчитель перетворився із ворога на надійного агітатора та пропагандиста комуністичного будівництва.

Невдовзі після запровадження політики коренізації на подолання «українського націоналізму» були спрямовані ініційовані компартійним керівництвом ідеологічні кампанії проти так званих національних «ухилів» — «хвильовизму», «шумськизму» та «волобуєвщини». Спроба Скрипника засудити «лебедівщину», тобто ініціювати подібну кампанію проти «великодержавного шовінізму», наштовхнулася на жорстку протидію компартійного центру. Посланець Сталіна в Україні Л. Каганович обґрунтував це так: «Абсолютно неможливо проводити аналогію між позиціями Лебеда та Хвильового, так як позиція Лебеда ні в якому разі не означала підтримки контрреволюції»⁶⁷². Такий підхід був закономірним, адже головним завданням політики коренізації була радянська суспільства, а не національне відродження чи сама по собі культурна революція.

Таким чином, до початку другого комуністичного штурму (1929–1932) компартійна верхівка підходила з вагомими успіхами політики коренізації. Думка про недопущення єднання національного та соціального спротиву їй визначала її дії. Для заспокоєння з одного боку тих, хто вважав коренізацію справді потрібною, а з іншого — «правовірних» комуністів-шовіністів, які вважали націєбудівництво зайвим в новостворюваному комуністичному суспільстві і на коренізацію дивилися, як хворий на гірку пілюлю, Сталін напередодні нового комуністичного штурму висунув теорію про три етапи на шляху до «злиття націй»: спочатку «поширеного розвитку» раніше пригноблених

⁶⁷¹ Красильщиков В.А. Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. — М., 1998. — С. 22, 28, 52.

⁶⁷² РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 135. — Арк. 74.

націй та мов, потім їх «зближення» і, нарешті, «злиття». Це надало Кремлю теоретичні підстави для продовження коренізації під час комуністичних перетворень у 1929–1932 рр.

Внаслідок цього у 1929–32 рр., на відміну від 1919 р., культурно-освітня та кадрова українізації не лише не були припинені чи загальмовані, але й посилилися. Саме станом на 1932 р. відсоток українців серед керівників низової ланки компартійно-радянського апарату досяг свого максимуму, українізація освіти мала найвищі за весь міжвоєнний період показники.

Наслідки другого комуністичного штурму. Сприяння розвитку освіти рідною мовою як і намагання спиратися у республіках СРСР на місцеві кадри, вирішила ключову проблему — підвищила соціальну мобільність суспільства і спрямувала енергію мас у потрібне більшовицькому керівництву русло. Соціальне та національне походження було тепер для українців не перепорою, як раніше, а перевагою для просування щаблями влади. Однак національного відродження України Кремль не бажав, оскільки у такому разі Україна могла стати більш самостійною не лише в національно-культурній, а і в управлінській та економічній сферах. Для керманічів ВКП(б) було надзвичайно важливо, щоб значна частина українців вважала себе господарями в УСРР і водночас була активною і (бажано) добровільною виконавицею волі центру.

Практика хлібозаготівель та колективізації 1929–1932 рр. продемонструвала, що, незважаючи на таке посилення українізації, в українському суспільстві посилилися антимосковські настрої, що були орієнтовані перш за все на ідею відновлення УНР. Знову постала небезпека практичного поєднання національного і соціального в антибільшовицький рух, зарадити чому політика українізації змогла лише частково. Навіть пильний контроль (постійний моніторинг настроїв української інтелігенції, заборона будь-яких виявів самоорганізації суспільства) та превентивні репресії проти тих, хто гіпотетично міг ідейно чи організаційно очолити такий рух (справи СВУ, УНЦ, ліквідація автокефальної церкви тощо) не дали бажаних результатів. Тимчасове гальмування колективізації навесні 1930 р. послабило зростання антирадянських настроїв. Але на той час відступати від комуністичного будівництва Сталін ще не збирався. У Кремлі ще не усвідомили економічної безглуздості ідеї переходу до безтоварного обміну у відносинах між містом та селом. З продовженням комуністичного штурму незадоволення Кремлем поширювалося вже не лише серед селянства, а й серед представників компартійно-радянського апарату. Усвідомлення цих обставин і зумовило появу нині добре відомого (датованого серпнем 1932 р.) вислову Сталіна про те, що «Україну ми можемо втратити»⁶⁷³.

Сталін апріорі не був українофобом, але він був неперевершеним майстром превентивних репресій. Генсек РКП(б) вмів, як про це він наголошував пленумі ЦК ВКП(б) у березні 1937 р., визначити «основну ланку у ланцюгу нашої роботи» і, зосередивши усі зусилля на ній, витягнути «увесь ланцюг і йти

⁶⁷³ Сталин и Каганович. Переписка, 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 274.

вперед»⁶⁷⁴. Навесні 1932 р. з'ясувалося, що такою «слабкою ланкою» була Україна. Вивчивши доповідну записку керівництва «Союзспирту» про збройні напади голодного населення на комори заводів тресту, Сталін наприкінці квітня 1932 р. писав у листі до Косіора: «Схоже на те, що в деяких пунктах УСРР радянська влада перестала існувати»⁶⁷⁵. І хоча у знекровленому українському селі на той час існував лише пасивний опір, генсек побоювався, що згодом масове незадоволення соціально-економічними діями влади може вилитися у селянський виступ проти більшовицького центру. Ще більш реальною була інша небезпека — Україна могла перетворитися на центр антисталінського руху в усьому СРСР. Адже сталінську модель побудови соціалізму вважали нереальною дедалі більше членів комуністичної партії. Щоб цього не допустити, у 1932–1933 рр. превентивним репресіям було піддано весь український народ.

Голодомор 1932–1933 рр. суттєво підірвав внутрішні сили українського селянства, воно стало нездатним до активного опору. Це надавало шанс сталінському режиму відмовитися від тих поступок в національному питанні, які заважали уніфікаційним та централістичним тенденціям, тобто основним засадам побудови комуністичного суспільства. Цей шанс був максимально використаний. Одночасно з ліквідацією наслідків Голодомору більшовицьке керівництво запроваджує нові підходи у здійсненні національної політики в Україні.

Для Сталіна був аксіомою тісний взаємозв'язок національної політики із селянським питанням. Він виходив із положення, згідно якого «основу національного питання, його внутрішню суть все ж становить питання селянське. Саме цим і пояснюється, що селянство являє основну армію національного руху»⁶⁷⁶. Оскільки спротив українських селян комуністичному штурму був незаперечним фактом, Сталін цілком логічно побоювався посилення національно-визвольного руху в Україні. Щоб цього не допустити, керівництву ВКП(б) вкрай потрібно було знайти і публічно покарати винних у провалі сільськогосподарської кампанії в Україні у 1931–1933 рр. Просто «виправити ситуацію» з політичної точки зору було недоцільно. У такому разі довелося б визнавати свої помилки, а це б могло негативно відобразитися на іміджі вождя. Це добре розуміли в Кремлі, тому в телеграмах, що їх надсилали на місця наприкінці 1932 р., окрім визначення незадовільними темпів хлібозаготівель, наголошувалося: «Або ви не вмієте працювати, або політика партії на колективізацію неправильна»⁶⁷⁷. Звичайно, перевага надавалася першому варіанту.

Для спрямування народного невдоволення в протилежне від антимошковських настроїв річище потрібно було знайти певну ворожу силу, що якимось чином завадила успішному і «правильному» здійсненню колективізації та

⁶⁷⁴ Сталін Й.В. Про хиби партійної роботи і заходи по ліквідації троцькістських та інших дворушників. Доповідь і заключне слово на пленумі ВКП(б) 3–5 березня 1937 р. — К., 1954. — С. 17.

⁶⁷⁵ РДАСП. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 754. — Арк. 121.

⁶⁷⁶ Сталін Й.В. До національного питання в Югославії. Промова в югославській комісії ВККІ 30 березня 1925 р. // Сталін Й.В. — Твори. — Т. 7. — К., 1948. — С. 73–74.

⁶⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 971. — Арк. 15.

хлібозаготівель і різко погіршила матеріальне становище селян. Сталінське керівництво ухвалило, можливо, найбільш оптимальне для себе рішення: *поєднавши завдання уніфікації духовного життя в СРСР з поясненням причин провалу хлібозаготівельної кампанії в Україні, воно здійснює різкий поворот у національній політиці*. При цьому, щоб роз'єднати органічну для українського суспільства єдність національного і соціального, яка знову, як і в 1919–1920 рр давалася взнаки, провину за кризу Кремль намагався покласти на «українських націоналістів». У постанові ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. наголошувалося, що саме неправильний підхід до українізації, що «здійснювалася механічно, без врахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного підбору більшовицьких українських кадрів» стало однією з основних причин незадовільного проведення хлібозаготівель, бо, мовляв, це «полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та іншим створення своїх контрреволюційних осередків та організацій»⁶⁷⁸.

Відтепер потрібно було знайти (чи вигадати) конкретних винуватців посилення антимосковських настроїв в Україні. Персональні винуватці поширення «петлюрівщини» були визначені не відразу. Спочатку в Кремлі вагалися, кого визнати винним. Зокрема, є свідчення про те, що «крайніми» Сталін намагався зробити передусім колишніх боротьбистів — А. Хвилю та П. Любченка. Недарма Любченко у листі до Сталіна, написаному на початку 1933 р., згадував, що вождь на засіданні ЦК ВКП(б) 14 грудня 1932 р. (мабуть таки 10 грудня 1932 р., оскільки постанова ЦК ВКП(б) від 14 грудня ухвалювалася опитом, тобто спеціально на засідання члени політбюро ЦК РКП(б) не збиралися⁶⁷⁹) не зовсім справедливо облаяв його за неправильне здійснення національної політики⁶⁸⁰. В пошуках винуватців у зриві хлібозаготівельної кампанії, вписувалася й запланована ще влітку 1932 р. заміна С. Косіора. Однак надалі події почали розгортатися за дещо іншим сценарієм.

11 січня 1933 р. Сталін у промові «Про роботу на селі» на пленумі ЦК ВКП(б) заявив, що «не в селянах треба шукати причину утруднень в хлібозаготівлях, а в нас самих, в наших власних рядах. Бо **ми** стоїмо при владі, **ми** маємо в своєму розпорядженні засоби держави, **ми** покликані керувати колгоспами і **ми** повинні нести всю повноту відповідальності за роботу на селі»⁶⁸¹. Іншими словами, наголошувалося на тому, що винних потрібно шукати серед керівництва тих регіонів, де ці «утруднення» були. Перш за все це стосувалося України. Про економічну безглуздість відсутності матеріальної зацікавленості селян в результатах праці, яка стала результатом ініційованого Кремлем нового комуністичного штурму, на пленумі ЦК РКП(б) зовсім не йшлося.

⁶⁷⁸ Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області // Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 293.

⁶⁷⁹ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952: Каталог / Т. II. — 1930–1939. — Москва, 2001. — С. 382.

⁶⁸⁰ РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 130. — Арк. 76.

⁶⁸¹ Сталін Й.В. Про роботу на селі. Промова 11 січня 1933 р. // Сталін Й.В. Твори. — Т. 13. — К., 1951. — С. 232.

24 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, у якій йшлося про незадовільний стан в українській партійній організації, заміну трьох секретарів обкомів та призначення П.Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У⁶⁸². На скликаному 29 січня 1933 р. харківському обласному пленумі зміна керівництва була показана як проста ротація кадрів. Як зауважив Постишев на лютовому пленумі 1933 р. ЦК КП(б)У, весь пленум, присвячений зміні керівництва Харківського обкому, пройшов за якісь 20 хвилин⁶⁸³.

Такий перебіг подій не влаштував компартійну верхівку СРСР. Для Сталіна проста заміна керівництва виявилася замалою, йому потрібні були «шкідники». Тому вже 31 січня, після, можливо, останньої спроби керівництва КП(б)У переконати центр у недоречності занадто суворих оцінок, з Москви до України надходить грізна телеграма такого змісту: «ЦК ВКП(б) вважає неправильним, що пленум Харківського обкому провів обрання Постишева мовчки й не розгорнув критики недоліків у роботі обкому на основі рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня ц.р.»⁶⁸⁴. Такий наказ ігнорувати було вже неможливо. На початку лютого розгорнулася широка критика дій українського компартійного керівництва. Однак навіть на той час питання про конкретних винуватців ще не було остаточно вирішене.

Щоб нові акценти політики Кремля швидше довести до широких мас партійців, 5–7 лютого 1933 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, скликання якого спочатку планувалося на 20 лютого⁶⁸⁵. Однак й на цьому зібранні, незважаючи на визнання «факту спроби колишнього проводу харківського обкому приховати від мас постанову від 24 січня 1933р.»⁶⁸⁶, про критику особисто Скрипника чи дій Наркомату освіти мови не йшлося, як не говорилося про це і в самій доленосній постанові. Навпаки, як згадував у своїх спогадах Я. Блудов, перший ректор відновленого в березні 1933 р. Харківського державного університету, «коли на пленумі мова зайшла про стан справ на ідеологічному фронті, то

⁶⁸² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 914. — Арк. 13. У постанові оголошувалося, що українські партійні організації не впорались з завданням організації хлібозаготівель та виконанням плану хлібоздачі, незважаючи на те, що вони тричі скорочувалися. У зв'язку з цим у трьох основних сільськогосподарських областях — Харківській, Дніпропетровській та Одеській звільнялися їх керівники — відповідно Р. Терехов, В. Строганов та М. Майоров, — та призначалися нові — П. Постишев, М. Хатаевич та М. Разумов. Рішенням від 30 січня були внесені деякі корективи. М. Разумова залишили на посаді першого секретаря Татобкому, а в Одеську область призначили С. Вегера, який до цього працював першим секретарем партійної організації Кримської автономії.

⁶⁸³ Вісті ВУЦВК. 1933. — 8 лютого. Повідомлення про пленум харківського обкому від 29 січня було надруковане 30 січня в газеті «Вісті ВУЦВК». Ось його зміст: «29 січня відбувся об'єднаний пленум Харківського облкому та міськкому КП(б)У. В зв'язку з відкликанням т. Терехова в розпорядження ЦК ВКП(б), пленум ухвалив: 1.) звільнити т. Терехова від обов'язків першого секретаря облкому та міськкому. 2.) На першого секретаря облкому та міськкому обрати т. Постишева П.П., ввівши його до складу членів пленумів і бюро облкому та міськкому».

⁶⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6197. — Арк. 58.

⁶⁸⁵ Там само. — Оп. 6. — Спр. 331. — Арк. 16.

⁶⁸⁶ Комуніст. — 1933. — 10 лютого.

Постишев сказав приблизно таке: «Якщо по радянській лінії керівництво знаходиться в міцних, надійних більшовицьких руках (а, як відомо, ідеологічною ділянкою фронту по радянській лінії керував М. Скрипник), то цього не можна сказати про керівництво ідеологічним фронтом по партійній лінії. А, як відомо, тоді секретарем ЦК КП(б)У по ідеології та редактором органу ЦК КП(б)У газети «Комуніст» був П. Любченко, а завкультпропом (*завідуючим культурою та пропагандою* — Авт.) — А. Хвиля, обидва колишні боротьбисти»⁶⁸⁷.

Підтвердженням критичного ставлення до ідеологічної та кадрової роботи в ЦК КП(б)У є також рішення політбюро ЦК КП(б)У від 10 лютого 1933 р. про звільнення (за пропозицією Косіора та Постишева) А. Хвилі з посади завідуючого відділу культури та пропаганди (із запрошенням М. Попова)⁶⁸⁸. Близький до краху був і П. Любченко, про що свідчать наступні рядки з його листа до Сталіна: «І коли в обстановці виправлення допущених помилок ставиться питання про зняття мене з Секретаріату ЦК — про що я лише нещодавно взнав, ставиться питання про мене як головного винуватця, мені здається, що це неправильно і несправедливо»⁶⁸⁹. Однак до звільнення справа ще не дійшла. За спогадами Я. Блудова, відразу після пленуму Любченко поїхав до Москви, де й, можливо, був прийнятий Сталіним та Кагановичем⁶⁹⁰. Зустріч Любченка зі Сталіним не була документально зафіксована, зокрема, його прізвища немає серед тих, хто побував у першій половині 1933 р. у приймальні Сталіна⁶⁹¹, але про їхнє спілкування в тій чи іншій формі свідчать наступні події. Колишній боротьбист 16 лютого 1933 р. у передовій статті газети «Комуніст», вмістив матеріал з гострою критикою попереднього курсу в національно-культурному будівництві, у якому говорилося і про засилля «петлюрівських елементів» у різних галузях цього будівництва. І хоча у рішенні політбюро ЦК КП(б)У від 23 лютого визнавалася неправильною жорстка критика керівників національно-культурного будівництва та пропонувалося обкомам не вживати ніяких практичних заходів⁶⁹², жодного покарання щодо Любченка застосовано не було. Це беззаперечно свідчить про підтримку таких його кроків Кремлем.

По-іншому повів себе в ситуації «виправлення допущених помилок» М. Скрипник. Не відчуваючи за собою провини, нарком освіти, відповідно, не став й виправдовуватися. За спогадами Е. Нольського, надісланого політбюро

⁶⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 98, арк. 9.

⁶⁸⁸ Там само. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 292. — Арк. 191.

⁶⁸⁹ ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. Москва. — 2005. — С. 715. Див. також РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 130. — Арк. 84. У друкованому виданні лист помилково датується 4-м травня 1933 р., що не відповідає дійсності, в архівному джерелі ця дата зазначається на іншому листі Любченка до Сталіна. Швидше за все лист був написаний в лютому 1933 р. Це узгоджується не лише із змістом листа (спроба виправдати себе і перекинути усю провину на Скрипника, тоді як у травні 1933 р. це питання було вже вирішене на користь Любченка), а й з спогадами Я. Блудова, про які йдеться у тексті.

⁶⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 98. — Арк. 9.

⁶⁹¹ На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И.В. Сталиным (1924–1953 гг.) Справочник. — М., 2008. — С. 84–104.

⁶⁹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 282. — Арк. 191–193.

ЦК КП(б)У 8 лютого 1933 р. на Сталінський металургійний завод «для посилення партійної роботи»⁶⁹³, після приходу Постишева Скрипник висловлювався в ЦК ВКП(б) проти зняття Косіора (яке, як видно з наведеного листування, планувалося у Москві) та масового зняття за «саботаж хлібозаготівель» секретарів районних комітетів партії⁶⁹⁴. Більше того, він збирався дати рішучу відсіч Постишеву на лютневому пленумі ЦК КП(б)У, але все-таки цього не зробив, за даними, які наводить В. Васильєв — через вмовляння своєї дружини⁶⁹⁵.

Не виявив Скрипник колишньої рішучості і у виконанні закликів компартійного центру, спрямованих цього разу на боротьбу проти «петлюрівської» українізації в Україні. Так, на нараді керівників народної освіти 14 лютого 1933 р. М. Скрипник, прийнявши тезу ЦК ВКП(б) про недоліки українізації, наголосив на тому, що «петлюризація» проводилася на Кубані і погодився з її припиненням. Пояснив він це тим, що на Кубані «по «українізованих» установах засіли вороги радвлади — петлюрівці, вигнані з України, відчуваючи натиск більшовицької українізації тут»⁶⁹⁶. Зауважуючи на схожих явищах в Україні він підкреслив, що вони справді мали місце і, як приклад, визнав наявність 9% росіян, які навчалися українською мовою⁶⁹⁷. Сам факт визнання того, що лише 9% росіян навчалися нерідною мовою, немовби заперечував усі звинувачення — адже такий відсоток щодо некорінних національностей в інших республіках був значно вищим.

12 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У доручило комісії у складі Косіора, Постишева, Чубаря, Скрипника, Любченка в 2-денний строк розробити проект постанови про підсумки українізації та подати її на затвердження⁶⁹⁸. Однак доручення не було своєчасно виконане. Причиною цього були різні погляди на проблему членів комісії, передусім Скрипника та Любченка, що відобразилося, зокрема, у виступі наркому освіти на нараді керівників народної освіти 14 лютого та в вищезгаданій статті Любченка в газеті «Комуніст» від 16 лютого 1933 р. Остаточо розставити акценти у цьому питанні політбюро ЦК КП(б)У збиралося трохи пізніше, вже після повернення відряджених до Москви рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 14 лютого 1933 р. Постишева, Косіора

⁶⁹³ Там само. — Спр. 331. — Арк. 40.

⁶⁹⁴ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 971. — Арк. 17.

⁶⁹⁵ *Васильєв Валерій*. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932–1933 рр. // Командири великого голоду... — С. 51, 79.

⁶⁹⁶ *Скрипник М.О.* Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. Харків, 1933. — С. 5. Оскільки ця брошура є бібліографічною рідкістю, а її зміст надзвичайно актуальний і донині, наводжу сучасне джерело. Зміст брошури викладений в книзі: *Солдатенко В.Ф.* У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). — К., 2006. — С. 447–474.

⁶⁹⁷ *Скрипник М.О.* Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. Харків, 1933. — С. 14.

⁶⁹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 281. — Арк. 168. Двома тижнями пізніше до складу комісії ввійшли також М. Попов та В. Затонський.

(14 лютого), та Чубаря (15 лютого) (усі — члени комісії)⁶⁹⁹. 15 лютого Косіор та Постишев, а 16 та 18 лютого разом з ними ще й Чубар мали багатогодинні аудієнції в приймальні Сталіна у присутності Молотова, Кагановича та Г. Ягоди. Винесення резолюції на деякий час відклали, оскільки Скрипник ще мав вагомий вплив на ситуацію, на багатьох ключових посадах ще не було критичної більшості його супротивників. Водночас, готуючи наступ на «буржуазних націоналістів», 18 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У погодилося з призначенням В. Балицького на голову ДПУ УСРР⁷⁰⁰.

Вирішальні для української парторганізації кадрові зміни відбулися на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 23 лютого 1933 р., на якому М. Скрипник був відсутній. Цього дня він перебував у Москві та мав 40-хвилинну аудієнцію зі Сталіним та Кагановичем⁷⁰¹. Саме в цей день завершився остаточний розподіл ролей у Харкові. Тим впливовим членам ЦК КП(б)У, які стали на бік Постишева, прощалися їх минулі «гріхи», навіть членство в інших партіях. Так, наприклад, А. Хвиля, який, здавалося б, потрапив у немилість, був призначений заступником наркому освіти УСРР, а П. Любченко не тільки залишився членом ЦК КП(б)У, а й був призначений першим заступником голови РНК УСРР.

Колишні боротьбисти гарно віддячили за свій порятунок — саме їх «теоретичні» напрацювання стали основою для розгортання звинувачень проти Скрипника. На перших порах головним звинуваченням було вже доведене як помилкове вживання М. Скрипником вживання терміну «націонал-більшовизм». Ще раніше П. Любченку вдалося одержати «перемогу» в цьому питанні над М. Скрипником. Як відзначав він у зверненні до Й. Сталіна та Л. Кагановича від 4 травня 1933 р., на початку 1932 р. «політбюро присвятило спеціальне засідання цьому питанню і визнало, що тов. Скрипник сам має піддати критиці свої помилки»⁷⁰². Протокол цього засідання нам віднайти не вдалося, однак про те, що саме так усе було, є свідчення Г. Петровського. Їх у датованій липнем 1933 р. пресі віднайшов Т. Мартін⁷⁰³.

В 1932 р. Скрипник не написав обіцяного трактату з визнанням неправильним дефініції «націонал-більшовизм». Ймовірно, про все це геть би забули, якби не пошуки «помилки» М. Скрипника на початку 1933 р. Оскільки вживання терміну «**націонал-більшовизм**» було чи не єдиним доведеним недоліком М. Скрипника, який до того ж, він визнав сам, то саме з цього й розпочалося його цькування. У зданому до друку у березні 1933 р. номері «Більшовика

⁶⁹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 331. — Арк. 76.

⁷⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 331. — Арк. 194. Заступниками В. Балицького призначалися К. Карлсон та І. Леплевський.

⁷⁰¹ На приеме у Сталина. Тетради (журнали) записей лиц, принятых И.В. Сталиным (1924–1953 гг.) Справочник. — М., 2008. — С. 89.

⁷⁰² Записка заместителя председателя СНК Украинской ССР П.П. Любченко И.В. Сталину об ошибках наркома просвещения УССР Н.А. Скрыпника в проведении национальной политики // ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. — Книга 2. — 1933–1945 гг. — М., 2009. — С. 23.

⁷⁰³ Terry Martin. The Affirmative Action Empire... — P. 349–350.

України» було надруковано статтю П. Любченка «Про національ-більшовизм», у якій як прихильника М. Скрипника цього терміну було піддано суворій критиці.

Вагомий вплив на подальший перебіг подій мали й інші кадрові зміни, що відбулися 23 лютого. Так, В. Затонського призначили наркомом освіти та ввели до складу політбюро ЦК КП(б)У. Членом ЦК КП(б)У, оргбюро та кандидатом у члени політбюро було призначено М. Попова. Одночасно, згідно з поданою заяви М. Скрипник був звільнений з посади наркома освіти УСРР. Разом з ним було звільнено і його першого заступника О. Карпека, який безпосередньо керував процесами українізації в республіці. На наступному засіданні політбюро було звільнено й двох інших заступників Скрипника — Є. Гірчака та П. Канцелярського⁷⁰⁴.

Незважаючи на те, що М. Скрипник залишився членом політбюро і навіть формально отримав підвищення (став головою Держплану УСРР та заступником голови РНК УСРР), надалі вістря критики було направлене саме проти нього. Спочатку це стосувалося ухвалених ним рішень та теоретичних напрацювань, а потім і його особисто. Чи була в 1933 р. у Скрипника можливість уникнути такого цькування? Можливо, так. Адже, за спогадами Е. Нольського, написаними в 1960-х рр., «Сталін і Каганович намітили замінити партійне керівництво України, поставити Постишева замість Косіора та звалити на нього провину за голод 1932 року. Скрипник був проти цього. Тоді його вирішили відкликати у Москву і цим вбити ще одного зайця — попередити виступ Скрипника проти створення загальносоюзної прокуратури. Скрипник вважав це порушенням ленінської національної політики»⁷⁰⁵. Відмова Скрипника очолити всесоюзну прокуратуру та категорична незгода з планом її створення не зупинила процесу централізації — 20 червня 1933 р. прокуратура СРСР була організована⁷⁰⁶ і першим її головою став І. Акулов, який до того очолював Донецький обком КП(б)У. Однак демонстрація нелояльності сталінським планам прискорила та посилила цькування колишнього наркому освіти командою Постишева.

Сам Постишев став формально другим секретарем ЦК КП(б)У, а фактично його керівником, оскільки залишався секретарем ЦК ВКП(б). Головним завданням його діяльності стала остаточна розправа з «українським духом», із тими ознаками автономії національно-культурного життя, що заважали подальшій уніфікації та централізації і таким чином становили справді реальну небезпеку сталінському режиму. Недарма одним із перших рішень політбюро ЦК КП(б)У після опанування Постишевим ситуації в ЦК КП(б)У була березнева 1933 р. постанова «Про підручники»⁷⁰⁷, що стала першим кроком у прискореній уніфікації українських навчальних програм та підручників із російськими.

У Кремлі придумали план, що сприяв перемозі Постишева у боротьбі зі Скрипником. Окрім реальних змін економічних засад існування українського села (постановою ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. існуючі до того необмежені

⁷⁰⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 282. — Арк. 13.

⁷⁰⁵ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 971. — Арк. 17.

⁷⁰⁶ Собрание законов СССР. — 1933. — № 40. — Ст. 239.

⁷⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 282. — Арк. 66.

хлібозаготівлі було відмінено і встановлено фіксований податок, тобто відновлено матеріальну зацікавленість селян у результатах своєї праці), із приїздом Постишева було формально оголошено про припинення хлібозаготівель, а частина заготовленого раніше хліба поверталася в Україну. За образними словами Е. Нольського «слідом за його приїздом почали повертати буквально вчора відправлені хлібні ешелони з зерном»⁷⁰⁸. Постишев як представник ЦК ВКП(б) оголошувався «рятівником» українського села. Провину за усі негаразди на селі поклали на «націоналістів» та «націонал-ухильників».

Сталін особисто керував нищенням «українського націоналізму». Окрім згаданих постанов ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. та 24 січня 1933 р., а також вирішення кадрових питань в Україні, генсек РКП(б) пильно слідкував за ідеологічним оформленням тиску на «український націоналізм». Згадуване вище рішення керівництва українських комуністів про необхідність ухвалити рішення про підсумки українізації вилилося у постанову політбюро ЦК КП(б)У від 3 березня 1933 р. «Про проект резолюції про підсумки українізації». У ній запропонований комісією політбюро ЦК КП(б)У проект ухвалювався в основному, а Постишеву та Попову було доручено внести невеликі редакційні правки⁷⁰⁹.

Ухвалений проект 4 березня 1933 р. був надісланий Сталіну⁷¹⁰. Після його перегляду генсек залишився невдоволений. «Не підходить» — такою була його оцінка запропонованого документу, написана від руки на машинописному варіанті резолюції⁷¹¹. Чимало правок Сталін вніс до дещо переробленого варіанту постанови, напрямок яких він визначив на окремому аркуші: «1) Більшовицька укр-ція 2) петлюрівці 3) шпана як вогнище петлюрівських елементів 4) Ми боролися та підірвали основи великоруського шовінізму для встановлення нац. рівності. Але з огляду на те, що боротьба ця велася нерідко націоналіст. елементами не завжди по-більшовицьки, не завжди в ім'я інтернаціоналізму і нерідко націоналізм великоруський замінявся націоналізмом українсько-галицьким і замість нац. рівності виходила нерівність, шовінізм український та українізм (так в тексті, можливо, це слово має значення, близьке до поняття «національний зміст української культури»); підкреслення зроблені Сталіним — Авт.), не інтернаціоналізм, а націоналізм»⁷¹².

Ці зауваження Сталіна стали тим стрижнем, навколо якого формувався новий курс національної політики в Україні. З метою «викриття» скрипниківської національної політики в усіх напрямках Кремль ініціював критику попереднього курсу в національному питанні у різних напрямках. Так, щодо загальної теорії національного питання критиком Скрипника виступає О. Шліх-

⁷⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 970. — Арк. 30.

⁷⁰⁹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 332. — Арк. 26.

⁷¹⁰ РДАСПІ. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 132. — Арк. 104.

⁷¹¹ Там само. — Арк. 113.

⁷¹² Там само. — Арк. 119–120.

тер⁷¹³, його поглядів на історію України та КП(б)У — М. Попов⁷¹⁴, мовознавства — А. Хвиля⁷¹⁵, питань освіти — В. Затонський⁷¹⁶ тощо. Найбільше йому дісталось за низку «перекручень». Насамперед — за «теорію мішаної говірки», згідно якої діти етнічних українців, що говорили суржиком, мали розпочинати своє навчання здебільшого українською мовою, а етнічні росіяни — російською. Це могло перетворити Україну на цілком україномовну республіку. Інкримінували Скрипнику як злочин і запровадження науково обґрунтованого загальноукраїнського правопису української мови, при формуванні якого враховувалися мовні особливості як радянської, так і західної України. Цей правопис стверджував окремішність української мови і не сприяв її наближенню до російської. Ще одним пунктом для звинувачень стала теза Скрипника про два коріння КП(б)У, якою він фактично намагався урівняти та примирити вихідців з українських партій з «корінними» більшовиками і цим самим позбавитися внутрішньої ворожнечі в КП(б)У.

Якщо відкинути ідеологічні нашарування, то можна зробити висновок, що всі звинувачення проти Скрипника зводяться до критики його дій, спрямованих на формування та органічний розвиток української нації, на створення національного змісту української культури. Характерним прикладом, який засвідчує рівень теоретичного обґрунтування критики Скрипника та її антиукраїнську спрямованість, є заувага академіка(!) ВУАН, а по сумісництву і кандидата в члени політбюро ЦК КП(б)У О. Шліхтера, який у липні 1933 р. з обуренням висловлювався на відкритих партзборах очолюваної ним ВУАМЛІН (Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів): «На чому має базуватися сучасна українська музика? Ви думаєте на героїчному будівництві соціалізму? На героїчній боротьбі пролетаріату й колгоспників з класовим ворогом? На могутньому ентузіазмі робітників та колгоспників? Тов. Скрипник іншої думки: «Жодний народ, жодна культура не може розвиватися, не спираючись на своє історичне минуле. Українська музика ґрунтується на старій музичній творчості українського народу, на нашій пісні, на нашій думі»⁷¹⁷.

Така позиція М. Скрипника справді не відповідала принципам національної політики ЦК ВКП(б), ніяк не узгоджувалася із справжньою метою політики коренізації. Більшовицьке керівництво, на відміну від лінії Скрипника, намагалось з допомогою політики коренізації ліквідувати історичні традиції україн-

⁷¹³ Шліхтер О.Г. За більшовицьку непримиренність в теорії. // Більшовик України. — 1933. — № 5–6. Березень–квітень. — С. 30–46.

⁷¹⁴ Попов М.М. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними // Попов М.М. За Радянську Україну — невід’ємну частину СРСР. — Харків, 1935. — С. 22–42.

⁷¹⁵ Хвиля А. Викоренити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті // Більшовик України. — 1933. — № 7–8, травень–червень. — С. 42–57.

⁷¹⁶ Затонський В.П. З питань національної політики. // Більшовик України. — 1933. — № 9–10. — С. 107–118.

⁷¹⁷ Шліхтер О.Г. Чергові завдання культурного фронту // Більшовик України. — 1933. — № 7–8. — С. 64.

ського народу, згадки про його історичне минуле, змінити менталітет українського народу, пристосувавши його до своїх власних потреб.

Після пленуму ЦК КП(б)У, що відбувся у червні 1933 р., Постишев за сприяння інших членів політбюро всіляко намагалися схилити М. Скрипника до визнання принципності допущених ним помилок. Проте зробити цього повною мірою не вдалося. Хоча Скрипник й погоджувався, що у його роботі було чимало недоліків, проте принципів своїх не зрадив. Чотири рази у резолюціях політбюро ЦК КП(б)У звучала пропозиція колишньому наркому освіти написати покайного листа⁷¹⁸. Та всі документи, які він подавав на розгляд керівництва КП(б)У, не задовольняли П. Постишева. Потрібного «зіння» йому отримати не вдалося.

3 липня 1933 р., отримавши третього такого листа Скрипника та ще не опрацювавши його, члени політбюро ЦК КП(б)У ухвалили рішення про проведення 7 липня 1933 р. широкого збору харківського активу. На цьому зібранні мав виступити М. Попов з доповіддю на тему: «Про націоналістичні ухили в лавах української організації та про завдання боротьби з ними». Очікувався також виступ Скрипника з покайням, лист-статтю якого до того часу намагалися вже опублікувати⁷¹⁹. Оскільки наступного дня виявилось, що нове «зіння» не задовольняє Постишева, то 5 липня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення останній раз запропонувати Скрипнику усе-таки написати листа. При цьому зазначили, що в основі такого послання «мають бути положення, висунуті тов. Постишевим»⁷²⁰. Водночас було наголошено, що зібрання Харківського активу відбудеться у будь-якому разі⁷²¹.

Однак не так сталося як гадалося. Після того, як на засіданні політбюро вранці 7 липня 1933 р. його члени в черговий раз накинулися на Скрипника, вимагаючи покайня, він покінчив життя самогубством. Після його виходу з засідання члени політбюро ЦК КП(б)У встигли виключити Скрипника зі складу цього керівного органу⁷²². Після пострілу в себе нарком помирав, як згадував Я. Блудов, на руках Косіора і останні слова Скрипника були звернені саме до нього. У них він прохав пробачення за цю останню — справжню — свою помилку⁷²³.

Самогубство такої людини, яка мала на той час величезний авторитет в Україні, яскраво висвітило кардинальну зміну національної політики партії, відмову від попередніх її принципів. Вся діяльність і навіть смерть М. Скрипника сприяли тому, що проводити неприховану шовіністичну лінію у національному питанні було неможливо. Це самогубство зривало наміри Кремля влаштувати показове цькування колишнього наркома освіти на наступному (після зібрання

⁷¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 283. — Арк. 111, 124. — Спр. 284. — Арк. 24, 30.

⁷¹⁹ Там само. — Спр. 334. — Арк. 49.

⁷²⁰ Там само. — Спр. 311. — Арк. 137.

⁷²¹ Там само.

⁷²² Там само. — Спр. 284. — Арк. 30.

⁷²³ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 98. — Арк. 13.

харківського активу) пленумі ЦК КП(б)У, яке передбачало б також визнання ним власних помилок. Скрипник був популярним і шанованим політиком в українському суспільстві і його смерть викликала чимало запитань. На виступі у Дніпропетровську у липні 1933 р. Чубарю задали питання: «Ходять розмови серед робітників, що Скрипник загубив себе як протест проти того, до чого довели Україну. Чи дійсно це так?». Відповідь Чубаря була надзвичайно «змістовна»: «Хіба у комуніста може виникнути таке питання?»⁷²⁴ Слід підкреслити, що саме на такому рівні («сам дурень») заперечувалися усі спроби розібратися у суті питання.

Щоб не допустити проявів незадоволення новим курсом національної політики та якимось заспокоїти широкі компартійні маси, політбюро ЦК КП(б)У 10 липня 1933 р. ухвалило постанову «Про доповідачів на активах з питання «Про націоналістичні ухили та про завдання боротьби з ними». В цьому документі говорилося про необхідність виїзду членів політбюро в обласні та великі міські парторганізації з метою пояснення помилок Скрипника та роз'яснення подальшого проведення національної політики. Доповідачами з питань національної політики були призначені Любченко (Одеса та Тирасполь), Попов (Київ та Чернігів), Чубар (Дніпропетровськ), Затонський (Сталіно), Кіллерог (Вінниця)⁷²⁵. Не було серед них лише номінально головного комуніста України — Косіора. Над ним згущалися хмари...

Наприкінці літа — на початку осені 1933 р. владні структури збиралися підвести певні підсумки боротьби з «українським націоналізмом». Однак зробити це в запланований термін не вдалося. Спочатку проведення об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, на якому мало б розглядатися питання про національну політику партії, було заплановано на 25 вересня⁷²⁶. Потім, у зв'язку з невідповідністю цього питання, його перенесли на 10 жовтня⁷²⁷. Скликали ж цей пленум, як відомо, аж 18–22 листопада 1933 р.

Головною причиною подібного переносу було слабе усвідомлення суті таких змін у партійному керівництві України. Та й сам формальний керівник КП(б)У С. Косіор знаходився у підвішеному стані. Уже згадувалося про наміри Сталіна усунути Косіора від керівництва в КП(б)У. Ці наміри не залишилися таємницею. Тому після смерті Скрипника члени політбюро ЦК КП(б)У саме на Косіора почали покладати провину за «перегини» українізації. На одному з засідань розширеного харківського активу на нього почали чинити такий же тиск, як свого часу на червневому 1933 р. харківському активі, а потім і пленумі ЦК КП(б)У це робилося стосовно Скрипника.

У відповідь на це Сталін надіслав листа до політбюро ЦК КП(б)У, у якому підкреслив: «Зовсім неправильно є спроба інших членів Політбюро ЦК КП(б) зняти з себе відповідальність за помилки, котрих припускалось політбюро в цілому... Звільнення т. Косіора може тлумачитися як незгода з національною

⁷²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4402. — Оп. 1. — Спр. 216. — Арк. 64.

⁷²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 284. — Арк. 46.

⁷²⁶ Там само. — Спр. 285. — Арк. 49.

⁷²⁷ Там само. — Арк. 64.

політикою ВКП(б), а в кращому випадку всередині партії може розглядатися як відхід у найскладніший час, коли потрібна серйозна розгорнута ідейно-політична боротьба з націоналістичними та шовіністичними елементами»⁷²⁸. Стало зрозуміло: у сценарії відбулися зміни.

Знищуючи усі можливі паростки «окремішності» України, Кремль водночас намагався продемонструвати незмінність привабливого для різних націй і народностей курсу на сприяння розвитку націй. Щоб довести, що в Україні нічого кардинально не змінилося, генсек ЦК ВКП(б) вирішив зробити С. Косіора, цього чи не найближчого до Скрипника члена українського компартійного керівництва, основним доповідачем з питань національної політики на пленумі ЦК КП(б)У. Але діями Косіора він вирішив керувати безпосередньо. Аналіз поправок до тез Косіора з національного питання і до тексту його повної доповіді на листопадовому 1933 р. об'єднаному пленумі ЦКК і ЦК КП(б)У, що їх зробив особисто Сталін, допомагають простежити за напрямком сталінських думок.

Боротьба з «націонал-ухильництвом» у лавах КП(б)У активно велася й до вказаного пленуму. Однак українські компартійні керманічі не забували, що, згідно компартійних настанов, основною небезпекою у національному питанні офіційно вважався великодержавний шовінізм. Тому теза Косіора про боротьбу з «націоналістичними ухилами» була сформована таким чином: «Великодержавний російський шовінізм є і надалі основною небезпекою в масштабі всього Радянського Союзу та всієї ВКП(б). Однак це ніякою мірою не суперечить тому, що в деяких республіках СРСР, зокрема, в Україні, ми мали останнім часом на ґрунті відчайдушного спротиву куркуля нашому переможному соціалістичному наступу значний зріст місцевого націоналізму, що вимагає від партії посилення боротьби з ним»⁷²⁹. Перекресивши виділений в нашому тексті курсивом текст, Сталін власноруч вставив слова, що визначили суть національної політики Кремля не лише на найближче майбутнє, але й до кінця існування СРСР. Усе речення після поправок Сталіна виглядало так: «Однак це ніякою мірою не суперечить тому, що в деяких республіках СРСР, особливо в Україні, в даний момент головну небезпеку представляє український націоналізм, що змикається з імперіалістичними інтервентами»⁷³⁰. Різниця між двома варіантами кардинальна: просто активної боротьби з усім національно-українським Сталіну здалося замало. Життєво важливо було показати, що нищення національної «окремішності» України є на даному етапі основним завданням комуністів в Україні.

Великодержавний шовінізм взагалі було не прийнято в СРСР називати буржуазним. Такі епітети ще з ленінських часів (приклад із боротьбистами) вживалися лише стосовно «націоналізму» місцевого. Сталін виявився гідним учнем свого вчителя. Хай не прямо, а опосередковано, але він звинуватив у буржуазності М. Скрипника. На полях косіорівських тез Й. Сталін написав:

⁷²⁸ РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 131. — Арк. 127.

⁷²⁹ Там само. — Ф. 558. — Оп. 2. — Спр. 98. — Арк. 12

⁷³⁰ Там само.

«Потрібно сказати, що: 1) Позиція Скрипника є відображенням незадоволення режимом диктатури пролетаріату тих класів, що відмирають, 2) позиція Скрипника означає заклик відійти від СРСР, де будеться соціалізм, та обернутися до Галичини, де поміщики та капіталісти гноблять український народ»⁷³¹. Таким чином генсек ВКП(б) інкримінував колишньому наркому освіти УСРР найтяжчий для комуніста гріх — сприяння «ворожим» класам.

Реально для Сталіна найбільшою провиною Скрипника було плекання ним ідеї «окремності» української нації. Щире прагнення до будь-якого розмаїття, навіть мовно-культурного, Кремль дратувало, адже це суперечило ідеї комунізму. У збереженні та розвитку в УСРР небажаного для більшовицьких керівників національного змісту української культури значну роль відігравали галицькі українці. Чимала їх кількість емігрувала до радянської України до 1933 р. Вони не були прихильниками культурної уніфікації та повного «злиття» України та Росії. До того ж і в самій Східній Галичині українські сили некомуністичного спрямування чимало уваги приділяли висвітленню Голодомору 1932–33 рр. Тому галицькі українці — як емігранти, так і ті, що залишилися на теренах Польщі, — стали ворогом для Кремля. Однак Косіор у своїх тезах про них зовсім не згадав. Це не могло задовольнити головного можновладця країни. На полях він написав: *«Про галичан, із яких одні тягнуть до німецьких поміщиків, а інші — до польських! Закидати грязюкою всі антикомуністичні партії українців, включаючи с.д. та с.р., як зрадників українського народу»⁷³². (підкреслення наше — Авт). Ця запроваджена особисто Сталіним «традиція» збереглася і після Другої світової війни. Варто звернути особливу увагу — «зрадниками українського народу», як і у випадку із звинуваченнями Скрипника, називалися саме ті, хто намагався відстояти його права.*

На відміну від ситуації з українцями за межами УСРР, на офіційну відмову від політики українізації на терені УСРР Сталін не наважився. Тому ще однією визначальною правкою Сталіна косіорівських тез стало відокремлення так званої «петлюрівської» (тобто проукраїнської) українізації від *більшовицької*, здійсненню якої, начебто, раніше заважав Шумський, а в 1931–1932 рр. — Скрипник. З одного боку це стало своєрідним маскуванням зміни курсу в національній політиці, а з іншого, варто все-таки визнати, що скрипниківська українізація справді виходила за межі проголошеної в 1923 р. політики коренізації. Адже метою коренізації було «укорінення» більшовицької влади в українському суспільстві, а не самостійний, непідконтрольний Кремлю, розвиток української культури. Тому для такого «роз'єднання українізацій» були певні підстави.

Усі сталінські правки стали частиною доповіді Косіора на пленумі. Оскільки посилення кадрової та мовної українізації у 1931–32 рр. співпало у часі з кардинальним зламом соціально-економічних засад існування українського народу, то Сталін вміло використав (про те що спланував не маємо доказів) цю

⁷³¹ Там само. — Арк. 7.

⁷³² РДАСП. — Ф. 558. — Оп. 2. — Спр. 98. — Арк. 5.

обставину в агітаційно-масовій роботі. У тогочасній пропаганді часто повторювалася теза про те, що «надіслання на Україну тодішнього секретаря ЦК ВКП(б) тов. Постишева, бойова мобілізація більшовиків України, розгром націоналістичної контрреволюції привели до того, що ще в 1933 р. прорив у сільському господарстві України було ліквідований»⁷³³.

Для того щоб переконати українське суспільство у тому, що винними за Голодомор є «українські націоналісти», кремлівські керманічі навіть улаштували відкриті судові процеси над націонал-комуністами. Так, наприклад, колишнього члена Української комуністичної партії (УКП) А. Річицького, який на час Великого Голоду був членом ЦК КП(б)У і ретельно виконував накази центру, було звинувачено в «українському націоналізмі» (справа Української військової організації). 27 березня 1934 р. його, як «українського націоналіста», було публічно засуджено до смертної кари за нелюдське поводження з селянами у с. Арбузинка на Одещині під час хлібозаготівель 1932–33 рр. Сталін безпосередньо стежив за ходом цієї судової вистави: заступник голови ОДПУ УСРР З. Кацнельсон доповідав про її хід генсеку ВКП(б) особисто і пропонував поширити таку практику⁷³⁴. Щоб суто пропагандистський характер цієї справи був зрозумілий слід зауважити: у грудневому 1932 р. інформаційному звіті ЦК КП(б)У ці дії Річицького (реквізиція у 20 селян-колгоспників садіб із землею) віталися як такі, що дали «зрушення у хлібозаготівлях»⁷³⁵.

Річицький, так само як і свого часу Скрипник, розуміючи цілковиту безглуздість висунутих проти нього звинувачень, що полягали у покаранні за добре виконану роботу, не наважився звинуватити у катастрофі на селі компартійний центр. У листі до ВУЦВК, написаному вже після оголошення смертного вироку судом, він, підкреслюючи свою невинність, наголосив: «В переможному поступі соціалізму і розгортанні рішучого і остаточного бою труда з капіталом за перемогу комуністичного суспільства в цілому інтереси особистої справедливості повинні поступитися перед інтересами вищої справедливості класу»⁷³⁶. Подібною була аргументація і в Скрипника, який добре розумів замовлений характер та необґрунтованість звинувачень у націоналізмі. Як згадував Е. Нольский, на питання, чому Скрипник не бореться за правду, останній рішуче заявив: «Не можна! В цьому вся суть. Це нанесе великої шкоди партії. Не всю правду можна сказати зараз партії та народу. Це може призвести до розколу, до катастрофи. Це озброїть ворогів і багатьох відштовхне від нас»⁷³⁷. Тобто єдність партії та утримання нею влади, класова позиція виявились для Скрипника важливішими за законність та справедливість. Перефразовуючи Річицького, можна сказати, що інтереси класу були для нього вище інтересів народу.

Незважаючи на визнання українського націоналізму головною небезпекою в національному питанні, в 1933–34 рр. питання остаточного «злиття націй» ще не

⁷³³ Попов М.М. Два світи // Більшовик України. — 1935. — № 8. — С. 41.

⁷³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6431. — Арк. 46.

⁷³⁵ Там само. — Спр. 5249. — Арк. 53–54.

⁷³⁶ Там само. — Спр. 6431. — Арк. 31.

⁷³⁷ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 971. — Арк. 5.

стояло на порядку денному у компартійного керівництва. Для цього ще не вистачало необхідних кадрів та й теоретично питання ще не було пророблено. Усунення Скрипника та переведення національного питання у розряд другорядних давало компартійному керівництву можливість сподіватися на виховання в Україні таких кадрів, які б могли виконати давнє бажання В.Леніна про те, щоб саме місцеві комуністи прагнули до злиття української нації з російською. Але на це був потрібен час.

Для термінового виправлення ситуації в економіці та корекції культурного будівництва в Україні Кремлю у 1933 р. була потрібна велика кількість відданих виконавців. Та швидко знайти їх серед місцевого населення було неможливо. Тому після приїзду П. Постишева на головні ролі висувають саме тих людей, які прибули разом з ним, а також тих, хто пройшов ретельну перевірку. На керівну районну роботу у 1933 р. (з січня по жовтень включно) компартійна верхівка направила 1340 осіб, замінила при цьому 237 голів РПК, 249 голів РВК, 158 голів районних контрольних комісій⁷³⁸. І це у той час, коли в Україні після укрупнення районів існувало тільки 367 районних комітетів партії⁷³⁹. Оскільки особливо пильна увага борців з українським націоналізмом приділялася культурно освітній сфері, то Постишев з гордістю заявив: «Ми дали культурному фронту за минулі 10 місяців загалом не менше 1 200 перевірених комуністів на керівну роботу»⁷⁴⁰.

Не довіряючи низовому партійному та радянському апарату, ЦК ВКП(б) ще на січневому 1933 р. пленумі вирішив «з метою політичного зміцнення МТС і радгоспів, підвищення політичної ролі і впливу МТС і радгоспів на селі» організувати в усіх машинно-тракторних станціях і радгоспах політвідділи⁷⁴¹. Їх завдання полягало у забезпеченні політичного контролю в усіх областях життя і праці як самих МТС, так і колгоспів, які вони обслуговували. Керівники політвідділів не підпорядковувалися тому райпарткому, на території якого знаходилися. Вони були підлеглі безпосередньо політичному сектору обласного земельного управління і призначалися чи зміщувалися з посади ЦК ВКП(б) за рекомендацією ЦК національних компартій. Керівники політвідділів МТС повинні були стежити за станом справ у РПК, оскільки вони автоматично входили до складу керівництва⁷⁴². Протягом січня–жовтня 1933 р. було створено політвідділи у 643 МТС та у 203 радгоспах, на роботу до яких було надіслано понад 3000 керівних працівників⁷⁴³. Після того, як Кремлю вдалося опанувати ситуацію на селі, політвідділи в листопаді 1934 р. були ліквідовані.

⁷³⁸ Итоги 1933 сельскохозяйственного года и очередные задачи КП(б)У // Правда. — 1933. — 24 ноября.

⁷³⁹ Бабко Ю.В. Партійне будівництво на Україні. — Львів, 1971. — С. 15.

⁷⁴⁰ Постишев П.П. Радянська Україна — непохитний форпост великого СРСР // Червоний шлях. 1933. — № 8–9. — С. 252.

⁷⁴¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1971. — Т. 5. — С. 81.

⁷⁴² Там само. — С. 87.

⁷⁴³ Итоги 1933 сельскохозяйственного года и очередные задачи КП(б)У // Правда. — 1933. — 24 ноября.

Наскільки для ЦК ВКП(б) було важливо взяти під цілковитий контроль село, свідчить й те, що з кінця січня до 15 жовтня 1933 р., згідно зі звітом ЦК КП(б)У за період від XI до XII з'їзду КП(б)У, у колгоспи УСРР було послано з міських та районних центрів, за неповними даними, 15 929 комуністів, причому 95% їх використовувалося на посадах секретарів партосередків та партторгів колгоспів і бригад⁷⁴⁴. Оскільки нові керівники приїжджали переважно з Росії, або з великих промислових міст України, то навіть про розуміння ними української мови, не кажучи вже про вільне володіння нею чи шанування української культури, досить часто говорити не доводилося. Розповсюдженою була ситуація, коли абсолютна більшість комуністів в партосередках були українці, але оскільки надісланий їм партторг не знав української мови, то уся робота велася російською мовою.

Процеси розстановки нових кадрів йшли паралельно з усуненням тих, хто не вписувався у нову схему. Так, протягом травня–грудня 1933 р. у результаті партійної чистки у чотирьох областях УСРР з 267 907 комуністів, що пройшли чистку, відсів становив 84 653 осіб⁷⁴⁵. 48,1% виключених з партії припадало на тих, хто вступив у лави КП(б)У у 1931–1932 рр.⁷⁴⁶ Всього ж, незважаючи на приїзд численної армії комуністів з-за меж УСРР, партійна організація республіки протягом 1933 р. скоротилася на 109 556 осіб⁷⁴⁷.

Однак при усій цій масовій зміні кадрів компартійна верхівка пам'ятала, що без підтримки хоча б частини населення обійтися неможливо. Інакше кажучи, не можна зовсім ігнорувати настрої суспільства. Тому влада поставила за мету довести, що розгром націоналістів зовсім не є розгромом українізації⁷⁴⁸. Мало того, саме «українських націоналістів» компартійне керівництво тепер почало звинувачувати у зриві українізації. Їм, як говорив П. Постышев у жовтні 1934 р. у доповіді на пленумі Київського обкому КП(б)У, «вигідно зобразити цей розгром як відмову від українізації, як розгром української культури»⁷⁴⁹.

Партійна верхівка розуміла, що російський шовінізм може призвести до результатів, прямо протилежних запланованим. Тому потрібно було, хоча б формально, продовжувати українізацію і висувати українські кадри на керівну партійну та радянську роботу. З цієї метою у січні 1934 р. на XII з'їзді КП(б)У, вже після завершення розгрому «націоналістичного ухилу», ухвалюється рішення про переведення столиці України з Харкова до Києва. Саме задля цього Кремль і далі стежив за тим, щоб відсоток українців у КП(б)У суттєво не знижувався, щоб перевірені українські кадри висувалися на керівну партійну та радянську роботу. Компартійне керівництво намаглося не допустити такого

⁷⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6199. — Арк. 68.

⁷⁴⁵ XII з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт — Х., 1934. — С. 238.

⁷⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6199. — Арк. 58.

⁷⁴⁷ XII з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт — Х., 1934. — С. 299.

⁷⁴⁸ *Постышев П.П.* Усилить повседневное внимание к вопросам украинизации / Из доклада на объединенном пленуме Киевского обкома КП(б) У и облисполкома 17 октября 1934 г. // *Постышев П.П.* В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. К., 1935. — С. 103.

⁷⁴⁹ Там само. — С. 103.

стану, як у роки громадянської війни, коли українці дивилися на комуністичну партію як на чужорідну силу. Це було б особливо небезпечним у роки майбутньої світової війни, бо за період радянської влади значно зріс відсоток українців у містах.

Керівництву більшовиків потрібно було виховати такі українські кадри, які б лише за національною ознакою були українцями, добре знали українську мову. Але українські традиції, особливості побуту, історичну пам'ять українців необхідно було ліквідувати. Покінчивши у 1933–1934 рр. з прихильниками М. Скрипника, з тими українцями, у яких була більш-менш розвинута національна самосвідомість, партійна еліта береться за продовження українізації. Ззовні це виглядало логічно — адже у 1933 р. основною ідеєю боротьби з «ухилом» Скрипника була ідея заміни «петлюрівської» українізації на «більшовицьку». А щоб у комуністів УСРР не було ніяких вагань щодо майбутньої політики в національному питанні, в резолюції листопадового 1933 р. пленуму ЦК КП(б)У нагадали, що «для партії національна політика була й лишається знаряддям інтернаціоналізму, що кінцева мета її є встановлення комунізму та злиття націй»⁷⁵⁰.

Одночасно з цим у резолюції говорилося про те, що «пленум вважає за потрібне провести добір і висування кращих колгоспних працівників українців, і партійних, і позапартійних, на радянську роботу в республіканському, обласному і районному масштабі». У ній також ішлося про необхідність «посилити готування більшовицьких українських кадрів партійних працівників», для чого утворювалися в Харкові курси марксизму-ленінізму при ЦК КП(б)У на 150 осіб з півторарічним строком навчання⁷⁵¹. При прийомі на ці курси компартійна верхівка стежила за тим, щоб переважну більшість слухачів становили українці. Так, у першому наборі цих курсів українці становили 61%, а в другому — 73,6%⁷⁵².

Про кадрову українізацію управління керівництво КП(б)У не забувало й надалі. Протягом 1935 р. воно розгорнуло активну діяльність з висування українських кадрів на керівні посади в державних органах влади. 26 лютого 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про висунення українських кадрів», у якій пропонувалося «відділу керівних партторганів разом з обкомами подати в Секретаріат не менш 120–150 українців для висунення на пости секретарів РПК (*районних партійних комітетів — Авт.*) і 120 чоловік на висунення голів РВК (*районних виконавчих комітетів — Авт.*)». Крім того, говорилося про необхідність відбору з українських голів РПК та РВК кандидатів та обласну та центральну партійну й радянську роботу. Українські кадри для цієї мети пропонувалося також знайти у складі слухачів ВКСГШ (Вища комуністична сільськогосподарська школа), університеті ім. Артема. Не менше

⁷⁵⁰ Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні. Резолюція об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. С.В. Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 р. // Червоний шлях. 1933. — № 8–9. — С. 266.

⁷⁵¹ Там само. — С. 268–269.

⁷⁵² Вище класову пильність // Більшовик України. — 1935. — № 7. — С. 11.

300 українців з числа «найбільш грамотної, політично перевіреної і способної молоді» (так у тексті — Авт.) планувалося знайти у вузах УСРР. Подібні дії наказувалося зробити і ЦК ЛКСМУ⁷⁵³.

5 липня 1935 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У, згідно з якою представники різних наркоматів найближчим часом мали запропонувати свої плани стосовно збільшення відсотку українців у їхньому керівництві. Так, наприклад, 19 серпня ЦК КП(б)У висловив незадоволення з приводу слабкої роботи комісії з висунення українських кадрів у системі Наркомату юстиції. Адже ще 10 липня цій комісії давалося завдання знайти українців на посаду помічника генерального прокурора, прокурорів Наркомату юстиції, обласних прокурорів та їх заступників⁷⁵⁴. Подібні постанови у цей час видаються для наркоматів охорони здоров'я⁷⁵⁵, комунального господарства, зв'язку, місцевої промисловості⁷⁵⁶ тощо. Оскільки швидко керівників-українців знайти не вдалося, 28 вересня 1935 р. оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення продовжити роботу комісії⁷⁵⁷. 5 жовтня на засіданні оргбюро визнали незадовільним стан українізації навіть у системі комісаріату освіти⁷⁵⁸.

Навесні 1936 р. партійне керівництво України почала підбивати підсумки щодо висунення українських кадрів. 8 березня 1936 р. ЦК КП(б)У визнав задовільним стан з висунення українців в центральному апараті Наркомату охорони здоров'я і наголосив на необхідності продовжувати цю справу в областях⁷⁵⁹. Схоже задоволення висловили 15 березня керівники ЦК КП(б)У з приводу висунення українців на керівні посади у системі Наркомату юстиції. Було зазначено при цьому, що надалі юридичні факультети потрібно «укомплектувати переважно українцями (75–85%)»⁷⁶⁰. А от станом справ у Наркоматі освіти вони залишилися незадоволеними⁷⁶¹.

Наприкінці січня 1936 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, на якому обговорювалося питання про підсумки перевірки партійних документів у 1935 р. Була ухвалена постанова «Про необхідність посилення роботи у справі висунення українських кадрів», в якій говорилося: «Розгром націоналістів, які гальмували виховання і просування дійсно радянських українських кадрів, дав можливість останнім часом значно підвищити кількість і питому вагу більшовицьких українських кадрів на партійній, господарській, культурній радянській роботі та всіх інших ділянках будівництва соціалізму»⁷⁶².

Незважаючи на такі бадьорі слова стосовно покращання ситуації у кадровій політиці, цифри вказували на інше. У Харківській області на початок січня

⁷⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 373. — Арк. 95.

⁷⁵⁴ Там само. — Оп. 7. — Спр. 384. — Арк. 94, 82.

⁷⁵⁵ Там само. — Арк. 83–84.

⁷⁵⁶ Там само. — Арк. 93.

⁷⁵⁷ Там само. — Спр. 385. — Арк. 19.

⁷⁵⁸ Там само. — Арк. 84.

⁷⁵⁹ Там само. — Спр. 421. — Арк. 165.

⁷⁶⁰ Там само. — Спр. 422. — Арк. 39.

⁷⁶¹ Там само. — Арк. 58.

⁷⁶² Компартия Украины в резолюциях та рішеннях. — Т. 1. — К., 1976. — С. 847.

1936 р. серед перших секретарів райпарткомів був лише 31% українців, тоді як у 1933 — 59%, у 1934 — 46%, у 1935 — 44,5%. Схожа ситуація була й у Дніпропетровській області. Якщо на початок 1933 р. 55% перших секретарів райпарткомів були українцями, то у 1936 — 34%, серед голів райвиконкомів у 1933 р. було 66% українців, а у 1936 р. — 53%.⁷⁶³ І це при тому, що українське етнічне походження було однією з переваг при сходженні по кар'єрним сходинам. Наскільки, що майбутній генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнев записав себе в «українці» і таким залишався в 1940-ві роки⁷⁶⁴.

«На людях» влада намагалася не показувати того, що з наближенням українського населення до правлячої партії не все гаразд. У друкованих виданнях називалися лише ті цифри, які вигідно відображали національну політику партії. Так, на січневому 1936 р. пленумі ЦК КП(б)У, присвяченому підсумкам перевірки партійних документів, П. Постишев заявив: «Вороги весь час намагалися й намагаються змалювати картину таким чином, що ми тут на Україні били не націоналістів, не контрреволюціонерів, не шпигунів і диверсантів, а нібито українців... Ми завжди говорили, що тільки розгромивши націоналістів, можна по-справжньому відкрити дорогу справжнім українським кадрам. Так воно і вийшло. Ми маємо в цій справі за останні пару років немалі успіхи. На 1 січня 1934 року українців — секретарів райкомів було 179 чоловік, на 1 січня 1936 року секретарів райкомів і заступників секретарів райкомів — 431 чоловік. Голів райвиконкомів і сільрад було в 1933 році 250 чол., тепер — 332 чол.»⁷⁶⁵

Автор навмисно вибрав у цих його вихвалюваннях лише ті показники, які аналізувалися в тексті раніше. Якщо придивитися до слів Постишева уважніше, то виходить зовсім протилежна картина тій, яку він намагався представити. По-перше, кількість українців — секретарів райпарткомів він назвав за станом на 1 січня 1934 р., тобто вже після того, як основна фаза боротьби з «націоналістичним ухилом» залишилася у минулому. По-друге, у даних за 1936 р. він називає не лише перших секретарів райпарткомів, а й їх заступників, тобто справжня кількість майже вдвічі менша. По-третє, і це, мабуть, головне, Постишев «забув» згадати про організацію на початку 1935 р. нових районів⁷⁶⁶. А вже після розукрупнення кількість районів була аж ніяк не меншою за 515⁷⁶⁷, тоді як у 1933 р. їх було 367⁷⁶⁸. Відповідно на 1 січня 1934 р. українці склали 48,7%, а у 1936 ~ 42% цієї номенклатури. А якщо згадати, що наприкінці першого кварталу 1932 р. секретарів РПК — українців було 57% і тодішнім керівництвом КП(б)У це вважалося явно недостатньою кількістю⁷⁶⁹, то про

⁷⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 425. — Арк. 153–154.

⁷⁶⁴ Там само. — Оп. 46. — Спр. 4788. — Арк. 20.

⁷⁶⁵ Більшовик України. — 1936. — № 3. — С. 26.

⁷⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 373. — Арк. 40.

⁷⁶⁷ Там само. — Оп. 20. — Спр. 7163. — Арк. 20. Згідно з даними перепису, який проводився 6 січня 1937 р., в Україні було 525 районів. Суттєвих же змін в адміністративно-територіальному поділі України в 1936 р. не сталося.

⁷⁶⁸ Бабко Ю.В. Партійне будівництво на Україні. — Львів, 1971. — С. 15.

⁷⁶⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5789. — Арк. 33.

успіхи у справі висування українських кадрів після розгрому Скрипника говорити не доводилося.

Політика українізації, на відміну від політики коренізації стосовно національних меншин, ніколи припинена не була, хоча у вищих ешелонах влади порівняно з нижчими відсоток українців залишався меншим. За даними перепису 1939 р. загальна кількість «керівників партійних організацій, державних, кооперативних та громадських установ та підприємств» складала 312 848 осіб, з яких 59,6% становили українці. Разом з тим серед республіканської ланки із 8 888 осіб лише 3744 (42,1) були українцями, а серед районної та міської ланки відповідно з 27 629 — 18742 (67,8%) українців. Більшим був відсоток українців серед голів та заступників голів сільрад: з 11 737 осіб — 10 401 (88,6%)⁷⁷⁰.

Якщо про кадрову українізацію керівники КП(б)У не забували навіть у 1933–34 рр., тобто в період найбільш затятої боротьби з українським націоналізмом, то питання про мовну українізацію знову постала на порядку денному лише в 1935 році. 29 серпня 1935р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалив резолюцію «Про українізацію в областях», у якій зазначалося, що «обкоми Донецький, Дніпропетровський і Одеський займаються справою українізації недостатньо». Політбюро ЦК КП(б)У доручило голові відділу пропаганди й агітації З. Ашраф'яну організувати спеціальне обстеження цих областей. У цьому документі говорилося: «Під час обслідування перевірити радянський апарат: якою мовою ведеться листування, якою мовою провадяться засідання. Також звернути увагу на міськради, школи, профспілки, партосвіту і всі культурні установи, а також комсомольську і піонерську роботу, роботу партійних апаратів обкомів, райкомів, міськкомів. Наслідки обслідування доповісти на ПБ»⁷⁷¹. Перевірку була здійснено і названі обласні партійні організації були піддані суворій критиці.

Проаналізувавши доповідні записки з трьох областей, представники відділу агітації і пропаганди зробили висновок: «Незважаючи на спеціальні вказівки ЦК, обкоми партії недооцінили політичного розуміння цих вказівок, не взяли ще як слід за їх реалізацію, не зробили ще належного перелому в кадрах наших партійних і радянських робітників... Все пронизано духом іронії і скептицизму в питанні про українську культуру, про українську громадськість... Окремі міськкоми, парткоми партії, керівники окремих підприємств не тільки не зрозуміли до цього часу *гігантського розмаху і нечуваного розвороту української радянської культури і державності (особливо після розгрому націоналістів і націонал-ухильництва Скрипника)*, але і не зробили для себе політичних висновків щодо практичного оволодіння цим рухом»⁷⁷² (курсив — Авт). Тобто пропагувалася теза про те, що саме «українські націоналісти» та «націонал-ухильники» заважали культурному та державному розвитку українського народу.

Апогею нова хвиля «українізаційної» риторики сягнула на початку 1937 р. Саме недоліки в національному питанні стали основою звинувачень проти

⁷⁷⁰ Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги. — М., 1992. — С. 193.

⁷⁷¹ ЦДАГО України. — Оп. 6. — Спр. 375. — Арк. 182.

⁷⁷² Там само. — Арк. 125.

Постишева та зняття його з керівних посад в Україні. Л. Каганович, не маючи реального компромату на нього, приїхав на початку січня 1937 р. знімати Постишева з посади другого секретаря КП(б)У та секретаря Київського обкому ЦК КП(б)У. Для критики він використав національне питання. На пленумі ЦК КП(б)У 5 січня 1937 р. Каганович заявив, що саме у царині національної політики вимагається «особливо чутливий, особливо товариський, особливо пильний і особливо уважний і правильний підхід». «Не можна вважати, — проголошує Каганович, — що національне питання зняте, знімається з черги. Я б сказав — національне питання на новій стадії, на новому ступені, наповнилося новим, багатим змістом». А далі лексикон і взагалі начебто із лав щирого націонал-комуніста зразку Шумського чи Хвильового: «Але хіба можна заперечувати, що поряд із гордістю українця за свій Донбас, за свій Дніпрогес, за свої заводи у Києві, Харкові, Дніпропетровську та ін., — зросла і гордість за свою Україну. Це не шовіністична, не націоналістична гордість, а гордість за свою мову, за свою країну»⁷⁷³.

Далі Каганович виголосив, що «мирний націоналіст у душі — він може в запряжці працювати». Він підкреслив, що навіть якщо такий «націоналіст» не повністю схвалює заходи радянської влади, «*хай навіть душок націоналістичний у тебе залишився, нам від цього шкоди не буде*»⁷⁷⁴. Втім переоцінювати ці слова найближчого помічника Сталіна не варто. Адже у своїх словах він лише закликав дозволити українською мовою розмовляти, наголошуючи на тому, що це зовсім не український шовінізм. А ставити «питання по-українськи» зовсім не означало враховувати інтереси України як певного державного чи національного утворення. Це лише означало поставити питання українською мовою⁷⁷⁵.

Слова Кагановича про недоліки у вирішенні національного питання отримали підтримку в залі. Письменник І. Микитенко, про якого у виключно позитивному ракурсі згадав у своїй доповіді Каганович, закидаючи колишньому очільнику ВУАМЛІНУ О. Дзенісу (заарештованому на той час як троцькісту) завезення великої кількості літературних критиків з Росії, наголосив: «Чому раптом, маючи перед собою український народ, шукати в інших місцях»? А далі він наголосив: «Лазар Мойсейович у своїй прекрасній доповіді говорив нам про національну гордість. Я слухав це місце з глибоким хвилюванням. Я вважаю, що це одне з центральних місць доповіді, яке ми мусимо засвоїти назавжди. Яка у мене була національна гордість, коли я не мав ні своєї мови, ні своєї культури, все було заборонено, *коли я сам, для того, щоб вважатися людиною, мусив засвоювати мову російську, а своєї цурався* (виділено — Авт.). Яка у мене могла бути національна гордість, коли мій народ ходив у ярмі, і я сам був запряжений у те ярмо». Каганович, побачивши ентузіазм Микитенка, все ж таки не забув нагадати, що «наша сучасна національна гордість, вона є наслідок

⁷⁷³ РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 222. — Арк. 47–48.

⁷⁷⁴ Там само. — Арк. 50.

⁷⁷⁵ Там само. — Арк. 49.

нашої соціальної пролетарської гордості»⁷⁷⁶, тобто про те, що справжньої національної гордості у дореволюційному суспільстві бути не могло.

Подібні настанови знайшли відображення і в роботі пленуму ЦК КП(б)У, який відбувся 31 січня — 2 лютого 1937 р., Під час його роботи неодноразові критичні зауваження лунали в бік Постишева, Попова, Косіора, що, мовляв, допустивши на відповідальні ідеологічні посади троцькістів, які заважали правильному здійсненню національної політики. Та й сам Постишев серед своїх помилок у виступі на цьому пленумі ЦК КП(б)У особливо відзначив незадовільне керівництво будівництвом української культури. Він, зокрема, сказав: «Я взяв тягар не по плечу. Я кажу про своє керівництво, про свою участь у керівництві української радянської культури. На мій сором, я погано знаю історію українського народу — раз, я погано знаю його культуру — два, я до цього часу не оволодів, як це вимагається від керівників, мовою українського народу — три. А ці якості — вони необхідні для кожного з нас»⁷⁷⁷.

В резолюції пленуму від 3 лютого 1937 р. про помилки у здійсненні національної політики і, зокрема, у кадровому питанні (засилля «троцькістів») говорилося так: «Навіть якби ці люди не виявилися ворогами, їм в будь-якому разі не можна було доручати керівну роботу на культурно-ідеологічному фронті, оскільки вони нічого не розуміли в питаннях української культури та зовсім не відповідали тим вимогам, що мають ставитися до керівних працівників ідеологічного і культурного фронту на Україні. В цьому виявилася з боку Політбюро ЦК КП(б)У недооцінка національного питання на Україні, що є значною політичною помилкою»⁷⁷⁸. Українізаційна риторика широко використовувалася до середини 1937 р., коли Кремль ініціював нову кампанію боротьби з українським націоналізмом, жертвами якої стали вже Любченко, Хвиля, Затонський, Микищенко та ін.

Підсумуємо особливості підходу до розв'язання «українського» питання після 1933 р. П. Постишев, С. Косіор та інші представники партійного керівництва в Україні протягом 1933–1937 рр. неодноразово нагадували про особливості «класової боротьби» в Україні. Перша особливість, за словами П. Постишева, полягала у тому, що «на Україні класовий ворог веде свою боротьбу проти соціалістичного будівництва під націоналістичним прапором»⁷⁷⁹. Тобто всі, хто був не задоволений підлеглим станом України і намагався встановити справжню, а не декларативну рівність, автоматично могли потрапити під це звинувачення у прихильності до «класового ворога». Сюди ж потрапляли й всі інші, хто був не задоволений політикою ЦК ВКП(б) у сільському господарстві.

⁷⁷⁶ Там само. — Арк. 107.

⁷⁷⁷ Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 206.

⁷⁷⁸ РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 224. — Арк. 92.

⁷⁷⁹ Постишев П. Підсумки перевірки партійних документів // Більшовик України. — 1936. — № 3. — С. 10.

Інша особливість «класової боротьби», згідно з думкою компартійного керівництва, полягала у тому, що «на Україні найбільше осіло уламків різних контрреволюційних організацій і партій»⁷⁸⁰, з членами яких потрібно нещадно боротися. Перш за все це стосувалося вихідців з боротьбистів, укаїстів, бундівців. Постишев наголошував, що прорив 1931–32 рр. «був не тільки проривом в сільському господарстві, не тільки в здійсненні національної політики, а це також був прорив у розумінні особливого засмічення рядів КП(б)У в ці роки. 1931–1932 роки були роками особливого засмічення рядів КП(б)У антирадянськими, націоналістичними, шпигунськими, диверсантськими ворожими елементами»⁷⁸¹.

Аналіз подій 1933 та наступних років дозволяє зробити висновок, що основною метою прибуття Постишева в Україну не було виправлення важкого становища у сільському господарстві: цього при змінній економічній політиці на селі та наявності тих матеріальних і людських ресурсів, які використав П. Постишев у 1933 р., місцеві керівники могли добитися й без нього. Головним завданням була корекція курсу національної політики та очищення лав комуністичної партії від національно-свідомих елементів, а також від тих, хто іноді наважувався мати свою власну думку на розвиток тих чи інших подій.

Генеральний секретар ЦК ВКП(б), разом зі своїм оточенням, зумів віднайти надійний спосіб утримування під цілковитим контролем України, — міф про «український націоналізм» як вороже українському народу явище відтоді Кремль плекав як улюблене дитя та охороняв його від пропагандистських та ідеологічних посягань як дорогоцінний скарб. Вживлений за сталінських часів у народну свідомість страх перед голодом і жорстка прив'язка до нього як «зрадницьких» (в першу чергу — щодо українського народу) будь-яких спроб пошуку самостійного розвитку України і донині впливає на українське суспільство найбільш безпосереднім чином.

* * *

Однією з основних причин успішності Комуністичної партії в Україні (спочатку опанування території, а потім і суспільства) стало визнання її керманічами українського націєтворення як об'єктивного факту і важливої ознаки індустріального суспільства, ставку на формування якого і робили більшовики. Це спричинило формальне визнання української державності та певне сприяння в національно-культурному розвитку українців, що було необхідною передумовою виконання модернізаційних завдань. Але це зовсім не означало позитивного ставлення до розвитку національної самосвідомості українців чи перспектив української державності, що, здавалося б, мали постати неминучим наслідком визнання національних прав українського народу.

Формальне визнання і використання національного чинника зумовило перемогу більшовиків у протистоянні з іншими загальноросійськими силами у 1917–1920 рр. Політика коренізації сприяла пришвидшенню модернізаційних

⁷⁸⁰ Там само.

⁷⁸¹ Там само. — С. 20.

процесів та поліпшенню іміджу більшовицької влади в очах населення. Але здійснювана одночасно соціально-економічна політика не просто ігнорувала національні відмінності, а була спрямована на їх ліквідацію. В комуністичному майбутньому, яке й будували компартійні керманічі, незважаючи на всякого роду «поступки», не вбачалося місця для національного розмаїття.

Національна формою освіта та культура використовувалася Кремлем для якомога глибшої уніфікації та стандартизації економічних засад існування радянського суспільства. В УСРР від самого початку існування радянської влади велася нещадна боротьба з будь-якими спробами українців самоорганізуватися. Планувалося з допомогою національно-культурної політики сформувати одноманітність сприйняття соціально-економічної. Натомість, як виявилось на початку 1930-х рр., результат був інший: у значній частини республіканської номенклатури, серед представників якої був і М. Скрипник, почали сумніватися в доцільності здійснюваної Кремлем соціально-економічної політики.

Поступки в національно-культурній сфері допомогли Кремлю ліквідувати такі організації як Всеукраїнська учительства спілка, «Просвіта», український кооперативний рух тощо. В результаті цього (і на відміну від Західної України) були відрізані шляхи формування української модерної нації на органічних для українського народу соціально-економічних засадах. Це мало негативні наслідки як взагалі для українського націєтворення, так і, зокрема, для формування здатного до саморозвитку суспільства в радянській Україні. В другій половині 1930-х рр. комунізм в СРСР почав активно засвоювати та втілювати в життя російський націонал-більшовизм. Однак спроба прискореної русифікації в УСРР, яка була здійснена наприкінці 1937 — в 1938 рр., не дала бажаних результатів і компартійна влада частково відступила з тим, щоб у майбутньому періодично здійснювати спроби денационалізації України.

Розділ IV.

Взаємовідносини між Кремлем і більшовицьким керівництвом України

IV.1. Конфлікти у більшовицькому керівництві під час створення радянського і партійного центрів влади в Україні.

Перші дискусії. У 1917 р. більшовицькі організації в Україні мали незалежні одна від одної зв'язки з керівництвом партії в Петрограді. До Центральної Ради вони ставилися негативно, але вимушені були рахуватися з потужним українським національним рухом. Тому частина їх вважала за потрібне об'єднатися, щоб виробити єдину для усіх організацій тактику.

Першою такою спробою стала конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю (липень 1917 р.) в Києві, на якій сформувався обласний комітет з 9 осіб. Майже одночасно конференція більшовиків Донецько-Криворізького басейну заснувала регіональний комітет на чолі з Ф.Сергєєвим (Артемом). Комітет мав спрямовувати діяльність більшовиків на Лівобережжі України.

Організації, які входили до Київського комітету, мали меншу чисельність у порівнянні з Донецько-Криворізьким. Їх представники діяли в аграрному регіоні Правобережної України, де національні настрої населення були чітко висловленими. Частина більшовиків, особливо в Києві, вважали неможливою соціалістичну революцію в колишній Російській імперії і виступали проти гасел лідера РСДРП(б) В. Леніна щодо права націй на самовизначення і створення самостійних національних держав. Вони поділяли погляди свого керівника Г. П'ятова, який вважав, що Росія не може залишатися без українського вугілля, цукру та збіжжя¹. Одночасно вони вказували на те, що в умовах потужного українського руху більшовицькі організації слід назвати «соціал-демократією України». Утім, інша група київських більшовиків на чолі з Є. Бош заперечувала зміну назви партії в Україні і засуджувала невіру групи Г. П'ятова в соціалістичну революцію².

¹ Солдатенко В.Ф. Г.Л. П'ятов: епізоди життя і діяльності на Україні // Український історичний журнал. — 1989. — № 4. — С. 92–106; Сапун М.М. Георгій П'ятов у Києві: (До 100-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. — 1990. — № 8. — С. 125–129.

² Див.: Протоколи Киевской организации РСДРП (большевиков) 1917 года // Летопись революции. — 1931. — № 4. — С. 133–193.

Схожі погляди мали більшовики Донецько-Криворізького басейну, яких налічувалося близько 16 тис. з 21 719 членів РСДРП(б) у серпні 1917 р.³ Вони твердили, що цей регіон не входить до складу України, отже розмови щодо окремої української компартії є шкідливими для майбутньої соціалістичної революції. Керівники РСДРП(б) В. Ленін, Л. Троцький, Я. Свердлов, Й. Сталін теж не бачили необхідності у створенні в Україні окремої Компартії.

Жовтневий переворот радикалізував сили в Україні. Тим часом у Петрограді на засіданнях Ради народних комісарів її голова В. Ленін, нарком закордонних справ Л. Троцький та нарком у справах національностей Й. Сталін визначали політику щодо УЦР⁴. Негативне ставлення до неї виявилось під час телефонної розмови Й. Сталіна з генеральним секретарем праці УЦР М. Поршем та київським більшовиком С. Бакинським. Останній наполягав на переході влади від УЦР до краєвого з'їзду рад депутатів. Й. Сталін підтримав такі вимоги. 16 (3) грудня 1917 р. РНК надіслав УЦР ультиматум, в якому під загрозою оголошення війни наказувалося протягом 48 годин розпочати боротьбу з «контрреволюційним кадетсько-калединським повстанням». У випадку відмови РНК проголошував УЦР у становищі «відкритої війни проти Радянської влади в Росії та на Україні». Через кілька років тодішній нарком внутрішніх справ Росії Г. Петровський доволі суб'єктивно пригадав: «Я був присутнім при розмові Леніна з Центральною Радою по телеграфу. Ленін гаряче наполягав на тому, щоб Центральна Рада припинила роззброєння червоногвардійських загонів, не пропускала білогвардійські війська на Дон. Центральна Рада намагалася відтягнути час, крутила, а сама продовжувала роззброювати наші частини й цією зброєю озброювали створені нею полки»⁵.

17(4) грудня 1917 р. у Києві відкрився I Всеукраїнський з'їзд рад, на якому більшовики опинилися у меншості. Наступного дня делегати з'їзду від більшовицької партії залишили Київ й переїхали до Харкова. За свідченням сучасника подій С. Петриковського харківські більшовики не бажали приймати цих делегатів: «Артем та де хто з лідерів Донецько-Криворізької області дуже неохоче, лише під тиском ЦК нашої партії, пішли на організацію у Харкові 1-го Всеукраїнського з'їзду рад»⁶.

Тиск з боку керівників РСДРП(б) на харківських більшовиків був не випадковим. Ставлення до УЦР добре ілюструє записка В. Леніна Верховному головнокомандуючому М. Криленку від 7 грудня 1917 р.: «Рада вочевидь та рішуче постала на бік кадетсько-корніловської та калединської контрреволюції. Ми за Радянську владу в незалежній республіці Українській, але не за

³ Шестой съезд РСДРП(б). Август 1917 г. Протоколы. — М., 1958. — С. 195. Уточнені відомості надав Ю. Гамрецький. Див.: *Гамрецький Ю.М.* Про чисельний склад більшовиків на Україні в 1917 р. // Український історичний журнал. — 1962. — № 5. — С. 19.

⁴ Див.: Протоколы заседаний Совета Народных Комиссаров РСФСР. Ноябрь 1917 — март 1918 гг. — М., 2006.

⁵ *Петровський Г.І.* Великий початок // Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. — К., 1957. — С. 33.

⁶ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1034. — Арк. 22.

контрреволюційну калединську Раду. Враховуйте це твердо за усіх засобів та кроків»⁷.

21(8) грудня за наказом В. Леніна головнокомандуючим Південним фронтом Росії призначили В. Антонова-Овсєєнко, який виїхав до Харкова з великим штабом (начальник — М. Муравйов) та охороною з балтійських матросів⁸. Наступного дня до міста прибули перші ешелони російських військ. Під їх охороною відбувся новий «всеукраїнський з'їзд рад», який 24–25 (11–12) грудня заявив про встановлення радянської влади в УНР, обрав Центральний виконавчий комітет (ЦВК) рад України, який сформував радянський уряд — Народний секретаріат.

З перших днів існування ЦВК рад України і Народного секретаріату розпочалася їх боротьба за владу з Донецько-Криворізьким комітетом РСДРП(б), який не бажав визнавати верховенства українських органів радянської влади, а також з В. Антоновим-Овсєєнко, який намагався командувати усіма компартійно-радянськими структурами в Україні.

Перший радянський уряд не репрезентував жодної української політичної партії, а лише російську партію більшовиків, організації якої діяли в Україні. Але у В. Леніна та його уряду з'явилася можливість ескалації політичного та збройного конфлікту в Україні, при тому залишаючись за лаштунками подій. Це був перший випадок застосування більшовиками тактики створення маріонеткових радянських урядів на окраїнах колишньої імперії, яким залюбки надавалася «братерська допомога». Озброєні загони більшовиків розпочали бойові дії з частинами УНР.

Об'єктивний аналіз подій грудня 1917 — січня 1918 р. змушує по-іншому датувати початок громадянської війни в Росії. В радянській історіографії він був пов'язаний з повстанням чеського військового корпусу (квітень–травень 1918 р.). На нашу думку, громадянська війна розпочалася зі збройного конфлікту РНК з УЦР. Згадуючи висловлювання В. Леніна про визнання радянської влади в незалежній Україні, що наводилося вище, зауважимо, що воно було політичним блефом. На той час керівництво РСДРП(б) продовжувало розглядати Україну як складову частину Росії⁹. Недарма 1 січня 1918 р. (19 грудня 1917 р.) відомого більшовика Г. Орджонікідзе призначили тимчасовим надзвичайним комісаром уряду Росії по району України¹⁰. Він мав очолити заготівлі хліба, боротьбу з контрреволюцією, контролювати діяльність надісланих з Петрограду представників, а також — вищих радянських органів в Україні. Передбачалося, що він залагодить конфлікти між більшовиками у Харкові. Призначення Г. Орджонікідзе було викликане скаргами з Харкова. 1 січня (19 грудня) В. Ленін мав розмову з керівниками ЦВК рад України, які висловили

⁷ *Ленин В.И.* Неизвестные документы. 1891–1922 гг. — М., 1999. — С. 221–222.

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1034. — Арк. 26.

⁹ Див.: *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. — К., 2003. — С. 394–395.

¹⁰ Протоколи Центрального Комітета РСДРП(б). Авг. 1917 — февр. 1918. — М., 1958. — С. 155.

незадоволення поведінкою В. Антонова-Овсієнка. У той день у попередньому порядку денному засідання РНК в Петрограді питання про призначення Г. Орджонікідзе не значилося, але на засіданні його затвердили на новій посаді. Через кілька днів секретаріат ЦК РСДРП(б) надіслав листа до Донецько-Криворізького обкому: «Окрім тов. Антонова-Овсієнко у ваші краї надіслали Г.К. Орджонікідзе, який зможе, наскільки ми знаємо, залагодити усі протиріччя, що виникають внаслідок особистих рис тов. Антонова... Орджонікідзе має більш широкі повноваження й тов. Антонов не може здійснювати жодних кроків... поза Орджонікідзе»¹¹.

Проте розбіжності та боротьба за владу в Харкові продовжувалися. За таких умов В. Ленін намагався легітимізувати українські радянські органи хоч би серед місцевих більшовиків, що підтверджують опубліковані останніми роками документи¹². Наприклад, задля збереження подоби рівноправних міждержавних стосунків наркома народної освіти В. Затонського призначили представником Народного секретаріату України в РНК на посаду народного секретаря з українських справ «з вирішальним голосом щодо України та з дорадчим голосом з інших питань»¹³.

Зрозуміло, що цей діяч не в змозі був ефективно представляти та захищати інтереси України в уряді РНК в Петрограді. Але призначення В. Затонського обумовлювалося політико-ідеологічними міркуваннями лідерів більшовицької партії. У другій половині 1917 р. — на початку 1918 р. В. Ленін визнав, що етнотериторіальний федералізм — ефективний засіб реінтеграції російських земель із стратегічною метою — об'єднання націй у всесвітній соціалістичний союз. 13 лютого (31 січня) 1918 р. на III Всеросійському з'їзді рад він заявив: «Я глибоко переконаний, що навколо революційної Росії усе більше й більше будуть групуватися окремі різні федерації вільних націй. Цілком добровільно, без брехні та заліза, буде зростати ця федерація, й вона незламна». Історики вже помітили таке висловлювання В. Леніна¹⁴, але набагато промовистою є заява на цьому з'їзді Й. Сталіна. Він твердив, що самовизначення малих націй має розумітися як право не буржуазії, а трудящих мас, слугувати засобом боротьби за соціалізм. Після його виступу лідер меншовиків Л. Мартов спитав Й. Сталіна, чому більшовики надали незалежність буржуазії Фінляндії, але не зробили цього для України? Чому Л. Троцький на перемовинах у Брест-Литовську говорив лише про необхідність плебісциту щодо Польщі та інших західних територій, окупованих німецькими частинами? Чому не згадувалася Україна, так само, як у Й. Сталіна, який закликав до підтримки рад в Україні? Й. Сталін відповів, що рад депутатів не було у Польщі та інших західних територіях, а в Україні вони

¹¹ Дубинский-Мухадзе И. Орджоникидзе. — М., 1963. — С. 202.

¹² Большевицкое руководство. Переписка. 1912–1927. Сб. док. — М., 1996. — С. 26–34.

¹³ Чирко В.А. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. — М., 1967. — С. 62–63.

¹⁴ Див.: Hirsch. F. Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. — Ithaka; London: Cornell University Press, 2005. — С. 67.

існували, тому більшовики не в змозі були повернутися від рад як вищої форми демократії до «буржуазного парламентаризму»¹⁵.

7 січня 1918 р. (25 грудня 1917 р.) В. Антонов-Овсієнко видав наказ про наступ радянських військ проти УЦР. 24(11) січня УЦР схвалила 4-й Універсал, який проголосив Україну незалежною та суверенною державою. На той час більшовицькі частини на чолі з М. Муравйовим вели наступ на Київ, а він телеграфом повідомляв В. Леніна про події. 7 лютого (25 січня) 1918 р. Рада залишила Київ. В місто увійшли більшовицькі загони, які здійснили масовий терор. Делегація УЦР у Брест-Литовську підписала договір з австро-німецьким блоком, прохаючи про воєнну допомогу у боротьбі проти більшовиків. 21(8) лютого на територію України вступила 400 тисячна німецька армія (разом з частинами австро-угорської армії вона сягала 450 тис. осіб).

На ці події більшовики в Україні відреагували по різному. 13 лютого (31 січня) 1918 р. на IV з'їзді більшовиків Донецького та Криворізького басейнів проголосили радянську республіку у складі РСФРР¹⁶. 2 березня (17 лютого) голова ВЦВК Росії Я. Свердлов надіслав телеграму Артему: «Виділення вважаємо шкідливим» (зі складу України — *Авт.*)¹⁷. 16(3) березня 1918 р. мирний договір з Німеччиною уклала радянська Росія. В ньому містився пункт, що зобов'язав уряд Леніна визнати УЦР, укласти з нею мир, вивести з цієї території війська. В. Ленін запропонував В. Антонову-Овсієнку перейти у підпорядкування Народного секретаріату. За кілька днів його призначили народним секретарем та головнокомандуючим військ України.

Більшовики, які не мали великих збройних частин в Україні, відступали на територію Росії. Через кілька днів після укладення Брестського миру Й. Сталін телеграфував Народному секретаріату: «Різниця між Вами та нами та, що Ви, за географією Вінниченка, складаєте Україну від Поділля до Дону та від Гомеля до берегів моря, а ми складаємо Великоросію. З Вами ведуть війну відкрито, а з нами приховано. Ви чинить опір негайно, а ми дочекаємося до з'їзду рад, напоготові всіляко допомагати Вам й накопичувати сили для того, щоб, може бути, через кілька тижнів напасти на звіра, що об'ївся. В цьому вся різниця. Можливо з'їзд рад усуне цю різницю дощенту»¹⁸.

27(14) березня 1918 р. В. Ленін та Й. Сталін у листі до Г. Орджонікідзе вимагали створити єдиний фронт Криму та Донецького басейну з Україною задля боротьби з німецькими військами. З цією метою донецьким більшовикам пропонувалося визнати Донбас автономною частиною України, перейменувати більшовицькі частини на український лад, заборонити В. Антонову використо-

¹⁵ *Сталин И.В.* Сочинения. — Т. 4. — С. 31–33. Також див.: *Deutscher I.* Stalin. A Political Biography. Second Edition. — New York: Oxford University Press, 1967. — С. 184–185; *Wandycz P.* Soviet-Polish Relations, 1917–1921. — Cambridge, Massachusetts, 1969. — С. 45.

¹⁶ До неї увійшли Харківська і Катеринославська губернії (Донецький та Криворізький басейни).

¹⁷ Борьба за власть Советов в Донбассе. Сб. док. и материалов. — Сталино. — 1957. — С. 322–323.

¹⁸ Архів Гуверівського інституту війни, революції та миру Стенорордського університету (далі — Гуверівський архів). — Ф. 85. — Оп. 6. — Д. 10. — Л. 1–2.

увати це прізвище й назватися Овсієнком. Засуджувалися окремі більшовики, які не бажали визнавати Донецький басейн складовою частиною України¹⁹. Наступного дня на пленумі ЦК РКП(б) відбулася гостра дискусія між В. Затонським, В. Шахраєм, Артемом. В рішенні вказувалося: «На Український з'їзд робітничих, селянських та солдатських депутатів, що скликається, поїхати т.т. з усієї України, зокрема з Донецького басейну. На з'їзді необхідно створити єдиний уряд для всієї України. Всі партійні працівники зобов'язуються працювати спільно щодо формування єдиного фронту оборони. Донецький басейн розглядається як частина України»²⁰. Зрозуміло, що формальне перейменування більшовицьких підрозділів в українські та створення радянського уряду в Україні на той час в Кремлі розцінювалося як вимушений крок в умовах Брестського миру.

17–19 березня 1918 р. в Катеринославі скликали II Всеукраїнський з'їзд рад, який схвалив Брестський мир та проголосив Україну незалежною радянською республікою. Був сформований новий склад Народного секретаріату на чолі з М. Скрипником. На з'їзді Артем заявив, що Донбас є складовою України. Делегати форуму висловили впевненість, що незабаром «усі радянські республіки об'єднуються у єдину світову соціалістичну федерацію». 21 березня ЦВК рад України та Народний секретаріат опинилися у Таганрозі. Вони сформували делегацію (М. Скрипник, Ю. Коцюбинський, М. Врублевський) і надіслали її до Москви з дорученням встановити взаємовідносини з Кремлем. 3–4 квітня 1918 р. РНК РСФРР висловив співчуття героїчній боротьбі трудящих та експлуатованих мас України — «одного з передових загонів всесвітньої соціалістичної революції»²¹. Утім, справжнє ставлення до українського радянського уряду було іншим. Після заяв його представників про формування союзу радянських республік на півдні Росії Й. Сталін у телефонній розмові сказав: «Ніякого військового союзу південних республік і ніякої їх спільної монети не має бути і не буде... Ми всі тут думаємо, що ЦВК повинен, морально зобов'язаний залишити Таганрог і Ростов. Досить гратися в уряд і республіку, здається вистачить, час кинути гру»²².

Історики неодноразово вказували на це висловлювання Й. Сталіна. Але на нашу думку, справа полягала не лише у неповазі до українського радянського уряду, який опинився в еміграції. В Кремлі побоювалися, що ініціативність членів Народного секретаріату щодо створення військового союзу південних

¹⁹ Там само.

²⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Д. 1. — Л. 1–2. Рішення пленуму ЦК РКП(б) свідчить про помітні розбіжності у позиціях членів першого українського радянського уряду, адже В. Затонський був народним секретарем освіти, В. Шахрай — військових справ, Артем — торгівлі та промисловості.

²¹ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сб. док. и мат. — К., 1962. — С. 70–72; *Королівський С.М.* Надзвичайне посольство Радянської України до РСФСР у квітні 1918 р. // УГЖ. — 1963. — № 5. — С. 20.

²² Наприклад, див.: *Єфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). — К., 2008. — С. 83.

республік спричинить до міжнародних ускладнень з Німеччиною, порушить Брестський мир. Не дивно, що 18 квітня 1918 р. радянський уряд України припинив існування.

Серед більшовиків, які залишилися на території України, панували різні оцінки ситуації. Ті, хто діяв переважно на Лівобережній Україні (вони мали назву «донбасівці», «катеринославці»), підтримували Брестський мир, але зневажливо ставилися до українських національних та селянських питань. Провідну роль відігравали Артем, В. Аверін, Ш. Грузман, Е. Квірінг, Ю. Лутовінов, Я. Яковлев (Епштейн), М. Рухимович. Інша група, до якої входили М. Скрипник, В. Затонський (їх називали «українцями») погоджувалися з Брестським миром, тому що вважали за необхідне «збереження та зміцнення соціалістичного Петербургу та Москви як вихідних пунктів світової революції»²³. Вони розглядали України як складову єдиної з Росією соціалістичної федерації. Третя група, так звані «ліві комуністи», розцінили Брестський мир як зраду світовій пролетарській революції. Їх лідером став Г. П'ятаков. До його прихильників (серед більшовиків — «кияни», «ліві») відносилися А. Бубнов, С. Косіор, Ю. Коцюбинський, Я. Гамарник. Вони вірили, що у світі відбувається глобальний конфлікт фінансового капіталу з соціалізмом (як суспільним укладом). Режим гетьмана П. Скоропадського, що утвердився в Україні наприкінці квітня 1918 р., розцінювався як прояв диктатури німецького фінансового капіталу. Повстанських рух українського селянства проти німецьких військових підрозділів розглядався як складова світової революції.

«Ліві» дивилися на селянство як на дрібну буржуазію, але сподівалися з допомогою української «селянської дубини» розгромити світову буржуазію, а потім зламати опір селянства на етапі побудови комунізму. До речі, «донбасівці» називали прихильників Г. П'ятокова «лівими есерами» за намагання використати селянський рух для здійснення пролетарської революції в Україні. Цікаво, що «ліві» відмовлялися визнавати український національний рух (у межах селянського руху), проте вимушені були боротися, щоб його очолити.

Протиріччя між більшовиками в Україні різко проявилися у другій половині квітня 1918 р. на партійній нараді у Таганрозі. «Донбасівці» звинувачували «лівих» в авантюристичній політиці, що втягне Росію у війну з Німеччиною. Гарячі дискусії розгорнулися навколо створення української компартії, її назви та майбутніх відносин з РКП(б). Після дебатів було ухвалене компромісне формулювання М. Скрипника щодо створення партії під назвою «Комуністична партія (більшовиків) України»²⁴. Певні домовленості між «українцями» та «лівими» проявилися під час виборів Організаційного бюро з підготовки з'їзду української компартії. До його складу увійшли М. Скрипник (секретар), А. Бубнов, Я. Гамарник, В. Затонський, С. Косіор, Й. Крейсберг, Г. П'ятаков. А «донбасівці» пішли з наради.

²³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сб. док. и мат. — К., 1957. — Т. 3. — С. 317, 321–322.

²⁴ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сб. док. и мат. — К., 1962. — С. 82–83.

Після захоплення влади в Києві гетьманом П. Скоропадським РНК швидко визнав Україну незалежною державою. Це означало, що РКП(б) офіційно не могла мати своїх організацій в Україні. Проте вони діяли у підпіллі, а кремлівські вожді не обтяжували себе питанням, наскільки така ситуація відповідає міждержавним відносинам. 9 травня 1918 р. в офіційному органі ЦК РКП(б) з'явилося повідомлення: «Центральний Комітет РКП(б), обговорив питання про виділення окремої Української Комуністичної партії з Російської Комуністичної партії, не знаходить жодних заперечень проти створення Української Комуністичної партії, оскільки Україна — це самостійна держава»²⁵.

Діяльність Оргбюро зі скликання з'їзду відбувалася з московського готелю «Люкс» у центрі Москви, але конспіративно, щоб не дізналися іноземні дипломати. І з'їзд КП(б)У скликали у Москві, він працював 5–12 липня 1918 р. Цікаві спогади про його роботу, взаємовідносини між керівниками РКП(б) та більшовиками з України залишили делегати. Так, А. Руденко писав: «Від ЦК РКП(б) офіційно нікого не було. Під час роботи з'їзду приходили Радек, Артем, Бухарін, але ніхто з них не виступав, а лише прислуховувалися до виступаючих. Семен Шварц весь час інформував ЦК РКП(б). Старі більшовики знали, що Семен є улюбленцем Леніна... Говорили, що Семен міцно тримає РКП(б) у курсі всіх справ з'їзду»²⁶.

На з'їзді дискусії між українськими більшовиками спалахнули з новою силою. «Ліви» заявляли про готовність українського селянства до повстання та необхідність його очолити. «Донбасівці» (на той час отримали назву «праві») закликали не поспішати і сподівалися на майбутню військову допомогу радянської Росії. Обстановка на з'їзді була вкрай нервовою. Врешті-решт делегацію його учасників прийняв у Кремлі В. Ленін. Один з делегатів, А. Буценко пригадував: «Скрипник зачитав тези (резолуції — *Авт.*), Ленін сказав, що рекомендує сховати ці тези у кишеню і нікому не показувати. Скрипник сконфузився. Тези не обговорювалися. Далі зачитав П'ятаков свої, Ленін зморщувався, але мовчав. Після завершення запропонував опублікувати тези у «Правді» для обговорення. Потім зачитав свої Епштейн — Ленін одразу їх схвалив, запропонував взяти за основу, дружно проголосувати та закінчити з'їзд»²⁷.

На з'їзді під керівництвом голови ВЦВК Я. Свердлова провели нараду, де прийняли рішення «про обов'язкове підпорядкування Центрального Комітету Української КП рішенням ЦК Всеросійського»²⁸. Дебати швидко припинилися, коли Е. Квірінг ознайомив делегатів зі схваленою В. Леніном та переданою через Я. Свердлова таємною постановою ЦК РКП(б) щодо формування ЦК української компартії на правах обласного комітету. З'їзд підтримав резолюцію

²⁵ Див.: Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5–12 июля 1918 г.: Протоколы. — К., 1988. — С. IX.

²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 4.

²⁷ Там само. — Спр. 157. — Арк. 13.

²⁸ За власть Советов на Украине. Из истории борьбы большевистских организаций (1917–1920 годы). — К., 1988. — С. 167.

Е.Квірінга, утворив КП(б)У зі своїм ЦК та підпорядкованими йому чотирма обласними організаціями. Секретарем ЦК КП(б)У обрали Г. П'ятакова²⁹.

В резолюціях з'їзду зазначалося, що основним завданням КП(б)У є організація збройного повстання та революційне об'єднання радянських України та Росії. Селянські повстання в Україні проти німецьких військ, що набирали сили, надавали підстав для таких поглядів. Делегати засудили, на їх думку, націоналістичне гасло «самостійності України», підкреслили, що державний союз України та Росії — це головна умова перемоги над контрреволюцією.

Отже, в липні 1918 р. була утворена українська Компартія — формально незалежна, але фактично у складі РКП(б). Її виникнення спричинилося зміною тактики більшовиків під впливом історичних умов, що склалися. Після укладення Брестського миру вони вимушено визнали незалежність України, проте сподівалися на нове революційне піднесення, що призведе до встановлення радянської влади в Україні. Захоплення влади в Україні стало головною метою КП(б)У.

Початок формування групи Й. Сталіна в Царицині. У березні 1918 р. самопроголошена Донецько-Криворізька республіка оголосила німецьким військам, які просувалися територією України, що вона не входить до її складу та запропонувала зупинитися на умовному кордоні Донбасу. Німецьке командування не звернуло уваги на цей демарш. Тоді більшовики об'єднали військові частини, які чинили опір німцям (близько 3 тис. осіб), в 5-у Червону армію під командуванням керівника Луганського комітету РКП(б) К. Ворошилова. Коли німецькі підрозділи захопили залізничну станцію Чертково на магістралі Москва–Ростов, ця армія на потягах з боями прорвалася через донські степи до Царицина. На цьому напрямку німецьке командування відмовилося увести до Брестського договору пункт про перемир'я, що надало можливість військам генерала П. Краснова розпочати наступ на Царицин, який контролювався більшовиками. Прибувши до міста, частини К. Ворошилова незабаром перейшли під командування Й. Сталіна. Той отримав вірних союзників, котрі в майбутньому склали ядро сталінського угруповання в керівництві РКП(б). Роль царицинських подій у формуванні цього угруповання, його методів керівництва та управління ще докладно не досліджена. Проте вона важлива для розуміння стосунків у керівництві Компартії.

Й. Сталін 2 квітня 1918 р. звернувся до РНК РСФРР з пропозицією розпочати мирні переговори з УЦР. Інші більшовицькі лідери після захоплення Києва військами М. Муравйова і здійсненого у місті «червоного терору» вести перемовини з УЦР не бажали. Але доцільність узяла гору, адже під прикриттям переговорів було можливим посилювати нелегальний вплив в Україні. 27 квітня 1918 р. Раднарком призначив Й. Сталіна керівником радянської делегації. Він виїхав до Курська і зустрівся з представниками Ради. Лесть почавшись, переговори перервалися: німецькі війська привели до влади гетьмана П. Скоропадського. Й. Сталін повернувся до Москви і 9 травня опублікував в газеті

²⁹ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5–12 июля 1918 г.: Протоколы. — С. 14–18.

«Известия» статтю, де стверджував, що Центральна Рада «грала у соціалізм», але потрапила у фінансову та воєнну залежність від Німеччини, а тому закономірно припинила існування³⁰.

У травні 1918 р. увага більшовицького керівництва зосередилась на Північному Кавказі. Немоżliвість отримувати продовольство з України, Дону та Кубані призвела до голодування населення центральних та північних регіонів Росії. Г. Орджонікідзе надсилав з Царицина до В. Леніна розпачливі листи: «Ще раз повторюю, що потрібні вкрай рішучі заходи, навколо Царицина кипить контрреволюція»³¹. Занепокоєний загрозою голоду, Раднарком 29 травня призначив Й. Сталіна керівником «продовольчої справи на півдні Росії» і надав йому надзвичайні повноваження. 4 червня Сталін у супроводі 2 панцерників та 450 червоноармійців виїхав до Царицина. Звідси він надіслав листа В. Леніну, в якому заявив: «нікого не пощадимо — ні себе, ні інших, а хліб все ж дамо». Одночасно він висловив сумнів у здатності військових спеціалістів, які служили у червоних, відбити наступ білих військ. Він назвав військових спеціалістів «чоботарями», які сплять та байдикують³². Це зауваження мало далекосяжні наслідки.

10 липня у новому листі до В. Леніна Й. Сталін вимагав надати йому керівні військові повноваження в регіоні, відверто заявив: «я буду сам, без формальностей скидати тих командирів і комісарів, які гублять справу. Так мені підказують інтереси справи й, зрозуміло, відсутність папірця від Троцького мене не зупинить»³³. Він розпочав власноручно об'єднувати управління не лише продовольчими, але військовими й більшовицькими органами в регіоні, тобто вийшов за межі повноважень, наданих РНК. Одночасно він втрутився у сферу компетенції наркома у воєнних та морських справах Л. Троцького, якого критикував за дії, що могли призвести до розпаду Царицинського фронту та втрати більшовиками Північного Кавказу. 19 липня він повідомив, що утворив в Царицині Революційну військову раду (РВР), яка перебрала владу в регіоні, і поставив вимогу відставки керівництва штабу Північно-Кавказького округу³⁴. Не чекаючи відповіді В. Леніна, РВР у складі Й. Сталіна, К. Ворошилова, С. Мініна (керівник Царицинської організації РКП(б)) позбавила посад керівників штабу Північно-Кавказького округу на чолі з колишнім генералом А. Снесарьовим і перетворила донецькі загоны у 10-ту Червону армію під командуванням Ворошилова. Ленін схвалив дії Сталіна, і той через кілька днів арештував практично увесь склад штабу округу, помістив його на баржу посеред Волги. Л. Троцький протестував, але Сталін наказав не звертати уваги на його телеграми³⁵.

³⁰ Сталін І.В. Сочинения. — Т. 4. — С. 84.

³¹ Гуверівський архів. — Ф. 85. — Оп. 6. — Спр. 70. — Арк. 1.

³² Сталін І.В. Сочинения. — Т. 4. — С. 118.

³³ Там само. — С. 120–121.

³⁴ Див.: РДАСП. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 258. — Арк. 1.

³⁵ Воробьев В.Ф. И.В. Сталин — организатор побед на фронтах гражданской войны. — М., 1949. — С. 15–16.

У Царицині була встановлена жорстка й кривава диктатура. Пізніше К. Ворошилов пригадував: «Царицин у той період був переповнений контрреволюціонерами різноманітних мастей, від правих есерів та терористів до махрових монархістів. Усі ці пани до появи товариша Сталіна та прибуття революційних загонів з України почували себе майже вільно та жили, очікуючи кращих днів. Щоб забезпечити реорганізацію червоних сил на фронті, потрібно було залізною, нещадною мітлою прочистити тил. Реввійськрада на чолі з товаришем Сталіним створює спеціальну ЧК та покладає на неї обов'язок очистити Царицин від контрреволюції». Масові арешти та розстріли запанували у місті. Полковник Носович, якому вдалося втекти від червоних до білих, розповідав: «На той час в Царицині взагалі атмосфера згустилася. Царицинська надзвичайка працювала повним темпом... Усі в'язниці міста переповнилися»³⁶. До речі, після втечі Носовича К. Ворошилов та В. Межлаук у телеграмі Я. Свердлову та Л. Троцькому вимагали очистити Південний фронт від воєнних спеціалістів³⁷.

Червоний терор в Царицині став важливим етапом формування перманентної репресивної політики керівництва РКП(б). Ненависть до «спеців», інтелігенції була характерною рисою тих вихідців з суспільних низів, які у ході революції стали партійними керівниками. Ця ненависть згуртовувала їх у тих випадках, коли виникала загроза соціальному становищу та кар'єрі, незалежно від того, чи були це Л. Троцький, донські казаки або українські селяни. Судячи з документів, що збереглися, Сталін та його оточення у Царицині визнавали репресії, терор як природній та ефективний метод управління суспільством. Ми побачимо, що в майбутньому віра у незліченні «контрреволюційні змови», опора на бридкі соціальні інстинкти, популізм та терор стануть невід'ємними складовими політики радянського керівництва. К. Ворошилов, В. Межлаук, М. Рухимович та інші представники донецьких більшовиків завжди підтримували Сталіна, перебуваючи на відповідальних посадах в партії та державі.

У випадку з Л. Троцьким, призначеним 2 вересня 1918 р. головою РВР РСФРР, між ним та групою більшовиків, які підтримували Й. Сталіна, виник високо персоналізований конфлікт, який надовго визначив стосунки лідерів Компартії. Сталін та його оточення перекладали провину за усі військові невдачі на «воєнспеців», яких підтримував Троцький. Крім того, Сталін у телеграмах Леніну вказував на небільшовицькі погляди Л. Троцького, його недовге перебування в партії (з 1917 р.), «некомуністичний характер поведінки».

У свою чергу, Троцький вимагав прибрати сталінську групу з Царицина. 2 жовтня 1918 р. він написав Леніну: «Категорично наполягаю на відкликанні Сталіна. На Царицинському фронті неблагополучно, не дивлячись на надлишок сил. Ворошилов може командувати полком, але не армією у п'ятдесят тисяч солдатів. Тим не менш, я залишу його командуючим десятої Царицинської Армії на умові підпорядкування командарму оні Ситіну. До цього дня царицинці не надсилають до Козлова навіть оперативних донесень. Я зобов'язав їх двічі на

³⁶ Усі цитати з книги: *Ворошилов К.Е.* Сталин и Красная Армия. — М., 1937. — С. 18–20.

³⁷ Див.: Гуверівський архів. — Ф. 17. — Оп. 109. — Спр. 21. — Арк. 166.

день надавати оперативні та розвідувальні зведення. Якщо завтра це не буде виконано, я віддам під суд Ворошилова і Мініна і оголошу про це у наказі по армії. Оскільки Сталін і Мінін залишаються у Царицині, вони, відповідно конституції Реввійськради, користуються лише правами членів Реввійськради десятої армії. Їх колегіальне командування ми визнати не можемо, відповідальність за усі оперативні дії покладена особисто на Ворошилова... Царицин має або підкоритися, або прибратися. У нас успіхи у всіх арміях, окрім південної, особливо Царицинської, де у нас колосальна перевага сил, але повна анархія на верхах. З цим можна упоратися у 24 години за умови Вашої твердої та рішучої підтримки. У будь-якому випадку — це єдиний шлях, який я бачу для себе»³⁸.

Сталіна викликали до Москви на розмову з Леніним та Свердловим. «Ілліч в сказі», — повідомив Сталін Ворошилова і подав заяву про відставку. Але швидко зрозумів, що втратить посаду та владу, забрав заяву і сказав Леніну, що знімає вимогу прибрати П. Ситіна, а К. Ворошилов буде підкорятися наказам Л. Троцького. Після того він повернувся до Царицина. Але голова РВР РСФРР продовжував наполягати на відкликанні Сталіна з фронту.

В. Ленін намагався помирити Л. Троцького з Й. Сталіним та його групою. Врешті решт, він відправив до Царицина Я. Свердлова, який забрав Сталіна до Москви. 23 жовтня 1918 р. голова Раднаркому телеграфував Троцькому: «Сьогодні приїхав Сталін, привіз відомості про три великих перемоги наших військ під Царицином... Сталін переконав Ворошилова і Мініна, яких вважає дуже цінними й незамінними працівниками, не уходити і повністю підпорядкуватися наказам центру...». Далі Ленін переказав заяви Сталіна, однією з яких було бажання стати членом РВР РСФРР. Закінчив телеграму В. Ленін наступними пропозиціями: «Повідомляючи вам, Лев Давидович, про усі ці заяви Сталіна, я прошу Вас обдумати їх та відповісти, чи вважаєте ви за можливе, на певних конкретних умовах, усунути колишні тертя та налагодити спільну роботу, чого так бажає Сталін. Що ж до мене, то я вважаю, що необхідно докласти усі зусилля для налагодження спільної роботи зі Сталіним»³⁹.

Зустріч Сталіна з Троцьким відбулася, але амбітні вожді миритися не збиралися. Боротьба між ними серйозно впливала не лише на стосунки у вищому керівництві РКП(б), але й на відносини керівників КП(б)У з Кремлем. Цікаво, що через два дні після прибуття до Москви Й. Сталін повернувся до українських справ. 25 жовтня 1918 р. пленум ЦК РКП(б) прийняв рішення щодо включення його до складу ЦК КП(б)У⁴⁰. Одночасно йому доручили узгодити з ЦК РКП(б) кандидатури членів Воєнно-революційного комітету України. Більшовики готувалися до завоювання України.

Перший комуністичний режим в Україні. 11 листопада 1918 р. Німеччина капітулювала. Того ж дня РНК ухвалив рішення про створення Групи курського напрямку для завоювання України. Командуючим групою призначили В. Анто-

³⁸ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 109. — Спр. 21. — Арк. 151.

³⁹ Див.: Гуверівський архів. — Ф. 17. — Оп. 109. — Спр. 3. — Арк. 158.

⁴⁰ Случевська С.Я. До питання про партійне будівництво на Україні в роки громадянської війни // УІЖ. — 1968. — № 1. — С. 69.

нова-Овсієнка. З новою силою спалахнули надії В. Леніна та інших більшовицьких лідерів на світову революцію. Р. Саллівант слушно підмітив, що Ленін в той час скорегував погляди на революцію, визнав, що в різних країнах вона має відбуватися у своєрідних умовах. Це зобов'язувало більшовиків більш толерантно ставитися до численних соціалістичних партій та соціальних сил, що їх підтримували, в різних країнах Центральної Європи⁴¹. У цьому контексті по відношенню до України не випадковими виглядають переговори, які вели надіслані до Києва більшовицькі представники Х. Раковський та Д. Мануїльський з колишнім головою Генерального секретаріату УНР В. Винниченком. Вони пропонували визнання УНР з боку РНК в обмін на легальну діяльність РКП(б) на українській території⁴².

Л. Троцький стверджував, що через Київ пролягав шлях, пов'язаний з Австро-Угорською революцією, а дорога через Псков та Вільнюс забезпечувала прямий контакт з революцією в Німеччині. Нові «прикордонні держави», що з'явилися після розпаду Російської імперії, являли собою не «клин», а сполучну ланку між Росією та майбутніми радянськими Німеччиною та Австро-Угорщиною. Така ситуація розцінювалася як початок «Європейської комуністичної федерації»⁴³.

Утім, не дивлячись на такі погляди лідерів РКП(б), головнокомандуючий збройними силами РСФФР І. Вацетіс, інші військові керівники не поспішали надавати війська для групи Курського напрямку. Вони побоювалися відкриття нового фронту. Представник ЦК КП(б)У Я. Яковлев (Епштейн) переконував І. Вацетіса, що «усілякі розрахунки на революцію в Україні — це вигадки авантюристів Бубнова та П'ятакова». Головнокомандуючий мав таку ж думку, про що прямо заявив Г. П'ятакову⁴⁴.

Сформована 13 листопада 1918 р. Директорія оголосила про початок загального повстання проти режиму П. Скоропадського. Того ж дня уряд радянської Росії анулював Брестський мир, а 17 листопада була створена Реввійськрада Групи військ Курського напрямку у складі В. Антонова-Овсієнка, В. Затонського, Й. Сталіна⁴⁵. Г. П'ятаков та В. Затонський переконували Й. Сталіна створити радянський уряд України й вимагали від Раднаркому припинити переговори з Директорією⁴⁶.

⁴¹ *Sullivant R.S. Soviet Politics at the Ukraine, 1917–1957.* — New York; London: Columbia University Press, 1962. — P. 46–47.

⁴² Одним з перших на цей факт звернув увагу Р. Пайпс. Див.: *Pipes R. The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism, 1917–1923.* — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1954. — С. 137–139.

⁴³ *Wandycz P. Soviet-Polish Relations, 1917–1921.* — Cambridge, Massachusetts, 1969. — P. 65–66.

⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 27, 56.

⁴⁵ 20 листопада 1918 р. Й. Сталіна відкликали до Москви. Членом РВР став Артем. Див.: *Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр.* У 3 т. — К., 1968. — Т. 2. — С. 32.

⁴⁶ *Куліченко М.І.* До питання про утворення Тимчасового робітничо-селянського уряду радянської України наприкінці 1918 р. // *Український історичний журнал.* — 1965. — № 12. — С. 96–98.

Позиція Сталіна у деяких аспектах відрізнялася від поглядів Леніна. Він писав про «стіну, що розділяє» революційну Росію та Захід, яка має бути зруйнована. Але виступав проти соціалістичних урядів, які з'явилися у різних регіонах колишньої Російської імперії. На його думку, лише більшовицька влада була спроможна встановити в них комуністичний лад й розвивати національні меншини⁴⁷. Крім того, Й. Сталін підтримував звинувачення В. Антонова-Овсієнка проти І. Вацетіса у саботажі рішень Раднаркому. Наприкінці листопада Ленін повідомив Вацетіса про необхідність створення радянських урядів для прикордонних регіонів колишньої імперії, пояснюючи це доцільністю позбавити шовіністів України, Литви, Латвії, Естонії можливості «розціновати наступ наших військ як окупацію».

20 листопада 1918 р. Кремль ухвалив рішення щодо формування українського радянського уряду. У вагоні Сталіна під Курськом визначили його склад, а 28 листопада на залізничній станції Суджа провели перше засідання Тимчасового робітничо-селянського уряду України (ТРСУ) під головуванням Г. П'ятакова. До складу уряду увійшли В. Аверін, К. Ворошилов, В. Затонський, Е. Квірінг, Ю. Коцюбинський, Артем. Цікаво, що до останнього моменту ЦК КП(б)У, який на той час очолював Е.Квірінг, нічого не знав про це рішення.

Новий український уряд створив Військову раду Української радянської армії (Групи військ курського напрямку) у складі В. Антонова-Овсієнка, В. Затонського, Артема. Наступного дня ТРСУ опублікував маніфест, в якому заявив про повалення влади гетьмана П. Скоропадського та відновлення влади рад в Україні. Проголошувалася націоналізація приватної власності, розподіл між селянами поміщицьких земель з усім реманентом на зрівняльних засадах⁴⁸.

Але власних військових сил у нового уряду було замало. Наприкінці листопада 1918 р. ЦК РКП(б) надіслав до Української радянської армії 20 командирів — учасників оборони Царицина. Вони мали очолити військові підрозділи для наступу в Україну. Проте І. Вацетіс до середини грудня 1918 р. не дозволяв наступати на харківському напрямі⁴⁹. Тоді Г. П'ятаков розпочав діяти самостійно. На початку грудня він приступив до переговорів з Радою німецьких військ у Харкові щодо перевезення їх додому та пересування радянських військ територією України. Разом з В. Затонським він наполягав, щоб німецькі війська здали зброю. Лише за цієї умови український радянський уряд був згодний на їх перевіз додому.

Е. Квірінг та інші «праві» звернулися до ЦК РКП(б) із заявою, що така позиція «лівих» може спровокувати військові дії. Ленін наказав П'ятакову не переривати переговорів, але не провокувати військових дій⁵⁰. Мабуть, йому, як й іншим кремлівським вождям, не до вподоби була енергійність та самостійність керівника нового уряду. Вони побоювалися, що захоплений примарою світової

⁴⁷ *Sullivan R.S. Soviet Politics at the Ukraine, 1917–1957.* — P. 47.

⁴⁸ *Затонский В. К вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины // Летопись революции.* — 1925. — № 1. — С. 139–149.

⁴⁹ *Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сб. док. и мат.* — Т. 1. — Кн. 2. — С. XIV.

⁵⁰ *ЦДАГО України.* — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 27, 56.

революції Г. П'ятаков викличе міжнародні ускладнення для Росії. Проте партизанські загони українських селян, об'єднані в дві дивізії, встановлювали у північних районах України радянську владу. Тому Кремль мав враховувати ситуацію.

3 січня 1919 р. Харків захопили повстанці та радянські війська. Наступного дня Л. Троцький написав лист до Ради Оборони РСФРР, в якому стверджував, що для захисту Росії від англо-французького десанту, що висадився на півдні, потрібно якомога далі відсунути можливий фронт від Москви. Тому необхідно негайно створити український фронт з єдиним командуванням, повести рішучий наступ в Україні, здійснити швидкий удар на Київ «з метою оволодіння політичним центром України, що нам надало б велику моральну перевагу та знесило ворогів»⁵¹. Того ж дня було створено Український фронт під командуванням В. Антонова-Овсієнка.

6 січня ТРСУ проголосив про створення в Україні радянської держави під назвою «Українська Соціалістична Радянська Республіка». У відповідь Директорія звинуватила РНК РСФРР, з яким вела дипломатичні переговори, у фактичному початку війни проти України. Але Наркомат закордонних справ відповів, що український радянський уряд повністю незалежний та самостійно веде війну проти Директорії⁵². Лицемірство керівників радянської Росії, а також реальну «незалежність» ТРСУ продемонстрував конфлікт навколо В. Антонова-Овсієнка. Тоді тривала боротьба на Царицинському фронті між К. Ворошиловим і «донбасівцями», які його підтримували, з військовими спеціалістами, зокрема О. Окуловим. Цих спеціалістів, які відверто характеризували діяльність Сталіна та Ворошилова на фронті як «партизанщину», направив на фронт Л. Троцький. За його наполяганням з фронту прибрали В. Межлаука. У відповідь «донбасівці» вимагали забрати Окулова.

12 грудня 1918 р. В. Ленін і Я. Свердлов надіслали лист до Л. Троцького, в якому заявили, що підтримують ідею про звільнення Окулова. Того ж дня Л. Троцький написав Я. Свердлову: «Конфлікт, що триває між Окуловим та Ворошиловим, каже за необхідність відкликання Ворошилова, а не Окулова. Така думка Реввійськради Південного фронту, Главкома і моя особиста. Ніякої ініціативи Ворошилов не проявляв, дріб'язковий та бездарний». Наступного дня Троцький написав вже Леніну: «Питання про відкликання Окулова не може бути вирішено ізольовано. Окулов залишався як противага Ворошилову, як гарантія виконання бойових наказів. Залишати далі Ворошилова неможливо після того, як усі спроби компромісу зведені ним нанівець. Потрібно вислати до Царицина нову Реввійськрату з новим командармом, відпустивши Ворошилова на Україну». 18 грудня К. Ворошилова звільнили від посади командарма 10-ої армії і призначили членом ТРСУ УСРР. О. Окулова призначили членом РВР РСФРР⁵³.

⁵¹ Гуверівський архів. — Trotsky Collection. — Box. 4–49. — Арк. 1.

⁵² Внешняя политика СССР. Сб. док. — М., 1957. — Т. 1. — С. 214–215.

⁵³ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 109. — Спр. 21. — Арк. 169; *В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922 гг.* — С. 257–259.

6 січня 1919 р. Артем у Харкові мав розмову з Леніним, в ході якої заявив, що усі проти В. Антонова-Овсієнка. В. Ленін відповів, що відкликання цього діяча вирішене, командуючим можна призначати будь-кого, окрім К. Ворошилова⁵⁴. 7 січня Троцький у листі до Антонова-Овсієнка, В. Леніна, Я. Свердлова писав, що К. Ворошилов виступає за партизанську стратегію і є противником регулярної армії. На думку Троцького, для боротьби з петлюрівцями згодилися б і партизанські загони, але у можливих збройних конфліктах з англо-французькими військами в Україні така тактика не принесе користі. «Повторювати царицинські експерименти на українській території через можливість зіткнення з серйозним ворогом, — вказував Троцький, — на це ми, зрозуміло, не підемо. Отже, кандидатура т.Ворошилова цілком відпадає»⁵⁵. Нарешті, 10 січня Троцький у телеграмі Свердлову зауважив: «потрібно підтримувати авторитет Центрального Комітету, тому що у середовищі українців розвал, боротьба клік за відсутності відповідальних та авторитетних керівників... Лінія Сталіна, Ворошилова та Рухимовича означає загибель усієї справи...»⁵⁶.

У цьому конфлікті В.Ленін виступав як верховний арбітр, закликаючи до компромісного рішення. Але Троцький, формально погоджуючись з ним, наполягав на своїй точці зору. 11 січня він телеграфував Леніну: «Я вважаю заступництво Сталіна царицинській течії найнебезпечнішою виразкою, гірше будь-якої зради та зради військових спеціалістів... Рухимович — це псевдонім Ворошилова, через місяць доведеться розсьорбувати царицинську кашу, маючи проти себе вже не казаків, але англо-французів. Рухимович не один, вони цупко тримаються один одного, зводячи неучтво в принцип. Ворошилов плюс українське партизанство, плюс низький рівень культурності населення, плюс демагогія — на це ми піти не можемо у будь-якому випадку. Нехай призначають Артема, але не Ворошилова і не Рухимовича»⁵⁷.

16 січня питання щодо ситуації в українському уряді обговорив ЦК РКП(б). Він вирішив припинити чвари усуненням Г. П'ятакова з посади і призначенням головою українського уряду Х. Раковського. Йому доручалося «провести у життя повне відсторонення Ворошилова та Рухимовича від військової роботи..., не наполягати на залишенні Антонова, якщо українці вимагатимуть його усунення, але домовитися з ними про іншу кандидатуру»⁵⁸. Проте у Харкові дотримувалися іншої точки зору. 18 січня В.Ленін отримав повідомлення про рішення ЦК КП(б)У призначити головою уряду Артема, а Реввійськграду сформувати у складі К. Ворошилова, В. Межлаука, М. Рухимовича⁵⁹.

⁵⁴ Записи переговорів прямим дротом В. Леніна з Артемом див.: *Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922 гг.* — М., 1999. — С. 263–264.

⁵⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 109. — Спр. 12. — Арк. 71–72; Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927. Сборник документов. — М., 1996 — С. 76.

⁵⁶ Там само. — С. 78.

⁵⁷ Там само. — С. 79.

⁵⁸ Известия ЦК КПСС. 1989. — № 6. — С. 173; РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 1.

⁵⁹ *Млечин Леонид.* Русская армия между Троцким и Сталиным. — М., 2002. — С. 40. На жаль, автор не дає посилання на документи. Але він працював з кількома фондами у РДАСП, про що свідчать записи в архівних справах.

20 січня 1919 р. Г. П'ятаков надіслав телеграму до ЦК РКП(б), в якій з обуренням доповідав про методи діяльності «донбасців». Вони вимагали від нього, як голови уряду, оприлюднити постанову про призначення М. Рухимовича головнокомандуючим Українським фронтом, К. Ворошилова та В. Межлаука — членами Реввійсьради фронту. Дотримуючись наказу Троцького, Г. П'ятаков відмовився. Тоді «донбасівці» ухвалили рішення про усунення Г. П'ятова з посади та призначення Артема. Постанову опублікували в українських газетах, підробивши підпис Г. П'ятова. Той разом з В. Затонським та командуючим Харківською групою військ В. Ауссемом надіслали до частин Червоної армії спростування. Крім того, Г. П'ятаков наполягав на притягненні до ревтрибуналу осіб, залучених у справі, але дозволу від ЦК РКП(б) не отримав⁶⁰.

Керівники РКП(б) прийняли компромісне рішення. Головою українського радянського уряду призначили Х. Раковського, командуючим Українським фронтом став В. Антонов-Овсієнко, К. Ворошилов — наркомом внутрішніх справ, Артем — наркомом радянської пропаганди, В. Затонський — наркомом просвіти. Г. П'ятаков до уряду не увійшов⁶¹. Його відносини з «донбасівцями» та Й. Сталіним, який їх підтримував, зіпсувалися. Ймовірно, це стало однією з причин майбутньої співпраці Г. П'ятова з Л. Троцьким.

Принагідно зауважимо, що документи зберегли цікаве свідцтво, яким чином Х. Раковський уявляв собі місце нового українського уряду в партійно-радянській структурі управління. Він був особистим другом Л. Троцького з дореволюційних часів, користувався довірою В. Леніна, тому відверто писав про те, що радянський уряд України є органом ЦК РКП(б), виконує усі його розпорядження та накази⁶². В ті роки В. Ленін формально очолював не партію, а уряд, що вважалося найвищою посадою у зрощеній структурі влади. Тому призначення Х. Раковського головою українського радянського уряду автоматично визначило його найвищий статус серед українських більшовиків. Він намагався зміцнити свою владу і підпорядкувати собі членів уряду, які ворогували один з одним. Та у майбутньому суперництво, яке тривало між більшовицькими лідерами, змусило зробити вибір й самого Х. Раковського.

У більш широкому контексті конфлікт навколо складу українського уряду між більшовиками, які підтримували або Сталіна, або Троцького, свідчив про тенденції, що набирали сили в радянській управлінській системі. Група Сталіна запекло боролася за владу, використовуючи різноманітні методи. У цьому сенсі майбутня еволюція особистої влади Сталіна може розглядатися як посилення впливу сталінського клану, який почав формуватися на півдні Росії в умовах громадянської війни⁶³. Більшовики з Лівобережної України, зокрема з Донбасу,

⁶⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 109. — Спр. 14. — Арк. 79.

⁶¹ Большевицкое руководство. Переписка. 1912–1927. Сборник документов. — С. 78–79.

⁶² *Кульчицький С.В.* УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917–1920 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. — К., 1994. — С. 64–65.

⁶³ Це вже підмітив італійський історик А. Граціози. Див.: *Graziosi Andrea*. G.L. Piatakov (1890–1937): A Mirror of Soviet History // *Harvard Ukrainian Studies*. — 1992. — № 1–2. — P. 127–129.

склали на перших етапах кістяк групи Й. Сталіна, підтримуючи один одного. Не встигла вшухнути боротьба за посаду командуючого Українським фронтом, як В. Межлаук надіслав телеграму Х. Раковському, В. Леніну і Й. Сталіну з пропозицією призначити Ворошилова членом РВР Українського фронту. В. Ленін відмовився реагувати і передав телеграму заступнику Л. Троцького по РВР РСФРР Е. Склянському⁶⁴.

На III з'їзді КП(б)У (1–6 березня 1919 р.) «донбасівці» знайшли спільну мову з «правими», відчайдушно критикуючи «лівих». Підстави надав Г. П'ятаков, який заявив, що сподівання на швидкий розвиток міжнародної революції, особливо у країнах Центральної Європи, виправдовуються. «Ліві» були переконані, що в Україні достатньо «революційного матеріалу», щоб своїми силами тримати владу. Проте Г. П'ятаков попереджав, що період загального захоплення радянською владою в Україні зміниться на куркульську контрреволюцію. За таких умов на чолі КП(б)У мав стати міцний ЦК. «Ліві» критикували нерішучість та слабовілля «правих». Але ті відкидали звинувачення на свою адресу і вказували, що світовою революцією керує ЦК РКП(б). КП(б)У була складовою частиною цієї партії, а ЦК КП(б)У — «філіалом» ЦК РКП(б). У кого ж в такому випадку не було політичної лінії? Роздратовані «праві» заявили, що оцінки «лівих» — це опортунізм, «лівоесерівщина». Артем навіть твердив про те, що «ліві» є українськими сепаратистами, які бажать грати у свою світову політику.

Присутній на з'їзді Я. Свердлов вгамовував суперечки. Він відзначив, що нема підстав критикувати ЦК більшовиків України у відсутності політичної лінії. Політична лінія розроблялась й виконувалася ЦК РКП(б), тому що скрізь, «де ми створювали незалежні радянські республіки, але залишали єдиною нашу комуністичну партію, загальне керівництво належало Центральному Комітету партії». Я. Свердлов закликав усіх до єдності і вказав, що ЦК КП(б)У буде отримувати загальні директиви від ЦК РКП(б) та втілювати їх в життя. Представник Кремля заявив також, що рятування російської та міжнародної революції знаходиться у руках України. Тут знаходилося продовольство та паливо для голодуючої півночі. Отримати їх можна було за допомоги ефективних державних установ, якими б керували сильні партійні організації. Ставлення голови ВЦВК до України чітко проявилось під час виступу в питанні української конституції: «Тут потрібно з повною визначеністю підкреслити, що те, що сьогодні через міжнародні обставини ми виділимо в окрему республіку — Україну, може бути завтра із зміною міжнародної обстановки знов увійде у якість рівноправної частини до загальноросійської республіки. Взагалі, раціональніше було б навіть замість самостійної конституції Української республіки прийняти, хоча б з поправками, конституцію Радянської Росії, яка перетворилася за своїм глибоким значенням на міжнародну і на якій вчиться зараз увесь світовий пролетаріат»⁶⁵.

⁶⁴ Большевицкое руководство. Переписка. 1912–1927. Сборник документов. — М., — С. 79–80.

⁶⁵ Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 р.: Протоколи. — К., 2002. — С. 42–43, 67–70, 90–91.

Після таких заяв з'їзд вирішив прийняти в цілому конституцію РСФРР з деякими змінами відповідно до місцевих умов. Це свідчило, що позиція кремлівських вождів залишалася незмінною — вони не визнавали незалежності України і тільки вимушено погоджувалися на існування в республіці формально самостійних управлінських структур. Необхідно також зауважити, що в конституції містився внесений Й. Сталіним принцип «національно-територіальної автономії» як основи радянської федеративної системи.

Делегати з'їзду розцінили Директорію УНР як «відверту диктатуру куркульства та офіцерства», зняряддя боротьби англо-франко-американського імперіалізму проти робітничої революції. Вони заявили про наявність в українському селі міцного та організованого куркульства й неминучість сильного контрреволюційного спротиву радянській владі в Україні. Тому основною тактичною лінією більшовики вважали «встановлення єдності фронту УСРР з усіма радянськими республіками загалом та РСФРР зокрема проти світової імперіалістичної контрреволюції». Для цього необхідно було тримати в руках увесь апарат радянської влади, рішуче здійснювати диктатуру пролетаріату.

В економічній сфері скасовувалася приватна власність на землю, одноосібне селянське господарство оголосили таким, що відмирає. Його потрібно було замінити колективними господарствами — «найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві». Місцеві ради та земельні відділи мали негайно організувати показові «культурно-промислові радянські господарства» та комуні на базі конфіскованих поміщицьких маєтків. Усіх трудящих закликали згуртуватися навколо рад, перемогти голод і розруху, «швидше досягти світлого царства соціалізму». Щоб прискорити його прихід, планувалося замінити капіталістичний товарообмін соціалістичним продуктообміном. З цією метою встановлювалися державна монополія на заготівлю важливих продовольчих продуктів і державні реквізиції хліба. Більша частина продовольства, зібраного продовольчими загонами, мала направлятися «голодуючим братам Радянської Росії»⁶⁶.

III з'їзд КП(б)У обрав ЦК у складі 15 членів та 6 кандидатів. На організаційному пленумі ЦК КП(б)У виступив В. Затонський з пропозицією створити політбюро та оргбюро ЦК. Політбюро мало вирішувати завдання політичного характеру, підміняючи в окремих випадках пленум ЦК. Оргбюро здійснювало поточну роботу і спрямовувало організаційну діяльність партії. Пленум обрав політбюро у склад 5 осіб та оргбюро — 3 особи. Секретарем ЦК КП(б)У обрали Г. П'ятакова⁶⁷. Через кілька тижнів, з початком засідань, політбюро ЦК КП(б)У перетворилося на політичний центр комуністичного режиму в Україні. Зрозуміло, що воно залежало від політбюро ЦК РКП(б), яке з'явилося двома тижнями пізніше. Однак воно мало відносну самостійність у вирішенні політичних питань в Україні.

⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 26, 32, 39, 46, 52, 56–57, 112, 115, 118, 169–170, 180, 194.

⁶⁷ Там само. — Спр. 19. — Арк. 1.

Радикальні погляди на події, що відбувалися, були характерні для більшості керівників КП(б)У. Недаремно наприкінці березня 1919 р. пленум ЦК РКП(б) на вимогу В. Леніна відмінив резолюцію III з'їзду КП(б)У про негативне відношення до дрібної буржуазії та дрібнобуржуазних партій, як невідповідну тактичній лінії Компартії на союз із середнім селянством⁶⁸. Надії більшовиків на розвиток світової революції суттєво посилилися, коли радянська влада затвердилася на значній території України. За поширеними тоді поглядами Україна являла собою «міст, через який йде світова революція»⁶⁹. Показово, що III з'їзд КП(б)У закликав більшовиків розгорнути роботу в Галичині, на західних українських етнічних територіях.

Надії більшовиків на світову пролетарську революцію посилили бажання негайного здійснення доктринальних марксистських ідей: всесвітньої диктатури пролетаріату, націоналізації та одержавлення економіки, переходу до прямого продуктообміну. Рішення III з'їзду КП(б)У та VIII з'їзду РКП(б) (18–23 березня 1919 р.) свідчили, що більшовики пішли на комуністичний штурм в Україні. VIII з'їзд РКП(б) визнав, що Україна, Литва та Білорусія існують як радянські республіки, що мають державність. Але за таких умов: «...Необхідно існування єдиної централізованої комуністичної партії з єдиним ЦК, що керує роботою партії в усіх частинах РСФРР. Усі рішення РКП та її керівних установ, безумовно, обов'язкові для всіх частин партії, незалежно від національного їх складу. Центральні комітети українських, латиських, литовських комуністів користуються правами обласних комітетів партії та загалом підпорядковані ЦК РКП»⁷⁰. Отже, більшовицькі вожді вимушено визнали радянські республіки, але продовжували вважати їх тимчасовим явищем. Вони сподівалися на відновлення єдиної держави під гаслом світової пролетарської революції. РКП(б) залишалася жорстко централізованою структурою, в якій республіканські структури беззаперечно підпорядковувалися їй ЦК.

Така будова формально незалежних органів управління в Україні означала фактичне панування російських структур. 8 квітня ЦК РКП(б) прийняв резолюцію, де, зокрема, наголошувалося: «Якщо у вигляді поступки самостійним тенденціям є політично неминучим залишення на найближчий час у дружніх радянських республіках комісаріатів воєнних та морських справ та шляхів сполучення, а також органів постачання, то необхідно є сувора директива відповідним органам управління у тому сенсі, щоб ці самостійні комісаріати працювали виключно і в суворій згоді з директивами, що надаються з відповідних комісаріатів РСФРР, так як лише отаким шляхом може бути досягнута необхідна єдність, швидкість та точність виконання усіх розпоряджень та дій»⁷¹.

⁶⁸ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 6.

⁶⁹ Це вислів К. Радека на другому з'їзді КП(б)У. Див.: Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17–22 октября 1918 г.: Протоколы. — К., 1991. — С. 91.

⁷⁰ Цю виписку з резолюції з'їзду відправили в ЦК КП(б)У, щоб комуністи, які працювали в Україні, чітко уявляли характер відносин між ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7. — Арк. 13.

⁷¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 3.

Крім того, головним завданням радянської влади в Україні вважалося максимальне використання палива, металу, продовольства для потреб Росії⁷². Майже одночасно В. Ленін, М. Крестинський, Й. Сталін направили до українського радянського керівництва телеграму: «Українські залізничні дороги складають нерозривну частину російської залізничної мережі та управляються наркоматом шляхів сполучення з Москви, та НКШС України підпорядковується усім директивам НКШС РСФРР»⁷³.

23 квітня політбюро ЦК РКП(б) поставило перед ЦК КП(б)У та військовим командуванням мету: зайняти Донецький басейн і встановити зв'язок з радянською Угорщиною. ЦК КП(б)У запропонували обговорити питання щодо злиття України та Росії. До складу українського радянського уряду відправили А. Йоффе «для посилення там централістських елементів»⁷⁴. Він, як особистий товариш Л. Троцького, мав поборювати «самостійницькі тенденції» в українському радянському керівництві, хоча в УСРР на той час вже знаходився член ЦК РКП(б), уповноважений Ради Оборони РСФРР Л. Каменєв, якому доручили заготівлю продовольства для Росії. 25 квітня 1919 р. українські керівники затвердили запропоновану їм з Кремля директиву щодо заготівлі продовольства в Україні. Продовольчі загони для цієї справи концентрувалися в 5–6 повітах Херсонської, Таврійської, Катеринославської губерній⁷⁵.

Широкомасштабна продрозверстка, репресивні методи керівництва більшовиків викликали обурення українських селян, негативно впливали на боєздатність Червоної армії. Цим скористалися білогвардійці. 4 травня війська А. Денікіна захопили Луганськ. 7 травня командуючий 6-ої стрілецької дивізії М. Григор'єв зчинив заколот. Його бійці після здобуття Одеси дізналися про пограбування рідних сіл та терор на Єлисаветградщині (Кіровоградщина), що здійснювали продзагони на чолі з Л. Каменєвим.

Ситуація в Україні викликала глибоке занепокоєння у Кремлі. Л. Троцький ще 1 травня у листі до ЦК РКП(б) заявив, що В. Антонов-Овсієнко сприяє партизанщині та чинить опір встановленню залізної дисципліни в Українській радянській армії. Він вимагав провести чистку комісарського складу, звільнити частини від паразитичних та карних елементів⁷⁶. 4 травня пленум ЦК РКП(б) схвалив проект Л. Троцького про єдине військове командування арміями Росії та інших радянських республік⁷⁷. 16 травня він прибув до Харкова, куди приїхали

⁷² Зауважимо, що з січня до липня 1919 р. в Росію з України відправили 10922 вагони продовольства, з 11 до 20 липня — 1128 вагонів, у перший тиждень серпня — 506 вагонів. Див.: Чирко В.А. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. — М.: Мысль, 1967. — С. 147.

⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 3.

⁷⁴ Там само. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 2; Спр. 5. — Арк. 1. 28 квітня 1919 р. У листі Л. Каменєву В. Ленін зауважив, що А. Йоффе потрібний «...в уряді України на посаді, яку вибере Раковський для роботи проти самостійності...». Див.: В.И. Ленин об Украине. — К., 1978. — Ч. II. — С. 213.

⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 6–8.

⁷⁶ Гуверівський архів. — Trotsky Collection. — Арк. 4–83. — Л. 1.

⁷⁷ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 17. — Арк. 1.

Л. Каменєв, В. Межлаук, А. Йоффе та інші керівники. 19 травня усі переїхали до Києва, де відбулася нарада членів ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У з відповідальними працівниками у питанні про військове будівництво. Л. Троцький піддав критиці членів українського уряду та керівництво Українського фронту⁷⁸. Він запропонував створити на базі українського фронту 12-ту та 14-ту російські армії, підпорядкував їх відповідно Західному та Південному фронтам⁷⁹.

Незадоволення українським керівництвом відверто висловив Л. Каменєв. 1 червня 1919 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило підготовлений Л. Каменєвим проект рішення про воєнно-економічний союз радянських соціалістичних республік⁸⁰. Того ж дня опублікували декрет ВЦВК РСФРР про об'єднання військових сил Росії, України, Литви, Литви, Білорусії.

Хоча В. Ленін публічно заявив, що виникла «тісна федерація», для Кремля ігри у незалежність радянських республік скінчилися. 4 червня 1919 р. РВР РСФРР опублікував наказ щодо розформування Українського фронту. ВУЦВК ухвалив рішення про воєнний союз радянських республік 14 червня 1919 р. Війська Українського фронту перейшли під командування РВР РСФРР, у наступні місяці створювався об'єднаний орган управління вугільною промисловістю республік з розміщенням у Харкові, об'єднувалися наркомати шляхів сполучення.

Перший комуністичний штурм в Україні, який здійснювали більшовики на чолі з урядом Х.Раковського, супроводжувався продовольчими реквізиціями, свавіллям чекістів, неповагою нових радянських службовців, у більшості випадків — вихідців з міського міщанства, до української мови та культури. Керівники КП(б)У відверто нехтували й придушували українські ліві політичні партії, котрі підтримували радянську владу. На громадських будинках майоріли прапори РСФРР, друковані органи КП(б)У виходили російською мовою. На III Всеукраїнському з'їзді рад (6–10 березня 1919 р.) Х. Раковський виступив проти визнання української мови державною мовою української республіки. В Одесі місцеві партійно-радянські чиновники зарахували українців до національних меншин⁸¹.

Така політика викликала розлючення українських селян, спалахнули численні антибільшовицькі повстання. Загальну думку майже усіх комуністичних керівників сформулював голова РВР РСФРР Л. Троцький, який з притаманним йому цинізмом та жорстокістю надіслав 11 серпня 1919 р. телеграму з України до ЦК РКП(б): «По спині українського куркульства потрібно пройтися гарячою праскою, — тоді створяться умови для праці»⁸².

⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 14.

⁷⁹ Політична історія України ХХ століття. У 6 т. — К., 2003. — Т. 2. — С. 369.

⁸⁰ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Каталог. — М., 2000. — Т. 1. — С. 35.

⁸¹ Див.: *Грациози А.* Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы. — М.: Айро-ХХ, 1997. — С. 113–119, 151; *Мельниченко В.Ю.* Х.Г. Раковский і державні відносини Радянської України з Радянською Росією (1919–1920 рр.) // Український історичний журнал. — 1989. — № 3. — С. 34–45.

⁸² Гуверівський архів. — Trotsky Collection, vol. 4–95.

Ситуацією скористалася Добровольча армія, яка розпочала наступ на більшовиків. Із заходу до Києва просувалася Армія УНР. 30 серпня 1919 р. її частини увійшли до міста, наступного дня там з'явилися денікінці. Члени українського радянського уряду втекли до Гомелю та Чернігова. Вони намагалися врятувати свою репутацію, написали листа до В. Леніна та Л. Троцького: «Ми залишили Київ разом з армією, що відступала. Величезна кількість поранених та вбитих, яких нараховується близько 3 тис. осіб доводить важкість боїв... Ми втрюх залишаємося у Чернігові, тут же знаходиться більша частина 12-ої армії»⁸³. Фактично ці люди заважали управляти військовими частинами. 10 вересня 1919 р. Л. Троцький попросив ЦК РКП(б) відкликати Х. Раковського, Г. Петровського, А. Йоффе та інших діячів з Чернігову. 2 жовтня 1919 р. уряд та ЦК КП(б)У офіційно припинили існування⁸⁴.

Відновлення компартійного та радянського субцентрів влади. Більшовики вдруге втратили владу в Україні. Вони не тільки не запалили «багаття» світової революції у Європі, але й опинилися під загрозою втрати влади у Москві. У жовтні–листопаді 1919 р. білі частини вели запеклі бої з червоними під Курськом та Воронежем. Утім, після серії поразок білі війська почали стрімко відступати на південь. Перед керівництвом РКП(б) знов постало «українське питання», тобто вироблення політики, котра б більш-менш задовольнила українське суспільство.

На той час Х. Раковський працював у Головному політичному управлінні Червоної армії у Москві, брав участь у засіданнях оргбюро та секретаріату ЦК РКП(б). Саме йому В. Ленін дав доручення виробити позицію щодо майбутньої політики в Україні. 19 листопада 1919 р. Х. Раковський передав лідеру більшовицької партії «Тези з українського питання», у яких визнавав необхідність зміни національної політики, але наполягав на необхідності жорсткої централізації системи управління Росії й України⁸⁵.

У той самий день Г. Орджонікідзе — член РВС 14-ї армії, що наближалася до території України, надіслав листа В. Леніну: «Денікін безумовно зламав собі шию на українському мужику. Повстанців потрібно підпорядкувати армії. Проте усе це дрібниці у порівнянні з величезної важливості питанням щодо нашої політики по відношенню до українського мужика. Тут, за моїм глибоким переконанням, політика втягання його до комуни — безглузда й згубна. За будь якої ціни ми повинні знайти на цей раз з українським мужиком спільну мову. Це, як на мене, можливе, але багатьом така політика здаватиметься... «відхиленням» і т.д.»⁸⁶. Під «відхиленням» малося на увазі ставлення більшовиків до селян як класово ворожих елементів — дрібних та середніх власників. Мова не йшла про

⁸³ Гуверівський архів. — Ф. 17. — Оп. 109. — Спр. 43. — Арк. 35–36.

⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 129. — Арк. 41–42; Гуверівський архів. — Ф. 17. — Оп. 109. — Спр. 45. — Арк. 66.

⁸⁵ *Кульчицький С.В.* УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917–1920 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. — К., 1994. — С. 65–66.

⁸⁶ Гуверівський архів. — Ф. 85. — Оп. 7. — Спр. 59. — Арк. 1–3.

необхідність корегування марксистських ідеологем, а лише про обережність у політиці.

Наприкінці листопада 1919 р. Л. Троцький написав чернетки, зміст яких підтверджує, що керівництво більшовиків намагалося змінити тільки тактику політики в Україні. Стратегія залишалася незмінною — радянізація України з наступним перетворенням її у складову всесвітньої комуні. Л. Троцький зазначав: «Україна. Швидке завоювання України. Причина: дезорганізація соціальних відносин, що утруднює створення усталеного режиму. Ґрунт сипався під ногами у Скоропадського, у Петлюри й представників Антанти... Ті самі чинники плюс помилки обумовили стрімке падіння радянської влади. Не завоювання, але звільнення України. Отже, вести прогресивну національну політику: дати українську школу, дати українську пресу, нещадно виганяти пихате відношення до української мови в Університеті, як й в армії... Зробити українську мову потужним провідником комуністичних ідей»⁸⁷. Таким чином, для Л. Троцького зміни у національній політиці були засобом поширення комуністичних ідей в Україні.

Основний внесок у розробку нової політичної лінії більшовиків в Україні зробив В. Ленін. Після отримання від Х. Раковського згаданих вище тез, 20 листопада 1919 р. під його керівництвом відбулася нарада політбюро ЦК РКП(б) з українськими більшовицькими працівниками. У ході дискусії обговорювалися дві принципові проблеми: чи створювати політичний центр для керівництва економічним життям, тобто окремий уряд, а також — українську Червону армію⁸⁸?

Наступного дня політбюро ЦК РКП(б) обміркувало проект тез В. Леніна, складених на основі ідей Х. Раковського, й прийняло їх за основу політичного курсу в Україні⁸⁹. Зауваження В. Леніна, що збереглися в архівах, а також зміст деяких пунктів значно відрізнялися від тексту відомої резолюції, прийнятої через кілька днів VIII партконференцією РКП(б) (2–4 грудня 1919 р.). Звернемо увагу, що керівництво РКП(б) офіційно визнало не лише відмінність української від російської мови, різницю національних традицій, але й їх рівність. Це означало визнання існування окремої української нації, чого більшовики ніколи не робили протягом минулих років. Проте вони продовжували заперечувати можливість існування самостійної й незалежної української держави.

У другому пункті тез, що був змінений у ході обговорення, пропонувалося вже до майбутнього з'їзду рад України федерувати її з Росією. Одночасно керівництво Компартії повинне були обережно готувати плани повного злиття України з Росією. У ході подібної «політики подвійних стандартів» використовувалися боротьбисти, яких допускали до радянського центру влади, що мав створитися в Україні.

У третьому пункті підкреслювалася важливість розшарування українського села, виділення у ньому трьох груп селян, залучення бідноти та середняків до

⁸⁷ РДАСПИ. — Ф. 325. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 88.

⁸⁸ Там само. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 41. — Арк. 1.

⁸⁹ Там само. — Спр. 42. — Арк. 1–2.

управління за умов повного «знешкоджування куркулів». Наступний пункт передбачав формувати місцеві ревкоми та ради переважно з бідняків. У п'ятому — говорилося про необхідність роззброєння села. У шостому В. Ленін зазначив особливості продрозверстки в Україні: більш обережне проведення у порівнянні з Росією; першочерговість забезпечення продовольством Харкова та Донбасу; розподіл серед бідноти частини хліба, що вилучався у куркулів. Політбюро ЦК РКП(б) прийняло такі пропозиції із застереженням, що «засади нашої продовольчої політики ні в якому випадку не повинні порушуватися».

Запропонований В. Леніним сьомий пункт, на наш погляд, надає змогу проаналізувати особливості сприйняття ситуації лідером більшовиків. Він підкреслював: «Євреїв та городян на Україні взяти у їжаківі рукавиці, перевести на фронт, не пускати до органів влади (хіба що у мізерному відсотку, в особливо виключних випадках під клас[овий] контроль)». Така відвертість свідчила, що В. Ленін визнав факт відсутності широкої соціальної бази у більшовиків в Україні. За таких умов, не дивно, що спроба попереднього комуністичного режиму спертися на русифіковані міські елементи й, зокрема на євреїв, які мали порівняно з українськими селянами більш високий освітній рівень, викликала сплеск антикомуністичних та антисемітських настроїв⁹⁰. Але запропоновані В. Леніним «їжаківі рукавиці» на практиці означали застосування насилля у політичній практиці по відношенню до соціальних та національних груп в Україні, представники яких підтримували більшовиків.

Подібний маківеалізм у політиці був характерною рисою режиму, що сформувався у Росії. Водночас ідеї В. Леніна свідчили, що управління в Україні повинні здійснювати надіслані з Росії більшовики та спеціалісти. Іншого варіанту, якщо виходити з ленінської логіки, не існувало. Адже восьмий пункт тез вимагав поставити під особливий контроль партії Вчительську спілку, кооперативи, інші «дрібнобуржуазні організації на Україні», розкласти їх й розпустити тощо. Саме там зосереджувалися нечисленні групи української інтелігенції, які виконували громадські функції, але не сприймали більшовизм. Нездарма у дев'ятому пункті увага акцентувалася на підготовці російськими наркоматами та оргбюро ЦК РКП(б) працівників для України.

Для виконання запропонованих В. Леніним змін у політиці в Україні політбюро ЦК РКП(б) вирішило створити новий орган радянської влади — Українську революційну раду (УРР), яка до проведення з'їзду рад мала діяти у «повному контакті з Реврадою Південного фронту» (найбільш впливовим членом останньої був нарком національностей РСФРР Й. Сталін). До складу нового органу призначили Х. Раковського, Г. Петровського та Д. Мануїльського. Передбачалося, що до УРР увійдуть два представники від українських лівих політичних партій. Остаточне редагування резолюції щодо радянської влади в Україні доручили комісії у складі: член ЦК РКП(б) М. Бухарін, Х. Раковський,

⁹⁰ Досить глибоке пояснення такої ситуації див.: Пайпс Р. Русская революция: В 3 кн. — М., 2005. — Т. 3. — С. 130–149.

Л. Троцький⁹¹. Отже, керівництво РКП(б) вирішило відновити радянський суб-центр влади в Україні.

29 листопада 1919 р. пленум ЦК РКП(б) затвердив текст резолюції щодо радянської влади в Україні і запропонував не приймати до складу Комінтерну боротьбистів: мовляв тільки КП(б)У репрезентує комуністів України. Було створене Тимчасове бюро ЦК КП(б)У в складі Х. Раковського, Г. Петровського, Д. Мануїльського, В. Затонського, С. Косіора⁹².

Формальну видозміну політики в Україні не сприйняли партпрацівники, які у минулому працювали в Україні. Свідченням цього є дискусія, що спалахнула на нараді членів ЦК КП(б)У 30 листопада 1919 р. У схваленому документі зазначалось перебільшене «випинання» національного питання у резолюції, затвердженій пленумом ЦК РКП(б). Підкреслювалось, що на майбутній VIII Всеросійській конференції РКП(б) потрібно «використати дебати при обговоренні звіту ЦК з метою критики неправильної політичної лінії з українського питання»⁹³.

Через кілька днів ці більшовики дали справжній «бій» В. Леніну на партконференції. Стенограма його промови й досі не опублікована. Але зауваження інших виступаючих збереглися. Х. Раковський не погодився з твердженням, що більшовикам «потрібно стати боротьбистами». Навпаки, стверджував колишній голова українського радянського уряду, необхідною була централізація та об'єднання людських та матеріальних ресурсів України. Він заявив, що це є принцип, «з яким ми можемо йти воювати з усіма самостійниками на Україні». Х. Раковського підтримав член ЦК РКП(б) А. Бубнов, який говорив, що керівництво РКП(б) переоцінює український національний рух. Ще більш жорстким та відвертим за тональністю став виступ В. Затонського: «Я єдиний (на конференції — *Авт.*) українець й можу не боятися закидів у кацапстві... Україну маємо окупувати, це неминуче, тому що Україна лежить на великому шляху міжнародного імперіалізму, наші інтереси там перехрещуються. Україна у подальшому буде одним з головних плацдармів, де буде відбуватися бій між соціальною революцією та світовою реакцією... Україна може бути або базою для Денікіна, або вона буде радянською, а радянської може бути тільки за допомоги червоної Півночі». Водночас, він зауважив, що більшовикам потрібно бути дипломатами й іти в Україну «витончено». Д. Мануїльський схвалив такі думки й запропонував просту модель утворення радянської влади в Україні: її захоплюють російські комуністи, робітники з Петрограду та Москви, які залучають до управління «широкі трудящі маси українського селянства», у першу чергу бідняків. Оратор не побоявся сказати керівництву РКП(б): «в українському питанні Ви були політичними імпресіоністами». Тому нова політична лінія, запропонована В. Леніним, могла привести до того, що «як ми чуємо про тих русотяпів, які нарobili величезних дурниць, завтра нам скажуть: ці

⁹¹ *Ленин В.И.* Неизвестные документы. 1891–1922 гг. — М., 1999. — С. 306–308.

⁹² Гуверівський архів. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 25. — Арк. 7.

⁹³ Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. У 3 т. — К., 1968. — Т. 3. — С. 20–21.

українотяпи гублять радянську Росію...». У такому контексті пролунав заклик вкрай обережно відноситися до боротьбистів, тому що вони були контрреволюціонерами.

Після таких заяв В. Ленін делікатно не погодився з колишніми українськими працівниками, зокрема з твердженням Х. Раковського, що радгоспи мають стати основою комуністичного будівництва в Україні. Що ж стосується нової політики, то вождь партії заявив: «Я не рекомендую блок з боротьбистами, я за блок з українським селянством». Тому правильним буде не вважати боротьбистів контрреволюціонерами, а вести з ними полеміку⁹⁴.

За наполяганням В. Леніна партконференція затвердила резолюцію про радянську владу на Україні. Впродовж довгих років радянські ідеологи трактували її як приклад доброзичливого та уважного ставлення В. Леніна до України⁹⁵. Проте хід підготовки та прийняття цього документу свідчать, що В. Ленін здійснював політику подвійних стандартів. Якщо керівництво РКП(б) публічно проголошувало політику підтримки української мови та культури, а, тим самим, консолідації української нації, то неофіційно готувалися заходи щодо злиття України з Росією, концентрації ресурсів для нового етапу боротьби із «світовим імперіалізмом».

28 грудня В. Ленін написав «Лист до робітників та селян України з приводу перемог над Денікіним», який оприлюднили 4 січня 1920 р. Уважний аналіз цього документу дозволяє з'ясувати кілька суттєвих моментів у ставленні вождя російських більшовиків до України. По-перше, Ленін зазначав, що національне питання повинне стати предметом особливої уваги радянської влади, тому що у його основі знаходилася серйозна проблема — чи бути Україні незалежною, тобто радянською республікою у федеративному зв'язку з Росією, чи злитися з останньою у єдину республіку. Подібне, м'яко кажучи, своєрідне трактування державної незалежності супроводжувалося декларативним твердженням, що незалежність України вже визнана ВЦВК і РКП(б). Тому самі «українські робітники й селяни» повинні вирішити питання щодо подальшої «незалежності».

По-друге, В. Ленін відверто заявив, що більшовики бажали добровільного союзу націй з повним знищенням державних кордонів: «Ми прагнемо до тісного об'єднання та повного злиття робітників та селян усіх націй світу у єдину всесвітню Радянську республіку».

Таким чином, наприкінці 1919 р. В. Ленін мріяв про всесвітню федеративну соціалістичну республіку, де об'єднуються нації та будуть подолані «націоналістичні забобони». У такій моделі майбутнього державного утворення для «радянської» України передбачалося лише два варіанти: менш бажаний —

⁹⁴ Стенограму конференції див.: Гуверовский архив. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 203–204, 210, 215; Спр. 3. — Арк. 13, 16, 18, 25, 29, 31–32, 37–38; *Ленін В.І.* Повн. збір. тв. — Т. 39. — С. 347–348.

⁹⁵ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т. 2. — С. 120–122.

федеративний зв'язок з Росією; більш бажаний — входження України до складу Росії⁹⁶.

Через кілька днів після закінчення VIII партконференції керівництво РКП(б) розпочало втілювати у життя її рішення. 10 грудня ліквідували Зафронтбюро ЦК КП(б)У, відновлюючи, натомість, секретаріат ЦК КП(б)У на чолі з С. Косіором. 11 грудня створили Всеукраїнський ревком на чолі з Х. Раковським. До нього увійшли В. Затонський, Д. Мануїльський, Г. Серебряков, К. Ворошилов та Г. Петровський. Ймовірно, що під тиском В. Леніна, наступного дня на спільному засіданні ЦК КП(б)У та керівників боротьбистів прийняли рішення щодо входження до ревкому представників інших партій. 17 грудня Х. Раковський та С. Косіор уклали угоду з лідерами боротьбистів щодо спільного співробітництва, після чого до ревкому офіційно увійшли Г. Гринько і борбист В. Качинський⁹⁷. Після того вожді РКП(б) застосували до боротьбистів, які нараховували у своїх лавах до 15 тис. чоловік (приблизно таку ж чисельність мала КП(б)У), політику «батогу та прянику». Їх не допустили до Комінтерну й звинуватили у контрреволюційній роботі в Україні. Водночас Х. Раковський домовився з членом ЦК УКП(б) О. Шумським щодо саморозпуску партії боротьбистів в обмін на високі посади її лідерам у партійно-радянському апараті⁹⁸.

30 грудня 1919 р. Х. Раковський написав В. Леніну: «Шановний Володимире Іллічу. Я вважаю, що необхідно зазначити, що національна боротьба на Україні, як в період Ради та Директорії, так і зокрема, протягом нинішнього року сприяла перемозі поміщиків та капіталістів та зникненню робітничо-селянської влади. Прихильникам поміщиків та капіталістів вдалося відколоти частину українського селянства, протипоставивши його іншій, вдалося умовити першу не давати хліба та солдата українській Червоній армії, — не давати хліб містам й сприяти, таким чином, зайняттю України білогвардійцями з усіма наслідками, для частини селян, яка піддалася омані. На цю українську особливість слід звернути особливу увагу. Це лише посилить Вашу основну тезу, що державним відносинам між Росією та Україною не потрібно приділяти таку увагу, яка приділялася та приділяється окремими українцями та росіянами. Прошу Вас звернути увагу і на пункт, де мовиться про боротьбистів, які вирізняються від комуністів «лише» з питання державних відносин. З ком. привітом Х. Раковський»⁹⁹.

⁹⁶ Ленін В.І. Повн. збір. тв. — Т. 40. — С. 41–47.

⁹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 23. — Арк. 1–4; оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 14–18; *Случевська С.Я.* З історії Зафронтного бюро ЦК КП(б)У (1919 р.) // УІЖ. — 1964. — № 6. — С. 93; *Павлюк М.С.* Діяльність Всеукраїнського революційного комітету (11 грудня 1919 — 19 лютого 1920 рр.) // УІЖ. — 1962. — № 2. — С. 102–103. У статті М. Павлюка є неточності, обумовлені тодішніми ідеологічними настановами. Наприклад, він не згадує про входження до ВУРК боротьбистів та борбистів. Теж саме див.: *Случевська С.Я.* До питання про партійне будівництво на Україні в роки громадянської війни // УІЖ. — 1968. — № 1. — С. 73.

⁹⁸ Галузевий державний архів СБУ. — Д. 36546-Ф.П, т. 3. — Арк. 45.

⁹⁹ РДАСП. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1307. — Арк. 1–2.

Наприкінці 1919 — на початку 1920 рр. після поразок армії генерала А. Денікіна повернення більшовиків в Україну супроводжувалося декларуванням нового підходу до національної політики, пропагандою ідеї федерування радянських України та Росії. У відповідь на тогочасну критику з боку різних українських партій політбюро ЦК РКП(б) 17–18 січня 1920 р. обговорило питання «Про форму державних взаємовідносин між Росією та Україною» і заявило, що їх основою є соціалістична федерація. У чому полягала її відмінність від «капіталістичної», не пояснювалося. Запропоновані для обговорення тези, у розробці яких активну участь брав голова Всеукраїнського революційного комітету (ВУРК) Х. Раковський, 22 січня 1920 р. схвалило Тимчасове бюро ЦК КП(б)У й перенесло подальше обговорення на майбутню Всеукраїнську партконференцію¹⁰⁰.

Щоб не залишалось сумнівів щодо форми такої «соціалістичної федерації», наведемо один приклад. 23 січня оргбюро ЦК РКП(б) схвалило пропозицію Х. Раковського здійснювати фінансування КП(б)У не за рахунок ВУРК, а Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК). Таким чином, вищий представницький орган однієї держави фінансував політичну партію, що правила в іншій формально незалежній державі¹⁰¹.

Нагадаємо відомий факт: 27 січня 1920 р. ВУРК скасував усі декрети та постанови УСРР, що діяли з 1919 р., та замінив їх декретами РСФРР. Ці рішення свідчили про централізацію управління, що набирала силу у Росії. Керівництво РКП(б) очолювало процес, обкладаючи його формулюваннями про єдність дій радянських республік.

При обговоренні питання міждержавних відносин України з Росією на IV Всеукраїнській партконференції (17-23 березня 1920 р.) виявилось, що в КП(б)У існували різні думки. Так, голова секретаріату ЦК КП(б)У С. Косіор спеціально відмітив, що більшовики з Волині на губернській партконференції говорили «жахливі речі» про те, що «радянська Росія видирає з України сировину й жиріє за рахунок голодних робітників», і це ставить Україну у становище окупованої країни. Він різко вимагав дати відсіч подібній «дрібно-буржуазній розхитаності». Ще більш показовим був виступ Г. Петровського, який заявив, що основа національної програми більшовиків — гасло права націй на самовизначення є буржуазним: «Я вказував, що більшовики буцімто теж з цим гаслом носяться, але більшовики розуміють так, що хто не підкоряється їм, той не може й самовизначитися». Відвертість варта уваги: будь-який етнічно-національній групі дозволялося самовизначитися лише під владою більшовиків. Проте навіть це було робити, якщо нації не розглядалися як щось цілісне (вислів Г. Петровського). Навпаки, у протистоянні з імперіалізмом комуністам та робітникам необхідно об'єднуватися, долаючи національні забобони. Недарма Г. Петровський стверджував, що УСРР зможе вийти з економічної розрухи, «коли вона з господарчими своїми органами найближче зспівуватиметься з Російською Республікою».

¹⁰⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 41. — Арк. 1.

¹⁰¹ Там само. Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 3. — Арк. 25.

Проте, за заявою цього відомого більшовика, В. Ленін пояснював, що злиття радянських України та Росії поки що неможливе, тому що відсталі маси можуть сприймати це як «бажання російських комуністів колонізувати Україну». Утім, навіть такі марксистсько-централізаторські погляди критикувалися за поміркованість. Відомий прихильник Л. Троцького, на той час редактор газети «Всероссийская кочегарка», що видавалася у Донбасі, І. Дашковський зробив наголос на тому, що при захопленні влади в Україні було втрачено сприятливий момент для того, «щоб відкинути будь-яку гру в Український уряд та поставити відкрито, ясно та рішуче питання про злиття обох республік до одної радянської республіки»¹⁰²

Принагідно зауважимо, що більшість делегатів IV партконференції вчинили заколот проти керівництва КП(б)У та РКП(б). Прихильники так званої групи «демократичного централізму» забалотували при обранні нового складу ЦК КП(б)У провідних українських компартійних діячів. Реакція В. Леніна була блискавичною. Отримавши вночі телеграфне повідомлення з Харкова про ситуацію з виборами, він через кілька хвилин передав Х. Раковському телеграму про те, що обраний ЦК КП(б)У розпускається. Бунт остаточно придушили у квітні 1920 р., коли на пленумі ЦК КП(б)У сформували ЦК КП(б)У з усіх «старих» керівників, провели перереєстрацію членів Компартії, «децистів» перевели до Росії¹⁰³. Тільки після цих подій компартійний субцентр влади відновив роботу в Україні.

Саморозпуск партії боротьбистів змінив ситуацію у політичній системі, що формувалася в Україні у той час. Оскільки представник борбистів не користувався політичним впливом у ВУРК, зрозуміло, що більшовики знову формували однопартійну політичну систему в Україні зі своєрідною системою державного управління. 22 грудня 1919 р. члени ВУРК затвердили «Тимчасове положення про організацію радянської влади на Україні», у якому зазначалося, що владу в Україні має ВУРК у складі п'яти відділів. Ними керували колеги з 2–3 осіб, які діяли на основі декретів РСФРР. Вони працювали у контакті з відповідними наркоматами Росії, яка надсилала за узгодженням з ВУРК фінансові асигнування до українських губерній, де поліорганами Червоної армії створювалися губревкоми, які формували низові ланки управління¹⁰⁴.

У другій декаді лютого 1920 р. Х. Раковський, ймовірно за наполяганням В. Леніна, переїхав з Москви до Харкова та відразу повідомив, що відновлено президію ЦВК УСРР у складі трьох осіб на чолі з Г. Петровським, а також Раднарком УСРР, який він очолив. Офіційно виникнення радянського уряду УСРР оформили на IV Всеукраїнському з'їзді рад у середині травня 1920 р. 26 травня було ухвалене положення про Всеукраїнський з'їзд рад, ВУЦВК та його президію, місцеві органи влади в Україні. Майже дослівно повторювалися

¹⁰² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 83, 108–113.

¹⁰³ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2 — Спр. 29. — Арк. 1.

¹⁰⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 294. — Арк. 18; Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. — Т. 3. — С. 39.

нормативні документи, прийняті у РСФРР. Отже, у законодавчій площині та фактично в Україні формували однакову структуру управління з Росією¹⁰⁵.

Не дивлячись на те, що такі міркування піддали критиці на конференції, з початком радянсько-польської війни (квітень 1920 р.) та пожвавлення надій на світову революцію більшовики особливо не приховували процес інтеграції України до Росії. Хоча вони робили це старанно заявляючи про федерування обох радянських республік. Наприклад, 20 травня 1920 р. IV Всеукраїнський з'їзд рад на пропозицію Артема прийняв резолюцію про те, що УСРР, «зберігаючи свою самостійну державну Конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Радянської Федеративної Республіки». З'їзд схвалив об'єднання комісаріатів обох республік: військового, фінансів, народного господарства, пошти та телеграфу, залізничного транспорту, праці та доручив обраному ВУЦВК здійснювати політику «самого тісного єднання» з Росією. До складу ЦВК РСФРР на українському з'їзді рад рекомендували обрати 40 осіб¹⁰⁶.

На практиці об'єднання не обмежувалося шістьма наркоматами. Російські управлінські структури постійно намагалися розширити сферу своєї діяльності в Україні, не контактуючи з українським радянським урядом (обраним на IV Всеукраїнському з'їзді рад). Їх логіка була зрозумілою: якщо справа йшла до входження України до Росії, то навіть існували формально самостійні українські управлінські структури, яких з Москви звинувачували у «національному та бюрократичному сепаратизмі». Українські партійний та радянській центри влади (за слушним висловом С. Кульчицького «партійно-радянський субцентр влади»¹⁰⁷) протистояли таким спробам, розуміючи, що чим ширші їх повноваження, тим більше вони авторитетні у російській партійно-радянській ієрархії.

Українських керівників підтримував В. Ленін, який робив це не тільки з тактичних, але й з стратегічних міркувань. Він активно використовував ідею збереження формально самостійних радянських державних структур на окраїнах колишньої Російської імперії, їх федерування з радянською Росією для завоювання симпатій з боку національних рухів.

5 червня 1920 р. перед початком II конгресу Комінтерну В. Ленін написав тези з національного та колоніального питань. У них відмічалось, що Версальський договір (1919 р.) є звирячим та підлим насильством над слабкими націями. Світова політика зосередилася навколо центрального пункту: боротьби всесвітньої буржуазії проти радянської Росії, яка групувала навколо себе радянські рухи робітників і національно-визвольні рухи колоній та пригноблених народностей. Керівництво більшовиків й Комінтерн повинні були здійснювати політику тісного союзу Росії з національними рухами. Союз уявлявся як

¹⁰⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 396. — Арк. 8; Спр. 295. — Арк. 17, 22.

¹⁰⁶ 16 червня 1920 р. ЦВК РСФРР затвердив це рішення. Див.: *Куличенко М.И.* Роль В.И. Ленина в создании и укреплении государственного союза Советской России и Советской Украины в 1917–1922 гг. // *Вопросы истории.* — 1961. — № 4. — С. 34.

¹⁰⁷ Див.: *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 222–242; *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К., 1999. — С. 29–39.

федерація, що «є перехідною формою до повного єднання трудящих різних націй». Види федерацій могли бути різними, як щодо інших радянських республік, так й всередині РСФРР (йшлося про Башкирську та Татарську автономні республіки, створені у 1919–1920 рр.).

Колеги В. Леніна надіслали зауваження до тез, висловили чимало міркувань, які свідчили про настрої керівників більшовиків. Наприклад, О. Преображенський у роздумах про взаємовідносини республік майбутньої соціалістичної Європи з економічно відсталими та залежними країнами стверджував: «... Якщо буде виключена можливість економічної угоди з керівними національними групами — неминуче придушення їх силою та насильницьке приєднання економічно важливих районів до союзу Європейських Республік». В. Ленін заперечував: «через край схоплено. Недоведене й неправильно казати, що «неминуче придушення силою». У корені невірне»¹⁰⁸.

12 червня 1920 р. свої зауваження у вигляді листа «Про конфедерацію» до ЦК РКП(б) надіслав Й. Сталін. Він вважав доцільним для націй, що входили до складу старої Росії й не мали державності або давно її втратили, застосувати «радянський (централізований) тип федерації». Проте його не можна було використати у відносинах з майбутніми радянськими Німеччиною, Польщею, Угорщиною, Фінляндією. Й. Сталін писав: «Навряд чи ці народності, що мають свою державність, своє військо, свої фінанси, навряд чи вони, коли стануть радянськими, погодяться піти відразу на федеративний зв'язок з радянською Росією типу башкирського або українського (у своїх тезах Ви робите різницю між башкирським та українським типом федеративного зв'язку, але насправді цієї різниці немає, або вона така маленька, що дорівнює нулю): бо федерацію радянського типу вони розглядали б, як форму применшення їх державної самостійності, як замах на останню». Тому Й. Сталін пропонував використати для таких етнонаціональних груп принцип конфедерації — союзу самостійних держав¹⁰⁹.

Таким чином, В. Ленін та його колеги вважали федерацію привабливою формою для національних рухів, що дозволяла об'єднувати різні країни у єдину з Росією державу. В. Ленін лукавив, заперечуючи пропозиції Є. Преображенського, що добре демонстрував приклад війни з Польщею, де більшовики сподівалися повалити Ю. Пілсудського й захопити владу. Для Й. Сталіна не існувало різниці між відносинами Кремля з Башкирською автономною республікою та з формально незалежною державою УСРР. Усі радянські державні структури, що мали різні рівні автономності від кремлівського уряду, повинні були об'єднуватися у незрозумілу за термінологічним сенсом «радянську (централізовану) федерацію».

Й. Сталін не був поодиноким у таких підходах. Його підтримували працівники Наркомату національностей РСФРР, відомі діячі більшовицької партії і світового комуністичного руху. Влітку 1920 р. II конгрес Комінтерну офіційно

¹⁰⁸ Новые документы К. Маркса и В.И. Ленина // Вопросы истории КПСС. — 1958. — № 2. — С. 16.

¹⁰⁹ РДАСП. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 1140. — Арк. 89.

заявив, що федерація є перехідною формою до повної єдності трудящих мас різних націй¹¹⁰. Багато більшовиків вважали, що необхідно трансформувати формально незалежні радянські республіки у автономні республіки РСФРР.

Адміністративний тиск наркоматів Росії сильно відчувався у формально незалежних радянських республіках. Наприклад, політбюро ЦК КП(б)У 30 вересня 1920 р. ухвалило рішення: поставити перед ЦК РКП(б) питання щодо посилення самостійності: створенні в Україні Промислового бюро ВРНГ РСФРР та його більш тісного зв'язку з РНК УСРР; більшої участі України у керівництві спільними збройними силами; врегулювання взаємовідносин центральних установ УСРР та РСФРР¹¹¹. Це означало, що партійно-радянський субцентр влади в Україні, враховуючи реальну ситуацію в управлінських структурах та настрої населення, намагався певним чином протистояти централізаторським тенденціям в РКП(б).

За умов поразки у радянсько-польській війні 1920 р. та провалу сподівань на світову революцію вожді РКП(б) вирішили внести певні корективи у свою національну політику. 10 жовтня 1920 р. «Правда» опублікувала статтю Й. Сталіна «Політика радянської влади з національного питання в Росії». Він стверджував, що центральна Росія, як вогнище світової революції, не може довго протриматися без допомоги окраїн з їх сировиною, паливом, продовольством. А колишні окраїни Росії приречені на «імперіалістичну кабалу» без політичної, військової, організаційної допомоги більш розвинутої центральної Росії. Тому питання відокремлення окраїн від центра повинно бути виключене з національної політики радянської влади в Росії. Як бачимо, наприкінці 1920 р. нарком у справах національностей РСФРР взагалі відкинув гасло права націй на самовизначення по відношенню до колишніх окраїн Російської імперії.

Але яким чином будувати відносини Росії з ними? Й. Сталін виступив проти культурно-національної автономії на користь обласної автономії окраїн, що вирізнялися особливим побутом та національним складом населення. Він вважав, що радянська Україна входить до складу Росії на правах розширеної політичної автономії. Це суперечило ідеям В. Леніна щодо різних видів радянської федерації. Показово, що у статті Й. Сталін жодного разу не використав слова «федерація». Це не випадково. Обидва вождя по-різному бачили конструкцію «єдиної пролетарської держави». Утім, зробимо наголос на тому, що стратегічна мета для них залишалася однаковою.

У статті Й. Сталіна містилося кілька ідей, що стали основними у підходах радянських вождів до національних проблем в країні. На його думку, потрібно було ліквідувати патріархальність, некультурність, відчуження окраїн від центру, що заважало зміцнити союз між ними та центром. Тому комуністи повинні були вводити загальну освіту, розвивати національну школу, театр, просвітні установи, піднімати культурний рівень населення окраїн.

¹¹⁰ *Wandycz P. Soviet-Polish Relations, 1917–1921.* — Cambridge, Massachusetts, 1969. — P. 285.

¹¹¹ *Чирко В.А. Роль В.І. Леніна в створенні та зміцненні воєнно-політичного союзу Радянської України і Радянської Росії // УІЖ.* — 1965. — № 4. — С. 31–32.

Нарком у справах національностей РСФРР критикував тих членів партії, які дивилися на автономію, як на тимчасове явище. Він стверджував: «Жоден не стане заперечувати, що Україна, Азербайджан, Туркестан, Киргизія, Башкирія, Татарія та ін. окраїни, оскільки вони прагнуть до культурного та матеріального процвітання народних мас, не можуть обійтися без рідної школи, без суду, адміністрації, органів влади, що складаються переважно з місцевих людей. Більше того, реальна радянська організація цих областей, перетворення їх у радянські країни, які тісно зв'язані з центральною Росією у єдине державне ціле, неможливі без широкої організації місцевої школи, без створення суду, адміністрації, органів влади і т. і. із людей, які знають побут та мову населення. Але поставити школу, суд, адміністрацію, органи влади на рідній мові — це власне й значить здійснити насправді радянську автономію». Крім того, Сталін пропонував використати для управління «національні інтелігентські угруповання», застерігаючи комуністів щодо поспіху та нетактовності у радянській окраїні. Його висновок націлював партію на довготривалу працю з реінтеграції країни на радянській основі: «Коротше, від кавалерійських наскоків з «негайною комунізацією» відсталих народних мас потрібно перейти до обачної та продуманої політики поступового залучення цих мас у загальне річище радянського розвитку»¹¹².

Подібні ідеї означали поворот у національній політиці більшовиків від гасла права націй на самовизначення до підтримки національно-державного будівництва етнонаціональних груп на територіях колишньої Російської імперії. У межах радянської Росії більшовики у низці випадків мали створювати структурні компоненти націй, проте з головною метою — зміцнення комуністичного режиму на цих територіях, створення єдиної держави з ефективною системою управління.

У межах повороту у національній політиці, що намітився, РНК УСРР у листопаді 1920 р. прийняла показове політичне рішення щодо необхідності розширення прав України з одночасним зміцненням державного союзу з Росією. Це була явно узгоджена з керівництвом РКП(б) дія. 10 грудня 1920 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову про те, що наркомати військових справ та залізничного транспорту повинні мати у складі РНК УСРР уповноважених. Промислове бюро перетворювалося на Раду народного господарства УСРР¹¹³. 7 грудня 1920 р. пленум ЦК РКП(б) створив комісію у складі Г. Чичерина, Л. Каменева, Х. Раковського, доручив їй внести до ЦК проект постанови з врегулювання міжнародних та правових відносин між РСФРР та УСРР¹¹⁴. Комісія швидко розробила проект, який 24 грудня 1920 р. розглянув черговий пленум ЦК РКП(б). У рішенні зазначалося, що документ повинен мати назву «Союзний Робітничо-селянський договір». Слово «федеративний» у всьому тексті пропонувалося не вживати.

¹¹² Правда. — 1920. — 10 жовтня.

¹¹³ Чирко В.А. Роль В.І. Леніна в створенні та зміцненні воєнно-політичного союзу Радянської України і Радянської Росії // УІЖ. — 1965. — № 4. — С. 31–32.

¹¹⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 42. — Арк. 3.

До речі, у запропонованому комісією варіанті один раз його застосували у першому пункті, який сформулювали так: «Російська Соціалістична Республіка та Українська Соціалістична Республіка вступають між собою у Військовий та Господарський Федеративний Союз». Але, мабуть, учасники пленуму чітко розуміли, яким був цей «федеративний союз». Адже замість п'яти наркоматів, як це було за договором від 1 червня 1919 р., об'єднувалося 7 наркоматів: військових справ, ВРНГ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці; залізниць та судноплавства; пошти, телеграфу та телефону. Об'єднані комісаріати діяли під керівництвом РНК РСФРР, а у РНК УСРР мали уповноважених. Загальне керівництво й контроль за комісаріатами передбачалося здійснювати Всеросійськими з'їздами рад та ЦК РСФРР, до якого УСРР надсилала своїх представників. У необ'єднаних комісаріатах кожна з сторін мала дорадчий голос¹¹⁵.

Така заплутана й громіздка система керівництва державою приховувала суттєву особливість. Політичне керівництво російськими та українськими радянськими урядами здійснювало політбюро ЦК РКП(б). Отже, так званий «федеративний союз» нагадував унітарну централізовану державу.

Відмітимо кілька важливих моментів. На той час вожді більшовицької партії фактично відкинули гасло права націй на самовизначення у національній програмі та запропонували новий політичний курс — реінтеграцію Росії на основі створення умов для формування та підтримки структурних елементів різних етнонаціональних груп, які проживали на території колишньої імперії. В. Ленін бачив майбутній національно-територіальний устрій держави у формі різнорівневої федерації. Й. Сталін відстоював ідею територіальної автономії у межах Росії з різним політичними правами партійно-радянських субцентрів влади. Проте стратегічна мета для керівництва РКП(б) залишалася незмінною — єдина радянська республіка.

Для більшовиків національне питання залишалося підпорядкованим соціальному. Поразка у радянсько-польській війні 1920 р. змістила акценти у національній політиці: центр уваги переносився на будівництво соціалізму в одній країні, яка повинна була слугувати прикладом вирішення національного питання для «революційних резервів Сходу» та молодих держав Центральної Європи.

Україна відігравала серйозну роль у певній трансформації національного політики Компартії того часу. Відмітимо, що за три роки війни більшовики визнали відмінності України від Росії, силу українського національного руху. Вони погодилися на існування формально незалежної української радянської держави під керівництвом партійно-радянського субцентру влади, хоча і мріяли про цілковиту інтеграцію України в Росію. Але керманічі РСФРР мусили створити ефективну систему управління в Україні, радянлізувати її, що певним чином відбивалося на подальших україно-російських відносинах й, зокрема на міждержавних.

¹¹⁵ Там само. — Спр. 48. — Арк. 1.

IV.2. Конфлікти між керівництвом УСРР та РСФРР під час формування СРСР

Суперечності між структурами управління УСРР та РСФРР в 1921 — на початку 1922 рр. У січні 1921 р. до складу РНК УСРР були введені на правах наркомів уповноважені об'єднаних наркоматів: військових та морських сил (РВР УСРР очолив М. Фрунзе на правах заступника Х. Раковського, проте по військовій лінії він підпорядковувався РВР РСФРР), зовнішньої торгівлі, праці, фінансів, шляхів сполучення, пошти та телеграфу. ВРНГ республіки мала подвійне підпорядкування: РНК УСРР та вищим органам управління РСФРР. Керівництво УСРР воліло вірити у федеративний характер міждержавного союзу. 22 лютого ВУЦВК ухвалив постанову, де вказувалося, що постанови вищих органів управління РСФРР, навіть щодо об'єднаних наркоматів, набувають чинності в республіці після реєстрації їх РНК або ВУЦВК. Одразу було оприлюднений циркуляр наркоміюсту УСРР про категоричне виконання цієї постанови. РНК УСРР запропонував наркоматам видати розпорядження, в якому вказати підлеглим органам, що вони не мають права виконувати розпорядження та постанови, які надходили з Росії без санкції субцентру влади УСРР. Нарешті, 1 березня пленум ЦК КП(б)У доручив з'їзду рад України розробити проект федеральної конституції¹¹⁶. Привертає до себе увагу політико-юридичний нюанс вказаного вище доручення: панівна в Україні КП(б)У, що мала в РКП(б) права обласної організації, надала доручення вищому представницькому органу (за конституцією УСРР 1919 р., стаття 10) формально незалежної країни.

На відміну від керівництва УСРР Й. Сталін мав інші уявлення щодо змісту міждержавного союзу України та Росії. Він продовжував підтримувати ідею автономізації радянських республік у складі Росії. Абстрактний характер постановки питання про стосунки України та Росії у запропонованих Х з'їзду РКП(б) тезах Сталіна підмітив В. Затонський і попереджав делегатів щодо небезпеки «примітивного русотяпства». Повторимо у цьому розділі те, що він сказав: «Нам необхідно з партійного з'їзду витравити це уявлення про радянську федерацію, як федерацію неодмінно російську, бо справа не в тому, що вона російська, а в тому, що вона радянська». На його думку, слід було змінити й назву федерації. У договорі, ухваленому 28–29 грудня 1920 р. між Україною та Росією, було вжито назву «федеративний союз», але не «федерація».

Резолюція з'їзду «Про чергові завдання партії у національному питанні» містила принципове положення: «Досвід Росії із застосуванням різних видів федерації, з переходом від федерації, заснованої на радянській автономії (Киргизія, Башкирія, Татарія, горці, Дагестан), до федерації, заснованої на довірливих стосунках з незалежними радянськими республіками (Україна, Азербайджан) та допущенням проміжних ступенів між ними (Туркестан, Білорусія), — цілком підтвердив усю доцільність та гнучкість федерації, як загальної форми державного союзу радянських республік¹¹⁷».

¹¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 75. — Арк. 2.

¹¹⁷ Стенографический отчет X съезда РКП(б). 8–16 марта 1921 г. Петроград, 1921. — С. 79, 87, 89, 96. На відмінності у позиціях Й. Сталіна та В. Затонського вже звертали увагу

Після з'їзду, 16 березня на пленумі ЦК РКП(б) Х. Раковський і М. Фрунзе поставили питання про представників УСРР в російських Наркомзовнішторзі та Наркомфіні. Пленум погодився задовольнити перше прохання, а друге передав на вирішення політбюро ЦК РКП(б), щоб «знайти форму захисту інтересів України». Через два дні питання погодили. У квітні виникла комісія з врегулювання стосунків між наркоматами УСРР та РСФРР, до складу якої увійшов М. Скрипник¹¹⁸.

Проте стосунки між українськими та російськими державними структурами склалися нелегко. На Х Всеросійській конференції РКП(б) Л. Сосновський піддав критиці керівництво України. Українська делегація висловила протест, а політбюро ЦК КП(б)У підтвердило правильність реєстрації в Україні декретів, що видавалися в Росії, «для обліку та контролю і для пристосування останніх до місцевих умов». З метою більш повно ознайомити російських керівників з діяльністю українських державних структур було ухвалено рішення зробити доповідь з цього питання на черговій сесії ЦВК РСФРР¹¹⁹.

На VI конференції КП(б)У (10 грудня 1921 р.) Х. Раковський розповів, що основною ідеєю українського керівництва у стосунках з РСФРР було добитися більшої самостійності для українських органів управління. Принципово важливими стали представництво УСРР в вищих органах управління Росії, а також різке збільшення фінансування України, яке здійснювалося Наркомфіном Росії. Крім того, була створена українська зовнішньоторгівельна організація (Зовнішторг). Від експорту республіка отримувала 15–20% прибутку, яким розпоряджався уряд УСРР. Х. Раковський повідомив, що відбуваються переговори про вхідження українських представників до колегії НКЗС РСФРР. Наводячи такі факти, голова РНК України зробив однозначний висновок: «Усі розуміють, що лише в єдиній лінії РСФРР в Україні може розвиватися Радянська влада»¹²⁰.

Х. Раковський свідомо приховував серйозні проблеми у взаємовідносинах з керівниками центральних органів влади та управління Росії. Для багатьох з них була неприйнятною ідея широкої самостійності українських республіканських структур. Вже наприкінці 1921 — на початку 1922 рр. проявилися інституційні та персоналізовані конфлікти між керівниками РСФРР та УСРР.

Характерним проявом таких конфліктів стала ситуація навколо зовнішньополітичної діяльності УСРР. 10 січня 1922 р. нарком закордонних справ РСФРР

історики. Див.: *Ненароков А.П.* За свободный союз свободных народов (Из истории объединительного движения. 1917–1924 гг.). — М., 1989. — С. 29.

¹¹⁸ Гуверівський архів. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 62. — Арк. 1; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 13. Арк. 95; Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Каталог. — М., 2000. — Т. 1. — С. 90.

¹¹⁹ У даному випадку інформація автора базується на рішенні політбюро ЦК КП(б)У від 7 червня 1921 р. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. Оп. 6. — Спр. 13. — Арк. 115. В опублікованих у 1933 р. протоколах Х Всеросійської конференції РКП(б) виступи делегатів відсутні. Див.: Протоколы Десятой Всероссийской конференции РКП(большевиков). Май 1921 г. — М., 1933. Л.С. Сосновський в 1919–1920 рр. — голова Харківського губкому КП(б)У, у 1921 р. — зав. агітаційно-пропагандистським відділом ЦК РКП(б).

¹²⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 21–22.

Г. Чичерін написав Й. Сталіну, що до майбутньої міжнародної конференції в Генуї (10 квітня — 19 травня 1922 р.) необхідно включити радянські республіки, інакше доведеться укладати міжнародні договори дев'ятьом радянським республікам, «і з цієї плутанини виникнуть чисельні утруднення для нас у наших стосунках із Заходом». Він стверджував, що доцільно об'єднати зовнішню політику всіх республік. У зв'язку з цим 13 січня Сталін звернувся до членів політбюро ЦК РКП(б), повідомив про пропозицію Г. Чичеріна (не називаючи його імені) і заявив, що особисто він поділяє точку зору про входження республік до РСФРР на правах автономій. Але, враховуючи короткій термін підготовки до конференції, Й. Сталін бачив вихід у створенні єдиного «дипломатичного фронту» республік на чолі з РСФРР. До керівництва радянських республік розіслали циркуляр щодо ліквідації НКЗС радянських республік. Було утворено комісію ЦК РКП(б) з ліквідації зовнішньополітичних відомств радянських республік, до якої увійшли Г. Чичерин, Х. Раковський, Й. Сталін та інші керівники. 16 січня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення про дипломатичне об'єднання радянських республік¹²¹.

23 січня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про необхідність «єдиного дипломатичного фронту Радянської Федерації» у формі єдиної делегації, з чим погоджувався Х. Раковський¹²². Проте 28 січня він заявив В. Молотову, що проект об'єднання зовнішньої політики Г. Чичеріна стане, у випадку його схвалення, «величезною політичною помилкою», порушенням радянських законів та надасть козирну карту «націоналістичній братії України, Грузії та інші». Х. Раковський пропонував створити спільний федеральний орган, який би здійснював зовнішню політику республік. Цього ж дня Г. Чичерін написав Й. Сталіну про згоду з головою українського радянського уряду, інакше «було б імперіалізмом підпорядкувати братні наркомзакордсправ російському наркомзакордсправ замість того, щоб поставити на чолі всіх справжній федеральний наркомзакордсправ»¹²³. На наш погляд, позиція Г. Чичеріна була нещирою. Вочевидь, він знав, що Х. Раковський мав консультації з цього питання з Л. Троцьким, Й. Сталіним та В. Леніним. Останній підтримав Х. Раковського¹²⁴. Як тільки дозволила ситуація, голова НКЗС Росії спробував обмежити дії української радянської дипломатії за кордоном. У березні 1922 р. він звернувся до політбюро ЦК РКП(б) із заявою такого змісту: представництво УСРР у Латвії провадить сепаратну від представництва РСФРР політику. У відповідь Х. Раковський написав листа В. Молотову, у якому стверджував, що жодних сепаратних дій не було, усі звинувачення Г. Чичеріна мали політичний підтекст — скористуватися так званими помилками представників УСРР на міжнародній

¹²¹ Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? — М., 1992. — С. 87–89.

¹²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 16.

¹²³ Куличенко М.И. Роль В.И. Ленина в создании и укреплении государственного союза Советской России и Советской Украины в 1917–1922 гг. // Вопросы истории. — 1961. — № 4. — С. 36–37.

¹²⁴ Про це розповів Х. Раковський на засіданні секції XII з'їзду РКП(б) з національного питання 24 квітня 1923 р. Див.: РДАСП. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 5–6.

арені з метою об'єднати зовнішньополітичні відомства республік в НКЗС РСФФР¹²⁵. На початку квітня уряд УСРР мусив ліквідувати свою дипломатичну місію в країнах Балтії через перешкоди, штучно створювані повноважними представниками РСФФР в цих країнах. Функції українських радянських представництв в Латвії та Естонії були передані місії РСФФР, продовжувало працювати лише представництво УСРР в Литві.

Чисельні протиріччя між керівництвом РСФФР та УСРР існували у сфері державного управління. Настрої вищого політичного керівництва РКП(б) щодо формальної самостійності радянської України чітко продемонстрував конфлікт, пов'язаний з промисловою інспекцією Донбасу. 24 жовтня 1921 р. президія ВЦВК РСФФР ухвалила постанову про передачу органів робітничо-селянської інспекції (РСІ) по вугільній промисловості Донбасу (скорочена назва того часу — Топінспекція) та залізничного транспорту в Україні у відання Наркомату РСІ Росії. Підставою вважали те, що Центральне правління кам'яновугільної промисловості (ЦПКП) підлягало Головному паливному управлінню (Главтоп) у Москві.

3 листопада 1921 р. тимчасово виконуючий обов'язки наркома РКІ УСРР Штернберг¹²⁶ (за його свідченням) прочитав про це у газеті «Известия» і надіслав телеграму у Донбас та до Москви, де повідомляв, що постанова не виконуватиметься. Одночасно він звернувся до політбюро ЦК КП(б)У. 11 листопада, вислухавши Штернберга, керівники УСРР вирішили постанову ВЦВК в дію не вводити. Вони просили ЦК РКП(б) скасувати через ВЦВК цю постанову, а РСІ УСРР виробити форму угоди з РСІ РСФФР¹²⁷. 15 листопада постановою РНК УСРР, а 23 листопада — ВУЦВК визнавалося за необхідне підпорядкувати Топінспекцію РСІ УСРР. У відповідь 17 листопада ще однією постановою ВЦВК підтвердив попереднє рішення та вказав на необґрунтованість дій ВУЦВК. Дії Штернберга кваліфікувалися як порушення постанови вищого законодавчого органу держави.

Наркомат РСІ РСФФР негайно призначив свого співробітника Кобозєва головою Топінспекції в Донбасі. На зустрічі Штернберг сказав йому, що всі стосунки з наркоматом РСІ Росії мають відбуватися через РСІ України. Кобозєв відмовився це робити, звернувся до Донецького губкому КП(б)У, а той до ЦК КП(б)У. Одночасно Кобозєв звернувся за підтримкою до членів ЦК РКП(б): голови УРНГ В. Чубаря, секретаря Донецького губкому Е. Квірінга та голови Донецького губвиконкому М. Рухимовича, але вони відмовились вирішити питання. В. Чубар відверто заявив, що підтримує точку зору політбюро ЦК КП(б)У, ВУЦВК і РНК УСРР.

¹²⁵ Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? — С. 92–93; Куличенко М.И. Роль В.И. Ленина в создании и укреплении государственного союза Советской России и Советской Украины в 1917–1922 гг. // Вопросы истории. — 1961. — № 4. — С. 36–37.

¹²⁶ Штернберг народився у Луцьку, працював у нелегальних профспілках на Волині, був членом Бунду. На початку 1919 р. став членом КП(б)У. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 86.

¹²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 16. — Арк. 90.

Утім, в Кремлі ситуацію бачили по-іншому. 1 грудня політбюро ЦК РКП(б) підтвердило правильність постанов Президії ВЦВК Росії, а 30 січня 1922 р. оргбюро ЦК РКП(б) зобов'язало партійно-радянські органи УСРР виконувати постанови ВЦВК РСФРР. На цей час, з 10 січня 1922 р. розпочала діяти угода між наркоматами РСІ Росії та України, у відповідності до якої органи РСІ в Україні підпорядковувалися лише республіканському наркомату¹²⁸. Очевидно, що оргбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення, не зовсім чітко уявляючи реальні процеси у системі управління.

До конфлікту навколо Топінспекції Донбасу додалися протиріччя, пов'язані з паралельним існуванням надзвичайних органів управління (характерних для часів так званого «воєнного комунізму») та місцевих партійно-радянських структур.

Конфлікт в Донбасі. Для більш глибокої реконструкції процесів, що відбувалися, варто повернутися до подій другої половини 1920–1921 рр. у Донбасі. В умовах радянсько-польської війни 1920 р. загострилася економічна криза. Зокрема, відчувалася нестача продовольства і вугілля в Росії та Україні. На початку серпня 1920 р. політбюро ЦК РКП(б) вирішило відправити Л. Троцького на заготівлі продовольства в Україну. З точки зору інших керівників партії він був в змозі задіяти армію для ефективної «викачки» продовольства. Крім того, відповідальність за таку складну й «невдячну» справу могла, у випадку невдачі, суттєво підірвати політичний авторитет Л. Троцького. Це побічно свідчило про серйозні протиріччя між радянськими вождями, особливо між Й. Сталіним та Л. Троцьким. Конфлікт між ними продовжувався під час радянсько-польської війни 1920 р.¹²⁹

Проте на пленумі ЦК РКП(б) 9 серпня 1920 р. В. Ленін запропонував не відправляти Л. Троцького на продовольчу роботу, а зосередити його на військових справах. Одночасно голову РВР РСФРР зобов'язали прискорити використання військових частин для заготівлі продовольства. Пленум ЦК ухвалив рішення надіслати до України 700 продпрацівників та перевести 20 тис. червоноармійців до продовольчої міліції¹³⁰. Через кілька днів Й. Сталіна відкликали з Південно-Західного фронту до Москви. 19 серпня політбюро ЦК РКП(б) заслухало його доповідь та доповідь Л. Троцького щодо воєнного становища на польському та врангелівському фронтах і визнало останній головним¹³¹. Й. Сталіну надали двохтижневу відпустку, на польський фронт він не повернувся, а Л. Троцький зайнявся проблемами України (у тісному контакті з Х. Раковським).

Перебуваючи в Україні, він телеграфував до ЦК РКП(б): «Україна проходить крізь критичний період. У селянстві великий поворот на бік Радянської

¹²⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 38–39, 41–52.

¹²⁹ Див.: Васильєв В.Ю. Еволюція поглядів керівництва РКП(б) та КП(б)У на світову революцію в контексті радянсько-польської війни 1920 р. // Український історичний журнал. — 2006. — № 5. — С. 155–172.

¹³⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 71. — Арк. 1, 5.

¹³¹ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. — Trotsky collection. — Box. 9–20. — P. 1–2.

влади. Навпаки, серед робітників велике незадоволення. Становище схоже на те, яке у нас було влітку 1918 р. Необхідно використати становище на селі для продовольчої праці, що надасть можливість прогодувати міста та задовольнити робітників. Потрібна величезна увага до України... Долаючи нинішню кризу, отримаємо на Україні гарну базу»¹³².

По завершенню поїздки, 2 листопада Л. Троцький з Курська написав записку до політбюро ЦК РКП(б) (копію передав Х. Раковському), в якій деталізував свої оцінки ситуації в Україні: «Продовольчий апарат на Україні. 1. Радянська влада на Україні трималася до цих часів (й трималася погано) головним чином авторитетом Москви, великоросійськими комуністами та російською Червоною армією. Лише сьогодні відбуваються на Україні внутрішні процеси, які, ймовірно, забезпечать незрівнянно більшу стійкість української Радянської влади. Але, разом з тим, новий етап у розвитку України передбачає значно більшу самостійність урядових органів на Україні. Той режим, який існує нині, не може бути визнаний нормальним. У господарчому сенсі Україна все ще є анархією, прикритою бюрократичним централізмом Москви. 2. В галузі промислової та господарчої взагалі єдиним виходом є перетворення Уккрудтударма у потужний господарчий центр, що стане зовсім ймовірним після ліквідації Врангеля. Вже зараз усі місцеві господарчі органи надзвичайно тягнуться до Уккрудтударма, бо лише за інтенсивної взаємодії місцевих органів можливе відродження господарства на Україні.»

Л. Троцький зазначав, що залізничні шляхи працюють погано, а слідкувати за ними з «московського центру» вкрай важко. Необхідне їх об'єднання в єдиний український округ, на чолі якого має бути партійний керівник у підпорядкуванні «московського центру», але водночас з перебуванням у складі українського РНК на правах наркома. Крім того, як вважав він, потрібно підпорядкувати воєнно-адміністративні та польові установи на Україні командуючому, якого зробити заступником голови РНК УСРР. Кандидатом на посаду пропонувався командуючий Південним фронтом М. Фрунзе. Щодо Донбасу, то голова РВР РСФРР зауважив: «Будучи сьогодні беззаперечно найбільш важливою губернією по всій країні, Донецька губернія за своєю організацією займає навряд чи не найостанннє місце». Малося на увазі, що керують губернією Центральне правління кам'яновугільної промисловості (ЦПКП) в Харкові, губернський виконком в Луганську, політвідділ та штаб Трудової армії в Єнакієво й різні органи в Дебальцевому та Бахмуті¹³³. Для вирішення проблем пропонувалося створити комісію на чолі з Л. Троцьким та виїхати до Донбасу для «наведення порядку».

15 листопада Л. Троцький знову перебував в Донбасі, звідки у листі до В. Леніна просив відмінити рішення РНК РСФРР про залишення Луганська центром Донецької губернії та підтримати думку керівних органів УСРР та донецької губернської парторганізації про перенесення центру у Бахмут. Зокрема, він зауважив: «Сьогодні на зборах партійних делегатів Донецької

¹³² Там само. — Ф. 17. — Оп. 109. — Спр. 43. — Арк. 58.

¹³³ Гуверівський архів. — Trotsky Collection. Box. 5–25. — Арк. 1–3.

губернії ухвалено у моєї присутності рішення про перенесення губцентру в Бахмут, 24 голосами проти 7 луганців»¹³⁴. З точки зору В. Леніна та інших кремлівських керманів, це могло розглядатися як спроба Л. Троцького, поряд з «наведенням порядку» в Донбасі, забезпечити собі політичну підтримку серед місцевих працівників.

Того ж дня Л. Троцький написав М. Фрунзе: «Нині, після того, як Ви блискуче впоралися із завданням ліквідації Врангеля, Радянська влада покладає на Вас обов'язки загального керівництва військовими установами та усіма збройними силами у межах Української республіки. В якості уповноваженого Реввійськради республіки Ви входите до Ради Народних Комісарів УСРР з підпорядкуванням Вам обох воєнних округів та усіх польових установ та частин. Основним найближчим завданням після повної ліквідації залишків врангелівських сил має стати повне очищення України від бандитизму та забезпечення воєнною рукою твердого революційного порядку»¹³⁵.

Призначенням М. Фрунзе досягалася подвійна мета: популярний у Червоній армії полководець пересувався на почесну, але відділену від Кремля посаду¹³⁶. До того ж він мав перебувати під контролем Х. Раковського та підпорядковуватися Л. Троцькому по військовій лінії. Стосунки між Л. Троцьким та М. Фрунзе були непростими, починаючи з подій квітня–серпня 1919 р. на Східному фронті¹³⁷. Колишній помічник Й. Сталіна Б. Бажанов зауважив у 1928 р.: «Дійсно, Фрунзе користувався у Червоній армії великою популярністю і був одним з найздібніших воєначальників. До того ж він терпіти не міг Троцького і користувався, у свою чергу, крайньою неприязню керівника Червоної армії»¹³⁸.

19 листопада 1920 р. Л. Троцький написав з Юзівки В. Леніну нового листа: «Становище Донбасу вкрай важке. Робітники голодують, одягу немає. Не дивлячись на революційно-радянській настрій мас, страйки спалахують і тут. Доводиться дивуватися тому, що робітники взагалі працюють». Він пропонував покращити продовольче постачання губернії, дати одяг та взуття, видавати зарплатню, посилити технічне забезпечення шахт та заводів за рахунок «кримських трофеїв» та з-за кордону, перевести ЦККП та інші органи управління з Харкова до Бахмута. «Необхідно підійти до Донецької губернії, — зауважив Л. Троцький, — як ми підходили до Польського та Південного фронтів і перетворити її у сити, одягнену, взуту, гарно організовану губернію. Тоді ми дійсно отримаємо вугілля»¹³⁹.

¹³⁴ РДАСШ. — Ф. 17. — Оп. 109. — Спр. 49. — Арк. 72.

¹³⁵ Там само. — Спр. 105. — Арк. 34.

¹³⁶ 3 грудня 1920 р. М. Фрунзе призначили уповноваженим РВР РСФРР на Україні, командуючим збройними силами України та Криму. Його обрали членом політбюро ЦК КП(б)У, від лютого 1922 р. він працював заступником голови РНК УСРР.

¹³⁷ Див.: *Тухачевский М.Н.* Избранные произведения. В 2-х т. — М., 1964. — Т. 2. — С. 202. М.Тухачевський воював на Східному фронті, яким у червні–серпні 1919 р. Командував М. Фрунзе.

¹³⁸ Гуверівський архів. — В.І. Nicolaevsky Collection. — Б. Бажанов. Заметки бывшего помощника Сталина // Возрождение. — 1928, 24 листопада.

¹³⁹ Гуверівський архів. — Trotsky collection. — Box. 2. — P. 65.

Наступного дня голова РВР РСФРР з'явився у Харкові на V Всеукраїнській конференції КП(б)У (17–22 листопада 1920 р.). Його зустріли тривалими оплесками. У виступі він запропонував ввести у вугільній промисловості методи воєнних комісарів, направити до неї бойових адміністраторів. Наприкінці промови з пафосом заявив: «Ми підніmemo червоний прапор забезпеченості та освіти над Радянською Росією та Радянською Україною. Ми покажемо усьому світові, що в Радянській Україні, як і Радянській Росії, нема більше голоду, злиднів, незадоволення та епідемій. Це буде означати звільнення робітничо-селянської Росії та України»¹⁴⁰.

Очолювати «бойових адміністраторів» в Донбасі призначили Г. П'ятакова. Восени 1919 р. він, ймовірно, мав конфлікти з Й. Сталіним на Південному фронті, тому попросив переведення на іншу посаду. Його призначили комісаром Академії Генштаба, що було неможливим без схвалення Л. Троцьким, в лютому-березні 1920 р. — головою Реєстраційного управління Червоної армії, потім — заступником Л. Троцького в 1-й Револуційній Армії Труда РСФРР (дислокувалася на Уралі), в травні 1920 р. — членом РВР 16-ої армії на польському фронті, з вересня того ж року — 6-ої армії на врангелівському фронті, у листопаді 1920 р. очолював «Надзвичайну трійку по Криму», на яку покладалося завдання проведення на півострові широкомасштабного «червоного терору»¹⁴¹. На V-й конференції КП(б)У його обрали членом ЦК КП(б)У. 23 листопада 1920 р. на пленумі ЦК КП(б)У кандидатура Г. П'ятакова була висунута на пост секретаря ЦК КП(б)У, але секретарями були обрані за результатами голосування В. Молотов (перший секретар ЦК КП(б)У та Д. Лебедь (другий секретар). 25 листопада 1920 р. за пропозицією ЦК РКП(б) президія ВРНГ РСФРР призначила його головою ЦПКП¹⁴².

Наприкінці 1920 — на початку 1921 рр. в РКП(б) спалахнула так звана дискусія про профспілки, сутність якої полягала у проблемі вибору методів управління суспільством та боротьбі кремлівських керівників за важелі влади у країні. Вона вже висвітлена в цій книзі, тому лише зазначимо, що на партійних форумах у Донецьку позиція Л. Троцького різко критикувалася. Так само відбулося на об'єднаній губпартконференції у Катеринославі (разом з представниками 5-ої та 1-ої Кінної армій). Присутній на конференції К. Ворошилов (член РВС 1-ої Кінної армії) заявив, що пропозиції Л. Троцького одержавити профспілки та управляти воєнними методами мають антимарксистський характер. Серед керівних працівників УСРР позицію Л. Троцького підтримували Х. Раковський, Я. Дробніс, М. Іванов, Д. Кін, В. Аверін, Ф. Кон (двоє останніх швидко відмовились від підтримки). 7–9 січня 1921 р. на пленумі ЦК КП(б)У на

¹⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 20.

¹⁴¹ Див.: Солдатенко В.Ф. Георгій П'ятаков: миттєвості неспокоїної долі. — К., 2004. — С. 247–252.

¹⁴² Там само. — С. 252–254. Цікаво, що з серпня 1920 р. В. Молотов перебував на посаді голови Донецького губвиконкому, а після обрання секретарем ЦК КП(б)У відправив до ЦК РКП(б) прохання (25 листопада 1920 р.) перевести в Україну Д. Лебеда, який прибув у республіку наприкінці грудня 1920 р. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 130. — Арк. 268–269, 277.

пропозицію В. Чубаря вісьмома голосами проти шести була підтримана ленінська «платформа 10-ти» (яка стверджувала, що профспілки є «школою управління, школою господарювання»)¹⁴³.

Зауважимо, що у Донбасі Г. П'ятаков та деякі надіслані з Червоної армії працівники підтримували його та Л. Троцького, намагалися діяти жорстко адміністративними, «воєнними» методами, підпорядкувати собі партійно-радянських працівників Донбасу. 30 березня 1921 р. на пленумі Донецького губкому КП(б)У Г. П'ятаков пропонував визнати роботу губкому незадовільною, піддав критиці губвиконком. Він наполягав на уведенні формальної диктатури ЦККП та Південного бюро ВЦСПС в Донбасі. В одному з проектів резолюції пленуму, ймовірно запропонованому Г. П'ятаковим, вказувалось: «Центральне правління жодним чином не може розглядатися як одна з чисельних місцевих радянських установ Донецького басейну. Воно є безпосереднім органом Центральної Влади і Центрального Комітету Партії, на яке покладене виключної важливості завдання, внаслідок чого усі місцеві радянські та парторгани зобов'язані надавати йому усіляке сприяння, аж ніяк не перешкоджати роботі дрібною прискіпливістю»¹⁴⁴.

Присутні на пленумі Артем¹⁴⁵ та голова губвиконкому М. Рухимович, інші працівники відкинули звинувачення Г. П'ятова. Щоб пригальмувати його «диктаторські замашки», було запропоновано поєднати посаду голови ЦККП з посадою голови губвиконкому. Досвідчений Г. П'ятаков зрозумів загрозу підпорядкування губкому й відмовився голосувати за пропозицію. Зрештою, вона не була ухвалена¹⁴⁶. Наступного дня у телеграмі в Кремль і Харків, Г. П'ятаков просив змінити керівників губкому та губвиконкому, розцінював ситуацію як гострий конфлікт ЦККП з місцевими органами влади, просив дати політичну директиву про підтримку політики «ударності», підпорядкування усіх «місцевих інтересів» збільшенню видобутку вугілля¹⁴⁷.

7 квітня 1921 р. Артем писав до ЦК РКП(б): «Політика, яка здійснюється П'ятаковим та Калніним¹⁴⁸, веде до встановлення диктатури ЦККП і зводить нанівець усі інші організації». Він та його прихильники у Донбасі, які підтримували у «профспілковій дискусії» позицію В. Леніна, прохали відкликати Г. П'ятова. Політбюро ЦК КП(б)У вирішило відправити на посаду секретаря Донецького губкому Е. Квірінга, який перебував у неприємних стосунках з Г. П'ятаковим з 1918 р., а тому відмовлявся від посади. Але 16 квітня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило відповідне рішення, а через тиждень заслухало конфліктуючі сторони¹⁴⁹. Непримиренність позицій змусила політбюро ЦК КП(б)У

¹⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 71. — Арк. 8.

¹⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 20. — Арк. 77.

¹⁴⁵ Артем (Ф.А. Сергєєв) з листопада 1920 до січня 1921 рр. був секретарем Московського комітету РКП(б), від січня 1921 р. — голова Всеросійського союзу гірничих робітників.

¹⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 20. — Арк. 76.

¹⁴⁷ Там само. — Арк. 80–82.

¹⁴⁸ Калнін — голова профспілки гірничих робітників Донбасу.

¹⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 13. — С. 69.

30 квітня знову повернутися до проблеми. На засіданні виступив Артем, який вказав, що Г. П'ятаков вступив у конфлікт з усією парторганізацією Донбасу. У відповідь Г. П'ятаков подав у відставку, але її не прийняли, натомість зобов'язали спрацюватися з іншими працівниками¹⁵⁰.

У травні-червні 1921 р. у Донбасі запанував голод. Видобуток вугілля різко впав. Довелося збільшити постачання басейну продовольством, внаслідок чого у липні-серпні видобуток збільшився. Ймовірно, що Г. П'ятаков розцінював це як результат власної праці. Він написав статтю «Поранений гігант» у газету «Всероссийская кочегарка», де зауважив, що майбутня робота буде гарячою, «на увічливість нашу нема чого розраховувати, дотримуватися профспілкового, партійного та радянського етикету нема коли», працювати доведеться «наступаючи, можливо, комусь на ноги»¹⁵¹. Цікаво, що статтю обговорило бюро губкому та надіслало у парторганізацію листа із закликом до дружньої роботи¹⁵².

Але Г. П'ятаков у повсякденній практиці волів діяти надзвичайними методами, погрожував віддати під суд воєнного трибуналу керівництво губвиконкому. М. Рухимович незабаром характеризував діяльність голови ЦПКП наступним чином: «Товариш П'ятаков зі своїми п'ятаковцями став себе вести як завойовник серед папуасів, де усе та усі мали підкорятися цій купці людей, які називали себе ЦПКП»¹⁵³. Протиріччя серед керівних працівників у Донбасі вкрай загострилися. 22 листопада політбюро ЦК КП(б)У заслухало доповіді Г. П'ятакова та Е. Квірінга, вирішило делегувати разом з ними на засідання політбюро ЦК РКП(б) В. Чубаря, який мав довести точки зору на вирішення конфлікту керівників КП(б)У. Серед них була пропозиція Д. Мануїльського, щоб ЦПКП об'єднав роботу по господарчому відродженню Донбасу, яку підтримав Г. П'ятаков¹⁵⁴.

26 листопада політбюро ЦК РКП(б) визнало виступи Г. П'ятакова у газетах та на різних партійних і господарчих зібраннях неправильними, запропонувало утримуватися від них. Розпорядження голови ЦПКП, які не мали суто господарчого значення, повинні були виноситися на розгляд губкому партії, а рішення останнього обов'язково впроваджуватися. Копії усіх рішень мали надсилатися до ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У. Через два дня, після зустрічі Г. П'ятакова з В. Леніним, політбюро ЦК РКП(б) повідомило ЦК КП(б)У та донецьких працівників, що Г. П'ятаков, Е. Квірінг та М. Рухимович залишаються на посадах¹⁵⁵.

2 грудня 1921 р. на Донецькій губ партконференції всі вони продовжили боротьбу. Працівники губкому намагалися під приводом нетактовності та грубості Г. П'ятакова не обрати його до складу комітету. Офіційно говорили ще й про недоліки воєнно-командних методів (малася на увазі діяльність ЦПКП).

¹⁵⁰ Там само. — Арк. 83, 87.

¹⁵¹ Всероссийская кочегарка. — 1921. — 15 вересня.

¹⁵² *Примеров Ю.Н.* До питання про боротьбу з фракційною групою П'ятакова у Донбасі (між X і XI з'їздами партії) // УІЖ. — 1964. — № 3. — С. 101.

¹⁵³ РДАСП. — Ф. 85. — Оп. 23. — Спр. 2. — Арк. 1–3.

¹⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 16. — Арк. 99.

¹⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 28. — Арк. 180–181.

Неофіційно партійно-радянські працівники заявляли, що борються проти прихильників Л. Троцького. На VI Всеукраїнській конференції КП(б)У навколо Г. П'ятакова знову розгорілася боротьба. У виступі Х. Раковського була висловлена підтримка ЦПКП, якій спромігся збільшити видобуток вугілля. Проте представники донецької делегації, зокрема Е. Квірінг, вимагали відкликати Г. П'ятакова з Донбасу. Вони погрозували відхилити кандидатуру голови ЦП КП на виборах ЦК КП(б)У. Їх підтримали голова ВУЦВК Г. Петровський та Д. Лебедь¹⁵⁶, які обіцяли виконати вимоги донецьких керівників. Г. П'ятаков та його прихильники написали заяви про звільнення з посад у Донбасі. Пленум ЦК КП(б)У (14–15 грудня 1921 р.) обрав Г. П'ятакова членом політбюро ЦК КП(б)У, призначив редактором газети «Комуніст» — органу ЦК КП(б)У. Доручалося політбюро ЦК КП(б)У протягом місяця визначити, «які роботи можна доручити т. П'ятакову додатково»¹⁵⁷.

22 грудня політбюро ЦК РКП(б) призначило головою ЦПКП голову УРНГ В. Чубаря. Грудневий пленум ЦК РКП(б) підтвердив рішення політбюро ЦК й командировав в Донбас Г. Орджонікідзе із завданням допомогти В. Чубарю налагодити роботу¹⁵⁸. С. Гопнер — колишня дружина Е. Квірінга, з його слів розповідала, що на пленумі він зустрівся з В.Леніним, який одразу вигукнув: «Що ж це Ви, батенька?! Ми Вас у Донбас мирити надіслали, а Ви таки зняли П'ятакова»¹⁵⁹.

Г. Орджонікідзе, з яким Г. П'ятаков був у дружніх стосунках з 1919 р., розумів делікатність справи. 1 січня 1922 р. він взяв участь у засіданні політбюро ЦК КП(б)У, на якому виступив перший секретар ЦК КП(б)У Д. Мануїльський¹⁶⁰ з критикою діяльності Г. П'ятакова. Цікаво, що Х. Раковського не було. Д. Мануїльський, Д. Лебедь, Г. Петровський мали схожі оцінки, тому Г. Орджонікідзе спитав, чи не відбудеться падіння видобутку вугілля з відкликанням Г. П'ятакова? Йому відповіли, що ні, підтримали В. Чубаря на посаді голови ЦПКП та заявили про бажання піти з України, якщо Г. П'ятакова залишать¹⁶¹. У записках Г. Орджонікідзе зауважив: «Причина не в П'ятакові, а в системі, ЦПКП став тиснути на усіх та усе»¹⁶².

4 січня 1922 р. він, Д. Мануїльський і В. Чубар виїхали в Донбас. 10 січня Г. Орджонікідзе відправив з Таганрога листа до В. Леніна: «Вельмишановний Володимир Ілліч! У своєму офіційному повідомленні я, звичайно, не зміг вказати на головну причину такого сильного загострення боротьби у Донбасі. Тут справа у наступному. Наші українські друзі переконані, що т. П'ятаков зібрав навколо себе усіх троцькістів та поставив своїм завданням оволодіння Донбасом та перетворення його у цитадель троцькізму. Переконавшись у тому,

¹⁵⁶ Там само. — Спр. 31. — Арк. 14, 17.

¹⁵⁷ Там само. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 2.

¹⁵⁸ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 76. — Арк. 1.

¹⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 529. — Арк. 13–14.

¹⁶⁰ Обраний пленумом ЦК КП(б)У 15 грудня 1921 р. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 2.

¹⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 1а–1д.

¹⁶² РДАСП. — Ф. 85. — Оп. 23. — Спр. 3. — Арк. 1–3.

вони повели проти т. П'ятова жорстоку боротьбу, підштовхуючи його на усілякі нетактовності. Звичайно, нічого йому не пробачалося, а, навпаки, усе роздувалося, як це годиться у таких випадках. Вони твердо вирішили вибити П'ятова з Донбасу. Мануїльський з властивим йому комізмом, розповідає як їм вдалося нацькувати одного троцькіста на іншого — Раковського на П'ятова. Вони заявляють, що Троцький не мовчав би так, якби йому вдалося політично оволодіти Донбасом. Наскільки усе це правильно, важко сказати, але що навколо П'ятова та ЦПКП згрупувалися троцькісти — це вірно». Далі Орджонікідзе підкреслив, що йому важко сказати, чи вели вони фракційну роботу, ставлення до них має бути обережним у переддень XI з'їзду РКП(б). Але як працівники-господарники — п'ятоковці чудові, «було б злочином розігнати їх»¹⁶³.

18 січня Ленін передав цей лист Сталіну з проханням повернути того ж дня. Після ознайомлення Сталін написав: «Т. Ленін! Мануїльський перебільшує справу і всує намагається привласнити результати чужої праці (повалення П'ятова). Що Мануїльський проти П'ятова та за Раковського — це вірно (він знає, що П'ятов, у випадку перемоги над своїм конкурентом Раковським вигнав би його — Мануїльського), але щоб він (Мануїльський) був взагалі проти троцькістів — це ні на чому не ґрунтується. П'ятова скинули робітники, і це дуже добре: в іншому випадку озлоблення дійшло б до того, що робітники перебили б усіх спеців. Як на мене, Серго* перебільшує роль «п'ятоковців» у справі управління вугільною промисловістю: хоча вони і вміють гарно обставити казовий** бік справи («накази», «слухаюсь», «радий старатися» та інші), але в основному вони грішать тим самим, чим П'ятов, тобто закінчують справу непотрібним загостренням стосунків та дезорганізацією. Це вірно, що план оволодіння промисловими районами по господарчій (та партійній) лінії існує. Значить, потрібно дивитися в оба, а не розчулюватися «виробничими» промовами «п'ятоковців», як робить це Серго»¹⁶⁴.

Розлоге цитування наведених вище листів зроблене навмисно. На наш погляд, воно дозволяє зробити низку попередніх висновків щодо стосунків у керівній верхівці РКП(б) того часу, позиціонуванні політиків у боротьбі за владу. По-перше, на наш погляд, вислів Г. Орджонікідзе «наші друзі» вказував на групу згуртованість прихильників В. Леніна, які чітко вирізняли «не їхніх», тобто прихильників Л. Троцького. Проте персональні стосунки між членами різних угруповань в окремих випадках ще залишалися приятними. По-друге, за умов однопартійної диктатури боротьба за владу різних угруповань правлячої партії серйозно впливала на інституційні відносини, посилювала нестабільність функціонування системи державного управління. За таких умов конфлікт між управлінськими структурами УСРР та РСФРР навколо Топінспекції Донбасу набував особливого присмаку.

¹⁶³ Там само. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 777. — Арк. 17.

* Орджонікідзе.

** Так у тексті (в розумінні — зовнішній).

¹⁶⁴ РДАСП. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 777. — Арк. 18.

Особливості стосунків керівників УСРР та РСФРР на початку і в середині 1922 р. 20 січня 1922 р. Кобозев у телеграмі в РСІ РСФРР просив забезпечити автоматичну дію наказів в Україні, посилаючись на практику стосунків центральних органів РСФРР з органами управління її автономних республік. Штернберг пояснив йому, що з Україною інша справа — усі матеріали надані Х. Раковському для вирішення проблеми у Москві. Тоді Кобозев написав листа Й. Сталіну, в якому на межі політичного доносу виклав погляди Штернберга на стосунки Росії та України як незалежних республік.

5 лютого Штернберга викликали до Москви. Наступного дня його дії підтримав пленум ЦК КП(б)У: « 8) Звернутися до ЦК РКП з нагадуванням, що: 1) підпорядкуванням промислової інспекції Донбасу Нарком РСІ РСФРР позбавляє Українську організацію можливості мати через відповідні радянські органи контроль над промисловістю Донбасу, що заперечує постанову про покладання відповідальності за становище Донецької кам'яновугільної промисловості на КП(б)У та просить переглянути постанову про порядок підпорядкування РСІ Донбасу; 2) що тов. Штернберг діяв на основі постанови ЦК КП(б)У, а тому не має нести персональної відповідальності за перешкоджання тов. Кобозеву інспектувати промисловість у Донбасі». 9 лютого Д. Мануїльський повідомив секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова про рішення пленуму¹⁶⁵.

10 лютого оргбюро ЦК РКП(б) розглянуло питання про невиконання Штернбергом двох постанов політбюро ЦК РКП(б) та звинувачення його у «самостійності» (за висловлюванням Штернберга). З'ясувалося, що він діяв відповідно рішень політбюро ЦК КП(б)У, ВУЦВК та РНК УСРР. Незважаючи на це, В. Молотов запропонував оголосити догану Штернбергу. Інші члени оргбюро цю пропозицію відхилили, натомість висловили догану ЦК КП(б)У за невиконання постанов ЦК РКП(б). У черговий раз підтверджувалося підпорядкування РСІ Донбасу РСІ РСФРР.

Обговорення питання перетворилося на справжню дискусію щодо стосунків РСФРР з УСРР. У доповідній записці до політбюро ЦК КП(б)У Штернберг повідомив: йому задали низку питань, з яких він зрозумів, що оргбюро ЦК РКП(б) не мало чіткого уявлення щодо управлінської практики, яка склалася між органами Росії та України. На його думку, «ЦК РКП розуміє реєстрацію законів в УСРР, ймовірно, як обов'язкове номерування штемпелем та номером України. Оргбюро також вважає, що жодний мандат московський не може бути скасованим та зміненим органами УСРР».

На оргбюро ЦК РКП(б) Штернберг відверто заявив, що не розуміє, чому йому закидають «самостійність». Протягом трьох років праці у держконтролі в Україні він жодного разу не залишався при своїй думці, а завжди перебував на точці зору ЦК КП(б)У. Й. Сталін запропонував перевести його на роботу в РСФРР, «щоб Штернберг не псувався на Україні». Штернберг відповів, що це недоцільно та безпідставно. Тоді Й. Сталін підтвердив, що Штернберг став «цапом відбувайлом», а по-справжньому потрібно критикувати ЦК КП(б)У.

¹⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 5.

Висновок Штернберга за результатами засідання оргбюро ЦК РКП(б) був відвертим: «Таким чином, уся лінія, в якій я звик працювати, виявилася неправильною. Внаслідок неясності взаємовідносин РСФРР з УСРР, що так яскраво проявилось у порівняно дрібній справі, я був засуджений, як представник «принципів Української самостійності». Не кажучи вже про те, що значна частина законодавства УСРР має бути скасована або змінена, потрібно знайти нову ясну та чітку лінію для поточного законодавства та адміністративної творчості, без якої такі інциденти можуть стати хронічними, особливо для необ'єднаних наркоматів. У будь-якому випадку, коли ми маємо, з одного боку, ще не скасовані, але діючі та звичайні для плоті й крові кожного українського працівника директиви ЦК КП(б)У й вказівки законодавства УСРР, що будується на цих директивах, а з іншого боку, піддаємося «покаранню» за дотримання цього законодавства — за таких умов вести жодну керівну роботу неможливо. Це вимагає, на мою думку, від ЦК КП(б)У негайного вжиття заходів щодо точного виявлення взаємовідносин РСФРР та УСРР в галузі законодавства та управлінської практики»¹⁶⁶.

Рішення оргбюро ЦК РКП(б) свідчило, що Й. Сталін, В. Молотов та й В. Ленін (винесення догани ЦК КП(б)У без його відома було неможливим) розглядали федеративний союз Росії з Україною як ширму, декорацію, за якою ховалась централізована на основі партійної вертикалі система державного управління. Звертає на себе увагу те, що Л. Троцький не втручався у ситуацію. На наш погляд, він не мав змоги це зробити, оскільки оргбюро ЦК РКП(б) перебувало під контролем В. Леніна і Й. Сталіна.

13 лютого політбюро ЦК КП(б)У взяло до виконання постанову оргбюро ЦК РКП(б) від 10 лютого, але доручило Г. Петровському, Х. Раковському, М. Фрунзе, В. Чубарю, як членам ЦК РКП(б), відстоювати думку ЦК КП(б)У на пленумі ЦК РКП(б). Утім, В. Молотов, який, звичайно, знав про це рішення, жорстко вимагав виконати постанову оргбюро ЦК РКП(б). 15 лютого політбюро ЦК КП(б)У вирішило просити ЦК РКП(б) залишити Штернберга в Україні. Проти голосував лише Д. Мануїльський, який демонстративно підкреслював слухняність та відданість оргбюро ЦК РКП(б) й особисто Й. Сталіну (М. Фрунзе утримався). Через кілька днів оргбюро ЦК РКП(б) прохання політбюро ЦК КП(б)У відхилило, а Штернберга відправили працювати в Росію¹⁶⁷.

Конфлікти навколо стосунків РСФРР та УСРР тривали. 15 лютого 1922 р. М. Полоз повідомив ЦК КП(б)У, що Малий РНК РСФРР має розглянути питання про реєстрацію декретів на території України. Наркомат юстиції РСФРР підготував висновок, що постанова РНК УСРР (січень 1921 р.), яка забороняла дію декретів РСФРР без візування українським урядом, є неправомочною. Пропонувався наступний порядок уведення до дії декретів: «1. Усі декрети та постанови ВЦВК, що виключно дотичні до сфери компетенції наркоматів об'єднаних, згідно статті 3 Російсько-українського договору, автоматично реєструються, розповсюджуються на територію УСРР та повідомляються для авто-

¹⁶⁶ Там само. — Арк. 38–52; оп. 6. — Спр. 32. — Арк. 95.

¹⁶⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 32, 34, 39; Спр. 32. — Арк. 122–123, 140, 172.

матичного відома Раднаркому УСРР. 2. Усі декрети та постанови ВЦВК та Раднаркому, дотичні в цілому або частково до сфери компетенції необ'єднаних наркоматів, набувають на Україні силу після реєстрації їх ВУЦВК або РНК УСРР». Було зрозуміло, що жодної автономності або самостійності українських республіканських структур в системі управління не передбачалося.

Стурбоване цим політбюро ЦК КП(б)У 17 лютого запропонувало М. Полозу негайно повідомити точний текст декрету РНК РСФРР про взаємовідносини між наркоматами РСФРР та УСРР, а М. Фрунзе — з'ясувати, чи санкціонувало політбюро ЦК РКП(б) ухвалення такого декрету. 22 лютого М. Полоз повідомив, що декрет не ухвалили, але він готується до розгляду. Вочевидь керівництво УСРР намагалося не допустити розгляду декрету. Недарма 6 березня В. Молотов надіслав до ЦК КП(б)У та РНК УСРР роздратовану телеграму: «Доводиться дивуватися Вашому дивному й надмірному занепокоєнню, тим більше обговоренню цього питання в ЦК КПУ. Причин до різко негативного настрою, як Ви повідомляєте в ЦК РКП, а також до будь-яких розмов про скасування УСРР, заміні областю — абсолютно нема. Бити тривогу та сіяти смуту за межами ЦК на підставі якоїсь інформації Полоза неприпустимо. Потрібно притягти до порядку інформатора»¹⁶⁸.

Проте політбюро ЦК КП(б)У 11 березня політично підстрахувало себе, ухвалив рішення: «Залишаючись на позиції тез Всеросійської конференції РКП у грудні 1919 р. з національного питання, ЦК КПУ вважає своєчасною потребу конкретизації взаємовідносин РСФРР і УСРР в сенсі визначення й уточнення прав та обов'язків УСРР». Для цього пропонувалося створити спеціальну комісію з представників ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У¹⁶⁹. Наприкінці березня керівники УСРР, які перебували в Москві, поставили питання про створення республіканського бюджету у розмірі 25% загальнофедеративного, за винятком статей по об'єднаних наркоматах¹⁷⁰.

На XI з'їзді РКП(б) (27 березня — 2 квітня 1922 р.) В. Ленін висловив своє ставлення до позиції керівництва УСРР: «Україна — незалежна республіка, це дуже добре, але у партійному відношенні вона іноді бере — як би ввічливіше висловитися? — обхід, і нам колись доведеться до них добратися, тому що там сидить народ хитрий, та ЦК — не скажу, що обманує, але якось трохи відсувається від нас»¹⁷¹. Відтак В. Ленін обережно розкритикував Г. П'ятакова за «переадміністрування», а політбюро ЦК КП(б)У за те, що зняли Г. П'ятакова з посади. Досвідчений М. Скрипник, який виступав у дебатах, заявив, що зростають «зміновіхівські настрої» єдиної та неподільної Росії, тому показове значення має побіжно «кинуте» В. Леніним висловлювання, що Україна є самостійною державою. Оскільки мається тенденція до ліквідації робітничо-

¹⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 37; Спр. 32. — Арк. 170–171, 173–174.

¹⁶⁹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 49.

¹⁷⁰ Там само. — Арк. 59, 64.

¹⁷¹ Одиннадцатый съезд РКП(б). Март–апрель 1922 года. Стенографический отчет. М., 1961. — С. 39.

селянської державності України, її слід розглядати як «зміновіхівську». Присутні гарно розуміли, кого і що мав на увазі М. Скрипник. Але Д. Мануїльський від імені української делегації дезавуював висловлювання М. Скрипника, вказав, що той має власну своєрідну думку. Щодо висловлювання В. Леніна, Д. Мануїльський розповів, що у перерві засідань він підійшов до В. Леніна і спитав, на чому ґрунтується думка щодо українського керівництва. В. Ленні відповів: «Якщо б у мене були факти, я б так і сказав. Але справа в тому, що фактів у мене немає»¹⁷².

По завершенні з'їзду, 3 квітня 1922 р. на пленумі ЦК РКП(б) було ухвалено рішення, що посадовими особами в ЦК є лише секретарі ЦК, запровадили посаду генерального секретаря ЦК РКП(б), на яку обрали Й. Сталіна. Секретарями ЦК стали В. Молотов та В. Куйбишев. За пропозицією В. Леніна Й. Сталіну доручалося негайно знайти собі заступників та помічника, які б «увільнили його від роботи (за виключенням персонального керівництва) у радянських установах»¹⁷³. З цього моменту Й. Сталін за повної підтримки В. Молотова та В. Куйбишева керував секретаріатом та оргбюро ЦК РКП(б), апаратом ЦК РКП(б), через які спрямовував та контролював діяльність партійних органів різного рівня. Він отримав можливість здійснення доволі самостійної кадрової політики. В результаті різко посилювався його вплив на партійно-радянську систему управління, що швидко відчули В. Ленін, інші члени політбюро ЦК РКП(б).

Як генеральний секретар ЦК РКП(б) й нарком у справах національностей РСФРР Й. Сталін перетворився на ключову політичну фігуру, яка вирішувала проблеми стосунків РСФРР з УСРР. Центральні російські відомства продовжували ігнорувати прохання керівництва України, діяли в обхід республіканських наркоматів, підтримували прямі контакти з різними органами в Україні. Справа дійшла до того, що 28 квітня політбюро ЦК КП(б)У доручило наркоматам УСРР у випадках їх ігнорування наркоматами РСФРР заявляти протести наркомам Росії та ставити до відома ЦК КП(б)У. М. Фрунзе доручили зібрати факти та надати їх в ЦК КП(б)У¹⁷⁴. Відтак зібрані матеріали передали до ЦК РКП(б).

11 травня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) розглянуло такі факти і ухвалило показове рішення: «Заслухавши запити та сумніви членів ЦК КПУ, ЦК РКП встановив, що жодної зміни у ставленні РСФРР до УСРР у сенсі відміни або применшення незалежності Української республіки і взагалі у сенсі перегляду основних конституційних положень Української республіки не відбулося». Політбюро ЦК РКП(б) попередило НКЗС РСФРР щодо неприпустимості діяти від імені України без попереднього узгодження з НКЗС УСРР та вимагало, щоб «у випадку повторення чогось схожого були віддані до суду нарком та його заступники (НКЗС РСФРР направив ноту Польщі від імені РСФРР та УСРР без повідомлення НКЗС УСРР та його підпису). Для розробки положення, яке

¹⁷² Там само. — С. 77–78, 121.

¹⁷³ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 78. — Арк. 1.

¹⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 76.

врегулювало б взаємовідносини наркоматів двох республік, створювалась комісія у складі Й. Сталіна, М. Калініна, Д. Мануїльського, М. Скрипника під головуванням М. Фрунзе. Їй доручили у місячний термін уточнити стосунки наркоматів¹⁷⁵.

Комісія працювала кілька місяців. У липні 1922 р. її українські представники запропонували текст додаткового договору «про порядок проходження законодавства РСФРР через законодавчі органи УСРР». Він передбачав обов'язкове обговорення з урядом УСРР усіх законопроектів, які вносилися урядом РСФРР. Під час реєстрації російських законів та декретів уряд УСРР мав право змінювати та доповнювати їх своїми постановами у межах діючого законодавства. Усі органи радянської влади, що діяли на території УСРР, функціонували від імені УСРР. Законодавство для необ'єднаних наркоматів впроваджував самостійно уряд УСРР. 19 липня комісія затвердила договір.

Ще одним важливим рішенням стала угода про те, що державний бюджет УСРР є самостійною складовою бюджету РСФРР та включає державні прибутки та видатки по необ'єднаним наркоматам в Україні. Без згоди РНК УСРР наркомфін Росії не міг використовувати для потреб РСФРР кошти, які призначалися для України¹⁷⁶.

10 серпня результати роботи комісії розглянуло політбюро ЦК РКП(б), Воно схвалило підготовлену угоду про взаємодію наркоматів РСФРР та УСРР. Оргбюро ЦК РКП(б) мало створити комісію, щоб підготувати матеріали до наступного пленуму ЦК РКП(б) щодо законодавчого врегулювання взаємовідносин РСФРР та інших радянських республік. Від України до комісії увійшли Х. Раковський і Г. Петровський¹⁷⁷.

Боротьба навколо створення СРСР. Незабаром після цього рішення політбюро ЦК РКП(б) Й. Сталін написав проект резолюції, в якому пропонував: «Визнати за доцільне формальний вступ незалежних радянських республік: України, Білорусії, Азербайджану, Грузії та Вірменії до складу РСФРР, залишив питання про Бухару, Хорезм та ДСР¹⁷⁸ відкритим та обмежуючись прийняттям договорів з ними у митній справі, зовнішній торгівлі, закордонним та військовим справам та інше». Компетенція ВЦВК, РНК та Ради праці та оборони РСФРР поширювалася на вказані вище республіки. У підпорядкування російських наркоматів переходили «зовнішні та військові, фінансові та залізничні справи», а також поштовий зв'язок. Наркомати продовольства, праці, народного господарства, органи ДПУ керувалися директивами відповідних наркоматів РСФРР. Самостійними вважалися наркомати юстиції, освіти, внутрішніх справ, землеробства, РСІ, охорони здоров'я та соціального забезпечення¹⁷⁹. Ці пропозиції отримали назву «план автономізації».

¹⁷⁵ Там само. — Арк. 82.

¹⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 36. — Арк. 129.

¹⁷⁷ Там само. — Арк. 107–128.

¹⁷⁸ Далекосхідна республіка.

¹⁷⁹ Докладніше див.: Из истории образования СССР. Документы и материалы о работе комиссии Оргбюро ЦК РКП(б) по подготовке вопроса «О взаимоотношениях РСФСР и

Необхідно зазначити, що робота комісії політбюро ЦК РКП(б) не зупинила конфлікти між республіканськими відомствами. Політбюро ЦК КП(б)У опротестувало у ЦК РКП(б) рішення наркоматів РСФФР про підпорядкування їм органів соціального забезпечення, поштового зв'язку в Україні, вказувало на «упереджене ставлення» до України Концесійного комітету РСФФР¹⁸⁰. Зрозуміло, що такі дії викликали незадоволення керівників російських управлінських структур, а запропонований проект резолюції Й. Сталіна негативно оцінювався українськими республіканськими керівниками.

25 серпня 1922 р. Х. Раковський мав годинну бесіду з важко хворим В. Леніним, розповів йому про сталінський план «автономізації» та, ймовірно, висловив своє негативне ставлення до нього¹⁸¹. Тим часом Й. Сталін почав втілювати в життя план «автономізації». 29 серпня у телеграмі до Закавказького крайкому РКП(б) він погодився з думкою Г. Орджонікідзе та С. Кірова про необхідність створення єдиної економіки усіх радянських республік з керівним центром у Москві. У зв'язку з цим Сталін пропонував поширити компетенцію керівних органів РСФФР на інші радянські республіки¹⁸².

4 вересня 1922 р. Д. Мануїльський потай від політбюро ЦК КП(б)У та РНК УСРР надіслав листа до Й. Сталіна, який, вочевидь, був інспірованим самим генеральним секретарем ЦК. Перший секретар ЦК КП(б)У писав, що потрібно припинити конфлікти між відомствами центру та місць. Для цього пропонувалося ліквідувати формально самостійні республіки й замінити їх реальною автономією у складі РСФФР. Д. Мануїльський підвів теоретичну базу під пропозицію: «Утворення на окраїнах самостійних республік з своїми ЦВК та Раднаркомом відповідало певному етапу нашої революції, який було б неточно назвати «національним» етапом, проте у період якого пролетарська диктатура була змушена розв'язувати національне питання. Це була неминуха поступка національній стихії, що була приведена революцією у рух, і яка, спираючись на незадоволення селянської маси, могла перетворитися у серйозну Вандею. Зміна економічної політики внесла заспокоєння у село, вибила ґрунт з-під ніг політичних сепаратистів, які намагалися використовувати економіку у власних цілях... Український мужик національним питанням не цікавиться та брати більше участь у бандах політичного характеру не хоче»¹⁸³.

Точка зору Мануїльського не відображала настроїв усіх членів політбюро ЦК КП(б)У, як, втім, й керівників інших радянських республік. Наприклад, у ЦК КП Грузії існували різні думки щодо засад об'єднання радянських республік. Якщо ЦК КП Вірменії під тиском Г. Орджонікідзе, ЦК КП Азербайджану під керівництвом С. Кірова ухвалили рішення щодо підтримки резолюції Й. Сталіна,

независимых республик» к Пленуму Центрального Комитета партии (6 октября 1922 г.) // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 192–193.

¹⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 36. — Арк. 109; Спр. 30. — Арк. 60, 63.

¹⁸¹ Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський: Політичний портрет. К., 1990. — С. 189.

¹⁸² Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? — С. 104.

¹⁸³ Из истории образования СССР... // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 193–195.

то 15 вересня ЦК КП Грузії заявив, що вважає тези Й. Сталіна передчасними. Вказувалося, що за умов об'єднання господарчих зусиль та загальної політики, потрібно зберігати усі «атрибути незалежності». Наступного дня давній знайомий В. Леніна, голова ЦВК Грузії Ф. Махарадзе написав йому листа з протестом проти поспішності об'єднання республік у складі РСФРР. Майже водночас пленум центрального бюро Компартії Білорусії ухвалив рішення про доцільність встановити між комісаріатами республіки та РСФРР стосунки, аналогічні взаємовідносинам РСФРР з УСРР. Крім того, виникло питання про об'єднання території Білорусії з Вітебською та Гомельською губерніями РСФРР (у складі БСРР відповідно — з березня 1924 р. та з грудня 1926 р.)¹⁸⁴. За невизначеності ситуації навколо нового державного утворення керівництво УСРР наполягало на 25% відрахуванні бюджету РСФРР для УСРР¹⁸⁵.

Намагання захистити інтереси радянських республік з боку їх керівників суперечило прагненню Й. Сталіна створити централізовану державу. Наступні події показали впертість Й. Сталіна та керівників, які підтримували його погляди, посилити позиції центральних структур РСФРР за рахунок підпорядкування органів управління інших республік. 22 вересня він надіслав листа В. Леніну, в якому заявив, що виникла нестерпна ситуація у стосунках центру та окраїн, характерною ознакою якої були безперервні конфлікти. Зокрема, вказувалося, що республіканські установи часто-густо відміняли рішення вищих органів РСФРР.

Генеральний секретар ЦК РКП(б) пропонував підпорядкувати окраїни центру, замінити формальну незалежність реальною автономією.

Таким чином, гра у незалежність» для Й. Сталіна та його оточення закінчилась. Починалася смуга інтеграції радянських республік до складу Росії. Це негайно відчули представники республік на засіданні комісії оргбюро ЦК РКП(б) 23–24 вересня 1922 р. під головуванням В. Молотова. Г. Петровський та член президії ЦК КП Грузії Б. Мдівані спробували відстоювати інтереси радянських республік, проте зіштовхнулися з протидією з боку Й. Сталіна, який запропонував затвердити свій проект резолюції. Як наслідок, довелося голосувати за кожний окремий пункт. Г. Петровський наполягав на самостійному статусі республіканських наркоматів продовольства та раднаргоспів, а також наданні ЦВК республік права амністії. Першу частину пропозиції відкинули, а другу, незважаючи на опір Й. Сталіна і В. Молотова, ухвалили. Але Г. Орджонікідзе домігся рішення обмежити право амністії лише цивільними справами. Резонансні політичні вироки залишалися у віданні майбутнього об'єднаного ЦВК.

Б. Мдівані запропонував не вносити на пленум ЦК РКП(б) схвалених комісією пропозицій до обговорення їх у «верхівках республіканських організацій», що було відкинуте. Г. Петровський без успіху просив дозволити обговорити ухвалені рішення в губкомках партії, а незабаром наполіг на внесенні до

¹⁸⁴ Из истории образования СССР... // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 195–197.

¹⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 30. — Арк. 69.

протоколу запису, що ЦК КП(б)У не обговорив взаємовідносини з РСФРР. Змінити рішення було неможливо, але Й. Сталін переробив резолюцію з врахуванням висловлених зауважень. Сутність залишалася незмінною — формальне входження до РСФРР, утім, з'явилося важливе доповнення, зміст якого не залишав сумнівів у майбутній структурі єдиної держави: постанови ВЦВК визнавалися обов'язковими для центральних установ союзних республік, а постанови РНК та РПО РСФРР — для об'єднаних наркоматів республік.

Як відомо, В. Ленін виступив проти плану Й. Сталіна. Він написав Л. Каменеву листа для членів політбюро ЦК РКП(б), в якому критикував план «автономізації» Й. Сталіна, повідомляв, що той погодився на окремі поступки, наприклад, що РСФРР визнає себе рівноправною з УСРР та входить до нової федерації. Позиція В. Леніна не була «війною на захист незалежності», як її характеризував Л. Каменев. Вона продовжувала політику загравання з національними почуттями, які виразно проявлялися у радянських республіках.

На той момент Й. Сталін не наважився піти на конфлікт з В. Леніним, але заявив Л. Каменеву, що у даному питанні «потрібна твердість проти Ілліча». Разом з В. Молотовим, Г. Орджонікідзе, О. М'ясниковим* він розіслав членам політбюро ЦК РКП(б) перероблений проект резолюції, в якому не згадуючи про позицію В. Леніна, стверджував, що рішення комісії оргбюро ЦК правильне. Проте потребувало уточнення формулювання окремих пунктів: уперше говорилося про об'єднання республік в «Союз Соціалістичних Радянських Республік», прав вільного виходу з нього; вищим органом нової держави пропонувалося зробити союзний ЦВК, що формувався з представників ЦВК республік; виконавчим органом союзного ЦВК мав стати союзний Раднарком. Інших змін у тексті проекту не було¹⁸⁶.

28 вересня 1922 р. Х. Раковський надіслав Й. Сталіну зауваження на проект резолюції. Він не мав сумнівів у необхідності законодавчого оформлення стосунків РСФРР з радянськими республіками. Але стверджував, що проект Й. Сталіна ігнорує неоднорідність майбутньої радянської федерації. Тому резолюція може стати зворотнім пунктом у національній політиці, викликати серйозні ускладнення в країні та на міжнародній арені. Вона зводила до мінімуму господарчі ініціативи республік та робила непотрібними їх урядові органи. На його думку, залишалося невирішеним головне питання — розробка суворо централізованої, але федеративної системи управління, за якої б захищалися інтереси республік. Наступного дня у листі Д. Мануїльському Х. Раковський заявив, що вважає сталінський проект резолюції шкідливим для посилення радянської влади на окраїнах Росії. Він підкреслив важливість незалежності

* О. М'ясников (М'ясникян) — Голова союзної ради ЗСФРР.

¹⁸⁶ Из истории образования СССР. Документы и материалы о работе комиссии Оргбюро ЦК РКП(б) по подготовке вопроса «О взаимоотношениях РСФСР и независимых республик» к Пленуму Центрального Комитета партии (6 октября 1922 г.) // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 205–206, 208–209.

радянської України, яка була покликана слугувати орієнтиром для десяти мільйонів українців на їх етнічних територіях¹⁸⁷.

Звичайно, Д. Мануїльський передав думку Х. Раковського Й. Сталіну. З великою долею вірогідності припустимо, що генеральний секретар ЦК РКП(б) не пробачив голові РНК УСРР таких політичних оцінок. До того ж, 3 жовтня політбюро ЦК КП(б)У після інформації Г. Петровського ухвалило демонстративне рішення зберігати незалежність УСРР, заявивши, що централізоване керівництво радянськими республіками можна здійснювати директивами за партійною лінією. Утім, не бажаючи ускладнювати стосунки з кремлівськими вождями, в Харкові зробили обмовку: «У випадку, якщо ЦК РКП ухвалить, однак, необхідність входження УСРР до складу РСФРР, не наполягати на збереженні формальних ознак політичної самостійності УСРР, а визначити стосунки на основі практичної доцільності». Крім того, пропонувалося конструювати союзний ЦВК з представників радянських республік, яких обирали на загальнофедеративному з'їзді рад, а також — увести постійне представництво республік у президії союзного ЦВК. Політбюро ЦК КП(б)У доручало своїм членам, які входили до складу ЦК РКП(б), відстоювати таку позицію у Москві на пленумі ЦК РКП(б)¹⁸⁸.

На наш погляд, така позиція вищого партійного органу управління радянської України ще раз засвідчила його цілковиту підпорядкованість ЦК РКП(б). Показово, що збереження формальних ознак політичної самостійності УСРР пов'язувалося, перш за усе, з потребами «господарчих ініціатив» та її «революціонізуючим впливом» на мільйони українців за межами УСРР. Поза лаштунками подій та обговорення залишалися вкрай актуальні для ЦК КП(б)У проблеми легітимності комуністичного режиму в республіці, розширення соціальної бази для свого існування, пошуку серед українців кола людей, здатних працювати в управлінській системі.

В. Ленін намагався втрутитися в процес утворення єдиної держави, небезпідставно вбачаючи у кроках Сталіна не лише зайву прямолінійність у політиці, але й намагання грати першу роль у політичному курсі керівництва партії. Л. Каменєв постійно інформував хворого вождя про хід пленуму, на якому після доповіді Й. Сталіна про взаємовідносини радянських республік було ухвалено запропонований проект резолюції з незначними змінами, як директиву ЦК РКП(б). Була створена комісія у складі Й. Сталіна, Л. Каменєва, Г. П'ятова, О. Рикова, Г. Чічеріна, М. Калініна, а також представників України, Грузії, Азербайджану, Вірменії і Білорусії, яка на основі цієї директиви мала розробити

¹⁸⁷ Из истории образования СССР. Документы и материалы о работе комиссии Оргбюро ЦК РКП(б) по подготовке вопроса «О взаимоотношениях РСФСР и независимых республик» к Пленуму Центрального Комитета партии (6 октября 1922 г.) // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 115–121.

¹⁸⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 30. — Арк. 73.

законопроект для майбутнього з'їзду рад. Комісія готувала та здійснювала підготовку до об'єднання республік¹⁸⁹.

8 жовтня М.Фрунзе повідомив секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда, який під час пленуму ЦК РКП(б) залишався у Харкові, про ухвалені рішення. На думку заступника голови РНК УСРР, пленум встановив «лише загальні керівні принципи». Цікавим моментом цієї інформації було те, що ініціатива об'єднання в СРСР мала виходити від республік. Таким чином, Кремль залишався у тіні подій, створював ситуацію «всенародного руху до об'єднання» у республіках. На пленумі ЦК КП(б)У (16–17 жовтня 1922 р.) у двох словах він характеризував атмосферу попереднього партійного форуму в Москві: «ми там поправок внести не могли, була ухвалена загальна структура та кінці з кінцями не зведені». На пропозицію Х. Раковського пленум доручив політбюро ЦК КП(б)У розробити схему взаємовідносин республік, «маючи на увазі реальне забезпечення інтересів України у різних союзних органах». До комісії ЦК РКП(б) делегувався Х. Раковський¹⁹⁰.

На виконання рішень пленуму політбюро ЦК КП(б)У 23 жовтня ухвалило рішення: «Надіслати губкомам секретну директиву підняти агітацію за союзне об'єднання Радянських республік, наголошуючи на вигідності для України більш щільного зв'язку з РСФРР, при тому роз'яснити губкомам, що об'єднання республік аж ніяк не є ліквідацією їх самостійності»¹⁹¹.

Подальші дії Й. Сталіна та його прихильників показали, що процес створення єдиної союзної держави виявився суцільною імпровізацією, яка здійснювалася під сильним адміністративним тиском керівників РКП(б). В Грузії Г. Орджонікідзе довів справу до виходу з ЦК Компартії групи Б. Мдівані, не зупинився перед фізичним насильством над одним з членів групи. Й. Сталін, як Ф. Держинський та Д. Мануїльський, надіслані до Грузії для з'ясування цього конфлікту, захищали Г. Орджонікідзе¹⁹².

Х. Раковський 21 листопада взяв участь у роботі комісії ЦК РКП(б) з вироблення законопроекту про утворення СРСР. Засідання скликали настільки терміново, що представники інших республік не встигли приїхати. Комісія вирішила обмежитися обговоренням тез союзної Конституції, принциповими пунктами яких були: створення союзних РНК та ЦВК, союзного з'їзду рад, як вищого органу влади; чергове головування в союзному ЦВК керівників республіканських ЦВК; заборона суміщення посад союзних наркомів з республіканськими. До складу союзного РНК пропонувалося включити 10 наркоматів двох категорій: 1. Злиті — наркомвоєн, наркомзакордонсправ, наркомзавніш-

¹⁸⁹ РГАСПИ. Ф. 17. — Оп. 2. — Д. 84. — Л. 1; Из истории образования СССР. Документы и материалы о работе комиссии Оргбюро ЦК РКП(б) по подготовке вопроса «О взаимоотношениях РСФСР и независимых республик» к Пленуму Центрального Комитета партии (6 октября 1922 г.) // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 214–215;

¹⁹⁰ ЦДАГО України. Ф.1. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 46.

¹⁹¹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 30. — Арк. 86.

¹⁹² Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? — М., 1992. — С. 123–142.

торг, наркомшлях, наркомпоштель¹⁹³, — які мали уповноважених в урядах республік; 2. Об'єднані — наркомфін, наркомпрод, ВРНГ, РСІ, наркомпраці¹⁹⁴. До складу республіканських РНК мали увійти ці ж об'єднані наркомати, що мали подвійне підпорядкування — РНК республік та союзним наркоматам.

Х. Раковський запропонував підпорядкувати другу категорію не союзним наркоматам, а лише союзному РНК або РПО. Але пропозицію відхилили, головним чином внаслідок позиції Й. Сталіна, який вважав, що злиті наркомати повинні мати неподільну владу, а отже об'єднані — підпорядковуватися, перш за все, союзним наркоматам. Підпорядкування таких наркоматів «своїм» РНК могло призвести до посилення впливу республіканських керівників на союзний уряд. Внаслідок цього, злиті наркомати не були б достатньо ефективними. Натомість, Х. Раковський вказав у листі до ЦК КП(б)У, що він рішуче проти такого розуміння ролі злитих наркоматів. Голова уряду УСРР уявляв за можливе розділити у діяльності об'єднаних наркоматів питання загальносоюзного значення та місцевого характеру. У результаті дискусії дійшли до думки, що проблеми злитих наркоматів вирішать у ході розробки положення про них за домовленістю ЦВК усіх союзних республік. Але, за пропозиціями апарату ЦК РКП(б), були ще самостійні наркомати, що мали підпорядковуватися лише республіканським урядам.

Настрої окремих членів комісії ЦК РКП(б) добре проілюструвала пропозиція Л. Каменєва та Г. Чічеріна про переведення самостійних (республіканських) наркоматів (юстиції, просвіти, внутрішніх справ, землеробства, охорони здоров'я та соцзабезпечення) до розряду об'єднаних. Це означало, що у підпорядкуванні республіканських урядів взагалі не залишалось наркоматів. Чотирма голосами членів комісії, зокрема Х. Раковського, таку пропозицію відхилили¹⁹⁵.

Відразу після засідання комісії Х. Раковський виїхав на міжнародну конференцію у Лозанні. Його позиція продовжувала викликати незадоволення Й. Сталіна та його прихильників. Ймовірно, вони повідомили про це Д. Мануїльського. Недарма, 27 листопада політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення призначити Д. Мануїльського представником ЦК КП(б)У в комісії ЦК РКП(б) з розробки законопроекту про утворення союзної держави на час від'їзду Х. Раковського¹⁹⁶. Група Й. Сталіна отримала вірного прихильника, на противагу Х. Раковському.

Показово, що єдиної думки щодо форм утворення СРСР у керівників УСРР не було на VII Всеукраїнському з'їзді рад, що розпочався 10 грудня 1922 р. У перервах між засіданнями з'їзду провели пленум ЦК КП(б)У (11–12 грудня 1922 р.), на якому затвердили текст декларації про утворення СРСР. Структура

¹⁹³ Скорочені назви: наркомату воєнних справ, наркомату закордонних справ, наркомату зовнішньої торгівлі, наркомату шляхів сполучення, наркомату зв'язку.

¹⁹⁴ Наркомат фінансів, наркомат продовольства, Вища рада народного господарства, наркомат робітничо-селянської інспекції, наркомат праці.

¹⁹⁵ *Волковинський В.М., Кульчицький С.В.* Християн Раковський: Політичний портрет. — С. 192–193.

¹⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 30. — Арк. 99а.

управління майбутньою державою була нез'ясованою, тому українські керівники відхилили пропозицію щодо бажаності переносу столиці майбутньої держави з Москви до Петрограду або іншого міста та підкреслили про неприпустимість суміщення посад наркомів в РНК СРСР та РСФФР. Пропозицію В. Затонського про представництво необ'єднаних наркоматів в РНК СРСР навіть не обговорювали¹⁹⁷.

З'їзд, після доповіді М. Фрунзе затвердив тексти Декларації про утворення СРСР та проект про основи конституції СРСР. Цікаво, що М. Скрипник, який виступав від імені комуністичної фракції з'їзду, закликав делегатів ухвалити ці документи, використав досить дивну логіку: «Вузькі, туполобі українські націоналісти мріють про українську самостійність, ми ж, комуністи, говоримо про право націй на самовизначення та здійснюємо на практиці це самовизначення, а самостійність розуміємо як внутрішню самостійність у твердому союзі, єдиному неподільному союзі проти ворога»¹⁹⁸. «Внутрішня самостійність» яскраво проявилася, коли на з'їзді ухвалили постанову обрати на майбутній з'їзд рад СРСР делегатів за нормами, встановленими в конституції РСФФР. Зрозуміло, що за чисельністю делегація УСРР суттєво поступалася делегації РСФФР.

Серед керівних працівників УСРР своєрідну думку щодо утворення єдиної держави висловлював управляючий справами РНК республіки П. Солодуб. 18 грудня секретаріат ЦК РКП(б) отримав його статтю «Нове у радянському будівництві», де автор стверджував, що «майбутній союз республік буде не чим іншим, ніж конфедерацією країн, тому що суб'єктами союзу є не області або автономні республіки, а суверенні держави...». Він пропонував надати право вступу до конфедерації не лише радянським республікам, розділити територіально та персонально вищі органів управління майбутньої держави з республіканськими органами. З його точки зору союзні наркомати не мали бути функціональними установами, а лише регулюючими та такими, що не мали права законодавства у своїх галузях. Й. Сталін відмовився санкціонувати оприлюднення цієї статті, а в подальшому використав ідеї П. Солодуба у внутрішньопартійній боротьбі¹⁹⁹.

Дискусія навколо проблем утворення єдиної держави знов спалахнула 26 грудня на засіданні комуністичної фракції X Всеросійського з'їзду рад. В. Затонський заявив, що злиті наркомати будуть поглинати усі фінанси країни, необ'єднаним наркоматам залишаться залишки коштів. Виходячи з господарчих інтересів, він пропонував створити федеральні комітети з представників таких наркоматів, голови яких увійдуть до союзного РНК. П. Солодуб охарактеризував такі погляди, як пропозицію утворити унітарну централізовану державу. Але управляти федерацією радянських республік з єдиного центру недоцільно. Тому у виступі він жартівливо зазначив: «... Товариши, ви розумієте, якщо нас

¹⁹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 94. — Арк. 1, 10.

¹⁹⁸ Чирко В.А. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. — М., 1967. — С. 327.

¹⁹⁹ Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? — С. 144–150.

створили — Український Раднарком, значить (сміх), я говорю, що якщо створили, то нам хочеться управляти (сміх, оплески)..». Далі доволі серйозно пролунав висновок: «Лише тоді, коли кожна республіка буде мати у себе як найбільше оперативних прав розпоряджатися усім, що їй підпорядковане, лише коли кожна республіка буде знати, на що вона розраховує, лише тоді ми швидко підемо по лінії відновлення держави та по лінії зміцнення Союзу Соціалістичних Радянських Республік»²⁰⁰.

Й. Сталін підбив підсумки обговоренню, підкреслив, що є загальні контури об'єднання республік та основні функції центральних союзних органів. Він піддав критиці заяву члена колегії Наркомнацу РСФРР М. Султан-Галієва, що з утворенням союзної держави припиняється комедійна гра у незалежність. Генеральний секретар ЦК РКП(б) стверджував: «Якщо ця партія (РКП(б) — Авт.) протягом п'яти років каже про право національності на відокремлення, про право створення самостійних держав, казала про незалежність республік Азербайджану, Вірменії, Грузії, Белорусії, України, це значить, що вона говорила про факти, які існують... Це значить, що вона не в змозі була впродовж 6 років грати, бо що це за політика, яка протягом 6 років крутиться на якійсь грі у комедію, і яка все ж таки не дивлячись на це, досягає своїх результатів, встановлює у самій злочасній країні, в Росії, яка вважалася страшилом для всіх національностей, в Росії, що вважалася могилою всякої національної свободи, встановлює впродовж 6 років основи взаємної довіри та мирної співдружності народів»²⁰¹.

Але стосунки між «близькими за духом» радянськими республіками будувалися на основі партійних рішень, існували між партійними верхівками, а це «зв'язок тонкій та ненадійний, тому що всього то в партії у нас нараховується 500 тис. чоловік, а населення в республіці 140 мільйонів». Тому потрібно перейти до державного зв'язку. Питання полягає у його формах. З цього моменту конкретної відповіді генеральний секретар ЦК РКП(б) не давав. Натомість у властивій для нього грубій манері почав критикувати пропозиції окремих виступаючих про самостійне входження автономних республік РСФРР до складу СРСР. Він заявив, що не бачить аргументів на користь таких ідей, «окрім деякого самолюбства окремих предраднаркомів деяких автономних республік, які забажали прокричати цю самостійність»²⁰².

Критика з вуст Й. Сталіна пролунала й на адресу В. Затонського та П. Солодуба. Він звинуватив їх у політичних «хитрошах»: «якщо ми їх розкритикуємо і погодимося з ними, то у них залишиться старий порядок: і ЦВК, і Раднарком, проти чого ми заперечуємо та з чим ми погодитися не можемо». Навряд чи Й. Сталін мав на увазі ліквідацію вищих органів управління республіки. Скоріше останнє висловлення у контексті його виступу слід розуміти,

²⁰⁰ Там само. — С. 153–154.

²⁰¹ Там само. — С. 164.

²⁰² Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? — М., 1992. — С. 164–165.

як бажання «урізати» зайву, на його думку, самостійність українських республіканських структур.

Присутній на X Всеросійському з'їзді рад член ЦК КП(б)У, колишній боротьбист В. Блакитний запропонував спочатку доопрацювати питання про утворення СРСР, а потім здійснити процес законодавчо. Й. Сталін негайно виступив проти, констатуєчи, що В. Блакитний хоче відкласти утворення нової держави у «довгу скриню». Кінець кінцем, на з'їзді ухвалили запропоновану Й. Сталіним резолюцію²⁰³.

29 грудня 1922 р. конференція представників республік на X Всеросійському з'їзді рад заслухала виступ Й. Сталіна і без обговорення затвердила проекти Декларації й Договору про утворення СРСР. 30 грудня розпочався I з'їзд Рад СРСР. З доповіддю виступив Й. Сталін, який вдруге зачитав проекти документів й запропонував «з властивою комуністам одностайністю вписати новий розділ в історії людства», тобто затвердити тексти. Залунали бурхливі оплески, які президія з'їзду розцінила як загальне схвалення.

За Й. Сталіним від імені української делегації виступив М. Фрунзе, який запропонував ухвалити рішення про утворення СРСР, але вказав, що союзний договір потребує доопрацювання із залученням республіканських ЦВК та урядів. Остаточна ратифікація пропонувалася лише на II з'їзді рад СРСР. Делегати погодилися з пропозиціями М. Фрунзе, що вочевидь суперечило планам Й. Сталіна. Текст договору про утворення СРСР не був затверджений представниками союзних республік, хоча Й. Сталін та його прихильники проголосили про утворення СРСР²⁰⁴. З юридичної точки зору проголошення СРСР виглядало доволі сумнівним.

В. Ленін знов намагався втрутитися в цей процес і надиктував 30–31 грудня 1922 р. статтю «До питання про національності або про «автономізацію»». Він стверджував, що затія з автономізацією була в основі невірною та несвоечасною. На його погляд, СРСР потрібно було зберегти, але ретельно продумати систему управління з метою створити взірцево-показну державу у вирішенні національного питання. Утім, процес утворення єдиної держави, що підганявся Й. Сталіним, Ленін контролювати вже не міг.

Конкретні форми управління, взаємовідносини між різними структурами нової держави ще мали бути вироблені. Політбюро ЦК КП(б)У 19 січня 1923 р. доручило секретаріату ЦК та членам президії ЦВК СРСР Г. Петровському, Х. Раковському, В. Затонському, І. Клименку домагатися включення Х. Раковського до складу комісії з розробки положення про РНК, РПО та наркомати СРСР. М. Фрунзе мав працювати над засадами взаємовідносин об'єднаних наркоматів СРСР та республік. До бюджетної комісії ЦВК СРСР делегувався голова Держплану УСРР Г. Гринько, до комісії з розробки положень про Верховний Суд СРСР — М. Скрипник. Г. Петровський займався проектами прапора, гербу

²⁰³ Там само. — С. 167–170.

²⁰⁴ Див.: *Буткевич В.* Связана ли Украина союзным договором 1922 года? // Правда Украины. — 1991. — 7, 10 грудня.

нової держави²⁰⁵. У січні 1923 р. ЦВК СРСР створив Конституційну комісію на чолі з М. Калініним²⁰⁶.

На процес утворення СРСР впливала внутрішньопартійна боротьба за владу. 20 січня 1923 р. Л. Троцький надіслав членам та кандидатам у члени ЦК РКП(б) листа проти пропозиції Й. Сталіна увести у РПО СРСР, що створювалася, заступника від УСРР. Ймовірно, що Й. Сталін, якій зіткнувся з позицією Х. Раковського та М. Фрунзе, намагався певним чином «підкупити» керівництво УСРР престижною посадою та, водночас, представництвом України в одному з вищих органів управління нової держави. Л. Троцький відверто зауважив: «Припускаю, що внаслідок організації Союзу може знадобитися участь у роботах Раднаркому (або РПО) особи, що захищає інтереси України. Але навіть йому надавати звання заму — це ж чин, а не посада»²⁰⁷.

За таких умов Й. Сталін перейшов до обережної тактики дій у створенні СРСР. Оскільки політбюро ЦК РКП(б) доручило йому розробити тези про національні моменти в партійному та державному будівництві, він 4 лютого 1923 р. письмово звернувся до членів політбюро ЦК РКП(б) з проханням відповісти на кілька питань щодо формування нової держави. Перше, що його цікавило: чи входять республіки до складу Союзу через існуючі федеральні об'єднання (РСФРР, Закавказька федерація) або самостійно, як окремі держави (Україна, Грузія, Туркестан, Башкирія та інші)²⁰⁸. На його думку, другий варіант мав окремі плюси: відповідав «національним прагненням» республік, замість трьох ступенів управління (національна республіка — федеративне утворення — союз) залишав дві (національна республіка — союз). Проте суттєвими мінусами були: «а) руйнуючи, наприклад, РСФРР, вона (двоступенева структура — *Авт.*) зобов'язує нас створювати нову, російську (русскую — *Авт.*) республіку, що пов'язане з великою організаційною перебудовою; б) створюючи російську (русскую — *Авт.*) республіку, воно²⁰⁹ примушує нас виділити російське (русское — *Авт.*) населення зі складу автономних республік до складу російської (русской — *Авт.*) республіки, причому такі республіки, як Башкирія, Киргизія, Татреспубліка, Крим ризикують втратити свої столиці (російські (русские — *Авт.*) міста) та, в усякому разі, вимушені будуть серйозно перекроїти свої території, що ще більш ускладнить організаційну перебудову. Я вважаю, що тут плюси вочевидь переважаються мінусами, не кажучи вже про те, що мінуси ці не можуть бути виправдані, принаймні, на даний момент — політичною необхідністю»²¹⁰. Тому Й. Сталін пропонував входження республік до СРСР через федеральні утворення.

²⁰⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 40. — Арк. 8.

²⁰⁶ Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. — К., 2008. — С. 516.

²⁰⁷ Гуверовский архив. Trotsky Collection. Box. 5–13. Арк. 1.

²⁰⁸ Само так написано у тексті листа.

²⁰⁹ Так в тексті.

²¹⁰ Гуверівський архів. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 52–53.

Наступне питання стосувалося структури союзного ЦВК, в якому переважала більшість росіян. Й. Сталін виступив за створення двох палат, в одній з них репрезентувалися інтереси усіх національностей СРСР на правах рівності: «а) Союзний ЦВК складався б з двох, скажімо, палат, з Союзного Зібрання (представництво робітників та селян на засадах пропорційності) та Союзної Ради (представництво національностей на засадах рівності); б) до Союзної Ради входили б, скажімо, по чотири представники від кожної республіки, в тому числі і від російських (руських — *Авт.*) (Центральна Росія), які не мали власної республіки, але надсилали до Союзної Ради своїх представників від центральних губерній, та по одному представнику від національних областей, на кшталт Кабарди, Карелії та інш. (8 автономних республік, помножених на чотири, плюс чотири російських (руських — *Авт.*) представника, плюс Україна, Білорусія, Грузія, Азербайджан, Вірменія, помножені на чотири, плюс тринадцять національних областей, помножених на одиницю = 69 членів Союзної Ради)»²¹¹. Якщо зробити нескладний підрахунок, він засвідчить, що принцип рівності за Сталіним, був доволі сумнівним, адже РСФРР отримувала в такій палаті 36 голосів, а усі інші радянські республіки — 20.

Далі генеральний секретар ЦК РКП(б) намагався розробити механізм роботи вищого представницького органу СРСР, в якому основні закони²¹² проходили обговорення у двох палатах, що збиралися посесійно, а обговорення відбувалося роздільно. Президії союзних ЦВК та РНК обиралися на спільному засіданні двох палат. У період між сесіями Президія ЦВК була носієм верховної влади.

Серйозним питанням Й. Сталін вважав можливість мати в РНК СРСР, окрім голів об'єднаних наркоматів, представників необ'єднаних — освіти, внутрішніх справ, землеробства, юстиції, охорони здоров'я та соціального забезпечення. Незважаючи на те, що керівники УСРР навіть не обговорювали такі пропозиції, Й. Сталін спробував їх використати для посилення централізації системи управління нової союзної держави: «Я вважаю, що нам, москвичам, брати на себе ініціативу з постановки даного питання не варто: можуть звинуватити у намаганні применшити права національних республік. Але якби націонали самі б висунули це питання та наполягали б на його вирішенні у позитивному сенсі (така спроба мала місце під час X з'їзду рад з боку українців), ми могли б мати у резерві наступну пропозицію: «а) при Союзному Раднаркомі або Союзній президії утворюються Ради з освіти, охорони здоров'я, землеробству та інш., б) до складу цих рад входять представники відповідних наркоматів республік, в) голови цих рад входять до складу союзного Раднаркому на правах наркомів, г) права та обов'язки таких наркомів по відношенню до відповідних наркоматів республік вичерпуються контрольними функціями»²¹³.

19 лютого 1923 р. Й. Сталін надіслав до політбюро ЦК РКП(б) тези з національних моментів у партійному та державному будівництві, складовою час-

²¹¹ Там само. — Арк. 54.

²¹² Так за текстом. Що саме вкладав Й. Сталін у поняття «основні закони» — залишається загадкою.

²¹³ Гуверівський архів. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 55.

тиною яких стали пропозиції щодо структури та механізмів функціонування вищих органів управління СРСР. Аналіз теоретичної частини тез дозволяє виділити кілька основних моментів: за капіталізму багатонаціональні держави не є міцними. Можливість щільної консолідації з'являється лише за умов радянського розвитку на основі рівності народів та колективної власності на засоби виробництва. СРСР, як приклад міцної держави, став наслідком воєнного, відтак господарчого союзу радянських республік. Він є прообразом світового господарства, «побудувати яке у змозі лише переможна світова пролетарська революція». Й. Сталін зазначив загрозу націоналістичних ухилів у партійному середовищі на місцях (місцевого націоналізму та російського шовінізму) для вирішення національного питання. Тому для партпрацівників передбачалося низка заходів з вивчення марксизму, а майбутньому з'їзду пропонувалося перейменувати РКП(б) у «Комуністичну партію Союзу Республік»²¹⁴. 20 лютого 1923 р. політбюро ЦК РКП(б) розглянуло ці тези і винесло їх на обговорення пленуму, який починав роботу наступного дня²¹⁵.

На цей момент керівництво УСРР розробляло кілька проблем майбутнього устрою нової союзної держави. Так, один з заступників голови РНК УСРР М. Володимирський переймався визначенням статусу та взаємовідносин уповноважених наркоматів СРСР при РНК УСРР. Свій варіант тез з національного питання готував М. Фрунзе. 17 лютого політбюро ЦК КП(б)У ухвалило їх як основу і внесло пункт про необхідність створення спеціального вищого органу в управлінні СРСР, який би гарантував рівність прав окремих членів держави. Крім того, керівництво ЦК КП(б)У підстрахувало себе таким рішенням: «Якщо на з'їзді виникне питання про існування окремих ЦК, висловитися за їх існування, але в тези цього пункту не вносити. Виступити за порядок стосунків ЦК РКП з парторганізаціями, що входили до складу національних ЦК, лише через ті ЦК». Керівники УСРР піклувалися про збереження єдності РСФРР (хоча, ймовірно, це була політична гра): «У випадку, якщо представники автономних республік підіймуть на з'їзді питання про надання останнім права виділення з РСФРР та входження до СРСР на правах самостійних республік, висловитися проти, вважаючи вихід з РСФРР передчасним». Крім того, затвердили рішення про необхідність розширення господарчої ініціативи республік, надання їм права встановлення, поза союзних, додаткових податків та зборів²¹⁶.

У боротьбі за вплив та владу у вищому керівництві РКП(б) наведена вище позиція політбюро ЦК КП(б)У надала можливість Х. Раковському (він, вочевидь, знав текст тез Й. Сталіна) представити свої пропозиції. Їх зміст полягав у перегляді постанови І з'їзду рад СРСР з фінансових питань з метою «розширення прав окремих членів Союзу»; розробці директиви ЦВК СРСР щодо структури союзних органів управління та їх взаємовідношень з республіками; визнанні «необхідності безумовного відокремлення органів управління Союзу

²¹⁴ Гуверівський архів. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 58–62.

²¹⁵ Там само. — Арк. 18, 23–23.

²¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 40. — Арк. 18, 23.

від відповідних органів РСФРР». Х. Раковський пропонував створити комісію для реалізації висловлених пропозицій²¹⁷.

21 лютого 1923 р. пленум ЦК РКП(б) ухвалив основні положення тез Й. Сталіна для доповіді на черговому з'їзді партії. В одному з пунктів стверджувалося: «Визнати за потрібне розвинути програмову частину тез, а також надати короткий огляд практичних рішень національного питання в партії та в органах радянських держав у зв'язку з боротьбою з контрреволюцією». Це означало, що керівництво РКП(б) продовжувало розглядати національне питання крізь призму класової боротьби. Пленум ЦК схвалив пропозицію Й. Сталіна щодо створення двопалатного ЦВК СРСР, тимчасово зняв питання про перейменування партії, вирішив створити на майбутньому партз'їзді секцію з національного питання із залученням усіх «комуністів-націоналів». Для остаточної доробки сталінських тез була сформульована комісія у складі Й. Сталіна, Х. Раковського, Я. Рудзутака²¹⁸.

Склад комісії відображав «тимчасове затишшя» перед жорстким зіткненням кремлівських вождів за владу. Подальші події відбувалися в обстановці конфлікту між угрупованнями Й. Сталіна та Л. Троцького навколо перспектив утворення СРСР. На початку березня 1923 р. Л. Троцький і Х. Раковський узгоджено виступили проти Й. Сталіна. 3 березня 1923 р. голова РНК УСРР надіслав Й. Сталіну докладні зауваження до його тез. Він суттєво розширив частину, присвячену історії політики більшовиків у національному питанні. Принципове значення мало трактування Х. Раковським марксистської основи національної політики: «Російська комуністична партія оцінювала величезну перевагу, як для розвитку капіталізму, так і для розвитку класової боротьби пролетаріату великих державних об'єднань з великою територією, з численним населенням, з різноманітними природними багатствами перед державами дрібними, бідними та малочисельними»²¹⁹.

Проте великі державні об'єднання мали бути результатом добровільної угоди народів. Централізм, який виникав унаслідок об'єднання, не повинен був мати нічого спільного з бюрократичним централізмом старої Росії — синонімом свавілля, а ґрунтуватися на демократичному принципі. Недарма постанови партії вимагали широкої обласної автономії, цілком демократичного місцевого управління при визначенні кордонів самоуправних та автономних областей на основі обліку саме місцевим населенням господарчих та побутових умов, національного складу і т.д. Як бачимо, голова уряду УСРР у межах марксистського розуміння національної політики пропонував доволі демократичні принципи побудови союзної держави на противагу жорсткій централізаторській позиції Й. Сталіна.

З точки зору Х. Раковського, у перші роки радянської влади у стосунках між радянськими республіками були помітними два ухили: «посилення сепаратистсько-партикулярних тенденцій на окраїнах, з одного боку, та поси-

²¹⁷ Гуверівський архів. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 69.

²¹⁸ Там само. — Арк. 57.

²¹⁹ Гуверівський архів. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 69–71.

лення централістсько-бюрократичних тенденцій, з іншого боку». Вони змушували переглядати міжсоюзні стосунки. Але в якій площині це робити? Далі наводився висновок, який протилежно вирізнявся від підходів Й. Сталіна: «доки існують національності, вони зберігають свою індивідуальність, свої особливі господарчі та побутові умови. Цей факт має бути покладений в основу Радянського будівництва. Обережне, бережливе, уважне відношення до усіх національних особливостей є однією з перших умов союзу робітників та селян, зближення пролетарського міста та бідняцького й середняцького села, об'єднання радянської Росії з іншими республіками». Х. Раковський стверджував, що правильне вирішення національного питання не суперечить принципу пролетарського демократичного централізму, за якого зберігається широка місцева та обласна, господарча та адміністративна автономія²²⁰. Останнє твердження викликає сумнів, оскільки практика функціонування комуністичного режиму доводила, що так званий «демократичний централізм» суперечив демократії та гармонічному балансу стосунків «центр-місця».

Одночасно з тезами Х. Раковського уряд УСРР готував зауваження на проект Конституції СРСР, розроблений в комісії М. Калініна. Найсуттєвішими були наступні: 1. Союзні республіки повинні здобути гарантоване Конституцією право укладати договори про зовнішні позики та іноземні концесії; 2. Конституційну форму «республіки об'єднуються в одну союзну державу» викласти в такій редакції: «республіки утворюють Союз соціалістичних держав»; 3. Носієм верховної влади в країні у період між сесіями ЦВК СРСР має бути не Президія ЦВК СРСР, а президії обох палат ЦВК — Ради Союзу і Ради Національностей; 4. У союзних республіках повинні функціонувати народні комісаріати закордонних справ і зовнішньої торгівлі²²¹.

5 березня 1923 р. у процес утворення СРСР знов втрутився В. Ленін, який надіслав листа Л. Троцькому: «Шановний товариш Троцький! Я прошу Вас дуже взяти на себе захист грузинської справи на ЦК партії. Справа ця нині знаходиться під «переслідуванням» Сталіна і Дзержинського, і я не можу покласти на їх неупередженість. Навіть зовсім навпаки. Якщо б Ви погодились взяти на себе її захист, то я можу бути спокійним. Якщо Ви чому-небудь не погодитися, то поверніть мені усю справу. Я буду вважати це ознакою Вашої незгоди. З найкращим товариським привітом Ленін»²²².

Л. Троцький, незважаючи на офіційно висловлену невпевненість розглядати цю справу, вивчив її матеріали, наступного дня надиктував зауваження до тез Й. Сталіна, розіслав їх членам політбюро ЦК РКП(б). Він пропонував внести радикальні зміни в частині тез щодо становища у партії. Він звернув увагу на те, що Й. Сталін говорив про два ухили (великодержавний та місцевий націоналістичний) лише у національних компартіях. Проте, на його думку, джерело

²²⁰ Гуверівський архів. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 69–71.

²²¹ На це вже звертав увагу С. Кульчицький. Див.: Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. — К., 2008. — С. 516.

²²² Вокруг статьи В.И. Ленина «К вопросу о национальностях или об «автономизации» // Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 9. — С. 147–148.

великодержавного шовінізму репрезентували не лише «старі» партійні працівники російського (руського) походження в національних компартіях, але й значна частина партпрацівників «Московії». Він спеціально зазначив, що на останньому пленумі ЦК РКП(б) проявилися «погляди, в яких відчувалася дрімаюча і тільки ненавмисно сколошкана дискусією великодержавність. На периферії конфлікт між «великодержавниками» та «націоналами» набуває відкритої форми та перетворюється у фракційну боротьбу. У корінній Росії великодержавність носить непомітний, але тим більше органічний характер (оскільки вона не опрацьована і не роз'їдена критичною марксистською думкою), а у радянських сановників знаходить свій «діловий» вираз, коли мова стосується тих чи інших потреб околиць». Тому критика великодержавності має бути покладена в основу внутріпартійних стосунків²²³.

Л. Троцький зазначав, що в тезах потрібно відобразити реальну ситуацію — утворення СРСР було сприйняте частиною центральної радянської бюрократії як початок ліквідації національних та автономних державних утворень. Тому одними з основних завдань ЦК РКП(б) мали стати: засудження такого «імперіалістично-антипролетарського розуміння», а також звернення до ЦК та партії з вимогою слідкувати, «щоб під прапором об'єднаних комісаріатів не робилися спроби ігнорувати господарчі та культурні інтереси національних республік». Якщо створення об'єднаних наркоматів піде у «великодержавницькому напрямку», він пропонував на найближчому з'їзді рад внести пропозицію щодо їх роз'єднання «до відповідного перевиховання радянського апарату в дусі дійсної пролетарської уваги до потреб та бажань малих та відсталих націй».

Як бачимо, Л. Троцький, не дивлячись на більш ліберальні позиції у національному питанні та проблемах утворення СРСР, поділяв марксистський погляд на існування розвинутих та відсталих націй. Але він пропонував замінити формулювання сталінських тез, що Компартія вже вирішила національне питання, на фразу «лише пролетаріат віднайшов у радянському ладі правильний підхід до вирішення національного питання та встановлення національного співжиття і національного співробітництва»²²⁴. Висловлені Л. Троцьким ідеї означали ревізію курсу Й. Сталіна на жорстку централізацію системи управління новою союзною державою і, водночас, коригували спрямованість національної політики в бік більшої підтримки національно-державного будівництва в автономних та національних республіках.

Й. Сталін в умовах невизначеності підтримки з боку керівництва радянських республік та конфлікту з Троцьким діяв обережно. 7 березня 1923 р. він надіслав до голови РВР РСФРР, іншим членам політбюро ЦК РКП(б) записку, де зазначав: «Ваші поправки до тез тов. Сталіна з національного питання вважаю незаперечними і такими, що цілком збігаються з основним тоном цих тез. Ще в резолюції X з'їзду партії з національного питання, складеної мною, йдеться про особливу шкоду ухилу до російської великодержавності. Виступи окремих товаришів на пленумі переконали мене, що цей бік справи потрібно ще більш

²²³ Там само. — С. 148–149.

²²⁴ Гуверівський архів. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 74–76.

підкреслити на XII з'їзді. За одне з цим, думаю згадати в тезах про великодержавництво панівних націй деяких наших республік, що мають у своєму складі кілька національностей (Бухара, де узбеки великодержавничають по відношенні до туркмен та киргизів; Туркестан, де киргизи великодержавничають по відношенню до узбеків та туркмен; Грузія, де грузини великодержавничають по відношенню до вірмен, абхазців, аджарців та осетин; Азербайджан, де татари великодержавничають по відношенню до карабаських вірмен та ін.). Ухил той, звичайно, не такий загрозливий, як ухил до російської (русской — *Авт.*) великодержавності, але все ж таки він достатньо загрозливий, та промовчати про нього в тезах, як на мене, не можна»²²⁵.

22 березня 1923 р. політбюро ЦК РКП(б) схвалило тези Й. Сталіна, в яких з'явилися окремі нові нюанси. Так, тенденція до інтернаціоналізації засобів виробництва та обміну, знищення національної замкнутості, об'єднання величезних територій в єдине ціле проявлялася у формах пригнічення та експлуатації більш розвинутих народів менш розвинутих. Тому, поряд з тенденцією об'єднання посилювалася тенденція до знищення насильницьких форм цього об'єднання. Друга тенденція — прогресивна, «тому що підготовляє духовні передумови майбутнього світового соціалістичного господарства». Внаслідок боротьби цих двох тенденцій обумовлюється нестабільність багатонаціональних буржуазних держав. Більшовики враховували дію цих тенденцій, тому поклали в основу своєї політики право націй на самовизначення. Але лише радянська влада і диктатура пролетаріату є фундаментом, на якому може бути побудовано братерське співробітництво народів у єдиній державі. Далі Сталін врахував зауваження Троцького й заявляв, що у вирішенні національного питання потрібно подолати перешкоди, залишені минулим. Першочерговим завданням партії є боротьба з пережитками великоруського шовінізму, тому що подолати фактичну нерівність народів можна лише «шляхом дійсною і тривалою допомогою російського пролетаріату відсталим народам Союзу в справі їх господарського і культурного успіху». Конкретним втіленням прогресивної політики більшовиків у новій союзній державі мала стати Рада Національностей (одна з двох палат вищого законодавчого органу), положення про те, що комісаріати Союзу мали бути сконструйовані на засадах, що забезпечують задоволення потреб і потреб народів, а також структура та склад місцевих органів влади — «органи національних республік і областей будуватимуться переважно з людей місцевих, які знають мову, побут, звичаї та звичаї відповідних народів»²²⁶.

За таких умов Х. Раковський, який мав серйозний вплив в політбюро ЦК КП(б)У, наполягав на кількох принципових моментах у конструкції органів союзної держави. Він вимагав (за підтримки політбюро ЦК КП(б)У, яке 23 березня 1923 р. ухвалило відповідне рішення) перенесення наркомату закордонних справ з категорії злитих накроматів до директивних. У зв'язку з рішенням лютневого пленуму ЦК РКП(б) про збереження до червня 1923 р. стосунків між радянськими республіками, тобто до нового їх законодавчого оформлення,

²²⁵ Гуверівський архів. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 77.

²²⁶ Там само. — Арк. 78–79, 82, 85.

зверталася увага політбюро ЦК РКП(б), що жодні закони стосовно взаємовідносин між республіками не набували чинності до закінчення роботи комісії ЦК РКП(б) з цього питання. Зокрема, вказувалося на неправомочність положення про головний концесійний комітет при РНК РСФРР, що мав відати концесіями на території СРСР. Х. Раковський підготував спеціального листа, який за підтримки політбюро ЦК КП(б)У, мав секретаріатом розіслатися до членів політбюро ЦК РКП(б). Крім того, керівники УСРР ухвалили рішення про наполягання залишити в Україні 50% комунальної позики для відновлення міст, що була виділена Фінансовим комітетом ЦВК СРСР у розмірі 15% для республіки. У даному випадку М. Фрунзе зайняв окрему позицію: «Вважаю, що вимога залишення 50% займу для України необгрунтоване. Маємо домагатися тих самих умов, які ухвалені для РСФРР, тобто 50% для п'яти губерній: Донбас, Єкатеринослав, Одеса, Київ, а для інших губерній 15%, тобто як в РСФРР»²²⁷. Окрема думка М. Фрунзе, на наш погляд, була не випадковою, він демонстрував захист інтересів усіх регіонів СРСР та дистанціювався від позиції Х. Раковського. Й. Сталін підтримав рішення про внесення поставлених питань до розгляду політбюро ЦК РКП(б)²²⁸.

На VII конференції КП(б)У (4–10 квітня 1923 р.) від імені ЦК РКП(б) з доповіддю виступив Л. Троцький. Зрозуміло, що це відбувалося за підтримки Х. Раковського. На відміну від останнього, який виступав з політичним звітом ЦК КП(б)У й зосередився на суто практичних аспектах політики в Україні, Л. Троцький висвітлив суттєві моменти мислення керівників РСФРР того часу, зрозуміло, з власними інтерпретаціями та оцінками подій. Ймовірно, що цей виступ мав розширити базу підтримки голови РВР РСФРР серед комуністів УСРР.

Л. Троцький продемонстрував своєрідне стратегічне мислення. Зокрема, він звернув увагу присутніх, що поворот від «воєнного комунізму» до непу спричинився сповільненням темпу світової революції. «Наш відскок від Варшави у 1920 р. з'ясував», що прямої допомоги від пролетаріату більш розвинутих країн більшовики в Росії не отримують. Тому вони вирішили розпочати епоху серйозної тривалої підготовки до нового революційного вибуху. Головна увага переносилася на співвідношення сил всередині країни, стосунки між робітничим класом та селянством. Цікаво, що він впевнений — в Європі перемогло крайнє праве крило «диктатури імперіалізму», розпочався відлив стихійних революційних настроїв пролетаріату. Проте зростала важливість національної боротьби у колоніях світового імперіалізму — це умова перемоги пролетарської революції у всьому світі, або, за словами М. Скрипника на XI з'їзді РКП(б) — колосальний фактор світової революції (тут Л. Троцький дещо перекрутив контекст висловлювання М. Скрипника, але робив це навмисно). За таких умов, Л. Троцький вжив характерні для нього образні метафори: на погано змашеній російській підводі та на українській, що змашена не краще за російську, доведеться здійснювати тривалий історичний шлях по російському путівцю. Тому керівництво

²²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 40. — Арк. 33–36.

²²⁸ Там само. — Арк. 45.

РКП(б) буцімто сказало, що потрібно подивитися на вісь підводи, колесо та чеку вози, чи не варто щось поміняти. В. Ленін вирішив, що у політиці РКП(б) є два центральних моменти: про стосунки пролетаріату з селянством та національне питання.

Національне питання продовжувало мати другорядне значення у порівнянні з метою більшовиків — соціалізм та комунізм. Далі було вжито висловлювання, яке, на наш погляд, чітко демонструвало сутність політики більшовиків: «соціальне питання — основа, на якій ми сидимо, так же як не селянське господарство є метою нашої програми, а соціалістична централізована держава²²⁹». Проте селянства у країні багато, а з ним пов'язане національне питання. Більшовики проголосили право націй на самовизначення, але революційне самозбереження вище за нього. Логічно пролунала відверта заява: «Там, де та чи інша національна група пов'язує власну долю не з робітничим класом, а з імперіалізмом для боротьби з робітничим класом, там закон класової боротьби та самозбереження революції... постає над усіма іншими законами». Надалі ми побачимо, що таке мислення характерне не лише для Л. Троцького, але й для інших керівників РКП(б), особливо для Й. Сталіна.

Утім, Л. Троцький зауважив, що коли завдання збереження революції (тобто захоплення влади) вирішено, «ми допоможемо національним групам долучитися до найкращих досягнень культури на рідній мові». Національний селянин відчуває себе безпорадним перед «бюрократичною чорнильницею», яка розмовляє з ним на іншій мові, знущується над його мовою. І тут Л. Троцький зробив важливий висновок: це питання, яке загрожує громадянською війною. Якщо селян очолять непмани, вірніше їх політичні прикажчики — меншовики або представники інших партій, це означатиме громадянську війну, а до перемоги на Заході (комуністичної революції) така війна має сумнівний результат. Тому необхідна змичка державного апарату правлячого класу з українським селянством, в іншому випадку, якщо виникне незадоволення селян, воно отримає окрас національної ідеології, що для більшовиків у сто разів загрозовіше. Один з вождів РКП(б) підкреслював, що національна психологія — це вибухова сила, яка іноді може ставати революційною. Але під час громадянської війни у Росії буржуазія скористалася цим «динамітом», спрямував його проти більшовиків.

«Український селянин кожне незадоволення буде помножувати на національний фактор, і це призведе до петлюрівщини, тобто до контрреволюційного руху проти радянської диктатури», — робив висновок Л. Троцький. Тому потрібно показати селянину, що радянська влада хоче йому допомогти, затвердити його мову, на якій будуть розмовляти у держустановах. Тоді «він зрозуміє, що якщо ми не можемо йому дати трьохповерхових шкіл, то ми зуміємо створити все ж таки такі школи, де його сини навчатимуться писати, читати на мові, зрозумілій батьку», — підсумував необхідну спрямованість національної політики голова РВР РСФРР. Звертають увагу два моменти у міркуваннях доповідача: неминучість підтримуючої національній почуття політики під

²²⁹ Л. Троцький викреслив останнє слово, замінив його на «господарство». Але обмовлення, якщо це дійсно воно, дуже промовисте.

тиском соціального середовища (тобто змушене реагування на «відсталі та історично минуші» ідентифікації) та культурницько-мовний характер заходів підтримки.

Складовою національної політики став процес утворення радянської федерації. Взагалі, до федерації відношення більшовиків було невизначеним, твердив Л. Троцький. Вони очікували, що «після кулі, випущеної з Жовтневого дула», революція піде концентричними колами, захоплюючи нові області життя. Психологічно відносилися до достатньо довгого періоду перетворень як сектанти петровської епохи²³⁰, «навіщо нам міцні хати, ми очікуємо приходу Христа». Потів наступив неп²³¹, тому потрібно переходити до «міцної осілості», вираженням якої є державна постановка національного питання. Цікаво, випадково чи навмисно у Л. Троцького виникали асоціації з об'єктивно зумовленою природними обставинами та суспільними відносинами відповідного часу загарбницькою політикою середньовічних та ранне модерних кочових держав Сходу. Оскільки виникла потреба у «державній осілості» та, одночасно, відчувалася неухвага до інтересів окремих націй, у формуванні федерації виникла потреба в «радянській національній палаті», думка про яку шокувала багатьох комуністичних вождів²³².

Останнє міркування Л. Троцького слугувало інтелектуальним містком підтримки заяв Х. Раковського, що у практичній роботі керівники УСРР нашкодувалися на невизначеність стосунків між українськими та союзними органами. Але ж культурне та господарче життя в СРСР «настільки колосальне», що його не можна охопити з одного центру, тому потрібна політика децентралізації, широкої автономії радянських республік²³³.

Подальше обговорення національної політики та проблем формування СРСР відбувалося на XII з'їзді РКП(б) (17–25 квітня 1923 р.), на якому проявилася різне тлумачення пріоритетності моментів національної політики. Так, Й. Сталін стверджував, що принциповий погляд більшовиків на національне питання після жовтневих подій 1917 р. у Петрограді залишався незмінним. Радянська федерація виявилася передовим загоном світової революції. Й. Сталін неодноразово застосовував займенник «ми», тобто радянська федерація: «ми» вперше прорвали загальнокапіталістичний фронт, дійшли до Варшави, потім відступили. Від цього моменту «ми врахували сповільнення темпу революційного руху», політика перетворилася на оборону». Тому потрібно здійснити роботу серед важких, східних резервів, які є основним тилом світового капіталізму. Або «ми» їх революціонуємо, або «зміцнимо імперіалізм», послабив силу нашого руху. Схід дивився на СРСР як на дослідний лан, якщо він в особі «нашої» федерації побачить прапор перемоги, передовий загін, по стопах якого він має піти, це

²³⁰ Мався на увазі цар Петро I.

²³¹ Обмовка дуже промовиста, — «наступив неп», як неминуха політика, не запропонована В. Леніним, а породжена природнім ходом обставин.

²³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 28, 30, 35, 37, 57–70.

²³³ Там само. — С. 120.

буде початком краху світового імперіалізму. В цьому, на думку доповідача, полягало міжнародне значення національного питання.

Мрії про майбутнє світове панування, що залишалися, супроводжувалися своєрідними, але цікавими міркуваннями у сфері внутрішньої політики. Тут значення національного питання полягало у визначенні взаємовідносин «між пролетаріатом колишньої державної нації та селянством колишніх пригнічених національностей». Справа полягала не лише в тому, що 35% населення союзної держави були представниками колишньої державної нації, а 65% — інших націй. Й. Сталін відзначав, що за останні роки почав зростати російський націоналізм, «бродять бажання влаштувати у мирному порядку те, чого не вдалося зробити Денікіну, тобто зробити так звану «єдину та неподільну» (державу — *Авт.*). Водночас неп зрощував місцеві шовінізми, особливо в республіках, де є кілька національностей. Отже виникала загроза національних конфліктів. Оскільки радянська влада мала стати для інонаціонального селянства рідною, «необхідно, щоб вона була зрозумілою для нього, функціонувала на рідній мові, школи та органи влади будувалися з місцевих людей, які знають мову, звичаї, побут»²³⁴.

Національне питання набувало особливої форми встановлення співробітництва та «братського співжиття» народів, які об'єднуються (вірніше, яких об'єднували — *Авт.*) у межах єдиної держави. В чому полягала така особлива форма, окрім юридичних норм рівноправності та вільного виходу зі складу нової держави, не говорилося. Натомість генеральний секретар ЦК РКП(б) відверто виклав власне бачення варіантів управління багатонаціональною державою: «Є два способи управління країною: один спосіб, коли апарат «спрощений» і на чолі його сидить, скажімо, група або одна людина, у якого є руки і очі на місцях у вигляді губернаторів. Це дуже проста форма управління, причому голова, керуючи країною, отримує ті відомості, які можуть бути отримані від губернаторів, і голова втішає себе надією, що він чесно і правильно керує. Потім виникають тертя, тертя переходять у конфлікти, конфлікти в повстання. Потім повстання придушуються. Така система управління — не наша система, до того ж вона занадто дорога, хоча і проста. Ми в Радянській країні повинні засвоїти ту систему управління, яка дає можливість передбачати всі зміни до точності, всі обставини і серед селян, і серед націоналів, і серед так званих «іногородців», і серед росіян, щоб в системі вищих органів був ряд барометрів, які б показували будь-яку зміну, враховували та попереджали і басмацький рух, і бандитський, і всяку можливу бурю і негаразди. Це є радянська система управління. Вона тому називається Радянською владою, народною владою, що, спираючись на самі низи, вона раніше всіх вловлює будь-яку зміну, вживає відповідних заходів і виправляє лінію вчасно, якщо вона викривилася, — сама себе критикує, і виправляє лінію»²³⁵.

²³⁴ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. — М., 1968. — С. 479–483, 485, 492.

²³⁵ Там само. — С. 493.

Надалі ми побачимо, що «проста система управління» складала суть радянської системи управління або «народної влади». Зрозуміло, що достатньо широкі кола населення залучалися до державного управління через систему рад, але завжди вирішальне значення мала компартійна гілка управління з особисто відданими керівнику СРСР регіональними партійними начальниками, які взаємодіяли з керівниками тайної політичної поліції, головами виконкомів рад, командирами та комісарами армійських підрозділів, розташованих у даній місцевості.

Уважний аналіз стенограми XII з'їзду РКП(б) дозволяє стверджувати, що частина керівників УСРР виступила з критикою практики здійснення національної політики та формування союзної держави, що не відповідало намірам Й. Сталіна та групи підтримуючих його керівників у Москві надати власним поглядам та бажанням форми партійних директив. Так, голова Держплану УСРР Г. Гринько сказав, що у М. Скрипника та М. Фрунзе є песимістичні настрої щодо реалізації тез ЦК по національному питанню (про це йшлося вище — *Авт.*). Він стверджував, що в партії та радянському апараті є глибоко вкорінена централізаторська інерція, яка — величезна перепона для державних стосунків в СРСР. Недарма на засіданнях союзного ЦВК ухвалювали рішення проти прав республік визначати окремі податки та розпоряджатися деякими видатками бюджету. Проте й в українському радянському керівництві були особи, які вважали, що політика РКП(б) в національному питанні відзначалася зайвим «активізмом». Така психологія теж була перешкодою для національної політики²³⁶.

Г. Гриньку вторував М. Скрипник, який заявив, що в РСФРР мешкає 7 млн. українців, але кількість шкіл з рідною мовою навчання для них скорочується, армія залишається знярядям русифікації українського населення, отже теорія в національному питанні розходиться з практикою. «Великодержавні забобони, всмоктані з молоком матері, стали інстинктом для багатьох і багатьох товаришив. Пригадайте, як багато з товаришив у нас були шоковані, коли наш Союз Республік прийняв назву не РСФРР, а СРСР. Пригадайте, які здивовані розмови чулися серед товаришів про перейменування Російської Комуністичної партії в Комуністичну партію СРСР, як багато хто вважав принципово неприпустимим саме порушення питання про це, чимось образливим, відмовою від традиції і т. п.», — вказував нарком юстиції та генеральний прокурор УСРР. Він підмітив, що серед делегатів партз'їзду було лише 4,7% українців, в КП(б)У залишилось 118 колишніх боротьбистів²³⁷, понад чотири тисячі яких прийняли в

²³⁶ Там само. — С. 503–504.

²³⁷ Українська комуністична партія (боротьбистів) — одна з комуністичних партій, що діяла в Україні впродовж 1918–1920 рр. Після двох спроб вступити до Комуністичного інтернаціоналу на правах самостійної партії, її керівники провели переговори з Х. Раковським про вступ до КП(б)У на умовах надання керівних посад в партійно-радянській структурі управління. В березні 1920 р. понад 4 тис. боротьбистів прийняли в КП(б)У, але незабаром на місцях їх під різними приводами виключали з партії. Докладніше див.: *Mace J. Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933.* — Cambridge, 1983.

партію в 1920 р. В результаті в Компартії немає кадрів, які володіють українською мовою. М. Скрипник зробив висновок, що керівництво партії увесь час балансує у сфері національного питання, намагається відшукати «середню лінію». В партії є точка зору «партійного болота», найбільша кількість якого боїться виступити з певною лінією. Далі виступаючий підкреслив: «Кожну вказівку на великодержавний шовінізм завжди вважають за необхідне компенсувати протилежною вказівкою на шовінізм народностей недержавних, і завжди виходить подвійна бухгалтерія». Але на практиці жодної боротьби з великодержавним шовінізмом не велося²³⁸.

Відверто критичний виступ Х. Раковського засвідчив неприйняття політичної логіки та дій Й. Сталіна та його прихильників частиною керівників РКП(б) республіканського рівня. Голова уряду УСРР жодного разу відкрито не підтримав позицію колишнього члена президії ЦК КП Грузії, одного з опонентів групи Сталіна, який знав його з юності, — Б. Мдівані. Той з іронією повідомив з'їзд: «У минулому році в ЦК була думка влаштувати об'єднання в Закавказькому масштабі, об'єднуючи тільки господарські зусилля, аж ніяк не оформляючи їх у будь-які державні установи. Потім думка змінилася. Ми дізналися, що треба влаштувати федерацію. Потім ми дізналися, що потрібно влаштувати не федерацію, а автономізацію всіх республік, і т. д. (Сміх.)». Б. Мдівані звернувся до Й. Сталіна з приводу неправомочних дій комісії Ф. Дзержинського та самого генерального секретаря ЦК РКП(б), що той не знайде насправді «незалежних людей» для здійснення політичного курсу, якщо продовжуватиме цькувати людей, звинувачувати їх в уклонізмі. Грузинський комуніст відверто спитав: «Що ж, т. Сталін, задаю я вам питання: політика для осіб, або особи підбираються під політику? Якщо ви схвалили нашу національну політику, так ставте відповідних осіб. Мені здається, пора покінчити з усіма коливаннями... Киньте цю політику постійних коливань і скажіть нам, де ж ваша національна політика»²³⁹.

Утім Х. Раковський заявив, що національне питання погрожує великими ускладненнями для СРСР та партії, погрожує громадянською війною. На жаль, немає В. Леніна, який би показав партії, що вона робить фатальні помилки у національному питанні. Багато керівників питали Й. Сталіна, навіщо багатонаціональна держава, адже комуністи за інтернаціоналізм: «Це надовго, це не дипломатичний крок»? Один з комуністів висловив пануючи настрої: «Національна культура — це для відсталих країн, які знаходяться по іншу сторону барикади, для країн капіталістичних, а ми — країна комуністична». Про це Й. Сталін розповів Х. Раковському, коли обґрунтовував свою позицію. Х. Раковський звернув увагу з'їзду, що через національний розвиток окремих республік долучаються до радянської влади і Компартії 60 млн. неросійських селян, які є іногородцями в СРСР. Але ж Й. Сталін зупинився на порозі з'ясування підґрунтя національного питання.

²³⁸ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. — М., 1968. — С. 569–573.

²³⁹ Там само. — С. 164–166.

Окрім необхідності розробки стратегії національної політики, український «прем'єр-міністр» зауважив, що є розбіжність між партією і її програмою та державним апаратом. Багато керівників піддаються «відомчій, апаратній, бюрократичній психології, впливу наших державних органів». Центральні органи починають дивитися на управління країною з точки зору їх канцелярських зручностей. «Звичайно, незручно керувати двадцятьма республіками, а от якби це було одне, якби, натиснувши на одну кнопку, можна було управляти всією країною, — це було б зручно. З точки зору відомчої, звичайно, це було б легше, зручніше, приємніше», — відзначав Х. Раковський. Для характеристики реальної ситуації він навіть факт, що в лютому 1923 р. на пленумі ЦК РКП(б) вирішили до створення союзних органів залишити без змін існуючу систему управління радянськими органами. Проте Наркомзем та Наркомнац РСФРР підписали міжнародні договори від імені України, хоча ніхто не давав їм повноважень. В Раднаргоспі, Наркоматі праці, Наркомфіні Росії створили секретаріати для управління союзними республіками. Тільки після вказівок ЦК РКП(б) така практика припинилася, але загальна тенденція була така: владні органи РСФРР після грудня 1922 р. стали господарями життя.

Х. Раковський навіть приклад з Головним концесійним комітетом при РНК РСФРР, створеним 8 березня 1923 р., який мав розпоряджатися багатствами усіх республік. Коли керівництво УСРР звернулося до секретаріату ЦК РКП(б) за роз'ясненнями, там відповіли, що союзний з'їзд рад в грудні 1922 р. постановив, що функції союзного будівництва тимчасово надані російському ЦВК, тому той має право на усі багатства республік. Голова РНК УСРР зробив висновок: «Немає такого кроку, який можна було б зробити національній республіці, і про який можна було б заздалегідь сказати, що його можна зробити. Повітовий виконком більше знає свої права, ніж національні республіки. Товариші, я заявляю, що союзне будівництво пішло по неправильному шляху». Тому він пропонував 90% функцій управління передати від союзних наркоматів до республіканських органів²⁴⁰. Це загрожувало появі сильних регіональних центрів влади та управлінських функцій. Жодний вождь РКП(б) не міг бути впевненим, що в регіоні не з'явиться лідер, який під прапором комунізму, запропонує альтернативу її керівникам. Образно кажучи, у порівнянні з історією Римської імперії, проконсул впливової «провінції» вимагатиме самостійності та незалежності від імперського центру з подальшими претензіями на особисте лідерство.

З критикою грузинських уклоністів та Х. Раковського негайно виступив секретар ЦВК СРСР А. Єнукідзе. Він зазначив, що голова РНК УСРР недоліками місцевих радянських апаратів ілюструє гостроту стосунків між РСФРР та УСРР. Але ж у грудні 1922 р. на I-й сесії союзного ЦВК під головуванням голови ВУЦВК Г. Петровського вирішили, що усі права переходять до ЦВК РСФРР. Г. Петровський з місця вигукнув, що це було відмінено пленумом ЦК РКП(б). Але А. Єнукідзе не погодився: усе підтверджено у партійному порядку, оскільки

²⁴⁰ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. — М., 1968. — С. 576, 578–579, 581.

планувалося, що друга сесія союзного ЦВК відбудеться у квітні, але її відклали за проханням керівництва УСРР. Тому потрібно не звертати увагу на «недоліки» союзного будівництва, а провадити активну політику. Він заперечував заяві Б. Мдівані, що В. Ленін написав лист з приводу «автономізації» з метою підтримки ухильників. Але один з лідерів-теоретиків РКП(б) М. Бухарін кинув репліку: «Звичайно, з цією метою», на що секретар ЦВК СРСР роздратовано відповів: «Не з цією метою, т. Бухарін. Я дозволю тут сказати, що т. Леніна ми теж трохи знаємо...»²⁴¹. Якби з'явився В. Ленін, то він б підтвердив правоту Г. Орджонікідзе, на думку А. Єнукідзе.

Інші виступаючи теж захищали позицію групи Й. Сталіна, особливо Г. Зінов'єв, який наполягав на активності національної політики РКП(б) в національних окраїнах, щоб у свідомості селян міцно закарбувалося — вони свої школи, адміністрацію на рідній мові отримали з рук більшовиків. Від нього пролунала фраза: «Якщо б у нас справа дійшла до такого тертя (національного — *Авт.*), це було б набагато небезпечним, ніж навіть голод та людожерство...»²⁴². Отже голод та канібалізм не були настільки загрозливими для влади більшовиків, як національні протиріччя. У майбутньому такий підхід втілювався у конкретні дії в умовах жорстоких і трагічних за наслідками соціально-економічних криз та гуманітарних катастроф, що породжувалися політикою керівництва СРСР. А поки що Г. Зінов'єв з цинічним пафосом стверджував, що російський пролетаріат має найбільш розвинуту культуру, величезну роль відіграв в історії революцію, тому таку гегемонію потрібно зберігати, вирішуючи національне питання²⁴³. Такі заяви зустріли шквалом оплесків.

Утім, позицію Г. Зінов'єва дезавував М. Бухарін, якій заявив, що потрібно боротися проти російського шовінізму, який є загрозою багатонаціональній державі. Він підмітив, що Й. Сталін, як грузин, обережно виступає проти російського шовінізму (справа була зовсім не в тому, що Й. Сталін був грузином — *Авт.*), але така боротьба є важливим політичним завданням. У промові М. Бухарін торкнувся оцінки ситуації в Україні, де на його думку був дуже сильний націоналістичний рух, і заявив: «На Україні, наприклад, де склад партії російсько-єврейський, головне наше завдання лежить в роботі серед українців, і саме тому дуже часто на Україні частина наших товаришів з такою енергією, з таким сказом бореться проти українського націоналізму. Їм для правильної політики потрібно було б переучуватися»²⁴⁴. Це була відверта підтримка частини керівництва УСРР, яка наполягала на більш підтримуючій українські національні почуття політиці та, одночасно, — наданню республіканським структурам законодавчо та фактично визначеного комплексу управлінських повноважень.

Далі дискусія на з'їзді з національних проблем відбулася на засіданні відповідної секції. На жаль, стенограма істориками не віднайдена, але про те, що

²⁴¹ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. — М., 1968. — С. 585–586, 589.

²⁴² Там само. — С. 604–605.

²⁴³ Там само. — С. 607.

²⁴⁴ Там само. — С. 611–612.

суперечки були серйозними, свідчить заключне слово на з'їзді Й. Сталіна. Він звинуватив Х. Раковського та М. Бухаріна у перебільшенні значення національного питання, адже центральне питання для більшовиків — влада. Генеральний секретар ЦК РКП(б) наполягав, що національні проблеми мають підпорядковане значення, вирішують їх в залежності від корисності для влади, тому боротися у лавах Компартії потрібно як з великоросійським шовінізмом, так й з місцевими націоналізмами. Подальша дискусія Й. Сталіна з Х. Раковським продемонструвала, що усі спроби частини керівників УСРР забезпечити фактично рівне представництво у другій палаті ЦВК СРСР виявилися марними. Перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг офіційно відмовився підтримувати Раковського, висловив підтримку Й. Сталіну²⁴⁵. Л. Троцький у дискусію не втручався, зробивши кілька завуальованих заяв на підтримку пропозицій Х. Раковського у виступах з приводу розвитку промисловості.

З'їзд ухвалив резолюції, в якій зазначалося, що СРСР є першим кроком до створення всевітньої «Радянської республіки праці». Виконавчі органи союзної держави мали забезпечувати представництво республік, органи управління національних республік будуватися переважно з місцевих мешканців, які знали мову, побут, звичаї народів. Передбачалося спеціальними законами забезпечити вживання рідної мови у всіх державних органах та установах, засуджувалися місцеві уклонізми та великодержавний шовінізм у національній політиці. В цілому, така політика отримала назву коренізація, а в Україні — українізація.

Це був величезний політичний експеримент — керівники РКП(б) намагалися використати таку політику для розширення власної соціальної бази поза межами Росії. Адже питання полягало в тому, наскільки звабливим буде «національно-державний проект» союзної держави для майже 50 млн. неросійських мешканців. Більш того, як втілювати такий проект у життя якщо не було кадрів радянських управлінців. Поки що амбітні плани на всевітнє панування трималися на нечисленному апараті, органах держбезпеки та армійських підрозділах.

Але й всередині пануючої бюрократії продовжували точитися суперечки навколо обсягу повноважень в СРСР. Впродовж травня 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У зверталося з протестами до оргбюро ЦК РКП(б) з приводу прямих дій Червоного хреста РСФРР, ОДПУ, Наркомату зовнішньої торгівлі РСФРР щодо підпорядкування відповідних республіканських структур союзним органам. Х. Раковський направив до політбюро ЦК КП(б)У пропозицію, що усі установи державного значення на території республіки мають бути підпорядковані РНК УСРР. Е. Квірінг теж виступав за розширення повноважень республіканських органів²⁴⁶. Утім, всі ці потуги виявилися марними, що виявилось на четвертій нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей у Москві (9–12 червня 1923 р.).

²⁴⁵ Там само. — С. 661.

²⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 40. — Арк. 50; Спр. 44. — Арк. 59–60, 144.

Від України в параді брали участь Х. Раковський, М. Фрунзе, Д. Мануїльський, Г. Гринько, М. Скрипник, В. Чубар, В. Затонський. З доповіддю на нараді виступив Й. Сталін, який головну увагу присвятив так званій справі М. Султан-Галієва, башкирського комуніста, співробітника Наркомату у справах національностей РСФРР. Він рішуче виступав проти сталінського плану «автономізації», за що у травні 1923 р. його виключили з партії й заарештували. Учасники від України зайняли різні позиції. Але лише М. Скрипник відверто заявив, що побоюється: справа М. Султан-Галієва може спровокувати поворот у національній політиці. Його підтримав Л. Троцький. У дебатах Й. Сталін виступав кілька разів, намагався засудити всіх незгодних з його логікою та пропозиціями. Х. Раковський підкреслив, що «потрібно надзвичайно обережно відноситися до будівництва Союзу, потрібно, звичайно, намагатися створити більш єдиний та більш міцний державний орган, єдину державу, але в неї, користуючись усім нашим досвідом, внести той зміст, який би зробив з цієї єдиної держави дійсно соціалістичну державу». У відповідь Д. Мануїльський звинуватив «українців» у конфедералістських поглядах. Наприкінці наради Й. Сталін підтримав ці звинувачення, особливо різко оцінив позицію Х. Раковського²⁴⁷.

Подальші події засвідчили, що Й. Сталін наполегливо реалізував свій план. На пленумі ЦК КП(б)У (20–22 червня 1923 р.) першим секретарем ЦК обрали Е. Квірінга. За його наполяганням ухвалили постанову, в якій ЦК КП(б)У висловив незгоду з критичними зауваженнями РНК УСРР до проекту Конституції СРСР. Х. Раковський подав у відставку, але її не прийняли²⁴⁸. Проте 1 липня 1923 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У Е. Квірінг доповів, що Х. Раковського призначили послом СРСР в Англію, на його місце висунули В. Чубаря²⁴⁹.

6 липня 1923 р. ЦВК СРСР видав постанову про уведення до дії Конституції СРСР на території союзних республік²⁵⁰. В жовтні 1923 р. комісія ВУЦВК внесла до союзних органів поправки до Конституції СРСР. Але три основних політичних фігури в політбюро ЦК РКП(б) Й. Сталін, Г. Зінов'єв, Л. Каменєв ці поправки проігнорували. 19 січня 1924 р. VII Всеукраїнський з'їзд рад ратифікував Конституцію СРСР. 31 січня 1924 р. II Всесоюзний з'їзд рад остаточно її затвердив. Новий текст Конституції УСРР, пристосований до її статусу союзної республіки, затвердив у травні 1925 р. IX Всеукраїнський з'їзд рад.

Таким чином УСРР інтегрували в союзну державу. Формально залишаючись федеративною державою, СРСР скріплювався партійною гілкою влади та радянською вертикаллю управління. За змістом унітарна держава з однопартійною диктатурою передбачала обмаль повноважень для республіканського рівня управління. Але стосунки «центр-місця» в такий державі зберігалися, без них не

²⁴⁷ Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9–12 июня 1923 г. Стенографический отчет. М., 1923. — С. 47–49, 61, 90, 202, 234.

²⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 26–29, 55, 58.

²⁴⁹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 44. — Арк. 73.

²⁵⁰ Вторая сессия ЦИК СССР. — М., 1923. — С. 16.

могла існувати навіть диктатура. Звернемо увагу, що після укладення між-державного союзу радянських України та Росії не вщухали конфлікти між структурами управління республік. На структуру цих конфліктів впливала боротьба за владу в керівництві РКП(б). Але прийняття рішення відбувалося в політбюро ЦК РКП(б), оргбюро ЦК РКП(б), де Й. Сталін та його прихильники відігравав одну з провідних ролей. Л. Троцький, не дивлячись на намагання створити базу підтримки в КП(б)У за рахунок Х. Раковського та Г. П'ятакова, реально не впливав на стосунки між керівництвом УСРР та РСФРР по партійній та радянській лінії. Якщо проаналізувати процес створення СРСР, то можна зробити висновок, що вже в цей час Й. Сталін виступав як арбітр у міжвідомчих суперечках, що давало змогу посилювати авторитет та вплив на всю структуру управління величезної держави. Керівництво УСРР, обстоюючи республіканські інтереси, змушене було підкорятися рішенням політбюро ЦК РКП(б), оскільки пов'язане партійною дисципліною. Сказане вище не означало, що після створення СРСР диктатура була монолітною. Зіткнення інтересів інституцій та політичних фігур продовжувалося.

IV.3. Посилення сталінського контролю за діяльністю керівництва КП(б)У

Л. Каганович в Україні. Після інтеграції України в СРСР та усунення з ключової політичної посади в керівництві УСРР Х. Раковського провідну роль почав відігравати перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг, німець з Поволжя, більшовик з дореволюційним стажем. Він добре знав парторганізації Катеринослава і Донбасу. Користуючись їх підтримкою, мав власну думку з багатьох економічних і політичних питань. Нерідко його позиції не збігалися з точкою зору керівників Радянського Союзу.

В 1923–1924 рр. у боротьбі проти Л. Троцького українські партійні лідери підтримували правлячий тріумвірат Г. Зінов'єва, Л. Каменєва і Й. Сталіна. Але з початком розбіжностей серед них Е. Квірінг схилився до підтримки Г. Зінов'єва і Л. Каменєва. 5 січня 1925 р. він повідомив Й. Сталіну, що секретарі губернських партійних комітетів в Україні пропонували виключити Л. Троцького з політбюро ЦК ВКП(б) і змістити його з посади голови РВС Червоної армії. На цей пост пропонувалися Й. Сталін або Ф. Дзержинський²⁵¹.

11 січня 1925 р. Й. Сталін відправив Е. Квірінгу телеграму, в якій говорилося: «1) у питанні про Троцького ми всі сходимося в тому, що його треба зняти з Ревради, причому більшість вважає — замість Троцького треба поставити Фрунзе; 2) що стосується подальшої роботи Троцького у Політбюро, в керівній групі є дві думки, більшості і меншості: більшість вважає, що доцільніше не виставляти Троцького з Політбюро, а робити попередження, що в разі повторення з його боку актів, які йтимуть врозріз з волею ЦК і його рішень, Троцький

²⁵¹ Див.: Навколо статті Л.Д. Троцького «Уроки Октября» // Известия ЦК КПРС. — 1991. — № 8. — С. 180.

буде негайно виставлений з Політбюро і відсторонений від роботи в ЦК; більшість думає, що при залишенні Троцького в ЦК Троцький буде менш небезпечний в Політбюро, ніж поза ним; меншість вважає, що треба негайно вибивати його з Політбюро із залишенням в ЦК. Особисто я дотримуюся думки більшості»²⁵².

В цей же день відбувся пленум ЦК КП(б)У. Перед його початком прихильники Й. Сталіна К. Ворошилов і М. Калінін коротко розповіли про становище в політбюро ЦК ВКП(б) голові ВУЦВК Г. Петровському. Він повинен був ознайомити українських керівників з ситуацією, забезпечивши підтримку більшості. Але 12 січня 1925 р. Е. Квірінг телеграфував Й. Сталіну про результати голосування на пленумі: «Пленуму ЦК на закритому засіданні повідомив вашу телеграму. Більшістю 27 проти двох Пленум постановив вважати за необхідне зняти також і з Політбюро...»²⁵³. Рішення українського керівництва не збіглося з позицією Сталіна і більшості членів політбюро ЦК РКП(б).

Через кілька днів на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК РКП(б) (січень 1925 р.) розгорілася запекла боротьба між групою Й. Сталіна та Г. Зінов'євим і Л. Каменєвим. Приїхавши в Москву, Е. Квірінг одразу зустрівся з Г. Зінов'євим, в кабінеті якого обговорювалися питання зміщення Й. Сталіна з поста генерального секретаря ЦК РКП(б) та призначення його на посаду голови Реввійськради. На наступний день про кулуарну нараду дізналися всі учасники пленуму. Вони засудили статтю Л. Троцького «Уроки Октябрю» та усунули його з посади голови Реввійськради. Пропозиція Л. Каменєва призначити на звільнену посаду Й. Сталіна не пройшла.

У 1963 р. С. Гопнер згадувала, що під час пленуму ЦК Й. Сталін запросив кількох членів ЦК, і серед них Е. Квірінга, до своєї кремлівської квартири. Там Е. Квірінг висловився за призначення Й. Сталіна на посаду голови РВС. Й. Сталін сприйняв це з роздратуванням і образою²⁵⁴.

Пропозиції Е. Квірінга та інших українських керівників означали підтримку Л. Каменєва і Г. Зінов'єва на протигагу Й. Сталіну. Але ставати в опозицію до генерального секретаря ЦК РКП(б) українські лідери не хотіли. Вони пояснили свою позицію у зверненні до членів ЦК РКП(б) від 23 лютого 1925 р.: «Зважаючи на те, що ми орієнтувалися на них (Каменєва і Зінов'єва. — Авт.), — ми повинні заявити, що, приймаючи своє рішення, ми не знали підґрунтя розбіжностей у керівній групі, а виключно враховували настрої наших організацій і що ми вважаємо останні кроки т.т. Каменєва і Зінов'єва шкідливими для єдності партії і вважаємо, що в цих умовах від їх доброї волі в значній мірі залежить створення у керівній групі нормальних відносин та єдності в роботі. Ми зі свого боку докладемо всі сили, щоб наша Українська організація була єдиною у прагненні запобігти подальшому поглибленню розбіжностей»²⁵⁵.

²⁵² Орфографія листа збережена. Там само. — С. 183.

²⁵³ Там само.

²⁵⁴ Діброва С.С. Товариш Квірінг // Про минуле — заради майбутнього. — К., 1989. — С. 30–38.

²⁵⁵ Див.: Навколо статті Л.Д. Троцького «Уроки Октябрю» // Известия ЦК КПРС. — 1991. — № 8. — С. 190. Ситуацію зі зміщенням Е. Квірінга характеризував Г. Петровський у своєму

Е. Квірінг і Г. Петровський знову поїхали до Москви, щоб переконати в довірі до більшості в політбюро ЦК РКП(б). Але це не зменшило невдоволення групи Й. Сталіна незалежною позицією українських керівників. Він потребував особисто відданої йому людини, яка змогла б контролювати КП(б)У.

Тому було вирішено змістити Е. Квірінга. 13 березня 1925 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У він попросив надати йому двотижневу відпустку, а 20 березня подав заяву про звільнення його від обов'язків секретаря ЦК КП(б)У. У рішенні українського політбюро йшлося: «Враховуючи, що недостатньо повний зв'язок т. Квірінга як секретаря ЦК КП(б)У з ЦК РКП сприяв винесенню помилкового рішення Пленуму ЦК КП(б)У у питанні з приводу Троцького, а також несприятливі умови роботи, що виникли у зв'язку з цим всередині Політбюро ЦК КП(б)У, які можуть шкідливо позначитися на згуртованості і єдності Української організації, задовольнити клопотання т. Квірінга про зняття його з посади генерального секретаря ЦК КП(б)У. Категорично наполягати перед ЦК РКП на негайному присиланні на Україну на цю роботу т. Молотова як товариша досить авторитетного в партійній масі і здатного своєю керівною роботою в складній ситуації партійного життя об'єднати всю організацію»²⁵⁶.

З цим рішенням Г. Петровський та В. Чубар поїхали в Москву, де отримали схвалення Й. Сталіна. Питання про призначення секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова в Україну Й. Сталін обіцяв винести на чергове засідання ЦК РКП(б). Але 26 березня 1925 р. політбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення послати в Україну Л. Кагановича²⁵⁷. Очевидно, в умовах запеклої боротьби за владу Й. Сталін не бажав, щоб В. Молотов, один з його найближчих соратників, виїхав в Україну. Пізніше Л. Каганович стверджував, що В. Молотов відмовився від цього призначення.

Призначення Л. Кагановича було несподіваним для української компартії. Йому виповнився 31 рік, він був секретарем ЦК РКП(б), мав, незважаючи на свою молодість, великий досвід адміністративної роботи. Це була людина, тісно пов'язана з В. Молотовим і Й. Сталіним. Всього вісім років тому, в 1917 р. він покинув Україну як один з місцевих більшовицьких працівників. Зараз повертався керівником правлячої в Україні політичної партії.

Рішення політбюро ЦК РКП(б) українське керівництво зустріло з певним здивуванням. Л. Каганович не був відомою постаттю в українській компартії. Але він народився в Україні, перед революцією був одним з лідерів Київської та Юзівської партійних організацій, знав місцеві умови і деяких партійних працівників. Важливо, що він досить вільно володів українською мовою (вірніше, суржиком) для публічних виступів.

Як єврей, він міг бути мішенню для існуючого в компартії і суспільстві антисемітизму. Але як комуніст-інтернаціоналіст, який виступав за зміцнення

виступі на пленумі ЦК КП(б)У 7 квітня 1925 р. Див.: РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 108. — Арк. 110–113.

²⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 60. — Арк. 39.

²⁵⁷ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Каталог. В 3-х т. — М., 2000. — Т.1. 1919–1929. — С. 370; *Шановал Юрій*. Лазарь Каганович. — К., 1994. — С. 5.

радянської державності, Л. Каганович міг наполегливо проводити українізацію Компартії і радянської влади. Така позиція допомогла б йому зменшити між-групову напруженість у компартії між українцями, з одного боку, та євреями і росіянами — з іншого.

3 квітня 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло пропозицію ЦК РКП(б) рекомендувати Л. Кагановича генеральним секретарем ЦК КП(б)У. 5 квітня пленум ЦК КП(б)У з ініціативи Г. Петровського проголосував за введення Л. Кагановича до складу політбюро і оргбюро ЦК, обравши його генеральним секретарем ЦК КП(б)У²⁵⁸. Промова Л. Кагановича на пленумі справила на українських керівників гарне враження. Через деякий час Г. Петровський, перебуваючи на партійній конференції в Луганську, висловив кільком місцевим партійцям свою думку про Л. Кагановича: «Нам дали сильного працівника»²⁵⁹.

Перед від'їздом в Україну Л. Каганович обговорював з Й. Сталіним ситуацію в республіці. Й. Сталін напівжартома зауважив, що 7 членів українського політбюро мають 14 думок. Л. Кагановичу необхідно було це подолати принциповістю, енергією і працездатністю. Одним з його завдань був контроль за діяльністю українського керівництва, щоб забезпечити підтримку Й. Сталіну та його прибічникам. Не тільки Е. Квірінга, але і Г. Петровського підозрювали у хитаннях щодо Г. Зінов'єва і Л. Каменева²⁶⁰.

Прихована апаратна боротьба за вплив і владу йшла не тільки серед вищого керівництва України, але і між регіональними групами партійних працівників. «Катеринославці» очолювалися Е. Квірінгом, Г. Петровським, О. Медведєвим (першим секретарем Катеринославського окружкому). Їм протистояли «донбасівці» в особі А. Міхеєнка (перший секретар Артемівського окружкому) і В. Моїсеєнка (перший секретар Юзівського окружкому), яких підтримував В. Чубар. Помітно різнилися інтереси керівників Києва і Харкова, індустріального Лівобережжя України та переважно аграрного Правобережжя. Суперечності виявлялися у питаннях розвитку регіонів, частці капіталовкладень тощо. Без подолання подібного «групізму», «автономізму» і «місництва» регіональних партійних еліт центральне керівництво не могло ефективно контролювати систему управління²⁶¹.

Велику увагу Л. Кагановичу слід було приділяти політиці українізації, спрямованої на укорінення радянської влади в Україні. Він розраховував на підтримку М. Скрипника, якого в грудні 1917 р. Ленін спрямував в Україну. Як один з головних більшовицьких авторитетів у національній сфері, М. Скрипник докладав чимало зусиль, щоб переконати керівників СРСР серйозно сприяти українські національні прагнення.

²⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1 — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 54. Е. Квірінг був призначений заступником голови ВРНГ СРСР і представником українських інтересів на всесоюзному рівні.

²⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 144. — Арк. 95.

²⁶⁰ *Каганович Л.* Памятные записки. — М., 2003 — С. 377; *Феликс Чуев.* Так говорил Каганович. Исповедь сталинского апостола. — М., 1992. — С. 42, 46.

²⁶¹ *Каганович Л.* Памятные записки... — С. 377; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 61. — Арк. 61.

Л. Каганович у першому публічному виступі на IX Всеукраїнському з'їзді рад (3 травня 1925 р.) відзначив принципово новий для світової історії, більш прогресивний характер і форму організації радянської влади. Зустрінутий учасниками з'їзду з великим ентузіазмом, він з пафосом заявив: «Наш Союз Радянських Соціалістичних Республік є моделлю для Союзу Радянських Соціалістичних Республік світу, демонструючи пролетаріату Заходу і пригнобленим націям Сходу, як необхідно вирішувати проблеми влади. Ленінська система управління, ради депутатів трудящих, — стверджував оратор, — надали можливість кожному робітникові і селянинові брати участь у владі. Але для цього необхідно було мати певний рівень культури. Тільки радянська влада відкрила шлях для колосального зростання раніше пригнобленої української національної культури, що дозволяє залучити до управління мільйони людей»²⁶².

Звичайно, за декларованим Л. Кагановичем демократизмом радянської влади приховувалася диктатура партії, яка спиралася на органи безпеки. Але порівняно з царською Росією в пореволюційній Україні виникло більш відкрите й динамічне суспільство. Як зробити радянську владу привабливою, легітимною в його очах? Проблема полягала в тому, наскільки більшовикам вдасться використати піднесення українського національного руху для зміцнення радянської влади, виховання мільйонів «нових» українців, відданих ідеям комунізму, залучення їх до апарату державного управління. Для керівництва партії мова йшла про «радянизацію» українського суспільства шляхом українізації.

Здійснювана з 1923 р. українізація по-різному сприймалася в суспільстві і партії. З одного боку, вона дала потужний імпульс розвитку національно-культурних процесів. З іншого, викликала невдоволення русифікованих працівників в апаратах системи управління, російських міщан. Серед українців було чимало тих, хто щиро вірив у благі наміри радянських керівників. Ці люди обурювалися труднощами, з якими стикалася українізація, вказували на небажання багатьох чиновників здійснювати партійну політику.

Політика українізації у виконанні Л. Кагановича. 6 квітня 1925 р. Л. Каганович на пленумі ЦК КП(б)У вперше зустрівся з багатьма оцінками українізації в керівництві УСРР. З доповіддю на пленумі виступив О. Шумський, який обіймав посаду наркома освіти. Він підкреслив, що «перед нами стоїть те завдання, яке визначаємо одним словом — українізація в її широкому суспільно-культурному розумінні». В поняття українізації О. Шумський вкладав «вивчення української мови і культури, але не перетворення кого б то не було в українську національність». Водночас О. Шумський зазначав, що іноді українізація зводиться до того, що запрошують в якості перекладача якогось Петренка, Карпенка, Ковбасу, який старанно перекладає все, що виходить зі стін даного закладу. Тому українізація стикається не з опором робітничих мас, а партійного апарату. За його твердженням, найбільшою вадою українізації була її відсутність в партії, особливо в її керівній частині.

За таких умов зростала небезпека того, що український національно-культурний рух можуть очолити ворожі комунізму громадські та культурні діячі.

²⁶² Известия. — 1925. — 5 травня.

О. Шумський піддав критиці М. Грушевського, який видавав у той час журнал «Україна», редакцію журналу «Червоний шлях», поета Остапа Вишню. Його висновок був категоричний: «такі з комунізмом нічого спільного не мають». На закінчення О. Шумський попередив, що потужний культурний процес, який почався в Україні після революції, може очолити українська інтелігенція під прапором ідей М. Драгоманова. А необхідно, щоб цей процес «осідлала компартія».

Більшість учасників пленуму підтримала ідеї і висновки О. Шумського. Наприклад, В. Чубар говорив, що О. Шумський правий у головному — не можна допустити, щоб не більшовикам, а комусь іншому вдалося оволодіти розумом української молоді. Тому потрібно подолати настрої, спрямовані проти українізації. Проте ідеологічно правовірна доповідь О. Шумського викликала різке неприйняття частини членів ЦК, особливо керівників профспілок Ф. Угарова, А. Радченка, К. Гулого. Голова Харківського окррадпрофу К. Гулий заявив, що О. Шумський надмірно захопився українізацією, з нього «так і пре» націоналізм. Докази не наводилися, але профспілковий керівник з апломбом стверджував, що він більший інтернаціоналіст, ніж О. Шумський.

Л. Каганович розкритикував К. Гулого, підкресливши обов'язковість українізації КП(б)У. Доповідь О. Шумського схвалили, вказавши, що українське культурне будівництво «значною мірою підживлюється літературою старої дрібнобуржуазної української інтелігенції з ідеологічно ворожим комунізмом науково-історичним вантажем». Резолюція пленуму ЦК намітила практичні заходи з українізації внутріпартійного життя і кадрової політики. Зокрема, парторганізаціям пропонувалося активізувати добір, висування та виховання кадрів з українських робітників і селян²⁶³.

Виконуючи ці рішення, політбюро ЦК КП(б)У створило комісію з українізації на чолі з секретарем ЦК В. Затонським, до складу якої увійшло 27 керівних працівників. Підкомісії очолили: В. Чубар — народної освіти; В. Затонський — преси, літератури і партпросвіти; Л. Каганович — партапарату; І. Клименко — Червоної армії; Ф. Корнюшин — профспілок; О. Шліхтер — кооперативів; М. Демченко — комсомолу. 30 квітня 1925 р. була утворена Центральна комісія українізації радянського апарату на чолі з В. Чубарем. Одночасно ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову «Про заходи якнайшвидшого проведення повної українізації радянського апарату», яку незабаром доповнили низкою законодавчих актів. Вони передбачали адміністративну відповідальність за невиконання вимог українізації, аж до звільнення з роботи осіб, котрі не вивчили в достатньому обсязі української мови²⁶⁴.

²⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 158. — Арк. 147. — Спр. 160. — Арк. 44, 64, 69, 70–72. Я. Верменич справедливо відзначила, що в оцінках, які звучали на пленумі, були потенційно закладені репресивні заходи по відношенню до старої інтелігенції, які здійснили у недалекому майбутньому. Див.: *Верменич Я.В.* Здійснення українізації у 20–30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми. Дис. канд. іст. наук. — К., 1993. — С. 49.

²⁶⁴ *Кравченко Богдан.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. — К., 1997. — С. 141.

Українізацію поширили на партійний, профспілковий, державний апарат, а також армію. Л. Каганович аргументував її необхідність в армії тим, що селянство в Україні повинно бачити людей з багнетами, що говорять на одній з ним мові, сприймати її як свою, а не як окупаційну²⁶⁵.

На початку червня 1925 р. Л. Каганович особисто зустрівся з лідерами української інтелігенції академіками А. Кримським, М. Грушевським, С. Єфремовим. Незабаром на засіданні політбюро ЦК КП(б)У він повідомив про ці зустрічі. За його наполяганням було утворено комісію для вивчення настроїв інтелігенції і визначення тактики щодо неї. До складу комісії увійшли Л. Каганович, В. Чубар, О. Шумський, голова Держплану УСРР Г. Гринько та голова ДПУ УСРР В. Балицький. Співробітники органів держбезпеки постійно стежили за українськими академіками²⁶⁶. Вони надавали Л. Кагановичу інформацію, а він політично інтерпретував її²⁶⁷. Через деякий час Л. Каганович дав М. Грушевському таку характеристику: «Грушевський є, до певної міри, центром, навколо якого мобілізуються так звані вчені сили, що отруюють отрутою ідеології, яка не сприймається пролетаріатом, молоде покоління»²⁶⁸.

Керівництво УСРР рішуче здійснювало українізацію. В результаті кількість шкіл з українською мовою навчання зростає в республіці з 6 150 в 1922 р. до 15 148 в 1927 р.²⁶⁹ Близько 2 млн. дітей до 1927 р. навчалося українською мовою. Кількість преси, що видавалася українською мовою, зростає з 90 тис. примірників у 1924 р. до 612 тис. в 1926 р.²⁷⁰

Українізація торкнулася КП(б)У. У 1923 р. українці склали 30% її складу. З 3 702 партійних працівників губернського, окружного, районного рівнів українською мовою володіли 797 осіб²⁷¹. Серед керівників республіканських структур українську мову знали лише кілька людей.

У наступні роки українців в КП(б)У стало більше: у 1926 р. — 47%, в 1927 р. — 51,8%. Але навіть тоді серед тих, хто визначав себе українцем, близько 30% вважали рідною російську мову²⁷².

Після прийнятих у 1925 р. законів усі вивіски, бланки, діловодство організацій і установ переводилися на українську мову. На місцях розроблялися плани,

²⁶⁵ James E. Mace. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. Harvard., 1983. — P. 96.

²⁶⁶ Див.: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К., 1996. — С. 34–35, 60.

²⁶⁷ Valerij Ju. Vasil'ev. Le systeme d'information de la GPU: la situation politique en Ukraine dans les annees 20 rapportee a Kaganovic // Cahiers du Monde Russe. — 2001. — № 42/2-4. — P. 245–262.

²⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 253. — Арк. 12.

²⁶⁹ Каганович Л.М. Два года от IX до X съезда КП(б)У. — Москва; Харьков, 1927. — С. 17.

²⁷⁰ Див.: РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 112; Каганович Л.М. Работа партии и оппозиция. — Харьков, 1926. — С. 35.

²⁷¹ Діброва С.С., Панчук М.І. Вогонь і попіл // Про минуле заради майбутнього. — К., 1989.

²⁷² Верменич Я.В. Здійснення українізації у 20–30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми. Дис. канд. іст. наук. — К., 1993. — С. 72, 74.

які передбачали різні терміни завершення українізації. Службовці не мали права займати посаду, якщо вони не знали української мови або не давали зобов'язання вивчити її протягом шести місяців. Вони ризикували втратити свої робочі місця в разі невиконання інструкцій про українізацію²⁷³. Восени 1926 р. в Києві було звільнено з робочих місць 150 державних службовців, які не володіли українською мовою.

Необхідність користуватися українською мовою викликали невдоволення серед російськомовної бюрократії. Деякі поїхали в Росію, розповідаючи про «жахіття українізації». Український письменник М. Трублаїні зустрів таких людей в 1926 р. під час поїздки на Далекий Схід і описав їх настрої: «У сусідньому купе розмістилася компанія, яка перебирається з України аж до Омську. З їх розмов з'ясується, що жене їх українізація. Товстий бухгалтер і суха в каблучках і брошках «мадам» в розмовах з сусідами по купе обурюються українізацією і... євреями. Розповідають анекдоти про «самопер» і «мордописець». Мадам гаряче переконує архангельця і панночку з Пермі, які ніколи не були на Україні, в тому, що українська мова вигадана: що нею можуть користуватися тільки бандити — махновці і петлюрівці»²⁷⁴.

Серйозний опір українізації чинили російськомовні партійні і профспілкові керівники великих міст, а також більшість керівників вищих органів управління України. Л. Каганович опинився в центрі конфлікту між радикальними прихильниками українізації і лютими її критиками. Протириччя поглиблювалися побоюваннями послабити або навіть втратити традиційну соціальну базу компартії в Україні — російськомовний робочий клас.

Незабаром після квітневого пленуму ЦК КП(б)У виникли розбіжності між Л. Кагановичем і О. Шумським. Вони чітко проявилися 15 червня 1925 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У. Під час обговорення українського бюджету О. Шумський заявив, що витрати на культурні потреби в Україні зменшуються, в той час як в РРФСР вони збільшуються. О. Шумського підтримав М. Скрипник. Л. Каганович погодився, що потрібно збільшити асигнування Наркомосу України, але був різко проти тверджень про зменшення бюджетних витрат порівняно з Росією. Виразно виявилася принципова позиція Л. Кагановича: підтримувати будь-які прохання до загальносоюзних інстанцій про додаткові фінанси і ресурси, але не допускати невдоволення політикою «центру». Висловлювання Л. Кагановича робилися у властивій йому грубій, нерідко образливій манері. Як людина, наділена довірою Й. Сталіна, він міг дозволити собі подібну поведінку щодо інших керівників України.

О. Шумський був досвідченим політиком, людиною емоційною, з розвненим почуттям особистої гідності. Він не міг змиритися зі стилем керівництва Л. Кагановича. Через деякий час він почав висловлювати критичні зауваження на його адресу. Висловлювання відразу ставали відомими. Конфлікт між Л. Кагановичем і О. Шумським наростав. Першим серйозним приводом до нього

²⁷³ Кравченко Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. — К., 1997. — С. 141.

²⁷⁴ Вісті. — 1926. — 20 лютого.

стало призначення на одну з посад у Вінницький окружком колишнього боротьбиста Ф. Самутіна, проти чого були деякі працівники апарату ЦК КП(б)У. Їх підтримував Л. Каганович. Тільки наполегливість О. Шумського допомогла Ф. Самутіну. Але відносини між Л. Кагановичем і О. Шумським загострилися.

О. Шумський вважав, що національна політика компартії в Україні мала форму апаратної українізації, яка здійснювалася нещиро. На його думку, — це було великою політичною помилкою. Він був незадоволений авторитарними методами керівництва Л. Кагановича, його грубим ставленням до українських керівних працівників. З самого початку конфлікт двох керівників набув не лише політичного, а й особистого характеру. Вже влітку 1925 р. Л. Каганович повідомив Й. Сталіну про розбіжності, що почалися між ним та О. Шумським.

У кінці жовтні 1925 р. О. Шумський як член Виконавчого комітету Комінтерну з групою керівників компартії Західної України (КПЗУ) був прийнятий Й. Сталіним. Виникла тривала дискусія про ситуацію в Україні. О. Шумський стверджував, що українізація зіткнулася зі значними труднощами, її не бажали здійснювати керівні працівники. Він поставив питання про відкликання Л. Кагановича з поста генерального секретаря ЦК КП(б)У і заявив Й. Сталіну, що хоче виїхати з України. Колишній секретар ЦК КПЗУ М. Теслиук згадував, що О. Шумський запитував Й. Сталіна: «Невже більшовики України не зросли настільки, що вони самі зі своїх лав не могли висунути генерального секретаря ЦК з тим, щоб ЦК ВКП(б) затвердив це обрання? Чим Чубар, Петровський або Скрипник гірше Кагановича?» Й. Сталін багатозначно відповів: «Ти, Олександр Якович, правий, але ще рано»²⁷⁵.

Через кілька місяців О. Шумський пояснив українським керівникам підгрунтя своїх питань: «Ставлячи питання перед т. Сталіним про зняття мене з України у зв'язку з тією ситуацією, яка створилася, я виклав йому положення в національних справах і сказав, що, по-моєму, тов. Каганович не той політичний керівник нашої організації на посаді генерального секретаря, який нам потрібен, і що цій ролі більше б відповідав тов. Чубар. Мені було поставлене питання про те, а кого ж — у голови Раднаркому? Я сказав, що у нас є цілий ряд осіб, яких можна поставити на цей пост, і назвав три прізвища: т.т. Скрипника, Гринька і Затонського»²⁷⁶.

Л. Каганович сприйняв критику на свою адресу як спробу підірвати його авторитет. Для боротьби з О. Шумським він використовував українських керівників, які опиралися українізації. В кінці 1925 р. на політбюро ЦК КП(б)У спалахнув конфлікт О. Шумського з А. Радченком та Ф. Корнюшиним навколо відкриття Одеського оперного театру. Місцеві діячі культури вважали, що відкривати театр повинна російська трупа. О. Шумський підтримував думку про те, що першу постановку має здійснити українська трупа. Ф. Корнюшин і А. Радченко звинуватили О. Шумського і Наркомпрос в тому, що вони мобілізують безпартійні українські шовіністичні маси проти партії. О. Шумський подав заяву

²⁷⁵ Панчук М.І. «Націонал — ухильництво». Анатомія проблеми // Маршрутами історії. — К., 1990. — С. 221–222.

²⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 88. — Арк. 129.

про звільнення з посади наркома, яку не прийняли. Згодом політбюро ЦК КП(б)У погодилося з тим, що театр необхідно було відкривати українській трупі, але вказало, що Наркомпрос недовраховував політичного значення питання. Виходило, що О. Шумський правий, але його ж у цьому й звинуватили. У травні 1926 р. оперний театр відкривала російська трупа.

У грудні 1925 р. на IX з'їзді КП(б)У Л. Каганович багато говорив про необхідність українізації. Однак ряд делегатів виступили з критикою його методів керівництва. Наприклад, І. Дашковський вказував на сформований особистий режим у партії, заявивши з іронією: «...всі, хто не з вами, хто не згоден з т.т. Кагановичем і Сталіним, звичайно, — це не лєнінці, це ухильники»²⁷⁷. У заключному слові Л. Каганович відкинув звинувачення на свою адресу. Він підтвердив особисту прихильність українізації, аргументуючи її тим, що завдяки індустріалізації робітничий клас і міське населення в республіці стають переважно україномовними. Присутній на з'їзді голова ЦВК СРСР М. Калінін підтримав Л. Кагановича. По-перше, «всесоюзний староста» відкинув заяви про те, що він не підходить на посаду керівника української компартії: «Каганович тепер також українець і патріот не менше кожного з вас». По-друге, він зазначив, що боятися централізації з боку Москви не треба, тому що реальну загрозу для сформованої в СРСР системи управління являв місцевий автономізм: «зараз владу випустити з рук, зараз віжки випустити, зараз на місця дати місцеву політику — небезпечна штука»²⁷⁸. Погляди М. Калініна виразно свідчили про позиції керівництва РКП(б) в національній політиці.

Сталінська атака на націонал-ухильників. Зауважимо, що в фонді Й. Сталіна (зберігається в РДАСПІ) відклалися документи, які Л. Каганович надсилав до нього. Крім невеликих рукописних листів, які вкрай важко прочитати внаслідок поганої збереженості тексту, там є окремі матеріали з творів українських письменників. Й. Сталін знайомився з ними і здійснив вочевидь узгоджену з Л. Кагановичем дію. 26 квітня 1926 р. він надіслав листа «Тов. Кагановичу та іншим членам Політбюро ЦК КП(б)У», в якому дав оцінку національній політиці в Україні. Він стверджував, що О. Шумський помітив важливу тенденцію: рух, що широко поширився, «на підтримку української культури і суспільного життя». Й. Сталін відзначив, що це позитивне явище. Але треба змінити ставлення партійних і радянських працівників, «все ще пройнятих духом іронії та скептицизму в питанні про українську культуру та українську громадськість»²⁷⁹. Тому необхідно ретельно підбирати і створювати кадри людей, здатних опанувати новий рух в Україні.

Водночас Й. Сталін заявляв, що О. Шумський допустив серйозні помилки, змішуючи українізацію партії і радянського апарату з українізацією пролетаріату. Пролетаріат не можна було «українізувати зверху», вимушуючи його відмовитися від російської мови і визнати своїми українську культуру і мову. Й. Сталін натякав, що О. Шумський нібито хоче насильно українізувати проле-

²⁷⁷ Там само. — Спр. 135. — Арк. 131.

²⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 244, 255.

²⁷⁹ *Сталін І.В.* Сочинення. — Т. 8. — С. 149–150.

таріат на Україні (Шумський ніколи не заявляв подібного. — *Авт.*). «Це була б не національна свобода, а своєрідна форма національного гноблення», — підкреслив генсек. У листі говорилося також, що О. Шумський ігнорує негативні сторони українізації. Наприклад, прагнення частини української інтелігенції, що не підтримувала комуністів, очолити рух, який міг прийняти «характер боротьби за відчуженість української культури і української громадськості від культури і громадськості загальнорадянської, характер боротьби проти Москви взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури та її вищого досягнення — лєнінізму».

Й. Сталін відзначив статтю українського письменника М. Хвильового, який закликав до негайної дерусифікації пролетаріату в Україні, дистанціюванню української літератури від російської, відходу літературної України від Москви «так швидко, як це можливо». Одночасно М. Хвильовий виступав за збереження політичного союзу України з Росією. «Шумський не розуміє, — писав Сталін, — що лише в боротьбі з такими крайнощами можна перетворити українську культуру, що підіймається, і громадськість на культуру і громадськість радянську». Й. Сталін свідомо перекручував факти, переносючи вислови М. Хвильового — комуніста, колишнього чекіста — із літературної сфери в політичну.

30 квітня 1925 р. М. Хвильовий опублікував в журналі «Культура і побут» статтю, яка поклала початок літературній дискусії в Україні. У той час поширилися погляди, що трудящі, звільнившись від соціального пригноблення, дістали можливість опанувати літературну техніку і письменницьку майстерність. Для цього не треба мати здібності, талант, а досить створювати твори абсолютно нової, класово чистої літератури. Розкритикувавши подібну «баналізацію творчості», М. Хвильовий заявив про свою орієнтацію на «психологічну Європу», на Г. Гете, Ч. Байрона, Ч. Дарвіна і К. Маркса. Одночасно він висунув концепцію «азіатського ренесансу», в якій вітав соціальне і національне звільнення азійських країн. Географічне положення між Європою і Азією, ідеї комунізму, післяреволюційне духовне відродження допомагали Україні стати своєрідним каналом збагачення впливів європейської культури, заснованої на традиціях греко-римського мистецтва, духовними впливами Азії.

Полемічні ідеї М. Хвильового викликали велику дискусію про літературні проблеми, яка швидко перемістилася в політичну сферу. У запалі полеміки опоненти звинуватили М. Хвильового, що в його творчості простежується апріорний вплив російських письменників Б. Пильняка і Вс. Іванова. У відповідь з'явилася знаменита стаття «Апологети писаризму». Тринадцятий розділ статті мав скандальну назву «Московські задрипанки». У ній говорилося, що українська література не повинна орієнтуватися на російську, вона повинна бігти шонайшвидше від російської культури, від її стилів²⁸⁰.

Й. Сталін уважно читав, залишаючи численні позначки червоним олівцем, статтю М. Хвильового, яку йому передав Л. Каганович. Генсек додав літературним пасалям українського письменника політичний характер. Його лист від

²⁸⁰ Див.: *Ковалів Ю.І.* Літературна дискусія 1925–1928 рр. — К., 1990. — С. 15–16, 19, 26–27.

26 квітня 1926 р. був спрямований не лише проти О. Шумського, М. Хвильового та інших, але, головним чином, проти українського національного руху, його потенційної небезпеки для Росії і компартії. Він розглядав Москву як цитадель міжнародного робітничого руху і ленінізму. Для нього «радянiзація» українського національного руху означала відданість і вірність ленінізму як вищому досягненню російської культури. Тобто він виступав як органічний російський патріот, ідеологія якого закорінювалася в російській культурі. Українському національному руху відводилося підлегле місце в порівнянні з російською культурою.

Свідомо спотворюючи заяви О. Шумського і М. Хвильового, Й. Сталін відкривав Л. Кагановичу шляхи для боротьби з ними. При цьому він вдавав, що зберігає нейтральну позицію. Опублікована версія сталінського листа від 26 квітня 1926 р. містила таку сентенцію: «можливо, Каганович має деякі недоліки переадміністрування. Можливо, організаційний натиск дійсно спостерігається в практиці тов. Кагановича»²⁸¹. У неопублікованій післямові до листа Й. Сталін стверджував, що не можна труїти боротьбистів минулим, необхідно їх залучити до партійної роботи, а О. Шумського — до керівної партроботи²⁸². Але чи можна було це зробити в умовах різкого загострення відносин між О. Шумським і українським керівництвом?

19 березня 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У заслухало попередню доповідь В. Затонського про результати українізації. В ході гострої дискусії Л. Каганович заявив: «Ми не можемо насильно українізувати російських робітників». Українське політбюро одностайно затвердило цю фразу 2 квітня 1926 р.²⁸³ О. Шумський не погоджувався, думав про негативну дію цього формулювання на політику українізації. Але, здається, політично коректні вислови нікого не хвилювали. Йому довелося виправдовуватися, доводити свою непричетність до ідеї насильницької українізації. Через кілька днів ЦК КП(б)У розіслав лист Л. Кагановича і В. Чубаря, в якому О. Шумський був обвинувачений у кар'єристських інтересах, бажанні захопити керівні пости в КП(б)У.

12 травня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У знову була заслухана доповідь В. Затонського «Попередні результати українізації». Обговорення викликало серйозні розбіжності українських керівників — більшовиків і колишніх боротьбистів. Л. Каганович виступив з великою доповіддю, виклавши бачення національних проблем у контексті українізації. На його думку, в Україні більшовики зіткнулися з тим, що після Жовтневої революції антирадянський рух прикривався прапором національного звільнення. Тому громадянська війна в Україні була дуже гострою і в лавах робітничого класу виникли заботони проти національної політики і українізації. Доповідач зачитував вислів Й. Сталіна в 1923 р. на національній нараді в ЦК ВКП(б): «Слабким пунктом радянської влади потрібно вважати Україну. Стан справ, у сенсі культури, писемності і т.д. тут

²⁸¹ *Сталин И.В.* Сочинения. — Т. 8. — С. 151.

²⁸² Цитується по: *Панчук М.І.* «Націонал-ухильництво»... — С. 224.

²⁸³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 205. — Арк. 201. — Оп. 16. — Спр. 2. — Арк. 168.

такий самий, як у Туркестані. Держапарат так само мало близький до мови і побуту народу, як у Туркестані. Тим часом, Україна має таке ж або майже таке ж значення для народів Заходу, як Туркестан для народів Сходу». На думку Л. Кагановича, становище в Україні ускладнювалося особливостями промислового розвитку: основні галузі промисловості тут виникли не в ході природного розвитку господарства, а штучно насаджувалися російським імперіалізмом і світовим капіталізмом.

Доповідач сформулював три завдання національної політики в Україні: 1) зміцнення української державності як складової частини СРСР, залучення широких мас корінного населення до державного і господарського будівництва, наближення державного апарату до мас; 2) розвиток культурного будівництва; 3) збереження за партією керівництва процесом українізації. Всі повинні були зрозуміти, що національний рух для комуністів був не самоціллю. «Потрібно добитися того, — відзначав Л. Каганович, — щоб кожен член партії підходив до національної культури з точки зору класової, а не з точки зору єдиної національної культури, що є не марксистським, не ленінським підходом».

Л. Каганович наводив, за його висловом, «перл» міркувань М. Хвильового: «Оскільки наша література стає, нарешті, на свій власний шлях розвитку, то перед нами стоїть таке питання: на яку зі світових літератур вона повинна взяти курс? В усякому разі, не на російську. Це рішуче і без обмовок. Не треба плутати нашого політичного союзу з літературним. Від російської літератури, від її стилів українська поезія повинна якнайскоріше тікати». Й. Сталін у згаданому вище листі коротко і обережно говорив про ці вислови М. Хвильового. Л. Каганович охарактеризував їх як прояв антипартійного ухилу і в кінці виступу підкреслив необхідність рішучої боротьби з «ідейним збоченням — протиставлення української культури російській культурі, протиставлення України Москві».

За заявою Л. Кагановича, принципи розбіжності між політбюро ЦК КП(б)У і О. Шумським почалися через оцінки творчості М. Хвильового. Він розповів: «Як була справа? Мені показали статтю т. Хвильового. Того ж дня, виходячи із засідання, ми зустрілися з т. Шумським — був я, Затонський, Корнюшин і ще хтось. Без всякої задньої думки запитую т. Шумського — чи читав він статтю Хвильового і як він її розцінює. На жаль, ми отримали відповідь, яка всіх нас вразила. Тов. Шумський відповів, що статтю читав і вважає її правильною. На моє питання: “Невже Ви, Олександр Якович, згодні з такою постановкою питання?” — т. Шумський з деякою дратівливістю відповів: “Що ж тут такого особливого”»²⁸⁴. У доповіді Л. Кагановича це була єдина фраза, присвячена О. Шумському. Але потім члени ЦК КП(б)У П. Постишев, М. Демченко, К. Сухомлин піддали запеклій критиці тих, чії погляди на українізацію не збігалися з позицією Й. Сталіна і Л. Кагановича. В їх числі виявилися О. Шумський, М. Хвильовий, партійно-радянський працівник П. Солодуб, поет М. Зеров, а також члени ВУАН.

²⁸⁴ РДАСП. — Ф. 83. — Оп. 1. — Спр. 113. — Арк. 2–4, 18–19.

Опонував Л. Кагановичу Г. Гринько, захищаючи О. Шумського. Він визнав невірними погляди М. Хвильового, але заявив, що не можна надалі допускати українофобських виступів деяких московських керівників.

Г. Гринько відзначив, що виникла тріщина в стосунках колишніх боротьбистів з іншими членами ЦК. Висунення українських кадрів на керівні посади деякі комуністи оцінювали насторожено: «Що ж ви пропонуєте — боротьбистам владу в партії передати?». Він запропонував здійснити кадрові перестановки в українському керівництві, зокрема призначити В. Чубаря генеральним секретарем ЦК КП(б)У. В. Чубар розцінив виступ Г. Гринька як несвідому провокацію і різко критикував його. Ф. Корнюшин звинуватив О. Шумського і Г. Гринька в спробі зайняти керівні пости і винести розбіжності зі стін ЦК. Запропоновані ними кадрові перестановки розцінювалися як спроба реорганізації політбюро українського ЦК з метою захоплення влади. Командувач військами УВО Й. Якір критикував О. Шумського за його вислови під час зустрічі зі Й. Сталіним: «Шумський безвідповідально сказав Сталіну, що організацію адміністрували механічними методами, підтискали, що Каганович організатор, але не політик».

О. Шумський відкинув звинувачення, заявивши, що українські елементи «в партії забиті, загнані і складають меншість, не говорячи вже про вплив... У партії панує російський комуніст, який підозрілістю і недружелюбністю, щоб не сказати сильніше, ставиться до комуніста-українця». Він відзначив, що його розбіжності з Л. Кагановичем носять не особистий, а принципово-політичний характер. У відповідь Л. Каганович стверджував, що жодного переадміністрування в його діяльності не було. «Я твердо заявляю, що в моїй роботі не було, немає і не може бути ніяких особистих елементів, і в методах роботи я завжди старався і стараюсь дружно, по-більшовицьки спрацюватись». О. Шумський як «член ЦК не повинен вести відповідної групової роботи проти свого ЦК». Дезінформуючи членів ЦК, Л. Каганович сказав, що О. Шумський перед Й. Сталіним поставив питання про зняття інших працівників. У політичному контексті натяки на «групову роботу» межували зі звинуваченнями у фракційності.

Наприкінці засідання В. Чубар висловився за необхідність об'єднання сил в ЦК. Він вважав, що генеральний секретар ЦК КП(б)У повинен залишитися на своєму місці. Потім розповів про зустріч з Й. Сталіним: «Сталін недавно сказав мені і Григорію Івановичу (Петровському — *Авт.*), що із розмови з Шумським зрозумів, що Каганович нас ображає. Я сказав, що я особисто жодних повноважень Шумському не давав виступати перед Сталіним»²⁸⁵.

Існував конфлікт між Л. Кагановичем, з одного боку, і Г. Петровським та В. Чубарем, — з іншого. Інакше глава українського уряду прямо сказав би Й. Сталіну про відсутність особистого тертя. Але два найавторитетніші українські керівники вважали за краще не виносити сміття з хати, демонструючи Й. Сталіну єдність українського ЦК і підтримуючи Л. Кагановича. Результатом засідання політбюро ЦК КП(б)У 12 травня став лист в ЦК ВКП(б). Він починався з питання про темпи українізації. Перераховуючи досягнення, керів-

²⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 88. — Арк. 118–120, 124, 127–128, 134, 137.

ництво республіки відкидало судження О. Шумського про те, що «українізація йде туго, на українізацію дивляться, як на повинність, яку виконують нехотя і з великою відтяжкою». Спростовувалася заява О. Шумського про цькування в лавах партії колишніх боротьбистів. «Ми стверджуємо, — писали українські керівники, — що ця заява не відповідає ні лінії, ні практиці ЦК КП(б)У. Досить вказати на те, що у складі Ради Народних Комісарів окрім т. Чубаря ми маємо таких корінних українців, як Гринько, Сербиченко, Дудник, Скрипник, Шумський, Шліхтер, Полоз, Сухомлин і т.д. У складі Політбюро ЦК ми маємо 6 українців. У складі секретаріату двох — Затонський, Клименко». Далі в листі перераховувалися колишні боротьбисти, що знаходилися на відповідальних партійно-радянських посадах.

Українські лідери підкреслювали, що виступ О. Шумського підривав єдність у ЦК КП(б)У: «Розбіжності у нас з т. Шумським є в тому, як розуміти українську культуру (він, як це підтвердилося на останньому засіданні Політбюро, солідаризуватиметься фактично з т. Хвильовим), як ставитися до українізації російської частини пролетаріату, і, нарешті, кого вважати українським працівником (інакше кажучи, чийми руками повинна будуватися КП(б)У і УРСР)». Вказувалося, що «фрондуючі» виступи О. Шумського підривали його авторитет в партії.

Керівництво України продемонструвало відданість Й. Сталіну: «Ми цілком і повністю стоїмо на стороні Вашої думки, викладеній у Вашому листі. Ми дуже раді, що Ваша точка зору збіглася повністю, буквально повністю, з лінією ЦК КП(б)У, яку ми проводили». Потім воно стало на захист Л. Кагановича: «Що нас украй здивувало, це натяк на можливість тлумачити одне місце Вашого листа в сенсі Вашої згоди або напівзгоди з Шумським в оцінці т. Кагановича як політичного секретаря ЦК КП(б)У. Ви начебто допускаєте теоретичну можливість переадміністрування і затиску керівних радянських органів з його боку. Результати річної роботи т. Кагановича в Україні, в її вкрай складних обставинах, досить яскраво виявляють роботу т. Кагановича як одного з керівників політичної роботи в Україні. В той же час насмілюємося Вас завірити, що ніколи ще в Україні не вдавалося створити такого дружнього товариського ладу в роботі керівних органів (партійних та інших), як саме в період перебування на посту генерального секретаря т. Кагановича».

Л. Каганович вніс багато правок до тексту листа, підписаного всіма членами політбюро ЦК КП(б)У і написав особисту записку, в якій приєднувався до оцінки національної політики, зробленої в першій частині цього листа (вона дослівно повторювала фрази з його виступу на засіданні 12 травня. Щодо другої частини листа він вказав: «Утримуюсь по другій частині листа, оскільки вона стосується оцінки моєї роботи. У той же час я повинен заявити, що стан у керівному центрі української організації може бути охарактеризований як стан справжньої колективної дружньої роботи, товариської спайки, заснованої на єдиній ленінській політичній лінії партії. Зокрема, особисто моїй роботі в Україні у вирішальній мірі сприяло і сприяє та товариська підтримка, яку я знайшов у всіх членів ПБ, зокрема, у т.т. Григорія Івановича і Власа Яковича

(Петровський і Чубар — *Авт.*), з якими ми дружно працювали, працюємо і впевнений — будемо дружно працювати»²⁸⁶.

Л. Каганович продовжив критику О. Шумського на пленумі ЦК КП(б)У у червні 1926 р. Після доповіді В. Затонського про українізацію спалахнули бурхливі суперечки. Профспілкові лідери, секретарі окружкомів партії кинулися в атаку на колишніх боротьбистів. Члени ЦК А. Іванов, А. Березін, два донбаськівські керівники Д. Міхеєнко і В. Моїсеєнко заявили, що в партії з'явилися групи невдоволених національною політикою. К. Гулий звинуватив колишніх боротьбистів у фракційності під національною оболонкою.

Цього разу О. Шумський захищав М. Хвильового і В. Сосюру, звинувачених В. Затонським у націоналізмі. Він нагадав, що вони — пролетарські письменники Донбасу, під час громадянської війни служили в Червоній армії. Літературна дискусія довкола їх творчості перетворилася на обговорення питань українського національного руху. Але навіщо очолювати її з Москви, якщо це може зробити керівництво української компартії? — запитував О. Шумський.

О. Шумського підтримали його колишні товариші по партії боротьбистів. П. Солодуб відкрито заявив: «Якщо у нас до 1923 р. був у партії ухил у бік створення української державності, то з 23 року є інший ухил, ухил втрати української державності...». Особливо обурило багатьох те, що П. Солодуб порівнював входження України до складу СРСР з Переяславським договором 1654 р., за яким Україна спочатку виявилася в конфедеративному союзі з Московським царством, а потім втратила державність. Г. Гринько повторив, що «Каганович не є органічно з Україною зв'язаним у процесі будівництва соціалізму». В. Чубар, Г. Петровський і М. Скрипник звинуватили О. Шумського в захисті національного «ухильництва» на літературному фронті.

На 6 червня 1926 р. було призначене закрите засідання пленуму ЦК КП(б)У. Перед його початком в кабінеті Л. Кагановича члени політбюро ЦК протягом 7 годин намагалися переконати О. Шумського визнати помилковість своїх заяв. Щоб не порушувати єдність керівництва, О. Шумський погодився з постановою пленуму, але думку про Л. Кагановича не змінив. За підсумками українізації пленум одноголосно ухвалив резолюцію, яка впродовж кількох років була основним документом, присвяченим національній політиці.

Загострення конфлікту Л. Кагановича і О. Шумського збіглося з утворенням об'єднаної опозиції у складі Л. Троцького, Г. Зінов'єва і Л. Каменєва. Виникла потенційна небезпека політичних зв'язків об'єднаної опозиції з О. Шумським та Г. Гринько проти Й. Сталіна. Той підсилював політичну вагу Л. Кагановича, провівши його в липні 1926 р. кандидатом в члени політбюро ЦК ВКП(б). Й. Сталін потребував беззастережної підтримки керівництва України. Тому Л. Каганович бажав якнайшвидше розправитися з О. Шумським.

У листопаді 1926 р. Г. Гринька перевели до Москви на посаду заступника голови Держплану СРСР. 16 листопада 1926 р. на стіл Л. Кагановичу лягла довідка секретаря парткому Наркомосу України А. Кириченка, в якій говорилося про невідвідування О. Шумським колегій Наркомосу і несплаті ним партійних

²⁸⁶ РДАСП. — Ф. 83. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 6–7, 9, 11–12.

внесків. 20 листопада політбюро ЦК КП(б)У звільнило М. Ялового і М. Хвильового від обов'язків редакторів журналу «Червоний шлях» за політичні помилки і призначило головним редактором В. Затонського. Тоді ж за вказівкою ЦК КП(б)У партійний комітет Наркомату освіти вирішив заслухати звіт О. Шумського про його роботу на посаді наркома²⁸⁷.

25 листопада у виступі перед комуністами свого наркомату О. Шумський пішов на поступки Л. Кагановичу. Він заявив, що М. Хвильовий у полеміці про шляхи розвитку української культури несподівано став на сторону українського націоналістичного табору. 4 грудня О. Шумський надіслав Л. Кагановичу скорочений варіант свого виступу. 7 грудня Л. Каганович відповів, що не задоволений характером критики М. Хвильового і не згоден з політичною оцінкою особи М. Грушевського, яку дав О. Шумський. 11 грудня О. Шумський направив перероблений текст виступу. Л. Каганович ознайомив з його посланнями Г. Петровського, заявив про незадоволення їх політичним сенсом, зажадав від О. Шумського публічно заявити про свої помилки. Л. Каганович вніс багато правок до тексту і повернув його. 15 грудня О. Шумський відправив Л. Кагановичу третій варіант виступу, який знову не сподобався.

18 грудня епістолярний діалог, який з обох боків починався зверненням «Дорогий», був перерваний. Нерви О. Шумського, досить імпульсивної людини, не витримали. Він відверто написав: «Повинен сказати, Лазар Мойсейович, що, загалом, Ваші поправки справили на мене гнітюче враження ставлення до мене як до чужої і чуждої для ЦК людини. Хоча я все зробив на червневому пленумі для того, щоб покінчити з тертями, які мали місце до цього пленуму, і ні в чому принципово не розходжуся з ЦК... Вважаю, що зробив все, навіть сказав, що захищав помилкові позиції, коли насправді цього не було, аби усунути всяку можливість кому б то не було спекулювати моєю уявною опозиційністю до ЦК»²⁸⁸.

Одночасно О. Шумський надіслав лист в політбюро ЦК КП(б)У, в якому просив звільнити його від роботи в Наркомосі УРСР. Політбюро вирішило заслухати звіт про його роботу.

2 лютого 1927 р. на політбюро Л. Каганович зажадав від О. Шумського визнати помилки, на які вказувалося в листі Й. Сталіна. О. Шумський відмовився. Тоді український генсек за підтримки Г. Петровського спробував скомпрометувати О. Шумського, заявивши, що той на засіданні союзного ЦВК виступив проти будівництва Дніпрогесу. О. Шумський відкинув це звинувачення: «Ми повинні приступати до будівництва Дніпробуду, коли ми отримаємо гарантії і забезпечення будівництва союзним бюджетом, а коли на нас перекадуть весь тягар, на український бюджет, то це заріже всі інші галузі будівництва. Ось чому я так ставив питання... Говорити про те, що я проти Дніпробуду, це розповідати казки, в які ніхто не повірить»²⁸⁹. Політбюро звільнило О. Шумського з посади наркома освіти України.

²⁸⁷ РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 135. — Арк. 53.

²⁸⁸ Там само. — Спр. 135. — Арк. 71, 88, 108, 116–117.

²⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 93. — Арк. 71.

Знявши О. Шумського з посади, Л. Каганович посилив критику на його адресу. На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У (26 лютого — 3 березня 1927 р.) він заявив, що українська націоналістична ідеологія особливо небезпечна.

Він засудив розмови про те, що в ЦК існує антиукраїнський похід, гоніння проти боротьбистів²⁹⁰. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У підтвердив рішення політбюро ЦК про звільнення О. Шумського від обов'язків наркомоса України. На цю посаду був призначений М. Скрипник. Після цього О. Шумський виїхав і більше ніколи не повертався до України.

Л. Каганович у боротьбі з опозиціонерами. Конфлікт між Л. Кагановичем і О. Шумським з питань українізації ускладнювався втручанням Л. Каменєва і Г. Зінов'єва. Вони намагалися в ході боротьби за владу загострити протиріччя усередині українського керівництва. Опозиція різко критикувала українізацію, щоб порозумітися з комуністами, невдоволеними партійним режимом і політикою в Україні.

Зазначимо, що після призначення Л. Кагановича керівництво України почало беззастережно підтримувати Й. Сталіна. Члени політбюро ЦК КП(б)У виїхали до Києва, Катеринослава, в Донбас, щоб запобігти розколу партії. З метою «об'єднання довкола ленінського ЦК РКП(б)» у вересні-жовтні 1925 р. в Україні були проведені перевибори партійних органів²⁹¹. Всіх невдоволених політикою постаралися змістити з посад. Нові секретарі місцевих партійних комітетів висловлювалися проти опозиціонерів.

На IX з'їзді КП(б)У (6–12 грудня 1925 р.) на адресу «нової опозиції» звучали різкі звинувачення, а також пропозиції рішуче припиняти спроби «підірвати ленінську більшовицьку дисципліну у нашій партії»²⁹². Безпосередньо перед з'їздом українське керівництво вжило ряд спритних політичних заходів. 5 грудня 1925 р. на пленумі ЦК КП(б)У виступив перший секретар Сталінського окружного партії В. Моїсеєнко, запропонувавши обрати у почесну президію майбутнього з'їзду лише Й. Сталіна. Це було порушенням існуючої традиції: у той час обирали почесну президію з декількох осіб — вищих керівників більшовицької партії. Головуючий на засіданні пленуму Г. Петровський заявив: «Ця пропозиція зустрічає з боку ЦК велике співчуття і ми постараємося провести на з'їзді цю пропозицію»²⁹³. У доповіді на з'їзді і в заключному слові Л. Каганович не шкодував сил, щоб обґрунтувати правильність позиції Й. Сталіна.

На XIV з'їзді ВКП(б) (18–31 грудня 1925 р.) делегати від України грали ключові ролі в засудженні позиції Л. Каменєва і Г. Зінов'єва²⁹⁴. Зі звинуваченнями виступали Л. Каганович, П. Постишев, О. Медведєв, Г. Петровський,

²⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 253. — Арк. 13.

²⁹¹ Каганович Л. Памятные записки... — С. 375, 377.

²⁹² История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти тт. — М., 1970. — Т. 4. — Кн. 1. — С. 409–414.

²⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 178. — Арк. 9.

²⁹⁴ История Коммунистической партии Советского Союза... — Т. 4. — Кн. 1. — С. 379.

М. Скрипник. Від імені української, уральської, московської і білоруської делегацій В. Чубар, підтриманий з'їздом, запропонував зняти доповідь Л. Каменєва про господарське будівництво.

У відповідь Л. Каменєв і Н. Крупська звинуватили Л. Кагановича у проведенні політики, спрямованої на заохочування українських куркулів. Г. Зінов'єв скористався виступом Г. Петровського на пленумі ЦК КП(б)У (липень 1925 р.), який засуджував поблажливе ставлення партії до середнього і багатого селянства. Один із лідерів «нової опозиції» заявив, що цей вислів не відрізняється від їх позиції. Репутація Г. Петровського опинилася під загрозою, як і позиція політбюро ЦК КП(б)У. Стурбований Л. Каганович звинуватив Г. Зінов'єва у «вириванні» цитати із загального контексту²⁹⁵. У січні 1926 р. політбюро ЦК ВКП(б) направило Г. Петровського у складі восьми членів ЦК до Ленінграда для роз'яснення підсумків з'їзду²⁹⁶.

Новий етап внутріпартійної боротьби за владу почався на липневому 1926 р. пленумі ЦК ВКП(б). Л. Каменєв, Г. Зінов'єв і Л. Троцький знову виступили проти Й. Сталіна. Л. Каганович та інші українські керівники стали одними з основних об'єктів критики об'єднаної опозиції. Вона засуджувала українізацію, порушення внутріпартійної демократії, авторитарний стиль керівництва Л. Кагановича. Почалося широке обговорення цих проблем у партії. 17 липня Л. Каганович виступив на пленумі ЦК ВКП(б) із вкрай різкими оцінками опозиції. Його настрій, манеру вести полеміку, ставлення до колишніх соратників передає стенограма пленуму: «Між іншим, я повинен взагалі сказати, що т.т. з опозиції, особливо тов. Троцький, останнім часом спеціалізуються на цькуванні і на нападах на Україну й Українську організацію. Майте на увазі, т.т., нічого у вас не вийде з Україною. Ви, мабуть, погано знаєте донецьких, катеринославських, харківських та інших робітників... Тов. Троцький тут говорив про специфічний український тон. Я повинен сказати, що навіть з точки зору тов. Троцького тон не такий вже поганий. Я думаю, що Ваші опозиціонери інформують Вас про те, як вони виступають на зборах, пропонують свої резолюції і т.д., а Ви тут кричите: в Україні затиск, тяжка атмосфера і т.д. Так, у нас в Україні опозиція не має такої сили, яку Вам хотілося б (П'ятаков з місця: де?). В Україні. (П'ятаков: помиляєтеся.) Дозвольте мені, т. П'ятаков, — мені краще знати, що робиться в Україні, ніж Вам (шум, сміх). Я знаю, що Ви маєте зв'язок з Україною, але Ваші інформатори, мабуть, намагаються Вас підбадьорювати і перебільшують розмір опозиції. Я думаю, що т. П'ятаков ще не забув ставлення до нього донецьких робітників, не забув, як Вас блискуче вибили з Донбасу. Я думаю, що це відносилось не лише особисто до Вас, але і до Вашої опозиційності. (Троцький: якщо кого і потрібно вибивати, то це вибивати Кагановича.) Тов. Троцький, не я, а парторганізація вибиває і разом з парторганізацією я вибиваю тих, хто розкладає партію»²⁹⁷.

²⁹⁵ XIV з'їзд Всесоюдної комуністичної партії (б). 18–31 грудня 1925 р. Стеногр. звіт. — М., 1926. — С. 234.

²⁹⁶ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу... — Т. 4. — Кн. 1. — С. 431.

²⁹⁷ РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 18. — Арк. 88.

Критику опозиції Л. Каганович продовжив на пленумі ЦК КП(б)У 3–4 серпня. Тональність його виступу була настільки грубою, що часто переходила в лайку й образливі вислови. Він критикував висновок опозиції про неможливість побудови соціалізму в одній країні, стверджував, що радянська держава є базою світової революції, а тому національно-державна і міжнародна точки зору з цього питання збігаються. Потім пролунав такий пасаж: «А насправді, якого біса робітник і селянин мучитиметься, страждатиме і будуватиме, якщо він не упевнений, що він побудує... Навіщо ж тоді будувати, навіщо мучитися, навіщо страждати?». В кінці доповіді Л. Каганович оцінив свої стосунки з лідерами опозиції: «Із Зінов'євим і Каменєвим у 1923 р. я проводив енергійну роботу по боротьбі з троцькізмом у Москві... Ми були особистими приятелями. Коли стояло питання про виключення Троцького з членів Політбюро, то вони сказали мені: «Ти напівтроцькіст, ти троцькіст, ти зрадник, тому що проти нас, проти того, щоб виключити тов. Троцького з членів Політбюро». Це було в 1923 р., а в 1926 р. вони виступають і говорять, що Троцький був правий»²⁹⁸.

Наприкінці 1926 р. Ю. Ларін опублікував у журналі «Більшовик» статтю про помилки в національній політиці. За його твердженням, підтримка національних мов і культур приводила до появи форм «зоологічної русофобії», як у випадку зі статтею М. Хвильового «Геть від Москви». Русофобія була «нарочитим засобом з боку приховано-контрреволюційних елементів для послаблення радянської влади шляхом чим більшого відособлення окремих народів, що входили до СРСР». Звичайно, Ю. Ларін «пересмикував карти», жодної «зоологічної русофобії» в статті М. Хвильового не було. Але Ю. Ларін критикував нібито серйозні помилки, що виникли в ході примусової українізації профспілок, членами яких нерідко були робітники, які називали себе українцями, але розмовляли по-російськи. За висловом Ю. Ларіна, збочення національної політики в Україні були проявами буржуазного тиску на пролетаріат, а також «опозиції по відношенню до загальнопартійної лінії»²⁹⁹.

Атаку на українізацію розпочав також один з підписантів листа 83 учасників троцькістсько-зінов'євської опозиції — В. Ваганян. У 1927 р. він опублікував книгу «Про національну культуру», в якій критикував політику українізації. У книзі повторювалися сталінські оцінки М. Хвильового, але у висновках В. Ваганян йшов набагато далі. На його думку, розширення сфери вживання української мови було реакційним експериментом, який гальмував культурний розвиток мас, підсилював позиції національної інтелігенції, утруднював процес проникнення радянської (тобто російської) культури в українське суспільство. Русифікаторські і централізаторські позиції В. Ваганяна виявилися в цій книзі абсолютно виразно. Міркування його логічно вели до політичних звинувачень проти Л. Кагановича, українського керівництва в спотворенні партійної лінії, зраді інтересів робітничого класу, дружби народів СРСР³⁰⁰.

²⁹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 214. — Арк. 15–16, 151.

²⁹⁹ Ларин Ю. Об извращениях при проведении национальной политики // Большевик. — 1926. — № 23–24. — С. 50–58; 1927. — № 1. — С. 59–69.

³⁰⁰ Ваганян В. О национальной культуре. — М., 1927. — С. 120–127, 175.

У червні 1927 р. на засіданні ЦКК ВКП(б) політику українізації піддав критиці Г. Зінов'єв. Він заявив, що лінія КП(б)У суперечить загальнопартійній національній політиці. Відповідь критикам українізації дав К. Таболов. Він відзначив, що в Україні випадки проти українізації сприйняли як гасло «Геть українізаторство, хай живе русифікаторство!». Це викликало хитання серед деяких партробітників і російських бюрократів. Щоб не залишалось сумнівів у правильності лінії на українізацію, К. Таболов процитував вислів Й. Сталіна на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.): «Нещодавно ще говорилося, що Українська республіка і українська національність — вигадка німців. Між тим зрозуміло, що українська національність існує, і розвиток її культури складає обов'язок комуністів»³⁰¹.

Л. Каганович на червневому 1927 р. пленумі ЦК КП(б)У заявив, що ворожі сили виражають свої настрої через опозиційний блок. У складному міжнародному положенні, стверджував він, опозиція намагалася використовувати зовнішні і внутрішні труднощі для нападу на ЦК партії. 14 липня 1927 р. секретаріат ЦК КП(б)У направив директиву місцевим парторганізаціям активніше виявляти опозиціонерів і виключати їх із партії³⁰². У місцевих парторганізаціях формувався «войовничий настрій на захист лінії ЦК». У вересні 1927 р. закрите засідання політбюро ЦК і ЦКК КП(б)У обговорило питання «Про останні виступи опозиції». Л. Каганович написав постанову про рішучу боротьбу «зі злочинними, розкладницькими діями троцькістської опозиції»³⁰³. З його санкції проти опозиції застосовувалися грубі методи. Наприклад, один з активних учасників опозиції, Х. Раковський приїхав на святкування 10-ї річниці Жовтневої революції до Харкова, потім до Дніпропетровська і Запоріжжя. У Харкові на урочистому засіданні міськради Х. Раковський виступив після доповіді Л. Кагановича. За завданням секретаря Харківського окружного партії П. Постишева була підготовлена група комуністів, яка переривала виступ свистом, криками з місць «Геть!».

За Х. Раковським та іншими опозиціонерами стежили чекісти. Від них Л. Каганович отримав відомості, що Х. Раковський хотів виступити на Кайдакській районній партконференції в Дніпропетровській області. Тому він направив від імені ЦК КП(б)У попереджувальну телеграму конференції: «Щоб зломити ленінську стійкість дніпропетровської організації, опозиційний ЦК спеціально відряджає до вас Раковського, який, роз'їжджаючи по Україні, збирає нелегальні конференції, збори для створення другої партії. Вітаючи вас, ЦК твердо упевнений, що ви зумієте показати троцькістам-підпільникам, що ніякі гастролери не зіб'ють дніпропетровську організацію з ленінського шляху, що як і раніше вона буде стійкою опорою ЦК. Геть розкольників і опозиціонерів, що

³⁰¹ Таболов К. О национальной культуре, об украинизации и о литературной истерике Ваганяна и Ларина // Большевик. — 1927. — № 11–12. — С. 76–77.

³⁰² Ниццой А.А. Состояние внутрипартийных отношений в КП(б)У. 1926–1939 г.г. Дис. на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. — К., 1992. — С. 101.

³⁰³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 123. — Арк. 134.

створюють другу партію! Хай живе єдність більшовицької партії та її залізна дисципліна!» Виступити Х. Раковському не дали.

У Дніпропетровську перед виступом Х. Раковського до зали був введений загін червоноармійців з міліцейськими свистками, його обсвистали і стягнули з трибуни. Після святкової демонстрації 7 листопада 1927 р. у Харкові за рішенням українського політбюро ЦК були арештовані перші 9 опозиціонерів, що намагалися провести альтернативну маніфестацію³⁰⁴.

20–29 листопада 1927 р. відбувся X з'їзд КП(б)У. На ньому Л. Каганович виступив зі звітом ЦК, в якому сформулював теоретичні положення, які на довгі роки визначили політику радянського керівництва в Україні.

Перш за все, стверджувалося, що світовий імперіалізм наполегливо готував класову війну проти СРСР. Тому Україна, географічно розташована поряд з двома такими сусідами, як Польща і Румунія, першою наражалася на небезпеку з боку ворога. Не випадково різні іноземні видання аналізували українську проблему і перспективи незалежності України. Інтереси Польщі та Англії, заявив Каганович, полягали не у створенні незалежної української держави, а в перетворенні України на плацдарм боротьби з Радянським Союзом, її економічному й політичному поневоленні. Для імперіалістичних держав радянська Україна представляла загрозу революційним впливом, до того ж їх залучав вихід до Чорного моря, зв'язок через її територію із Закавказзям і Персією. Але окупувати Україну і зробити з неї колонію нікому не вдасться, з пафосом заявив Л. Каганович. У зв'язку з цим він украй різко характеризував уряд УНР у вигнанні, як оперетковий і зрадницький.

Розправившись із потенційними політичними противниками, Л. Каганович відзначив, що українська державність може зростати і розвиватися лише в умовах диктатури пролетаріату. Секрет був простий: він полягав у радянській системі, партії і більшовизмі. «Розгадка в тому, — стверджував Каганович, — що Жовтнева революція поєднала революцію аграрну з революцією пролетарською, революцію національну з революцією соціалістичною. Найяскравішим показником сили і потужності Жовтневої революції є єднання і вирішення національного питання, будівництва національної держави, — конкретно кажучи, держави української — з інтернаціональними завданнями пролетарської революції і з будівництвом соціалізму».

Дуже цікаво, що Л. Каганович не заперечував вислову одного з лідерів меншовиків Н. Жорданія, який заявляв, що більшовики відтворювали українську націю. Раніше марксистки вважали її «неісторичною нацією». А Л. Каганович з гордістю говорив про досягнення українізації, культурну політику більшовиків, якій приділялася особлива увага. «Яскравим показником цього є те, — підкреслив Каганович, — що ми тут на чолі поставили одного з кращих, старіших більшовиків-ленінців — Миколу Олексійовича Скрипника».

Жорсткій критиці український генсек піддав російське націонал-ухильництво Ю. Ларіна, В. Ваганяна, Г. Зінов'єва. Він пов'язав їх з емігрантською газетою «Останні новини», яка схвалювала погляди Ю. Ларіна. Л. Каганович

³⁰⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 2. — Арк. 50.

відкинув всі звинувачення російських шовіністів, які заявляли, що українізація нав'язувалася і здійснювалася зверху. Одночасно він критикував націоналістичний ухил в КП(б)У і комуністів, що підтримували його, в КПЗУ.

В цілому, висновок Л. Кагановича був однозначним: керівництво України проводить правильну національну політику, направлену на зміцнення радянської влади і революціонізацію трудящих Європи.

Під шквал оплесків з'їзду Л. Каганович навіть приклад із двома синами Тараса Бульби (по однойменній повісті М. Гоголя): «Коли Остапа стратили у Варшаві, він тримався твердо і стійко, і лише крикнув: «Батько, де ти? Чи чуєш ти?», батько його, Тарас Бульба, сказав йому голосно: «Чую, син мій». Так скажемо і ми, Радянська Україна, коли нас покличе Остап і крикне: «Чуєш?», ми відповімо твердо: «Чуємо, чуємо!». Хай живе ленінська національна політика світової пролетарської революції!»

Після доповіді Л. Каганович отримав від делегатів декілька українопримних для нього анонімних записок про О. Шумського, «шумськизм», український бюджет. В одній попросили пояснити, чому затверджений ЦВК СРСР річний бюджет Москви склав 250 млн. рублів, а всієї України — 260 млн. рублів.

У відповідь Л. Каганович із роздратуванням заявив: «Якщо ця людина хоче сказати, що у нас немає державності, як говорив вчора тов. Любченко (секретар ЦК КП(б)У П. Любченко) критикував заяви окремих комуністів, що Україна в СРСР не має державності. — *Авт.*), він хоче, щоб у нас були повні митні кордони, була загорожа, яка б відгороджувала нас від Радянського Союзу. Ця людина хоче, щоб у Білгорода стояв кордон, а для того, щоб поїхати до Москви, необхідно брати дипломатичний закордонний паспорт. А ми говоримо, що в справі зв'язку з пролетаріатом інших союзних республік, у своєму зміцненні пролетарської державності нам така державність не потрібна. Нам потрібно, щоб ми поступово розширювали свої кордони, щоб поступово добивалися того, щоб ті кордони, які існують між нами і РРФСР, існували би між нами і майбутньою польською радянською соціалістичною республікою»³⁰⁵.

На XV з'їзді ВКП(б) (2–19 грудня 1927 р.) від української делегації виступило 11 чоловік із засудженням дій опозиції. Керівництво України демонструвало абсолютну відданість Й. Сталіну. Л. Каганович розповів про інциденти з Х. Раковським у листопаді 1927 р. і заявив, що опозиція перетворилася на «активну контрреволюційну силу». Він зажадав виключити з партії всіх прибічників Л. Каменєва, Г. Зінов'єва і Л. Троцького. Після з'їзду арешти і висилка з України опозиціонерів продовжувалася³⁰⁶. Отже Л. Кагановичу вдалося забезпечити цілковиту підтримку керівництва УСРР у внутріпартійній боротьбі за владу в Кремлі.

³⁰⁵ РДАСШ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 106. — Арк. 2–7, 9–11, 17.

³⁰⁶ Див.: XV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б)... — С. 139–140. Велика група членів партії була заарештована в травні 1928 р., після рішення політбюро ЦК КП(б)У про додаткові арешти колишніх опозиціонерів.

Дискусії щодо економічного розвитку УСРР. Від початку перебування в Україні Л. Каганович велику увагу приділяв проблемам економічної політики, яка викликала серйозні розбіжності в Компартії. Головні питання дискусій формувалися так: яким чином будувати соціалізм — технічно передовий лад в аграрній країні, що знаходилася в капіталістичному оточенні; де знайти внутрішні джерела накопичення для модернізації промисловості і технічного переоснащення сільського господарства; за допомогою яких заходів регулювати багатокладну економіку?

Є. Преображенський стверджував, що подолати техніко-економічну відсталість СРСР можливо в особливий період первинного накопичення методами перекачування коштів з радянського села. Для цього необхідно забезпечити селянинові все більш і більш заможне життя. Одночасно він підтримував пропозиції прибічників Л. Троцького про проведення примусової хлібної позики в 150–200 млн. пудів у 10% заможно-куркульських господарств, припинити фінансування кооперації, переклавши його на сільську «верхівку». Суми, що звільнилися, можна було використовувати на індустріалізацію.

Л. Троцький у засобах ліквідації техніко-економічної відсталості країни вважав за необхідне 18-ти відсоткові і більше темпи зростання промислового виробництва на рік. Він пропонував задовольняти попит на промислове устаткування, товари повсякденного вжитку за рахунок імпорту при одночасному нарощуванні експорту хліба. Тому, на його думку, треба було інтегруватися в світову економіку і розвивати в селі фермерське господарство, підтримуючи ринкову рівновагу в країні товарними інтервенціями³⁰⁷.

Пошук необхідних економічних рішень ускладнювався боротьбою за владу, взаємними звинуваченнями в ревізії марксизму і лєнінізму. У квітні 1925 р. на пленумі ЦК РКП(б) М. Бухарін заявив, що ухил від генерального курсу партії спостерігався у тих, хто виступав за розвиток верхівкових (багатих — *Авт.*) прошарків села. Він стверджував, що партія повинна направити державні кошти на підтримку головної маси селянства, в першу чергу, — середняків і бідноти, кооперації і колгоспів. «Ми йдемо на розвиток непу на селі», — підкреслював М. Бухарін, — тому постановка питання про те, що партія «розпускає куркуля», була неправильною. Критикуючи за такі погляди Ю. Ларіна та інших троцькістів, кремлівський ідеолог спеціально відзначав: «ми не підємо по лінії загострення класової боротьби на селі»³⁰⁸. У тому ж квітні 1925 р. М. Бухарін сформулював до розширеного пленуму виконкому Комінтерну тези стосовно селянського питання, в яких говорилося: «Кінцевою метою руху (до соціалізму — *Авт.*) є організація великого колективного сільськогосподарського виробництва, знищення протилежності між містом і селом, подолання відсталості сільського

³⁰⁷ Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: В 2 т. — М., 1997. — Т. 1. — С. 104–107.

³⁰⁸ Вісті. — 1925. — 1 травня.

господарства, яка при капіталізмі була одним із законів його розвитку»³⁰⁹. Стопвним шляхом до соціалізму він вважав кооперацію³¹⁰.

Принципово важливим було те, що XIV конференція РКП(б) (27–29 квітня 1925 р.) підтримала висновок Й. Сталіна про можливість перемоги соціалізму в одній, окремо взятій країні. Тим самим керівництво країни зміщувало акценти в політиці з ідеї світової революції на національно-державне будівництво. Але неправильно думати, що вожді більшовиків повністю відмовилися від мрії про всесвітню перемогу комунізму. Судячи із заяв Й. Сталіна, вони розглядали СРСР як базу для пролетарської революції в інших країнах.

На IX Всеукраїнському з'їзді рад Л. Каганович захищав від троцькістської опозиції гасло «Обличчям до села!», спрямоване на поживлення діяльності рад, розширення соціальної бази комуністичного режиму на селі. Генеральний секретар ЦК КП(б)У доводив правильність рішень XIV партконференції про зміну системи прямого оподаткування в селі, полегшення умов використання найманої робочої сили в сільському господарстві, короткострокової оренди землі. Зокрема, він заявив про те, що селянський ринок, який розширюється, з кожним роком пред'являтиме нові вимоги до промисловості. Якщо вона не зможе задовольнити запити селян, тоді, на його думку, селянин може сказати: «Коли ви тримаєте всю промисловість, а не можете дати нам цього ситцю, який нам потрібний..., то ми собі пошукаємо іншого промисловця, іншого господаря». Тому пошук джерел для подальшого розвитку промисловості — справа політична і її треба вести усередині країни, на основі приватного нагромадження, розвитку сільського господарства.

Л. Каганович говорив про те, що важливу роль в акумуляції фінансових коштів повинні були зіграти комітети незаможних селян (КНС). Саме їм держава планувала надати економічну допомогу. Вони контролювали діяльність сільських рад. Але що з ними треба було робити в умовах поживлення рад? У виступі Л. Каганович відповіді не дав, але проголосив, що через активізацію рад зміцнюється місцева влада.

Генсек КП(б)У підкреслював, що керівництво країни тримає в руках три вирішальні чинники: 1) кооперативне і колгоспне будівництво; 2) державну, тобто соціалістичну промисловість; 3) державну владу і потужну, «вимуштровану сталеву більшовицьку партію». З пафосом Л. Каганович стверджував: «Це запорука, що ми прийдемо до соціалізму, не дивлячись на те, що вимушено маневруємо через неп і товарні відносини»³¹¹.

Присутній на IX Всеукраїнському з'їзді рад Л. Каменєв навіть не обмовився про суперечності у керівництві ВКП(б) стосовно питань дальшого розвитку країни. Він виступав за розвиток селянського нагромадження, «наближення радянської адміністрації до широких селянських мас шляхом засвоєння радянським апаратом мови цих мас», електрифікацію України, розширення бюджетних прав республіки у складі СРСР. Даючи інтерв'ю газеті «Комуніст»,

³⁰⁹ Комуніст. — 1925. — 8 квітня.

³¹⁰ Правда. — 1925. — 6 березня.

³¹¹ Вісті. — 1925. — 13 травня.

Л. Каменєв підкреслив: «Україна може і повинна бути зразковою країною Радянського Союзу в справі соціалістичного будівництва»³¹². Делегати з'їзду одноголосно виступили за розвиток промисловості України. У спеціальній резолюції з цього питання наголошувалася необхідність почати будівництво великої гідроелектростанції на Дніпрі.

В історичній літературі ще на початку 1990-х рр. наголошувалося, що на той момент керівництво країни сподівалося на добрий урожай, широкомасштабні закупівлі зерна у селян, збільшення його експорту, а також імпорту устаткування. Були прийняті заходи щодо збільшення асигнувань на промисловий розвиток з 300 до 350 млн. рублів. Передбачалося ввести в дію всі металургійні заводи в Україні. Влітку 1925 р. Л. Каганович і Г. Петровський після неодноразових консультацій з Й. Сталіним підготували рішення про зміну функцій КНС. Л. Каганович проявив при цьому властиву йому манеру апаратної інтриги і політичної компрометації колег. З питанням про КНС на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 25 липня 1925 р. виступив секретар ЦК І. Клименко. Він ще в 1923 р. за підтримки Е. Квірінга пропонував ліквідувати КНС³¹³. З тих часів його думка не змінилася, тим паче, що він нічого не знав про домовленості з Й. Сталіним. На політбюро ЦК КП(б)У Л. Каганович виступив проти ліквідації КНС. В результаті І. Клименка можна було звинуватити у політичній незрілості³¹⁴.

Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся незабаром, підтримав сформульовані Л. Кагановичем пропозиції політбюро ЦК КП(б)У про ліквідацію адміністративних функцій КНС і перетворенню їх у громадські організації³¹⁵. На пленумі ЦК Л. Каганович розповів про рішення уряду СРСР понизити єдиний сільськогосподарський податок для України до 70 млн. пудів зерна, що складало близько 25% загальносоюзного. Для порівняння в 1923 р. він досягав 230 млн. пудів (34% загальносоюзного), а в 1924 р. — 114 млн. пудів (27%). Л. Каганович стверджував: «Роль України в цьому загальному зниженні (податків — *Авт.*), яке зроблене Москвою, дуже велика і нам мають бути вдячні не лише українські селяни, але і селяни всього Союзу»³¹⁶.

З цього питання погляди Л. Кагановича відрізнялися від позиції Г. Петровського. У 1924 р. ВУЦВК у низці законодавчих та нормативних актів вимагав чіткої класової політики в податковому законодавстві. Зниження податків у 1925 р. враховувало господарські інтереси середніх і порівняно багатих селянських господарств. На пленумі ЦК КП(б)У (липень 1925 р.) Г. Петровський піддав критиці буржуазні тенденції в партійній політиці, зокрема поблажливе ставлення до зростаючого впливу середнього і багатого селянства³¹⁷. Ці

³¹² Комуніст. — 1925. — 5 травня.

³¹³ Кульчицький С.В. Комітети незаможних селян // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). — К., 2000. — С. 153.

³¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 61. — Арк. 43.

³¹⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 325–327.

³¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 165. — Арк. 19.

³¹⁷ На XIV з'їзді ВКП(б) Г. Зінов'єв цитував виступ Г. Петровського на липневому 1925 р. пленумі ЦК КП(б)У. Не виключено, що це була спроба поглибити протиріччя у

твердження нагадували заяви, що лунали від Г. Зінов'єва, Л. Каменєва та інших опозиціонерів.

Труднощі з хлібозаготівлями, які виникли в липні-серпні 1925 р., загострили розбіжності в радянському керівництві. Довелося скорочувати експорт зерна, імпортувати устаткування, програми промислового розвитку. У країні загострився «товарний голод», виросли ціни, збільшилася кількість безробітних. Наркомат фінансів СРСР припинив кредитування підприємств.

Перед українським керівництвом гостро постала проблема фінансування республіканського бюджету. 28 серпня 1925 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У пролунали пропозиції поповнити бюджет відрахуваннями частини доходів підприємств трестів союзного підпорядкування. Висловлювалася думка обговорити бюджет на засіданні бюджетної комісії і президії ВУЦВК перед подачею його на сесію ЦВК СРСР. Л. Каганович виступив проти першої частини пропозицій, але підтримав другу.

Цікаво, що політбюро ЦК КП(б)У не прислухалося до його точки зору. Було прийнято рішення включити до прибуткових джерел бюджету УСРР відрахування від прибутків союзної промисловості і торгівлі, розташованої на території України³¹⁸. Проте ЦВК СРСР рішення не затвердив. Наприкінці 1925 р. декілька українських керівників заявили про необхідність формування самостійного республіканського бюджету в рамках конституції СРСР. Це викликало невдоволення не лише Л. Кагановича, але й Г. Петровського та В. Чубаря, які розцінили пропозицію як «спробу підризу єдності СРСР»³¹⁹.

Кризові явища в економіці, помилки в політико-управлінських рішеннях сприяли зміні поглядів групи Й. Сталіна, зокрема Л. Кагановича, на стратегію економічного розвитку. Виступаючи на IX з'їзді КП(б)У, Л. Каганович заявив, що основним завданням партії є «зростання нашої соціалістичної промисловості і форсування індустріалізації країни». Україна повинна знаходитися на одному з перших місць у загальносоюзному плані будівництва заводів. Глибокого аналізу господарських труднощів він не дав, явно вважаючи їх випадковими і легко виправними. Важливішим він вважав шлях, обраний Й. Сталіним.

Ще влітку 1925 р. генеральний секретар ЦК РКП(б) сформулював дилему, що стояла перед керівництвом партії: «Або ми розглядаємо нашу країну як базу пролетарської революції, маємо, як говорить Ленін, всі дані для побудови повного соціалістичного суспільства, — і тоді ми можемо і повинні будувати таке суспільство, з розрахунку на повну перемогу над капіталістичними елементами нашого народного господарства; або ми базу революції не вважаємо нашу країну, даних для побудови соціалізму не маємо, побудувати соціалістичне суспільство не можемо, і тоді, в разі відтягування перемоги соціалізму в інших країнах, повинні миритися з тим, що капіталістичні елементи нашого народного

позиції українського керівництва. Див.: XIV з'їзд Всесоюзної Комуністичної партії (б). Стеногр. звіт. — М., 1926. — С. 119.

³¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 59. — Арк. 26.

³¹⁹ Комуністична партія України: з'їзди і конференції. — К., 1991. — С. 93.

господарства візьмуть верх, у Радянській владі буде розклад, партія переродиться».

Й. Сталін побоювався, що тривале існування багатокладної економіки може привести до втрати партією влади. Гарантією від такого розвитку подій він вважав розвиток великої державної промисловості. Але чи можливий він в умовах капіталістичного оточення без кредитів ззовні? Відповідаючи на питання, Й. Сталін сказав: «Так, можливий. Справа ця буде пов'язана з великими труднощами, доведеться при цьому пережити важкі випробування, але індустріалізацію нашої країни без кредитів ззовні ми все ж можемо провести, не дивлячись на всю цю скруту». На його думку, можна використовувати лише новий шлях розвитку, «шлях, не вивчений ще повністю іншими країнами, шлях розвитку великої промисловості без кредитів ззовні, шлях індустріалізації країни без обов'язкового припливу іноземного капіталу...»³²⁰.

У грудні 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б) Й. Сталін підкреслив необхідність економічної незалежності СРСР і висловився за швидке розгортання промисловості із пріоритетом галузей, що випускають засоби виробництва. Складовою частиною дискусії, яка розгорнулася на з'їзді, стало питання про сенс непу. Вважати його соціалізмом, відступом до капіталізму, або маневром партії? Й. Сталін охарактеризував неп як особливу політику пролетарської держави, розраховану на допущення капіталізму, на боротьбу капіталістичних і соціалістичних елементів, на перемогу перших над другими, на знищення класів, на споруду фундаменту соціалістичної економіки. Передуючи сказаному, він запитав делегатів з'їзду: «І то хіба не відомо, що ми всі проти розширення непу?»³²¹. З наведених вище цитат добре видно, що логіка Й. Сталіна відрізнялася жорстким класовим підходом. Неп для нього був короткочасним процесом, а розвиток державної (на його думку соціалістичної) промисловості — засобом подолання багатокладності в економіці країни — пріоритетним завданням.

Більшість партійних керівників підтримали таку точку зору. XIV з'їзд ВКП(б) накреслив курс на індустріалізацію країни, розгортання соціалістичної промисловості «на основі підвищеного технічного рівня, проте, в строгій відповідності як з ємкістю ринку, так і з фінансовими можливостями держави». У директивах з'їзду наголошувалося, що магістральний шлях будівництва соціалізму в селі полягав у тому, щоб «залучити до кооперативної організації основну масу селянства і забезпечити цій організації соціалістичний розвиток...». Головним завданням було досягти перемоги «соціалістичних господарських форм над приватним капіталом». У запалі дискусій на з'їзді конкретні господарські проблеми не обговорювалися. Як вже вказувалося, за пропозицією В. Чубаря делегати зняли з порядку денного доповідь Л. Каменева про господарське будівництво. Теоретичні міркування Й. Сталіна та рішення з'їзду мали принципове значення для подальших подій: вони на роки визначили політику Компартії, діяльність держави та процеси у суспільстві.

³²⁰ *Сталин И.В.* Сочинения. — Т. 7. — С. 195, 198.

³²¹ XIV з'їзд Всесоюзної комуністичної партії (б). Стенографічний звіт. — М., 1926. — С. 489, 493.

Через декілька днів Каганович розповів харківському партійному активу про результати з'їзду. У його виступі звернуло на себе увагу підкреслене дотримання загальним партійним гаслам. Він відзначив необхідність будувати соціалізм на основі непу і союзу робітників та селян. Міжнародна ситуація вимагала зміцнити обороноздатність країни, а також розвивати промисловість як авангард економіки. Але існувала невідповідність між соціалістичною промисловістю і приватними селянськими господарствами, що породжувало немало господарських труднощів. Їх потрібно було вирішувати економічними, а не адміністративними методами, кооперуючи селян на шляху до соціалізму³²².

Особливу увагу Л. Каганович приділив електрифікації України як основи для великого промислового будівництва. Будівництво електростанції на Дніпрі повинно було стати початком і символом майбутнього промислового розвитку України³²³. Як відомо, комісію з будівництва Дніпровської станції очолював Л. Троцький, гарячий прибічник цього починання. Мабуть тому в 1925 р. Й. Сталін виступав проти проекту. Проте в цьому питанні його не підтримувала більшість політбюро ЦК ВКП(б). У квітні 1926 р. на пленумі ЦК ВКП(б) Й. Сталін звинуватив Л. Троцького в прагненні порушити баланс між фінансовими можливостями держави і темпом розвитку промисловості: «Чим, наприклад, пояснити той факт, що тов. Троцький, форсуючи питання про Дніпробуд, забуває про ресурси, необхідні для цього величезного підприємства? Як би нам не потрапити у становище того мужика, який, накопивши зайву копійку, замість того, щоб полагодити плуг і відновити господарство, купив грамофон і прогорів. Чи можемо ми не зважати на таку небезпеку? Чи можемо ми не зважати на рішення з'їзду (XIV з'їзду ВКП(б). — *Авт.*) про те, що наші промислові плани повинні погоджуватися з нашими ресурсами? А тим часом тов. Троцький явно не зважає на це рішення з'їзду»³²⁴.

У випадку Дніпробуду погляди Й. Сталіна і Л. Кагановича розійшлися, але не принципово. Українське керівництво, відстоюючи ідею Дніпробуду, переслідувало декілька економічних і політичних цілей. Однією з них було збільшення союзних інвестицій у республіканську економіку після політичного рішення про початок будівництва. Розвиток української промисловості стримувався недостатнім фінансуванням з державного бюджету. В умовах непу трести, у складі яких об'єднувалися державні підприємства, відраховували до держбюджету не відсоток з основного капіталу, а промисловий податок. Він не мав прямого зв'язку з результатами господарської діяльності трестів. Замість того, щоб розвиватися за рахунок власних нагромаджень, прагнути до прибутку, промисловість знаходилася в повній залежності від держбюджету. Так званий трестівський госпрозрахунок не був пов'язаний з ринковими стосунками, внут-

³²² Див.: Каганович Л.М. Итоги XIV ВКП(б). — Харків, 1926.

³²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 134. — Арк. 108–110.

³²⁴ Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925–1936 гг. Сборник документов. — М., 1995. — С. 11.

рішньопромисловим нагромадженням, що породжувало численні господарські й фінансові проблеми³²⁵.

У першому кварталі нового господарського року (він почався 1 жовтня 1925 р.) трести витратили значні суми з оборотних коштів на капітальні роботи. Але виробничі програми двох найкрупніших українських трестів — металургійного «Південсталь» і машинобудівного «ПМТ»³²⁶ — виявилися не виконаними. Одночасно наркомат фінансів СРСР продовжував жорстку кредитову політику, сподіваючись стабілізувати грошовий обіг і цінову рівновагу. Істотних результатів добитися не вдалося. У республіці загострився товарний голод, зросли роздрібні ціни. Селяни не квапилися продавати хліб, тому керівництво країни наполовину скоротило експорт хліба, який, до того ж, залишався нерентабельним через високі накладні витрати на хлібозаготівлі. На державних підприємствах довелося затримувати виплату зарплат, скорочувати тисячі робітників.

У квітні 1926 р. на пленумі ЦК КП(б)У Л. Каганович заявив, що проблема інвестицій у республіканську промисловість союзного підпорядкування пріоритетна для українського керівництва: «ми, члени ЦК ВКП, повинні з усією силою поставити вимогу про привілейоване становище металу і вугілля, якщо хочете, як галузей промисловості найбільш відсталих, в тому сенсі, що вони не мають своїх капіталів і не можуть вкладати власних нагромаджень. Їм держава повинна допомагати, на них треба звернути максимум уваги»³²⁷.

Через кілька днів пленум ЦК ВКП(б) підкреслив необхідність прискореного зростання машинобудування, металургійної і паливної промисловості, виробництва електроенергії, промисловості будівельних матеріалів, транспорту. Але де брати гроші на здійснення таких амбітних планів? На пленумі ЦК знову спалахнули гострі дискусії. Г. Сокольников за підтримки авторитетних економістів пропонував зосередитися на розвитку сільського господарства, щоб впродовж ряду років нагромадити фінансові ресурси, і лише тоді почати індустріалізацію. В іншому разі країну чекала депресія сільськогосподарського виробництва і зниження життєвого рівня селянства.

Прибічники Л. Троцького виступали за те, щоб почати індустріалізацію найвищими темпами, а потім поступово зменшувати їх за так званою затухаючою кривою, інтегруючись у світовий ринок. Разом з Л. Каменєвим і Г. Зінов'євим вони пропонували підвищити оптові ціни на промислові товари, обкласти 15 відсотків найбільш заможних селянських дворів підвищеними податками для поповнення джерел нагромадження. У цьому випадку країну чекала інфляція, наростання економічної кризи, неминучі соціальні потрясіння.

У чому ж полягав вихід? Необхідно відзначити, що економічні проблеми, з якими зіткнулося радянське керівництво, сьогодні представляються ще складнішими, ніж у той час. А запекла боротьба за владу заважала вождям партії

³²⁵ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 335.

³²⁶ Південний машинобудівний трест.

³²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 196. — Арк. 61.

знайти конкретні політичні рішення. Недаремно квітневий пленум ЦК ВКП(б) обмежився загальними фразами: експропріація непродуктивних класів (буржуазії і дворянства), анулювання боргів, зосередження доходів від промисловості, держторгівлі (внутрішньої і зовнішньої) та всієї кредитної системи в руках держави і т.п. дають можливість такого нагромадження усередині країни, яке забезпечує необхідний для соціалістичного будівництва темп розвитку індустрії. Тим самим визнавалося, що основні нагромадження створювалися за рахунок перерозподілу державного бюджету, який наповнювався в основному оподаткуванням сільського господарства.

Після пленуму в надрах загальносоюзних відомств визріла ідея про банкрутство українських трестів «Південсталь» і «ПМТ», які знаходилися на межі фінансового краху. У травні 1926 р. до Харкова приїхав голова ВРНГ і ОГПУ Ф. Держинський з пропозицією оголосити про майбутнє банкрутство з подальшою ліквідацією трестів і передачу їх майна та боргів іншим українським організаціям. Проблема розглядалася на політбюро ЦК КП(б)У 10 і 22 травня. Українські керівники рішуче заперечили Ф. Держинському. М. Скрипник прямо заявив: «Що Ви пропонуєте? Ви пропонуєте план, який є не більш не менш як перенесенням всього тягаря кризи на нашу українську промисловість. Ви хочете її подолати за рахунок лише нашої української промисловості. З цією частиною плану я не згоден і за це голосувати не буду». Він запропонував замість банкрутства збільшити державне кредитування українських трестів, звернути увагу загальносоюзних органів на українську промисловість: «Потрібно поставити перед ЦК ВКП(б) питання не лише про те, що є в Південсталі, а взагалі про те, що в Україні виникає загроза кризи, і відповідно цьому — необхідність приділити увагу, повернути обличчя сюди... Інакше кажучи, та позиція, яку Політбюро ЦК КП(б)У зайняло в цьому відношенні, повинна стати і точкою зору всього ЦК ВКП(б). В іншому разі виникне таке становище, що за цією катастрофою станеться інша, те ж саме може бути і в Донвугіллі тощо».

М. Скрипника підтримав О. Шумський, який відзначив: «Зараз піти на таке банкрутство, піти нам, щоб збанкрутіти і тим самим ще більше обтяжити становище цих трестів — означає свідомо йти на руйнування господарства в Україні. Хай видає постанови ПБ ЦК ВКП, хай видає постанови РПО, але ми повинні протестувати і боротися, щоб цього не було, бо це важкий удар по всьому господарству України». Л. Каганович не заперечував і вніс пропозицію звернутися з проханням до ЦК ВКП(б) не лише підсилити кредитування, але і загальне фінансування українських трестів³²⁸.

Перед обуреними керівниками України Ф. Держинський визнав, що криза «Південсталі» і «ПМТ» «показує загальну нашу фінансову кризу», яка супроводжувалася невиконанням виробничих програм, зростанням собівартості продукції, роздрібних цін, падінням реальної зарплати. Не бажаючи втратити політичну підтримку українського керівництва в умовах боротьби за владу, Ф. Держинський, який підтримував Й. Сталіна, погодився з пропозиціями Л. Кагановича. Обговорюючи господарські проблеми, він виступив за введення твердих роз-

³²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 88. — Арк. 66, 69, 107.

дрібних цін на окремі види продуктів, плановий розподіл промислової продукції, за якого місцевим організаціям легше буде боротися з перекупниками-спекулянтами. Він особливо відзначив роль проведених ОДПУ арештів перекупників, винних у заниженні роздрібних цін: «Коли ми в Москві взялися за спекулянтів і заарештували близько 3 тисяч, і коли пройшла звістка про те, що 6 тисяч чоловік висилаємо на поселення, то хвостів (черг — *Авт.*) в Москві не стало, прикажчики почали торгувати зовсім вільно»³²⁹.

Ми не знаємо, чи розумів головний чекіст, що арешти спекулянтів не можуть в принципі вирішувати проблему зниження роздрібних цін. Причини їх зростання, а значить, дестабілізації ринкової рівноваги, були набагато глибші, вони знаходилися у суперечностях економічної моделі непу. Але з Ф. Дзержинським погодився М. Скрипник, коли заявив, що треба розширити використання адміністративних і судових заходів проти приватників³³⁰. Це свідчило, що керівництво ВКП(б) сподівалося здолати господарські проблеми, використовуючи не лише бюджетне фінансування, але й репресії проти капіталістичних елементів у суспільстві. Через півтора роки такі підходи стали одним з стрижнів політичного курсу.

У липні 1926 р. державні інвестиції тресту «Південсталь» були різко збільшені. З'явилася можливість розширити виробництво на металургійних заводах. В цей час Л. Каганович стверджував, що основний пріоритет партії — «зростання нашої соціалістичної промисловості і форсування індустріалізації країни». Україна буде на одному з перших місць у всесоюзних планах будівництва нових заводів. Тому Л. Каганович обережно критикував «деяких товаришів» із загальносоюзних відомств за недостатню наполегливість перед ЦК ВКП(б) при включенні будівництва Дніпробуду до господарського плану 1926 р. Одночасно він попереджав, що наполегливість українського керівництва не повинна приймати форму конфронтації з центром. Л. Каганович став обережним після того, як українські керівники піддали критиці плани союзних органів розвивати цукрову промисловість переважно на Волзі, у південних регіонах Росії, а також ідеї будівництва в Україні лише трьох з 45 металургійних заводів. Останні, зі схвалення Й. Сталіна, намічалось будувати за Волгою і на Уралі³³¹.

Після смерті Ф. Дзержинського (20 липня 1926 р.) на посаду голови ВРНГ СРСР був призначений В. Куйбишев. Він зберігав дружні взаємини з Л. Кагановичем, доброзичливо ставився до його прохань. Обидва беззастережно підтримували Й. Сталіна на новому етапі боротьби за владу з об'єднаною опозицією. Мабуть, проконсультувавшись з В. Куйбишевим, Л. Каганович рішуче поставив питання про Дніпробуд на політбюро ЦК КП(б)У. У прийнятому 14 серпня 1926 р. рішенні наголошувалося: «Виходячи з постанови ПБ ЦК ВКП(б) про розгортання робіт по капітальному будівництву, у тому числі і по Дніпробуду і враховуючи величезне значення і роль Дніпробуду в справі індустріалізації країни, доручити РНК форсувати роботу щодо закінчення експер-

³²⁹ Там само. — Арк. 105. — Спр. 89. — Арк. 2.

³³⁰ Там само. — Арк. 2.

³³¹ Там само. — Спр. 87. — Арк. 35.

тизи проекту Дніпровського будівництва. Добиватися в ЦК ВКП(б) визнання робіт по Дніпробуду першочерговими». Політбюро ЦК КП(б)У доручило Г. Гриньку розробити проект доповідної записки членам політбюро ЦК ВКП(б) стосовно Дніпробуду.

За два тижні керівники України дізналися, що Держплан СРСР намітив у новому господарському році виділити на капітальне будівництво 850 млн. рублів. Одним з основних джерел фінансування стали місцеві бюджети, розміри яких скоротили до мінімуму. Політбюро ЦК КП(б)У підтримало капіталовкладення в будівництво, але звернулося до політбюро ЦК ВКП(б) з проханням доручити РНК СРСР переглянути джерела фінансування, не зменшуючи місцевих бюджетів. 9 вересня з Москви приїхав Г. Гринько, який повідомив про попередні контрольні цифри розвитку економіки України в 1926–1927 рр., які накреслювалися Держпланом СРСР. Українські керівники скористалися ситуацією. Від їх імені у січні 1927 р. Каганович демонстративно звернувся до Сталіна із запитанням, коли В. Куйбишева оберуть до політбюро ЦК ВКП(б), хоча він не був навіть членом ЦК. Й. Сталін відповів: «Т-м Петровському, Чубарю, Кагановичу. Зважаючи на запит т. Кагановича, мені доручено всіма друзями по Політбюро повідомити Вас, що: 1) питання про дев'ятого члена Політбюро ЦК ВКП(б) стояло у нас місяців два тому назад, під час останнього пленуму ЦК, причому питання було вирішене у вашій присутності у дусі збереження дев'ятого місця для Куйбишева одноголосно з тим, щоб до формального проведення т. Куйбишева (він не член ЦК) голосував у Політбюро як дев'ятий з кандидатів; 2) з того часу це питання ніким рішуче не порушувалося; 3) отже, не могло бути ніяких розмов і тим більше суперечок у складі Політбюро і взагалі серед друзів по Політбюро навколо питання про дев'ятого члена; 4) плітки поширюються, мабуть, опозицією. З ком. прив. Й. Сталін»³³². Політичний підтекст був очевидним — група Й. Сталіна отримувала в політбюро ЦК ВКП(б) свого прихильника, а керівництво УСРР — дружню людину, яка могла вирішувати економічні і фінансові питання на користь республіки.

Початок широкомасштабної індустріалізації в Україні поставив питання про її фінансування. Уряд СРСР встановив український бюджет на 1927 р. в розмірі 243 млн. рублів. Для порівняння: бюджет Москви складав 280 млн. рублів. У цих умовах українське керівництво відчайдушно боролось за інвестиції.

Боротьба за інвестиції між керівництвом різних регіонів велася постійно. Ставлення до України яскраво характеризувала репліка Г. Петровського на одному з партійних форумів: «Будучи членами ЦК РКП, нам доводиться спостерігати гризню, ми сперечаємося проти Уралу та інших промислових районів. Відносно нас склалася найодіозніша думка. Ну, говорять, «пішла Україна»³³³.

У травні 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У спеціально відзначило позитивні результати поїздки до України В. Куйбишева, який знайомився з ходом буді-

³³² РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3 — Спр. 99 — Арк. 2. Збережено авторські особливості цього рукописного листа.

³³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 158. — Арк. 107–108.

вельних робіт на ПМТ, а також на заводах Миколаєва, Одеси, Харкова і Києва. В ході візиту він заявив, що є прибічником пріоритетного розвитку важкої промисловості в Україні³³⁴.

У листопаді 1927 р. на X з'їзді КП(б)У Л. Каганович стверджував, що несприятливо до нового поділу праці в СРСР на основі планового соціалістичного початку. Це надавало максимальну можливість для всебічного розвитку України у складі СРСР. Частка української продукції, а також інвестицій в економіку республіки в загальносоюзному масштабі залишалася стабільною і навіть мала тенденцію до деякого підвищення. Генеральний секретар ЦК КП(б)У вітав рішення ЦК ВКП(б) стосовно електрифікації країни, звертаючи увагу на необхідність виробництва в СРСР генераторів для електростанцій, у тому числі для Дніпрогесу³³⁵.

На XV з'їзді ВКП(б) (2–19 грудня 1927 г.) Л. Каганович повторив закинуту Й. Сталіним тезу про те, що небезпека нової війни проти СРСР зростає, і це особливо відчувається в УСРР. Її керівництво, визначив він, спромоглося «поставити на бойову ногу мільйонні маси, готові захищати Радянську республіку». Значення України для обороноздатності СРСР визначалося її економічним потенціалом: тут добувалося 80% союзного видобутку вугілля, 70% виплавки металу, 85% видобутку залізної руди. Але, не дивлячись на швидке зростання в попередні два роки, металургійна промисловість України не встигла досягти довоєнного рівня. Л. Каганович пропонував спрямувати капіталовкладення в металургію і машинобудування, як базові галузі індустріалізації. При цьому він явно підстраховував себе від звинувачень в захисті виключно українських інтересів: «Товариші, не подумайте тут, що я виступаю як обласник, що захищає важку індустрію України. Я захищаю лінію нашої партії на піднесення і розвиток важкої індустрії та машинобудування в усіх районах нашого СРСР»³³⁶.

Збільшення промислового будівництва призвело до наростання диспропорцій в економіці країни. Наприкінці 1927 р. радянське керівництво в черговий раз зустрілося із зростаючими труднощами в хлібозаготівельній кампанії. Дії, які застосувало керівництво ВКП(б), свідчили, що розпочинався новий період в політиці.

IV.4. Керівництво УСРР в добу сталінської «революції згори»

Підтримка керівництвом України політики «великого перелому» та суцільної колективізації сільського господарства. Нездатність керівництва ВКП(б) розв'язати глибокі протиріччя непу в умовах жорсткої боротьби за владу

³³⁴ Там само. — Оп. 6. — Спр. 121. — Арк. 82. Цікаво, що через рік політбюро ЦК КП(б)У відкинуло пропозицію В. Куйбишева про використання виключно російської мови в органах загальносоюзних установ в Україні. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 63.

³³⁵ Каганович Л.М. Два года от IX до X съезда КП(б)У. — Харьков, 1927. — С. 18–19.

³³⁶ XV з'їзд Всесоюзної Комуністичної партії (б). Стеногр. звіт. — М., 1928. — С. 133–134.

обумовлювалася, зокрема, операційними ідеологічними конструкціями у свідомості та психо-ментальним складом особистостей. На наш погляд, показовою була заява Л. Кагановича, яку він зробив у доповіді про внутріпартійне становище 13 жовтня 1927 р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У: «Революція жорстока. Вона не дає шляху для тих, хто коливається, для слабких, для тих, хто хоче бути добрим і нашим і вашим, не дає шляху тим, хто хоче зайняти проміжний простір. І ми зуміли перемогти на цьому шляху тільки тому, що ми спромоглися дати взіркову залізну більшовицьку дисципліну». Далі він продовжив: «Тепер щодо моєї душі дозвольте Вам сказати, що я глибоко впевнений в тому, що поряд з тією глибокою ідейною роботою, яку партія розгорнула за останні роки, більшовицька дисциплінованість, репресії (підкреслено мною — *Авт.*) були завжди в арсеналі більшовицької партії і ми ніколи не лякалися цього»³³⁷.

На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 22 листопада 1927 р., в якому брав участь голова РНК СРСР О. Риков, відмічалось порушення надходження хліба на ринок, що пояснювалося невдалим врожаєм, неспритними умовами осінньої посівної кампанії тощо. Було вирішено встановити річний хлібозаготівельний план у розмірі 245 млн. пуд., що перевищувало заготівлі минулого року більш ніж на 20%. За пропозицією О. Рикова на місця ніяких директив про такий план не давали, до розгляду питання політбюро ЦК ВКП(б)³³⁸. На XV з'їзді ВКП(б) (2–19 грудня 1927 р.) у політичному звіті ЦК Й. Сталін проголосив курс на колективізацію сільського господарства³³⁹. Представники української делегації зосередили увагу на критиці опозиції. Про складності з хлібозаготівлями не згадували. Але через п'ять днів по завершенні з'їзду політика щодо хлібозаготівель змінилася.

24 грудня 1927 р. політбюро ЦК ВКП(б) вирішило направити своїх представників у найважливіші регіони з виробництва хлібу для забезпечення постачань зерна³⁴⁰. Наприкінці грудня 1927 — на початку січня 1928 рр. політбюро ЦК ВКП(б), РНК СРСР, інші центральні відомства країни розіслали місцевим партійно-радянським органам низку директив, де вимагали посилення хлібозаготівлі, застосування жорстких репресивних заходів до «нездатчиків хліба», пошуку надлишків хліба у селян, безумовного виконання поставлених завдань. ОДПУ СРСР запропонувало своїм місцевим органам провести арешти «найбільш великих приватних хлібозаготівельників та найбільш злісних хліботорговців». Пропонувалося слідство на таких осіб здійснювати швидко, справи надсилати до Особливої наради ОДПУ СРСР, що означало розгляд та винесення вироку у позасудовому порядку. Різко розширявся обсяг інформації, що збиралася та передавалася органами радянської спецслужби партійним органам, що сьогодні стало своєрідним «подарунком» для істориків. Політбюро ЦК

³³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 266. — Арк. 9, 66–67.

³³⁸ Там само. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 122. — Арк. 71–72.

³³⁹ XV съезд Всесоюзной коммунистической партии — (б). Стенографический отчет. — Москва, Ленинград, 1928. — С. 56–57.

³⁴⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 666. — Арк. 2, 19–21.

КП(б)У 26 грудня 1927 р. постановило на основі отриманої телеграми ЦК ВКП(б) негайно дати директиву окружкомом партії про максимальне посилення хлібозаготівель, створило комісію для керівництва їх здійсненням (В. Чубар, Л. Каганович, В. Затонський, М. Чернов, М. Полоз), командувало на місця членів ЦК КП(б)У³⁴¹.

У січні 1928 р. Й. Сталін здійснив поїздку до Сибіру, а його соратники — А. Мікоян, А. Жданов, М. Шверник і А. Андреев організували регіональні хлібозаготівельні операції³⁴². Вони надали місцевим партійно-радянським працівникам приклади масового застосування командно-репресивних методів. Невдовзі Й. Сталін назвав це «уральсько-сибірським методом» хлібозаготівлі, а в суспільстві з'явилася назва «чрезвычайщина». В Україні 28 грудня 1927 — 6 січня 1928 рр. перебував В. Молотов. 30 грудня 1927 р. за його участі політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про хлібозаготівлі, яку розіслали в окружкоми та центральні установи республіки з вимогою виконання плану хлібозаготівель, який зріс до 265 млн. пуд.³⁴³ Вказувалося на загрозу провалу хлібозаготівельної кампанії, голоду в Ленінграді та Москві, імпорту закордонного хлібу³⁴⁴. В. Молотов вимагав жорстких репресій проти куркуля та знімав з посад партійно-радянських керівників. 5 січня 1928 р. він виступив на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, яке вирішило зосередити увагу всіх структур управління на «безумовно точному виконанні усіх нарядів центру» щодо хлібозаготівель³⁴⁵. 13 січня політбюро ЦК КП(б)У постановило розробити адміністративні та каральні заходи щодо працівників хлібозаготівельних та кооперативних організацій за невиконання планових завдань³⁴⁶. Незабаром у доповіді про перебування в Україні В. Молотов зауважив: «Тряхнули добряче». У другій половині січня В. Молотов переїхав до Уралу, де в одному з виступів заявив: «Потрібно вдарити куркуля так, щоб перед нами витягнувся середняк»³⁴⁷.

Місцеві партійно-радянські органи розпочали виконання отриманих наказів. До їх вжитку увійшов вислів: «Краще перегнути, ніж недогнути!». Секретар Тульчинського окружкому партії Марченко 20 січня 1928 р. надіслав листа Л. Кагановичу: «Приступивши в січні місяці до форсованого розгортання хлібозаготівлі, ми одразу ж застосували ряд жорстких репресивних заходів... Було заарештовано 22 чол., осуджено 15 чол., у яких конфісковано хліб»³⁴⁸. Розпочалась реалізація прийнятого за ініціативи Й. Сталіна закону про самообкладання від 11 січня 1928 р. На відміну від попередніх законів він передбачав

³⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 122. — Арк. 77.

³⁴² S. Cohen. Bukharin and Bolshevik Revolution. — Oxford, 1980. — С. 278.

³⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 122. — Арк. 80–81.

³⁴⁴ Там само. — Оп. 20. — Арк. 145.

³⁴⁵ Там само. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 1–2.

³⁴⁶ Там само. — Арк. 5–6.

³⁴⁷ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 1. Май 1927 — ноябрь 1929. — М., 1999. — С. 29–35, 172–186.

³⁴⁸ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — Ф.П. 33. — Оп. 1. — Спр. 772. — Арк. 66–67.

примусові заходи щодо його виконання селянами. Встановлений у законі розмір самообкладання — 35% сільгосподатку, за вказівкою ЦК КП(б)У збільшували адміністративним шляхом (45–50%)³⁴⁹, щоб вилучити у селян гроші. На селі з'явилися заготівельні загоны, що разом з місцевою владою, закривали базари, встановлювали пости на дорогах, щоб не давати селянам збувати збіжжя приватним перекупщикам, обшукували комори, за допомогою органів ДПУ УСРР конфісковували збіжжя у арештованих. Ймовірно, спочатку, щоб зберегти вигляд дотримання законності, конфіскації оформлювали як покупку збіжжя держзаготівельниками або кооперацією за встановленими державою цінами. Гроші переводилися на рахунок фінвідділу ОДПУ СРСР³⁵⁰. На початок квітня 1928 р. в Україні заарештували 1726 приватних торговців, з них 174 хліботорговця. В останніх вилучили 250 тис. пудів хліба (4 тис. тон). Крім того, за спекуляцію хлібом було арештовано 90 куркулів органами ДПУ та 150 куркулів слідчими органами прокуратури, за агітацію — 180 куркулів, за терор — 29. Особлива нарада вислала з України 202 приватника³⁵¹.

Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У (12–16 березня 1928 р.) прийняв рішення підсилити тиск на куркуля³⁵². 19 березня 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У надіслало окружкам телеграму, в якій вимагало «пересікати в корені» демобілізаційні настрої та додатково мобілізувати робітників для посилки в селі та райони³⁵³. Через кілька днів на зборах харківського партактиву Л. Каганович показав наскільки серйозно змінилися погляди керівництва країни на економічну політику. Він стверджував, що на початку хлібозаготівельної кризи стало завдання «або натиснути на куркуля і посилити на нього наступ, або опустити руки і чекати, коли куркуль вивезе хліб, прохати його, агітувати, а поки що в основних пролетарських центрах робітникам сидіти без хліба». Партія вибрала перший шлях. У січні-лютому 1928 р. в село направили до 10 тисяч осіб, внаслідок чого досягли різкого перелому. Держава заготовила в Україні рекордну кількість хліба — 70 млн. пудів.

Не було сказано ні слова про гасло «Лицем до села», економічне стимулювання селянського господарства. Було визнано, що в ході хлібозаготівель допустили окремі помилки: інколи неправильно зачіпалися інтереси середняка, було «головотяпство» і зловживання владою. Але, як відверто заявив Л. Каганович: «ми вступили тепер в таке русло, коли дедалі більше у нас загострюватиметься класова боротьба на селі». Він вимагав від комуністів форсувати

³⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 8.

³⁵⁰ Проблеми механізмів конфіскації хліба, його передачі державним заготівельним організаціям, оплати залишаються недослідженими в історичній науці. Висловлене в тексті припущення базується на документі ОДПУ СРСР від 12 січня 1928 р., де зазначалося: «... предлагается отобранный [у] частника хлеб передавать конвенционным ценам госзаготовителям, кооперации, переводя деньги нач[альнику] пятого отделения Финотдела ОГПУ Москва с указанием, кому относятся суммы». Див.: Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 141.

³⁵¹ Трагедия советской деревни... — Т. 1 — С. 234–235.

³⁵² Колюхов Г. КПСС в борьбе с хлебными затруднениями. — М., 1960. — С. 151.

³⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 60.

хлібозаготівлі і звернути увагу на весняну посівну кампанію. Для цього необхідно було ліквідувати «демобілізаційні настрої», організувати бідноту, «оживити КНС», залучаючи до них сотні тисяч справжніх незаможників. Складовою частиною нового політичного курсу повинна була стати колективізація сільського господарства. Л. Каганович підкреслював: «Посівну кампанію всемірно використовувати для того, щоб прагнення широких мас селянства до перевлаштування і поліпшення свого життя направити в русло колективізації сільського господарства»³⁵⁴.

Генеральний секретар ЦК КП(б)У підвів підсумок ситуації, що склалася: «Ми стояли перед загрозою зриву всіх планів нашого будівництва і порушенням всього господарського життя країни. А це означало б завдати жорстокого удару диктатурі пролетаріату, політичній стійкості нашої країни». Зрив хлібозаготівель викликав необхідність імпорту до СРСР 8 млн. пудів хліба. На засіданні політбюро ЦК ВКП(б) при розгляді даного питання, Л. Каганович, В. Чубар і Г. Петровський виступили проти імпорту хліба до Радянського Союзу, пообіцявши Й. Сталіну взяти кількість хліба, якої не вистачає, у селянства України. У відповідь пролунало: «А, ну, поглянемо, як Ви впораєтесь!»³⁵⁵.

«Впоратися» спробували, застосовуючи надзвичайні, насильницькі методи хлібозаготівель. Показово, що в різних регіонах республіки місцеві партійно-радянські заявляли про необхідність колективізації сільського господарства³⁵⁶. Були й інші оцінки ситуації. На згаданому пленумі ЦК КП(б)У окремі місцеві керівники намагалися обережно засудити курс, що підривав сільськогосподарське виробництво. Але Л. Каганович заявив: «Коли справа йде про зміцнення політичної й економічної потужності диктатури пролетаріату, тут вже не до дотримання делікатності. Треба діяти по — більшовицькі, якщо потрібно — натискати, і не боятися того, що кого-небудь доведеться образити, що хтось образиться»³⁵⁷.

Подібні дії викликали незадоволення в різних соціальних групах суспільства, що негайно зафіксували органи радянської держбезпеки, які характеризували усіх незадоволених як супротивників радянської влади — куркулів, колишніх бандитів, петлюрівців тощо. В робітничому середовищі, на сходах селян виступали представники різних соціальних прошарків з критикою політичного курсу³⁵⁸. Особливе обурення викликала компанія самообкладання. Спостерігалися відкриті протести та опір не лише постраждалих, але села, громади загалом. Водночас у першій половині 1928 р. відмічалася посилення

³⁵⁴ Правда. — 1928 р. — 30 березня.

³⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 284. — Арк. 16 зв.

³⁵⁶ Див., наприклад: Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. П-1669. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 1–3.

³⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 284. — Арк. 16 зв.

³⁵⁸ Наприклад, 30 березня 1928 р. Л. Каганович надіслав секретарю Харківського окружного КП(б)У П. Постишеву спецзведення ДПУ УСРР про незадоволення політикою, що здійснювалася, робітниками, членами партії, комсомольцями на заводі «Червона зірка» у Зінов'євську (Кіровограді). Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2800. — Арк. 21–24.

напруги у селянському світі: село розколювалося на прихильників «надзвичайних заходів» — представників сільрад, комітетів незаможних селян, сільських активістів — провідників політики та супротивників, які чинили активний або пасивний опір владним діям. З одного боку, політичне керівництво країни намагалося розширити соціальну базу курсу, що здійснювався. Задля цього 25% конфіскованого хліба роздавалося сільській бідноті. Певна її частина підтримувала таку політику. З іншого боку, в суспільстві зростали антирадянські та антикомуністичні настрої, часто-густо вони поєднувалися з терористичними або повстанськими настроями³⁵⁹. 15 травня 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У після доповіді голови ДПУ УСРР В. Балицького розіслало в окружках постанову, в якій відмічалася пожвавлення антирадянської, куркульської діяльності на селі, пропонувалося здійснити заходи щодо постачання бідноти хлібом, боротьби із свавіллям радянського апарату управління на селі, запроваджувалися репресії органів ДПУ щодо «активно виступаючих антирадянських елементів на селі» та арешти «ворожих інтелігентських груп», опозиціонерів в партії тощо³⁶⁰.

Особливе занепокоєння керівництва УСРР викликало зростання повстанських настроїв та дій. Так, в червні 1928 р. В. Балицький надіслав Л. Кагановичу меморандум про повстанську організацію у Вороновицькому районі Вінницької області. Її очолив колишній петлюрівський офіцер К. Саваринський. У плани повстанців входив розгром партійно-радянських установ, звільнення заарештованих селян, поширення повстання. Органи ДПУ УСРР заарештували учасників організації, коли вони готувалися до збройного нападу на одну з районних установ. Окрім зброї, у повстанців вилучили листівки із закликом: «Хто не бажає загинути з голоду, тягнути більшовицьке ярмо і відробляти їм кріпосне право — до зброї!» Листівки були підписані: «Спілка визволення України». В. Балицький стверджував, що повстання планувалося під гаслом боротьби за відновлення Української Народної Республіки³⁶¹.

Керманічі ВКП(б), які знали про такі настрої, крім арештів, вирішили маніпулювати суспільною свідомістю за допомогою брудних, аморальних технологій. Ще на початку 1928 р. Й. Сталін підтримав ініціативу ОДПУ СРСР щодо розкриття в Донбасі (м. Шахти Північно-Кавказського краю) «контрреволюційної організації», в яку нібито входили інженери, спеціалісти, службовці з Донбасу, Харкова, Москви. Вони займалися шкідництвом та були пов'язані з іноземними розвідками. Матеріали так званої «Шахтинської справи» ОДПУ СРСР надіслало Й. Сталіну, а також Л. Кагановичу³⁶². 7 березня 1928 р. ЦК ВКП(б) розіслало директивний лист в зв'язку з цією справою. 9–10 березня В. Балицький та Л. Каганович виступили на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У,

³⁵⁹ ДАВО. — Ф. П-39. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 1; Ф. П-33. — Оп. 1. — Спр. 707. — Арк. 1–8; Спр. 706. — Арк. 64–68.

³⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 13. — Арк. 5–7.

³⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2800. — Арк. 228–231; *Петренко В.І.* Більшовицька влада та українське село у 20–30 рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). — Вінниця, 2008. — С. 196–197.

³⁶² Див.: Шахтинский процесс 1928 г.: подготовка, проведение, итоги. В 2 кн. — М., 2010. Ці матеріали збереглися в особистому фонді Л. Кагановича в РДАСП.

яке доручило ДПУ УСРР, ВРНГ та НК РСІ шукати в республіці подібні випадки, а профспілковим та господарчим органам збирати заяви робітників про зловживання спеціалістів та надати їх в ЦК КП(б)У³⁶³. В тресті «Донвугілля» розпочались арешти, про які, за рішенням політбюро ЦК КП(б)У, повідомляли лише його керівника А. Ломова³⁶⁴. Зрозуміло, що ініціювалася нова хвиля пошуку контрреволюціонерів та класових ворогів.

За таких умов цікаві політичні оцінки ситуації пролунали на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) (6–11 квітня 1928 р.). Нарком торгівлі СРСР А. Мікоян повідомив, що на споживання в 1928 р. в країні витратять на 120 млн. пудів хліба більше, ніж в 1927 р. Тому Україна мала перевиконати план державних хлібозаготівель. «Українські організації взяли на себе відповідальність за це», — поінформував нарком, на що почув у відповідь, — «Голоси (з лав українців). Нічого подібного»³⁶⁵. Але А. Мікоян заявив, що нарком внутрішньої торгівлі УСРР М. Чернов взяв на себе таке зобов'язання та підтвердив, що політбюро ЦК КП(б)У погодилося з цими планами. У виступі управляючого ЦСУ СРСР В. Мілютіна була наведена цифра, яка, на мій погляд, мала б привернути увагу присутніх: в 1927 р. хлібозаготівлі склали 37% до валового збору зернових в Україні³⁶⁶. До того ж В. Чубар сказав, що на момент пленуму Україна виконала план хлібозаготівлі на 132% у порівнянні з 1927 р., проте необхідно було заготовити ще 21 млн. пудів. Голова уряду УСРР підкреслив, що хлібозаготівлі дуже сильно зачепили середняка, а частина бідноти пішла за агітацією куркуля. Крім того, він стверджував, що в Україні спостерігався «колосальний підйом усіх контрреволюційних організацій — націоналістичних, есерівських, махновщини»³⁶⁷.

На останню фразу зреагував заступник наркому Робітничо-селянської інспекції СРСР (в 1920–1924 рр. — другий секретар ЦК КП(б)У) Д. Лебедь, який піддав критиці та сфальсифікував перед присутніми погляди українського економіста М. Волобуєва³⁶⁸. Зокрема, він заявив, що М. Волобуєв пропонував реформувати СРСР таким чином, щоб передати керівництво господарством та промисловістю, в тому числі Донбас, Південсталь, залізничні дороги у підпорядкування українських центрів. Такі «петлюрівські контрреволюційні настрої» охоплювали кола української інтелігенції та молоді, з ними потрібно було покінчити³⁶⁹. У контексті подій, які відбивалися в Україні наприкінці 1927 — на початку 1928 рр., повстає питання, чи не була публікація статей М. Волобуєва в

³⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 55.

³⁶⁴ Там само. — Оп. 16. — Спр. 12. — Арк. 70.

³⁶⁵ Саме так у стенограмі пленуму. Див.: Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Том 1. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 6–11 апреля 1928 г. — М., 2000 — С. 45.

³⁶⁶ Там само. — С. 71.

³⁶⁷ Там само. — С. 91, 95, 103.

³⁶⁸ Погляди М. Волобуєва були викладені в статтях надрукованих в журналі: «Більшовик України». — 1928. — № 2–3. Див.: <http://vpered.wordpress.com/2013/02/04/volobuev-ukrainian-economy/>

³⁶⁹ Как ломали нэп... — С. 109.

журналі ЦК КП(б)У провокацією, спрямованою на виявлення та подолання українських національних настроїв? Як бачимо, Д. Лебедь, відомий своєю «теорією боротьби двох культур», скористувався нагодою компрометації таких настроїв.

Певною реалістичністю відмічався виступ на пленумі Г. Петровського. Він схвалив політику хлібозаготівель з класової точки зору, але повідомив, що притягнення куркулів за приховування хліба до адміністративної та карної відповідальності широко у республіці не застосовувалося. На що В. Молотов проголосив: «Погано шукали». Всеукраїнський «староста» відповів: коли почали шукати, з'ясувалося, що хлібних запасів не так багато, як очікували, вірогідно вони були розпорощені по середняцьких господарствах. Він з певною розгубленістю сказав, що ніхто не в змозі сказати, які запаси хліба у населення³⁷⁰.

Л. Каганович повністю підтримав надзвичайні заходи хлібозаготівель. В його виступі привернула увагу заява про «викорчовування» з середовища місцевих партійно-радянських керівників елементів «намісництва, отаманщини, федерації, батьківщини»³⁷¹ у зв'язку з шахтинською справою. Мова йшла про встановлення персонального контролю Л. Кагановича над секретарями окружкомів партії, особливо в Донбасі, на необхідності розвитку якого наполягав очільник КП(б)У³⁷². Очевидно, що Л. Каганович знав про налаштованість Й. Сталіна, тому промову будував навколо шахтинської справи. До чого вона призвела мимоволі розповів А. Ломов: з 200-250 «старих інженерів», які працювали в тресті «Донвугілля», заарештували понад 160 осіб³⁷³.

Й. Сталін на пленумі стверджував, що класове підґрунття шахтинської справи — це економічна контрреволюція, спроба міжнародного капіталу здійснити економічну інтервенцію, організувати шкідництво, «кризи в тих чи інших галузях промисловості, щоб полегшити можливість військової інтервенції». Генеральний секретар ЦК ВКП(б) зробив ключову заяву, яка характеризувала його погляд на подальший політичний курс: «одне з двох: або ми будемо вести і надалі революційну політику, організуючі навколо робітничого класу СРСР пролетарів та пригноблених усіх країн, і тоді міжнародний капітал буде нам усіляко заважати у нашому просуванні вперед; або ми відмовимося від своєї революційної політики, підемо на низку принципових поступок міжнародному капіталу, і тоді міжнародний капітал, мабуть, не проти буде «допомогти» нам в справі переродження нашої соціалістичної країни у «добру» буржуазну республіку... Саме тому, що ми не можемо піти на ці та схожі їм поступки, не відмовившись від самих себе, саме тому ми маємо бути готові до того, що міжнародний капітал буде нам влаштовувати і надалі усі та усілякі капості, все рівно, чи буде це шахтинська справа чи що не будь інше, схоже на це»³⁷⁴.

³⁷⁰ Там само. — С. 131.

³⁷¹ Так в тексті.

³⁷² Как ломали нэп... — С. 209.

³⁷³ Там само. — С. 225.

³⁷⁴ Там само. — С. 233–235.

В постанові пленум схвалив надзвичайні заходи хлібозаготівель, заявив, що їх результатом стало підвищення кількості збіжжя у державних запасах, засудив «перегини та збочення» місцевих працівників. Крім того, вказувалося на звільнення 35% «маломісних господарств від сільськогосподарського податку, як одне з найважливіших досягнень останніх років» та підтверджувалося збільшення сільгосподатку для інших верств села³⁷⁵.

Після настанов пленуму хлібозаготівлі та застосування надзвичайних заходів поновилися з новою силою. На той час загострилися відносини Л. Кагановича із значною групою керівників республіканського та окружного рівнів. Як зазначалося, Й. Сталін намагався за допомогою Л. Кагановича поставити під персональний контроль керманічів УСРР, які в межах загальнопартійних рішень дозволяли собі певну самостійність суджень та дій. Впродовж 1925 — першої половини 1928 рр. Л. Каганович здійснив масову заміну кадрів, спираючись на підтримку Й. Сталіна та розставляючи на посадах особисто відданих людей. Так, на чолі Харківської окружної організації КП(б)У поставили П. Постишева. Незабаром він спровокував апаратний конфлікт з секретарем ЦК КП(б)У В. Затонським, в якому Л. Каганович підтримав свого протеже³⁷⁶. Грубість Л. Кагановича зіпсувала його стосунки з відомими працівниками республіки — заступником голови РНК УСРР І. Булатом, секретарем ЦК КП(б)У І. Клименком та Д. Лебедем, який тоді перебував на посаді голови ЦКК КП(б)У. Крім того, за його ініціативи змістили з посад голову всеукраїнської ради профспілок О. Радченка та керівників комсомолу республіки С. Височиненка та Шарабурина. Відсутність законодавчого регулювання діяльності місцевих партпрацівників сприяло їх всевладдю та безконтрольності. Порушення так званої революційності, інтриги, склоки були звичайним явищем. Л. Каганович використав цю ситуацію для призначення секретарями окружкомів партії особисто відданих людей. В. Строганов, Р. Терехов, М. Хрущов, які працювали в Донбасі, почали робити партійну кар'єру. В 1927 р. змінили 8 секретарів окружкомів КП(б)У³⁷⁷. За лаштунками Х з'їзду КП(б)У В. Чубар намагався захистити місцевих працівників, особливо «донбасівців», але не вийшло. Майже всіх усунутих призначали на посади в РСФРР.

М. Хрущов пригадував: «Тоді Каганович ще не був визнаним партійним керівником (я вже і не кажу про партійного вождя). В ЦК КП(б)У в нього були дуже складні відносини з колективом. Проти нього вели боротьбу «старики» — Петровський, Чубар та інші, не визнавала його катеринославська група, де був сильним вплив Григорія Івановича Петровського. Опорою Кагановича, власне, був Донбас, головним чином Сталіно, Луганськ і Артемівськ (колишній Бахмут)». М. Хрущов зауважив, що: «В ЦК КП(б)У з ревнощами відносились до Сталіно, та й парторганізація Сталіно теж знала своє місце в партії і тому, може

³⁷⁵ Там само. — С. 319; КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970). — К., 1980. — Т. 4. — С. 77.

³⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 253. — Арк. 14 об.; Оп. 6. — Спр. 123. — Арк. 6–7, 10; Спр. 144. — Арк. 92.

³⁷⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 61. — Арк. 61 об.; Спр. 123. — Арк. 132.

бути, давала деякий привід до цього; ми, мовляв, пролетарії, ми шахтарі, металурги, хіміки, сіль Землі, сіль партії»³⁷⁸. Дві ключові політичні фігури в керівництві УСРР Г. Петровський та В. Чубар, починаючи з 1925 р. заявляли Й. Сталіну, що працювати з Л. Кагановичем їм важко. Вони просили перевести їх за межі України. Одночасно вони офіційно заявляли про єдність українського керівництва, що продемонстрували в ході конфлікту з О. Шумським. Однак поведінка Л. Кагановича призводила до численних конфліктів. У грудні 1927 р. один з інцидентів трапився на XV з'їзді ВКП(б). Г. Петровський та В. Чубар відверто заявили Й. Сталіну про неможливість спільної роботи з Л. Кагановичем. У відповідь він звинуватив їх в антисемітизмі, а В. Молотов організував зустріч і примирення українських керівників³⁷⁹.

Жорсткий стиль керівництва Л. Кагановича, його адміністративний тиск на місцевих керівників під час хлібозаготівель викликав незадоволення окремих секретарів окружкомів партії, «апаратчиків» в ЦК КП(б)У, колишніх українських працівників, які перебували на нових посадах в Москві та Ленінграді. Навесні 1928 р. в цих колах жваво обговорювався лист О. Шумського, Г. Гринько, Максимовича (К. Саврич) Й. Сталіну та М. Бухарину з приводу дій Л. Кагановича. Коротко кажучи, справа полягала в тому, що більшість членів Компартії Західної України (зокрема, Максимович) не вбачали в позиції О. Шумського націоналістичного ухилу. Дії Л. Кагановича та М. Скрипника спровокували розкол в ЦК КПЗУ. Справу передали у виконком Комінтерну, який засудив позицію більшості ЦК КПЗУ. 22 грудня 1927 р. за ініціативою Л. Кагановича питання про КПЗУ розглянуло політбюро ЦК ВКП(б). Комісії на чолі з М. Бухариним доручалося в тижневий термін представити проект точного розмежування відповідальності, функцій і керівництва між різними радянськими органами для роботи на Західній Україні³⁸⁰.

24 грудня 1927 р. ВККІ відкликав Максимовича з ЦК КПЗУ і ухвалив резолюцію, яка стверджувала, що КПЗУ протиставила себе лінії Комінтерну. 5 січня 1928 р. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) було затверджено постанову комісії М. Бухаріна, в якій передбачалося, що керівництво профрухом, «Сільробом» та іншими селянськими організаціями буде в руках КПЗУ, Компартії Польщі під контролем ВККІ. Через ЦК КПЗУ повинна була поступати матеріальна допомога цим організаціям. Робота серед українських політичних партій на Західній Україні, а також «розкладання політемігрантів, що виїхали або втекли з УРСР» зосереджувалися в Харкові за угодою з ЦК КПЗУ (йшлося про таємних агентів ДПУ). Керівництво покладалося на постійну комісію, створювану при політбюро ЦК КП(б)У. Для координації діяльності серед національних меншин Польщі була утворена постійна комісія політбюро ЦК ВКП(б) на чолі з М. Бухариним. До неї увійшов Л. Каганович³⁸¹.

³⁷⁸ Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. — 1990. — № 2. — С. 90–91.

³⁷⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 144. — Арк. 12.

³⁸⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 6. — Арк. 1.

³⁸¹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 6. — Арк. 5–6.

9 лютого 1928 р. за ініціативою українського керівництва політбюро ЦК ВКП(б) знову розглянуло питання про КПЗУ. У рішенні політбюро ЦК ВКП(б) наголошувалося, що лінія комісії М. Бухаріна на переговори з «перебіжчиками з КПЗУ» неправильна. 11 лютого 1928 р. комісія повинна була виробити проект постанови «на предмет виключення з партії Василькова та інших перебіжчиків і відкрити проти них нещадну кампанію по всіх лініях»³⁸². Але постанова була опублікована як рішення ВККІ. 18 лютого 1928 р. Васильков (Й. Крілик), Турянський (Р. Кузьма) та інші керівники ЦК КПЗУ були виключені з партії за те, що вони нібито розкололи КПЗУ, створили самостійну партію, що перетворило їх на «зряддя польського фашизму, антикомінтернівську, антирадянську групу»³⁸³. Більшість ЦК КПЗУ не підкорялася рішенню ВККІ. У березні 1928 р. прибічники Василькова і Турянського вимушені були піти на парламентські вибори за окремим списком. Оцінки непокірним діячам з ЦК КПЗУ Л. Каганович дав на пленумі ЦК КП(б)У в березні 1928 р. Перш за все, він нагадав, що на X з'їзді КП(б)У в його доповіді прозвучав приклад з «Тараса Бульби» — зіставлення Остапа і Андрія. Тоді Каганович натякнув, що на Західній Україні може бути не лише Остап, але і Андрій, не лише борець за пролетарську революцію, але і зрадник її. Виявилось, що в КПЗУ були «справжні зрадники» Компартії і Комінтерну в особі групи Василькова-Турянського. Питання про них мало велике міжнародне значення, оскільки «Західна Україна, що є невід'ємною і безумовною частиною всієї нашої України і тимчасово відірвана від нас, є тим мостом, через який повинні пройти ті сили, які в прийдешніх боях капіталізму і соціалізму першими виступлять проти Радянського Союзу і Радянської України». Не випадково боротьба КП(б)У з ухилом О. Шумського в національній політиці виявила «куркульсько-націоналістичне обличчя групи Василькова-Турянського, цих нових ідеологів фашизованого українського куркуля і міщанина». Ці люди, стверджував Л. Каганович, зрадили своїм соціальним і національним ідеалам, тому не мали жодного майбутнього.

В ухваленій постанові, в яку вносив правки Л. Каганович, група Василькова-Турянського була названа зрадниками, ренегатами комунізму. Підкреслювалося, що обов'язок партії — будувати українську культуру і направляти її. Стверджувалося, що КП(б)У вестиме рішучу боротьбу проти спроб відірвати радянську Україну від союзу радянських республік, від столиці світового революційного руху — Москви. Досягнення радянської України у складі СРСР складали «лише основи великої справи державного, господарського і культурного будівництва УРСР, яке об'єднає весь український трудовий народ і приведе до звільнення тих українських мас, які знаходяться тепер під ярмом польського фашизму». Тому Компартія в умовах наростаючої військової загрози давала рішучу відсіч «представникам дрібнобуржуазного націоналістичного ухилу, який, під ширмою

³⁸² Там само. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 6. — Арк. 22.

³⁸³ Див.: *Сливка Юрій, Зайцев Олександр*. Історія КПЗУ: спроба нового осмислення // Голос України. 1991. 13 травня, 22 травня, 30 травня.

визнання ленінської національної політики, в основних питаннях національної політики перейшов на сторону Пілсудського і світового імперіалізму»³⁸⁴.

Через два дні після закінчення пленуму ЦК КП(б)У, 18 березня 1928 р. Г. Гринько, Максимович і О. Шумський надіслали до редакції «Правди» лист, у якому засуджували розкол в КПЗУ, непоко́ру групи Василькова-Турянського директивам ВККІ, створення нею власного списку на виборах у Польщі. Вони заявляли: «В кожного з нас були і є деякі розбіжності з ЦК КП(б)У з питання практичного проведення національної політики в Україні. Але ми рішуче відкидаємо наявність таких розбіжностей, які давали хоч би щонайменше виправдання розколу або піднятою тепер групою Василькова-Турянського недопустимою кампанією проти політичної лінії КП(б)У в національному питанні»³⁸⁵.

Одночасно О. Шумський і його прибічники направили пояснювальну записку Й. Сталіну і М. Бухаріну. Вони відмітили, що розкол в КПЗУ був викликаний не лише соціально-економічною ситуацією в Польщі, але і нетактовним, невмілим керівництвом ЦК КП(б)У і ЦК КПП. Автори виступили проти трактування КПЗУ «як випадкових супутників комуністичного руху, напівпетлюрівців», вважали, що частина КПЗУ, яка пішла за групою Василькова-Турянського, має бути повернена до Комінтерну. Засудили вони і поведінку М. Скрипника, який загострив відносини ЦК КП(б)У з КПЗУ³⁸⁶.

При черговій зустрічі Й. Сталін і М. Бухарін передали Л. Кагановичу ці документи. Він заявив про недопустимість публікації листа О. Шумського і його прибічників, вказавши, що ті фактично керують групою Василькова-Турянського. 12 квітня 1928 р. під час пленуму ЦК ВКП(б) політбюро ЦК КП(б)У на закритому засіданні в Москві визнало заяву Г. Гринько, Максимовича, О. Шумського незадовільною³⁸⁷. 21 квітня 1928 р. Л. Каганович написав Й. Сталіну, В. Молотову, М. Бухаріну: «Я абсолютно твердо переконаний, що Шумський, Гринько, Максимович є фактично їх (частини КПЗУ — *Авт.*) Політбюро, яке керує ними звідси. Необхідно твердо з'явити собі, що ми маємо справу з новим ЦК націонал-комуністів в особі Шумського, Максимовича і Гринько. Поза сумнівом, що цей ЦК частково боротьбизму, що відродився, і укапізму керує не лише КПЗУ, але і всіма опозиційними елементами шовіністів в КП(б)У. Цілком зрозуміло, що вони вже вийшли з меж чисто місцевої національної опозиції, тому не можна більше дивитися крізь пальці на це, тим більше не можна приймати від них подібне, або навіть трішки підправлену заяву, яка по суті легалізувала їх після затаврування Комінтерном». Л. Каганович зажадав від О. Шумського, Максимовича і Г. Гринько ліквідувати нібито існуючий фракційний центр, визнати помилки. Він підкреслив, що в умовах України вони не менш шкідливі для диктатури пролетаріату і партії, ніж опозиціонери —

³⁸⁴ РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 108. — Арк. 2–5, 9–10, 12–14, 16–17, 19–22.

³⁸⁵ Там само. — Спр. 135. — Арк. 171. Автори говорили про статті прибічників Василькова-Турянського, що з'явилися на Західній Україні, в яких засуджувалася позиція ЦК КП(б)У, відповідальність за розкол покладалася на Л. Кагановича.

³⁸⁶ РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 135. — Арк. 174.

³⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 12. — Арк. 114.

троцькісти і сапронівці³⁸⁸ в загальносоюзному масштабі. Тому Л. Каганович вимагав прийняти до них заходи Комінтерну, такі ж, як відносно Василькова-Турянського, тобто виключити з партії³⁸⁹.

На той момент у М. Бухаріна загострилися розбіжності в оцінках тривалості надзвичайних заходів, їх впливу на політико-економічну ситуацію в країні з Й. Сталіним. Тому він вирішив послабити позиції Л. Кагановича і поставив питання про лист О. Шумського, Максимовича і Г. Гринько на політбюро ЦК ВКП(б) 24 травня 1928 р. Погодивши з О. Шумським, М. Бухарін вніс правки до листа, який обговорювався на засіданні. 23 травня 1928 р. Л. Каганович і В. Чубар направили до політбюро ЦК ВКП(б) послання, в якому виступили проти публікації листа. Вони стверджували, що формулювання третього пункту: «в кожного з нас були і є деякі розбіжності з ЦК КП(б)У» суперечило резолюції Комінтерну. Керівники УСРР запропонували свій текст листа О. Шумського, Максимовича і Г. Гринько з основною фразою «ми вважаємо всі рішення Комінтерну з українського питання абсолютно правильними». Л. Каганович і В. Чубар стверджували: «Або треба переглянути резолюцію Комінтерну, або треба зажадати від Шумського визнання цієї резолюції». Для О. Шумського зникла можливість політичної реабілітації, обговорення неправильних дій Л. Кагановича. 24 травня 1928 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло проект листа О. Шумського і Максимовича (згадка про Г. Гринько з невідомих причин зникла) з правкою Л. Кагановича і В. Чубаря³⁹⁰. Спроба М. Бухаріна ослабити позиції Л. Кагановича закінчилася невдачею. Після засідання він відправив текст до Ленінграду О. Шумському.

Той відмовився його підписати. Підпис означав би, що він визнавав приписуваний йому ухил, міфічний «шумськизм», який вже характеризувався як фашистська ідеологія. «Погодьтеся, тов. Бухарін, — писав О. Шумський, — що, поки я не з'їхав з глузду, доки залишаюся ідейною людиною і переконаним комуністом, а не безпринципним шкурником і холуєм, я не можу підписати такого документа не лише тому, що я не хочу підписатися під приписаними мені тяжкими звинуваченнями, на які я не заслужив, але і тому, що я вважаю шкідливим для партії культивування таких методів розправи і шельмування членів партії, які застосував відносно мене ЦК КП(б)У». О. Шумський запитав М. Бухаріна: «Насправді, за що мене б'ють?.. На це питання я маю єдину відповідь. Роблячи помилку за помилкою в національному питанні, ЦК КП(б)У створював все більші і більші труднощі для партії і Комінтерну, а мене обрав як хлопчика для биття». Він підкреслював, «що сподівався, що відповідальніший і далекоглядніший вождь моєї партії, ЦК ВКП(б), угледець політичну помилку ЦК КП(б)У і шкоду від всієї цієї затії з т.з. «шумськизмом» і тим самим реабілітує мене як члена партії. Ваш же текст закриває помилки ЦК КП(б)У

³⁸⁸ Т. Сапронов разом з В. Смірновим в 1926 р. організував групу «лівої опозиції», яку виключили з лав партії на XV з'їзді ВКП.

³⁸⁹ РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 135. — Арк. 163–164.

³⁹⁰ РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 135. — Арк. 170; Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 6. — Арк. 94.

широкою спиною ЦК ВКП(б) і змушує мене назвати правдою волаючи, по-моєму, неправду»³⁹¹. Копію цього листа М. Бухарін передав Л. Кагановичу, який на III з'їзді КПЗУ в Києві у червні 1928 р. не пошкодував чорних фарб для характеристики «шумськизму» і групи Василькова-Турянського³⁹².

На пленумі ЦК КП(б)У (25–28 червня 1928 р.) Л. Каганович зазначив, що йому доводиться роз'яснювати курс на форсовану індустріалізацію, застосування надзвичайних заходів «навіть деяким членам ЦК ВКП(б) від України»³⁹³. Очевидно — незадоволення політикою в країні та стилем керівництва Л. Кагановича в колах партійно-радянських керівників було сильним. Виникла загроза певної підтримки окремими членами ЦК КП(б)У позицій М. Бухаріна, О. Рикова, М. Томського, які висловлювали незгоду з оцінками та діями Й. Сталіна і його прихильників в керівництві СРСР. Л. Каганович почав просити Й. Сталіна перевести його з України. На початку червня 1928 р. українські керівники обговорювали в кабінеті Й. Сталіна тези про хлібозаготівлі. В. Чубар попросив перевести його з України на іншу посаду. Через кілька днів він розповів на пленумі ЦК КП(б)У, що наприкінці зустрічі «Сталін вернув мене і в присутності Молотова сказав, що, мовляв, ми думаємо забрати від вас Кагановича. Я сказав йому, що буде пленум ЦК ВКП, буде на ньому наше політбюро та представники ЦК і тоді можливо це питання вирішити». В. Чубар додав: «Я категорично наполягаю, що коли приїхав Лазар Моїсєєвич на Україну, я зустрічав його, як товариша, якому потрібно надати підтримку і надавав підтримку»³⁹⁴.

Після зустрічі з українськими керівниками Й. Сталін 10 червня 1928 р. написав В. Молотову: «Справа йде до того, що було б, мабуть, краще і для Кагановича, і для справи, якщо б ми замінили його, скажімо Косіором. Про це нещодавно заявив мені (ще і ще раз) у присутності Косіора Чубар. Про це ж кажуть інші «показники». Косіор не заперечує проти такої комбінації (мені здається, що він внутрішнє буде радий цьому, так як хоче працювати «на місцях»). Говорив я про це у порядку можливої перспективи з Кагановичем із застереженням, що в разі його відходу доцільніше буде йому увійти до складу секретаріату ЦК ВКП. Він не тільки не заперечує, але, як мені здалося, навіть радий відходу тепер, коли у них «затишшя» і «атаки» проти нього «ще не почалися». Доведеться поговорити про це після твого повернення». 13 червня 1928 р. В. Молотов відповів Й. Сталіну: «Питання про обмін Каган(ович) — Косіор, мабуть, своєчасне. Хоча Косіор опинився в ЦК на місці і взагалі працівник хороший, але і положення на Україні вимагає «корективів». На спрацьованість К(агановича) Чуб(аря)-Петр(овського), мабуть, розраховувати не

³⁹¹ Там само. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 135. — Арк. 177–182.

³⁹² З'їзд представляв 600 членів КПЗУ, на ньому обрали новий ЦК. Після з'їзду під тиском Комінтерну прибічники групи Василькова-Турянського поступово стали повертатися в КПЗУ. IX конференція КПЗУ-більшості в жовтні 1928 р. прийняла рішення про само-розпуск.

³⁹³ Каганович Л. Памятные записки... — С. 391.

³⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 144. — Арк. 10, 83, 95.

доводиться. Те, що в ЦК буде тов(ариш), який добре знає Україну, — великий плюс»³⁹⁵.

Повертаючись до подій на пленумі ЦК КП(б)У в червні 1928 р., принагідно зауважу, що учасники продемонстрували характерні риси політичної культури того часу: публічні одностайність та одностайність, групове згуртування, догідництво і підлабузництво. Вони заявили, що є єдиним цілим з генеральним секретарем ЦК КП(б)У і просили ЦК ВКП(б) залишити його в Україні. Серед заслуг називалася вірність генеральній лінії ЦК ВКП(б), згуртування політбюро і ЦК КП(б)У, подолання «обласництва» і «отаманщини». Розмови про протиріччя українських керівників звелися до особистих взаємин з Л. Кагановичем. Певний дисонанс вніс виступ голови правління сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» О. Одинцова, який відверто сказав, що Л. Каганович розганяв «старі українські кадри», застосовував неприпустимі у партійному середовищі методи керівництва. На захист кинувся П. Постишев: «За Одинцовим виходить, що усе ЦК і Політбюро були на поводі у Кагановича, пішаком, іграшкою в руках Кагановича ... За такі речі, по-моєму, треба гнати з ЦК таких наклепників»³⁹⁶.

27 червня 1928 р. на закритому засіданні політбюро і президії ЦК КП(б)У обговорювалося питання про відхід Л. Кагановича. З'ясувалося, що його стосунки з Г. Петровським та В. Чубарем загострилися до межі. В. Чубар постійно сперечався з ним на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У, викликаючи невдоволення і роздратування. Л. Каганович заявив: «Я не хотів їхати на Україну, я знав, що таке українська організація, я боявся і я говорив Сталіну, що я не впораюся. Сталін мені говорив, нічого, каже, ти впорасешся, ти знай тільки одне — працею і більше нічого. Коли я приїхав обстановка була складна, не було авторитету, не визнавали, підривали». Далі він сказав, що Г. Петровський і В. Чубар допомагали йому, але в керівництві була група, яка дивилася на нього, як на тимчасову людину. Особисті стосунки з українськими керівниками не склалися. За його свідченням: «Петровський, відверто скажу, він як приїде в Москву, так до нього йдуть і Лебедь, і Булат, і Угаров, він жаліє їх — «потерпілих» від режиму Кагановича». Схожа ситуація склалася з В. Чубарем, який захищав секретаря ЦК КП(б)У І. Клименка. Л. Каганович зазначив: «Чубар — працівник гарний, знає господарство України. Ось у нас вийшла історія з Клименко. Сидів 2-й секретар ЦК, хотів вести політику. Коли між окремими секретарями починаються розбіжності, — це роздвоєння керівництва. Клименком хотів вести організаційну політику. Два роки разом працювали з Клименком доти, поки Клименко не почав відкрито вести агітацію про режим губернатора, про те, що сидять, мовляв, генерал — губернатори, що Каганович хоче затиснути Чубаря».

При цьому Л. Каганович весь час підкреслював, що зіткнення не мали ділового характеру, не впливали на дружню і згуртовану роботу ЦК і політбюро. Наприкінці виступу пролунав певний пафос: «Каганович йде, від цього трагедії

³⁹⁵ Как ломали нэп... — Т. 2. — С. 623–624.

³⁹⁶ Шаповал Ю.І. Українські «шаблі» Кагановича, або «жива сталінська людина» // Про минуле — заради майбутнього. — К., 1989. — С. 351–352.

не буде. Я думаю, що ми розлучаємося, розлучимося друзями. Будучи в ЦК ВКП, буду допомагати, буду намагатися не забувати, буду пам'ятати Україну, українських працівників. Вам вигідно теж мати в Секретаріаті свого працівника. Я йду з приємним відчуттям, у мене будуть друзі»³⁹⁷. У прийнятому рішенні політбюро ЦК КП(б)У доручило учасникам майбутнього пленуму ЦК ВКП(б) поставити питання про залишення Л. Кагановича на посаді. Але 7 липня 1928 р. під час роботи пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (4–12 липня 1928 р.) політбюро ЦК ВКП(б) звільнило Л. Кагановича від обов'язків генерального секретаря ЦК КП(б)У і рекомендувало на цю посаду секретаря ЦК ВКП(б) С. Косіора³⁹⁸. Політбюро ЦК КП(б)У на засіданні в Москві 10 липня 1928 задовольнило прохання Л. Кагановича³⁹⁹. 14 липня 1928 р. об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У обрав С. Косіора генеральним секретарем ЦК КП(б)У⁴⁰⁰. Новий український керівник С. Косіор був поляком, працював до революції в підпільних організаціях Полтави, Донбасу, Києва. Він був одним з організаторів КП(б)У, секретарем ЦК КП(б)У від травня 1919 до грудня 1920 рр., добре знав багатьох українських працівників. Й. Сталін враховував, що С. Косіор довів свою відданість під час боротьби з Л. Каменєвим і Г. Зінов'євим. За характером він був значно м'якше Л. Кагановича, а значить, міг спрацюватися з керманічами УСРР. Після відходу Л. Кагановича одну з ключових ролей в українському керівництві продовжував грати М. Скрипник, який відповідав за подальше здійснення українізації⁴⁰¹.

На липневому пленумі ЦК в Харкові С. Косіор заявив, що після квітневого пленуму ЦК ВКП(б) керівництво країни здійснило політику натиску в селі, внаслідок чого політична ситуація загострилася. До цього додалися загибель озимини в Україні та на Північному Кавказі, перевитрата хліба на споживання, внаслідок збільшення посівної позики, зростання міст, прорахунки в оцінках запасів хліба у селян тощо. Далі С. Косіор, не оголошуючи прізвищ, дипломатично зазначив, що на пленумі ЦК ВКП(б) в липні 1928 р. пролунали різні оцінки політики та ситуації в селі⁴⁰². Насправді відкрито позначилися протиріччя між Й. Сталіним і групою М. Бухаріна — О. Рикова. 11 липня за ініціативи М. Бухаріна відбулася його зустріч з Л. Каменєвим, який зробив конспект висловлювань М. Бухаріна: «Я зі Сталіним кілька тижнів не розмовляю. Це безпринципний інтриган, який все підпорядковує збереженню своєї влади. Міняє теорії заради того, кого в даний момент треба приборати... Він тепер поступився, щоб нас зарізати. Ми це розуміємо, але він так маневрує, щоб нас виставити розкольникими... Його завдання відібрати у нас моск. (овську) і ленингр. (адську) «правду» і змінити Угланова (Кагановичем)...». На запитання «Які ж ваші сили»? Бухарін відповів: «Я + Риков) + Т (омський) + Угл (анов)

³⁹⁷ РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 108. — Арк. 47–58.

³⁹⁸ Там само. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 695. — Арк. 1.

³⁹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 143. — Арк. 27.

⁴⁰⁰ Там само. — Оп. 1. — Спр. 299. — Арк. 2.

⁴⁰¹ Див.: Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К., 2002.

⁴⁰² ЦДАГО України. Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 300. — Арк. 25–28.

(абсолютно). Пітерці взагалі з нами, але злякалися, коли мова зайшла про можливу заміну Сталіна... Андреев за нас... Українців Сталін зараз купив, прибравши з України Кагановича...»⁴⁰³. Це означало, що відкликавши Л. Кагановича, Й. Сталін забезпечив собі підтримку українського керівництва в новому витку боротьби за владу⁴⁰⁴.

На пленумі Й. Сталін обстоював кілька ідей. По-перше, необхідність організації на вільних землях Росії та України зернових радгоспів з метою збільшення виробництва товарного хліба⁴⁰⁵. Принагідно зауважу, що за даними кон'юнктурного бюро Держплану УСРР товарність одноосібних селянських господарств становила 23,8%, колгоспів — 42,9%, радгоспів — 61,7%. Середній показник склав 25,2% у порівнянні з 33,3% в 1913 р. (коли колгоспів та радгоспів не було)⁴⁰⁶. Для генерального секретаря ЦК ВКП(б) такі показники були ще однією підставою для організації великого колективного аграрного виробництва. По-друге, він розкритикував Г. Петровського, який запропонував з метою покращення функціонування наркомату внутрішньої торгівлі СРСР залучити до роботи колишніх опозиціонерів, а також призначити Л. Каменєва та Г. Зінов'єва на посади у союзному Держплані. Це викликало шум та хвилювання в залі. Й. Сталін на це відреагував заявою, що «всеукраїнський староста» неправий, коли недооцінює класову боротьбу, зокрема і з опозицією. У зв'язку з цим пролунала його відома фраза про загострення класової боротьби у ході будівництва соціалізму. Формально він виступив проти роздування/розпалення класової боротьби, а за ізоляцію/розсмоктування ворогів. Але потім сказав: «це нам вигідно — відтягнути армію у ворога в порядку мирних форм економічної боротьби і наступу на ворогів, нейтралізувати його армію з тим, щоб ізолювати найбільш бойові елементи наших ворогів і потім кокнути. У цьому наше завдання, в цьому наша політика»⁴⁰⁷. Дуже показовим, на мій погляд, було слово з кримінального жаргону «кокнути».

Українське керівництво повністю підтримало Й. Сталіна. Так, В. Чубар виступав за підвищення товарності сільського господарства шляхом його колективізації. Він вказав, що в республіці недобір збіжжя зернових культур склав 280 млн. пуд., частину насінневого фонду вивезли для харчування великих міст СРСР. Це погрожувало недосівом озимини та поганим врожаєм 1929 р.⁴⁰⁸ Вкрай жорстким за тональністю був виступ Л. Кагановича, який стверджував, що вирішальну роль у труднощах відіграло зосередження хліба в руках куркулів. Надзвичайні заходи були «обороною радянської держави від наступаючого куркуля». На його думку, не можна говорити лише про економічні

⁴⁰³ Как ломали нэп... — Т. 2. — С. 22–23.

⁴⁰⁴ На це звертали увагу Е. Карр і Р. Девіс. Див.: *E.H. Carr, R.W. Davies. Foundation of a Planned Economy.* — Harmondsworth, 1976. — С. 71.

⁴⁰⁵ 23 квітня 1928 з ініціативи Сталіна Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову про організацію протягом 3–4 років зернових радгоспів, які виробляють 100 млн. пуд. товарного хліба.

⁴⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 308. — Арк. 6 зв.

⁴⁰⁷ Как ломали нэп... — Т. 2. — С. 279, 360, 631.

⁴⁰⁸ Там само. — С. 218, 222, 224–225.

заходи впливу на хлібний ринок. «Адміністрування треба розуміти по-ленінські, не збиваючись на розуміння адміністративних функцій як чисто міліцейських. — заявив генеральний секретар ЦК КП(б)У. — Наше адміністрування є функція політики, їй підлегла. На службу економічній політиці пролетарської держави стають всі функції держапарату, ось чому не можна впадати в крайнощі та відкидати застосування і, певною мірою, адміністративно-політичний вплив в економіці»⁴⁰⁹. О. Риков виступив проти суджень Л. Кагановича і вказав, що сенс заяв останнього полягає у захисті надзвичайних заходів у політиці⁴¹⁰. Але це була позиція групи соратників Й. Сталіна. Вони віддавали перевагу таким діям у політиці, не дивлячись, наприклад, на заяву управляючого ЦСУ СРСР В. Мілютіна про те, що в Україні загинуло 42% озимини⁴¹¹.

Хоча пленум ухвалив рішення припинити надзвичайні заходи, його саботувало сталінське керівництво. 26 вересня 1928 р. Й. Сталін писав В. Молотову: «Багато хто думав, що зняття надзвичайних заходів і підняття цін на хліб — є основа усунення труднощів. Порожні надії порожніх лібералів з більшовиків»⁴¹². Запаси хліба у селян скоротилися до мінімуму, але держава посилювала хлібозаготівлі, які призвели до серйозного загострення продовольчого стану. У деяких районах республіки почався голод⁴¹³. У відповідь зростало незадоволення в суспільстві. Однією з форм його прояву в середині 1928 р. стало поширення анонімних листів та листівок антирадянського, антикомуністичного змісту. Постійно в них висловлювалися погрози на адресу місцевих представників влади. Наприклад, в с. Тарасовці Тульчинського району на Поділлі біля хати-читальні були знайдені листівки: «У батька Махна є повна бочка вина, є спирт і денатура, і дівчат повна фура. Пароходик пливе мимо пристані, будем рибку кормить комуністами»⁴¹⁴. Загалом багато людей розцінювало поворот політики правлячої партії до застосування командно-репресивних методів управління як кінець непу та висловлювало побоювання, що радянська влада влаштує штучний голод.

Особливо небезпечними для себе влада вважала настрої інтелігенції, яка потенційно могла в ідеологічній та політичній площинах формулювати й очолювати незадоволення політичним курсом. У політико-економічному огляді Вінницького округу за 1928 р., підготовленого місцевим окружним відділом ДПУ УСРР, сільська інтелігенція (вчителі, агрономи) характеризувалася як «антирадянський петлюрівський елемент». Співробітники ДПУ зазначали: «Частина з них дещо при звичаїлася і веде себе в залежності від становища Радянського Союзу в міжнародній обстановці. Частина ж продовжує залишатися з явно ворожими пораженьськими настроями, звідси дружба з куркулями та антирадянськими елементами на селі, і покровительство її молоді у відношенні

⁴⁰⁹ Там само. — С. 281–283.

⁴¹⁰ Там само. — С. 311.

⁴¹¹ Там само. — С. 304.

⁴¹² Там само. — Т. 3. — С. 8.

⁴¹³ Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. — К., 2006. — Т. 2. — С. 115.

⁴¹⁴ ДАВО. — Ф. П-33. — Оп. 1. — Спр. 706. — Арк. 64–68.

вступу її до ВУЗів, і старі методи у вихованні (грубість, фізичний вплив на учнів і т.д.) [...]. Політичні настрої антирадянської частини сільської інтелігенції в основному не відрізняються від настроїв антирадянської частини міської [...]. Новий виборчий закон викликав наступні розмови: «Сьогодні ти хороший, а завтра на тебе донесли про твоє минуле і ти нікуди не годишся»; «Знову відкрили сторінку минулого, з нас поробили манекенів, що пересуваються, скоріше б зміни, хто б не прийшов, все одно буде краще»; «З'явилися розмови про вільну Україну, незадоволення євреями і т.д.»⁴¹⁵.

Розмови про вільну Україну були типовими у середовищі подільської інтелігенції. Вона відчувала підозріле до себе ставлення влади, тому брала формальну участь у радянських ритуалах. Проте між собою велися розмови: «Україна з давніх часів терпить утиски з боку різних держав, зокрема з боку Росії, тому що має багато хліба та іншого багатства. Кричать — Україна — а фактично накидають нове ярмо й таких негараздів, як зараз, Українське селянство ніколи не переживало»⁴¹⁶. Прояви національної ідентичності були помітними не лише серед інтелігенції, але й серед селянства. Восени 1928 р. по селах Поділля, як форма відкритого протесту проти політики влади, лунала пісня «Ще не вмерла Україна». Частина листівок, що розповсюджувалася у той час, закликала до всеукраїнського народного повстання, відновлення Української Народної Республіки, містила гасло «Геть комуністичну неволю!»⁴¹⁷.

Одночасно місцеві органи ДПУ реєстрували певний рівень напруги у стосунках поміж селянами. Багато з них були налаштовані проти незаможників та бідноти, вважали їх ледарями, висловлювали неприязне відношення до міста, робітників тощо. Це традиційне для селянства почуття посилювалося внаслідок масової участі мешканців міст у реалізації політики влади. Селяни відкрито говорили: «Радвлада не захищає інтереси селян, селянину не надані такі права як робітнику, Радвлада забезпечила життя робітника краще, ніж селянина, на селян накладають великі податки, чому Радвлада поділила народ на групи, класи та партії». Висновок робився однозначний: влада — це злодії, яких потрібно прогнати»⁴¹⁸. Однією з форм опору зростаючому насильству, яке застосовувала влада, були випадки терору (за класифікацією органів держбезпеки — вбивства представників влади, замаху на вбивство, поранення, побиття, підпали, погрози, політхуліганство). В Україні з 1 січня до 29 листопада 1928 р. зафіксували 351 такий випадок⁴¹⁹. Органи ОДПУ СРСР продовжували постійно інформували керівництво країни, партійно-радянські органи республіканського та окружного рівнів про політичне становище на місцях.

⁴¹⁵ Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінниччині. 1918–1980-ті роки // Реабілітовані історією. Вінницька область. — Кн. 1. — Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. — С. 30.

⁴¹⁶ При перекладі збережено стилістику та орфографію документа. ДАВО. — Ф. П-33. — Оп. 1. — Спр. 706. — Арк. 68–74.

⁴¹⁷ Там само. — Спр. 707. — Арк. 100–106; Ф. П-31. — Оп. 1. — Спр. 379. — Арк. 89 зв.

⁴¹⁸ Там само. — Ф. П-33. — Оп. 1. — Спр. 706. — Арк. 75–78.

⁴¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2800. — Арк. 203.

На цей момент офіційні політичні оцінки робилися виключно в дусі настанов Й. Сталіна про посилення класової боротьби, взаємозв'язок елементів капіталізму в країні з міжнародним капіталізмом, що в умовах переважаючого селянського населення з глибокими дрібнобуржуазними коріннями, породжувало складну ситуацію. Саме так її характеризував С. Косіор на пленумі ЦК КП(б)У (1–5 листопада 1928 р.). Він піддав нещадній критиці правий ухил, погрожував місцевим працівникам, налаштовував їх на адміністративні, насильницькі дії стосовно селян-середняків: «Досвід нової хлібозаготівельної кампанії у нас на Україні показує, що ми маємо прямий рецидив цих самих настроїв: знов спостерігається небажання сваритися з куркулем, нерозуміння того, що якщо середняк наш союзник, то це не значить, що ми не повинні доводити йому, що в таких то і таких то випадках він неправий и що він має більш активно підтримувати радянську владу... Хлібозаготівлі, у сенсі виявлення елементів правого ухилу, є доволі ярким прикладом». Сподівання, якщо не мрії вождів ВКП(б) стосовно хлібозаготівель, пролунали у виступі присутнього на пленумі А. Мікояна: «Ми хлібну проблему вирішимо не лише тоді, коли буде достатньо хліба на всіх базарах, а лише тоді, коли у нас 200–300 млн. пудів буде надлишків для експорту і пудів 150 млн. внутрішнього запасу». В резолюції пленуму показово засуджувалось бажання частини місцевих працівників повернутися до надзвичайних заходів, але одночасно проголошувалась боротьба із «спекулянтом — дезорганізатором хлібного ринку»⁴²⁰.

4 листопада 1928 р. А. Мікоян виступив на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, яке схвалило запропонований НКТ СРСР план централізованих хлібозаготівель на 1928/1929 р. у розмірі 118 млн. пудів. Крім того, передбачалося зібрати 25 млн. пуд. мірчуку, з яких зібране понад 15 млн. пуд. зберігалось як недоторканий резерв. Визнавалося за необхідне завезти в Україну для потреб постачання та весняної сівби 13,5 млн. пуд., в які входили 1,5 млн. пуд. вже завезеної імпоротної пшениці та 2 млн. пуд. — для осінньої сівби⁴²¹. В секретній частині рішення політбюро ЦК КП(б)У прийняло до відома заяву А. Мікояна, що регулярний завіз хліба в республіку розпочнеться в лютому 1929 р.⁴²² Це наочно демонструвало, до яких наслідків призвели хлібозаготівлі 1928 р. в Україні. 5 листопада 1928 р. М. Бухарін, який повернувся з відпустки, протягом шести годин пояснювався з Й. Сталіним. Зустріч пройшла бурхливо. Згідно А. Мікояну, на ній «Бухарін сказав, що він не хоче битися, бо бійка шкідлива для партії, хоча для бійки все вже готово. Якщо бійка почнеться, — говорив він, — то ви нас оголосить відщепенцями від ленінізму, а ми вас організаторами голоду». Й. Сталін наполягав на правильності обраного курсу. 13 листопада 1928 р. він у записці групі керівників, присвяченій поправкам до тез О. Рикова про контрольні цифри на 1928/29 р., що мали бути ухвалені на пленумі ЦК

⁴²⁰ Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 307. — Арк. 5, 51, 96.

⁴²¹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 143. — Арк. 89–90.

⁴²² Там само. — Оп. 16. — Спр. 13. — Арк. 94.

ВКП(б), пояснив скорочення валової продукції сільського господарства та розмірів посівних площ в Україні лише кліматичними умовами⁴²³.

У доповіді на пленумі ЦК ВКП(б) (16–24 листопада 1928 р.) О. Риков зауважив, що валовий збір хліба два роки поспіль нижче збору 1913 р. на 1 млрд. пудів. Посівна площа по зерновим культурам на 10% була меншою за 1913 р., врожайність теж не досягла довоєнного рівня. Тому навіть за умови виконання плану хлібозаготівель план хлібопостачання буде більш напруженим, ніж в минулому році. Голова РНК СРСР підкреслив: «Труднощі полягають ще й у тому, що, наприклад, в Ленінграді в чергу стають за хлібом не тільки населення міста, але і захожі з сіл». В. Чубар подав репліку: «Це не лише в Ленінграді»⁴²⁴. С. Косіор відмітив, що внаслідок недороду і додаткових асигнувань промисловості урізаний республіканський бюджет, згорнуті соціальні програми в Донбасі. Але аналіз О. Рикова упереджений, «тут він нас трохи пужанул». Генеральний секретар ЦК КП(б)У просив додати до тез О. Рикова згадку про недорід в Україні, якій не можливо ліквідувати без допомоги союзного уряду. Він підкреслив, що основне політичне питання в УСРР — це хлібозаготівлі, тому що навколо нього загострилася класова боротьба в селі: «Петлюрівщина у нас дуже посилила свою роботу, поляки цьому допомагають, гроші дають, та й наш кулак налаштований дуже активно. Змичку, консолідацію внутрішніх контрреволюційних сил із зовнішніми у нас на Україні можна побачити найбільш наочно». У такій ситуації потрібно посилити боротьбу з правими настроями і ухилами, забезпечити максимальну єдність партії. В. Чубар заявив, що може потрапити до категорії «пужателів», але в Україні зібрали на 323 млн. пудів хліба, ніж в минулому році. Вісім млн. десятин посівів вимерзло або вигоріло, державної допомоги не вистачає. Як наслідок, рівень харчування сільського населення в лісостепу республіки знизиться на 5%, у степу на 15%, споживання мешканців міст — на 5%. Вихід з проблем він, як і С. Косіор, бачив у колективізації сільського господарства⁴²⁵.

Й. Сталін виступив за великі капіталовкладення у промисловість, колективізацію та боротьбу з ухилами. Привернуло увагу, що на пленумі спалахнула різка перепалка між А. Мікояном, П. Богдановим⁴²⁶ та В. Чубарем, М. Скрипником щодо ситуації на Північному Кавказі. Значною мірою її спровокував М. Скрипник, який звинуватив північнокавказьких працівників у невиконанні партійної лінії в національному питанні. А. Мікоян відкинув звинувачення та заявив: «Це не тільки радянська Вандея (Північний Кавказ — *Авт.*), це Вандея, окупована пролетарської армією. Весь командний склад партії, всі керівні працівники, всі організації в селі до останніх років були надісланими, призначеними з боку. Тільки останнім часом з місцевих людей формуються свої кадри».

⁴²³ Как ломали нэп... — Т. 3. — С. 16, 19, 606.

⁴²⁴ Там само. — С. 39, 41. Таке трактування наведене у резолюції пленуму.

⁴²⁵ Там само. — С. 115, 117–118, 173–174.

⁴²⁶ А. Мікоян в 1922–1926 рр. — секретар Південно-Східного бюро ЦК РКП(б), голова Північнокавказького крайкому партії. П. Богданов в 1926–1929 рр. — голова Північнокавказького крайвиконкому.

П. Богданов розкритикував керівництво УСРР: «Товариш Скрипник виступав тут у вкрай різкій формі, але, з моєї точки зору, боровся з «вітряками» Північного Кавказу з питання українізації ... Скрипник. У вас на Кавказі працюють вітряні млини! Богданов. Подібно Дон-Кіхоту, який, як у відомій розповіді, вів боротьбу з вітряними млинами. Але є й інша установка з цього питання, яка до нас доходить. Ось на моїй доповіді у фракції президії ЦВК промова т. Петровського починалася так: «Ми покликали цілу низку національностей до культурного життя, і раз вони починають просуватися все більше і більше, то неминуче, що та територія, яка там є, тобто на Північному Кавказі, повинна буде об'єднатися з українцями» (зі стенограми). Я думаю, товариші, що ставлячи питання про українізацію по лінії Північного Кавказу, найменше слід думати про питання відторгнення... Скрипник. Що таке? Відторгнення? Це обурливо! Богданов. < Відторгнення > території Північного Кавказу до України, як зробив це тов. Петровський. Така постановка тільки ускладнить правильне вирішення питання про українізацію. Скрипник. Це чому? А Донецький округ, Таганрозький округ? А ви хочете зберегти колишню постановку? [Чубар. Міллеровський район?]⁴²⁷. Як бачимо, протиріччя між регіональними керівниками СРСР з приводу українізації були серйозними. У майбутньому Й. Сталін використовує ці суперечки з політичною метою, так само, як і заяви про відставку з посад М. Бухаріна, О. Рикова, М. Томського, зроблені на пленумі.

В резолюції пленуму стверджувалося, що у новій хлібозаготівельній кампанії відбувся перехід від надзвичайних до нормальних методів хлібозаготівель, що не відповідало дійсності. Крім того, підкреслювалася необхідність прискорення колективізації та посилення боротьби з куркульством і правим ухилом в партії як головною загрозою її єдності. Привернуло увагу те, що визнавалося допустимим примусове втручання в організацію селянського господарства і трудової діяльності селян⁴²⁸.

Після пленуму, наприкінці 1928 р. почала підніматися нова хвиля застосування адміністративних і репресивних заходів. Вона виявилася потужнішою ніж у першій половині 1928 р. Після директив вищого політичного керівництва СРСР у ході хлібозаготівлі знов застосували арешти. В Україні внаслідок операцій, проведених органами ДПУ УСРР у листопаді–грудні 1928 р., були заарештовані 783 особи, яких звинувачували у скуповуванні зерна, притягнуто до відповідальності 140 орендарів млинів, власників хлібопекарень, кооператорів за порушення розпоряджень про помел борошна, до фінорганів передано 627 справ на осіб, які займалися торгівлею без патентів⁴²⁹. Хлібний ринок зазнав відчутного удару. Як наслідок, наприкінці року в містах та містечках Поділля відчувалися пригнічені та частково панічні настрої через нестачу хліба⁴³⁰. Схожа картина спостерігалася в інших регіонах УСРР.

⁴²⁷ Как ломали нэп... — Т. 3. — С. 432–439.

⁴²⁸ Там само. — Т. 3. — С. 409–412, 419, 423–424.

⁴²⁹ Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.). — К., 2010. — Кн. 1, ч. 1. — С. 123.

⁴³⁰ ДАВО. — Ф. П-31. — Оп. 1. — Спр. 379. — Арк. 83.

На початку січня 1929 р. дев'ять керівників республіканських установ виїхали в округи для посилення хлібозаготівель. 18 січня політбюро ЦК КП(б)У констатувало невиконання планів хлібозаготівель, загрозу постачанню робітників, відсутність збіжжя для сівби. Округомі партії закликали до економного витрачання хліба, погрожуючи його взагалі не постачати. У зв'язку з телеграмою ЦК ВКП(б) про посилення «куркульського терору» вирішили здійснити нові репресії, виплатити страхові премії працівникам партійно-радянського апарату, потерпілим від підпалів на селі, просити РНК УСРР виділити кошти на утримання мережі сільських уповноважених ДПУ⁴³¹. Протягом лютого — першої половини березня 1929 р. ситуація з продовольством в Україні, як і в цілому в СРСР, погіршувалася. Її не покращив вимушений захід — у лютому 1929 р. в СРСР ввели карткову системи розподілу продовольства. 19 березня та 13 квітня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У просило ЦК ВКП(б) про завіз 14 млн. пудів хліба в Україну із РСФРР⁴³². У той час ДПУ УСРР повідомляло в ЦК КП(б)У про відмови від роботи та «волинки» на шахтах Донбасу, демонстрацію безробітних у Києві з вимогою видати продуктові картки («заборные книжки»), масовий виступ мешканців Бердянська з вимогою хліба, мітинги з аналогічними гаслами біля райвиконкомів та сільрад в низці округів України⁴³³.

Дії керівництва країни традиційно здійснювалися в річці насильницьких заходів. Наприкінці березня 1929 р. в основу хвилі «чрезвычайщини» поклали так звані «нові методи хлібозаготівлі». Постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 20 березня 1929 р. передбачала доведення твердих планових завдань по хлібозаготівлі до кожного села. Ініціатива проведення цих планів мала виходити від груп бідноти, сільських активістів на загальних сходах. У ході прийняття рішення виділялася «куркульська верхівка села», на яку покладалися певні зобов'язання здачі державі збіжжя з «хлібних надлишків». Передбачалося застосувати цей метод в Казахстані, Сибіру, на Уралі⁴³⁴. Зрозумілим було намагання вищого політичного керівництва СРСР не лише забрати хліб у кожного селянського господарства, але й розпалити «класову ворожнечу» на селі.

За таких умов на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У (7–9 квітня 1929 р.) лунала різка критика правих. Показово, що голова ДПУ УСРР В. Балицький пов'язав правий ухил з настроями антирадянських, куркульських, непманівських груп, націоналістичної інтелігенції, діячів колишньої УНР. Це вже були не лише звинувачення в політичних помилках лідерів так званого ухилу. Мова велась про їх зв'язок з контрреволюційними елементами⁴³⁵. II Всеукраїнська конференція КП(б)У (9–14 квітня 1929 р.) заявила, що пленум ЦК ВКП(б) повинен вимагати від М. Бухаріна, М. Томського і О. Рикова відмови від помилкових поглядів («які фактично співпадають з позицією правих») та суперечать «ленінській лінії партії». Засуджувалась політика відставок

⁴³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 10, 16–17, 24.

⁴³² Там само. — Арк. 61, 71.

⁴³³ Там само. — Оп. 20. — Спр. 2986. — Арк. 18, 21, 41, 52, 54.

⁴³⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 1837. — Арк. 5-6.

⁴³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 314. — Арк. 27 зв.–29 зв.

М. Бухаріна та О. Рикова. ЦК ВКП(б) мусив закликати їх «до порядку, не зупиняючись, у разі потреби перед виключенням їх з Політбюро»⁴³⁶. Вочевидь спланований Й. Сталінінм характер таких рішень підтвердився у постанові об'єднаного пленуму ЦК і ЦК ВКП(б) (16–23 квітня 1929 р.), в якій зазначалося, що ЦК ВКП(б) спираючись на волю усіх партійних організацій, засуджує погляди групи М. Бухаріна як фракційної групи. Він та М. Томський знімалися з посад⁴³⁷. На XVI конференції ВКП(б) (23–29 квітня 1929 р.) М. Скрипник закликав до «наполегливої, щоденної боротьби по подоланню правого відверто опортуністичного ухилу». Нарком землеробства УСРР О. Шліхтер стверджував: «колективізація є основною нашою лінією, основною установкою при проведенні соціалістичної реконструкції сільського господарства», висловив надію, що в 1933 р. в Україні буде 30% усуспільнених в колективах селянських господарств та 25% посівної площі, а через 10 років — сільське господарство, колективізоване на 100%. В резолюції конференції відмічалось одне з основних завдань Компартії — організація великого соціалістичного землеробства шляхом усуспільнення одноосібних селянських господарств⁴³⁸.

Після конференції, 11 травня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило план хлібозаготівель на травень–червень 1929 р. у розмірі 15 млн. пуд., запропонувало округкам партії довести плани до району та кожного села. Для розподілу плану на місцях створювалися сільські комісії з 3–5 осіб, до яких входили голова сільради, голова КНС та 1–2 селянина⁴³⁹. Як бачимо, в республіці застосували метод хлібозаготівель, передбачений в постанові політбюро ЦК ВКП(б) від 20 березня 1929 р. Нова хлібозаготівельна компанія (з врожаю 1929 р.) розпочалася на початку липня. Республіку знов спіткав недорід. Проте плани довели до кожного села з вимогою виконати їх в найкоротші терміни. З цією метою у кожне село призначався уповноважений райпарткому або райвиконкому. Він діяв разом зі згаданою сільською «Комісією сприяння хлібозаготівлі», сільським активом, частиною незаможників. Уповноважений отримував від сільради списки боржників, один з примірників вручався старшому хлібозаготівельної бригади. Вона діяла, здебільшого, методом «червоної валки»: рухалася через село, зупиняючись біля господарств — боржників. У разі відмови віддати хліб влаштовувалися обшуки, збіжжя насильно вилучалося, якщо його не знаходили, робили опис майна. Незабаром воно виставлялося на продаж в селі. Покупцями були сільські активісти або їх родичі, знайомі. Влітку і восени 1929 р. по 22 округах України (з 41) було розпродано з торгів майно 22 тис. заможних і середняцьких господарств, що не змогли виконати заготівельні зобов'язання⁴⁴⁰.

⁴³⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 310. — Арк. 20.

⁴³⁷ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях... — Т. 4. — С. 186–187.

⁴³⁸ XVI конференция Всесоюзной коммунистической партии (б). Стенографический отчет. — М., 1929. — С. 80, 145, 148, 300–302.

⁴³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 82.

⁴⁴⁰ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу... — К., 2010. — Кн. 1, ч. 1. — С. 124.

У ході хлібозаготівлі з'явилася перше рішення керівництва УСРР про можливу депортацію селян. 5 липня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У дозволило Полтавському окружному разом з ДПУ УСРР скласти список куркульсько-поміщицьких господарств, які активно виступали проти хлібозаготівель, на вислання їх за межі України. 13 жовтня В. Балицькому доручили прискорити їх депортацію⁴⁴¹. Через місяць РНК УСРР ухвалив постанову про переселення «соціально-небезпечного елемента» з 9 прикордонних округів України до Сибірського краю⁴⁴². Зросли масштаби арештів: з початку липня до 24 жовтня 1929 р. органами ДПУ було заарештовано в Україні 3705 осіб, з них як «куркулів і спекулянтів» — 1858 осіб⁴⁴³. На насилля влади селянство відповідало посиленням активного опору, набули поширення терористичні акти проти місцевих партійно-радянських працівників та сільських активістів. Так, у першій половині 1928 р. органи ДПУ зафіксували в Україні 113 терактів, у другій половині — 302. У 1929 р. зафіксовано 1396 терактів, причинами яких були: хлібозаготівлі — 679 випадків, політична діяльність активістів — 503, колективізація — 109, землеустрій — 45, податкове самообкладання — 38, перевибори рад — 28⁴⁴⁴.

З початком хлібозаготівельної компанії різко посилювався тиск на селян, спрямований на утворення колгоспів. Очевидно, що курс на суцільну колективізацію виростав з практики «надзвичайних» хлібозаготівель, з самого початку був підпорядкований їх завданням. В рішеннях політбюро ЦК КП(б)У від 28 жовтня 1929 р. вперше з'явилася згадка про райони суцільної колективізації. Тоді ж українські керівники затвердили проект резолюції пленуму ЦК ВКП(б), який мав відбутися по кількох днях, по доповіді ЦК КП(б)У про стан сільського господарства України⁴⁴⁵. Отже керівництво УСРР в основних рисах знало про майбутні рішення пленуму в Москві. Принагідно зауважу, що на жовтень 1929 р. кількість колективізованих господарств в УСРР досягла 477 тис. проти 173 тис. у жовтні 1928 р. В Україні в жовтні 1929 р. із 5 млн. 144 тис. 800 селянських господарств в колгоспах було 522 тис. 500 господарств, тобто 10,4%. З червня по жовтень 1929 р. кількість колективізованих господарств на Україні збільшилося на 5%, але про масовий рух селян в колгоспи мова не йшла⁴⁴⁶. Наприклад, питома вага колективізованих земель становила на Правобережній Україні 7,8%⁴⁴⁷.

⁴⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 14. — Арк. 69, 112. Документального підтвердження цієї депортації поки що не має. Вірогідно, що її не здійснили, тому що розглядалося питання про депортацію селян у межах усього СРСР.

⁴⁴² Сталинские депортации. 1928–1953. — М., 2005. — С. 39–40.

⁴⁴³ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: Документы и материалы. М., 2000. — Т. 2. — С. 1038.

⁴⁴⁴ Капустян Г.Т. Дві «правди», або українське село в двадцять роки двадцятого століття. — Кременчук, 2003. — С. 212–213.

⁴⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 165. — Арк. 83, 87.

⁴⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3153. — Арк. 67; Івницький Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). — М., 1994. — С. 16.

⁴⁴⁷ Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах... — Т. 2. — С. 123.

7 листопада 1929 р. — 12 річниця захоплення більшовиками влади у Петрограді, — була ознаменована публікацією в газеті «Правда» статті Й. Сталіна «Рік великого перелому». Генеральний секретар ЦК ВКП (б) стверджував, що середняк повернув в бік «комунії», і робив висновок, який дещо відкривав стратегічні плани радянського керівництва на рубежі 1920–30-х рр.: «Ми йдемо на усіх парах шляхом індустріалізації — до соціалізму, залишаючи позаду себе «расейську» відсталість. Ми стаємо країною металу, країною автомобілізації, країною тракторизації. І коли посадимо СРСР на автомобіль, а мужика на трактор, — хай спробують доганяти нас поважні капіталісти, що «чваняться» своєю «цивілізацією». Ми ще побачимо, які із країн можна буде тоді «визначити» у відсталі і які в передові»⁴⁴⁸.

27 грудня 1929 р. в промові на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів Й. Сталін намітив інший шлях створення в країні нового типу технічно передової цивілізації — соціалізму. Цей шлях полягав у перетворенні сільського господарства. Відкидаючи шлях розвитку капіталістичних, тобто приватних підприємств в сільському господарстві, він заявив: «Існує інший шлях, шлях соціалістичний, який полягає в насаджуванні колгоспів і радгоспів в сільське господарство, шлях, що веде до об'єднання дрібноселянських господарств в крупні колективні господарства, озброєні технікою і наукою, і до витіснення капіталістичних елементів із землеробства»⁴⁴⁹. В останній цитаті привертає увагу формулювання «насаджування колгоспів і радгоспів», яке логічно суперечило твердженню про те, що середняк — основна постать на селі — пішов у «комунію». Ця суперечність не була випадковою. Заява Й. Сталіна про вибір селянських мас колгоспного ладу не відповідала дійсності. Думка про вибір селян колгоспного устрою потрібна була для підштовхування процесу насаджування колгоспів, тобто здійснення курсу на масову колективізацію сільського господарства СРСР, взятого Й. Сталіним і його прибічниками після XV з'їзду ВКП(б).

Офіційні рішення про початок суцільної колективізації сільського господарства були прийняті на пленумі ЦК ВКП(б) (10–17 листопада 1929 р.), який розпочав свою роботу через три доби після публікації статті Й. Сталіна «Рік великого перелому». Учасники пленуму прийшли до висновку, що «справа побудови соціалізму в країні пролетарської диктатури може бути проведена в історично мінімальні строки», і схвалили фантастичні цифри розвитку радянської економіки на 1929/30 господарський рік. Наприклад, на 32,1% намічався приріст валової продукції промисловості, а в галузях, що виробляли засоби виробництва, — на 45,1%. Капіталовкладення в економіку збільшувалися з 8,5 млрд. крб. в попередньому господарському році до 13 млрд. в 1929/30 р.⁴⁵⁰. Одним із центральних питань на пленумі був розгляд ситуації в сільському господарстві. Практично всі промовці на пленумі з даного питання заявляли про

⁴⁴⁸ Правда. — 1929. — 7 листопада.

⁴⁴⁹ *И. Сталин*. Вопросы ленинизма. Изд. одиннадцатое. — М., 1947. — С. 278.

⁴⁵⁰ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1970. — Т. 4. — С. 328.

суцільну колективізацію як про процес, який уже відбувався на селі. Наприклад, основний доповідач з питань колгоспного руху — голова правління Колгоспцентру Г. Камінський — говорив, що масова колективізація є справою найближчих місяців, а не років. Секретар ЦК ВКП(б) В. Молотов, який відповідав за питання сільського господарства, стверджував, що «наступної осені ми напевно зможемо уже сказати, що в основному колективізація буде завершена не тільки на Північному Кавказі»⁴⁵¹, явно орієнтуючи відповідним чином місцевих керівників.

Такі заяви були підтримані присутніми на пленумі українськими керівниками. Крім доповідей Г. Камінського і В. Молотова, учасники пленуму заслухали доповідь «Про роботу на селі», з якою виступив С. Косіор. Це свідчило, що радянське керівництво приділяло серйозну увагу процесам, які відбувалися в українському селі. Генеральний секретар ЦК КП(б)У обґрунтував бачення республіканським керівництвом подальших шляхів розвитку сільського господарства і відверто розставив політичні оцінки. На його думку, не дивлячись на перевищення в 1929 р. на Україні посівних площ у порівнянні з 1913 р., об'єм товарної продукції сільського господарства (тієї, яка йшла на продаж державі чи на ринок) сягав всього 80% довоєнного рівня. Це стримувало індустріалізацію, знижувало експортні можливості СРСР і негативно впливало на економічну ситуацію в країні. Необхідну товарність сільського господарства не могло забезпечити індивідуальне селянське господарство, тому С. Косіор заявив, що для керівництва країною залишається тільки одне із двох рішень, — або дати волю куркулю і піти капіталістичним шляхом, «або перевести сільське господарство на рейки крупного господарства, але суспільно соціалістичного»⁴⁵².

Обґрунтувавши необхідність колективізації сільського господарства і продемонструвавши підтримку курсу Й. Сталіна, С. Косіор просив виділити для України тракторів (їх на той час нараховувалося приблизно 11 600) і створити нові машинно-тракторні станції. Він заявляв про необхідність електрифікувати сільське господарство за рахунок побудови Дніпрогесу і електростанції на річці Південний Буг біля м. Вознесенська. Важливою складовою частиною політики в галузі сільського господарства була колективізація і прискорений розвиток промисловості на Правобережній Україні, в прикордонній смузі з Польщею і Румунією. С. Косіор схвально вітав бурхливі темпи колективізації під час осінньої кампанії 1929 р. і робив висновок про те, що степові округи України, які забезпечували найбільший збір товарного хліба, весною 1930 р. зможуть бути досить легко охоплені суцільною колективізацією. Перевищуючи темпи колективізації, український керівник відверто говорив, що головною причиною швидкого росту колективізації був наступ на куркуля. «Це вирішує справу, — стверджував С. Косіор. — Твердий курс на проведення лінії партії заставив середняка оглянутися, заставив його перейти від вагань у виборі шляхів

⁴⁵¹ *Ивницкий Н.А.* Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). М., 1994. — С. 7, 50.

⁴⁵² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 441 (вип. 11). — Арк. 35.

розвитку свого господарства на визначену лінію»⁴⁵³. Український керманіч заявив, що куркуля не можна підпускати до колгоспу на відстань гарматного пострілу. Така позиція віддзеркалювала не лише повну підтримку з його боку постанови ЦК ВКП(б) від 18 липня 1929 р., якою заборонялося приймати куркуля в колгоспи⁴⁵⁴, але й характеризувало подальшу готовність українського керівництва до насильницьких дій на випадок спротиву селянства колективізації.

Насилля з боку українських властей при проведенні хлібозаготівлі і спроб організувати колгоспи спричинило зростання селянського спротиву. Так у перші три місяці 1929 р. ДПУ України зареєструвало 144 підпали, побиття, вбивства комуністів і сільських активістів, у квітні–липні 1929 р. — 329 випадків, у серпні — 116, у вересні — 195, у жовтні — 336⁴⁵⁵. За оцінкою на пленумі С. Косіора розмах «куркульського терору» на Україні в 1929 р. зріс у порівнянні з 1927 р. в чотири рази. Однак висновок із такої ситуації був несподіваним. Він заявив про те, що перегини місцевої влади (насильницьке створення колгоспів) і селянський опір не опорочували ідею і практику колективізації. Навпаки, ці факти «підкреслюють колосальний розмах і перспективи цього, небаченого в історії, руху»⁴⁵⁶. Подібна налаштованість С. Косіора була підтримана головою Колгоспцентру УСРР О. Гавриловим, який заявив, що степові райони завершать колективізацію весною 1931 р., і наркомом землеробства України О. Шліхтером, який стверджував, що до кінця першої п'ятирічки (1932–1933 рр.) Україна зможе повністю завершити колективізацію.

Загальний настрій учасників пленуму ЦК ВКП(б) щодо проведення колективізації в стислі строки чітко проявився в резолюції, в якій вказувалося «... Ми маємо настільки бурхливий ріст колективізації, настільки стрімкий потяг бідняцько-середняцьких господарств до соціалістичних форм господарства, що колгоспний рух уже на практиці став переростати в суцільну колективізацію цілих районів. Це знаменує собою новий етап, нову смугу в перехідному від капіталізму до соціалізму періоді». Пленум відмітив також, що Україна має всі необхідні передумови, «щоб у питанні переведення індивідуальних господарств на колективні рейки йти більш прискореним темпом попереду інших республік», і зобов'язав українське керівництво провести в найкоротші строки колективізацію «всього степового району України»⁴⁵⁷.

Прагнення «вдертися» в соціалізм і атмосферу підштовхування темпів колективізації українські керівники перенесли на пленум ЦК КП(б)У (18–21 листопада 1929 р.). Заявивши на пленумі, що для більшовиків немає нічого неможливого, С. Косіор закликав до збільшення у 1930 р. площі посіву в радгоспах приблизно у 2 рази, а в колгоспах — в 3,5 рази. «...Ці цифри на перший погляд цілком запаморочливі», — визнав генсек ЦК КП(б)У, але

⁴⁵³ Там само. — С. 38.

⁴⁵⁴ Известия ЦК ВКП(б). — 1929. — № 22. — С. 23.

⁴⁵⁵ Там само. — Оп. 20. — Спр. 2994. — Арк. 42, 147.

⁴⁵⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 441 (вип. 11). — Арк. 38 зв.

⁴⁵⁷ КПСС в резолюциях и решениях... — Т. 4. — С. 347, 362.

«...мені здається, що ці цифри можна не тільки виконати, але й перевиконати»⁴⁵⁸. Для перевиконання планів обумовлювалося змагання в темпах між Північним Кавказом, керівник якого А. Андрєєв на пленумі ЦК ВКП(б) обіцяв закінчити колективізацію восени 1930 р., і степовими округами України, які, на думку С. Косіора, можна було б повністю колективізувати весною 1930 р.

Через кілька днів після пленуму ЦК КП(б)У з'явилося рішення Наркомату землеробства СРСР про п'ятирічний план колективізації союзних республік. Для України передбачалося усупільнити весною 1930 р. 33,8% всіх селянських посівів, до осені 1930 р. — 53,8%, а до кінця п'ятирічки (осінь 1933 р.) — 95%⁴⁵⁹. 5 грудня 1929 р. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) була створена спеціальна комісія Я. Яковлева⁴⁶⁰, яка на першому засіданні 8 грудня 1929 р. намітила ще більш високі темпи колективізації. В степових районах України передбачалося закінчити колективізацію до осені 1931 р., а в лівобережних округах — до весни 1932 р.⁴⁶¹ Ці пропозиції були покладені в основу затвердженої 5 січня 1930 р. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) і опублікованої 6 січня 1930 р. в газеті «Правда» постанови ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву»⁴⁶².

Підхльостування темпів колективізації керівництвом СРСР доповнювалося відповідним настроєм на республіканському рівні. На другій сесії ВУЦВК в грудні 1929 р. було законодавчо оформлено пропозицію про значне перевершення директив першого п'ятирічного плану усупільнення сільського господарства. Наприклад, посівні площі колгоспів у 1930 р. намічалось збільшити на 408%⁴⁶³. Наприкінці грудня 1929 — січня 1930 рр. офіційний орган ЦК КП(б)У — газета «Комуніст», за прикладом загальносоюзної «Правди» — органу ЦК ВКП(б), розпочала публікацію статей і виступів українських керівників, в яких відображалося розуміння ними колективізації і бажання прискорити її темпи. Наприклад, О. Шліхтер заявляв про необхідність створення на селі великих «агроіндустріальних комбінатів як нових соціальних організмів», площі землі яких сягатимуть 50–60 тисяч гектарів. Індустріалізоване і електрифіковане сільське господарство на зразок комбінатів буде в «стандартних і організаційних формах» промисловим виробництвом. На нашу думку, в подібних міркуваннях простежувався тісний зв'язок поглядів керівників КП(б)У та й, в цілому, ВКП(б) з уявленнями К. Маркса на сільське господарство епохи комунізму як на крупне фабричне виробництво.

Наявність серйозного марксистського ідеологічного елементу в свідомості українського керівництва при проведенні суцільної колективізації проявилось у

⁴⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 12. Цікаво, що ці цифри не вийшли до стенографічного звіту пленуму. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 334. — Арк. 1а–4а.

⁴⁵⁹ *Івницький Н.А.* Коллективизация и раскулачивание... — С. 31.

⁴⁶⁰ 8 грудня 1929 р. Я. Яковлева призначили наркомом землеробства СРСР.

⁴⁶¹ *Івницький Н.А.* Коллективизация и раскулачивание... — С. 33.

⁴⁶² Правда. — 1930. — 6 січня.

⁴⁶³ Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1930. — № 1. — С. 17.

твердженні О. Шліхтера про те, що перетворення села в індустріальний комплекс і виникнення соціалістичного села при уже існуючому місті, знищать протиріччя між містом і селом, яке характерне для економіки перехідного періоду між капіталізмом і комунізмом. З погляду О. Шліхтера соціалістичне, тобто індустріалізоване «світле майбутнє» на селі дозволить швидко і кардинально вирішити проблему урожайності на Україні. На його думку, колективізація підвищить в 1932 р. урожайність сільського господарства на 50% у порівнянні з 1923–1927 рр. Товарність могла зрости на 200 млн. пуд. зерна, що дозволило б подолати відставання темпів розвитку сільського господарства від індустрії⁴⁶⁴.

Подібні утопічні мрії супроводжувалися цілком визначеними політико — управлінськими діями. Якщо на 1 жовтня 1929 р. в Україні нараховувалося 10–12 районів суцільної колективізації, то в грудні 1929 р. їх кількість збільшилася до 46⁴⁶⁵. 20 січня 1930 р. Г. Петровський, який побував на селянських конференціях в Шевченківському і Криворізькому округах, заявив про перехід на суцільну колективізацію семи округів України і необхідність підтримати вимоги делегатів конференцій про посилення боротьби з куркульством і якнайшвидшого закриття церков⁴⁶⁶.

Останні зауваження «всеукраїнського старости» не були випадковими. Необхідно відзначити, що мрії про «світлий» комуністичний рай українських керівників тісно перепліталися з «темними» уявленнями про майбутнє рядових членів партії на місцях, які відчували себе своєрідними пророками нового світу, який буде кардинально відрізнятись від усього попереднього. Типові їх настрої добре висловив завідуючий школою с. Мовчани Станіславчицького району Могилів — Подільського округу комуніст В. Капрій. В 1929 р. він неодноразово говорив селянам: «Однієї ночі, коли почнеться війна, ми всіх куркулів передушимо. А коли увійдемо в комунізм, то відмінимо імена людей, а натомість будемо давати людям номерки — 1, 2, 3 і т.д.»⁴⁶⁷. Бажання рядових комуністів «передушити куркулів», як представників ворожого їм старого капіталістичного світу, співпадало з практичними завданнями і ідеологічними спрямуваннями радянського керівництва. Створити матеріальну базу для колгоспного ладу можна було тільки за рахунок конфіскованого у заможних селян майна, що співпадало з ідеологічними уявленнями про знищення останнього, самого чисельного капіталістичного класу в суспільстві.

Як відомо, влітку 1929 р. ЦК ВКП(б) видав постанову, якою забороняв прийом куркуля в колгоспи⁴⁶⁸. Але єдиної позиції у керівництва СРСР щодо подальшої долі куркулів не було. Існували розбіжності і серед українських керівників. Так, О. Шліхтер виступав за економічне придушення куркульства,

⁴⁶⁴ Комуніст. — 1930. — 14 січня.

⁴⁶⁵ Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977. — С. 424.

⁴⁶⁶ Комуніст. — 1930. — 20 січня.

⁴⁶⁷ ДАВО. — Ф. П-31. — Оп. 1. — Спр. 483. — Арк. 139.

⁴⁶⁸ Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927–1932 гг. — М., 1989. — С. 25.

але за надання йому права вступати в колгоспи. Секретар ЦК КП(б)У П. Любченко підтримував цю пропозицію, але заявляв, що куркуля в колгоспах потрібно позбавити виборчих прав і в повній мірі застосовувати до нього податкову політику⁴⁶⁹. Позиція С. Косіора була жорсткою і не відрізнялася від позиції Й. Сталіна, який виступав за недопущення куркульства в колгоспи. Ще у вересні 1929 р., в розпалі хлібозаготовчої кампанії, на нараді секретарів райкомів партії С. Косіор відкрито заявив: «Чому ми тепер стали такими вегетаріанцями — боїмося куркуля образити? Щодо куркуля — ця політика невправильна»⁴⁷⁰.

У грудні 1929 р., в дні святкування свого п'ятдесятиріччя Й. Сталін запропонував новий політичний курс щодо ставлення до куркульства. У згаданій уже промові на конференції аграрників — марксистів він проголосив перехід від політики обмеження куркульства до політики ліквідації його як класу. 15 січня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) утворило спеціальну комісію на чолі з В. Молотовим для вироблення постанови про ліквідацію куркульства. Від України до неї увійшли С. Косіор і секретар ЦК КП(б) У М. Демченко. Однак ще до прийняття офіційного партійного рішення доля куркульства була визначена наперед. 18 січня 1930 р. заступник голови ОДПУ СРСР Г. Ягода розіслав на місця директиви № 775 і № 776, відповідно до яких при Повноважних Представництвах ОДПУ на місцях створювалися оперативні групи для керівництва операцією, що мала відбутися, по виселенню куркульства, а також розроблялися докладні плани майбутньої операції. Через 5 днів ОДПУ СРСР зажадало від Повноважних Представництв повідомити про плани операцій. В той же день політбюро ЦК КП(б)У закритим рішенням затвердило пропозиції ДПУ УСРР щодо ліквідації куркульства в Україні. Для керівництва операціями створювалася комісія в складі: С. Косіора (голова), В. Балицького, В. Порайка, М. Демченка, П. Постишева. Крім того, ДПУ УСРР дозволялося відкликати із запасу 500 чекістів, а наркомату освіти України спільно з культурно — пропагандистським відділом ЦК КП(б)У пропонувалося розробити заходи, якими б заборонялося дітям куркулів навчатися у середній і вищій школах⁴⁷¹.

30 січня 1930 р. в постанові ЦК ВКП(б) «Про заходи ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації» пропонувалося розкуркулити 150 тис. куркульських господарств і висилати 60 тис. з них у відділені райони півночі та сходу СРСР»⁴⁷². На початку 1990-х рр. вияснилося, що постанова від 30 січня 1930 р. була опублікована в пресі в скороченому варіанті. В закритій його частині визначалася рознарядка арештів і висилки куркулів для різних регіонів СРСР. Для України передбачалося заарештувати і відправити в концтабори 15 тис. куркулів першої категорії, тобто «контрреволюційний кур-

⁴⁶⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2972. — Арк. 20.

⁴⁷⁰ Там само. — Спр. 3147. — Арк. 9.

⁴⁷¹ Там само. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Арк. 116.

⁴⁷² Спецпереселенцы — жертвы сплошной коллективизации. Из документов «Особой папки» Политбюро ЦК ВКП(б). 1930–1932 рр. // Исторический архив. — 1997. — № 4. — С. 145–180.

куркульський актив., не зупиняючись щодо організаторів терористичних актів, контрреволюційних виступів і повстанських організацій перед застосуванням вищої міри репресії». Крім того, за межі України планувалося виселити 30–35 тис. куркульських сімей. До цієї другої категорії куркулів належали «решта елементів куркульського активу, особливо із найбільш багатих куркулів і напівпоміщиків». Третя категорія складалася із залишених в межах району куркулів, які повинні були розселитися на нових ділянках, виділених їм за межами колгоспних господарств⁴⁷³. Водночас передбачалося прийняти заходи щодо «очистки промислових підприємств в містах від окремих куркульських елементів», закриття церков, заборони вільного переселення куркулів без дозволу райвиконкомів, розпродажу ними свого майна. Всього, згідно з постановою, в основних районах СРСР мали розкуркулити 3–5% всіх селянських господарств. Виселенню і конфіскації майна не підлягали сім'ї червоноармійців і командного складу Червоної Армії.

31 січня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У обговорило постанову ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. На основі тексту було підготовлено і 2 лютого розіслано місцевим парторганізаціям лист ЦК КП(б)У «Про заходи ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації». В ньому містилися основні положення постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р., крім деяких найбільш відвертих репресивних заходів (опущено положення про можливість розстрілу куркулів, віднесених до першої категорії, про закриття церков і т. і.)⁴⁷⁴.

Протягом перших декількох днів лютого 1930 р. політика щодо ліквідації куркуля як класу конкретизувалася в постановах загальносоюзного уряду і наказах ОДПУ СРСР. Так у постанові ЦВК і РНК СРСР від 1 лютого 1930 р. скасовано в районах суцільної колективізації дію закону про дозвіл оренди землі і про використання найманої праці в одноосібних селянських господарствах. Радянським органам в цих районах надавалося право застосовувати всі необхідні заходи боротьби з куркульством аж до повної конфіскації їх майна і виселення за межі окремих районів і країв (областей). Конфісковане майно куркулів повинно було передаватися в неподільні фонди колгоспів як внесок бідняків і батраків, які вступали в колгосп⁴⁷⁵. 4 лютого 1930 р. на місця була розіслана інструкція ЦВК і РНК СРСР про заходи щодо проведення розкуркулення. Вона передбачала в районах суцільної колективізації конфіскацію у куркулів засобів виробництва, скота, житла, господарських, виробничих і торгових підприємств, продовольчих, кормових і насінневих запасів, надлишків домашнього майна. Куркулям залишали лише найпростіші засоби виробництва і до 500 крб. на сім'ю, необхідних для переїзду і облаштування на новому місці. Куркульським сім'ям, які розселялися в межах визначеного району чи округу, залишалися засоби виробництва в мінімально необхідних розмірах для ведення господарства на освоєваних ділянках. Розселення куркулів, приналежних до третьої категорії,

⁴⁷³ Там само; РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 8. — Арк. 65.

⁴⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 7. — Арк. 125.

⁴⁷⁵ Документи свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927–1932 гг. — М., С. 329–330; Известия. — 1930. — 2 лютого.

передбачалося проводити невеликими селищами, а використання їх — в особливих трудових дружинах і колоніях на лісорозробках, корчуваннях, будівельних, дорожніх, меліоративних, лісовпоряджувальних і ін. роботах⁴⁷⁶.

Однак головну роль у проведенні розкуркулення покликані були зіграти органи держбезпеки. З 21 січня 1930 р. ДПУ УСРР, дотримуючись директив Г. Ягоди від 18 січня 1930 р., розпочали проводити «ліквідацію наявних в агентурній розробці контрреволюційних організацій і груп», а також «вилучення контрреволюційного активу». До 9 лютого 1930 р. на території України було заарештовано 11 865 чол. які, за заявою ДПУ УСРР, були членами 334 контрреволюційних організацій і груп, що «готувалися до повстання»⁴⁷⁷. 2 лютого 1930 р. Г. Ягода підписав наказ № 4421, яким намічено план заходів органів ОДПУ СРСР щодо ліквідації куркульства. Він передбачав арешти куркулів першої категорії і висилку їх спільно з куркульськими господарствами другої категорії у віддалені північні райони СРСР. Перша категорія куркулів трактувалися досить широко: від осіб — втікачів, тих, що ховалися в підпіллі, тих що протидіяли заходам партії і владі, до колишніх білих офіцерів, віруючих, лихварів і спекулянтів. Г. Ягода в наказі повторював цифри розкуркулюваних, які містилися в постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р., і визначав місця поселень для куркулів, що виселялися. Відповідно до наказу із України у Північний край повинні бути бути вислані 50 тис. куркульських господарств⁴⁷⁸. Однак виянилось, що прийняти таку кількість людей місця поселень не спроможні. 4 лютого 1930 р. Г. Ягода повідомив Повноважне Представництво ДПУ УРСР, що кількість куркульських господарств із України, що підлягають виселенню, скорочується до 20 тис., а 7 лютого підтвердив цю цифру, вказавши, що виселення буде здійснюватися між 20 лютим і 15 квітня, а на проведення операції Україні заплановано виділити 57 ешелонів для перевезення людей⁴⁷⁹.

7 лютого 1930 р., відповідно до вказівок Г. Ягоди, голова ДПУ УРСР В. Балицький видав оперативний наказ № 42167. В ньому містився детальний план проведення операції по виселенню куркулів із України. Всього виселялося 20 тис. сімей, а операція повинна була розпочатися 20–25 лютого 1930 р. Для її проведення створювалися окружні оперативні трійки, до яких входили: начальник окружного управління ДПУ і два співробітники. Їх завданням було вироблення плану проведення виселення куркулів в окрузі, створення районних оперативних груп, організація пересильних пунктів на визначених станціях посадки, інформація про настрої населення, сигналізація про контрреволюційні прояви, організація і підготовка збройної сили із числа партійців і комсомольців, посилення охорони державних споруд і підприємств, посилення перлюстрації

⁴⁷⁶ Из истории раскулачивания в Карелии. 1930–1931 гг.: Документы и материалы. — Петрозаводск, 1991. — С. 22–25.

⁴⁷⁷ *Andrea Graziosi*. Collectivisation, revoltes paysannes et politiques &ouvernementales. Cahiers du Monde russe, XXX(3), juillet–septembre 1994. — P. 481.

⁴⁷⁸ Неизвестная Россия. XX век. — М. 1992. — Кн. 1. — С. 239–241.

⁴⁷⁹ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 9414. — Оп. 1. — Спр. 1944. — Арк. 74, 77.

кореспонденції. Окружна трійка мала у своєму розпорядженні збройний резерв, до складу якого входили чекісти, війська ДПУ і «ОСНАЗ»⁴⁸⁰. В районах створювалися оперативні групи, до складу яких входили начальник — відповідальний працівник ДПУ, уповноважений агентури, уповноважений слідчих органів і необхідна кількість працівників. Начальник опергрупи спільно із райвиконкомом брав участь у складанні списків куркулів, що підлягали виселенню. Уповноважений по агентурі підтримував зв'язки з найбільш серйозною агентурою окружного відділу ДПУ, вербував нових агентів, спрямовуючи їх увагу на виявлення наростаючих антирадянських і контрреволюційних проявів. За його свідченням райопергрупа негайно вживала відповідні заходи. В наказі В. Балицького визначався порядок виселення куркулів. Воно проводилося силами комуністів, комсомольців, робітників, бідняцько — середняцького активу за участю працівників райопергруп, які направлялись в кожне село, де проводилося виселення. Співробітники органів держбезпеки спільно з сільрадами відправляли виселенців на підводах з речами.

8 лютого 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У на підставі отриманих від округів даних затвердило цифрові показники на висилку куркулів. 10 лютого 1930 р. В. Балицький провів нараду начальників окрвідділів ДПУ, на якій ці дані були уточнені. 11 лютого видано оперативний наказ ДПУ УРСР № 44722, яким передбачалося формування особливих загонів озброєних партійців і комсомольців у районах, а також чекістсько — військового резерву в округах із комуністів, комсомольців, піших і кінних частин міліції для проведення операцій по виселенню куркулів. Крім того, до кожного округу України прикріплювалися війська ДПУ і школи міліції. В наказі спеціально відзначалося, що польові частини Червоної Армії в операціях, як правило, участі не беруть.

Таким чином, рівень державного планування і контролю при здійсненні політики ліквідації куркульства як класу на Україні був високий. До середини лютого 1930 р. процеси розкуркулення і, зокрема, виселення куркулів передбачалося здійснити в межах військової операції ДПУ. Однак на практиці розкуркулення в ряді районів і сіл України почалося ще до виходу постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. З 20-х чисел січня 1930 р. розкуркулення почало поширюватися в Криворізькому, Харківському, Одеському і Мелітопольському округах. В дещо менших розмірах воно практикувалося в Ізюмському, Миколаївському, Херсонському, Проскурівському, Шепетівському, Артемівському, Вінницькому, Старобільському, Кам'янець-Подільському округах. У більшості випадків подібні дії ініціювалися місцевими партійно-радянськими працівниками. Але в ряді місць, зокрема в степових округах, сільські активісти, бідняки й середняки створювали комісії по розкуркуленню, на їх засіданнях приймали відповідні постанови і з червоними прапорами, співом революційних пісень йшли до куркулів. Групами вривалися в будинки, виселяли родини із домівок, розбирали майно. Багатьом учасникам цих подій здавалося, що нова революція, що підштовхувалася «згори», уже розпочалася, і лозунг «грабуї награбоване» став знову актуальним.

⁴⁸⁰ Частини особливого призначення.

Така ситуація стала причиною широкого розповсюдження в Україні чуток про поголовне розкуркулення всіх, хто відмовлявся вступати в колгоспи. Ці чутки породжувалися не лише розкуркуленням, але й політикою «підхльостування» колективізації. В кінці січня 1930 р. керівництво України намітило 199 районів суцільної колективізації, які розподілялися так: перша черга — сім округів — Зінов'євський, Криворізький, Миколаївський, Одеський, Сумський, Херсонський і Шевченківський (103 райони), а також 79 районів суцільної колективізації в 31 окрузі. Крім того, в останніх запланували 17 районів другої черги колективізації. В лютому 1930 р. кількість районів суцільної колективізації збільшилося на Україні до 309, що становило більше половини всіх районів. Як результат, в січні 1930 р. кількість колективізованих селянських господарств збільшилась з 15,8% до 30,7%, а в лютому виросла ще у два рази⁴⁸¹. В окремих місцевостях, зокрема в степовій смузі України, з'явилися колективи — гіганти з площею усупільненої землі біля 10 тис. гектарів.

Досягти таких темпів українські керівники і місцеві працівники спромоглися лише за рахунок безперервного зростання насилля над селом. Однак воно наштовхнулося на опір українського селянина, який почав розпродувати своє майно і скот. В січні 1930 р. масовим явищем стала втеча селян у міста, на будови і шахти Донбасу. В прикордонних районах України деякі селяни робили спроби перейти на територію Польщі і Румунії. Крім чуток про поголовне розкуркулення, селами пройшли поголоски про повернення кріпосництва, матеріальних нестатках в колгоспах. В ряді місць появилися «жебраки — колгоспники», які говорили, що саме колгоспи довели їх до такого стану. Поширювалися також чутки про близький початок війни Польщі й Румунії проти СРСР, наближення строків падіння радянської влади і християнський хрестовий похід проти комуністів, який має ось-ось відбутися. Посилилися есхатологічні настрої селянства, яке чекало «страшного суду» і кінця світу. Типовим явищем стала організація нічних церковних служб і молінь «за спасіння душі». Відчуття апокаліпсиса нависло над українським селом.

В умовах наростаючої соціально — психологічної напруги і відчаю зросла кількість терористичних актів селян проти представників радянської влади і сільських активістів (під «терактами» ДПУ УСРР розуміло вбивства, спроби вбивства, побиття і поранення, підпали). Причому в структурі терактів відбулися зміни — форми фізичного спротиву селянства стали переважати над підпалами. Збільшилася кількість листівок і анонімок, що розкидалися в селах. Погрози фізичної розправи над конкретними представниками влади, що містилися в них, почали мінятися на заклики до непокори радянській владі, а також — антирадянські і антикомуністичні гасла. В багатьох місцях з'явилися листівки з ідеями національно-визвольного характеру.

Зросла кількість масових селянських виступів, які влада вважала особливо небезпечними для себе, оскільки в них проявлялися і зміцнювалися риси організованості і згуртованості селян. Найпоширенішими формами масових виступів були зриви зборів з питань колективізації, розбір усупільненого майна і худоби,

⁴⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5153. — Арк. 67.

колективні виходи із колгоспів. Головну роль в цих виступах відігравали жінки, тому нерідко масові виступи проходили, перш за все, як «жіночі бунти» чи «жіночі демонстрації». ОДПУ СРСР відзначало, що кожен третій селянський виступ був масовим жіночим виступом. Справа полягала не стільки в тому, що жінки були лютими противницями колективізації, а в тому, що селяни надіялися на більш поблажливе ставлення до жінок з боку влади. Характерною була ситуація, коли селяни подавали заяви про вихід із колгоспу і на запитання представників влади про причини виходу відповідали, що їх в колгосп не пускають власні жінки. З кінця січня — в лютому 1930 р. характер масових виступів селян став мінятися. Вони ставали більш тривалими в часі, організованими і частіше набували рис відкритого спротиву владі.

Наростання спротиву почало хвилювати керівництво СРСР. В середині лютого 1930 р. ряд членів політбюро ЦК ВКП(б) виїхали на місця, щоб розібратися в ситуації. В Україну приїхав Г. Орджонікідзе, який побував у Мелітопольському, Запорізькому, Дніпропетровському і ін. округах. Після ознайомлення зі станом справ він вважав, що колективізація в республіці проходить нормально, але при усупільненні селянського майна допускалися перегини. 14 лютого 1930 р. Г. Орджонікідзе був присутній на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У і РНК України. В. Балицький повідомив С. Косіору, який знаходився в одному із округів України, що на цих засіданнях «нового нічого не вирішували, якщо не враховувати рекомендацій про те, щоб корів, курей не усупільнювати, а залишати поки що «хазяйкама» на втіху»⁴⁸². 21 лютого 1930 р. в Москві відбулося засідання місцевих партійних керівників Російської Федерації і України за участю членів політбюро ЦК ВКП(б). На ньому обговорювалися заходи по стабілізації становища на селі і подоланню перегинів. Але темпи колективізації залишалися високими. До того ж на ситуацію в українському селі негативно вплинула операція по масовому виселенню куркульських господарств, що розпочалося 19 лютого 1930 р. Все це переповнило чашу селянського терпіння і в 20-х числах лютого 1930 р. в Старобільському, Проскурівському, Дніпропетровському, Сумському і інших округах почалися масові виступи селян.

З 20 лютого 1930 р. масові селянські виступи охопили прикордонний Шепетівський округ, ситуація з колективізацією в якому була типовою для України. Ще восени 1929 р. спеціалісти окружного земельного відділу розробили план, згідно з яким до кінця весняної сівби треба було об'єднати в колгоспах 38,2% посівної площі в окрузі. Однак, 6–7 грудня 1929 р., враховуючи орієнтири центральних газет, бюро окружного одноголосно прийняло рішення колективізувати до травня 1930 р. 50%, а до жовтня — 75% усіх земель. Місцеві керівники поставили перед політбюро ЦК КП(б)У питання про віднесення округу до районів суцільної колективізації. З доповідною запискою з цього питання в ЦК виїхав секретар окружного Пилипенко, який понад два тижні домагався відповідного рішення. Повернувшись із Харкова, він інформував бюро окружного, що в ЦК шепетівцям обіцяли підтримку.

⁴⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3185. — Арк. 18–18 зв.

На початку січня 1930 р. пленум окружкому без обговорення прийняв рішення до 7 листопада 1930 р. — чергової річниці Жовтневої революції — колективізувати всі бідняцькі і середняцькі господарства округу. В райони була відправлена відповідна директива. 19 січня 1930 р. окружний земельний відділ доручив райвиконкомам зібрати насінневий фонд не тільки у колективізованих господарствах, а й у тих, які передбачалося усуспільнити до весняної посів-кампанії, що й викликало загальне незадоволення у селян. 27 січня 1930 р. окружний виконком спеціальною телеграмою зажадав негайно приступити до усуспільнення всієї худоби — молодняка, свиней, овець, птиці, кролів і пасік. 31 січня 1930 р. бюро окружкому партії за доповіддю начальника ДПУ округу прийняло рішення про виселення 800 куркульських господарств протягом чотирьох годин. Це рішення поширювалося на всіх селян, які платили сіль-господаток понад 200 крб. 5 лютого 1930 р. шепетівський окрвиконком заборонив роботу млинів, в масовому порядку почали закривати церкви. Настрій працівників районного рівня, сільських активістів і комуністів після постійних «накачок» із центру і округу яскраво виразився у висловлюваннях: «Хай всі помруть, але ми колективізуємо округ на 100%». Проблему поставок тракторів в округ місцева влада спробувала вирішити за рахунок збору утильсировини, за відповідну кількість якої наркомат торгівлі СРСР обіцяв поставити трактори. Виконуючи це завдання, шепетівський окружком комсомолу видав розпорядження «обійти всі до одного будови на території осередку, оглянути всі горища, хліви, помешкання, а запаси тих предметів, які лежать без потреби, забрати». Комсомольці розпочали обшуки селянських будинків. В селі Кульчини вони повиривали навіть металеві хрести й загородки на кладовищах.

Безпосереднім приводом до виступів селян в окрузі стало повернення віруючим церкви в районному центрі Плужне. 20 лютого 1930 р. на подячний молебень з цієї нагоди в Плужному зібралось біля двох тисяч чоловік із дев'яти сіл району. Вийшовши після служби із церкви на вулицю, жінки почали кричати: «Не чіпайте церков!», «Не чіпайте куркулів!», «Геть колективізацію!», «Геть Радянську владу, будемо вибирати старосту!». Згодом натовп жінок попрямував до кордону, імітуючи спробу перейти на територію Польщі, але за чотири кілометри від неї був зупинений піднятими по тривозі прикордонниками. Після переговорів багато жінок повернулися в Плужне, а потім поїхали додому, розповідаючи зустрічним про спільні виступи. Через день селянські виступи розпочалися у 22-х селах Плужнянського району і перекинулися на інші райони округу. Селянські заворушення охопили 13 районів округу. В багатьох селах були розігнані сільради, сільські активісти і комуністи піддавалися побиттю, розграбовувалося усуспільнене майно.

Керівництво УСРР оцінило ситуацію в прикордонному Шепетівському окрузі як надзвичайно серйозну. Були спроби охоплені заворушеннями села ізолювати одне від одного, перерізавши сполучення між ним за допомогою двох прикордонних загонів. Для ліквідації виступів у Шепетівку були направлені 20 комуністів із Харкова і 75 озброєних курсантів однієї із шкіл міліції. 27 лютого 1930 р. в Шепетівку прибув В. Балицький, за наказом якого в Шепетівку і Козятин були стягнуті війська ДПУ УСРР. Останні приступили до

придушення селянських виступів. Селянство, озброєне переважно вилами, лопатами і сокирами чинило серйозний опір. В ході зіткнень, а в окремих випадках справжніх боїв, було убито 15 представників влади, поранено 32 чол. і побито 280. Шепетівські селяни втратили убитими і пораненими 49 чол., 104 були побиті і більше 2-х тисяч заарештовані⁴⁸³.

Майже водночас селяни виступили проти політики влади в Бердичівському окрузі. 31 січня 1930 р. секретар окружкому партії на нараді уповноважених по колективізації заявив: «Для нас, для усіх уповноважених, які зараз працюють в районі, повністю зрозуміло, що розкуркулення ми проводимо в районах суцільної колективізації. З цього ми повинні зробити практичний висновок: більше колективізувати, охопити суцільною колективізацією всі райони». Отже, головною метою колективізації для значної кількості місцевих працівників стало розкуркулення. В той же день політбюро ЦК КП(б)У отримало директиву ЦК ВКП(б), в якій роз'яснювалося, що багато організацій залишило справу колективізації і зосередили свої зусилля на розкуркуленні, а така політика в корені неправильна⁴⁸⁴. Але контроль республіканських органів управління над діями місцевих працівників та, взагалі, ситуацією на селі був ослаблений. В Бердичівському окрузі, отримавши від секретаря окружкому настанову на розкуркулення, уповноважені стали залякувати населення репресіями ДПУ, обіцяючи «задушити» податками. В селі Одарівці заможних селян переселили в будинки бідняків, а бідняків — в будинки заможних. Не дивно, що селянські виступи швидко охопили 10 районів округу. В Любарському районі селяни влаштували справжній бунт після того, як одночасно були закриті 29 церков. У Любарі півтори тисячі чоловік вщент розстрожили сільраду, убили одного комсомольця, що стріляв у людей і поранив жінку. Загін ДПУ та районних комуністів, що прибув для придушення заворушення, був розігнаний повсталими мешканцями. Селяни натовпами збиралися біля церков, розводили вогнища, співали релігійні молитви. В. Балицький з метою придушення виступів видав наказ про направлення в округ 50 курсантів Київської школи міліції і підпорядкуванню їх озброєному загону, що складався із 100 бердичівських комуністів. 3 березня 1930 р. загін спільно із кавалерійськими загонами ДПУ під командуванням В. Балицького розпочали операцію по відновленню радянської влади в селах, що бунтували. Один із загонів був зустрінутий натовпом селян — почалася стрілянина, градом посипалося каміння, в хід були пущені вила, сокири. У відповідь загін відкрив стрільбу, убивши двох селян. У селах округу почалися масові арешти. В ряді місць, де соціальні протиріччя між селянами були загострені, батраки і бідняки видавали владі тих, хто брав участь у виступах⁴⁸⁵.

Повідомлення про виступи селян, зокрема в прикордонних округах України, постійно направлялися в Москву. Щоправда, інформація про них досить старанно дозувалася керівництвом КП(б)У. Але Й. Сталін і інші керівники СРСР

⁴⁸³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3154. — Арк. 1–2, 24–25; Спр. 3184. — Арк. 17–22, 108–111.

⁴⁸⁴ Там само. — Спр. 3143. — Арк. 1; Документи свідельствують... — С. 326.

⁴⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3184. — Арк. 11–14, 24–25.

знали про виступи практично все, отримуючи інформацію через ОДПУ СРСР. Масовість виступів в Україні, як і в інших регіонах СРСР, не могла не хвилювати радянських керівників. 28 лютого 1930 р. наркомат землеробства СРСР прийняв постанову про перегини в колективізації. В той же день на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) була створена комісія, якій терміново доручалося відредагувати примірний статут сільгоспартілі і опублікувати 2 березня 1930 р. в газеті «Правда». Одночасно Й. Сталіну було доручено виступити зі статтею проти перегинів у колективізації. 2 березня 1930 р. статут сільгоспартілі і стаття під назвою «Запаморочення від успіхів» були опубліковані. Й. Сталін усю вину за перегини колективізації перекинув на місцевих партійних працівників, закликаючи до виправлення допущених помилок, але не даючи конкретних вказівок щодо їх виправлення.

Зміст статті Й. Сталіна швидко зрозуміло селянство в усіх регіонах СРСР, які почали використовувати її для обґрунтування антиколгоспних виступів і групових виходів із колгоспів. В той же час місцеві партійно-радянські працівники, незважаючи на позицію генерального секретаря ЦК ВКП(б), продовжували колективізацію. Якщо на 1 лютого 1930 р. в Україні кількість колективізованих господарств становила 30,7% загальної кількості, то на 1 березня їх показник сягнув цифри 62,8%, а на 10 березня — 64,4%. На останню дату кількість розкуркулених господарств на Україні становила 61 887, тобто приблизно 2,5% усіх селянських господарств⁴⁸⁶.

У відповідь на підхльостування темпів колективізації і розкуркулення, що продовжувалося, все більш серйозним і упертим ставав селянський опір. В перших числах березня 1930 р. селянські виступи почалися в п'яти прикордонних районах Одеської області. Особливо загрозливими для влади були події в селах Яськи, Градениці, Троїцьке Червоноповстанського району, які знаходилися на березі Дністровського лиману, біля границі з Румунією. В с. Яськи повсталими селянами була обеззброєна міліція, важко поранено 10 комуністів і сільських активістів. У всіх селах відбулися сходи, які прийняли рішення: «Ми не проти Радвлади, але з умовою повернути куркулів і їх недоторкане майно, розпуску колгоспів, роздачі насінневого матеріалу, що знаходиться на складах, видачі для народної розправи представників сільської влади, які в останній час проводили роботу на селі, вільної торгівлі і скасування постанов вищих органів про забій молодняка». У с. Градениці до цих вимог додано вимогу ліквідувати прикордонну заставу і відкрити кордон.

Повсталі селяни в с. Яськи швидко зорганізувалися в озброєний загін під командуванням колишнього підпрапорщика царської армії Войтенчука. Вони перекопали вулиці села, щоб на них не змогла діяти кавалерія, встановили дротяну загорожу, перерізали телефонний зв'язок на кордоні. В цей час повсталі села були оточені загоном ДПУ, міліції, озброєних комуністів і колишніх червоних партизан. В. Балицький, який керував операцією по придушенню повстання, запропонував селянам скласти зброю, відібрану у міліції, і видати призвідників виступу. Села відмовчувалися, тоді В. Балицький наказав атаку-

⁴⁸⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3153. — Арк. 67–68.

вати села. Оперативні групи чекістів, вдершись в села, швидко розігнали погано озброєних селян і розпочали масові арешти. Заарештований був і керівник селянського загону Войтенчук, його помічник і 150 чол., які брали участь у повстанні⁴⁸⁷.

На початку березня 1930 р. подібні події охопили 11 прикордонних округів України, а до 8–10 березня селянські виступи поширилися на 18 округів з загальною кількістю 110 районів. Реакцією влади на таку ситуацію, характерну не тільки для України, але й для всього СРСР, стала опублікована постанова ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі» від 14 березня 1930 р., в якій місцеві партійні організації зобов'язувалися призупинити практику примусових методів колективізації. Працівники, які не хотіли вести боротьбу з викривленнями партлінії, повинні були бути усунені із займаних посад і замінені іншими. Постанова забороняла примусове усупільнення житлових помешкань, дрібної худоби, птиці, нетоварного молочного скота, відновлювала ринкову торгівлю, закликала призупинити практику закриття церков в адміністративному порядку⁴⁸⁸. 17 березня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про відрядження Г. Орджонікідзе в Україну «з завданням ознайомитися зі станом справ у цих районах з питань підготовки до сівби, закріплення колгоспів і допомоги керівникам втілити в життя директиви ЦК щодо колгоспного руху»⁴⁸⁹. Г. Орджонікідзе побував у Криворізькому, Херсонському, Миколаївському округах, отримуючи від В. Балицького доповідні записки ДПУ УСРР про ситуацію в республіці і направляючи Й. Сталіну і С. Косіору телеграми зі своїми враженнями.

В ці дні В. Балицький із загонами ДПУ знаходився в Тульчинському, Могилів-Подільському і Вінницькому округах, де селянські виступи досягли загрозливого для влади розмаху. Виступи відбувалися на території 343-х сільрад, радянська влада була ліквідована в 73-х селах, а органи держбезпеки зареєстрували 81 збройний виступ⁴⁹⁰. У Тульчинському окрузі піднялися проти влади 189 сіл. На пленумі окружного партії в грудні 1929 р. було прийнято рішення за 2 роки колективізувати всі бідняцько-середняцькі господарства округу, а до весни 1930 р. усупільнити 50% обробленої землі. При допомозі залякувань і арештів до 20 лютого 1930 р. в 17 районах удалося виконати це завдання на 50,9%. В ніч на 3 березня 1930 р. в окрузі були проведені арешти сімей, які внесені були у списки розкуркулених і виселялися за межі України. Їх привезли в тюрму на залізничну станцію Вапнярка. Вранці перед тюрмою зібрався величезний натовп людей. Рідні принесли заарештованим їжу, одягу, гроші. На вокзалі стояв багатоголосий крик і плач. При посадці у вагони арештовані умовляли не чіпати їх сімей. А залишитися дозволили тільки

⁴⁸⁷ Там само. — Спр. 3184. — Арк. 27 — 28; Спр. 3154. — Арк. 30–31.

⁴⁸⁸ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1953. — Ч. II. — С. 548–551.

⁴⁸⁹ Сталинское Политбюро в 30 гг. Сборник документов. М., 1995. — С. 115.

⁴⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3184. — Арк. 82.

70-річним. Коли вони відмовилися розлучатися з близькими, у вагони почали заганяти всіх.

У такій ситуації багато селян тікало із сіл. Скрізь заможні селяни організовували моління, роздавали біднякам речі, безкоштовно харчували їх, позичали гроші, зерно, сільськогосподарський інвентар. У бідняків просили захисту, заявляючи: «Чим віддавати комуністам — їжте, люди, і пийте». Часто вночі селяни пробиралися в церкву, умовляли священників відслужити службу і причащатися, чекаючи «божого суду». Вранці розходилися по домівках. В цей же час в окрузі розгорнулася кампанія по зняттю дзвонів у фонд індустріалізації, яка переросла у конфіскацію церковного майна. Поведінка місцевих працівників, деяких комуністів і комсомольців при проведенні кампанії була образливою для віруючих. Посадові особи заходили в церкву в головному уборі, курили, плювали на підлогу, вимагали ризи і в одязі священників ставали попереду обозу зі знятими дзвонами, розмахуючи хрестами і кадилами, передражнявали службу. Комсомольці вривалися в помешкання, забирали Біблію і горілку. А напившись, розпалювали багаття, куди кидали «конфісковані» книги.

В березні селяни Тульчинського округу були доведені до відчаю. В деяких місцях вони об'єднувалися у збройні групи, селами пройшли «жіночі бунти». Наприклад, 10 березня 1930 р. в с. Дахталія М'ястківського району натовп із 500 жінок вимагав від голови райвиконкому і окружного прокурора, що прибули, повернути вилучене насіння. До них приєдналися чоловіки, після чого натовп почав бити начальство. Врешті дано письмовий дозвіл на роздачу посівматеріалу. Однак селяни на цьому не заспокоїлися. До 500 чол. направилися у М'ястківку, оточили райвиконком, закидали вікна камінням і розтрощили будинок. Для відновлення радянської влади в райцентр була послана група співробітників ДПУ і загін із 100 комуністів, які і розігнали селян, що зібралися. Тим часом заворушення перекинулися на інші села округу. Селяни виступали з гаслами: «Нам не потрібна Радянська влада, яка грабує селян!», «Геть комуністів, які ведуть країну до загибелі!», «Замінити сільради старостами!». А в Бершадському, Джулинському, Ольгопільському і Ободівському районах до них долучили — «Геть Радянську владу, хай живе самостійна Україна!» Селяни розганяли сільради, озброювалися вилами, сокирами, кілками, ножами, інколи мисливськими рушницями і обрізами, виставляли пікети на дорогах, рили навколо сіл окопи, посилали гінців до сусідів за підтримкою. Траплялося, вони давали справжній бій загонам ДПУ. Так, 12 березня 1930 р. в с. Гарячківка М'ястківського району тисячний натовп селян примусив відступити кавалерійський загін ДПУ. Попереду селян йшли жінки і діти. Повстали вимагали повернути їм конфісковане майно, звільнити куркулів і видати для розправи активістів і колгоспників, які повтікали. Карателі застрілили декілька чоловік.

До 13 березня 1930 р. панувало повне беззладдя в більшості сіл Бершадського району. Багато сільрад були закриті і розгромлені, а місцеві працівники і сільські активісти повтікали. За даними окружного відділу ДПУ все населення було озброєне вилами, лопатами, сокирами, а на околицях сіл була виставлена варта. Районне керівництво організувало бойові дружини і комуністичні загони

із робітників цукрових заводів, комсомольців і вчителів, віддаючи їх на допомогу працівникам ДПУ.

У районному центрі Ободівка 13 березня зранку збиралися натовпи людей, в церкві били на сполох. Коли співробітники ДПУ розпочали арешти, напруга досягла меж. З натовпу чулися обурливі крики, в чекістів полетіло каміння. Почалася стрілянина, після чого люди розбіглися. В Джулинському районі збройні загони селян очолила жінка на прізвище Задорожна. Захопивши владу, вона оголосила себе диктатором району. В чотирьох сільрадах пройшли перевибори, на яких обирали старост і писарів. Співробітники органів держбезпеки на чолі з В. Балицьким запросили Задорожну і інших керівників районної «диктатури» на переговори і заарештували їх. У районному центрі Соболівка натовп із 600–700 чол. під керівництвом колишнього члена Державної Думи Російської імперії Нарожного зажадав звільнити заарештованих, спробував громити райвиконком, вигукуючи антирадянські гасла. Порядок удалося відновити лише попереджувальними пострілами, а Нарожний і 19 чол. із ним були заарештовані. 16 березня в райцентрі Тростянець селяни, котрі збунтувалися, загнали місцевих керівників на горище школи, облили керосином і спробували підпалити. Тільки поява загонів ДПУ на чолі з В. Балицьким спасла обложених.

Не менш жорстокі зіткнення відбулися в Могилів-Подільському окрузі. В с. Тропове селяни розгромили склади з насінням, інвентарем, розігнали сільраду, вибрали старшину і ухвалили стратити десять комсомольців і стільки ж вислати. Загін ДПУ, що прибув на втихомирення, заарештував старшину. На вимогу видати призвідників — куркулів селянський сход, на якому були присутні 800 чол., заявив: «Всі робили — всі підємо!» Співробітники ДПУ схопили 28 чол., на що частина селян відповіла співом «Інтернаціоналу», а інша з вигуками «Бий!» і «Ура!» кинулися відбивати затриманих. Лише пострілами у повітря натовп був розігнаний. Однак у селах Сугаки і Вендичани селяни за допомогою зброї і каміння знову спробували звільнити заарештованих. Загін відкрив стрільбу: 1 селянин убитий, 2 — поранені.

Як і в Тульчинському окрузі, в райцентрах на Могилівщині селяни громили органи влади. Наприклад, під час «вилучення» куркулів у селах Шаргородського району тисячні натовпи селян направилися в райцентр і розгромили райвиконком. Місцеві комуністи і активісти засіли в найближчому монастирі і разом із міліцією відстрілювалися від селян, що наступали. Радянська влада була відновлена загоном ДПУ, який увірвався в Шаргород. Подібно розгорталися події й у Вінницькому окрузі. Лише у 13 районах у березні 1930 р. було зафіксовано 416 сіл, в яких селяни активно протидіяли, виражаючи незадоволення⁴⁹¹.

Перебуваючи в цей час в Україні, Г. Орджонікідзе в чорнових записках виклав свої враження і оцінки ситуації: «Україна поставила собі за мету досягти весною 100% колективізації. Там, де не вистачало розуму, в хід пускалося голе адміністрування. Внаслідок чого село дуже стривожене, жіночі бунти нерідкість,

⁴⁹¹ Див.: Валерий Васильев. Крестьянские восстания на Украине. 1929–1930 гг. // Свободная мысль. — 1992. — № 9. — С. 74–77.

а в 3-х округах: Тульчинському, Шепетівському і Могилівському справжні повстання селян. Повстання придушено зброєю, застосувавши кулемети, а в окремих місцях, і гармати. Убитих і розстріляних 100, поранених декілька сотень. Ці райони переважно з бідняцьким населенням. В інших районах (Коростенському, Вінницькому, Криворізькому, Харківському, Мелітопольському) також бунти. Причини: скороспішна колективізація, погоня за процентами, усупільнення корів, звирячі утиски при вилученні насіння, глумлення над релігією і церквою, обшуки, знімання дахів, підлоги, печей і т. ін. Тут апарат підклав свиню. Не будь статті Сталіна, постанови Цека, поза всякими сумнівами, ми б мали на Україні досить великі ускладнення»⁴⁹². Й. Сталін отримував від ОДПУ СРСР інформацію про селянські заворушення в Україні. Його особливо непокоїла ситуація в прикордонних округах республіки. Він вимагав від українського керівництва і, зокрема від В. Балицького, вжити рішучі заходи недопущення і придушення селянських виступів⁴⁹³.

Керманічі КП(б)У, поряд з каральними діями військ ДПУ, 20 березня 1930 р. направили місцевим парторганізаціям листа, яким засуджувалися дії окружних комітетів партії за низький рівень керівництва процесами колективізації, а також працівників, що допустили перегини в колективізації. В листі стверджувалося, що ці працівники своїми діями полегшили куркулям і контрреволюціонерам, які працювали за вказівками зарубіжних контрреволюційних центрів, організацію селянських виступів проти радянської влади. Одночасно заявлялося, що місцеві працівники допустили неподобство всупереч неодноразовим директивам ЦК КП(б)У про недопустимість погоні за показними процентами колективізації. Таким чином ЦК КП(б)У спробувало відвести від себе можливі звинувачення з боку місцевих парторганізацій в підхльостуванні колективізації. Всіх місцевих працівників закликали ознайомитися з постановою ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. і всі свої зусилля спрямувати на збереження і зміцнення колгоспів⁴⁹⁴. 28 березня 1930 р. С. Косіор в статті «Про колективізацію», опубліковану в газеті «Комуніст», заявив, що «характерною різницею сьогоденного моменту колективізації є те, що повністю виявлені і розкриті труднощі і дійсний об'єм завдання перевести всі індивідуальні господарства на рейки колективізації.» Піддавши критиці діяльність місцевих працівників і підкресливши необхідність спрямувати усі сили комуністів на збереження колгоспів, генеральний секретар ЦК КП(б)У стверджував, що «там, де не можна зробити великого кроку, необхідно зуміти зробити хоча б маленький крок вперед, щоб підготувати повний перехід індивідуального господарства на господарство соціалістичне»⁴⁹⁵. Стратегічна мета колективізації залишилася без змін, але в умовах масових виходів селян із колгоспів (до 1 травня 1930 р. рівень колективізації знизився до 27%) місцевих працівників закликали до поступливості.

⁴⁹² РДАСП. — Ф. 85. — Оп. 1/с. — Спр. 125. — Арк. 2–3 зв.

⁴⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3154. — Арк. 11.

⁴⁹⁴ ДАВО. — Ф. П-29. — Оп. 1. — Спр. 577. — Арк. 141–148 зв.

⁴⁹⁵ Комуніст. — 1930. — 28 березня.

Призупинення колективізації призвело до того, що до 1 квітня 1930 р. масові антиколективізаційні селянські виступи на Україні призупинилися і селянство розпочало весняну сівбу. Перша хвиля суцільної колективізації в Україні закінчилася. Наслідки її для сільського господарства республіки жахливі. Різко скоротилася кількість посівних площ, серйозних втрат зазнало тваринництво. Були зруйновані десятки тисяч заможних працьовитих селянських господарств, порушився економічний уклад життя мільйонів людей, що втратили стимули і зацікавленість в своїй праці. ДПУ УСРР повністю виконало рознарядку щодо виселення з території України не лише 20 тис. сімей, але й 15 тис. чол. так званих одинаків «особливого призначення» із прикордонних районів (в число останніх входили особи, що активно чинили опір політиці Радянської влади). До травня 1930 р. з території України було виселено 20 761 селянська сім'я в кількості 98 743 чол., а також 32 сім'ї і 14 894 чол. — одинаків «особливого призначення». Із цих людей на Північ, переважно в Архангельську обл. і Комі АРСР, відправлено 19 658 сімей в кількості 93 461 чол. (31 956 чол., 28 014 жін., 33 491 дитина) і в Сибір — 1 103 сім'ї в кількості 5 282 чол. (1 732 чол., 1 414 жін., 2 136 дітей). Крім того в Сибір було відправлено 14 894 чол. — одинаків «особливого призначення»⁴⁹⁶. Російський історик М. Івницький на підставі інформації, віднайденої в Архіві Президента Російської Федерації, стверджує, що взимку 1930 р. на Україні були розкуркулені не менше 90 тис. селянських господарств. Майно цих людей становило біля половини неділимих фондів колгоспів в Україні⁴⁹⁷.

Які висновки зробило керівництво ВКП(б) з першої хвилі суцільної колективізації, яка поставила країну на межу громадянської війни? У доповідях на XVI з'їзді ВКП(б) (26 червня — 13 липня 1930 р.) Й. Сталін та Л. Каганович не згадали про антиколективізаційні виступи селян. Навпаки, генеральний секретар ЦК ВКП(б) відмітив, що відбувся корінний поворот селянства від «куркульської кабали до вільного колгоспного життя». Він рішуче заявив: «Куркульство приречене і буде ліквідовано. Залишається лише один шлях, шлях колгоспів». Генеральна лінія партії полягала у розгорнутому наступі соціалізму по всьому фронту, ліквідації куркульства як класу, проведення в життя суцільної колективізації⁴⁹⁸. Першим в обговоренні доповідей виступив секретар ЦК КП(б)У П. Постишев (його обрали на цю посаду 29 листопада 1927 р.). Спрямованість та тональність виступу, вочевидь узгодженого з доповідачами, були відверто брутальними. Протеже Л. Кагановича стверджував: «Успіхи колективізації та результати більшовицької сівби спростовують докорінно наклепницькі нападки на нашу партію і керівництво ЦК, нападки, що особливо різко проявилися в період розмаху колективізації, на те, що перегини і перекручення партійної лінії на місцях випливають нібито з неправильної політики нашої партії». Далі він захищав правильність політики партії та вказав на її згуртування навколо ЦК та

⁴⁹⁶ ДАРФ. — Ф. 9414. — Оп. 1. — Спр. 1943. — Арк. 54.

⁴⁹⁷ Івницький Н.А. Коллективизация и раскулачивание... — С. 111.

⁴⁹⁸ XVI съезд Всесоюзной коммунистической партии (б). Стенографический отчет. — М., 1930. — С. 45.

персонально Й. Сталіна. Різкі нападки на «правих» закінчились висновком, що «деякі групи правих явно перероджуються в контрреволюційні організації з реставраційними програмами і навіть із змовницькими планами. У цьому полягає справа з прямою куркульською агентурою всередині нашої партії, якою є правий ухил»⁴⁹⁹. В. Чубар, С. Косіор та Г. Петровський підтримали П. Постишева.

Цікавий нюанс містився в промові М. Скрипника, який не зреагував на висловлювання Й. Сталіна про майбутнє злиття національних мов та культур в єдине ціле через їх розквіт. Проте сталінські ідеї про боротьбу з ухилами в національній політиці Компартії знайшли цілковите розуміння. Один з провідників національної політики в УСРР сказав: «Протиставлення культур української та російської є справою наших ворогів. Саме по цій лінії вели свою роботу члени контрреволюційної організації СВУ, в цьому напрямку працювали члени їхніх літературних секцій, науковці та т. д. І коли ми бачимо окремі прояви подібних тенденцій серед членів нашої партії, ми нещадно б'ємо їх і вважаємо, що тут ніякого примирення не може бути. Таке ж точно протиставлення ми маємо і з питань економіки. Після шумськizmu, нами подоланого, ми мали волобуєвщину, яка була економічним обґрунтуванням українського націоналістичного ухилу, де економіка України протиставлялася економіці Союзу, розглядалася як самодостатня, поза будь-якого зв'язку з господарством усього Союзу. Цим підривалися коріння об'єднаної планової, в масштабі всього Союзу, нашої діяльності. Ми ґрунтовно подолали ці ухили, і зараз, якщо ми зустрічаємо окремі прояви ухильницьких настроїв, то жорстоко їх б'ємо»⁵⁰⁰. Отже поряд з продовженням українізації боротьба з «українським націоналістичним ухилом» залишалася стрижнем національної політики керівництва ВКП(б) та КП(б)У в Україні.

В резолюціях з'їзд ВКП(б) підтвердив темпи колективізації, накреслені в постанові ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р., звернув увагу на необхідність підготовчої роботи до масової колективізації у не зернових районах СРСР, підтвердив продовження політики ліквідації куркульства як класу, заявив, що лише «в колгоспах селяни остаточно зживуть дрібновласницьку психологію успадковану від поколінь дрібних приватних власників»⁵⁰¹. По закінченні з'їзду на пленумі ЦК ВКП(б) (13 липня 1930 р.) членом політбюро ЦК ВКП(б) обрали С. Косіора, кандидатами — В. Чубаря та Г. Петровського. Високо оцінили догідництво П. Постишева, якого обрали секретарем ЦК ВКП(б)⁵⁰². Персональне представництво керівництва УСРР у вищому органі влади СРСР свідчило про задоволеність Й. Сталіна підтримкою його курсу ключовими політичними фігурами республіки.

⁴⁹⁹ Там само. — С. 107–109.

⁵⁰⁰ Там само. — С. 243.

⁵⁰¹ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — М., 1967. — Т. 2. — С. 234–239.

⁵⁰² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 445. — Арк. 1.

В наступні місяці кремлівські вожді вирішували в Україні три основних проблеми — збільшення видобутку вугілля, продовження колективізації та здійснення хлібозаготівель. У серпні-вересні політбюро ЦК ВКП(б) неодноразово розглядало ситуацію в Донбасі, вирішило застосувати негайних заходів для виправлення загрози падіння видобування вугілля. Наприкінці вересня В. Молотов виїхав в Донбас. Він відвідав Сталіно, Горловку, Кадіївку, де партактиви визнали діяльність парторганізацій незадовільною. 25 вересня політбюро ЦК ВКП(б) схвалило його пропозиції щодо механізації видобутку вугілля в Донбасі⁵⁰³. 2 жовтня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У заслухало доповіді В. Молотова і заступника наркому постачання СРСР С. Лобова про видобуток вугілля, визнало недостатність та неточність керівництва ЦК КП(б)У партійними організаціями та господарчими органами Донбасу. В постанові зазначалося: «У зв'язку з цим, ЦК КП(б)У визнає цілком правильною висунуте комісією т.т. Молотова і Лобова і схвалене ЦК ВКП(б) завдання перетворення старого Донбасу в Донбас з більшовицькою незламною механізованою базою». З партії на рік виключили члена правління тресту «Вугілля» Майзеля, а голові правління «Вугілля» Шварцу оголосили догану (5 жовтня політбюро ЦК ВКП(б) усунуло його з посади). Було звільнено з посади секретаря Сталінського міськпарткому, заявлено про необхідність очищення шахт від чужих елементів, розкуркулених тощо. На жовтень до Донбасу командували спеціальних уповноважених ЦК ВКП(б). До Донбасу командувався С. Косіор з відповідальними працівниками республіканських установ. 10 жовтня у листі до В. Молотова Й. Сталін схвалив його дії⁵⁰⁴.

Одночасно Й. Сталін ініціював нову хвилю суцільної колективізації. 2 вересня 1930 р. Й. Сталін написав В. Молотову: «слід було б, по-моєму, дати внутрішню директиву обкомам і райкомам ... зосередити всю свою увагу на організації припливу в колгоспи ... відкрити систематичну і наполегливу кампанію друку за колгоспний рух як головний вирішальний тепер фактор сільгоспбудівництва»⁵⁰⁵. Виконуючи цю настанову 24 вересня політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило лист ЦК ВКП(б) крайкомам, обкомам і ЦК нацкомпартій «Про колективізацію», в якому пропонувалось організувати новий потужний підйом колгоспного руху, пов'язав його з хлібозаготівлями⁵⁰⁶. Принагідно зауважу, що це співпадало з настроями місцевих партійно-радянських працівників. Вони не лише відчували розгубленість після подій березня–травня 1930 р., але й воліли продовжити колективізацію та розкуркулення. Наприклад, ще до ініціативи Й. Сталіна Вінницький окружком КП(б)У в серпні 1930 р. вимагав від партійних осередків прискорити колективізацію⁵⁰⁷.

⁵⁰³ Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925–1936 гг. Сборник документов. — М., 1995. — С. 228–229.

⁵⁰⁴ Письма И.В. Сталина В.М. Молотову... — С. 229.

⁵⁰⁵ Там само. — С. 212–213.

⁵⁰⁶ Трагедия советской деревни... Т. 3. — С. 9.

⁵⁰⁷ ДАВО. — Ф. П-29. — Оп. 1. — Спр. 570. — Арк. 147–170.

4 жовтня 1931 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про колгоспи та надіслало райкомам партії телеграму: «Масові виходи весною цього року утворили в низці місць ненормальні взаємини поміж колгоспниками та індивідуальними господарствами. Ці взаємини в низці місць залишилися до цього часу і є тормозом для вступу нових членів в колгоспи. ЦК пропонує ні в якому разі не чинити перешкод до утворення нових колгоспів поруч з існуючими, а навпаки в необхідних випадках брати на себе ініціативу в їх утворенні»⁵⁰⁸. У вересні-жовтні 1930 р. союзні та республіканські установи ухвалили низку рішень, що, на відміну від адміністративних методів першої хвилі суцільної колективізації, передбачали застосування проти селян економічних та організаційно-масових заходів впливу. Особливо це стосувалося одноосібників, тому що колгоспи та колгоспники звільнялися від деяких платежів, їм надавалися податкові пільги. Проте різко збільшений річний республіканський план хлібозаготівлі — 490 млн. пуд.⁵⁰⁹ адміністративно примушували виконувати, перш за все, одноосібників, зросли їх платежі за різного роду податками. Посилилося створення ініціативних груп і вербувальних бригад переважно з мешканців міст, які залучали селян до колгоспів. Так, в Україні наприкінці 1930 р. діяло понад 2 тис. ініціативних груп та 5 700 вербувальних бригад⁵¹⁰. Вони намагалися прискорити колективізацію, рівень якої на 1 жовтня 1930 р. складав 27,8% селянських господарств⁵¹¹. Щоправда, часто спостерігалось подання фальсифікованих даних про хлібозаготівлі та колективізацію членами цих бригад, районними партійно-радянськими працівниками. Це не дивно, якщо врахувати, що кілька разів змінювався республіканський план хлібозаготівель⁵¹².

На пленумі ЦК КП(б)У (9–13 грудня 1930 р.) керівники УСРР запланували видобуток вугілля в Донбасі на 1930/1931 господарчий рік у розмірі 56 млн. тон, що на 55% перевищувало фактичний видобуток 1929/1930 р. Передбачалося протягом 1931 р. подвоїти рівень колективізації та в основному закінчити суцільну колективізацію Степу. Вирішальним етапом в здійсненні суцільної колективізації та ліквідації куркуля як класу мала стати наступна весняна посівна кампанія. Пленум наголошував: «Боротьба за колективізацію є насамперед боротьба проти куркуля, головного запеклого ворога колективізації. Партійні організації повинні організувати не тільки колгоспників, але й одноосібників, — бідняків та середняків для рішучого наступу проти глитає»⁵¹³. Було розширено перелік ознак куркульських господарств, партійно-радянські органи отримали право застосовувати їх до селян відповідно до місцевих умов. Посилився податковий тиск на куркулів.

Продовжувалася депортація селянських родин. В СРСР восени 1930 р. було вислано на Північ 17 тис. селянських сімей (85 тис. осіб), розселено роз-

⁵⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 185. — Арк. 91–94.

⁵⁰⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 6 зв.

⁵¹⁰ Трагедия советской деревни... — Т. 2. — С. 25.

⁵¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 1.

⁵¹² Там само. — Арк. 5.

⁵¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 365. — Арк. 69, 73 зв.

куркулених по третій категорії понад 46 тис. сімей (приблизно 230 тис. осіб). Даних по УСРР за цей період не маємо, але відомо, що загальна кількість розкуркулених в СРСР у 1930 р. склала приблизно 400 тис. сімей, з них 115 231 сім'я (559 532 особи) була депортована, а понад 200 тис. розкуркулених сімей в один мільйон осіб залишалися на місці⁵¹⁴. За документом Особливого відділу ОДПУ СРСР з початку 1930 р. до 10 грудня в Україні розкуркулили 70 407 господарств, з них депортовано 31 593 сім'ї у кількості 146 тис. 229 осіб. У Північний край було виселено з УСРР 19 658 сімей (93 461 особа), в Сибірський край — 11 935 сімей (52 425 осіб)⁵¹⁵. Протягом усього 1930 р. тривали широкомасштабні арешти. Лише трійки ОДПУ СРСР засудили 179 620 осіб, з них до розстрілу — 18 966 осіб. Зокрема, ДПУ УСРР засудило 22 204 особи, або 12, 4% загальної кількості⁵¹⁶. Загалом в 1930 р. в республіці заарештували 33 733 особи, серед яких 26 898 характеризувалися як куркулі⁵¹⁷. ДПУ УСРР ретельно реєструвало різні форми активного опору селян насильницьким діям влади, особливо організовані колективні дії. За весь 1930 р. в Україні зафіксували 4 098 виступів, в т.ч. з відомою кількістю учасників — 3 208. В останніх, за даними органів держбезпеки, число учасників складало 956 587 чол. Середня кількість учасників одного селянського виступу становила 298 осіб⁵¹⁸.

Масштабність опору перестала лякати кремлівських вождів, які переконались у здатності за допомогою органів держбезпеки контролювати ситуацію на місцях, настирливо намагалися реалізувати програмні настанови компартії. На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) (17–21 грудня 1930 р.) лунали занадто оптимістичні заяви та прогнози. Наприклад, С. Косіор заявив: «Колективізація у нас завоювала собі панівне становище... Ми вирішили в основному, якщо не повністю, зернову проблему. Цього року ми повинні будемо вирішити питання про вугілля і метал». В. Чубар відмітив, що у Донбасі має бути засновано 14 великих та 50 середніх шахт. Видобуток вугілля у 1931 р. планувався у розмірі 56 млн. тон. (1929 р. видобуток склав 36 млн. тон, отже передбачалося зростання в 1,5 рази). Пленум ухвалив на 1931 р. самий оптимістичний з усіх радянських річних народногосподарських планів: лише за рік промислова продукція повинна була зрости на 45%, а капітальні вкладення в державний сектор економіки — на 70%. Крім того, вирішили колективізувати в 1930 р. в основних зернових районах СРСР, зокрема в Степу України, не менше

⁵¹⁴ Трагедия советской деревни... — Т. 2. — С. 25. Дані щодо третьої категорії розкуркулених неповні, тому що місцеві органи не вели обліку.

⁵¹⁵ Трагедия советской деревни... — Т. 2. — С. 745, 747.

⁵¹⁶ Трагедия советской деревни... — Т. 2. — С. 809.

⁵¹⁷ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. — Донецьк, 2003. — С. 116, 119.

⁵¹⁸ *Lynne Viola.* Peasant Rebels under Stalin. Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance. New York, 1996. — P. 139–140; *Viktor Danilov et Alexis Berelowitch.* Les documents de la VCK–OGPU–NKVD sur la campagne sovietioive. Cahiers du Monde russe, XXXV (3), juillet–septembre 1994. — P. 673.

80% селянських господарств, «що означає для цих районів завершення в основному суцільної колективізації та ліквідацію куркульства як класу». В Лісостепу України планувалося досягти 50% колективізації⁵¹⁹.

Як у попередньому році, основним методом роботи місцевих партійно-радянських працівників взимку 1931 р. були погрози та насилля стосовно одноосібників, які не бажали вступати до колгоспів, доведення до них додаткових завдань з хлібозаготівлі, застосування штрафів, конфіскація майна. 27 січня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б), враховуючи, що Україна виконала план хлібозаготівель на 92%, знизило річний план на 9 млн. пуд, зобов'язало виконати його у лютому. 1 лютого 1931 р. політбюро ЦК КП(б)У за участі В. Молотова об'явило ударний місяць хлібозаготівель. У постанові підкреслювалася важливість їх завершення для постачання міст, Червоної армії, створення недоторканого загальносоюзного фонду в 150 млн. пуд. хліба. Відверто говорилося про основний метод хлібозаготівель: «Зважаючи на очевидне ослаблення натиску на куркуля в ряді районів всупереч тому, що партія здійснює політику ліквідації куркульства як класу на основі суцільної колективізації, зобов'язати районні організації на ділі провести тверді завдання щодо 5–6% господарств (заможні — куркульських) з тим, щоб особливу увагу було звернуто на куркульські господарства, що не обкладалися торік твердими завданнями чи оподатковувалися в минулому недостатньо. При цьому, місцеві організації щодо куркульських господарств, які не виконали тверді завдання, повинні застосовувати всі встановлені репресивні заходи»⁵²⁰.

На виконання постанови, у лютому 1931 р. керівництво УСРР організувало новий адміністративний тиск на селянські господарства, здійснило широко-масштабні арешти куркулів⁵²¹. На той момент розкуркулення здійснювалося вже не на основі суцільної колективізації, а випереджало її, конфісковане майно передавалося до колгоспів. Одноосібників залякували розкуркуленням, намагаючись втягнути їх до колгоспів. Одночасно політбюро ЦК КП(б)У «підштовхувало» колективізацію. З цією метою із міських центрів направили на село 2 тис. студентів та 28 керівників республіканських установ⁵²². Селянство відповідало антирадянськими листівками, підпалами господарств сільських активістів та членів правлінь колгоспів, терактами тощо. Результатом посиленої хлібозаготівлі стало голодування серед різних соціальних груп населення. Показовими стали висловлювання селян в Ніжинському районі Чернігівщини, які в березні 1931 р. на зборах після оголошення розмірів додаткових хлібозаготівель для кожного господарства, заявили: «Забирайте вже і нас. Накладайте скільки хочете, але ми більше не повеземо й фунту. В нас вже усе забрали і

⁵¹⁹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 449. — Арк. 70; Спр. 451. — Арк. 2, 166; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 30; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1970. — Т. 4. — С. 493–494.

⁵²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 204. — Арк. 45, 50–52.

⁵²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 4 зв.; Оп. 16. — Спр. 148. — Арк. 6.

⁵²² Там само. — Оп. 16. — Спр. 16. — Арк. 13–14.

самім їсти немає. Скажіть вже нам — віддайте усе й конайте». На селі побутувала цілком вірна думка, що хлібозаготівлею та податками влада хоче «загнати селян в колективи»⁵²³.

28 квітня 1931 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало райкомам партії здійснити нове розкуркулення та поставило перед ЦК ВКП(б) питання про депортацію не менш 40 тис. селянських господарств. ДПУ УСРР доручили розробити точну інструкцію по виселенню розкуркулених⁵²⁴. 18 травня вирішили до нового врожаю додатково зібрати 10 млн. пуд. хліба та прийняли до відома директиву ОДПУ СРСР про виселення куркулів з УСРР⁵²⁵. У червні 1931 р. в Україні здійснили чергову депортацію розкуркулених селянських господарств. Підрахунки даних, що містяться у зведенні Особливого відділу ОДПУ СРСР від 12 червня 1931 р., показують що виселенню піддали 77 453 селянських сім'ї (356 316 осіб), з них з України депортували 29 853 сімей (118 279 осіб). Відзначалася низка випадків втечі селян з під варти та спроби втекти з ешелонів⁵²⁶.

Внаслідок неприступності архівних документів залишаються недослідженими механізми здійснення депортації⁵²⁷. Але вдалося віднайти документи щодо суспільних настроїв під час цієї висилки. Наприклад, в с. Дроздовиця Городнянського району Чернігівщини сільські активісти та колгоспники заявляли: «Як би скоріше від їх позбавитися»; у с. Вихвостів того ж району лунали виступи: «Так їм і треба було, щоб не вважали Радвладу якоюсь «цяцькою» й не висміювали бідноту та колгосп, а виконували завдання. Тепер будуть знати, як треба жити». Утім, у багатьох випадках існували інші настрої та моделі поведінки. Так, в с. Хоробичі під час виселення селяни збиралися групами на вулицях. Родичі депортованих вигукували на адресу сільради та райвиконкому: «Вас би всіх треба виселяти, а то на що ви чесних людей мучаєте». У селах Автуничі, Андріївка, Жабчичі з боку жінок та родичів відмічалися розмови: «Почали з них, закінчать нами. Сьогодні — їх, а завтра й нас»⁵²⁸.

На пленумі ЦК ВКП(б) (11–15 червня 1931 р.) відмітили завершення колективізації в основних зернових районах (український та кримський степ, Північний Кавказ, Поволжя), де об'єднали понад 80% господарств та 90% селянського засіву. Зауважимо що, колгоспник перетворився на центральну фігуру землеробства, колгоспи стали основним виробником збіжжя та сільськогосподарської сировини. В інших зернових районах запланували закінчити суцільну колективізацію в 1931 р. або навесні 1932 р. Важливість України для виконання планів підкреслив В. Чубар: республіка давала 34% союзних

⁵²³ ДАВО. — Ф. П-1669. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 47–50.

⁵²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 16. — Арк. 60–62.

⁵²⁵ Там само. — Оп. 6. — Спр. 205. — Арк. 48–49.

⁵²⁶ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 143.

⁵²⁷ Вони зберігаються в Архіві Міністерства внутрішніх справ України.

⁵²⁸ ДАЧО. — Ф. П-20. — Оп. 1. — Спр. 240. — Арк. 12.

хлібозаготівель, в ході збиральної кампанії намітили завершити суцільну колективізацію майже у всіх регіонах України⁵²⁹.

Це завдання підтвердили на пленумі ЦК КП(б)У (20–25 червня 1931 р.). В нову хлібозаготівельну кампанію у відповідності до постанов РПО СРСР⁵³⁰ передбачалися норми заготівлі збіжжя у розмірі 25–30% від валового збору у зернових районах і 12–13% у не зернових районах. Хлібозаготівлі здійснювалися протягом 3,5–4 місяців (закінчення 15 листопаду), до кожного району прикріплялися 2 постійних уповноважених з хлібозаготівель. На пленумі зазначалося, що усуспільнено 65% селянських господарств, а в Степу — 85%. Підкреслювалося завдання, закінчити суцільну колективізацію в республіці наприкінці 1931 — на початку 1932 рр. С. Косіор виступав за прискорення соціалістичної перебудови колгоспів та перевиховання колгоспників: ««Тут ми стикаємося з ще не віджилим впливом старих традицій, з елементами, які відбивають вплив куркульства, намагаються тягнути назад, підривати роботу колгоспу. Недооцінювати цього не можна». Він наполягав на точному обліку засівів, результатів врожаю, його обробки, повсякденному контролю хлібозаготівель, негайному натиску на куркуля, тобто одноосібника. Генеральний секретар ЦК КП(б)У попередив місцевих працівників щодо приписок, 7,5 млн. пуд. яких виявили у попередні хлібозаготівлі, а також недопущення розподілу хліба між колгоспниками до виконання планів хлібозаготівель. Доповідач на пленумі, нарком постачання УСРР М. Майоров попередив учасників та присутніх на пленумі секретарів райкомів партії та 250 осіб — працівників республіканських установ: «Ви знаєте силу нашої партії,.. міндальничати ту ніхто не буде, за будь який обман та брехню будемо нещадно наказувати... Усе це потрібно врахувати для того, щоб підібрати такий апарат, який працював би на нас, а не проти нас»⁵³¹.

26 липня 1931 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило «остаточний» план хлібозаготівель з врожаю 1931 р. в розмірі 425 млн. пуд. хліба⁵³². Він буде змінюватися багато разів і, кінець кінцем, стане більшим за план 1930/1931 р. 12 серпня 1931 р. Л. Каганович написав Й. Сталіну: «Був Косіор Станіслав, скаржився, що погіршення врожаю захопило ряд хлібних районів, як Зиновьевський, Криворізький, Херсонський, Одеський, Миколаївський і т.д., що недобір у валовому зборі дійде до 170 млн. пуд. На моє вказівку, що зате на Правобережжі кращий урожай, ніж минулого році, т. Косіор вказав, що це не перекриє. Вони не ставлять зараз питання про перегляд плану, але мабуть підготовляють ґрунт для цього, поки що у них йдуть заготовки не погано. У Донбасі погана справа з постачанням, як технічним (милиці і т.п.), так і продовольчим»⁵³³. На той час плани хлібозаготівель в УСРР довели до районів та колгоспів. Незабаром після того С. Косіор розповів: «Почався загальний крик,

⁵²⁹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 461. — Арк. 5, 190, 196.

⁵³⁰ Рада праці і оборони СРСР.

⁵³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 4 зв., 6, 21, 27, 28 зв.–29.

⁵³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 205. — Арк. 148.

⁵³³ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 41.

що план непосильний, що виконати план не можна, бо ніякого такого врожаю немає». Він заявив, що це — правоопортуністичні настрої⁵³⁴. 18 серпня 1931 р. політбюро ЦК КП(б)У надіслало міськкомам та райкомам партії телеграму: «Відомостям, що є в ЦК низці районів встановили такі плани заготівель, якими не забезпечується засів, а також залишення мінімальної кількості розподілу колгоспникам. Поряд цього інших колгоспах плани дуже зменшені. ЦК пропонує перевірити розподіл плану по колгоспам та виправити припущені помилки»⁵³⁵. Ми побачимо, як ці оцінки та формулювання через рік використає Й. Сталін. На початку вересня 1931 р. в ЦК КП(б)У провели нараду секретарів райкомів партії з хлібозаготівель, «щоб покінчити раз і назавжди з опортуністичними коливаннями та настроми». На село надіслали 1500 осіб⁵³⁶.

«Підхльостування» колективізації, розкуркулення та депортації сотень тисяч селянських господарств, серйозна посуха призвели до руйнівних наслідків для сільськогосподарського виробництва. Валовий збір збіжжя виявлявся нижче за минулий врожай. Проте керівництво Компартії вкрай повільно реагувало на ситуацію. Протягом вересня–листопада 1931 р. провідники УСРР намагалися прискорити хлібозаготівлі, традиційно погрожуючи місцевим партійно-радянським керівникам. Восени 1931 р. почався відтік з колгоспів. Масові виходи зумовлювалися, за словами селян, безгосподарністю, низькою оплатою трудодня, усупільненням «останньої корови», продовольчими труднощами. Ті, хто залишався у колгоспах, не бажали виходити на роботу. Велися розмови про те, що «працюємо задарма, хліба залишилося обмаль і ми будемо голодними».

Буксирні бригади по селах діяли вкрай жорстко. Хлібозаготівлі здійснювалися методами обшуків кожного господарства, що викликало масове незадоволення колгоспників та одноосібників. Так, колгоспниця-біднячка Д. Бондар з Вінницького району стверджувала: «Нам говорили, що в колгоспі буде краще, а нині забирають увесь хліб, залишають нас голими та голодними». Її слова майже повторила колгоспниця із с. Зарванці Х. Откалюк, яка заявила, що народ загине від голоду, тому що влада забрала хліб у всіх — колгоспників та одноосібників. За таких умов селяни приховували збіжжя або робили з нього борошно, щоб не віддати державі. Ті, до кого доводили «тверде завдання» з хлібозаготівлі, часто залишали господарства, переходили на нелегальне становище. Таких людей боронили односельчани, але вони теж залишалися без хліба. Недарма один з голів колгоспів Н. Лялюк на загальних зборах колгоспників заявив: «Хліб у нас увесь забрали й Ви маєте усі як один піти на роботу, хто куди хоче, інакше всі ми пропадемо від голоду. На весні, якщо держава дасть нам хлібу, ви повернетесь, інакше — дійте, хто як хоче»⁵³⁷. У с. Кропивне Ніжинського району Чернігівщини бідняки та середняки були налаштовані проти хлібозаготівлі. Селяни В. Пащенко та Я. Черняк у колі селян говорили: «Вже взяли за нас, якщо б заможні не мовчали, ми б з ними за два тижня зробили кінець радянської

⁵³⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 479. — Арк. 268.

⁵³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 205. — Арк. 166.

⁵³⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 479. — Арк. 272.

⁵³⁷ ДАВО. — Ф. П-87. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 70–72, 122–127.

влади. Робітники з нами теж організовані та нас чекають». Коли місцеві партійно-радянські працівники намагалися щось пояснити людям, то чули у відповідь: «Ми залишаємося без шматка хліба, нам труднощі не цікаві». Селяни ігнорували представників місцевої сільської влади та обурювалися тим, що їх працівники різними шляхами звільняли родичів або друзів від виконання хлібозаготівель та податків⁵³⁸.

У Ніжинському районі заможні селяни та середняки продавали частину хліба, іншу частину (як і цінні речі та майно) ховали у бідняків. Спостерігався масовий продаж та забій худоби. Колгоспи навмисно не молотили збіжжя, щоб його не можна було поставити на облік. Деякі колгоспи не здавали хліб державі, обгрунтовуючи дії необхідністю розподілити прибутки серед колгоспників. Непоодинокими були випадки, коли сільради вилучали у так званих боржників (селян, що не виконали завдання хлібозаготівлі та інші податки) майно без відповідного оформлення. Це майно не здавалося, а забирався в особисте користування. Люди с жахом спостерігали за ситуацією. Так, середняки с. Степанівка В. Шумейко та П. Лисиця з приводу хлібозаготівлі висловилися: «Що думає партія та радвлада, що весь люд залишається голодним»⁵³⁹.

На пленумі ЦК ВКП(б) (28–31 жовтня 1931 р.) Україні затвердили план хлібозаготівель в 510 млн. пуд., Північному Кавказу — 210 млн. пуд. С. Косіор заявив, що на селі залишаються значні товарні надлишки хліба, тому навіть за відносно гіршого врожаю, план «безумовно реальний і здійснений без всяких особливих жертв з боку колгоспного селянства і нашої української села». Проте існували труднощі: «мінусовий врожай у радгоспах» та настрої колгоспників: «абияк поколупатися землю, аби формально виконати план, розмірковуючи, приблизно, так: «Нам вистачить, а ви — держава як знаєте». Крім того, планам загрожували приховування хліба місцевими працівниками та не здавання хліба колгоспами: «Само собою зрозуміло, все те, що відбувається в колгоспах, — це не просто злочинство, а воно носить певний класовий характер, їм командує кулак і його агент і все це йде на тлі розгнужданості дрібновласницької стихії. Не випадково, що завжди навколо хлібозаготівель розгортається запекла класова боротьба ... Коли починаєш перевіряти колгосп, який не здає, втаює хліб, виявляється, що командні пости в ньому — рахівник, завідувач господарством, рільник часто-густо займають не тільки не наші люди, а люди класово ворожі, чужі нам»⁵⁴⁰.

Після пленуму, 13 листопада 1931 р. політбюро ЦК КП(б)У відрядило на хлібозаготівлі 23 республіканських керівника. 5 грудня вирішили відправити в 44 райони нові групи відповідальних працівників та організувати додаткові буксирні бригади та бригади колгоспників⁵⁴¹. 28–29 грудня 1931 р. у засіданні політбюро ЦК КП(б)У взяв участь В. Молотов, який написав вступну частину

⁵³⁸ ДАЧО. — Ф. П-1669. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 20–23.

⁵³⁹ Там само. — Спр. 140. — Арк. 20–22, 24–28.

⁵⁴⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 474. — Арк. 2; Спр. 479. — Арк. 266–268, 270–271, 283, 287.

⁵⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 206. — Арк. 97, 108, 122–124.

постанови ЦК КП(б)У «Про заходи посилення хлібозаготівель». На той момент було заготовлено 401 млн. пуд. (79% річного плану). Політбюро визнало необхідність виконання плану в 510 млн. пуд. та поклало вину за провал хлібозаготівель на місцевих партійно-радянських керівників, у яких відбулося «притуплення» більшовицької пильності щодо класового ворога. Січень 1932 р. проголосили бойовим місяцем завершення хлібозаготівель, командировав до районів більшість членів політбюро та ЦК КП(б)У, на яких поклали персональну відповідальність за виконання планів. Крім того, мобілізували ще 300 відповідальних працівників⁵⁴². Але ситуація з хлібозаготівлями залишалася складною, селяни та колгоспи відмовлялися здавати хліб.

Загалом, комплекс приступних сьогодні дослідникам документів дає змогу зробити висновок: керівництво УСРР підтримало сталінську «революцію згори», що супроводжувалася бездумною економічною політикою, широкомасштабним насильством та політичними репресіями під час форсованої індустріалізації та суцільної колективізації сільського господарства. Вожді Компартії знали про реальну ситуацію в суспільстві, але тимчасово відступили від своїх планів лише раз: під тиском широкомасштабних антиколективізаційних виступів взимку — навесні 1930 р. Відступ супроводжувався перекладенням провини на місцевих партійно-радянських працівників за «перекручення та перегини» у їх діяльності. Стратегічний курс на розгорнуту побудову соціалізму під сумнів не ставився. Переконавшись, що за допомогою структури управління й, особливо органів держбезпеки, можливо придушувати повстання та виступи погано озброєних людей, Й. Сталін та його прихильники наприкінці 1930-го р. ініціювали другу хвилю суцільної колективізації та «підхльостування» індустріалізації. Це призвело до глибокої економічної кризи, що розпочалася в 1931 р. В Україні, яка протягом 1928–1929 рр. постраждала від недороду, державні заготівлі продовольства досягли нечуваного розміру. В умовах кризи сільськогосподарського виробництва та стрімкого зростання міст в республіці розпочався голод, на що ніяк не реагувало керівництво УСРР. Утім, люди реально оцінювали ситуацію, бачили, що насувається катастрофа. Передчуття небаченої трагедії — голодомору 1932–1933 рр. поширилося в суспільстві. Ціна сталінського «великого перелому» та суцільної колективізації виявилася страшною.

Криза відносин: керівники СРСР та УСРР під час Голодомору 1932–1933 рр. Протягом останніх років в світовій історіографії точаться серйозні дискусії навколо окремих аспектів політики керівництва СРСР в 1932–1933 рр. Серед учених утвердилась думка про те, що форсована індустріалізація та насильницька колективізація сільського господарства призвели до глибокої соціально-економічної кризи на межі першої та другої п'ятирічок. Яскравими виявами цієї кризи були занепад сільськогосподарського виробництва, провал планів державних хлібозаготівель, неефективність системи централізованого постачання населення продовольством. Масовий голод, який охопив основні зернові райони СРСР: Україну, Північний Кавказ, Нижню Волгу, Західний

⁵⁴² Там само. — Арк. 166, 168–171; Спр. 228. — Арк. 169.

Сибір, Центрально-Чорноземну область, а також Казахстан, — став трагічним наслідком політики попередніх років.

Але у дослідженнях голодомору існує низка питань, з яких у істориків немає спільної точки зору. Звернемо увагу на заяви, особливо з боку російських вчених, що політика лідерів ВКП(б) в Україні нічим не вирізнялася від політики в інших регіонах країни, а поведінка керівників УСРР певним чином призвела до більш жорсткої репресивної політики генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна в республіці. Відомі нам факти дозволяють наголосити на специфічності дій радянських вождів в Україні.

Зауважимо, що локальні випадки браку продовольства у різних регіонах країни відзначалися в 1925, 1928, 1929 роках. У другій половині 1920-х рр. керівництво компартії на чолі зі Й. Сталіним намагалося долати наявні проблеми шляхом створення великих державних резервів збіжжя. Ці запаси використовувалися для централізованого постачання хлібом індустриальних центрів, Червоної Армії, різних категорій населення, на експорт.

В умовах колективізації та розкуркулення врожай 1931 р. призвів до гострого браку продовольства в країні. На 1 січня 1932 р. державні резерви збіжжя, зосереджені в основному у Непорушному фонді (Непфонд) і Мобілізаційному фонді (Мобфонд), досягли 2,033 млн. тонн. Керування цими фондами здійснювалося з жовтня 1931 р. потужною державною організацією — Комітетом Резервів, на чолі якого знаходились голова Держплану СРСР В. Куйбишев і його заступник, голова ОДПУ СРСР Г. Ягода⁵⁴³.

Якщо одна тонна збіжжя забезпечувала нормальний хлібний раціон для трьох людей упродовж року, то державні резерви могли прогодувати хлібом до нового врожаю 1932 р. близько 12–13 млн. осіб. Але кількість людей, які одержували продовольство шляхом централізованого постачання, безперервно зростала, тому хліба в засіках держави було цілком недостатньо.

За таких умов Й. Сталін і його оточення вкрай твердо вимагали від регіональних керівників, щоб державні плани хлібозаготівель були виконані. В центрі уваги знаходились Україна та Північний Кавказ, які постачали більше половини зерна, що вироблялося в СРСР.

У 1930 р. державні заготівлі збіжжя в Україні становили 7,7 млн. тонн — приблизно 30,2% від валового збору зернових. У 1931 р., коли врожай був гірший за попередній, заготовили 7,0 млн. тонн, або 41,3% валового збору зернових⁵⁴⁴ (на відміну від заяв В. Чубаря про 34%). Не дивно, що в грудні 1931 р. різні державні органи почали фіксувати в Україні випадки голодування і навіть смерті від голоду.

Однак схоже на те, що радянське керівництво вірило чи прагнуло вірити у величезні запаси зерна, які нібито були сховані від держави колгоспами та

⁵⁴³ Див.: *Davies R.W., Tauger M.B., Wheatcroft S.G. Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932–1933 // Slavic Review. — V. 54, No 3 (Fall 1995). — P. 650.*

⁵⁴⁴ Див.: *Колективізація і голод на Україні, 1929–1933. — К., 1993. — С. 10; Таугер М.Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 315; Ивницкий Н.А. Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? // Там само. — С. 334.*

селянами в українському селі. Як вже вказувалося, 29 грудня 1931 р. пленум ЦК ВКП(б) оголосив січень 1932 р. бойовим ударним місяцем закінчення хлібозаготівель. По кількох днях Й. Сталін і В. Молотов надіслали С. Косіору і членам політбюро ЦК КП(б)У вимогливу телеграму: «Становище з хлібозаготівлями на Україні вважаємо тривожним. На підставі наявних у ЦК ВКП(б) даних працівники України стихійно орієнтуються на невиконання плану на 70–80 млн. пудів. Таку перспективу вважаємо неприйнятною та неприпустимою. Вважаємо ганьбою те, що Україна в цьому році за більш високого рівня колективізації та більшої кількості радгоспів заготовила на 1 січня сього року на 20 млн. пудів менше, ніж торік. Хто тут винен: вищий рівень колективізації чи нижчий рівень (керівництва. — *Авт.*) справою заготівель? Вважаємо (необхідним. — *Авт.*) Ваш негайний приїзд до Харкова і перебрання Вами у власні руки всієї справи хлібозаготівель. Рішення Пленуму ЦК ВКП(б) повинно бути виконане»⁵⁴⁵.

Звичайно, справа була не в низькому рівні керівництва хлібозаготівлями з боку ЦК КП(б)У. В українському селі не залишалось запасів збіжжя. Та визнати цей факт ніхто не наважувався. Твердий тон Кремля свідчив про незадоволення керівництвом України. 3 січня 1932 р. телеграма Й. Сталіна і В. Молотова була розглянута на засіданні політбюро ЦК КП(б)У та розіслана в усі райкоми партії. Після цього 83 українські керівники на чолі з членами політбюро роз'їхались по республіці виконувати плани хлібозаготівель⁵⁴⁶.

Цими ж днями в Кремлі було ухвалено рішення створити на території України області, які ставали проміжною ланкою між районним і республіканським рівнем управління. Кордони областей накреслювалися трьома українськими керівниками: С. Косіором, В. Чубарем і Г. Петровським, — причому саме вони наполягли, щоб у віданні центральних українських органів залишились райони Донбасу, які спочатку планувалося підпорядкувати безпосередньо Москві.

Поза сумнівом, обласна система управління в Україні (така ж була запроваджена в Казахстані) посилювала контроль вищого союзного керівництва на місцях. Про це також свідчило призначення на керівні посади в області багатьох працівників з ЦК КП(б)У та республіканських органів. Кілька членів і кандидатів у члени українського Політбюро були призначені першими секретарями обкомів партії. На них одразу поклали персональну відповідальність за виконання планів хлібозаготівель⁵⁴⁷.

Паралельно з утворенням областей керівництво країни спробувало вплинути на хлібозаготівлі, комбінуючи ринкові та адміністративні методи. Комісія

⁵⁴⁵ *Івницький Н.А.* Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 335–336.

⁵⁴⁶ Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 4, 45.

⁵⁴⁷ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 867. — Арк. 10; Спр. 871. — Арк. 11, 15, 50–51; Спр. 872. — Арк. 4; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 45, 48, 57, 59–60, 62.

політбюро ЦК ВКП(б) під головуванням В. Молотова розробила заходи зі сти- мулювання хлібозаготівель в Україні продажем промислових товарів. 8 січня 1932 р. ці заходи були затверджені політбюро ЦК ВКП(б)⁵⁴⁸. А українські республіканські очільники широко застосовували репресії до низових праців- ників. З 1 листопада 1931 р. по 10 лютого 1932 р. за невиконання планів хлібо- заготівель були зняті зі своїх посад понад 30 секретарів райкомів партії⁵⁴⁹.

Проте спроби поліпшити ситуацію з надходженням збіжжя до державних запасів очікуваного наслідку не дали. Наприкінці січня радянському керівництву довелось знизити план постачання населення СРСР білим борошном на 164 тис. тонн, зокрема для України — на 75 тис. тонн. Одночасно на 22,5 тис. тонн були зменшені хлібні фонди, призначені Україні у першому кварталі (січень– березень) 1932 р. Це примусило керівництво республіки значно скоротити норми щодобової видачі хліба особам, які знаходились на централізованому постачанні. 13 лютого політбюро ЦК КП(б)У ухвалило довести до відома ЦК ВКП(б), що «зменшення фондів змушує ЦК КП(б)У вдатись до крутого заходу скорочення норм видачі хліба». В. Чубарю доручалося підготувати і надіслати листа з цим рішенням до ЦК ВКП(б)⁵⁵⁰. Про що це свідчило? Керманічі країни добре розуміли, до яких наслідків призведе скорочення хлібних фондів. Нага- дування про це Кремлю з боку керівництва України виглядало не лише як заява про складність ситуації в республіці, а й як прагнення зняти з себе частку відповідальності. Така позиція не могла не посилити незадоволення Й. Сталіна.

Лютневі хлібозаготівлі залишали нез'ясованим питання про насіння для весняної сівби, яка у південних районах України розпочиналася в березні. До ЦК КП(б)У надходило безліч прохань з місць надати насіння. Але розподіл насін- невих фондів становив прерогативу центру. Лише 16 лютого з'явилося рішення політбюро ЦК ВКП(б) про створення в Україні насінневих фондів ярих культур у колгоспах обсягом 950 тис. тонн. Створювати ці фонди належало виключно за рахунок місцевих запасів.

Цього ж дня українське політбюро вирішило розпочати збирання насіння в районах, які завершили хлібозаготівлі. У решті районів передбачалося розпочати його 25 лютого. С. Косіор і В. Чубар у телеграмі місцевим організаціям вка- зували: «В зв'язку із загальним становищем із хлібними ресурсами та необ- хідністю надати насінневу і навіть продовольчу допомогу недорідним районам Західного Сибіру, Уралу та Волги не може бути й мови про якесь надання насіння для України, де становище з урожаєм цілком добре і де є всі можливості мобілізувати насіння на місці... У ЦК КП(б)У та РНК України... жодних власних зернових ресурсів немає...». Вони пропонували місцевим працівникам

⁵⁴⁸ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 11. — Арк. 110.

⁵⁴⁹ Див.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 110–115; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 25; Оп. 20. — Спр. 4354. — Арк. 7.

⁵⁵⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 11. — Арк. 172; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 70.

припинити розмови про насінневу допомогу з центру і всю увагу звернути на те, щоб «добути насіння на місці»⁵⁵¹.

В умовах голоду та постійного адміністративного тиску центру районна і сільська «влада» широко застосовувала відверто терористичні методи хлібозаготівель: обшуки селянських господарств, побиття селян і незаконні арешти. Таку практику виявила, наприклад, бригада газети «Правда» в Молдавії (Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка утворена 1924 р. у складі УСРР) та повідомила про неї Москву. Звітні інформацію було передано до ЦК КП(б)У. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло спеціальну постанову «Про викривлення партійної лінії під час хлібозаготівель в АМСРР», в якій засудило масові «перегини», а також оголосило догани бюро Молдавського обкому партії та його керівним працівникам⁵⁵². Проте насильницькі дії місцевих керівників стали повсюдними, скасувати їх такими постановами було неможливо.

Наприкінці лютого 1932 р. в українському керівництві визріла сміливість повідомити Й. Сталіна та політбюро ЦК ВКП(б) про ситуацію, що склалася. На той момент Г. Петровський здійснив поїздку кількома областями України, де спілкувався із секретарями щойно створених обкомів КП(б)У, побував на нарадах місцевих партійно-радянських працівників щодо посівної кампанії. Він написав С. Косіору листа, в якому запропонував прохати політбюро ЦК ВКП(б) припинити хлібозаготівлі в Україні з врожаю 1931 р, оголосити вільну торгівлю хлібом, а також надати допомогу голодуючим (з яких державних резервів її брати, не уточнювалося)⁵⁵³.

Реакція С. Косіора невідома, але маємо свідчення, що він обережно поставив питання перед кремлівськими вождями щодо певного коригування політики хлібозаготівель в Україні. Хоча про голод, який лютував у республіці, не йшлося. 15 березня С. Косіор надіслав до ЦК ВКП(б) телеграму, в якій пропонував: «Оголосити від імені союзних організацій про порядок хлібозаготівель з майбутнього врожаю, виходячи з того, що чим більшого врожаю доможеться колгосп і колгоспник, тим більший фонд має бути виділений і розподілений на особисте споживання». Але на той час для Й. Сталіна та його однодумців будь-які зміни у державних заготівлях збіжжя, матеріальна зацікавленість колгоспників у розвитку виробництва були неприпустимими.

16 березня Й. Сталін на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) оголосив телеграму С. Косіора, пропозиції якого були відхилені. Увагу українських керівників звертали на весняну сівбу. У прийнятому рішенні зазначалося: «Політбюро вважає, що становище з насінням на Україні набагато гірше за те, що впливає з телеграми т. Косіора, тому Політбюро пропонує ЦК КП(б)У вжити всіх залеж-

⁵⁵¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 116, 119; РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 872. — Арк. 15; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 82.

⁵⁵² *Івницький Н.А.* Голод 1932–1933 гг.: хто винуват? // Судьбы российского крестьянства. М., 1996. — С. 337; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 98.

⁵⁵³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 121.

них від нього заходів до того, щоб запобігти загрозі зриву сівби на Україні»⁵⁵⁴. Жодних додаткових фондів насіння при цьому не виділялося. 17 березня політбюро ЦК КП(б)У встановило знижені норми висіву, а наступного дня в Україні офіційно припинили хлібозаготівлі⁵⁵⁵. Але останнє рішення затверджене в Кремлі не було, і хлібозаготівлі тривали.

28 березня українське керівництво ухвалило постанову «Про підсумки роботи колгоспів у 1931 р. і про подальші завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів», в якій заклиало місцеві парторганізації до рішучої боротьби з «лівацькими заскоками», ігноруванням артілей як необхідного етапу до вищих форм колективізації. Також відзначалося, що потрібно створювати постійні виробничі бригади в колгоспах, впроваджувати принцип оплати їхньої праці залежно від якості та результатів роботи. Правління колгоспів мали закінчити до весняної сівби розподіл «прибутків» за 1931 р. Заборонялося районним органам розпускати правління колгоспів і примусово усупільнювати майно селян⁵⁵⁶. Але врятувати сівбу в Україні шляхом певної нормалізації економічних відносин в колгоспах було запізно. Сіяти не було чим. З 19 березня по 19 квітня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) п'ять разів приймало вимушені рішення надати Україні насінневу позику ячменем з державних запасів, які знаходилися на території України, а також завезти в республіку насіння з резервів РНК СРСР в Західній і Центрально-Чорноземній областях. Крім ячменю, Україні виділяли з державного сортового фонду насіння вівса, пшениці, проса, гречки⁵⁵⁷. Підкреслимо, що це була лише насіннева позика. До 19 квітня голодуючим Україні союзне керівництво продовольством не допомагало. Водночас централізоване постачання хлібом у другому кварталі (квітень–червень) порівняно з першим було скорочено. Отож голод поширився у містах, часто траплялося, що знесилені й опухлі з голоду українські селяни виходили сіяти, лягали в борозну і помирили просто на полі. 19 квітня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло нарешті рішення надати Україні продовольчу допомогу, передбачаючи виділити її з централізованих ресурсів, розташованих в республіці. Це рішення свідчило про те, що державні запаси продовольства на території УСРР були. Можливо, їх бракувало для того, щоб нагодувати населення, але це аніскільки не виправдовує відвертого небажання Й. Сталіна та інших радянських вождів допомогти голодуючим.

Така антигуманна і злочинна позиція супроводжувалася спробою перекласти відповідальність за голод на українське керівництво. Рішення надати Україні продовольчу допомогу було значною мірою відповіддю на телеграму В. Чубаря, надіслану цими днями до Кремля. В ній повідомлялося про величезні

⁵⁵⁴ *Івницький Н.А.* Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). — М., 1996. — С. 205; Голод 1932–1933 років на Україні очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 129; РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 876. — Арк. 1.

⁵⁵⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 131, 133.

⁵⁵⁶ Там само. — С. 137–143; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 155.

⁵⁵⁷ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 12. — Арк. 30–31, 37, 84, 108.

проблеми з постачанням населення хлібом в Україні. 23 квітня політбюро ЦК ВКП(б) постановило: «а) Маючи на увазі, що труднощі у хлібостачанні на Україні в основному є результатом вкрай слабкого надходження мірчукового збору, який мав дати за планом у квітні місяці 100 тис. тонн, — зобов'язати ЦК КП(б)У вжити всіх заходів до максимального посилення мірчукового збору, з негайним вивезенням його на пристанційні пункти; б) Як крайній засіб — розброніювати для потреб постачання України у квітні 25 тис. тонн хліба; в) Зобов'язати Наркомзовнішторг звільнити від варанту 30 тис. тонн пшениці»⁵⁵⁸.

Останній пункт означав вимушену відмову від вивезення пшениці на експорт і повернення її в Україну. Хоча вірніше буде сказати, що це зерно знаходилось в українських портах на Чорному морі і політбюро ЦК ВКП(б) дозволяло використати його для постачання республіки. Варто також зауважити, що експорт зерна з СРСР у першому півріччі 1932 р. склав 750 тис. тонн, за рахунок яких можна було забезпечити денним раціоном хліба (1 кг) у ці місяці близько 4 млн. людей⁵⁵⁹. Для порівняння вкажу, що у квітні–червні 1932 р. централізоване постачання хлібом України становило близько 100 тис. тонн на місяць. Водночас тільки у Донбасі контингент осіб, що знаходилися на централізованому постачанні, налічував у травні–червні 973 191 особу. Споживання ними хліба приблизно порівнюване із вказаною вище цифрою⁵⁶⁰. Загалом на централізованому постачанні в Україні цього періоду знаходились близько 8 млн. осіб⁵⁶¹, що, як і більшість українських селян, опинились на порозі голодної смерті. Катастрофа набувала величезних масштабів.

23 квітня політбюро ЦК КП(б)У обговорило наявну ситуацію і прийняло рішення створити Комітет фондів і регулювання торгівлі РНК УСРР, а також затвердило текст телеграми Й. Сталіну: «План постачання Донбасу, металургії, воєнних будов проводиться лише за рахунок розброніювання нефонду, бо ніяких інших ресурсів у нас нема. Розброніювання провадиться з великим затягуванням і маленькими порціями. Це утворює серйозні перебої у постачанні Донбасу та інших промислових центрів. 25 тисяч тонн, що їх днями розброніювано, задовольняють нас тільки на декілька днів. Потрібно заздалегідь

⁵⁵⁸ Там само. — Арк. 108. У даному випадку варіант — угода між СРСР та іншими країнами на експорт зерна.

⁵⁵⁹ Таугер М.Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 313.

⁵⁶⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 877. — Арк. 41; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 110; Спр. 236. — Арк. 57. Централізоване постачання відбувалося за так званими списками (1, 2, 3, 4). Наприклад, перший список передбачав 600 грамів хліба в день та обмежену кількість продуктів, які отримували на місяць, четвертий список — 200 гр. В радянській системі продовольство отримували в залежності від соціального статусу за різними списками: партійно-радянські працівники, співробітники каральних органів, військовослужбовці, робітники, працівники МТС, вчителі, лікарі і т. д. Так званий контингент таких осіб безперервно розширювався, що свідчило про нездатність держави централізовано забезпечити продовольством населення.

⁵⁶¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі—ЦДАВО України). — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 647. — Арк. 6.

забезпечити безперебійне постачання робітників до Першого травня й на перші 4–5 днів травня. Просимо ваших вказівок Комітетові Резервів про негайне розброніювання ще 25 тисяч тонн жита, пшениці». Для вирішення питання про хлібні ресурси України до Москви був відряджений В. Чубар.

У цій ситуації своєрідну позицію зайняв С. Косіор, який краще за інших українських керівників знав кремлівський звичай і вдачу Й. Сталіна. Він в черговий раз не бажав відверто сказати про масштаби голоду в республіці. 26 квітня генеральний секретар ЦК КП(б)У написав Й. Сталіну: «В нас є окремі випадки і навіть окремі села голодуючі, однак це лише результат місцевого головогортяпства, перегинів, особливо щодо колгоспів. Будь-які розмови про «голод» на Україні потрібно категорично відкинути. Та серйозна допомога, яка Україні була надана, забезпечує нам можливість всі такі вогнища ліквідувати»⁵⁶². Тим самим С. Косіор заявив про існування вже «традиційних» перегинів місцевих органів, внаслідок яких виникли «вогнища» голоду в республіці. Але широкомасштабного голоду «категорично» не визнав. Брудна політична позиція цього керівника була обумовлена, зокрема, небажанням наразитися на критику з боку Й. Сталіна. Очільники республіки добре знали як вмів кремлівський вождь перекладати провину за свій злочинний політичний курс на місцевих працівників. Лист С. Косіора яскраво свідчить про звичай, що побутували серед кремлівських керівників та їх підлеглих в Україні: брехня, відсутність моральних норм, намагання догодити вождю.

Вірогідно, що настрої В. Чубаря був дещо іншим. Він, напевне, досить відверто розповів Й. Сталіну про голод, який в Україні набував загрозливих розмірів. Йому вдалося переконати Й. Сталіна повернути з портів призначені на експорт 15 тис. тонн кукурудзи і 2 тис. тонн пшениці, спрямувавши їх на постачання України. Крім того, з Центрально-Чорноземної області планувалося завезти 64 тис. тонн збіжжя за рахунок скорочення поставок хліба до східних районів СРСР. Припинялося також вивезення хліба з України до Закавказзя. Одночасно керівництво СРСР змушене було прийняти рішення про придбання 104 тис. тонн зерна на Далекому Сході (мабуть, Китай) і в Персії. Політбюро ЦК ВКП(б) доручало В. Куйбишеву спільно з В. Чубарем забезпечити із придбаного зерна безперебійне постачання України⁵⁶³. Чого коштувало таке рішення Й. Сталіну, який від часів боротьби з «правими» відмовлявся закуповувати зерно за кордоном, ми можемо лише здогадуватися. Втім, радянські вожді чудово розуміли, що наданого зерна не могло вистачити для багатомільйонної голодної України. Прийняті рішення пояснювалися не стільки бажанням надати допомогу українцям чи певним чином подолати кризу сільськогосподарського виробництва, скільки необхідністю знизити рівень незадоволення в суспільстві — серйозну загрозу стабільності режиму. У першій половині 1932 р. з колгоспів в

⁵⁶² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 147–148; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 5, 8–9.

⁵⁶³ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 882. — Арк. 7; Спр. 883. — Арк. 2; Оп. 162. — Спр. 12. — Арк. 115. Політбюро ЦК ВКП(б) визнало недоцільним створювати Комітет фондів при РНК УСРР.

Україні вийшли 41 200 господарств. Голодні селяни опиралися вивезенню хліба в рахунок заготівель, нападали на зерносховища, магазини, комори винокурень, де лежали запаси кукурудзи.

26 квітня Й. Сталін надіслав С. Косіору доповідну записку керівництва «Союзспирту» про збройні напади голодного населення на комори заводів тресту. У своїй супроводжувальній записці він писав: «Тов. Косіор. Обов'язково прочитайте додані матеріали. Схоже на те, що у деяких пунктах УСРР радянська влада припинила існувати. Невже це так? Невже такі кепські справи із селом на Україні? Де органи ГПУ, що вони чинять? Може, перевірили б цю справу і повідомили в ЦК ВКП(б) про вжиті заходи. Привіт. Й. Сталін». По трьох днях політбюро ЦК КП(б)У розглянуло телеграму Й. Сталіна і створило комісію у складі С. Косіора, С. Реденса (голова ГПУ УСРР) і Р. Терехова (секретар ЦК КП(б)У), якій доручалося вжити заходів, щоби не припускатися таких випадків⁵⁶⁴. Отже, Й. Сталін знав про ситуацію, що виникла в Україні, але намагався утримувати контроль над нею за допомогою поліцейських методів.

Незадоволення курсом, що проводився, виявлялось не лише на селі. Серйозну небезпеку для радянського керівництва становили антиурядові виступи у містах і особливо заворушення у квітні 1932 р. у текстильних районах Івановської області. Схоже на те, що ситуація в країні підштовхнула союзне керівництво до більш ліберального курсу⁵⁶⁵.

6 травня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) знизили загальносоюзні плани заготівель збіжжя та інших сільськогосподарських культур. Колгоспам і селянам дозволялося продавати свою продукцію за вільними ринковими цінами після виконання плану заготівель. Україні план було зменшено з 6 944 тис. тонн урожаю 1931 р. до 5 696 тис. тонн (356 млн. пудів) урожаю 1932 р., тобто на 18%. До порівняння слід підкреслити, що загальне зниження планів заготівель по СРСР склало 30%. Чому Україні план було знижено набагато менше, ніж іншим районам СРСР? Мені видається, що Й. Сталін та інші радянські керівники після поганого врожаю 1931 р. не хотіли й не могли піти на серйозне зменшення централізованих запасів хліба в країні. А позаяк Україна була одним з головних виробників зерна, то за її рахунок сподівалися подолати наслідки неврожаю та створити великі державні резерви.

Певне пом'якшення державної політики виявилось в тому, що 16 травня була скасована затверджена раніше депортація 38 300 селянських господарств до районів Півночі СРСР і Середньої Азії (з території України планувалося виселити 6 тис. господарств на Урал). Натомість вирішили: «ОДПУ вилучати окремі контрреволюційні елементи на селі в порядку індивідуального арешту».

⁵⁶⁴ Див.: Хлевнюк О.В. Политбюро: Механизмы политической власти в 30-е годы. — М., 1996. — С. 56; Коллективизация і голод на Україні, 1929–1933. — К., 1993. — С. 525–531; Чорні жнива: Голод 1932–1933 рр. у Валків. та Коломац. р-нах Харківщини. — К.; Харків; Нью-Йорк; Філадельфія, 1997. — С. 72, 335; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 236. — Арк. 52.

⁵⁶⁵ Див.: Хлевнюк О.В. Политбюро: Механизмы политической власти в 30-е годы. — М., 1996. — С. 57–58.

Того ж дня політбюро ЦК ВКП(б) створило комісію у складі В. Куйбишева, А. Мікояна і Л. Кагановича, щоби прискорити довозення в Україну придбаних 104 тис. тонн зерна. Одночасно для громадського харчування колгоспників, що працювали на проривці буряка, було виділено 9,6 тис. тонн зерна і 75 вагонів риби, які під спеціальним наглядом Л. Кагановича відправляли до Київської, Вінницької та Харківської областей. Крім того, з українських портів було повернено 35 тис. тонн пшениці на постачання України⁵⁶⁶. 20 травня з'явилось відповідне рішення політбюро ЦК КП(б)У, а 21 травня на засіданні РНК УРСР під головуванням В. Чубаря довезене зерно і риба були розподілені між 44 районами України з формулюванням: «зважаючи на важкий стан окремих колгоспів, що склався внаслідок недороду минулого року»⁵⁶⁷.

Це була подвійна брехня. Голодували не «окремі колгоспи», а суцільні райони 7 українських областей і Автономної Молдавської СРР. Причиною цього був не «недорід» 1931 р. (погані врожаї траплялися й раніше), а величезні державні хлібозаготівлі, внаслідок яких український селянин залишився без хліба. Відсутність хліба змусила керівництво республіки звільнити із в'язниць старих, калік (окрім засуджених за терористичні акти, вбивства, розбій), а також незможників і середняків, яких було засуджено за невиконання планів хлібозаготівель і які відбули не менш ніж третину терміну. Крім того, звільнялись усі засуджені на термін не більше трьох років за умови, що вони відбули не менш ніж третину терміну. Наприкінці травня 1932 р. українське керівництво прийняло остаточне рішення з так званої «Драбівської справи». У Драбівському районі Київської області хлібозаготівлі провадили методами насильства і знущання з селян. Показовий судовий процес над районними керівниками, який відбувся у червні (засуджені одержали від 18 до 36 місяців концтаборів), на перший погляд, свідчив про певну лібералізацію політичного курсу⁵⁶⁸. Здавалося, що травневі реформи, чи, як їх інколи називають, «неонеп», набиратимуть оберті. Та вже по кількох місяцях настав новий закрут соціально-економічної кризи.

Наприкінці травня з'ясувалося, що наданої впродовж цього місяця допомоги вочевидь недостатньо для УСРР. Голодні селяни не могли працювати на весняній сівбі, і радянське керівництво зрозуміло, що сівба в Україні зривається. 25 травня політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило: «З огляду на практичний стан справи з сівбою на Україні запропонувати Яковлеву, Мікояну, Маркевичу, Одинцову на чолі з Молотовим сьогодні ж виїхати на Україну і спільно з ЦК КП(б)У вжити

⁵⁶⁶ 24. *Івницький Н.А.* Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). — М., 1996. — С. 196; *Таугер М.Б.* Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 300; РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 12. — Арк. 126, 132, 134, 149.

⁵⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 236. — Арк. 92; ЦДАВО України. — Ф. 813. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 39.

⁵⁶⁸ *Мейс Д.* Політичні причини голодного мору // Голодомор 1932–1933 рр. В Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. — К., 1995. — С. 15–16; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 236. — Арк. 79.

всіх необхідних заходів для максимального розгортання посівної кампанії»⁵⁶⁹. 26 травня комісія В. Молотова прибула до Харкова, і цього ж дня за участю В. Молотова, А. Мікояна та Я. Яковлева відбулось засідання політбюро ЦК КП(б)У. В прийнятих рішеннях наголошувалась необхідність забезпечити посівну площу ярих культур не менш ніж торік. Всім українським керівним працівникам належало виїхати в райони для організації сівби. Однак головним чином йшлося про розподіл раніше наданої продовольчої допомоги. Для організації громадського харчування колгоспників на сівбі виділялася продовольча позика в 500 тис. пудів (80 тис. тонн) та 30 вагонів тюльки (риби), насіннева позика — 1700 тис. пудів (272 тис. тонн) вівса⁵⁷⁰. Того ж дня політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло телеграму В. Молотова, Я. Яковлева і А. Мікояна про становище із сівбою в Україні й ухвалило негайно видати насінневу позику обсягом 52 800 тонн з фондів Комітету Резервів в УСРР, а також за рахунок перекидання частини позики з Білорусії та Новоросійського порту⁵⁷¹.

Й. Сталін, який знаходився того часу на відпочинку в Сочі, дізнавшись про ситуацію в Україні та обсяги виділеної їй позики, був вкрай роздратований. 2 червня 1932 р. він написав Л. Кагановичу і В. Молотову: «Зверніть якнайсерйознішу увагу на Україну. Чубар своєю розкладеністю й опортуністичним нутром і Косіор своєю гнилою дипломатією (щодо ЦК ВКП) та злочинно-легковажним ставленням до справи — занাপастять до решти Україну. Керувати нинішньою Україною не до снаги цим товаришам». У зв'язку з цим Сталін висловив припущення про зміщення з посад В. Чубаря і С. Косіора⁵⁷². 5 червня політбюро ЦК ВКП(б) вирішило додатково завезти в Україну 26 080 тонн хліба з Середньої Азії⁵⁷³. Та ця напівдія поліпшити ситуацію не могла.

Тим часом В. Чубар і Г. Петровський узгодили позиції та 10 червня надіслали до Кремля листи з повідомленнями про реальну загрозу широкомасштабного голоду в Україні. При цьому С. Косіор залишався ніби осторонь, не відповідаючи за їхні дії. В. Чубар зазначав, що голодом охоплено не менш як 100 районів республіки. На його думку, причинами цього були: більш низький урожай 1931 р. порівняно з 1930 р.; колосальні втрати при збиранні врожаю; слабка трудова дисципліна у колгоспах; непосильні плани хлібозаготівель, під час яких у селян вилучався весь хліб, з насінневими фондами та авансами із трудоднів включно; розпродаж майна селянських господарств за невиконання планів. На селі лютували хлібозаготівельні бригади, які склалися з районних активістів, міських робітників, міліціонерів. Ними практично ніхто не керував, і після насильницьких, а нерідко бандитських дій бригад, які звільняли з посад, судили, розганяли сільських активістів, на селі не залишалось ані голів сільрад, ані радянського активу. У багатьох районах уповноважені з хлібозаготівель, надіслані з центру, розпускали місцеві райкоми та райвиконкоми. В. Чубар

⁵⁶⁹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 12. — Арк. 153.

⁵⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 236. — Арк. 105–107.

⁵⁷¹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 886. — Арк. 11.

⁵⁷² Там само. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 99. — Арк. 45–46.

⁵⁷³ Там само. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 12. — Арк. 175.

відверто писав про те, що на 1 липня 1932 р. Україна може залишитися взагалі без продовольства, а місцями надані радянським керівництвом ресурси вичерпувались до 20 червня. Одним з його ґрунтовних висновків був той, що за останні роки сільськогосподарське виробництво в УСРР поруйноване безперервним збільшенням заготівель зерна та інших продуктів. Український прем'єр-міністр закликав знизити державні плани заготівель сільгосппродукції, нормалізувати сівозміни, поліпшити якість насіння та підняти врожайність. В. Чубар стверджував, що слід серйозно підвищити роль агрономів, зоотехніків та інших фахівців у сільському господарстві. Крім того, голова уряду республіки підкреслював, що для продовження посівної кампанії потрібна продовольча допомога з центру обсягом не менш як 16 тис. тонн зерна.

Г. Петровський звертав увагу союзних керівників на посилення антиколгоспних, антирадянських та «петлюрівських» настроїв селянства, а також просив надати продовольчу та посівну допомогу обсягом 24–32 тис. тонн збіжжя. «Всеукраїнський староста» прямо заявив, що ЦК КП(б)У завинив, згодившись без заперечень виконувати план хлібозаготівель у розмірі 510 млн. пуд. (8,160 млн. тонн). Це було зроблено, «підкоряючись владній необхідності зберегти темпи соціалістичного будівництва, які ми взяли, а також враховуючи напружений стан міжнародного моменту»⁵⁷⁴.

В. Молотов і Л. Каганович одразу переслали обидва листи Й. Сталіну, який 15 червня 1932 р. написав Л. Кагановичу про те, що листи йому не сподобались, особливо позиція В. Чубаря, який домагається від Кремля нових мільйонів пудів хліба і скорочення плану хлібозаготівель. «Найгірше у цій справі, — додав Й. Сталін, — мовчання Косіора. Чим пояснити це мовчання? Чи знає він про листи Чубаря-Петровського?»⁵⁷⁵

Цілком імовірно, що Л. Каганович, який знав С. Косіора з дореволюційних часів за спільною діяльністю в Києві, передав йому враження Й. Сталіна, а також повідомив, що той серйозно незадоволений українським керівництвом. Проте, згідно із заявою В. Чубаря, Україні надавалася нова продовольча допомога, причому рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 16 червня зобов'язувало В. Чубаря особисто простежити за використанням наданого хліба «суворо за призначенням»⁵⁷⁶.

17 червня політбюро ЦК КП(б)У вирішило «підстрахувати» В. Чубаря своєю колективною підтримкою: «Чубар на доручення ЦК КП(б)У підняв клопотання [про] відпуск Україні продовольчої допомоги, районам, які знаходяться [у] важкому стані. Настійно просимо понад відпущені для обробки буряка, а також додаткову продовольчу допомогу 220 тис. ще 600 тис. пудів [хліба]»⁵⁷⁷.

⁵⁷⁴ Там само. — Ф. 82. — Оп. 2. — Спр. 139. — Арк. 144–153, 162–165.

⁵⁷⁵ Там само. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 99. — Арк. 62–63.

⁵⁷⁶ Там само. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 12. — Арк. 180–181.

⁵⁷⁷ Див.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 183.

Прохання провідників республіки про надання додаткових 600 тис. пудів збіжжя посилило роздратування Й. Сталіна. 18 червня він, відчуючи настрої місцевих керівних працівників, у черговому листі Л. Кагановичу вказав на необхідність покласти персонально на перших секретарів республіканських, крайових, обласних партійних комітетів України, Північного Кавказу та інших найважливіших сільськогосподарських регіонів СРСР відповідальність за стан сільського господарства і хлібозаготівлі⁵⁷⁸. У листі Й. Сталін назвав головною помилкою хлібозаготівельної кампанії 1931 р., зосібна в Україні й на Уралі, те, що план хлібозаготівель був розверстаний за районами і колгоспами «механічно», без урахування становища в кожному окремому колгоспі. «Внаслідок цього... утворилась кричуща невідповідність, — писав він, — через яку на Україні, попри непоганий урожай, низка врожайних районів опинилась у стані зубожіння та голоду, а на Уралі обком позбавив себе можливості надати допомогу неврожайним районам за рахунок урожайних районів області». У зв'язку з цим пригадаємо рішення політбюро ЦК КП(б)У від 18 червня 1931 р. про неправильний розподіл планів хлібозаготівель у районах. Як бачимо, Й. Сталін вміло використовував рішення республіканського керівництва для звинувачення того у політичних помилках. Він визнавав факт голоду в деяких районах України, але пояснював його «механічною розверсткою», а також тим, що дехто з перших секретарів комітетів Компартії (Україна, Урал, частково Нижньгородський край) «захопився» гігантами промисловості та не надавав потрібної уваги сільському господарству. «Наслідки цих помилок, — писав Й. Сталін, — позначаються тепер на посівній справі, особливо — на Україні, причому кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще роз'їжджають всією європейською частиною СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами та квилінням».

Здійснюваний курс під сумнів не брався, але, щоб не «повторювати помилок минулого року», пропонувалося допустити надбавку до плану, затвердженого 6 травня 1932 р. Цей захід, вважав Й. Сталін, створював можливість «перекриття неминучих помилок в обліку і виконати самий план за всяку ціну»⁵⁷⁹. 19 червня 1932 р. він написав листа до В. Молотова: «...3) Про українців (Чубар та ін.) я вже писав Кагановичу, і моя думка тобі, либонь, вже відома. Решта — справа Політбюро. 4) Ти та Каганович, либонь, вже одержали мого листа щодо скликання наради секретарів і гол[ів] облвиконкомів з питань організації хлібозаготівель. Я гадаю, що з цією необхідною справою треба поспішати, щоб мати можливість попередити повторення українських помилок на терені хлібозаготівель. Справа ця дуже важлива»⁵⁸⁰.

Висловлені Й. Сталіним думки про нездатність С. Косіора, В. Чубаря та інших українських очільників керувати республікою мали подвійний підтекст.

⁵⁷⁸ РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 99. — Арк. 67–68.

⁵⁷⁹ Так у тексті. Див.: *Івницький Н.А.* Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 337–338.

⁵⁸⁰ Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925–1936 гг. — М., 1995. — С. 241–242. Підкреслення у листі зроблені Сталіним.

На провідників ЦК КП(б)У, яке не впоралось із планами хлібозаготівель і продовольчим постачанням України, покладалася політична відповідальність за голод в Україні. Це означало, що політбюро ЦК ВКП(б) має усунути «винних» з їхніх посад. Й. Сталін у своїх міркуваннях жодним чином не визнавав усієї згубності колективізації сільського господарства та величезних державних хлібозаготівель, що прирікали мільйони людей до голодної смерті. Його логіка була цілком відмінна: перед ним стояло завдання примусити регіональних керманців рішуче й ефективно здійснити нову хлібозаготівельну кампанію з урожаю 1932 р. Він продовжував наголошувати на тому, що виконання планів хлібозаготівель створювало великі державні резерви зерна та дозволяло подолати голод в країні. Однак питання полягало в іншому: а чи можна було в умовах голоду, який охопив основні зернові райони СРСР, створити такі резерви й ефективно їх використати для постачання міст і Червоної Армії?

21 червня 1932 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР прийняли постанову і телеграмою до ЦК КП(б)У і РНК УСРР зажадали «за всяку ціну» забезпечити зернопоставки: «Жодних ухилинь від виконання встановленого для вашого краю... плану із зернопоставки колгоспами та одноосібними господарствами і зі здавання зерна радгоспами не повинно бути допущено жодним чином як щодо обсягів, так і термінів здавання зерна»⁵⁸¹. Суворі позиції радянського керівництва, яке зобов'язало республіканських начальників в порядку державної дисципліни виконувати щомісячні плани хлібозаготівель, супроводжувалась відмовою від виділення подальшої продовольчої допомоги населенню республіки. 20 червня політбюро ЦК ВКП(б), розглянувши підписану С. Косіором телеграму політбюро ЦК КП(б)У з проханням про додаткове завезення збіжжя, постановило: «Обмежитися вже ухваленими рішеннями ЦК і додаткового завезення хліба на Україну не здійснювати»⁵⁸².

Злочинна за своїм змістом постанова свідчила не лише про незадоволення Й. Сталіна та інших членів політбюро ЦК ВКП(б) українським керівництвом. На кінець червня в СРСР не залишалось великих державних запасів збіжжя та продовольства. Не випадково на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 20 червня з питання про хліб виступав заступник голови Комітету Заготівель М. Чернов. Був затверджений план хлібозаготівель на червень обсягом 978 тис. тонн, зокрема для України — 317,850 тис. тонн і для Північного Кавказу 616,040 тис. тонн. М. Чернову, А. Мікояну, а також ЦК КП(б)У доручалося «розробити оперативний план з використання заготівель у самій Україні з нового врожаю, щоб окрім Донбасу, Харкова і Дніпропетровська особливу увагу звернути на забезпечення хлібом Миколаєва, Одеси, Києва та Південно-Західної залізниці»⁵⁸³.

⁵⁸¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 186–187.

⁵⁸² Там само. С. 190. Датування документа в книзі помилкове. Рішення від 20 червня 1932 р. за № 67/27 «О продпомощи Украине (телеграмма Косиора)» міститься у протоколі засідання політбюро ЦК ВКП(б) № 105 від 23 червня 1932 р. Див.: РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 889. — Арк. 15.

⁵⁸³ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 12. — Арк. 192.

Дещо раніше було прийнято рішення про те, щоб усе заготовлене у червні-серпні збіжжя спрямовувати на потреби промислових центрів та армії⁵⁸⁴.

Мені видається, що в умовах, які склалися в Україні, заготовити в червні 1932 р. понад 300 тис. тонн зерна було неможливо. Дуже сумнівно, що радянському керівництву вдалося виділити для республіки заплановані залишки продовольчого збіжжя обсягом 76,8 тис. тонн. (До порівняння: на 1 липня 1931 р. залишки продхлібів для постачання України становили 241,2 тис. тонн)⁵⁸⁵.

Необхідно враховувати, що централізоване постачання населення здійснювалось лише з украї мiзерної продовольчої допомоги, що надавалася центром. Тому рішення від 20 червня не завозити хліб в Україну залишило тридцяти-мільйонне населення республіки без продовольства на 3–4 тижні (до надходження зерна нового врожаю, його транспортування, перемелювання на млинах, випікання хліба). Якщо селяни могли врятуватися від голодної смерті паростками рослин, що з'явилися у травні-червні 1932 р., залишками картоплі, буряків, моркви, що були у господарстві, то міське населення виявилось приреченим. Цілкові ймовірно, що значну його кількість врятували нелегальний продаж речей селянам, а також допомога селян мешканцям міст та містечок, що жебракували по селах.

23 червня політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про хлібозаготівлі на липень» (кампанія хлібозаготівель офіційно розпочиналася 1 липня). Згідно з нею Україні було встановлено місячний план хлібозаготівель обсягом 390 400 тонн. У постанові вказувалось обкомам, крайкомам і ЦК національних компартій на те, «що від своєчасного виконання плану хлібозаготівель залежить вся справа постачання найважливіших промислових центрів до масового надходження хліба»⁵⁸⁶.

26 червня В. Чубар, який приїхав до Москви, переконав В. Молотова і Л. Кагановича розброніювати для України 15 тис. тонн жита і рисової муки з державних фондів⁵⁸⁷. Однак такої кількості муки, навіть за скороченого раціону харчування, могло вистачити лиш для декількох десятків тисяч людей на один день. 28 червня В. Чубар взяв участь у нараді перших секретарів партійних організацій і голів виконкомів України, Північного Кавказу і ще 12 регіонів СРСР з питань організації хлібозаготівель та виконання встановлених планів. На нараді виступив В. Молотов, який підкреслив, що пропозиції Й. Сталіна, вміщені у згаданих вище листах, прийняті політбюро і мають бути реалізовані⁵⁸⁸.

2 липня Й. Сталін написав Л. Кагановичу і В. Молотову: «Зверніть якнайсерйознішу увагу на Україну. Чубар своєю розкладеністю й опортуністичним нутром і Косіор своєю гнилою дипломатією (щодо ЦК ВКП) та злочинно-легковажним ставленням до справи — занাপастять до решти України. Керувати

⁵⁸⁴ Там само. — Арк. 153.

⁵⁸⁵ Там само. — Арк. 166.

⁵⁸⁶ Там само. — Оп. 3. — Спр. 889. — Арк. 25.

⁵⁸⁷ Там само. — Оп. 162. — Спр. 13. — Арк. 4.

⁵⁸⁸ 46. Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925–1936 гг. — М., 1995. — С. 242; РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 889. — Арк. 16; спр. 890. — Арк. 8.

нинішньою Україною не до снаги цим товаришам». У зв'язку з цим Й. Сталін висловив припущення про зміщення з посад В. Чубаря і С. Косіора⁵⁸⁹. Його формулювання свідчили про те, що він втратив довіру до українського керівництва, особливо до В. Чубаря.

Висловлені Й. Сталіним думки про нездатність С. Косіора, В. Чубаря та інших українських лідерів керувати республікою мали подвійний підтекст. На керівництво ЦК КП(б)У, яке не впоралося із планами хлібозаготівель і продовольчим постачанням республіки, покладалася політична відповідальність за голод в Україні, що мав тенденцію до поширення. З точки зору центра влади в Кремлі, субцентр влади в Харкові втратив здатність виконувати його настанови й управляти соціально-економічними процесами в республіці. Більше того, Й. Сталіна занепокоїло те, що десятки тисяч українських селян поїхали до різних регіонів СРСР, щоб знайти харчі, врятувати себе та родини від голодної смерті. Кремлівський вождь розцінював це як фактор, що дестабілізував колгоспну систему в СРСР. Отже керівники УСРР, за думкою Й. Сталіна, несли відповідальність не лише за голод в республіці, але й за політичні прорахунки (внаслідок діяльності або, скоріше, бездіяльності), що зашкодили СРСР. На мій погляд, Й. Сталін навмисно перекладав відповідальність за катастрофічну ситуацію в Україні на керівництво УСРР. У своїх міркуваннях він жодним чином не визнавав згубності колективізації сільського господарства та величезних державних хлібозаготівель, що прирікали мільйони людей до голодної смерті. Його логіка була цілком відмінна: примусити регіональних лідерів рішуче й ефективно здійснити нову хлібозаготівельну кампанію з урожаю 1932 р., щоб створити великі державні резерви зерна.

Головним чином для того, щоб здійснити вказівки Й. Сталіна з організації хлібозаготівель, політбюро ЦК ВКП(б) вирішило відрядити В. Молотова і Л. Кагановича на III Всеукраїнську партійну конференцію (6–9 липня 1932 р.)⁵⁹⁰. Напередодні поїздки різні наркомати та відомства СРСР підготували В. Молотову статистичні дані про стан економіки України. Серед цих даних звернув на себе увагу факт, що заплановані для України показники першої п'ятирічки (1928/29–1932/33 рр.) були далекими від виконання. Особливо наочно провал планів простежувався у сільському господарстві України. Внаслідок різкого зростання посівних і збиральних площ у 1929–1931 рр. виявилася ліквідованою система правильної сівозміни: озима пшениця і цукровий буряк стали панівними сільськогосподарськими культурами. Під час весняної посівної кампанії 1932 р. лишилися недосіяними 2,2 млн. га землі. Величезних втрат зазнало тваринництво. Порівняно з 1929 р. у 1932 р. поголів'я коней в Україні зменшилось на 1,3 млн., корів — на 871 тис., удвічі менше стало свиней і в чотири рази — овець. За відомостями Комітету Заготівель у 1930–1931 рр. Україна давала понад дві третини всього збіжжя, яке надходило до державних резервів. Але на 25 червня 1932 р. план хлібозаготівель з урожаю 1931 р. в республіці був

⁵⁸⁹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 210.

⁵⁹⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 891. — Арк. 10.

виконаний лише на 86,3% — менше, аніж в решті хлібних районів СРСР, а також менше за показники на цю ж дату в 1931 р.

На 25 червня загальний обсяг насінневої позики, наданої Україні союзним керівництвом, склав 151 296 тонн, а продовольчої допомоги — 57 632 тонни. Якщо порівняти останню цифру з цифрами, які містились у рішеннях політбюро ЦК ВКП(б) за квітень–червень, то вийде, що реальна продовольча допомога Україні була значно скромнішою, ніж це передбачалось. Вона могла забезпечити нормальний хлібний раціон для 8 млн. людей, які знаходилися в республіці на централізованому постачанні, лише впродовж тижня.

Аналізуючи ці цифри, В. Молотов і Л. Каганович, звичайно, розуміли руйнівні наслідки політики радянського керівництва в Україні. Та обидва підтримували пропозиції Й. Сталіна про створення великих державних запасів продовольства беззаперечно. Їхали вони на партконференцію КП(б)У не впрожні. 5 липня політбюро ЦК ВКП(б) вирішило виділити 6 400 тонн хліба на проведення просапних робіт в Україні⁵⁹¹.

6 липня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, в якому взяли участь В. Молотов і Л. Каганович, С. Косіору було доручено відредагувати проект резолюції Всеукраїнської партконференції «на підставі обміну думками, що відбувся». Але центральне політичне значення мало рішення політбюро ЦК КП(б)У «Про план хлібозаготівель», задля якого московські представники приїхали до Харкова. В ньому мовилося: «Вважати правильним встановлений ЦК ВКП(б) план хлібозаготівель по селянському сектору обсягом 356 млн. пудів і прийняти його до беззастережного виконання»⁵⁹². Рішення стало певною політичною перемогою В. Молотова і Л. Кагановича. Але дісталось воно їм нелегко. Якщо уважно проаналізувати виступи на розпочатій по кількох годинах партконференції членів українського політбюро М. Скрипника, Г. Петровського, В. Чубаря, а також деяких секретарів райкомів партії, помітна загальна думка українських працівників, що план хлібозаготівель нереальний і необхідно його зменшити. Наприклад, М. Скрипник заявив, що не згодний з тими, хто головну увагу приділяє хлібозаготівлям. Г. Петровський відверто говорив про те, що окремі райони знаходились у важкому продовольчому стані. В. Чубар зосередився на недоліках, які існували у сільському господарстві України.

Доповідаючи у листі до Й. Сталіна від 6 липня 1932 р. про хід обговорення на засіданні політбюро ЦК КП(б)У та третій Всеукраїнській партконференції плану хлібозаготівель, В. Молотов та Л. Каганович писали: «Ми категорично відхилили перегляд плану, вимагаючи мобілізації партсил для боротьби з втратами, розбазарюваннями хліба...»⁵⁹³. Вони виступили наприкінці конференції, характеризували думки про необхідність знизити плани хлібозаготівель як «антибільшовицькі намагання». Послідовно суперечити сталінським посланцям

⁵⁹¹ Там само. — Оп. 162. — Спр. 13. — Арк. 15.

⁵⁹² Див.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 194. У посиланні на архівне джерело невірно вказаний аркуш. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 236. — Арк. 152–153, 166.

⁵⁹³ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 219.

ніхто не насмілювався. В резолюції зазначалося, що конференція приймає до безумовного виконання встановлений для республіки план хлібозаготівель, вимагає від вищого та місцевого партійно-радянського апарату України «нещадно викривати опортуністів, капітулянтів та скигліїв»⁵⁹⁴. Таким чином, В. Молотову і Л. Кагановичу вдалось досягти своєї головної мети: найбільша за чисельністю національна республіканська компартія в СРСР — майже півмільйона членів — офіційно підтверджувала правильність курсу Й. Сталіна та його прибічників на здійснення нової хлібозаготівельної кампанії⁵⁹⁵.

Цікаво, що в промовах В. Молотова і Л. Кагановича лунали дуже оптимістичні оцінки врожаю 1932 р. Хоча московські гості знали, що недосіяна площа ярих в Україні складала 2,2 млн. га, а сівба провадилася за зниженими нормами висіву насіння. Спроби визначити врожайність зернових в Україні почались лише після наради при РНК УСРР під головуванням В. Чубаря 5 липня. На нараді було визнано, що дані обласних органів «є аж надто орієнтовними» і потребують уточнення⁵⁹⁶. Матеріалів наступного засідання віднайти поки не пощастило, але видається, що цифри в 7,8–8,5 цнт з га, які з'явилися у середині липня, вочевидь ґрунтувалися на біологічному врожаєві та були завищені. На 1 жовтня ці показники знизилися до 6,8–7,5 цнт з га⁵⁹⁷. Офіційна цифра середньої врожайності зернових в Україні 8 цнт з га, яка увійшла згодом до всіх статистичних збірників, зрозуміло, не відповідала дійсності. Показово, що наприкінці 1932 р. фахівцями українського наркомату землеробства була підготовлена довідка, укладена за даними селекційних станцій і сільськогосподарських інститутів. У ній не наводили цифр, але розбіжність між очікуваною і фактичною врожайністю пояснювали кліматичними причинами⁵⁹⁸. Висновки американського історика М. Таугера про те, що середня врожайність зернових в Україні у 1932 р. була нижчою від офіційних цифр, здаються цілком вірогідними. Якщо взяти до уваги величезні втрати при збиранні врожаю, а також 1,1 млн. га зовсім невикористаних земель, то валовий збір зерна в Україні дійсно міг виявитись істотно нижчим від офіційної цифри в 14,6 млн. тонн⁵⁹⁹. Але висновок М. Таугера, що низький валовий збір збіжжя був одним з вирішальних чинників голодомору, видається не дуже правильним. Головними були хлібозаготівлі, що призводили до «викачки» хліба з села. Необхідно також врахувати, що встановлений для України план хлібозаготівель не вичерпував всіх форм здавання селянами збіжжя та продовольства державі. До нього треба додати м'ясо, вершкове масло, яєць, інших видів про-

⁵⁹⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів. Конференцій і пленумів ЦК. 1918–1941. — Т. 1. — К., 1976. — С. 750–752.

⁵⁹⁵ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К., 2001. — С. 152–154.

⁵⁹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 43.

⁵⁹⁷ Там само.

⁵⁹⁸ Там само.

⁵⁹⁹ Таугер М.Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 306, 308.

довольства, повернення державі насіннєвої позики, розрахунки колгоспів з МТС за здійснені ними роботи.

Величезні обсяги державних заготівель продовольства в умовах спровокованої владою кризи сільськогосподарського виробництва залишали відкритими питання про реальність накреслених планів, а також про долю українського селянства. При цьому радянське керівництво усвідомлювало, що насувається катастрофа. Російський історик М. Івницький наводив факт того, що повернувшись влітку з України, В. Молотов на одному із засідань політбюро ЦК ВКП(б) визнав: «Ми стоїмо наперед перед привидом голоду і до того ж у багатих хлібних районах». Але політбюро вирішило «будь-що виконати затверджений план хлібозаготівель»⁶⁰⁰.

Як інтерпретувати таке злочинне рішення? Адже кремлівські вожді добре розуміли, що вони прирікають на смерть мільйони людей. Логіка пояснення може бути такою: в разі відмови від хлібозаготівель унеможлилювались експорт пшениці, надходження валюти, закупівля обладнання для заводів, що споруджувалися, у кінцевому наслідку — так звані «темпи соціалістичного будівництва». Тоді необхідно було визнавати помилковість політики «великого стрибка», здійснюваної Й. Сталіним і його прибічниками, що означало їхню цілковиту політичну дискредитацію та загибель усіх життєвих сподівань.

Й. Сталін чудово знав і враховував міру незадоволення його політикою в суспільстві, а також у самій Компартії (справа М. Рютіна це потверджує)⁶⁰¹. Він і група керівників, яка його підтримувала, розуміли, що, відмовившись від її здійснення, владу в партії та країні вони можуть не втримати. Тобто в умовах глибокої соціально-економічної кризи, породженої їхньою безвідповідальною політикою, можливість зміни курсу чи маневру для групи Й. Сталіна була вкрай звуженою. Ці люди воліли йти до кінця, прирікаючи на голод і смерть мільйони. Адже кінцевою метою їх політики була побудова «держави-комуни»

⁶⁰⁰ *Івницький Н.А.* Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 355. М.О. Івницький знайшов документ про це в 1960-х рр., коли йому дозволили працювати з матеріалами політбюро ЦК ВКП(б) за 1930-ті рр. Нині ці матеріали зберігаються в Архіві Президента Російської Федерації. Оскільки документи не розсекречені, посилання на них в цитованому джерелі не наведені. Згадка про цю заяву В.Молотова міститься в іншій книзі, але теж без чіткого посилання. Див.: Репрессивная политика советской власти в деревне 1928–1933 гг. — М, 2000. — С. 296.

⁶⁰¹ Див.: М. Рютін — член більшовицької партії з 1914 р. У 1930 р. кандидат у члени ЦК ВКП(б), розповсюдив серед партійних чиновників звернення «До всіх членів ВКП(б)», в якому звинуватив Сталіна в узурпації влади. Розробив ідеологічну платформу «Сталін та криза пролетарської диктатури», що розповсюджувалася у колах партійного апарату. Стверджував, що Сталін — зрадник лєнінських ідеалів, наполягав на відстороненні Сталіна від влади в компартії. 1932 р. його заарештували, звинуватили у створенні контрреволюційної організації «Союз марксистів-лєнінців» з метою боротьби з радянською владою. За справою, що розгорнула колегія ОДПУ СРСР за ініціативи Сталіна 1932–1933 рр., до карної відповідальності у позасудовому порядку залучили понад 30 осіб, серед них колишні високопосадовці компартії — Л.Б. Каменєв та Г.Є. Зінов'єв. У 1937 р. Рютіна знову звинуватили та засудили до розстрілу. Див.: Реабилитация: Полит. процессы 30–50-х годов. — М., 1991. — С. 92–104.

(за В. Ленінім), для чого потрібно було створити штучні поза ринкові економічні відносини та перебудувати соціальну структуру суспільства (відповідно до більшовицько-марксистського світогляду, характерного для Й. Сталіна та його соратників). За таких ідеологічних чинників держава відіграла провідну роль у «соціальній інженерії», що яскраво проявилось в насадженні колгоспного ладу, здійсненні політики хлібозаготівель, проведенні масових репресивних акцій проти різних груп населення.

20 липня 1932 р. Й. Сталін надіслав до Л. Кагановича та В. Молотова листа щодо підготовки закону про захист соціалістичної власності, в якому давав вказівку ОДПУ СРСР взяти під суворий нагляд село, всіх «активних проповідників проти нового колгоспного ладу, активних проповідників ідеї виходу з колгоспу — вилучати і направляти до концтабору». Подібна доля чекала перекупників-спекулянтів. Керівництву органів держбезпеки доручалося негайно задіяти агентурно-інформаційну мережу для детального виявлення «ворожого елемента» та вивчення настроїв селян. На думку Й. Сталіна, чекісти могли розпочати масову репресивну операцію проти вказаних вище соціальних категорій наприкінці серпня 1932 р.⁶⁰²

Л. Каганович 24 липня 1932 р. писав Й. Сталіну, що після засідання політбюро ЦК ВКП(б) були викликані керівники ОДПУ на чолі з В. Менжинським. Вірогідно, що для цієї зустрічі секретно-політичний відділ ОДПУ СРСР підготував довідку, в якій зазначалося, що весняна посівна кампанія пройшла в Україні вкрай напружено. Голодом були охоплені 127 районів та уся територія АМСРР (понад 20 тис. голодуючих родин). Спостерігалися чисельні факти застосування у їжі сурогатів та м'яса померлих тварин, випадки канібалізму та самогубства на ґрунті голоду. На 20 травня лише у 21 районі з колгоспів вийшло 116 тис. осіб. В окремих районах за продовольством виїхало до 50% населення. Невиходи на роботу у колгоспах сягали від 30 до 70%. Від 1 січня до 15 липня 1932 р. в УСРР зареєстровано 923 масові виступи. За неповними даними з січня по травень 1932 р. з прикордонних районів республіки емігрували 745 осіб, ще 1130 були затримані на кордоні. У документі робився недвозначний висновок: «що по кількості «масових антирадянських проявів Україна стоїть на першому місці». Органи держбезпеки проінформували про виявлення в січні–липні 1932 р. в УСРР 118 «куркульських контрреволюційних організацій» загальною чисельністю 2479 осіб, 35 груп (562 особи) по лінії «національної контрреволюції»⁶⁰³. На зустрічі з членами політбюро ЦК ВКП(б) керівникам ОДПУ СРСР зачитали пункт з листа Й. Сталіна щодо

⁶⁰² Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 235–236; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. — К., 2007. — С. 258.

⁶⁰³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы: В 5 т. — М., 2001. — Т. 3. — С. 421; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. — К., 2007. — С. 259.

головних завдань чекістів. У відповідь вони пообіцяли, що найближчим часом розроблять відповідний план заходів, який повідомлять Й. Сталіну⁶⁰⁴.

24 липня Й. Сталін надіслав В. Молотову і Л. Кагановичу вельми показового, на мій погляд, листа, в якому підтвердив свою налаштованість «на безумовне виконання плану хлібозаготівель по СРСР». Однак він вважав, що «доведеться зробити виняток для особливо постраждалих районів України. Це необхідно не лише з погляду справедливості, а й через особливе становище України, спільний кордон з Польщею тощо». Наступного дня Сталін обґрунтував свою пропозицію кількома причинами та висловив думку про обсяги скорочення плану. Він, зокрема, писав: «Я гадаю, що 30 міл. пудів зерна вистачить на цю справу. На крайній випадок можна піти на 40 міл. пудів. Українці можуть зажадати, щоб ця сума була розтицяна по всіх колгоспах чи щоб індивідуалам була надана така ж сама допомога, як колгоспам. Якщо будуть такі вимоги, їх треба відкинути. Потрібно взяти лише постраждалі колгоспи, знизивши їм... у середньому 50% плану. Індивідуалам скинути лише 1/3 або навіть 1/4 плану»⁶⁰⁵.

Плани залишалися нереально високими. У липні — першому місяці хлібозаготівель — план в Україні не був виконаний. На 31 липня заготовили загалом 48 тис. тонн зерна (в 1931 р. — 336 тис. тонн)⁶⁰⁶. Постачання Донбасу, промислових центрів, поставки збіжжя до Москви та Ленінграду були зірвані. Хлібозаготівлі, як і раніше, викликали відчайдушний опір українського селянства, а також багатьох низових партійно-радянських працівників. Повсюдно голодуючі зрізали на полях недозріле колосся. Вони в будь-який спосіб намагалися сховати від хлібозаготівельних бригад і комісій вижатий хліб. Для виконання накреслених планів керівництво республіки наприкінці липня перейшло до більш жорсткої політики. Були заборонені колгоспна торгівля хлібом, а також перемелювання збіжжя на млинах без дозволу сільрад. Увесь керівний склад ЦК КП(б)У та обкомів відряджався на хлібозаготівлі до районів, начальство яких ЦК КП(б)У звинуватило у бажанні одержати мінімальні плани заготівель і «хвостистських настроях». У цих умовах вельми дивно було надати М. Скрипнику та Г. Петровському відпустки задля поїздки на лікування за кордон⁶⁰⁷. Навіть враховуючи справді поганий стан їхнього здоров'я (обидва були літніми людьми), за такого напруженого становища це могло бути виявом політичної недовіри і незадоволення з боку керівництва ЦК ВКП(б).

Ситуація з хлібозаготівлями складалася дійсно критична. 7 серпня 1932 р. був прийнятий закон про охорону суспільної власності. Названий народом «законом про п'ять колосків», він передбачав за крадіжку колгоспної чи кооперативної власності розстріл із конфіскацією всього майна, а за пом'якшуючих обставин — позбавлення волі не менш ніж на 10 років також із конфіскацією всього майна. Амністія з таких судових справ заборонялася. Звернемо увагу на

⁶⁰⁴ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 243.

⁶⁰⁵ Там само. — С. 245.

⁶⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 236. — Арк. 228.

⁶⁰⁷ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 894. — Арк. 11; Оп. 162. — Спр. 13. — Арк. 55.

те, що закон в липні 1932 р. ретельно готувався за ініціативою Й. Сталіна, якій вніс до нього правки та додатки⁶⁰⁸. Вірогідно, що Й. Сталін вже після ознайомлення з листами В. Чубаря та Г. Петровського знав, що голодні селяни вимушені красти з поля збіжжя. Отже його ініціатива була не реакцією на ситуацію, а передбаченням дій селян. Тому він пропонував законодавчо розцінити це як злочин; селяни мали вмирати голодною смертю, але не чіпати збіжжя на ланах.

Одночасно з посиленням репресивної політики Й. Сталін, незадоволений «політичною зрілістю» та організаційними здібностями керівництва УСРР, намагався встановити більш жорсткий контроль за його діяльністю. 11 серпня він писав Л. Кагановичеві: «Справи на Україні вкрай погані. Погано за партійною лінією. Кажуть, що у двох областях України (здається, у Київській і Дніпропетровській) близько 50-ти райкомів висловились проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. В інших райкомах стоїть справа, як стверджують, не краще. На що це схоже? Це не партія, а парламент, карикатура на парламент. Замість того, щоб керувати районами, Косіор увесь час лавірував між директивами ЦК ВКП(б) та вимогами райкомів і ось — долавірувався до краю...

Погано за лінією радянською. Чубар — не керівник. Погано за лінією ДПУ. Реденсу не до снаги керувати боротьбою з контрреволюцією у такій великій і своєрідній республіці, як Україна. Якщо не візьмемося тепер за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дримає, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж гадає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) пробуває не мало (так, немало!) гнилих елементів, свідомих і позасвідомих петлюрівців, нарешті — безпосередніх агентів Пілсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи незабаряться відкрити фронт всередині (та за межами) партії, проти партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек».

У зв'язку з такою оцінкою ситуації Й. Сталін пропонував призначити Л. Кагановича генеральним секретарем ЦК КП(б)У, залишивши його секретарем ЦК ВКП(б). Він також вважав доцільним призначити головою ДПУ УСРР В. Балицького, залишаючи його заступником голови ОДПУ СРСР. Крім того, Й. Сталін висловлював ідею призначити замість В. Чубаря главою РНК УСРР когось із керівників центральних господарських відомств, а самого В. Чубаря зробити заступником В. Молотова по РНК СРСР. С. Косіора передбачалось перевести на посаду секретаря ЦК ВКП(б).

Далі в листі Й. Сталін формулював стратегічне завдання радянського керівництва щодо України: «...Поставити собі за мету перетворити Україну у щонайкоротший термін на справжню фортецю СРСР, на дійсно взірцеву республіку. Грошей на це не шкодувати. Без цих і подібних ним заходів (гос-

⁶⁰⁸ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 235, 240–241, 245–246, 249, 260.

подарське та політичне зміцнення України, у першу чергу — її прикордонних районів тощо), повторюю — ми можемо втратити Україну»⁶⁰⁹.

Ця фраза «ми можемо втратити Україну» показує, що Й. Сталін глибоко усвідомлював міру кризи в республіці та побоювався соціального вибуху, у тому числі в українській компартії. Тому він характеризував незгодних з хлібозаготівлями як «гнилих елементів, свідомих і позасвідомих петлюрівців, нарешті — безпосередніх агентів Пілсудського». Всі незгодні з хлібозаготівля ми були для нього політичними супротивниками та класовими ворогами, які загрожували його владі.

Важко сказати, наскільки реальною була можливість активного широкомасштабного виступу українських селян за участі частини місцевих керівників проти центральної влади. Скоріше за все, ослаблені голодом люди були фізично не здатні до активних дій. Й. Сталін пам'ятав, що війська ДПУ УСРР придушили масові, іноді збройні антиколективізаційні виступи селян на початку 1930-го р. Маловірогідним було й вторгнення польських військ в Україну у випадку повстання селян. На мій погляд, логіка Й. Сталіна з її політичними звинуваченнями на адресу керівництва УСРР мала, перш за усе, превентивний характер з метою встановлення більш жорсткого контролю за діяльністю вищих посадовців УСРР, партійно-радянських працівників обласного і районного рівнів та запобігання проявам незадоволення з їх боку.

16 серпня Л. Каганович у своєму листі цілком підтримав оцінки Й. Сталіна. «Горе в тім, — писав Л. Каганович, — що серед частини активу питання про хлібозаготівлі, їхні міркування про нездійсненність плану переросли у питання про ставлення до політики партії. Невпевненість, безперспективність, розгубленість і формальне виконання «обов'язку» — ось головні бацили, які роз'їдають зараз частину активу, зачіпають «трошки» і верхівку. Теорія, що ми, українці, невинно постраждали, створює солідарність і гнилу кругову поруку не тільки у середній ланці, а й у верхівці. Я вважаю, що, незалежно навіть від оргвисновків, настав момент, коли ЦК ВКП(б) мусить офіційно у політичному документі дати б оцінку та закликати організації до рішучого зламу. Резолюцію своєї конференції вони всерйоз не беруть, вважаючи її почасти вимушеною». Далі Л. Каганович відзначив, що С. Косіор «виявив великі слабкості та недоліки», спротивши завдання керівництва найбільшою парторганізацією. З приводу свого призначення в Україну Л. Каганович надавав Й. Сталіну «не тільки офіційне політичне, а й товариський-моральне право розпоряджатися тим, кого Ви сформували як політичного діяча, тобто мною, Вашим учнем»⁶¹⁰.

По кількох днях Л. Каганович одержав нового листа від Й. Сталіна. У ньому повторювалася думка про те, що замінити С. Косіора можна було б тільки Л. Кагановичем, однак направляти його зараз в Україну недоцільно: «послабимо секретаріат ЦК... Що стосується Чубаря, то його можна залишити поки що і подивитись, як він буде працювати»⁶¹¹. На мою думку, Сталін відмовився від

⁶⁰⁹ Там само. — С. 273–274.

⁶¹⁰ Там само. — С. 283–284.

⁶¹¹ РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 99. — Арк. 145–151, 170–171.

ідеї надіслати до України Л. Кагановича, щоб зберегти контроль за партійною вертикаллю влади в СРСР, яка складала кістяк усіх інших структур влади та управління комуністичного режиму. В умовах кризи особисто відданий Л. Каганович був потрібним в Кремлі, так само, як і Молотов, який очолював радянську вертикаль влади. Певно, що Й. Сталін усвідомлював глибину соціально-економічної кризи та можливі масштаби нового голоду, що насувався в Україні. Проте він не бачив нових політичних фігур, здатних реалізувати його політичний курс в УСРР, тому вирішив залишити на місцях вище політичне керівництво республіки, одночасно «зміцнити» працівників нижчих ланок управління.

У серпні хлібозаготівлі продовжували наражатися на спротив селянства. У відповідь рішенням політбюро ЦК КП(б)У була припинена видача хліба на громадське харчування колгоспників. Усіх перекупників хліба притягали до судової відповідальності, щоб усунути їх з ринку (перекупниками були селяни, які при нагоді купували кілька пудів збіжжя). На село у порядку партійного набору було надіслано 2 347 працівників терміном на 2 роки⁶¹². 17 серпня політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло питання «Про хлібозаготівлі на Україні» і вирішило: «Прийняти пропозицію Сталіна про скорочення плану хлібозаготівель на Україні на 40 млн. пудів як виняток для особливо постраждалих районів України з тим, щоби колгоспам особливо постраждалих районів зняти половину плану, а індивідуалам — третину. б) Викликати терміново т. Косіора Ст. до Москви. в) Доручити т.т. Куйбишеву, Косіору Ст., Кагановичу визначити райони, по яких передбачається зниження, не припускаючись зрівнялівки». Ще одним рішенням в Україні збільшувалась кількість війська, зайнятого на збиранні врожаю⁶¹³. Пропозиція Й. Сталіна про зниження на 40 млн. пудів (640 тис. тонн) плану хлібозаготівель для України мала суто політичний підтекст: вона показувала «турботу» вождя про інтереси республіки. Але реального значення для голодуючої України зменшення плану на 11,2% не мало: їй залишалось здати 5 391 488 тонн збіжжя, що в умовах вочевидь низького валового збору зернових було неможливо⁶¹⁴. У серпні республіка знов не виконала плану хлібозаготівель.

Подібна до цієї ситуація складалася на Північному Кавказі, який разом з Україною мав забезпечити більш як половину загальносоюзного плану хлібозаготівель. Щоправда, голоду в цьому регіоні у першому півріччі 1932 р. не було, та селяни, налякані звістками з України, відмовлялися здавати хліб державі. 14 серпня перший секретар Північно-Кавказького крайкому партії Б. Шеболдаєв повідомив Й. Сталіна, що одноосібники чинять великий опір хлібозаготівлям. Він просив ЦК санкціонувати такі заходи: вимагати, щоб одноосібники молотили зерно під контролем місцевої ради; за невиконання плану відмовляти у праві на придбання промислових товарів; тих, хто не виконує плану, притягувати до судової відповідальності. Б. Шеболдаєв також просив

⁶¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 2, 8, 27.

⁶¹³ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 13. — Арк. 76.

⁶¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 32.

скасувати 4–5-відсоткову «страхову надбавку» до хлібозаготівельних планів, встановлених в краї, та замінити здавання 80 тис. тонн пшениці заготівлею жита і кукурудзи.

Й. Сталін, ознайомившись із листом Б. Шеболдаєва, заявив, що ці та інші пропозиції необхідно прийняти. 20 серпня вони були затверджені політбюро ЦК ВКП(б). Одночасно Й. Сталін наполягав на розгортанні в регіоні ідеологічної кампанії, яка забезпечувала застосування закону про охорону суспільної власності. Та Л. Каганович повідомив Й. Сталіна, що хлібозаготівлі на Північному Кавказі йшли погано, підтвердивши це відповідними матеріалами. 20 серпня Б. Шеболдаєв надіслав Й. Сталінові ще одного листа, в якому він зазначав, що у колгоспників «с загострена осторога щодо хлібозаготівель». Селяни відкрито говорили, що на Північному Кавказі очікується таке ж важке становище, як і в Україні. За цих обставин районні керівники відмовлялися доводити до колгоспів план хлібозаготівель. Б. Шеболдаєв просив знизити план і замінити здавання пшениці заготівлею інших сільськогосподарських культур.

Й. Сталін, прочитавши матеріали, надіслані йому Л. Кагановичем, а також нового листа північнокавказького лідера, роздратовано зажадав «вилаяти» Б. Шеболдаєва та інших керівників регіону. 22 серпня Й. Сталін відповів Б. Шеболдаєву: «Вашу записку одержав і відіслав до ЦК. Підтримати Вас не можу в зв'язку з поганою роботою краю з хлібозаготівель. Якщо Середня Волга, яка перенесла посуху, здала у третій п'ятиденці 4 млн. пудів, а Ваш край не здав і 2, то це означає, що крайком здрейфив перед труднощами і здав позиції апостолам самопливу або крайком дипломатичає і намагається ЦК вести за ніс. Погодьтеся, що я не можу підтримати у такій роботі»⁶¹⁵.

Враховуючи цю позицію Й. Сталіна, 22 серпня політбюро ЦК ВКП(б) вирішило встановити щомісячні норми здавання хліба на Північному Кавказі⁶¹⁶. Наступного дня воно ухвалило постанову «Про хлібозаготівлі на Північному Кавказі», в якій мовилося: «а) Рішуче відкинути будь-які намагання до скорочення плану хлібозаготівель на Північному Кавказі. б) Надіслати т. Шеболдаєву таку телеграму: «ЦК вважає цілком неправильною викладену у Вашій записці настанову крайкому на можливість невиконання плану хлібозаготівель на 10–15 млн. пудів (164–246 тис. тонн). Таке песимістичне ставлення до виконання плану хлібозаготівель і навіть точне визначення цифри недовиконання плану не сприяє мобілізації парторганізації та демобілізує її у справі виконання хлібозаготівельного плану. ЦК погодився на заміну 5-ти млн. пудів пшениці — 2-ма млн. пудів жита і 3-ма млн. пуд. кукурудзи і вимагає безумовного виконання заготівель цих культур. До визначеного на вересень місяць плану хлібозаготівель у 30 млн. пудів (492 тис. тонн) додається недобір за серпень місяць. ЦК пропонує крайкому вжити всіх необхідних заходів до рішучого усунення демобілізаційних настроїв і мобілізації партійної організації

⁶¹⁵ *Івницький Н.А.* Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 339.

⁶¹⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 897. — Арк. 15.

та всіх сил радянських і заготівельних органів задля цілковитого виконання плану хлібозаготівель цього року»⁶¹⁷.

У вересні 1932 р. ситуація з хлібозаготівлями повторилася як в Україні, так і на Північному Кавказі. Українське керівництво вимагало від усіх працівників припинити дискусії про виконання хлібозаготівельних планів, а Північно-Кавказький крайком партії надіслав на місця директиви про застосування репресій до працівників, які не забезпечували виконання планів⁶¹⁸. Однак хліба до державних запасів надходило значно менше, ніж передбачалося планами. Хоча постачання промислових центрів і Червоної Армії з нового врожаю дещо поліпшилось, загальна соціально-економічна криза призвела до різкого падіння промислового виробництва. Навіть у Донбасі, який мав стратегічне значення і тому постачався продовольством краще від інших районів України, середньодобовий видобуток вугілля скоротився за перші дев'ять місяців 1932 р. на 22,4%. Чисельність робітників у вугільній промисловості за цей самий період зменшилася майже на 70 тис. осіб, або на 17,3%. Американський історик Г. Куромія писав про те, що маси робітників виїздили звідти у пошуках їжі та праці. Ще навесні 1932 р. Г. Орджонікідзе (нарком важкої промисловості СРСР), який знаходився у Донбасі, визнав, що радянське керівництво не може достатньою мірою забезпечити поліпшення продовольчого становища у наступні місяці⁶¹⁹.

Подолати кризу промислового виробництва керівники СРСР намагалися, водночас застосовуючи суворий партійний контроль і більш реалістичну економічну політику. В центрі уваги була вугільна промисловість. 16 вересня політбюро ЦК ВКП(б) призначило першим секретарем Донецького обкому партії І. Акулова (до призначення — перший заступник голови ОДПУ СРСР), а секретарем Донецького обкому з постачання С. Саркісова (до призначення — начальник Всесоюзного об'єднання «Заготзерно»). За місяць І. Акулов був обраний членом політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У, секретарем ЦК КП(б)У, відповідальним за Донбас⁶²⁰.

З цих призначень розпочалась реалізація планів Й. Сталіна із зміцнення керівництва України відданими його курсу людьми. 1 жовтня політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення призначити другим секретарем ЦК компартії України енергійного та твердого першого секретаря Середньо-Волзького крайкому ВКП(б) М. Хатаєвича⁶²¹. 9 і 15 жовтня були затверджені перші секретарі: Дніпропетровського обкому КП(б)У — В. Строганов, Вінницького — В. Чернявський, Чернігівського — П. Маркітан. Для посилення контролю за апаратом ДПУ УСРР 24 листопада 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) призначило особливо-

⁶¹⁷ Там само. — Арк. 19.

⁶¹⁸ *Івницький Н.А.* Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 340; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 50.

⁶¹⁹ *Kuromia H.* Freedom and Terror In Donbass. A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s. — Cambridge University Press, 1998. — P. 168.

⁶²⁰ *Блинов А.С.* Иван Акулов. — М., 1967. — С. 70–71; *Davies R.W.* Crisis and Progress in the Soviet Economy, 1931–1933. — London, 1996. — P. 381; РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 900. — Арк. 34; оп. 2. — Спр. 500. — Арк. 26.

⁶²¹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 902. — Арк. 9.

уповноваженим ОДПУ СРСР на Україні В. Балицького (заступника голови ОДПУ СРСР) з підпорядкуванням йому всього апарату ДПУ України строком на 6 місяців. В. Балицького зобов'язали кожні дві декади доповідати про роботу органів ДПУ України⁶²².

У перші тижні жовтня темпи хлібозаготівель в Україні різко знизились. 8 жовтня С. Косіор у телеграмі обкомам КП(б)У назвав це зниження право-опортуністичним ставленням до хлібозаготівель, яке не лише ставило під загрозу плани вивезення та експорту збіжжя з території України, а й зривало постачання хлібом основних промислових центрів. 13 жовтня С. Косіор і 15 українських керівних працівників виїхали на хлібозаготівлі. Цими днями вперше взяв участь у засіданнях політбюро ЦК КП(б)У М. Хатаєвич, який особисто зайнявся хлібозаготівлями. Таким чином, виник прецедент: надісланий Кремлем секретар ЦК КП(б)У став контролювати дії першого секретаря ЦК української компартії.

У другій половині жовтня темпи хлібозаготівель продовжували знижуватися. На 25 жовтня загальний план в Україні був виконаний на 39%, а місячне завдання — на 22%⁶²³. На Північному Кавказі до 20 жовтня вдалося заготовити лише 18% місячного завдання⁶²⁴. 22 жовтня стривожене політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення: «З метою посилення хлібозаготівель відрядити на дві декади: а) т. Молотова на Україну з групою у складі т.т. Калмановича, Саркіса [Саркісова — *Авт.*], Маркевича, Кренцеля; б) т. Кагановича на Північний Кавказ з групою у складі т.т. Юркіна, Чернова». Отже керівники: радянської вертикалі влади в СРСР — В. Молотов та партійної вертикалі влади — Л. Каганович, мали прискорити створення державних запасів збіжжя за рахунок його заготівлі у двох регіонах СРСР. Діяльність цих груп, які називали себе комісіями, засвідчила, що керівництво ВКП(б) на чолі з Й. Сталіним перейшло до застосування масових репресивних акцій проти населення, тому їх діяльність аж ніяк не можна вважати власне хлібозаготівлею. Принагідно зауважу, що у дискусіях останнього часу деякі російські історики розглядають кампанію хлібозаготівлі лише як технологічну операцію. За її межі виносяться інші елементи політичного курсу групи Й. Сталіна в Україні. Утім, факти свідчать, що хлібозаготівлі були одним зі стрижнів тодішньої політики в республіці.

23 жовтня політбюро ЦК ВКП(б) скоротило експортний план зернових із врожаю 1932 р., а також ухвалило виконувати план постачання пшеничним борошном на 80% для Донбасу, на 85% — для Москви та Ленінграду. Україна, поза Донбасом, одержувала тільки 30% пшеничного борошна, а решту задо-

⁶²² Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 — декабрь 1936 г. — М., 2003. — С. 340.

⁶²³ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 903. — Арк. 8, 13, 17; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 81, 84–85, 92, 120; ЦДАВО України України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 67.

⁶²⁴ *Ивницкий Н.А.* Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 340.

вольняла житнім борошном⁶²⁵. Цього ж дня М. Хатаєвич підписав листа політбюро ЦК КП(б)У до місцевих партійних організацій, у якому стверджувалося, що районні та сільські парторганізації «повторюють куркульські балачки про цілковиту неможливість дати хліб державі». ЦК пропонував дати «рішучу відсіч куркульському опорюванню хлібозаготівлям», покінчити зі спокійним ставленням партійних, радянських органів «до зростаючого тиску дрібнобуржуазної стихії на селі», яка виявляється у саботажі всіх заготівель, відмові від виконання державних зобов'язань⁶²⁶. Одночасно С. Косіор і М. Хатаєвич надіслали до Кремля листи, в яких пропонували знизити плани хлібозаготівель Україні відповідно на 50 і 70 млн. пудів (828 тис.–1,148 млн. тонн).

29 жовтня до Харкова прибула комісія В. Молотова. Відтоді рішення республіканського керівництва приймалися за безпосередньої участі або за вказівками членів цієї комісії. Цього ж дня за участю перших секретарів українських обкомів партії пройшло засідання політбюро ЦК КП(б)У. Всі обласні працівники висловилися за зниження хлібозаготівельних планів. В. Молотов погодився скоротити український план на 60–70 млн. пудів, але в категоричній формі зажадав зібрати решту 165–170 млн. пудів (2 706–2 870 тис. тонн). Крім того, він піддав різкій критиці українське керівництво, звинувачуючи його у неспроможності виконати план хлібозаготівель.

30 жовтня політбюро ЦК ВКП(б) погодилося з пропозицією В. Молотова і скоротило український план хлібозаготівель на 70 млн. пудів. Українські керівники знов роз'їхалися по районах, намагаючись заготовити збіжжя. Сам В. Молотов у телеграмі до Й. Сталіна просив надіслати в Україну з Москви 50–70 досвідчених комуністів для роботи на хлібозаготівлях упродовж місяця. «Треба, — повідомляв він, — якомога швидше зламати наявні демобілізаційні настрої, що приховуються часто-густо безпринципною опортуністичною алілуйщиною в парторганізаціях, перед якими в листопаді стоїть велике завдання з хлібозаготівель». Крім того, В. Молотов писав, що на його доручення припиняється продаж частини промислових товарів колгоспам та одноосібникам⁶²⁷.

1 листопада В. Молотов поїхав до Одеської, а затим до Дніпропетровської областей, щоб на місці розібратися в ситуації. Судячи з телеграм, якими супроводжувалася діяльність його комісії, у перші дні листопада в Україні широко впровадилася практика припинення продажу промтоварів. 5 листопада В. Молотов зажадав від обласних і районних керівників налагодити облік збіжжя біля молотарок за допомогою спеціальних трійок і контролерів, які мали стежити за обмолотом. Також було надано вказівку розслідувати факти видачі у колгоспах додаткових зернових авансів.

Однак головним методом хлібозаготівель стали репресії. У директиві секретарям обкомів партії В. Молотов і М. Хатаєвич вимагали «нешадної кари злочинним елементам у правліннях колгоспів на підставі відомого декрету про охорону суспільної власності», а ЦК КП(б)У зобов'язав судові органи розгля-

⁶²⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 904. — Арк. 11, 15.

⁶²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 125.

⁶²⁷ РДАСП. — Ф. 82. — Оп. 2. — Спр. 141. — Арк. 7.

дати справи з хлібозаготівель поза чергою «як правило виїзними сесіями на місці із застосуванням крутих репресій»⁶²⁸. Для цього в кожній області додатково створювали не менш ніж 5–10 роз'їзних судових груп. Обкоми партії цитована вище директива попереджала, що «пасивність у цій справі... ЦК КП(б)У розглядатиме як гірший різновид гнилого лібералізму, неприпустимого у більшовицькій партії». 6 листопада В. Молотов виїхав до Москви. 8 листопада С. Косіор від імені ЦК КП(б)У застеріг всіх керівників обкомів і райкомів партії, що коли вони не забезпечать різкого зламу у хлібозаготівлях, то будуть вжиті рішучі заходи впливу до районів. Це була пряма погроза партійним працівникам. 9 листопада надійшла директива ЦК ВКП(б) про вилучення всіх товарів з районів, які не виконували плану. 11 листопада політбюро ЦК КП(б)У вирішило припинити продаж промтоварів одноосібникам, які відмовлялися здавати хліб державі. Списки цих людей вивішували в крамницях і торгових місцях, з них стягували всі штрафи та виплати. Тих, хто провадив «підривну роботу проти хлібозаготівель», а також тих, у кого знаходили закопаній по ямах хліб, належало виселяти за межі району, найбільш активних — за межі області. Куркулів, які відмовлялися здавати хліб, пропонувалося арештовувати, а їхнє майно продавати. Вони також підлягали виселенню за межі області. На хлібозаготівлі додатково відряджали 80 курсантів Полтавської військової школи та 120 осіб з Харкова⁶²⁹.

17 листопада до Харкова знову приїхав В. Молотов. Либонь, Й. Сталін був дуже роздратований перебігом хлібозаготівель, тому В. Молотов одразу повівся вкрай круто. 18 листопада на засіданні політбюро ЦК КП(б)У за його участю було ухвалено постанову «Про заходи з посилення хлібозаготівель». Відповідно до неї 600 робітників-комуністів з промислових центрів бригадами по 3–4 особи відправляли до сіл, де «куркульський саботаж і неорганізованість партійної роботи набули особливо гострого характеру». Цим бригадам фактично дозволялося влаштовувати в селянських господарствах подвірні обшуки, забирати не лише збіжжя, а й усе продовольство.

ЦК КП(б)У вказував парторганізаціям, що їхнє першочергове завдання — виконати план хлібозаготівель до 1 січня 1933 р., а також утворити насінневі фонди колгоспів до 15 січня. Всі натуральні фонди, створені в колгоспах, перераховувалися до фонду хлібозаготівель. Заборонялося видавати будь-які натуральні аванси в усіх колгоспах, які не виконали плану хлібозаготівель. Організовувалося вилучення хліба, «розкраденого у колгоспів та радгоспів», застосовувались натуральні штрафи в обсязі 15-місячної норми здавання м'яса. Крім того, було вирішено «притягувати до суду на підставі декрету від 7 серпня як розкрадачів державного і суспільного майна комірників, бухгалтерів, рахівників, завгоспів і вагарів, які приховують хліб від обліку та складають фальшиві облікові дані з метою полегшення злодійства й розкрадання...».

⁶²⁸ Там само. — Арк. 12–16, 18; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 177.

⁶²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 178, 187–188, 193–194; Оп. 16. — Спр. 9. — Арк. 46.

Щоб подолати опір хлібозаготівлям, який однозначно трактувався як «куркульський», ЦК КП(б)У ухвалив заносити на «чорну дошку» колгоспи, котрі не виконували планів. До них вживалися такі заходи: а) негайне припинення підвезення товарів, цілковите припинення кооперативної та державної торгівлі на місці й вивезення з відповідних кооперативних крамниць усіх наявних товарів; б) цілковита заборона колгоспної торгівлі як для колгоспів, колгоспників, так і для одноосібників; в) припинення будь-якого кредитування та дострокове стягнення кредитів й інших фінансових зобов'язань; г) перевірка й очищення колгоспів з вилученням контрреволюційних елементів — організаторів зриву хлібозаготівель...».

На пересічних комуністів чекала чистка парторганізацій Снігурівського і Фрунзенського районів Одеської області, а також Солонянського, Васильківського і В.-Лепетиського районів Дніпропетровської області. Причому «вичищених» передбачалося вислати як «політично небезпечних». Такі заходи щодо виключених з партії комуністів ще ніколи не застосовувалися настільки широко.

Одночасно політбюро ЦК КП(б)У вирішило посилити репресії проти куркульських і контрреволюційних елементів шляхом ліквідації «куркульських і петлюрівських контрреволюційних гнізд», а також «усуненням у містах ідеологів та організаторів куркульського саботажу та зриву виконання державних завдань, що виявлені органами ГПУ». По трьох днях РНК УСРР своїм рішенням оформив пропонувані заходи для місцевих рад, відверто зауваживши: «Завданням натуральних штрафів й інших репресивних заходів є забезпечення цілковитого виконання хлібозаготівельних планів»⁶³⁰.

Вельми показово, що п'ятим пунктом у протоколі засідання політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада було рішення «Про вивезення хліба в листопаді місяці». Відповідно до нього Україна мала до 8 грудня відвантажити до Москви, Іванова, Закавказзя, Горького, Ленінграду, Білорусії, Криму 99 тис. тонн збіжжя понад експортне завдання. Причому до 25 листопада планувалося вивезти всі запаси комерційної та нефондівської пшениці, які знаходились на залізничних пунктах. Це означало, що в Україні не лишалося досить великих державних запасів хліба. Цими днями на централізованому постачанні в Україні знаходилося 7 159 500 осіб⁶³¹. Вивезеного збіжжя вистачило б їм за звичайного денного раціону хліба (1 кг) на два тижні, а за зменшеного раціону — на досить великий термін. Цілком зрозуміло, що історики можуть по різному інтерпретувати такі дії кремлівської влади та її республіканських підлеглих. Проте чому знадобилося вивезти такі запаси збіжжя з території УСРР? Однозначний висновок вважаю передчасним, оскільки нині, на жаль, не відомо, чи здійснювався у такому масштабі та в яких напрямках вивіз збіжжя з інших регіонів СРСР.

Дії В. Молотова і Й. Сталіна викликали певне незадоволення українських партійних працівників. Це відчув В. Молотов, який 18 листопада виступив на

⁶³⁰ Див.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 250–261; ЦДАВО України. — Ф. 813. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 32.

⁶³¹ ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 647. — Арк. 8–10, 13.

зборах харківського партійного активу із тлумаченням вжитих заходів. По двох днях у телеграмі до Й. Сталіна В. Молотов пояснив, що збори були необхідні, «оскільки у чималій частини українських працівників є опортуністичні хитання...»⁶³². Листування В. Молотова з місцевими працівниками з питань хлібозаготівель свідчить, що голова уряду СРСР намагався теоретично обґрунтувати граничну жорстокість своїх дій. В його інтерпретації репресивний курс радянського керівництва був зворотною реакцією на «нову тактику класових ворогів» на селі. В. Молотов стверджував, що агенти куркульства позабиралися до багатьох колгоспних «шпарин та дірок», вміло удаючи з себе «друзів» колгоспників. Вони пролізли до правлінь колгоспів на посади рахівників і завгоспів, а їхня злочинна праця (приховування від держави хліба) полегшується «опортуністичною полудою» і безхарактерністю частини комуністів. Проти розкрадачів колгоспного хліба В. Молотов пропонував спрямувати «вістря політичної роботи»⁶³³.

На практиці така «робота» провадилась у формі операції ДПУ УСРР, яка розпочалася 20 листопада та тривала до лютого 1933 р. Згідно з підготовленою в ДПУ рознарядкою арештам мали підлягати 3 525 осіб, здебільшого — керівні сільськогосподарські працівники, а сама операція охопила 243 райони України⁶³⁴. Протягом листопада 1932 — січня 1933 рр. було ліквідовано понад 390 «антирадянських, контрреволюційно-повстанських, шовіністичних» організацій і груп, заарештовано 37 797 осіб, розглянуто понад 12 тис. справ, внаслідок чого до розстрілу засуджено 719, ув'язнення до концтаборів — 8003, висилці — 2533 осіб⁶³⁵. Опубліковані дані свідчать, що у 1932 р. в СРСР було розстріляно 2728 осіб⁶³⁶. За підрахунками Р. Подкура в УСРР протягом серпня–грудня 1932 р. засудили до розстрілу 929 осіб⁶³⁷. Отже за 5 місяців 1932 р. в республіці розстріляли близько 30% розстріляних в СРСР впродовж року.

20 листопада В. Молотов, віддавши С. Косіору розпорядження заборонити продаж у сільській місцевості сірників, солі, гасу, виїхав у Дніпропетровську область. 21 листопада члени його комісії надіслали до політбюро ЦК ВКП(б) шифровку: «Пропонуємо надати ЦК КП(б)У в особі спецкомісії (Косіор, Реденс, Кисельов з ЦКК) на період хлібозаготівель остаточне вирішення питань про вироки до вищої міри покарання з тим, щоб ЦК КП(б)У раз на декаду звітував про свої рішення з цих справ перед ЦК ВКП(б)». Отож цим створювався

⁶³² РДАСП. — Ф. 82. — Оп. 2. — Спр. 141. — Арк. 42.

⁶³³ Там само. — Арк. 29–30.

⁶³⁴ Див.: *Подкур Р.Ю.* Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 46.

⁶³⁵ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 96.

⁶³⁶ Реабилитация: Как это было. Март 1953 — март 1956 гг. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. — М., 2000. — С. 76–77.

⁶³⁷ *Podkur R.* Rozsekrechená pamiat: Golodomor 1932–1933 rokov v Ukraini v dokumentakh GPU–NKVD [Declassified Memory: The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine in GPU–NKVD Documents] // *Golodomor Studies*. — Winter-Spring 2010. — Vol. 2. — N 1. — P. 150.

позасудовий орган, який утверджував смертні вироки у справах репресованих під час хлібозаготівель.

22 листопада політбюро ЦК ВКП(б) затвердило пропозицію комісії В. Молотова. Крім того, ОДПУ СРСР доручили «у декадний термін вивезти з України до таборів всіх ув'язнених, які мають вироки, починаючи від трьох років і вище, у справах про розкрадання колгоспного і державного майна та саботаж хлібозаготівель». Політбюро ЦК ВКП(б) погодилося з пропозицією президії ЦКК ВКП(б) про чистку в сільських осередках, «що найбільш відстали з виконання плану та мають факти поганої поведінки комуністів»⁶³⁸.

Цього та наступного дня комісія В. Молотова працювала в Харківській області. В. Молотов і М. Хатаєвич обмінялися листами з приводу брошури останнього, окремі засади якої піддав критиці голова РНК СРСР. Відповідаючи на зауваження, другий секретар ЦК КП(б)У писав: «Я вважаю, що ми повинні заготовляти в колгоспах товарний хліб, а не хліб взагалі. Боротьба за хліб повинна мати на увазі не тільки отримання того хліба, який вже вироблений, а й збільшення виробництва хліба. А для того, щоб виробництво хліба збільшувалося відповідно до потреб і запитів пролетарської держави, ми повинні дбати про те, щоб основні виробничі та споживчі запити колгоспів і колгоспників були задоволені, інакше вони сіяти і розширювати виробництво не будуть».

В. Молотов не погоджувався з логікою М. Хатаєвича. 23 листопада, перед від'їздом з Харкова до Москви, він різко охарактеризував міркування М. Хатаєвича: «Ваша позиція докорінно неправильна, небільшовицька. Не можна більшовику відсувати задоволення потреб — мінімальних потреб, за суворо і неодноразово перевіреним партією рішенням, — потреб держави на десяте і навіть на друге місце, на задоволення цих потреб з колгоспних та інших «поденків». Більшовик, продумавши і перевібивши їхній розмір та становище загалом, мусить поставити задоволення потреб пролетарської держави у першочерговому порядку. З іншого боку, не можна припускати зворотних опортуністичних крайнощів: «брати будь-який хліб і де завгодно, не рахуючись тощо». Ця позиція, також небільшовицька, впливає з відчаю, до чого ми не маємо жодних підстав»⁶³⁹. Однак логіка В. Молотова в умовах, коли запасів зерна в українському селі не було, об'єктивно провадила до того, що хліб брався «будь-який і де завгодно», причому переважно репресивними заходами.

Такий підхід до хлібозаготівель був характерний також для Л. Кагановича, який очолив комісію, скеровану на Північний Кавказ. Це свідчило про єдину тактику, вироблену кремлівським керівництвом. 28–29 жовтня Л. Каганович підготував проект рішення «Про хлібозаготівлі та сівбу на Північному Кавказі», яке одразу ж було ухвалено на засіданні політбюро ЦК ВКП(б). Його формулювання розкривали сутність тактики «центру»: «а) Відрядити на Північний

⁶³⁸ РДАСП. — Ф. 82. — Оп. 2. — Спр. 141. — Арк. 55; Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 907. — Арк. 17–18; Оп. 162. — Спр. 14. — Арк. 17.

⁶³⁹ Там само. — Ф. 82. — Оп. 2. — Спр. 141. — Арк. 74–76. По кількох днях політбюро ЦК КП(б)У на пропозицію самого М. Хатаєвича вилучило цю брошуру з обігу для внесення в неї необхідних змін. Див.: РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 2. — Спр. 140. — Арк. 127.

Кавказ крім т.т. Кагановича, Чернова, Юркіна додатково т.т. Мікояна, Гамарника, Шкірятова, Ягоду і Косарева; б) Доручити всій групі товаришів спільно з крайкомом виробити заходи з посилення хлібозаготівель по Північному Кавказу, особливо — на Кубані, та безумовного виконання плану озимої сівби; в) Основне завдання зазначеної групи товаришів — виробити і провести заходи зі зламу саботажу сівби та хлібозаготівель, організованого контрреволюційними куркульськими елементами на Кубані»⁶⁴⁰.

Таким чином, Л. Каганович та інші радянські керівники планували посилити хлібозаготівлі на Північному Кавказі переважно боротьбою з «контрреволюційними елементами» на Кубані. Нарік Б. Шеболдаєв згадував, що Й. Сталін відмовився надати допомогу насінням для осінньої сівби селянам Кубані, а також звинуватив місцевих працівників у невмінні ефективно здійснювати політичний курс. Л. Каганович на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) (січень 1933 р.) казав, що Й. Сталін звернув особливу увагу північнокавказьких керівників на необхідність боротися з класовим ворогом, який саботував хлібозаготівлі та сівбу. Виступи на пленумі Б. Шеболдаєва і Л. Кагановича уважно аналізував японський вчений Н. Шимотомаї, який опублікував у 1983 р. серйозне дослідження про діяльність комісії Л. Кагановича на Північному Кавказі⁶⁴¹. Він ґрунтувався на приступних у ті роки друкованих джерелах. Документи, що стали приступними у останні роки, підтверджують багато висновків історика.

1 листопада 1932 р. комісія Л. Кагановича прибула до Ростова-на-Дону. Цього ж дня відбулося засідання бюро Північно-Кавказького крайкому партії. Йшлося про те, що план хлібозаготівель у колгоспах краю виконаний на 39%. Учасники засідання відзначали низьку врожайність зернових, до чого спричинився поганий обробіток полів. Осіння сівба практично не провадилася. Колгоспники відмовлялися ставати до праці, якщо не видавали хліб на громадське харчування. Деякі місцеві керівники роздавали їм зібране збіжжя, применшуючи для вищих органів врожайність.

Дуже поширилися крадіжки та приховування зерна. Від початку хлібозаготівельної кампанії крайові судові органи притягли до відповідальності за розкрадання хліба 3 тис. осіб. З них 1 300 засудили до 10 років позбавлення волі у концтаборах, а 150 прирекли до розстрілу. Б. Шеболдаєв відмічав, що опір хлібозаготівлям у краї був значно сильніший, ніж у 1931 р., — за участю цілих колгоспів і партійних організацій.

У своїй першій промові перед північнокавказькими працівниками Л. Каганович чітко заявив, що буде вирішувати проблему хлібозаготівель у боротьбі з «контрреволюційними куркульськими елементами». Поза сумнівом, він знав про брак зерна в краї, але стверджував, що неможливо «піти на ретельні розрахунки балансу хліба. Нас обдурять у цьому випадку, це означатиме відмову від хлібозаготівель». Надалі він піддав різкій критиці роботу північнокавказьких

⁶⁴⁰ Там само. — Оп. 3. — Спр. 214. — Арк. 214.

⁶⁴¹ Shimotomai N. A Note on Kuban Affair (1932–1933): The crisis of Kolkhos agriculture in the North Caucasus // Acta Slavica Iaponica. — Sapporo (Japan), 1983. — Tomus I. — P. 46.

комуністів на хлібозаготівлях. Членів партії, які не хотіли в них брати участь, Л. Каганович назвав поганими комуністами. «А поганий комуніст гірше, ніж зовсім нема комуніста, — робив висновок Л. Каганович, — бо він партквитком освячує, благословляє куркульські настрої». Сталінський посланець звернув увагу присутніх на те, що опір хлібозаготівлям, зокрема на україномовній Кубані, посилили агітація і діяльність організованих груп з голодуючої України (малося на думці, що це були контрреволюційні групи). Л. Каганович запропонував занести 3–5 станиць на «чорну дошку»: заборонити в них торгівлю, провести очищення від «контрреволюційних елементів» і кілька показових судових процесів над «контрреволюціонерами» з публікацією відповідних повідомлень у пресі.

Він порадив послати в 31 район членів бюро крайкому уповноваженими з хлібозаготівель. Висловив також ідею спровокувати чутки про переселення з Півночі на кубанські землі селян, які краще за місцевих оброблятимуть землю. Наприкінці виступу Л. Каганович запропонував створити шість комісій крайкому партії для вироблення конкретних дій (про Кубань, про плани хлібозаготівель і сівби для районів, про чистку партійної та комсомольської організації, про комсомол, про заходи за лінією Червоної Армії, про заходи за лінією ОДПУ). Цього ж дня Л. Каганович звернувся до Й. Сталіна з пропозицією знизити план хлібозаготівель по Північному Кавказу на 358 600 тонн.

2 листопада пройшла нарада 26 секретарів райкомів партії, на якій прозвучали прямі політичні звинувачення на їхню адресу. Б. Шеболдаєв так і заявив: «Основне політичне завдання — зламати опір, починаючи з вас, секретарів райкомів, і кінчаючи колгоспниками, та домогтися, щоб на селі не було єдиного фронту проти хлібозаготівель і сівби. Треба до кінця доводити репресії, щоб не сміялися з нашої короткозорості». Ще крутішою була позиція Л. Кагановича: «Треба пам'ятати, що не може бути жалю та м'якості до класового ворога. Чим твердіше, тим менше доведеться вживати репресій... Хто не здатний до більшовицької боротьби — хай скаже та відійде». Цікаво, що в своєму щоденнику Л. Каганович проти останнього речення поставив олівцем знак питання.

Після наради засідали комісії з розробки проектів ухвал крайкому партії. Л. Каганович особисто редагував ці ухвали. В них передбачалося занести на «чорну дошку» станиці Ново-Рождественську Тихорецького, Медведовську Тимашевського та Теміргоєвську Курганенського районів. Це тягнуло за собою негайне припинення довозення товарів і кооперативної та державної торгівлі на місці, а також вивезення з кооперативних крамниць всіх наявних товарів; цілковиту заборону колгоспної торгівлі як для колгоспів, колгоспників, так і для одноосібників; припинення кредитування та дострокове стягнення кредитів та інших фінансових зобов'язань; перевірку та очищення від будь-яких чужих і пристосовницьких елементів у колгоспних, кооперативних і державних апаратах; вилучення органами ОДПУ контрреволюційних елементів, організаторів саботажу; чистку партійних і комсомольських організацій. Мешканців занесених на «чорну дошку» станиць попереджали, що в разі «продовження саботажу сівби та хлібозаготівель» крайові організації поставлять перед урядом питання про виселення станиць у північні області СРСР.

У Невинномиський, Слов'янський, Усть-Лабинський, Брюховецький, Старо-Мінський, Кушовський, Павлівський, Кропоткінський, Ново-Олександрівський і Лабинський райони повністю припинялося завезення товарів. Щодо Єйського, Краснодарського, Курганенського, Коренівського, Отрадненського, Каневського, Тихорецького, Армавірського, Тимашевського і Ново-Покровського районів передбачалося ще й вивезти всі запаси з комор і баз. В одноосібників, які відмовлялися від землі та сівби, забирали садибні землі. Цих людей виселяли у північні області, а майно передавали у колгоспи. На їхнє місце переселяли колгоспників з малоземельних областей. Передбачалося також арештовувати одноосібників, які відмовлялися передавати своїх коней колгоспам для вивезення хліба та посівних робіт.

Прокуратурі та органам ОДПУ доручалося у п'ятиденний термін розглянути всі справи про розкрадання колгоспного і державного майна, застосувавши до винних «заходи суворого покарання», передбачені декретом РНК СРСР про охорону соціалістичної власності. Готуючи чистку сільських партійних організацій Північного Кавказу, насамперед районів Кубані, у відповідній постанові Л. Каганович сформулював її центральне завдання у такий спосіб: «Чистка повинна звільнити партію від людей, чужих справі комунізму, розкладених елементів, що провадять куркульську політику, плентаються у хвості відсталих настроїв і не здатні провадити політику партії на селі».

Спільні рішення комісії Л. Кагановича та Північно-Кавказького крайкому партії передбачали і широкомасштабні репресії силами органів держбезпеки. У триденний термін чекісти зобов'язані були вилучити «контрреволюційних організаторів» саботажу хлібозаготівель та сівби, «що засіли у колгоспних і станичних радянських апаратах, МТС», а також білогвардійців (бухгалтери, обліковці, комірники, завгоспи тощо) зі станиць Теміргоєвської, Ново-Рождественської, Ново-Мишастівської, Уманської, Упорної, Поповичеської, Вознесенської, Урупської, Казанської, Полтавської, Криловської та Платніровської.

Осіб, викритих у розкраданні та приховуванні хліба, мали арештовувати та притягати до суду. Всіх одноосібників, які відмовлялися від землі та сівби, — брати на облік, щоби згодом виселити їх на Північ. Повноважному Представництву ОДПУ СРСР у Північно-Кавказькому краї надавалося право арешту комуністів на селі за «розбазарювання», розкрадання хліба, злісний опір хлібозаготівлям. Уповноважений Наркомату юстиції зобов'язувався у п'ятиденний термін вислати всіх ув'язнених, які одержали вироки від 3 років і вище та знаходилися у тюрмах краю. Щоб запобігти вивезенню хліба за межі краю, на гірських перевалах, Воєнно-Грузинській, Воєнно-Осетинській і Воєнно-Сухумській дорогах встановлювалися оперативні кордони. Керували ними чекісти, яким допомагали 70 комуністів — курсантів школи міліції.

Репресивні заходи планувалося вжити за лінією крайової прокуратури та суду. Найбільш показовий з них стосувався справи голови партійного осередку в станиці Отрадн Тихорецького району Котова, який роздав зібраний хліб селянам. Постанова зобов'язувала крайовий суд переглянути м'який вирок районного народного суду (Котов був засуджений до 10 років ув'язнення) протягом

доби⁶⁴². Як наслідок 18 листопада 1932 р. Котов разом з 15 членами станичного комітету був засуджений до розстрілу⁶⁴³.

Крім того, посилити хлібозаготівлі в районах мали чотири групи військових по двадцять осіб у кожній, а також ударні бригади червоноармійців-комуністів. 3 листопада Й. Сталін шифрованою повідомив Л. Кагановича про те, що політбюро ЦК ВКП(б) затвердило пропозицію про додаткове зниження плану хлібозаготівель у Північно-Кавказькому краю на 358 600 тонн⁶⁴⁴. 4 листопада Л. Каганович провів з крайовими партпрацівниками, керівниками радгоспів наради, присвячені заготівлям сільськогосподарських культур, збиранню кукурудзи, осінній сівбі. На нарадах була спланована мобілізація 11 тис. осіб для роботи на селі (3 тис. тсоавіахімівців, 3 тис. перемінників-червоноармійців, 3 тис. комсомольців, 1 тис. комуністи в і 1 тис. командирів Червоної Армії)⁶⁴⁵. Цього ж дня політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про чистку сільських парторганізацій Північного Кавказу, першою чергою Кубані. Вичищених з партії висилали як політично небезпечні елементи.

Й. Сталін особисто відредагував постанову Північно-Кавказького крайкому партії «Про перебіг хлібозаготівель і сівби на Кубані» і написав резолюцію «Опублікувати місцевій пресі». Наступного дня вона була надрукована в газеті «Молот»⁶⁴⁶. 5 листопада Л. Каганович надіслав Й. Сталіну листа, в якому дав оцінку ситуації на Північному Кавказі: «Контрреволюціонери сидять спокійно. Та й становище, і наша ледача робота, тобто робота місцевих організацій, лібералізм, бездіяльність і опортунізм сприяють створенню антирадянських організацій. Тепер доводиться надолужувати те, що пропущено, це неминуче призведе до певних перегинів. Будемо боротися, щоб їх не припускати, та позаяк все це відбуватиметься ударно, то всього до кінця важко буде уникнути. У будь-якому випадку головне завдання тут зараз — це зламати саботаж, без сумніву організований і керований з єдиного центру. Ну, на цьому зараз закінчу. Зараз їду з Краснодару в станиці. Думаю рушити до найбільш злісної Полтавської, де є 400 осіб учителів, лікарів і техніків + полковники, осавули тощо»⁶⁴⁷.

Затим Л. Каганович виїхав у райони, щоб особисто ознайомитися з ситуацією. У станиці Ново-Титарівській Краснодарського району він вперше зустрівся з простими станичниками. Показово, що зібрані місцевими активістами люди спершу відмовчувалися, та потім, після питань Л. Кагановича: «Як працюють?», — відповідали: «З чого працювати, сьогодні отримала 90 грамів

⁶⁴² РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 214. — Арк. 1–4, 8, 11, 167–169, 177, 183–184.

⁶⁴³ Правда. — 1932. — 19 нояб.; *Shimotomai N.* A Note on Kuban Affair (1932–1933): The crisis of Kolkhos agriculture in the North Caucasus // *Acta Slavica Iaponica*. — Sapporo (Japan), 1983. — Tomus I. — P. 48.

⁶⁴⁴ РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 232. — Арк. 19.

⁶⁴⁵ Там само. — Спр. 214. — Арк. 13. 5 листопада 1932 р. Сталін повідомив Л. Кагановича про те, що політбюро ЦК ВКП(б) затвердило ці пропозиції. Див.: РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 232. — Арк. 22.

⁶⁴⁶ *Ивницкий Н.А.* Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). — М., 1996. — С. 209; РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 906. — Арк. 10.

⁶⁴⁷ РДАСП. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 740. — Арк. 180.

хліба», «Раніше добре робили, зате досхочу їли, а тепер в мірку хліба дають», «Звичайно, не як у своєму господарстві», «Зацікавленості нема, сьогодні бригада працює на одній ділянці, а завтра її перекидають на інше місце», «Трудодень жінки виробити не в силі, втомлюються, від цього погана якість молотьби».

Ввечері цього ж дня на зборах районного партійного активу місцеві працівники вочевидь не хотіли відповідати Л. Кагановичу на його запитання про «обличчя і методи роботи класового ворога». Роздратований «учень Й. Сталіна» почав відверто погрожувати присутнім: «Дехто розуміє класову боротьбу спрощено. Тільки контриків (білих офіцерів) розрізняє. Класова боротьба була в громадянську війну, за непу, ліквідації куркульства і тепер. Куркуль нині б'є по невправній обробці полів, домагається зниженої врожайності та розкрадання хліба. Саботаж сівби і заготівель — ось де класова боротьба. «Для себе посію, а державі сіяти не буду, нехай гибіє з голоду». Йдеться не лише про заготівлі, а й про долю колгоспного руху. Комуністи в цих обставинах розгубились... Бояться йти до колгоспника. Інша частина комуністів [йде] на повіді в куркуля — «як це ми лишимося без хліба». Частина таких комуністів є й серед присутніх тут. Слід пам'ятати, що давній партійний стаж не страхує. Були Зінов'єв і Каменєв членами ПБ [Політбюро], та видихались. Такого штибу комуністи всередині думають як куркулі. От для них саме й потрібна чистка».

Ще більш різкими, не зрідка до брутальності, були висловлювання Л. Кагановича в станиці Медведовській, куди він приїхав 6 листопада. У щоденнику Л. Кагановича збереглися записи, в яких дано коротку характеристику цієї станиці. Її населення становило 24 тис. мешканців. З 4 тис. обійсть 1 300 були одноосібними господарствами, причому протягом року 500 господарств вийшли з колгоспу. Під час хлібозаготівель 1932 р. станиця здала збіжжя в шість разів менше, ніж у 1931 р. У 1918 р. тут розташовувався козачий гарнізон, численні станичники були білими офіцерами. На площі стояв мармуровий пам'ятник загиблим у 1878–1908 рр. уродженцям Медведовської — генералам, полковникам і офіцерам. Від початку колективізації зі станиці було вислано 146 куркульських родин, переселено 178 білогвардійських родин, арештовано 230 осіб «контрреволюційного активу, який активно діяв».

Ця характеристика станиці у щоденнику свідчила про те, що Л. Каганович розглядав все її населення як «класово вороже» радянській владі. Тому розпочав він свій виступ з відвертих грубощів. Коли його зустріли традиційними оплесками, він звернувся до станичників: «Чого плескаєте, вже проплескали. 400 комуністів і комсомольців станиці, якби вони добре працювали, не допустилися б того, що є. Вони забули азбуку комунізму, що немає єдиної станиці, а є куркулі, середняки, біднота. Куркуль пролазить у колгосп з тим, щоб бути там рівним. У колгоспі є люди, які проти колгоспу і чекають його розвалу... Ми не називаємо вас куркулями, але можна не бути куркулем, та помагати йому».

Остання фраза Л. Кагановича була дуже красномовною. Чим могли допомагати куркулям їхні сусіди — станичники? Виявляється, у багатьох людей не було ставлення до соціалістичної власності як до своєї особистої. Це, на думку Л. Кагановича, було ознакою куркульської ідеології. Як і небажання голодних селян провадити сівбу. «Ми переселимо на Північ тих, хто не хоче сіяти, —

стверджував Л. Каганович. — Ваша станиця перейшла до боротьби з радянською владою».

Широкомасштабні репресії проти «носіїв куркульської ідеології» чекали не тільки на Медведовську, а й на станицю Полтавську. На загально станичних зборах колгоспників та одноосібників 6 листопада Б. Шеболдаєв прямо поставив питання про репресії стосовно жителів станиці. Л. Каганович підтримав його: «Кубанці, які не сіють і не здають хліба, йдуть і не знають, куди йдуть, до чого їх доправить така поведінка. А доправить їх до боротьби проти радянської влади, до відновлення капіталізму. Куркуль тепер пролазить до колгоспів, бореться не з колгоспами, а проти сівби та заготівель, проти держави. Важливий не фізичний куркуль, а куркульська ідеологія. Підґрунтя її — вороже ставлення до суспільної власності. Приватна власність, мовляв, була від бога, а суспільна від чорта, її сам бог звелів розкрадати. З цією куркульською ідеологією ми провадимо рішучу боротьбу, так само, як і зі старими традиціями, пережитками одноосібника... Що ж від вас, полтавців, станичників, передати урядові — Калініну, Сталіну, Молотову, Ворошилову, Будьонному та іншим? Якщо ми побачимо, що в станиці розпочався злам, є зрушення, по-чесному здають наявний хліб, ми підемо назустріч, допоможемо вам. Якщо ні, радянська влада знайде досить сили й міці, щоб переселити тих, хто зриває державні завдання, на Північ, а на їхнє місце переселити з Півночі працюючих селян. Кубанські землі — прекрасні землі, вони не заслуговують такого поводження з ними, як це дієте ви. Так засмітити кубанські землі — це ганьба (в оригіналі українською. — *Авт.*) (глум, підлість)»⁶⁴⁸.

8 листопада Й. Сталін і В. Молотов викликали Л. Кагановича до Москви⁶⁴⁹. Впродовж двох тижнів радянське керівництво обговорювало ситуацію, що склалася з хлібозаготівлями та централізованим постачанням країни продовольством. Були скорочені норми щодобової видачі хліба у деяких промислових центрах країни, зокрема в Москві.

Звернемо увагу, що Л. Каганович і В. Молотов опір хлібозаготівлям однозначно оцінювали як антирадянську діяльність «контрреволюційних елементів». Ми не знаємо, наскільки щиро вірили вони в те, що існує розгалужена мережа антирадянських організацій, до того ж керованих з одного центру (як про це Л. Каганович писав до Й. Сталіна). Але Й. Сталін та його однодумці вирішили будь-що створити централізовані запаси збіжжя в країні, не зупиняючись перед застосуванням найжорстокіших репресивних заходів на місцях. Про це свідчили дії В. Молотова, який повернувся в Україну, і Л. Кагановича на Північному Кавказі. Л. Каганович знову прибув туди 10 листопада. Протягом двох днів він об'їздив Міллерівський, Тарасівський і Каменський райони краю. На його наказ співробітники ОДПУ опечатували комори колгоспів і радгоспів, обшукували селянські господарства, арештовували сільських працівників і селян. Суди, органи прокуратури та держбезпеки на Північному Кавказі у масовому порядку виносили вироки про розстріли арештованих.

⁶⁴⁸ Там само. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 214. — Арк. 18–22, 26, 37–38.

⁶⁴⁹ Там само. — Спр. 232. — Арк. 24.

21 листопада Л. Каганович і Б. Шеболдаєв надіслали Й. Сталінові ухвалу крайкому про виселення «саботажників» за межі краю. 22 листопада Й. Сталін повідомив Л. Кагановича про рішення політбюро ЦК ВКП(б): «Прийняти пропозицію Шеболдаєва і Кагановича про виселення з районів Кубані у дводекадний термін двох тисяч куркульсько-заможних сімей, які злісно зривають сівбу. Райони вселення визначити спільно Північ-Кавкрайкому ВКП(б) і ОДПУ». Виселення торкнулося 45 станиць 14 районів Кубані. 1000 господарств підлягали відправленню у Північний край, 1000 — на Урал. Замість них на Кубань вселялися господарства з посушливих районів Ставропілля (червоноармійці, сільські комуністи та комсомольці)⁶⁵⁰.

Вранці 23 листопада Л. Каганович провів засідання крайкому партії. Б. Шеболдаєв доповів йому про те, що за третю п'ятиденку листопада заготовлено 80 тис. тонн збіжжя, а за четверту — 101 тис. тонн. Л. Каганович піддав критиці помилки, яких допустився крайком у хлібозаготівлі, і заявив, що «коріння саботажу» на Кубані слід розглядати з урахуванням історії класової боротьби та політичних особливостей Кавказу. Він націлив крайове керівництво на негайну заготівлю насіння для весняної сівби шляхом обшуків та вилучення «вкраденого збіжжя».

Після виступів північнокавказьких керівників, що каюлися в помилках і намірялися рішуче «битися за план», Л. Каганович зажадав від крайкому партії приділити особливу увагу чистці партійних організацій Кубані. На його пропозицію були прийняті резолюція та вітання Північно-Кавказької крайової парторганізації Й. Сталінові.

Увечері того ж дня перед активом Північно-Кавказької парторганізації Л. Каганович виголосив велику промову. На самому початку він перелічив заходи, вжиті в краї задля посилення хлібозаготівель і осінньої сівби. Ці заходи дозволили виконати план заготівель на 64%. Далі він зупинився на причинах, які спонукали політбюро ЦК ВКП(б) зробити політичний висновок про «саботаж» хлібозаготівель і послати на Північний Кавказ очолювану ним комісію. ЦК ВКП(б) мав матеріали про виступи комуністів і керівників колгоспів проти хлібозаготівель, про підпільні збори комуністів, на яких ухвалювалися рішення роздати селянам збіжжя. Прикладом став вчинок вже згаданого секретаря партосередку Котова, котрий Л. Каганович розцінив як зраду справі партії та «контрреволюцію». ЦК ВКП(б) також володів відомостями про масові розкрадання та розбазарювання колгоспного і радгоспного хліба, напади селян на скирти, молотарки, комори й елеватори. Л. Каганович заявив, що все це підтвердили його поїздки у 8 районів краю та зустрічі з людьми, і зробив висновок, що «куркульська ідеологія проникла не лише до лав одноосібників, а захопила частину колгоспників і навіть частину комуністів».

Особлива увага у доповіді приверталася до 355 тис. одноосібних господарств, які становили 27% всіх селянських господарств краю. Із розмов з одноосібниками Л. Каганович здобув переконання, що вони мали «типові

⁶⁵⁰ *Ивницкий Н.А.* Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). — М., 1996. — С. 210; РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 232. — Арк. 27.

погляди правих опортуністів, що як нема краще відображали мрії та гадки куркульсько-заможних елементів села». Він досить детально пояснив свою позицію щодо куркульства. На його думку, куркуль в основному був ліквідований як клас. Та не був ліквідований куркульський опір, залишались гострі суперечності на селі між фундаментом капіталістичної економіки, що руйнувався, і фундаментом соціалістичної економіки, що створювався.

Мислення Л. Кагановича однозначно знаходилось у межах марксистських категорій класової боротьби. Для нього по один бік «класових барикад» були керівники компартії та всі ті, хто підтримував їхню політику. По інший — «вороги» на селі, особливо на Кубані: невиселені куркулі, заможні селяни, що втекли із заслання і переховувалися у родичів, а інколи у членів партії, представники буржуазної, білогвардійської, козачої інтелігенції, «частина петлюрівців, які перекочували навесні з України». Всі вони провадили контрреволюційну агітацію, поширювали чутки про близьку іноземну воєнну інтервенцію та занепад радянської влади, розвал колгоспів. За приклад Л. Каганович використав станицю Полтавську Слов'янського району. Там було заарештовано 40 осіб за звинуваченням у зв'язках з колишнім станичним отаманом, членом Кубанської Ради доби громадянської війни Григорієм Омельченком. Підставою для звинувачень цих людей в тому, що вони входили до контрреволюційної, куркульської, білогвардійської організації, прислужилися листи Омельченка станичникам з Чехословаччини.

Для Л. Кагановича центральною «контрреволюційною» тезою Омельченка була така: «Зміцнювати населення в душі козачої самостійності, зберігати козачу самобутність та традиції, а з метою збереження провідної ролі за старими козачими авторитетами, які залишилися в станиці, останнім у будь-який спосіб зберігати себе, проникати у радянські та господарські організації станиці». У доповіді спеціально цитувалася ця теза. На мою думку, це означало, що радянське керівництво прагнуло остаточно зруйнувати витворений століттями спосіб життя донських і кубанських козаків, його традиційність і автономність. Козаки мали стати радянськими колгоспниками, що беззаперечно виконують всі державні повинності. Тих, хто був незгодний з цим, Л. Каганович вважав «контрреволюціонерами».

Недаремно він зачитав показання заарештованого в станиці Полтавській старого козака Білика: «Мені 61 рік. Я козак і за справу козацтва готовий умерти. Я бачу, що політика радянської влади спрямована на те, щоб сплюндрувати та порабити козацтво. Переслідуванням кращих козаків станиці радянська влада хоче придушити боротьбу козацтва за свої права та привілеї, за вільну Кубань і добре життя по-старому... Тепер я зубожів через радянську владу. За несплату боргів і нездачу хліба в мене конфіскували всю худобу та реманент... Я свідомо не вступив до колгоспу. Я вважаю, що колгоспи невігідні козацтву... Якщо ми підемо до колгоспу, то землю ми втратимо зовсім, а козак без власної землі — не козак». Цю психологію «в головах і вчинках багатьох колгоспників» Л. Каганович визначав як «куркульську» і більш небезпечну для влади, ніж конкретні куркулі.

«Класові вороги», за словами Л. Кагановича, змінили тактику і прагнули розкласти колгоспи зсередини, розпалюючи дрібновласницьку психологію та жаждою приватного господарського накопичення. Вони намагались «вихолостити з колгоспів їхню соціалістичну сутність і перетворити їх на свого роду селянські спілки, які організують селян проти радянської держави, проти пролетарської диктатури». Методами їхньої боротьби всередині колгоспів, правив далі оратор, були протиставлення колгоспів пролетарській державі шляхом саботажу сівби та заготівель, розкрадання колгоспної власності, підлив трудової дисципліни та низька продуктивність праці. Логікою сталінського вихованця абсолютна більшість селян потрапляла до категорії антирадянських елементів і «класових ворогів».

Проти радянської влади, виявляється, було спрямовано крадіжки, які завдали величезної шкоди колгоспам і державі. Л. Каганович стверджував, що за наймінімальнішими розрахунками покрадено 40%, як не половину всього хліба. Внаслідок суцільних обшуків, санкціонованих ним особисто, у листопаді 1932 р. на Кубані виявили 1 349 ям і 110 «чорних комор», в яких знайшли 345 тис. пудів (5 623 тонни) зерна. Для Л. Кагановича це було дуже переконливим доказом класової боротьби, в якій багато хто з місцевих комуністів повівся як зрадник і провокатор, захищав інтереси не держави, а селян. Ці «чужі люди», «класові вороги» пролізли у партію через короткозорість районних керівників. Всіх їх належало «вичистити» з партії.

У заключній частині доповіді Л. Каганович зупинився на досягнутих СРСР успіхах, а також дав коротку характеристику стратегічного курсу радянського керівництва: «Ми твердо знаємо, як знає вся партія, робітничий клас, трудящі маси нашої країни, що вся політика нашої партії ґрунтується на чітких розрахунках, на тому, що або ми напружимо всі свої сили і виконаємо 5-річку в 4 роки для того, щоб соціалізм став непереможним, або нас розіб'ють. Ми виконали п'ятирічку в 4 роки, ми остаточно вирішили питання хто кого, й історична перемога залишилася за нами».

Після активу на нічному засіданні бюро крайкому партії були прийняті пропозиції Л. Кагановича продовжити чистку парторганізацій Кубані, а також подальші репресивні заходи. Потому комісія Л. Кагановича поїхала до Москви⁶⁵¹.

Наприкінці 1932 — на початку 1933 рр. Північно-Кавказький крайком партії реалізував всі настанови Л. Кагановича. Тільки з чотирьох кубанських станиць, занесених на «чорну дошку» (Полтавської, Медведовської, Урупської, Уманської), вислали у північні райони країни 51 600 осіб, з інших станиць — не менш ніж 10 000. Було заарештовано і кинуте до в'язниць близько 100 000 осіб (з них 26 000 вивезли). З партії виключили майже 40 000 комуністів, більшість репресували. Ще 30 000 комуністів, не знімаючись з партійного обліку, покинули свої організації та втекли з краю⁶⁵².

⁶⁵¹ РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 214. — Арк. 84–85, 88–90, 92, 94, 97, 102, 148.

⁶⁵² *Осколков Е.* Голод 1932–1933 гг. в зерновых районах Северо-Кавказского края // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. — К., 1995. — С. 120.

Аналогічні заходи були здійснені в Поволжі. На вимогу Сталіна та В. Молотова районам, які «саботували» хлібозаготівлі, оголошувався економічний бойкот. Завезення продовольства до них повністю припиняли, а керівництво репресували. 1 грудня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення: «Відрядити Постишева як уповноваженого ЦК і РНК СРСР на Нижню Волгу для забезпечення плану хлібозаготівель у встановлені терміни»⁶⁵³. На ініціативу П. Постишева, який приїхав на Нижню Волгу по кількох днях, в краї були звільнені з роботи 9 секретарів райкомів партії, 3 голови райвиконкомів, десятки голів колгоспів і сільрад. 23 грудня політбюро ЦК ВКП(б) вирішило виселити з Нижньо-Волзького краю «за саботаж хлібозаготівель» 300–400 сімей одноосібників, а 30 грудня санкціонувало масові арешти в Нижньо-Чирському та Котельниківському районах краю⁶⁵⁴.

Велетенського розмаху репресії набули в Україні. По від'їзді комісії В. Молотова темпи хлібозаготівель в Україні різко знизились. 27 листопада політбюро ЦК КП(б)У надіслало обкомам партії директиву, в якій вказало, що опір і «саботаж» хлібозаготівель у багатьох колгоспах не зламани. Стосовно таких колгоспів передбачалося вилучити організаторів «саботажу» і притягти їх до судової відповідальності. У першу чергу арештовувати слід «членів партії з числа керівних посадовців колгоспу, які переродилися, підпомагають куркульству», — рахівників, комірників, завгоспів і вагарів.

Комуністів, «які допомагають обманувати державу та організують саботаж хлібозаготівель», пропонувалося судити особливо суворо. Секретарі обкомів партії спільно з начальниками обласних відділів ДПУ зобов'язувалися зібрати найбільш серйозні справи з арештів членів правлінь колгоспів, провести по них прискореним порядком суди з найсуворішими вироками. Крім цього, виключених з партії комуністів, перш за все керівних сільських і районних працівників, належало вислати як «політично небезпечний елемент».

У деяких районах репресії охопили до третини правлінь колгоспів. Із сіл вивозили все збіжжя з насінневими фондами включно. У колгоспах, занесених постановами ЦК КП(б)У та РНК УСРР на «чорну дошку», припинили завозити товари, заборонили торгівлю. В них вилучали «ворожі елементи», а майно розпродавали. Така політика мала показати, «що радянська влада вмє нещадно розправлятися з організаторами саботажу хлібозаготівель, з куркульськими елементами та їхніми поплічниками».

Для «поліпшення керівництва судовими репресіями» в областях створювалися комісії, які склалися з першого секретаря обкому партії, голови обласної контрольної комісії, начальника облвідділу ДПУ та обласного прокурора. Їх орієнтували на «нешадне викриття шкідницької ролі засуджених членів партії, які переродилися та стали на правду куркульськими агентами», а також на те, щоби прискорити судовий розгляд справ арештованих⁶⁵⁵.

⁶⁵³ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 909. — Арк. 12.

⁶⁵⁴ Кондрашин В. Голод в Поволжье // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. — К., 1995. — С. 130.

⁶⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 238. — Арк. 21–22, 37–38, 53–56, 93.

На початку грудня 1932 р. С.Косіор повідомив Й. Сталіна, що за листопад і 5 днів грудня в зв'язку з хлібозаготівлями ДПУ УСРР заарештувало 1 230 осіб, в тому числі 340 голів колгоспів, 750 членів правління, 140 рахівників, 140 бригадирів, 265 завгоспів і вагарів, 195 інших працівників колгоспів. До суду притягнуто 327 комуністів за «саботаж» хлібозаготівель. На «чорну дошку» рішенням ЦК КП(б)У і РНК УСРР занесено шість сіл, а постановами облвиконкомів — до 400 колгоспів⁶⁵⁶.

Шквал репресій, що наростав у республіці, супроводжувався повсюдним вивезенням всіх колгоспних фондів, зокрема й насіннєвих. Це загрожувало тим, що зерна на весняну сівбу 1933 р. не залишаться. Тому ЦК КП(б)У 29 листопада ухвалив рішення про неприпустимість вилучення всіх колгоспних фондів⁶⁵⁷. Воно викликало серйозне незадоволення в Кремлі.

У ці ж дні виникла так звана «Оріхівська справа». До Й. Сталіна надійшла інформація ОДПУ, що керівники Оріхівського району Дніпропетровської області до виконання планів хлібозаготівель дозволили колгоспам засипати посівний і страховий фонди збіжжя. Й. Сталін був вкрай обурений і 7 грудня надіслав всім партійним органам циркуляр, в якому назвав оріхівських керівників ошуканцями та злодіями, які успішно здійснювали куркульську політику. У документі містилась вимога арештувати їх і засудити до 5–10 років тюремного ув'язнення⁶⁵⁸.

8 грудня політбюро ЦК ВКП(б) затвердило остаточний обсяг вивезення зерна з СРСР на експорт до кінця року в 100 млн. пудів (1,62 млн. тонн). 9 грудня було розглянуто план використання зернових ресурсів у 1933 р., відповідно до якого слід було заготовити на червень 1 263 млн. пудів (20 460 00 тонн). Експорт збіжжя планувався у тому ж обсязі, що й у 1932 р. На продовольче постачання СРСР передбачалося використати 436,5 млн. пудів (7 071 300 тонн). В історичній літературі вже зазначалося, що план використання зерна на 1932/1933 сільськогосподарський рік був побудований на ілюзіях радянського керівництва. Запаси зерна у Держфонді та Непфонді, а також у так званих перехідних фондах були заплановані в обсязі 3,699 млн. тонн на 1 липня 1933 р. Запаси зерна залишали тільки у бавовняних і деяких інших спеціалізованих сільськогосподарських регіонах. Із сільської місцевості решти районів СРСР запаси зерна вивозили. 9 грудня 1932 р. були також затверджені плани витрат хліба на перший квартал і на січень 1933 р. По Радянському Союзу планували відповідно 1,51 млн. і 503 тис. тонн, по Україні — 280 і 93,3 тис. тонн⁶⁵⁹. Для багатомільйонної республіки цього було зовсім недостатньо.

⁶⁵⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 283; *Івницький Н.А.* Голод 1932–1933 гг.: хто винюват? // Судьбы російского крестьянства. — М., 1996. — С. 350.

⁶⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 238. — Арк. 32.

⁶⁵⁸ Правда. — 1988. — 16 вересня.

⁶⁵⁹ Див.: *Davies R.W., Tauger M.B., Wheatcroft S.G.* Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932–1933 // *Slavic Review*. — V. 54, No. 3 (Fall 1995). — P. 652; *Гинцберг А.И.* Массовый голод в сочетании с экспортом хлеба в начале 30-х годов: По материалам «особых папок» ЦК

10 грудня на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) слухали доповіді ЦК КП(б)У, Північно-Кавказького крайкому і Західного обкому партії про хлібозаготівлі. Виступили С. Косіор, Б. Шеболдаєв, М. Чернов і В. Куйбишев. Й. Сталін піддав українських керівників різкій критиці, яка незрідка переходила у відверту лайку. Він звинуватив їх не просто у невмінні чи небажанні виконувати плани хлібозаготівель, а у хибній політичній лінії, «м'якотілості», браку наполегливості в боротьбі з «саботажниками». Особливо нападав Й. Сталін на М. Скрипника.

Для вироблення проекту постанови про хлібозаготівлі була створена комісія політбюро ЦК ВКП(б), до якої увійшло 10 осіб, зокрема українські керівники С. Косіор і В. Строганов. 14 грудня постанова «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» ухвалена опитуванням політбюро ЦК ВКП(б)⁶⁶⁰. Керівництво УСРР зобов'язували забезпечити план заготівлі зернових і соняшника до кінця січня 1933 р., а Північно-Кавказький крайком і крайвиконком мали до 10–15 січня заготовити зернові та до кінця січня — соняшник. На місцеві парторганізації України та Північного Кавказу покладалася провина за вкрай слабку роботу і відсутність політичної пильності, що дозволило «контрреволюційним елементам» проникнути у керівництво, а також управлінський апарат колгоспів і низових радянських органів. Ці елементи прагнули організувати «контрреволюційний рух», «саботаж» хлібозаготівель і сівби. Лідерів України та Північного Кавказу зобов'язували «викорінити» їх шляхом арештів, ув'язнення в концтабір на тривалий термін, не зупиняючись перед розстрілами.

ЦК ВКП(б) і РНК СРСР вказували, що найлютішими ворогами партії, робітничого класу і колгоспного селянства були «саботажники хлібозаготівель з партквитком у кишені». Щодо них передбачалися судові репресії — засудження до 5–10 років концтабору або розстріл. Шістнадцять арештованих районних працівників України, з-поміж них 5 осіб з Оріхівського району, притягалися до суду та одержували вироки на 5–10 років ув'язнення в концтаборах. Всіх виключених з партії за «саботаж» хлібозаготівель і сівби комуністів виселяли у північні області поряд з куркулями.

Ці до краю круті заходи супроводжувалися звинуваченнями у хибній національній політиці. Стверджувалося, що «механічна», без урахування конкретних особливостей кожного району українізація полегшила буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям створення контрреволюційних осередків та організацій. На Північному Кавказі «небільшовицька українізація» майже повини районів надала легальної форми спротиву заходам радянської влади з боку куркулів, офіцерства, реємігрантів-козаків, учасників Кубанської Ради⁶⁶¹.

ВКП(б) // Вопр. истории. — 1999. — № 10. — С. 124–125; РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 14. — Арк. 34, 38.

⁶⁶⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 910. — Арк. 3; спр. 911. — Арк. 11.

⁶⁶¹ Кубанська Рада — політична організація Кубанського козачого війська, створена у квітні 1917 р. Боролася проти радянської влади. 28 січня 1918 р. на землях колишньої Кубанської області проголосила незалежну Кубанську Народну Республіку. Кубанська Рада припинила існування у 1920 р. У грудні 1926 р. перепис населення СРСР засвідчив, що у

Таким чином, вище партійно-радянське керівництво СРСР воліло оцінити опір хлібозаготівлям з боку суспільства як діяльність «контрреволюціонерів» та створених ними антирадянських організацій. Це — типовий приклад облудливої політичної брехні, характерної для диктаторських режимів.

В Україні пропонувалося вигнати петлюрівські та буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, а також забезпечити систематичне партійне керівництво українізацією й контроль за нею. На Північному Кавказі все діловодство, газети та журнали, викладання в школах перелаштовувались на російську мову «як більш зрозумілу для кубанців».

15 грудня вийшла нова постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, в якій засуджувалися виступи «окремих українських товаришів» (зосібна, мались на увазі статті М. Скрипника) про обов'язкову українізацію низки районів СРСР — у Далекосхідному краї, Казахстані, Середній Азії, Центральньо-Чорноземній області. У постанові наголошувалося: «Такі виступи можуть тільки грати на руку тим буржуазно-націоналістичним елементам, котрі, вигнані з України як шкідливі елементи, проникають до знов українізованих районів і провадять там роботу на розкладання». Партійні та радянські органи цих регіонів СРСР зобов'язувалися негайно призупинити подальшу українізацію⁶⁶².

На мій погляд, зміст наведених постанов політбюро ЦК ВКП(б) свідчить про переплетіння кампанії хлібозаготівлі з національною політикою та репресіями у політичному курсі керівництва СРСР в Україні, що заперечують окремі російські історики. Зрозуміло, що організовані форми спротиву політиці влади наприкінці 1932 р. не були поширеними, опубліковані документи з фондів ГДА СБУ⁶⁶³ свідчать, що не існувало реальних організацій «куркулів», колишніх офіцерів, козаків, «петлюрівців». Це не означає, що суспільство не чинило відчайдушний опір (з наростанням голоду активні форми опору змінювалися пасивними) злочинній політиці сталінського режиму. Але зауважимо, що вкрай різкими оцінками Й. Сталін та його група формували підґрунття для репресій проти усіх незадоволених, превентивну базу знищення будь-яких проявів опору. Більше того, такими постановами вони створювали власний світ в якому воліли жити, не звертаючи увагу на цінність життя мільйонів людей.

Має сенс дати пояснення діям Кремля у сфері національної політики в Україні та згортанню українізації в окремих регіонах СРСР. Добре відомо, що для радянських вождів національне питання підпорядковувалося класовому підходу. Вони прекрасно пам'ятали, яку складну політичну та збройну боротьбу довелося витримати в 1917–1920 рр. з українським національним рухом. Розпочата у 1923 р. українізація покликана була розширити соціальну базу кому-

Краснодарському краї мешкали 103 тис. українців (84% населення), Таганрозькому округу — 192 тис. (72%), Кубанському округу — 915 тис. (62%).

⁶⁶² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 283; РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 911. — Арк. 42–43.

⁶⁶³ Див.: Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / Упор. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін, О. Стасюк, Ю. Шаповал. — К., 2007.

ністичного режиму, надати йому психологічної легітимності та привабливості в суспільній свідомості як всередині республіки, так і за її межами. При цьому кремлівські керівники завжди підкреслювали обов'язковість «радянськості» (відданості компартії, її вождеві) всіх українських національних устремлінь. Водночас органи держбезпеки відстежували вияви «українського сепаратизму» і доповідали про них у ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б). Дії чекістів ґрунтувалися на демагогічній настанові керівництва Компартії про те, що «українські націоналісти» хочуть «продати Україну полякам», — її в другій половині 1920-х рр. використовували, щоб компрометувати український національний рух⁶⁶⁴.

В умовах соціально-економічної та політичної кризи, що наростала в Україні наприкінці 1932 р., Й. Сталін волів розглядати спротив хлібозаготівлям у суспільстві та компартії як справу «внутрішньої української контрреволюції», пов'язаної з «польською агентурою» Пілсудського. З одного боку, це надавало універсальну можливість придушити опір і виконати плани хлібозаготівель, застосовуючи широкомасштабні державні репресії проти «класових ворогів», до категорії яких потрапляли всі, хто незадоволений і опирається. З іншого боку, політичні звинувачення на адресу керівництва України дозволяли ліквідувати його певну автономність і самостійність. Націонал-комуністи на чолі з М. Скрипником, що відповідали за українізацію, виявлялися винними як підпомагачі буржуазно-націоналістичних елементів. Таким чином, здійснення національної політики в Україні переходило безпосередньо до рук Кремля. Керівники української компартії втрачали і цю сферу відносної політичної самостійності. Таким чином, здійснення національної політики в Україні — остання сфера відносної автономності в діяльності субцентру комуністичної влади в Україні — переходило безпосередньо до рук Кремля. Й. Сталін ліквідував залишки української радянської державності у складі СРСР.

Наслідки отакої централізації влади не забарилися. 16 грудня М. Хатаєвич звернувся до Й. Сталіна з проханням дозволити обмін рядового насіння на сортове для забезпечення весняної сівби 1933 р. Відповідь Й. Сталіна і В. Молотова була загрозливою: «ЦК і РНК вказують Вам, що Ваша пропозиція про обмін насіння тепер, коли заготівлі катастрофічно падають на Україні, відбиває гнило-ліберальне ставлення до завдань партії та уряду, від якого давно час звільнитися Вам, якщо не хочете наразитися на неприємності»⁶⁶⁵.

Мабуть, саме в ці дні Й. Сталін у бесіді з секретарем ЦК КП(б)У і Харківського обкому партії Р. Тереховим, який повідомив його про масовий голод в Україні, відреагував на повідомлення: «Нам казали, що Ви, товаришу Терехов, добрий оратор, виявляється, Ви добрий оповідач — вигадали таку казку про голод, думали нас залякати, та — не вийде! Чи не краще Вам залишити посаду

⁶⁶⁴ Див.: РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 8. — Арк. 51, 59, 129; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 337. — Арк. 79; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). — К., 1999. — С. 79–80.

⁶⁶⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 912. — Арк. 44.

секретаря обкому і ЦК КП(б)У та піти працювати до спілки письменників; писатимете казки, а дурні читатимуть»⁶⁶⁶.

Роздратування Й. Сталіна по відношенню до керівництва УСРР добре ілюструвала постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні» від 19 грудня 1932 р., де вказувалося на те, що без докорінного зламу в Дніпропетровській, Харківській та Одеській областях Україна не в змозі виконати двічі скорочений план. Українські працівники «вочевидь провалювали» завдання «завдяки своєму несерйозному ставленню до завдань партії та уряду». Л. Кагановичу і П. Постишеву доручалося виїхати в Україну, «засісти у вирішальних областях» особливоуповноваженими ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР та разом з С. Косіором, В. Чубарем і М. Хатаєвичем вжити всіх необхідних заходів організаційного та адміністративного порядку для виконання плану хлібозаготівель⁶⁶⁷.

20 грудня у 10 годин вечора посланці Кремля приїхали в Харків. Одразу ж відбулося засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке тривало до чотирьох годин ранку. Короткі записи виступів С. Косіора, М. Хатаєвича, Р. Терехова у щоденнику поїздки Л. Кагановича дають можливість уявити картину суцільних обшуків, що охопили Україну. Виступаючі були переконані в тому, що збіжжя сховано селянами в «чорних» коморах або закопано в ямах.

Репресії в республіці набули нечуваного розмаху. В. Балицький доповів, що за чотири місяці від початку хлібозаготівель (з 1 липня до 15 листопада) у хлібозаготівельних справах було заарештовано 11 тис. осіб, а з 15 листопада по 15 грудня — 16 тис. Лише так званою «трійкою» (спецкомісією ЦК КП(б)У, створеною 21 листопада) були засуджені до розстрілу 108 осіб, справи ще на 100 знаходились на розгляді. Внаслідок обшуків за два тижні грудня співробітники ГПУ, уповноважені з хлібозаготівель і місцеві активісти виявили 7 тис. ям і 100 «чорних» комор, в яких знайшли 11 340 тонн збіжжя. Одночасно, провадив далі В. Балицький, чекісти «викрили великі повстанські угруповання польського походження, організовані урядом УНР» (Української Народної Республіки), арештували багато колишніх укапістів (членів УКП — Української комуністичної партії, розпущеної в 1925 р.), а також членів КП(б)У, студентів і викладачів київських вузів, працівників українського Трактороцентру. Тільки в колгоспах було виявлено 589 «угруповань, які саботували хлібоздачу та розкладали колгоспи».

Настрій московської комісії чітко висловив М. Чернов, що зажадав, щоб українські керівники розповіли про заходи впливу, вжиті до директорів радгоспів, які не виконали плану хлібоздачі. У відповідь С. Косіор відказав, що в деяких радгоспах хліба фактично не було, а якщо знімати й арештовувати за невиконання планів, то це довелося б робити стосовно практично всіх директорів.

Центральним на цьому засіданні став виступ Л. Кагановича, який пояснив свій приїзд зниженням планів хлібозаготівель і необхідністю «зламу» настроїв

⁶⁶⁶ Правда. — 1964. — 26 травня. Це свідчення самого Р. Терехова.

⁶⁶⁷ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 912. — Арк. 54.

українських працівників, що нібито не бажали заготовляти хліб. Він вимагав скасувати рішення ЦК КП(б)У від 29 листопада про створення різних колгоспних фондів, розіслати в усі райкоми партії пункт рішення ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. про арешт і притягання до суду кількох районних працівників України, зняти з роботи 10 уповноважених з хлібозаготівель і передати їхні справи про перебування в партії до Центральної контрольної комісії, арештувати та судити чотирьох «директорів радгоспів, які найбільш злісно зривають хлібоздачу». Крім того, ДПУ УСРР доручалося не лише виявляти «контрреволюційні організації», а й здійснювати поточну боротьбу за хліб. На практиці це означало, що чекісти приходили до колгоспних керівників і погрожували їм арештом, якщо вони не здали хліб.

По перерві до дванадцяти годин дня засідання політбюро ЦК КП(б)У продовжилося. На ньому стався конфлікт: Р. Терехов не хотів називати прізвища уповноважених із хлібозаготівель, які погано працювали, з чого Л. Каганович зробив висновок, що «харків'яни не мобілізувалися на виконання плану» і «обком пасує перед цим завданням». Можна припустити думку, що Р. Терехов внаслідок цього зіткнення втратив довіру Л. Кагановича.

Наприкінці засідання були схвалені заходи, запропоновані Л. Кагановичем раніше, а також прийнятий додатковий пункт про мобілізацію 140 осіб (серед них 40 військових) районними уповноваженими з хлібозаготівель. Скасовані рішення політбюро ЦК КП(б)У від 29 листопада (про колгоспні фонди) та від 15 грудня 1932 р. (про перевірочні групи для повторної перевірки радгоспних ресурсів та заборону вивозити посівні матеріали з радгоспів).

П. Постишев, С. Косіор, С. Реденс відряджалися на хлібозаготівлі в Дніпропетровську область, Л. Каганович, М. Чернов і В. Балицький — в Одеську, В. Чубар — у Чернігівську, М. Хатаєвичу був доручений нагляд за Харківською областю.

Повідомивши телеграмою Й. Сталіна про ці події, о п'ятій годині дня Л. Каганович поїхав в Одеську область. 22 грудня, одразу по приїзді, він провів нараду з членами бюро Одеського обкому партії. Перший секретар обкому М. Майоров розповів про серйозний опір селян хлібозаготівлям, заяви уповноважених щодо нереальності планів, «переродження» деяких сільських комуністів. Було вирішено провести наради секретарів райкомів, голів райвиконкомів, уповноважених ЦК і обкомів за групами районів (Одеса — 23 грудня, Вознесенськ — 24 грудня, Херсон — 25 грудня), а також опублікувати в обласній і районній пресі вирoki про розстріли за опір хлібозаготівлям та невиконання планів.

Потім Л. Каганович виїхав у райони. 23 грудня у телеграмі Й. Сталіну він просив скасувати рішення політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. Це рішення редагував В. Молотов, тому Л. Каганович потребував такої санкції. У телеграмі він пояснював своє прохання: «Сама постановка питання про створення і закріплення фондів, а також заборона перераховувати насінні фонди у хлібозаготівлі є легальним обґрунтуванням і оформленням закорінених настроїв про нереальність плану хлібозаготівель, хоча й не висловлюваних відкрито. З бесід з обласними працівниками, а також з відвідування сьогодні

районів і колгоспу ми переконалися, що турботи про фонди, в тому числі й насіннєві, серйозним чином гальмують і псують справу хлібозаготівлі. Ці настрої живляться постановою ЦК КП(б)У від 18 листопада».

Курс на вилучення всіх фондів у рахунок хлібозаготівель залишав колгоспи без зернових запасів. Якщо зауважити, що у вигляді штрафів за невиконання хлібозаготівель, внаслідок варварських дій уповноважених і місцевих активістів, які застосовували масові обшуки, у селян забиралися будь-які продовольчі запаси, то повторення голоду в українському селі ставало неминучим.

Й. Сталін і Л. Каганович знали про ситуацію на місцях і свідомо санкціонували такі дії низових працівників. На нараді секретарів райкомів партії Одеської групи районів Л. Каганович говорив: «Хлібозаготівля — найкращий іспит для партійця. Знущення — збирати по півпудика авансів (зерно, яке роздали голодуючим селянам від початку жнив — *Авт.*) і проминати засипані колгоспні фонди. Рішення ЦК КП(б)У від 18 і 29 листопада скасовані. Та чи це означає, що ми не повинні збирати насіння? Ні. Насіння треба зібрати, але після виконання плану хлібозаготівель. За насіння треба битися. І, можливо, доведеться піти на шлях самообкладання колгоспників... У багатьох секретарів нема ясності — що можна і чого не можна. Їх з минулого року мамка на перегінах гепнула... Й ось бояться “перекручування”».

Українське прислів'я каже: «Крути, та не перекручуй». А вони вирішили «зовсім не крутить» (*сміх*). По пиці бити ніколи не слід. Та вміло проведені обшуки, і не тільки в одноосібників, а й колгоспників, робітників, комуністів — це не перегин. Треба село взяти у такий «штос», щоб самі селяни розкрили ями. Тим, хто добровільно розгорне ями, треба дати амністію... Хто не вміє бачити класового ворога під машкарою колгоспника, той не більшовик, а народник, есер. Комуніст без ідейної політичної озброєності — міщанин. Або соціалістичний колгосп, або селянська спілка».

Після наради Л. Каганович зустрівся із співробітниками органів держбезпеки, вимагаючи більш активної їхньої участі у хлібозаготівлях. 24–25 грудня він об'їздив кілька районів Одеської області, поставивши перед місцевими працівниками такі головні завдання: «1) вивезти наявність хліба з комор, хоча б він зберігався під виглядом різних фондів, 2) прискорити обмолот, 3) шукати розкрадений хліб, насамперед в одноосібників. І шукати так, щоб самі добровільно розкривали ями, бо інакше в нас не вистачить сил перекопати всю землю».

26 грудня політбюро ЦК ВКП(б) затвердило пропозиції Л. Кагановича і В. Балицького про висилку 500 селянських родин з Одеської області. Одночасно, на прохання С. Косіора, Й. Сталін дозволив виселити 300 сімейств «куркулів» з Чернігівської області. 27 грудня П. Постишев повідомив Й. Сталіна про організовані ним масові арешти возів збіжжя на зсипні пункти в Дніпропетровській області.

Цього ж дня Л. Каганович повернувся до Одеси, де провів нове засідання обкому партії. Були прийняті рішення про висилку 500 родин «саботажників» хлібозаготівель, а також 500 голів селянських родин. 50 виключених з партії комуністів відправляли у концтабір. 500 селянських господарств позбавлялися

садиби, їхнє майно розпродавали. Планувалося кілька показових судових процесів з публікацією вироків у районній та обласній пресі. З партії виключали секретаря Жовтневого райкому, а решту секретарів райкомів попереджали, що коли вони впродовж 2–3 днів не доможуться зламу, то їм буде загрожувати така ж доля. Для посиленого вивезення хліба з дальніх сіл області відкривалися 32 глибинні хлібоприймальні пункти.

28 грудня о четвертій годині дня Л. Каганович виїхав у Харків. Дорогою він приймав у своєму вагоні керівників Вознесенського та Зинов'ївського районів Одеської області. Мабуть, він також зустрівся на станції Знам'янка з П. Постишевим, який передав йому свої пропозиції з посилення хлібозаготівель у Дніпропетровській області. Саме тут були одержані шифровки від Й. Сталіна, який схвалив всі дії Л. Кагановича.

29 грудня у Харкові Л. Каганович взяв участь у засіданні політбюро ЦК КП(б)У, на якому були присутні С. Косіор, М. Хатаєвич, В. Балицький, Р. Терехов, О. Шліхтер. Після виступів республіканських лідерів Л. Каганович проаналізував особливості економічної та політичної ситуації в країні. Він одразу заявив про те, що першою заповіддю українських керівників було збирання хліба, а другою — збирання насіння.

Далі він прокоментував прохання одного з секретарів ЦК КП(б)У (либонь, С. Косіора чи М.Хатаєвича) про зниження плану хлібозаготівель для України на 10 млн. пудів (162 тис. тонн), щоб розгорнути колгоспну торгівлю. Л. Каганович сказав, що колгоспна торгівля була запроваджена у травні 1932 р. з метою «заспокоїти розбуялого українського селянина», а також щоб надати нерентабельним колгоспам можливість одержати хоч якісь прибутки для розподілу між селянами. Однак «зачепити» селянина «за інтерес» не вдалося, і торгівля виявилася «проти» політики радянського керівництва. Селянин-індивідуал дбав сам про себе, а колгоспник вважав, що колгосп має його забезпечувати. За соціальним становищем селянин став колективістом, а за свідомістю ще залишався власником. Тому Компартія мусить організовано провадити сівбу і збирання врожаю. Та Північно-Кавказький крайком партії і ЦК КП(б)У «відірвалися» від колгоспного життя, від Москви, членів ЦК ВКП(б), і лише наприкінці року Б. Шеболдаєв і С. Косіор зрозуміли, як треба заготовлювати хліб і поводитись стосовно колгоспних фондів.

Натяки Л. Кагановича на те, що регіональні лідери не зрозуміли чи не хотіли здійснювати курсу Й. Сталіна, були цілком очевидні. Недаремно він повторив слова Й. Сталіна про те, що коли в колгоспах сидять соціалісти, то колгоспи соціалістичні, а якщо там «вороги», то колгоспи капіталістичні. «Якщо ми ними (колгоспами — *Авт.*) не керуємо, — стверджував Л. Каганович, — то ними керують вороги. Класова боротьба до того загострилася, що не може бути нейтрального».

Він підкреслював, що «ворог» змінив тактику, діяв «тихою сапою», перейшов до саботажу і шкідництва. За таких умов «дипломатія» місцевого керівництва (щодо хлібозаготівель), на яку відповідним чином не відреагували обкоми партії, була обдурюванням центру. Автори такої «м'якої» політики

домоглися максимуму репресій. «Чим вона скінчилася, товариші Шеболдаєв, Косіор, Хатаєвич?» — риторично питає Л. Каганович. Коли «посухи нема, врожай пристойний, якщо не кращий від 31 року», а хліба взяти не вдалось, — винні, на думку Л. Кагановича, не селяни, а комуністи-керівники. Природно, що їхньою провинною він вважав не голод внаслідок надмірних хлібозаготівель, а невиконання хлібозаготівельних планів. Наприкінці виступу Л. Каганович твердо зажадав від українських керівників виконати план хлібозаготівель на 15 січня 1933 р.

На засіданні було вирішено надіслати листи обкомам і райкомам партії про те, щоб упродовж 5–10 днів колгоспи, які не виконали плану хлібозаготівель, здали все збіжжя, з насінневими фондами включно. Затримка з виконанням цих вимог розцінювалася як саботаж з боку районного керівництва. М. Хатаєвич підготував проект листа про факти перегинів і хуліганства під час хлібозаготівельної кампанії, та ним знехтували, побоюючись, що він стане гальмом для хлібозаготівель. Натомість схвалили розпродаж всього майна, позбавлення садибною землею та будівель «найбільш злісно саботуючих хлібоздачу одноосібників» по Харківській області у кількості 1000 господарств, по Дніпропетровській — 500 родин, а також висилку з Дніпропетровської області 700 селянських родин. Увечері 29 грудня 1932 р. Л. Каганович виїхав з Харкова в Москву⁶⁶⁸.

1 січня 1933 р. політбюро ЦКВ КП(б) ухвалило рішення «Про хлібозаготівлі на Україні», в якому йшлося: «Запропонувати ЦК КП(б)У та РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що: а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не будуть піддаватися репресіям; б) щодо колгоспів, колгоспників і одноосібників, які вперто продовжують ховати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться щонайсуровіші заходи стягнень, передбачені постановою ЦКВ і РНК СРСР від 7-го серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності»».

Одночасно було прийнято пропозицію ЦК КП(б)У вислати з 20–25 сіл районів, які відстали у хлібозаготівлях, 700 селянських родин. Заступнику голови ДПУ УСРР К. Карлсону та С. Реденсу доручалось організувати висилку на Північ 700 «злісних елементів і куркулів» без родин. ЦК КП(б)У мав скласти список 50 виключених з партії для негайного відправлення у концтабір. 3 січня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло нову пропозицію ЦК КП(б)У про додаткову висилку на Північ 400 сімейств з Харківської області та 40 виключених з партії⁶⁶⁹. Це посилює застосування репресивних заходів у республіці. Якщо в

⁶⁶⁸ Там само. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 215. — Арк. 1–3, 5–8, 10–17, 23–33; Спр. 232. — Арк. 42, 45–48, 53–53 зв., 56, 62; Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 14. — Арк. 43; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 238. — Арк. 179–181.

⁶⁶⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 308–309; РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 913. — Арк. 11, 14; Оп. 162. — Спр. 14. — Арк. 45; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 281. — Арк. 1–3, 7.

грудні 1932 р. за відмову від здавання хліба в Україні (без Вінницької та Донецької областей) було репресовано 8 407 осіб, то за другу половину січня 1933 р. по 153 районах УСРР — 2 709 осіб, з них 56 розстріляно за «контрреволюційний саботаж»⁶⁷⁰.

7–12 січня 1933 р. в Москві проходив об'єднаний пленум ЦК і ЦК ВКП(б). Ретельно спланований Й. Сталіним, він мав продемонструвати суспільству та Компартії правильність «генерального курсу» радянського керівництва. Недавном на пленумі було оголошено про успішне виконання плану першої п'ятирічки. Одночасно Й. Сталін й Л. Каганович політично обґрунтували доцільність масових репресій в умовах складної для влади хлібозаготівельної кампанії.

Й. Сталін виступав на пленумі кілька разів, детально викладаючи своє бачення політичної ситуації в країні. На його думку, найважливішим наслідком політики, яка провадилася останніми роками, стала перемога колективізації, в основному завершеної. Тепер наголос у політиці Компартії на селі переносився на організацію праці у колгоспах і підняття врожайності. Й. Сталін спеціально обґрунтував тезу про вигідність об'єднаної в колгоспах праці селян порівняно з індивідуальним господарюванням. Досягненням колективізації він назвав заміну традиційних для сільського господарства сохи, ручної сівби, серпа й коси трактором, механізованою сівалкою, комбайном. Інших доказів вигідності колгоспного ладу не наводилося.

Водночас Й. Сталін стверджував, що сільське господарство потерпало від старої, приватновласницької свідомості колгоспників. Цю «пережиткову» свідомість використовували «колишні люди» з експлуататорських класів для організації масового розкрадання. Отож тим «розхитувалася» основа соціалістичного ладу — суспільна власність. Комуністи боролися за те, щоб закріпити нові соціалістичні форми господарювання. Тому був виданий закон про охорону суспільної власності (від 7 серпня 1932 р.). Для того, щоб «розбити злочинські махінації решток конаючих класів», необхідна сильна і потужна диктатура пролетаріату. В зв'язку з цим Й. Сталін підкреслив безпідставність ідей про знищення класового суспільства та відмирання держави, які з'являються у декого. Зі сталінського корегування марксизму (як відомо, К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що держава відмирає в міру переходу суспільства до комунізму) впливав висновок про те, що необхідно максимально посилити державну владу, щоб «покінчити» з «колишніми елементами» швидко й без особливих жертв. Теоретичні положення Й. Сталін супроводжував оцінкою поточної хлібозаготівельної кампанії. Він прямо заявив, що валовий збір зерна в 1932 р. був більший, ніж у 1931 р., але хлібозаготівлі здійснювалися важко. Першою причиною цього він вважав дозвіл колгоспам торгувати хлібом. Допущення «квазіринкових» відносин в економіку, за логікою Сталіна, призвело до негативних наслідків, оскільки комуністи на місцях пішли на повіді в селян, що притримували збіжжя для продажу і тому не здавали його державі. Політбюро ЦК

⁶⁷⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 50.

ВКП(б) і РНК СРСР, своєю чергою, переоцінили «ленінський гарт і прозорливість наших працівників на місцях».

Таким чином, «працівники на місцях» знов виявилися винними в тому, що не розуміли та перекручували «генеральну лінію». Їхня провина полягала й у тому, що вони не усвідомили необхідності перебрати на себе керівництво колгоспами, а також допомогти колгоспникам у розвитку господарства на основі науки та техніки. Колишні білі офіцери, петлюрівці та взагалі вороги радянської влади «тихою сапою» проникли у колгоспи і стали «верховодити» в них, скориставшись відсутністю класової пильності у місцевих комуністів. Колгоспи являли собою готову форму масової організації селян. Питання полягало в тому, хто очолить колгоспи — комуністи чи «вороги робітників і селян». «Нейтральних колгоспів», а отже, й «нейтральних колгоспників», на погляд Й. Сталіна, бути не могло. На мою думку, міркування Й. Сталіна про неможливість «нейтральних колгоспів» були своєрідним теоретичним містком до характерної для цих років підміни поняття «класовий ворог» дефініцією «ворог народу»⁶⁷¹. Будь-який колгоспник, комуніст, а тим більше одноосібник чи «колишня людина» могли бути звинувачені в «антирадянізмі», якщо вони не хотіли виконувати, наприклад, хлібозаготівлі. За такого «червоно-білого» бачення ситуації керівництво компартії опинялося по один бік «класових барикад», а решта суспільства вкупі з більшістю самої компартії — по інший.

Позаяк низові партійно-радянські структури не могли ефективно здійснювати «генеральний курс» партії, необхідно було мати на місцях паралельну контролюючу владну структуру, напряду підлеглу центрові. Тому одним з головних на пленумі було питання про створення політичних відділів при МТС і радгоспах. З доповіддю з цього питання виступав Л. Каганович, який конкретизував твердження, висловлені Й. Сталіним. Л. Каганович розпочав з прикладів успішної праці окремих колгоспів, де селянам живеться заможнo, і заявив, що в розстановці класових сил позиції компартії сильні як ніколи. Але гостра класова боротьба тривала. Про це говорив Й. Сталін на об'єднаному засіданні політбюро ЦК КП(б)У і президії ЦКК 27 листопада 1932 р. Саме він зробив висновок про те, що проти класових ворогів необхідно застосовувати всю силу і потугу пролетарської диктатури. Труднощі хлібозаготівель Й. Сталін пояснив двома обставинами: «а) проникненням у колгоспи і радгоспи антирадянських елементів і організацією там шкідництва, саботажу та б) хибним, немарксистським підходом значної частини наших сільських комуністів до колгоспів і радгоспів».

Л. Каганович, наголосивши на ролі Й. Сталіна у проведенні твердого курсу на придушення опору хлібозаготівлям, повторив уже висловлені ним на Північному Кавказі та в Україні ідеї про боротьбу з «куркульською психологією». Він знов засудив дії місцевих працівників з утворення колгоспних фондів, а також відзначив, що виконання плану хлібозаготівель є найпершою заповіддю

⁶⁷¹ З цього питання див.: *Kuromia H. Ukraine and Russia in the 1930s // Harvard Ukrainian Studies.* — 1994. — V. 18 (3/4) (December). — P. 331; *Kuromia H. Freedom and Terror in Donbass. A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s.* — Cambridge University Press, 1998. — P. 151.

комуніста, засобом згуртування відданих радянській владі людей. Якщо в промисловості політичне виховання і підйом мас (малися на увазі соціалістичне змагання та ударництво) йшли паралельно з опануванням нової техніки, то на селі компартія «дуже відстала». Сільські більшовицькі осередки не відокремлені «китайською стіною» від дрібнобуржуазного селянського середовища, отож у багатьох випадках починають обманювати державу, протиставляти їй власні інтереси. Тому Й. Сталін і вніс у ЦК ВКП(б) пропозицію про організацію політвідділів МТС і радгоспів. Вони мають забезпечити «партійне око і контроль» на селі. Недаремно комісія ЦК ВКП(б) на чолі з Л. Кагановичем на вказівку Й. Сталіна персонально відбирала першу тисячу працівників політвідділів, серед них чимало військових. Їхнім головним завданням була боротьба зі злочинцями та шкідниками, розкрадачами суспільної власності, що «політично згуртовувало і перевиховувало» колгоспників. А для більшої ефективності партійної роботи на селі необхідний безпартійний актив колгоспників, «який буде разом з нами битися в усіх і всіляких випадках», — завершував свій ланцюжок міркувань Л. Каганович. Таким чином, політвідділи були покликані посилити вплив Компартії на селі, а також забезпечити контроль центру над низовими ланками партійно-радянських структур.

П. Постишев присвятив свою промову на пленумі недолікам роботи місцевих парторганізацій, ґрунтуючись на враженнях від поїздок у Нижньо-Волзький край і Дніпропетровську область України. Його різку критику місцевих комуністів і керівників вочевидь надихав Й. Сталін, який неодноразово переривав П. Постишева різними репліками, демонструючи цілковите схвалення цього відверто брутального та жорстокого виступу.

Регіональні керівники С. Косіор, В. Чубар, Б. Шеболдаєв повністю підтримали «генеральний курс» Й. Сталіна та його групи, критикуючи «правих», особливо М. Томського (саме його Й. Сталін обрав за чергову мішень політичних звинувачень), а також «викрити» незадовго до пленуму групу Ейсмонта-Толмачова-Смирнова.

Б. Шеболдаєв спеціально відзначив роль Й. Сталіна у мобілізації наступу Північно-Кавказької партійної організації на «класового ворога». Основним методом цього наступу був державний примус, тобто арешти, розстріли, виселення цілих станиць, а також виключення з партії більш ніж половини складу місцевих осередків. Перший секретар Північно-Кавказького крайкому навіть процитував уривок з листа розстріляного Котова, в якому той після першого вироку до 10 років ув'язнення писав: «Якщо хто тобі (секретареві райкому партії) розповів з присутніх на суді, як реагувала маса на рішення суду, то стане зрозуміло, що ми всі не заслугоували на таку кару. Я цим не хочу сказати, що ми обдурювали маси, підлаштовувалися під маси. Я, наприклад, особисто зі свого боку, коли брав участь у роздаванні двох натуральних авансів (а вони видали спочатку один аванс відкрито, а другий таємно)..., то не мав цього на увазі. Мені й більшості з нас, засуджених, хотілося стимулювати виконання господарсько-політичних кампаній. Це найголовніше». Б. Шеболдаєв розцінив висловлювання нещасного Котова як «скочуння до позицій класового ворога».

С. Косіор і В. Чубар одностайно піддали критиці «правий ухил» М. Томського, а також повідомили про величезні успіхи першої п'ятирічки в Україні.

В індустріалізації були досягнуті колосальні результати: споруджений Дніпрогес, тривало будівництво чотирьох потужних металургійних заводів, найбільшого в світі Краматорського заводу важкого машинобудування, великих турбінного і танкового заводів у Харкові, Луганського паровозобудівного заводу, значної кількості коксохімічних і хімічних заводів. Помітно зросла енергетична база промисловості, на полях республіки працювали 36 тис. тракторів.

Ці успіхи завдавали «важкого удару» по заявах українських націоналістів про те, що «більшовики грабують і спустошують багатющу хлібну Україну». Навпаки, комуністам вдалося ліквідувати безробіття, вони вирішують найгострішу проблему перенаселення Поділля та Волині. Говорячи про правильність цієї політики, приховуючи реалії України, що голодувала, С. Косіор не посоромився відвертої брехні та проголосив: «...з документами в руках можемо стверджувати, що з кожним роком у нас становище робітничого класу і селянських мас безперервно поліпшується».

Труднощі хлібозаготівель, які численні «ліві та праві опозиціонери» розцінювали як наслідок хибної політики партії, на його думку, були спричинені винятково «вадами нашого практичного керівництва на місцях». Лінія та вказівки ЦК вірні, підкреслював С. Косіор, але українські комуністи їх «вповні не засвоїли, не зрозуміли, не зуміли втілити в життя так, як того вимагав Центральний Комітет».

Після такої улесливої заяви настала черга «каяття» в тому, що керівництво КП(б)У «прогавило» проникнення ворожих елементів у колгоспи, «засміченість» партійних лав, активізацію націоналістичних контрреволюційних організацій. виправлення допущених помилок необхідне для того, щоб надалі наступати на «фронті соціалістичного будівництва на ворожі класові елементи».

Першому секретареві ЦК КП(б)У вторував В. Чубар. Він сказав, що успіхи індустріалізації України супроводжувалися запеклою класовою боротьбою, яку куркульство розгорнуло проти колективізації. Не деградація сільського господарства та хронічний брак кормів призвели до величезних втрат у тваринництві. В усьому було винне масове винищення худоби, що вчинили «відсталі елементи селянства під впливом куркульської агітації, куркульської боротьби проти колективізації». «Не оволодівши колгоспами», керівництво республіки допустилося значних втрат кінського складу, збіжжя, сільськогосподарських машин. Перехід на районну систему в 1930 р. послабив централізований вплив на місцеві партійно-радянські органи. Ці помилки довелося виправляти Й. Сталіну та В. Молотову, наполяганням яких в Україні були утворені області. Постанова ЦК ВКП(б) про політвідділи МТС покликана відіграти вирішальну роль у зміцненні низових кадрів, очищенні місцевих парторганізацій від ворожих елементів, більшовицькому вихованні колгоспників. Недоліки та помилки українського керівництва В. Чубар обіцяв виправити в 1933 р. Він повторив сталінську думку про необхідність перетворити Україну з відсталого району СРСР на передовий у справі побудови соціалістичного суспільства⁶⁷².

⁶⁷² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 514, вип. I. — Арк. 9, 12–12 зв., 33–34 зв., 42–43, 50 зв.–52; Вип. II. — Арк. 3–3 зв., 4 об.–9 зв., 17 зв.–20.

З українських керманічів тільки М. Скрипник, якого вже піддали політичному остракізмові в цитованій постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 15 грудня 1932 р., хотів виступити проти Й. Сталіна. Під час пленуму М. Скрипник казав своїй дружині Марії Миколаївні, що має намір різко висловитися про національну політику, яку Й. Сталін провадив в Україні. Але з якихось, поки не відомих нам причин, він цього не зробив⁶⁷³.

Визнання С. Косіором і В. Чубарем на пленумі ЦК ВКП(б) власних помилок і безумовна підтримка ними сталінського курсу були поціновані Кремлем, хоч і не применшили його незадоволення станом справ в Україні. В останній день пленуму, 12 січня, політбюро ЦК ВКП(б) вирішило знизити для України план хлібозаготівель з урожаю 1932 р. на 28 млн. пудів (456 400 тонн). Остаточний план хлібозаготівель у республіці мав становити 260 млн. пудів (4,238 млн. тонн). План знижувався також для Північного Кавказу на 2 млн. пудів (32 600 тонн), Уральської області та Казахстану — по 500 тис. пудів (8 150 тонн)⁶⁷⁴.

Подальші дії «вождя» та його соратників демонстрували цілковиту нелюдність і аморальність. 14 січня політбюро ЦК КП(б)У вирішило продовжити хлібозаготівлі у Вінницькій та Київській областях, які виконали річний план. Обкомам партії цих областей було вказано, що вони повинні домогтися планових показників у кожному районі, селі, колгоспі. Для перевірки виконання цієї директиви до Києва та Вінниці послали М. Скрипника.

Справа була не тільки в бажанні забезпечити план республіки хлібом саме цих областей. На 1 січня 1933 р. державні запаси зерна в СРСР сягнули максимуму — 3,034 млн. тонн⁶⁷⁵. Та розрахунки показували, що запаси хліба будуть різко зменшуватися внаслідок величезного внутрішнього споживання. Упродовж 1932 р. зростала кількість людей, які знаходилися на централізованому постачанні, що серйозно загрожувало всій продовольчо-картковій системі. На кінець року в СРСР понад 40 млн. осіб мали продовольчі картки.

У листопаді-грудні 1932 р. радянське керівництво прийняло кілька рішень, які повинні були знизити плінність робочої сили та закріпити робітників на підприємствах, а також домогтися там більш твердої виробничої дисципліни, «розвантажити» міста від «зайвих», на думку влади, елементів і скоротити кількість осіб, які мали право на продовольчі картки. Постанова РНК СРСР від 15 листопада 1932 р. передбачала за прогул на виробництві негайне звільнення, виселення порушників з місця проживання і позбавлення продовольчих карток. Постанова від 4 грудня надавала підприємствам право самим вирішувати, кого

⁶⁷³ М.М. Скрипник відповіла, що коли М.О. Скрипник виступить з такою критикою Сталіна, то вона викинеється з вікна, покінчить життя самогубством. Можливо, саме ця погроза зупинила Скрипника. Див.: Советское руководство. Переписка. 1928–1941 гг. — М., 1999. — С. 244.

⁶⁷⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 913. — Арк. 15.

⁶⁷⁵ Див.: *Davies R.W., Tauger M.B., Wheatcroft S.G.* Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932–1933 // *Slavic Review*. — V. 54, No. 3 (Fall 1995). — P. 652.

слід позбавити карток, а також мала на меті виявити «мертві душі», шляхом обману внесені до списків домових комітетів на продовольчі картки⁶⁷⁶.

23 листопада 1932 р., за день до свого призначення особливоуповноваженим ОДПУ СРСР в Україні, В. Балицький надіслав Й. Сталінові службову записку, в якій повідомляв, що комісія політбюро ЦК ВКП(б) з паспортної системи та розвантаження міст від зайвих елементів визнала недосконалим порядок посвідчення особи. Особу посвідчував будь-який документ, навіть довідка, яку видали житло-управління та сільради. «Цих самих документів достатньо і для прописки, і для одержання продовольчої картки, — зауважував В. Балицький, — що надає найсприятливішого ґрунту для зловживань, позаяк житлоуправління, на підставі ними ж виданих документів, самі здійснюють прописку і видають картки»⁶⁷⁷. 27 грудня був запроваджений державний паспорт. Усі дорослі міські мешканці одержали паспорти, видані службами НКВС. Ці паспорти були дійсні лише за наявності прописки. Міста поділили на дві категорії: «закриті» та «відкриті». «Закриті» (Москва, Ленінград, Київ, Одеса, Мінськ, Владивосток, Харків, Ростов-на-Дону) мали привілеї у постачанні. Прописку в «закритому» місті можна було одержати або народившись в ньому, або пошлюбившись з мешканцем цього міста, або ставши до праці «за прописку». У «відкритих» містах прописку одержати було легше. Прописка визначала переваги міського мешканця: соціальне страхування, право на житло, продуктову картку.

За цих умов загальносоюзні органи зменшили план хлібопостачання України на перший квартал 1933 р. Потреба республіки у борошні задовольнялась переважно за рахунок мірчукового збору, план якого виконувався лише на 35%. 16 січня політбюро ЦК ВКП(б) відхилило пропозицію І. Акулова про видачу в Донбасі м'яса 3 рази на місяць, зберігши давній порядок видачі — один раз на місяць⁶⁷⁸. Практично одночасно були ухвалені рішення з організації весняної сівби в Україні та на Північному Кавказі. В Україні був створений під головуванням С. Косіора Комітет з весняної сівби, до якого увійшли М. Хатаєвич, В. Чубар, С. Реденс, О. Одинцов і уповноважений Наркомату радгоспів СРСР. Комітет одразу ж призначив посівні трійки в Одеській і Дніпропетровській областях з обласних керівних працівників⁶⁷⁹.

19 січня політбюро ЦК ВКП(б) затвердило державний план заготівель зернових культур з урожаю 1933 р. В усьому СРСР передбачалося заготовити 881 млн. пудів (14 360 300 тонн) у колгоспах і 130 млн. пудів (2 119 000 тонн) в одноосібному секторі. Україна мала забезпечити 232 млн. пудів (3 781 600 тонн) у колгоспах і 24 млн. пудів (391 200 тонн) в одноосібному секторі⁶⁸⁰. Таким чином, план заготівель збіжжя в Україні з урожаю 1933 р. був такий самий, як і

⁶⁷⁶ Черная книга коммунизма: Преступления, террор, репрессии. — М., 1999. — С. 180.

⁶⁷⁷ Архів Гуверівського інституту архівів. Центр зберігання сучасних документів. — Ф. 89, перелік 48, док. 25. — Арк. 1–2.

⁶⁷⁸ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 914. — Арк. 25; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 281. — Арк. 37, 131.

⁶⁷⁹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 914. — Арк. 26; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 281. — Арк. 39.

⁶⁸⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 914. — Арк. 45.

остаточний план 1932 р. Якщо порівняти ці цифри з прийнятим 6 травня 1932 р. планом обсягом 5,696 млн. тонн, то видно, що зменшення склало більш ніж 1,5 млн. тонн. Хоча частка України в загальносоюзних заготівлях знизилася з 31–35% у 1930–1931 рр. до 25% за планом на 1933 р., все ж таки вона продовжувала залишатися значною.

Та загальне зменшення планів було помітне. Без сумніву, радянське керівництво відреагувало на голод в Україні та інших регіонах країни, масштаби якого збільшувались. По-перше, хлібозаготівельний план відобразив реалістичніші погляди членів політбюро ЦК ВКП(б) на створення державних запасів збіжжя в країні. По-друге, мовчки визнавалося, що на селі, зокрема українському, величезних запасів нібито схованого від держави зерна не було. По-третє, судячи з цього рішення, Й. Сталін та інші керівники Компартії відчували неабияку тривогу за зруйноване їхньою політикою сільське господарство та майбутній урожай 1933 р. Але конкретні дії радянських лідерів демонстрували аж ніяк не турботу про рятування людей, які голодували та помирали. Наприкінці 1932 — на початку 1933 рр. селяни масово тікали в міста, а також виїздили з України в інші райони СРСР у пошуках хліба. Знаючи про це з повідомлень ОДПУ, керівники країни вирішили блокувати голодуючих селян, щоб запобігти поширенню інформації про голод, а також зростанню соціальної напруги у різних регіонах Радянського Союзу. Цілком вірогідно, що таке блокування було складовою державного терору, влаштованого групою Й. Сталіна в Україні наприкінці 1932 — на початку 1933 рр.

22 січня 1933 р. партійним і радянським організаціям, органам ОДПУ СРСР було розіслано директиву, підписану Й. Сталіним і В. Молотовим. У ній зазначалося, «що цей виїзд селян, як і виїзд з України минулого року, організований ворогами радянської влади, есерами й агентами Польщі з метою агітації «через селян» у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти радянської влади». В зв'язку з цим органам влади та ДПУ УСРР і Північного Кавказу наказувалося не пускати селян в інші райони, а органам держбезпеки Московської, Західної, Центрально-Чорноземної областей, Білорусі, Середньої та Нижньої Волги «негайно арештовувати «селян» України та Північного Кавказу, які проникли на Північ, і після того, як будуть відібрані контрреволюційні елементи, оселяти решту на місця їхнього проживання».

23 січня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло цю директиву та ухвалило рішення не повторювати помилок 1932 р. і не пропустити такого контрреволюційного заміру «ворогів радвлади». В. Балицький підписав відповідну вказівку органам ДПУ України. На залізничних станціях республіки повністю припинили продавати квитки на потяги. Транспортні відділи ДПУ відповідали за повернення селян-втікачів. Практично одночасно було вирішено в лютому очистити залізничний транспорт від «антирадянського елементу», що передбачало депортацію на Північ всіх виявлених «куркульських, петлюрівських та інших антирадянських контрреволюціонерів».

Внаслідок цих операцій, за відомостями ОДПУ СРСР з 22 квітня 1933 р., було 258 401 затриманих, 230 633 повернутих на місце проживання, 8743 — засуджених, 6196 — у фільтраційних таборах, 2823 — заслані в Сибір, 725 —

надіслані до Казахстану (до концтаборів), звільнених — 9282. З України затримали 37 924 особи, з них повернули до місця проживання — 34 433, залучили до судової відповідальності — 300, до Казахстану надіслали — 579, звільнили — 2612⁶⁸¹.

Наростання голоду та новий закрут надзвичайно важкої соціально-економічної кризи посилили незадоволення Й. Сталіна керівниками регіонів, особливо тих, які не виконали плану хлібозаготівель, а також відчували гострий брак продовольства. Одержавши однастайну політичну підтримку на січневому пленумі ЦК ВКП(б), Й. Сталін одразу ж розпочав зміну республіканських кадрів. 21 січня звільнений з посади першого секретаря Казахського крайкому ВКП(б) П. Голощокін, а 24 січня з посади першого секретаря ЦК компартії Азербайджану і секретаря Закавказького крайкому В. Полонський⁶⁸².

Однак найбільш серйозні кадрові зміни сталися у керівництві України. Після переміщення в Україну восени 1932 р. І. Акулова, С. Саркісова, М. Хатаєвича та В. Балицького Й. Сталін продовжував «зміцнювати» республіку особисто відданими йому людьми, які змогли б виконувати плани хлібозаготівель і надійно контролювати ситуацію як у суспільстві, так і в самій КП(б)У. Від жовтня 1932 р. М. Хатаєвич напряму одержував вказівки від Й. Сталіна, обмінюючи С. Косіора та контролюючи дії останнього. Аналіз протоколів політбюро ЦК КП(б)У показує, що саме М. Хатаєвич виносив на розгляд українських керівників основні політичні питання і пропонував відповідні постанови. Та в кількох випадках (брошура, текст якої правив В. Молотов, а також листи на ім'я Й. Сталіна з проханнями зменшити плани хлібозаготівель в Україні) М. Хатаєвич показав себе людиною, не байдужою до «місцевих інтересів». Зіткнувшись з голодом, він зайняв більш реалістичну позицію, ніж Кремль.

Певно, це не сподобалось Й. Сталінові. До того ж наприкінці січня 1933 р. стало зрозуміло, що Україна знов не виконує плану хлібозаготівель. 24 січня політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення «Про зміцнення парторганізацій ЦК КП(б)У», в якому відзначалося: «ЦК ВКП(б) вважає доконаним, що парторганізації України не впорались із покладеним на них партією завданням організації хлібозаготівель і виконання плану хлібоздачі, незважаючи на триразове скорочення і без того скороченого плану. ЦК ВКП(б) вважає, що основними областями, які вирішують долю сільського господарства України і які треба насамперед зміцнити, є Одеська, Дніпропетровська та Харківська області. ЦК ВКП(б) ухвалює: 1) Намітити другим секретарем ЦК КП(б)У і першим секретарем Харківського обкому секретаря ЦК ВКП(б) т. Постишева.

⁶⁸¹ Famine in the USSR. 1929–1934. New Documentary Evidence / Historical Essay: Viktor Kondrashin, DVD, 2009. — С. 83; Див.: *Івницький Н.А.* Голод 1932–1933 гг.: хто винуват? // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 357; *Івницький Н.А.* Хлебозаготовки 1932–1933 годов и голод 1933 года // Голод-геноцид 1933 року в Україні: Іст.-політол. аналіз соц.-демогр. та морально-психол. наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф. Київ, 28 листоп. 1998 р.: Матеріали. — К.; Нью-Йорк, 2000. — С. 113–114; *Сергійчук В.* Міграційні процеси в Україні на початку 30-х років як наслідок голодомору // Там само. — С. 113–114; *Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии.* — М., 1999. — С. 170.

⁶⁸² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 914. — Арк. 9, 13.

2) Намітити першим секретарем Дніпропетровського обкому т. Хатаєвича із залишенням його одним із секретарів ЦК КП(б)У. 3) Намітити першим секретарем Одеського обкому т. Разумова. 4) Звільнити т.т. Майорова, Строганова та Терехова від посад, які вони нині обіймають, і направити їх у розпорядження ЦК ВКП(б). 5) Товаришам Постишеву, Хатаєвичу та Разумову стати до виконання своїх обов'язків з нової роботи не пізніше як 30 січня»⁶⁸³. За тиждень вирішили залишити Разумова першим секретарем Татарського обкому ВКП(б), а на посаду першого секретаря Одеського обкому партії призначити Є. Вегера — першого секретаря Кримського обкому ВКП(б)⁶⁸⁴.

Таким чином, Й. Сталін узяв під особистий контроль ситуацію в Україні. Як показали наступні події, П. Постишев, який залишався секретарем ЦК ВКП(б), контролював всі дії не лише українського керівництва, а й першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, члена політбюро ЦК ВКП(б). Вимога Й. Сталіна перетворити Україну на «справжню радянську фортецю» здійснювалася за допомогою економічних, адміністративних і репресивних заходів. На початку січня 1933 р. радянське керівництво встановило новий порядок державних заготівель: для колгоспів були запроваджені тверді погектарні норми здавання збіжжя. 6 лютого 1933 р., коли голод в Україні набув катастрофічних розмірів, політбюро ЦК ВКП(б) припинило в республіці хлібозаготівлі з урожаю 1932 р.⁶⁸⁵

Під час весняної сівби (березень-червень 1933 р.) ЦК ВКП(б) і РНК СРСР надали Україні 559 090 тонн зерна: 371 640 тонн насіння, 84 760 тонн продовольчої допомоги, 102 690 тонн фуражу⁶⁸⁶. Переважно це зерно було вилучено в селян у попередні місяці хлібозаготівель і знаходилося у державних коморах та сховищах на території України. Що ж до продовольчої допомоги, то її обсяг був менший за місячну потребу республіки в хлібі для осіб, які перебували на централізованому постачанні. Але надане насіння дозволило засіяти навесні 1933 р. майже на 2 млн. гектарів землі більше, ніж у 1932 р. Одночасно радянське керівництво різко збільшило поставки в Україну сільськогосподарської техніки. За 1933 р. кількість тракторів у республіці збільшилася на 15 тис., комбайнів — на 2,5 тис. Наприкінці року на українських полях працювали 48,5 тис. тракторів, 4,5 тис. комбайнів, близько 9 тис. вантажних автомашин⁶⁸⁷.

Під час весняної сівби, а також збирання врожаю керівництвом України було ініційовано нову хвилю колективізації. До колгоспів уже не загнали силою. Оскільки колгоспники на польових роботах отримували від держави хоч мізерне громадське харчування, а одноосібники лишалися напризволяще, відсоток колективізації впродовж 1933 р. зріс. На початку 1934 р. в Україні було усупільнено 85,5% всієї орної землі, а в 24 191 колгоспі перебувало 73% селянських господарств⁶⁸⁸.

⁶⁸³ Там само. — Арк. 13.

⁶⁸⁴ Там само. — Арк. 23.

⁶⁸⁵ Там само. — Спр. 915. — Арк. 16.

⁶⁸⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 405. — Арк. 5–6, 123.

⁶⁸⁷ Там само. — Спр. 420. — Арк. 5.

⁶⁸⁸ Там само. — Спр. 436. — Арк. 110.

Сприятливі кліматичні умови 1933 р. дозволили зібрати один з найкращих урожаїв за всі 1930-ті рр. За оцінками республіканських органів валовий збір зернових в Україні становив 22 264 тис. тонн — на 70% більше, ніж у 1932 р.⁶⁸⁹ Загальний обсяг державних заготівель хліба вираховувався у 5 890,9 тис. тонн, тобто 26% від валового збору. В українському селі залишили 16 373 тис. тонн хліба⁶⁹⁰, внаслідок чого широкомасштабний голод поступово припинився (хоча в обласних архівах України зберігаються документи про те, що люди пухли та помирили з голоду в 1934 і 1935 рр.).

Складовою політики радянського керівництва в Україні лишалися різноманітні адміністративні заходи, покликані поліпшити систему управління, а також посилити контроль над ситуацією на місцях. У першій половині 1933 р. на прохання П. Постишева в Україну було надіслано понад 100 відповідальних партійно-радянських працівників з різних регіонів СРСР. Спираючись на їхню підтримку, сталінський намісник здійснив серйозні кадрові перестановки в управлінських структурах республіки. Чимало усунутих з посад працівників, серед яких було багато вихідців із Західної України, репресували.

П. Постишев на пленумі ЦК КП(б)У в червні 1933 р. звинуватив цих людей у тому, що вони насаджували «культуру націоналістичну, шовіністичну, буржуазну культуру Донцових, Єфремових, Грушевських...». В їхніх руках опинилася справа українізації, і вони, стверджував П. Постишев, прикривали свою «шпигунську, диверсійну» діяльність гаслом «соборної України», а також «широкою спиною» одного з найстаріших членів політбюро ЦК КП(б)У М. Скрипника⁶⁹¹.

У 1927 р. на IX з'їзді КП(б)У М.Скрипник виступив з доповіддю про завдання культурного будівництва в Україні. Він відзначав: «Радянська Україна є П'ємонт для всього українського народу, розташованого на всій території етнографічної України... Ми проводимо культурно-господарське будівництво, яке являє собою приклад для гноблених мас західних українських земель, як справа будівництва соціалізму в нашій країні являє собою приклад і взірець для гноблених і пораблених мас усіх земель усієї земної кулі»⁶⁹².

Однак поширені в 1920-і рр. уявлення про радянську Україну як про П'ємонт для Західної України та своєрідний міст, яким комуністична революція перейде до країн Західної Європи, виявилися зовсім не потрібні радянському керівництву у першій половині 1930-х рр. Зростання загрози нової світової війни, події на Далекому Сході, прихід фашистів до влади у Німеччині, погіршення стосунків з Польщею примушували міняти акценти не лише у зовнішній, а й у внутрішній політиці. В умовах глибокої соціально-економічної кризи, яка охопила СРСР на початку 1930-х рр., Україна Й. Сталіну здавалася П'ємонтом для населення українських етнографічних земель в Росії⁶⁹³. Заклики М. Скрип-

⁶⁸⁹ Ця цифра була «біологічним» урожаєм, а не кількістю реально зібраного зерна.

⁶⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 436. — Арк. 124.

⁶⁹¹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 413. — Арк. 43.

⁶⁹² Там само.

⁶⁹³ Це вже відзначав Террі Мартін. Див.: *Martin T. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing // The Journal of Modern History.* — 1998. — № 70 (December). — P. 844–846.

ника українізувати деякі райони РСФРР нагадували своєю сутністю гасло «соборності України» і вочевидь суперечили централізації управління в Радянському Союзі.

Крім того, тих, хто незадоволений і опирається сталінській політиці в українському суспільстві та власне в Компартії, можна було звинуватити в «українському націоналізмі». Недаремно ще в лютому 1933 р. П. Постишев на пленумі ЦК КП(б)У говорив: «Згадайте оріхівських героїв, які агітували: «москалі хліб забирають, годі, посьорбали ми кукурудзяної юшки, хай Москва покуштує». Хіба мало було таких розмов в українських парторганізаціях?.. Вороги, які пролізли до партії, чудово зрозуміли, що інтереси пролетарської держави повинні для більшовиків бути на першому плані, і саме тому намагалися, у першу чергу, вдарити по цих інтересах держави». Далі П. Постишев заявив про серйозні помилки Наркомату освіти України, яким керував М. Скрипник, в українізації⁶⁹⁴.

Критикували М. Скрипника провокаційно відверто та брутально після 23 лютого 1933 р., коли відбулась його остання особиста зустріч з Й. Сталіним. М. Скрипник пробув у кабінеті Й. Сталіна 40 хвилин⁶⁹⁵. Ми не знаємо, про що йшла розмова. Але по цій зустрічі П. Постишев доклав максимум зусиль, щоб ім'я М. Скрипника асоціювалося з помилковістю національної політики, яку українське керівництво провадило до певної міри самостійно. Політичне цькування М. Скрипника призвело до його самогубства.

Щоб подолати незадоволення і опір низових партійно-радянських працівників, в українській компартії була оголошена «чистка». До 15 жовтня 1933 р. її пройшли 120 тис. комуністів, з-поміж яких 27,5 тис. (23%) були «вичищені» як «класово ворожі елементи». Впродовж десяти місяців 1933 р. ЦК КП(б)У надіслав в обкоми 233 нових працівники. На керівну районну роботу відряджене 1 340 осіб. Призначено 278 нових секретарів райкомів (70% від загальної кількості).

Стало набагато більше відповідальних партійних працівників безпосередньо в колгоспах. Якщо на 1 січня 1933 р. у колгоспах республіки було 7 908 секретарів партосередків і кандидатських груп, то на 1 листопада їх кількість зросла до 10 365. Крім того, до колгоспів спрямовані 6 500 партійних організаторів і 16 500 парторгів бригад. Загалом з обласних і районних центрів надіслано до колгоспних осередків 15 929 осіб, з яких 3 592 — на постійну роботу головами колгоспів, секретарями партосередків і парторгамі колгоспів⁶⁹⁶.

На початку року в республіці з'явилась паралельна до райкомів партії контролююча управлінська структура — політвідділи МТС. П. Постишев особисто затверджував начальників політвідділів, у переважній більшості військових політпрацівників. Була також запроваджена посада заступника начальника політвідділу МТС з ДПУ. Основним їх завданням стала «чистка класово воро-

⁶⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 413. — Арк. 29 об.

⁶⁹⁵ Див.: Ист. архив. — 1994. — № 6; 1995. — № 2–6; 1996. — № 2–6; 1997. — № 1; 1998. — № 4.

⁶⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 13; спр. 436. — Арк. 287.

жих елементів». Розмах репресивних заходів, здійснених ними в 1933 р., величезний. Після організації у березні 649 політвідділів МТС і 203 політвідділів радгоспів пройшла перевірка кадрів. По 455 МТС «вчищено» 8 691 особу, чи 26,1% перевірених, тобто «політична перевірка» охопила приблизно 33 300 працівників. Якщо екстраполювати ці цифри на всі МТС, то «перевірено» близько 47 тис. людей. Тільки серед директорів МТС зняли з посади 400⁶⁹⁷.

Ще значнішим був масштаб репресій у колгоспах. Наслідки «чистки» управлінського апарату 11 420 колгоспів, проведеної політвідділами 455 МТС, відображені у таблиці⁶⁹⁸:

Назва посади	Кількість перевірених	«Вчищено» та знято з посади	% «вчищених» до загальної кількості перевірених
Голова колгоспу	11 420	6 089	53,3
Завгосп	9 651	4 928	51,1
Члени правління колгоспів	34 092	6 372	18,7
Бухгалтер, рахівник	14 244	3 409	23,2
Комірник	11 221	4 397	39,5
Конюх	61 774	12 359	20,0
Зав. товарною фермою	5 757	1 830	31,6
Бригадир	33 213	8 748	23,5
Рахівник у бригаді	21 867	3 763	17,2

Крім управлінців, з цих колгоспів «вчистили» 38 030 осіб. Загальна кількість «вчищених» з колгоспів у районах діяльності 455 МТС становила 89 926, тобто в середньому на кожний колгосп припало 8 осіб⁶⁹⁹. З урахуванням того, що в Україні на той час було 24 191 колгосп, «вчищених» налічувалося 193 528 осіб.

По 443 радгоспах було перевірено 95 517 осіб, з яких «вчищено» 14 680 (15,4%). З посад знято 60% директорів радгоспів Наркомату радгоспів і 42% — Наркомату землеробства. Суцільна перевірка сільськогосподарських кадрів охопила 74 тис. трактористів республіки, з яких 6 400 знято з роботи, а також 5 820 шоферів, з-поміж яких «вчищено» 765⁷⁰⁰.

У 1933 р. ЦК КП(б)У та обкоми партії перевірили систему Заготзерна — працівників зсипних пунктів, елеваторів, міжрайонних і обласних контор. 3 9215 перевірених знято з роботи 1041, зокрема 500 «активних петлюрівців,

⁶⁹⁷ Там само. — Арк. 141, 455.

⁶⁹⁸ Там само. — Арк. 147.

⁶⁹⁹ Там само. — Арк. 148.

⁷⁰⁰ Там само. — Арк. 457–458, 463.

білогвардійців, куркулів і торгівців», 300 «викритих у різного роду зловживаннях, крадіжках і шахрайстві», 241 «непридатного працівника», 150 «білогвардійських офіцерів». До системи Заготзерна спрямовано 850 «політично надійних працівників», а також 200 комуністів на посади завідуючих зсипними пунктами⁷⁰¹.

«Політичні перевірки» охопили систему споживчої кооперації, де з 45 тис. перевірених було знято з посад 4,1 тис. «розтратників, активних петлюрівців і білогвардійців, куркулів і торгівців». На їхнє місце до споживкооперації надіслано понад 3 тис. людей⁷⁰².

П. Постишев особисто ініціював і контролював «політичні перевірки» керівного складу різних управлінських структур в Україні. Зокрема, під час перевірки центрального та обласних апаратів Держплану України було знято з роботи 98 осіб, замість яких призначено 24 комуністи з вищою освітою. В Управлінні народногосподарського обліку РНК УСРР звільнений з посади 151 «меншовик, есер та інші класово ворожі елементи», а натомість скерований 21 комуніст з вищою освітою⁷⁰³.

Особливо ретельно ДПУ республіки провело «чистку» Наркомату землеробства (НКЗ), відповідальних працівників якого звинувачували у створенні голоду. На початку року там була викрита «контрреволюційна організація», а у червні 44 працівники зняли як «контрреволюційні націоналістичні елементи». Водночас замінили більшість завідуючих обласними земельними управліннями та керуючих обласними тракторними конторами. В серпні-вересні розгромили Всеукраїнську академію сільськогосподарських наук, президія якої була оновлена на 80–90%⁷⁰⁴. Репресій зазнали багато інших республіканських організацій та установ⁷⁰⁵.

Найбільші «досягнення» відзначалися на нижчих щаблях управлінських структур. П. Постишев на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У заявив про те, що з низових радянських установ «вичищено» близько 40 тис. працівників. До XII з'їзду КП(б)У (18–23 січня 1934 р.) у республіці було замінено 60% голів райвиконкомів і 60% голів сільрад⁷⁰⁶.

Перепаало й сільським комсомольцям. За 15 місяців, з листопада 1932 р. до січня 1934 р., із лав ЛКСМУ було виключено 57 655 осіб, переважно на селі.

⁷⁰¹ Там само. — Арк. 465.

⁷⁰² Там само. — Арк. 467.

⁷⁰³ Там само. — Арк. 469–470.

⁷⁰⁴ Там само. — Арк. 451; *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 129.

⁷⁰⁵ Див.: *Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С.* Сталінізм на Україні (20–30-ті роки). — К.; Едмонтон, 1991; *Касьянов Г., Даниленко В.* Сталінізм і українська інтелігенція (20–20-і рр.). — К., 1991; *Конквест Р.* Жнива скорботи: Рад. колективізація і голодомор. — К., 1993; *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії. — К., 1993; *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К., 1999.

⁷⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 421. — Арк. 165; спр. 436. — Арк. 474.

З міст до сіл спрямовано 2 500 секретарів колгоспних комсомольських осередків⁷⁰⁷.

Таким чином, у 1933 р. дії радянського керівництва визначили кілька пов'язаних між собою процесів, які відбувалися в українському суспільстві. По-перше, республіку охопив широкомасштабний голод, який призвів до загибелі від 3,5 до 4,5 млн. людей (прямі втрати населення). Додамо до цієї статистики значну кількість загиблих від голоду українців в РРФСР, зокрема на Кубані. Зрозуміло, що, не дивлячись на проблеми демографічної статистики, потрібно шукати шляхи для наукових підрахунків втрат українського населення в регіонах Росії.

По-друге, зміцніла політична структура, наріжним каменем якої стала колгоспна система, що проіснувала до 90-х років ХХ століття. По-третє, сталася справжня «кадрова революція». Надіслані з різних міст СРСР і Червоної Армії комуністи встановили безпосередній контроль над ситуацією в українському селі. По-четверте, «політичні перевірки» і репресивні «чистки» охопили всі щаблі республіканських управлінських структур, набувши особливого розмаху в колгоспах, радгоспах і МТС. Їх зазнали понад півмільйона людей, сотні тисяч потрапили до категорії «класово ворожих елементів». Загалом 1933 р. став одним з вирішальних моментів «радянзації» України, зміцнення в республіці сталінської політичної системи, а також посилення репресивності тоталітарного режиму.

Принагідно зауважимо, що аналіз документів вищих органів влади та управління СРСР та УСРР беззаперечно свідчить, що Й. Сталін і група його прибічників використала голод, спровокований їх політикою колективізації та розкуркулення, у політичних цілях. По-перше, комплекс заходів щодо вилучення хліба та продовольства, який застосовувався керівництвом Компартії в українському селі, націлювався не лише на створення великих державних запасів збіжжя, але й на злам опору українського суспільства політичному курсу. Якщо неупереджено вивчати сенс цих заходів, стає зрозуміло, що Й. Сталін та його соратники в умовах голодомору здійснювали масові репресивні акції проти українців в УСРР та в СРСР.

По-друге, вчені з різних країн світ заявляють, що після смерті В. Леніна Й. Сталін, відповідно до своїх уявлень, будував радянську систему влади та управління⁷⁰⁸. Характерною ознакою системи була зростаюча роль лідера/вождя, який від кінця 1929 р. — початку 1930 р. — визначав пріоритети у політичному курсі. Антидемократична влада, що на той час переростала на тиранію, дозволяла «вождю» перекладати провину за помилки у здійсненні політиці на

⁷⁰⁷ Там само. — Спр. 436. — Арк. 485–486.

⁷⁰⁸ Див.: *Хлевнюк О.В.* Политбюро: механизмы политической власти в 1930-е годы. М., 1996. Інші видання цієї книги: *О. Khlevniouk.* Le Cercle du Kremlin. Staline et el Bureau politique dans les ann?es 1930: les jeux du pouvoir. Paris, Le Seule, 1996; *Oleg W. Chlewnjuk.* Das Politburo. Mechanismen der politischen Macht in der Sowjetunion der drei?iger Jahre. Hamburger Edition, 1998; *Грегори П.* Политическая экономия сталинизма. М., 2006; *P. Gregory.* The Political Economy of Stalinism: Evidence from the Soviet Secret Archives. New York: Cambridge University Press. 2004.

соротників, або управлінців нижчих ланок управління в країні. Зокрема, на керівництво УСРР. Якщо хоча б схематично реконструювати логіку Й. Сталіна, стає зрозумілим, що він намагався «зняти» з себе відповідальність за політичний курс, що здійснювався в Україні, звинувачуючи українських посадовців у політичних помилках та невмінні управляти республікою. Логічно слідував висновок про персональну зміну керівників УСРР, а також необхідність встановити більш чітку структуру контролю за управлінням Україною. Це означало, що в умовах глибокої соціально-економічної кризи, породженої політикою колективізації та розкуркулення, Й. Сталін провокував кризу у відносинах центру влади в Кремлі з субцентром влади в Харкові з метою внести зміни в систему управління СРСР.

Сенс будь якої політичної кризи — у конфлікті мотивів та інтересів людей, а також структур, які беруть у ньому участь. Висловимо припущення, що Й. Сталін навмисно зосереджував важелі управління УСРР у своїх руках, долаючи субцентр влади з метою збереження та посилення власної влади. У контексті сталінської логіки підкреслимо кілька особливостей його політичних дій. В Україні репресивні акції проти населення здійснювали особисто найближчі соратники Й. Сталіна: працювали хлібозаготівельні комісії на чолі з В. Молотовим, Л. Кагановичем, П. Постишевим. Це не означає, що управлінські структури УСРР, починаючи з республіканського рівня й закінчуючи сільськими партосередками та сільрадами, не брали участі у репресіях. Але для нашої теми безпосередня участь в них вищих політичних керівників СРСР має особливе значення: вони не тільки віддавали команди, але особисто брали участь у тих чи інших формах нищення людей.

Крім того, призначення П. Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У та його наступні дії щодо контролю за поведінкою керівництва УСРР, зокрема С. Косіра, який був членом політбюро ЦК ВКП(б), створили безпрецедентний випадок в радянській управлінській системі. Другий секретар республіканської Компартії відповідав особисто перед Й. Сталіним за ситуацію в республіці. Це переконливе свідчення, що Й. Сталін перебрав на себе контроль за управлінням Україною. Ще один доказ цього — звинувачення Й. Сталіна та політбюро ЦК ВКП(б) на адресу М. Скрипника у неправильній національній політиці. Після від'їзду з України Л. Кагановича в 1928 р. саме М. Скрипнику надали право тлумачити та здійснювати національну політику в Україні. Проте з кінця 1932 р. Й. Сталін персонально контролював національну політику в Україні. Недарма П. Постишев надсилав Сталіну для редагування усі постанови пленумів ЦК КП(б)У, що стосувалися національної політики⁷⁰⁹.

Наведені вище особливості політики керівництва Компартії в Україні на інституційному рівні відбивали процес знищення владних повноважень субцентру влади Компартії в УСРР, перетворення УСРР на союзну республіку, керівництво якої мало вкрай обмежені управлінські функції. Відбулось ще більше зосередження влади в політбюро ЦК ВКП(б), а всередині цього владного

⁷⁰⁹ Проекти постанов пленумів ЦК КП(б)У з правкою Сталіна зберігаються у фонді Сталіна в РДАСП. Див.: РДАСП. — Ф. 558: Сталін (Джугашвілі) Йосиф Вісаріонович (1878–1953).

центру — у Й. Сталіна, який перетворився не тільки на диктатора, а й на деспотичного тирана.

Відомі нині факти свідчать, що дії Й. Сталіна та його групи в Україні наприкінці 1932 — на початку 1933 рр. були надзвичайно жорсткими, вкрай репресивними. Цілком вірогідно, що Кремль на прикладі України демонстрував партійно-радянський структурі управління усього СРСР та суспільству, що їх чекає у випадку непокори та опору політичному курсу. Зрозуміло, що подальші дослідження голоду 1932–1933 рр. в різних регіонах Російської Федерації нададуть можливість більш чіткого уявлення про специфічність політики керівників СРСР в Україні та, взагалі, на теренах велетенської за простором держави. Утім, зауважимо, що в Україні та на Кубані голод з мільйонними жертвами супроводжувався наприкінці 1932 — на початку 1933 рр. арештами десятків тисяч людей, депортаціями тисяч — до концтаборів, розстрілами більш семисот осіб, здійснювалися політичні чистки управлінських структур, переслідувався український націоналізм та українська інтелігенція, українська церква тощо. Загалом 1932 р. в Україні органи ДПУ УСРР заарештували 74 849 осіб, розстріляли близько 1000 осіб (дані різняться), 1933 р. заарештовано 124 463 особи, з них органи держбезпеки та суди народного комісаріату юстиції засудили до розстрілу 1462 особи⁷¹⁰. Пояснення таких дій, як це роблять окремі російські історики, лише масштабами України у межах СРСР, особливою жорстокістю керівників УСРР та ДПУ республіки виглядає непереконливим.

Знищення провідників республіки у ході «великого терору» 1937–1938 рр. Після кризи стосунків керівників УСРР та СРСР 1932–1933 рр. Й. Сталін зберігав незадоволення та підозрілість до керманичів республіки. Протягом кількох років він обережно готував нову хвилю репресій в країні, гребінь якої націлювався не лише проти різних соціальних груп, але й управлінських структур. У світовій історіографії проблематиці репресій привчена значна кількість наукових праць, які оприлюднені за останній час⁷¹¹. Сьогодні зрозуміло, що на різних етапах історії України радянської доби репресії й терор використовувалися державою, оскільки були необхідною умовою життєздатності комуністичного режиму та засобом побудови комуністичного суспільства. Слід також врахувати, що марксистська світоглядна схема, класовий підхід до аналізу суспільних явищ і процесів у поєднанні з ідеєю месіанської ролі всесвітньої пролетарської революції та віри у безмежні можливості впливу сучасної держави на суспільство обумовлювали специфіку свідомості й мислення керівників СРСР у 1920–1930-х рр. Для їх марксистської свідомості характерною була жорстка ув'язка змін відносин власності з процесами «очищення політичної надбудови» суспільства від «родимих плям» капіталізму. Тому

⁷¹⁰ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. — Донецьк, 2003. — С. 119, 389.

⁷¹¹ Певним підсумком досліджень українськими істориками проблем політичних репресій у широкому історичному контексті стала колективна монографія «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси». — К., 2002.

репресії перетворилися на інструмент диктатури пролетаріату, елемент соціальних технологій з метою трансформувати суспільство у відповідності до вимог ідеологічних конструкцій та особистих уявлень радянських вождів. Здійснення політичного курсу керівництвом Компартії завжди являло собою певну суміш, поєднання державного терору та правових дій. Після періодів масового терору, що загрожували підірвати життєві основи суспільної стабільності, наступало більш активне використання правових регуляторів державної діяльності.

З кінця 1920-х рр. репресії стали важливим методом здійснення форсованої індустріалізації та колективізації селянських господарств. У промисловості, починаючи з «шахтинської справи» та «справи промпартії»⁷¹², репресії використовувались як управлінські технології в умовах майже цілковитої відсутності економічних стимулів виробництва. На селі за допомогою терору провадили сільськогосподарські компанії, створювали колгоспи. Його спрямовували не тільки проти селян, а й багатьох чиновників та спеціалістів. Крім того, репресії проти чиновників різного рівня були засобом соціального маніпулювання, спрямування масового незадоволення, що зростало у суспільстві, проти «бюрократів» та «шкідників». У сталінській системі управління чиновники несли відповідальність не лише за власні зловживання та помилки, а й чисельні кризи, що провокувалися політикою вищого керівництва СРСР. Типовий приклад такої ситуації — ситуація у країні з насильницькою колективізацією початку 1930 р., коли після потужних антиколективізаційних селянських заворушень Й. Сталін звинуватив місцевих управлінців у «перегинах та збоченнях». Відомо, що вони ініціювалися вождями у Кремлі, але після офіційного виступу Й. Сталіна посад позбавили тисячі управлінців, які попали під слідство за порушення радянських законів.

Інший приклад, — криза у стосунках керівництва СРСР та УСРР, що розпочалась у 1932 р. Під час величезної гуманітарної катастрофи — голодомору 1932–1933 рр. в Україні, Й. Сталін бажав змінити вищих політичних керівників республіки, «вичистити» з Компартії України «петлюрівців» та «пілсудчиків»⁷¹³, наполягав на необхідності перетворити Україну на «зразкову радянську республіку». Політичні перевірки, чистки, репресії охопили усі соціальні верстви українського суспільства, зокрема представників різних управлінських структур⁷¹⁴. За справедливими зауваженнями Ю. Шаповала в 1932–1933 рр. Україна перетворилася на полігон сталінських репресій⁷¹⁵.

⁷¹² «Справа промпартії» — фальсифікований судовий процес в СРСР (25 листопада — 7 грудня 1930 р.) у справі шкідництва в промисловості.

⁷¹³ Сталінські сленги мали серйозний політичний підтекст: чиновників, незгодних з політикою вищого політичного керівництва країни, звинуватили у шпигунстві та контрреволюції, що давало привід для застосування проти них репресій.

⁷¹⁴ Див.: Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 гг. — К., 2001.

⁷¹⁵ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997. — С. 254–267; Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи і події в контексті важкої історії. — К., 2001. — С. 19–53.

До певної міри репресії та чистки радянської міжвоєнної доби в Україні були пов'язані із загостренням міжнародної ситуації й загрозою нової війни, підготовка до якої стала одним з пріоритетів політики Й. Сталіна. Загроза війни (форсоване переозброєння Німеччини, конфлікти та війни на Далекому Сході, демілітаризація Рейнської області, війна в Іспанії), на думку вождя та його соратників, вимагала зміцнення дисципліни в управлінських структурах, подолання духу незгоди, іноді інакомислення (з приводу політичного курсу керівництва), ліквідації потенційної «п'ятої колони» — потенційних та реальних супротивників комуністичного режиму. Нова світова війна, що наближалася, вимагала «великої чистки» радянської бюрократії. Ця чистка відбулася в період «великого терору» (1937–1938 рр.), коли за ініціативи Й. Сталіна органи держбезпеки здійснили настільки масштабні політичні репресії, що історики з різних країн світу не припиняють дослідження цих трагічних подій. Нині більшість дослідників вважає, що основною причиною «великого терору» було прагнення керівництва СРСР знищити «п'яту колону»⁷¹⁶. Інші вказують, що терор спровокували протиріччя між різними групами партійних, радянських, господарських керівників, «центром» та регіонами в управлінській системі, незадоволення суспільства діями влади, що виразно проявилось під час голосування на виборах наприкінці 1937 р.⁷¹⁷ Серед істориків затверджується точка зору: «великий терор» — це поняття, що включає масові репресивні операції серпня 1937 — листопада 1938 рр.⁷¹⁸, а також широкомасштабні репресії проти керівників різного рівня («кадрова революція»)⁷¹⁹.

Незважаючи на солідний науковий доробок, чимало проблем «великого терору» чекають на дослідження. Серед них специфіка кадрових чисток на низових щаблях партійно-радянських структур управління, роль та наслідки державного терору в управлінні окремими галузями промисловості, сільського господарства УРСР, його вплив на соціально-економічні процеси в республіці у другій половині 1930-х рр. тощо. Зосередимо аналіз цих проблем на двох

⁷¹⁶ Див.: *Khlevniuk O. The Objectives of the Great Terror // Soviet History, 1917–1953: Essais of Honour of R.W. Davies.* — New York, 1995. — С. 158–176. Таке пояснення характерне для переважної більшості вітчизняних дослідників. Наприклад, див.: *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003.

⁷¹⁷ *Weinberg R. Purge and Politics in the Periphery: Birobidzan in 1937 // Slavic Review.* — 1993. — № 52:1 (Spring). — С. 13–27; *Stalinist Terror: new perspectives / eds. Getty J.A., Manning R.T.* — Cambridge: Cambridge University Press, 1993; *Getty A., Naumov O.V. The Road to Terror: Stalin and Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939* — New Haven, 1999; *Harris J. The Purging of Local Cliques in the Ural Region, 1936–7 // Stalinism: New Directions.* — London, 2000. — С. 262–286.

⁷¹⁸ Масові репресивні операції активно досліджуються у світовій історіографії. Див.: *Юнге М., Биннер Р.* Как террор стал «Большим». Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. — М., 2003; *Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.* У 2-х частинах. — К., 2010.

⁷¹⁹ Одним з перших в українській історіографії проблеми «кадрової революції» досліджував Ю. Шаповал. Див.: *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993.

важливих для УСРР галузях економіки: сільському господарстві та вугільній промисловості. Протягом 1930-х рр. Україна постачала у державні фонди більше третини загальної кількості збіжжя, що знаходилося там. Видобуток вугілля сягав більше половини загальносоюзного⁷⁰. Тому функціонування цих галузей мало серйозне значення для вищого політичного керівництва СРСР та УСРР (з 1936 р. — УРСР). В ході дослідження використовувались статистичні дані тих часів. Не дивлячись на викривлення та похибки, що існували тоді, уважне вивчення радянської статистики, особливо даних Управління народногосподарського обліку Державної планової комісії УРСР, надає змогу робити висновки щодо загальних економічних тенденцій та процесів.

Вивчення архівних матеріалів свідчить, що наприкінці 1936 р. керівництво СРСР зіткнулося з великими труднощами в сільському господарстві України. На хвилі стаханівського руху керівники країни вирішили досягти різкого зростання виробництва продовольства. Утім, за офіційними даними республіка не виконала значно збільшені, у порівнянні з 1935 р., плани здачі державі збіжжя, цукрового буряку, інших сільськогосподарських продуктів. В умовах непоганого врожаю централізоване постачання продовольством населення з другої половини 1936 р. забезпечувалось на мінімальному рівні. 1 листопада 1936 р. застосували обмеження на вільний продаж борошна⁷⁰. Такі заходи були застосовані вперше після скасування карткової системи (1 листопада 1934 р.) та початку вільного продажу хліба (січень 1935 р.). Селяни Харківської, Вінницької, Чернігівської, Одеської областей опинилися на порозі нового голоду. У кількох районах Харківської області дітей з голодуючих сімей передали до дитячих будинків. На селі поширювалися чутки, що хліба у країні немає, тому що вивезли на пароплавах до Іспанії. Люди очікували нової карткової системи, в містах посилювалися страйкові настрої⁷¹.

Технології подолання таких настроїв були вже напрацьовані: Й. Сталін у другій половині 1936 р. активно використовував кампанії боротьби із «саботажем» стаханівського руху, судові процеси над троцькістами, зінов'євцями, «правими» для здійснення більш жорстокої репресивної політики. Наприкінці 1936 р. на зустрічі з керівниками УРСР він заявив, що республіка «провалила» виконання державних планів здачі сільгосппродукції. Генеральний секретар ЦК ВКП(б) підкреслив, що, наприклад, Харківська область не здала державі заплановані обсяги збіжжя та цукровий буряк, а її керівники зазналися. За його оцінкою, перший секретар обкому партії М. Демченко перетворився на агронома. Як часто траплялось у сталінській управлінській системі, незадоволення Й. Сталіна персонально М. Демченко викликалось також особистими конфліктами секретарів Харківського обкому. Через кілька днів М. Демченко отримав призначення на посаду першого заступника наркому землеробства СРСР, у

⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7164. — Арк. 103.

⁷¹ Ситуацію з нестачею продовольства, окремі настрої населення в Україні див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7164. — Арк. 26, 34–35, 38, 48, 73, 81.

квітні 1937 р. він став наркомом радгоспів СРСР⁷²². У Харкові в 1937 р. викрили як троцькістів другого секретаря обкому І. Мусульбаса, першого і другого секретарів міськкому партії, завідувачів чотирма відділами міськкому КП(б)У. 22 липня 1937 р. Т. Юркін замінив М. Демченко на посаді наркома, якого того ж дня заарештували, звинуватили у керівництві «контрреволюційною організацією «правих» в Україні» а в жовтні 1937 р. розстріляли⁷²³.

Хвиля репресій у сільському господарстві України піднялася навесні 1937 р. У ході сівби у республіці пройшло масове звільнення працівників районних та обласних земельних управлінь. Значну частину їх органи НКВС звинувачували у «шкідництві»⁷²⁴. Підстави у НКВС УРСР були: до різних партійно-радянських органів надходили тисячі листів про свавілля низових працівників, їх брутальні дії на місцях. Реальну картину життя українського села відтворює доповідна записка генерального прокурора УРСР М. Михайлика до першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора щодо причин звільнення з роботи колишнього прокурора Одеської області. М. Михайлик відзначав, що 7 червня 1937 р. в Арбузинському районі області під суд потрапив звинувачений у крадіжки колосків, 12 липня лікар в'язниці зафіксував, що той від виснаження не рухається, а 16 липня звинувачений помер. У Гросудівському районі звинувачений помер, поки суд розбирав його справу щодо крадіжки колосків. У Фрунзенському районі обвинуваченого у зрізанні колосків засудили на 8 років. Наступного дня він помер від виснаження.

Низові партійно-радянські органи широко практикували незаконні арешти. У липні 1937 р. бюро Тілігуло-Березанського райкому партії підняло питання перед Одеським обкомом КП(б)У щодо надання права арешту усім головам сільрад. Районний прокурор не дав записати у протокол таке рішення, утім арешти у районні були звичайним явищем. У селі Пташино сільські активісти арештували колгоспницю М. Бобченко, чоловік якої служив у Червоній армії, за звинуваченням у крадіжці кількох колосків жита. Напередодні арешту від виснаження померла дитина жінки. У селі Тизули сільська влада арештувала 14-річного хлопчика за звинуваченням у крадіжці колосків. У день арешту від виснаження помер його батько. В Арбузинському районі голова райвиконкому Криживицький віддав наказ начальнику райміліції арештовувати усіх колгоспників та одноосібників, які зрізають недоспійлий хліб на власних присадибних ділянках. Насильство місцевих керівників над селянами набувало гротескних форм. У Бобринецькому районі після рішення райкому КП(б)У про мобілізацію населення на жнива бригада завідуючого відділом райкому Липовецького влаштувала нічні облави, вдиралася до домівок, піднімала людей з ліжок,

⁷²² Там само. — Оп. 1. — Спр. 516. — Арк. 13. Як часто траплялось у сталінській управлінській системі, незадоволення Й. Сталіна персонально М. Демченком викликалось також особистими конфліктами керівників Харківського обкому партії.

⁷²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 516. — Арк. 13; РДАСП, Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 989. — Арк. 67; *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років... — С. 205.

⁷²⁴ Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7065, 7126, 7127, 7128, 7134, 7137, 7138, 7141, 7143.

саджала їх у машини та відправляла на лани. Місцеві активісти влаштували облаву на кінотеатр, тільки настирливі прохання його директора зупинили незаконні арешти. На залізничній станції Помічна ще одна бригада насильно забрала усіх людей на жнива⁷²⁵. Архівні документи свідчать, що подібні процеси характерні для всієї України.

З другої половини 1937 р. кампанії збору врожаю, здачі державі збіжжя супроводжувалися розгортанням репресій проти місцевих партійно-радянських працівників. 3 серпня 1937 р. Й. Сталін надіслав секретарям національних компартій, крайкомів та обкомів шифровку, у якій наголошувалося: «За останній час у краях, областях та республіках викрита шкідницька робота ворогів народу в області сільського господарства, спрямована на підрив господарства колгоспів та на провокування колгоспників на незадоволення проти радянської влади шляхом цілої системи знущань та глумливості над ними.

ЦК вважає суттєвим недоліком керівництва справою розгрому шкідників у сільському господарстві той факт, що ліквідація шкідників провадиться лише закритим порядком за лінією органів НКВС, а колгоспники не мобілізуються на боротьбу з шкідництвом та його носіями.

Вважаючи абсолютно необхідною політичну мобілізацію колгоспників навколо роботи, що здійснюється з розгрому ворогів народу у сільському господарстві, ЦК ВКП (б) зобов'язує обкоми, крайкоми та ЦК нацкомпартій організувати у кожній області у районах 2–3 відкритих показових процеси над ворогами народу — шкідниками сільського господарства, які пробралися до районних партійних, радянських та земельних органів (працівники МТС й райЗВ, предРВК, секретарі РК і т.п.), широко висвітлювати хід судових процесів у місцевій пресі»⁷²⁶.

11 серпня 1937 р. Й. Сталін відредагував шифровку, що відправили на адресу партійних органів, начальників контор «Заготзерно, уповноважених Комітету заготівель СРСР: «Голова Комітету Заготівель при РНК СРСР Клейнер викритий та арештований, як ворог народу, якій організував шкідництво в області хлібозаготівель, будівництва хлібних елеваторів, заготівлі та зберігання сортового насіння. Завдання партійних та радянських організацій, усіх чесних працівників заготівельного апарату викорчувувати усі корінця та ліквідувати усі наслідки шкідництва ворога народу Клейнера в органах Комітету Заготівель й забезпечити успіх у справі заготівлі та зберігання хлібу, у справі виконання постанов Пленуму ЦК ВКП(б) та РНК СРСР щодо поліпшення сортового насіння зернових культур. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) зобов'язують місцеві радянські та партійні органи перевірити усю практику роботи органів Комітету Заготівель, зокрема, «Заготзерно», та суворо покарати усіх, хто намагався або намагається завдати справі хлібозаготівель та справі формування, зберігання та використання фонду чистосортного насіння зернових культур»⁷²⁷. 31 серпня та 10 вересня 1937 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР прийняли спільні постанови про бо-

⁷²⁵ ЦДАГО України, Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7169. — Арк. 86–92.

⁷²⁶ Гуверівський архів... — Ф. 89, перелік 48, документ 12. — Арк. 1.

⁷²⁷ Там само, документ 15. — Арк. 1.

ротьбу «з кліщом та наслідками шкідництва у справі зберігання збіжжя» (тексти, на жаль, не знайдені, маємо згадки про них в інших архівних документах), що конкретизували напрямки проведення показових судових процесів, зокрема, у системі «Заготзерно».

Вказівки Й. Сталіна на розгортання репресій ретельно виконували місцеві керівники. Співробітники органів держбезпеки займалися організацією процесів. Перші секретарі обкомів КП(б)У доповідали Й. Сталіну щодо підготовки до проведення процесів. Наприклад, 16 вересня 1937 р. перший секретар Київського обкому С. Кудрявцев телеграфував до Кремля: «На виконання вказівок ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 11 вересня по Київській області провадимо наступні показові суди над зрадниками зі зберігання збіжжя:

1. Суд над працівниками Ржищівського складу Заготзерно. За справою притягаються 7 чоловік. Призначено до слухання 18 вересня. 2. Суд над працівниками Фастівського пункту Заготзерно. За справою притягаються 3 чоловіки. Призначено до слухання 20 вересня. 3. Суд над працівниками Білоцерківського елеватору. За справою притягаються 6 чоловік. Призначено до слухання 25 вересня. Київський обком прохає ЦК ВКП(б) дозволити також провести показовий процес над колишнім уповноваженим Комзаг РНК у Київській області Передирієм та працівниками Заготзерно Полторацьким та Мучатовим, які були організаторами шкідництва у системі Заготзерно у Київській області, із застосуванням до них заходів, передбачених постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 11 вересня». Принагідно зауважу, що останній абзац тексту цього документу підкреслений червоним олівцем, що характерно для Й. Сталіна. На тексті шрифтовки збереглися підписи: «за — Молотов», «Ст.» (Сталін), «Каганович»⁷²⁸.

Після таких настанов вищого політичного керівництва країни в Україні, інших республіках провели показові судові процеси. Один з них організували у Гайсинському районі Вінницької області. 16 вересня 1937 р. заступник наркома юстиції УРСР А. Гарін надіслав до С.Косіора спецповідомлення «Про контрреволюційну троцькістську диверсійно-шкідницьку організацію у Гайсинському районі Вінницької області», в якій повідомляв, що сесія Вінницького обласного суду у Гайсині 27 серпня розглянула у відкритому судовому засіданні справу 6 колишніх керівників Гайсинського району. Підсудні — секретар райкому партії М. Трахтман, голова райвиконкому М. Родович, начальник Гайсинського районного земельного відділу І. Петровський, районний державний агроном З. Товстонос, старший агроном Кибличської МТС Г. Твердохліб, голова колгоспу «Більшовик» Г. Макмак, а також куркуль Г. Кучевський.

Їх звинуватили «у тому, що організувалися у контрреволюційну троцькістську банду на чолі з троцькістом Трахтманом, протягом останніх 3–4 років здійснювали систематичні шкідницькі акти у сільському господарстві Гайсинського району з контрреволюційною метою — підірвати потужність сільського господарства, розвалити колгоспи, зірвати землеустрій, заплутати сівозміни,

⁷²⁸ Там само, документ 18. — Арк. 1. Постанову ЦК ВКП(б) від 10 вересня 1937 відправили на місця 11 вересня у вигляді директиви РНК СРСР та ЦК ВКП(б).

підірвати зростання скотарства, зменшити кормову базу, розвалити радянський апарат на селі, розкласти працівників колгоспів та сільських рад, щоб викликати обурення колгоспників та незадоволення політикою партії та Радянської влади...».

Гайсинський район мав велике значення у сільському господарстві Вінницької області. Йому надавали державну допомогу сільськогосподарськими машинами, кредитами, завезли чистосортне насіння, надіслали нових працівників. «Але, — відмітив А. Гарін, — за 3–4 останніх роки район мав великі прориви: систематично з року в рік не виконує район державних зобов'язань з хлібопоставок та м'ясопоставок, врожайність не досягає того, що можуть та повинні давати колгосп, землеустрій зривається, сівозміна плутається, боротьба зі шкідниками (сільськогосподарськими. — *Авт.*) зривається та саботується, скотарство не забезпечується кормами, лани забруднені бур'янами, впровадження нових культур, зокрема конюшини й люцерни призводить до провалу, безгрунтовий засів трав — гине до 70%, городні бригади у колгоспах розпадаються, а це призводить до загибелі значної частини кормового буряку, просапні засіваються у деяких колгоспах на забрудненій площі або у мокрий ґрунт, що зменшує врожайність, а іноді призводить до загибелі засівів, у 1932–1933 рр. знищувалися коні, молотьба відбувалася таким чином, що часто-густо хліб пропадав від дощів. По селах відбувалися найгрубіші порушення революційної законності, неприпустиме нехтування прав колгоспників та одноосібників, знущання над ними».

На суді у Гайсині прилюдно заявили, що Трахтман — «бувалий троцькіст». Ще в 1924 р. студентом Комуніверситету ім. Артема відкрито виступав проти генеральної лінії партії, «замаскувався та дворушником пробрався до партійного апарату» на керівні посади. За підтримки троцькістів Трахтман увійшов до контрреволюційної організації, що існувала у Вінницькій області, а незабаром заснував троцькістську організацію у Гайсинському районі. Перед свідками та журналістами у залі суду розгорталася страшна картина зрадництва: «Цілком зрозуміло, що Трахтман для вербування до цієї організації зупинився на класово-чужих елементах. Дізнавшись, як секретар РПК, що Родович, сумнівна у минулому особа, — офіцер армії Керенського⁷²⁹, який приховував національну приналежність (поляк. — *Авт.*), допустив відвертий опортунізм у податковій політиці, дізнавшись, що директор Гайсинської МТС Химич — виходець з куркульської родини, що батько Химича — організатор гетьманських банд, брат — поліцейський, сам Химич у минулому правий есер, дізнавшись, що директор Гайсинського цукрового заводу Пожидаєв — чужа людина, що розклалася, двічі виключалася з партії, — цих осіб Трахтман вербує до контрреволюційної організації». Він розставив їх на ключових посадах, а вони, у свої чергу, вербували нових зрадників. Як наслідок, МТС у районі заповнили чужі люди: колишні дворяни, безпаспортні, вихідці з куркульських сімей.

Агрономом самого великого у районі колгоспу «Більшовик» у селі Краснопілка призначили «шпигуна, шкідника, у минулому керуючого поміщицьким

⁷²⁹ Так в тексті.

маетком» Філяновича, головою колгоспу — «шкідника» Макмака. Усі вони, за словами Трахтмана, мали на меті: «знизити врожайність у колгоспах, а тим самим й вартість трудодню та кількість хлібу, що здається державі як натуроплата, викликати обурення колгоспних мас політикою партії та уряду». У колгоспі «Більшовик» в 1931–1932 рр., за розпорядженням Макмака та Філяновича, знищили понад 100 коней. Вони заявили, що «коні вже не потрібні, будуть сталені коні — трактори». У 1935–1936 рр. у колгоспі засіяли цибулю 40 га забрудненої землі. Врожаю не отримали. У 1936 р. під час молотьби загинули від дощів 6,5 тон пшениці.

Сільські кореспонденти з Краснопілки повідомляли про це у газети «Комуніст» та «Соціалістичне село», на зборах з критикою дій керівництва колгоспу намагалися виступити окремі колгоспники. Але останніх силою виводили із зали. Макмак широко практикував штрафи та побиття колгоспників. Його розгнuzданість не мала межі. У 1935 р. він оштрафував 203 колгоспника, кількох з них на усі трудодні. А колгоспники Коновал, Мартинюк, Сидорчук померли від побоїв, нанесених їм Макмаком. Приголомшені слухачі дізналися, що агроном Твердохліб втягнув до контрреволюційної організації куркуля Кучерського. «Знаючи про те, що Кучерський з куркульської сім'ї, — стверджувалося на процесі, — батько його мав до революції 25 десятин землі, двигун, молотарку, складні інші сільськогосподарські машини, що батько та він підлягали висилці під час ліквідації куркульства, але тоді зникли, що Кучерський контрреволюційно налаштований, мріє щодо помсти тим, хто розкуркулив його родину, — втягнув останнього до шкідництва, запропонував шкідницькі здійснювати підготовку ґрунту. Кучерський у Чечельницькому колгоспі навесні 1937 р. це й робив, а також зіпсував трактор. Щоб приховати наслідки шкідництва, Кучерський виходив на роботу у нічну зміну». Багато мешканців Гайсинського району повірили, що колишні керівники — вороги та шкідники. Під час процесу до суду приходили добровільні свідки, які вимагали допросити їх, розповідали щодо безчинств та беззаконь місцевої влади. Трахтмана, Родовича, Твердохліба, Товстоноса засудили до розстрілу, Петровського и Макмака — до 10 років в'язниці, а Кучерського — до 8 років⁷³⁰.

Генеральний прокурор СРСР А. Вишинський 20 вересня 1937 р. направив Й. Сталіну та В. Молотову доповідну записку, в якій вказував, що в прокурорських органах знаходилось 170 справ з шкідництва у сільському господарстві, 50 з них — в Україні. 28 вересня він повідомив, що кількість справ з цього приводу в СРСР збільшилась до 408, значно зросла кількість засуджених⁷³¹. В Україні з 1 червня 1937 р. до 10 січня 1938 р. провели 72 показових судових процеси, на яких засудили 399 чоловік. З них 238 приговорили до розстрілу, 161 — до 10 років ув'язнення. Із загальної кількості, 17 процесів провели у справах шкідництва у сільському господарстві, 27 — у скотарстві, 27 — системі

⁷³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7171. — Арк. 124–132.

⁷³¹ РДАСП. — Ф. 82. — Оп. 2. — Спр. 887. — Арк. 151–153, 164–165.

«Заготзерно» та Комітету заготівель, 1 — вугільній промисловості⁷³². Очевидно, що Й. Сталін та його група намагалися використати незадоволення селян колективізацією, голодомором 1932–1933 рр., їх ненависть до місцевих працівників для кадрової чистки низових управлінських структур.

Американський історик Ш. Фітцпатрик аналізувала подібні процеси на території РРФСР. Її висновок про те, що роль Москви у їх проведенні не слід перебільшувати, цілком правильний⁷³³. Але слід додати, що вказівки Й. Сталіна зобов'язували місцевих чиновників організувати судові фарси. Інше питання, чи вдалося керівництву Компартії переконати суспільство, що лише місцеві керівники винуваті у бідах та стражданнях людей? Здається, що ні. У всякому випадку, ми не помічаємо у газетних матеріалах, що висвітлювали процеси, здравиць на честь Й. Сталіна. Це відноситься й до виступів свідків. Селяни гарно розуміли, хто та що є першоджерелами суспільних негараздів.

Репресії у сільському господарстві не обмежувалися проведенням фальсифікованих судових процесів. Більше всього людей постраждало у ході здійснення масових репресивних операцій. Проте встановити точну кількість арештованих та засуджених у сільському господарстві дуже важко внаслідок своєрідності «чекістської статистики» того часу⁷³⁴. Поки що висловимо обережне припущення, що репресії проти низових управлінців складали лише частку державного терору, спрямованого проти селян, які мали нещастя потрапити до обліково-карткової системи обласних УНКВД, або були заарештовані за доносами, свідченнями, «вибитими» у ході допитів тощо.

У 1938 р. репресії у сільському господарстві тривали. На XIV з'їзді КП(б)У (13–18 червня 1938 р.) перший секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов промовив дуже показові слова: «Вороги робили усе, щоб розорити наші колгоспи. Труднощі, які пережила Україна під час колективізації, були організовані за завданням Пілсудського та німецьких фашистів. Вороги відчували, яку потужність несуть колгоспи для України, для селянства, для соціалістичної держави. Тому вони усі сили доклали, щоб зірвати колгоспне будівництво, піти на саботаж, на провокацію й, тим самим, підірвати колгоспи, розоряти їх та домагатися незадоволення з боку селян... Ми ворогів в основному розбили, але у нас залишилися ще ворожі коринці й було б зовсім невірною та шкідливо думати, що вже усе зроблене. Ми повинні бути пильними, повинні завжди готовими до бою, готовими до того, щоб безпощадно громити шпигунів та зрадників. І ми їх розгромимо, та доб'ємо до кінця»⁷³⁵.

Схожі події відбувалися у вугільній промисловості республіки. В історичній літературі неодноразово висловлювалася думка, що стахановський рух, який виник у Донбасі в другій половині 1935 р., спричинив низку серйозних супе-

⁷³² *Нікольський В.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). — Донецьк, 2003. — С. 84–85.

⁷³³ *Фітцпатрик Ш.* Как мыши kota хоронили. Показательные процессы в сельских районах СССР в 1937 г. // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 390.

⁷³⁴ Докладніше щодо статистики див.: *Нікольський В.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... — Донецьк, 2003.

⁷³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 548. — Арк. 2–3.

речностей у економіці, соціальній та політичній сферах суспільства, перетворився на каталізатор політичних репресій в регіоні та в УРСР⁷³⁶. Незабаром політично підтриманий керівництвом він поклав велику відповідальність на місцевих комуністів. Партійні керівники різного рангу вимагали від господарників негайного поширення стахановських методів на всіх підприємствах й ділянках виробництва. Проте досягти цього виявилось неможливим за умов низького технічного рівня вугільної галузі, специфіки організації виробництва, нестачі матеріальних ресурсів. У гонитві за рекордами на другий план відійшли планово-профілактичні ремонти, не здійснювалися підготовчо-перспективні роботи. Обладнання спрацьовувалося, частішали аварії та простої. Становище ускладнилося після запровадження у 1936 р. нових технічно необґрунтованих норм, які майже на третину перевищували попередні. Від господарських керівників вимагалось організувати стахановські доби, тижні, місячники з метою виконання норм шахтарями. Проте люди відмовлялися від виснажливої праці. Зарплати знизилися, виробництво дезорганізувалося.

За таких умов партійні керівники перекладали провину на господарників, ті, у свою чергу, на інженерно-технічних працівників. Перший секретар Сталінського обкому партії С. Саркісов на одному з партійних активів заявив: «Саботажник стахановського руху — це майже контрреволюціонер»⁷³⁷. Це була не сама різка заява з тих, що лунали у ті часи. У грудні 1936 р. на пленумі ЦК ВКП(б) М. Єжов сказав, що деякі керівники вугільної промисловості були шкідниками, намагалися викликати незадоволення робітників діями уряду, влаштовуючи для цього аварії. М. Єжов демагогічно наголосив, що ці керівники вважали робітників за худобу, життя якої нічого не варто⁷³⁸.

Для кращого розуміння процесів, що відбувалися безпосередньо у шахтах, розглянемо один з архівних документів. Це меморандум члена Донецького обласного суду Афоніна щодо результатів дослідження справи з аварією 18 грудня 1936 р. на шахті «Юнком», що супроводжувалася людськими жертвами. Копію документа у травні 1937 р. голова Верховного Суду УРСР Ф. Шумяцький надіслав С. Косіору. У супроводжувальній записці зазначалося: «При розгляді справи встановлено, що трест «Орджонікідзевугілля» та «Донбасвугілля» приховали від слідства надзвичайно важливі факти стосовно аварії та не допомогли слідству виявити факти шкідництва. Справу передано до Донецької прокуратури для додаткового розслідування».

⁷³⁶ Докладний опис стаханівського руху див.: *Хлевнюк О.В.* Сталин и Орджоникидзе. Конфликты в Политбюро в 30-е годы. — М., 1993. — С. 55–66. Також див.: *Siegelbaum H. Lewis.* Stachanovism and the Politics of Productivity in the USSR. Cambridge, 1988; *Thurston Robert.* The Stachanovite Movement: The Background to the Great Terror in The Factories, 1935–1938 // *Stalinist Terror: New Perspectives.* Getty J. Art., Manning T. Roberta, eds. — Cambridge, 1993.

⁷³⁷ *Лихолобова З.Г.* Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. — Донецьк, 1996. — С. 46–50.

⁷³⁸ *Куромія Гіроакі.* Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. — К., 2002. — С. 319.

З меморандуму зрозуміло, що 18 грудня 1936 р. на шахті «Юнком» сталася трагедія — викидом породи завалило 6 шахтарів. Через 12 годин двох з них вдалося відкопати, але четверо загинули. За фактом аварії відкрили карну справу, звинувачуючи головного інженера шахти Колесникова, начальника ділянки Валентинова, горно-технічного інспектора Стельмаха у порушенні правил техніки безпеки. На попередньому слідстві вони визнали себе винними. 5 лютого 1937 р. керуючий трестом «Орджонікідзевугілля» Фесенко у листі до начальника місцевого НКВД УРСР Хаєта заявив, що за його думкою, яку підтримала більшість спеціалістів, завал стався внаслідок великого викиду породи, підмитої підземними водами. Тому судити головного інженера Колесникова підстав не було. Призначені для з'ясування обставин справи експерти не дійшли до одностайного висновку щодо причин трагедії. 23 березня 1937 р. у шахті знайшли тіло ще одного із загиблих робітників, але у слідчі органи не повідомили. Вірогідно, не бажали знову повертатися до цієї справи. Схожу позицію зайняло керівництво тресту «Донбасвугілля», яке створило комісію для розслідування справи, але її висновки не надіслали слідчим органам. Проте останні з'ясували, що до цієї трагедії, у серпні-вересні 1936 р. на шахті сталося 3 викиди породи. Внаслідок порушень правил безпеки та завалів у 1936 р. загинуло 13 робітників, зафіксовано 970 випадків травматизму. 3 серпня до грудня 1936 р. видобуток вугілля різко впав.

Колесников заявив у ході слідства, що знав про відставання кріпильних робіт та збільшення довжини врубів уступів. Тому Афонін робив висновок: «Оскільки це так, Колесников як інженер, не міг не знати наслідків, що можуть відбутися від таких порушень, а отже, — значить він свідомо вів ділянку до завалу». Викликані до суду свідки заявили, що 18 грудня 1936 р. на шахті намітили стахановську добу. 16 грудня директор шахті Гарбузов провів технічну нараду, наголосив на необхідності дати підвищений видобуток вугілля. Валентинов заявив, що такий видобуток він дати зможе, але просить головного інженера спуститися у шахту й особисто оглянути загрозову ділянку роботи. Він повторював свої прохання у наступні дні, але Колесников у шахті не побував. У стахановську добу стався завал.

Афонін відмічав: «Я вважаю поведінку Колесникова 16–18 грудня не випадковою, і на підставі вищевикладеного вважаю, що у діях головного інженера є елементи шкідництва, тобто злочини, передбачені статтею 54-7 КК (шкідництво)». Утім, Афонін пропонував тимчасово не заарештовувати Колесникова, тому що на шахті зіпсувалися 2 насоси, вона опинилася під загрозою повного затоплення⁷³⁹.

Справа на шахті «Юнком» — яскраве свідчення ситуації у вугільній промисловості та обставин здійснення репресій проти спеціалістів. У 1936 р. до судової відповідальності у Донбасі було притягнуто 1000 інженерно-технічних працівників (ІТП), засуджено половину з них⁷⁴⁰. З'явилися шахти, які у народі отримали назву «інженерно-виправних робіт». Безглузді й злочинні репресії

⁷³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7171. — Арк. 35, 38–42.

⁷⁴⁰ Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим... — С. 55.

супроводжувались зниженням заробітної плати у вугільній промисловості Донбасу на 20%. Більше 55% шахтарів працювали на одному місці менше одного року. За другу половину 1936 р. змінилося 20% начальників дільниць та майже половина завідуючих шахтами. Донецький обком КП(б)У вимагав від комуністів та безпартійних ретельно стежити за поведінкою звільнених з посад та виключених з партії, викривати «маскування троцькістських дворушників». Проте після проведених в області у вересні 1936 р. арештів 600 так званих «троцькістів» керівництво обкому опинилося під загрозою політичних звинувачень. Керівництво ЦК КП(б)У вирішило, що обком недостатньо самокритично провів обговорення постанови ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р. «Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки у роботі ЦК КП(б)У». Для обговорення постанови на Донецький обласний партактив у (11–13 лютого 1937 р.) відрядили голову РНК УРСР П. Любченка. Але не він, а голова УНКВС Донецької області В. Іванов виявився головною фігурою у критиці обласного керівництва. Він заявив про «сімейність» у стосунках керівників, а отже, — відсутність пильності. Висновок головного чекіста області був відверто погрозливим: «Безпринципність бюро обкому та його першого секретаря Саркісова гальмували своєчасне викриття ворогів»⁷⁴¹. Після таких заяв С. Саркісов виправдовувався та демонстрував особливу зятість у пошуках «ворогів». За 3 місяці він більше 10 разів виступав на партійно-господарських активах області із закликами до пильності, організовував виключення з партії, зняття з посад та арешти керівників за матеріалами, наданими НКВД. Архівні документи свідчать, що він особисто сприяв арештам голови облвиконкому М. Іванова, секретаря обкому КП(б)У А. Вайнова, директора Макіївського металургійного заводу Г. Гвахарія⁷⁴². Вже у першому кварталі 1937 р. репресії у Донбасі набули масового характеру. С. Саркісов офіційно заявив, що органи НКВС викрили та ліквідували у Донбасі 112 груп фашистів, у складі 587 чоловік. Серед репресованих було 11 членів обкому партії⁷⁴³.

Утім, ситуація у вугільній промисловості продовжувала погіршуватися. Видобуток вугілля у 1936 р. не перевищив рівень 1935 р., у першому кварталі 1937 р. план було виконано на 89,5%⁷⁴⁴. Керівництво СРСР вважало стан речей загрозливим. 20 квітня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) призначило С. Саркісова керівником тресту «Донбасвугілля». Його попередню посаду обійняв перший секретар Горьківського крайкому ВКП(б) Е. Прамнек⁷⁴⁵.

28 квітня 1937 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР прийняли постанову «Про роботу вугільної промисловості Донбасу», в якій, зокрема, зазначалося: «Нерідко господарські, партійні та, особливо, профспілкові організації вугільного Донбасу відносяться неприпустимо бездушно до працівників вугільної промисловості, припускають огульні репресії, виключення з партії та профспілок, звіль-

⁷⁴¹ Там само. — С. 58.

⁷⁴² Там само. — С. 63.

⁷⁴³ Там само. — С. 65.

⁷⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 487. — Арк. 17, 22, 29, 32.

⁷⁴⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 987. — Арк. 14, 58.

нення з роботи або віддають до суду». Парторганізації Донбасу зобов'язувалися, поряд з «викорчовуванням шкідницьких елементів», всебічно підтримувати та допомагати сумлінно працюючим інженерам, технікам та господарникам⁷⁴⁶. На виконання цієї постанови у ЦК КП(б)У 4–5 травня 1937 р. провели нараду, де заслухали доповіді членів комісії ЦК КП(б)У з перевірки ситуації у Донбасі. Виступаючи критикували репресії проти ІТП, практику «шахт виправних робіт», жахливі побутові умови у регіоні, відсутність питної води, «неймовірне обурення людей та дуже негарний політико-моральний настрій командного складу». З'ясувалося, що у першому кварталі 1937 р. змінилося 20% керівників шахт, з них 35% — головних інженерів, 22,5% — завідуючих. Секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич розцінив такі події як результат паніки. Він заявив: «Коли на початку 1936 р. видобуток вугілля йшов увесь час нижче за план, замість того, щоб узяти тверду лінію, мобілізувати маси — вдарилися у панічне становище. Людей побили більше, ніж слід». М. Хатаєвич повідомив, що наприкінці 1936 р. Й. Сталін дав завдання переглянути судимості інженерно-технічних працівників. Для проведення відповідної роботи створювалася державна комісія⁷⁴⁷.

За наслідками наради, 13 травня 1937 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Питання вугільного Донбасу у зв'язку з рішенням РНК СРСР та ЦК ВКП(б)», якою зобов'язав судові органи у місячний термін переглянути усі справи керівників вугільної промисловості, засуджених з 1933 р.⁷⁴⁸ Роботу очолювала державна комісія, яка працювала 2 місяці. 27 липня 1937 р. Ф. Шумятський надіслав С. Косіору доповідну записку, у якій зазначалося, що комісія закінчила роботу. Перевірка охопила 1184 справ на 1745 чоловік, розглянутих судами Донецької області з 1 січня 1933 р. до 1 травня 1937 р. (Не розглянутими залишилися близько 400 справ у народних судах області та справи з контрреволюційних злочинів, що перебували в архіві Донецького УНКВС). Серед перевірених справ причинами їх виникнення були:

	1933	1934	1935	1936	1937	Всього
Аварії зі смертельними наслідками	33	61	79	136	62	371
Аварії з каліцтвом	14	18	27	56	26	141
Інші (з переважно економічними наслідками)	104	217	135	152	64	672
Всього	151	296	241	344	152	1184

Аналіз цих показників показує різке зростання аварійності на шахтах, що супроводжувалося людськими жертвами. Так, у 1936 р. кількість аварій зі

⁷⁴⁶ Правда. — 1937. — 29 травня.

⁷⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7115. — Арк. 67, 86, 90, 167.

⁷⁴⁸ Там само. — Оп. 6. — Спр. 439. — Арк. 93, 98.

смертельними наслідками зросла майже у 2 рази у порівнянні з 1935 р. Аналогічна ситуація виникла у 1937 р.

Уявлення про кількість засуджених керівників дають дані зі справ, розглянутих комісією:

	1933	1934	1935	1936	1937	Усього
Оперативний командний склад вугільної промисловості	157	268	275	285	157	1142
Адміністративно-господарський склад	10	5	3	8	-	26
Робітники	72	169	95	158	66	560
Всього	239	442	373	451	223	1728

Як бачимо, цифри зростали протягом 1930-х рр. У перші місяці 1937 р. ця тенденція посилилася. Ще більш показовим є те, що результати діяльності комісії ЦК КП(б)У не призвели до амністування значної кількості засуджених: вирок скасували або пом'якшили 413 чоловікам, вирок без змін — 1009 чоловік, ініціювали прохання перед ЦВК УРСР щодо зняття судимості відносно 323 чоловік. У висновках комісія заявила, що головною причиною зростання аварійності у вугільній промисловості «є шкідницька діяльність ворогів»⁷⁴⁹. Отже, ніякого «пом'якшення» репресивної практики не відбулося.

Серед архівних документів не вдалося знайти свідoctв того, що результати діяльності комісії були відомими вищому політичному керівництву СРСР. Але відомо, що курс на посилення репресій не лише зберігся, але й суттєво посилювався з другої половини 1937 р. У Донецькій області в липні 1937 р. С. Саркісова та багатьох його колег арештували як «ворогів народу». Незабаром їх розстріляли. З 76 членів обкому партії, обраних у травні 1937 р., у червні залишилося лише 6 чоловік⁷⁵⁰. Новий перший секретар обкому КП(б)У Е. Прамнек добився переведення з Горького до Сталіно свого найближчого оточення. Проте сам був фігурантом «Латиської контрреволюційної націоналістичної організації», яку розробляли співробітники НКВС. 22 серпня 1937 р. на пленумі Донецького обкому КП(б)У він виступив за «викорчовування решток ворогів», широку зачистку Донбасу «від куркулів, націоналістів та іншої сволоти». Керівник донецьких комуністів визнавав, що економіка області перебувала у хаотичному стані, але задавав питання: «У чому ж справа — невміння, небажання працювати або щось більше?». На нараді секретарів парткомів та ІТП вугільних шахт Е. Прамнек зробив наголос: «Нам стало відомо, що деякі ітеперівці⁷⁵¹ запропонували дружинам підготувати валізи на випадок, якщо доведеться «поїхати у відрядження». Підстав для хвилювань немає. По-перше,

⁷⁴⁹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 7171. — Арк. 43–45, 47.

⁷⁵⁰ *Куромія Гіроаки*. Свобода і терор у Донбасі... — С. 317.

⁷⁵¹ Так в тексті.

слідство виявило, що заарештовані дійсно є ворогами, сволотою. Ми повинні тільки радіти, що ці вороги заарештовані... У багатьох виникає нерозуміння, чому Донбас, що завжди був фортецею більшовизму, опинився засміченим ворогами, мерзотниками?». Відповідь давалася недвозначна: винне капіталістичне оточення, тому «необхідно пам'ятати, що у Донбас, як найбільш важливий центр, завжди будуть засилатися вороги, шпигуни, диверсанти»⁷⁵². Отже партійні керівники Донбасу опинилися у трагічному колі репресивної риторики та практики. Вони підтримували дії вищого керівництва Компартії щодо підтовхування репресій, але самі неминуче підпадали під репресивний молох.

У вересні 1937 р. для ліквідації наслідків шкідництва до Донбасу приїхав Л. Каганович, призначений після загибелі С. Орджонікідзе, наркомом важкої промисловості СРСР. Він виступив на зльоті стахановців: «коли ведемо розмову щодо шкідництва, можемо твердо сказати: отримали поразку шпигуни та розвідники, отримали поразку їхні господарі — німецько-японські та інші фашисти». Але «поразка» не означала зупинку державного терору. Репресії продовжувалися. Недарма Л. Каганович закидав учасникам: «Політична пильність не набула у вас того конкретного повсякденного характеру, який ця пильність повинна мати, інакше вона перетвориться у фразу»⁷⁵³. Через місяць, у жовтні 1937 р. на зустрічі у Кремлі з керівниками промисловості та стахановцями вугільної й металургійної промисловості Й. Сталін виголосив дуже показову фразу: «керівники можуть приходити та йти, але народ залишається, та завжди буде жити»⁷⁵⁴.

Такі висловлювання вищих керівників СРСР мали політичний підтекст: вони перекладали провину за недоліки в економіці на керівні господарські та партійні кадри. У останні місяці 1937 р. органи НКВС арештували біля 140 керівних працівників Донбасу — директорів заводів та шахт, головних інженерів й партійних керівників. Списки арештованих затверджував власноручно Л. Каганович⁷⁵⁵.

За участю деяких з них керівництво СРСР вирішило провести відкритий судовий процес, щоб показати населенню «справжніх шкідників та дезорганізаторів» вугільної промисловості. У жовтні 1937 р. у Буденівському районі арештували керівника тресту «Буденноввугіль» С. Володарського (як «учасника

⁷⁵² Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим... — С. 76–78.

⁷⁵³ Державний архів Донецької області. — Ф. 326. — Оп. 1. — Спр. 997. — Арк. 76–77.

⁷⁵⁴ Частина виступу з критикою керівництва вугільної галузі Й. Сталін викреслив перед публікацією. На цій зустрічі Л. Каганович стверджував, що у наслідок «шкідництва троцькістсько-бухаринських найманців» вугільна промисловість опинилася у тяжкому становищі. Цю частину стенограми зустрічі Й. Сталін також викреслив перед публікацією. Див.: Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі... — С. 324.

⁷⁵⁵ Медведев Р., Хмелінський П. Останній із сталінського оточення. Лазар Каганович на тлі епохи // Вітчизна. — 1990. — № 5. — С. 144–145; Шаповал Ю. Лазар Каганович. — К., 1990. — С. 35. Роль Л. Кагановича у репресіях в Донбасі ще мають з'ясувати історики. У вересні 1937 р. на пленумі ЦК КП(б)У Е. Прамнек заявив, що Каганович здійснив «гігантську роботу» у боротьбі з шкідниками в Донбасі. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 539. — Арк. 41.

контрреволюційного троцькістського підпілля»), головного інженера цього ж тресту І. Штеренсона («завербований у 1935 р. польським розвідником Літським для шпигунської діяльності»), виконуючого обов'язки головного інженера шахти «Капітальна — 9» Д. Ярославцева («завербований Літським для шпигунської роботи»), колишнього головного інженера шахти Н. Процикова («у минулому офіцер, учасник білогвардійських каральних загонів»), механіка С. Толстикова, начальника дільниці І. Шишкіна.

Усі вони — молоді інженери, які отримали освіту у радянських вузах. С. Володарський був відмий як організатор диспетчеризації шахт. Допитував їх особисто донецький обласний прокурор Р. Руденко та новий начальник обласного УНКВС Д. Соколинський. За допомогою тортур, психологічного тиску, фальсифікації протоколів допитів слідчі отримали зізнання арештованих: «перебуваючи у контрреволюційній троцькістській організації, вони організовано займались шкідництвом у промисловості, здійснювали терористичні акти, завали лав, виводили з ладу механізми, зривали стаханівські методи праці, організовували саботаж квітневого рішення ЦК та РНК»⁷⁵⁶. Публічне проведення судового процесу супроводжувалося активною пропагандистською кампанією. Обласні, районі газети, багатотиражки заповнили матеріали, що підсудні є учасниками антирадянської терористичної та шкідницької організації. За завданням С. Саркісова вони довели трест до «глибокого прориву». У залі суду Р. Руденко спитав С. Володарського, чи ставили його дії під загрозу життя багатьох робітників. Той відповів, що «так». Ще один зі звинувачених на питання про те, чи входили знущання каліцтва, вбивства до обов'язків їхньої контрреволюційної організації, дав позитивну відповідь. Після таких заяв Р. Руденко підкреслював, що усі злочини підсудні зробили з метою озлобити робітників проти радянської влади. Збиті з пантелику шахтарі вимагали нещадної розправи з «шкідниками». П'ять звинувачених осудили до розстрілу⁷⁵⁷.

Кілька таких процесів провели у Донбасі у 1938 р. Але основну кількість людей у вугільній промисловості арештували у ході масових репресивних операцій. На жаль, поки що не маємо повних й достовірних підрахунків щодо масштабів репресій у галузі. Відомо, що у другій половині 1937 р. у ході лише сумнозвісної «куркульської операції» (відповідно до рішення політбюро ЦК ВКП(б) та оперативного наказу НКВД № 00447) в Україні арештували: у містах 27 714 чоловік, у селах 55 408 чол. З них у колгоспах — 25 716 чол., радгоспах — 2 730, промислових підприємствах — 7709, будівництві — 1358, на транспорті — 3762, у радянських установах — 4593, осіб без визначеного роду занять — 33 006. Із загальної кількості арештованих у промисловості на вугільну галузь

⁷⁵⁶ Виконуючий обов'язки прокурора УРСР Л. Яченин наприкінці жовтня — на початку листопада 1937 р. докладно інформував С. Косіора про підготовку до «Буденівського процесу». Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7169, Арк. 15; спр. 7171. — Арк. 62.

⁷⁵⁷ Бут А.Н., Добров П.В. «Экономическая контрреволюция» в Украине в 20–30 годы XX в. — Донецк, 2000. — С. 240–250; Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі... — С. 322.

припадало 3192 чол., металургійну — 2006, машинобудівну — 1108, хімічну — 389, рудну — 258, енергетичну — 155, оборонну — 219, цукрову — 952⁷⁵⁸.

У 1938 р. репресії у вугільній промисловості тривали. М. Хрущов у згаданій промові на XIV з'їзді КП(б)У зазначив: «Донбас та його шахти були засміченими троцькістами, правими й усілякими іншими шпигунами. Ворожа робота Саркісова виявилася відчутною. Після Саркісова був ворог народу — шпигун Прамнек. Крім того, не потрібно забувати, що під час ліквідації куркульства багато куркулів пішли до Донбасу та проводять там свою шкідницьку роботу, свою підривну роботу — псуєть машини, створюють на шахті аварії... У Донбасі тепер почистили усіх цих саркісових, прамнекових, усю цю ворожу публіку. Нам потрібно нині, водночас з очищенням, підняти роботу з саботажниками, які зривають накази народного комісару важкої промисловості»⁷⁵⁹.

У той час Л. Каганович знов перебував у Донбасі. УНКВС Донецької області на чолі з П. Чистовим продовжувало розглядати усі негаразди на шахтах як наслідок «шкідницької й підривної діяльності контрреволюційних організацій». П. Чистов надсилав Л. Кагановичу доповідні записки та протоколи тексти допитів арештованих, з яких зрозуміло, що за неповних перших п'ять місяців 1938 р. на шахтах сталося 8072 аварії. Донбас недовиконав план на 1 млн. тон вугілля. Реакція Л. Кагановича була промовистою: він підкреслював у доповідних записках та протоколах соціальне походження арештованих: «куркуль», «колишній підрядчик» і т.д.⁷⁶⁰ Це означало, що вище політичне керівництво СРСР оцінювало негативні аспекти економічних процесів, як наслідок дій «класово ворожих елементів».

Масові репресії у Донбасі, як і по всій країні, тривали до середини листопаду 1938 р., коли їх зупинило політбюро ЦК ВКП(б). Скільки арештували та засудили осіб, які працювали у вугільній галузі та промисловості, в цілому, сказати важко. Статистичних підрахунків вченими не зроблено. Але відомо, що в 1937–1938 рр. в Україні арештували 265 669 чоловік (0,9 відсотка населення), значну частину з яких розстріляли. Якщо уважно вивчати аналіз «чекістської статистики», то побачимо, що за кількістю на першому місці опинились репресовані за «національними лініями» (31,3 %), на другому — колишні куркулі (18,2 %), на третьому — «учасники буржуазних націоналістичних організацій» (16,7 %)⁷⁶¹. Дані підтверджують думку, що головною причиною масових репресій 1937–1938 рр. було намагання Сталіна та його оточення соціально «вичистити» країну, позбавитися від потенційної «п'ятої колони» в умовах зростаючої загрози Другої світової війни. Радянське керівництво вирішило за допомогою соціальної інженерії досягти більшої соціальної та національної однорідності суспільства, до того ж, консолідуючи його шаленим ідеологічним

⁷⁵⁸ Дані з Галузевого державного архіву СБ України люб'язно надані кандидатом історичних наук О. Бажаном.

⁷⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 548. — Арк. 9–11.

⁷⁶⁰ РГАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 231. — Арк. 133–176.

⁷⁶¹ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... — С. 119, 242, 275–277.

тиском та брудними пропагандистськими маніпуляціями. Очевидно, що економічні проблеми не були джерелом «великого терору», але за допомогою масових репресій радянські вожді в черговий раз спробували подолати негативні аспекти економічних процесів в країні.

Наскільки ця спроба вплинула на економічні показники функціонування сільського господарства та вугільної промисловості республіки? Слід зазначити, що 1937–1938 рр. виявилися врожайними. Середня врожайність зернових в Україні у 1937 р. склала 11,8 центнерів з га, в 1938 р. — 12,3–12,5 цнт. з га, тобто, нарешті, досягла рівня 1913 р. Відносно високими були валові збори зерна та державні хлібозаготівлі, що мали важливе значення для централізованого постачання населення продовольством. У 1937 р. хлібозаготівлі в республіці склали 6 142 600 тонн, а в 1938 р. — 6 229 504 т. Якщо на початку 1937 р. загрозу нового голоду в Україні керівництво СРСР відвернуло за рахунок зменшення планів хлібозаготівель, то наприкінці 1937 р. республіка майже виконала, а в 1938 р. перевиконала збільшенні плани поставок державі сільськогосподарської продукції. Два врожайних роки підряд мінімізували наслідки масових репресій для сільськогосподарського виробництва. Проте життя селян було далеко від заможного. Більше 40% колгоспів республіки видавали на трудодень від 1 до 3 кілограмів збіжжя, понад 50% колгоспів платили на трудодень до 60 копійок⁷⁶².

Вивчення офіційних статистичних даних надає можливість зробити припущення, що у вугільній промисловості негативний вплив репресій на економічну ситуацію виявився набагато більшим, ніж уявляло керівництво СРСР. Офіційні показники видобутку вугілля в СРСР та УРСР згруповані у таблиці⁷⁶³:

(млн. тон)

Роки	СРСР	УРСР
1933	76,3	45,4
1934	94,2	54,6
1935	109,6	61,5
1936	126,8	68,3
1937	128,0	69,0
1938	133,3	72,8

Аналіз даних свідчить, що видобуток вугілля в Україні у 1936–1938 рр. зріс на 6,5%, в СРСР — 5,1%. Проте у 1933–1935 рр. зростання видобутку вугілля в

⁷⁶² ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 780. — Арк. 27–28; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 584. — Арк. 149; Спр. 589. — Арк. 207; Оп. 20. — Спр. 548. — Арк. 17, 29, 35–36.

⁷⁶³ Народное хозяйство СССР. Статистический сборник. — М., 1956. — С. 67; Советская Украина за 20 лет. — К., 1938. — С. 17; Основные показатели работы угольной промышленности. Отгиск приложения к еженедельному Статистическому бюллетеню ЦСУ СССР № 38 (488) от 18 октября 1958 года // ЦДАВО України. — Ф. Р-582. — Оп. 3. — Спр. 5759. — Арк. 6 об.; Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 1542. — Арк. 16; Спр. 1465. — Арк. 75.

СРСР складало 43,6%, в Україні — 35,4%. Отже, уповільнення темпів склало 5–6 разів. Не випадково на XV з'їзді КП(б)У (13–17 травня 1940 р.) М. Хрущов заявив, що у березні 1940 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР вимушені були прийняти постанову про роботу вугільної промисловості Донбасу. У ньому зазначалось, що за 1937–1939 рр. видобуток вугілля зріс лише на 6%. М. Хрущов конкретизував, що у 1938 р. вугільна галузь України виконала план на 93,6%, а у 1939 р. — 95,1%. Крім того, республіка не виконала у 1937–1938 рр. планів виплавки чавуну та сталі, виробництва багатьох промислових товарів⁷⁶⁴. Зрозуміло, що радянська практика полягала у щорічному збільшенні планових показників. Але натуральні показники виробництва, за статистичними даними, збільшувались дуже повільно, у межах можливих статистичних похибок та викривлень. Це свідчить, що промисловість республіки майже не розвивалась. Таким чином, репресії в управлінських структурах республіки в 1937–1938 рр. посилили суперечливі тенденції в економіці, певним чином загальмували економічний розвиток УРСР.

Як вже згадувалося, основні риси кадрової чистки в роки «великого терору» аналізували О. Хлевнюк, Ю. Шаповал та інші історики. Тому висвітливо лише ті аспекти, які вдалося глибше вивчити на основі нових архівних документів. Кадрова чистка розпочалась з колишніх опозиціонерів в партії, яких протягом першої половини 1930-х рр. періодично репресували. У 1936 р. Сталін вів підготовку до тотального винищення колишніх компартійних опозиціонерів. Співробітники НКВС СРСР на чолі з М. Єжовим, якого Сталін командировав у наркомат у якості свого уповноваженого, фабрикували матеріали про існування у країні широких сіток терористичних організацій опозиції, об'єднаних в «троцькістсько-Зінов'євський блок». На основі свідчень, «вибитих» у арештованих на той час опозиціонерів, організували відкритий судовий процес у справі так званого «Об'єднаного троцькістсько-Зінов'євського центру» (19–24 серпня 1936 р.). Російський історик О. Хлевнюк справедливо зазначив, що процес загострив політичні фобії у країні, націлював силові структури режиму на пошук міфічних «ворогів народу», які буцімто не лише займались тероризмом, але ставали агентами іноземних розвідок. Опозиціонери опинились в жахливому становищі: колишні політичні діячі та чиновники, які протягом 1920-х рр. виявляли незгоду з тими чи іншими безперервними коливаннями «генерального курсу» Компартії, перетворились на терористів й шпигунів.

Найбільшу загрозу тотальна чистка опозиціонерів несла широким колам партійних функціонерів. Адже опозиціонери були їх колегами, які наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр., після публічного покаяння, отримали різні посади в партійно-державному апараті. Значна частина функціонерів не брали участі в опозиціях, утім, проявляли «коливання», утримувались при голосуваннях, висловлювали сумніви. Такі звичайні у 1920-х рр. речі перетворились на злочини у другій половині 1930-х рр. Масові кадрові переміщення часів завоювання, а потім утримання влади сприяли тому, що рівень персональних кон-

⁷⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 609. — Арк. 14–15, 20. ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 780. — Арк. 30–31, 33, 36; Спр. 1465. — Арк. 93, 97, 139.

тактів був високим. Ситуація не змінилась протягом 1920–1930-х рр. Коли колишніх опозиціонерів «простила за гріхи» сталінська група, вони працювали разом з іншими «апаратчиками». Усі мали тісні контакти в умовах повсякденної службової взаємодії. До того ж, багато високопоставлених керівників віддавали перевагу енергійним та кваліфікованим, хоча політично скомпрометованим «опозиціонерам», аніж обмеженим та іноді непрацездатним прихильникам «генеральної лінії партії».

В умовах надзвичайно розвинутих у радянській політичній системі патрон-клієнтських зв'язків колишні опозиціонери, які потребували політичного захисту, краще всього підходили на роль клієнтів. Тому значна кількість політично «сумнівних» чиновників займали місця в оточенні відданих Й. Сталіну керівників відомств й регіонів. Майже кожний чиновник величезного партійно-державного апарату мав службові стосунки з опозиціонерами, мав з ними патрон-клієнтські відносини або, навіть, перебував у дружніх стосунках. Таким чином, будь-якого чиновника у відповідний момент можна було звинуватити у «втраті пильності», «політичній короткозорості», «пособництві ворогам».

Висловимо припущення, що базується на аналізі історичного контексту дій Й. Сталіна та його прихильників у другій половині 1930-х рр. Й. Сталін мав причини для знищення тієї верстви керівників, яка разом з ним прийшла до влади. Він був першим серед них, головним авторитетом, але не мав безмежного впливу. Масова заміна таких керівників на молодих висуванців дозволяла створити певну базу в управлінських структурах для затвердження одноосібної диктаторської влади. Нове покоління чиновників, які отримали освіту в радянських вузах, формувались як особистості в радянських умовах, бажали отримати можливості для кар'єрного росту та досягнення успіху в житті. Вони могли надати управлінській системі нового адміністративного динамізму.

Після короткого аналізу ситуації в управлінських структурах, що склалася протягом 1920-х — першої половини 1930-х рр., а також логіки мислення Й. Сталіна перейдемо до конкретних історичних подій в Україні того часу. Хвиля репресій проти комуністичних керівників України почала підніматися після вже згаданого судового процесу в серпні 1936 р. «Об'єднаного троцькістсько-Зінов'євського центру». В ухваленій з цього приводу постанові ЦК ВКП(б) стверджувалось, що троцькістсько-Зінов'євські елементи скотилися до ролі «розвідників, шпигунів, диверсантів й агентів фашистської буржуазії у Європі», з якими потрібно боротися до повного їх знищення⁷⁶⁵. В Україні у справі цього міфічного центру заарештували кілька відомих партійно-радянських працівників. Їх — колишніх троцькістів — звинуватили у співробітництві з Г. П'ятаковим — палким прихильником Л. Троцького⁷⁶⁶, а також лідерами опозицій до Й. Сталіна у 1924–1927 рр. — Л. Каменєвим та Г. Зінов'євим, створенні блоку з українськими націоналістами, агентами польських та німець-

⁷⁶⁵ Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 39.

⁷⁶⁶ В 1934–1936 рр. Г. П'ятаков працював першим заступником С. Орджоникідзе в наркоматі важкої промисловості СРСР. Див: *Солдатенко В.* Георгій П'ятаков: миттєвості неспокоїної долі. — К., 2004.

ких фашистів з метою вбивств Й. Сталіна, С. Косіора, П. Постишева⁷⁶⁷. Майже одночасно управління НКВС по Донецькій області провело арешти 600 колишніх троцькістів, про що вже згадувалося вище. Зрозуміло, що акції ініціювалися Й. Сталіним за дороги М. Єжова.

Наприкінці 1936 р. дії органів держбезпеки по відношенню до керівників УСРР відбувались у кількох напрямках. З одного боку, арештованих троцькістів звинувачували у намаганні вбити першого С. Косіора та П. Постишева. З іншого, М. Єжов дав санкцію на арешти у жовтні-листопаді 1936 р. колишніх троцькістів в оточенні П. Постишева, тим самим створивши підґрунтя для політичних звинувачень на його адресу⁷⁶⁸. Дії М. Єжова не були випадковими. Під час роботи VIII Всесоюзного з'їзду рад (6–8 листопада 1936 р.) Л. Каганович та М. Єжов провели допити начальника управління культури та мистецтва Ради народних комісарів УРСР А. Хвилі, який мав тісні зв'язки з головою РНК УРСР П. Любченком⁷⁶⁹. Вони разом вступили до КП(б)У в 1920 р. після саморозпуску партії боротьбистів. П. Любченко, дізнавшись про ситуацію з А. Хвилею, негайно виїхав до Москви, де зустрівся з Й. Сталіним й переконав його у невинності підлеглого. Він чудово розумів, чим особисто для нього можуть обернутися дії Л. Кагановича і М. Єжова. Утім, за висловом С. Косіора на XIII з'їзді КП(б)У (27 травня — 3 червня 1937 р.), поїздкою до Москви П. Любченко «підставив сам себе», тобто, захищаючи політично «сумнівного» А. Хвилю, скомпрометував себе в очах кремлівських вождів і, перш за усе, Й. Сталіна⁷⁷⁰.

Досвідчений у кремлівських інтригах П. Постишев негайно зрозумів підтекст подій навколо колишніх боротьбистів. У грудні 1936 р. у Челябінську органи радянської держбезпеки заарештували зав. відділом мистецтва облвиконкому Ф. Самутіна — колишнього боротьбиста, який від 1925 р. працював у Вінницькому окружкомі, а від 1932 р. — обкомі Компартії. Ф. Самутін був відомою особою серед українських партійно-радянських керівників, навколо його призначення у Вінницю в 1925 р. відбувся один з перших конфліктів Л. Кагановича з О. Шумським. Співробітники НКВС «вибили» з Ф. Самутіна зізнання щодо «контрреволюційної організації боротьбистів» на чолі з П. Любченком, яка нібито існувала в Україні.

Дружина П. Любченка (її прізвище Крупеник), яка у минулому перебувала у партії боротьбистів, розповідала у оточенні голови РНК УРСР (значну частину якого складали колишні боротьбисти), що у грудні 1936 р. П. Постишев за допомогою В. Балицького намагались заарештувати А. Хвилю, а також ще одного колишнього боротьбиста, голову Вінницького облвиконкому А. Триліського. Сфальсифікував компрометуючи матеріали, П. Постишев та В. Балиць-

⁷⁶⁷ Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. — К., 1990. — С. 38.

⁷⁶⁸ Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы осуществления политической власти в 30-е годы. — М., 1996. — С. 216.

⁷⁶⁹ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 227.

⁷⁷⁰ Про це згадував С. Косіор на XIII з'їзді КП(б)У, кажучи, що такими діями український прем'єр-міністр викликав недовіру до себе з боку Кремля. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 536. — Арк. 70, 184.

кий виїхали до Москви, але там, за словами Крупеник, «їм дали прочухан за свавілля та розганяння українських кадрів»⁷⁷¹. Спроба П. Постишева «реабілітувати» себе в очах Й. Сталіна посиленням боротьби проти «українських націоналістів» закінчилась невдало. На той час його ініціативи не вкладались у межі задумів Й. Сталіна.

5 січня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило звичайне рішення щодо присвоєння імені Постишева 2-й хромолітографії Одеси⁷⁷². Здавалось, що П. Постишев збереже свої позиції «сталінського ока», всевладного намісника України. Утім, репресії проти керівників УРСР набирали обертів. Наприкінці 1936 — на початку 1937 рр. виключили з партії та арештували 25 кандидатів у члени та членів ЦК КП(б)У, яких звинувачували у зв'язках з троцькістами, Зінов'євцями, українськими націоналістами⁷⁷³. У січні 1937 р. НКВС УРСР продовжувало збирати матеріали проти А. Триліського як члена міфічної контрреволюційної «Української Військової Організації»⁷⁷⁴. Отже «полювання» на колишніх опозиціонерів створювало підґрунтя для подальших звинувачень вищих посадовців УРСР.

13 січня 1937 р. Й. Сталін завдав потужного політичного удару по керівниках УРСР. У прийнятій ЦК ВКП(б) постанові «Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліках у роботі ЦК КП(б)У» стверджувалось, що апарат ЦК КП(б)У був засміченим ворогами народу. П. Постишева звинуватили у втраті більшовицької пильності, оточенні себе ворогами, за що він отримав догану⁷⁷⁵.

16 січня 1937 р. до Києва приїхав Л. Каганович для участі у засіданні політбюро ЦК КП(б)У. Українським керівникам було добре відомо, що П. Постишев був креатурою Л. Кагановича й самого Й. Сталіна, завдяки чому зробив партійну кар'єру. Тому приїзд Л. Кагановича до Києва мав символічне значення: всі розуміли, що П. Постишева обрали мішенню для звинувачень. Незабаром про це заявив й сам П. Постишев на зустрічі зі Й. Сталіним. Проте вождь відповів досить двозначно: «але ж таки у вас справи йдуть набагато гірше, ніж у багатьох інших»⁷⁷⁶.

На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 16 січня 1937 р. виступили 11 осіб. Стенограму засідання віднайти не вдалося, але ухвалене рішення виявилось дуже промовистим: «Політбюро ЦК КП(б)У вважає повністю вірною постанову ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р., як у відношенні до першого секретаря Київського обкому КП(б)У т. Постишева, так і у відношенні відповідальності політбюро ЦК КП(б)У й першого секретаря ЦК КП(б)У тов. Косіора за засміченість троцькістськими елементами апарату ЦК КП(б)У, апарату Київського обкому КП(б)У й низки інших обкомів КП(б)У, а також засміченість науково-культурних організацій України. Тт. Косіор й Постишев, завдяки відсутності

⁷⁷¹ ДАВО. — Ф. Р-6023. — Оп. 4. — Спр. 4593, т. 1. — Арк. 125.

⁷⁷² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 983. — Арк. 19.

⁷⁷³ ЦДАГО України. — Спр. 536. — Арк. 179; Оп. 6. — Спр. 438. — Арк. 2.

⁷⁷⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 438. — Арк. 2; Оп. 1. — Спр. 536. — Арк. 179.

⁷⁷⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 983. — Арк. 26, 110–112.

⁷⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 488. — Арк. 82.

пильності та слабкої уваги справі підбору партійних кадрів, не заподіяли заходів проти засміченості апарата ЦК КП(б)У, апаратів обкомів партії й керівних працівників культурно-наукових установ України»⁷⁷⁷.

Такі формулювання, що вочевидь писались за наполяганням Л. Кагановича, містили відверті політичні звинувачення у відсутності пильності й зв'язках з ворогами народу не тільки на адресу П. Постишева та С. Косіора. Постанова визначала напрямки репресій: апарати обкомів та науково-культурні установи України. Показово, що політбюро ЦК КП(б)У в заключній частині свого рішення визнало за правильну постанову ЦК ВКП(б) та повністю приєдналось до рішення призначити на посаду першого секретаря Київського обкому КП(б)У С. Кудрявцева. Що це означало у політичній культурі та практиці другої половини 1930-х рр.? Вищий республіканський орган управління України визнав правильність звинувачень ЦК ВКП(б). Отже українські керівники об'явили себе дійсно винуватими у потуранні троцькістському ворожому оточенню, тобто Й. Сталіну та його найближчим соратникам вдалось створити ідеологічну та політичну основу для подальших репресій проти лідерів УРСР. Події, пов'язані з відкликанням П. Постишева з України та нагнітанням атмосфери пошуків «ворогів народу» серед партійно-радянських чиновників УРСР, вже висвітлювались в історичній науці⁷⁷⁸. Відзначимо лише, що С. Косіор та й інші керівники республіки зробили свій внесок в цей процес, одночасно поглиблюючи компротацію себе та колег.

На пленумі ЦК ВКП(б) (23 лютого — 3 березня 1937 р.) чітко з'ясувалось, що Й. Сталін ініціює кадрову чистку. У зроблених його соратниками заявах лунали політичні гасла, що чистка тільки розпочалась, багато опозиціонерів ще не виявлені. Оскільки вони перейшли до методів терору та шпіонажу на користь Німеччини та Японії з метою захоплення влади в СРСР під час майбутньої війни, то потрібно об'явити війну не тільки «шкідникам» та «шпигунам», але їх «політично короткозорим» покровителям. Й. Сталін на пленумі стверджував, що колишні керівники — шкідники нічого не варті з точки зору технічної підготовки. За роки радянської влади в країні підготовлені десятки тисяч відданих радянській владі молодих спеціалістів, рівень кваліфікації яких набагато вище, ніж у шкідників. Завдання полягало в тому, щоб відкрити цим людям шлях до керівних посад⁷⁷⁹. Такі гасла та заяви означали, що кадрова ротація могла набути яких завгодно масштабів.

Після пленуму ЦК ВКП(б) чистки в управлінських структурах України набули особливого розмаху. 8 березня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) звільнило П. Постишева, призначило його першим секретарем Куйбишевського обкому партії. Секретарем ЦК КП(б)У став М. Хатаєвича, на місце якого (першого секретаря Дніпропетровського обкому) призначили М. Марголіна — другого секретаря Московського обкому партії. Тоді ж зняли з посади другого секретаря Одеського обкому Ф. Голуба, якого незабаром звинуватили у троцькізмі. Трохи

⁷⁷⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 438. — Арк. 1–2.

⁷⁷⁸ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років... — С. 204–205.

⁷⁷⁹ Февральско-мартовский 1937 г. пленум ЦК ВКП(б) // Вопросы истории. — 1995. — № 3. — С. 8, 14.

раніше на посаду першого секретаря Харківського обкому призначили М. Гикало (першого секретаря ЦК Компартії Білорусії)⁷⁸⁰. Отже протягом перших трьох місяців 1937 р. Й. Сталін та його соратники створили ідеологічне підґрунтя чистки високопосадових чиновників в УРСР та провели перші кадрові зміни.

З перших днів перебування в Україні С. Кудрявцев у Києві та М. Гикало у Харкові продемонстрували, що вони намагались очолити компанію політичних звинувачень проти інших керівників республіки. Їм допомагали керівники НКВС УРСР на чолі з В. Балицьким. Так, протягом березня 1937 р. замінили практично усіх завідувачів відділами ЦК КП(б)У. На їх місце призначались секретарі райкомів та міськкомів партії, переважно з Донбасу. Водночас майже всіх других секретарів обкомів партії арештували за звинуваченнями у троцькізмі або українському націоналізмі. Такими діями органи НКВС УРСР (який від 14 червня 1937 р. очолював І. Леплевський) створили основу для звинувачень перших секретарів обкомів партії.

Тривали репресії серед вищих політичних керівників УРСР. 3–4 липня 1937 р. пленум ЦК КП(б)У вивів зі свого складу репресованих трьох членів та двох кандидатів у члени політбюро ЦК КП(б)У. В серпні 1937 р. репресії проти колишніх опозиціонерів, окремих «контрреволюціонерів» та їх чиновників-покровителів переросли у масові централізовані каральні операції проти широких верств населення СРСР. Кадрова чистка вступила у стадію власне «великого терору». Якщо жертви масових операцій, серед яких більшість склали прості громадяни, засуджувалась так званими «трійками», то чиновники, які входили до номенклатури різного рівня, — переважно Воєнною колегією Верховного суду СРСР. Списки арештованих високопоставлених чиновників затверджувались Сталіним та його соратниками (ставились підписи), після чого в'язні негайно засуджувались Воєнною колегією⁷⁸¹.

В Україні наприкінці серпня 1937 р. вивели два члени та два кандидата у члени зі складу політбюро ЦК КП(б)У. Серед них був П. Любченко, який у ході пленуму ЦК КП(б)У 30 серпня 1937 р. застрелив себе і дружину⁷⁸². У серпні–жовтні 1937 р. широкомасштабні репресії охопили РНК УРСР, Держплан, республіканські наркомати, редакцію газети ЦК КП(б)У «Комуніст», республіканський радіокомітет. Заарештували усіх перших секретарів обкомів партії, за виключенням Е. Прамнека в Донбасі (його репресують на початку 1938 р.). Для того, щоб керувати наркоматами, заступниками наркомів призначались районні уповноважені Комітету заготівель⁷⁸³.

29 жовтня 1937 р. на прийомі у Кремлі для працівників металургійної та вугільної промисловості Й. Сталін заявив: «Я не впевнений, що і серед вас, я ще раз вибачаюсь, є люди, які працюють при Радянській владі, і там ще застра-

⁷⁸⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 983. — Арк. 43; Спр. 984. — Арк. 18, 31.

⁷⁸¹ Див.: «Сталинские расстрельные списки». — М., 2002. Це електронне видання Російського товариства «Меморіал» та Архіву Президента Російської Федерації.

⁷⁸² Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років... — С. 236–237.

⁷⁸³ Такі висновки дозволяє зробити аналіз протоколів засідань політбюро ЦК КП(б)У. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6.

ховані на Заході у якоїсь розвідки — японської, німецької або польської. Я не впевнений ще в цьому... Керівники можуть приходити та йти, але народ залишається, та завжди буде жити»⁷⁸⁴. Отже кадрові чистки мали продовжуватись.

У листопаді–грудні 1937 р. репресували ще 5 членів політбюро ЦК КП(б)У, яке припинило діяльність. С. Косіор оформлював протоколи засідань, де містились рішення цього вищого республіканського політичного органу керівництва, без згадки на присутніх. Обстановку, що царила у ЦК КП(б)У на той час, яскраво характеризує факт зі спогадів О. Косінова, який тоді працював помічником С. Косіора. У другій половині листопада 1937 р. один із чекістів, якій охороняв Особливий відділ ЦК КП(б)У, перебував у караульному приміщенні поруч з кабінетом О. Косінова, сусіднім з яким був кабінет С. Косіора. Раптом пролунав постріл у напрямку кабінету О. Косінова, куля пролетіла над його головою. С. Косіор, дізнавшись про випадок, висловив незадоволення І. Леплевському. Той відповів, що постріл пролунав у момент перезарядки пістолету. С. Косіор віднісся до цієї заяви з іронією. Було зрозуміло, що поруч з кабінетом першого секретаря ЦК КП(б)У постріли так просто не робляться. Через кілька днів С. Косіор, який перебував у Москві, йшов кремлівськими коридорами й раптом зустрів Й. Сталіна, який в'їдливо звернувся до нього: «Що це, Ви, біля кабінету свого помічника тир влаштували? Іншого місця не знайшлося?». С. Косіор розповів про цю зустріч О. Косінову і з гіркотою зауважив: «Спробуй зрозуміти таку іронію...»⁷⁸⁵. Якщо врахувати контекст подій, вірогідним є припущення, що І. Леплевський готував брудну провокацію проти С. Косіора, але чомусь вона не вдалась.

С. Косіора відкликали з України рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 24 січня 1938 р. На його посаду призначили М. Хрущова. Одночасно політбюро ЦК ВКП(б) зобов'язало С. Косіора здати, а М. Хрущова прийняти справи в ЦК КП(б)У в триденний термін. 28–29 січня 1938 р. вони підписали довідку «Про складання тов. Косіором С.В. та прийняття тов. Хрущовим М.С. справ по ЦК КП(б)У». В ній вказувалось, що на 1 січня 1938 р. чисельність КП(б)У склала 284 тис. 152 особи. У порівнянні з 1932 р. вона зменшилась майже в 2 рази⁷⁸⁶. Цей факт свідчить, що кадрові чистки в Україні набули особливого розмаху. Недарма у згаданій вище довідці зазначалось, що в ЦК КП(б)У працювали завідувачі відділами: культурно-пропагандистським, сільськогосподарським, промисловості та транспорту, Управління справами, особливого сектору. У відділах керівних парторганів, шкіл, науки, торгівлі, печаті, культурно-просвітньої роботи працювали лише заступники завідувачів. За штатом ЦК КП(б)У мав 100 інструкторів, але їх було лише 51.

Залишались вакантними посади перших секретарів Вінницького, Чернігівського, Молдавського обкомів КП(б)У. Других секретарів не було в Одеському

⁷⁸⁴ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. — К., 2002. — С. 324.

⁷⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 634. — Арк. 48–49.

⁷⁸⁶ В 1932 р. Й. Сталін у листі Л. Кагановичу оцінював чисельність КП(б)У в 500 тис. осіб. Див.: Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. — К., 2001. — С. 30.

та Дніпропетровському обкомах, третіх секретарів — у всіх областях, за виключенням Вінницької. З 82 завідувачів відділами обкомів партії працювали 31 особа. З 577 перших секретарів райкомів та міськкомів не було 82 особи, других секретарів — 108 осіб, третіх секретарів — 188 осіб. Серед перших секретарів райкомів та міськкомів партії, за виключенням 62 осіб, усі виконували обов'язки, тобто тільки прийшли на цю посаду. Отже партійна вертикаль управління в УРСР — кістяк єдиної партійно-радянської управлінської вертикалі опинилась у паралізованому стані. Внаслідок репресій постраждала значна кількість керівників парторганів. На всі щаблі цієї вертикалі, особливо на районний рівень прийшли нові люди.

Схожа ситуація виникла з радянською вертикаллю управління. У Вінницькій, Миколаївській, Дніпропетровській, Чернігівській областях, Молдавській АССР не було голів облвиконкомів. В республіканських наркоматах просвіти, фінансів, землеробства, радгоспів, торгівлі, охорони здоров'я, соціального забезпечення, юстиції та Верховному Суді УРСР обов'язки наркомів виконували перші заступники. Не працювали голови республіканських комітетів у справах мистецтв та фізкультури⁷⁸⁷. Таким чином, наприкінці 1937 — на початку 1938 рр. діяльність політбюро ЦК КП(б)У та РНК УРСР фактично припинилась, тому що склад керівних органів УРСР було репресовано. З точки зору динаміки стосунків «центр-регіони» у радянській політичній системі 1920–1930-х рр.⁷⁸⁸ Кремль і, власне кажучи, Й. Сталін, мали взяти на себе управління самою великою національною республікою СРСР. Але здійснювати щоденне управління Україною з Кремля було неможливо. Тому Й. Сталін надіслав до Києва М. Хрущова, а також М. Бурмістенко, у якості другого секретаря ЦК КП(б)У⁷⁸⁹. Кілька місяців вони здійснювали персональне керівництво республікою, працювали як формалізований субцентр влади в УРСР.

Протягом 1938 р. М. Хрущов особисто брав участь у репресіях серед партійно-радянських керівників України⁷⁹⁰. На жаль, нині доступні дослідникам матеріали не дозволяють з достатньою повнотою реконструювати дії М. Хрущова в 1938 р.⁷⁹¹ Недарма він у звітній доповіді на XIV з'їзді КП(б)У зазначав: «Ми ворогів в основному розбили, але у нас залишилися ще ворожі корені... За допомогою ЦК ВКП(б) та особисто товариша Сталіна, за допомогою всього українського народу ми почистили, чистимо та маємо чистити українську

⁷⁸⁷ Политическое руководство Украины. 1938–1989. — М., 2006. — С. 33–34.

⁷⁸⁸ Більш докладно про відносини «центр-місця» у сталінській управлінській системі див.: Decision-making in the Stalinist Command Economy, 1932–37. — Basingstoke, Hampshire, 1996.

⁷⁸⁹ Политическое руководство Украины. 1938–1989. — М., 2006. — С. 33. Цікаво, що прізвище «Бурмістенко» до січня 1938 р. у протоколах політбюро ЦК ВКП(б) записувалось як «Бурмістенков».

⁷⁹⁰ У книзі «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси» Ю. Шаповал здійснив попередній аналіз участі М. Хрущова у кадрових частках в Україні в 1938 р. Див.: Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С. 400–495.

⁷⁹¹ М. Хрущов у 1949 р. вивіз з України значну кількість архівних матеріалів, які знаходяться у Москві й досі не доступні дослідникам.

землю від усіх зрадників... Ми успішно ліквідуємо наслідки шкідництва, висунемо до кінця віддані кадри... Талантів у нас скільки завгодно в усіх галузях, потрібно тільки вміти їх розшукати, своєчасно просувати й допомагати їм... Ми зробимо усе для того, щоб завдання та доручення ЦК ВКП(б) та товариша Сталіна — зробити Україну неприступною фортецею для ворогів — виконати з честю»⁷⁹².

Водночас М. Хрущов відновлював дієздатність партійно-радянських органів. Протоколи політбюро ЦК КП(б)У з весни 1938 р. рясніють кадровими призначеннями на різні щаблі республіканських управлінських структур. Незабаром усі рішення затверджувались політбюро та оргбюро ЦК ВКП(б). Така ситуація тривала до середини 1939 р., коли штати управлінських структур були, нарешті, майже заповненими. Своєрідність кадрової ротації 1938 р. полягала в тому, що: по-перше, відбувалась заміна/репресії кадрів, які висунулись на керівні посади в 1937 р.; по-друге, тривали масові репресивні операції, які набули у прикордонних областях України особливого розмаху. По-третє, до управління в Україні прийшли нові молоді «технократи», які у недалекому минулому закінчили радянські вузи. Як особлива соціальна група, вони ще не стали предметом спеціальних досліджень. Зауважимо, що багато з них були малоосвіченими людьми (не дивлячись на радянську «вищу освіту»), які піднялись по «кар'єрній драбині» завдяки політичній спритності, цинізму, готовності «крокувати по трупах». Це були «справжні сталіністи», які вірою та правдою служили режиму, побоюючись більш за усе наступних кадрових чисток. Образно кажучи, такі люди були політично «грамотними», підозрливими до усіх, орієнтованими на пошук «ворогів», але вони виявились неспроможними стати громадськими лідерами, брати на себе відповідальність у суспільній сфері життя. Вони керували СРСР до кінця 1980-х рр.

Наступна відмінність кадрових чисток 1938 р. у порівнянні з 1937 р. полягала в тому, що у середині листопада 1938 р. «великий терор» централізовано зупинили. 15 листопада 1938 р. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли директиву (її прийняло політбюро ЦК ВКП(б) за ініціативою Сталіна), згідно якої розгляд справ на «трійках» припинили⁷⁹³. 17 листопада 1938 р. заборонили проведення «масових операцій з арештів та виселення»⁷⁹⁴. 24 листопада 1938 р. М. Єжова звільнили з посади наркомун внутрішніх справ СРСР, призначили на цю посаду Л. Берію⁷⁹⁵. Припинення масових репресивних операцій не означало, що закінчились кадрові чистки. Вони продовжувались у середовищі чекістів, так чи інакше пов'язаних з діяльністю М. Єжова⁷⁹⁶.

⁷⁹² Политическое руководство Украины. 1938–1989. — М., 2006. — С. 35–36.

⁷⁹³ Вперше директива оприлюднена у російській газеті на початку 1990-х рр.: Див.: Московские новости. — 1992. — 21 июня.

⁷⁹⁴ Исторический архив. — 1992. — № 1. — С. 125–128.

⁷⁹⁵ Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы осуществления политической власти в 30-е годы. — М., 1996. — С. 212–216.

⁷⁹⁶ Лошицький Олександр. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1998. — № 1/2. — С. 183–227; Лошицький Олександр. «Лабораторія — 2». Полтава. Документальні

Питання щодо кількості репресованих в 1937–1938 рр. партійно-радянських функціонерів в Україні залишається невивченим в українській історичній науці. Нині маємо загальні приблизні оцінки для усього СРСР. На XVIII з'їзді ВКП(б) (10–21 березня 1939 р.) Й. Сталін заявив, що в 1934–1938 рр. на керівні партійно-радянські посади висунули більш 500 тис. «молодих більшовиків». Л. Каганович підкреслив, що у ході репресій «у деяких ланках довелось знімати кілька верств керівників»⁷⁹⁷. Такі твердження створювали враження щодо майже повної заміни «старих чиновників» новими «спеціалістами». Проте на початку 1990-х рр. англійські дослідники Р. Гетті, В. Чейз стверджували, що чистки охопили від 50% до 75% радянських номенклатурних працівників⁷⁹⁸. Ці вчені разом зі колегами з різних країн світу застосували індивідуально-біографічний метод вивчення радянських керівників.

В Україні такий метод вкупі з порівняльними методами досліджень, поки що не знайшли поширення. Тому висновки щодо кількісних показників кадрової чистки 1937–1938 рр. робити зарано. Висловимо лише припущення, що засновано на цитованій вище довідці, яку підписали М. Хрущов та С. Косіор. В республіці масштаби кадрової чистки виявились набагато значнішими, ніж в Росії або інших союзних республіках СРСР. Наприкінці 1937 р. майже всі вищі комуністичні керівники України були репресовані та протягом 1938–1939 рр. фізично знищені. Отже Й. Сталін реалізував свій план 1932 р. — здійснити широкомасштабну заміну вищих політичних керівників УРСР. Після чисток 1932–1933 рр., а потім 1937–1938 рр. до управління в Україні прийшла нова хвиля «радянських висуванців» — молодих більшовиків, відданих Компартії та Й. Сталіну. Чи розумів Й. Сталін та його соратники політичну небезпеку подібних широкомасштабних чисток для міцності радянського ладу в Україні? Адже поки що без відповіді залишаються питання: чи вистачало підготовлених кадрів для управління величезною національною республікою? Якщо кадри управлінців знищувались у такому обсязі, значить, керівництво СРСР вірило, що радянські вузи підготували нову, широку верству чиновників, Але наскільки це відповідало дійсності? Де було набути досвід управлінської діяльності, якщо попереднє покоління чиновників знищено? Як керувати сотнями, а то й тисячами людей, якщо лише кілька місяців тому людина закінчила радянський вуз, тому їй не вистачало досвіду та знань? Отже питань, які чекають на своїх дослідників, ще вистачає.

матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 129–178.

⁷⁹⁷ XVIII съезд Всесоюзной коммунистической партии(б). 10–21 марта 1939 г. Стенографический отчет. М. 1939. — С. 30, 257.

⁷⁹⁸ Оцінки див.: *Getty J.A., Chase. W. Patterns of repression among Soviet elite in the late 1930s: A biographical approach // Stalinist Terror. New Perspectives. Cambridge University Press. — 1993. — С. 225–246.* Звертає на себе увагу дещо двозначна назва книги за редакцією А. Гетті, Р. Меннінг, яку можна перекласти як «Сталінський терор. Нові перспективи».

Іменний покажчик

Аверін В.	496, 503, 532
Азеф	274
Айолло Г.	307
Акулов І. (Акулов І.)	132, 472, 679, 710, 712
Александров І.	447
Ангеліна П.	245, 251
Андрєєв А.	127, 129, 603, 617, 629
Антонович Д.	456
Антонович М.	456
Антонов-Овсієнко В. (Овсієнко- Антонов В., в цитатах — В. Антонов)	82, 330, 338, 350–355, 386, 388, 389, 398, 492–495, 501, 503–506, 510
Артем (Сергєєв Ф.)	353, 358, 362, 366, 369, 408, 430, 490, 491, 494–497, 502, 503, 505–507, 520, 533, 534
Асаткін О.	244
Аттоліко Б.	178
Ауссем В.	328, 334, 438, 439, 506
Афонін	730, 731
Ахієзер О. (Ахизер А.)	413
Ашраф'ян З.	485
Бабичев	185
Бабко Ю.	144, 285, 480, 484
Баб'юнишев О. (Максудов С.)	212, 213, 222
Бадаєв О.	125, 126
Бажан О.	208, 737
Бажанов	376
Бажанов Б.	531
Байрон Ч.	578
Бакинський С.	491
Бакунін М.	13, 14, 15
Балицький В.	131–134, 172, 198–200, 203, 204, 234, 235, 246, 274, 278, 281, 283, 293, 471, 574, 606, 623, 625, 631, 633, 634, 636–

	640, 642, 643, 675, 680, 700–703, 710–712, 741, 744
Балтузевич И.	262
Баррес М.	109
Барсенков А.	395
Бачинський П.	361, 368, 372, 374, 375, 389, 399, 415
Бачинський С.	334
Бачинський Ю.	284
Безансон А.	286, 287
Бердяев М.	39, 40
Березін А.	583
Берзін Р.	423
Берія Л.	125, 126, 294, 747
Бернштейн Е.	18
Бесараб О.	190
Биннер Р.	722
Білик	693
Блакитний В.	<i>Див.</i> Еллан-Блакитний В.
Блинов А.	679
Блонський П.	234
Блудов Я.	468, 469, 475
Бобченко М.	724
Богданов П.	621, 622
Богуславський М.	406, 408, 409
Боженко В.	431
Бокань М.	220
Болоховець	208
Болтенгаген Л.	265
Бондар Д.	652
Бондаренко В.	140
Борисенко В.	698
Бортничук М.	144
Бош Є.	82, 328, 334, 342–344, 490
Брежнев Л.	484
Бріан А.	115
Брюханов М.	52
Бубнов А.	127, 338, 349, 363, 366, 375, 381, 386, 388, 389, 409, 418, 496, 502, 515
Будьонний С.	125, 691

Булат І.	609, 615
Булгаков М.	212
Бульба Т.	590, 611
Бунін Я.	272
Буревій К.	285
Бурмистенко М.	126, 133, 746
Бут А.	736
Буткевич В.	550
Бухарін М.	23, 25, 26, 28, 30, 32, 35, 36, 53, 56–58, 69, 70, 79, 81, 84, 94, 95, 97, 98, 102, 104, 122, 125, 128, 139, 179, 182, 183, 282, 284, 287, 295, 336, 443, 497, 514, 565, 566, 591, 610–614, 616, 620, 622–624
Буценко А.	342, 497
Ваганян В.	587, 588, 589
Вайнов А.	732
Валентинов	731
Валентинов (Вольський) В.	28
Валіцький А.	56
Василюк	331
Васильєв В.	151, 165, 223, 409, 417, 441, 470, 529, 574, 619, 642, 671
Васильків (Й. Крілик)	611, 612, 613
Вахрушевич В.	125
Вацетіс І.	350, 351, 353–355, 502, 503
Вдовин А.	395
Вегер Є.	468, 713
Венедиктов А.	107
Верменич Я.	573, 574
Вернадський В.	37
Верстюк В.	57, 240, 310, 320, 321
Верт Н.	109, 179, 184, 288, 289
Винниченко В.	321, 412, 440–442, 494, 502
Височиненко С.	609
Вишинський А.	125, 728
Вишня О.	573
Віткрофт С. (Wheatcroft Stephen)	236, 655, 696, 709
Владимирський М.	93, 451
Власенко С.	208

Влизько О.	285
Вовкодав І.	183
Вознесенський М.	104
Войтенчук	639
Волін М.	328
Волковинський В.	393, 542, 547
Волкогонов Д.	80, 81
Волобуєв М.	607
Володарський С.	735, 736
Володимирський М.	553
Воробьев В.	499
Воробьев Ю.	455
Ворошилов К.	125, 127, 175, 370, 373, 406, 407, 409, 498–501, 503–507, 517, 532, 569, 691
Восленський М.	72–74
Врангель П.	530, 531
Вронська Т.	282, 283
Врублевський М.	495
Вылцан М.	253
Гаврилів М.	457
Гаврилов О.	628
Гак Д.	268
Галаган М.	307
Галаган П.	90
Гамарник Я.	125, 187, 224, 496, 686
Гамрецький Ю.	491
Ганцов В.	278
Гарбузов	731
Гарін А.	726, 727
Гвахарія Г.	732
Геллер	381
Гендерсон А.	116
Генкина Э.	334, 438
Гермайзе Й.	278
Герц В.	269
Гете Г.	578
Гетти А. (Getty J.)	722, 730, 748
Гетті Р.	748

Гефтер М.	294
Гинцберг А.	696
Гікало М. (Гикало М.)	133, 744
Гімпельсон Е.	49, 52,75
Гірчак Є.	472
Гітлер А.	115, 118–120
Гоголь М.	590
Гойченко П.	156
Головченко В.	310
Голощокін П.	712
Голуб Ф.	743
Гопнер Д.	370
Гопнер С.	535, 569
Горев В.	394
Горин В.	449
Горшков М.	302
Горький М.	35, 45, 46, 47, 272
Граціозі А. (Грациози А., Graziosi A.)	178, 219, 506, 511
Грегори П. (P.Gregory)	718
Григор'єв Н.(М.)	374, 375, 398, 510
Григоренко П.	142, 143, 178
Гриневич А.	153, 154
Гриневич В.	425, 426
Гриневич Л.	232, 425, 426
Гринько Г.	104, 426, 453, 455, 456, 517, 550, 562, 567, 574, 576, 581–583, 600, 610, 612, 613
Гросул В.	393
Грузман Ш.	496
Грушевський М.	151, 181, 278, 279, 307, 321, 428, 435, 440, 573, 574, 584, 699, 714
Гулий К.	573, 583
Гурвич	376
Гутник Й.	279
Давиденко	154
Даниленко В.	698, 717
Данилов В.	101, 108, 217, 218, 240, 241, 290
Дарвін Ч.	578
Дашкевич Я.	425

Дашковський І.	519, 577
Девіс Р. (Davies R.W.)	171, 236, 617
Демченко М.	131–133, 251, 573, 580, 631, 723, 724
Денисенко	185
Денисенко В.	151
Денікін А.	364, 405–407, 412, 415, 420, 432, 434, 436, 510, 515, 516, 518, 561
Дзеніс О.	486
Дзержинський Ф.	42, 59, 92, 97, 316, 394, 403, 404, 426, 546, 555, 563, 568, 598, 599
Дзюба І.	456
Дзюба О.	240
Диманштейн С.	303, 311, 314, 321, 325
Діброва С.	569, 574
Дмитрієв	293
Добров П.	736
Доманська Е.	5
Донцов Д.	714
Донченко В.	394
Драгоманов М.	573
Драч І.	201
Дробніс Я.	58, 82, 86, 409, 410, 423, 532
Дубинский-Мухадзе И.	493
Дубовик	186
Дубровін І.	460
Дудкін	381
Дудник Я.	261, 582
Дурдуківський В.	90, 91
Дьяков	377
Ейсмонт М.	186
Еллан-Блакитний В.	366, 367, 370, 550
Енгельс Ф.	10–13, 17, 18, 23, 24, 99, 319, 705
Епштейн Я. (Яковлев Я.)	<i>Див. Яковлев Я.</i>
Ерліхерман І.	334
Євдокимов Ю.	293, 294
Єжов М.	224, 287, 288, 289, 290, 293, 294, 730, 739, 741, 747
Єнукідзе А.	108, 219, 564, 565

Єрмак	185
Єфіменко Г.	329, 354, 367, 377, 378, 380, 446, 449, 495
Єфремов	714
Єфремов О.	125
Єфремов С.	89, 90, 91, 278, 574
Жарко А.	363, 379, 406
Жданов А.	127, 287, 603
Живанов М.	180, 181
Жорданія Н.	589
Жуковський О.	440
Журавльов В.	302, 304, 306, 393, 394
Задіонченко С.	126
Задорожна	642
Зайцев О.	611
Зарніцин М.	317
Затонський В.	131–133, 148, 190, 204, 318, 324, 326, 329, 338, 339, 351–354, 363, 370, 372, 373–375, 399, 400, 410, 414, 417, 419, 422, 423, 430, 431, 440, 470, 472, 474, 476, 487, 493, 495, 496, 502, 503, 506, 508, 515, 517, 525, 548–550, 567, 573, 576, 579, 580, 582–584, 603
Зеленін І. (Зеленин І.)	108, 211, 214, 215, 217–219, 224, 240, 241, 245
Землячка Р.	125
Зеров М.	580
Зінов'єв Г.	34, 74, 79, 80, 81, 84, 91, 94, 95, 101, 123, 127, 128, 181–183, 284, 405, 565, 567–569, 571, 583, 585–590, 593, 594, 597, 616, 617, 672, 690, 740
Золотарьов В.	203, 721
Зорін	381
Зоря Є.	210, 221
Зубков	406
Іванов Г.	272
Измозик В.	89

Йоффе А.	381-383, 386, 399, 400, 401, 404, 405, 407-409, 413, 510-512
Иргизов А.	328, 342
І	
Іванець Г.	90
Іваниця Г.	278
Іванов А. (Київський)	408, 583
Іванов В.	732
Іванов Вс.	578
Іванов М.	241, 532, 732
Іванов О. (з Харкова)	408
Івницький М. (Івницкий Н.)	168, 193, 194, 211, 216, 228, 229, 625, 627, 629, 644, 655, 656, 658, 659, 663, 666, 672, 678-680, 689, 692, 696, 712
Ікрамов А.	461, 463
Ілляшенко Й.	220
Ільїн О.	393
К	
Кабаков І.	128
Каганович Л.	84, 89, 99, 126, 127, 129, 130, 135, 137, 150, 151, 156, 157, 162, 165, 167-175, 179, 187, 190, 194, 196, 198, 199-203, 223-225, 280, 285-287, 290, 293, 453, 459, 464, 465, 469, 471, 472, 486, 568, 570-606, 608-618, 644, 649, 651, 663, 664-666, 668-671, 673-678, 680, 685-694, 700-707, 719, 721, 726, 735, 737, 741-743, 745, 748
Каледін О.	332
Калінін М. (Калинин М.)	75, 79, 118, 125, 127, 128, 253, 370, 390, 394, 399, 443, 541, 545, 551, 555, 569, 577, 691
Калманович М.	187, 189, 680
Калнін	533
Каменєв Л. (Каменев Л.)	64, 71, 79, 80, 81, 84, 85, 91, 94, 95, 123, 127, 181-183, 284, 380, 381, 385-387, 390, 393-396, 434, 435, 447, 450, 510, 511, 523, 544, 545, 547, 567-569, 571, 583, 585-587, 590, 592-595, 597, 616, 617, 672, 690, 740
Камінський В.	109
Камінський Г.	627

Канторович С.	234
Канцелярський П.	472
Капрій В.	630
Капуста Ф.	207
Капустян Г.	625
Карахан Л.	361, 368, 393
Кареліна В.	338
Карлсон К.	220, 704
Карпеко О.	472
Карр Е. (Carr E.)	43, 48, 65, 617
Картвелішвілі Л.	131, 135
Каршо-Шедлевські Ю.	178
Касаткін В.	102, 462, 463
Касьянов Г.	717
Каутський К.	56, 461
Кацнельсон З.	479
Качинський В.	338, 517
Квірінг Е.	84, 135, 346, 363, 366, 376, 408, 496–498, 503, 528, 533–535, 566, 567–569, 570, 571, 593
Кейс О.	216, 276
Келлог Ф.	115
Кентій А.	208
Керенський О.	318, 320, 321, 324, 727
Кириченко А.	583
Кисельов	684
Кіллерог	476
Кін Д.	532
Кіпер	214
Кіров С.	127, 129, 284–286, 542
Клейнер	725
Климанов	414
Клименко І.	93, 550, 573, 582, 593, 609, 615
Клунний Г.	415, 416
Кобозев П.	446, 528, 537
Коваленко Ф.	221
Ковалів Ю.	578
Коваль	436
Коваль К.	280

Ковальов	154
Кодацький І.	125
Кокін С.	698
Колесников	731
Коллонтай О.	358, 406, 408
Колчак О.	57
Комаров М.	125
Кон Ф.	532
Кондрашин В. (Kondrashin V.)	148, 149, 211, 212, 695, 712
Кондуфор Ю.	402
Конквест Р.	213, 214, 219, 223, 249, 299, 717
Коновал	728
Коновалов	321
Конюхов Г.	604
Корнієнко Д.	206, 207, 216
Корнієць Л.	125, 126, 134
Корнюшин Ф.	573, 576, 580, 581
Коробцова О.	90
Короленко В.	57, 58, 60
Королівський С.	495
Корольов П.	378
Коротченко Д.	125, 126, 133
Косарев О.	125, 187, 686
Косинка Г.	285
Косинов О.	745
Косих Є.	253
Косіор І.	125
Косіор С.	60, 126, 127, 129, 130–136, 141–143, 147, 148, 151, 155, 157, 158, 160, 161, 166–169, 172, 174, 180–182, 186–188, 190, 195–202, 208, 224, 226, 231, 232, 237, 241, 246–249, 278–280, 288, 289, 338, 370, 373, 404, 406, 418, 422, 466, 467, 469, 470–472, 475–478, 482, 487, 496, 515–518, 614, 616, 620, 621, 627, 628–631, 636, 640, 643, 645, 646, 648, 651, 653, 656–658, 661, 662, 664–670, 675–677, 680–682, 684, 696, 697, 700–704, 707–710, 712, 713, 719, 724, 726, 730, 733, 736, 741–743, 745, 748
Костирко М.	275

Костюк Г.	134
Косунбек	159
Котов	688, 707
Коцюбинський Ю.	200, 285, 335, 438, 439, 495, 496, 503
Кошелева Л.	171
Кошова Г.	251
Коэн С. (Kochen S.)	58, 603
Кравченко Б.	573, 575
Кравченко П.	619
Красильщиков В.	464
Красін Л.	72, 75, 390, 396
Краснов П.	498
Крейсберг І.	324, 496
Кренцель	680
Крестинський М.	79, 80, 386, 387, 390, 393–395, 397, 404, 406, 410, 421, 422, 434, 443, 510
Кржижановський Г.	72, 97
Криленко М.	330, 491
Кримський А.	90, 574
Крупеник	741, 742
Крупська Н.	123, 127, 586
Крупський	90
Крушельницький А.	284
Ксандров В.	445
Кубяк М.	127
Кудря	375
Кудрявцев С.	133, 726, 743, 744
Кузнецов М.	125
Куйбишев В.	76, 97, 98, 107, 125, 127, 128, 129, 540, 599–601, 655, 661, 663, 677, 697
Кулик Г.	125
Кулик І.	317
Куліченко М. (Куличенко М.)	502, 520, 527, 528
Кульчицький С.	21, 33, 58, 60, 67, 81, 86, 87, 89, 91, 92, 106, 127, 128, 130, 138, 139, 145, 147, 163, 174, 188, 190, 195, 197, 199, 200, 204, 209, 225, 226, 235, 241, 245, 246, 248, 250, 254, 257, 260, 274, 279, 308, 309, 322, 341, 344, 360, 365, 380, 384, 393, 453, 454, 506, 512, 520, 542, 547, 593, 597, 717

Купцов В.	394
Курносенко О.	250
Куромія Г. (Kuromia H.)	679, 706, 730, 734, 735, 736, 745
Курський Д.	85, 390, 393, 394, 396
Куртуа С.	112, 285, 286
Кучевський Г.	726
Кучерський	728
Ландау	376
Лapidус І.	361, 362, 363, 364
Лапчинський Г.	335, 336, 338, 409
Ларін Ю. (Ларин Ю.)	587–589, 591
Ларіонов	248
Латонін О.	424
Лацис М.	403, 404
Лебедев М.	318
Лебединець М.	375
Лебедь Д.	58, 127, 464, 532, 535, 546, 607–609, 615
Левинський В.	429, 437
Ленін В.	8, 19–55, 58–75, 78–83, 85, 87, 88, 94, 96, 97, 99–103, 105, 107, 121–123, 128, 130, 165, 172, 179, 212, 221, 230, 232, 285, 298–307, 312–314, 316, 318, 319, 323, 325, 327–329, 333, 335–337, 340, 345, 347–349, 351–353, 356, 359, 361, 363, 364, 373–375, 379, 381, 383, 385–387, 389, 390, 393, 394, 399, 400, 402, 403, 405, 410, 413–422, 424, 430, 431, 432, 434, 438, 442, 443, 448–450, 459, 461, 463, 480, 490–494, 497, 499–507, 509–517, 519–524, 527–531, 533, 535, 536, 538–540, 542–544, 545, 550, 555, 559, 560, 563, 565, 571, 594, 673, 718
Леплевський І.	744, 745
Лисиця П.	653
Лисяк-Рудницький І.	173, 237, 310
Литвин В.	292
Литвиненко М.	375
Литвинов І.	156, 157
Литвинов М.	118, 119, 126
Лихолобова З.	730, 731, 735

Літський	736
Ллойд Дж.	87
Лобов С.	125, 646
Лозицький В.	131, 133, 135, 208
Ломов А.	607, 608
Ломов Г.	125, 385, 401
Лошицький О.	747
Луначарський А.	57, 372
Лутовінов Ю.	496
Любавін П.	126
Любченко П.	133, 145, 245, 280, 463, 467, 469–472, 476, 487, 590, 631, 732, 741, 744
Людвіг Е.	108
Люшков Г.	274, 275
Лялюк Н.	652
Лях В.	438, 439
М'ясликов О. (М'ясликян)	544
Магдів Б.	363, 366
Мазепа І.	342
Мазлах С.	364
Мазуренко Ю.	370
Майзель	377, 646
Майоров М.	144, 146, 147, 161, 188, 317, 318, 343, 468, 651, 701, 713
Макдональд Р.	116
Макмак Г.	726, 728
Максимов	381
Максимович (К.Саврич)	610, 612, 613
Малий В.	276
Малик В.	277
Малиновський	274
Маліа М.	26
Манилов В.	328, 342
Мануїльський Д.	86, 119, 126, 280, 383, 407, 414, 420, 422, 447, 448, 502, 514, 515, 517, 534–538, 540–542, 544–547, 567
Манцев В.	88, 404
Марголін М.	743
Маркевич О.	224, 663, 680

Маркітан П.	679
Марков	377
Маркс К.	10–13, 17, 18, 20, 22–24, 26, 30, 36, 73, 99, 179, 299, 302, 319, 521, 578, 629, 705
Мартинюк	728
Мартін Т. (Terry Martin)	471, 714
Мартов Л. (Цедербаум Ю.)	19, 20, 493
Марченко	603
Махарадзе Ф.	316, 543
Махно Н.	214, 411, 618
Мдівані Б.	543, 546, 563, 565
Медведев Р.	735
Медведев Ю.	334
Медведев О.	571, 585
Межлаук В.	403, 500, 504–507, 511
Мейс Дж. (Mace J.)	206, 208, 216, 219, 562, 663
Мельниченко В.	395, 511
Менжинський В.	117, 274, 383, 406, 673
Меннінг Р.	748
Меркело О.	277
Меркулов В.	125
Мерль Ш.	219
Мехліс Л.	125
Мещеряков В.	366, 273, 375, 408
Микитенко І.	486, 487
Мирошніченко	429
Мирошніченко Е.	183
Михайлик М.	724
Михайличенко Г.	375
Михайлов М.	125
Мікоян А.	127, 129, 131, 148, 165, 187, 603, 607, 620, 621, 663, 664, 667, 686
Мілютін В.	40, 55, 607, 618
Мінаєв С.	270
Мінін С.	499, 501
Мірбах	43
Мітін М.	125
Міхеєнко Д.	149, 150, 153, 571, 583
Міхневич В.	214

Міцкевич (Капсукас)	390, 394
Млечин Л.	505
Моїсеєнко В.	571, 583, 585
Молотов В.	79, 80, 99, 108, 114, 117, 125, 127–129, 143, 148–154, 160–162, 165–170, 174, 175, 187–191, 193–196, 211, 215, 224, 229, 238, 239, 241, 247, 279, 280, 287, 290, 293, 446, 447, 471, 527, 532, 537–540, 543, 544, 570, 596, 603, 608, 610, 612, 614, 618, 627, 631, 646, 649, 653, 656, 657, 663–666, 668–669, 670–675, 677, 680–685, 691, 695, 699, 701, 708, 711, 712, 719, 721, 726, 728, 745
Мороз Г.	207
Мукосій Ф.	152
Муравйов М.	344, 492, 494, 498
Муралов М.	64
Муранов	381, 394
Мусієнко О.	201
Мусульбас І.	147, 724
Мясков	381
Нарожний	642
Невежин В.	120
Невський О.	372, 373
Незлобін П.	315
Немчинов В.	96
Ненароков А.	302, 393, 394, 452, 526
Неронович Є.	329
Нетяга Г.	183, 184
Нечаєв С.	39
Низькоусов	186
Ниццой А.	588
Нікітін А.	376, 377, 378
Ніковський А.	278
Ніколаєв К.	126
Ніколенко	183
Нікольський В.	292, 648, 720, 722, 729, 737
Ногін В.	40
Нольський Е.	469, 472, 473, 479

Носович	500
Ноув А.	223
Овчинников	376
Одинцов О.	232, 615, 663, 710
Окіпнюк В.	274
Окулов О.	504
Олександр II	274
Омельченко Г.	693
Орахелашвілі І.	123
Орджонікідзе Г.	106, 127, 129, 131, 175, 492–494, 499, 512, 535, 536, 542–546, 565, 636, 640, 642, 679, 730, 735, 740
Орєхов С.	253
Оруелл Дж.	277
Осинський Н. (Оболенський В.)	64, 66
Осколков Е.	148, 211, 694
Откалюк Х.	652
Охотин Н.	289
Охріменко П.	415
П'ятаков Л.	342
П'ятаков Ю.(Г.)	28, 29, 82, 313, 315, 316, 318, 324, 326, 336, 341, 349, 351, 352, 353, 358, 363, 364, 365, 373, 375, 376, 377, 381, 388, 389, 490, 496, 497, 498, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 532, 533, 534, 535, 536, 539, 545, 568, 586, 740
Павлюк М.	517
Пайпс Р. (Pipes R.)	43, 44, 45, 46, 299, 502, 514
Панченко М.	375
Панчук М.	574, 576, 579
Пашин В.	76
Пащенко В.	652
Передерій	186
Петерс Я.	404, 407
Петлюра С.	173, 355, 407, 419, 428, 436, 440, 441, 513
Петренко В.	606
Петриковський С.	491

Петро І	560
Петровський Г.	64, 75, 78, 81, 86, 126, 130, 131, 133, 134, 137, 140, 148, 152, 161, 166, 167, 170, 370, 373, 407, 408, 409, 422, 423, 437, 471, 491, 512, 514, 515, 517, 518, 519, 535, 538, 541, 543, 545, 550, 564, 569, 570, 571, 576, 581, 583, 584, 585, 586, 593, 594, 600, 605, 608, 609, 610, 615, 617, 622, 630, 645, 656, 658, 664, 665, 670, 674, 675
Петровський І.	726, 728
Песікіна Є. (Песикина Е.)	321, 323
Пилипенко	636
Пильняк Б.	578
Пиріг Р.	440, 673
Пирогов	183
Під'яблонський С.	183
Пілсудський Ю. (Пилсудский Ю.)	172, 173, 285, 289, 443, 521, 612, 675, 676
Подвойський М. (Підвойський)	332, 363, 365, 379, 386, 401, 413
Подкур Р. (Podkur R.)	619, 684
Пожидаєв	727
Полоз М. (Полозов)	360, 361, 368, 373, 408, 419, 423, 427, 428, 538, 539, 582, 603
Полонський В.	712
Попов М.	133, 410, 469, 470, 472, 473–476, 479, 487
Попов П.	64, 416, 432, 443
Порайко В.	631
Поспелов П.	288
Постишев П. (Постышев П.)	111, 126, 131–134, 151, 187, 195, 198, 200, 224, 226, 230, 234, 235, 241–243, 245–249, 282, 283, 293, 468–473, 475, 479–481, 484, 486–488, 580, 585, 588, 605, 609, 615, 631, 644, 645, 695, 700, 702, 703, 707, 712–715, 717, 719, 741–743
Постнов	186
Потапов	376
Прамнек Е.	133, 134, 135, 732, 734, 735, 737, 744
Преображенський Є.	80, 521, 591
Примаков В.	335
Примеров Ю.	534

Пристайко В.	91, 278, 279, 574, 699, 721
Пристланд Д.	100, 101
Проциков Н.	736
Прошьян П.	331
Равич-Черкаський М. (Равич-Черкасский М.)	301, 347
Радек К.	497, 509
Радченко О. (вчителька)	221
Радченко О. (голова ВУРПС)	93, 573, 576, 609
Разумов М.	468, 713
Раковський Х.	59, 72, 78, 82, 86, 126, 135, 136, 355, 361, 363, 365, 366, 368, 369, 371, 374–376, 381, 382, 388, 390, 393–397, 399, 400, 402, 404, 406, 407–411, 414–416, 421– 430, 432–436, 441–443, 445, 447, 451, 456, 457, 502, 505–507, 510–519, 523, 525–527, 530–532, 535–538, 541, 542, 544–547, 550, 551, 553–555, 557, 558, 560, 562–564, 566–568, 588–590
Рамзін Л.	117
Рассел Б.	45
Рафаїл (Фарбман Р.)	77, 82, 406, 407
Рафес М.	375
Рева М.	220, 221
Реденс С.	151, 172, 198, 200, 662, 675, 684, 701, 704, 710
Рейхель М.	406
Репринцев В.	240
Рибачук В.	268
Риков О. (Рыков А.)	40, 48, 66, 79, 84, 94, 95, 122, 129, 179, 284, 287, 380, 390, 393, 397, 448, 545, 602, 614, 616, 618, 620–624
Рис Е.	171
Річицький А.	422, 479
Рогинский А.	289
Рогов І.	125
Рогова Л.	171
Родович М.	726–728
Рожков М.	34, 35
Розанов О.	283

Розенгольц А.	424, 425
Ройзман	381
Рубач М.	352
Руденко	415
Руденко А.	497
Руденко Р.	736
Рудзутак Я.	127–130, 168, 554
Рузвельт Ф.	118
Руссо Ж.	47
Рухимович М.	376, 496, 500, 505, 506, 528, 533, 534
Рютін М.	181, 182, 183, 672
Рязанов Д.	55, 65, 345
Саваринський К.	606
Савельєв М.	361, 406
Савінков Б.	91, 274
Саква Р.	84
Салливант Р. (Sullivant R.)	502, 503
Самутін Ф.	576, 741
Сапожніков	460
Сапронов Т.	82, 613
Сапун М.	490
Саркісов С. (Саркіс)	131–135, 187, 241, 679, 680, 712, 730, 732, 734, 736, 737
Сафаров Г.	327
Сахаров А.	272, 273
Свердлов Я.	45, 369, 380, 491, 494, 497, 500, 501, 504, 505, 507
Свириденко Ю.	76
Семенов Б.	131
Сербиченко	582
Сергійчук В.	712
Серебряков Г.	517
Серебряков Л.	80, 394
Сидоренко	279
Сидорчук	728
Симонов Н.	118
Сирцов С.	127
Ситін П.	500, 501

Сіркана С.	196, 197
Сірополко С.	455, 456
Склянський Е.	381, 385, 390, 393, 394, 395, 507
Скоровстанский В.	<i>Див.</i> Шахрай В.
Скоропадський П.	54, 355, 412, 496-498, 502, 503, 513
Скрипник М. (Скрыпник)	126, 131, 132, 181, 223, 282, 322, 327, 335-340, 346-347, 351, 363, 366, 382, 419, 447, 451, 458, 464, 468-480, 482, 485, 489, 495-497, 526, 539, 540, 541, 548, 550, 558, 562, 563, 567, 571, 575, 576, 582, 583, 585, 586, 589, 598, 599, 610, 612, 616, 621, 622, 624, 645, 670, 674, 697-699, 709, 714, 715, 719
Слабченко М.	278
Славинський М.	320
Слепков О.	182
Сливка Ю.	611
Слинько І.	142, 144, 241
Сліпанський А.	145
Случевська С.	501, 517
Смирнов О.	186
Смирнова І.	80
Смілга І.	390, 394
Смірнов В.	613
Смолій В.	213, 218, 310
Снесарьов А.	499
Соколинський Д.	736
Сокольников Г.	597
Солдатенко В.	310, 320, 440, 441, 470, 490, 532, 616, 740
Солодов	183
Солодуб П.	548, 549, 580, 583
Солопун К.	152
Солопун П.	152
Сонипул О.	207, 208
Сорока (Трипняк) Т.	207
Сосницький С.	283
Сосновський	151
Сосновський Л.	526
Сосюра В.	583

- Сталін Й. 27, 73, 75, 76, 79–86, 89, 93–105, 107, 108, 112–117, 119–122, 127–132, 134, 136, 137, 141, 143, 144, 148, 151–158, 160–177, 179, 181–183, 185–189, 191, 193–195, 197–199, 201–205, 208, 213–215, 217, 218, 221, 223, 224, 227–233, 237–241, 246, 247, 249, 256, 271–273, 277–280, 282, 284, 285–290, 292–296, 311–313, 331, 332, 339, 344, 345, 351, 352, 360, 361, 368, 371, 372, 381, 386, 390, 396, 399, 400, 423, 424, 441, 443, 447, 448, 449, 452, 453, 459–469, 471–473, 476–479, 486, 491, 493–495, 498–508, 510, 514, 521–525, 527, 529, 531, 532, 536–538, 540–563, 565–571, 575–588, 590, 592–596, 598–603, 605, 606, 608–610, 612–618, 620–622, 624, 626, 627, 631, 638–640, 643–646, 649, 651, 652, 654–687, 689–692, 695–703, 705–715, 718–726, 728–730, 733, 735, 737, 739–748
- Старицька-Черняхівська Л. 278
- Стасова О. 79, 410
- Стасюк О. 698
- Стельмах 731
- Степанов С. 394
- Стецький О. 104, 107
- Стрельцов Г. 263
- Стриєвський К. 127
- Строганов В. 131, 132, 189, 198, 468, 609, 679, 697, 713
- Струмилін С. 94, 98
- Султан-Галієв М. 548, 567
- Суслін 293
- Сухомлин К. 131, 133, 280, 580, 582
- Таболов К. 588
- Таран Є. (Дубровін І.) 459–462
- Тараненко К. 375
- Тарасюк І. 158
- Таугер М. (Tauger M.) 655, 660, 663, 671, 696, 709
- Твердохліб Г. 726, 728

Тельман Е.	115
Теодорович І.	40
Терехов Р.	131, 132, 195, 199, 200, 468, 609, 662, 699–701, 703, 713
Теслюк М.	576
Тимошенко С.	125, 126, 133
Ткач Н.	164, 249
Ткачева Л.	254
Ткаченко Г.	158, 182
Ткаченко Т.	155
Товстонос З.	726, 728
Товстуха І.	461
Толмачов В.	186
Толстиків С.	736
Толстой Л.	345
Томський М.	79, 84, 94, 95, 122, 125, 128, 179, 284, 394, 614, 616, 622–624, 707
Тоффлер Е.	300, 308
Тош Д.	6
Трахтман М.	726, 727, 728
Трилський О.	145, 741, 742
Троцюк	225
Троцький Л.	24, 32, 33, 39, 60, 62, 75, 78–84, 94, 95, 97, 101, 128, 183, 327, 331, 372, 373, 380–386, 388–390, 393, 396, 399, 400, 407, 420, 432, 441, 443, 446, 457, 458, 491, 493, 499–502, 504–507, 510–513, 515, 519, 527, 529–533, 535, 536, 538, 551, 554–560, 566–570, 583, 586, 587, 590, 591, 596, 597, 740
Трублаїні М.	575
Турянський (Р. Кузьма)	611, 612, 613
Тухачевський М.	71, 531
Угаров Ф.	573, 615
Угланов М.	181, 616
Ужанський С.	140
Ульрих	293
Ульяновська С.	456
Ульяновський В.	456

Успенський О.	133, 134
Уханов К.	125
Фадєєв О.	125
Фальківський Д.	285
Федоровський	376
Фесенко	731
Філянович	728
Фіцпатрик Ш.	729
Франко Ф.	120
Фрумкін	381
Фрунзе М.	60, 86, 126, 305, 447–451, 525, 526, 530, 531, 538–541, 546, 548, 550, 551, 553, 558, 562, 567
Фуко М.	5, 6
Хаїт	731
Халепський	406
Харечко Т.	82, 406
Хатаєвич М.	126, 131-133, 135, 174, 187, 189, 197–201, 205, 211, 214, 215, 226, 231, 235, 245, 468, 679, 680, 681, 685, 699–701, 703, 704, 710, 712, 713, 733, 743
Хвиля А.	467, 469, 471, 474, 487, 741
Хвильовий М.	464, 486, 578–584, 587
Хименко Г.	428, 429
Химич	727
Хлевнюк О. (Khlevniouk O., Oleg W. Chlewnjuk)	171, 281, 287, 662, 718, 722, 730, 739, 741, 747
Хмелинський П.	735
Хмельницький О.	366, 367, 371, 399, 408
Хромов П.	265
Хромов С.	92
Хрущов М. (Хрущев Н.)	126, 127, 130, 133–135, 288, 289, 609, 610, 729, 737, 739, 745–748
Хунке А.	238
Ціммерман	376
Цюрупа О.	51, 64, 381, 394, 448

Чейз В.	748
Чемберлен Н.	120
Черенков А.	183
Чернов М.	187, 200, 603, 607, 667, 680, 686, 697, 700, 701
Чернявський В.	679
Черняк Я.	652
Черчілль В.	115
Чехівський В.	278
Чикаленко Е.	348
Чирко В.	493, 510, 522, 523, 548
Чистов П.	737
Чичерін Г. (Чичерин Г.)	72, 368, 371, 372, 373, 390, 393, 396, 400, 438, 443, 444, 446, 447, 523, 527, 545, 547
Чубар В.	78, 86, 93, 126, 130, 131, 133, 134, 137, 143, 147, 160, 166, 167, 172, 189, 198, 199, 200, 215, 243, 278, 376, 378, 453, 470, 471, 476, 528, 533, 534, 535, 538, 567, 570, 571, 573, 574, 576, 579, 581, 582, 583, 586, 594, 595, 600, 603, 605, 607, 609, 610, 613, 614, 615, 617, 621, 622, 645, 648, 650, 655, 656, 657, 659, 661, 663, 664, 665, 666, 668, 669, 670, 671, 675, 676, 700, 701, 707, 708, 709, 710
Чубар'ян О.	218
Чувирін М.	126, 131, 133, 280
Чуев Ф.	571
Шанін Т.	178
Шаповал Ю.	91, 151, 165, 185, 203, 278, 279, 281, 487, 570, 574, 615, 671, 698, 699, 717, 721, 722, 724, 735, 739, 741, 743, 744, 746
Шарабурина	609
Шарапов В.	228, 229
Шаумян С.	304, 306, 461
Шахрай В. (Скоровстанский В.)	314, 316, 317, 318, 330, 334, 335, 336, 344, 346, 350, 364, 495
Шварц С.	410, 497, 646
Шверник М.	126, 280, 290, 603

Шеболдаєв Б.	107, 215, 677, 678, 686, 687, 691, 692, 697, 703, 704, 707
Шелехес І.	133, 135
Шеломович	376
Шиллер О.	238
Шимотомаї Н. (Shimotomai N.)	686, 689
Шишкіна І.	736
Шишков О.	403
Шкабара О.	273
Шкірятов М.	125, 187, 686
Шліхтер О. (Шлихтер)	363, 365, 366, 402, 406, 473, 474, 573, 582, 624, 628, 629, 630, 703
Шмідт В.	129
Шовкопляс С.	185
Шолохов М.	179, 228, 229, 230
Шпакович П.	268
Шпорлюк Р.	305, 306
Штейнберг	406
Штеренсон І.	736
Штерн Г.	125
Штернберг Б.	446, 528, 537, 538
Шумейко В.	653
Шумка В.	197
Шумський О.	373, 384, 415, 478, 486, 517, 572–585, 590, 598, 610–613, 741
Шумятський Ф.	730, 733
Щаденко Є.	125
Щербаков О.	133, 134
Щербицький В.	221
Юденич П.	57
Юнге М.	722
Юркін Т. (Юркин)	141, 142, 147, 187, 724
Юркіна	680, 686
Яворський М.	278
Ягода Г.	187, 273, 274, 281, 287, 399, 471, 631, 633, 655, 686
Якимович Б.	425, 426

Якір Й.	126, 131, 133, 134, 135, 581
Яковлев В.	435
Яковлев Т.	269
Яковлев Я. (Епштейн Я.)	141, 142, 154, 156, 166, 224, 231, 233, 351, 378, 406, 415, 422, 496, 497, 502, 629, 663, 664
Яловий М.	584
Яневський Д.	492
Япончик М.	401
Яременко	182
Ярославський О.	125, 280
Ярославцев Д.	736
Яснопольський Л.	267
Ястребов Ф.	328, 342
Яхонтов	180
Яченин Л.	736
Carп E.	<i>Див.</i> Карп E.
Chase W.	748
Chlewnjuk Oleg W.	<i>Див.</i> Хлевнюк O.
Cohen S.	<i>Див.</i> Коэн С.
Davies R.	655, 679, 696, 709
Deutscher I.	494
Getty J.	<i>Див.</i> Гетти А.
Graziosi A.	<i>Див.</i> Граціозі А.
Gregory P.	<i>Див.</i> Грегорі П.
Harris J.	722
Hirsch F.	493
James E.	574
Khlevniouk O.	<i>Див.</i> Хлевнюк O.
Kondrashin V.	<i>Див.</i> Кондрашин В.
Kuromia H.	<i>Див.</i> Куромія Г.
Lynne V.	648

M ace J.	<i>Див.</i> Мейс Дж.
Manning R.	722, 730
Martin Terry	<i>Див.</i> Мартін Т.
Naumov O.	722
Pipes R	<i>Див.</i> Пайпс. Р.
Shimotomai N.	<i>Див.</i> Шимотомаї Н.
Siegelbaum H.	730
Sullivant R.	<i>Див.</i> Салливант Р.
Tauger M.	<i>Див.</i> Таугер М.
Thurston R.	730
Wandycz P.	502, 522
Weinberg R.	722
Wheatcroft S.	<i>Див.</i> Віткрофт С.

Наукове видання

Відносини держави, суспільства
і особи під час створення
радянського ладу в Україні
(1917–1938 рр.)

Том 1

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 24.12.2013 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 63,05. Обл. вид. арк. 60,35.
Тираж 300. Зам. 41. 2013.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4